MANUŚANHITA.

OR

INSTITUTES OF MANU.

COMMENTED AND EDITED

BY

PUNDIT GANGADHUR KAVIRATNA KAVÍRAJ

PUBLISHED BY

DHARANIDHAR RAY KAVIRAJ.

मनुसंहिता।

श्रीयुक्त गङ्गाधर कविरत्न कविराज कृत

प्रमादभञ्जनी टीका सहिता।

श्रीयुक्त धरणीधर राय कविराज कर्त्तृक

प्रकाशिता।

बहरमपुर—सैदावाद।

प्रमादभञ्जनयन्त्रे

मुद्रिता।

१२८८।

मनुसंहिता।

प्रमादभञ्जनीटीका।

प्रथमाध्याय।

ॐ नमः शिवाय।

यामिमस्त्वाविव शिवा वर्द्धनारीनराकृती। पृक्तौनिताक्रियायुक्तौ पितरौप्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥ पूर्व्वैरनेकैर्बु-धमानभिधिया प्रमादतोमानवधर्म्मसंहिताम। व्याख्यायधर्म्मीवहुधाविलोपितः प्रमादभञ्जनमलाविधीयते ॥ २ योधर्म्मशास्त्रस्यनिगूढमर्थंत स्तत्त्वं नविज्ञाय करोतिव्यत्ययतः। व्याख्यांतलाद्धर्म्मविलोपदोषतः सराजदण्डंरसमाच्छि-दार्हति ॥ ३ ॥ असद्व्याख्याणां वैघोरे मग्नांमानवसंहितां। वेदान्तवत्सउद्धर्त्तुं तत्त्वतोऽयंममोद्यमः ॥ ४ ॥ स्फुरत्-हृदयसंस्थवेंश्यामतोवेंश्यामकेशा हिमलरुचिरवर्णाधानमयुग्यत्थितावाक्। मनुवचनमसद्व्याख्यार्णवा दुद्धरन्तीममंमृदु-रसनायंवाग्नृतान्तदोषा ॥ ५ ॥ वागवाक्तपदापरामृत मयीसूक्ष्मासतीभास्वती हृत्पद्माम्बरसद्मनिस्थितवती पश्चाद्दितक्रमात्। प्रत्तावाक्तपदामतात्र रसनाग्रेश्यामाङ्गनेक्रीडतिभासाऽमेवकलाविधीमन् वचोव्याख्याविधौ-सास्तमे ॥ ६ ॥ व्यासादिभिर्धर्म्मशास्त्रे यानुक्तानिपृथक्पृथक्। तेषांभिन्नार्थकाभासाभिन्नार्थै रधिकार्थकैः ॥ ७ ॥ कुत्रिकार्थकैर्वाक्यैःसमन्नीयप्रयत्नतः। व्याचक्षेऽधेत्वबोधार्थमहं मानवसंहिताम् ॥ ८ ॥ सर्व्वशास्त्रंकृतादौ-तुकास्त्वंहिसुमे धशाम। आसीदेतनचैवासीत्त्रिपिवद्धंततः पुनः ॥ ९ ॥ द्वापरान्तेमुनिवरो व्यासःसत्यवतीसुतः। वेदान्विभज्यचतुरो मुनीन ध्यापयच्छुभान् ॥ १० ॥ सुमन्तोजैमिनिःपैलोवैशम्पायनएतच। साङ्गांस्तेजगृहु-र्वेदान्यपाठांसस्मृतीनपि ॥ ११ ॥ तेचशिष्यान् बहून्वेदान् साङ्गानध्यापयंस्ततः। मीमांसासूत्रमकरोज्जै-मिनिः स्मृतिवेदयोः ॥ १२ ॥ तद्वत्वासोऽथशिष्येभ्योधर्म्मशास्त्राणि कृतमुयः। अध्यापयच्च प्रथमंस्मृतिंमानव संहिताम् ॥ १३ ॥

अथखलुनापृष्टाउपदेष्टार*उपदिशन्तिकिमपि*तस्मादादौसंहितायाः*प्रकाशकऋषिःप्रश्नन्निर्द्दिशति ॥०॥

मनुमेकाग्रमासीन मुपगम्यमहर्षयः। प्रतिपूज्ययथान्याय मिदंवचनमब्रुवन्॥ १॥

स्वायम्भुवमाद्यं मनु*मेकाग्रमव्यग्रचित्त*मेवासीनंमहर्षयउपगम्य*यथान्यायं प्रतिपूज्य ॥ १ ॥ मनुकृतयथायोगोचितसत्कारा*दनन्तरंयथान्यायं*सत्कृत्यवचनमिदं*वक्ष्यमाणमब्रुवन् ॥ ३ ॥ तद्यथा ॥ १ ॥

भगवन्सर्व्ववर्णानां यथावदनुपूर्व्वशः। अन्तरप्रभवानाञ्चधर्म्मान्नोवक्तुमर्हसि॥ २

भगवन्नित्यादि ॥ १ ॥ * ॥ भोभगवं स्त्वंसर्व्वेषांवर्णानां*ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य*शूद्राणामन्तरप्रभवानामन्तराणांधर्म्मा*न्नोऽस्मभ्यंवक्तुमर्हसीति ॥ १ ॥ * ॥ २ ॥ * ॥ ननुसन्तिधर्म्मोपदेष्टारोदेवा*अनेकचबहवो ब्रह्मादयस्तांस्तु*किमर्थंमहर्षयोनैतेोपजग्मुः ॥ १ ॥ वेदाचार्य्या ब्रह्माद्यीगाचार्य्याः शिवो*धर्म्माचार्य्यस्तु स्वायम्भुवोमनुरि*त्यतोधर्म्म जिज्ञासवस्तमूपागुः ॥ २ ॥ उक्तंचपराशरेण* स्वसंहितायां व्याख्याय*धर्म्ममेष्टवते ॥ ३ ॥

नकश्चिद्वेदकर्त्तास्तिवेदस्मर्त्ताचतुर्मुखः। तथैवधर्म्मंस्मरतिमनुःकल्पान्तरान्तरे इति॥ ४॥ कौर्म्मेचेश्वरगीतायां*विभूतियोगकथने*भगवताशिवेनोक्तम*सर्व्वेषांवेदविदुषामहं स्वायम्भुवोमनुरिति॥ ५॥

इत्यभिप्रेत्यमहर्षयस्तदुप*गमनव्यापारमूचुः ॥ ६ ॥

त्वमेकोह्यस्यसर्व्वस्य विधानस्यस्वयम्भुवः। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्यकार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभो॥ ३॥

त्वमेकइत्यादि ॥ १ ॥ भोप्रभो हियस्मात्त्वमेकोऽस्यसर्व्व*स्याखिलस्यजगतोविधानस्य*सर्गरक्षा प्रलयविधानकर्त्तुः ॥ १ ॥ अप्रमेयस्यलौकिक*प्रमाणैः प्रत्यक्षानुमानादिभि*रज्ञात मप्रकारस्याचिन्त्यस्यहृदा*चिन्तयितुमप्रकारस्य ॥ २ ॥ स्वयम्भुवःपरमेश्वरस्यशिवस्य*कार्य्याणां तत्त्वार्थविदसित्वम्*धर्म्मान्वक्तुं त्व मर्हसि ॥ ३ ॥ अथेदंकश्चिद्व्याचष्टे* यस्मात्त्वमेकोऽद्वितीयोऽस्यसर्व्वस्य* प्रत्यक्षश्रुतस्यस्मृत्या* द्यनुमेयस्यविधानस्यवेदस्य ॥ ४ ॥ विधीयन्तेकर्म्माण्य ग्निहोत्रादीनि*येनेतिविधानं वेद*स्तस्यस्वयम्भुवोऽपौरुषेयस्य ॥ ५ ॥ अचिन्त्यस्य तर्कशाखा* विभिन्नत्वादियत्तया* परिच्छेत्तुमयोग्यस्य ॥ ६ ॥ अप्रमेयस्यमीमांसादिन्याय* निरपेक्षतयाऽनन्तमानस्याप्रमेयस्य ॥ ७ ॥ कार्य्यमनुष्ठेयमग्निष्टोमादि*तत्त्वं ब्रह्मसत्यंज्ञान*मनन्तंब्रह्मेत्यादि वेदान्तवेद्यम् ॥८॥ द्विवार्थःप्रतिपाद्य*भागस्त्वंवेत्सीति कार्य्यतत्त्वार्थवित्*भवसिभोप्रभो इति ॥ ९ ॥ ततसर्व्वमयुक्तंनहि*वेदः स्वयम्भूर पौरुषेयोपि*परमपुरुषादीश्वरात्सम्भूतो*यतउक्तं मुण्डके ॥ १० ॥

यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्मनाम रूपमन्नञ्च जायत इति ११

शास्त्रयोनित्वादिति चोक्तं*नापराचिन्त्यामियत्तया*परिछिन्नत्वाम्मन्वादिभिर्ज्ञातत्वात्॥ १२॥ नापरमर्षिभिर्मन्वादिभिःखलु* मीमांसादिनाय निरपेक्षतयैव* ह्यवगततत्त्वार्थत्वात्॥ १३॥ *॥ ३॥ *॥

सतैःपृष्ठस्तथासम्यगमितौजामहात्मभिः। प्रत्युवाचार्च्च्य तान्सर्व्वान्महर्षीन्श्रूयतामिति॥ ४॥

सतैरित्यादि॥ १॥ अमितौजाइत्यमिततत्त्ववान्स*मनुर्महात्मभिस्तैर्महर्षिभि*स्तथासम्यक्पृष्टः सर्व्वां*स्तान्महर्षीनार्च्च्य यथार्हं सत्कृत्य*श्रूयतामितिप्रत्युवाच॥ १॥ *॥ ३॥ *॥ धर्म्मान्नोवक्तुमर्हसीतिधर्म्मं*पृष्टोमनुः प्रथमतो*धर्म्मस्वरूपं विवक्षु*र्धर्म्मप्रादुर्भावमाह॥ १॥

आसीदिदन्तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिवसर्व्वतः॥ ५॥

आसीदिदमित्यादि॥ ५॥

असद्वाइदमग्र आसीत्ततोवैसदजायत। तदात्मानं स्वयमकुरुततस्मात्तत्सुकृतमुच्यते॥ ६॥

इति तैत्तिरीयशाखोक्तमन्त्र*मस्याच तण्डीशाखोक्तं*सदेवसौम्येदमग्र आसी*दितिब्राह्मणं च सूत्वा*मवरेतद्वचनं।स्म.ह॥ २॥ इदं महाप्रसर्गावस्थं यत्किञ्च*प्राण्यप्राणिभूतमतमोरूपं*तत्सर्व्वं तमोभूतं पूर्व्वमासीत्। ३। तर्हि किं निश्चिय तम*स्तत्तमोभूत मिदंप्रा*गासीदितिनेत्याह॥ ४॥ अप्रज्ञातमिति निश्चि*यत्तमस्तद्विलोकेषु*सर्व्वैरेवप्रत्यक्षेण प्रज्ञायते॥ ५॥ यत्तुतमोनकैरपि*प्रत्यक्षेण प्रज्ञात,मज्ञातेत*त्तमोभूतमिदं सर्व्वज्ञा प्रज्ञातं॥६॥ तर्हि किं कल्पान्तेयत्तु*तमस्ततमोभूतमिदमासी*न्नेत्याह तदा हि तमो न भवति॥ ७॥ उक्तं छान्दोग्योपनिषदि॥

अथततऊर्द्ध्व उदेत्य*नैवोदेतानास्तमेता*एकलएवमध्ये स्थाता*तदेष श्लोको-भवति॥ ८॥ नवैतत्रनिम्लोचोनोदीयायकदाचन। देवास्तेनाहं सतोऽरनमा रिराधिषिब्रह्मणा॥ इति॥ ९॥ नहवाअस्माउदेति*ननिम्लोचतिसकृद्दिवा*हैवास्मै भवतीति॥ १०॥

तर्हि किं त्रिगुणसाम्य*लक्षणे प्रकृत्यवस्थेषे*प्राकृते महाप्रलये* यत्तमोज्योति र्विहीनं*स्तिमितमेवा स्तवत्तमोभूत**मत्रञ्चविष्णुपुराणे॥ ११॥

नाहर्नरात्रिर्न नभोनभूमि*र्नासीत्तमोज्योतिरभून्नचान्यत्*श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं*प्राधानिकंब्रह्मपुमांस्तदासीत् इति ॥ १२ ॥

नासीत्तमोज्योतिरिति*न तमोनज्योतिरिति*सजलमेघा वलिवाम्ने नभसि*यथास्तिमितं तम*स्तद्वत्तमोभूतमिति ॥ १३ ॥ नेतादृशा लक्षणमिति*स्तिमितत्वं तस्य लक्षणं*तर्हि यत्तम स्तर्क्यं तत्तमोभूतं*नेतादृशमतर्क्यमिति ॥ १४ ॥ अथ तर्हि किं निर्व्वाणाख्ये*परमात्मशिवात्मविशेषे*प्राकृत प्रलये यत्तम*स्तत्तमोभूतमिदमासीत् ॥ १५ ॥ यदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि। यजुर्वेदीयमन्त्रेषु ॥ १६ ॥

यदातमस्तन्नदिवानरात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवलः। तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाचतस्मात् प्रसृतापुराणी ॥ १७ ॥ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपन्थाविद्यतेऽयनायइति ॥ १८ ॥

नेतादृशाविज्ञेयमिति*तदितमः साङ्ख्ययोगाधिगम्य*मुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदिच। १९।

नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानां बहूनां यो विदधातिकामान्। तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वादेवं मुच्यते सर्व्वपाशैरिति ॥ २० ॥

विज्ञानमयकोषस्यात्मायोगस्त*द्विज्ञानं तेनाधिगम्यः*सपरमात्मापुरुषः*इतरां साङ्ख्ययोगाधिगम्यं तमः २१ —इत्यं तमोभूतमिदं*सर्व्वतः प्रसुप्तमिव*प्राक् सर्गादासीदिति ॥ २२ ॥ सर्व्वतःप्रसुप्तःपुरुषोयथा * सुषुप्तिस्थानःखल्वात्मा*प्राज्ञस्तमसानिगूढः*क्रियागुणव्यपदेश*रहितएववर्त्तते ॥ २२ ॥ तथातमोभूतमिदं*सर्व्वं मूलप्रकृतौप्र*गवर्त्तनमूलप्रकृतिस्तुशक्तिः*क्रियागुणव्यपदेश*हीनासुप्तेवावर्त्तत ॥ २४ ॥ एतदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि। ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युप क्रम्य ॥ २५ ॥

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्। यः कारणानिनिखिलानितानिकालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः इति ॥ २५ ॥

अततेब्रह्मवादिनः*स्वगुणैरिति स्वप्रभावशक्तिभि*र्निखिलानि कारणानिपूर्व्वोक्तानि ॥ २३ ॥ स्वभावनियतियदृच्छा*प्रधानचेतस्य पुरुष*पञ्चमहाभूतानि*कालजीवात्म युक्तान ॥ २७ ॥ एषामधिष्ठाता यएकोदेवः*शिवस्तस्यात्मायाशक्ति*स्तांस्वगुणै र्निगूढांब्रह्मअपश्यन् ॥ २८ ॥ देवस्यात्मेति विशेषणेनदेवस्य*निजशक्ति ज्ञानबल*क्रियादीनांच्यवच्छेदः ॥२९॥ इत्येवंप्रभावमयमिदं*सर्व्वं यदातमोरूप*प्रभावरूपं भवति*तदामहमेवक्रियागुणहीनां*

सतोसर्गस्थिति प्रलयादिभ्यो * निवर्त्तमानावर्त्तते ॥ २१ ॥ एतदेवप्राक्सर्गात्क्रियायोगा* व्यपदेशाभावात्सद * पासदिता भिप्रायेण* तैत्तिरीयशाखायामुक्तं ॥ २२ ॥ असद्वाइदमग्रआसीदितितच* सदितिसिद्धान्तं निश्चितञ्छा- न्दोग्ये * सदेवसौम्येदमग्र * आसीदेकमेवेत्युक्तं ॥ २३ ॥ * ॥ ५ । * ॥ अथसर्गकालेऽस्मात्कृतिब्रह्मणः *प्रथमं यदजायत* तत्संक्षेपेणोच्यते ॥ १ ॥

ततःस्वयम्भूर्भगवानव्यक्तोव्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्त- मोनुदः ॥ ६ ॥

ततःस्वयम्भूरित्यादि*ततःशक्तिब्रह्मणःस्वयम्भूर्यथा*जज्ञेतदुक्तंतैत्तिरीये*योपनिषदिमन्त्रेण ॥१ ॥ ततोवैसदजाय- तेति* प्रस्यब्राह्मणंछान्दोग्योपनिषदि*सम्पतिवादःकृतश्च ॥ २ ।

तद्धैकआहुरसदेवसौम्येद * मग्रआसीदेकमेवा * द्वितीयंतस्मादसतःसज्जा- येतेति ॥ ३ ॥ कुतस्तुखलुसौम्यैवं *स्यात् कथमसतःसज्जायेततस्मात्*सत्त्वेवसौ म्येदमग्र*आसीदेकमेवाद्वितीयं॥४॥ तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेति*तत्तेजोऽसृ जततदैक्षतबहु*स्यांप्रजायेयेतितदपोऽसृजत ॥ ५ ॥ ताऐक्षन्तबहुस्यामप्रजा येम*होतितात्रन्नमसृजन्त ॥ ६ ॥

इति तेजोवन्नमिति*त्रयंसत्ततोऽजायत*यदुतेजस्तल्लोहित*मिवरूपं तेजसांवीजम् ॥ ७ ॥ यास्ताआपस्ताःशुक्ला- इवमत्स्वांसा * मपामाकरभूतारसायया:* यत्तदन्नं तत्कृष्णमिव ॥ ८ ॥ त्रिभिरेतैर्लोहितशुक्लकृष्णै*रूपाहिताऽ सौशक्तिःसा*प्रजावाग्रूपागायत्रीवभूव ॥ ९ ॥ एतल्लोहितशुक्लकृष्णाभासा*गायत्रीनामैवक्रिया*गुणवत्यपदिष्टं सत्त- तोऽजायत ॥ १० ॥ यावैसागायत्रीसैव *लोहितशुक्लकृष्णात्म*तेजोवन्नांशंविना*परमव्योमांशेन ॥ ११ ॥ षट्- अशःशुभावहो * विधियस्मात्सस्वयःशिव*स्तंस्वयमात्मानं शिवमकरूत * तस्मात्स्वयरूपत्वात्तत् *सुकृतंधर्म्मं नामो- च्यते ॥ ११ ॥ अतएवआसौस्वयम्भूः*शिवादेवोधर्म्मोऽद्य्युक्त*स्तदेषस्योक्तस्तैत्तिरी*योपनिषद्युक्तएव ॥ १२ ॥

असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायत। तदात्मानंस्वयमकुरुततस्मात्तत्सुकृतमुच्यते इति ॥ १४ ॥ उक्तंचकणादेन*यतोऽभ्युदयनिःश्रे * यससिद्धिःसधर्म्मः इति ॥१५

इतेयतद्धर्म्मस्वरूपमुक्तातस्य * कार्यं निखिलमुच्यते*व्यञ्जयन्निदमित्यादि ॥ १६ ॥ भगवान् सर्व्वैश्वर्यवान्ऽ- व्यक्तो*वाङ्मनसाभ्यामग्राह्यः* इदंमहाभूतादिप*त्तद्दिशातिदाश्रयं *सद्दाशिवर्गुर्दादि ॥ १७ ॥ तद्व्यञ्जयन्सृज- मानो*वृत्तौजास्तेषांज्योतिर्भि*र्वृत्तंमण्डलमोजोज्योतिःस्वरूपं*वलंयस्यसआदित्यः* पश्चात्तज्ज्योतिर्मण्डलः ॥ १८ ॥ तथावृत्तौजाःसन्यत्तमो * महानिर्व्वाणप्रलयेऽभू*त्तत्तमोनुदः प्रादुरासी* दितियतदुक्तंवेदादिषु ॥ १९ ॥ तद्यथा

मुण्डकोपनिषदि * यः सर्वज्ञः सर्ववि * द्यस्य ज्ञानमयं तपः * तस्मादेतद्ब्रह्म नाम * रूपमन्नञ्च जायते इति ॥ २० ॥

अत एतद्ब्रह्म सदाशिवगुर्वादि * पञ्चब्रह्ममुरुपास्ते * त्तिरीयोपनिषदि च * सदा इदमग्र आसी * दित्यस्यानुवाक उक्तः ॥२१॥

ततोऽकामयत बहु * स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत * स तपस्तप्त्वा सर्वमसृजत ॥२२॥ यदिदं किञ्च * तत्सृष्ट्वा * तदेवानुप्राविशत् ॥ २३ ॥ निरुक्तञ्चानि- रुक्तञ्च * निलयनञ्चानिलयनञ्च * विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च * सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभव द्यदिदं किंच * तत्सर्वं सत्यमित्याचक्षते इति ॥ २५ ॥

अथ ज्ञानवाको भगवतोप * मन्वानामहर्षिणां च * वायवीयपुराणे तु * व्याख्यातस्तद्यथोच्यते ॥ २६ ॥

ज्ञानक्रियाचिकीर्षाभि स्तिसृभिः स्वीयशक्तिभिः। शक्तिमानीश्वरः शश्वद्विश्वं व्याप्यावतिष्ठते ॥ २७ ॥ ज्ञानशक्तिस्तु कार्यं यत्कारणं करणं तथा। प्रयोजनं च तत्त्वेन बुद्धिरूपाध्यवस्यति ॥ २८ ॥ इदमित्थमिदं नेत्थं भवेदित्यभिमानिका। इच्छाशक्तिर्महेशस्य नित्या कार्यनियामिका ॥ २९ ॥ अथेच्छयाक्रियाशक्ति र्यथा- ध्यवसितं धिया। कल्पयत्यखिलं कार्यं क्षणात् सङ्कल्परूपिणी ॥ ३० ॥ यथा- शक्तिसमुत्थानाशक्तिः प्रसवधर्मिणी। शक्त्या परमया नित्या प्रसूते सकलं- जगत् ॥ ३१ ॥ एवं शक्तिसमायोगाच्छक्तिमानुच्यते शिवः। शक्ति शक्तिमदुत्थन्तु शाक्तं शैवमिदं जगत् ॥ ३२ ॥ यथा न जायते पुत्रः पितरं मातरं विना। तथा भवं- भवानीं च विना नैव चराचरम् ॥ ३३ ॥ परमात्मा शिवः प्रोक्तः शिवा चैव प्रकीर्त्तिता। पितामहेश्वरो ज्ञेयः शिवा मातेति कीर्त्यते ॥ ३४ ॥ तस्माच्छक्तिमयं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम्। शिवाद्यवनिपर्यन्तं यया ततमिदं जगत् ॥ ३५ ॥ ततः शिवा- ख्यायाः शक्तेः शक्त्या शक्ति समुत्थया। तस्यां वै क्षोभ्य मायायामादौ नादः समु- त्थितः ॥ ३६ ॥ नादाद्विनिःसृतो बिन्दुर्बिन्दोरोमित्यभूद्ध्वनिः। सा तु माहेश्वरी- जाता शुद्धविद्या महोदया ॥ ३७ ॥ सा वाचामीश्वरी शक्ति र्वागीशाख्या तु शू- लिनः। या सा वर्णस्वरूपेण मातृकेति विजृम्भते ॥ ३८ ॥ तत्त्वहर्णमयो देवो बभूवादौ सदाशिवः ॥ अथानन्तसमायोगात् कलां मायामवासृजत् ॥ ३९ ॥

नियतिश्च कला विद्या कालश्च गुणपूरुषौ ॥ मायातः पुनरेवाभूद्व्यक्तं त्रिगुणात्मकम् ॥ ४० ॥ त्रिगुणात्तु ततोऽव्यक्तादविक्रिया: स्युस्त्रयो गुणा: ॥ सत्त्वं रजस्तम इत्येभिर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥ ४१ ॥ गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यो गुणेशास्त्रिमूर्त्तिनः ॥ अभवन्महदादीनि तत्त्वानि च यथाक्रमम् ॥ ४२ ॥ तेभ्यः स्युरण्डपिण्डानि ह्यसङ्ख्यानि शिवाज्ञया ॥ इत्ययं शक्तिशिवाभ्यां सर्गो यथा ॥ ६३ ॥

तथैवं शक्तिशिवाभ्या*मनुप्रविष्टतेजोवन्न*विकारवर्णात्मकध्वनिमया*विद्याश्चयब्रह्मपुरुषः* सदाशिव आदावभूत् ॥ ४४ ॥ * ॥ ततश्चतस्रोऽपराविद्यामायाख्या * बभूवुस्तत्रार्थ्यविद्याश्चगः * सेतिहासपुराणोऽथर्ववेदोऽभूत् ॥ ४५ ॥ साम विद्या श्चयः साम*वेदोयजुर्विद्याश्चयो* यजुर्वेदऋग्विद्याश्चयऋग्वेदः ॥ ४६ ॥ इतिहे विद्ये परापरे ब्रह्मणी*पञ्चब्रह्मपुरुषाः*सदाशिवोवेदान्तोवेदाश्चत्वारः ॥४७॥ एषांपञ्चानांब्रह्मणां*निलयनंनामरूप*मन्नञ्चयथाऽजायततदुक्तंच*छान्दोग्योपनिषदि ॥ ४८ ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य*पंचदेवसुषयः स*योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राण * स्तच्चक्षुः स आदित्यः ॥ ४९ ॥ अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यान*स्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमा*अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः *सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निः ॥ ५० ॥ अथ योऽस्योदङ्सुषिः* स समानस्तन्मनः*स एव विद्युदन्यः ॥ ५१ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः*स वायुः स आकाश*स्तेवा एते पञ्चब्रह्म*पुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः ॥ ५२ ॥

एतेप्राणादयःपञ्च*ब्रह्मपुरुषाऋग्वेद*यजुर्वेदसामवेदा* थर्वाङ्गिरसाख्यवेद * सदाशिवाख्यवेदान्ताः क्रमेण ज्ञेयाः ॥ ५३ ॥ यथैषांनाम*रूपमन्नञ्चा*जायततच्च*यथैवोक्तं ॥ ५४ ॥

असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य*द्यौरेव तिरश्चीनवंशोऽन्तरीक्ष* मपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ ५५ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य*प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव* पुष्पं ता अमृता आपः ॥ ५६ ॥ ता वा एता ऋच एतमृग्वेद* मभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्*तेज इन्द्रिय* मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ ५७ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितो * ऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेत * दादित्यस्य रोहितं रूपम् ॥ ५८ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता* एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूंष्येव मधुकृतो

यजुर्वेद एव*पुष्पं ता अमृता आपः ॥ ५९ ॥ तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यं * मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ ६० ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्य*मभितोऽश्रयत्तद्वा एत*द्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपम् ॥ ६१ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव *पुष्पं ता अमृता आपः ॥ ६२ ॥ तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य* यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यं *मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ ६३ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्य*मभितोऽश्रयत्तद्वा एत*द्यदेतदादित्यस्य कृष्णं रूपम् ६४ अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवा * स्योदीच्यो मधुनाड्योऽथ* र्वाङ्गिरस एव मधु* कृत इतिहासपुराणं * पुष्पं ता अमृता आपः ॥ ६५ ॥ ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एत-दितिहासपुराणमभ्य* तपंस्तस्याभितप्तस्य*यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यं * मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ ६६ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्य* मभितोऽश्रयत्तद्वा एत*द्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णं रूपम ॥ ६७ ॥ अथ येऽस्योर्द्ध्वा रश्मय * स्ता एवास्योर्द्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एव* वादेशा मधुकृतो ब्रह्म*पुष्पं ता अमृता आपः ॥ ६८ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा* एतद्ब्रह्माभ्यतपंस्तस्या*भितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यं *मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ ६९ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्य*मभितोऽश्रयत्तद्वा एत* द्यदे-तदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ७० ॥ ते वा एते रसानां रसा * वेदा हि* रसास्तेषा-मेते रसास्तानि वा* एतान्यमृतानाममृतं वेदा*ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ७१

इति तस्य परमव्योमरूपस्य*त्रिपात् पुरुषस्याम्बाङ्गुलोमानेन*चतुरशीताङ्गुलमा*दशाङ्गुलं शिरोग्रीवं स्वः ॥ १२ ॥ ततोऽधस्ताच्चतुर्विंशताङ्गुलं *भुवःपादस्ततोऽधस्तात्*पञ्चाशदङ्गुलं भूःपाद इति ॥ १३ ॥ तत्र हृदये भुवः पादे* पञ्चदेवगणस्य*स्तानि शिवमाह्वहृदयमन्दिरं *शक्तिरात्मा ब्रह्म वसति*तन्मन्दिरस्य द्वाराणि ॥ १४ ॥ तत्पञ्चद्वारपालाः सद्याशिवादि*पंचब्रह्मपुरुषा महाभूतानि*तैःपंचभिर्द्वारैःपंच*रसामृतानि चरन्ति ॥ १५ ॥ तस्माद्धृदये मण्डलाकाराणि*तानि नभवुरिति तस्मादिता*मण्डलमभितो व मिदं*महाभूतादिससर्ज ॥ १६ ॥ तत्सम्भूतान्मण्डलज्योतिर्भिर्वत्तौजाः*सं स्तत्तमोऽनुनोद ॥ ७७ ॥ * ॥ इति ॥ ६ ॥ * ॥ तताभ पादेयत्ससर्ज*तत्संक्षेपेणोच्यते*योऽसावतीन्द्रियेत्यादि॥१॥*॥७॥*॥ योऽसावव्यक्तः स्वयम्भूरतीन्द्रिय*इन्द्रियाण्यतिक्रान्तोऽग्राह्योवाङ्मन*साभ्यां ग्रहीतुमशक्यः १

योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः। सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ॥७॥

योऽसाववयक्तः स्वयम्भूरतीन्द्रिय* इन्द्रियाणातिक्रान्तोऽग्राह्योवाङ्मन* साभ्यांग्रहीतुमशक्यः ॥ १ ॥ सूक्ष्मोऽणोरणीयान्सनातनोनित्यो*ऽचिन्त्यश्चेतसाचिन्तयितुमशक्यः * सस्वयंसर्व्वभूतमयः ॥ २ ॥ कालश्चेतनप्रधाना* व्यक्तमहदादितत्त्वभूतात्मकः * सन्नुद्बभावुद्गीतवान् ॥ ३ ॥ तद्यथा। विद्याविद्याश्रयपञ्च *ब्रह्मपुरुषाणां मध्ये*पञ्चोविद्याश्रयःसद्यशिवोब्रह्म*प्रणवादिवर्णमयः* पुरुषस्त्रिधावभव ॥ ४ ॥ तत्राचैकांशऋग्वेदेप्राविश* द्वितीयोंऽशोयजुर्वेदे*तृतीयांशःसामवेदे ॥५॥ तथाथर्व्ववेदश्चत्रिधाभूत्वाद्या*न्तांशऋग्वेदेप्राविशत्*पौष्टिकांशोयजुर्वेदे*आभिचारिकोंऽशःसाम*वेदेऽथैकंत्रयीत्वमभूत् ॥ ६ ॥ त्रयीचैकोभूयसदभुत्ततस्ततां * तत्पुनर्द्विधाभूत्वार्द्धः* कालोमहाविष्णुरभू*द्द्वितीयार्द्धश्चिदभूव ॥७॥ चित्प्रसादांशःश्चेतनोनामात्मास*विष्णुश्चिद्गुणांशःपुनःप्रधानाख्यः* सब्रह्मानामदेवता ॥ ८ ॥ ततःश्चेतनाधिष्ठितं*प्रधानंकालः प्रविश्य*श्चेतनं क्षोभयन्प्रधानंच*संकोचविकाशगुणां*स्त्रीन्पृथगेवचकार ॥ ९ ॥ असौभगवान्स्वयम्भू*र्विद्याविद्यापञ्चब्रह्म* पुरुषादीन्प्रधानान्तान् * प्रविश्यैकीभूयत्रिगुणा*साम्यलक्षणमव्यक्तंनामात्माभूत् ॥ १० ॥ तदव्यक्तंत्रिगुणवैषम्यलक्षणं*महान्तमात्मानंसृष्ट्वा*ऽहङ्कारंततःससर्ज ॥ ११ ॥ अहङ्कारस्त्रिधाभव*द्वैकारिकोनामसात्विकस्तैजसो* नामराजसोभूतादि * र्नामतामससेति ॥ १२ ॥ ततभूतादिःपञ्चतन्मात्राणि*महाभूतानिससर्ज*शब्दस्पर्शरूपरस*गन्धमात्राःखमारुत* ज्योतिरम्बुभूपञ्चमाः ॥ १३ ॥ तैजसश्चदशेन्द्रियाणिससर्ज *वैकारिकोमनोदेवताश्चैषां* ससर्जसृष्ट्वाचैतानि* सर्व्वभूतमयःसोऽभूत् ॥ १४ ॥ * ॥ ७ ॥ एवमस्मत्रिगुणालक्षणःसद*सदात्मकोऽव्यक्ताख्यात्मा*यदित्थंसर्व्वभूतमयोबभूव*तदुक्तं मुण्डकोपनिषदि ॥ १५ ॥

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः * सहस्रशःप्रभवन्तिसरूपाः। तथाऽक्षराद्विविधाःसौम्यभावाः*प्रजायन्तेतत्रचैवापियन्ति ॥ १६ ॥

इतितत्सरूपावहवोमहान्तः*प्रजायन्तेततोयदजायतत*दुक्तंततःपरंतत्र ॥ १७ ॥

दिव्योह्यमूर्त्तःपुरुषःसवाह्याभ्यन्तरोह्यजः। अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोह्यक्षरात्परतःपरः ॥ १८ ॥ एषोऽहङ्कारस्तद्यथा* एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्व्वेन्द्रियाणिच। खंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीविश्वस्यधारिणी ॥ १९ ॥

अत्रप्राणःपञ्चमहाभूतानि*तत्पूर्व्वपूर्व्वानुप्रवि*ष्टानिपुनःखादीनीति ॥ २० ॥*॥ ७ ॥ एवसर्व्वभूतमयोऽव्यक्ताख्यात्मा*त्माऽव्याकृतशरीरोस*न्नसौपरमात्माशिवः*पुनर्यदेवससर्ज ॥ १ ॥ तच्छान्दोग्योक्तंसदाह्यसोऽभिधाये*-तारादिभिःपंचभिःश्लोकैः ॥ २ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ ८

छान्दोग्योपनिषदियया ॥*

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश * स्तस्योपव्याख्यान * मसदेवेदमग्र आसीत् ॥ १ ॥

तत्सदासीत्तत्समभवत् * तदाण्डं निरवर्त्तत * तत्संवत्सरस्य मात्रा * मशयत तन्निरभिद्यत ॥ २॥ ते आण्डकपाले * रजतं च सुवर्णं * चाभवतां तद्यद्रजतम् ॥ ३ सेयं पृथिवी * यत्सुवर्णं सा * द्यौर्यज्जरायु * ते पर्व्वताः ॥ ४ ॥ यदुल्वं समेघो * नीहारो या धमनयः * ता नद्यो यद्वास्तेय * मुदकं स समुद्रः ॥ ५ ॥ अथ यत्तदजायत * सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा * उलूलवोऽनूदतिष्ठन् * सर्व्वाणि च भूतानि सर्व्वे-च कामाः ॥ ६ ॥ तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं * प्रतिघोषा उलूलवो * नूत्तिष्ठन्ति-सर्व्वाणि च * भूतानि सर्व्वे चैव कामाः ॥ इति ॥ ७ ॥

एतद्ब्राह्मणार्थं मपस्त्वेनोच्यते * स स्वयम्भूर्भगवान् सम्भूत * मयोऽवाक्ताख्योऽधर्म्मपुरुषः शिवः ॥ ८ ॥ विविधाः प्रजाः सिसृक्षु * रभिध्याय तदावप एव ससर्ज * ततस्तास्वप्स्वाद्यवाकृतादेव * शरीराद्बीजमवासृजत् ॥ ९ ॥ बीज खलु स्वानुप्रविष्टं * महदादितत्त्वं तेन * गायत्र्यादिपृथिव्यान्तं * यत्ततसर्व्वमपस्वर्पिप्त ॥ १० ॥ * ॥ ८ ॥

तास्वप्सु क्षिप्तं बीजं य * दभूत्तदाह तद * ण्डमित्येवमादि ॥ १ ॥

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः ॥ ९

अप्सु क्षिप्तं तद्बीज * सहस्रांशुरश्मिना * योद्यातिततसम * प्रथममण्डमभवत् ॥ २ ॥ तस्याण्डं हैममधलात् * भ्राजत गृष्पविद्यात्तु * सौवर्णमित्यतउक्तं * हैममिति गाथानारात् ॥ ३ ॥ तस्मिन्नण्डे सर्व्वलोकपितामहो * ब्रह्मा स्वयं जज्ञे ततः * स्वयम्भूरित्यभिधीयते ॥ ४ ॥ एष महाब्रह्मा विद्यानाभिहितः * स्वसंहितायामत * सर्व्वं समर्पितमित्युक्तं लैङ्गे ॥ ५ ॥ तथा पुनश्चोक्त * स एव हि ब्रह्मा शरीरी * प्रथमपुरुष उच्यते ॥ ६ ॥ एष ऐवब्रयोनिर्हि एष एव ब्रह्मयोऽन्ययः एष एव ब्रह्मयोर्हि वादुते नमादि ॥ ७ ॥ अतीतवहत्सिपार्श्वात् * सरस्वतीसहितश्चतुर्मुखो * ब्रह्माविर्बभूव वाम * पार्श्वा-त्सद्योजितश्चतुर्मुखः ॥ ८ ॥ यस्तु आत्मार्थतत्त्वमविद्यानाह * येनपूर्व्वजन्मनि ब्रे * हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति * भेदाभेदभावनया ... ॥ ९ ॥ तदीयं लिङ्गशरीरावच्छिन्न * जीवमनुप्रविश्य स्वयं * परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया ... ॥ १० ॥ तस्मात् लिङ्गशरीरमर्गा हि * उच्यतेऽतऊर्द्ध्व मनेनैव का * इहमहत्त्वादिभिः स्थूलैः ॥ ११ ॥ ... लिङ्गशरीरावच्छिन्नो * जीवइत्युपपद्यते * एष प्राक्तसर्गं महा * ब्रह्मा चतुर्मुखाब्रह्मा * खलुतस्मीदृग्‌ह्रता इति ॥ १२ ॥ * ॥ ९ ॥ * ॥ अस्य यथा महाब्रह्मा * नामतथापरनाम निरुच्यते * आपोनारा इत्यादि ॥ १ ॥

आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः। तायदस्यायनंपूर्व्वंतेननारायणःस्मृतः॥ १०॥

नरं एवतद्रतारि*निपातनान्नाराआपः * इतार्थोऽणविधानस्थापनार्थंचोक्तं * नरसूनवइतिनरः* सूनुर्यासांता आपः॥ २॥ *॥ १०॥ *॥ ब्रह्मेतिनामुष्यनिरुक्तिमाहस्म*तत्कारणमित्यादि॥ ११॥

यत्तत्कारणमव्यक्तंनित्यंसदसदात्मकम्। तद्विसृष्टःसपुरुषोलोकेब्रह्मेतिकीर्त्त्यते॥ ११॥

यदेवतत्प्रसिद्धं*सदसदात्मकंसत्तु*विद्याअयोविज्ञान*मसदविज्ञानंतात्॥ २॥ त्रिगुणसाम्या लक्षण*मव्यक्तं नामब्रह्मनित्यं* तेनाव्यक्तेनब्रह्मणा*विसृष्टइतिब्रह्मानाम*लोकेसपुरुषउक्तः॥ ३॥ *॥ ११॥*॥ अयतस्मिन्नण्डे कथमयमजायतेत्यत*उच्यतेतस्मिन्नण्डेस * इत्यादितत्कार्यग्रस्थ॥ १॥ तस्मिन्नित्यादि॥ १२॥

तस्मिन्नण्डेसभगवानुषित्वापरिवत्सरम। स्वयमेवात्मनोध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा॥ १२॥

तस्मिन्नप्सर्वोत्पन्नेऽण्डे*सभगवान्नारायणो*ब्रह्मापरिवत्सरंदैवमेकाब्द * उषित्वात्मनःस्वियस्य*ध्यानात्तदण्डंद्विधाकरोत्॥ १॥०॥ *॥ १२॥ *॥

ताभ्यांसशकलाभ्याञ्चदिवंभूमिञ्चनिर्म्ममे। मध्येव्योमदिशश्चाष्टावपांस्थानञ्चशाश्वतम्॥१३॥

तस्मादण्डान्निर्जातः*सनारायणःपञ्चतत्त्वो*ब्रह्मातातभ्यामण्डस्याद्धैमराजत*शकलाभ्यांदिवंभूमि *द्वयथासङ्ख्यं निर्म्ममे॥१॥ ऊर्द्ध्वेनतदण्डस्यशकलेन*स्वर्लोकंराजतेनभू*लोकंनिर्म्ममेमध्येतु*द्यावापृथिव्योरन्तर्व्योमान्त*रीक्षलोकंदिशश्चाष्टौ॥ २॥ ऊर्द्ध्वाधश्चदिशोप्रागेवप्रसिद्धे*अपामितियाएतायाः* स्याषोऽग्रेभूतसर्गे*तासांशाश्वतंस्थानञ्च निर्म्ममे॥ ३॥ तदुक्तमैतरेयोपनिषद्दि*सईक्षतलोकान्नुसृजाइति* सइमाल्लोकानसृजत्॥ ४॥ अम्भोमरीचीमरमापोऽदोम्भः*परेणदिवंद्यौःप्रति*ष्ठान्तरीक्षंमरीचयः*पृथिवीमरोयाअधस्तात्ताआपः॥ ५॥ इति॥ *॥ १३॥ एवंलोकान्सृष्ट्वालिङ्ग*शरीरिणःपुरुषान्प्रा*णयथाससर्जतदाह*उद्बवर्हेत्यादिश्लोकैः॥ १४॥

उद्बबर्हात्मनश्चैव मनःसदसदात्मकम्। मनसश्चाप्यहङ्कार मभिमन्तारमीश्वरम्॥१४॥
महान्तमेवचात्मानंसर्व्वाणित्रिगुणानिच। विषयाणांग्रहीतॄणिशनैःपञ्चेन्द्रियाणिच॥ १५॥

सइतानुवर्त्ततेच*सनारायणोमाख्या*खलुात्मनःस्वस्मादेव*स्थूलत्वात्सदसदात्मकं*मनउद्बवर्हाहङ्कार॥१॥ मनसश्चमनःस्थमेवाहङ्कार * मभिमन्तारमीश्वर * सहतर्हाहङ्कार॥ २॥ प्रागेवाव्यक्तात्चेतना * इत्यानिमहान्तौनि*त्रयोविंशतितत्त्वानि*जातानितत्सर्वतत्त्व*मध्योत्तमहान्ब्रह्मा॥३॥ स्वशरीरस्थानांतेषां* मनःप्रभृतीनां सत्त्व*कृत्या[illegible]सञ्चारः॥४॥ एतत्तद्भिस्तुश्लोके* मेतल्लिङ्गशरीरि*पुरुषासर्गएवोक्तः*नतुमहदादिसर्गः॥५॥ एतच्चिद्दान्दर्शयित्तुयात्वसे*महदादिक्रमेणैव*जगन्निर्म्माणमिति*दर्शयितुंतत्सृष्टिमा*हौदवर्हेत्याव सादि॥६। ब्रह्मात्मनःपरमात्मनःसकाशा*त्तोनक्रमेणमनउद्भूतवानि*तोवमादितदयुक्तं*नह्यास्तिपरमात्मनो*मनःप्रभृतिकिमपि॥ ७॥ *॥ १४॥ *॥ उद्बवर्ह॥

महान्तमित्यादि ॥ १५ ॥ चात्मतत्त्वएवमहान्तं विद्यामंजीवमात्मानं * मद्ब्रह्मणउद्बवर्ह * विषयाणांशब्दादीनां ग्रहीतृणिपञ्चबुद्धीन्द्रियाणिनकर्म्मेन्द्रियाणि ॥ १ ॥ अनेनुद्बवर्हसर्व्वाणितानि*मनःप्रभृतीनित्वष्टौ त्रिगुणानि सत्वरज*स्तमोगुणविकारात्मकानित्युः ॥ २ ॥ तत्वेन्द्रियाणिपञ्चाहङ्कारिकाणि*नतुमात्रभौतिकानि ॥ ३ ॥ १५ इत्यष्टौमनःप्रभृतीनि*स्वस्माद्भूतात्ब्रह्मा*यदकरोत्तदुच्यते*तेषान्त्ववयवानित्यादि ॥ १६ ॥

तेषान्त्ववयवान्सूक्ष्मान्षण्णामप्यमितौजसाम्। सन्निवेश्यात्ममात्रासुसर्व्वभूतानिनिर्म्ममे १६

तेषांषण्णामहङ्कार*पञ्चेन्द्रियाणाममितौ*जसांसूक्ष्मानवयवानेकश * आत्मनोमहतोविद्या *तात्रासुमात्रास्वे-कशः ॥ १ ॥ सन्निवेश्यार्थःअधिका*सर्व्वभूतानिविधान*मयान्सूक्ष्मान्सर्व्वपुरुषान्निर्म्ममे ॥ २ ॥ • ॥ १६ ॥ यानीमानिसर्व्वभूतानिनिर्म्ममे*तेषांसंज्ञानिरुक्तिमाह*यन्मूर्त्यवयवेत्यादि ॥ १७ ॥

यन्मूर्त्त्यवयवाःसूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्तिषट्। तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य
मूर्त्तिंमनीषिणः ॥ १७ ॥

तस्यमहतआत्मनःषड्येसूक्ष्मा * अहङ्कारपञ्चेन्द्रिय*मनोवयवाइमानि * वक्ष्यमाणपञ्चमहा* भूतादीन्याश्रयन्ति ॥ १ ॥ तस्यामहतआत्मन* स्तांषट्सूक्ष्मावयवात्मिकांमूर्त्तिं * महाभूताद्याश्रयणा * मनीषिणःशरीरमाहुः ॥ २ ॥ * ॥ १७ ॥ ननुमायिकानाश्रयन्तीत्यत*आहतदाविशन्तीत्यादि ॥ १८ ॥

तदाविशन्तिभूतानिमहान्तिसहकर्म्मभिः। मनश्चावयवैःसूक्ष्मैःसर्व्वभूतकृदव्ययम् १८

यदात्वहङ्कारपञ्चेन्द्रियाणां* सूक्ष्मसूक्ष्मावयवान्षडेकशएकैकस्यामात्ममात्रायां * ब्रह्मासन्नावेशयत् ॥ १ ॥ तदातेसूक्ष्माःषडवयवाःसूक्ष्मै*रवयवैर्मनसोतानिविशन्ति*समनोमयःपुरुषोऽभूत्॥ २ ॥ तदामहान्तिपंचच*भूतानि कर्म्मभिःपंच * कर्म्मेन्द्रियैःसूक्ष्मैरवयवैर्युक्तै * र्विशन्तीत्ययप्राणमयःपुरुषः ॥ ३ ॥ इतिसप्तदशैकंलिङ्गंशरीर * मव्ययंविनानिर्म्माणं *नवैतिसर्व्वभूतकृत्*स्थूलसर्व्वपुरुषाणां*भूतात्मावीजधर्म्मकं ॥ ४ ॥ लोकेखलुयत्तत्कारणमव्यक्तं*नित्यंसदसदात्मकं *सविज्ञानानन्दमयःपुरुषः ॥ ५ ॥

उक्तमप्येतन्मुण्डकोपनिषदि*अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचन्द्रसूर्य्यौ * दिशःश्रोत्रेवाग्विवृ-
ताश्चवेदाः। वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्य* पद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्व्वभूतान्तरात्मा।
इति ॥ ६ ॥

एषसर्व्वभूतान्तरात्मेतिस्मृत्वा * मनुरुवाचेदंसोऽय * मव्यक्ताख्य आनन्दमयःपुरुषः ॥ ७ ॥ महदादीनित्व योविंशति * तत्वानिसृष्ट्वानुप्रविश्यसर्व्व * भूतमयस्त्वव्याकृत * शरीरोलोकेऽस्तीदृशो ॥ ८ ॥ सएवसमस्तएष* व्याकृतशरीरोनारायणोनाम*महाब्रह्माण्डावभूवाण्डात् ॥ ९ ॥ अस्यनारायणस्यव्यस्ता*एतेलिङ्गशरीरिणः*पुरुषा

न्तरात्मा ॥ १० ॥ * ॥ १८ ॥ इदंसप्तदशैकं सूक्ष्मशरीरं*यथाभवततथाह* सर्व्वभूतश्चतदाह*तेषामिदन्तु-
तादि ॥ १८ ॥

तेषामिदन्तुसप्तानांपुरुषाणांमहौजसाम। सूक्ष्माभ्योमूर्त्तिमात्राभ्यःसम्भवत्यव्ययाद्व्ययम ॥ १९ ॥

तेषांमहौजसां सप्तानामेव*महदहङ्कारपञ्च*बुद्धीन्द्रियाणां पुरुषाणां*सूक्ष्माभ्योमूर्त्तिमात्राभ्यो*यद्वाथंसूक्ष्म
शरीरम ॥ १ ॥ तद्व्ययमशरीरमव्ययात्पुनः*सप्तदशैकंलिङ्गं*शरीरंचाव्ययदुच्यते ॥ २ ॥ तस्माद्व्ययाल्लिङ्गशरीर
द्वय*मिदन्तुस्थूलशरीरं*सम्भवतीनिवीजधर्म्मकत्वम ॥ ३ ॥ * ॥ १९ ॥ अथकथमस्माद्व्ययाद्वयं*सम्भवतितत्रविं
वीज*मतात्मजाद्भाद्यतीत्यादि श्लोकस ॥ १ ॥ * ॥ २ ॥

आद्याद्यस्यगुणन्त्वेषामवाप्नोतिपरःपरः। योयोयावतिथश्चैषांसस्तावद्गुणःस्मृतः ॥२०

तदाविशन्तिभूतानि * महान्तीतिगानितुखं*वायुर्ज्योतिरापोभूरि*तेजतानितेषांपूर्व्वःपूर्व्वः*परंपरमनुप्रावि
शत् ॥ १ ॥ तेनेप्रामाद्याद्यसमहाभूतस्य*गुणन्तुशब्दंस्पर्शंरूपंरसं*गन्धंपरःपरोवायु*प्रभृतिरवाप्नोतीति ॥ २ ।
तद्यथोर्यावायुरादि*र्भावीयावतिथःसस*तावद्गुणःस्मृतइति ॥ ३ ॥ शब्दगुणाकाशंतस्यस्पर्श * गुणोवायात
प्रवेशाच्छब्द*स्पर्शगुणोवायुरभूत् ॥ ४ ॥ वायोरूपगुणेज्योतिषाप्रवेशात्तत्क्ज्योतिः*शब्दस्पर्शरूपगुणम् ॥५
त्रिगुणमाजेजसस्तु*रसगुणास्वपुखप्र*वेशाच्चतुर्गुणाआपोवभूवुः ॥ ६ ॥ चतुर्गुणेनामपांच*गन्धगुणायांपृथिव्यां*
मनुप्रवेशात्पृथिवी*पञ्चगुणावभूवेति ॥ ७ ॥ पञ्चविशेषभूतानान्ताखाऽऽत्मा*सर्व्वेषांप्राणिनमन्नमयान * मेतानि
हिपञ्चभूतानि*तस्मिन्सूक्ष्मशरीरे प्रतिष्ठितानि ॥ ८ ॥ जरायुजाण्डादियोनिषु*तत्तद्बीजमवक्रम्य*प्रविश्य सूक्ष्मशरीरी
भूतात्मा*पुर्व्वमेभ्यः पञ्चभूतेभ्यः* भूतानिसृजति ॥ ९ ॥ * ॥ २० ॥ इतीत्वंसूक्ष्मशरीरिणःपुरुषान्*सृष्ट्वा यत
करोत्तदाह*सर्व्वेषान्तुस इत्यादि ॥ १ ॥ * ॥ २१ ॥

सर्व्वेषान्तुसनामानि कर्म्माणिचपृथक्पृथक्। वेदशब्देभ्यएवादौपृथक्संस्थाश्च निर्म्ममे ॥ २१ ॥

यएतेसूक्ष्मशरीराः*सृष्टास्तेचतत्सृष्टयोनिषुजाता*यद्यन्नाम कर्म्माकृतयोभवन्ति ॥ १ ॥ आदौवेदोक्तशब्देभ्य
स्तेषांपृथक्पृथक्नामानि*देवासुरादीनिनरादीनिपशु*गोमहिषविहङ्गादीनि*नामानिनिर्म्ममेतथा ॥ २ ॥ तेषांयस
यत्कर्म्मत*त्तेषांयस्यासंस्थाचाकृतिस्ताश्च*सनातनोनिर्ममे ॥ ३ ॥ * ॥ २१ ॥

कर्म्मात्मनांचदेवानांसोऽसृजत प्राणिनांप्रभूः। साध्यानाञ्चगणंसूक्ष्मंयज्ञञ्चैवसनातनम् ॥ २२ ॥

कर्म्मात्मनामित्यादि ॥ कर्म्मात्मनांयोयोदेवश्चादित्यादिर्दिवादिकरोतिसस * कर्म्मात्मकोदेवस्तेषां * कर्म्म
कारिणांदेवानां*गणंसूक्ष्मंप्रभुरसृजत् ॥ १ ॥ प्राणिनाञ्चगणंसूक्ष्मं*साध्यानाञ्चसूक्ष्मंगणं*सूक्ष्मंसनातनं यज्ञञ्चैव
सृजत् ॥२॥*॥२२॥ अथात्रेदतपद्वयं*मार्कण्डेयपुराणेयत्*क्रौष्टुकिं प्रतिमार्कण्डेयउवाच ॥१ ॥ निष्प्रभेऽस्मिन्

रालोकेतर्व्वतस्तमसावृते। वृहदण्डमभूदेकमचरंकारणं परम ॥ २ ॥ तद्दिभेदतदण्डस्थो भगवान् प्रपितामहः। ब्रह्मयोनिःस्वयंब्रह्ममयः स्रष्टाजगतांप्रभुः। तन्मुखादोमिति महान भूच्छब्दोमहामुने। ततोभूश्चभुवश्चोर्द्धात्ततः स्वश्चरयन्तरं ॥ ४ ॥ एताव्याहृतयस्तिस्रःस्वरूपं तद्दिवस्वतः। ओँमित्यस्मात्स्वरूपात्तुतुच्छरूपंरवेःपरम ॥ ५ ॥ ततोमहद्दतिस्थूलंजनःस्थूलतरस्ततः। ततस्तपस्ततः सत्यमितिमूर्त्तीनिसप्तधा ॥ ६ ॥ स्थितानितस्यरूपाणि भवन्तिनभवन्तिच। स्वभावभावयोर्भावं यतोगच्छतिसंश्रयम ॥ ७ ॥ आद्यन्तं यत्परं सूक्ष्मम रूपं परमं स्थितम्। ओँ मितुरक्तं मयाविप्र तत् परं ब्रह्मतद्वपुः ॥ ८ ॥ तस्माद्दण्डाद्दिभिन्नात्तु ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः। ऋचोवभूवुः प्रथम प्रथमाद्वदनान्मुने ॥ ९ ॥ जवापुष्पनिभाःसद्य स्तेजोरूपास्तुसंहताः। पृथक्पृथग्विभिन्नाश्चरजोरूपवहास्ततः ॥ १० ॥ यजूंषिदक्षिणाद्वक्त्रादनिवद्धानि काञ्चनम। यादृग्वर्णं तथावर्णान्यसंहतिधराणिच ॥ ११ ॥ पश्चिमंयद्दिभोर्वक्त्रं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। आविर्भूतानिसामानितच्छन्दांसितानिच ॥ १२ ॥ अथर्व्वणामशेषंच भङ्गाञ्जनचयप्रभम्। यावद्घोरस्वरूपंतदाभिचारिकशान्तिकम ॥ १३ ॥ उत्तरात्प्रकटीभूतं वदनात्तस्यबेधसः। तत्त्वरुत्त्वतमःप्रायं सौमग्रासौमग्रस्वरूपवत् ॥ १४ ॥ ऋचोरजोगुणाःसत्त्वं यजुषांचगुणोमुने। तमोगुणानि सामानितमःसत्त्वमथर्व्वसु ॥ १५ ॥ एतानिजूलमानानितेजसाऽप्रतिमेनवै पृथक्पृथगवस्थानभाञ्जिपूर्व्वमिवाभवन् ॥ १६ ॥ ततत्वदादग्रंयत्तेजओँमितुरक्तयाभिशब्दरते। तस्यस्वभावाद्यत्तेजस्तत् समावृतरसंस्थितम १७ यथायजुर्मयंतेजस्तद्वत् साम्नांमहामुने। एकत्वमुपयातानिपरेतेजसिसंश्रये ॥ १८ ॥ शान्तिकंपौष्टिकंचैवतथाचैवाभिचारिकम्। ऋगादिषुलयंब्रह्मन् त्रितयंत्रिष्वथागमत १९ ततस्तन्मण्डलीभूतं छान्दसं तेजउत्तमम्। परेणतेजसा ब्रह्मन्नेकत्व मुपयातितत् ॥ २० ॥ इति ॥ इतेत्रवन्मगुदादिपञ्चब्रह्म।त्म* काम्तमयेखलुनारायणस्या*दितास्यमण्डलेजातेपुनर्यत्स* ससर्जतन्मुण्डकोक्तंवेदंस्मृत्वाह ॥ १ ॥

अग्निवायुबविभ्यस्तुत्रयंब्रह्मसनातनम्। दुदोहयज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ २३ ॥

अग्नीतारादि ॥ २२ ॥ मुण्डकोपनिषदियथा ॥ * ॥ तस्मादृचःसाम यजूंषिदीक्षायज्ञाश्चसर्व्वेक्रतवोदक्षिणाश्च। संवत्सरश्चयजमानश्चलोकाः सोमोयत्र पवतेयत्र सूर्यः ॥ १ ॥ तस्माच्चदेवावहुधासं प्रसूताःसाध्यामनुष्याः पशवोवयांसि। प्राणापानौव्रीहियवौतपश्चश्रद्धासतरंब्रह्मचर्यंविधिश्च ॥ २ ॥ सप्तप्राणाः प्रभवन्तितस्मात् सप्तार्च्चिषः समिधः सप्त-

हीमाः। सप्त मे लोकायेषुचरन्ति प्राणा गुहाशयानिहिताः सप्तसप्त ॥ ३ ॥ अतःसमुद्रा गिरयश्चसर्व्वे अस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सप्तरूपाः। ततश्चसर्व्वाओषधयोरसाश्चयेनैषभूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ४ ॥ इति ॥ अग्नीत्यादिभिश्चतुर्भिःश्लोकैरेक*वाक्यं तद्यथोच्यते*इमावच्यमाणाःस्थूलाः* प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्निमा * ऋग्वेदादिसृष्टिं ससर्ज ॥ १ ॥ अग्निस्तृतीयं महाभूतं * वायुश्चतुर्थं महाभूतं * रविरस्य नारायणस्य*हितस्यापश्चान्नतमण्डलं ॥ २ ॥ ऋगयजुःसामलक्षणं*त्रयं ब्रह्मसनातन*ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च*सामवेदञ्चेतित्रयीं ॥ ३ ॥ अग्नेर्ऋग्वेदं दुदोह*वायोर्यजुर्वेदं रवेः * सामवेदं यज्ञसिद्ध्यर्थमिति ॥ ४ ॥ १२ ॥ कालमित्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा। सरितः सागरान् शैलान् समानि विषमाणि च ॥ २४ ॥ तपो वाचं रतिञ्चैव कामं च क्रोधमेव च। सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥२५

कालं संवत्सरं ससर्ज*कालविभक्तीरयनादीः*समानिविषमाणिचेति*उच्चावचानिसर्व्वाणि ॥१॥*॥२४॥२५॥

कर्म्मणाञ्च विवेकार्थं धर्म्माधर्म्मौ व्यवेचयत। द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

कर्म्मणामित्यादि ॥ २६ ॥ वच्यमाणानांप्रजानां * कर्म्मणांविवेचनार्थं *धर्म्माधर्म्मौव्यवेचयत् ॥ १ ॥ एभिर्यथाविधियज्ञादिभिस्त * कर्म्मभिः धर्म्मःस्यात्*इत्येभिरवैधैःकर्म्मभि * रधर्म्मोभवतीत्येवं ॥ २ ॥ इमावच्यमाणाःस्थूलाः*प्रजाःस्रष्टुमिच्छन्निमाः*भूतशरीरिणीःप्रजा*स्ताभ्यांधर्म्माधर्म्माभ्यां च ॥ ३ ॥ सुखदुःखादिभिर्द्वन्द्वैः*सुखदुःखशीतोष्णादि* द्वन्द्वैरयोजयदिति ॥ ४ ॥ * ॥ २६ ॥ * ॥ ननुयादृमाःप्रजाःस्रष्टुमिच्छन * ब्रह्मासृष्टिमिमां ससर्ज*ताःप्रजाःकथंसम्भविष्यन्तीत्यत*आहाण्व्योमात्राइत्यादि ॥१॥ * ॥२७॥

अण्व्योमात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानां च याः स्मृताः। ताभिः सार्द्धमिदं सर्व्वं सम्भवत्यनुपूर्व्वशः ॥ २७ ॥

आद्याद्यास्येतानेनोक्तानां*दशार्द्धानांपञ्चानांपूर्व्वं*पूर्व्वभूतानुप्रविष्टानां*याविनाशिन्योऽण्व्योमात्राः॥१॥ ताभिरण्वीभिर्विनाशिनीभिः पञ्च*स्थूलभूतानांमात्राभिः*सार्द्धमिमं दृश्यशरीरिसर्व्वम*नुपूर्व्वशःसम्भवति ॥ २ ॥ विनाशिन्यइतिविशेषणेन*पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रविष्टपञ्च*भूतानामण्व्योमात्राइत्युक्तंज्ञेयं ॥ ३ ॥ ननुपञ्चानांमहाभूतानामण्व्योमात्रानहिताःस्तुस्थूल*पंचभूततयापरि*णामिन्योनित्यत्वाच्चनविनाशिन्यः ॥ ४ ॥ * ॥ २७ ॥

यन्तु कर्म्मणि यस्मिन् स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः। स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

यश्चितादि ॥ १८ ॥ सनातरायश्चोऽस्ताय * सूक्ष्मशरीरिणं यस्मिन् * कर्मणिप्रथममेव * परमेश्वरेणेच्छा वशात्प्रायुङ्क्त ॥१॥ सस्थूलशरीरीपुमान्*पुनःपुनःस्थूलदेहे*तयासृज्यमानःसदैव*कर्मस्वयंभेजे नतु*प्राक्तनकर्म वशात*दाप्राक्तनकर्माभावात् ॥ २ ॥ १८ ॥ ननुतत्किं किंकर्मेत्यतआह*हिंस्राहिंस्रेत्यादि ॥ १८ ॥

हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते। यद्यस्यसोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत ॥ २९ ॥

सवै ब्रह्मायस्यासूक्ष्म*शरीरिणःसर्गकाले*हिंस्रं चाहिंस्रं चमृदुक्रूरं च*धर्मं चाधर्मं चऋतं * चानृतचैषांदधाधात् ॥१॥ तस्मात्तदेवहिंस्रादि*कर्मस्वयंतमाविशत् *ननुब्रह्माप्रियाप्रियभावेऽतत्तत्कर्मतस्मिंस्तस्मिन्*पुरुषे किमायोजयत् ॥ २ ॥ २८ ॥ तत्रदृष्टान्तमाह*यथर्त्त्वित्यादि ॥ ३० ॥

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये। स्वानिस्वान्यभिपद्यन्ते तथाकर्माणि देहिनः ॥३०

यथाखलुवसन्तादय ऋतवः ऋतुविपर्यये*स्वानेवर्त्तु लिङ्गानिस्वय*ममिष्वोऽभ्युपपद्यन्ते ॥१॥ तथाहिंस्रादीनिस्वानि*कर्माणिपुनःपुनःसृज्यमानाःस्ते * सूक्ष्मादेहिनोऽभिपद्यन्ते ॥२॥*॥३०॥ ननुसूक्ष्मशरीरिणांप्रथमंसर्गकालेतु*परमेश्वरेच्छया*यद्यद्हिंस्राहिंस्रादिकर्म*स्वभावोऽयंयंब्रह्मासमर्ज ॥ १ ॥ ससर्वएवलोके*किमेकविधएवस्थूल*शरीरीजायतद्वतातः ॥ २ ॥ **ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीद्*बाहूराजन्यःकृतः। ऊरूतदस्ययद्वैश्यःपद्भ्यां शूद्रोऽजायत ॥ १ ॥** इतिवेदंस्मृत्वामनु*राहलोकानान्तुविवृद्ध्यर्थमित्यादिकंश्लोकं ॥ ४ ॥ * ॥ ३१ ॥ * ॥

लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत् ॥ ३१ ॥

ननु लोकानांविवृद्ध्यर्थं * ब्रह्मास्वमुखबाहादिभ्यः*क्रमेणब्राह्मणादीन्निरवर्त्तय*दितात्वजिज्ञासमेतत् ॥ १ ॥ यावन्तोवैसूक्ष्मशरीरिणःसृष्टा * स्तेषांमध्ये केचिद्ब्राह्मणाः केचित्क्षत्रियाः * केचिद्वैश्याः केचिच्छूद्रा * इत्येवंतावन्तोवैश्याः ॥२॥ नचतेभ्योऽधिकालोके *लोकाःसम्भवन्तिकथं*लोकानांविवृद्ध्यर्थमिति*वचनमुपपद्यते ॥३॥ लोकानांविशेषवृद्ध्यर्थमित्यर्थो* ह्युपपन्नं यावन्तोहि* सूक्ष्मशरीरिणस्तेषां*हिंस्राहिंस्रादिधर्मैर्यैः*विशेषाउक्तास्तत्तद्धर्मवृद्ध्यर्थम्॥४॥सामानातोहिंस्रादिधर्माणोयेते तत्तद्धर्मवृद्ध्या*ब्राह्मणादिविशेषाः*सम्भविष्यन्तीतिवृद्ध्यर्थं ॥५॥यस्तुब्राचष्टेब्राह्मणादिभिःसायं*प्रातरग्नावाहुतिःप्र*क्षिप्तासूर्यामुपतिष्ठते*सूर्याद्वृष्टिर्वृष्टेरन्नं*मन्नात्प्रजावाहुल्यमिति॥६ तदसाधुनह्यन्नाल्लोका*विवर्द्धन्ते कस्यचिद्बहु*प्रजाःकस्यचिदल्पप्रजाः*नाधिकाःसूक्ष्मशरीरिभ्यः ॥ ७ ॥ अथब्राह्मणमित्यादेरेकवचनं * जात्यभिप्रायं वर्णा*संख्याचैषांवक्ष्यते*शुक्लरक्तपीतकृष्णाः ॥ ८ ॥ एतास्वतस्रोजातयः*सामान्यप्रभेदाःसूक्ष्मा* नवाक्तत्यःसूक्ष्मसर्गप्रकरणात् ॥ ९ ॥ एतद्ब्राह्मणादयोजातयोन*सूक्ष्मशरीरिषुसर्ग*कालेब्राह्मणायोजिताः ॥ १० ॥ चतुर्विधाण्डजरायुजादियोनिषु * पुनर्देवनरतिर्यग्योनिषुच* तत्तद्बीजमनुप्रविश्यसूक्ष्मशरीरी * यदालोके स्थूलशरीरीजायते ॥ ११ ॥ तदातत्तज्जीवजन्मब्राह्मणा* जातिर्लोकेऽभिव्यज्यते *नसर्गकालेयोजिता*तेषुसूक्ष्मशरीरिषु ॥ १२ ॥ पापविशेषेणब्राह्मणोऽपिहिस्वल्पा * तिर्यग्योनिषजात्यन्तरेवासात्* यतउक्तं

पुराणेषु ॥१३॥ अभिवादितस्तु यो विप्रो नाशिषं कुरुते यदि। श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कसमावृतः ॥१४॥ इति ॥ नखलु चत्वारो वर्णा*एव जातयइति नियमः * समानप्रसवा हि जातिः*समानःप्रसवात्मिका*जन्मत्वसमानप्रसवात्मकम् ॥ १५ ॥ ननु कथं वर्णो जातिर्भवति* शुक्लादयो वर्णा ब्राह्मणादयः*समानप्रसवात्मकः*कारणसमवायो जातिः ॥ १६ ॥ सता ब्राह्मणादयो वर्णाः*शुक्लादयो न रूपभेदाः*किन्तर्हि ब्राह्मणः सत्त्व*गुणप्राय त्वेन*शुक्ल*वर्ण निर्मलत्वाच्छुक्ल उक्तः ॥१७॥ रजोगुणप्रायत्वात्क्षत्रियो रक्त*इवेति रक्तो वर्णउक्तो * वैश्यस्त्रिगुणप्रायत्वात्*पीतइवेति पीतः ॥१८॥ तमोगुणप्रायत्वाच्छूद्रः कृष्णइ*वेति कृष्णा वर्ण उक्तः*इत्थं इत्युपसङ्ग्रहम् ॥१९॥ यमसौ ब्रह्मा ब्राह्मणं*वर्णं स्वमुखान्निरवर्त्तयत्तं*गायत्र्या छन्दसा सृष्ट्वा*द्विधाऽपाटयदथ ॥२०॥ तस्यार्द्धेन पतिं निर्ममे तस्य च* पत्नीमपरार्द्धेन*यं बाहुभ्यां क्षत्रियं वर्णमसृज*त्तं त्रिष्टुभा छन्दसाऽसृजत् ॥२१॥ सृष्ट्वा च तं द्विधापाटयत्तस्य चा*र्द्धेन पतिं समसृज*दर्द्धेन तयोः पत्नीं च ॥२२॥ यमूरुभ्यां वैश्यं वर्ण*मसृजत्तं जगत्या छन्दसाऽसृजत्*द्विधा चापाटयत्तस्या*र्द्धेन पतिं*मर्द्धेन तं चांपत्नीञ्च ॥२३॥ पद्भ्यां यं शूद्रं वर्णमसृजत्तं*न केनापि च्छन्दसा न * चापाटयत्तस्मादन्यः स्वाशयः शूद्रः ॥२४॥ छन्दसा चांशगं उक्तो वशिष्ठेन*स्वसंहितायां तद्यथा ॥२५॥ **गायत्र्या छन्दसा ब्राह्मणमसृज* त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं * न केनचिच्छन्दसा शूद्र * मित्यसंस्कार्यो विज्ञायते ॥२६॥ अतएव दशमाध्याये वक्ष्यते *ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः। चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ इति ॥२७॥** एषां त्रयाणां द्विजानां*पाटनमुक्तं वशिष्ठेन*स्वसंहितायां तद्यथा २७ **पाटितोयं द्विजः पूर्व्वमेकदेहः स्वयम्भुवा। पतयोऽर्द्धेन चार्द्धेन पत्न्योऽभूवन्निति श्रुतिः ॥२८॥ यावन्न विन्दते जायां तावदर्द्धो भवेत् पुमान्। नार्द्धं प्रजायते पूर्णः प्रजायेतेति च श्रुतिः ॥२९॥** पतिपत्न्योः सन्तानन्तु*विवाहमन्त्रैर्भवति*विप्रक्षत्रियवैश्यानाम ॥२९ ।*॥३१॥ सृष्ट्यसर्गं स्थूलं*सर्गो यथा पूर्व्वं च* स्यादतजर्द्धं उच्यते ।

द्विधाकृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत्। अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ ३२ ॥

द्विधाकृत्वेत्येवमादि ॥ १ ॥ ३२ ॥ स प्रभुर्नारायणो ब्रह्मा स्वदेहं * द्विधाकृत्वार्द्धेन पुरुषोऽभव*दर्द्धेन नारी चाभवत् ॥ १ ॥ ये ते सूक्ष्मशरीरिण*स्तेषामेकं मिथुनधर्म्मिणस्तस्यां* सार्द्धाङ्गभूतायां नार्य्यां*विराजं स्थूलपुरुषमसृजत ॥ २ ॥ * ॥ ३२ ॥ * ॥

तपस्तप्त्वाऽसृजद्यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट्। तं मां वित्तास्य सर्व्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ३३

तपइत्यादि ॥ ३३ ॥ स विराट् पुरुषः स्वयं तपस्तप्त्वा*यमसृजत्तं मां वित्त ॥ १ ॥ ३३ ॥

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्। पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥३४

अहमित्यादि ॥ ३४ ॥ प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नह*मादितः प्रजानां पतीन्* दशमहर्षीनसृजम ॥ ३४ ॥ तान्यथा-पूर्व्वमसृजत्तदाह*मरीचिमित्यादि श्लोकेन ॥ १ ॥ ३५ ॥

मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ॥३५ ॥

मरीच्यादिनामानो * दशमहर्षयस्ते * प्रजापतयोऽभवन्याः ॥ २ ॥ ३५ ॥ ते प्रजापतयोऽमी * मनुं स्मृत्वा * द्विर्वाक्येन ॥ ३६॥

एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः। देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥३६॥

एते मरीच्यादयः प्रजापतयो * मन्वन्तराधिपतीन् क्रमेण षडपरान् * दशभूरितेजसस्तु * मनूनसृजन् ॥ १ ॥ असृजन्निति भूते लुङ् * यद्यपि स्वायम्भुवो मनुः * मरीच्यादिभ्य एतच्छास्त्रमुक्तवानिति * ततः पूर्वं बहवः कल्पा अतीताः ॥ २ ॥ भक्तितोऽनन्तरं गच्छति * जायमाने प्रथमकल्पे * स्वायम्भुवमन्वन्तरे * एते मरीच्यादयः सृष्टाः स्वायम्भुवाः ॥ ३ ॥ तथापरे ये स्वायम्भुवा * मन्वन्तराधिपतय * तत्रापि ततोऽन्ते * सार्वत्रिक * ॥ ४ ॥ मन्नियोगादिति वक्ष्यति * तेनैते मरीच्यादयो * मन्नियोगाद्देवान् * देवानां निकायांश्च * मितौजसो महर्षींश्च * कश्यपादीन् असृजन् ॥ ५ ॥ ३६ ॥

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान्। नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणांश्च पृथग्गणान् ॥३७॥

यक्षेत्यादि ॥ ३७ ॥ * ॥ एते असृजन्निति पूर्वेणान्वयः * ते मरीच्यादयो यक्षादीनसृजन् * नागा वासुक्यादयः सर्पा अलर्काद्याः * पितॄणां गणा अग्निष्वात्तादयः ॥ १ ॥ * ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च। उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥३८॥

विद्युत इत्यादि ॥ ३८ ॥ एते मरीच्यादयो * असृजन्निति अनुवर्तते * उच्चावचानि ज्योतींषि ध्रुवादीनि ॥ १ ॥ ३८ ॥

किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान्। पशून् मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥३९॥ कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्। सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥४०॥

किन्नरानित्यादि ॥ ३९ ॥ एते मरीच्यादयो * असृजन्निति योजना * विराट् तप लोकवासी मरीच्यादयो जनलोकवासिनो * मनवो महर्लोकनिवासिनो * देवादयः स्वर्लोकनिवासिनः ॥ २ ॥ नागसर्पसुपर्णास्तु * पाताललोकवासिनः * यक्षाः किन्नरान्ताः स्वर्लोकवासिनः ॥ ३ ॥ विद्युदादयो ज्योतिरन्ता * अन्तरीक्षलोकवासिनः * इतरे पूर्वगाः सर्वे भूलोकस्वर्गमध्यचारिणः ॥ ४ ॥ वानरानित्यादिस्थावर * अन्तान्ते नतलयूकामक्षिकेति * समाहारः पुनर्मत्कुणेनान्ते न * समाहारोऽतिशयः ॥ ५ ॥ मत्कुणः कीटविशेषः * स्थावरं च पृथक् पृथक् * यत्र यद्रूपं ह-यति ॥ ६ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः। यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥४१॥

एवमेतैरित्यादिनोपसंहारः ॥ ४१ ॥ एतैर्मरीच्यादिभिरिदं सर्वं * सप्तमन्वन्तरप्रभृतिकं * यथाकर्म यस्य यत् कर्म ॥ १ ॥ तपोयोगात् सृष्टं मन्नियोगादिति * संक्षेपतः सर्ग उक्तः ॥ १ ॥ * ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम्। तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥४२॥

येषामित्यादि ॥ ४२ ॥ येषां भूतानामिह लोके * यादृशं कर्म वेदेषु कीर्तितं * तत्तथा युष्मभ्यं

वक्ष्यामि ॥ १ ॥ * ॥ ४२ ॥ * ॥ अथानिक्रमयोगस्याभिधास्यामि ॥ १ ॥ * ॥ ४२ ॥ यथेदानीं चतुर्विधा * योनयः कर्म्मणो रीरिणामुत्पत्तौ * तासु यस्यां योनौ ये जायन्ते तदाह ॥ १ ॥

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः । रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥

पशव इत्यादि ॥४३॥ पशवो ग्राम्या गवादयः * साधारणो गजावीनां * मृगा आरण्या इति पृथगुक्तं ॥१॥ व्याला दुष्टस्वभावाः उभयतोदत इत्यूर्ध्वाधोदन्तान्वयो याति * उभयतोदतो वक्रीमौ दन्ता यस्य स्पन्द इति ॥ २ ॥ जघिष्ठस्वभाव स्कन्द शिवाकुला * जतुदन्ताश्च दच्छव्दो * भल्ल इत्यपरादयो हि * पृथक्शब्दादित्याहुरेके ॥ ३ ॥ उभयतोद इत्यस्य नैव * रक्षःपिशाचमनुष्याणां प्राप्तौ * स्पष्टार्थं पुनर्वचनं कृतं ॥ ४ ॥ जरायुजा इति जरायुर्गर्भ * विशेषोऽयं नाम तः सन् * गर्भ शिशुर्वर्त्तते ॥ ५ ॥ * ॥ ४३ ॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः । यानि चैवम्प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ४४

अण्डजा इत्यादि ॥४४ आदावन्तर्गर्भे भवति ततोऽण्डात् * पुनर्जायन्त इत्यण्डजाः * पक्षिण इत्यादयः ॥१॥*॥४४॥

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् । ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किञ्चिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

स्वेदजमित्यादि ॥ ४५ ॥ स्विद्यतेऽनेनेति स्वेद * ऊष्मा तदिच्छन्तीति * ऊष्मणश्चोपजायन्त इति * नपार्थिवद्रव्याणां तापेन क्लेदः ॥ १ ॥ * ॥ ४५ ॥ * ॥

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः । ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ४६

उद्भिज्जा इत्यादि ॥ ४६ ॥ जायमानो यद्भूमिं भिनत्ति सा खलु उद्भिद् योनिस्तस्यां ये जायन्ते त उद्भिज्जास्ते चतुर्विधास्तथा निर्द्दिश्यात् ॥१॥ बीजकाण्डप्ररोहिण इति * बीजप्ररोहिणः काण्ड * प्ररोहिणश्च भवन्ति ॥ २ ॥ चातुर्विध्यं तेषां क्रमाद्दर्शयति * ओषध्य इत्यादि तेहि * चतुर्विधा ओषधिवनस्पति * वृक्षवीरुद्भेदादिति ॥३॥ सर्व्वा ओषधयः फलपाकान्ता इति * यासां फलपाकेन नाशस्ता वहु * पुष्पफलोपगा ओषध्यो याः ॥ ४ ॥ * ॥ ४६ ॥ * ॥

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७

गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥ ४८ ॥

अपुष्पा इत्यादि ॥ ४७ ॥ य उद्भिज्जा अपुष्पाः फलवन्तस्ते * वनस्पतयो वटादयो * ये चोद्भिज्जाः पुष्पिणश्च * फलिनश्च ते वृक्षा वा वनस्पताख्या ॥ १ ॥ * ॥ ४७ ॥ * ॥ ये चोद्भिज्जा गुच्छश्च गुल्मश्चेतस्य * विविधं तथैव विविधा * स्तृणजातयः प्रताना * वल्ल्य एव च बीजकाण्डरुहाः ॥ १ ॥ ते वीरुध इत्युक्ताः स्मृत्यन्तरे * इति चतुर्विधा उद्भिज्जाः ॥ २ ॥ * ॥ ४८ ॥ * ॥

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९ ॥

तमसेत्यादि ॥ ४९ ॥ एते चतुर्विधा उद्भिज्जाः * कर्म्महेतुना लोके कृतं * यदसत्कर्म्म तदेव हेतु * र्यस्य तेन बहु कर्म्मणा ॥१॥ तमसा वेष्टिताः सन्तः * बहिःसंज्ञाहीना अन्तः * संज्ञाः सुखदुःखसमन्विताश्च ॥ २ ॥ * ॥ ४९ ॥ * ॥

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः। घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ५०

एतदन्तादृत्यादि ॥५०॥ ब्रह्मादाद्या एतदन्ता* स्थावरपर्यन्ता निपुणगतयोः मया* नित्यं सततयायिनि* घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे समुदाहृताः ॥१॥ तत्र नारायणोऽसौ ब्रह्मा स्वयम्भूः* स्तेन सृष्टास्तत्र मरीचिप्रभृत* हीजमासादाजराय* स्वादिवत् योनिगतयः ॥२॥*॥५०॥

एवं सर्व्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः। आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीड़यन्॥ ५१॥

एवमित्यादि ॥५१॥ एवमुक्तप्रकारेण* सर्व्वमिदं सोऽचिन्त्यपराक्रमो* ब्रह्मा सृष्ट्वा विराजं मां च सृष्ट्वा ॥१॥ द्विपरार्द्धमितं स्वस्थितेः कालं* स्वशरीरमे कालेन पीड़यन्* स्वस्यात्मन्यात्मनोऽन्तर्दधे इति ॥२॥*॥५१॥*॥

यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति॥ ५२॥

ननु यावत्कालं चरमकालेन* न पीड़यति तावन्तं* कालं स किं करोतीत्यत* आह यदेत्यादि श्लोकान् ॥१॥*॥५२॥ स नारायणो ब्रह्मादेवो यदा* जागर्त्ति तावन्तं कालं* मिदं जगच्चेष्टते संजीवति ॥१॥ यदा शान्तात्मा स्वपिति* तदा सर्व्वमिदं महो* लोकपर्य्यन्तं निमीलति* कल्पान्तप्रलयं याति ॥२॥*॥ ५२॥ कथमित्यत आह तस्मिन्नित्यादि ॥ ५२

तस्मिन्स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः। स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति॥ ५३॥

तस्मिन्नारायणे ब्रह्मणि स्वस्थे तु* स्वपति सति शरीरिणः* कर्म्मात्मान इन्द्रियाणि* स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते* मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥१॥ एतस्मिन्काले चतुर्मुखविष्ण्वादयोऽपि स्वपन्तीति* चामरत्वात्ते न लीयन्ते* यत्राऽन्यस्तु लीयन्ते ॥२॥ पुनर्यदा स जागर्त्ति* तदा पुनरिदं जगज्जीवत्सत्* चेष्टते इत्यपुनः पुनर्भवति ॥३॥ ५३॥ ततः कथमन्तर्धातीत्यत* आह युगपदित्यादि ॥१॥*॥५४॥*॥

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि। तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः॥ ५४॥

यदा सर्व्वेषां शरीरिणां स्थूल* शरीरिणामात्मानस्तु* तस्मिन्नारायणे महात्मनि सर्व्वे* युगपत्प्रलीयन्ते ॥१॥ तदायं सर्व्वभूतात्मा* नारायणो ब्रह्मा स्वस्थः* सर्व्वांश्च नरम्य स्थित्वा* निर्वृतः सन्सुखं स्वपि* तीति सुप्तो भवति ॥२॥५४॥

तमोऽयन्तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः। न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः॥५५॥

तमोऽयमित्यादि ॥ ५५॥ अयं चतुर्म्मुखो ब्रह्मा* नारायणोऽयमादित्य* स्तमः समाश्रित्य सेन्द्रिय एव* चिरं निर्व्वतिस्वं कर्म्म न कुरुते ॥१॥ ततोऽनन्तरं मूर्त्तित* उत्क्रामतीय एवावात्मात्मा* व्याकृतमिदं शरीरं भवात् ॥२॥*॥५५॥

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च। समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति॥५६॥

यदाणुमात्रिकइत्यादि ॥ ५६॥ अयमित्यनुवर्त्तते* यदायं नारायणो ब्रह्मा* यत्तदव्यक्ताख्यात्मा* महदादीनि तत्त्वानि* समाविशत्यामं शरीरी ब्रह्माऽभवत् ॥१॥ तदव्यक्तात्मकाणुमात्रिको भूत्वा* स्थास्नु चरिष्णु च बीजं*

स्थावरजङ्गमानांस्थ्म * शरीरात्प्रविश्य मा विक्रम ॥ २ ॥ निखिलमवाप्ताखण्डमात्मानं समा* विमृतितैः सर्व्वं यस् सृष्टीयदा*भवतितदामूर्त्तिमिमां उज्झति ॥ ३ ॥ विमयाचैतदाकूरशरीरं *तल्लोकस्थावाप्तंप्रविशन्तव * स्तीयतेतदा पृथिव्यादीनिव * तत्त्वानिस्वस्व प्रकृतौलीयन्ते ॥ ४ ॥ तदात्वेकर्मे व्यवाप्तं सम्पद्यते *. तद्वाप्तस्थानांतयाणां गुणानां*तमोरजसिलीयते * रजःसत्त्वे ततएकीस्यात् ॥ ५ ॥ एकीभूतं तत्त्रिगुणं *प्रधानं नामत्तेतस्मात्*कालाद्य- प्रथगस्तितै*एवं त्रयाणां यार्थक्यो*प्राप्तानामयमहाप्रलयोज्ञेयः ॥ ६ ॥ *॥५६ ॥

एवं जागरस्वप्नाभ्यामिदंसर्व्वं चराचरम्। सजीवयतिचाजस्रं प्रमापयतिचाव्ययः ॥ ५७ ॥

एवमित्यादि ॥५७। सव्यय एवमुक्तप्रकारेण*जागरेणसर्व्वमिदं *चराचरं जीवयति*स्वप्नेनप्रमापयति*येनैव- मजस्रं स्यात् ॥ १ ॥ तथाचपुनःपुनःकल्पोभवति*बहूनांकल्पानामन्ते*सचस्थास्नुचरिष्णुवीजमविनाश* मर्त्तिमेतां विसृजति ॥ २ ॥ * ॥ ५७ ॥ * ॥

इदंशास्त्रन्तु कृत्वासौमामेवस्वयमादितः। विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहंमुनीन् ॥५८॥

इदमित्यादि ॥ ५८ ॥ स्पष्टार्थःश्लोकोऽयं ॥ ५८ ॥

एतद्वोऽयंभृगुःशास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः। एतद्धिमत्तोऽधिजगे सर्व्वमेषोऽखिलंमुनिः॥५९

एतद्वइत्यादि ॥ ५९ ॥ अं महर्षयवोयुष्मा* नयंभृगुरेतच्छास्त्र* मशेषतःश्रावयिष्यति ॥ १ ॥ कस्मादित्यत आह एतदित्यादि * हियस्मादेषभृगुर्मुनि * रेतन्मदं ब्रह्मणाप्रोक्तंधर्म्मसम * सर्व्वं शास्त्रं मत्तोऽखिलमधि- जगे ॥ २ ॥ * ॥ ५९ ॥

ततस्तथासतेनोक्तो महर्षिर्मनुनाभृगुः। तानब्रवीदृषीन्सर्व्वान्प्रीतात्माश्रूयतामिति॥६०

ततइत्यादि ॥ ६० ॥ ततोऽनन्तरन्तुसमहर्षिर्भृगु * स्तेनस्वायम्भुवेन मनुनोक्तःप्री * तात्मातानृषीन्सर्व्वा- ञ्श्रूयतामित्यब्रवीत् ॥ १ ॥ * ॥ ६० ॥ अथभृगुस्वायम्भुवादिमन्वन्तरकालानुक्रमं ज्ञापयितुं स्वायम्भुवेत्यादि ॥ १ ॥ ६१ ॥

स्वायम्भुवस्यास्यमनोःषड्वंश्यामनवोऽपरे। सृष्टवन्तःप्रजाःस्वाःस्वामहात्मानोमहौजसः॥६१

अस्यस्वायम्भुवस्यमनोरन्तरे *प्रथमसर्गेप्रथम*कल्पेयासृष्टिःसामनुनाप्रोक्ता ॥१॥ ततःप्रभृतयश्चबहवःकल्पा*अती- ताःसाम्प्रतिकेऽस्मिन्*श्वेतवराहकल्पेप्र*वर्त्तमानेयत्तदुच्यते ॥२॥ अस्यस्वायम्भुवस्यमनोरपरे*तद्वंश्याःसदृशप्रभावाः षड्*मनवःक्रमेणस्वाःस्वाः*प्रजाःपुत्रादिसन्ततीः*स्वस्वान्तरेसृष्टवन्तः ॥ २ ॥ * ॥ ६१ ॥ तेषड्मनवःकेकिंवंश्या स्तेतात*आहस्वारोचिषइत्यादि ॥ १ ॥ * ॥ ६२ ॥

स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसोरैवतस्तथा। चाक्षुषश्चमहातेजाविवस्वत्सुतएवच ॥ ६२ ॥

महातेजा इतिप्रत्येकंयोज्यं * यद्यदंशप्रयोयस्त * न्मार्कण्डेयपुराणे * विस्तरेणरेणशातव्यं * तत्सं- ग्रहेणोच्यते ॥ १ ॥ अरुणास्पदनगरे * वरुणातटेकश्चिद्ब्राह्मणोऽवात्सीत * सहिमालयोपरि कथञ्चिद्- गात् ॥ २ ॥ तत्रतंस्त्रीमौलियां * वरूथिनीनामाप्सरा * सा ब्राह्मणसक्तचित्ताबभूव ॥ ... ब्राह्मणस्तां-

प्रत्याख्याय * स्वभवनमागत्य सा * दुःखितचित्ताऽवर्त्तत ॥ ४ ॥ तत्प्रभावात्तस्यामासक्तचित्तः कलि * नाम गन्धर्व्वस्तया प्राक्प्रत्याख्यात* स्तं ब्राह्मणमूर्त्तिमास्थाय तामुपागात् ॥ ५ ॥ ततो जातः पुत्रः स्वरोचिर्नाम भूत्* स्वरोचिषो भागीतः स्वात्* सएकदा क्रिमपि च* वनं विहर्त्तुं जगाम ॥ ६ ॥ तत्र देवैः प्रार्थितात* इनदेवता च गौभि* स्वाग-तां तामुपागात् ॥ ७ ॥ ततो जातः पुत्रोऽद्रतिमान्नाम* स्वारोचिषो मनुरभूत् ॥ ८ ॥ * ॥ १ ॥ उत्तानपादस्य पुत्र* उत्तमो नाम तस्य च* जायावहुलानामवाभ्रवासीत् ॥ १ ॥ सा तस्याः सखा नागराजकन्यायां * वरेणोत्तमात् पुत्र मजनयत्* स औत्तमिर्नाम मनुः ॥ २ ॥ * ॥ २ ॥ सुराष्ट्रो नाम राजासीत् * सविमर्द्दाख्येन राज्ञा * पराजितो राज्याद्भ्रष्टो वनमगात् ॥ १ ॥ तत्र प्राक्मृता स्वजाया * स्वलूत्पलावती नाम* मृगरूपमप्यद्भाग्या * प्रापात्मृगी च भूव ॥ २ ॥ सा तद्वनमागतं तं *राजानं रमयाञ्चक्रे तमपि*ततो जातः पुत्रस्तामसो नाम मनुरभूत् ॥ ३ ॥ * ॥ ३ ॥ स्वायम्भुववंशे जातो * दुर्गमो नाम राजासः * स्वजायायां रेवत्यां * पुत्रं जनयामास स* रैवतो नाम मनुरभूत् ॥ १ ॥ * ॥ ४ ॥ ब्रह्मणश्चक्षुषो जातः *पूर्व्वं यः स तु चाक्षुषो * नाम्ना विख्यातोऽभवत् ॥ १ ॥ स च तत्पुनरनन्तो * नाम चर्य्यायां तस्य-पत्न्यां *गिरिभद्रायां जातः पुत्र*श्चाक्षुषो नाम मनुरभूत् ॥ २ ॥ * ॥ ५ ॥ सूर्य्यात् संज्ञायां जायायां*जातः प्रथमः पुत्रो यः* स वैवस्वतो नाम मनुः ॥ १ ॥ * ॥ ६ ॥ * ॥ ६२ ॥

स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः। स्वे स्वेऽन्तरे सर्व्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥६३॥

स्वायम्भुवाद्या इत्यादि ॥ ६३ ॥ एते स्वायम्भुवाद्याः सप्त* भूरितेजसो मनवः* स्वे स्वेऽन्तरे सर्व्वमिदं *चराचरं किञ्चित्स्वयं* किञ्चित्प्रजापतिभिश्चोत्पाद्यापुः ॥ १ ॥ * ॥ ६३ ॥ ननु यो ब्रह्मा जागर * स्वप्नाभ्यां यदिदं सर्व्वं * जीवयति प्रमापयति* तत् कतिकालान् जागर्त्ति* कतिकालान् स्वपितीत्यत आह ॥ १ ॥ * ॥

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला। त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥६४॥

निमेषा इत्यादि ॥ ६४ ॥ अक्ष्णोर्निमेषा दश चाष्टौ चेत्यष्टादश निमेषकालः काष्ठा भवति * ताः काष्ठास्त्रिंशत्तु कला ॥ १ ॥ त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यात्* तावता मुहूर्त्तेनेति* त्रिंशता मुहूर्त्तैरहो*रात्रस्तु नृणां भवति ॥ २ ॥ ६४ ॥ नन्वकोऽस्य विभाजकः * किं सूर्य्योऽथवा चन्द्रोऽथ * वोभयोऽन्यो वा कोपीत्य*त आह रात्र्यहनी इत्यादि ॥१॥*॥६५॥

रात्र्यहनी विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके। रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्म्मणामहः ॥६५॥

मानुषदैविके *इति दैवत्वे पि च* पितृणां पृथगुच्यते ॥ १ ॥ मानुषाणां देवानाञ्च* रात्र्यहनी द्वे सौरे * सूर्य्यो वि-भजते ॥ १ ॥ तत्र रात्रिर्भूतानां मानुषीरात्रि * र्मनुष्याणां स्वप्नाय दैवी रात्रि*र्देवानां स्वप्नायाहस्तु *कर्म्मणां चेष्टायै प्रायः ॥ २ ॥ * ॥ ६५ ॥

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः। कर्म्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्व्वरी ॥६६॥

अथ मानुषाणां रात्र्यहनी त्रिंश*न्मुहूर्त्तादि विक्रं तत * द्विधा प्रोच्येते पित्र्ये इत्यादिभ्याम् ॥ १ ॥ ६६ ॥ पितॄणां रात्र्यहनी *चान्द्रो मासोऽभ्याख्यातान्न* सौर इति ज्ञापयति* प्रविभागस्त्वित्यादि ॥ १ ॥ पित्र्ययो रात्र्यह्नोः प्रविभागस्तु *पक्षयोः कृष्णशुक्लयोः *कृष्णः पक्षः पितॄणां कर्म्मचेष्टास्वहः *स्वप्नाय शुक्लः शर्व्वरी ॥ २ ॥ ६६ ॥

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्॥ ६७

दैवे इत्यादि॥ ६७॥ सौरो वर्षो दैवे रात्र्यहनी स्यातां * तयोः प्रविभागस्तु दैवमहः * उदगयनं दैवी रात्रिः * दक्षिणायनं भवति॥ १॥ *॥ ६७॥

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत् प्रमाणं समासतः। एकैकशो युगानां च क्रमशस्तन्निबोधत॥ ६८॥

ब्राह्मस्येत्यादि॥ ६८॥ क्षपा चाहश्च तयोः समाहारस्तु * तस्य ब्राह्मस्याहोरात्रस्य यत्प्रमाणं * युगानामेकैकशश्च यत्प्रमाणं * समासतः क्रमशस्तन्निबोधत॥ १॥ *॥ ६८॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः॥ ६९

चत्वार्याहुरित्यादि॥ ६९॥ दैवे इति विभक्तिविपरिणामात् * इहवर्त्तते ते नतु * देवानां वर्षाणां चत्वारि * सहस्राणि कृतं युगं * कालज्ञा विद्वांस आहुः॥ १॥ तस्य कृतयुगस्य तु * सन्ध्या पूर्व्वकल्पस्यान्ते * कलेरन्ते तावच्छती * दैव चतुःशतवर्षं * सन्ध्यांशस्तस्यैव ताया पूर्व्वं * दैवचतुःशतवर्षम्॥ २॥ इति दैववर्षाणामष्टशताधिकं * चतुःसहस्रवर्षं * कृतयुगं भवतीति॥ ३॥ ६९॥

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु। एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च॥ ७०॥

इतरेष्वित्यादि॥ ७०॥ कृतयुगादितरेषु * त्रेताद्वापरकलिषु * सन्ध्यासन्ध्यांशसहिते * एकापायेन क्रमशः * सहस्राणि शतानि च वर्त्तन्ते॥ १॥ पूर्व्वसन्ध्यासन्ध्यांशोऽन्त्यः * दैववर्षाणां षट्शताधिकानि * त्रिसहस्रवर्षं त्रेतायां सन्ध्या * पूर्व्वं त्रिशतं सन्ध्यांशोऽन्त्यम्॥ २॥ दैववर्षाणां चतुःशताधिकानि * द्विसहस्रं द्वापरस्तः * सन्ध्या द्विशतं पूर्व्वं * सन्ध्यांशोऽन्त्यं च द्विशतं॥ ३॥ दैववर्षाणां द्विशताधिकमेकं * सहस्रं कलियुगं स्यात् * सन्ध्या पूर्व्वं शतवर्षं * सन्ध्यांशोऽन्त्यं शतवर्षम्॥ ४॥ ७०॥ एतच्चतुर्युगमानमेकीकृत्याह यदेतदित्यादि श्लोकमेकं॥ १॥ ७१॥

यदेतत् परिसङ्ख्यातमादावेव चतुर्युगम्। एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते॥ ७१॥

यदेतच्चतुर्युगमादौ * परिसङ्ख्यातमेव * तदेतद्द्वादशसाहस्रं देवानां * वर्षं देवानामेकं युगमुच्यते॥ १॥ *॥ ७१॥

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसङ्ख्यया। ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च॥ ७२॥

दैविकानामित्यादि॥ ७२॥ दैविकानां युगानां परिसङ्ख्यया * सहस्रं युगं नृणां तु * चतुःसहस्रयुगं तद्ब्राह्मं * एकमहर्ज्ञेयं * तत्र ब्रह्मा जागर्त्ति॥ १॥ तस्मिन् जाग्रति सर्व्वमिदं जीवति * चतुर्दशचमन्वन्तराणामस्मिन् काले * भवन्ति चतुर्दश चेन्द्राः॥ २॥ तावती दैवयुगसहस्रमिता * ब्राह्मी रात्रिरेव च स्यात् * तत्र ब्रह्मा स्वपिति॥ ३॥ तस्मिन् स्वप्ते सर्व्वमिदं * प्रलीयते आमहर्लोकात् * कल्पान्तजीविनो जनः * लोके वसन्तो वर्त्तन्ते॥ ४॥ *॥ ७२॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः। रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः॥ ७३॥

तद्वा इत्यादि॥ ७३॥ पूर्व्वोक्त ब्राह्माहोरात्र * कालस्य विस्पष्टार्थमयं श्लोक उक्तः॥ १॥ *॥ ७३॥

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

तस्येत्यादि ॥ ७४ ॥ तत्र ब्राह्म्यां रात्रौ प्रसुप्तः स ब्रह्मा * तस्य ब्राह्मस्याहर्निशस्यान्तेऽवसाने * प्रतिबुध्यते जागर्त्ति ॥ १ ॥ प्रतिबुद्धश्च प्रलयातीतः स * नारायणो ब्रह्मा सिसृक्षुर्भूतानि * सदसदात्मकं स्वं मनः सृजति ॥ २ ॥ ७४ ॥

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया । आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ७५

मनः सृष्टिमित्यादि ॥ ७५ ॥ सदसदात्मकतया * सृष्टं मनस्तेन ब्रह्मणा * सिसृक्षया चोद्यमानं * विकुरुते विक्रियमाणात्तस्मात्तु ॥ १ ॥ पूर्वमाकाशं जायते * तस्याकाशस्य गुणं * शब्दं बुधा विदुः ॥ २ ॥ ७५ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः । बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ७६

आकाशात्त्वित्यादि ॥ ७६ ॥ आकाशात्तु विकुर्वाणात् * स्पर्शगुणः सर्वगन्धवहः शुचिः * बलवान् वायुर्जायते ॥ १ ॥ * ॥ ७६

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् । ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ७७

वायोरपीत्यादि ॥ ७७ ॥ विकुर्वाणाद्वायोरपि * विरोचिष्णु तमोनुदं * ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत् * तज्ज्योती रूपगुणमुच्यते ॥ १ ॥ * ॥ ७७ ॥

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः । अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ७८

ज्योतिषश्चेत्यादि ॥ ७८ ॥ तस्माज्ज्योतिषो विकुर्वाणात् * रसगुणा आपो जायन्ते * विकुर्वन्तीभ्यस्ताभ्योऽद्भ्यश्च * गन्धगुणा भूमिर्जायते ॥ १ ॥ इत्येषा द्वितीयकल्पादिषु पञ्च * महाभूतानां ब्रह्मणः * पुनरेषादितः सृष्टिः * इतः परं मनःसृष्टिः ॥ २ ॥ एतत्कथनं कल्पान्ते * तेषां नाशज्ञापनार्थं * ततो नहि प्रयोजनं ॥ ३ ॥ प्रथमकल्पे त्ववात्ता * महामहतोऽहङ्कार * स्तस्मादहङ्कारात् सात्त्विकात्माऽभूत् तत्तु विकारो न प्रकृतिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ भूतादिस्तामसादहङ्कारा * दाकाशादीनि महाभूतानि वै * बभूवुरिति तानि तु * न कल्पान्ते विनश्यन्ति ॥ ३ ॥ द्वितीयादिषु कल्पेषु * ब्रह्मा पुनरतिरिक्तानि पञ्च * महाभूतानि कल्पान्ते नश्वराणि * मनसैमानि सृजति ॥ ४ ॥ इतोऽधुनास्मिन् मनः प्रकृति * र्गीतायामुक्ता तद्यथा ॥ ५ ॥ **भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ इति ॥ ६ ॥** यद्यप्यत्र वेदान्ते * मनःशब्देनाहङ्कार * स्ताहाहङ्कारशब्देन तत्कार्यम् * तथाहं मनसो विकार * मध्ये पठितत्वादिति ॥ ७ ॥ एतेनापि व्याख्यानेनाहङ्कारकार्योपाधिका *ऽकृतः स्यात्तस्मात्तदसाधु ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ एष पञ्चमहाभूतसर्गस्तु * तैत्तिरीयोपनिषदि * पञ्चकोशानुवाकेषु * प्रोक्तं तत्सूत्रीकारस्तद्दर्शयति ॥ ९ **तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः * सम्भूत आकाशाद्वायु * र्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः * पृथिवी पृथिव्या अन्नं * अन्नात् पुरुष इति ॥ १० ॥** कल्पान्ते सुप्तो योऽसौ ब्रह्मा तस्मादेव * प्रतिबुद्धादेतस्माद् ब्रह्मणः स * त्वात्मनो मनस आकाशः सम्भूतः ॥ ११ ॥ इत्येवं प्रेत्यापरत्वो यस्तोयो योऽसौ * तस्मादेव गर्भाशयमनुप्रविश्य * शुक्रान्तिकं योगं गच्छन्तमेतस्मादात्मनः ॥ ११ ॥ मनःकरणकादाकाशः सम्भूत * इत्येवमादिरूपेण * पुरुषस्य पुनर्भवो * यथा कल्पान्ते पुनः सर्गः ॥ १२ ॥ इतीदं व्याख्यानमविद्वानादित * एवमेवमात्मन आकाशादिसर्गं * व्याचष्टे तदसाधु * शुद्धाकाशान्महदहङ्कारौ ॥ १३ ॥ * ॥ ७८ ॥ ननु मनुनामाधिपतेः * कतिकालान् भवतीत्यत * आहेत्यग्रिमेति ॥ १ ॥ * ॥ ७८ ।

यत् प्राग् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्। तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

प्रागिति यद्दैविकं युगं द्वादशसहस्रवर्षं * लौकिकचतुर्युगं तत् * एकसप्ततिगुणात् * मन्वन्तरमिहोच्यते ॥१॥ एकसप्ततिगुणानन्तरं च स्थितं द्वापरान्तं * कृष्णप्रेमचरणं तस्य पदस्यार्थः ते ॥ २ ॥ दैवानां युगानामेकसप्ततिः * चतुःसहस्राणि च * शतं द्वाच वारि यश्च * वर्षाणामष्टौ चमासाः * सप्तदशदिनानि च ॥ ३ ॥ दैवमानेन ताष्टोदशद्वाज्जु * स्त्रिंशत्पञ्चाशीति * मन्वन्तरकालमानं ॥ ४ ॥ * ॥ ७९ ॥

मन्वन्तराण्यसङ्ख्यानि सर्गः संहार एव च। क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥ ८०

मन्वन्तराणीत्यादि ॥ ८० ॥ परमेष्ठी नारायणो * ब्रह्माक्रीडन्निव पुनः * पुनः सर्गसंहारमेतत् कुरुते ॥ १ ॥ ८० अथ युगप्रभावमाह * चतुष्पादित्यादि श्लोकाभ्यां * श्लोकाभ्यामेव च ॥ १ ॥ ८१ ॥

चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यञ्चैव कृते युगे। नाधर्मेणागमः कश्चित् मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते ॥ ८१

चतुष्पादिति सम्पूर्णः * धर्मो वृषरूपो हि * भगवान् धर्मः तस्य * पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वादिति ॥ १ ॥ तदयुक्तं यद् वृषरूपो हि धर्मः * स परिक्षिणा चतुष्पात् * चत्वारि शृङ्गाणि तस्यो स्यपादा * इतिमन्त्रे तद् वृषपादत्वोक्तेः ॥ २ ॥ यत्र होमाफलं सम्पूर्णं भवति * तस्मिन् कृते युगे तपःप्रधानं * स्वल्पास्तु यज्ञादयो धर्माः ॥ ३ ॥ आगमो धनानां नाधर्मेण कश्चित् * अतः सर्वे धनागमो धर्मेणैव ॥ ४ ॥ ८१ ॥

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः। चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

इतरेष्वित्यादि ॥ ८२ ॥ त्रेतादिषु त्रिषु * चौर्यानृतमायादिभिः * धनानामागमाद्धर्मः * क्रमेण पादशः पादे * पादेतु धर्मः ऽधर्मेः नारं कुत्रारोपितः ॥ १ ॥ तस्मात् त्रेतादिषु धर्मः पादशः * पादः पाद एवापैति ॥ २ ॥ * ॥ ८२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥ ८३ ॥

अरोगा इत्यादि ॥ ८३ ॥ सम्पूर्णचतुष्पाद्धर्मस्य * कृतयुगे सर्व एव जनास्तु * सर्वसिद्धार्था अरोगा * श्चतुःशतवर्षायुषश्च भवन्ति ॥ १ ॥ त्रेतादिषु युगेषु हि * क्रमेण पादशो धर्म * स्यापायादेषां जनानां * मरोगा सर्वकर्मणां * मर्थसिद्धिरायुश्च पादशो ह्रसति ॥ २ ॥ आयुर्वेदेचोक्तमेवं * युगे युगे धर्मपादः * क्रमेणानेन हीयते * गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ ३ ॥ संवत्सरशते पूर्णे * याति संवत्सरः क्षयं। देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते इति ॥ ४ ॥ यथाधर्मादीनां पादशो हीनः स्यात् * तत्सर्वं चरके शालिस्तरतोः * व्याख्यातं तच्च द्रष्टव्याम् ॥ ५ ॥ इत्येतद् यदायुः प्रमाणमुक्तं तत् * कृतादियुगस्वभावजनितं स * दृत्ताचरणे नरहितं भवति ॥ ६ ॥ तपोयज्ञादिधर्माधर्मताश्रबलात् * पुनर्वर्द्धते वक्ष्यतीति एवं * खलु वेदितव्यं चस्यात् ॥ ७ ॥ * ॥ ८३ ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम्। फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

वेदोक्तमित्यादि ॥ ८४ ॥ वेदोक्तमायुः कृतयुगे * चतुर्वर्षशतं त्रेतायां * त्रिवर्षशतं द्वापरे * द्विवर्षशतं कलौतु

शतवर्षं मर्त्यानां स्यात् ॥ १ ॥ एवं मर्त्यैर्यानि कर्माणि क्रियन्ते * तेषां कर्मणामाशिषः * फलानि लोके कृतयुगं * युगानुरूपं फलन्ति ॥ २ ॥ शरीरिणां प्रभावश्च * शक्तिश्च युगं वै * लोके ऽत्र फलति ॥ ३ ॥ * ॥ ८४ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे । अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

अन्ये इत्यादि ॥ ८५ ॥ न केवलमायुरादेरेव विशेषो युगे * युगे भवतीत्यत आह * हानिः कृतयुग इत्यादि ॥ १ ॥ कृतयुगे ऽन्ये वाचिका धर्माः युग * स्वभावात् प्राणिनां सामर्थ्यात् * त्रेतायां त्वपरे धर्माः * द्वापरे चापरे धर्माः * कलियुगे चान्ये धर्माः ॥ २ ॥ * ॥ ८५ ॥ ते के धर्मा * इत्यत आह * तपः परम् * इत्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥ ८६ ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥

कृतयुगे परं धर्मं तप एव * त्रेतायां परं धर्मं ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेव परं धर्मं * माहुः कलौ युगे दानमेकं परं ॥ १ ॥ * ॥ ८६ ॥ ननु सर्व्वस्यैव किमेकविधं * धर्मं कृतादिषु तपः प्रभृतिः * नेत्यवान्तरं पृथगि * त्यत आह सर्व्वस्येत्यादि ॥ १ ॥ * ॥ ८७ ॥

सर्व्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः । मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्म्माण्यकल्पयत् ८७

स महाद्युतिर्ब्रह्मा * तु अस्य सर्व्वस्य सर्गस्य * गुप्त्यर्थं रक्षार्थं द्विजानां * ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य * शूद्राणां कर्म्माणि पृथगकल्पयत् ॥ १ ॥ ८७ ॥ कस्य कानी * त्यत आह * अध्यापन * मित्यादिकम ॥ १ ॥ ८८ ॥

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥

ब्राह्मणानामिति [illegible] * वर्त्तमानानां ब्राह्मणानां * ब्राह्मणात् स्वस्य पत्नीषु * ब्राह्मणकन्यायां [illegible] * [illegible] कन्यायां ब्राह्मणेषु १ जातानां [illegible] * [illegible] वर्णकमिष * गम्बष्टानां पज्ञानां ॥२॥ परब्राह्मणपत्नीषु * पुनर्भूषु च ब्राह्मणा * ज्जातानां कुण्डगोलक * पौनर्भवानां [illegible] * नाध्यापनादीनि षट् * कर्म्माण्यकल्पयद् ब्रह्मा ॥ २ ॥ * ॥ ८८ ॥

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिञ्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९ ॥

प्रजानामित्यादि ॥ ८९ ॥ क्षत्रियस्येति क्षत्रियात् * स्वस्य पत्नीषु जातस्य * राजन्यमाहिष्याख्यस्य ॥ १ ॥ परक्षत्रियपत्नीषु * पुनर्भूषु च क्षत्रिया * ज्जातस्य कुण्डस्य गोलकस्य पौनर्भवस्य च * [illegible] स्य च प्रजारक्षा * दीनि कर्म्माण्यकल्पयत् ॥ २ ॥ विषयेष्वसक्तिरिति * नृत्यगीतादिषु सततानासक्तिः * समासतः संक्षेपतः ॥ १ ॥ * ॥ ८९ ॥

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९० ॥

पशूनामित्यादि ॥ ९० ॥ वैश्यस्येति वैश्यात् स्वस्य * पत्न्यां वैश्यकन्यायां वै * जातस्य तथा परवैश्यपत्नीषु * जातस्य कुण्डस्य गोलकस्य च ॥ १ ॥ पुनर्भूषु जातस्य पौनर्भवस्य * पशुपालनादीनि सप्त * कर्म्माणि ब्रह्मा ऽकल्पयत् ॥ २ ॥ वणिक्पथं वाणिज्यं * स्थलजलपथेन * क्रयविक्रयकर्म्म * कुसीदं वृद्ध्यर्थप्रयोगः ॥ ३ ॥ * ॥ ९० ॥

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥

एकमित्यादि ॥ ९१ ॥ शूद्रस्येति शूद्रात् स्वस्य * जायायां जातस्य मद्र * शूद्रजायायां जातस्य * पञ्चस्यनीचस्य च * पुनर्भूपुत्रौ नर्भवस्य ॥१॥ एकमेव कर्म्मत्रयाणां वर्णानां * मेघानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां * मत्सरत्वयाशुश्रूषां * प्रभुर्ब्रह्मासमादिशत् ॥ २ ॥ * ॥ ९१ ॥

ऊर्द्ध्वंनाभेर्मेध्यतरःपुरुषःपरिकीर्त्तितः। तस्मान्मेध्यतमंत्वस्य मुखमुक्तंस्वयम्भुवा ॥ ९२॥

ऊर्द्ध्वमित्यादि ॥ ९२ ॥ पुरुषः खलु सर्व्व एव पादमस्तकमध्ये मेध्यो मेध्यतरो मेध्यतमः ॥ १ ॥ तत्रजाततमाम मध्यस्थः इमे मेध्यास्ततऊर्द्ध्वं मध्यस्था नाभेर्मेध्योऽधोभर्ध्व मेध्या * ततः कण्ठादूर्द्ध्वं मेध्यतम इति ॥ २ ॥ तस्माद्-स्यपुरुषस्य * नाभेरूर्द्ध्वं कण्ठान्तान्मेध्यतरा * मेध्यतमं मुखं स्वयं * भुवा नारायणेनोक्तम् ॥ ३ ॥ तेन तत्र जातः शूद्र * त्वमेधाजरुभ्यां जातौ * वैश्यो मेधोवाञ्छभ्यात्तु * जातः क्षत्रियो मेध्यतर * उत्तमाङ्गजो ब्राह्मणो मेध्यतमः ॥ ४ ॥ * ॥ ९२ ॥

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैवधारणात्। सर्व्वस्यैवास्यसर्गस्यधर्म्मतोब्राह्मणःप्रभुः ॥ ९३

उत्तमाङ्गेत्यादि ॥ ९३ ॥ ब्राह्मणो नारायणस्योत्तमाङ्ग * सर्वोद्भवाज्ज्यैष्ठ्यादग्र * जन्माद् ब्रह्मणो वेदस्य * धारणाद् ब्राह्मणः सर्व्व * स्यैवास्य सर्गस्य प्रभुः ॥ १ ॥ * ॥ ९३ ॥ तस्य ब्राह्मणो धर्म्मतः * प्रभुरित्यत्राह * तं हीत्यादि श्लोकम् ॥ १ ॥ * ॥ ९४ ॥

तंहिस्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत्। हव्यकव्याभिवाह्यायसर्व्वस्यास्यचगुप्तये ॥ ९४ ॥

हि यस्मात्तं ब्राह्मणं स्वयम्भूर्ब्रह्मा * तपस्तप्त्वा स्वादास्यादादितो देवा * कव्याभिवाह्याय सर्व्व * स्यास्य गुप्तये च असृजत् ॥ १ ॥ * ॥ ९४ ॥

यस्यास्येनसदाश्नन्तिहव्यानित्रिदिवौकसः। कव्यानिचैवपितरःकिम्भूतमधिकंततः ॥ ९५ ॥

यस्येत्यादि ॥ ९५ ॥ यस्य ब्राह्मणस्यास्येन * त्रिदिवौकसो हव्यानि * सदाश्नन्ति पितरश्च * कव्यानाश्नन्ति ततो * ऽधिकं किं भूतमस्ति ॥ १ ॥ ९५ ॥ अपरश्च श्रेष्ठत्वे * कारणमेतत् प्रदर्श्यते * भूतानामित्यादिना ॥ १ ॥ ९६ ॥

भूतानांप्राणिनःश्रेष्ठाःप्राणिनांबुद्धिजीविनः। बुद्धिमत्सुनराःश्रेष्ठानरेषुब्राह्मणाःस्मृताः ९६

भूतानां स्थावरजङ्गमानां * चेतनाचेतनानां मध्यात् * प्राणिनश्चेतनाः श्रेष्ठाः * प्राणिनां बुद्धिजीविनः ॥ १ ॥ बुद्धिमत्सु मध्यात् * नरा मनुष्याः श्रेष्ठाः * नरेषु ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः स्मृता इति ॥ २ ॥ * ॥ ९६ ॥ तर्हि किं सर्व्व एव ब्राह्मणाः श्रेष्ठा * ब्राह्मणेषु श्रेष्ठो नास्ती * त्यत आह ब्राह्मणेष्विति ॥ १ ॥ ९७ ॥

ब्राह्मणेषुचविद्वांसोविद्वत्सुकृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषुकर्त्तारःकर्त्तृषुब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

ब्राह्मणेषु मध्ये विद्वांसो निखिल * शास्त्रविदः श्रेष्ठाः स्मृताः * विद्वत्सु ब्राह्मणेषु मध्ये कृत * बुद्धयः श्रेष्ठाः स्मृताः * ॥ १ ॥ कृतबुद्धिषु ब्राह्मणेषु * मध्ये तत्तत्कर्म्मणां * कर्त्तारः श्रेष्ठाः स्मृता * स्तत्तत्कर्म्मणां कर्त्तृषु * मध्ये ब्रह्मवेदिनो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः ॥ २ ॥ * ॥ ९७ ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्त्तिर्धर्म्मस्य शाश्वती। स हि धर्म्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

उत्पत्तिरित्यादि ॥ ९८ ॥ एवञ्चेत् विप्रस्योत्पत्तिरेव * धर्म्मस्य शाश्वती मूर्त्तिः * कस्मात् स ब्राह्मणो हि यस्मात् * धर्म्मार्थमुत्पन्न इति ॥ १ ॥ धर्म्मार्थमुत्पन्नत्वे किं * स्यादित्यत आह ब्रह्म * भूयाय कल्पते इति ॥ २ ॥ * ॥ ९८ ॥ अस्तु ब्रह्मविद् ब्राह्मणो * ब्रह्मभूयाय कल्पतां * लोकानां ततः किं भवतीत्यत आह ब्राह्मण इत्यादि ॥ ९९ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते। ईश्वरः सर्व्वभूतानां धर्म्मकोषस्य गुप्तये ॥ ९९ ॥

हि यस्मात् जायमानो * ब्रह्मविद् ब्राह्मणः खलु * पृथिव्यामधीतोऽश्वरो जायते ॥ १ ॥ अधिरीश्वर इति गतिसंज्ञ * स्तेन यस्मादधिकं * यदावेश्वरवचनं * तत्र सप्तमीति पाणिनीयसूत्रम् ॥ २ ॥ एतद्विद्वान् व्याचष्टे * पृथिव्या मधि उपरि * भवतीत्येतदर्थ इति तत्त्व ॥ ३ ॥ ननु कस्मान्नृपित्वे भवतीश्वर * इत्यत आहेश्वर इत्यादिक्रमद्योतं ॥ ४ ॥ सर्व्वभूतानां धर्म्मकोषस्य * गुप्तये रक्षणार्थं स * ब्रह्मविद् ब्राह्मण ईश्वरो * न तु नृपवच्छासनार्थेश्वरः ॥ ५ ॥ * ॥ ९९ ॥

सर्व्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत् किञ्चिज्जगतीगतम्। श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्व्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १०० ॥

सर्व्वमित्यादि ॥ १०० ॥ धर्म्मकोषपालकत्वे * नेश्वरत्वाद् ब्रह्मविदो * ब्राह्मणस्यैतत् सर्व्वं स्वं स्वीयमेव * यदिदं जगतीगतं किञ्चित् ॥ १ ॥ कथमिदं सर्व्वं तस्य स्वमित्यत * आह श्रैष्ठ्येनेत्यादि ॥ २ ॥ सर्व्वभूतश्रैष्ठ्येनाभिजनेन च सर्व्वमेवेदं * ब्राह्मणोऽर्हतीति ॥ ३ ॥ * ॥ १०० ॥ इत्यत आह।

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च। आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ १०१ ॥

स्वमेवेत्यादि ॥ १०१ ॥ सर्व्वार्हत्वाद् ब्राह्मणः स्वमेव स्वीयमेव सर्व्वमिदं भुङ्क्ते * स्वमेव वस्ते परिधत्ते * स्वञ्च ददाति नान्यस्य ॥१॥ ब्राह्मणस्यानृशंस्यात् कारुण्याद्धीतरे जना * भुञ्जते न तु स्वीयं वस्तु ॥ २ ॥ * ॥ १०१ ॥

तस्य कर्म्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्व्वशः। स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

तस्येत्यादि ॥ १०२ ॥ तस्य ब्राह्मणस्य शेषाणां * क्षत्रियवैश्यशूद्राणां * अनुपूर्व्वशः कर्म्मणां * विवेकार्थं स्वायम्भुवो * मनुरिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १ ॥ * ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः। शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित् ॥ १०३ ॥

विदुषेत्यादि ॥ १०३ ॥ विदुषा पण्डितेनैव * ब्राह्मणेनेदं शास्त्रं प्रयत्नतो * निःसंशयेन यथार्थं * यथा शास्त्रात् शक्यं तथाध्येतव्यं ॥ १ ॥ क्षत्रियेणापि वैश्येन च * नैवं प्रयत्नतः कस्मात् * शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यगिति ॥ २ ॥ ब्राह्मणेनैवेदं शास्त्रं * शिष्येभ्यः सम्यक् प्रवक्तव्यं * नान्येन क्षत्रियेण * वैश्येन वा शिष्येभ्यः * प्रवक्तव्यं स्वयन्त्वध्येतव्यमिति ॥ ३ ॥ * ॥ १०३ ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः। मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्म्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

इदमित्यादि ॥ १०४ ॥ ब्राह्मणः प्रशंसितव्रत * इदं मानवं शास्त्रमधी * यानो मनोवाग्देहकृत * कर्म्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १ ॥ * ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् । पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति १०५

पुनातीत्यादि ॥ १०५ ॥ पङ्क्तिं पङ्क्तिभोजिब्राह्मणवर्गं वंश्यांश्च * इदं शास्त्रमधीयानो * ब्राह्मणः पुनाति वंश्यांश्च * परान् सप्तावरान् सप्त च पुनाति ॥ १ ॥ इदं शास्त्रमधीयानः * स ब्राह्मण एकोऽपि इमां * कृत्स्नां पृथिवीमप्यर्हति ॥ २ ॥ * १०५

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्द्धनम् । इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

इदमित्यादि ॥ १०६ ॥ इदं शास्त्रं श्रेष्ठं स्वस्ति * स्वस्त्ययनं मङ्गलप्राप्त्युपायः • निःश्रेयससाधनत्वात् * निःश्रेयसं परं श्रेष्ठं ॥ १ ॥ * ॥ १०६ ॥

अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् । चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः १०७

अस्मिन्नित्यादि ॥ १०७ ॥ अस्मिन् इह मानवे शास्त्रे * धर्मो निखिलेन वै उक्तः * कर्मणामपि अस्मिन् गुणदोषौ उक्तौ * चतुर्णां वर्णानामपि * शाश्वत आचार उक्तः ॥ १ ॥ * ॥ १०७ ॥

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च । तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥ १०८ ॥

आचार इत्यादि ॥ १०८ ॥ श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च आचारः * परमो धर्मो यस्मात् तस्मात् * द्विजः सदा अस्मिन्नाचारे * युक्तः सन् नित्यमात्मवान् भवेत् ॥ १ ॥ * ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते । आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग्भवेत् ॥ १०९

स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ १०९ ॥ * ॥

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् । सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ ११० ॥

एवमित्यादि ॥ ११० ॥ मुनय आचारतो धर्मस्य * गतिं दृष्ट्वा सर्वस्य * तपसो मूलमाचारं * परं जगृहुः ॥ १ ॥ * ॥ ११० ॥ अथ अस्मिन् मानवे शास्त्रे * यद्यदभिधेयं तत्तत् * जगतश्चेत्यादिभिः * संदर्शितान्यैरष्टाभिः ॥

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च । व्रतचर्योपचारञ्च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥ दाराधिगमनं चैव विवाहानाञ्च लक्षणम् । महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ॥ ११२ ॥ वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च । भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥ स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च । राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥ साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि । विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥ वैश्यशूद्रोपचारं च सङ्कीर्णानां च सम्भवम् । आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६ ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसम्भवम्। निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम्॥ ११७॥
देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान्। पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः॥ ११८॥

इमे सङ्गत्यर्थाः॥

यथेदमुक्तवान् शास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया। तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत॥ ११९॥

यथेदमित्यादि॥ ११९॥ मया पृष्टो मनुः पुरा * शास्त्रमिदं यथोक्तवान् * मत्सकाशाद् यूयमपि * तथैवेदं शास्त्र मदुक्तमिदं बोधत॥ ११९॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः॥ * १ *॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे * भृगुप्रोक्तायां संहितायां * ... प्रथमोऽध्यायः॥ * ॥ २०, २६५.

अचिन्त्याप्रमेयस्य * स्वयम्भुवः परमात्मनः प्रियाय * कार्यं जगत्सर्गरक्षा * धर्मस्तभावं ... इत्यादि॥ १॥ * ॥ १॥

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः। हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत॥ १॥

नित्यमद्वेषरागिभिः * ... रजस्तमोविहीनैः शुद्धैः * ... हृदयेनाभ्यनुज्ञातः॥ १॥ धर्मस्वभावनिर्णीतं * ... कर्माणि ... ॥ २॥ ... निर्मले ... हृदये ... धर्मं ... सद्भिः ... सेवितः * सर्वो धर्मस्तं निबोधत॥ ४॥ एतेन ... विनिर्दिश्य ... कर्मकाण्डे ... धर्माः॥ ॥ * ॥ २॥ ... अद्वेषरागिभिः ... धर्माः सेवित * इत्यादि॥ १॥ २

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता। काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः॥ २॥

कामात्मता ... कामनाकर्मसु ... इत्यादि॥ १॥ ... कर्म ... ॥ २॥ ... अद्वेषरागिभिः ... ॥ ३॥ ... वैदिकाः ... ॥ ४॥ * ॥ २॥ ... अद्वेषरागिणां ... इत्यादि॥ २॥

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसम्भवाः। व्रता नियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः॥ ३॥

यद्यद्रूपकः सङ्कल्पो हीनं * मनोऽपि दानादिगन्तुं यदि च स्वयं उचितं हि स * सङ्कल्पयति स्वभावात् ॥१॥ ततश्च सङ्कल्पमतो कामो भवति * मनःसङ्कल्पसम्भवाश्च यज्ञाः * व्रतानि यमधर्माश्च * सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ २ ॥ * ॥३॥ ननु तर्हि यो वा ज्ञानकामस्तेन * कथं प्राप्यते यः * खलु रजस्तमोभावविनिर्मुक्तः स * आप्तकामः सत्यकामः ॥१॥ इत्यत आह * ... मेकमत्र ॥२॥*॥

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्धि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

अकामस्य जनस्य काचित् क्रिया * कर्हिचिदिह दृश्यते * यो हि यद्यत् कर्म कुरुते * तत् सर्वं कामस्य चेष्टितं * कामप्रयोजितजनस्य ॥१॥*॥४॥

तेषु सम्यग्वर्त्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् । यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५ ॥

तेष्विति ॥५॥ तेषु हे परागमिभिः सङ्कल्पितेषु कामेषु वेदविहितेषु * धर्मेषु वर्त्तमानः स्वर्गादिलोकमवाप्नोति ॥१॥ यथा सङ्कल्पितांश्च सर्वान् कामानिह अश्नुते * तत्र स्वर्गकामानिताधर्म्मं नियमेन ॥१॥ गच्छत्यमरलोकतामिति * अमरधर्मकं ब्रह्मभावं मोक्षं * गच्छतीति तद्वस्था * अपि इह तादृशो विशेषस्त्वेतैः ॥ २ ॥ इह पितरो सर्व्वानखिलप्रतान् * प्राप्नोतीति व्याख्याय * स्वर्गे गोलोकं प्राप्नोतीति स * यदा पवलकामो * सदा सङ्कल्पादेवास्य ॥३॥ पितरः समुत्तिष्ठन्तो * तोयमादितन्वते * ध्वनतु कालं सङ्कल्प तु परले के * प्राप्नोति इति ॥ ४ ॥*॥५॥ ननु पदेक्षः कर्म्मगतक्रम * भोग्यगुणा भवतीति तत्राह * वेदोऽखिलइत्यादि ॥१॥*॥६॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

धर्मस्य मूलमखिलो वेदः * तद्वेदविदां * स्मृतिशीलञ्च धर्म्ममूलम् ॥१॥ तत्राखिलवेदविदः * स्वयं वेदानामर्थानुस्मृत्वा यद्यत् कर्म्म कर्त्तुं * प्रवर्त्तन्ते सा स्मृतिः * धर्म्मार्थास्त्वनुस्मृतिरित्युक्तं ॥२॥ तेषामखिलवेदविदां शीलं * वर्य द्वादशविधं धर्म्ममूलं स्यात् * तच्चाभिहितं महर्षिहारीतेन ॥३॥ ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यतापरोपतापिता * अनसूयता मृदुता * पारुष्यं * मैत्रं मधुरवाक्यत्वं । कृतज्ञता शरण्यता * कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति शीलम् ॥४॥ आचारः साधूनां यद्यत् * सम्यगिति येन तच्च * धर्ममूलं येन च आत्मनस्तुष्टिः सा च धर्म्ममूलमिति ॥५॥*॥६॥ ननु मनुना यद्धर्म * उक्तं तत्किं स्वबुद्धिप्रभावितात् * आह यः कश्चिदित्यादि ॥१॥

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्त्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

मनुना कस्यचिद् यः कश्चिद्धर्मः * परिकीर्त्तितः स सर्व्वो * धर्मो वेदेऽभिहितोऽस्ति * स हि मनुः सर्वज्ञान * मयः सर्व्वस्मिन् ज्ञानजात ॥ १ ॥ वेदे तावतां धर्मोऽभिहितोऽस्ति * न खलु तावन्मनुनोक्तः * किं तु पाश्चात्य शास्त्रान्तराज्ञेयः ॥२॥*॥७॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा। श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै ॥ ८ ॥

सर्वन्त्वित्यादि ॥८॥ विद्वानिदन्तु सर्वं समवेक्ष्य*ज्ञानचक्षुषा श्रुतिप्रामाण्यतो*मनुक्तेस्वधर्मे निविशेतैव ॥१॥८ तत्स्वधर्मं निवेशफलमाह*श्रुतिस्मृतीत्यादि ॥१॥*॥९॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः। इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ९

श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममिह* मानवोऽनुतिष्ठन्निह*लोके कीर्त्तिमवाप्नोति*प्रेत्य चानुत्तमं सुखमवाप्नोति ॥१॥ एतदुक्तं दिशा ॥क्तं*भ्रान्तेः परलोकतां * मोक्षं गच्छतीतियत्तदपाद ॥१॥९॥ ॥ २ ॥ का पुनः श्रुतिः का च स्मृतिरित्यत* आह श्रुतिस्त्वित्यादि ॥१।

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः। ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ १० ॥

श्रुयतेऽस्मादितिश्रुति * वेदो ज्ञेयः स्मृतिस्तु धर्मशास्त्रं * ते द्वे शास्त्रे सर्वार्थेषु वर्त्तते *तस्मादमीमांस्ये स्यातां ॥ २ ॥ हेतुवादेनामीमांस्ये * न विचारयितव्ये * हि यस्मात्ताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां धर्मो* निर्बभौ निश्चितः * कारणेन तत्त्वं न ग्रेयम् ॥ ३ ॥ * ॥ १० ॥ *॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः। स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

य इत्यादि ॥ ११ ॥यो द्विजो हेतुशास्त्राश्रयात्*हेतुवादेन ते धर्मस्य* मूले द्वे श्रुतिस्मृती अव* मन्येत स वेदनिन्दकः ॥१॥ वेदनिन्दकत्वान्नास्तिकः*साधुभिः स्वसमाजाद्वहि*ष्कार्यो भवतीति ॥२॥*॥११॥

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् १२

वेद इत्यादि ॥१२॥ तयोरवमाने वेदनिन्दको*यतः ॥ तन्नदाह* वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य*चात्मनः प्रियं नानास्य* ॥१। एतच्चतुर्विधं धर्मस्य*साक्षात्प्रत्यक्षं त एव* लक्षणं प्राह तदवमाने *सनास्तिक एव भवति ॥ १ ॥ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स*धर्म इति कणादेनोक्तं*नातरेणाधर्मं नाभ्यु*दयनिःश्रेयससिद्धिः ॥३॥ दृष्टाभावं यदा हि नास्ति कर्म*नास्ति कर्मफलमिति*।स नास्तिको बहिष्कार्यः ॥ ४ ॥ *॥१२॥ ननु तर्हि केषां धर्मज्ञानं भव*तीत्य तत्राहार्थेत्यादि ॥१३॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते। धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

अर्थकामेषु ये संसक्तानवा * स्तेषां धर्मज्ञानं विधीयते * धर्मं जिज्ञासमानानां * यतः परं प्रमाणं श्रुतिः ॥१॥ वेदानां वेदमिति * हासपुराणं पञ्चमं * तदपरं प्रमाणम ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्यर्थस्मरणादपरेषां*स्मृतिश्चापरं प्रमाणं* धर्मप्रवचने भवति ॥३। तत्र नास्तिका यदाङ्गवादुक्तं गौतमेनाक्ष*पादेन न्यायिकीशास्त्रे ॥ ४ ॥ तद्यथा ॥ * ॥

तदप्रामाण्यमनृत * व्याघातपुनरुक्त * दोषेभ्यः पुत्रकामे * ष्टिहवनाभ्यासेषु ॥ ५ ॥ व्याख्यातञ्चैतत्सूत्रं * वात्स्यायनेनतद्यथा * तस्यवेदस्याप्रामाण्य * मनृतदोषात्पुत्रकामेष्ट्यादौ ॥ ६ ॥ अग्निहोत्रहवनादौ * व्याघातदोषादभ्यासे * पुनरुक्तदोषाच्चेति ॥ ७ ॥ तद्यथा। पुत्रकामः पुत्रेष्ट्यायजेतेति * दायात्पुत्रेष्ट्याजिनः * पुत्रजन्मफलंनेच्यते * इतिदृष्टार्थवेदस्यानृतदोषः ॥ ८ ॥ अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकाम * इतादृष्टार्थोपिवेदो * नप्रमाणंभवति * विहितव्याघातादृयथा ॥ ९ ॥ उदितेहोतव्यमनुदिते * होतव्यंसमयाध्युषिते *होतव्यमितिविधाय*विहितञ्चतद्व्याहन्ति ॥१०॥ तद्यथाश्यावोऽस्या*हुतिमभ्यवहरति*यउदितेजुहोति ॥११॥ शबलोऽस्या*हुतिमभ्यव*हरतियोऽनु*दितेजुहोति ॥१२॥ श्यावशबलौचास्याहुति * मभ्यवहरतोयःसमया*ध्युषितेजुहोति ॥१३॥ त्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमामि*त्यभ्यासेपुनरुक्तस्य*दोषोभवतिपुन* रुक्तञ्चप्रमत्तवाक्यम् ॥१४॥ अथात्रसमाधानमुक्तंगौतमे*नाक्षपादेन तद्यथा ॥१५॥ नकर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्या *दभ्युपेताकालभेदेदोष*वचनादनुवादोपपत्तेश्च* ॥१६॥ व्याख्यातञ्चैतत्सूत्रं*वात्स्यायनेनर्षिणा*तद्यथादर्श्यते ॥१७ नानृतदोषःपुत्रकामेष्टौ*कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्या*दिष्टिःसम्भोगश्चकर्म्म * तद्विद्दम्पत्योःकर्त्तारः ॥१८॥ साधनंहविरादातिवकालश्च*त्रयाणामेषांयथोक्तगुणयोगात्*ध्रुवंपुत्रस्यजन्मस्यात्*वैगुण्यात्तुविपर्य्ययः ॥१९॥ नचव्याघातोहवने *अभ्युपेताकालभेदे*दोषवचनादिति ॥२०॥ योऽभ्युपगतंहवन * कालंभिनत्त्यतस्तस्मात्तत्रजुहोति * तत्राभ्युपगतकालभेदेदोष*एषउच्यतेविद्वद्भिः ॥२१॥ अनुदितेहोतव्यमित्येवंजानन् * यउदितेऽर्केजुहोति * श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरतीति ॥ २२ ॥ उदितेहोतव्यमिति * जानन्योऽनुदितेजुहोति*शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति॥२३॥ इत्येवमुदितेऽनुदितेहोतव्य*मितिजानन्यःसमयाध्युषितेजुहोतिश्याव*शबलौह्यावेवचास्या*हुतिमभ्यवहरतः॥२४॥१३॥ इत्येवंकालभेदेदोषोभवतु *श्रुतिद्वैधेतुकथंश्रुतिः*परंप्रमाणंभवती*त्यतआहश्रुतीत्यादि॥१४॥

श्रुतिद्वैधन्तुयत्रस्यात्तत्रधर्म्मावुभौस्मृतौ। उभावपिहितौधर्म्मौसम्यगुक्तौमनीषिभिः ॥१४॥

यत्रखल्वेकस्मिन्कर्म्मणिश्रुति*द्वैधंवर्त्ततेतत्रोभावेवधर्म्मौ*स्मृतौकस्मादित्यतआहोभावपीत्यादाद्यं॥१॥०॥१४॥ ननुक्वश्रुतिद्वैध*मित्यतस्तदुदाहरणंदर्शयितुमाहोदित इत्यादि ॥ १ ॥ * ॥ १५ ॥

उदितेऽनुदितेचैवसमयाध्युषितेतथा। सर्व्वथावर्त्ततेयज्ञइतीयंवैदिकीश्रुतिः ॥ १५ ॥

उदितेहोतव्य*मनुदितेहोतव्य *समयाध्युषिते *होतव्यमितितु॥ १ ॥ सर्व्वथायज्ञोवर्त्तते *वैदिकीयंतिधा श्रुतिरस्ति*तत्रोभावेवधर्म्माविताज्ञबुधाः ॥ २ ॥ अभिधायकाभिधेय* नियमनियोगाद्वै* समयउच्यते ॥ ३ ॥ समयेनाध्युषितःकालोयस्य * कर्म्मणोयःकालउक्तः ॥ ४ ॥ * ॥ १५ ॥ एतच्छास्त्राधिकारिण * माहनिषेकादौ त्यादि ॥ १ ॥ * ॥ १६ ॥

निषेकादिश्मशानान्तोमन्त्रैर्यस्योदितोविधिः। तस्यशास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्ज्ञेयोनान्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

निषेकोगर्भाधानं*श्मशानंमरणंविधिः*क्रियातिविधिरुदितः*मन्त्रैरित्यनेनशूद्र* धर्म्माणांनाधिकार इतिज्ञापितम ॥ १ ॥ ० ॥ १६ ॥ नन्वाचारउक्तःसाधूनांधर्म्मस्य*मूलंतेचसाधवःके*इत्यतआहसरस्व*तीत्यादिकश्लोकम्॥१७

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

देवनद्योः सरस्वती * दृषद्वत्योर्मध्ये यं देशमनुदेशं * देवनिर्म्मितं ब्रह्मावर्त्तं नाम्ना बुधाः प्रचक्षते ॥१॥०॥१७

तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः। वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते १८

तस्मिन्नित्यादि ॥ १८॥ तस्मिन्ब्रह्मावर्त्ते देशे * पारम्पर्य्यक्रमागतः कृतयुगादिषु वर्णानां चतुर्णां * सान्तरालानां द्विद्विवर्ण * जातानाञ्च वर्णानाम् ॥ १ ॥ परम्परया क्रमेणा * गतो य आचारः सर्वे * तेषां सदाचार उच्यते ॥ २॥०॥१८ अपरञ्चाह कुरुक्षेत्र * मित्यादिकं * श्लोकद्वयं ॥ १ ॥ ० ॥ १२ ॥

कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः। एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥ १९ ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्व्वमानवाः ॥२०॥

कुरुक्षेत्रञ्चेकोदेशो * मत्स्याश्च वदेशाः * पूर्व्वमत्स्य उत्तरमत्स्यो दक्षिण * मत्स्य पश्चिममत्स्यः ॥ १ ॥ एवं बहवः पञ्चालाः * शूरसेनाश्च मथुरादय * एष सर्व्वो ब्रह्मर्षिदेशो * ब्रह्मावर्त्ताद्देशादनन्तरो देशः ॥ १९ ॥ * । एतदित्यादि । २० । एतत्कुरुक्षेत्रादिदेश * प्रसूतस्याग्रजन्मनो * ब्राह्मणस्य सकाशात् * पृथिव्यां सर्व्वे मानवाः * स्वं स्वं चरित्रमाचरणं शिक्षेरन् ॥ ० ॥ * ॥ २० ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥ २१ ॥

हिमवदित्यादि । २ । हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यः * देशजातं विनशनात् * कुरुक्षेत्रे यत्सर * स्वत्या अन्तर्धानं ॥ २ तस्मात्पूर्व्वं प्रयागात्पश्चिमं चरत् * स मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः । ४ । ० ॥ * ॥ २१ ॥ * ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्व्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः २२

आसमुद्रादित्यादि ॥२२॥ पूर्व्वात्समुद्रादापर्य्यन्तं * पश्चिमात्समुद्रादापर्य्यन्तं * तयोर्हिमवद्विन्ध्ययोर्गिर्य्योश्च * मध्यमार्य्यावर्त्तं विदुः ॥ ० ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः। स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ २३ ॥

कृष्णसारइत्यादि ॥ २३ ॥ यत्र देशे कृष्णसारो * मृगः स्वभावाच्चरति स यज्ञियो देशो ज्ञेय * स्ततः परो म्लेच्छदेशोऽनयज्ञियः ॥ ० ॥ ० ॥ २३ ॥

एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः। शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः २४॥

एतानित्यादि ॥२४॥ द्विजातयो ब्राह्मणादय एतान् * पूर्व्वोक्तान्देशान्प्रयत्नतः * संश्रयेरन् वृत्तिकर्षितोऽपि नान्यान् * देशान् संश्रयेरन्निति ॥ १ ॥ शूद्रस्तु वृत्तिकर्षितो * यस्मिन्कस्मिंश्चिद्देशेनि * वसेत्तत्र न दोषोऽस्ति ॥ २४ ॥ ० ॥

एषा धर्म्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्त्तिता। सम्भवश्चास्य सर्व्वस्य वर्ण धर्म्मान्निबोधत ॥२५॥

एषेत्यादि ॥२॥२४॥०॥ एषा धर्म्मस्य योनिरुत्पत्तिदेशो * वो युष्मान् समासेन प्र * कीर्त्तिता सम्भवश्च जगत्सर्गो * मया

समासेनकीर्त्तितः ॥ १ ॥ अथास्यसर्व्वस्यवर्णधर्म्मान्मन्त्री*निरीक्षतवर्णानांधर्म्माःसंस्काराः* आश्रमग्रहणादयोऽत्र * यावन्तोवक्ष्यन्तेतान् ॥३॥ ० ॥ चरकेणोक्तंहिकर्त्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः। अतश्चप्रकृतिंवुद्ध्वादेश कालान्तराणिच। तन्त्रकर्त्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत्। इति। इत्यतेत्वस्मिंस्तन्त्रेऽत*ऊर्द्ध्वं वक्ष्यतेप्रथमं*निषेकादिःसंस्कारोद्विजवर्णानाम् ॥ ४ ॥ द्वितीयोभिक्षाविधिस्तृतीयःकर्म्मयोगोब्रह्मचारिणां* ततोऽन्य- च्चाश्रमग्रहणं*विवाहस्तदाश्रमकर्म्म ॥ ५ ॥ तस्माद्विष्णुपुराणोक्त*क्रमोऽत्रतन्त्रे नश्चेयः*सचक्रमस्तस्मिन्पुराणेऽभि धेयस्य ॥ ६ ॥ तद्यथा ॥ वर्णधर्म्मःस्मृतस्त्वेकआश्रमाणामतःपरम्। वर्णाश्रमस्तृतीयःस्याद्गौणो नैमित्तिकस्तथा। इति। अत्रैषांलक्षणमुक्तं। वर्णत्वमेकमाश्रित्ययोधर्म्मःसंप्रवर्त्तते। वर्णधर्म्मः सउक्तस्तु यथोपनयनंनृप। यस्त्वाश्रमंसमाश्रित्ययोऽधिकारःप्रवर्त्तते। सखल्वाश्रमधर्म्मस्तु भि- क्षादण्डादिकोयथा। वर्णत्वमाश्रमत्वञ्चयोऽधिकृत्यप्रवर्त्तते। सवर्णाश्रमधर्म्मस्तु मौञ्जीयद्या मेखलायथा। योगुणेनप्रवर्त्तेतगुणधर्म्मःसउच्यते। क्षत्रियस्ययथाभोक्तुंप्रजानांपरिपालनम्। निमित्तमेकमाश्रित्ययोधर्म्मःसंप्रवर्त्तते। नैमित्तिकःसविज्ञेयःप्रायश्चित्तविधिर्यथा। इति प्रमादोत्नैवंविद्वानिहवर्ण* धर्म्मशब्दोवर्णधर्म्माश्रमधर्म्मा* दिषुपलक्षकइतिव्याचष्टे ॥ १ ॥ अस्मिंस्तन्त्रेभिधेयस्य * क्रमःप्रथमाध्यायेऽक्तो*जगतश्चसमुत्पत्तिं* संस्कारविधिमित्यादि ॥ २ ॥ ० ॥ २५ ॥ ०॥ जगदुत्पत्त्युपदेशा*दनन्त रंसंस्कारविधिमाह*वैदिकैरित्यादिभि ॥ १ ॥ ० ॥ २६ ॥

वैदिकैःकर्म्मभिःपुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम्। कार्यःशरीरसंस्कारःपावनःप्रेत्यचेहच२६

द्विजन्मनामितिकाल * सामान्येनमनिजुधानात् * भविष्यद्भवद्भूतानां * द्विजन्मवतांब्राह्मण * क्षत्रियवै श्यानांशरीरसंस्कारः। ॥ २ ॥ भविष्यद्भवद्भूतशरीरस्य * संस्कारइहप्रेत्यच * पावनःपवित्रकरो * निषेकादिः पुण्यैरेव * वैदिकैःकर्म्मभिःकार्यः ॥ ३ ॥ वैदिकैरितियथोक्त * स्वरवर्णाभ्यामुच्चरितमन्त्रेण * यथोक्ता नुष्ठानेनच * व्यापारैर्वैदिकैर्द्विरेवकर्त्तव्यः ॥ ४ ॥ नत्वयथोक्तस्वरवर्णाभ्यांदुष्टै * र्मन्त्रैर्नैवायथोक्तानुष्ठान व्याति* क्रमेणनिषेकादिःकर्त्तव्यइति ॥ ५ ॥ स्वरवर्णाभ्यांदुष्टोहि * मन्त्रोनैवस्वार्थमाह * तस्मादमन्त्रोभवति * नचतैः क्रियासिद्ध्यति* महाभाष्येपतञ्जलिनाप्युक्तञ्च ॥ ६ ॥ दुष्टःशब्दःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह। सवाग् वज्रोयजमानंहिनस्तियथेन्द्रशत्रुःस्वरतोऽपराधात्इति॥ ७ ॥ संस्कारस्यसामान्यलक्षणमुक्तं*चरकेणाकारणञ्च*तद्यथा त्रप्रदर्श्यते ॥ ८ ॥ परिमाणंपुनर्मानंसंस्कारःकरणंमतम् ॥ करणंपुनःस्वाभाविकद्रव्याणा* मभिसंस्कारःसंस्कारो* हिगुणाधानमुच्यते ॥ ९ ॥ तेगुणास्तोयाग्निसन्निकर्षशौच * मन्थनदेशकाल*वशेनभावनादिभिः*कालप्रकर्षभाजना* दिभिश्चाधीयन्तइति ॥ १० ॥ व्याख्यातञ्चैतत्तद्यथा *गुणाधानमितियस्मिन्* स्वाभाविकेद्रव्येयेगुणानसन्ति ॥ ११ ॥ तेषांगुणानांतत्रय* दाधानमुत्पादनंतत् * समाककरणंसंस्कारइत्युच्यते ॥ १२ ॥ तेगुणास्तोयाग्निसन्निकर्षादिभि* रमन्त्रकैःसमन्त्रकैश्चाधीयन्ते*जनयन्तेतद्यथाप्रदर्श्यते ॥ १३ ॥ हविःप्रलिप्तस्रुक्स्रुवादिपात्राणां* तोयेनधौतात् पवित्रतागुण*उत्पद्यतेइतितोय*सन्निकर्षाद्गुणाधानं ॥१४॥ अशुचितैजसपात्राणामग्निना*दाहाच्छु चित्वगुणाधानं

भवति*विण्मूत्रोत्सर्गादुत्तरं*मृज्जलशौचेनशुद्धिः ॥ १५ ॥ दधिमन्थनात्तक्रभावेलघुत्व*प्रभृतिगुणाधानंस्यात्*दरणि मन्थनादग्निस्तेजाग्नौ*याज्ञिकत्वगुणाधानं ॥ १६ ॥ तीर्थादिदेशवासवशाच्छुचि*त्वादिगुणाधानंभव*तेत्वंकाल विशेष वशाच्चसर्व्वं * जलेशारदेशस्तं ॥ १७ ॥ व्यापारोभावनायात्सैवचोत्पादनाक्रिया । भावनयाक्रिययाद्दोषधिषुक्त लक्ष*स्वरसादौगुरुलघु*त्वादितद्गुणाधानं ॥ १८ ॥ आदिनात्वभ्यासादिगुणेनापिच* इदत्वादिगुणाधानं*कालप्रक- र्षादासवारिष्टादिषु*बहुविधगुणाधानं ॥ १९ ॥ भाजनविशेषस्थापनात्पाकादि * करणाच्चगुणविशेषाधानंस्यात् । यथाताम्रपात्रेषु।खण्डखण्डपाकविधानं ॥ २० ॥ आदिनानिवातगृहे*स्थितिस्थापनादिनाच*गुणविशेषाधानंस्यात् ॥ २० ॥ एवंमन्त्रेणप्रोक्षणोदकैश्छाग*पश्वादिप्रोक्षणाद्गुण*विशेषाधानमितीव*मादिकमुदाहर्त्तव्यं ॥२१॥ सोऽयं संस्कारोभविष्य*द्भवद्भूतानांब्राह्मण*क्षत्रियवैश्यानामेव*भविष्यद्भवद्भूतशरीरस्य ॥ २२ ॥ वैदिकैःस्वरवर्णाभ्या* मुच्चरितमन्त्रैर्गार्भै*र्होमादिभिःकर्म्मभिस्तु*निषेकादिरिहलोके*प्रेत्याचमरणेपिपावनस्यकार्यः ॥ २३ ॥ निषेकइत्यक- र्त्तरिच*कारकेसंज्ञायांघञ्*यमभिप्रेत्यस्त्रियागर्भाशये*सेक्तव्यस्यवेत्स्य*शुद्धिरुद्गुणाधानं॥२४॥ तेनप्रथमर्त्तौप्राग्रेतः* सेकान्निषेकःसंस्कारो*गार्भहोमैर्विधिवैःकर्त्तव्यइति ॥२५॥ व्याससंहितायामुक्तं *गर्भाधानंप्रथमर्त्ता*वितितत्तु रेत् कथञ्चित्*नसंस्कारोभवति*तर्हिद्वितीयाद्यब्दषु ॥ २६ ॥ यतउक्तंविष्ण्वादिभिः*स्वस्वसंहितायांयथा*तत्रविष्णुसंहि- तायांयदुक्तं* गर्भस्यस्पष्टताज्ञानेनिषेककर्म्मइति ॥ २७ ॥ शङ्खेनाप्युक्तंतद्यथा * गर्भस्यस्फुटताज्ञानेनिषेकःपरि- कीर्त्तितः। इति ॥ २८ ॥ गर्भस्येतिगर्भाशयस्यस्पष्टतास्फुटतासाचविज्ञायतेह्यार्त्तव*प्रवृत्त्यैवषोडशरात्रं यावत् ।२९। ततःपुनरस्फुटाभवतियोनिः*सागर्भाशयउच्यते*पुनर्मासान्तेस्फुटाभवतियोनिः ॥ ३०॥ इत्येवंमासिमासिगर्भाशय.* स्फुटश्चास्फुटश्चभवे*त्तदुक्तंसुश्रुतायुर्वेदे ॥ ३१ ॥ नियतांदिवसेऽतीतेसङ्कुचत्यम्बुजंयथा । ऋतौव्यतीतेनार्य्यास्तुयोनिः संव्रियतेतथा ॥ ॥ ३२ ॥ मासेनोपचितंकालेधमनीभ्यांतदार्त्तवम् । ईषत्कृष्णंविगन्धञ्चवायुर्योनिमुखंनयेत् ॥३३॥ तद्वर्षाद्द्वादशात्कालेवर्त्तमानमसृक्पुनः । जरापक्वशरीराणांयातिपञ्चाशतःक्षयम् ॥ ३४ ॥ इति ॥ व्यासेनाप्युक्तंत- द्यथा*रजोदर्शनतोयाःस्युरात्रयःषोडशर्त्तवः । ततःपुंवीजमक्लिष्टं शुद्धेक्षेत्रेप्ररोहति ॥ ३५ ॥ इति ॥ वैदिकैःकर्म्म भिरितिकिमर्थं*स्वरतोवर्णतश्चादुष्टैर्मन्त्रैस्तु*यथोक्तानुष्ठानेनकृतएव ॥ ३६ ॥ निषेकादिःशरीरसंस्कारइह* लोकेच प्रेत्याचमरणानन्तरं*परलोकेपावनःपवित्रकरः ॥ ३७ ॥ अधममध्यममध्यमोत्तम*वरप्रवरगुणाधानंस्याद्धि *जन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां ॥ ३८ ॥ स्वरतोवर्णतोवापि*दुष्टैर्मन्त्रैरयथोक्तविधानेन*कृतानिषेकादिरकृताभवति ३९ स्वरवर्णान्तरदुष्टाह्निमन्त्रा *नस्वस्वार्थवाचकाःस्यु*स्तेनसंस्कारासिद्धस्ते *संस्काराभासाभवन्ति*तत्वाएवासंस्का- रेण ॥ ४० ॥ तथाविधसंस्काराभासेनतुसंस्कृताभासाअसंस्कृता*अपियेतेसर्व्वेद्विजाः*शूद्रवद्भावाद्ब्राह्म* णाक्ष- त्रियावैश्याएव ॥ ४१ ॥ समब्राह्मणसमक्षत्रियसम*वैश्याउक्ताब्राह्मणत्वादनपायात्* इत्युक्तं व्याससंहितायां तद्- यथा ॥ ४२ ॥ सममब्राह्मणेदानंद्विगुणंब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्य्येह्यनन्तंवेदपारगे ॥ ४३ ॥ ब्रह्मवीजसमुत्- पन्नोमन्त्रसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवीचसभवेद्ब्राह्मणःसमः ॥ इति ॥ ४४ ॥ सममब्राह्मणेदान*मित्यत्राब्रा- ह्मणइति*सदृशार्थेनञ्समब्राह्मणइति*विवरणादेवबोध्यं ॥ ४५ ॥ एतेनक्षत्रियवैश्यौचव्याख्यातौ * क्षत्रवीजसमुत्- पन्नो*मन्त्रसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवीचसभवेत्क्षत्रियःसमः ॥ ४६ ॥ वैश्यवीजसमुत्पन्नो ० मन्त्रसंस्कार वर्जितः । जातिमात्रोपजीवीचससमोवैश्यउच्यते ॥ ४७ ॥ वच्यातेत्रवहिस्त्वयं ० शूद्रेणतुसमोह्ययोयावद्वेदेनजायते

इति ॥ ४८॥ तर्हि शूद्रवद्भवेत् कथं सम*ब्राह्मण एवसमक्षत्रियएव*समवैश्यएवेति विज्ञायते ॥४९॥ तेकथं नशूद्रा इतिचेत् तत्रोच्यते स्वरवर्ण * दुष्टमन्त्रैः संस्कारैस्तुवेदेजातत्वाभावेऽपि * ब्राह्मणत्वादानपायान्नशूद्रःस्यात् ॥ ५० ॥ वक्ष्यमाणन्तु शूद्रादूति०वेन्नतेषां ब्राह्मणादिशब्दैनपरायणादिभि ० रशौचविधानसोक्तत्वात्तद्यथा॥ ५१॥ जन्मकर्मादिविभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः । नामधारकविप्रश्चदशाहं सूतकीभवेदिति ॥ ५२ ॥ एतेनक्षत्रियवैश्यौचव्याख्यातौ०षड्द्विमोद शाहेनदादशाहेनभूमिपः। वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेनशुद्ध्यतीति॥ ५३ ॥ इत्येवं स्वरवर्णविहीनमन्त्रैः संस्काराभासानपुण्याः०जनकास्तस्मात्ते द्विजन्मानां मिहचपि तावपावनः ॥ ५४ ॥ इतिस्थापनीयं वैदिकैःकर्मभिः पुण्यैरित्युक्तमेषतु संस्काराभासोनसंस्कारकल्पेषु०शास्त्रेगण्यते क्वापि ॥ ५५ ॥ ईदृशा एवसंस्काराभासाः सर्वे ० ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः * इदानीं संस्काराभासाः ॥ ५६ ॥ समब्राह्मण समक्षत्रिय सम *वैश्याःप्रायेणदृश्यन्ते*तेषां व्यवच्छेदार्थञ्च ॥ ५७ ॥ संस्काराणां नामभिर्निर्द्देशनेन*कल्पादिशब्देनपञ्च* विधविकल्पेनपञ्च * त्रिधगुणाधानात्मक*संस्कारा इहस्थापिताः ॥ ५८ ॥ न्यूनकल्पेऽधमगुणाधानकल्पा*मधामगुणाधानञ्च * उत्तमगुणाधानञ्च*प्रवरगुणाधानं चाति*प्रवरगुणाधानं चेति ॥ ५९ ॥ कथमेवं विज्ञायते * महर्षिभिर्वेदेन संस्काराणां निर्द्देशात्*तद्यथाविष्णुसंहितायाम ॥ ६० ॥ गर्भस्यस्पष्टताज्ञाने*निषेककर्मस्पन्दनात्*पुरापुंसवनं षष्ठे*ऽष्टमेवा सीमन्तोन्नयनं ॥ ६१ ॥ जातेचदा केजातकर्मणीन* व्यपगमेनामधेयं ॥ ६२ ॥ माङ्गल्यंब्राह्मणस्य * बलवत्क्षत्रियस्य*धनोपेतं वैश्यस्य*जुगुप्सितशूद्रस्य ॥ ६३ ॥ चतुर्थेमास्यादित्यदर्शनं षष्ठे*ऽन्नप्राशनं तृतीये ऽब्दे* चूडाकरणमेताएव*क्रियास्त्रीणाममन्त्रिका*स्तासां समन्त्रकोविवाहः ॥ ६४ । गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मण*स्योपनयनं गर्भैकादशेराज्ञो*गर्भद्वादशेवैश्यस्य । ६५ ॥ ततोनन्तरं विवाहइत्येवं यज्ञवल्क्याङ्गिरादिभिश्च * दशसंस्कार निर्द्देशः*कृतान्यूनकल्पएव । ६६ । एतैर्दशभिःसंस्कारैः*स्वरवर्णाभ्यामदुष्टैः*मन्त्रैर्यथाक्रमसुष्ठानेनसंस्कृताः* ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः*तेद्विजाताद्विजाःस्युः । ६७ । शूद्रभावादपेताश्चभवन्ति*यतउक्तं तावच्छूद्रसमोह्येषो* यावद्वेदेनजायते इति । ६८ । इत्येवं दशसंस्कार * संस्काराद्वेदाध्ययनाभावेपुनः * शूद्र इवमापद्यन्ते । ६९। यत उक्तं मनुनैव*योऽनधीत्यद्विजोवेद*मन्यत्रकुरुतेश्रमम् । सजीवन्नेवशूद्रत्व*माशुगच्छतिसान्वयः इति । ७० एते वेदाध्ययनहीना*दशसंस्कारसंस्कृता*ब्राह्मणब्रुवक्षत्रिय* ब्रुववैश्यब्रुवाश्चधमाब्राह्मण * क्षत्रियवैश्या भवन्ति ॥ ७१ ॥ उक्तंहिव्यासेनस्वसंहितायां* द्विगुणंब्राह्मणब्रुवें*इत्यस्य विवरणे ॥ ७२ ॥ गर्भाधानादिभिर्मन्त्र* वेदोपनयनेनच । नाध्यापयतिनाधीते*सभवेद्ब्राह्मणब्रुवः इति ॥ ७३ ॥ एतेनक्षत्रियब्रुव* वैश्यब्रुवौचव्याख्यातौ* वेदोपनयनमात्रे*णवेदाध्ययनासिद्धेः ॥ ७४ ॥ एषत्वधमकल्पःसंस्कारेषु *व्यासेनस्वसंहितायां*मधमगुणमधमगुणोत्तम*गुणप्रवरगुणाधानं ॥ ७५ ॥ अभिप्रेतार्थाःसंस्काराउक्ता* गर्भाधानपुंसवनंसीमन्तोजातकर्म्मच । नामक्रियानिष्क्रमणान्नाशनंवपनक्रिया ॥ ७६ ॥ कर्णवेधोव्रतादेशोवेदारम्भक्रियाविधिः । केशान्तःस्नानमुद्वाहोविवाहाग्निपरिग्रहः ॥ ७७ ॥ त्रेताग्निसंग्रहश्चेतिसंस्काराःषोडशस्मृताः । नवैताःकर्णवेधान्तामन्त्रवर्ज्जं क्रियाःस्त्रियाः ॥७८॥ इति ॥ अत्रवपनक्रियाचूडा*ततःपरं कर्णवेधश्चूडातोऽनन्तरः * व्यासेनस्कन्देऽत्रैव ॥ ७९ ॥ कृतचूडेचबालेचकर्णवेधोविधीयते ॥ इति ॥ बालेप्राक्चूडातोपिकर्णवेधः*कृतचूडेवाकर्णवेधःकर्त्तव्यः ॥ ८० ॥ व्रतादेशउपनयनः संस्कार * मात्रं वेदारम्भक्रियाविधिरिति*वेदाध्ययनारम्भपूर्वकब्रह्म*चर्यव्रताचरणवेदाध्ययनं ॥ ८१ ॥ केशान्तोब्रह्मचर्यान्त

राखेवपनं*समयुक्तेमधारिणाञ्चि*ब्रह्मचर्यं कर्त्तव्यं*तस्यावपनकरणं ॥ ८२ ॥ स्नानमितियथाविधि* गुर्व्वनुज्ञयास्नात्वा समावर्त्तनं*गुरुकुलात्पुनःपितृकुलेगमनं । ८३ ॥ अत्रयोगविभागाच्चत्वारःकल्पा* अधममध्यमोत्तमप्रवरा * स्नापकेर्ण्याभवन्तिबुद्धिमद्भिः ॥ ८४ ॥ तद्यथाब्राह्मणएव*लक्षणेनकन्नेगर्भा * धानाद्युपनयनान्तैः*संस्कृतोवेदारम्भं कृत्वापिवेत् ॥ ८५ ॥ ब्रह्मचर्य्यमाचरन्वेदाध्ययनं*नकृत्वाकेशान्तञ्च*नकृत्वास्नात्वासमावर्त्तोविवाहं * कृत्वाग्न्याधानं वमेत ॥ ८६ ॥ सताधोनैनाधापयनीतातस्तु * ब्राह्मणएवःक्षत्रिय*एवं वैश्य शूद्रःस्यात् ॥ ८७ ॥ भ्रष्टब्रह्मचर्याश्रमत्वादधमो*ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यो*इतिसंस्कारेष्वधमःकल्पोऽयं ॥ ८८ ॥ तादृक्संस्कारैःसंस्कृतःशूद्र*इवा वाद्र्पतोवेदाध्ययनेऽपि*धर्मोपवेदाध्ययना*भावात्पुनःशूद्रवद्भावः ॥ ८९ ॥यतउक्तं योऽनधीत्यद्विजोवेद*मन्यत्रकुरुतेश्रमं । सजीवन्नेवशूद्रत्वमाशुगच्छतिसान्वयः ॥ इति ॥ ९० ॥ पराशरेणापिचोक्तं *अग्निकार्य्यात्परिभ्रष्टाः* सन्ध्योपासनवर्जिताः । वेदञ्चैवानधीयानाः*सर्व्वेते वृषलाःस्मृताः ॥ ९१ ॥ तस्माद्वार्षलभीतेन * ब्राह्मणेनविशेषतः । अध्येतव्याप्येकशाखा*यदिसर्व्वं नशक्यते ॥ इति ॥ ९२ ॥ अथयोब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्योवा* मन्त्रैर्यथाविधिवेदारम्भक्रिया*विधिं ब्रह्मचर्यं चरन्*वेदाध्ययनं करोति ॥ ९३ ॥ त्रिवेदेकवेदमेकशाखांवाधीत्य * चाद्यि व्रत ब्रह्मचर्यो*गुरुणानुमतःस्नात्वा*समावृत्तउद्वाहं करोति ॥ ९४ ॥ पिताज्येष्ठभ्रातृहीनस्यतस्य*वैवाहिकाग्निग्रहणे * धिकारसत्वेपितृ*ग्निग्रहणमकुर्व्वतः ॥ ९५ ॥ विवाहान्तैस्तैःकर्म्मभि*संस्कारोमध्यमगणाधानं स्यादिति*तातोमध्यमकल्पोऽयं ॥ ९६ ॥ अथोत्रिवाऽनत्तवाकाअनग्नयः * शूद्रसमानधर्म्माणः * इतिवशिष्ठवचनात् ॥ ९७ ॥ असंस्कृतवेदस्य * वा हाशौचविधानाच्च *व्राहात्केवलवेदस्य*इतिपराशरोक्तत्वात् ॥ ९८ ॥ इतेवञ्चविवाहान्तैस्तैः कर्म्मभिः*यथाविधिसंस्कृतोयः * साग्निकपितृमानथवा*साग्निकज्येष्ठभ्रातृमान् ॥ ९९ ॥ तस्याग्निग्रहणेऽधिकाराभावात्*कर्म्मस्वप्यनधिकारात्पितृक्रिययाज्येष्ठभ्रातृ * क्रिययाचक्रियासिद्धेः ॥ १००॥ साग्निकदक्षावादेकाहाशौचादि*विधानादुत्तमकल्पः* एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो*योऽग्निवेदसमन्वित * इतिपराशरवचनात् ॥ १०१ ॥ एषयदापितृज्येष्ठभ्रातृहीन*आग्निं गृह्णातितदापुरुत्तमगुणा*धानादुत्तमोभवति*शुद्धिर्त्रैकाहाद्भवति॥१०२॥ एषोपुरुत्तमकल्पः संस्कारेषु*यदापुनरेषत्रेताग्निमंग्रहं*कृत्वासंस्कृतोभवति* तदाप्रवरोभवति ॥ १०३ ॥ त्रेताग्निरग्निवयं वैद्युताग्नि*दावाग्निर्ग्न्हदाहाग्नि* रितुक्तं कात्यायनेनतद्यथा ॥ १०४ ॥ यद्यग्निरग्निनानेनसम्भवे दाहितःकचित् । अग्नयेविविचयइतिजुहुयादाघृताहुतिं ॥ १०५ ॥ अग्नयोऽप्सुमतेचेतिजुहुयाद्दैद्युते नचेत् ॥ अग्नये शुचये चेतिजुहुयाद्दवाग्निना । १०६ ॥ ग्न्हदाहाग्निनाग्निस्तुयष्टव्यःक्षामवांद्विजैः ॥ दावाग्निनाचसंसर्गे हृदयंगदितप्रते । इति ॥ १०७ ॥ इतिचतुर्विधःसंस्कार*कल्पोव्यासेनाभिप्रेतो*गौतमोनातिप्रवर*कल्पमभिप्रेत्याचत्वा*रिंशत् संस्कारा उक्तास्तद्यथोच्यते ॥१०८॥ द्वौलोकेधृतव्रतौराजा ब्राह्मणश्चबहुश्रुतस्तयोश्चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्यान्तः संज्ञानायत्तजलनपतनसर्पण मायत्तंजीवनं प्रसूतिरक्षण मसंकरोधर्म्मः ॥१०९॥ सएपबहुश्रुतोभवतिलोक*वेदवेदाङ्गविद्वाको*वाकेतिहास पुराणेषुकुशलः ॥११०॥ तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चत्वारिंशता*संस्कारैःसंस्कृतस्त्रिषु* कर्म्मस्वभिरतः षट्सु*वासामयचाविशेषभिविनीतः ॥१११॥ षड्भिःपरिहार्य्योराज्ञा* नवध्यश्चावध्यश्चादण्ड्य * स्त्रावहिष्कार्य्यश्चापरि*वाद्यश्चापरिहार्य्यश्च इति ॥११२॥ गर्भाधानपुंसवन*सीमान्तोन्नयनजात * कर्म्मनामकरणनिष्क्रमणान्न*प्राशनचौडोपनयनानिनव ॥९॥११३॥ चत्वारिवेदव्रतानिस्नानं सह * धर्म्मचारिण्याग्निसंयोगः ॥११४॥१०॥४॥ पञ्चानां

महायज्ञानां*मनुष्ठानं देवपितृ*मनुष्यभूतब्रह्मणामिति पञ्च ॥५॥०॥११५॥ अष्टकापार्वणश्राद्ध*श्रावण्याग्रहायणी*
चैत्र्याश्वयुजीति सप्त ॥७॥०॥११६॥ पाकयज्ञसंस्थाऽग्न्याधेय*मग्निहोत्रं दर्शपौर्ण*मासावाग्रयणं चातु*र्मास्यं निरूढ
पशुब*न्धः सौत्रामणीति सप्त ॥७॥०॥११७॥ हविर्यज्ञसंस्थाग्निष्टो*मोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः*षोडशिवाजपेयोऽति*रात्रो
ऽप्तोर्याम इति सप्त*सोमसंस्था चेत्येते चत्वारिंशत् ॥८॥०॥४०॥०॥११८॥ वाजसनेयेऽप्युक्तं*सहस्रगुणमाचार्या*दनन्तं
वेदपारगं इत्याचार्यवेदपारगयोर्द्वयोः * लक्षणाभ्यां तद्यथा ॥११९॥ अग्निहोत्री तपस्वी च * वेदमध्यापयेच्च यः ।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥१२०॥ इत्यनेनोक्तमकल्प*संस्कृतः प्रदर्शितः । प्रवरातिप्रवरौ च* वेदपारग
वचनेन तद्यथा ॥१२१॥ इष्टिभिः पशुबन्धैश्च*चातुर्मास्यैस्तथैव च । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येनचेष्टं स दृष्टवान्॥१२२
मीमांसते च यो वेदान् षड्भिरङ्गैः सविस्तरैः । इतिहासपुराणानि स भवेद्वेदपारग इति ॥ १२३ ॥ नन्वेवं सति
द्विजन्मनां शरीर*संस्कारो वैदिकैः पुण्यैः*कर्म्मभिः कार्याः केनेति*चेत्तत्रोच्यते वैदिक*पुण्यकर्म्मविदा कार्याः ॥१२४॥
अतः कश्चिदेवं प्रकारेण पञ्च*विधसंस्कारविकल्प*मविद्वानृषिः प्रमादीत्युत्तरः ॥१२५॥ अतश्चौत्तरकालिक*जनैरप्र
वचनतया मन्तव्या*मिति मनसि निधाय*श्लोकं रचयित्वोवाच ॥१२६॥ अष्टौ संस्कारकर्म्माणि*गर्भाधानमिव स्वयम् ।
पिता कुर्यात्तदन्यो वानस्य भावेपि तत्क्रमात् इति ॥१२७॥ प्रमादिनोक्तमिदमयुक्तं कस्मात्* बहुविधदोषदर्शनात्
॥१२८॥ गर्भाधानमिवेति भविष्यद*पत्यस्य पिता स्वजायां*गर्भे रेतस आधानं*यथा स्वयमेव कुर्यात्* नान्यो व्यभि
चारदोषात् ॥१२९॥ तथाष्टौ संस्कारकर्म्माणि खलु*गार्भहोमादिचूड़ान्त*कर्म्माण्यष्टौ कुर्यान्नान्य*इत्यत्र दृष्टान्ता
सिद्धिः ॥१३०॥ प्रागपत्योत्पत्तेः पितृत्वासिद्धे*रुक्तं हि चरकेयथा * सतस्तस्यैव पुरुषस्य * प्रागपत्यात् पितृत्वं न
भवति तच्चापत्य इच्छतीति ॥१३१॥ भविष्यदपत्यस्य पितेत्यसाधु*प्रयोगस्तत्राह प्रमादी*नैवमस्ति चैव प्रयोगो *
वात्स्यायनभाष्ये यथा* जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दतीति ॥१३२॥ सत्यमेवं प्रयोगः स्यात् * पुत्रो भविष्यतीतिवत्
पिता भविष्यतीति स्यात् ॥१३३॥ तथापि तस्याभावेपि*तदन्योऽन्येति पक्षे दृष्टान्तो न*भवति सति च पितरि*तदन्येन कृते
को दोषः ॥१३४॥ अष्टाविति च गर्भाधानसंस्कार*कर्म्मादिचूड़ान्तानि सु*स्तेनोपनयनस्याचा* नाकर्तृकत्वं प्राप्यते
॥१३५॥ यद्यनाकर्तृकोपनयने दोषो*न भवति कुतोऽन्येषां*संस्काराणां सति च*पितर्यनाकर्तृकत्वे दोषः स्यात् ॥१३६
तत्राह कश्चित्प्रमादी*गर्भाधानमिवेति गर्भाधानं तु* गर्भहोमादि रेतः*सेकान्तं कर्म्मोच्यते ॥१३७॥ भविष्यदपत्य
स्य पिता यथा * रेतःसेकान्तं गर्भाधानं स्वय*मेव कुर्यान्नान्यो व्यभिचारदोषात् ॥ १३८ ॥ तथापि तेनैव स्वयं पुं *
सवनाद्युपनयनान्त*कर्म्माण्यष्टौ कुर्य्यादिति ॥१३९॥ एवमुक्तेपि केवलमुपनयन*स्यानाकर्तृकत्वं निरस्तं भवति* शेष
दोषो वर्त्तत एव ॥१४०॥ अपरश्चायं दोषः* गार्भहोमादि रेतःसेकान्तं यदि* गर्भाधानसंस्कारः स्यात् ॥१४१॥ तदा
तद्दिने ऋद्धिश्राद्धं कृत्वा*कथं मैथुनमापद्येत*तदङ्गत्वेन वाचनिकमिति चे*त्तदाप्यमहेऽत्र दोषं ॥१४२॥ स्वयं तेन
कात्यायनेन हि * वाचनिकं गर्भाधानं * रेतःसेकान्तं कर्म्म गर्भाधानसंस्कार इति ॥१४३॥ तेन किं तद्दिने रेतः*सेक
स्त्वापत्तासम्भवः स्या*दपरश्च दोषोऽयं ॥ १४४ ॥ यस्तु मातुर्वा पितुर्वा*सपिण्डीकरणं कृत्वा * वृद्धिं कृत्वा गर्भा
धानसंस्कारं*कुर्य्यात् स कथं तद्दिने*मैथुनं कर्म्मापद्येत ॥१४५॥ इतोऽप्यदोषो दोषश्चापरोऽयं* यातु खलु नृत
मतो विधवा स्या*त्तस्यां क्षेत्रजाते सति*नियोगात् सुतोत्पादने ॥१४६॥ रेतःसेकादेवरादिर्गर्भा* धानसिवपुं
सवना*द्युपनयनान्तान्यष्टौ*संस्कारकर्म्माणि कुर्य्यात् ॥१४७॥ क्षेत्रिणो हि चैत्रजः पुत्रः* पुत्रप्रतिनिधिस्तु कौसहना

तद्द्वयोच्यते ॥१४८॥ यएतेऽभिहिताःपुत्राःप्रसङ्गादन्यबीजजाः । यस्य ते बीजतोजातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥१४९ क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादशयथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुःक्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १४६ ॥ यत्तु गर्भाधानं नरेतःसेकान्तं*गार्भहोमादिमात्रमुच्यते ।१५०। तद्दिवपुंसवनादीनांऽपिपिता * कुर्य्यात्तस्याभावेऽपिकिं* तदन्यःपुंसवनसी*मन्तोन्नयने कुर्य्यात्*नचतद्विहितं शास्त्रे ।१५२। अपरश्चायंदोषः*उपनयनं चेत्पिताकुर्य्यात्तदा* पितापङ्क्तिदूषकःस्यात् ।१५३। वक्ष्यते श्राद्धे वर्ज्जनीयेषु*ब्राह्मणेषुपुत्राचार्य्यो * ब्राह्मणःपङ्क्तिदूषकः ।१५४ तत्रापिप्रमादोक्तयि*ह्याचष्टे पुत्रआचार्य्य*उपाध्यायोयस्येति ।१५५। तदप्ययुक्तं पुत्रःकिं*भृतिं गृहीत्वापितर* मध्यापयतिवक्ष्यते चात्रैव ।१५६। एकदेशन्तुवेदस्य वेदाङ्गान्यपिवापुनः । योऽध्यापयतिवृत्त्यर्थमुपाध्यायःसउच्यते। इति ।१५७। अस्यचवर्जनं पृथगुक्तमत्र*भृतकाध्यापकोयश्चभृतकाध्यापितश्चयः । इतितेनपुनरुक्तं स्यात् ।१५८ एवं पितायदिपुत्रमस्य संस्कार*कर्त्तास्यात्तदागुरुत्व*पितृत्वाचार्य्यत्वानांसाङ्कर्य्यंस्यात् इदोक्तिश्चैषां नोपपद्यते १५९ वक्ष्यते ह्यत्रैवभेदेन*निषेकादीनिकर्म्माणियःकरोतियथाविधि । सम्भावयतिचान्नेनसविप्रोगुरुरुच्यते ।१७० उपनीयतुयःशिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यञ्चतमाचार्य्यं प्रचक्षते ।१६१। इतिपितरिगुरुत्वमा चार्य्यत्वञ्च*भेदेनोक्तियेप्रामत्र*तद्द्वयमप्यदर्श्यते ।१६२। उपाध्यायान्दशाचार्य्यआचार्य्याणां शतं पिता । सहस्रन्तुपितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते इति ।१६३। अत्राचार्य्योगुरुर्योनिषेकादिसंस्कारकृत्तमुपनीयतुयःशिष्य* मित्यादिलक्षणःसहि* ब्रह्मदःपितापितृतो * गरीयानत्रवक्ष्यते ॥ १६४ ॥ उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पितेति*एतमन्येपिदोषाउपनयन*प्रकरणे दर्शयिष्यन्ते ॥ १६५ ॥ इत्येवं बहुविधदोषादृष्टौ* संस्कारकर्म्माणीति श्लोकोऽनार्षः*प्रमादिनैवकृतस्त्वाणस्त्विकः ॥ १६६ ॥ तर्हि वैदिककर्म्मविदाकेन*कथंवासंस्कारःकार्य्य* इतिचे त्तत्रोच्यते ॥ १६७ ॥ वैदिककर्म्मविदापितुरन्येनदम्पतीमहावास्थितौसन्निधौ*स्थापयित्वातुगार्भहोमंकृत्वा१६८ यथोक्तानुष्ठानेनग*र्भाधानसंस्कारःकार्य्यः*शुक्रशोणितजनित*मातापितृशरीरस्यामेध्य* गर्भाशयेवासे भविष्यद्दशप्रा न्त्यै ॥ १६९ ॥ एवं यत्तदम्पतिसापेक्षं कर्म्म*तत्रैवंकार्य्यंयत्रतन्नरपेक्षं*तत्तत्रैवकार्य्यमिति ॥ १७० ॥ ०॥ २६ ॥ ० नन्वेवंसंस्कारैःकृतैः*किंस्यादन्यैर्वाकर्म्मभिः*किंफलंभवतिते चकेऽस्संस्काराः*कदाकथंकस्यवाकार्य्याः* इत्यत्राहगार्भैरिति ॥ १ ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

गार्भैर्होमैर्जातकर्म्म चौडमौञ्जीनिबन्धनैः । गार्भिकं बैजिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥२७॥

गार्भैरिति गर्भाधानएकोगार्भो*होमःपुंसवनं चैकः*सीमन्तोन्नयनं चैक*इतित्रिभिर्गार्भैर्होमैर्गर्भाशयेऽ* मेध्यवासजातमेनः ॥ १ ॥ तैर्जातकर्म्मादिभिश्च * बैजिकंशुक्रशोणितजातमेनो * द्विजानामपमृज्यते ॥ २ ॥ इत्यभिवैदिकैर्मन्त्रैःकर्म्मभिर्वीजगर्भोत्थ * पापमार्जनगुणाधानं॥ ३ ॥ अपरेचगुणाधयथास्वंप्रकरणेव्याख्या स्यन्ते * शुद्धात्मांपवीषनार्थम ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्यस्वसंहितायामुक्तं * चौडान्तकर्म्मभिर्वीज * गर्भसमु द्भवपाप*प्रशमनंनतदेतद्विरुद्धंस्यात् ॥ ५ ॥ उभयत्रप्रतिषेधाभावात् * मनुनाहिनैवमुक्तं विनामौञ्जीबन्धनैर्वीज गर्भैनोऽपमृजानस्यादिति ॥ ६ ॥ नचयाज्ञवल्क्येनोक्तं *मौञ्जीबन्धनैर्वीजगर्भैनोऽपमृजानस्यादिति ॥७॥ गर्भा धानपुंसवन*सीमन्तोन्नयनादिचूडान्तैर्वीज*गर्भजपापप्रशमनं ॥ ८ ॥ वेदोपनयनेनतु * तदुपशमनंवेदे च* जन्मवेदाध्ययनादिपूर्धिकारगुणाधानं ॥ १९ तेनचूडान्तकर्म्माणि*नैकान्तेनकर्त्तव्या*निवासादिकाणीनानां

गर्भाधानादिभिर्वहृष्टैः*उपनयनस्याविस्तरमितियुक्तः ॥ २७ ॥ इहायमेवकर्मभिर्यैः शरीरसंस्कृतंस्यात्* तदाहस्वाध्यायेनेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

स्वाध्यायेनव्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्ययासुतैः । महायज्ञैश्चयज्ञैश्चब्राह्मीयंक्रियतेतनुः ॥ २८ ॥

स्वाध्यायेनब्रह्मयज्ञेन*नितान्तवेदादिपाठेन*व्रतैश्चान्द्रायणादिभिः*होमैरग्निहोत्रादिभिः ॥ १ ॥ त्रैविद्येनत्रिवेदोक्तकर्मणा इज्ययायज्ञेन * वाजपेयादिना सुतैः * सुतोत्पादनेनच * महायज्ञैः यज्ञैश्चैतैः * रियं तनुर्ब्राह्मीक्रियते ॥ २ ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥ अथकर्तव्यसंस्कारांणांक्रममाहप्राङ्नाभीत्येवमादि ॥ १ ॥ ० ॥ ० ॥

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसोजातकर्म विधीयते । मन्त्रवत्प्राशनं चास्यहिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

गार्भैरित्युक्त्वाप्राक् पुंसवनंयोगादित् * गर्भाधानकालः सिद्धः * तदानिषेककर्म * प्राग्स्पन्दनाभिव्यक्तेः पुंसवनं । १ । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयन* मितिविष्णुयाज्ञवल्क्यौ* सीमन्तश्चाष्टमे मासीतिव्यासः * इत्युक्तं स्तूपितमेव । २। पुंसोजातस्यपुत्रस्य*प्राङ्नाभिवर्द्धनादित*नाभिनाडीच्छेदनात्पूर्वं*वेदोक्तमन्त्रेणजात*कर्म विधीयते स्मृत्यादिभिः ॥ ३॥ कर्मचविधायजातहिरण्यंकिञ्चित्किञ्चिन्मधुसर्पिषां* गव्यमेषांमिश्रीकृतानां*मस्य शिशोःप्राशनं च*मन्त्रेणैवविधीयते ॥ ४ ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

नामधेयंदशम्यान्तुद्वादश्यांवापिकारयेत् । पुण्येतिथौमुहूर्त्तेवानक्षत्रेवागुणान्विते ॥३०॥

नामधेयमित्यादि ॥ ३० ॥ अस्यजातस्यबालस्य * दशम्यान्तुरात्रावतीतायांसत्यामेकादशेऽहनिनाम*धेयं पिताकारयेत् । १ ॥ द्वादश्यांरात्रावतीतायांत्रयोदशेऽहनिक्षत्रियस्य*वाअथवातत्पञ्चदश्यां*रात्रावतीतायांषोडशेऽहनि वैश्यस्य ॥ २ ॥ त्रिंश्यांरात्रावतीतायां* मेकत्रिंशेऽह्निशूद्रस्य*मन्त्रैःपिताऽऽनामधेयंकारयेत् ॥ ३ ॥ विष्णुनाचैव उक्तं स्वसंहितायां*जातेचदारकेजातकर्माशौच*व्यपगमेनामधेयमितिनानयोर्विरोधः ॥ ४ ॥ यदितेषुदिनेषुननामधेयं*कारयेत्तदापुण्यतिथ्यादिषु*यथाविधिनानामधेयं कारयेत् ॥ ५ ॥ ० ॥ ३० ॥ यस्ययन्नाम*कुर्यात्तदाह*मङ्गल्यमित्य*वमादिश्लोकः ॥ १ ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

मङ्गल्यंब्राह्मणस्यस्यात्क्षत्रियस्यबलान्वितम् । वैश्यस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यतुजुगुप्सितम् ३१

ब्राह्मणस्यमङ्गल्यंनामधेयं*मित्रभद्रादिकं शुभसूचकं*क्षत्रियस्यबलान्वितं शूरादि ॥ १ ॥ वैश्यस्यधनसंयुक्तं देववसुरामधने*त्येवमादिकं नाम ॥ २ ॥ शूद्रस्य जुगुप्सितं नाम*दीनभङ्गुरादिक* मितिप्रायिकाभिप्रेतं ॥२॥०॥ विष्णुनाचोक्तं स्वसंहितायां*मङ्गल्यंब्राह्मणस्य*बलवत्क्षत्रियस्य*धनोपेतं वैश्यस्य*जुगुप्सितं शूद्रस्य ॥ २ ॥ ० ॥ प्रकारान्तरेणनामकरणमाहशर्मवदित्यादि एकमेकश्लोकम् ॥ १ ॥ ३१ ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्यस्याद्राज्ञोरक्षासमन्वितम् । वैश्यस्यपुष्टिसंयुक्तंशूद्रस्यप्रेष्यसंयुतम् ३२

धर्म्मवदितयादि मनुना * ख्यापितं हि धर्म्मयुक्तं * मिति शर्म्मादि कमथ * वा शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्ये ति बोद्धव्यं ॥ १ ॥ एवं यशोगणाञ्चयं * तैर्नवशर्म्माशर्म्मचरित * एवं शिशुपालःप्रभृति * राज्ञा वाहो भूपादीनाम् ॥ २ ॥ इयमुक्तिर्नामधेय * विधानस्यानियमार्थं * शास्त्रेतिहास योगाक * यौवार्थ उक्तिःप्रवि धा * भिहितानां यमहापुराणोऽग्निना ॥ ३ ॥ उभौविधिनिषेधौचनियमा नियमावपि। वै षमन्यपरिसङ्ख्या चतदीयापड्विधोक्तिका ॥ ४ ॥ इति ॥ तेनापरोक्तनामधे यकरणं * मपिसङ्गच्छते मति * निषेधाभावेन मनुना*ह्यनुमतं भवतीति ॥ ५ ॥ विष्णुपुराणे चोक्तं तु* शर्म्मवद्ब्राह्मणस्योक्तं *वर्म्मेति क्षत्रसंयुतम् *गुप्तदासात्मकं नाम*प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ इति ॥ अत्रापिप्रशस्तपदेनानियमोक्तिरियमिति*ख्यापितं तेनान्यत्रोक्तं *नामधेयश्चा नुमतम् ॥ ७॥ शङ्खेनतूक्तं । अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म्म विधीयते। नामधेयञ्चकर्त्तव्यं वर्णानाञ्च समाक्षरम् । मा ङ्गल्यं ब्राह्मणस्योक्तं क्षत्रियस्य बलान्वितं । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् । शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य तु । धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तञ्चान्त्यजन्मनः । इति । मनुवचनेन तु सा* तत्प्रतिषेधाभावान्नवि रुद्धं शङ्खेनोक्तं ॥११ ॥ यमेनोक्तञ्च शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः*भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य*दासः शूद्रस्य नाम च । इति॥८॥यथाग्निशर्म्मा विष्णुशर्म्मा वा*देवः कृतवर्म्मा भीम*वर्म त्रातादिनामैवं नामान्ते ॥९॥यस्तु वा चश्चेर्दृष्टे * नामान्ते शर्म्मादिशब्दः*प्रयोक्तव्य इतियथा*रामकृष्णादेवशर्म्मेति ॥१०॥ तदर्माधुनहिकचित्, नरीचिं बशर्म्म लिपाता मि*तेषांनपर्णं करोति ॥११॥ नायिकाभिप्रायेण त*न्माङ्गल्यादियुक्तनाम*करणं मन्वादिभिरुक्तं।१२॥ पाणिनीयम हाभाष्ये*व्याकरणस्य प्रयोजन* मेकमुक्तं दशम्यां पुत्रस्येति * तन्नामकरणं नावैयाकरणः * कर्त्तुं शक्नोतिवि- धानम ॥ ११ ॥ यतउक्तं जातिमन्वीये, दशमं नानिष्पादितायां * परेऽहनिसम्पुत्रास्त्री* ॥ १२ ॥ सर्व्व गन्धौषधैर्गौरसर्षपैश्च * स्नाता लघुहतवस्त्रं * परिधायपवित्रेष्ट * लघुभूषणवतीचसमं स्पृश्यमङ्गलानि ॥ १३ ॥ उचितामर्च्चयित्वा च देवतां * शिखिनःकृष्णाः सममाज्यं च* साधुब्राह्मणानस्वस्तिवाचयित्वा॥ १४ ॥ कुमारक महतेन*वासमैनाम्क्लादयेत्प्राक् *शिरसमन्दक्षिणसंवासंनेया ॥ १५ ॥ देवतापूर्व्वं द्विजातिभ्यःप्रणाम*तौबत्का कुमारस्याकारयेन्नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्चेति ॥ १६ ॥ तत्राभिप्रायिकं नाम * घोषवदाद्यन्तस्थान्तमूष्मान्तञ्च* द्व्यक्षरं त्रिपुरुषान्तर* मनवरं तद्धितञ्च ॥ १७ ॥ नाक्षत्रिकन्तुनक्षत्र * देवतासंयुक्तं कृतं *द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ १८ ॥ इति ॥ इतिब्राह्मणबालस्य*नामकरणमेवमेव*क्षत्रियादीनांमानुवशौचव्यपगमे नामकरणं विष्णुवचनाद्विधेयम् । ब्राह्मणादीनां प्रसूतानांह्यशौच*व्यपगमएकादश्या* ह्यादिषुभवतीत्यत*द्विवहांसःशूद्राविषये, पैठीनसिवच नं तु ॥ २० ॥ सर्व्वतर्णस्त्रीविषयेप्रमाहतो*व्याचक्षतेतदसाधु ॥ २१ ॥ इत्येवं नामकरण*विधानेघोषवदादिःसंज्ञा नावैयाकरणो*वेदतस्माद्व्याकरणं *द्विजैरध्येतव्यमितिप्रयोजनम् ॥ ६२ ॥ मायेऽस्मिवमाभिप्रायिकं नाम * सर्व्वयुगे व्यवह्रियतेसर्व्वेण*वर्णेनकुचिन्माङ्गल्यादियुक्तं ॥ २३ ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥ अथस्त्रीणांनामकरणमाह*स्त्रीणांसुखोद्य मित्यादि १ ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

स्त्रीणांसुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्। मङ्गल्यंदीर्घवर्णान्तमाशीर्व्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणादि बालिकानां * नामधेयं सुखोद्यं सुखेनोच्चार्य्यं * मक्रूरमकष्टकरं * निस्पष्टार्थं मनोहर श्रवणं * ॥ १ ॥ मङ्गल्यमुच्चारणे शुभसूचकं * दीर्घवर्णान्तमाशीर्व्वादार्थकं च * यथोक्तविधानेनैव * पिता कारयेदिति॥ २ इत्येवं व्यस्तं समस्तं वा ब्राह्मणादिकन्यानां * नामधेयं कृतेविवाहे निष्पन्ने * क्रियाविधौ द्विजातीनां देव्यन्तं शूद्रायादासान्तम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां स्त्रियादेव्यन्तता स्मृता। दासान्तता तु शूद्राया इति शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥ ४ ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥ एवं नामकरणमुक्त्वा * तदनन्तरं ये संस्काराः * कर्त्तव्यास्तान् क्रमेणाह * चतुर्थे मासी त्यादि ॥ ० ॥ २४ ॥

चतुर्थे मासिकर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥२४॥

शिशोर्जन्मोत्तरं चतुर्थे मासि तु * गृहान्निष्क्रमणं कार्यं * याज्ञवल्क्येनाप्युक्तम * अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥ १ ॥ व्यासेनाप्युक्तं स्वसंहितायां यथा * एकादशेऽह्नि नामार्कं * स्यो ह्यामासि चतुर्थके इति ॥ २ ॥ मङ्गले नचोक्तं * चतुर्थे मासि कर्त्तव्यमादित्यस्य प्रदर्शनमिति ॥ १ ॥ विष्णुनाप्युक्तं चतुर्थे * मास्यादित्यदर्शनमिति * तेनयद्यमवचनं पठति ॥ २ ॥ ततस्तु तीयेकर्त्तव्यं मासि सूर्य्यस्य दर्शनमिति तल्लिपिकप्रमादः ॥ ततस्तु तीयेकर्त्तव्यमिति पाठो * मन्वादीनां बहूनां वचनदर्शनात् ॥ ३ ॥ षष्ठेऽन्नेति ॥ * ॥ जातस्य शिशोः षष्ठे मासि तु कर्त्ते * ऽन्नप्राशनं यद्वा कुले * पूर्व्वं कस्यचिदन्नप्राशने यदा * कृते मङ्गलमभूत्तु * चेष्टम् ॥ ४ ॥ * ॥ २४ ॥ * ॥ क्रमिकत्वादाह चूडेत्यादि ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः। प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् २५

द्विजातीनां सर्व्वेषामेव चूडा * कर्म्म धर्म्मतः प्रथमेऽब्दे कार्यं * तृतीयेऽब्दे वा श्रुतिचोदनात् ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्येनोक्तं चूडा * कार्या यथाकुलमिति ॥ २ ॥ ० ॥ व्यासेनोक्तं पञ्चमासान्नमश्नीयाच्चूडाकर्म्म कुलोचितम्। कृतचूडे तु बाले च कर्णवेधो विधीयते ॥ ३ ॥ इति ॥ मङ्गले नचोक्तं षष्ठेन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्। इति। ४। यस्त्वाद्यसंस्कारार्थेति पतेत्स्वकालाच्चेत् कथंचन। कृत्वातएव कर्त्तव्यास्तस्योपनयनादधः। इति। ५। स्वकालादतिपतितः * संस्कारउत्तरसंस्कारात् * पूर्व्वं कर्त्तव्य इत्येवं * सर्व्वसंस्कारा उपनयनादधो * नयुगपन्नच पर्यात्। इति ।६। ० । २५ । क्रमिकत्वादुपनयनमुच्यते * गर्भाष्टमेऽब्द इत्यादि । १ । ० । २६ । । ०

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः २६

उपनायनमित्युपनयतु * भवानिति यत् प्रयुङ्क्ते * तदुपनायनमुप * नयनक्रियायां चोदनां कुर्व्वीत * णिजन्तादुपनीञ्ल्युट्। १। निषेकादिकर्म्माणि स्वयंकरणे * नविहितानीति * स्वयमकर्त्तव्यानि स्युः ॥ २ ॥ तर्हि पित्रादिभिः स्वयं कार्य्याणीति प्राप्तौ * तत्प्रतिषेधार्थं णिचा * पित्रादीनां प्रयोजकत्वं ख्यापितम् ॥ ३ ॥ उपनयनान्ताः क्रियाः पिता * दशो ब्राह्मणान् नियोजयेयुरिति * नतूपनयनमेवोपनायनम् इति। ४ गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्येतियो * ब्राह्मणान्मन्त्रैः स्वोढायां * ब्राह्मणकन्यायां वा * क्षत्रियकन्यायां वाथ * वैश्यकन्यायां वा जातः । १ । यत्र ब्राह्मणादपरब्राह्मणेन * मन्त्रैरोढायां ब्राह्मण * कन्यायां क्षत्रियकन्यायां वा वैश्य * कन्यायां वा नियुक्तायां । २ ।

अनियुक्तायां वा मधवाया जातः*कुण्डो विधवायां जातो वा*गोलकोयस्तस्यां पुनर्भूं*जातः पौनर्भवः पुत्रः। ३। यश्च ब्राह्मणादनुलोमजाया*मत्तयोनौ चान्‌ढायामेव* क्षत्रियकन्यायां वैश्यायां वाजातः ४ स स ब्राह्मणास्तस्य तस्यै वगर्भा*दष्टमेवर्षे वयसि*उपनयनजनक*क्रियाभाचार्यः कुर्वीत ।५। गर्भान्नवमदश* मैकादशद्वादशश*मासःसज भवतिततःपरन्तु*वैकारिकःप्रसवकालइतिहि। ६। सश्रुताचार्यैरायुर्वेदेऽभिहितं तस्माद्‌गर्भाधानदिन*मारभ्याष्टमादिवर्षे * गणनाकर्त्तव्या न तु जन्मदिवसमारभ्य। ७। तेनगर्भाष्टमादिवत्सरोच्छ्रा * कालउपनयनस्य * ब्राह्मणादेस्तोऽधःकालेच्‌ डादिः। ८। न तु तत ऊर्द्ध्वउपनयना*दधोगर्भाष्टमाद्‌बाब्दे*पतितच्‌डान्ताःकार्याः इति विष्णुनाप्युक्तं स्वसंहितायां यथा*गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मण * स्योपनयनं गर्भैका * दशेराज्ञोगर्भ द्वादशेविशः। इति। ।१०। व्यासेनवोक्तं। विप्रोगर्भाष्टमेवर्षे क्षत्रएकादशेतथा। द्वादशेवैश्यजातिस्तुव्रतोपनयमर्हति। इति। गर्भेतान*नचैकादशद्वादश*योरन्वयः। शङ्खेनाप्युक्तं। १२। गर्भाष्टमेऽब्दे कर्त्तव्यं ब्राह्मणस्योपनायनं। गर्भादेकादशेराज्ञोगर्भात्तु द्वादशेविशः। इति। १३। याज्ञवल्क्येनापि वोक्तमष्टमेचाब्दे*ब्राह्मणस्योपनयन * मितनतु मन्वादिभिः* सर्वैःहिनसम्भवति॥ १४॥ तद्‌यथा॥० गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्। राज्ञामेकादशेसैके विशामेके यथाकुलमिति॥ १५॥ ०॥ ३६॥ अथकाम्योपनयनकालमाह* ब्रह्मवर्चसेत्यादि॥ १॥ ०॥ ३७॥ ०॥

ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्यो विप्रस्यपञ्चमे। राज्ञोवलार्थिनःषष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे॥ ३७॥

ब्रह्मणोवर्च्चस्तेजस्तत्*कामस्य विप्रवालस्य*पंचमेऽब्दे* राज्ञोवलार्थिनःषष्ठे*ईहार्थिनोवैश्यस्याष्ट* मउपनायनंकार्य्यम्॥ १॥ उक्तंहिगोतमेनैत*दुपनयनं ब्राह्मण*स्याष्टमे नवमे पंचमे वाकाम्य*गर्भादिःसङ्ख्यावर्षाणाम्॥ इति॥ २॥०॥३७॥ अथोपनयनस्यगौणकाल*माहाषोड़शादित्यादि॥१॥०॥ ३८०॥

आषोड़शाद्‌ब्राह्मणस्य सावित्रीनातिवर्त्तते। आद्वाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतोविशः ३८

आङ्‌हाभिविधौतेन * ब्राह्मणस्यगर्भाद्‌षोड़शवर्षं * वयोत्यापसावित्रीनातिवर्त्तते॥ १॥ गर्भाष्टमेऽब्देइत्यतोनुवृत्ते * गर्भाद्‌षोड़शादिति॥ २॥ विष्णुनापिह्य तद्वचनद्वयं*गर्भद्वादशेविशइ*त्यस्मादुत्तरंतेषांसञ्चेत्याद्युक्त्या*वक्तव्यवधानेनोक्तं ३ तत्रगर्भेत्यस्यानुवृत्ते* स्पसक्ताभावदर्शना* तत्रापिपूर्व्वतोगर्भेत्यस्यानुवृत्तिरिष्टा॥ ४॥ याज्ञवल्क्येनापिस्वसंहितायां * मुपनीयगुरुरित्यादि*द्वाविंशति * श्लोकानुक्त्वाभिहितं॥ ५॥ आषोड़शाब्दाद्‌द्वाविंविंशाच्चतुर्विंशाच्चवत्सरात्। ब्रह्मक्षत्रविशांकालऔपनायनिकःपरः॥ इति॥६॥ तत्रापिगर्भाष्टमेत्यस्यगर्भशब्द * स्यानुवृत्तेन्सम्भवः ७ व्यासेनचस्वसंहितायामुक्तं* विप्रोगर्भाष्टमेवर्षे क्षत्रएकादशेतथा। द्वादशेवैश्यजातिस्तुव्रतोपनयमर्हति।८। तस्याप्राप्तव्रतस्यायं कालःस्याद्द्विगुणाधिकः। वेदव्रतच्युतोव्रात्यःसव्रात्यस्तोममर्हति॥ इति॥ ९॥ अत्रद्विगुणइतिनोक्त्वा * द्विगुणाधिकइत्युक्त्या * गर्भाद्द्विगुणोऽब्दःकालो*ऽधिककालो*नास्मादधिकःकालोस्त्यु प*नयनस्येतिख्यापितं। १०। इत्येवंविष्णुवचनादिदर्शनात्*शङ्खवचनेपिगर्भा*दित्यस्यानुवृत्तिरिष्टा॥ ११॥ पूर्व्वश्लोके प्रत्येकं गर्भादित्युक्त्या*परश्लोकेतदनुवृत्तिनिषेधोज्ञापनात्॥१२ तद्‌यथागर्भाष्टमेऽब्देकर्त्तव्यंब्राह्मणस्योपनायनं॥ गर्भादेकादशेराज्ञोगर्भात्तुद्वादशेविशः १३ षोड़शाब्दस्तुविप्रस्य

द्वाविंशः क्षत्रियस्य तु ॥ विंशतिः सत्वतस्ख्यातु वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥ १४ ॥ गर्भाद्दाषोड़शादितीव* व्याख्यानमवि द्वानयः स* मर्य्यादायामाङ्श्चदृष्टतु ।क्त।यदुयमवचनं *निदर्शयतितद् यथा ॥ १५ ॥ पतितायस्यसावित्रीदश वर्षाणि दशपञ्चच ॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणतथाराजन्यवैश्ययोः ॥ १६ ॥ प्रायश्चित्तं यत्तदेषां प्रोवाचवदतां वरः । विवस्वतःसुतः सोमात् धर्माधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ १७ ॥ सशिखंवपनं कृत्वाव्रतं कुर्य्यात्समाहितः हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान् सप्तपञ्चवा । इति । अत्रदशपञ्चचेति* द्वादशमासपर्य्यन्तं* प्रसवकालमभिप्रेत्यशमेन * सएकवत्सरस्ततःपरं पञ्चदश वर्षं । १८ । तथाराजन्यवैश्ययो* रिति । क्रविंशवर्षं तु क्षत्रियस्य * त्रयोविंशवत्सरं वैश्यस्येति * सव्वत्तचनादवि रुद्धं । २० । तस्मान्नमर्य्यादायामाङ् * जन्मनःप्रभृतिपञ्च* दशाद्वाव्दगणनाया ॥ २१ ॥ नवमदशमैकादशमासेषु * जातानांत्रिहीक्रमासा* न्नूनाभवन्तीतिदोषः ।२२। गौतमेनाभिहितं हि* प्रागुपनयनात्काम * चारवादभक्षोऽहुतोऽब्रह्मचारी* यथोपपादम् त्रपुरीषोभवेत् । २३ । नास्याचमनकल्पोवि* द्यतेऽन्यत्रापमार्जन*प्रधावनावोक्षणेभ्यः ॥ २४ ॥ नतदुपस्पर्शनाशौचं नत्वेवै * नमग्निहवनवलिहरणायोनियुञ्ज्या* न्नब्रह्माभिव्याहारये * दन्यत्रस्वधानिनय नात ॥२५॥ इति । दक्षसंहितायांचोक्तं *जातमात्रःशिशुस्तावद् यावदष्टौसमावयः । सहिगर्भसमोज्ञेयोव्यक्तिमात्रः प्रदर्शितः ॥ २६ ॥ भक्ष्याभक्ष्ये तथापेये वाच्यावाच्ये कृतानृते । अस्मिन् काले नदोषोऽस्तिसयावन्नोपनीयते । २७ उपनीतस्यदोषोऽस्तिक्रियमाणैर्विगर्हितैः । अप्राप्तव्यवहारोऽसौयावत्षोड़शवार्षिकः ॥ २८ ॥ इतियमेनाप्यभि हितं हि* ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्यच । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिताऽन्योवापिवान्धवः । २९ । अतोवालतर स्यापिनापराधोनपातकम् । राजदण्डोनतस्यास्तिप्रायश्चित्तं नविद्यते ॥ ३० ॥इति॥ अतकेचित्प्रमादिनोभाषन्ते * अष्टौसंस्कारकर्माणिगर्भाधानमिवस्वयम् । पिताकुर्य्यात्तदन्योवातस्याभावे पितृक्रमादिति ॥३१॥ केनचित्प्रमा दिनाकृतं श्लोक-माषं मत्वाप्रभाषन्ते *पितापुत्रस्योपनयनान्तांस्तु* संस्कारान् कुर्य्यान्नान्यः ॥३२॥ तस्यपितुरभावे पान्योवाकुर्य्या*दितितदसाधु,वक्ष्य*दोषादितिमाग्दर्शितं ।३३। पिताकुर्य्यात्तदन्योवा*तस्याभावेपीतियदुक्तंतत्र*चा परोऽयंदोषोदृष्टः ॥३४॥ तस्याभावेपान्यःकुर्य्या*दित्युक्त्यासिद्धोयत्तदन्यादृत्युक्तं। तत्रतत्पदग्रहणा* मधिकाख्यवाक्य दोषः॥३५॥ ततोपिचतस्याभावेद्दृतमावः*किमन्योनाभावः * पितुरन्योऽन्याभाववान्*यःसकुर्य्यादितिचे ॥ ३६ ॥ तदाजीवतिपितरि*पितुर्व्वन्यःसर्व्व एव*कर्त्तुमर्हतिप्रागमाविसपितु * नसम्भवतिनहिप्राक् *पितुरुत्पत्तेःपुत्रःस्यात् । ३७ । तर्हिचात्यन्ताभावे*यदापितासन्निधौनास्तितदान्यः* कुर्य्यादित्यबाधुःसाभावःपितरि*मृतेऽन्यःकुर्य्यादि तिचेत् ।३८। तदाबकश्चास्त्रोक्तव्यवहार*श्रुतिर्नैवोपपद्यते*श्रूयतेहिछान्दोग्योपनिषदि। ३९ । उद्दालकेजीवतितस्य* पुत्रःश्वेतकेतुःपितु*रनात्वब्रह्मचर्य्यं द्वादशवर्षं *कृत्वानूचानमानीभूत्वा-समावृत्तःपितुरग्रेऽगात्।४०।जीवतिदशर थे सन्निहितेच*वशिष्ठोरामादीनुपानाययत । जीवतिचवसुदेवेरामकृष्णौ* सान्दीपनिरुपानायर्यादिति ॥ ४१ ॥ तस्मात्तस्याभावेतदन्यः*कुर्य्यादितासङ्गतमि*त्यापरेचदोषादृष्टाः । ४२ । पुत्राचार्यस्य श्राद्धान्न*भोजिब्राह्मणपङ्क्ति दूषकत्वं *गुरुपित्राचार्य्याणांच*साङ्कर्य्यदोषोभवति ॥ ४३ ॥ यदिहिपितापुत्रस्य*पुंसवनादिसंस्कारान् *कुर्य्या त्तदागुरुर्भवतियदुपनयनसंस्कारंकुर्य्या* त्तदाब्रह्मदाताभवेत् ॥ ४४ ॥तदेकस्मिन् पितरिगुरुत्वं च*पितृत्वंचब्रह्म दातृत्वं चयुग*पद्भवतिततोभेदोक्तिर्नस्यात् ॥ ४५ वक्ष्यते हात्रैवस्वयं* आचार्य्याणांमतंपिता *गौरवेणातिरि च्यते *उत पादकब्रह्मदात्रो*र्गरीयान् ब्रह्मदःपिता ॥ इति ॥ ४६ ॥ एकस्मिंस्त्रिधात्वेऽज्ञात् कार्य्य * कार्य्यवचनात

पतति नश्यति*ब्रह्मणां योगमाश्रित्य*जन्मनापि समं भवति ॥ ४७ ॥ पितुरभावे ह्यनिरिष्टौ*संस्कारकर्मणि यदि शुद्धः*पितुरुक्ते कथं च संस्कारगुरौ* गुणवान् गीयतेऽन्*पिता ज्ञातवानभिमन्यते ॥ ४८ ॥ पितरमपेक्ष्य गरीयान् ब्रह्मदः* पितेति तं कथं श्रेयोऽभवतीति देशग्रन्थात् ॥ ४९ ॥ पितोपनीते पुत्रे द्विविधं प्रजात्वं द्युगपत् स्यात्*औरसप्रजात्वं चैवानौरस*प्रजात्वं चेति तद्यथा ॥५०॥ वसिष्ठसंहितायां*इदमिदं वै पुरुषस्य*रेतो ब्राह्मणस्याऊर्ध्वं नाभेः*रर्वाचीनमनेयत ॥५१॥ तद्यदूर्ध्वं नाभेस्तेनास्यानौरसी प्रजा जायते*यदुपनयति यत्साधु करोति ॥५२॥ अथ यदर्वाचीनं नाभेस्तेनास्यौरसी प्रजा जायते यं जननाज्जनयति ॥५३॥ तस्मात् श्रोत्रियमनूचानमसन्तानोऽसीति*न वदन्तीति हारीतः ॥५४॥ ननु त्रिकारद्वेधा* स्वतन्त्रावस्थाकृता पितृनिमित्ततापरस्परविरोधोऽयं * पित्रोपनीतस्य मातुः * सकाशे प्रथमभिक्षा * विधानं नोपपद्यते ॥ ५५ ॥ यदा हि पिता पुत्रमुपनयति*तदा माताचार्यगुरुः * कुलनिविष्टा भवति ॥ ५६ ॥ वचनात् स्वयमेव*मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ॥ भिक्षेत भिक्षां प्रथमं *या चैनं नावमानयेत् । इति । ५७ । गुरुकुले च भिक्षा*प्रतिविधीयते इव*गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु । अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ इति ॥५८॥ अत्र पूर्वं पूर्वं वर्जनेन गुरु*कुलवर्जं नापवादो*नास्तिनस्यातिक्रमः*तासामपवादेऽवर्जनं तु ॥५९॥ मातरं वा स्वसारं वेति प्रथमभिक्षाविधानं *द्वितीयादिभिक्षाणां तु*मातादिसकाशे गमनं निषेधोऽर्थः ॥ ६० ॥ एतस्मं तदुक्तं श्रेयं *पित्रोपनीतस्य मातामाता* स्वसा मातृस्वसा आतदाचार्यकुले निविष्टा भवति*तस्मान्नोपनयेदिति*प्रथमभिक्षानुपपत्तिः ॥६१॥ अपरस्य दोषस्य*पिता यदि पुत्रमुपनयेत्तदा*कनिष्ठभ्रातॄन् गुरुवद् वृत्ति*प्रसङ्गात् ज्येष्ठस्य स्यात् ॥ ६२ ॥ यतस्तु तथोक्तं ... गुरुवद् वृत्तिं *नित्यमेव समाचरेत् । गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ इति । ६३ ॥ एवमपरस्य दोषो*यो ब्रह्मचारी स्थितः*समानस्याचार्यो पितरि* तस्य कनिष्ठे भ्रातरि*गुरुवद् वृत्तिप्रसङ्गः ॥६४। यत उक्तमाचार्यलक्षणे ...ते*गुरुपुत्रे ... स्थिते । सपिण्डे गुरुदारेषु गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् ॥ इति ॥ ६५ ॥ अपरस्य च दोषो* पितुर्गोत्राचार्ये ... स्यात् ... गोत्रं*त्रिपित्र्यमिति ... भवति । ६६ । ... भवति ... माचार्यगोत्रं सावधिसंस्थितं मति ॥ ६७ ॥ उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ॥ इति ॥ ... स्यात् ॥ ६८ ॥ अपरस्याप्य दोषः पिता ... आचार्यत्वे* ... वचनं नोपपद्यते ॥ ६९ ॥ ... स्वयं *आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः । माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ ७० ॥ आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः । नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ ७१ ॥ यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् । न तस्य निष्कृतिः शक्या*कर्तुं वर्षशतैरपि ॥७२ । तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा । तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते । ७३ । तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते । न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ ७४ ॥ पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी । इति । ७५ । इति त्रिष्वेव नापद्भिः यमातापित्राचार्याणां नोपपन्नः ॥ ७६ ॥ उपनीतस्य तस्य च*पितृकुलात् गुरुकुले*गमनं नापि भवति ॥ ७७ ॥ व्याससंहितायामुक्तं *उपनीतो गुरुकुले* वसेन्नित्यं समाहित इति । ७८ ॥ गुरुकुले गमनाभावाच्च गुरोरनुमतावस्थाप्य स्वा समा*वर्त्य पुनः पितृकुले*गमनं नोपपद्यते ॥ ७९ ॥ एते भ्रान्तिदोषाः अष्टौ संस्कारकर्म्मा*णीति स्त्रीकाले न परिसाधु*यो तिबुद्धिमद्भिर्ज्ञेयः ॥८०॥ मातरं प्रथमं भिक्षां *भिक्षेत मातुरभावे*प्रथमं भिक्षां स्वसारं *भिक्षेत स्वसुरभावे*मातुर्भगिनीं प्रथमं *भिक्षां भिक्षेत तु तस्याः स्तु ।८१। पितानोपनयेन्नान्यो वा ज्ञातिः* मातुलश्च

चार्य्यकुलेनिविष्टत्व न्नसम्भितो * पतिव्रातिःखस्तस्तदा * चार्य्यकुलप्रविष्टत्वात् । ८२ ॥ नवीमात् जन्मातिरुपनये* इत्यन्यस्मात् स्वहस्त*दाराचार्य्य कुलस्थत्वात् ॥ ८३ ॥ नमात् स्वस्पतिरुपनयेत्*मात् सहस्तदाचार्य्या * कुलेनिविष्टत्वा दिति ॥ ८४ ॥ गुरुकुलेभिक्षाप्रतिषेधाद्दासां *सकाशेमयमभिक्षा*विधेरनुपपत्तेः ॥ ८५ ॥ नानधीतवेदउप*नयेन्न त्वाणां स्वराद्दि वेग णादोपात्नथात्वे * ह्यपनयनाभासःस्या*न्नतूपनयनसिद्धिः ॥ ८६ ॥ तर्हि कउपनये*दिति चेत्तद्दोचाते ॥ च्यापकानिदर्शनात् । ८७ । पिता द्विवर्ज्जमाचार्य्यसर्वोद्विजः*सवर्णमतुलोमश्चानापदि*प्रतिलोमत्वा पदि ॥ ८८ ॥ आचार्य्यसंज्ञोयच्चोते उपनीयतु यःशिष्यं *वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पंसरहस्याञ्च तमाचार्य्यं प्र चक्षते । इति । ८९ । एतस्यगुणस्त्वाचार्य्यः*षड्विधोवेदमितिस्मा* मानेनोक्तासंज्ञापितत्वात् ॥ ९० ॥ इतिहास पुराणवेदानां वेद*मितिछान्दोपनिषदुक्तं *तेन इहसे तिहासपुराणं चतु *र्वेदं साङ्गं चाध्यापित ॥ ९१ ॥ ततस्सर्व्वं सकल्पं सरहस्यं च*योऽध्यापयतिसएक*आचार्य्यसंज्ञो वेदपारगःइति॥९२॥ यइतिहासपुराणं *विनाचतुर्वेदं साङ्गं * सकल्पं सरहस्यमध्यापयति*सद्वितीयआचार्य्य*संज्ञकोभवतीति ॥ ९२ ॥ एवं यःसाङ्गं त्रिवेदं * सकल्पं सरहस्याञ्च ध्यापयति*सतृतीयआचार्य्यः ॥ ९४ ॥ यःसाङ्गं द्विवेदं स * कल्पं सरहस्याञ्चाध्यापयतिस * चतुर्थ आचार्य्य संज्ञः ॥ ९५ ॥ यःसाङ्गमेकवेदं स*कल्पं सरहस्यञ्चाध्यापयतिस* पञ्चमआचार्य्यसंज्ञः ॥ ९६ ॥ यःसाङ्गमेकशाखां स*कल्पां सरहस्यांश्चाध्यापयतिस*षष्ठआचार्य्यसंज्ञःस्यात् ॥९७॥ व्यासेन वमेवोक्तं *मीमांसते चयोवेदान् षड्भि र्वेदैर्व्विस्तरैः । इतिहासपुराणानिसभवेद्वेदपारगः ॥ ९८ ॥ अग्निहोत्रीतपस्वीचवेदमध्यापयेच्चयः। सकल्पंसरह स्यञ्च तमाचार्य्यंप्रचक्षते ॥ ९९ ॥ इतिषड्विधे ऽप्याचार्य्ये ऽसत्यन्यो*योद्विजउपनयेत*उपनयनमशिद्धं *खरवर्णदुष्ट मतेऽत्र*कृतत्वात्पनयनाभासः ॥ १००॥ कस्मात्पुनर्दीक्षितःउपनयनीयावाप्ताचार्य्योक्तं तद्यथा * ॥१०१॥ ब्राह्मणस्त्र याणांवर्णानामुपनयनं कर्तुमर्हति* राजन्योद्वयस्यवैश्योवैश्यस्यैव ॥१०२॥ इतिआपद्दिवस्यातेऽत्रैव*अब्राह्मणा दध्ययनमापत्कालेविधीयते । अनुव्रज्याचशुश्रूषायावदध्ययनं गुरोः ॥१०३॥ इति ॥ तादृशाचार्य्याभावाद्दा* परित्राह्मणक्षत्रियवैश्यतात्*भ्राताच्येष्ठातदभावेवेदवित्सोपनीतःस्यात् । १०४। क्षत्रियस्तादृगब्राह्मणाचार्य्याभा वे तादृक्षत्रियेण*तादृक्षत्रियाभावे तादृग्वैश्येनोपनीतोभवेत् ॥ इति १०५॥ नैष्ठिकब्रह्मचर्य्यकामस्यानं प्रविधि* रापद्यपिवक्ष्यते हि । १०६ । नाब्राह्मणे गुरौशिष्योवास मात्यन्तिकं वसेत् । ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन्ग तिमनुत्तमामिति ॥ १०७ ॥ तत्रैवानुपनीतज्येष्ठभ्रातरि * कनिष्ठनोपनाययेदित्युक्तं * मनिणास्वमं हि तायां ॥ १०८ ॥ नाग्न्याधानपरिविन्दन्निति नंशानतयांशिच । दत्वाद्वं कनिष्ठे वैविनाचैवाभावस्यादिति ॥१०९॥ १०९ ॥ ननुगर्भात्प्रभृतिषोडशाब्दादौ * यदिकस्यचिदुप नयनं नस्यात्तदाकिं स्यादित्यतआ * हातऊर्द्धमितयादि ॥ १ ॥

अतऊर्द्ध्वं त्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिताव्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः ॥३९

पूर्व्वपूर्व्वपुरुषाविच्छेदेन*क्रमादयथोक्तविधिना*निषेकादिसंस्कारपूर्व्वोपनीताः॥ २ ॥ वेदान्वासर्व्वान्वेदौ*वैक वेदमेकशाखांवा*ब्रह्मचर्यं चरित्वाथ*लुप्तब्रह्मचर्य्याः ॥ ३ ॥ गुर्व्वनुमतःयथाविधिस्नात्वा* समावर्त्तादारान् गृहीत्वापित्र*विहीनाज्येष्ठभ्रातृविहीनाश्च ॥४॥ वैवाहिकाग्निं गृहीत्वा*ग्निहोत्रादीनिकुर्व्वन्तो* ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्या यानृपुत्रानुपत्न्यांजनयन्ति ॥५॥ अथवाशाग्निकपितृमन्तोऽथवा*साग्निकज्येष्ठभ्रातृमन्तोगृहीत* दारावैवा

हिकाग्निं न*गृह्णीत्वा यान् जनयन्ति ॥६॥ तत्र ते ये ब्राह्मणक्षत्रिय*वैश्यास्ते यथाकालं* गर्भादाषोड़शवर्षादिपर्य्यन्तं*यथाविधि न संस्कृताः ॥७॥ स्वरवर्णाभ्यामदुष्टै* मन्त्रैर्यथोक्तानुष्ठानेन * निषेकादिसंस्कारपूर्व्वोपि नयनसंस्कार*हीना अतआषोड़शाब्दादित्यूर्द्धम् ॥८॥ सप्तदशादिषु वर्षेषु * सावित्रीपतिताः सावित्र्या ब्रह्म*चर्य्यव्रताधिकारहेतुभूतायाः*ग्रहणाच्युता भवन्ति ॥९॥ इत्यतो व्रात्या व्रतं नार्हन्तीति*ते चार्य्यैर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः*विगर्हिता भवन्तीति ॥१०॥ विष्णुसंहितायामपि*चाषोड़शादित्यादिक * वचनद्वयलक्षणं कप्रसिद्धत्वात् ॥११॥ याज्ञवल्क्योक्तं तद्यथा * षोड़शाब्दन्तु विप्रस्य द्वाविंशं क्षत्रियस्य तु। विंशतिः सचतुष्का च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥ १२ ॥ नाभिभाषितसावित्रीमत ऊर्द्ध्वं निवर्त्तयेत्। विज्ञातव्यास्त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्याः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः इति ॥१३॥ वक्ष्यते चात्र स्वयं हि* शूद्रेण तु समो ज्ञेयो यावद्वेदे न जायते इति ॥१४॥ असंस्कृता इति न प्रसज्यप्रति * षेधे नञ् पर्युदासोऽयं *संस्कृतादन्ये येते असंस्कृताः॥१५॥ ते तु त्रिधा यथोक्त ब्राह्मणादीनां* पुत्राः स्वरवर्णाभ्यामदुष्टैर्मन्त्रै*र्यथोक्तानुष्ठानेनोप*नीतादन्येऽनुपनीताः॥१६॥ ये स्वरवर्णान्यतरदुष्टैर्मन्त्रै*र्यथोक्तानुष्ठानेनोपनीता उप*नीताभासाः षोड़शाब्दादतीताः ॥१७॥ ये च ये च स्वरवर्णाभ्यामदुष्टैर्मन्त्रै* र्यथोक्तानुष्ठानव्यतिक्रमेणोप*नीता उपनीताभासाः*षोड़शवर्षादतीताः ॥१८॥ इति त्रिधा व्रात्या एते नापरे च*संस्कृतादन्ये व्याख्याता*द्विविधाः शूद्रवङ्गा वा*पन्नवर्णसङ्कराः ॥१९॥ द्विविधाश्च व्रात्यकुलोत्पन्ना वर्णा* सांकर्य्यदोषशूद्रभावापन्नाश्च*तत्र व्रात्यानां त्रयाणां*प्रायश्चित्तं व्रात्यस्तोमः ॥२०॥ व्यासयाज्ञवल्क्याभ्यामुक्तस्तत्र* व्याससंहितायां यथा ॥ २१ ॥ तस्याप्राप्तव्रतस्यायं कालः स्याद्द्विगुणाधिकः। वेदव्रतच्युतो व्रात्यः स व्रात्यस्तोममर्हतीति ॥ २२ ॥ याज्ञवल्क्यसंहितायाञ्च * आषोड़शाब्दाद्द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात्। ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ २३ ॥ अत ऊर्द्ध्वं पतन्त्येते सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृतेक्रतोः इति ॥२४॥ अत्र तु संहितायां प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यते च*सामान्यत एव यथा ॥ २५ ॥ येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि। तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् इति ॥ २६ ॥ येषां द्विजानामिति द्विजवर्णानां * न तूपनयनसंस्काराद्द्विजानां *ये ह्युपनयनसंस्कारेण द्विजा * स्तेषां यथाविधि गायत्र्यनुक्ता ॥ २७ ॥ यथाविधिगायत्र्यनुवचने* द्विजत्वं हि न सिद्ध्यति * तस्योपनयनसंस्कारस्यासिद्धेः ॥ २८ ॥ गायत्र्यनुवचने हि त्रिभिस्तु*पूर्व्वपूर्व्वपुरुषा इत्यादिना*प्रागुक्तास्ते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः ॥२९॥ ते जनयन्ति यान् पुत्रान्*तेभ्यो यथाकालं स्वर*वर्णाभ्यामदुष्टैर्मन्त्रै *र्यथोक्तानुष्ठानेनैव*यथोक्ताचार्य्येण गायत्रीप्रदानं ॥३०॥ तद्विपर्य्यये गायत्र्यनुवचनं*त्रिविधानां व्रात्यानां भवति तांस्त्रीन् * कृच्छ्रांश्चारयित्वा पुन*र्यथावदुपनययेत् ॥३१॥ शूद्रवङ्गा वापन्नाः सांकर्य्यदोषा * न्विताश्च ते ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या * वैवाहिकाग्निग्रहणे * ऽधिकारिणो भवन्त्यपि ॥३२॥ दारान् गृहीत्वाग्निं न गृह्णन्ति ते तु*निरग्नयः शूद्रसमानधर्म्मणः*स्वकर्म्मणाश्चाग्निहोत्रा*दीनां त्यक्तारो भवन्ति॥३३॥ ते शूद्रवङ्गा वापन्नास्त्यक्तस्वकर्म्माणो यांस्तु * पुत्रान् जनयन्ति ते पुत्राः शूद्रव *ङ्गावर्णसांकर्य्यदो*षान्विता भवन्तीत्यतः ॥३४॥ तेषां तद्दोषप्रशम*प्रायश्चित्तं न कारयित्वा यदि*यथाकालं स्वरवर्णादुष्टमन्त्रै ॥ ३५ ॥ र्यथोक्तानुष्ठानेनापि*गायत्र्यनूच्येत तथापि*यथाविधिगायत्र्यनु*वचनं न भवति तत्प्रायश्चित्ता*भावेऽधिकाराभावात् ॥३६॥ स्वरादिदुष्टमन्त्रैर्भ्रष्टो द्युपनये * त्तदापि यथाविधिगायत्र्यनु* वचनं न स्याद्दुष्टमन्त्रै * स्तदर्थानभिधानात् ॥ ३७ ॥

एवमयथोक्तानुष्ठाने नापि*स्वस्ववर्णोद्दिष्टमन्त्रैः*गायत्र्यनुवचनं न* यथाविधिगायत्र्यनुवचनं स्यात् ॥३८॥ तदुपनय नाभास*एवनतूपनयनं*ता स्त्रीन् कृच्छ्रांश्चारयित्वापुन* र्यथावदुपनाययेत् ॥ ३९ ॥ अपरे ये यथाकालं * यथोक्तविधानेन*स्वस्ववर्णोद्दिष्टमन्त्रै*रुपनीतावेदावरम्भं*कृत्वानवेदमधियते*नब्रह्मचर्यं चवन्ति॥५० ॥विप्लुत ब्रह्मचर्यास्ते* स्वतःसमावर्त्तदारान्* गृहीत्वागृहस्थाधर्मन्तेषां*शूद्रवत्सम्बन्धश्रमः ॥ ४१ ॥ वक्ष्यतेहि योऽनधीत्य द्विजोवेद*मन्यत्रकुरुते श्रमं । सजीवन्नेवशूद्रत्व*माशुगच्छतिसान्वयः । इति ॥४२॥ पराशरेणा प्युक्तंहि*अग्निकार्यात्परिभ्रष्टाःसन्ध्योपासनवर्जिताः । वेदश्चैवानधीयानाःसर्व्वेते वृषलाःस्मृताः ॥४३॥ तस्मा द्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः । अध्येतव्योऽप्येकशाखा यदिसर्व्वान शक्यते इति ॥ ४४ ॥ वक्ष्यते चात्रस्वय मेव*स्वकर्म्मणाञ्च त्यागेनजायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ इति ॥४६॥ इतिद्विविधाः शूद्रवद्भावापन्ना*वर्णसङ्कराश्च ब्रा ह्मणाद्युवाद्या*स्त्रयस्तेषां प्रायश्चित्त*मिदं कृच्छ्रत्रयमुक्तम् ॥ ४५ ॥ अथापरे द्विविधाः *समब्राह्मणसम*क्षत्रियसम वैश्याः ॥४७ ॥ तत्रैकविधायेषां पूर्व्वपूर्व्व*पुरुषायथाकाले स्वस्ववर्ण * इष्टैर्मन्त्रैरुपनीताभासाःस्युः ॥ ४८ ॥ नतत्प्रायश्चित्तं कृत्वापुन , र्यथावदुपनीता यथाकाले * देवद्वन्तिते व्रात्याएवज्ञेयाः ॥ ४८ ॥ यथावदुप नयना* भावेगायत्र्यावेदेनचब्राह्मणा*परित्यक्ता * स्तेषामापातत्त्रीन्कृच्छ्रां * श्चारयित्वायथावद * पनाययेदि त्यादिशेत् ५० तेयानुत्पन्नान्जनयाञ्चक्रुस्ते व्रात्यकुलोत्पन्नावर्णसङ्कराः*शूद्रवद्भावापन्नाश्च ५१ तद्दोषत्रयशान्त्या र्थं *प्रायश्चित्तं नैवकृत्वा*येऽनुपनीताभवन्ति*तदुपनयनासिद्धेः ५२ तेपिगायत्र्याब्राह्मणा*परित्यक्ताएषामपि* कृच्छ्र त्रयंप्रायश्चित्तमभिहितं ५३ इमान्तेचद्वन्द्वारः*वेदानीं सर्व्वेब्राह्मणा*क्षत्रियवैश्याःप्रायेण ५४ अथैवमपियेषां पूर्व्व पूर्व्व*पुरुषानैवोपनीता*स्तेचगायत्र्याब्राह्मणा*पतितत्यक्ताभवन्तीति ५५ तांस्त्रीन्कृच्छ्रांश्चारयित्वा*यथावदुपनाय येदितिचैषांद्विजानामिति*वचनानन्तरं वक्ष्यते ५५ प्रायश्चित्तंचिकीर्षन्तिविकर्म्मस्थास्तुयेद्विजाः। ब्रह्मणाचपरित्यक्ता स्तेषामप्येषएतदादिशेत्इति ५६ ईदृशाश्चेदानीं बहवोब्राह्मणा*क्षत्रियवैश्याभवन्ति*येषान्तुपितादयोप्यनुपनीता* स्तेषामापस्तम्भवचनं ॥ ५२ ॥यस्यपितापितामहा*वनुपनीतौस्यातां तस्य*संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम् ॥५७ ॥ यस्यप्रपितामहादे*रपिनानुस्मर्य्यतउपनयनं* तस्यद्वादशवर्षाणि* त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम् ॥ ५८ ॥ इत्यापस्तम्बवच ने*प्रपितामहादिवचना*द्यावतां पुरुषाणांनै*वोपनयनंभवति*तत्रयःप्रायश्चित्तंकुर्य्यात्*सउपनयनमर्हति ।५९। एतदविद्वान्कश्चित्*प्रमादोस्वयंश्लोकं*रचयित्वानारद * वचनमिदमित्याह ॥ ६० ॥ आसप्तमात्पुरुषान्नोपनीता यदिद्विजाः । प्रायश्चित्तशतेनापिनतेषां निष्कृतिर्भवेत् इति ॥ ६१ ॥ एतद्दनार्षं यत्आसप्तमपुरुषादेषामुपनयनं नास्ति*तेषुकिं द्विजादितिप्रयोगःस्यात् ॥ ६२ ॥ नचतेषां ब्राह्मणत्वादपायःस्या*द्दासेनाब्राह्मणलक्षणे * समब्रा ह्मणइत्युक्तेः ॥ ६४ ॥ वक्ष्यतेचात्रस्वयं मनुः * तपोबीजप्रभावैस्तुतेगच्छन्तियुगेयुगे । उत्कर्षञ्चापकर्षञ्चमनुष्येष्विह जन्मतः । इति। ६४ ॥ द्विजोवृजोत्पन्नवाद्द्विजाइतिचे * त्तत्रापिप्रायश्चित्तशतेनापि*नतेषां निष्कृतिर्भवे*दितिनो पपद्यते ॥६५॥ नह्येदमनुपनयनजपापं * पञ्चमहापातकेषूक्तं नवोप*पातकेषु नचक्षुद्रपातकेषु च ॥ ६६ ॥ अनादिष्ट पापमेत*दनादिष्टपापप्रायश्चित्तमुक्त*मत्रियाज्ञवल्काभ्यांचान्द्रयणं यथा ॥ ६४ ॥ अनादिष्टेषुपापेषु * चान्द्रायण मथोदित*मित्यात्रियाज्ञवल्केनापियथा* अनादिष्टेषुपापेषुशुद्धिश्चान्द्रायणेनत । इति ॥ ६८ ॥ सम्वर्त्तेनाप्युक्तं

यथा*चान्द्रायणन्तु सर्व्वेषां*पापानां पावनं परम् । कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति परमं स्थानमेव च ॥ ७० ॥ इति । विष्णुसंहितायामपि* येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि । तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥ ७१ ॥ प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः । ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ ७२ ॥ इत्यादुक्त्वा पुनरुक्तं*अनुक्तानिःस्मृतीनां च पापानामपनुत्तये । शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । इति ॥ ७३ ॥ विष्णुना तीर्थान्तरगणं*सर्व्वपापेषु पराकः*इत्यकश्चित् प्रमादोऽस्ववुद्धाह ॥ ६ ॥ एतेयेऽनुपनीता*बहुपुरुषपर्यन्तं*तेषां प्रायश्चित्तं कर्त्तुमर्हन्ति न तु*कृत्वापि प्रायश्चित्तमुपनयनमर्हन्ति ॥ ५ ॥ तदर्यान्तिकं यदर्थं*प्रायश्चित्तं करोति यः सप्रायश्चित्तं कृत्वाकिं*तन्न कर्त्तुमर्हति*यथा चण्डायश्चित्तं स्यात् ॥ ७५ ॥ व्रात्यानां कृतव्रात्यस्तोमादिप्रायश्चिजानामुपनयनं नास्तीत्याचार्य्यैः तावत्कृच्छ्रान् यथावदुपनाययेत् *इतिमनुक्तं वाच्यं स्यात् ॥ ६६ ॥ सन्ध्योपासनकालातीये* प्रायश्चित्तं कृत्वाकिं न*तत्सन्ध्योपासनां कर्त्तुमर्हतीति ॥ ७० ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥ व्रात्यत्वे दोषमाह नैतैरित्यादिक*मेकश्लोकं ॥ १ ॥ ४० ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् । ब्राह्मान्यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह ।४०।

एतैर्व्रात्यैर्ब्राह्मणादिभिरपूतैः सह ब्राह्मणः*आपद्यपि कर्हिचिद्विधिवद्वा चाध्यापनयाजनादीन्यौनानपि*ब्राह्मान्सम्बन्धान्नाचरेत् ॥ १ ॥ * ॥ व्रात्यानामुपनयनाय*प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्त*प्रकरणे दर्शयिष्यते ॥ २ ॥ ० ॥ ॥ ४० ॥ अथास्मिन्नुपनयने*वर्णभेदेनाजिनादि*विधिमाह कार्ष्णेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ४१ ॥ ० ॥

कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च । ४१ ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः* ब्रह्मचारिण आनुपूर्व्येण क्रमात्*कृष्णमृगरुरुमृग*चर्म्मच्छागचर्म्माणि वसीरंस्तथा । १ । शणसूत्रवस्त्रक्षौम*सूत्रवस्त्राविकसूत्र*वस्त्राणि च वसीरन् परिदधुः ॥ २ ॥ अत्र रुरुश्चित्रमृगः *गौतमेन त्वेवमेव* चर्म्माणि वस्त्राणि चोक्ता*पुनः सामान्यतोऽन्यदुक्तं यथा ॥ ३ ॥ सर्व्वेषां कार्पासक्षौमाविकं तं वासः * काषायमप्येके वार्क्षं *ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोरिति ॥ ४ ॥ विष्णुनाप्युक्तानि * मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः*मिति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां ५ विष्णुना पुनरुक्तानि*कार्पासशणाविकानुपवीतानि वासांसि च इति ॥ ६ ॥ ० ॥ ४१ ॥ अथैषामुपनयने*मेखलां क्रमेणाह*मौञ्जीत्रिवृदित्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ४२ ॥ ० ॥

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ४२

विप्रस्य मेखला कटिसूत्रं मौञ्जीमुञ्जकृता*त्रिवृत्समा समत्रिगुणा*श्लक्ष्णा चाकर्कशा कार्या ॥ १ ॥ क्षत्रियस्य तु मेखला*मौर्वी मूर्वासूत्रकृता*समा त्रिवृज्ज्यानिकवत् कार्या ॥ २ ॥ वैश्यस्य मेखला शण*तान्तवी समा त्रिवृदेवेति ज्ञेयं*त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेखला इति*सामान्यात् प्रचेतोवचनात् ॥ ३ ॥ ० ॥ ४२ ॥ ० मुञ्जादीनामभावे मेखला*विधानं प्रकारमाह*मुञ्जालाभ इत्यादि ॥ १ ॥ ४ ॥ ४३ ॥ ० ॥

मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मान्तकबल्वजैः । त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

मुञ्जापदेन मुञ्जादिमौर्व्या गणानाम्* अभिधानात् क्रमेणैव* ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां *मुञ्जादेरलाभे मेखलाः* कुशादिजैः सूत्रैः कार्य्याः ॥ १ ॥ कथं कार्य्या इत्यत आह त्रिवृता* त्रिगुणा ग्रन्थिनैकेन* त्रिभिर्वा ग्रन्थिभिः पञ्च* भिर्वा ग्रन्थिभिर्युक्ताः ॥ २ ॥ ०॥ तेषां मुञ्जाद्याभावे बल्वजमयी मौञ्जी* इति यदाह भगवान् विष्णुः* मुञ्जापि यत्र मेखला व* मुञ्जाद्यभावज्ञानात् तु* क्रमान् मुञ्जादिप्रकीर्त्तिता ॥ इति ॥ ३ ॥ मुञ्जामुर्व्वा शणमौलमी मेखलाः * इत्युक्तं तेषां गौतमेन ॥ ४ ॥ ॥ ० ॥ ४३ ॥ ० ॥ अथ क्रमेणोपवीतविधानमाह* कार्पासमित्यादिना ॥ १ ॥ ० ॥ ४४ ॥

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत् । शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ४४

विप्रस्य मानिरुक्तस्य ब्राह्मणस्योपवीतं कार्पासमूर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्* इति लोके प्रसिद्धं हि सूत्रनिर्म्माणमूर्द्ध्ववृतम् ॥ १ ॥ तदूर्द्ध्ववृतं सूत्रमधोवर्त्तनात् त्रिवृत् भवति तत्* पुनरूर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्* कृतं नवगुणं सूत्रमयं स्यात् ॥ २ ॥ एवमुक्तं कात्यायनेनापि यथा* त्रिवृदूर्द्ध्ववृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते । ३ । पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् । तद्धार्य्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् । ४ । इति गङ्गेनोक्तं राघवानन्दयोर्यज्ञोपवीतं कार्पासं क्षौमं गोबालानां यथाक्रमम् इति क्षौमं तु मोसूत्रमतसीतिह न्मोच्यते । ५ । शणसूत्रमयं राज्ञ* इति च नियमोक्त्या तु *न तद्विरुद्धं सर्व्वत्र* त्रिवृदूर्द्ध्ववृतं नवगुणं विद्यात् । ६ ।०। ४४ । ० । अथ क्रमेण दण्डान् ब्राह्मण* इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः । १ । ० । ४५ । ० ।

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः ४५

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ* दण्डावर्हतीत्यर्थः क्षत्रियो वाटखादिरौ तु दण्डौ * वैश्यः पैलवौदुम्बरौ दण्डावित्येवमेते ब्रह्मचारिणो दण्डानर्हन्तीति । १ । इह समुच्चये द्वन्द्वे पृथग् द्वौ द्वौ* दण्डौ न युगपद्धार्य्यौ* इतरेतरयोगेऽपि* परस्परसहायेन* युक्तौ द्वौ द्वौ दण्डौ स्याताम् । २ । अन्वाचये वा स्तोमसमस्तो चदण्डो* स्यात् तत्रकोऽयं इष्टः । ३ । विष्णुनास्मरणं हि तत्र* पालाशखादिरौडुम्बरा दण्डा इत्युक्तं तेनान्वाचये । ४ । शङ्खेन राजविभीरनाथाचोक्तं *पर्ण पिप्पलबिल्वा नां *क्रमाद्दण्डाः प्रकीर्त्तिताः । इति । ५ । गौतमेनापि तथानयोक्तं यथा* बैल्वपालाशौ ब्राह्मणस्य दण्डा* वाश्वत्थपैलवौ शेषे* यज्ञियो वा सर्व्वेषाम् ॥ ॥ ४५ ॥ अथ क्रमेण दण्डपरिमाणादि* प्राह केशान्तिक इत्यादि ॥४६॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः । ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणस्य पादादारभ्य केशान्तिकाः* प्रमाणतो दण्डः कार्य्यो* राज्ञो ललाटसम्मितो दण्डः कार्य्यो * वैश्यस्य नासान्तिको दण्डः ॥१॥४६॥

ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः । अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ॥४७॥

ऋजवइत्यादि ॥ ४७ ॥ ते सर्व्वे ब्राह्मणादीनां दण्डाः सौम्य * दर्शना अव्रणा ऋजवः सत्वचो * ऽनग्निदूषिता नराणां * अनुद्वेगकराः कार्य्याः स्युः ॥१॥ विष्णुना चोक्ताः दण्डाः * केशान्त ललाट नासादेशतुल्या * इति न बलक्षणक्रमात् ॥२ शङ्खेनैव हि दण्डास्तु * कर्ण * ललाटैस्तु तुल्याः प्रोक्ताः क्रमेन तु । अवक्राः सत्वचः सर्व्वे नाग्निदग्धास्तथैव च । इति ॥३ गौतमेनोक्तास्तु दण्डा * अव्रणा अवक्राः सवल्कला मूर्द्ध * ललाटनासाग्रप्रमाणाः । इति ॥४॥४७॥ अथैषां ब्रह्मचारिभि * र्नित्यधार्य्यत्वमाह * प्रतिगृह्येत्यादिश्लोकम् ॥१॥४८॥

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥४८

इत्थं वक्तेषु दण्डे * प्सितं दण्डं प्रतिगृह्य * गायत्र्या भास्करमुप * स्थायाग्निं चतसृषु * दिक्षु प्रदक्षिणं परीत्य * यथाविधि भैक्षं चरेत् ॥४८॥ विधिमाह भवदित्यादि * ॥४९॥

भवत्पूर्व्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

उपनीतो द्विजोत्तमो * ब्राह्मणो भवत्पूर्व्वं भैक्षं चरेत् * भवति भिक्षां देहीति ॥ १ ॥ भवन्मध्यन्तु राजन्यो * भैक्षं चरेदिति भिक्षां * भवति देहीति वैश्यस्तु * भवदुत्तरं भैक्षं चरे * दिति भिक्षां देहि भव * तीति सर्व्वत्रोपनीत इति योजनम् ॥ २॥४९ ॥ ततोपनयने निष्पन्ने प्रथमं * या भैक्षं भिक्षेत तामाह * मातरं वेत्यादिना ॥ १ ॥ ५० ॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥५०

प्रथमं मातरं भिक्षां * भिक्षेत तदभावे तु * निजां स्वसारं वा तद * भावे मातुर्निजां भगिनीं भिक्षेत ॥ २ ॥ तदभावे तु याचनारी * नैनं ब्रह्मचारिणं भिक्षां प्रदातु * मवज्ञाय प्रत्याख्यात * कुर्य्यात्तां प्रथमं भिक्षेत ॥३ ॥ विष्णुना चोक्तं भिक्षावाक्यं यथा * भवदाद्यं भवन्मध्यं * भवदन्तं भैक्षचरणमिति ॥४॥ याज्ञवल्क्येन चोक्तं * दण्डाजिनोपवीतानि * मेखलाञ्चैव धारयेत् । ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष * मनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥५॥ आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्य्या यथाक्रमम् ॥६॥ शङ्खेनापरमेवोक्तं * आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षितम् । भैक्षस्याचरणं प्रोक्तं वर्णानामनुपूर्व्वशः ॥ ७ ॥ भैक्षचर्य्यान्तथा कुर्य्याद्ब्राह्मणेषु यथाविधि । गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः प्राश्नीयात् प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ८ ॥ व्यासेन चोक्तं स्वसंहितायां यथा * ईषच्चलितमध्याह्ने ऽनुज्ञातो गुरुणा स्वयम् । अलोलुपश्चरेद्भैक्षं व्रतिषूत्तमवृत्तिषु । सद्यो भिक्षान्नमादाय वित्तवत्तदुपस्पृशेत् । कृतमाध्याह्निकोऽश्नीयादनुज्ञातो यथाविधि । नाद्यादेकान्नमुच्छिष्टं भुक्त्वाचाचामितामियात् । नान्यभिक्षितमादद्यादापन्नो द्रविणादिकम् । अनिन्द्यामन्त्रितः श्राद्धे पैत्र्येऽद्याद्गुरुचोदितः । एकान्नमप्यविरोधे व्रतानां प्रथमाश्रमी । इति ॥ हारीतेन स्वसंहितायामुक्तं * अजिनं दण्डकाष्ठञ्च मेखलाञ्चोपवीतकम् । धारयेदप्रमत्तश्च ब्रह्मचारी समाहितः । सायं प्रातश्चरेद्भैक्षं भोज्यार्थं संयतेन्द्रियः । आचम्य प्रयतो नित्यं न कुर्य्याद्दन्तधावनम् इति ॥ ५० ॥ ० ॥

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया । निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥५१॥

समाहृत्येत्यादि ५१ यावदन्नं स्वस्य च तृप्तियोग्यं *तावत् आहृत्य अमायया *कलं विना तद्भैक्षं तु *गुरवे निवेद्य ज्ञापयित्वा आचम्य *शुचिः प्राङ्मुखः सन्नश्नीयादिति ॥ १ ० ॥ ५१ ॥ ० ॥ नन्वथ प्रादिङ्मुखः किं न भुङ्क्ते *तत्राह आयुष्यमित्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ५२ ॥ ०

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

आयुष्यमित्यादिपदं *क्रियाविशेषणं द्रवा *विशेषणं वाऽऽकृतं सत्यम् ॥ १ ॥ ० ॥ ५२ ॥ यथा भुङ्क्ते *तदाहोप *स्पृशेत्यादि *श्लोकमेकम् ॥ ॥ १ ॥ ० ५३ ॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः । भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् । ५३ ।

द्विज इति ब्रह्मचारी *स्नातो वानप्रस्थो यति *राचम्य समाहितश्च * नित्यमन्नमद्यादिय ॥ १ ॥ भुक्त्वा चान्नमद्भिः समागाचम्य *खानि प्राणचक्षुर्नासा *छिद्राणि अद्भिः स्पृशेदिति ॥ २ ॥ ० ॥ ५३ ॥ ० ॥

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४ ॥

पूजयेदित्यादि ॥ ५४ ॥ अशनमेतदन्नं तु *द्विजो दृष्ट्वा न कुत्सयन् *पूजयेत् सत्कारं कुर्यात् *हृष्येत् प्रसीदेत् सर्व्वशः *प्रतिनन्देन्नित्यमद्याच्च ॥ १ ॥ ० ॥ ५४ ॥ ० ॥ तथाकृतान्नकर्म्मानयाह *पूजितमि *त्यादि श्लोकम् १ । ० ।५५॥

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्ज्जं च यच्छति । अपूजितन्तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

ऊर्ज्जं तेजः *उभयं बल *मूर्ज्जं च *तेऽन्तद्द्वयं ॥ १ ॥ ० ॥ ५५ ॥ नोच्छिष्टमित्यादि ॥ ५६ ॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा । न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् । ५६ ।

द्विज उच्छिष्टं स्वभुक्तान्नशेषं *न कस्यचिद्दद्यान्न च *द्वयोर्भोजनयोरन्तरा *मध्ये पुनरन्नमद्यात् ॥ १ ॥ एतेन ब्रह्मचारिणा *मपि द्विरशनं मनुनाख्यापितम् *न चातिमात्रमश्नीया *दुच्छिष्टः सन्न क्वचिद्व्रजेत् ॥ २ ॥ ० ॥ ५६ ॥ ० ॥

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥५७॥

अतिभोजने दोषमाहानारोग्य *मित्यादि श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ ० ॥ ५७ ॥ ० अथोपस्पृशेद्यथा तथा पुनराह *ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेनेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ५८ ॥ ० ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन॥५८॥

वक्ष्यमाणेन ब्राह्मेण तीर्थेन वा*काऽयेन तीर्थेन वा*वा त्रैदशिकेन दैवेन तीर्थेन*विप्रादिर्नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १ ॥ ॥ ० ॥ पित्र्येण तीर्थेन वक्ष्यमाणेन*विप्रादिः कदाचिदपि*नोपस्पृशेन्नाचामेदिति ॥२॥० ५८ ॥ ० ॥ अथ तद्ब्राह्मादितीर्थमुच्यते, अङ्गुष्ठमूलस्येत्यादि १ ॥ ० ॥ ५९ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः॥ ५९ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्राहुः*कनिष्ठाङ्गुलिमूले तु *कायं प्राजापत्यं तीर्थम् ॥ १॥ चतसृणामङ्गुलीना*मग्रे दैवं तीर्थं तयोः*कायदैवयोरधस्तात्*कनिष्ठाङ्गुली*मूलादधस्तर्जनीमूल * पर्यन्तं करतलं पित्र्यं ॥ २ ॥ सामान्येनोक्तस्य विशेषेणाग्रहो * विष्णुयाज्ञवल्क्यवचन * दर्शनादिति योयथा ॥ ३ ॥ तत्र विष्णुनाभिहित*मथ द्विजातीनां कनीनिकामूले*प्राजापत्यं नाम तीर्थ*मङ्गुष्ठमूले ब्राह्मम् ॥ ४ ॥ अङ्गुल्यग्रे दैवं* तर्जनीमूले पित्र्य*मिति याज्ञवल्क्ये*नाप्येवमेवोक्तं ॥५॥ कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् इति ॥ ६ ॥ शङ्खेनाप्युक्तमेवञ्च * कायं कनिष्ठिकामूले *तीर्थमुक्तं करस्य तु ॥ अङ्गुष्ठमूले च तथा*ब्राह्मं तीर्थं प्रकीर्त्तितम् ॥ ७ ॥ अङ्गुल्यग्रे स्मृतं दैवं पित्र्यं तर्जनिमूलकम् ॥ ७ ॥ ० ॥ ० ॥ ५९ ॥ ० ॥ अथाचमनक्रममुच्यते यथा*त्रिराचामेदित्यादि ॥ ६० ॥

त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्। खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ६०

ब्राह्मेण कायेन दैवेन वा * तीर्थेन ब्राह्मणः क्षत्रियो वा * वैश्यो वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा समासीनः ॥ १ ॥ पादौ प्रक्षाल्य पाणी च * मणिबन्धनात् प्रक्षाल्य * पूर्व्वं वक्ष्यमाणविधायपस्त्रिरा * चामेत् हृद्गताभिः* यथा स्यात्तथा त्रिः पिबेत् ॥ २ ॥ ततो मुखमङ्गुष्ठेन * द्विः प्रमृज्यात्ततः परं, मद्भिः खानीन्द्रियाणि संस्पृशेत् ॥ ३ ॥ संहताभिस्तर्जनी * मध्यमानामिकाभि * स्त्र्यङ्गुलीभिर्मुखस्य * च्छिद्रं यद्वतः स्पृशेत् ॥ ४ ॥ अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां संहताभ्यान्तु * नासिकाच्छिद्रे द्वे स्पृशेत् * अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां द्वे * चक्षुश्छिद्रे श्रोत्रच्छिद्रे * पुनःपुनश्च संस्पृशेत् ॥५॥ अङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यान्तु*नाभिच्छिद्रमात्मानमात्मस्थानं *हृदयं करस्य तलेन संस्पृशेच्छिरश्च सर्व्वाङ्गुलिभिः ॥६॥ चकारेणानुक्तं बाहुद्वयमपि*सर्व्वाङ्गुलीनामग्रेण* संस्पृशेत् कात्यायनोक्ति*दर्शनात्तद्यथोच्यते ॥७॥ त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् ॥ आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोंऽसकम् ॥ ८ ॥ संहताभिस्त्र्यङ्गुलीभिरास्यमेवमुपस्पृशेत्। अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणञ्चैवमुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥ अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रं पुनःपुनः। कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै ॥ १० ॥ सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥ यत्रोपदिश्यते कर्म्म कर्त्तुरङ्गं न तूच्यते ॥ दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः ॥ ११ ॥ इति ॥ हारीतेनाप्येवमेवोक्तं यथा*दक्षिणन्तु करं कृत्वा* * गोकर्णाकृतिवत्पुनः। त्रिः पिबेदीक्षितं तोय* मास्यं द्विः परिमार्जयेत्

॥ १२ ॥ ०॥ पादौ शिरस्ततोऽभ्युक्ष्य त्रिभिरासन्यमुपस्पृशेत्। अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु नासिके च ततः श्रुती ॥ १३ ॥ ०॥ ततो हृदयमूर्द्धि च भिशाग्रतोऽसकौ ॥ अनेन विधिनाचम्य ब्राह्मणः शुद्धमानसः ॥ इत्यादि ॥ १४॥ एवमेव शङ्खयाज्ञवल्क्यादिभिः*सामान्येनोक्तं विशेषेणाव्याख्येय*तत्तद्यथोक्तं दर्श्यते १५॥० ब्राह्मेणैव तीर्थेन त्रिः प्राश्नीयाज्जलं द्विजः। द्विः प्रमृज्य मुखं पश्चादद्भिः खं समुपस्पृशेत् इति शङ्खवचनं १६। ०।विष्णुनाप्येवमेवोक्तं* ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिराचामेन्मुखं*द्विः प्रमृज्यात् खानि चाद्भि*र्मूर्द्धानं हृदयं स्पृशेत्। १७ । ०। इति याज्ञवल्क्येनाभिहितं*त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत्। इति। १८ । ०।०। ६०। अथाचमनजलं यथा स्यात्तथा*चाह्यानुष्णाभिरित्यादि। १।०। ६१।०।

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्म्मवित्। शौचेप्सुः सर्व्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१॥

धर्म्मविद्द्विजः शौचेप्सुः*प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा*एकान्ते वसं स्तीर्थेन। १। ब्राह्मेणकायेन दैवेन वाप्यद्भि*रनुष्णाभि*रफेनाभिः*सर्व्वदा खल्वाचामेत्। २। विष्णुनाऽनष्णाभिरद्भिरित्युक्तं * तेनातपोष्णा अपोन*प्रतिषिद्धास्तेतद्यथा। ३। अनष्णाभिरफेनिलाभि*रशूद्रैककराजिताभि* रक्षाराभिरद्भिः। १। शुचौदेशे त्वासीनोऽन्तर्जानुः प्रा*ङ्मुख उदङ्मुखो वा*तन्मनाः सुमनाश्चाचामेत्। इति। याज्ञवल्क्योक्तदर्शना*द्विफेन पदेनबु*बुदस्यापि ग्रहणम्। ३। तद्यथा। अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः। इति। ०। ६१। ०। आचमने प्रवृत्ता*द्विजा यावन्मिता अपः*पिबेयुस्तदाह हृद्गाभिरित्यादि। १। ०। ६२। ०।

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः। वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः। ६२।

विप्रो निरुक्ताभिरद्भिः*पीताभिर्हृद्गाभिः पूयते भूमिपः*कण्ठगाभिर्वैश्यः प्राशिताभिस्तालु*गाभिः पूयते विशुद्धः। १। शूद्रो जिह्वौष्ठस्पृष्टाभि*रद्भिः पूयते स्त्री च सर्व्वा* विष्णुवचनदर्शनात्। २।। तद्यथा। हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः। शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः। इति। ३। वचनमिदं याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं*शङ्खेनाभिहितं यथा। ४ ।हृद्गाभिः पूयते विप्रः*कण्ठगाभिस्तु भूमिपः। तालुगाभिस्तथा वैश्यः शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः। इति। अद्भिरिति पूर्व्वतोऽनुवर्त्तते ॥ ४ ॥ ०॥ ६२ ० ॥

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठलम्बने ॥ ६३॥

द्विजो दक्षिणे पाणा*वुद्धृते सत्युपवीतं*वामस्कन्धे नाभौ च य*स्तिष्ठति तदुपवीत* मुच्यते तद्वानुपवीतीत्युच्यते ॥१॥ वामे पाणावुद्धृते सति परीतं प्राचीनावीतमुच्यते*तद्वान् प्राचीनावीतीत्युक्तः ॥ २ ॥ मालावत्कण्ठलम्बने*

तूपवीतं निवीतमुच्यते तद्वान् * निवीतीत्युच्यते द्विजः ॥२॥६३॥ अथमेखलादीनां विनाशे यथा * पुनर्ग्रहणं कर्त्तव्यं तदाह मेखलेत्यादि ॥ ६४॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवित् ॥ ६४ ॥

मेखलामित्यादि प्रत्येकं * पदं व्यस्तं मेखलादि * यद्विनश्यति तत्पुनः * एवं मन्त्रविन्मन्त्रेण * गृह्णीयात् समस्तानि च विनष्टानि ॥१॥६४॥ अथैवमुपनीतस्य * व्रतादिष्टसारब्धवेदाध्ययनस्य * ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च * प्राक्समावर्त्तनादेव ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्याश्रमान्तर्गतसंस्कार * विशेषस्य केशान्तस्य * कालविशेष उच्यते * केशान्तः षोडश इत्यादि ॥६५॥

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥६५॥

ब्राह्मणस्योपनीतस्य क्रियमाण * व्रतस्यारब्धवेदाध्ययनस्य * जातोत्तरं षोड़शवर्षे वयसि * केशान्तो नाम संस्कारो विधीयते ॥ १ ॥ न गर्भात् षोड़शे वर्षे * तस्योपनयनकालत्वेनोक्ते * रेवं क्षत्रियवैश्ययोः ॥ २ ॥ कश्चिद्व्याचष्टे बौधायन वचनात् * गर्भात् षोड़शादिष्विति * तद्वचनमदृष्ट्वैवेतदाह ॥ ३ ॥ यस्माद्धि षोड़शादिषु * भवत्युपनयनं तस्य कदाचित् * केशान्त इत्यनुपपत्तेस्तदसत् ॥४॥ द्व्यधिके द्वाविंशे चतुर्विंशे वर्षे * वैश्यस्य केशान्तः कार्य्यः ॥ ४ ॥ ॥ ६५ ॥ ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यानां पुंसां * गर्भाधानादि संस्कारा * उक्ताः स्त्रीणां संस्कारा * नाहामन्त्रिकान्वित्यादि ॥ ६६॥

अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥६६॥

प्रकरणाद् ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यानामेतत् * स्त्रीणां शरीरस्य संस्कारार्थमियम् * मावृत्पुंसामुपनय * नान्तानां या न पूर्व्वोक्ता १ अशेषतः शेषमपूपनयनं * विहायान्यज्जातकर्म्मादि चूड़ान्ता क्रिया * यथाकालं यथाक्रमं * समन्त्रिका तु कार्य्या स्यात् ॥२॥ यस्त्वेवमर्थमशक्त्वा व्याचष्टे * इयमावृदयं जात * कर्म्मादिक्रियाकलापः * समग्र इति तदसाधु * व्यासादि वचनदर्शनात् ॥३॥ तद्यथा । नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्ज्जं क्रियाः स्त्रियाः । विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्या मन्त्रतो दश ॥ इति व्यासः ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्येनचोक्तं गर्भाधान * मृतावित्यादाभिधाय * चूड़ाकार्य्या यथाकुलम ॥ एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् । तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः । इति ॥ २ ॥ विष्णुना प्युक्तं गर्भस्य स्पष्टता * ज्ञाने निषिक्त कर्म्मेत्यादि ॥१॥ तृतीयेऽब्दे चूड़ाकरण * मेताएव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रिका * स्तासां समन्त्रको विवाहः । इति ॥२॥६६॥ ननु तर्हि द्विजस्त्रीणां * मुपनयनविधानाभावात् कथं * द्विजत्वं भवतीत्यत * आह वैवाहिक इत्यादि ॥६७॥

वैवाहिकोविधिःस्त्रीणां संस्कारोवैदिकःस्मृतः।पतिसेवागुरौवासोगृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ६७

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां स्त्रीणां *वैवाहिकोविधिर्वैदिकोमन्त्रेण* संस्कारोद्वितीयजन्मस्मृतम्*पुंसामुपनयनवत् ॥ १ ॥ यथापुंसामुपनीतानां गुरु*कुले सावित्र्यां द्वितीयं जन्मतथा * स्त्रीणां विवाहाद् भर्तृकुले जन्म ॥ २ ॥ यथापुंसां गुरुसेवा*तथास्त्रीणां पतिसेवा*यथापुंसां गुरौवास*स्तथास्त्रीणां गुरौपत्यौ ॥३॥ यथापुंसामध्ययना*र्थस्तथास्त्रीणां गृहार्थो*यथापुंसामग्निचर्य्या * तथाविवाहाग्निपरिक्रियास्त्रीणाम् * स्त्रियोऽप्येवं विवाहाद्द्विजाभवन्ति ॥४॥ इतोऽयमनिष्टां साब्राह्मणक्षत्रिय*वैश्यस्त्रीणां शूद्रावद्भावं वदन्तः*शूद्रास्वतस्त्रीगर्भजातानांपारम*वादिवज्ञावस्थासन्नोद्धान्ते ॥ ५ ॥ ६७ ॥ एवमुक्तमिदानीमुपसंहरति ॥ ६८ ॥

एषप्रोक्तोद्विजातीनामौपनायनिकोविधिः । उत्पत्तिव्यञ्जकःपुण्यःकर्म्मयोगंनिबोधत॥६८॥

द्विजातीनामेषऔपनायनिकः*पुंसामुपनयनविधिसहितः*स्त्रीणांवैदिकःसंस्कारो*वैवाहिकोविधिःप्रोक्तः॥१ सखलुतेषांद्विजातीनां*पुण्यउत्पत्ति*व्यञ्जकःप्रोक्तः॥२॥अत्रेदंजिज्ञास्यंकिन्नु*खल्वयमेषद्विजातीनांस्त्रीणां*वैवाहिकोवैदिकोविधिः*पुंसामौपनायनिकोविधिःप्रोक्तः ॥३॥ सकथंतेषामुत्पत्ति*व्यञ्जकउपपद्यते*कार्य्याणांकात्पत्तिःसम*वायिकारणसमवायः ॥४॥ यानिविक्रियमाणानि*यत्कार्यत्वमापद्यन्ते*तानितत्कार्यस्यसम *वायिकारणानिभवन्ति ॥५॥ तद्यथा ॥ यद्दहम्प्रेतापरलोकंगत्वा*ततभोगंभुक्त्वापुनः*कर्म्मवशादिहलोके॥६॥पुंसःस्त्रीसंयोगे *रेतःप्रच्युतंगर्भाशयगत*मार्त्तवसंयुक्तमभवति ॥७॥ सतदार्त्तवरेतोऽन्तः*सन्निविष्टोमातुराहार*जातरसेनप्रपुष्टः । ८ । क्रमेणतदन्नमय *शरीरवानेवजायते*इत्येवंजन्मभवति ॥९॥ नचतथोपनीतोजायते नवा*स्त्रीचोढातथाजाताजायते कथ* मुत्पत्तिव्यञ्जकौविवाहोपनयौ ॥ १० ॥ ब्राह्मणादिजातयोत्पत्तिव्यञ्जकोसातांमन्त्रामन्त्राभ्यांपुंस्त्रियो * जातकर्म्मादिभिर्द्विज * सामान्यातउत्पत्तिः । ११ । अशौचान्तदिनेनाम * करणेन ब्राह्मणादि * विशेषत उत्पत्तिश्च * व्यज्यते व्यर्थमनेनतद्वचनम् ॥ १२ ॥ इति ॥ सत्यमेतदेवमेव * प्रथमंजन्मतथैव*जातस्यपुंसःपुनर्वेदेजन्म*चोपनयनात्स्त्रियास्तु* मन्त्रेणविवाहाद्भवति ॥ १३ ॥ नह्यसदुत्पद्यते *नचसद्विनश्यति*सतोह्यवस्थान्तर*प्राप्तिश्चजन्मोच्यते ॥१४॥ भावःखलु * प्रतिक्षण * मुत्पद्यते *निरुध्यते च ॥१५॥ तत्रप्रतिक्षणमुत्पत्तौकारण*मस्तिमनिरोधेहेतु* रस्तीतराङ्कःसर्व्वप्रत्ययः ॥१६॥ तद्यथा । नितरामत्राकारसायाताद्ये *कारणंनोपलभ्यते *तथाभावानांप्रतिक्षणंनिरोधे *कारणंनोपलभ्यते ॥१७॥ प्रतिक्षणमुत्पत्तौतु*बालानांपोषकमाहाररसादि*कारणमुपलभ्यते ॥१८॥ यदेषबालोगर्भेपि*मातुराहारजरसेनाविरतं *पोष्यमाणःक्रमात्सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो*यथाकालमजायत ॥१९॥ सोऽयंजातोबालोयद*भ्यवहरतितदाहार*रसेन युक्तानितरां*तच्छरीरारम्भकाणि*द्रव्यगुणकर्म्माणितु*समवायिकारणानि ॥ २० ॥ तत्रद्रव्येपुगुणकर्म्मभिःपर*

स्वरं संयुक्ताविभज्य * पुनःपुनरावर्त्तमानेषु तत्स्थ* गुणकर्म्माणि चावर्त्तन्ते ॥२१॥ आवर्त्तमानैस्तै द्रव्य*गुण
कर्म्मभिर्निताग स्वभावै * र्दृश्योत्तरोत्तराव *स्थायामारभमाणाया ॥२२॥ द्रव्याणि सजातीयं द्रव्यान्तर*
मारभन्ते गुणा अपि *सजातीयं गुणान्तरं *कर्म्माणि तु सजातीय* विजातीयं कर्म्मान्तरम् ॥ २३ ॥ इत्येवं तेषां
समवायि*कारणानां तत्तत्*कार्य्ये समवायात् सर्व्वा*णि कीकरोतिय ऽसम* वायःसउत्पत्तिर्जन्म ॥२४॥ एवम्
पौत्तरोत्तरावस्थोत्पत्तौ*पूर्व्व पूर्व्वावस्थास्वयमकारणं *प्रतिक्षणं निरुध्यते *इत्याहक्षणात्ये यः ॥२५॥ इत्येवं प्रति
क्षणोत्पत्तिभङ्ग*प्रवन्धोदानन्त्याज्जन्मनांशास्त्रे*ऽस्मिन्व्यवहारप्राप्त्यप्रात्तीश्रित्य ॥ २६ ॥ द्वे जन्मनीअभिहिते भ
वतः*प्रागुपनयनात्पुंसां *द्विजानामप्राप्तत्व*हारत्वादेकं जन्मोक्तं *स्त्रीणां प्राग्विवाहादेकम् ।२७॥ उपनयनात्तु
पुंसां *द्वितीयं जन्मस्त्रीणान्तु* मन्त्रेणविवाहादेव ॥२८॥ शेषाणां जन्मनामत्रै * वान्तर्भावादुच्यते ऽत्र* स्वय
मेवस्वायम्भुवः ॥२९॥ मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजानां श्रुतिचोदनात् ।
इति ॥३०॥ व्यासेनचोक्तं स्वसंहितायां यथा* एवं द्विजातिमापन्नोविमुक्तोवान्यदोषतः । श्रुतिस्मृतिपुराणानां
भवेदध्ययनक्षमः ॥ इति ॥३१॥ शङ्खेनाप्युक्तं तद्यथा*ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्या*स्त्रयोवर्णाद्विजातयः । तेषां
जन्मद्वितीयन्तु विज्ञेयं मौञ्जिबन्धनं ॥ ३२ ॥ आचार्य्यस्तुपिताप्रोक्तःसावित्रीजननीतथा । ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव
मौञ्जीबन्धनजन्मनि ॥ ३३ ॥ वृषाःशूद्रसमास्तावद्विज्ञेयास्तुविचक्षणैः । यावद्वेदेनजायन्ते द्विजाज्ञेयास्ततः
परम ॥ इति ॥ ३४ ॥ इत्येवं प्राप्तद्विजत्व * रवणाहेतवइह * क्रमेणावश्यान्ते यथाविधिब्रह्म * चर्य्य
वेदाध्ययनस * मावर्त्तनविवाहाः ।३५। अग्निग्रहणपञ्चमहायज्ञादि कर्म्माचरणाञ्चेति * यदियथाविधु
पनीताःप्राप्तद्विजातित्वाअपि * नवेदमधियते ॥ ३६ ॥ तदापुनःशूद्रवद्भाव * मापद्यन्ते वच्यते हि * योऽ
नधीत्यद्विजोवेदमन्यत्रकुरुते श्रमं । सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छतिसान्वयः ॥ इति ॥ ३७ ॥ यथा विधिचाधी
त्यवेद * मविप्लुतब्रह्मचर्य्याः * समावृत्ता दारान्गृहीत्वा * ग्निग्रहणाधिकारिणा * ऽपि दग्निं नगृह्णन्ति ॥ ३८ ॥
तदापुनःशूद्रवद्भाव*मापद्यन्ते वशिष्ठेनोक्तं*ह्यनग्नयःशूद्रसमानधर्म्माणः इति ॥ ३९ ॥ वैवाहिकाग्निं गृहीत्वापिय
दि*पञ्चमहायज्ञादिकर्म्माणिन*कुर्व्वन्तितदाखधर्म्मत्यागिनःस्युः ॥ ४० ॥ तेयान्यपत्यानिजनयन्तितेतु*वर्णसङ्करा
भवन्तिवच्यतेहि*स्वकर्म्मणाञ्चत्यागेनजायन्तेवर्णसङ्कराः ॥ इति ॥ ४१ ॥ उपनयनेनेनखलु *शूद्रवद्भावापगमा*द्
व्याभिचारादिषु * योग्यत्वगुणआधीयते ॥ ४२ ॥ तदामन्त्रैराधीयमानतद्गुणैः * शरीरारम्भकैस्तैस्तै*द्रव्यगुण
कर्म्मभिरारभ्यतेयदवस्थान्तरम् ॥ ४३ ॥ उपनीतस्यायातदवस्थान्तर * प्राप्तिःसावेदेद्वितीया *जातिर्जन्मतोद्विजः
स्यात् ॥ ४४ ॥ उक्तञ्चवशिष्ठेनस्वसंहितायां *चत्वारोवर्णाब्राह्मण*क्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ एयोवर्णाद्विजातयो*ब्राह्मण
क्षत्रियवैश्याः ॥४५॥ तेषांमातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ॥ तत्रास्यमातासावित्रीपितात्वाचार्य्यउच्यते ॥
वेदप्रदानात्पितेत्याचार्य्यमाचक्षते *अथाप्युदाहरन्ति ४७ इयमिद्द्वैपुरुषस्य*रेतोब्राह्मणस्योर्द्ध्वं नाभे*रर्व्वाची
नंममेध्य ४८ तद्यदूर्द्ध्वं नाभेस्तेनास्यौरसी*प्रजाजायतेयदुप * नयतियत्साधुकरोति ॥ ४९॥ अथयदर्व्वाचीनं *
नाभेस्तेनास्यौरसी*प्रजाजायतेजननाम् ॥ ५० ॥ इतिस्त्रीद्विजातिमन्त्रेणविवाहात्पत्यु*रेकात्मीभूयजायते*द्विज
वर्णस्यैकैकस्य*ब्रह्मणाद्विधापाटित*स्यार्द्धं पुमानर्द्धं चस्त्री ॥ ५१॥ विवाहमन्त्रैरभिस्तु*प्राणैस्तेप्राणान्सन्दधा*
म्यस्थिभिरस्थीनिमांसै* र्मांसं त्वचात्वचमित्या *दिभिःपुमानर्द्धभूतां स्त्रियं सन्धत्ते ॥ ५२ ॥ तेनस्त्रीचार्द्धभतार्द्ध

भूतेन*पत्यासहैकोभूयसम्पूर्णवर्णा*जायतेपुमांश्चसम्पूर्णवर्णःस्यात् ॥ ५३ ॥ गोत्रकारिणोयस्यर्षे* पौत्रप्रभृति प्रपत्येषु*यत्प्रमपत्यंपतिस्त*स्यर्षेस्तत्स्वापत्यंस्त्रीसा* इतिपतिगोत्रापत्नीभवतीति ॥५४॥ अपत्यंपौत्रप्रभृति गोत्रमिति*पाणिनिनासूत्रंकृतम् ५५ तेनानुलोमवर्णजापिनारी*मन्त्रेणविवाहात्पत्येकीभावात्*पतिवर्णगोत्रा द्यापन्नाभवति ५६ अतउक्तंवृहस्पतिना*पाणिग्रहणिकामन्त्राः*पितृगोत्रापहारकाःपतिगोत्रेणकर्त्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः इति ५७ लिखितेनाप्यभिहितं*विवाहेचैवनिर्वृत्ते*चतुर्थेऽहनिरात्रिषु । एकत्वंसागताभर्त्तुर्गोत्रे पिण्डेचसूतके ५८ स्वगोत्राद्भ्रश्यतेनारीविवाहात्सप्तमेपदे॥भर्तृगोत्रेणकर्त्तव्यास्तस्याःपिण्डोदकक्रियाइति ॥५९॥ उपनयनाद्द्वितीयेजन्मनि*पुंसस्तुमातासावित्री*पितात्वाचार्यउक्तोयथा ॥ ६० ॥ नतथास्त्रीणांमन्त्रेण* विवाहाद्द्वितीयेजन्मनि*मातापितात्वास्तेषुस्ति*पतिस्त्वात्मसात्कारणात्स्त्रियागुरुः ६१ ॥ श्वश्रूश्वशुरौतुपितरौ*लौकिके मातापितृवत्*नवैदिकमातापितरौभवतः ॥६२॥ इत्यस्त्रपुंसांनारीभिः*सहसावर्ण्यंत्रिविधं*मातृतोजन्मनासावर्ण्यंमन्त्रेण*विवाहात्सावर्ण्यमेव*उभयतश्चसावर्ण्यमिति ॥ ६३ यथाचतुर्णांवर्णानांपुरुषाणां*स्वस्ववर्णस्त्रीभिरनूढाभिःक्रमात्*सवर्णपरोढाभिश्च*सहसावर्ण्यंजन्मना ॥ ६४ ॥ ब्राह्मणस्यमन्त्रेणस्वोढयाक्षत्रियवैश्यकन्ययावैश्यकन्यया*सवर्णपरोढयाच*सहसावर्ण्यंविवाहात् ॥ ६५ ॥ क्षत्रियस्यमन्त्रेणस्वोढयावैश्यकन्ययासवर्णपरो*ढया चसहसावर्ण्यं*विवाहादेवभवति ॥ ६६ ॥ स्वोढयासवर्णयासहोभयतः*सावर्ण्यंपुंसांभवति ॥ ६७ ॥ इत्येवंव्याख्यानमविद्वांसोभ्रान्त्या*व्याचक्षते द्विजातीनां*मेषश्चौपनायनिको*विधिस्तत्पत्तिव्यञ्जकः*पुण्योमयाप्रोक्तइति ६८ तन्नयदिह्यत्रमभिप्रायोऽभविष्यत्तदाखलु*मन्त्रिकातुकार्य्याय * मित्यादिश्लोकद्वयात्पूर्व्व*मेतच्छ्लोकमपिरवक्ष्यत् ॥ ६९ ॥ नचावक्ष्यद्वैवाहिको*विधिःस्त्रीणामित्यादिक*श्लोकाद्दुत्तरमेतच्छ्लोकमिति ७० इत्येवमुपनीतानां* द्विजत्वरक्षणार्थंकर्म्म*योगंमत्तोनिबोधत ॥ * ॥ ७१ ॥ ० ॥ ७२ ॥ ० ॥ अथोपनीतानांद्विजत्वरक्षणे*हेतुकर्म्म योगंवक्तुंप्रथम*माचारमाहोपनीयगुरु रित्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ६९ ॥ ० ॥

उपनीयगुरुःशिष्यंशिक्षयेच्छौचमादितः । आचारमग्निकार्य्यंचसन्ध्योपासनमेवच ॥६९॥

गुरुरित्यसमानादिकुलजात * शिष्यमुपनीयादितः * शौचंशिक्षयेत्तच्चैका * लिङ्गेगुदेतिसृइत्या * दिभिरुत्तरंवक्ष्यते ॥ १ ॥ आचारंस्नानाचमनादि अग्निकार्य्यंसायंप्रात * र्होमविधानंसन्ध्योपा * सनञ्चशिक्षयेदिति ॥ २ ॥ नपित्रादिःपुत्रादीनुपनयेत्*श्राद्धभोजिपङ्क्तिदूषकत्वादि* दोषात्तदुक्तंपूर्व्वंविस्तरेण ॥ ३ ॥ एवंसतिगुरुःशिष्य*मुपनीयादितःशौचा* चाराग्निकार्य्यसन्ध्योपासनानि*शिक्षयित्वावेदाध्याय*नारम्भंविधिनाकारयेत् ॥ ४ ॥ एतदुक्तंव्यासेनस्वसंहितायां*उपनीतोगुरुकुले*वसेन्नित्यंसमाहितः । बिभृयाद्दण्डकौपीनोपवीताजिनमेखलाः ५ पुण्येऽह्निगुर्व्वनुज्ञातःकृतमन्त्राहुतिक्रियः । स्मृत्वोङ्कारञ्चगायत्रीमारभेद्वेदमादितः ॥ ६ ॥ ६९ इति ॥ ततोवेदमभ्यस्यमाणःशिष्यो*यथागुरुणाध्यापयित्तु*दाहाध्ययमाणइत्यादि । १ । ० । ७० । ० ।

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः । ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासाजितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

वेदस्याध्ययनं करिष्यन् * लघुवासा जितेन्द्रियः * सन् उदङ्मुख आसीनः * आचान्तः प्राग् गुरोः पादौ * गृहीत्वा ब्रह्माञ्जलिः * शिष्यो गुरुणाऽध्याप्यः । १ । ० । ७० ।

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा । संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥७१॥

ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्म वेद * तस्याध्ययनारम्भे च * अध्ययनावसाने च * गुरोः पादौ सदा ग्राह्यौ । १ । हस्तौ संहत्य संयुतौ * करपुटं कृत्वा यदध्येयं शास्त्रं * स हस्तसंहतीभावो * ब्रह्माञ्जलिः स्मृत इति । २ । ० । ७१ । ० केन प्रकारेण खलु गुरोः पादौ ग्राह्यौ भवत इत्यत * आह व्यत्यस्तेत्यादिश्लोकम् । १ । ० । ७२ । ० ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः । सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥७२॥

व्यत्यस्तौ पाणी यस्य तेन * प्रणमता जनेन गुरोः पादयोरुपसंग्रहणं कार्यं स्यात् । १ । तथा च प्रणमता जनेन गुरोः सव्यः पादः सव्येन स्वस्य पाणिना * स्प्रष्टव्यः दक्षिणः पादो * दक्षिणेन स्वेन पाणिना । २ । ० ७२ ।

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः । अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ७३

अध्येष्यमाणमित्यादि । ७३ । उदङ्मुखमासीनं गुरोः पादावुपसंगृह्य ब्रह्माञ्जलिं कुर्वन्तं * मध्येष्यमाणं शिष्यं भो * अधीष्वेति गुरुर्ब्रूयात् ।१। अध्ययनस्यावसाने * चरमस्तत्काले तु * विरामोऽस्त्विति गुरुर्ब्रूयात् ।२।।०।।७३।

ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति ॥७४॥

ब्राह्मण इत्यादि ॥ ७४ ॥ ब्रह्म मन्त्रं ब्राह्मणाख्यश्च वेदं * मधीते यः स ब्राह्मणो * ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः ॥ १ ॥ मन्त्रब्राह्मणाध्ययनस्यादावन्ते च * सर्वदा प्रणवं कुर्यात् * पूर्वमनोङ्कृतं मन्त्रं * ब्राह्मणं वाधीतं स्रवति * परस्तादनोङ्कृतं शीर्यते ॥ २ ॥ इति सर्वमेव मन्त्रं * प्रणवपुटितं जपेदन्यथा स्रवति शीर्यते च यथा * सेतुहीनो भवतीनदी ॥ ३ ॥ ॥ ० ॥ ७४ ॥ ०॥ ननु कदाऽयमादावन्ते चोङ्कारं * कुर्यादित्यत आह प्रा * क्कूलानित्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥ ० ॥ ७५॥

प्राक्कूलान्पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ॥७५॥

यदा भो अधीष्वेति गुरुर्ब्रूयात् * तदा शिष्यः प्राक्कूलान् प्रा * गग्रकुशान् परिसमन्तत * आस्तीर्य पर्युपासीनः सन् ॥ १ ॥ पवित्रैः पवित्रसंज्ञकुशैः * कराभ्यां गृहीतैः पावितः पवित्री * कृतः सन् त्रिभिः प्राणायामैः * पूतः सन्नोमिति ब्रूयात् ॥ २ ॥ ० ॥ ७५ ॥ ॥ ० ॥ इत्यध्ययनस्य पूर्वं इतिकर्त्तव्यता * भक्त्या जपमाहाकारं * चाप्युकारं चेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ७६ ॥ ० ॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ ७६ ॥

प्रजापतिर्नारायणोऽसौ ब्रह्मा * वेदत्रयादृग्वेदादकारं यजुर्वेदादुकारं साम * वेदान्मकारं निरदुहत् ॥ १ ॥ निःसृतमकरोदथ * त्रयमेतदक्षरं समस्यार्थकामो * नित्याक्षरमकरोदिति ॥ २ ॥ एवं वेदत्रयादितृग्वेदाद्भूरिति * यजुर्वेदाद्भुवरिति * सामवेदात्स्वरिति च * प्रजापतिर्निरदुहत् ॥ ३ ॥ ० ॥ ७६ ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् । तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥७७॥

त्रिभ्य एवेत्यादि ॥ ७७ ॥ अथ त्रिभ्य एव वेदेभ्य स्तदित्यृग्वदतीति तत्सवितु * रित्यादिरात्मिकायाश्चास्याः * सावित्र्याः सावित्रीमन्त्र * स्य पादं पादमदूदुहत् ॥ १ ॥ परमेष्ठी प्रजापति * रसौ नारायणो ब्रह्मा * ऋग्वेदात्तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादि पादमदूदुहत् ॥ २ ॥ यजुर्वेदाद्भर्गो देवस्य धीमही * ति द्वितीयं पादमदूदुहत् * सामवेदाद्धियो यो नः * प्रचोदयादिति तृतीयं पादमदूदुहदिति ॥३ ॥ ० ॥ ७७ ॥ ० ॥ एतन्मन्त्रजपफलमाह * एतदक्षरमित्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ७८ ॥ ० ॥

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् । सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

एतदोमित्यक्षरं * व्याहृतिपूर्विकामिति * भूर्भुवः स्वरिति महा * व्याहृतिपूर्विकामेतां * तदित्यादि त्रिपदां सावित्रीम् ॥ १ सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्र इति * ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो * जपन्वेदाध्ययनज * पुण्येन युज्यत इति ॥ २ ॥ वेदविदिति विशेषणेनात्र तूपनीतमात्रस्यापि * धीतवेदस्य गायत्री * जपमात्रेण न वेद पुण्येन योगः स्यादित्युक्तं ॥ ३ ॥ त्रिवर्णे द्विजत्वं * वर्णेषु ... ॥ ४ ॥ यत उक्तं जातमात्रः शूद्रसमः संस्काराद्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं वेदविद्ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ५ ॥ इति योगशास्त्रादिषु * वर्णेषु द्विजो विप्रो ब्राह्मणश्च * शब्दैः ... पञ्चभञ्जवत् ... ॥ ६ ॥ सविशेषतया विप्रशब्दो * ब्राह्मणशब्दस्य पर्व * वर्णे वर्त्तते पञ्चवत् ॥ ७ ॥ अविशेषात्तु क्वचित्तद्यथा * जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः * संस्कारैर्द्विज उच्यते * विद्यया याति विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेव च ॥ ८ ॥ इति ॥ ० ॥ ७८ ॥ प्रातःसायं सन्ध्योपासनावसाने * जपफलमुक्त्वान्यत्र * जपविशेषमाह सहस्र * कृत्वस्त्वभ्यस्येत्यादिकम् ॥ १ ॥ ० ॥ ७९ ॥ ० ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः । महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ७९ ॥

बहिरिति ग्रामादितः त्रिकमिति * प्रणवमहाव्याहृतितदित्यृचं * द्विजो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति ॥ १ ॥ ० ॥ ७९ ॥ ० ॥ सन्ध्ययोरेतज्जपत्यागे * दोषमाह एतयेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ८० ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया । ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

एतयेति प्रणवपूर्व्व * व्याहृतिपूर्विकया तदित्यादृचा * ब्रह्मक्षत्रियविड्योनि * रिति ब्रह्मजातिजानन्तरजाः षट् ॥ १ ॥ ० ॥ ८० ॥ नन्वकारादीनि त्रीण्यक्षराणि * पृथक् पृथग्जप्तानि किं पृथगेव * जप्यानीत्यत उच्यते * ओङ्कारपूर्विका इत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ८१ ॥ ० ॥

ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः । त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

अवाग्यद्गतुरयो* तस्माद्क्षराएव* ब्रह्मणइतिपरमात्मनोनविशिष्टः ॥ २ ॥ ० ॥ ८१ ॥ ० ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणिवर्षाण्यतन्द्रितः। सब्रह्मपरमभ्येतिवायुभूतःखमूर्त्तिमान्॥८२

योऽधीतइत्यादि ॥ ८२ ॥ स्फुटार्थोऽयं ॥ ८२ ॥ ० ॥

एकाक्षरपरंब्रह्मप्राणायामाःपरंतपः। सावित्र्यास्तुपरंनास्तिमौनात्सत्यंविशिष्यते ८३॥

एकाक्षरमित्यादि ॥ ८३ ॥ एकाक्षरमेकोभूत* मकारादित्र्यक्षरमो*मितिसमस्तं ब्रह्मैव * ब्रह्मवाचकत्वाद्य स्तो*देकैकाक्षरात्परं ॥ १ ॥ प्राणायामात्तु परं श्रेष्ठं तपः*सत्यानाच मौनव्रतादिशिष्यते* सावित्रीतिपदात्ततः* परं श्रेष्ठं मन्त्रं नास्ति ॥ २ ॥ ० ॥ ८३ ॥ ॥ नन्वेकाक्षरमित्योमितिलाक्षरं* कथमेकैकमक्षरमुक्त * मित्यतआ ह क्षरन्ति*सर्व्वावैदिकादित्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ८४ ॥

क्षरन्तिसर्व्वावैदिक्योजुहोतियजतिक्रियाः। अक्षरन्त्वक्षरंज्ञेयंब्रह्मचैवप्रजापतिः ॥ ८४ ॥

जुहोतिक्रियाहोमाःयजतिक्रिया*यजनादिकर्म्माणि*अक्षयन्तक्षरमका*रादेकैकं प्रजापति*स्तिन्देवादि वाचकत्वात् ॥ १ ॥ ० ॥ ८४ ॥ जपप्रकारभेदेन*फलभेदमाहविधि*यज्ञादित्यादिकस्य क्रम ॥ १ ॥ ८५ ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः। उपांशुःस्याच्छतगुणःसाहस्रोमानसःस्मृतः ॥८५॥

विधियज्ञोयोऽयं विधिनाप्रोक्त* स्तस्माद्दशभिर्गुणैस्तु* विशिष्टोजपाख्योयज्ञः ॥ १ ॥ उच्चैर्नीचस्वरोच्चरितं पदं वा क *शब्दाव्यानन्निहितजनः*स्फुटश्रवणयोग्यश्रावयन् यत्करोति*सवाचिकोजपः ॥२॥ एतस्मात्जपयज्ञाद्दशभिर्गुणैः *विशि ष्टउपांशुर्जपो*विधियज्ञाच्छतगुणःस्यात् ॥ ३ ॥ उपसमीपे स्वरौष्ठ*किञ्चित्स्पन्दनाद्यं मन्त्र*स्यार्थस्मरणार्थं मन्दध्वनि मात्रं मन्त्रस्यांशुर्जपः ॥ २ एतस्मादुपांशुजपाद्दशनिर्गुणैर्विशिष्टो*विधियज्ञात्साहस्रसहस्रगुणो*मानसोजपः स्मृ तः ॥ हारीतेनैतदुक्तं च*त्रिविधोजपयज्ञःस्यात्तस्यतत्त्वं निबोधत ॥ वाचिकश्चउपांशुश्चमानसश्चत्रिधाकृतिः ॥ ५ ॥ त्रयाणामपियज्ञानांश्रेष्ठःस्यादुत्तरोत्तरः ॥ यदुच्चनीचोच्चरितैःशब्दैःस्पष्टपदाक्षरैः ॥६॥ मन्त्रमुच्चारयेद्वाचाजपयज्ञ स्तुवाचिकः ॥ शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौप्रचालयन् ॥ किञ्चिच्छ्रवणयोग्यःस्यात्सउपांशुर्जपः स्मृतः ॥ ७ ॥ धिया पदाक्षरश्रेण्याअवर्णमपदाक्षरं। शब्दार्थचिन्तनाभ्यांतुयदुक्तंमानसःस्मृतः ॥ इति ८ इत्येवं त्रिविधस्तुच्चारणे*ज पस्तस्माद्भिन्नःपाठो*वाचिकजपेऽप्युच्चनीच*स्वरैर्नोच्चरितं पद*स्पष्टश्रवणयोग्यं पदं ॥९॥०॥पाठे तु परस्यश्रवणयोग्यं प दं मितिभेदात्पाठोनजपः ॥ १० ॥ शङ्खेनचविधिमन्त्रादितिश्लोकमुक्त्वोक्तं *नोच्चैर्जपं बुधःकुर्यात्सावित्र्या स्तुविशेषतः। इति। ८५। ०। तर्हि पञ्चयज्ञसमः*किं जपयज्ञइत्यत*आहयेपाकेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ८६ ॥

येपाकयज्ञाश्चत्वारोविधियज्ञसमन्विताः। सर्व्वेतेजपयज्ञस्यकलांनार्हन्तिषोडशीम् ॥८६॥

येपाकयज्ञाश्चत्वारः*नित्यहोमः पितृयज्ञ * स्वदस्वर्गे श्रुतदेवाः ॥ १ ॥ तेविविधयज्ञदर्शपौर्णमासादि*समन्विताःस त्वेयज्ञा*जपयज्ञस्यषोडशीं *कलांनार्हन्तीतिश्लोकम् ॥ २ ॥ ० ॥ ८६ ॥ ० ॥ वस्त्रं दिता*तदुच्यते*जपोनैव*त्वि त्यादिकम् ॥ १ ॥ ० ॥ ८७ ॥ ० ॥ ० ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥८७

ब्राह्मणो ब्राह्मणादिद्विजो जप्येन*सावित्रीमन्त्रेणैव तु * सम्यक्सिद्ध्यन्ति संशयः ॥ १ ॥ ब्राह्मणोजप्यादन्यत् कर्म*कुर्यादथवानकुर्यात्*कस्माद्यतोजपःसावित्रीमन्त्र.*ब्राह्मणमैत्र उच्यते*ब्रह्ममन्त्रयोस्तुल्यं नाम ॥ २ ॥ ०॥ ॥ ८७ ॥ ० ॥ यथाजप्यं जपनसिद्धं *तदुपायमाहेन्द्रि*याणामित्यादिश्लोकं ॥ १ ॥ ० ॥ ८८ ॥ ० ॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु । संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥८८

विचरतामिन्द्रियाणां*मपहारिषु विषयेषु*संयमे तेषामिन्द्रियाणां निवृत्तौ* विद्वान् वाजिनां यन्तेव * सम्यग्द्य यत्नमातिष्ठेत् ॥ १ ॥ ० ॥ ८८ ॥ ० ॥ कानीन्द्रियाणीतातआह*एकादशे*न्द्रियाणीत्यादि । १ । ० । ८९ ।

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ८९

सार्धोऽयं श्लोकः*तानिनिर्दिशति*श्रोत्रमित्यादिभि*स्त्रिभिर्वश्लोकैः । १ ० । ९० । ९१ ।

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥९०

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥९१

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् । यस्मिन्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ९२ ॥

एकादशमित्यादि । ९२ । स्वगुणेनसत्त्वरज*स्तमोगुणेनोभयात्मकमिति*सत्त्वगुणेनबुद्धि*हेतुत्वाद्बुद्धीन्द्रियं मतम् । १ । रजसागुणेनप्रवृत्तिहेतुत्वात्*कर्मेन्द्रियञ्चभवति । २ । यस्मिन् मनसिबुद्धीन्द्रिय * कर्मेन्द्रियमध्ये जकेहि*.जिते मतौ तौद्वौपञ्चकौगणौ*बुद्धीन्द्रियपञ्चकक * र्मेन्द्रियपञ्चकौजितौस्तः । ३ । ० । ९२ । ० । तस्मात्मनो जयं पूर्वं कृत्वाऽनन्तरः*परमिन्द्रियजयं च*वस्त्र.दितातआहेन्द्रि*याणां प्रसङ्गेनेत्यादि । ० । ९३ । ० ।

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं प्रयच्छति ॥९३ ॥

एकादशेन्द्रियाणां *कर्मस्वप्रसङ्गेन*सम्यक्त्वाऽसंशयं *बन्धदोषमृच्छति ।१। तस्मात्तानेकादशेन्द्रियाणिसंनि यम्यैवतु कृतोजपः*जपःसिद्धिंप्रयच्छति । २ । ० । ९३ । ० । ननुकस्मादिन्द्रियाणां * प्रसङ्गेनदोषमृच्छ*तीत्यत आहनजातुरित्यादिश्लोकम् । १ । ० । ९४ ।

नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति। हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धते॥ ९४॥

जातुकदाचिदपिकामानां नित्यं* उपभोगेनापिशिषो * नभवतीत्यतःकामी * नखलुतथाशाम्यति॥ १॥ यथाहविषा कृष्णवर्त्मानिरेव*नशाम्यतिभूयएव*वाञ्छयाभिवर्त्तते॥२॥९४॥ ननुयदिकश्चित्सर्व्वान्* कामान्प्राप्नोति किमर्थं*तान्नोपभुञ्जीतेत्यत*आह यश्चैतानित्यादि॥१॥९५॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्व्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत्। प्रापणात्सर्व्वकामानांपरित्यागोविशिष्यते॥ ९५॥

यश्चसर्व्वानेतान्कामान्*प्राप्नुयाद्यश्चतान्केवलान्सर्व्वान्*त्यजेत्तयोर्हि योमध्ये॥१॥ सर्व्वकामानांप्रापणात्*सर्व्वकामानां परित्यागः*विशिष्यते वन्दरीरात्॥२॥ ९५॥ तर्हिकिं कामान्सेवमानएव*सर्व्वेन्द्रियाणि नियन्तुं*शक्नोतीत्यतआह*नतथैतानीत्यादि॥१॥९६॥

नतथैतानिशक्यन्तेसंनियन्तुमसेवया। विषयेषुप्रजुष्टानियथाज्ञानेननित्यशः॥ ९६॥

विषयेषुप्रजुष्टानि*खलुतानिसर्व्वेन्द्रियाणिपुंसां*कामानामसेवयाम*नियन्तुंशक्यान्तएव॥ १॥ नित्यशोज्ञानेनैतानि*संनियन्तुं यथाशक्यन्ते*तथैतानिसंनियन्तुं*कामानामसेवयानशक्यन्ते॥२॥ ९६॥ ननुकस्मादेवं भवेदित्यतआह*वेदाइत्यादि॥१॥९७॥

वेदास्त्यागश्चयज्ञाश्चनियमाश्चतपांसिच। नविप्रदुष्टभावस्यसिद्धिंगच्छन्तिकर्हिचित्॥ ९७॥

ज्ञानंविनाहिपुंसां*विशेषेणप्रदुष्टः*भावोमनसिभवेत्॥१॥ विप्रदुष्टभावस्यतु*पुंसोवेदादयोनैव*कर्हिचित् सिद्धिंगच्छन्ति॥२॥९७॥ ननुजितेन्द्रियःपुमान्*कथंज्ञायतइत्यत*आहश्रुत्वेत्यादिश्लोकम्॥१॥९८॥

श्रुत्वास्पृष्ट्वाचदृष्ट्वाचभुक्त्वाघ्रात्वाचयोनरः। नहृष्यतिग्लायतिवासविज्ञेयोजितेन्द्रियः॥९८

स्पष्टार्थोयंश्लोकः॥ ९८॥ तर्हिचैकेन्द्रियजये* किंजितेन्द्रियो नस्यादि * त्यतआहेन्द्रियाणान्त्वित्यादि॥१॥९९॥

इन्द्रियाणान्तुसर्व्वेषां यद्येकंक्षरतीन्द्रियम्। तेनास्यक्षरतिप्रज्ञादृतेः पादादिवोदकम्॥ ९९॥

सर्व्वेषामिन्द्रियाणांमध्ये यद्येकं*मिन्द्रियंक्षरतितेन*प्रज्ञाचास्यक्षरति*दृतेःपादादुदकमिवेति॥१॥ ९९॥ तर्हिकिं कुर्यादित्यतआह*वशेकृत्वेत्यादिश्लोकम॥१॥१००॥

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा । सर्व्वान् संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् ॥१००॥

तस्मादिन्द्रियग्रामं संयमापुमान् * वशीकृत्वा तथा मनश्च* संयम्य वशीकृत्वा च* योगतस्तनुमक्षिण्वन्* सर्व्वानर्थान् साधयेत् ॥१॥१००॥ ब्रह्मचारिणामाचार* मुक्ता सर्व्वेषां सन्ध्योपासनामाह* पूर्व्वां सन्ध्यामित्यादि ॥१॥१०१॥

पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥१०१॥

आर्कदर्शनादित्यार्कोदयकाल* पर्यन्तं प्रागर्कदर्शनात् पूर्व्वान्तु* प्रातःसन्ध्यामुपास्य तिष्ठ * न्नर्कं पश्यन् सावित्रीं जपेत् ॥१॥ सम्यगृक्षविभावनादित्यसम्य* ङ्नक्षत्रदर्शनकाल* पर्यन्तं प्राक्समाग्नक्ष*त्रोदयकालात् द्विजः ॥२॥ पश्चिमां सायंसन्ध्यामुपासीनः * सम्यङ्नक्षत्राणि पश्यन् * सावित्रीं जपेदिति ॥ ३ ॥ अवस्थाद्वयाभ्यामकर्म्म काभ्यां *योगे कालाधृष्टेरभावात् यां कर्म्म* संज्ञाविधानात्कर्म्मणि* द्वि तीयानाताल्लत संयोगे ॥ ४ ॥ अर्कदर्शन पर्यन्तं हि* प्रातःसन्ध्योपासनोत्तरं * सावित्रीजपकालीन* तत्कालव्यापी योगो यतो जपः ॥५॥ एवं सायंसन्ध्योपासनां * नक्षत्रदर्शनात् पूर्व्वं * कृत्वा सावित्रीजपः कार्यः । ६ । इत्थं च सन्ध्याद्वयोपासनाकाल* मविहाय पूर्व्वां सन्ध्यां पश्चिमामिति* कालाध्वनोरत्यन्त* संयोगे द्वितीयेति । ७ । तत्र मन्वर्थ्दि मह र्षिभिः प्रागर्क* दर्शनात् प्रातःसन्ध्योपा*सना पूर्व्वं गायत्रीजपः ८ प्राक् सम्यक् तारादर्शनात्* सायंसन्ध्योपासनापूर्व्वं *गायत्रीजपकाल उक्तः ।९। तद्यथा विष्णु शास्त्रसंहितायां *उक्तं सन्ध्याद्वयोपासनं पूर्व्वां *सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् पश्चिमामासीनः इति ।१०। हारीतेनचस्व संहिता यामुक्तं पूर्व्वां सन्ध्यां सनक्षत्रा* मुपासीत यथाविधि गायत्रीमभ्यसेत्तावद् यावदादित्यदर्शनात् ११ उपासीत पश्चिमां स न्ध्या*मादित्याच्च यथाविधि । गायत्रीमभ्यसेत्तावद् यावत्ताराणि पश्यतीति १२ संवर्त्तेन च स्वसंहितायामुक्तं *स न्ध्यां प्रातःसनक्षत्रामुपासीत यथाविधि सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्करे १३ तिष्ठन् पूर्व्वां जपं कुर्याद् ब्रह्म चारी समाहितः । आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां जपं कुर्यादतन्द्रितः । १४ । इति । इत्यत्र सर्व्वेषां सन्ध्योपासना * पूर्व्वक गायत्रीजपकाल उक्तः* स च कालः मुहूर्त्तमितोऽभिप्रेतः । १५ । योगभाष्ये याज्ञवल्क्येनह्युक्तं * ह्रासवृद्धी तु सततं दिव सानां यथाक्रमम् । सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ तु सा स्मृता । इति । १६ । स्मृतिशास्त्रे तेनैवोक्तं * स्नानमप दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः । सूर्य्यस्याप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः । १७ । गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृ तिपूर्व्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः । १८ । प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य त्र्यृचेनाब्दैवतेन तु । जपन्नासीत संतिष्ठन् प्रत्यगाताऽर्कोदयात् ।१९। सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्य्यदर्शनात् । अग्निकार्यं ततः कुर्यात् सन्ध्ययोरुभयोरपि ।२०। कात्यायनेनाप्युक्तं च* अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनकं विधिम् । अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः । २१ । सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् । ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु बर्हिषः । २२ दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥ २३ ॥ रक्षयेद्वारिणा त्मानं परिक्षिप्य समन्ततः । शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकबिन्दुभिः ॥ २४ ॥ प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च सावित्री च तृतीयिका । अब्दैवतं त्र्यृचं चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥२५॥ भूरादांस्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । महर्जनस्तपःसत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥२६॥ आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरिति शिरः । प्रतिप्रतीकं प्रणव छन्दोदैवतं शिरसः ॥२७॥ एता एताः सहानेन तथैभिर्दशभिः सह । त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥२८

करे गोकृतास्सलिलं भागमामनन्तरञ्च । जपेद्गायत्रीं सूर्य्याविः सकृद्धात्समर्पणम् ॥ २९ ॥ उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेण अञ्जलिनाम्भसः । उच्चित्रम् गद्यं नाथचोपतिष्ठेदनन्तरम् ॥ ३० ॥ सन्ध्याद्वये पुष्पस्य नमेत्तदाऽर्कमनो पिगाः । मध्ये त्वन्न उपर्य्यास्य त्रिभ्राडाद्दीर्च्छ्याजपेत् ॥ ३१ ॥ तद्वसंसक्त पार्ष्णिर्वा एकपादर्द्ध पादपि कुर्य्यात्कृताञ्जलिर्व्वापि ऊर्द्ध्वबाहुस्तथापिवा ॥ ३२ ॥ यत्र स्यात्कृच्छ्र भूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः । भूयस्त्वं ब्रूवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयोऽस्यदा यतेः ॥ ३३ ॥ तिष्ठेदुदयनात्पूर्व्वं मध्यमामपिशक्तितः । आसीतोद्गमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन् ॥ ३४ ॥ एतत्सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्रतिष्ठति । यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥ ३५ ॥ सन्ध्यालोपाच्चचकितः स्नानशीलश्च सर्व्वदा । तं दोषा नोपसर्पन्ति गरुत्मन्तमिवोरगाः ॥ ३६ ॥ इति ॥ अतिगाचम न्ध्याकालातत्रेप्राप*यित्तमुक्तं तद्यथा*सायं प्रातश्चयः सन्ध्यां प्रमादाद्विक्रमेत्सकृत् । गायत्र्यास्तु सहस्रं हि जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥ ३७ ॥ इति ॥ १०१ ॥ उभयसन्ध्योपासनाविधिमाह*पूर्व्वां सन्ध्यामित्यादि ॥ १ ॥ १०२ ॥

पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति । पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

पूर्व्वां सन्ध्यामुपास्य तिष्ठन् जपन्*नैशं रात्रिकृतमेनः*पापं पुमान् दूरीकरोति ॥ १ ॥ सायं सन्ध्यामुपासनम्* मासीनस्तु*गायत्रीं जपन् दिवाकृतं* मलं पापं पुमान् हन्ति ॥ २ ॥ १०२ ॥ सन्ध्याद्वयानुपासने* दोषमाह*नतिष्ठतित्यादि ॥ १ ॥ १०३ ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्व्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् । स शूद्रवद्बहिष्कार्य्यः सर्व्वस्माद्द्विजकर्म्मणः ॥ १०३ ॥

स्पष्टार्थ एष श्लोकः ॥ १०३ ॥ नित्यं सन्ध्योपासनं यत्र* गायत्रीं जपेत्तत्स्थान* माहापां समीपमित्यादि ॥ १ ॥ १०४ ॥

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः । सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

नैत्यकं विधिमास्थितो*द्विजो नियतः सन्नरण्यं*गत्वा समाहितश्च सन्नपां*समीपे नद्यादितीरे*सावित्रीमधीयीतेति*ब्रह्मचारीगृहस्थश्च ॥ १ ॥ १०४ ॥ ननु किं सदैवाधीते तत्राह*वेदोपकरणेत्यादि ॥ १ ॥ १०५ ॥

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके । नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

वेदानामुपकरणे*शिक्षाकल्पव्याकरण* छन्दोनिरुक्तज्योतिषे*नैत्यके च स्वाध्याये* होममन्त्रेषु चानध्याय*येऽनुरोधो नास्तीति ॥ १ ॥ १०५ ॥ कस्मादिता*तदुच्यते*नैत्यकेना*स्तीत्यादिकम ॥ १ ॥ १०६ ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् । ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

द्विजस्य तन्नैतावत्स्वाध्यायो ब्रह्म * स्वं तस्मान्नैतावत्स्वा * ध्यायेऽनध्यायो नास्ति * यतोऽनध्यायवषट्कृतं * ब्रह्माकृतिकृतं पुण्यम् ॥ १ ॥ १०६ ॥ स्वाध्यायस्य पुण्यत्वाद् यत्फलं तदा * ह यः स्वाध्यायमित्यादि । १ । १०७ ।

यःस्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिनानियतःशुचिः । तस्यनित्यं क्षरत्येषपयोदधिघृतंमधु । १०७ ।

तस्य स्वाध्यायिन एष * स्वाध्यायो नित्यं पयो * दधि घृतं मधु क्षरति ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्येनोक्तञ्चेदं * मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्द्विजः । पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामृचोऽधीते तु योऽन्वहम् ॥ २ ॥ यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः । प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितॄंस्तथा । ३ । स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् । सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा । ४ । मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसं पठन् । पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ५ ॥ वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसीश्च गाथिकाः । इतिहासांस्तथा विद्यां योऽधीते शक्तितोऽन्वहम् । ६ मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् । करोति तृप्तिञ्च तथा पितॄणां मधुसर्पिषा । ७ । ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः । यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात्फलम् । ८ । त्रिर्वित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते । तपसश्च परस्येह नित्यं स्वाध्यायवान्द्विजः । ९ । इति । १०७ । ब्रह्मचारिणां समावर्त्तनपर्यन्तं * कर्त्तव्यान्याह अग्नीन्धनमित्यादि ॥ १ ॥ १०८ ॥

अग्नीन्धनंभैक्षचर्यामधःशय्यांगुरोर्हितम् । आसमावर्त्तनात्कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

अग्नेर्वैतानिकाग्निस्तस्येन्धनं * सायंप्रातर्दीपनसाकृतिभिः * भैक्षचर्यामधःशय्यां नत्वा गुरोर्हितं भवति * तत्सर्वं कृतोपनयनो * द्विजो ब्राह्मणादिः कुर्यात् । २ । १०८ । अथाध्याप्या * नाह आचार्य * पुत्रस्तया * दिश्लोकं ॥ १ ॥ १०९ ॥

आचार्यपुत्रशुश्रूषुर्ज्ञानदोधार्म्मिकःशुचिः । आप्तःशक्तोऽर्थदःसाधुःस्वोऽध्याप्यादशधर्म्मतः

यश्चाचार्यपुत्रो यश्च * शुश्रूषाकृद् यः किञ्चि * दपरं ज्ञानं ददाति ॥ १ ॥ यो धार्मिको यश्च शुचि * र्यश्चाध्ययनार्थमेतत् * स्वमातापितृलक्षणसमन्वितः * यश्चाध्ययनसमर्थो * ऽर्थदः साधुरात्मीयश्च । १ । एते दश धर्मतोऽध्याप्याश्च * स्वगोत्रः स्वीयार्थः स्वजनकुटुम्ब * प्रभृतिषु ज्ञातिवाची * पुत्रादाध्यापने दोषोक्तिः ॥ २ ॥ १०९ ॥ अनुपनीतांश्च कृतः * ब्रह्मचर्य एते दश * यद्दिन्यायेन किमपि * शास्त्रं पृच्छन्ति तदर्ते । १ । धर्मतोऽध्याप्यत्वे तु अध्याप्य * पदेन ज्ञापितमित्यत्र * स्वाध्यापयितुमाह नापृष्टः * कस्यचिद् ब्रूयादित्यादीनि ॥ २ ॥ ११० ॥

नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयान्नचान्यायेनपृच्छतः । जानन्नपिहिमेधावीजडवल्लोकआचरेत् ॥११०॥

शास्त्रार्थं धर्मे न्यायेनैवं*अन्वयासमित्पाणिः स*नुपसद्याभिमतं पृच्छेदिति ॥ १ ॥ ११० ॥ अपृष्टोऽन्यायेन वापृष्टो यदि*ब्रूयात्तत्र दोषमाह*अधर्मेणेत्यादि ॥ १ ॥ १११ ॥

अधर्म्मेण च यः प्राह यश्चाधर्म्मेण पृच्छति। तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति। १११।

अधर्मेणेत्यादि खलु पृष्टो यो ब्रूयात् * दन्यायेन वा यः पृच्छति*तयोस्तयोरन्यतरः*प्रैति म्रियते ऽथवा लोके*विद्वेषमधिगच्छति। १। १११। तर्हि यदि न्यायेन यः कश्चिच्छास्त्रं*पृच्छति स एवाध्याप्यः * किं भवतीत्यत आह*धर्मार्थावित्यादि ॥ १ ॥ ११२ ॥

धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

धर्मार्थावित्यन्वये *इन्द्रत्वेन यत्र धर्मो*न स्यात्दर्थो वा न स्यात् यथावायत्र*शुश्रूषापि तद्विधास्व* स्वाभिमतानभ्यति ॥ १ ॥ तत्र जने विद्योपरे*भूप्रदेशे शुभं बीजं *यथा न वप्तव्या तथा न वक्तव्या ॥ २ ॥ ११२ ॥ ननु यदि तादृशोऽपि शिष्यो नायाति*तर्हि किं यावज्जीवं नाध्यापयेदित्यत आह विद्ययैवेत्यादि। १। ११२।

विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना। आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत्। ११३।

ब्रह्मवादिना वेदाध्यापकेन* योग्यशिष्याप्राप्तौ *ऽध्यापनाद्विद्ययैव*सह काम मर्त्तव्यं ॥ १ ॥ घोरायामापद्यपि न*त्वेनां *विद्यामिरिणे तु परभूवा*विवा योग्यजने वपेत् ॥ २ ॥ ११३ ॥ कस्मादित्य * तदुच्यते *विद्याब्राह्मण*मित्यादि ॥ १ ॥ ११४ ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्। असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा॥ ११४

ब्राह्मणं वेदविद्यंस *मेत्य विद्या ब्रवीति*तव सेवधिर्निधि*रहमस्मि मां रक्ष ॥१ ॥ असूयकाय जनाय *मां त्वं मादास्तथा सति*वीर्यवत्तमा त्वहं स्याम् ॥२॥११४ कस्मै त्वं देयाभवसीत्यत आह-यमेव तु शुचिमित्यादि ॥१॥११५॥

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतब्रह्मचारिणम्। तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने। ११५।

त्वं यमेव शुचिं नियतब्रह्म*चारिणं विद्यास्तस्मै निधिपाय* विप्रायाप्रमादिने मां ब्रूहीति ॥ १ ॥ विष्णुसंहितायाञ्चोक्तं*विद्या ह वै ब्राह्मण माजगाम गोपाय मां सेवधिरस्मि तेऽहम्। असूयकायानृजवेऽयतायन मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ २ ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं। यस्ते न द्रुह्यात्कतमां च नत्वं तस्मै मां ब्रूयान्निधिपाय ब्रह्मन् ॥३॥११५॥ अथ गुरुणानभ्यनुज्ञातं शास्त्र * मन्यानधीयमानं यो*गृह्णातितत्र पापमाह*ब्रह्मयस्त्वित्यादिना ॥१॥११६॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात्। स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

यस्त्वध्यापकेनाननुज्ञातं वेद*मधीयानादपरस्मा*दाप्नुयात्स ब्रह्मस्तेययुक्तः सन्नरकं प्रतिपद्यते ॥१॥११६॥
लौकिकमित्यादि ॥११७॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च । आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् । ११७॥

योजनो लौकिकं ज्ञानं शिल्पविद्यादिषु ज्ञानं * वैदिकं यज्ञादिज्ञानं * माध्यात्मिकं तत्त्वज्ञानं * यतस्मादद्दीत सतं *पूर्व्वमभिवादयेदिति ॥१॥११७॥

सावित्रीमात्रसारोपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः । नायन्त्रितस्त्रिवेदोपि सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी । ११८

सावित्रीत्यादि ॥११८॥ यो विप्रादिः सावित्रीमात्रसारः *सावित्रीमात्रं सारं यस्य नान्या विद्यावित्ता * सुयन्त्रितस्तपसा क्लिष्ट *स्वेतरस्मात्परं भवति ॥१॥ योनतपसायन्त्रितः * स त्रिवेदोपि न वरं *यतः सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी समात् *सर्व्वफलमर्व्वत्यागी ॥२॥११८॥

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् । शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ।११९।

शय्येत्यादि ॥११९॥ श्रेयसा जनेन शय्या*सने ऽध्याचरिते न समाविशेत्*स्वयञ्च शय्यासनस्थो वर्त्तते तदेमं श्रेयांसं *प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥१॥११९॥ वसतः प्रत्युत्थायाभिवादयेदिति*तत्र कारणमुच्यते * ऊर्द्ध्वं प्राणा इत्यादि ॥१॥१२०॥

ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते १२०

स्थविरे वृद्धजने आगच्छति *सति यूनः प्राणाः स्वभावादूर्द्ध्वमुत्*क्रामन्ति उत्क्रमाय वाचरन्ति ॥१॥ युवा प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुन*स्तान् प्राणान्प्रतिपद्यते *तस्माच्छय्यासनस्थो युवा*प्रत्युत्थाय श्रेयांसमभिवादयेत् ॥ २॥१२०
अभिवादनफलमाह । अभिवादनेत्यादि ॥१॥१२१॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलम् ॥१२१।

स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥१२१॥ तत्राभिवादनेप्रत्यभिवादार्थ*माह्वाभिवादादित्यादि ॥१॥१२२॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् । असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयन् १२२

युवा विप्रादिरभिवादात्परं *ज्यायांसमभिवाद्य*नामाहमसावस्मीति*स्वं नामपरिकीर्त्तयन्*तं प्रत्यभिवादयेदिति ॥१॥ युगपत्स्वनामकीर्त्तन*मभिवादनञ्च कुर्य्या*दभिवादितस्तु सौत*न्नामश्रवणात्प्रत्यभि*वादनं कुर्य्यादिनाया*दोषः श्रूयते तद्यथा ॥२॥ अभिवादितस्तु यो विप्रो नाशिषं कुरुते यदि । श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कसमावृतः ॥ इति ॥१॥१२२॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः सर्व्वास्तथैव च १२३

नामधेयस्येत्यादि ॥१२०॥ ये केचिन्न नामधेयस्याभिवादं न जानन्ति तस्य प्रत्यभिवादं यथा कर्त्तव्यं तन्न जानन्ति ॥१॥ प्राज्ञस्तान् जानीयमोजना न भिवादयन्नहमिति ब्रूयान्न स्वनामब्रूयात् स्त्रीणामभिवादने च तथैव स्वनामनब्रूयादहमिति मात्रं ब्रूयात् ॥२॥ नसंस्कृतानभिज्ञानभिवादयन्नहमिति ब्रूयादिति ॥ यतः संस्कृतमेवाहमिति ॥३॥१२३॥ तर्हि कथमहमिति मात्रं ब्रूयादित्यत आह भो इत्याति ॥१॥१२४॥

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां स्वरूपभावोहि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

नाम्नाभिवादने स्वस्य नाम्नोऽन्ते भोइति शब्दं कीर्त्तयेत् ॥ कस्मात् स्वस्माद्बाम्नां स्वरूपभावं भोभावं ऋषिभिः स्मृतः ॥१॥१२४॥ अभिवादिताऋषयो भोअन्तनामस्व त्वात्तं प्रत्यभिवादयन्ति तद्यथा तद्दर्शयति आयुष्मान् भवेत्यादि ॥१॥१२५॥१२५॥

आयुष्मान्भवसौम्येतिवाच्योविप्रोभिवादने । अकारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः ॥ १२५ ॥

अभिवादितेज्यायोभिः युवाविप्रः प्रत्यभिवादने सौम्य आयुष्मान्भवेतिवाच्यःस्यात् ॥ १॥ तत्प्रत...नाम्नोऽन्ते यदाकारोवर्त्तते स्यान्ते वाच्य इनात् पूर्व्वाक्षरोऽच् कारोवर्त्तते स तु प्लुतः कर्त्तव्य इति ॥ २ ॥ तद्यथा ॥ अभिवादयेऽहं देवदत्तो भोः इत्यभिवादितोज्यायांस्तं ब्रूयात् आयुष्मान्भवसौम्य देवदत्त इति ॥ १ ॥ अभिवादयेऽहं यज्ञजित् भोइति सतेनवाच्य आयुष्मान् भवसौम्य यज्ञजिदिति नैवमनाम्नाभिवादने तस्मात्तस्मादहमिति ब्रूयात् ॥४॥१२५॥

योनवेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् । नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥१२६॥

योनवेत्तीत्यादि ॥१२६॥ स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ १२७ ॥

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेवच ॥१२७॥

ब्राह्मणमित्यादि ॥१ ॥ १२७ ॥ समागम्याभिवादयन्तं ब्राह्मणं प्रत्यभिवाद्य ब्राह्मणः कुशलं पृच्छेत् ॥ १ ॥ क्षत्रियमनामयं पृच्छेत् वैश्यं क्षेमं पृच्छेत् शूद्रं आरोग्यं पृच्छेदिति ॥ २ ॥ १२७ ॥

अवाच्योदीक्षितोनाम्नायवीयानपियोभवेत् । भोभवत् पूर्व्वकन्त्वेनमभिभाषेत धर्म्मवित् १२८

अवाच्य इत्यादि ॥१२८॥ यज्ञे दीक्षितोयः ससमवया यवीयानपियदिभवेत् धर्म्मविदेनं दीक्षितं ॥ भोभवत् पूर्व्वकमभिभाषेत ॥१॥१२८॥ अभिभाषणप्रसङ्गादन्यत्रापि परपत्नीत्येत्यादि ॥१॥१२९॥

परपत्नीतुयास्त्रीस्यादसम्बन्धाचयोनितः । तांब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीतिच ॥ १२९॥

याज्ञोपरपन्नोनतु प्रग्रभार्या*स्वयं निसम्बन्धा चनस्या*तां भवतीति ब्रयादेवं *सुभगे दुहितश्चवातां*भगिनीति चब्रूयात् ॥१॥ विष्णुसंहितायां चोक्तं*मसंस्तुतापिपरपत्नी*भगिनीतिवाच्यागदुवीति*तथामातेतिवा ॥१२६॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

मातुलांश्चेत्यादि ॥१३०॥ यवीयसोमातुलादीन्*गुरून् समागतान् ज्यायान्*प्रत्युत्थायासौनामाहं * मिति स्वनाम वब्रूयात् * नत्वभिवादयेदिति ॥१॥ विष्णुसंहितायाञ्चोक्तं*राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्म्म * प्रतिषेध्युपाध्याय मा*तलममातामहपितृ*व्याश्वशुरज्येष्ठभ्रातृ*सम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत ॥२ पत्न्यश्चैतेषांसवर्णामातृस्वसादिमृसाज्येष्ठास्वसा ॥३॥ श्वशुरपितृव्यमातुलर्त्विजांकनीयसां प्र*त्युत्थानमेवाभिवादनम् ॥४॥ हीनवर्णानां गुरुपत्नी*नांदूरादभिवादन *नपादोपसंस्पर्शनम् ॥५॥१३०॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा । सम्पूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्य्यया ॥१३१

मातृस्वसेत्यादि ॥ १३१ ॥ यवीयःप्रकरणाद् यवीयसी*कनिष्ठामातृस्वसादि*र्गुरुपत्नीवत्सम्पूज्या*प्रत्युत्थानाभिवादिभि*र्नत्वभिवादनेनच ॥ १ ॥अतज्ज्येष्ठपितुर्भगिन्या*मित्यनेनज्येष्ठायांमातृ*वद्वृत्तिर्विधास्यते ॥२ ॥ १३१

भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः१३२

भ्रातुरित्यादि १३२ भ्रातुर्ज्येष्ठस्यस्वकनिष्ठासवर्णा*भार्याभिन्नविवाहात्*ब्राह्मणस्यविप्रकन्या*क्षत्रियस्य क्षत्रिया ॥ १ ॥ क्षत्रियस्यक्षत्रियकन्याऽवैश्य*कन्याचवैश्यस्यवैश्या * कन्यैवनतेषां शूद्रा*भार्य्यासवर्णा भवति ॥२॥ अहन्यहनिप्रत्यह * मुपसंग्राह्याभिवाद्या * पादग्रहणपूर्व्वमभिवादितम् ॥ ३ ॥ पितुर्भ्रातुःकनीयांसंनन मेद्वयसा धिकः । प्रणमेच्चारोःपत्नीं भ्रातृजायां विमातरम् ॥ इति ॥ ४ ॥ विप्रोष्यतु समागतः*कनीयान्ज्ञातिसम्बन्धि*योषितउपसंग्राह्या*अभिवाद्यानाहन्यहनि ॥ ५ ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्य्यपि । मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी१३३

पितुरित्यादि ॥ १३३ ॥ पितुर्भगिन्यांस्वज्यायस्यां*मातुश्चभगिन्यांस्वस्य*ज्यायस्यांस्वज्यायस्यांच*स्वसरि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् ॥ १ ॥ ताभ्यःपितुर्भगिन्यादिभ्योगरीयसी* यस्मोमाताममतीति ॥ २ ॥ १३३ ॥ दशाब्दाख्या* मित्यादिना*सख्यञ्च*तेतद्यथा ॥ १ ॥ १३४ ॥

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् । त्र्यब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

पौरेजनैःसहसख्यं*दशाब्दाख्यंदशभिरब्दै*र्निष्पाद्यातन्नृत्यगीतादि*कलाभृतां सख्यं पञ्च*ब्दाख्यं पञ्चवर्षनिष्पाद्यत्वादेव ॥ १ ॥ श्रोत्रियाणां सख्यं त्र्यब्द*पूर्व्वं स्वयोनिषुसख्यं*स्वल्पेनकालेनभवति ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम्। पिता पुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

ब्राह्मणमित्यादि ॥ १३५ ॥ दशवर्षं वयो ब्राह्मणं शतवर्षवयसं क्षत्रियं मध्ये ब्राह्मणः पितेव क्षत्रियः पुत्रवद्वर्त्तेत ॥ १ ॥ १३५

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६

वित्तमित्यादि ॥ १३६ ॥ वित्तादीनि पञ्च मान्यस्थानानि भवन्ति तत्र पुनरुत्तरोत्तरं गरीयः ॥ १ ॥ वित्तवतो गरीयान् बन्धुः बन्धोर्वयो वयसः कर्म्म कर्म्मणो विद्यावान् गरीयान् ॥ २ ॥ १३६ ॥ तत्र त्रिषु वर्णेषु मानार्हत्वमाह पञ्चानामित्यादि ॥ १ ॥ १३७ ॥

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च। यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

त्रिषु वर्णेषु मध्ये यत्र वित्तादीनां पञ्चानां गुणवन्ति भूयांसि सन्ति स मानार्हो भवति ॥ १ ॥ शूद्रोऽपि दशमीमवस्थां गतो मानार्हो भवतीति सर्व्वेषां शतवर्षं परमायुरुक्तं तस्माद्दशमी ॥ २ ॥ १३७

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः। स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

चक्रिण इत्यादि ॥ १३८ ॥ पथि गच्छन् द्विजः स्वस्मिन् पथि गच्छति चक्रिणो शकटस्य तस्मै पन्था गन्तुं देयः ॥ १ ॥ तत्र दशमीस्थो वृद्धो यदि गच्छति तदा तस्मै पन्थाः इतरजनेन देयः ॥ २ ॥ तत्र यदि रोगी गच्छति तदा तस्मै वर्त्त्मभिः पन्था देयः स्यात्तत्र यदि स्त्री गच्छति तदा स्त्रियाएव तस्मै पन्था देयः ॥३॥ तत्र यदि स्नातको ब्राह्मणो याति तदा सर्व्वैः स्नातकस्य पन्था गन्तुं देयो न तेऽग्रे गच्छेयुः ॥ ४ ॥ तत्र यदि राजा गच्छेत्तदा तैः सर्व्वैस्तस्मै राज्ञे गन्तुं पन्था देयः ॥ ५ ॥ तत्र यदि विवाहार्थं वरो गच्छति तदा तस्मै वरस्य गन्तुं पन्थास्तैः सर्व्वैर्देयो भवतीति शास्त्रम् ॥ ६ ॥ १३८ ॥ तत्र यदा ते सर्व्वे युगपदेव गच्छन्ति कस्मिन् पथि तदा तत्र कोऽग्रे गच्छेदित्यत आह तेषामित्यादिकं श्लोकम् ॥ १ ॥ १३९ ॥

तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ। राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३९ ॥

राजजनचक्रिप्रभृतीनां मध्ये मान्यौ स्नातकपार्थिवौ तयोर्मध्ये स्नातकस्तु नृपमानभाक् नृपमान्यः ॥ १ ॥ १३९ आचार्य्यादिसंज्ञामाह उपनीयेत्यादिकं ॥ १ ॥ १४० ॥

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः। सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

योऽन्तेवासिनमुपनीय वेदं सकल्पं सरहस्यम् अध्यापयेत्तस्याचार्य्य इत्याख्या गुरवोऽदृष्टसर्व्वज्ञा मानवजनाः प्रवदन्ति ॥ १ ॥ कल्परहस्यमन्त्रैर्यागादिविधिं नीत्वा यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्य्यं विद्यादिति ॥ १४० ॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

एकदेशमिति ॥ १४१ ॥ वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं वा वेदाङ्गानि वा यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

निषेकादीनीति ॥ १४२ ॥ यः पिता निषेकादीनि संस्कारकर्माणि यथाविधि करोति अन्नेन च संवर्धयति स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् । यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

अग्न्याधेयमिति ॥ १४३ ॥ अग्न्याधेयमाहवनीयादीनामग्नीनामुत्पादनं पाकयज्ञानष्टकादीनग्निष्टोमादिकान्मखान् यो वृतः सन् यस्य करोति स तस्य ऋत्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ । स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १४४ ॥

य आवृणोतीति ॥ १४४ ॥ ब्रह्मणा वेदेन ॥ १४४ ॥ उपाध्यायाचार्ययोर्गौरवतारतम्यमाह ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता । सहस्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

उपाध्यायानिति ॥ १४५ ॥ पितॄन्सहस्रं माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता । ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

उत्पादकेति ॥ १४६ ॥ ब्रह्मजन्म वेदग्रहणार्थं जन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥ तदेवमेवं भवतीत्याह ॥ १४७ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः । सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

मातापितरौ कामवशादन्योन्यं यदुत्पादयतः तां तस्य सम्भूतिं विद्यात् यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः। उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा॥ १४८

आचार्यस्त्वस्येत्यादि ॥१४८॥ वेदपारगस्त्वाचार्यो* विधिवत्सावित्र्याऽस्य यां जातिं जनित्वमुत्पादयति* सा जातिः सत्याऽजरामरा ॥ १ ॥ एषा जातिरयोनिजा* सा विद्योत्पादितत्वात्* मातृजातिर्योनिजा* तस्मादियं जातिः सत्यप्रविष्टा ॥ २ ॥ विष्णुसंहितायाम्* त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति* माता पिताचार्यश्च ॥ ३ ॥ तेषां नित्यमेव शुश्रूषणाभवितव्यं* यत्ते ब्रूयुस्तत्कुर्यात् ॥ ४ ॥ तेषां प्रियहितमाचरेत्तैरनन* स्वतः किञ्चिदपि कुर्यात् ॥ ५ ॥ एत एव त्रयो वेदाः* एत एव त्रयः सुराः ॥ एत एव त्रयो लोकाः एत एव त्रयोऽग्नयः ॥६॥ पिता गार्हपत्योऽग्निः* दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीय उच्यते ॥ ७ ॥ सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ८ ॥ इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ॥ गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ ९ ॥ इति ॥ ४८ ॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ १४९ ॥

अल्पमित्यादि ॥ १४९ ॥ श्रुतस्याध्यापनादधीतस्याल्पं वा* संशयितार्थ मविज्ञातमर्थं वा* स्वल्पं वा बहु वा यस्तु* आपद्विलोपकरोति ॥ १ ॥ तया श्रुतस्योपकृत्या* तमपीह गुरुं विद्यात् ॥ २ ॥ १५० ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता। बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

ब्राह्मस्येत्यादि ॥१५१ ॥ बालोऽपि वयसा कनिष्ठोऽपि* वृद्धस्य ब्राह्मणस्य कर्त्ता *धर्मशासितृत्वाच्च * धर्मतः पिता भवति ॥ १ ॥ १५० ॥ तत्र पुराकल्पमाह* अध्यापयत्* मासेत्यादि ॥ १ ॥ १५१ ॥

अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः। पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् १५१

आङ्गिरसः कविर्नाम* वयसा शिशुः कनिष्ठः पितॄन्* मातुलादीन् स्वपितृव्यान् * ज्येष्ठानध्यापयामास ॥ १ ॥ तान् पितॄन् ज्ञानेन परिगृह्य* हे पुत्रका इति* सम्बोधयामास च ॥ २ ॥ १५१ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः। देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् १५२

ते तमर्थमित्यादि ॥ १५२ ॥ ... ॥ १५२ ॥ कस्मादिति* तत्र हेतुमाह* अज्ञ इत्यादि * अज्ञो भवतीत्यादि ॥ १ ॥ १५२

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः। अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् १५३

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः। ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

यस्मादयं स एव बालो* भवति यस्मान्मन्त्रदः* स कनिष्ठोऽपि पिता भवति* कस्मादित्यत आह* न हायनैरित्यादि ॥ १ ॥ १५३ ॥ न हायनैर्वत्सरैः* अधिकैः* श्रेष्ठ* इति कार्य्यः ॥ १ ॥ १५४ ॥ कस्माद्वर्णस्य केन को* ज्येष्ठो भवतीत्यत आह* विप्राणां ज्ञानत इत्यादि ॥ १ ॥ १५५ ॥

विप्राणांज्ञानतोज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तुवीर्य्यतः । वैश्यानांधान्यधनतःशूद्राणामेवजन्मतः १५५

जन्मतइतिपञ्च ० जन्मतः*शूद्राणां शूद्रो*ज्येष्ठोभवति ॥ १ ॥ १५५ ॥

नतेनवृद्धोभवतियेनास्यपलितंशिरः । योवैयुवाप्यधीयानस्तंदेवाःस्थविरंविदुः । १५६ ॥

नतेनेत्यादि*कश्चित्*एतद्यः ॥ १ १५६ ॥

यथाकाष्ठमयोहस्तीयथाचर्म्ममयोमृगः । यश्चविप्रोऽनधीयानस्त्रयस्तेनामबिभ्रति ॥ १५७ ॥

यथेत्यादि ॥ १४१ ॥ एकःकाष्ठमयोहस्ती*द्वितीयश्चर्म्ममयोमृगस्तृतीयो *ऽनधीयानोविप्रएते* त्रयोनामैव बिभ्रति ॥ १ ॥ १५७ ॥

यथाषण्ढोऽफलःस्त्रीषुयथागौर्गविचाफला । यथाचाज्ञेऽफलंदानंतथाविप्रोऽनृचोऽफलः १५८

यथेत्यादि*सष्टार्थकः * स्त्रीगौर्यो * बुद्धिमता ॥ १ ॥ १५८ ॥ अथाभिवादनशक्या यथाशास्त्राचार्य्यविवर्णैत तदा*हाहिंसयैवेत्यादि ॥ १ ॥ १५८ ॥

अहिंसयैवभूतानां कार्यंश्रेयोऽनुशासनम् । वाक्चैवमधुराश्लक्ष्णाप्रयोज्याधर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥

श्रेयसाधनमनुशासनं*धर्ममिच्छताभूतानां*अहिंसयैवकर्त्तव्या*भूतहिंसायत्नात् ॥ १ ॥ १५९ ॥

यस्यवाङ्मनसेशुद्धे सम्यग्गुप्तेचसर्व्वदा । सवैसर्व्वमवाप्नोतिवेदान्तोपगतंफलम् १६०

यस्येत्यादि ॥ १६० ॥ सम्यग्गुप्तेरक्षिते वाङ्मनसे ॥ १६० ॥

नारुन्तुदःस्यादार्त्तोऽपिनपरद्रोहकर्म्मधीः । ययास्योद्विजतेवाचानालोक्यांतामुदीरयेत्१६१

नारुन्तुदइत्यादि ॥ १ १ ॥ १६१ ॥ कोपिजनआर्त्तोभूत्वापि*परस्यारुन्तुदं कर्म*दायाकारीनभवेत् ॥ १ ॥चपरद्रोहकर्म्मणधियं*कुर्यादित्ययावाचापरः*उद्विजतेतानलोक्यां * लोकाहितांवाचंनोदीरयेदिति ॥ २ ॥ १६१

सम्मानाद्ब्राह्मणोनित्यमुद्विजेतविषादिव । अमृतस्येवचाकाङ्क्षेदवमानस्यसर्व्वदा ॥ १६२॥

सम्मानादित्यादिनात्*तत्त्वज्ञानांस्वभावमाह*नसर्व्वेषांजनानाम् ॥ १६२ ॥ ततश्चोब्राह्मणोविषा* दिवस म्मानान्नित्यमुद्विजेत्*सर्व्वदाचामृतस्य*व.वमानस्याकाङ्क्षेत् ॥ १ ॥ १६२ ॥ व.स.दित्*तदुक्तं*सुखंह्याव दहृत्यादि ॥ १ ॥ १६२ ॥

सुखंह्यवमतःशेतेसुखञ्चप्रतिबुध्यते । सुखंचरतिलोकेऽस्मिन्नवमन्ताविनश्यति ॥ १६३ ॥

तत्त्वज्ञोब्राह्मणोयेना*वमतःशांतुसुखिनश्यति*अवमतस्तुयःसुखंचरति ॥ १॥१६१ ॥ अथब्रह्मचारिणा*गुरुकु वसता*यद्विधेयंतदाह*अनेनेत्यादिक्रमेण ॥ १ ॥ १६३ ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः । गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

संस्कृतात्मा ब्रह्मचारी * यज्ञोपवीत इत्यादि द्विजः * अनेन क्रमयोगेन * गुरौ वसन् ब्रह्माधिगमिकं तपः सञ्चिनुयात् ॥ १ ॥ १६४ ॥

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५

तपोविशेषैरित्यादि ॥ १६५ ॥ स्पष्टार्थोऽयं ॥ १६५ ॥

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६

वेदमेवेत्यादि ॥ स्पष्टार्थोऽयं ॥ १ ॥ १६६ ॥ वेदाध्ययनफलमाह आहैवेत्यादि ॥ कर्मकं श्लोकं ॥ १ ॥ १६७ ॥

आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः । यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७

यः स्रग्व्यपि पुष्पमाली * द्विजः स्वाध्यायमन्वहं * शक्तितोऽधीते * स नखाग्रेभ्यः परमं तपस्तप्यते ॥ १ ॥ १६७ ॥ वेदानध्यायने दोषमाह योऽनधीत्येत्यादि ॥ १ ॥ १६८ ॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

यो द्विजो ब्राह्मणः वेदमनधीत्य अन्यत्र श्रमं कुरुते ॥ १ ॥ स जीवन्नेव सवंशः शूद्रत्वमाशु गच्छति ॥ २ ॥ विष्णुना च संहितायामुक्तं * एवं वेदं वेदौ वेदान् वा * स्वीकृत्यान्यत्र विशेत् ॥ ३ ॥ यस्त्वनधीत्य वेदमन्यत्र श्रमं कुर्यात् स जीवन्नेव शूद्रत्वमेति ॥ ४ ॥ इति ॥ वशिष्ठेनोक्तं * न शूद्रत्वं ... भवति * नानुग्राह्यो भवति ॥ ५ ॥ मानवश्चात्र श्लोकः ... योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ॥ स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ ६ ॥ इति ॥ ... नवेदमनधीत्य ... ॥ ७ ॥ ... विष्णुवचनं ... वार्त्तिकं शङ्खलिखितवचनं * ... ॥ ८ ॥ ... ॥ ९ ॥ इति ॥ तेन कथं वेदाध्ययनात् ... ॥ १ ॥ १६८ ॥

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९

मातुरित्यादि ॥ १६९ ॥ अग्रे प्रथमे मातुरधिजननं * मातापितृभ्यां द्विजानां * पुरुषस्य वर्णमधिकृत्य ... ॥ १ ॥ तथा मौञ्जीबन्धने उपनयनसंस्कारे * द्वितीयमधिजननं ... ॥ २ ॥ १६९ ॥ ... द्विजननं मातापित्रोः * जन्म ... तेषोऽधिजनने तु * का माता ... इत्यादि ॥ १ ॥ १७० ॥

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्। तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥१७०॥

तत्र द्वयोर्जन्मनोर्य*द्ब्रह्मजन्म वेदजन्म*मौञ्जीबन्धनचिह्नितं*मेखलाबन्धनेन लाञ्छितं स्यात्। १। तत्र द्वितीये वेदजन्मनास्य*माणवकस्य माता सावित्री स्या*दाचार्योऽस्य पिता चोच्यते ऋषिभिः। २। १७०। कस्मादाचार्यः पितेत्युच्यते इत्यत*आह वेदेति द्विकं १। १७१।

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते। न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौञ्जीबन्धनात् ॥१७१॥

उपनीयशिष्यायाचार्यो वेदं*यतःप्रददाति तस्मा*त्तस्य वेदजन्मनि * पितरमाचार्यं परिचक्षते। १। कस्मा दित्यत आह*न ह्यस्मिन्नित्यादि अस्मि*न्माणवके मौञ्जीबन्धनात्प्रा*क् न किंचिद् वेदाध्ययनादि*किमपि कर्म न युज्यते। २। १७१। किं तर्हि वेदाध्ययनं तस्य*नाध्यापयेद्*इत्यत्राह नाभीति द्विकं। १। १७२।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते। शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥१७२॥

आमौञ्जीबन्धनादिति*प्रागुपनयनादेनं*स्वधानिनयनादृते * ब्रह्म वेदं नाभिव्याहा*रयेन्नोच्चारयेदिति ।१ पित्रादिमरणे स्वधा*निनयनं यद् यच्छ्राद्धमन्त्रादिकं*तत्सर्वं व्याहारयेत्। २। कस्मान्न ब्रह्म व्याहारयेदित्यत* आह शूद्रेणेत्यादि। ३। स्त्री वा पुमान् वा वेदे याव*न्न जायते तावन्तं कालं*शूद्रसमः स्यात्। ४। पुंलिङ्गनिर्देशात् प्राधान्यात्तेन*स्त्रीपुरुषयोर्ग्रहणम्। ५। विष्णुनाप्युक्तं तद्यथा*मातुरग्रेऽधिजननं*द्वितीयं मौञ्जीबन्धने। तत्रास्य माता सावित्री*भवति पिता त्वाचार्यः। ६। एतेन तेषां द्विजत्वं*प्राङ्मौञ्जीबन्धनाद्द्विजः * शूद्रसमो भवतीति। ७। वाशिष्ठेनाप्युक्तं तद्यथा*द्वे जन्मनी द्विजातीनां*मातुः स्यात्प्रथमं तयोः। द्वितीयं छन्दसां मातु* र्ग्रहणाद्विधिवद्गुरोः ।८। एवं द्विजातिमापन्नो*विशुद्धो वा न दोषतः। श्रुतिस्मृतिपुराणानां*भवेदध्ययनक्षमः ९ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः। श्रुतिस्मृतिपुराणानां कर्मयोग्यास्तु नेतरे ।१०। विप्रवद्विप्रविन्नासु क्षत्रविन्नासु क्षत्रवत्। जातः कर्माणि कुर्वीत ततो वैश्यासु वैश्यवत्। वैश्यक्षत्रिय विप्रेभ्यो जातः शूद्रासु शूद्रवत्। ११। इति। अत्र बीजपुरुषा द्विप्राः ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य*एवं तत्क्रमेणोपनयनेन*द्विजातिमापन्नः श्रुति*स्मृत्यादाध्ययनक्षमः स्यात्।१। ते श्रुत्यादौ कर्मयोग्या नेतरे*तत्र विप्रविन्नास्विति*मन्त्रे विप्रे बीज*पुरुषादिना विन्नासु।२। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या*कन्यासु ततो विप्रात्तु प्रत्युत्पन्ने वा विप्राज्जातः*एवं द्विजातिमापन्नो*विप्रवत्कर्माणि कुर्वीत ।३। क्षत्रविन्नास्विति मन्त्रे:*क्षत्रियेण विन्नासु क्षत्रियवैश्या*कन्यासु ततो विप्राद्वा क्षत्रियात्प्रत्युत्पत्तेर्वा क्षत्रियाज्जात*एवं द्विजातिमापन्नः*क्षत्रवत्कर्माणि कुर्वीत ॥४॥ वैश्यास्विति मन्त्रे वैश्यविन्नासु*ततो विप्रात्क्षत्रियाद्वा* वैश्यात्प्रत्युत्पत्तेर्वा*जातो द्विजातिमापन्नो*वैश्यवत्कर्माणि कुर्वीत ॥६॥ इति ॥ १७२॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते। ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥१७३॥

अतीत्यत्यनन्तरं तत्रादि ॥१७३॥ ब्रह्मचारीव्रते दत्तमद्धा*वेदाध्ययनारम्भे ॥१॥१७३॥

यद्यस्य विहितं चर्म्मं यत् सूत्रं या च मेखला। यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि॥ १७४॥

यद्यस्येत्यादि ॥ १७४ ॥ सत्यार्थं*याव कः ॥१७४॥ व्रतादिषु मनसिध्यते*इतिवद्रुक्तं तदुपनीतस्य* व्रतमादिष्वपि सेवे*तेतादिभिर्वर्ज्यैः ॥१॥१७४॥

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन्। संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः॥१७५॥

नियमानुक्तानात्मनः धर्मविधान्*नियमसम्यक्तादिभि ॥ १ ॥ १७५ ॥ तान्नियमानाह* नित्यं स्नात्वेत्यादि* यावत् सर्वधर्मः*परःशास्त्राविति ॥ १ ॥ १७६ ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्। देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च॥१७६

समिदाधानं प्रातःसायञ्चहोमं*कुर्यादित्येव योजना ॥ १ ॥ १७६ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः। शुक्तानि यानि सर्व्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

वर्जयेदित्यादिमांसं*मत्स्यञ्च मांसमेवोक्तं*माल्यं पुष्पादिनिर्म्मितं*रसानिक्षुादिरसभूतान्* शुक्तानि यानि कालान्तरेऽम्लानि* ॥ १ ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्। कामं क्रोधं च लोभं च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥१७८

अभ्यङ्गमित्यादिवर्ज्जयेदित्यन्ते*नान्यैर्वा नर्त्तनं गीतवादनं*स्वयं कर्त्तुं श्रोतुञ्च वर्ज्जयेदिति ॥ १ ॥ १७८

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम्। स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥ १७९

द्यूतं चेत्यादीनामपि*वर्जयेदित्यनेनान्वयः*स्त्रीणां मैथुनेच्छया*प्रेक्षणालम्भं वर्जयेत् ॥ १ ॥ १७९

एकः शयीत सर्व्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित्। कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः॥१८०

एकश्चेत्यादि ॥१८०॥ रेतःस्वेच्छया न क्वचित्*स्कन्दयेदिन्द्रियस्यात्कामात्*रेतःस्कन्दयन् ब्रह्मचारी * स्वव्रतं हिनस्तीति ॥ १ ॥ १८० ॥

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः। स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्१८१

स्वप्न इत्यादि ॥ १८१ ॥ ब्रह्मचारी द्विजः स्वप्ने*शुक्रमकामतः सिक्त्वा*स्नात्वार्कं मर्च्चयित्वा*मैत्विन्द्रियमित्यृचं जपेत् ॥ १ ॥ १८१ ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान्। आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥१८२

उदकुम्भमित्यादि ॥ १८२ ॥ यावदर्थं प्रयोजनं तावदुदकुम्भं कलसं पुष्पाणि* गोमयमृत्तिकाकुशान्* सर्व्वान्स्वयमाहरेत्*भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १ ॥ १८२ ॥ यत्रभैक्षंचरेत्तदाह*वेदयज्ञै*रित्यादिकम् ॥ १ ॥ १८२

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु । ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥१८३

ये गृहस्था ब्राह्मणा वेदेन*यज्ञैश्च न हीनास्तथा ये*स्वकर्म्मसु प्रशस्ता ये*वर्णाश्रमाणामभोज्यान्न * आवेच जातिस्ते भोज्या*येषामेवगृहेभ्यः ॥ १ ॥ ब्रह्मचारी प्रयतःसन्*प्रत्यहं भैक्षं द्विकाल*माहरेत्तत् क्षत्रियवैश्यगृहात् ॥ २ ॥ आपस्तम्बेनोक्तं यतः*ब्राह्मणान्नं सदा भक्ष्यं *क्षत्रियस्यात्परं गिर ॥ वैश्यान्नं यत्नेन भोक्तव्यं शूद्रस्य न कदाचन ॥ ३ ॥ अमृतं ब्राह्मणान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतं ॥ वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ ४ ॥ इति ॥ एतद्वचनमविशेषोक्तं पुना*राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्॥५॥ इत्युक्तं वा सेनचोक्तं*अमृतं ब्राह्मणान्नं दारिद्र्यं क्षत्रियस्य च । वैश्यान्नं तु शूद्रत्वं शूद्रान्नं नरकं व्रजेत्॥ इति॥ ६ ॥एतेनोक्तं वेदयज्ञाभ्यामहीनानां *स्वकर्म्मसु प्रशस्तानां*गृहे भोजनं भैक्षमाहरेत् ॥ इति ॥२ ॥ १८२ ॥ एवं यत्र गृहे भिक्षां *न कुर्यात्तदुच्यते *गुरोः कुले नेत्यादिकम ॥ १ ॥ १८४ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु । अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व्वं पूर्व्वं विवर्ज्जयेत्॥१८४

प्रथमभिक्षां मातृसकाशेत् विधाना*द्गुरोः कुलेषु भिक्षा* प्रतिषिध्यते तद्गापितम ॥१ ॥ नैपितापुत्रस्योपनीयाथ्या पयेत्*न ज्ञाति अज्ञातिबन्धु*र्वन्धु उपनीयाथ्यापयेत् ॥ २ ॥ ज्ञातिकुलेषु सपिण्डेषु न भैक्षं* भिक्षेत न बन्धुषु मातुलादिषु*तेभ्योऽन्यत्राणामलाभे * पूर्व्वं पूर्व्वं विवर्जयेत् ॥३ ॥ एतेन गुरोः कुले तु न कदापि भिक्षेतेति ज्ञापितं स्यात् ॥ ४ ॥ तथा चोक्तं विष्णुनापि*गुरुकुलवर्ज्जं गुणवत्सु भैक्षाचरणमिति ॥ ५ ॥ यदि गुरुकुलज्ञातिकुलबन्धु* व्यतिरिक्तं गेहं भिक्षार्थं*नैव प्राप्नोति किं कुर्या*दित्यत आह सर्व्वमिति ॥ १ ॥ १८४ ॥

सर्व्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्व्वोक्तानामसम्भवे । नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्ज्जयेत्॥१८५

पूर्व्वोक्तानां गुरुकुलज्ञातिकुलबन्धु व्यतिरिक्तानां वेदयज्ञाभ्या*महीनानां स्वकर्मसु*प्रशस्तानामसम्भवे *सर्व्वं वा ग्रामं चरेत्॥ १ ॥तत्र वाचं नियम्य मौनीभूय*प्रयतःसन् भिक्षां चर *न्नभिशस्तान् पापकारि*गृहान् भिक्षार्थं वर्जयेत् ॥ २ ॥ १८५ ॥

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि । सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः॥१८६

दूरादित्यादि ॥१८६ दूरादतिसन्निकृष्ट*भिन्नस्थानात् समिध आहृत्य भूमौ *स्थापने विहायस्यन्तरिक्षे सन्निदध्यात् ॥ १ ॥ अतन्द्रितः स्तनालस्य*ताभिः समिद्भिः समिद्ध*मग्निं सायं प्रातश्च जुहुयादिति ॥ २ ॥ १८६ ॥ एतदकरणे प्रायश्चित्तमाह*अकृत्वा भैक्षचरणमित्यादि ॥ १ ॥ १८७ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्। अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्॥ १८७॥

अनातुरो ब्रह्मचारी * सप्तरात्रं निरन्तरं * यदि भैक्षचरणं समिद्धोमं च न करोतीति तदा व्रतात् भ्रष्टः स्यात् ॥ १ ॥ तदायं ब्रह्मचारी वक्ष्यमाणं * अवकीर्णि व्रतं चरेत् ॥ २ ॥ १८७ ॥ ननु भैक्षाचरणं किं * मेकं कस्मिन् ब्रूहे * प्रताह सम्यक् * वर्यं * दितात भैक्षेणेत्यादि श्लोकं ॥ १ ॥ १८८ ॥

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती। भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता॥ १८८॥

उक्तरूपे ब्रह्मचारी नैक्षेण * नित्यं वर्त्तयेत् न तु * एकान्नादी भवेदिति * एकस्य गृहे भिक्षां न कुर्यात् ॥ १॥ या ब्रह्म के न चोक्तमिदं ब्रह्मचर्यं स्थितानां अशनं दतादि ॥ ब्राह्मणाः कामं सन्धोयाक्ष्य देवतमपीद्यन् ॥ इति ॥ १८८ ॥ न सर्वत्र एवं कर्म्मसु * किं न कान्नादी नादि * तत्रापवादव्रतवदित्यादि ॥ १ ॥ १८८ ॥

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्म्मण्यथर्षिवत्। काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते॥ १८९॥

देवदैवत्ये देवदैवत्ये * यत्र कर्म्मणि तत्र देवताद्देशे * कर्म्मणि तत्कर्म्मकर्त्रा * यदाभ्यर्थितः प्रार्थितः ॥ १॥ ब्रह्मचारी तदा * कामं यदीच्छति तदा * तदन्नं व्रतवत् मांसादि * वर्जमश्नीयात् इच्छति चेदश्नीयात् १ पित्र्ये कर्म्मणि श्राद्धकर्त्ता यदि * ब्रह्मचारी भोजनार्थं मम्यर्थितः * स्यात्तदा कामं यदीच्छेत् * तदा ऋषिवदश्नीयात् ॥ ३ ॥ ऋषिवत् हारन्तु श्राद्धे क्रियां * इ यदिच्छति नाश्नीयात् * इत्येनास्य ब्रह्मचारिणो न व्रतं * लुप्यते लुप्यते त्व नाया ॥ ४ ॥ १८९ ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्म्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः। राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म्म विधीयते॥ १९०॥

ब्राह्मणस्येत्यादि। ब्राह्मणस्यैव ब्रह्मचारिण एतत् * व्रतं कर्म्मोपदिष्टं * राजन्यवैश्ययोस्तु तद्व्रतं कर्म्म * नैव वि धीयते शास्त्रे ॥ १ ॥ १९० ॥ अथ विधीयते इत्यतआह * चोदितो गुरुणेत्यादि ॥ १ ॥ १९१ ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा। कुर्य्यादध्ययने यत्नमाचार्य्यस्य हितेषु च॥ १९१॥

ब्राह्मणस्तु गुरुणा चोदित एव * अध्ययने यत्नं कुर्यात् ॥ १ ॥ क्षत्रियो वैश्यस्तत्र * गुरुणा चोदितो वा * अप्रचोदितश्च अध्ययने * चाचार्यहिते च स्वयं यत्नं कुर्यात् ॥ २ ॥ १९१ ॥ क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषमुक्त्वा त्रयाणां सामान्यविधिमाह शरीरं चैवेत्यादि ॥ ३ ॥ १९२ ॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च। नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्। १९२

शरीरादीनि नियम्य * गुरोर्मुखं वीक्षमाणः * तिष्ठेदित्यनुज्ञातो नोपविशेत् ॥ १ ॥ १९२ ॥ यथा तिष्ठेत् * तदुच्यते * नित्यमुद्धृत * पाणिरित्यादि ॥ १ ॥ १९३ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः। आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः। १९३

नित्यं शौचाचारः सर्वं यतत्स्वरा. इन्द्रियाणिः समृग्य* स्वं वीक्षमाणस्तिष्ठेत्॥ १ ॥ गुरुणाज्ञापिता मिताक्षः सन् गुरोः* रभिमुखमेवासीत ॥ २ ॥ १९३ ॥

हीनान्नवस्त्रवेशःस्यात्सर्व्वदा गुरुसन्निधौ। उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्यचरमं चैव संविशेत् १९४

हीनान्नेत्यादि॥ १९४ ॥ गुरुसन्निधौ सर्व्वदा* हीनान्नवस्त्रो हीनवस्त्रवेश* हीनवेशश्च शिष्यः स्यात् ॥ १ ॥ अस्य चास्य गुरोः प्रथममग्रे* उत्तिष्ठेत् चरमं पश्चात्* तत्तत्काले संविशेत्* ॥ २ ॥ १९४ ॥

प्रतिश्रवणसंभाषेशयानोनसमाचरेत्। नासीनोनचभुञ्जानोनतिष्ठन्नपराङ्मुखः॥ १९५ ॥

प्रतिश्रवणेत्यादि ॥ १९५ ॥ गुरोः प्रतिश्रवणं वाक्यश्रवणं* तत्काले संभाषणंच परस्परं कथनं ॥ १ ॥ शिष्यः शयान आसीनो* भुञ्जानस्तिष्ठन् परा*ङ्मुखोवा न समाचरेत् ॥ २ ॥ १९५ ॥ तर्हि कथं तत्कुर्य्यादित्यत आह आसीनेत्यादि ॥ १ ॥

आसीनस्यस्थितःकुर्य्यादभिगच्छंस्तुतिष्ठतः। प्रत्युद्गम्यत्वाव्रजतःपश्चाद्धावंस्तुधावतः १९६

आसीनस्य गुरोः प्रति*श्रवणसंभाषे शिष्यः स्थितः कुर्य्यात्* तिष्ठतस्तु गुरोः प्रति*श्रवणसंभाषे अभिमुखं धावन् ॥ १ आव्रजतस्य गुरोः प्रतिश्रवण*संभाषे शिष्यः प्रत्युद्गम्य कुर्य्यात्* धावतस्तु गुरोः पश्चा*द्धावन् शिष्यः कुर्य्यात् ॥ २ ॥ ॥ १९६ ॥ अपरं च पराङ्मुखस्येत्यादि ॥ १९७ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्येत्यचान्तिकम्। प्रणम्यतुशयानस्यनिदेशेचैवतिष्ठतः॥ १९७ ॥

पराङ्मुखस्य गुरोः प्रतिश्रवण*संभाषे शिष्योऽभिमुखः* सन् कुर्य्यात् दूरस्थस्य तु* गुरोरन्तिकमेत्य कुर्य्यात् ॥ १ ॥ शयानस्य गुरोः प्रति* श्रवणसंभाषे शिष्यः* प्रणम्य गुरुं कुर्य्यात् अर्थनिदेशे* आज्ञाकरणे तिष्ठतो* गुरोः सप्रणामं कुर्य्यात् ॥ २ ॥ १९७ ॥

नीचंशय्यासनञ्चास्यसर्व्वदागुरुसन्निधौ। गुरोस्तुचक्षुर्विषयेनयथेष्टासनोभवेत्। १९८ ॥

नीचमित्यादि ॥ १९८ ॥ गुरुसन्निधौ सर्व्वदा* शिष्यस्यास्य नीचं शय्यासनं कार्य्यं* गुरोस्तु चक्षुर्विषये* यथेष्टासनो न भवेत् ॥ १ ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्यनामपरोक्षमपिकेवलम्। नचैवास्यानुकुर्व्वीतगतिभाषितचेष्टितम्॥१९९॥

नोदाहरेदित्यादि ॥ १९९ ॥ शिष्यः परोक्षमपास्य* गुरोः केवलं नाम नोदाहरेदिति* भगवच्छब्दपूर्व्वक* न्तूदाहरेदिति ख्यापितम् ॥ १ ॥ तथास्य गुरोर्गतिभाषितचेष्टि* तानुरूपं गतिभाषितचेष्टितं शिष्यो न कुर्य्यात् परोक्षेपि । २ । १९९ ।

गुरोर्यत्रपरीवादोनिन्दावापिप्रवर्त्तते । कर्णौतत्रपिधातव्यौगन्तव्यंवाततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

गुरोरित्यादि । २०० । यत्रस्थाने गुरोःपरीवादोनिन्दा* आकर्तश्रिव्यनात प्रवर्त्तते तत्र*कर्णौपाणिभ्यांपिधा तव्यौ*ततोऽन्यत्रगन्तव्यं । १ । २०० । नत्रमिथ्यायद्गुरोः*परीवादादीन्करोति*तदाकिंस्यादित्यत्राहपरी वादीत्यादिश्लोकम् । १ । २०१ ।

परीवादीखरोभवतिश्वावैभवतिनिन्दकः । परिभोक्ताकृमिर्भवतिकीटोभवतिमत्सरी २०१

गुरोःपरीवादीशिष्यो*जन्मान्तरेखरोभवत्येव*निन्दकस्तुश्वाभवति । १ । गुरोः परिभोक्तागुरुधनेनोप* जीवीकृमिर्भवति* गुरोर्मात्सर्यात्कृपः * प्रेत्यापुनःकीटोभवति । २ । २०१ ।

दूरस्थोनार्च्चयेदेनंनक्रुद्धोनान्तिकेस्त्रियाः । यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

दूरस्थइत्यादि । २०२ । दूरस्थःशिष्यःप्रेरितः* वस्त्रादिकंप्रेरयन्नचैनं गुरुमर्च्चयेन्नप्रेरयेत्स्वयमागत्य*क्रुद्धःसन् गुरुमर्च्चयेत । १ । स्त्रियाअन्तिकेस्थित्वा*नगुरुमर्च्चयेद्य * यदिशिष्योयानासनस्थोवर्त्तते *तदागुरुरेतितर्हि *त तोऽवरुह्याभिवादयेत् । १ । २०२ ।

प्रतिवातेऽनुवातेवानासीतगुरुणासह । असंश्रवेचैवगुरोर्नकिंचिदपिकीर्त्तयेत् ॥ २०३ ॥

प्रतिवातइत्यादि ॥२०३॥ यस्यांदिशिगुरुस्तत*आगतोवातः प्रतिवातउच्यते *यस्यांदिशिशिष्यस्ततो*गतो वातोऽनुवातः ॥ १ ॥ तत्रगुरुणासहन * शिष्यआसीतायद्गुरोरसंश्रवे * यत्रगुरुर्नशृणोति * तत्रकिञ्चिन्नकीर्त्त येत् ॥२॥२०३॥

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषुकटेषुच । आसीतगुरुणासार्द्धंशिलाफलकनौषुच ॥ २०४ ॥

गोऽश्वइत्यादि ॥ २०४॥ गोयानेऽश्वयानेचोष्ट्र*यानेचप्रासादेचैव *प्रविस्तीर्णासनेकटेषु*शिलायांफलके दारु*निर्म्मितासनेनौकायां*चगुरुणासहासीत ॥१॥२०४॥

गुरोर्गुरौसन्निहितेगुरुवद्वृत्तिमाचरेत् । नचानिसृष्टोगुरुणास्वान्गुरूनभिवादयेत् ॥२०५

गुरोर्गुरावित्यादि ॥ २०५ ॥ गुरोर्गुरौगुरोःसन्निहितेसति*गुरुवद्वृत्तिमभिवादनादिकां*माचरेद्गुरुकुले च * वसन्गुरुणाऽनिसृष्टः ॥१॥ आचार्य्यणाननुमतः*शिष्यःस्वान्मातापित्रादीन्*गुरून्नाभिवादयेत ॥ २ ॥ विष्णु नाप्युक्तंतद्यथा*अनिर्दिष्टोगुरुणा*स्वान्गुरून्नाभिवादयेत् ॥ इति ॥२०५॥

विद्यागुरुष्वेतदेवंनित्यावृत्तिःस्वयोनिषु । प्रतिषेधत्सुचाधर्म्मान्हितंचोपदिशत्स्वपि२०६

विद्येत्यादि ॥२०६ ॥ गुरौवसन्ब्रह्मचारी*यथाचार्य्याणाननुमतःस्वान्गुरून्नाभिवादयेत्तथैव*गृहीविद्यागुरु

षूपाध्यायादिषु ॥१॥ मातापित्रोः सन्निहितेषु विद्या*गुरुषु तयोर्निषत्सु* पितृव्यादिषु चाधर्म्मेण *प्रतिषिधत्सु हितं चो*पदिशत्सु तेष्वेतत्स्याद्वृत्तिः ॥२॥ मातापितृभ्यामनुज्ञातो विद्या* गुर्वादीनभिवादयेत् ॥३॥२०६॥

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्। गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७॥

श्रेयःस्वित्यादि ॥ २०७ ॥ श्रेयःसु ब्राह्मणेषु विद्यातपोभिः*रुत्पन्नेषु ब्राह्मणेषु वयोवृद्धेषु* नित्यमेव गुरुवत्समाचरेत् ॥ १ ॥ एवं ब्राह्मणेषु सवर्णेषु वयोवृद्धेषु*क्षत्रियेषु वैश्येषु गुरुवद्वृत्ति*मभिवादनप्रभृति*नित्यमेव समाचरेत् ॥ २ ॥ गुरुपुत्रेषु चार्येषु*स्वेनानध्यापितेषु स्व*वयसोऽल्पवयस्केषु*समानवयस्केषु ज्येष्ठेषु च ॥ ३ ॥ गुरोश्चैव स्वबन्धुषु गुरु*वद्वृत्तिं नित्यमेव हि*समाचरेन्न शूद्रेषु*दशस्वध्यापकेषु आचार्यपुत्रशीलेः ॥ ४ ॥ २०७॥ नचकोऽयमाचार्य*पुत्रो गुरुवद्वर्त्तते*तत्राह बाल इत्यादि ॥ १ ॥ २०८ ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि। अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति। २०८।

बालः स्वस्य कनिष्ठः समानजन्मा*वेति समानवयस्कः*यज्ञकर्म्मणि शिष्यो वे*त्यात्विजं आचार्यकरणे*इतः शिष्यो वा गुरुसुतो*यज्ञमानमध्यापयति १ ईदृशो गुरुसुतो गुरुवन्मान*मर्हतिन तु तोऽन्यथा* कनिष्ठः समानवया वा*गुरुपुत्रो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २ ॥ विष्णुपुराणे तद्यथा*बाले समानवयसि वाध्यापके*गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्त्तेत*नास्य पादौ प्रक्षालयेत्*न चोच्छिष्टमश्नीयादिति ॥ १ ॥ २०८॥ सर्व्वेषु कनिष्ठ समवयस्कादिषु*गुरुपुत्रेषु गुरुव*द्वृत्तौ प्रतिषिद्धं यद्य*त्तत्तदाहोत्सादनञ्चेत्यादि श्लोकम् ॥ १ ॥ २०९ ॥

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने। न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् २०९

गुरुपुत्रस्य सर्व्वस्यैव गात्राणां*उत्सादनं स्नापनं*उच्छिष्टभोजनं पादयो*श्चावनेजनं न कुर्यात् ॥ १ ॥२०९॥

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः। असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥२१०

गुरुवदित्यादि ॥ २१० ॥ सवर्णा इति सवर्णजा*गुरोर्योषितः पत्न्यो*गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः *तत्राभ्यः पूर्व्वमुत्तिष्ठेत्*तत्पादोपसंग्रहणं च कुर्यात्* तेन तु एवमादि गुरुवत् ॥ १ ॥ असवर्णा इति मन्वेविवाहेन* सावर्ण्यमतास्सवर्णा*जन्मनाक्षत्रियादिता*गुरुवद्वृत्तिविशेषो*नास्त्य शूद्रावर्जनार्थश्च ॥ २ ॥ गुरोर्ब्राह्मणस्य जन्मनाद्याऽस* वर्णाः क्षत्रियवैश्यकन्याः*पत्न्यस्ताः प्रत्युत्थाना*भिवादनैः संपूज्याः* स्नेहाद्गुरुसावर्ण्यात् ॥ ३ ॥ ताभ्यः प्राक्पूर्व्वमुत्थानादिनियमेन*सवर्णगुरुपत्नीवत् ॥ ४॥२१०॥ सर्व्वासु गुरुपत्नीषु य*द्यत्प्रतिषेध्यं तदाह*अभ्यञ्जनमित्यादि ॥ १ ॥ २११ ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च। गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥२११॥

गुरुपत्न्याभ्यञ्जनादीनिनिषिद्धानि* नकार्याणिदोषसम्भवात् ॥ १ ॥ २१२ ॥

गुरुपत्नीतुयुवतिर्नाभिवाद्येहपादयोः। पूर्णविंशतिवर्षेणगुणदोषौविजानता ॥ २२१ ॥

गुरुपत्नीतुमिति ॥२१२॥ सवर्णाजासवर्णाजावायुवतिः*गुरुपत्नीपादयोः*शिष्येणनाभिवादयासात्*पूर्णविंशतिवर्षेण*गुणदोषौविजानता ॥ १ ॥ युवतिवचनेनवृद्धानांपादयोस्तु*अभिवादनं*नप्रतिषिध्यते ॥ ४ ॥ विष्णुनाभिहितंचस्वसंहितायां*हीनाहीनवर्णानांगुरुपत्नीनां*दूरादभिवादनंयुवतीनां*नपादोपसंस्पर्शनं॥२गुरुपत्नीनांगात्रोत्सादनाभ्यञ्जन*केशसंयमनपाद*प्रक्षालनानिनकुर्यात् ॥ इति॥४॥अत्रपत्नीनामितियुक्त्या * हीनवर्णजानामितयुक्तं*यस्माद्योगेहिपतुः*स्त्रियांनकारोऽभवतीत्यपि॥५॥ तेनब्राह्मणस्यपत्नी*ब्राह्मणकन्याक्षत्रिय*कन्यावैश्यकन्याचेति ॥ ६ ॥ क्षत्रियस्यपत्नीक्षत्रियदुहिता*वैश्यदुहिताचवैश्यस्यतुपत्नी*वैश्यदुहितैवमन्त्रे * त्रिवाह्यातेषांशूद्रा ॥ ७ ॥ २१२ ॥

स्वभावएवनारीणांनराणामिहदूषणम्। अतोऽर्थान्नप्रमाद्यन्तिप्रमदासुविपश्चितः ॥ २१३ ॥

स्वभावएवेत्यादि ॥ २१३ ॥ इहलोकेषुनारीणांनराणांच*एषपरस्परंदूषणस्वभाव* इत्यतोऽर्थाद्धिपश्चितः*प्रमदासुनप्रमाद्यन्ति ॥ १ ॥ २१३ ॥

अविद्वांसमलंलोकेविद्वांसमपिवापुनः। प्रमदाह्युत्पथंनेतुंकामक्रोधवशानुगम ॥ २१४॥

अविद्वांसमित्यादि* ॥ २१४ ॥ अविद्वांसंविद्वांसंवापि*पुरुषंयतःकामक्रोध*वशानुगंतस्मादुत्पथं*नेतुंप्रमदाखलुलंस्यात् १ ॥ २१४ ॥ तस्मादिदमुच्यतेमात्रेत्यादि ॥ २१५ ॥

मात्रास्वस्रादुहित्रावानविविक्तासनोभवेत्। बलवानिन्द्रियग्रामोविद्वांसमपिकर्षति ॥ २१५॥

मात्रासहस्वस्रासह*दुहित्रावासहपुमान्*विविक्तासनोनभवेत् ॥ १॥ कस्मादित्यतउच्यते*इन्द्रियग्रामोहिबलवान्*विद्वांसमपियोषित्कर्षतीति ॥ २१५ ॥

कामन्तुगुरुपत्नीनांयुवतीनांयुवाभुवि। विधिवद्वन्दनंकुर्यादसावहमित्यब्रुवन् ॥ २१६ ॥

कामन्त्वित्यादि ॥ २१६ ॥ युवाशिष्यःकामंयदीच्छतितदा*युवतीनांगुरुपत्नीनांब्राह्मणक्षत्रियवैश्य* कन्यानांतुभुविपत*असावहमितिब्रुवन् ॥ १ ॥ विविधवन्दनंकुर्यात्*नतुपादोपसंस्पर्शनं*कलावन्दनंकुर्यात् ॥ २१७ ॥

विप्रोष्यपादग्रहणमन्वहंचाभिवादनम। गुरुदारेषुकुर्व्वीतसतांधर्म्ममनुस्मरन् ॥ २१७॥

विप्रोष्येत्यादि ॥ २१७ ॥ अहस्योद्विजोविप्रोष्य*प्रवासाद्विगृह्यागतः*युवतीवर्ज्जेषुगुरु*दारेषुपादग्रहण*मभिवादनमन्वहंकुर्व्वीत ॥ १ ॥ २१७ ॥

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

यथेत्यादि ॥ २१८ ॥ स्पष्टोऽयं श्लोकः ॥ २१८ ॥

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः । नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ॥ २१९ ॥

मुण्ड इत्यादि ॥२१९॥ ब्रह्मचारी मुण्डो वा स्यात्*अथवा जटिलो भवे*दथवा शिखाजटः स्यात् ॥१॥ सूर्यः क्वचित् कदाचिद् ग्रामे*एनं ब्रह्मचारिणमभि*लक्षीकृत्य नाभिनिम्लोचेत् नास्तं*गच्छेन्नाभ्युदियाच्च ॥२॥ एतेनोक्तं ब्रह्मचारी*दिवास्वापं न कुर्यात् ग्रामे वसेत् *न तथा सूर्यास्तमयोदयकाले निद्रितो भवेदित्यर्थः ॥ २१९ ॥ यदि कोऽपि ब्रह्मचारी * दिवास्वापं प्रमादादुत्तरगत्वा *सूर्यमभ्युदितमिति ॥१॥ निम्लोचं वा ब्रह्मचारी प्रमादात्*दुदितेऽर्के सत्युत्ति ष्ठति*तर्हि प्रायश्चित्तमाह*तं चेदभ्युदियादित्यादि ॥२ २२०॥

तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः । निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥२२०

तं ब्रह्मचारिणं कामचारतः*निद्रया शयानमभि*लक्षीकृत्योदियात् सूर्यः ॥ १ ॥ तं ब्रह्मचारिणं चेदवि ज्ञानाच्छयानमभिलक्षीकृत्य*सूर्यो निम्लोचेदस्तं गच्छेत्तदा ॥२ ॥ प्रातः सायं सन्ध्याद्वयोपासनालोपे*सावित्री मष्टोत्तरसहस्रं जपन्*सन्ध्यामुपास्य दिनमहो*रात्रं क्रमादुपवसेत् ॥३॥ पूर्वसन्ध्योपासनालोपे दिवस*मुपवसेत् सायं सन्ध्यो*पासनालोपे तु रात्रिम् ४ इत्येवं व्याख्यामवदन्*प्रातःसन्ध्योपासनालोपे जपोप*वासौ सायं सन्ध्योपासना लोपे तु*जपावनोपवासः ५ इत्येवं व्याख्याया युक्तत्वात्*मितस्य मानवगौतमीयप्राय*श्चित्तविकल्पदर्शनाच्च ।६ तत्र दिनशब्दो नाहोरात्रमात्र*मनुनाविवक्षितत्वात्* तेनैकाहं गौतमेनोक्तम् ॥ ७ ॥ सन्ध्यातिक्रमे चैकाहोरात्रं महोष्यति । गौतमोक्तं यत्तद्यथा ॥८॥ सूर्याभ्युदिते ब्रह्म*चारी तिष्ठेदहर*भुञ्जानोऽभ्यस्तमिते च*रात्रिं जपन् सावित्रीम् ॥ इति ॥९॥ मन्वनुक्तोऽयमपरोऽतिदेशो नोक्तं*यवनादौ रात्रौ मन्त्रेयोगेऽपि तेषु साधने । प्रच्छिन्नतावशेषश्चेद्यावत्तोऽपि यदा भवेत् ॥ इति ॥१०॥ सन्ध्योपासनालोपेऽविशेषाभिहितं* सायं प्रातश्चयः सन्ध्यां प्रमादाद्विरमेत् सकृत् । गायत्र्यास्तु सहस्रं हि जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥ इत्युपवासविकल्पः ॥११॥ सम्वर्त्तेनाप्यभिहितं*उपासीत न चेत्सन्ध्यामग्निकार्यं न वा कृतम् । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥ इति १२॥२२। अथ प्रायश्चित्ता करणे दोषमाह सूर्येणेत्यादि ॥ १ ॥२२१॥

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः । प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥२२१॥

यः शयानः सूर्येणास्तं*गच्छताभिनिर्मुक्तः स्यात् ॥ १ ॥ यश्च ब्रह्मचारी शयानः सूर्येणा*भ्युदितः स ब्रह्मचा री*प्रायश्चित्तमकुर्वाणो*महतैनसा युक्तः स्यात् ॥ २ ॥ २२१ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः। शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ॥२२२॥

आचम्येत्यादि ॥ २२२ ॥ स्फुटार्थोऽयं श्लोकः ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्। तत् सर्व्वमाचरेद्युक्तो यत्र चास्य रमेन्मनः ॥२२३॥

यदिस्त्रीत्यादि ॥ २२३ ॥ यदि काचित्स्त्रीपरस्य (दर्शनात् *) यदि शूद्रो वा परस्य (दर्शनात् *) किञ्चिच्छ्रेयः समाचरेत् * तत्सर्व्वं शुभमाचरेत् ॥ १ ॥ यत्रास्य मनः रमेत तत्त्वाचरेत् ॥ २ ॥ २२३ ॥ श्रेयस्त्वाह धर्म्मार्थावित्यादि ॥ २२४ ॥

धर्म्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म्म एव च। अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥२२४॥

द्वौ धर्म्मार्थौ सहतौ * श्रेयः कामार्थौ द्वौ च * श्रेयः एको धर्म्मः श्रेयः * एकोऽर्थ एव वा श्रेयः * न कः कामः त्रिवर्गस्तु श्रेयः ॥ १ ॥ २२४ ॥

आचार्य्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः। माता पृथिव्या मूर्त्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्त्तिरात्मनः ॥ २२५ ॥

आचार्य इत्यादिः स्फुटार्थः ॥ २२५ ॥

आचार्य्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्व्वजः। नार्त्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥२२६॥

आचार्य इत्यादि ॥ २२६ ॥ आर्त्तेनापि * नापमन्तव्याः चत्वारः * विद्याप्रमत्तताः * विशेषतो ब्राह्मणेन ॥ १ ॥ २२६ ॥ अत्र मतृ कीर्त्तिर्विशेषेण * यं मातापितरावित्यादि ॥ १ ॥ २२७ ॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम्। न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्त्तुं वर्षशतैरपि २२७

नृणां पुत्रादीनां सम्भवे * उत्पत्तौ मातापितरौ * यं क्लेशं सहेते तस्य * निष्कृतिः कर्त्तुं * वर्षशतैरपि शक्या न केनापि ॥ १ ॥ २२७ ॥

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यादाचार्य्यस्य च सर्व्वदा। तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्व्वं समाप्यते २२८

तयोर्नित्यमित्यादिः स्पष्टार्थः ॥ २२८ ॥

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते। न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तेषामित्यादि ॥ २२९ ॥ तेषां मातापिताचार्य्याणां त्रयाणां शुश्रूषा परमं * तपः * तैरनुज्ञातो * नान्यं धर्म्मं समाचरेत् ॥ १ ॥ २२९ ॥

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः। त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३० ॥

तदेवेत्यादि ॥ २३०॥ तदेवेतमातापितराचार्य्येष्वितिवयःक्रमेण प्रभुर्वःस्थलोकवत् तेषु त्रिषुलोकेषु सिद्धं यथातथ्येषु ॥ १॥ नतु लोकत्रयगामित्वेतु स्यात् कारणे मार्गोपचारो मातुर्भूर्लोकप्राप्तिः हेतुत्वमस्तीति स्यात् ॥ २ ॥ २३० ॥ त्रीनग्नीनविवरणोति पितेत्यादि ॥ १ ॥ २३१ ॥

पितावैगार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणःस्मृतः । गुरुराहवनीयस्तुसाग्नित्रेतागरीयसी २३१

सैषाग्नित्रेतागरीयसी सर्व्वेभ्यो गुरुभ्यइतिमन्तव्यं ॥ १ ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषुत्रीँल्लोकान्विजयेद्गृही । दीप्यमानःस्ववपुषादेववद्दिविमोदते ।२३२।

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेत्यादि ॥ २३२॥ त्रिषु एतेषु त्रिषु मातृपित्राचार्य्येषु जनोऽनवधानतामकुर्वन् लोकत्रयं विजयेदिति ॥ १ ॥ परस्मैपदमन्त्र पदस्यानित्यत्वज्ञापनाय विजेष्यतेति त्र्यनेन ॥ २ ॥ स्वस्य वपुषा दीप्यमानः स्निग्धस्तोके मोदते यथादिवि देववामोदते ॥ ३ ॥ २३२ ॥ कयाभक्त्याकं लोकं जयतीत्यत आह इममित्यादि ॥ १ ॥ २३२ ॥

इमंलोकंमातृभक्त्यापितृभक्त्यातुमध्यमम् । गुरुशुश्रूषयात्वेवंब्रह्मलोकंसमश्नुते ॥२३३॥

मातृभक्त्याऽऽलिमं लोकं समश्नुते इत्याखिलं स्वयत्सुखं ततश्च तं तु परलोकं गतः समश्नुते नत्विन्द्र भूलोकेजात इति ॥ १ ॥ मर्त्यलोके जन्मन्वेतु मातृभक्तिरेव प्रत्यक्ष भक्त्यादिषु बहुलोत्तम ॥ २ ॥ २३३ ॥

सर्व्वेतस्यादृताधर्म्मायस्यैतेत्रयआदृताः । अनादृतास्तुयस्यैतेसर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

सर्व्व तस्येत्यादि ॥२३४॥ यस्य जनस्यएते मातापिताचार्य्या स्त्रयआदृताभवन्ति तस्य सर्व्वे धर्म्मा आदृताभवन्ति ॥ १ यस्यैते मातादयस्त्रयोऽनादृता स्तस्य सर्व्वाः क्रियाअफलाभवन्ति तस्मात् मातरं पितरं गुरुं सेवेत २ २३४

यावत्त्रयस्तेजीवेयुस्तावन्नान्यंसमाचरेत् । तेष्वेवनित्यंशुश्रूषांकुर्य्यात्प्रियहितेरतः २३५

यावदित्यादि ॥ २३५ ॥ मातापित्रोराचार्य्यस्य जीवनपर्य्यन्तं नान्यं धर्म्मं स्वेच्छया समाचरेत् तेषां प्रिये हिते रतः सन् शुश्रूषामेव कुर्य्यात् ॥ १ ॥ २३५ ॥

तेषामनुपरोधेनपारत्र्यंयद्यदाचरेत् । तत्तन्निवेदयेत्तेभ्योमनोवचनकर्म्मभिः ॥ २३६ ॥

तेषामित्यादि ॥ २३६ ॥ तेषां मातृपित्राचार्य्याणामनुपरोधेन यद्यत् पारत्र्यं कर्म्म समाचरेत् तत्तत् कर्म्म तेभ्योमातृपितृगुरुभ्यो निवेदयेत् ॥ १ ॥ २३६ ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यंहिपुरुषस्यसमाप्यते । एषधर्म्मःपरःसाक्षादुपधर्म्मोऽन्यउच्यते २३७

विषित्यादि ॥ २१७ ॥ एषमातृपितृगुरुभक्तिः साक्षात् प्रत्यादेश परमो धर्मः एतस्माद्धर्मादन्यो धर्मोऽयं वा नूनं उपधर्म उच्यते । १ २१७ । इति क्रियायोगनक्षत्रा विद्यायाः सर्वतो ग्रहणमुच्यते श्रद्दधान इत्यादि । १ । २१८ ।

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि। अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि । २३८

यद्यवरः कनिष्ठः कश्चिच्छुभां विद्यां जानाति तस्मादवरादपि तां शुभां विद्यां श्रद्धयाऽगृह्णीत । १ । यद्यन्त्यजातिः कश्चित् परं धर्मं वेत्ति जानाति तं च परं धर्मं तस्मादन्त्यजादपि च गृह्णीत ।२। यदि दुष्कुले स्त्रीरत्नं गुणान्वितं स्त्री जायते तस्माद्दुष्कुलादपि तां गृह्णीत ॥३॥ । २ २८ ।

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम्। अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् २३९

विषादित्यादि । २३९ । यदि विषेऽमृतं वर्त्तते तदा तस्माद्विषादप्यमृतं तद्ग्राह्यं बालादपि सुभाषितं ग्राह्यमेव । १ । यदि कश्चिच्छत्रुः सद्वृत्तं जानाति तस्मादमित्रादपि तत् सद्वृत्तं ग्राह्यं भवति । २ । यद्यमेध्ये पुरीषादौ काञ्चनं पतितं स्यात् तत् काञ्चनं तस्मादमेध्यादपि ग्राह्यं ॥ ३ ॥ २३९ ॥ उपसंहरति स्त्रिय रत्नानीत्यादिना ॥ १ ॥ २४० ॥

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम्। विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥

सर्वतः सर्वेभ्यः स्त्रीप्रभृतीनि समादातव्यानि यत्नतः ॥ १ ॥ २४० ॥ ननु सर्वतो यदि विद्या ग्राह्या तदा ब्राह्मणो किमब्राह्मणोऽप्यध्यापको भवतीत्यत आह अब्राह्मणादित्यादि । १ । २४१ ।

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

अब्राह्मणादित्यब्राह्मण उपनीयते अध्यापनं यं ब्राह्मणोऽप्राप्नोति उपनयनकालोऽतीतः स्यात् १ इत्यादापत्काले ब्राह्मणास्तस्माद्ब्राह्मणस्याध्यापनीयो वेदाध्यापनयोगात् तत्क्षत्रियात् तदभावे तादृशाद्वैश्यात् ।२ उपनयनपूर्वकं यथाविधि वेदाध्ययनं शास्त्रे विधीयते तत्र गुरोः शुश्रूषा यावत् अध्ययनसमाप्तिः स्यात् सा गुरोरनुव्रज्यैव ।३। एतेन तदन्तमेव ब्राह्मणः क्षत्रियगात्रैर्गोनबोपनीतोऽध्यापयमानस्तस्य गुरोः पादप्रक्षालनादिनं यात् । ४ । एवं चोक्तं व्यासेनापि मन्त्रदश्च त्रयो विप्रः शुश्रूषाऽनुगमादिना । प्राप्तविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः । इति ५ । २४१ । ननु तर्हि नैष्ठिकब्रह्मचारीत्वं किमेवं तस्यैव गुरोः कुर्य्यादा वक्ति वसेत् इत्यत आह नाब्राह्मण इत्यादि ॥ १ ॥ २४२ ॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्। ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

अथ तमां गतिं तर्हि कात्र कृत्यमित्युच्छन्न*मिथ्योत्राह्मणवालक*मात्यन्तिकं य. वक्ष्यैव* वासमब्राह्मणे गुरौ नवसे त् ॥ १ ॥ अननूचानं शरवत्याङ्ग*वेदानधायिनिब्राह्मणे गुरा* वात्यन्तिकं वासं न वसेदिति ॥ २ ॥ २४२ ॥ नतर्हि कस्मिन्गुरौ*वासमात्यन्तिकं वसे*दितत्राह यदीत्यादि ॥ १ ॥ २४३ ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले । युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥२४३॥

यस्तौब्रह्मचारिणे तु *गुरोः कुलेवासमात्यन्तिकमेव*रोचते तं गुरुकुले वासं रोचतामिति*पंतं ऐरयेद् ब्रह्मचारी॥१ ॥ तदातद्ब्रह्मचर्यकर्म्मणियुक्तो*ब्रह्मचारीभाशरीरविमोक्षणा*देनमनूचानं ब्राह्मणं परिचरेत् ॥ २ ॥ २४३ ॥ नवत तः*किंभवतीत्यत्राह*आसमाप्तेरित्यादि ॥ १ ॥ २४४ ॥

आसमाप्तेःशरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् । सगच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ २४४॥

शरीरस्यसमाप्तिपर्यन्तं यस्तु*गुरुं शुश्रूषते सतु*विप्रोऽञ्जसा ब्रह्मणः शाश्वतं सद्म*मोक्षधाम वगच्छति ॥ १ ॥ दृत्तस्य हितायास्त*स्वीकरोति यद्वावेदं*चरेदेद्व्रतानि च । ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातो भवेद्गृही २॥ द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः । उपकुर्व्वाणकस्त्वाद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः ॥ ३ ॥ यो व्रताय समाश्रित्य ब्रह्मचारी भवेत्पुनः । न यतिर्न वनस्थश्च सर्व्वाश्रमविवर्जितः ॥ ४ ॥ इति ॥ २४४ ॥ नवनैष्ठिकब्रह्मचारीत्वाचार्ये मृते कुत्र वसेदित्यत*आहाचार्यैत्यादि ॥ २४५ ॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥२४५

गुरुदारे इत्येकवचनमिह*छान्दसं प्रेते त्वाचार्ये नैष्ठिकब्रह्मचारी*गुणान्विते गुरुपुत्रे*गुरुवद्वृत्तिमाचरेत ॥ १ ॥ गुरुपुत्राभावे गुरुदारेषु*तदभावे गुरुसपिण्डे*गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २ ॥ २४५ ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् । प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४६

एतेष्वित्यादि ॥ २४६ ॥ गुरुपुत्रादिष्वविद्यमानेषु*गुरोः स्थानासनविहारवानग्नि*शुश्रूषां प्रयुञ्जानए*वात्मनो देहं साधयेत् ॥ १ ॥ २४६ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः । सगच्छत्युत्तमस्थानं नचेह जायते पुनः ॥ २४७ ॥

एवं चरतीत्यादि ॥ २४७ ॥ एवं प्रकारेण यो विप्रादिरवि*प्लुतः सन्ब्रह्मचर्यं चरति स*उत्तमं स्थानं ब्रह्मणः* सायुज्यमेव गच्छति ॥ १ ॥ २४७ ॥

नपूर्व्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्व्वीत धर्म्मवित् । स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्व्वर्थमाहरेत् ॥२४८

नपूर्व्वमित्यादि ॥ २४८ ॥ समावर्त्तनात्पूर्व्वं ब्रह्मचर्य*काले गुरवे धनादिकं दत्वा*धर्म्मवित्[illegible]किञ्चिदुप[illegible]

ख्यीत ॥ १ ॥ स्नातान्नप्रभृतस्नानं *करिष्यन्ब्रह्मचारी * गुरवेऽप्यशक्तोऽर्थं *तं * यदि दातुं शक्नोति स्वं दद्यात् ॥ २ ॥ २४८ ॥ किं किमाहरेदित्यत आह क्षेत्रं *हिरण्यं गामित्यादि ॥ १ ॥ २४९ ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम्। धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥२४९

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे *भृगुप्रोक्तायां संहितायां *द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २४९ ॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे *भृगुप्रोक्तायां संहितायां *द्वितीयाध्यायस्य ॥ १ ॥ वैद्य गङ्गाधरकृतायां *प्रमादभञ्जन्यां वृत्तौ *द्वितीयाध्यायस्य प्रमादभञ्जनी ॥ २१ ॥

ननु तर्हि ब्रह्मचारी *सदा गृहाश्रममावसेदथवा *किं गृहाश्रममाचरेत् *इत्यतस्तृतीयाध्यायमारभते ॥ १ ॥ तत्रादौ यावत्कालं ब्रह्मचर्यं * कुर्यात्तावन्तं कालमुपदिशति षट्त्रिंशदित्यादि ॥ २ ॥ १ ॥

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्। तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

यो ब्रह्मचारी न समस्त *वेदानधीते तत्र त्रैवेदिकं व्रतं *षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यम् ॥१॥ यस्ततोऽधिकमधीते *तेन त्रैवेदिकं व्रतं *तदर्द्धिकमष्टादशाब्दिकं चर्यम् ॥ २ ॥ यस्ततोऽप्यधिकमधीते तेन पादिकं *नवाब्दिकं त्रैवेदिकं *व्रतं चर्यमित्यत्र *विकल्पो नियमार्थः ॥ ३ ॥ अथ नियमार्थमाह *ग्रहणान्तिकमेवेति *यावता कालेन त्रिवेदाध्ययनं *समाप्तं भवति तावत्कालं व्रतं चर्यम् ॥४॥ षट्त्रिंशदब्दादधिक *कालेन नववर्षाद्वा *न्यूनकालेन त्रिवेद *ग्रहणं स्यात्तावन्तं वा * कालं त्रैवेदिकं व्रतं चर्यं भवेत् ॥ ५ ॥ ननु तर्हि त्रिवेदाध्ययनं विना *किं न ब्रह्मचर्यव्रतं *समाप्तं भवतीत्यत *आह वेदानधीत्येत्यादि ॥ १ ॥ ॥ २ ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

यदि समर्थो भवति * तदा त्रीन्वेदानेवाधीत्य * यदि वा तत्राशक्तः स्यात् *तदा वेदौ द्वावधीत्य ॥ १ ॥ तत्रापि यद्यशक्तः स्यात् *तदा वेदमेकं पूर्णं *वाऽऽगद्व्यवस्थयात् *सामवेदं ज्येष्ठसामवा ॥ २॥ यजुःशाखां वैकां पूर्णां *पूर्णामृग्वेदसमन्त्र *ब्राह्मणात्मिकां वा शाखां *मथाथर्ववेदस्यैकां वा शाखां। ३ यथाक्रमं यथाविधि *ब्रह्मचर्यं चरन्नधीत्य अविप्लुतब्रह्मचर्यो *भूत्वा गृहस्थाश्रममावसेदिति ॥४॥ गृहस्थाश्रमो यथाविधिदाराग्नि *ग्रहणपूर्व्वकमहा *यज्ञादिक्रियाचरण *गृहवासव्यापारः ५।पराशरेणोक्तं चैक *शाखाध्ययनं तद्यथा *तस्माद्दार्षलाभीत न ब्राह्मणो नविद्य यतः॥ अधीत्यशाखामेकां शाखां यदि सर्वां न शक्नोति ॥इति ।६। तत्र शाखाविशेषो ब्रह्मापितः स्वयं *साङ्गपङ्क्तिपावनेषु *सामवेदजैमिनिसामादिरिति।७।आवसेदितिप्राप्त *काले लिङ् गृहस्थाश्रममावासस्तु स्यात् *प्राप्तकालीनत्वविधौ।८॥तेनेयमनियमेनोक्ति* यदीच्छति गृहाश्रमं *वा तदा तमावसे *द् यदि नेच्छति तदा तु *नैष्ठिकब्रह्मचारी स्यात्।९।सति चाशक्तदारे ज्येष्ठ

ष्ठभ्रातरि*कनिष्ठस्त्वविप्लुतब्रह्मचर्य्यो*दाराग्निग्रहणपूर्व्वं*प्राप्तकालगृहवासोपि।१०।नदारान्गृह्णीयादनग्रज*
ज्यामाव्रजाग्निभोजी ज्येष्ठभ्रातृभ्यो*गृह्णीयादनुज्ञयात् ११। कृतदारे ज्येष्ठभ्रातरिनिरग्नौ*सतिनाग्निं गृह्णीयान्न*पित
रिपितामहे वाजीवति॥१२॥एतदविपरीतपर*कात्यायनादिभिरुक्तं*तदग्निग्रहणे वक्तव्यं*प्रदर्शयिष्यते सर्व्वं ।१३।
विधार्थं लिङ्नैवमर्थोभवति*अविप्लुतब्रह्मचर्य्यस्यगृहस्था*श्रमाकरणे विधुरत्वन्नंहिस्यात्।१४॥कृतदारे ज्येष्ठे च
*सतिकनिष्ठस्यदार*ग्रहणविधिर्भवति ।१५॥ अविप्लुतब्रह्मचर्य्य*इतिकिमर्थं दिप्लुत*ब्रह्मचर्य्यस्याप्रिजाते*गृहाश्र
मावासमतिषेधार्थं ॥१६। योहिब्राह्मणःक्षत्रियो*वैश्योवायथोक्तं विधिनोपनीतो*वेदारम्भसंस्कारे णसंस्कृतो
पि*यदिवेदंनाधीते॥१७॥स्नात्वासमावृत्ताभासः*सन्दारान् गृह्णातिसतु*श्रूद्रवाहदृष्टीभवति ॥१८॥ योऽनधीत्य
द्विजोवेदमन्यत्रकुरुतेश्रमं।सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छतिसान्वयः।इत्युक्तेः।१९।अनधीतवेदस्यच*कृतदारस्यापिवैवा
हि*काग्निग्रहणानधिकारो*ब्रह्मयज्ञवेदपाठासामर्थ्यात्२०साग्निकस्यपुत्रोज्येष्ठोऽग्रजोवा*नग्निकस्यावरजोवा*पा
विप्लुतब्रह्मचर्य्यः॥२१॥दारग्रहणपूर्व्वक*गृहावासस्यत्वप्राप्त*कालत्वादग्निग्रहणाधिकारा*भावाद्दारान् गृह्णीयान्न*
वैवाहिकाग्निं गृह्णीयादिति ॥२२॥ साग्निकस्यावरजस्तु*अविप्लुतब्रह्मचर्य्यः*प्राप्तकालगृहस्थाश्रमोवासः॥ २३ ॥
दारान्गृहीत्वाग्निमाधायगृहस्था*श्रमोक्तकर्म्मसुयोग्य*इत्यर्थोऽनेनज्ञापितः ॥२४॥२॥ ननुकिमर्थमविप्लुतब्रह्म*
चर्य्यःसन् गृहस्थाश्रम*मावसेदित्यतआह*तं प्रतीतमित्यादि ॥१॥२॥

तं प्रतीतं स्वधर्म्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्रग्विणं तल्पमासीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥ ३ ॥

तमविप्लुतब्रह्मचर्य्यं तेनैव*लोके प्रतीतं विख्यातं*स्रग्विणं सुवर्णादिमालाधारिणं ॥१॥ स्वधर्म्मेणपितुस्त
ल्प*मासनमासीनंब्रह्म*दायहरं पितुर्ब्रह्म* स्वात्मकस्यदायस्यहरणशीलं भ्रातृभिःसहपितुर्दायविभाग*काले वि
भागकृतसर्व्वं*जनःप्रथमं ज्यैष्ठोद्धारे णगवा*स्वलङ्कृर्य्येद् योग्यं कुर्य्यात्॥३॥विप्लुतब्रह्मचर्य्यं तु*शूद्रवद्वाक्ये ज्यैष्ठो
द्धारे णगवा*प्रथमं दायहरत्वेनमनार्हयेत् ४वक्ष्यते हि दायभागे*ज्येष्ठस्तुजातोज्येष्ठायां*हरेदृषभषोडशाः॥५॥
तथा । पुत्रःकनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायां चपूर्व्वजः।कथं तत्रविभागःस्यादितिचेत्संशयोभवेत्॥६॥ एकं वृषभमुद्धारं
संहरेतसपूर्व्वजः।ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥७। इति इत्यं वं व्याख्यानमविद्वान्*प्रमादीवाचाष्ट
ब्रवीद्व*दायस्तं हरतीतिब्रह्मदाय*हरःपितृतोऽधीत*वेदं पुत्रमित्युचाते ॥८॥ पितृतोऽध्ययनं ख्यापितु र
भावेऽन्यतोऽध्ययन*मितिप्रमादिव्याख्यान*मसाधुपितरपाङ्क्तेयत्वादिदोषात् ॥९॥२॥ अथैवं प्राप्तकालगृहस्था
श्रमा*वासःकथं गृहस्थाश्र*मावासं कुर्य्यादित्यत*आहगुरुणानुमतइत्यादि ॥१॥४॥

गुरुणानुमतःस्नात्वासमावृत्तोयथाविधि । उद्वहेतद्विजोभार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ ४ ॥

योद्विजोब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्योवा*यथावदुपनीतःसन्*यथावद्ब्रह्मचर्य्यं च*चरन्वेदान्वेदौवेद*मेकमेकांशाखां
वाधीते ॥१॥अविप्लुतब्रह्मचर्य्यः*प्राप्तकालगृहस्थाश्रमावासः*साग्निकनिरग्न्यन्यतरपित्रमाम्*ज्येष्ठःपुत्रोभवति॥२

योवापितृहीनःसाग्निनिरग्नानां*तरजो्ष्ठभ्रातृमान्स्यात्*पितृज्येष्ठभ्रातृभ्यांवा*हीनोयःस्यात्सयदि* गृहस्था श्रमावासमिच्छेत् ॥३॥ तदागुरुणानुमतः*सन्यथाविध्यभृत*स्नानंकृत्वासमावृत्तो*गुरुकुलात्पितृकुलंपुनःप्राप्तः ॥४॥ सवर्णां लक्षणान्वितां *भार्यांभार्य्यासंज्ञांनारीं *यथाविधिउद्वहेत॥५॥ ननुसमावृत्तैरवाचार्य्यकुलात्*पितृ कुले पुनरागमनंस्यात् * तेनगृहवासोभवेत् ॥ ६ ॥ किमर्थंउद्वहेतेत्युक्तमितिचे* त्तत्रोच्यतेनखलुगृहेवासो* गृहस्थाश्रमावासोऽभिधीयते ॥७॥ गृहिणीतु गृहंतया*सहाश्रमेसम्यग्वासो*गृहस्थाश्रमावासइति*ज्ञापनार्थ मुद्वहेतेति ॥८॥ एतथानान्यत्राप्युक्तं*नगृहंगृहमित्याहुर्गृहिणीगृहमुच्यते । तयाहिसहितःसर्व्वान्पुरुषार्थान् समश्नुते । इति ॥९॥ तथादक्षेणाप्युक्तं*पत्नीमूलंगृहंपुंसांयदिछन्दाऽनुवर्त्तिनी । गृहाश्रमसमंनास्ति यदिभा र्य्यावशानुगा ॥ इति ॥ १०॥ ननुतर्हि समावर्त्तदिनात्पर * दिनमेवकिमुद्वहेत् * दक्षेणापिह्यभिहितं ॥ ११ ॥ अनाश्रमीनतिष्ठेत्तु*दिनमेकमपिद्विजः । आश्रमेणविनातिष्ठन्*प्रायश्चित्तीयतेहिसः ॥१२॥ जपेहोमेतथादाने स्वाध्यायेचरतस्तु यः । नासौतत्फलमाप्नोतिकुर्व्वाणोप्याश्रमाच्च्युतः ॥ इति ॥ १३ ॥ इतिचेत्तत्रोच्यतेकन्याप्राप्ति * कालपर्य्यन्तंप्रतीक्षणेदोषा * भावउक्तो व्यासेनस्वसंहितायां * ॥ १४ ॥ तद्यथा ॥ एवंस्नातकतांप्रा प्तोद्वितीयाश्रमकाङ्क्षया ॥ प्रतीक्षेतविवाहार्थमनिन्द्यान् यसम्भवाम ॥ इति ॥ १५ ॥ कश्चित्संवत्सर कालप्रतीक्षा * कर्त्तव्येत्याहततःपरंप्रायश्चित्तं * कर्त्तव मित्युवाचयथा ॥ १६ ॥ अनाश्रमीसंवत्सरं * प्राजापत्यंकृच्छ्रंचरि * त्वाश्रमसुपे यात् द्वितीये ऽतिकृच्छ्रं * तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रं * मतऊर्द्ध्वंचान्द्रायणम् ॥ इति ॥ १७ ॥ तत्रवेदाग दत्ताभार्य्या*प्राग्विवाहाग्निर्यतेऽथ* यत्कर्त्तव्यंतदुक्तंकात्यायनेन ॥ १८॥ यस्यदत्ता भवेत्कन्यावाचासत्येनकेनचित् । सोऽन्त्यांसमिधमाधास्यन्नादधीतैवनान्यथा ॥१९॥अनूढैवतु साकन्यापञ्चत्वंयदिग च्छति ॥ नतयाव्रतलोपोऽस्यतेनैवाल्यांसमुद्वहेत् ॥२०॥अथचेन्नलभेतान्यांयाचमानोपिकन्यकाम् । तमग्निमात्मसा त्कृत्वाक्षिप्रंस्यादुत्तराश्रमीति ॥२१॥ ननुप्रविवाहकालविधिर्गृह*स्थाश्रमोक्तकर्म्माधिकारिणामुक्तः॥ नासौत तफलमाप्नोतिकुर्व्वाणोप्याश्रमाच्च्युतः । इति ॥२२॥ यस्तुद्विजोनिरग्निसाग्निकान्य*तरपितृमानथवा*पितृहीनःकृत दार*ज्येष्ठभ्रातृमानविस्मुतब्रह्मचर्य्यः ॥२३॥ गुरुणानुमतःस्नात्वा*यथाविधिसमावृत्तो*गृहस्थाश्रमोक्तकर्म्मानधिका री*सकिमुद्वहेन्नवाऽथ*कदावाप्युद्वहेतेतिचेत् ॥२४॥ तत्रोच्यतेपृथग्धर्म्मविवृद्धये *इतिवचनात्तेनैकान्नभुजो*भ्रा तरोज्येष्ठभ्रातुः*क्रियया क्रियावन्तःस्युः ॥ २५ ॥ तेषानधिमुतब्रह्म*चर्य्याणांसमावृत्तानां * विवाहेकाल नियमोनास्तिज्येष्ठ*श्चेदपुत्रकोभवति*तदाप्युपयमोद्वहेत ॥ २६ ॥ वक्ष्यतेहिभ्रातृणामेकजातानां*मेकश्चेत् पुत्रवान्भवेत् ॥ सर्व्वांस्तांस्तेनपुत्रेणपुत्रिणोमनुरब्रवीत् ॥ इति ॥ २७ ॥ पृथगन्नास्तुस्वधर्म्म*करणार्थंपूर्व्वोक्त कालेविवहेत्*पितृमांस्तुपितुःक्रियया क्रियावान्*यथाकाममुद्वहेत् ॥२८॥ पितुरनन्तफलदपुत्रोत्पाद*नार्थंवशिष्ठे नोक्तंहि ।२९। पुत्रेणलोकाञ्जयतिपौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथपुत्रस्यपौत्रेणब्रध्नस्याप्नोतिविष्टपम् । इति।३०। ननुवि वाहेनकथ*मेवंगृहस्थाश्रमोक्त*धर्म्माधिकारीभवति*कोऽयमस्यविवाह इति*चेत्तत्रोच्यतेश्रूयतां ॥३१॥ उद्वहतेरर्थोलो के*वैदेचप्रसिद्धोवाम*कर्म्मचतुष्टयात्मक*आग्नेयपुराणेऽग्निना*ऽभिहितस्तद्यथादृश्यते।३२।कन्यादानंशचीयागोविवा होऽथचतुर्थिका । विवाहएषकथितोवामकर्म्मचतुष्टयः ॥ इति ।३३। द्विजातीनांपुंसामाश्रमारम्भेतु*प्रथमोब्रह्म चर्य्याश्रमोदक्षिणः*कायवाङ्मनोभिर्मैथुनवर्जनात् ।३४ तद्विपर्य्ययात्तु गृहाश्रमोवाम*स्तत्रैतत्कन्यादानादि*

कर्मवत् इत्योर्विवाहः कथितः।३५। तत्र कन्यादानं सं बाह* विप्रं ब्राह्मादिकर्म्मभेदाद्भाते*अदिकन्याया विवाहः३६ स्त्रीविवाहं निबोधते*न्यायभास्त्रीविवाहोद्युक्त*स्ततो विवाह इति तद्विवाह*कन्याग्रहणपूर्व्वकं*.वं वाचिको होम उत्तः ।३७॥ ततश्चतुर्थि कान्हीम:*सप्तपदीगमनान्त*व्यापार इति कर्म्मसमवायात् क्रिया*विवाहोर्विवाहमन्त्र।यांसमूर्य त्वात्।३८। मनुनाहि स्वयं वक्ष्यति*पाणिग्रहणिकामन्त्रा*नियतं दारलक्षणं। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया*विद्वद्भिः सप्तमे पदे। इति ३९ ॥ यवीयानेतु यवीयजाये मं नो*स्तेतु नविवाहमन्त्रा*वाग्दानादिप्रागग्निपरिणयनात् यथा ।४०। वैवाहिके ऽग्ने कुर्व्वीत*इम कामसृदान्यवीम। अश्मानं यां तां सप्त आवीराद्याम्भ्रीमे नयेत्॥४१॥ इति॥ तथाविधविवाहे तु पि त्रादिभिः * कन्यायाम्बधाचमोक्त * कर्म्मावरणाद्ध्यात * वरायचद्दानं सतत् * कन्यायाविवाहभूतः ॥ ४२ ॥ तद्धोय मानकन्यादानसिवात्र * कूलग्रहणादिवत् * पदीगमनान्तक्रिया*स्त्रीपुरुषयोर्विवाह इति ॥ ४३ ॥ तत्रापि तादिकर्तृक* दानसिद्धिमत्त्वात् कन्यायाःकर्म्मत्वं * तदनुकूलग्रहणादिस्नातव्या * व्यापारवत्त्वाद्वरः कर्त्ता ॥ ४४ ॥ तत्साधकतमव्यापारयाजना*योजनादिमत्त्वादृयाज*काश्यपपादुकंकरणम् ॥ ४५ ॥ कन्यादाने पित्रादिः*कर्त्ता पितृतःकन्याग्रहणे ऽपादानं *दानग्रहणयोर्ग्रहणस्य प्राधान्यात्*ग्रहणाधीनाहि तत्सिद्धिः ॥ ४६॥ वरस्तस्य प्रदान मपिग्रहणा*द्विव्यापारे स्वतन्त्र इति कर्त्ता*नच म.दानं प्रतिग्रहणमधिकरणं ॥४७॥ यद्यपि सप्तपदीगमनान्ता*क्रियास्त सहैव भार्याया*तत्र भार्याव्यापारो हि*पतिक्रियाधीन इति*नभार्यायाःकर्त्तृत्वंस्यात् ॥४८॥ इत्येवं मन्त्रःप्राप्तस्त्रे* प्रागानुसन्धामीतादिभिर्विवाहे *सप्तपदीगमनान्ते *कन्यापतुरेवात्मीयात् ॥४९॥ पत्युरेवात्मीभावात्पा* ब्राह्मणकन्यावाक्षत्रियकन्यावा*वैश्यकन्यावापितृगोत्रात् इष्टा ॥५०॥ यनब्राह्मणे गोत्राख्यात्*सप्राक्षणोऽयमार्ष गोत्रोऽर्ज्जक*भूतपौत्रादिपुमपत्यं ॥ ५१॥ तस्यैवार्ष गोत्रसाम्याज्जीभूय *पौत्रादिकापत्यं गोत्रा*व्यादिति ब्राह्मणा बभवतिनत्र*क्षत्रियावैश्यावावर्त्तते ॥५२ ॥ लिखितेनर्षिणा तदुक्तं तद्यथा*विवाहे चैव निर्वृत्ते *चतु र्थेऽहनिवारिषु। एकत्वं सागता भर्त्तुर्गोत्रे पिण्डे च सूतके ॥ ५३ ॥ स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे। भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥ इति ॥ ५४ ॥ बृहस्पतिनाचाभिहितं*मरीवार्द्धं कृताजायापुत्राः पुन्यफलं समा ॥ ५५ ॥ पाणिग्रहणिकामन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः। भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्यास्तस्याः पिण्डोदक क्रियाः ॥ इति ॥ ५६॥ कात्यायनेनचाभिहितं*संस्थितायान्तु भार्यायां *प्राक् सप्तमपदात्क्रिया। पैतृकं भज तगोत्र*मूर्द्धन्तुपतिपैतृकमिति ॥ ५७॥ इत्येवं मन्त्रैर्विवाहे *कन्याश्रमोक्तकर्म्मवि*धेयकरणयोग्यता* इपाःसप्त पदीगमन*पर्य्यन्ताभिःक्रियाभिराधीयते ॥५८॥ आभिर्विवाहक्रियाभिः*कन्यायां पत्यासह कात्मी* कृतापतिगो त्रांपति*सापिण्ड्यसावर्ण्यादिभाजश्चजाता॥५९॥ ग्रहणरक्त पूनर्जनयित्वा*तयोर्गृहाश्रमोक्त*कर्म्माचरणयोग्यता* रूपगुणमाधीयते ॥ ६० ॥ तदन्वाहाश्रमोक्तकर्म्म*विधेयकरणयोग्यता*गुणाधानं विवाहसंस्कारःसिद्धः ॥ ६१ ॥ नैवं शूद्राविवाहोमन्त्रेण*विधानाभावात्तत्र*संभोगादिकाश्वाश्रमोक्तकर्म्म*करणयोग्यतास्त्येव * तत्रापि तत्र प्रवृत्तः ॥६२॥ एवमेवार्षप्राजापत्यविवाहेऽपि*गृहाश्रमोक्तकर्म्म*संभोगादिकरण*योग्यतास्त्यवातोनाप्रवृत्त इति ॥६३ इत्येवं विवाहपदार्थं निर्व्विवेदाप्राकविराज ॥ ६४॥ आच्छादयाच्च पित्वात् श्रुतशीलवते स्वयम्। आहूय दा नं कन्यायाब्राह्मो धर्म्मः प्रकीर्त्तितः ॥६५॥ इत्यत्तद्विवाहलक्षणं मत्वाह*यमकन्यायादानं तदनन्तरं दानमनु विवाहापत्तिरिति ॥६६ ॥ ततोऽप्यतेऽस्यैवगृहाधेति*दानमत्रणं तादर्थ्ये लुट ॥६७ ॥ अतापुटीवत्पुर्वार्चिता *

सूत्रे याववुलग्र चणा*इ।वकर्मभर्ग्रामन्यत्रापि*कृत्यलुग्रटमताथविधानात् ॥६८॥ एषभ्र न्तोऽपलपति*नचप्रयात्य
न्धोयमनुनापूर्व्यं*स्त्रीविवाहान्निरोधत तुत्का*ऽष्टधास्त्रीविवाहउक्तः ॥६९॥ कन्यादानमात्रं हिनविवाहःरहहि
विजउदइ तभार्या*भित्वात्तोविवाहखल्वो*पुरुषनिष्ठएकएव* ॥७०॥ कन्तु ःखलभु सव्यापारसहितं* कन्याया
दान कन्यायाविवाहउक्त* स्त्रवविवाहे कन्यादाता*किं वा प्रारवक्त्याद्दोढासयात् ॥७१॥ एवं याकरणसमाजेपि*
नावात्सोदधिरःकृत्य*लुग्रटोवहुलमितिच*सूत्रं कथं कुतोऽघृणोत्॥७२॥ वर्णपातधूनिवदूवे:*पटामानसूत्रं यदि*
कथञ्चित्तुतस्विच्छुतं*नचार्थतःश्रुतमेव ॥७३॥ वहुलपदग्रणात्किं भावकारकेभ्यो*ऽन्यस्मिन्नर्थे कृत्प्रत्ययः* स्याद
स्रोतं याकरणं*पाणिनोपदासीयकिं सम्पद्यते ॥७४॥ खयस्त्वयद्दिवाहलक्षणक्तं *भार्यात्वसम्पादकज्ञानं विवाह*
इतितेनकिं न्वहेवसन्*कां चिद्भार्यां जानन्वोढास्यात्॥७५॥ कन्याचनभार्यात्वसम्पादक*ज्ञानवतीकथं तस्या*
विवाहस्त्विभिर्भवति* ज्ञानविषयताहियेवर्त्तते ॥ ७६॥ नचविषयतयाभार्यात्व*सम्पादकज्ञानवती*कन्याभ
वतिसाहितज्ज्ञानविषया ॥७७॥ अपरस्वकश्चित्पुरुषविवाह* मेवकन्यादानं मत्वा*व्याचष्ट स्त्रीविवाहानिति।
भार्याप्राप्तिहेतून्विवाहान् शृणुतेति ॥६८॥ तदप्यसाधुभार्याप्राप्ति*हेतूनित्यर्थस्त्रीशब्दे*नाभिहित
त्वात् ॥७९॥ स्त्रीणांविवाहाइतिस्त्रीभिःसहविवाहा*इतिवाविग्रहे समासे ख्यार्थत्वा*न्वयादिबाधाभावात्वल
क्षणाभवति ॥८०॥ स्त्रीप्राप्तिहेतु विशेषणे नच*पतिप्राप्तिहेतुविवाहव्यावृत्ते * रितिचेत्तर्हि किं दानात्*कन्या
यावरप्राप्तिर्न स्यात् ॥८१॥ विवाहे खलुस्त्रीणां पतिलाभः*पुंसां स्त्रीलाभोयुगपद्भवति*नह्यन्यतरोलाभे विवाहो
पपत्तिः ॥८२॥ तस्मात्स्त्रीपदोपादानं*व्यर्थं भवतिविवाहान्*निरोधत त्युक्तौ वसिद्धेः ॥८३॥ अथैवं कश्चिद्वा
पदो*व्याचष्टे यत्रविवाहे*त्वेवं कन्यायादानं स*ब्राह्मोधर्मो विवाहइति ॥ ८४॥ तदपिप्रमादव्याख्यानं *नहि
सप्तपदीगमनान्तक्रिया*मकेवलं स्त्रीविवाहः*साङ्गोभयोर्विवाहः ॥८५॥ तस्मान्नसब्राह्मोधर्मस्तथाविधं* कन्या
दानं तु ब्राह्मोधर्मः ॥८६॥ अपरस्वकश्चिदाह*चरमसंस्कारात्मकलव्यापारो*विवाहइतितच्चासत् ॥८७॥ आधानि
कक्रियाहिमनुष्याणां*चरमसंस्कारइति ॥ ८८॥ ननुद्विजइतिकिमविस्मृत*ब्रह्मचर्यएवनिखिलोब्राह्मणः*क्षत्रि
योवैश्योगुरुणामतः ॥८९॥ स्नात्वायथाविधिसमा*वृत्तःकिन्तुदूषितेतिचेन्न ॥ ९०॥ परिवेत्तादिदोषवचने नहि*
समापितं खयंमनुनेदं ॥ ९१॥ नाकृतदारेज्येष्ठभ्रातरिसति*कुब्जवामनमादिभ्योऽन्य * वोढव्येन्यतदभानुमा
नात् ॥९२॥ वचनात्तथातद्यथा*दाराग्निहोत्रसंयोगं*कुरुते योऽग्रजे स्थिते। परिवेत्तासविज्ञेयः*परिवित्ति
स्तुपूर्वजः ॥९३॥ परिवेत्तापरिवित्ति*र्यया चपरिविद्यते। सर्वे ते नरकं यान्ति*दातृयाजकपञ्चमाः ॥९४॥ इति
पराशरेणापि तद्वचनमुक्ता*कुब्जवामनखञ्जेषु*गद्गदेषुजडेषुच। जात्यन्धेबधिरेमूके*नदोषःपरिवेदने ॥९५॥ क्लो
वेदेशान्तरस्थेचपतिते व्रजिते पिवा। योगशास्त्राभियुक्ते च*नदोषःपरिवेदने ॥९६॥ पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारी
सुते तथा॥ दाराग्निहोत्रसंयोगे नदोषःपरिवेदने ॥ ९७॥ इति॥ छन्दोगपरिशिष्टे च * देशान्तरस्थक्लीवै
काण्ड यानऽसहोदरान्। वेश्याभिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥ ९८॥ जडमूकान्धबधिर कुब्जवामनकुण्ठ
कान् ॥ अतिवृद्धामभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ॥ ९९॥ धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतःकारिणस्तथा। कुलटो
न्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्नदुष्यति ॥ १००॥ इतीयं कुब्जादावग्रजे भ्रात * र्यकृतदारे स्थिते कनिष्ठस्य * दार
वे[illegible] दोषोनभवति॥ १०१॥ एभ्योऽन्यस्मिन्नकृतदारेऽग्रजे * सतिकनिष्ठस्यदार * वेदनं परिवेत्तृत्वा

द्वयोर्दोषः ॥ १०२ ॥ देशान्तरस्वरूपमितिदेशान्तर * उक्तं नारदेन यथा ॥ १०३ ॥ वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधा यकः । महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥ १०४ ॥ देशनामनदीभेदान्निकटेऽपि भवेद्यदि । तत्त्वदेशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ १०५ ॥ द्वयं त्रिंशद्योजनानां यत्र नश्रूयतेऽथवा । तद्देशान्तरं प्रोक्तं मुनिभिर्ब्रह्मकोविदैः ॥१०६ इति । बृहस्पतिनाप्युक्तं यथा * देशान्तरं वदन्त्येके * षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥१०७ इति देशान्तरस्थे ज्येष्ठभ्रातरि * कनिष्ठो विवाहार्थं तं * यावत्कालं प्रतीक्षेत * तदुक्तं वशिष्ठेन यथा ॥ १०८ ॥ अष्टौ द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं * भ्रातरमनिर्विष्टम * प्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति ॥ १०९ ॥ तत्रकात्यायनः * षड्वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोर्गतः । न्यायाः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनःपुनः ॥ ११० ॥ उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव च । राजयक्ष्मामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥ १११ ॥ गौतमेनाप्युक्तं यथा * द्वादशवर्षाणि पत्नी * षण्मासान् प्रोषिता * सम्बन्धे भ्रातरि चैवं * ज्यायसि यवीयान् कन्याग्न्युपयमेषु षडित्येके ॥ ११२ ॥ इति । छन्दोगपरिशिष्टे च * धनवार्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा । प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥ ११३ ॥ प्रोषितं यद्यशृण्वान मब्दादूर्ध्वं समाचरेत् । आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये समाचरेदिति ॥ ११४ ॥ मतङ्गजवामनादिव्यतिरिक्ते * सोदरे ज्येष्ठभ्रातर्यकृतदारे * सति कनिष्ठो दारग्रहणोपरि * वेत्ता ज्येष्ठः परिविन्नः स्यादितियत् ॥ ११५ ॥ भगिन्या ज्येष्ठायामनूढायां * सत्यां कनिष्ठा विवाहेऽग्रे दिधिषूः * स्याज्ज्येष्ठा च दिधिषूः स्या * दितिवचनं तत् ॥ ११६ ॥ ज्येष्ठस्य विवाहात्पूर्वं वत्सरे किं * पूर्वं मासे किं पूर्वं दिवसे ऽथ किं * मे कस्मिन्दिने पूर्वं वा * कनिष्ठस्य विवाहे ॥ ११७ ॥ तथा ज्येष्ठायाः पूर्वं कनिष्ठाया विवाहे किं दोषः स्यादि * त्याशङ्कायां बृहस्पतिनोक्तं यथा ॥ ११८ ॥ एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नपि वासरे । विवाहो नैव कर्त्तव्यो गर्गस्य वचनं यथा ॥ ११९ ॥ इत्येकोदरप्रसूतानामिति * भ्रातॄणां भगिनीनाञ्च * तद्यथा भ्रातॄणामेकोदरप्रसूतानां मध्ये ॥ १२० ॥ ज्येष्ठस्याकृतदारे कनिष्ठेन * एकस्मिन्वासरेऽपि न * पूर्वं विवाहः कर्त्तव्यः * परिवेत्तृत्वपरिवित्तित्वदोषात् ॥ १२१ ॥ तथैवैकोदरप्रसूतानामपि * भगिनीनां मध्ये ज्येष्ठायां भगिन्या * मनूढायां सत्यां पूर्वं कनिष्ठाया * विवाह एकस्मिन्वासरेऽपि नैव ॥ १२२ ॥ अग्रे दिधिषूदिधिषूदोषात्तयोः * पत्योः प्रायश्चित्तविधानादत * एकस्मिन्वासरेऽपि समकाले * ज्येष्ठाक्रमात्तु विवाहो नेष्टः ॥ १२३ ॥ एकस्मिन्वासरेऽपि समकाले * ज्येष्ठकनिष्ठयोर्विवाहे ज्येष्ठानु * क्रमात्तु विवाहे ज्येष्ठं परित्यज्य * कनिष्ठस्य विवाहो न भवति ॥ १२४ ॥ एवं कन्ययोरपि द्रष्टव्यं यथा * पाण्डवानां त्रयाणां द्वयोस्तु भ्रात्रो * सौदर्योरेकस्मिन्वासरे सम * काले विवाहो न दृष्टः श्रूयते ॥ १२५ ॥ नचतेषां ज्येष्ठानुक्रमेण विवाहोऽभवत् * कन्यायाः पुनर्भूत्व * प्रसङ्गादेवमपि ॥१२६ लवणाभ्यां सोदरयो * रेकस्मिन्वासरे ज्येष्ठानुक्रमेण * प्राक्पश्चात्काले विवाहो न दृष्टः ॥ १२७ ॥ एकस्मिन्दिवसे च वसोदराणां तथैव च । युग्ममौद्वाहिकं वर्ज्यं कन्यादानद्वयं तथा ॥ १२८ ॥ इति मत्स्यसूक्तवचनेऽपि युग्म * मौद्वाहिकमिति ज्येष्ठ * कनिष्ठयोस्तथैवेति * व्यतिक्रमादेकस्मिन्दिने * युग्ममौद्वाहिकं वर्ज्यं ॥ १३० ॥ परिवेत्तृत्वपरिवित्तित्वदोषात् * ज्येष्ठं परिवर्ज्य यित्वा * योदारान्विन्दति स परिवेत्ता * यं स परिवित्तिर्ज्येष्ठः ॥ १३१ ॥ अपपदेव र्जनं * एकदिने समकाले * विवाहे ज्येष्ठवर्जना * भावान्नदोषः श्रूयते ॥ १३२ ॥ ज्येष्ठानुक्रमे च कस्मिन् * दिने विवाहे दोषो नैवास्तीति * कन्यादानद्वयं तथेति ॥ १३३ ॥ एकस्मिन्दिने ज्येष्ठाकनिष्ठावयाति * क्रमेण कन्यादानद्वयं वर्ज्य * मग्रे दिधिषुदिधिषूदोषान्ततः ।१३४। तयोः पत्योः प्रायश्चित्तविधानात् * एकदिने समकाले * ज्येष्ठानुक्रमे च दोषाभावान्न * प्रतिषिद्धः कृत इति ॥१३५॥ नन्वपि तत्र श्रवणात् * बृहस्पतिममावसे * द्विज्यन्तं तेनापि विम तत्र श्रवणात्सान्निध्य स्यानमावासः स्यात् ।१३६। यदि नश्यात्तदा द्वितीयो निष्क्रमि * र्दिने विवितिद्यदिना * शौचविधानं गृहिणो * नस गच्छते इति चेत् । १३७ । तत्रोच्यते श्रुतिस्मृतिरूपं हि धर्मशास्त्रमनेन धर्म्यं * कर्मभिर्यज्ञात् नाधर्म्यम् ।१३८। यस्मात् अन्यत्र वः समियन्तु वो * वैश्रवस्तेषां पञ्चधनान्ते * कर्मभिः कृतेऽपि संस्कारे ।१३९। प्रथमान्यमर्थान्तु * द्वितीयाद्यथान विहित * समाम्नाते पाविवाहो व्यतीतो नापि * स्यात्तेनावशिष्टएव ।१४०। यदयमनाम्नायः समवायिनः * समवेतं प्रत्येक

मपि वर्णे वर्णे वाधर्म्म्योविवाहः ।१४१। तेषांब्राह्मणप्रभृतीनांसम*ब्राह्मणत्वादिरस्त्यार्थ*मिने दाम्निब्राह्मणादुत्कविधि
मो*दाशोयुक्त्यावाव्यवस्थापाः ।१४२। शूद्रवत्तेपितेषां *नमुद्रोक्तविधानेन*विवाहव्यवस्थाकार्या ।१४३।यदिवादावि
देषां पुत्राःकेचित्*प्रायश्चित्तंकृत्वायथावत्संस्कृता*ब्रह्मचर्यं चरन्तीव दमधीता ।१४४। अवियुक्तब्राह्मणगौः*सन्तोऽवी
कृत्वा*ममावसेयु*स्तदर्थं ब्राह्मणप्रभृतीनिरहा ।१४५। ननूक्तेतद्विजोभार्यामिति*कथमपदं नि*हानूशमार्या
भवति ।१४६। नैवं संज्ञाया हिमत्वः*कर्म्मणियत्पत्ययनिष्पन्ना*विवाहाद्विभार्योच्यते ।१४७। अन्योऽसं भा
र्यामितिपाणिनीय*सूत्रं यामसंज्ञायांभ जः*क्यब्विधाना ऽकृलोपा*दितिपूर्वं यसंज्ञाया *अजोणाह्रवतिभार्यास्ति ।१४८
ननुतर्हिकथंकाभार्यास्त्रीति*चेत्तत्रोच्यतेस्वयं य*दत्र वाच्याभेवध्यते ।१४९।शूद्रैवभार्याशूद्रस्यसबस्यायविधश्रूते ।
तेचस्वाचे वराश्चतास्वस्वाचाग्रजन्मनः ।१५०।तेनपूर्व्वं वर्णा जानारीनाधम*वर्णसाभार्यास्य संज्ञा* देवं संज्ञायामेव
भार्याशब्दःशब्दः नापिप्रयोजितः ।१५१ । विन्देतविधिवद्भार्यामसमानार्षगोत्रजामितिगौतमनाम्नैव संज्ञायां*
भार्याशब्दःप्रयोजितः ।१५२। व्यस्त्वःसवर्णां भार्यां विन्देतानन्तरपूर्व्विका*मितो वं भार्याशब्दार्थे *मविधानकस्मि
ह्याचष्टे ।१५३। भार्यात्वस्वरूपसहितविशेषणत्वे *नेतरेतराश्रयोन*उहृ तद्विजोभार्यां* मित्यादौभाविनिभृत*वड
पचारोविज्ञेयः ।१५४। विवाहादनन्तरमेव*भार्यात्वनिष्पन्नेरिति*तत्तु प्रमादादाख्यातम् ।१५५। यतोविन्देतसह
शोभार्या।* मित्यादौभार्याशब्देन*स्वरूपसहितविशेषणं ।१५६। सवर्णामित्यादिविशेषणं या * विशेषितत्वात्सवर्णा*
मितियम्येषांविवाहे *यासवर्णाभवतिताम् ।१५७। नचभाविनिभूतोपचारःस्या*द्भार्यां तिभविष्यतिणादिधाना*न्न
दिभूतेश्चादिभिरसंज्ञापि ।१५८ । ननुतर्हि किं ब्राह्मण*सवर्णां वर्णानां कन्यां* उद्वहेत्तत्क्षत्रियस्त्रयाणां कन्यां*
वैश्योद्वयोस्सुवर्णयोःकन्यादिति ।१५९ । नैतं ततप्रतिषेधार्थं हिसवर्णा*मित्यत्रतर्हि जन्मनासवर्णामिति वसवर्णामि
त्यर्थोसिद्धाति*भार्यं भार्यामितिवचनं ।१६०। नैवं सवर्णामितिमात्रोक्तौहि*जन्मतःसवर्णामितिप्राप्ते *भार्या
मितिवचने नसोऽर्थोव्यवच्छिद्यते ।१६१। याभार्याविवाहात्पत्युःसवर्णा स्यात् * तां सवर्णामित्यर्थोवाऽयते
न*सवर्णामित्येषांविग्रहवाक्यम ।१६२। सापि चशब्दत्वात्समानोऽस्या* पत्युःसमानोवर्णोविवाहेन*सम्भवतिय
स्यास्तांसवर्णां भार्याम् ।१६३ । यथादण्डैःसदण्डैश्च*प्रहृताप्रवृत्तं युद्धं * दण्डादण्डियुद्धमिति*न्यपदार्थे बहुव्रीहिः
।१६४। तथासवर्णामित्यत्र*विवाहेनसम्भवतियस्याइत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः ।१६५। मन्वे विवाहेनपति*सामर्थ्यस
म्भवोब्राह्मणादुहितुः*क्षत्रियदुहितुर्वैश्यादुहितुश्चभवति ।१६६।नतुशूद्राद्दुहितुर्मन्त्रे विवाह*विधानाभावादिति
।१६७। तथाब्राह्मणोब्राह्मण*क्षत्रियवैश्यकन्याउद्वहेत*क्षत्रियःक्षत्रियवैश्य*कन्ये वैश्योवैश्यकन्याम् ।१६८।नतु
शूद्रकन्यांमन्त्रै*र्विवाहाभावादसावर्ण्या*तत्रजातपुत्रस्यशूद्रत्वदोषात् ।१६९। मन्वेवश्चेत्तर्हि सवर्णामुद्वहेत*तेतां
वमालवचनां* तदर्थःसिद्ध्यतिवार्थं *पुनर्भार्यामितिवचनं ॥१७०॥ नैवं प्रतिलोमजास्तु * क्षत्रियवैश्ययोमन्त्रै*
र्विवाहे नसवर्णाः*स्तासां तद्व्यवच्छेदार्थं भार्यामिति ॥ १७१ ॥ नहिक्षत्रियस्यभार्या*ब्राह्मणदुहितानवा*
वैश्यस्यभार्या क्षत्रिय*ब्राह्मणदुहितरौस्तः* ॥ १७२ ॥ ननुयदिक्षत्रियेणोढाब्राह्मण * दुहिताक्षत्रियाभवे*द्वैश्ये
नोढाक्षत्रियकन्याब्राह्मण*कन्येवैश्येएवस्याताम् ॥१७३॥तर्हि क्षत्रियात्स्वोढायां*ब्राह्मणकन्यायां जातः*क्षत्रियएव
भवतु नतु सूतोभवतु ॥१७४॥ वैश्याच्चस्वोढायां *क्षत्रियकन्यायां* जातोवैश्यएवभवतु * नतु मागधोब्राह्मण
कन्यायांचवैश्यएवनवैदेहः ॥१७५॥ सवर्णाभ्यःसवर्णास्तु*जायन्तेवैसजातयः*इति वं याज्ञवल्क्यादिवचनात् ॥१७६
नैवं यतोब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः*पूर्व्वंपूर्व्वं गुरवउत्तरोत्तर *लघवइतिलघुत्वात्पूर्व्वोत्तरविवाहाः ॥ १७७ ॥ पूर्व्व
पूर्व्वस्मात्तरोत्तरानारी विवाहेतिभार्यासंज्ञा तत्रयदिक्षत्रियोवैश्योवापूर्व्वां पूर्व्वां मोहादुद्वहेत् ॥ १७८ ॥
तदागुर्व्वी कन्या तद्वहन्स्वमपकर्षाधःपतितापथं सोभवतितस्मात्तस्यपथ्यं सज्जःशूद्रधर्म्मास्यात् ॥ १७९ ॥
वस्मात्ऽब्रह्मयमेवशूद्राणां वर्णधर्म्माणाःसर्व्वेऽपथ्यं सज्जाःस्मृताः ॥ १८० ॥ इतीवमभिप्रेत्याविष्णुनोक्तं च*यथब्रा
ह्मणस्यावर्णात्वक्रमेण चतस्रोभार्याभवन्तितिसृःक्षत्रियस्यद्वेवैश्यस्यैकाशूद्रस्य । इति । १८१ । असवर्णात्वक्रमे

मेधातिथिना प्रतिलोमजानामस्त्रीणां भार्यात्वं प्रतिषिद्धा । १६७ ॥ एतदभिप्राय एव नारदोऽब्रवीत् आनुलोम्येन
वर्णानां यज्जन्म स विधिः स्मृतः । प्रातिलोम्येन यज्जन्म स ज्ञेयो वर्णसङ्करः । इति । १६८ । ननु वद्धे तु सर्वयुगेषु
वर्णा* सवर्णा भार्या विवाहः* सर्वसम्मतस्तत्कथं* बृहन्नारदीयपुराणे यदुक्तं ॥१६९॥ कलावसवर्णा कन्या विवाहव
र्जनं* तत्कथमुपपद्यते *तद् यथोक्तमुद्दर्श्यते ॥ १७० ॥ समुद्रयात्रास्वीकारः* कमण्डलुविधारणं । द्विजानामसव
र्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥ १७१ ॥ देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमः
स्तथा॥१७२॥दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च। दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ॥१७३॥ महाप्रस्थानग
मनं गोमेधश्च तथा मखम् । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ १७४ ॥ इति सत्यमेतत्सर्वं कला*
विदानीं हि प्रायेण ब्राह्मणा वेदं *नाधीयते मन्त्रविहीना भवन्ति ॥ १७५ ॥ त एवान्यानपि ब्राह्मणादीन्* यत्संस्कुर्वन्ति
यथोक्त*स्वरवर्णादिरहितैर्विहीनैर्मन्त्रैः*कृतास्ते संस्कारा असिद्धा भवन्ति॥ १७६॥संस्कृताभासास्तु ते ब्राह्मणादयो*
भवन्त्यब्राह्मणा क्षत्रिया एव*मन्त्रवत्याश्च। ते यद्यसवर्णामनु*लोमजां कन्यामुद्वहेयुः।१७७। स्वरवर्णहीनमन्त्रैः*कृता
सा कन्याफलतो* न पत्नी भवेत् ॥ १७८ ॥ लोके तु ब्राह्मणो नोढेति कृत्वा *ब्राह्मणीति तां मन्येरन्*
व्यवहरेयुश्च ब्राह्मणीतयेति ॥ १७९ ॥ तस्यां जातश्च फलतो*न ब्राह्मणोऽनुलोमज एव खलु * ब्राह्मणतया लोके ख्या
तो भवेत् ॥ १८० ॥ इत्येवं बहुदोषानवेक्ष्य कलौ*असवर्णाविवाहवर्जनमुक्तं * ये तु यथोक्तविधिना*सवर्णा इष्ट
मन्त्रैः ॥ १८१ ॥ असवर्णामुद्वहेयुस्तेषां कलौ*अपि न प्रतिषेध इति*मन्वादीनामभिप्रायः ॥ १८२ ॥ अथ लक्षणा
न्विता मि*त्यलक्षणविवर्जिता*मलक्षणानि क्षतयोनित्वादीनि । १८३ । तथा च नक्षतयोनिं *भार्यामुद्वहेन्नानूढ़*
ज्येष्ठस्वसृमतीमनन्यावरुद्धानात्॥१७५॥नान्यपूर्वां नप्राप्तेऽपि*सद्यवरेत्वदत्ता *जातरजस्कामुद्वहेत्॥१८४ ॥नमात
न.मृ नज्येष्ठां *नमातृस्वस्त्रीयां नपितृस्वस्त्रीयां * नमातृसस्त्रीयामातृस्वस्त्रीययोः*सुतां पौत्रीं प्रपौत्रीञ्च १८५
एवं पितृस्वस्त्रीयापितृस्वस्त्रीययोः * सुतां पौत्रीं प्रपौत्रीञ्च ॥ १७८ ॥ एवं मातामह प्रमातामहवृद्ध * प्रमातामह
पितामहप्रपिता*महवृद्ध प्रपितामहानामपि * सुतां पौत्रीं प्रपौत्रीञ्च वान्धवत्वात् ॥ १७९ ॥ इति ॥ नक्षत
योनिं भार्यामुद्वहेदिति*विवाहमन्त्रप्रवृत्त्या * विवाहसंस्कारासिद्धेः ॥ १७७ ॥ पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्या
स्वेव प्रतिष्ठिताः । नाकन्यासु क्वचिन्नृणां* मितात्सामनुनावद्यमाणत्वात् । इति । १७८ । नानूढ़ज्येष्ठस्वसृमतीमु
द्वहे *दन्यावरुद्धानादिति ॥ १७९ ॥ ज्येष्ठायां हि भगिन्यामनूढ़ायां*सत्यामूढ़ा कनिष्ठाग्रे *दिधिषूः स्याज्ज्येष्ठा तु
दिधिषुः स्यात् ॥ १८० ॥ तयोर्विवाहे प्रायश्चित्तमर्हति*प्रायश्चित्तमपि तयो * रुक्तं वशिष्ठेन यथा ॥ १८१ ॥ अग्रे दि
धिषूपतिः कृच्छ्रं द्वादश*रात्रं चरित्वा निर्विशे*त्तां चैवोपगच्छेदेवं * दिधिषूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा निर्वि
शेत् ॥ इति ॥ १८२ ॥ ज्येष्ठभ्रातृमान् यथा यथा* गृह्णीयात्तथा ज्येष्ठायां * अनूढ़ायां कनिष्ठामपुद्वहेत । इति ।
॥ १८०॥ तयोर्लक्षणमुक्तं देवलेन च*ज्येष्ठायां विद्यमानायां *कन्यायामुह्यते तु या । सा त्वग्रे दिधिषूर्ज्ञेया*पूर्व्वा च
दिधिषूः स्मृता॥इति॥१८४॥ यत्तु प्रमादीचानृषिभाषिते *पुनर्भूर्दिधिषूः स्मृता* द्विस्तस्या दिधिषूपति*रिति तदसाधु
देव*ऋषिवचनविरोधात्॥ १८५॥ भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः।धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधि
षूपतिः ॥ १८६ ॥ इति मनूक्तदिधिषु*पतिलक्षणविरोधाच्च । नान्यपूर्व्वामुद्वहेदिति*काश्यपेनोक्तं यथा ॥ १८७
सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥ १७९ ॥ उदकस्पर्शिता या च*

सार्वभौमाग्निहोत्रिका। अग्निं परिगतायाश्च पुनर्भूप्रसवाश्च या॥ १८९ ॥ इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्। तस्माद्विवाहसम्प्रै तावर्जनीयाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १९० ॥ नप्राप्ते पितृद्वेश्म वरेत्वदत्तां * जातं रज स्कान्दहेदिति * वृषली पतिवद्भावात् ॥ १९१ ॥ तदुक्तं यमसंहितायां यथा*सम्प्राप्ते द्वादशेवर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति। मासिमासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम ॥ १९२ ॥ माताचैव पिताचैव ज्येष्ठ भ्राता तथैव च। त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम ॥ १९३ ॥ यस्तां विवहते कन्यां ब्राह्म णो मदमोहितः। असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः॥ १९४ ॥ वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली चमृतप्रजा। शूद्री च वृषली ज्ञेया कुमारी च रजस्वला ॥ १९५ ॥ स्वयं यापरित्यज्यान्यद्वर्षे ण वृषस्यति। वृषली सापि नैवैका शूद्री तु वृषली भवेत्। इत्यादि ॥ १९६ ॥ अत्र सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे यः * कन्यां न प्रयच्छतीति*प्रशब्देन प्रकृष्टदान*उक्तं तच्चयोग्यवरे * कन्यादानाद्भवतीति ॥ १९७ ॥ नतु निकृष्टवरे कन्यादानं *प्रकृष्टदानं भवति*सदृश वरालाभे तु ॥ १९८ ॥ कन्यायामदत्तायां रजस्वलायां * नदोषोभवतीति ज्ञापितमेव * मेवचमनुनाप्युच्यते तद्यथा ॥१९९॥ उत्कृष्टायाभिरूपाय*वरायसदृशायच। अप्राप्तकालाश्च तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥२००॥ काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि। नचैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ २०१ ॥ त्रीणिवर्षाण्युदी क्षेत कुमार्य्यृतुमती सती। ऊर्द्धन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ इति ॥ २०२ ॥ * ॥ नन्वेतावल्लक्षणा माममेवकिं *कन्यायाश्चलक्षणम*थान्यदस्तीत्यपरञ्च*कन्यायाश्चविवाह्यत्वमलक्षणमनोच्यते ॥ १ ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥५॥

तत्राचार्य्याणामियं रीतिःशास्त्र*स्योपदेशे त्रिधावाक्यं प्रयुज्यते *विध्यर्थवादानुवादवचन*विनियोगादितिगौतम न्यायेऽतत्रोद्वहेतद्द्विजोभार्य्यां *सवर्णां लक्षणान्विता*मितिविधिविनियोग*वचनं सामान्यतोनियोक्त्राकृतं ॥२॥तद्वि धार्थस्यविशेषज्ञानार्थ*मर्थवादवचनमनुवाद*वचनञ्चनियोक्त्राप्रयुज्यते ॥ ४ ॥ तत्रार्थवादश्चतुर्विधउक्तो*गौतमेन न्यायशास्त्रे*स्तुतिर्निन्दापरकृतिः*पुराकल्पइत्यर्थवाद*इतितन्न्यायसूत्रंच ॥ ५ ॥ विध्यर्थस्यग्राह्यार्थंग्रहणार्थं* स्तुतिःप्रशंसावचनं *वर्जनार्थं निन्दावचनं ॥ ६ ॥ मतान्तरानुमत्यर्थं *स्वमतदार्ढ्यार्थं चपरकृतिःपुराकल्पः ॥७ ॥ संशयच्छेदनार्थं स्फुटार्थं यत्*पुनरुक्तं सोऽनुवादः*इत्येवं क्रमादुच्यते ॥ ८ ॥ तत्रयदविप्लुतब्रह्मचर्य्यो*गुरुणा नुमतःस्नात्वा*यथाविधिसमावृत्तो*द्विजः सवर्णां लक्षणा* न्वितां भार्य्यामुद्वहेत ॥ ९ ॥ इतिसामान्यतोविधि* रुक्तस्तत्किं सर्व्वां सवर्णामन*लोमांसवर्णांद्विज*कन्यामुद्वहेदिति ॥ १० ॥ तत्रस्तुतिनिन्दाभ्यां विवाह्याविवाह्ये* उच्येते असपिण्डाच*यामातुरित्यादिश्लोकैः ॥ ११ ॥ * ॥ ५ ॥ उद्वहेतद्विजोभार्य्यां *सवर्णामित्यनेन*विवाह्या विहिता ॥ १ ॥ ब्राह्मणस्यभार्य्या ब्राह्मणकन्या*क्षत्रियकन्यावैश्यकन्याचतथा*क्षत्रियस्यभार्य्याक्षत्रियकन्या* वैश्यकन्याचवैश्यस्यवैश्यकन्या ॥२॥ यायामातुरसपिण्डाचपितु*रसगोत्राचभवति*साद्विजातीनां दारकर्म्मणिच* मैथुनेचप्रशस्तास्यात् ॥ ३ ॥ दारकर्म्मखलुयथोक्तविधिना*विवाहेगन्धर्वलाभ्याश्चमोक्त*कर्म्मतत्रप्रशस्ताधर्म्या भवति ॥ ४ ॥ मैथुनेचपुत्राद्यपत्योत्पादने *प्रशस्ताभवतिनतु*मातृसपिण्डावापितृ*सगोत्रावाप्रशस्तास्यात् ५॥ इतितस्यामातुरसपिण्डापितु * रसगोत्राविवाह्यास्यात*निन्द्यामातुःसपिण्डा * पितुःसगोत्राविवाहेवर्ज्या

स्यः ॥ ६ ॥ मैथुने प्रशस्तापवं स्याद्ब्राह्मणेनस्वोढायां ब्राह्मण्यां * जनितःपुत्रोब्राह्मणोभवति ॥ ७ ॥ क्षत्रिय कन्यायां वैश्यकन्यायामन्यां *ब्राह्मणेनोढापत्नीत्वहेकाली*भूताब्राह्मणीभवति ॥८॥ तस्यां ब्राह्मण्यां तेनब्राह्मणेन* जनितःपुत्रोब्राह्मण*एवभवतिमतुसवर्णाहीनः*स्यादेवं क्षत्रियस्यापि ॥ ९ ॥ एवमेववर्णसंगोक्तं स्वसंहितायां तद्यथा*असवर्णान्तुसवर्णायामन्यां वाकाममुद्वहेत् । तस्यामुत्पादितःपुत्रोनसवर्णात्प्रहीयते ॥१०॥ उद्वहेत् क्षत्रियां विप्रोवैश्यांचक्षत्रियोविशम । नतुशूद्रां द्विजःकश्चिन्नाधमःपूर्ववर्णजामिति ॥ ११ ॥ अत्रवाशब्दकाम शब्दाभ्यामय*मर्थोज्ञापितोभवति*पूर्वं जन्मतःसवर्णां *द्विजउद्वहेदूढायान्तु* सवर्णायामन्यां वोद्वहेत् ॥ १२ ॥ तर्हि किमसवर्णां पूर्वं नोद्वहे*दित्यतउक्तं काममिति* कामं यथास्यात्तथासवर्णां वा * पश्चात् पूर्वमुद्वहेत् ॥ १३ ॥ कस्मात्सुतभावात्कथं *नच्युतिर्भवतीत्यत*उच्यते ॥१४॥ तस्यां जन्मतः*सवर्णायामन्यस्यां *स्वोढायां स्वेनोत्पा दितःपुत्रः*सवर्णान्नप्रहीयतेऽपितु*सवर्णएवभवति ॥१५॥ मन्त्रेणहिविवाहादनुलोमजा*स्त्रीलीभूतासवर्णाभूत्वास्व येनिर्भवतितस्यां स्वयोन्यां * स्वोत्पादितःसवर्णःस्यात् ॥ १६ ॥ कस्काः काममुद्वहेदित्यत*उच्यते उद्वहे दित्यादि*विप्रःक्षत्रियां वैश्यां चोद्वहेत ॥ १७ ॥क्षत्रियोवैश्यामुद्वहे*न्नतुकश्चिद्द्विजःशूद्रां*मुद्वहेदधमस्सवर्णः*पूर्व जांकन्यांनोद्वहेत् ॥ १८ ॥ तेनशूद्रोनवैश्यक्षत्रियविप्र*कन्याउद्वहेन्नवैश्यः* क्षत्रियब्राह्मणकन्ये*उद्वहेन्नक्षत्रियो ब्राह्मणकन्याम् ॥ इति ॥ १९ ॥ दारकर्मणिप्रशस्ता वक्ष्यते *कश्चित्प्रमादोसवर्णा*मुद्वहेते तिजन्मतः * सवर्णां वदन्नवोचत् ॥ २० ॥ दारकर्मणीतिदारत्व * सम्पादके विवाहे इतितच्चकर्मकन्याग्रहणरूपमिति ॥ २१ ॥ मैथुनइतिस्त्रीपुरुषसाधारकर्मण्यग्न्याधाने पुत्रोत्पादने *चेतितद्व्याख्यानमसाधुज्ञेयम् ॥ २२ ॥ सवर्णाग्रे द्विजा तीनां *प्रशस्तादारकर्मणीति*वक्ष्यमाणेनपौनरुक्त्य * दोषापत्तेर्धीरैस्तज्ज्ञेयम ॥ २३ ॥ यद्यत्रसवर्णाशब्देन* ब्राह्मणस्यसवर्णास्त्रियो*ब्राह्मणादिकन्याःक्षत्रिय*वैश्यकन्याः क्षत्रियस्य ॥ २४ ॥ वैश्यस्यैकावैश्यकन्येति * स्वी कृत्यपुनरिदं वदेत्*दारकर्मणीतिविवाहे *प्रशस्तेतियदुक्तं तत्र ॥ २५ ॥ विशेषेणोदच्यते *सवर्णेतिब्राह्मणस्य* सवर्णाब्राह्मणकन्या * दारकर्मण्यग्रे प्रशस्ता ॥ २६ ॥ क्षत्रियस्यक्षत्रियकन्या * दारकर्मण्यग्रे प्रशस्ता* कामतस्त्विच्छयाविवाहे* प्रवृत्तानां द्विजानामेव ॥ २७ ॥ इमावक्ष्यमाणाःक्रमशोवराः * ब्राह्मणस्यक्षत्रियातद भावेवैश्याक्षत्रियस्यवैश्या ॥ २७ ॥ तर्हि चमैथुनइति*यद्व्याख्यातमग्न्याधान* इतितदग्न्याधानं ब्राह्मणस्यतु* क्रमशस्तिसृभिःसहप्रसज्यते १५पुत्रोत्पादनं चक्रमशएव* तिसृषुस्यान्नतुव्यतिक्रमेणेति*प्रसज्यते तस्मात्तद्व्याख्या नमसत् १६ तत्रजिज्ञासायामेवेदं *यायस्याद्द्विजस्यमाता* सामन्त्रैर्विवाहात्पति*गोत्रापतिमवर्णाचपतिसपिण्डाच स्यात् ॥ १९ ॥ उक्तं चकूर्मपुराणे "असत्तानां पितुःस्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राहदेवः प्रजापतिःइति ॥ २० ॥ तेनमातुःसपिण्डास्तिस्रः * पितामह्यादयस्तिस्रश्च * पुत्रवध्वादयः ॥ २१ ॥ ताःसर्वाः पितुःसगोत्रा*स्तासामनूढाःकन्याश्च * पितुःसगोत्राःव्यस्तेन*वृथाभातुःसपिण्डावर्जनमिति ॥ २२ ॥ अनूढाश्च पितृस्वसा*पितामह*स्वसाप्रपितामह*स्वसाचेतितिस्रएवं *स्वसाभ्रातुःकन्यापौत्रीप्रपौत्रीच॥२३सर्वाएताःपितुः सगोत्राभवन्तिवृथाभातुःसपिण्डायाः*विवाहेवर्जनमिति ॥२४॥तत्रोच्यते पितुःसगोत्रावर्जना*तासां वर्जनेसि द्धे यन्मातुःसपिण्डावर्जनं *तत्प्राङ्मातुर्विवाहादितिज्ञापितं ॥ २५॥ आचार्याणामियं रीतिः*यद्यदावश्यकधर्मेण*नविशेषज्ञापनं भवेत् ॥ २६ ॥ तत्रपौर्णावश्यकधर्मेनैव*विशेषं विज्ञापयति*यथाशुर्वेदे चरकसंहितायां*

मातुल्यागोत्रीयाध्याये ॥ २७ ॥ अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते रक्तोविसृष्टं मिथुनीकृतस्य । किंस्यात्सतुल्यात्प्रभवं च षड्भ्योयत्स्त्रीषुगर्भत्वमुपैतिपुंसः ॥ इति ॥ २८ ॥ अत्रस्त्रीष्वितिपत्नीषु* अतुल्यागोत्रस्यपुंस *इत्यर्थस्तदुपपन्नो* मन्त्रैर्हि विवाहे पत्नी*पतिसगोत्राभवति ॥ २९ ॥ तत्रपौर्वस्त्रिकात्तदाहधर्म्म*णातुल्यागोत्रत्वातिज्ञापनम् ३० एवमस्मिन्स्मृतिशास्त्रेपिविष्णुना* स्वसंहितायामभ्युक्तं ॥ ३१ ॥ वह्वभार्याश्चमिश्राश्चसमान*वर्णाश्चकनिष्ठयापि सहधर्मकार्यं ज्येष्ठया ॥ ३२ ॥ समानवर्णाभा * तेत्वनन्तरयै * वापद्यपिचनत्वेवद्विजः शूद्रया ॥ ३३ ॥ इति ॥अत्र मन्त्रैर्विवाहेतु *सवर्णासवर्णाकन्या*पतिवर्णासतीसवर्णाभवति ३४ तत्र.गुर्वस्त्रिकवर्णोपदेशेन*विशेषज्ञापनं नस्यात्*तदर्थमनुरावस्त्रिकसावर्ण्य * धर्म्मेणज्ञापनमिति ॥ ३५ ॥ तथैवातमातुःविवाहात्पूर्व्वा*वस्थयैवसि ज्ञापनं*मातुर्विवाहात्पूर्व्वंयायासपिण्डा* कन्यासासाविवाहेवर्ज्या ॥ ३६ ॥ स्वयमेववक्ष्यतेच*सपिण्डता तुपुरुषेसप्तमेविनिवर्त्तते ॥ इति ॥ ३७ ॥ त्रयाणामुदकंकार्यं त्रिषुपिण्डःप्रवर्त्तते । चतुर्थःसम्प्रदातैषां पञ्चमोनोपपद्यते । इतिच । ३८ ॥ अविपरीतपराभ्यांच*प्रसिद्धत्वादेकविध*वचनंचात्राभिहितम् ॥ ३९ ॥ सपिण्डता तु सर्व्वेषांगोत्रजे साप्तपौरुषी । पिण्डाश्चोदकदानंच शौचाशौचं धनानुगम ॥४० ॥ दायादिच्छेदमाप्नोतिपंचमो ह्यात्मवंशजः । प्राप्नोतिसूतकंगोत्रे चतुर्थे पुरुषेतु मान् ॥ ४१ ॥ चतुर्थे दशरात्रंस्यात्* षण्णिशाःपुंसिपंचमे । षष्ठेचतुरहाच्छुद्धिःसप्तमेतुदिनत्रयम् ॥ ४२ ॥ तथाचमातुलोहत*प्रमातामहस्यचतुर्थः * स्वदादीनांत्रयाणां पिण्डदएव*मातुलादीनांत्रयाणां * पिण्टदस्तस्यप्रपौत्रः ॥ ४३ ॥ वेदेत्रिपिण्डाधिकपिण्डदान * विधानाभावात् पंचमः*पिण्डदोनोपपद्यते ॥ ४४ ॥ तस्मात्पंचमःपुरुषः* प्रथमपुरुषस्यैव*दायादिच्छेदमाप्नोति*नद्वितीयादि पुरुषस्य ॥ ४५ ॥ पूर्व्वपूर्व्वैकैकपुरुषत्यागा*दुत्तरोत्तरैकैकपुरुषस्यहि*धारावाहिपिण्डदत्वं ॥ ४६ ॥ तथाच सप्तमःपुरुषोयेषां*त्रयाणांपिण्डान्ददाति*तेषांमपिण्डःपूर्णाशौचभागीच * दायहरश्चभवति ॥ पंचमोनपिण्ड दायी*नचपूर्णाशौचभागी*नापिदायहरःस्यात् ॥ ४८ ॥ चतुर्थस्तुयेषांत्रयाणांपिण्डान् * ददातितत्पिण्डले पां*स्ततऊर्द्धास्त्रयोभुञ्जते ॥ ४९ ॥ तेनसप्तमस्यापिण्डलेप*भोजित्वसम्बन्धःसाप्तपौरुष* स्तत्रयःप्रथमश्चतुर्थपुरु ष*स्तस्योर्द्धाधस्त्रिभिस्त्रिभिःसापिण्ड्यम ।५०। इत्येवंसपिण्डतातु*गोत्रजेसप्तमेवर्त्तते*चतुर्थादिपुरुषाणां*नतू र्द्धानांत्रयाणाम ॥ तथाचपूर्व्वपूर्व्वैकैकपुरुष * त्यागादुत्तरोत्तरैकैकपुरुष*ग्रहणाद्धाराग्राहिसापिण्ड्यं पिण्ड दायिमध्यवर्त्ति स्यात्साप्तपौरुषम् । ५२ । मार्कण्डेयपुराणोचोक्तंयथा*सपिण्डीकरणादूर्द्धं पितुर्यःप्रपितामहः । सलेपभागितांयातिप्रलुप्तःपितृपिण्डतः । ५३ । तेषामन्यश्चतुर्थोयःपिण्डलेपभुजोनुभुक् । सोपिसम्बन्धतोनू नत्सम्भोगंप्रपद्यते । ५४ । पितापितामहस्चैवतथैवप्रपितामहः । पिण्डसम्बन्धिनोह्येतेविज्ञेयाःपुरुषास्त्रयः । ५५। लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् । प्रभृत्यूर्द्धास्त्रयस्तेषां यजमानस्यसप्तमः । ५६ । इत्येषमुनिभिः प्रोक्तःसम्बन्धःसाप्तपौरुषः । ततश्चसप्तमादूर्द्धामनुलेपभुजस्तथा । ५७ । इति । एवमत्स्यपुराणेपिप्रोक्तं *लेप भुजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदःसप्तमस्तेषांसम्बन्धःसाप्तपौरुषः । इति । ५८ । मार्कण्डेय पुराणसदृश्वा*प्रमादीसापिण्ड्यंसाप्तपौरुष*मितिपठतितदसत्*पंचमेपिण्डदत्वाभावात् । ५९ । चतुर्थस्यापि सप्तपौरुषं*सापिण्ड्यःत्रिभिरूर्द्धैस्त्रिभिरधस्तात् * इत्येवंव्याख्यानमविद्वान्प्रमादी * षडूर्द्धाःषडधस्तादितिव्या चष्टे ।६० । तदसाधुनयोदशपौरुषेय*प्रसङ्गात्सापिण्ड्यस्येति ।६१। यथाचप्राङ्मातुर्विवाहात्मातृऊर्द्धा*स्त्रयो

ऽधस्तात्त्रयः सपिण्डाः ॥ ६१ ॥ तेनमातुस्तथामातामहस्तथा* प्रमातामहस्तथावृद्धप्रमाता*मह स्तथामातुस्तथा *
वृतापौत्रीप्रपौत्रीति ॥६२॥ सप्तमात् सपिण्डाःस्मृताविवाहे *वर्ज्जनीयाःइतिस्मृतम ॥६४॥ नहि कश्चन्मातृपिण्डाःसथा
मात् *इतिमात् प्रभृयं *मात् समाः।सपिण्डाया*इत् ।क्ता बसिष्ठतीति*वे नाचनु मि धामात् प्रपञ्चात् ॥ ६५ ॥
आचार्य गणोश्चमनी*विमातापुत्रीनीच त्रि*चतु र्थि धमात् सपिण्डा*कन्यानविवाहेत्ता ुक्तं ॥ ६६ ॥ यच्चगी
तायथापितु *ईत्यसगोत्रे तिवचनात्पितु :सपिण्डाश्चतुर्थाश्चकन्या * वर्ज्जनीयाहत ुक्तं * । ६७ । अथातेविव
यमत * समानोदकभावश्चजन्मनामोरवे इन इति । ६८ ॥ अथापरसगोत्रे ता ुक्ता बसिष्ठो * पितृपञ्चमातापार्थ्य ज
नक *चे त्रिग्रहीत् यां चतु र्विशानां * पितृ यांसगोत्रकन्यावर्ज्जनार्थं ॥ ६९ ॥ असगोत्रे ताने नकथाप्रमन्ता*
समानगोत्रावर्ज्जने नापिता* हारीतेमतयोक्तत्वात् ॥ ७० ॥ तद् यथा ॥ अहीतवेदाध्ययनः * स्नातपास्त्रां तस्त
वित् । असमानर्षि गोत्रां विन्दन्नां सभ्रात् कां ग्रमाम् । ७१ ॥ सर्व्वविप्रवसम्यू पां ।उव् चाहदेवनः । इति ॥७२ ॥
नतविष्णु नोक्तं यथा* नसगोत्रा नसमान*र्षि प्रवरां भार्य्यां विन्दे त्*नमात् तस्त्राप ञ्चमात्*पुरुषात्पित् तस्त्राप्रप
मात्इति ७३ यांग्रनक्के नापुक्तं *यविश्व तप्रत्यपर्यालश्चया हित्वकर्के त् । अननाप र्थि का कान्ताससपिण्डां य
वीयसीम ॥७४॥ अरोगिनी भ्रात् मती*असमानर्षि गोत्रजाम् । प ञ्चमात्सप्तमाद्ध्वं मात् तः पित् ततस्तथा।७५। यम
यवीयसीमिताजेष्ठां वाधिनापुक्तं तद् यथा*समानामसमानर्षि ममात् पित् गोत्रजामइति ७६ । मत्रमानःप्राधि
शाहादसगोत्रां*महापुत्रवाचतद् यथा * विन्दे तविधिवद् भार्य्यामसमानर्षि गोत्रजां । मात् तःप ञ्चमीं तस्त्रापित् त
स्त्रापिसप्तमीम् ।७७। इति गौतमोऽप्यवाच* ग्रहस्थःसदृशीं भार्य्यां * विन्दे तानन्यपूर्व्वां * यवीयसीमसमानर्षि मस
राम् ।७८। विवाहजातं सप्तमात् * पित् बन्धुभ्योबीजिनश्चमात् बन्धुभ्यःप ञ्चमात् ॥७९॥ इति यत्रापियवीयसीमिता
ज्येष्ठांवसिष्ठे नापुक्तं । ग्रहस्थोविनीतक्रोध*हर्षोगुरुणानुज्ञातः * स्नात्वाचासमानार्षमस्पृष्टमैथुनां यवीयसीं *
सदृशीं भार्य्यां विन्दे त ।७९ । परिहरे त्पञ्चमीं मात् बन्धुभ्यः *सप्तमीं पित् बन्धुभ्यः ॥ ८० ॥ इति ॥ यत्रास्पृष्टमै
थुनामसुतयोनिं यवीयसीमित्यत्रजेष्ठांनारदे नाप्यभिहितं * आसप्तमात्पञ्चमाच्चबन्धुभ्यःपितृमात् तः । अविवा
ह्यासगोत्राचसमानप्रवरातथा ॥८१ ॥ सप्तमे प ञ्चमे वापियेषां वैवाहिकीक्रिया । तेसन्तानिनःसर्व्वेपतिताःशू
द्रतां गताः ॥ ८२ ॥ इति ॥ एतुगौतमवसिष्ठ * नारदवचनं युगत् * पित् बन्धुभ्यःसप्तमीं * मात् बन्धुभ्यः
पञ्चमी*मितियक्तुक्तंतमत् ॥ ८३ ॥ मातृबन्धु शब्देनमातुलमाता* .वृद्धप्रमातामहवृद्धप्रमाता.मद्दामातुलसुतपुत्र*
पौत्रप्रपौत्राश्चेति ॥ ८४ ॥ तेषां तथाविधाश्चये *भ्रातयोमातुलाद्यो*मातुलस्यपुत्रपौत्रप्रपौत्राश्च * ते सर्व्वे मातृ
बान्धवाभवन्तीति ॥ ८५ ॥ मातुःसमोर्द्धाधस्तात्पञ्चपञ्च * तेषांभगिन्यःसप्त *विवाहे परिहार्य्याःस्युः ॥ ८६ ॥
तथाचमातुस्तस्यभ्रातिभगिनी*मातुर्द्वितीयामातुःसमानतज्जन्यं*भ्रातीनांमातामहप्रमातामह*वृद्धप्रमातामहा
नां भगिन्यः ॥ ८७ ॥ स्तीयाचतु र्थीपञ्चम्यइति*तामातरमारभ्यसमोर्द्धाः*पञ्चतथासमाधस्ताच्चपञ्च ।८८॥ मातु
र्भातिभ्रातुःस्वसामातुःस्वसा*द्वितीयातस्यपुत्रपौत्र*प्रपौत्राणांभगिन्यः* स्तृतीयाचतु र्थीपञ्चम्यः *स्तास्ताःसप्
तजाताःस्युः ॥ ८९ ॥ एवं पित् स्वसाप्रथमातस्या*अर्व्वाःयथा पुंसां षट् भगिन्यःस्युः*समते षां तथाविधभ्रातीनां *
भगिन्यश्चेतिसप्तमीर्व्वतःसप्त ॥ ९० ॥ एवमधस्ताच्चपित् स्वसाप्रथमा*पित् :पुत्रपौत्रप्रपौत्रास्त्रयः*प्रपौत्रश्च पुत्र
पौत्रप्रपौत्राः*इतिषट्तेषां भगिन्यःषट्ताःसप्तयः ॥ ९१ ॥ ताएताःसमोर्द्धाधस्तात्*सप्तसप्तकन्याःपित् बन्धुभ्यो*

विवाहे वर्जनीयाः स्युः ॥ ९१ ॥ इत्येवं मातापितृवन्धून् अविद्वान्*कश्चिदृषिः प्रमादी*पूर्वोक्तं रचयित्वामाता*पितृ बान्धवांश्चाह । ९२ । पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः इति । ९४ । एभ्य एषां भगिन्यो विवाहे वर्ज्याः*इति चेत्तदा पितुः पितृस्वसुः * कन्याप्रथमा ततजाद्या*षट्कन्या एव वर्ज्याः स्युः ।९६। मातुः पितृस्वसापितुः*पितृस्वस्रादयः षट्*ताः सप्त पितृद्वितीयादयः षट् *विवाहे वर्जनीयाः स्युः ।९७। पितुर्मातुलपुत्रादयः षट् *सर्वे च ते पितृसगोत्रा न स्युः*मनुवचने लक्षणानि तामिता*नेमा लक्षणा वर्जनेमासां संग्रहः ॥ ९८ ॥ सर्वमहर्षीणां मते*कथं संगृह्या भवेयुरितरा ती * नासां विवाहो ऽतिदोषावहः । ९९ । पितृतः सप्तमी वर्ज्या *सगोत्रा विवाह्या यैरुक्तास्तेषां * मतान्तरदोषाभावाभिप्राय एव । १०० । मनुवाक्समतेसमा * नार्षसगोत्रक न्यायां * वर्जनमन्यथा तज्जातपुत्रस्य * चाण्डालत्वदोषो स्यात् ॥ १०१ ॥ एतदभिप्रायेणापि भाषया * पैठीनसिना चोक्तं तद् यथा ॥ १०० ॥ असमानार्षीमसगोत्रां कन्यां * वरयेत्पञ्चमात् तः * परिहरेत्सप्तपि तृतः*स्त्रिसप्तमी मातृतः पञ्च पितृतो वेति॥१०१।तत्र मातृतस्त्रिसप्तानां वर्जने कथं मातुरसपिण्डास्ताः स्युः पितृतः पञ्चानां च वर्जने कथं पितुरसगोत्रास्ताः स्युः।१०१।तत्र व्याचष्टे तत् कश्चित्प्रमादी*तिस्रः पञ्चेति विभाषावचन*मासुरादिविवाह विषयं स्वलि*यादीनां विवाहविषयं वेति ।१०२। तद्साधुर्ज्ञापकाभावोऽन्वादि*महर्षिभिर्क्षत्रियादिविवाहे *वि षयोक्तेरभावात् ॥ १०२ ॥ अपरश्च व्याचष्टे तिस्रोमातृतः * पञ्च पितृतो वेत्यत्र*वा शब्दो व्यवस्थितविभाषाया * तेनासवर्णाविवाहे ॥ १०४ ॥ सा चासमानजातीयाजो*मूर्द्धाभिषिक्तादिरेव *व्याख्यानञ्चेदं प्रमादादेव कृतं ॥ १०५ ॥यतोऽसमानजातीया*मातृतस्त्रिसः पितृतः*पञ्च च न सम्भवन्ति ॥ १०६ ॥ असमानजातीजोहि ते नोक्तो मूर्द्धाभिषिक्तादिरेवेति यत्तन्न*तस्य माता क्षत्रियकन्या वैश्या*कन्या वा ब्राह्मणेनोढा।१०७। तयोः सह ब्राह्मणकन्या जातस्य*परब्राह्मणपुत्रस्य*मातृतो योनिसम्बन्धो*नास्ति भवन्मते पितृ*योनिसम्बन्धश्च नास्ति ।१०८॥ मूर्द्धाभिषिक्ता दीनां भवतां मातृ*वर्णतया व्याख्यातत्वात् ॥ १०९ ॥ मूर्द्धाभिषिक्तादेर्माता * क्षत्रियकन्या वैश्याकन्या च या सा* पितृगोत्रा व्याख्याता ॥ १११ ॥तेन पितृसगोत्रत्वाभावात्*पितृतः पञ्चत्वासम्भवः स्या*द्परश्चायं दोषः स्या*देकयो न्ये नैव नद्यात ॥ ११२ ॥ मूर्द्धाभिषिक्तादेर्माता*यदि ब्राह्मणोढापि पितृवर्णा च*पितृगोत्रा च तस्याः पुत्रः कन्या च*मातृगोत्रभाग्भवति ॥११२ ॥ तदा ब्राह्मणकन्याजातः पुत्रः*क्षत्रियकन्याजातां वा*वैश्याकन्याजातां तां तां* भगिनीं विवहेदिति ॥ ११३॥नहि सा सा पितृसगोत्रा*मातृसपिण्डा भवन्मते*मवतीत्यतस्तदसत् ।११४। मूर्द्धाभिषि क्तादिः कन्या*मातुर्मन्ने णाविवाह्ये * पतिसगोत्रपतिसापिण्डपतिवर्णत्वात्।११५।तस्या ब्राह्मण्याः पितुश्च*ब्राह्म णाज्जाता ब्राह्मण*वर्णा पितृगोत्रा च स्या त्*सा पितृसगोत्रत्वान्न*ब्राह्मणकन्याजातस्य*भ्रातुर्विवाह्या भवति ११६ तर्हि पितृतः पञ्चमाद् ऊर्द्ध्वं किं न सगोत्रः स्या*न्मातृतस्तृतीयादूर्द्ध्वं *किं न मातृसपिण्ठा स्यात् ॥११७॥ तन्नोच्यते मनु नोक्तं*त्रयाणामुदकं कार्यं *त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते ॥ चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते इति ॥ ११८ ॥ तेन चत्वारः पुरुषाः*सपिण्डा स्युस्त्रिषु च*पिण्डोदकप्रवृत्ते *रुत्तरेषां पूर्व्वपूर्व्वेषु कर्कषु प्रवृत्ते गौणं सापिण्ड्यं ।११९। तस्मान्मातृतज्जा त्रिसप्तः कन्या*अवश्यं वर्जनीयाः स्यु*गौणसापिण्ड्ये तथा*विधदोषाभावादिति ॥ १२० ॥ एवं पितृतज्जा पञ्चकन्याः*सगोत्रास्तेषां स्वसृणां *विवाहे प्रबलदोषः ॥ १२१ ॥ उक्तं हि व्यासेन यथा*कन्यां चोद्वहस्तेकः सगोत्रायां द्वितीयकः । ब्राह्मण्यां शूद्रतो जातश्चाण्डालस्त्रिविधः स्मृतः ॥ इति ॥ १२२ ॥ ततजाद्यास

गोत्राणामेषां * स्वसृणां विवाहे तथा * विषदोषो न भवति * नारदेनोक्तं यथा ॥ १२३ ॥ ते पसन्तानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः ॥ इति ॥ १२४ ॥ समानार्षसगोत्रावि * वाहोनैवकर्त्तव्यस्तत् * कृते चाण्डाल त्वदोषात् । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति * पाणिनीय सूत्र तस्मिन * गोत्रार्थे तद्धित प्रत्ययन्ता * गार्ग्यो वात्स्य इत्यादयः ॥ १२५ ॥ केचिद्गोत्रकारिणोहि * तनयोर्दर्शितायथा * यमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्र इति गौतमाः । १२६ । वशिष्ठकाश्यपाद्याश्च तनयोगोत्रकारिणः । एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि पौत्रतः ॥ इति ॥ १२७ ॥ यच्चवृहन्नारदीये पुराणे * द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥ १२८ ॥ इत्या द्युक्त्वा प्रतिषिद्धः * इमान्धर्म्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥ १२९ ॥ तत्तु कलौ मायेय ब्राह्मणादीनां * क्रियालोपाद्दुष्टाचारात् * प्रतिषिद्धं न तु क्रियावतामुभयेषामस * वर्णानां पुत्रकन्यानाम् ॥ १३० ॥ नन्वेवं तर्हि पैतृष्वस्रेयीं मातुः स्वस्रीयां चकिं विवहेदिति चेन्नवचनेह्यस्मिन् * वर्जनाभावेपिप्राय * श्चित्ताधिकारे वर्जनोक्तेः १३१ पैतृष्वस्रेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेवच । मातुश्चभ्रातुस्तनयां गत्वाचान्द्रायणं चरेत् १३२ एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपगच्छेत्तुबुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः १३३ इति ५ एवं तर्हि सर्व्वस्मिन्नेव कुले * जाताकन्याकिं विवाह्या * तत्राह महान्तीत्यादि । १ । ६ ॥

महान्त्यपिसमृद्धानिगोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानिकुलानिपरिवर्ज्जयेत् ॥६॥

स्त्रीसम्बन्धे विवाहे गोऽजाविधन * धान्यतः समृद्धानि * महान्त्यपि तानिवक्ष्य * माणानिदशकुलानि * परिवर्जयेत्तद्यथा ॥ १ ॥ ६ ॥

हीनक्रियंनिष्पुरुषंनिश्छन्दोरोमशार्शसम् । क्षयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानिच ॥७॥

हीनक्रियमित्यादि * ॥ ७ ॥ हीनक्रियं पञ्चयज्ञादिक्रियाभि * र्हीनमेकंकुलं तथा * निष्पुरुषं पुरुषजन रहितं * स्त्रीजनमात्रं द्वितीयं ॥ १ । निश्छन्दोवेदाध्ययन * हीनं कुलन्तु तृतीयं * रोमशं बहुनिविड * लोमयुक्तो जनोयस्मिन् * कुले जायते तत्कुलं चतुर्थं ॥ २ ॥ अर्शसं यस्मिन्नर्शोऽस्ति * तत्कुलं पञ्चमं यस्मिन् * कुलेपि वोरन्यतरः * क्षयीवाचिरामयावी * वापस्मारीश्वित्रीकुष्ठी * दशैतानिकुलानित्यजेत् । ३ । एभ्योऽन्यस्मात्कुला द्भार्यामुद्वहेत् * इतिनिन्दास्तुतिभ्यामु० विध्यर्थः स्फुटीकृतः ॥ ४ ॥ ७ ॥ नतुलक्षणान्वितामित्युक्तं यत्तत् * किंलक्षणामुद्वहेत * तत्राह नोद्वहेदित्यादि । १ । ८ ।

नोद्वहेत्कपिलांकन्यांनाधिकाङ्गींनरोगिणीम । नालोमिकां नातिलोमांन वाचाटांनपिङ्गलाम् ॥८॥

कपिलामीषद्धतपिङ्गलवर्णां * कन्यां नतु कपिलकेशां * कपिलशब्देनकेशा * नभिधानादेवविद्यात् । १ । यमुनां दिलोमायुत * गोमत्यालोम्नि वकृष्णा * कपिलेत्यवमादिरभिधीयते * मातपख्व इवर्णेन । २ । नाधिका ङ्गीं नहीनाङ्गीं * नरोगिणीं नात्यल्पलोमवतीं * नातिलोमवतीमपि । ३ । नवाचाटामतिप्रिय * वाग्भाषिणीं पिङ्गलांचनेत्रेकामुद्वहेत्ता * भ्योऽन्यांलक्षणामुद्वहेत् । ४ । ८ ॥

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्व्वतनामिकाम्। न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्॥९॥

नर्क्षेत्यादि। ९। ऋक्षोऽनक्षत्रं कोऽनत् नक्षत्र * नक्षत्रनाम्नीं न वृक्षनाम्नीं * नदीनाम्नीं कन्यां नोद्वहेत्। १। नचान्त्यजातिवाच * पर्व्वतनाम्नीं न पक्षि* नाम्नीं न सर्प नाम्नीं न * प्रेष्यदासादिनाम्नीं न * भीषणनाम्नीं कन्या नोद्वहेत् ॥ २ ॥ ९ । आभ्योऽन्या ग्राह्या इत्याह * अव्यङ्गाङ्गीमित्यादि ॥ १ ॥ १ ॥

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्। तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥ १० ॥

विगतमङ्गं वाङ्गं न व्यङ्गमव्यङ्ग*मङ्गं यस्यास्तां सर्व्वसम्पूर्णाङ्गी *सौम्यं नवत् मधुरं नाम यस्यास्तां ॥ १॥ हंसवद्गामिनीं गजगामिनीं *तनवः सूक्ष्मा लोमकेशदशना*यस्यास्तां मृद्वङ्गीं स्त्रियमुद्वहेत् ॥ २ ॥ १ ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता। नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्म्मशङ्कया ॥ ११ ॥

यस्यास्त्वित्यादि ॥ ११ ॥ यस्याः कन्यायाः सोदर्य्यो* भ्राता न वर्त्तते पिता* तस्या अपुत्रको वर्त्तते * प्राज्ञस्तां कन्यां पुत्रिका*धर्म्मशङ्कया नोद्वहेत् ॥ १ ॥ यदि तस्याः पिता वाचा* प्रकाशमनसा च * तां पुत्रिकां करोति तदा नोद्वहेत् यस्याश्च पितावा न कश्चि*ज्जनैर्विशेषेण ज्ञायते* यस्य च कन्यासकः कीदृशो वा* तां कन्यां सभ्रातृकामपि * कश्चित्प्राज्ञो नोद्वहेत् ॥ २ ॥ विष्णुनाचोक्तमेवैतत्* नाकुलीनां न च व्याधितां *नाधिकाङ्गीं न हीनाङ्गीं *नातिकपिलां न वाचाटां विन्देत् ॥ ४ ॥ इति ॥ हारीतेनोक्तमेवैतत् * कन्यां सभ्रातृकां शुभाम्। वदूतामुद्वहेन्नरः ॥ इति ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येन इदञ्च * अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ ६ ॥ अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्। अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥७॥ दशपुरुषविख्याता* च्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥ स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्विताम् ॥८॥ इति। अन्यवीयसीं द्वादशवर्षा* मजातरजस्कामजीर्णां*यमेनाप्युक्तमिदं ।९। प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति। मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥ १० ॥ माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च। त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ ११ ॥ यस्तां विवहते कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः। असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥ १२ ॥ वन्ध्यां तु वृषलीं प्राहुर्वृषलीं तु मृतप्रजाम्। कुमारीं तु वृषलीं प्रोक्ता कुमारी तु रजस्वला ॥ १३ ॥ इति ॥ व्यासेनोक्तं ॥ प्रतीच्छेत विवाहार्थमनिन्द्यान्वयसम्भवाम्। अरोगामदुष्टवंशोत्थामशुल्कादानदूषिताम् ॥ १४ ॥ सवर्णामसमानार्षाममातृपितृगोत्रजाम्। अनन्यपूर्व्विकां लघ्वीं शुभलक्षणसंयुताम् ॥ १५ ॥ धृताधोवसनां गौरीं विख्यातदशपूरुषाम्। ख्यातनाम्नः पुत्रवतः सदाचारवतः सतः ॥ १६ ॥ दातुमिच्छोः पितरं च पापधर्म्मेणोद्वहेत् ॥ इति ॥ अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला ॥ १७ ॥ माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च। त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ १८ ॥ तस्माद्विवाहयेत्कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत्। विवाहोऽष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते। इति सम्वर्त्तवचनानि ॥१९॥ अनन्यपूर्व्विकामिति*नापूर्व्वविज्ञमनापूर्व्वाः अस्य*कश्यपेनोक्ता इयथाः २०

यथा ॥ १८ ॥ सप्तपौनर्भवाः कन्यावर्जनीयाविष्णु मतः। वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥ १८ ॥ उदकस्पर्शिता याच या च पाणिगृहीतिका। अग्निं परिगता याच पुनर्भूः प्रभवा च या ॥ २० ॥ इत्येताःसप्त चेद्दूरादर्न्तिकुलमग्निवत्। गार्ह्यमतेच यथोक्तं * एकोदरप्रसूतानां नैकस्मिन्नपि वासरे। विवाहोनैव कर्त्तव्यो गर्गस्य वचनं यथा। इति। एकोदरप्रसूतानां भगिनीनां भ्रातॄणां च। मत्स्यसूक्ते यथोक्तं। एकस्मिन्दिवसे चैव सोदराणां तथैव च। युगमौद्वाहिकं च कन्यादानद्वयं तथा ॥ २२ ॥ इति ॥ अन्यच्च वत्सपदद्वयं नातृप्य * वचनं वा सरस्थाने * वत्सरपाठीनसाधुः। इति ॥ २१॥ ॥ ११ ॥ नवदार कर्म्मणि मैथुने चकि *सर्व्वैव सवर्णा भार्य्या प्रशस्तासा* द्वितीयायामन्वाहतेतदर्थः ॥ १ ॥ सवर्णाग्रे द्विजातीना* मित्यादिश्लोकेषास्वयम् ॥ १२ ॥

सवर्णाग्रे द्विजातीनांप्रशस्तादारकर्म्मणि। कामतस्तुप्रवृत्तानामिमाःस्युःक्रमशोवराः ॥ १२॥

निधासवर्णापुंसांनारीभवति * अग्रतःसवर्णामन्वेण * विवाहाइभयतश्च ॥ १ ॥ तत्रद्विजातीनां ब्राह्मणक्षत्रिय * वैश्यानांसवर्णानांभार्य्यायायां* स्वप्नेमाग्निवाहोजग्रत सवर्णा ॥ २ ॥ सापूर्व्वं विवाहेनअपरकुले*जाताजेष्ठाद्यात्पश्चाद्वा*विवाहेनकनिष्ठाद्यात् ॥ ३ ॥ सैवदारकर्म्मणिपश्यमाहि * सदारकर्म्मणिप्रशस्ताभवति*नत्वन्याया विवाहेसवर्णासात् ॥ ४ ॥ मैथुनेतुसर्व्वाएव*प्रशस्ताःयुक्तं द्विव्याश्रम*तस्यासुतपोद्वितः पुत्रो*नसवर्णात्प्रहीयते। इति। ४। तथाचब्राह्मणसाब्राह्मणकन्या*बह्वीषु द्वार्यास्तास्वग्रे*विवाहाइभयतो या*सवर्णासादारकर्म्मणिप्रशस्ता ॥ ५ ॥ एवंक्षत्रियसाग्रे विवाहाज्जेष्ठा* क्षत्रियदुहिताभार्य्या*वैश्यस्याग्रे विवाहाज्जेष्ठावैश्या*कन्याभार्य्याप्रशस्ताद्यात् ॥ ६ ॥ एतावयःकनिष्ठाश्च*पश्चाद्विवाहात्स्वपर*कुलेजाताजेष्ठाएव ॥ ७॥ पश्चाद्विवाहेनस्वपरकुले*जातासयोजेष्ठापिसा*कनिष्ठैवाभिधीयते॥८॥ते नसवर्णाबह्वीषुपत्नीषु*ज्येष्ठैव दारकर्म्मणि*प्रशस्तासवर्णा जासवर्णाजा*बह्वीषुपत्नीषु मध्ये ॥ ८ ॥ सवर्णजाकनिष्ठापि*दारकर्म्मणिप्रशस्ता*स्यादितिपर्य्यवसितम् ॥ १० ॥ कामतस्त्विति तुशब्दोभिन्नक्रमे * तेनकामतइतीच्छयाअत*सवर्णातलोमानेकदाराणाम् ॥ ११ ॥ द्विजातीनांदारकर्म्मणिधर्म्मार्थं* सदारकर्म्मकरणे प्रवृत्तानां*मिमाबह्यामाणायायायसाभार्य्या। ११। तासांमध्येक्रमशो *यायावरासासातस्य*दारकर्म्मणिप्रशस्ता ॥ १३ ॥ पूर्व्वाखलुवरावर्ज्या*द्वितीयादिस्तक्रमशः* श्रेष्ठाभवन्तितद्यथा ॥ १४ ॥ वैश्यस्यशूद्रामपेक्ष्यावैश्यकन्या * वरास्तेनवैश्यसदारकर्म्मणि * वैश्यैवभार्य्या प्रशस्ता * नतुशूद्राभार्य्यावरा ॥ १४ ॥ क्षत्रियस्यवैश्याकन्या * भार्य्याशूद्रामपेक्ष्यावरातदपेक्षा * क्षत्रियकन्या भार्य्या वरेतिक्रमात् * सासादारकर्म्मणि प्रशस्तोक्ता ॥ १५ ॥ ब्राह्मणस्य शूद्रापेक्षा * वैश्याकन्याभार्य्या वरा * तदपेक्षाक्षत्रियकन्या * तदपेक्षाब्राह्मणकन्या * वरेतिक्रमाद्दारकर्म्मणि प्रशस्ता ॥ १६ ॥ अप्रदिव सर्व्वेषामनुलोमजा * क्रमशोदारकर्म्मणि प्रशस्तइतापितुशब्दे नोक्तम् ॥ १७ ॥ विष्णुनाच * भगवता * स्वसंहितायां * मिदमुक्तं ॥ १८ ॥ सवर्णास्वभार्य्यासु * विद्यमानासुजेष्ठयासह * धर्म्मं कार्य्यं कुर्य्यात् ॥ १९ ॥ मिश्रासुच कनिष्ठयापिसमान * वर्णायासमानवर्णाभावेत्व * नन्तरस्यैवापदिच * न त्वेवद्विजःशूद्रया ॥ १० ॥ इति ॥ व्यासेनापुक्तंतद्यथा* । नानावर्णास्वभार्य्यासु सवर्णा सहचारिणी। धर्म्म्या

धर्म्म्याश्चधर्म्मिष्टाज्जोष्ठातस्यास्वजातिषु ॥ २१ ॥ मैथुने सवर्णा सवर्णात्वद्विज* दुहितृषु भार्यात्वत् *पुत्रोत्पादने तु सा त्वं *पितृवर्णत्वाच्चाषां पुत्राणामिति ॥ २२ ॥ २१ ॥ ननु काकस्य भार्येत्यतआह*शूद्रैवशूद्रस्येत्यादि ॥ १ ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ १३ ॥

शूद्रैव शूद्रस्य भार्या संमतासात्*सा च स्वा चेति द्वे शूद्रा वैश्ये तु * वैश्यस्य भार्ये संमते भवतः ॥ १ ॥ ते च स्वा चैवेति ते शूद्रा वैश्ये *स्वा चेति क्षत्रिये ता व*शूद्रा वैश्या च क्षत्रिया स्तिस्रो* राज्ञो भार्याः संमताः स्युः ॥२॥ ताश्च स्वा ब्राह्मणी चेति चतस्रो*ब्राह्मणस्य भार्याः संमताः ॥ ३ ॥ १३ ॥ ननु तर्हि शूद्राभार्या*विवाहो द्विजानां कथं *नोक्त इत्यत आह*न ब्राह्मणेत्यादिश्लोकं ॥ ३ ॥ १

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः । कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥१४॥

आपद्यपि तिष्ठतोरेव ब्राह्मण*क्षत्रिययोः कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते *धर्म्मकर्म्मणि मैथुने वा न शूद्रा*भार्योपदिश्यते केरपि ॥ १ ॥ तद्यथा विष्णुनोक्तं हि*अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण*चतस्रो भार्या भवन्ति तिस्रः क्षत्रियस्य द्वे *वैश्यस्यैका शूद्रस्य ॥ २ ॥ द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्म्मार्थे न भवेत् क्वचित् । रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता ॥ ३ ॥ हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः । कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ ४ ॥ दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु । नाश्नन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं तत्*यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः । न तन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥ ६ ॥ तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ७ ॥ इति ॥ व्यासेनोक्तञ्च । न तु शूद्रां द्विजः कश्चिन्नाधमः पूर्ववर्णजाम् ॥

इति ॥ ८ ॥ १४ ॥ ननु किमर्थं ब्राह्मण * क्षत्रिययोः शूद्राभार्या नोपदिश्यते तर्हि किं * वैश्यस्योपदिश्यते इ *त्यत आह हीनेत्यादि ॥ १ ॥ १५ ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः । कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥१५॥

द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः*हीनजातेः शूद्रस्य स्त्रीं *मोहात्सौन्दर्यादिगुणे* शक्त्तवैकल्याद् उद्वहन्तः* ससन्तानानि कुलानि ॥ १ ॥ आशु शूद्रतां नयन्ति*तस्माद् द्विजातीनां शूद्रा*भार्या नोपदिश्यत इति ॥ २ ॥ प्रमादिनो यावच्छतेसवर्णाम*परिणीय हीनजा*तिस्त्रियं शूद्रां परिणयन्त इति । ३ । तन्न सवर्णापरिणयाद् उत्तरं *तद्दनाविधिमाप्तेः ॥ ४ ॥ १५ ॥ नन्वाशु शूद्रतां नयन्तीति यदुक्तत् * कतिकालेनेत्यत आह * शूद्रावेदीपतती त्यादि ॥ १ ॥ १६ ॥

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥ १६ ॥

शूद्रामविन्दद्यःस शूद्रावेदी* शूद्रावेदनमात्रमे *वात्रेर्मते द्विजः पतति ॥ १ ॥ शौनकस्य तु तथ्यस्य मते *

पुत्रोत्पत्त्या पतति * अगोमते पौत्रापत्यत्वात् पतति ॥ २ ॥ मतभेदाद्दैतत्परमतत्रय * अप्रतिषेधात् अमतं * तदभिप्रायभेदेन * यथार्थमितिकर्त्तव्य ॥ ३ ॥ तत्रायमत्र इतिभिप्रायो * द्विजकन्यामनूढ्वा * शूद्रावेदीशूद्रावेद * समानमेव पतति ॥ ४ ॥ शौनकस्त्वाह द्विजः सवर्णां साद्यां * अनूढ्वा शूद्रावेदी सुतोत्पत्त्या * पततिनवेदनमात्र ॥ ५ ॥ भृगुस्त्वाह सवर्णां तत्वोमजेद * अनूढ्वा तां शूद्रावेदी * पौत्रोत्पत्त्यापततीति ॥ ६ ॥ १६ ॥ नरतेषां ततः किं पापं भवतीत्यत आह शूद्रामित्यादि १ ॥ १७ ॥

शूद्रांशयनमारोप्यब्राह्मणोयात्यधोगतिम। जनयित्वासुतंतस्यांब्राह्मण्यादेवहीयते ॥१७॥

शूद्रां शयनमारोप्य * ब्राह्मणो ऽधोगतिं याति * तस्यां शूद्रायां स्त्रियां * सुतं जनयित्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १ ॥ अत्रापि प्रमादी तां चष्टे * सवर्णामपरिणीयेति * तच्चासाधु सवर्णापरिणयात् * दुस्तरं शूद्रापरिणयापत्तेः ॥२ ॥ ॥ १७ ॥ अपरश्च दोषमाह दैवेत्यादि ॥ १८ ॥

दैवपित्र्यातिथेयानितत्प्रधानानियस्यतु। नाश्नन्तिपितृदेवास्तन्नचस्वर्गंसगच्छति ॥ १८ ॥

दैवं कर्म पित्र्यं कर्म आतिथेयं च * कर्मतद्दैवपित्र्यातिथेयकर्म * यस्य शूद्रावेदिनो देवाः * पितरश्च तन्नाश्नन्ति ॥ १ ॥ १८ ॥ नन्वेषां कृतोनिष्कृतिर्भवतीत्यत आह वृषलीत्यादि ॥ १ ॥ १९ ॥

वृषलीफेनपीतस्यनिःश्वासोपहतस्यच। तस्यांचैवप्रसूतस्यनिष्कृतिर्नविधीयते ॥ १९ ॥

वृषलीमुखस्य फेनं * चुम्बनादिना पिबत * स्तस्या निःश्वासोपहतस्य * तस्यां पुत्रोत्पादकस्य * निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १ ॥ १९ ॥ ननूढ्वा तद्द्विजो भार्या * मित्यादिभिर्द्विजानां पुंसां * विवाह उक्तः शूद्रैव * भार्या शूद्रस्येत्यनेन शूद्रस्योक्तः ॥ १ ॥ स्त्रीणां विवाहास्तेषां * चतुर्णां वर्णानां कथं * स्यादित्यत आह चतुर्णामित्यादि ॥ २ ॥ २० ॥

चतुर्णामपिवर्णानांप्रेत्यचेहहिताहितान्। अष्टाविमान्समासेनस्त्रीविवाहान्निबोधत ॥२०॥

वर्णानां चतुर्णामपि * प्रेत्य चेह च लोके हितानहिता * नपि स्त्रीणामष्टौ विवाहान् * समासेन निबोधत ॥ १ ॥ अत्रापि कश्चित्प्रमादी * व्याचष्टे स्त्रीविवाहानिति * भार्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् शृणुतेति ॥ २॥ तदसत् किं द्विधी स्त्रीलाभ * हेतवउपायास्ते पतिलाभहेतवो न भवन्ति ॥ ३ ॥ पुंसां स्त्रीलाभे न हि स्त्रीणां च पति * लाभो भवति व्यर्थं च स्त्रीपदोपादनं विवाहो * ह्यन्यतरेणापि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ ४ ॥ २ ॥ तानष्टौ विवाहान्नामनिर्देशतो ब्राह्म * इत्यादिना श्लोकेन ॥ १ ॥ २१ ॥

ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षःप्राजापत्यस्तथासुरः। गान्धर्वोराक्षसश्चैवपैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥२१॥ नन्वष्टधा स्त्रीविवाहे * किं * विशेषो विज्ञेय इत्यत * आह योयस्येत्यादि ॥ १ ॥ २२ ॥

योयस्यधर्म्म्योवर्णस्यगुणदोषौचयस्ययौ । तद्वःसर्व्वंप्रवक्ष्यामिप्रसवेचगुणागुणान् ॥ २२ ॥

स्पष्टार्थोऽयं ॥ २२ ॥ तत्रादौ ब्राह्मणादिषु ये * स्त्रीविवाहा धर्म्म्यास्तद् * आह षडानुपूर्व्येत्यादि ॥ १ ॥ २२ ॥

षडानुपूर्व्याविप्रस्यक्षत्रस्यचतुरोऽवरान् । विट्छूद्रयोस्तुतानेवविद्याद्धर्म्म्यानराक्षसान् ॥२३

विप्रस्य पुं सम्भानुपूर्व्या * ब्राह्मादीन् ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्या * सुरगान्धर्व्वान् इत्येतान् षट् * स्त्रीविवाहान् धर्म्म्यान् एव विद्यात् ॥ १ ॥ क्षत्रस्यावरानासुरगान्धर्व्व * राक्षसपैशाचान् इति * चतुरः स्त्रीविवाहान् धर्म्म्यान् विद्यात् ॥ २ ॥ विट्शूद्रयोस्त्वराक्षसांस्तानेवासुरगान्धर्व्व * पैशाचान् विवाहान् धर्म्म्यान् विद्यादिति ॥ ३ ॥ २३॥ तत्र प्रशस्ताप्रशस्तभावमाह * चतुरो ब्राह्मणस्येत्यादि ॥ १ ॥

चतुरोब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयोविदुः । राक्षसंक्षत्रियस्यैकमासुरंवैश्यशूद्रयोः ॥ २४ ॥

तत्राद्यां चतुरो ब्राह्मार्षदैव * प्राजापत्यान् स्त्रीविवाहान् * ब्राह्मणस्य प्रशस्तान् कवयो विदुः * अप्रशस्तौ द्वावासुरान्त्यौ २ क्षत्रियस्य राक्षसमेकं * स्त्रीविवाहं प्रशस्तं विदुः * आसुरगान्धर्व्वपैशाचान् * पुनरप्रशस्तान् विदुः ॥ ३ ॥ वैश्यशूद्रयोः आसुर * मेकं स्त्रीविवाहं प्रशस्तं कवयो * विदुः गान्धर्व्वपैशाचौ * पुनरप्रशस्तौ विदुः ॥ ४ ॥ ॥ २४ ॥ तर्हि किमप्रशस्तान् स्त्री * विवाहान् न कुर्य्यात् किमर्थं * तेषां विधानमुक्तं * मित्यत आह पञ्चानान्त्वित्यादि ॥ १ ॥ २५॥

पञ्चानान्तुत्रयोधर्म्म्याद्वावधर्म्म्यौस्मृताविह । पैशाचश्चासुरश्चैवनकर्त्तव्यौकदाचन ॥ २५॥

पञ्चानां प्राजापत्यासुरगान्धर्व्व * राक्षसपैशाचानान्तु * मध्ये त्रयः स्त्रीविवाहाः * प्राजापत्यगान्धर्व्व * राक्षसा धर्म्म्या उक्ताः ॥ १ ॥ तत्र ब्राह्मणस्य प्राजापत्यः * प्रशस्तो धर्म्मो गान्धर्व्व * स्त्वप्रशस्तो धर्म्म्य एव * क्षत्रियधर्म्मोऽयं ब्राह्मणस्य राक्षसः प्रशस्तो धर्म्म्यः ॥ २ ॥ द्वौ चाधर्म्म्यौ ब्राह्मणस्य * अप्रशस्तौ धर्म्म्यावपरावरौ * न कर्त्तव्यः पैशाचस्त्वविहितत्वाद् कर्त्तव्य एव ॥ ३ ॥ २५ ॥ क्षत्रियस्य विहितेषु * चतुर्ष्वासुरादिषु तु * कार्य्याकार्य्य विवाहानाह * पृथक् पृथगित्यादि ॥ १ ॥ २६ ॥

पृथक्पृथग्वामिश्रौवाविवाहौपूर्व्वचोदितौ । गान्धर्व्वोराक्षसश्चैवधर्म्म्यौक्षत्रस्यतौस्मृतौ॥२६

यौ गान्धर्व्वराक्षसौ द्वौ * विवाहौ क्षत्रियस्य तु * चोदितौ तौ पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा । १ । पूर्व्वं गान्धर्व्वेण * परिणीय राक्षसेन धर्म्म्यौ कृतौ * पैशाचासुरौ न धर्म्म्यौ ॥ १ ॥ वैश्यशूद्रयोस्तु पूर्व्वं * मनोक्ता राक्षसवर्ज्जं * त्रयः स्त्रीविवाहा आसुरगान्धर्व्व * पैशाचास्तत्रत्वासुरो * धर्म्म्यः शेषौ त्वधर्म्म्यौ ॥ २ ॥ २६ ॥ ननु ब्राह्मधर्म्म्यधर्म्म्या विवाहास्ते च * ब्राह्मादयः किंलक्षणा * इत्यत आह आच्छाद्येत्यादि ॥ १ ॥ २७ ॥

आच्छाद्यचार्च्चयित्वाचश्रुतशीलवतेस्वयम् । आहूयदानंकन्यायाब्राह्मोधर्म्मःप्रकीर्त्तितः२७

कन्यायादातापित्रादिना कन्यां वस्त्रालङ्कारैराच्छाद्य * ह्यार्चयित्वाचश्रुतशील * वन्तं वरं स्वयमाहूय ॥ १ अर्च यित्वा तस्मै श्रुत* शीलवते कन्यायाय * दानं तत्कन्यायाब्राह्मो * धर्मोविवाहःप्रकीर्त्तितः ॥ २ ॥ एषकन्याया एवविवाहोमत * कन्यावरयोरुभयो*र्विवाहःकन्याधादानम् ।२। वरस्यापिविवाहस्त * दीयमानकन्याग्रहणा दिरुप * पदीगमनान्ताक्रिया । ४ । स्वतन्त्रःकर्त्ताधा त्वयं * फलानुकूलस्वातन्त्र्य * व्यापारवानुच्यते ॥ ५ ॥ कन्यागतवरस्यत्वा * नुकूलस्वातन्त्र्य व्यापारवान् कन्या * दानेकर्त्तापित्रादिर्न * विवाहक्रियायां कर्त्ता ॥ ६ ॥ कन्यायाविवाहोहिदातुः * स्वकर्त्तृकस्वत्वत्यागादिव्यापार * सहितवरस्वत्वोत्पादनं दानं * तान्यदानमपि विद्यत* स्वीकारादिमान्नदाता ॥ ७ ॥ ततःकथं दातु विवाहापत्तिःस्यात् * इतस्त्वैयाकरणः * प्रमादोदुर्वाच्यः ॥८॥ दातुर्विवाहापत्तेर्दीयते यस्मै * सम्प्रदायतद्दानं कन्यापि ह्यामिति ॥ ९ ॥ एतत्प्रमादिवचन * मत्वोदर्यां वाच्यंतत्प्रत्ययं स * विद्धातिकतारलुटो* वकलमितिसूत्रेण ॥१०॥ उद्वहेतद्विजोभार्यामित्यत्रैतत्* सर्वं विस्तरेणव्याख्यातं ॥ ११ ॥ २७ ॥

यज्ञेतुवितते सम्यगृत्विजे कर्म्मकुर्व्वते । अलङ्कृत्यसुतादानं दैवंधर्म्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

यज्ञे त्वित्यादि ॥ २८ ॥ कर्म्मकुर्व्वते ऋत्विजे * सुतादानं तस्माद्दैवं * धर्म्मं विवाहं प्रचक्षते * नत्वन्यत्कन्यादान मिति ॥ १ ॥ २८ ॥

एकंगोमिथुनंद्वे वावरादादायधर्म्मतः । कन्याप्रदानंविधिवदार्षोधर्म्मःसउच्यते ॥ २९ ॥

एकमित्यादि ॥ २९ ॥ एकं गोमिथुनं स्त्रीगवीपुङ्गव * श्चेतिद्वयं द्वेवागोमिथुने द्वौतु * पुङ्गवौद्वेस्त्रीगव्यौचे * तिचतुर्गवमेवेति ॥ १ ॥ २९ ॥ क्रमिकत्वात्प्राजापत्यं * स्त्रीविवाहं लक्षयति * सहोभावित्यादि श्लोकम् ॥ १ ॥ ३० ॥

सहोभौचरतांधर्म्ममितिवाचानुभाष्यच । कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्योविधिःस्मृतः ॥३०॥

कन्यादातावरमभ्यर्च्य तस्मै *कन्यां दत्वाभवन्तावुभौधर्म्मं *सहचरतामित्यनुभाष्य च ॥ १ ॥ कन्यादानं प्राजापत्यो*विधिःस्मृतो*महर्षिभिः ॥ २ ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्योद्रविणंदत्वाकन्यायैचैवशक्तितः । कन्याप्रदानंस्वाच्छन्द्यादासुरोधर्म्मउच्यते ॥ ३१

ज्ञातिभ्यइत्यादि ॥ ३१ ॥ कन्यादाताज्ञातिभ्योयथा*शक्तितःकन्यायै चद्रविणं धनं *दत्वावरायस्वाच्छन्द्यात् स्वेच्छया ॥ १ ॥ कन्यादान*मासुरोधर्म्मः*स्त्रीविवाह*एवोच्यते ॥ २ ॥ ३१ ॥

इच्छयान्योन्यसंयोगःकन्यायाश्चवरस्यच । गान्धर्व्वःसतुविज्ञेयोमैथुन्यःकामसम्भवः ॥ ३२ ॥

इच्छयेत्यादि ॥ ३२ ॥ कन्यायाश्चवरस्यचे*च्छयायोऽन्योन्यसंयोगक्रिया*समैथुनयोगा न्धर्व्वोधर्मः*कामसम्भवोविज्ञेयः ॥ १ ॥ ३२ ॥

हत्वाछित्वाचभित्वाचक्रोशन्तींरुदतींगृहात्। प्रसह्यकन्याहरणंराक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३३

हत्वेत्यादि ॥ ३३ ॥ स्वाभीष्टांकन्यांहत्वाछित्वाच*भित्वाच* क्रोशन्तीञ्चनर्दन्तींरुदतींच गृहादितिब्रूहे नि प्रसह्य ॥ १ ॥ वरेणकन्याहरणं*राक्षसोविधिर्नामस्त्रो*विवाहोबुधैरुच्यते ॥ २ ॥ ३३ ॥

सुप्तांमत्तांप्रमत्तांवारहोयत्रोपगच्छति। सपापिष्ठोविवाहानांपैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ३४

सुप्तामित्यादि ॥ ३४ ॥ सुप्तांकन्यामथवामत्तांमद्यादि*पानादिनाप्रमत्तांवा*प्रमादेनस्थितांयत्र*पुरुषउपग च्छति ॥ १ ॥ सतेनदूषितात्तस्याः*विवाहःपैशाचोनाम*धर्म्योविवाहानांमध्ये*पापिष्ठोऽधमश्चाष्टमः ॥ २ ॥ कन्यादाताचोक्तोविष्णुना*पितापितामहोभ्राता * सकुल्योमातामहोमाता * चेतिकन्याप्रदाःपूर्व्वाभावे*प्रकृ तिस्थःपरःपरः। इति ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं*पितापितामहोभ्रातासकुल्योजननीतथा। कन्याप्रदःपूर्व्वनाशेप्र कृतिस्थःपरःपरः। इति ॥ ४ ॥ ३४ ॥ ननुकथंकन्यांप्रदद्या*दित्यतआहाद्भिरित्यादि ॥ ३५ ॥

अद्भिरेवद्विजाग्र्याणांकन्यादानंविशिष्यते। इतरेषान्तुवर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

द्विजाग्र्याणांब्राह्मणानां*कन्यादानमद्भिरेव*जलंसङ्कल्पंगृहीत्वा* तुभ्यमेतांकन्यांदास्या * मीत्युदकस्प र्शेनकन्या*दानंविशिष्यतेशास्त्रे ॥ १ ॥ इतरेषांक्षत्रियादीनां *वर्णानामितरेतरकाम्यया * कन्यादानंविशि ष्यते ॥ २ ॥ ३५ ॥ अथयस्यविवाहस्य*योगुणदोषोतावाह * योयस्यैषामित्यादि ।१।।३६।

योयस्यैषांविवाहानांमनुनाकीर्त्तितोगुणः। सर्व्वंशृणुतविप्राःसम्यक्कीर्त्तयतोमम ॥ ३६

स्पष्टार्थोऽयंश्लोकोश्च यः॥ १ ॥ ३६ ॥

दशपूर्व्वान्परान्वंश्यानात्मानंचैकविंशकम्। ब्राह्मीपुत्रःसुकृतकृन्मोचयत्येनसःपितॄन् ॥ ३७

तद्यथादशेत्यादि ॥ ३७ ॥ ब्राह्मीपुत्रोब्राह्मधर्म्मेणोढायांजातःपुत्रःसुकृतकृद्भवतीति ॥ १ ॥ सचस्मात् पूर्व्वान्वंश्यान्दश*परान्दशेतिविंशति*पितॄनात्मानञ्चैकविंश *मेनसोमोचयतीति ॥ १ ॥ ३७॥

दैवोढाजःसुतश्चैवसप्तसप्तपरावरान्। आर्षोढाजःसुतस्त्रींस्त्रीन्षट्षट्कायोढजःसुतः॥३८

दैवोढाजइत्यादि * परान्सप्तवंश्यान्सप्त * चावरान्वंश्यान्पुरुषान् * आर्षोढाजस्त्रीन्परांस्त्री* नव रान्वंश्यान्कायोढाजः*प्राजापत्योढाजःस्तथा* षट्षडेनसोमोचयति ॥ १ ॥ ३८ ॥ एषांविधिप्रयुक्तानां* सामान्यगुणमाहब्राह्म्या*दिष्वित्यादिश्लोकौ ॥ १ ॥ ३८ ॥

ब्राह्मादिषुविवाहेषुचतुर्ष्वेवानुपूर्व्वशः । ब्रह्मवर्च्चस्विनःपुत्राजायन्तेशिष्टसम्मताः ॥ ३९

ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषुचतुर्षुब्राह्मणानांविवाहेषु ॥ १ ॥ ३९ ॥

रूपसत्वगुणोपेताधनवन्तोयशस्विनः । पर्य्याप्तभोगाधर्म्मिष्ठाजीवन्तिचशतंसमाः ॥ ४० ॥

स्पष्टार्थोऽयं ॥ ४० ॥ गुणांवक्त्वादोषानाह*इतरेष्वि*त्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥ ४० ॥

इतरेषुतुशिष्टेषुनृशंसानृतवादिनः । जायन्तेदुर्व्विवाहेषुब्रह्मधर्म्मद्विषःसुताः ॥ ४१॥

ब्राह्मणानामितरेषुतु*गान्धर्व्वराक्षसासुरेषु*दुर्व्विवाहेषुब्रह्मधर्म्म*द्विषश्चतास्ताश्चजायन्ते ॥ १ ॥ शिष्टेषुप्राप्तजनेषुच*नृशंसावादिनश्चानृत*वादिनश्चसुताजायन्ते ॥ २ ॥ ४१ ॥ क्षत्रियादीनांतथाविध * विवाहे*कीदृशोगुण*दोषोभवतद्दूत्यत*आहानिन्दितैरित्यादि ॥ १ ॥ ४ ॥

अनिन्दितैःस्त्रीविवाहैरनिन्द्याभवतिप्रजा । निन्दितैर्निन्दितानॄणांतस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत ॥ ४२ ॥

अनिन्दितैःस्त्रीविवाहैः* रितिक्षत्रियस्यगान्धर्व्वराक्षसौ * वैश्यशूद्रयोरासुरः ॥ १ ॥ एतैरनिन्दितैःस्त्रीविवाहैः*रनिन्द्याप्रजाभवति ॥ २ ॥ नृणांक्षत्रियस्यासुर*पैशाचौवैश्यशूद्रयो * गान्धर्व्वपैशाचाविति *निन्दितैःस्त्रीविवाहैः*निन्दिताप्रजाभवति ॥ ३ ॥ तस्माद्ब्राह्मणादिःसर्व्व* एववर्णोनिन्द्यांस्तान् * विवाहान्वर्ज्जयेत् ॥ ४ ॥ नन्वेषविवाहविधिः * किंसवर्णास्वथकिमसवर्णासु * सवर्णासवर्णा स्विति ॥ ५ ॥ उत्तमेतेनैवद्विजानांसवर्णा * सवर्णासुद्विजासु*विवाहविधिरेषइति ॥ ६ ॥ ब्राह्मणायब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यो*ब्राह्म्यादिधर्म्मैःकन्यांदद्यात्*ब्राह्मणस्तेषांकन्यांन*पैशाचराक्षसासुरैः*धर्म्मैर्गृह्णीयादिति ।७। क्षत्रियःक्षत्रियवैश्य*कन्याराक्षसगान्धर्व्वाभ्यांगृह्णीया * न्नासुरपैशाचाभ्यामिति ॥ ८ ॥ वैश्योवैश्यकन्यामासुरधर्म्मेण*गृह्णीयान्नगान्धर्व्व * राक्षसपैशाचैर्धर्म्मैरिति ॥ ९ ॥ एषतुप्रशस्त विवाहविधिः * रप्रशस्तस्तुब्राह्मण*स्यासुरधर्म्मेणासुरधर्म्मेणच ॥ १० ॥ क्षत्रियस्यासुरधर्म्मेण*वैश्यस्यगान्धर्व्वधर्म्मेण * शूद्रस्यचतेनसर्व्वतो * ह्यप्रशस्तःपैशाचेनेति ॥ ११ ॥ ४२ ॥ नन्वतर्हिकथंसवर्णासूद्वहेत्*कथञ्चासवर्णामित्यत*आहपाणिग्रहणमित्यादि ॥ १ ॥ ४२ ॥

पाणिग्रहणसंस्कारःसवर्णासूपदिश्यते । असवर्णास्वयंज्ञेयोविधिरुद्वाहकर्म्मणि ॥ ४३ ॥

सवर्णासुकन्यासुपाणिग्रहणं*संस्कारःकन्यावरयोः*परस्परं पाणिंगृह्णतोःसंस्कार *कार्यउपदिश्यते ।१॥ असवर्णासुखलूद्वाहकर्म्मणि*वक्ष्यमाणोऽयंविधिर्ज्ञेयः ॥ २ ॥ ४३ ॥

शरःक्षत्रिययाग्राह्यःप्रतोदोवैश्यकन्यया । वसनस्यदशाग्राह्याशूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

तद्यथामदुक्तादि ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणेयोऽद्यमाणयापाणौ * गृहीतयाक्षत्रियया * शरोवाणोग्रा ह्योनतु * वरस्यपाणिग्राह्यःस्यात् ॥ १ ॥ ब्राह्मणेनक्षत्रियेन * वोढुह्यमानायांपाणौ * गृहीतयावैश्या कन्यायांप्रतोदः * पयरस्यदण्डोपाह्यो * नवरस्यपाणिग्राह्यः ॥ २ ॥ ब्राह्मणेनक्षत्रियेण * वैश्येनवोढुह्यमानयापाणौगृहीतयाशूद्र * कन्यायांवरस्यवस * नस्यदशापाह्या नवरस्यपाणिः ॥ ३ ॥ विष्णुनाचैवमेवोक्तं *तासां सवर्णाविदने पाणिर्ग्राह्यो*ऽसवर्णाविदने शरः * क्षत्रियकन्यायांप्रतोदो* वैश्यकन्यायांवसन * दशान्तः शूद्रकन्यया ॥ इति ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं । पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासुगृह्णीयात्क्षत्रियाशरम् । वैश्या प्रतोदमाददीतवेदने त्वग्रजन्मनः । इति । ५ ॥ अग्रजन्मनइतिपूर्व्वपूर्व्वजन्मवर्णस्यवरस्य*एवमेवसर्व्वेरेनां*च नि भिश्चोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ यच्चोक्तंनारदीयपुराणे *समुद्रयात्रास्वीकारःकमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासुक न्यासूपयमस्तथा ॥ ७ ॥ देवरेणसुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसदानंतथाश्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ ८ ॥ दत्तायाश्चैवकन्यायाःपुनर्दानंवरस्यच । दीर्घकालंब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥ ९ ॥ महाप्रस्थानगमनं गो मेधश्चतथामखः । इमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ १० ॥ इति ॥ एवमप्यादित्यपुराणे यदुक्तं* दीर्घकालंब्रह्मचर्यं धारणञ्चकमण्डलोः । देवरेणसुतोत्पत्तिर्दत्तकन्याप्रदानकम् ॥ ११ ॥ कन्यानामसवर्णानां विवाहश्चद्विजातिभिः । आततायिद्विजाग्र्याणां धर्म्मयुद्धेपिहिंसनम् ॥ १२ ॥ वानप्रस्थाश्रमस्यापिप्रवेशोविधि दे मतः । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनंतथा ॥ १३ ॥ प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणांमरणान्तिकं । संसर्ग दोषःपापेषुमधुपर्के पशोर्वधः ॥ १४ ॥ दत्तौरसेतरेषान्तुपुत्रत्वेनपरिग्रहः । शूद्रेषुदासगोपालकुलमित्रार्द्धसी रिणाम् ॥ १४ ॥ भोज्यान्नताग्रहस्थस्यतीर्थसेवातिदूरतः । ब्राह्मणादिषुशूद्रस्यपक्वतादिक्रियापिच ॥ १५ ॥ भृग्व ग्निमरणंचैववृद्धादिमरणंतथा । एतानिलोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥ १७ ॥ निवर्त्तितानिकर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकंबुधैः । समयश्चापिसाधूनांप्रमाणंवेदवद्भवेत् ॥ १७ ॥ इति ॥ एतत्सर्व्वं यच्छास्त्रे विहितंतत् प्रतिषिद्धंमुनिभिःकलौनृणां*असमार्थ्यदर्शनात्*कृतौनतुसमर्थानां ॥ १८ ॥ श्रूयतेहिभारतेव्यासेनैव* प्रचोदितोधृतराष्ट्रोवानप्रस्थो*बभूवविधवाचकुन्ती*शूद्रश्चविदुरइति ॥ १९ ॥ युधिष्ठिरश्चाश्वमेधेनायजत्*जन मेजयश्चव्यासादीनामेव*व्यवस्थयाऽष्टश्रुत* जनमेजयेनव्यासः ॥ २० ॥ कलौकश्चिदश्वमेधेनयक्ष्यति*नवेतिप्र श्नेवाचकलौ*गौतमवंशजःकश्चि*दश्वमेधेनयक्ष्यति*कश्चिच्चराजसूयेनेति ॥ २० ॥ कलिधर्म्मवक्तापराशरोपि* ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमुवाच*स्वसंहितायांतदपिदर्श्यते ॥ २१॥ रामचन्द्रसमादिष्टनलसञ्चयसञ्चितम् । सेतुंदृष्ट्वा समुद्रस्यब्रह्महत्यांव्यपोहति । यजेतवाजिमेधेनराजातुपृथिवीपतिः ॥२२॥ महाप्रस्थानंचयुधिष्ठिरःसह*भ्रात्र भिःभार्य्ययाचकृतःवान् ॥२३ ॥इत्येवंसमर्थस्यानतेषांप्रति*षिद्धस्तथाचसतासवर्णानांच* विवाहप्रतिषेधःप्रायोभि प्रायः ॥ २४ ॥ यस्तुक्रियावानग्निमान्वेदेऽधीती*कृतब्रह्मचर्य्यस्य*एवन्निर्व्वेदाग्निपञ्चयज्ञादि*हीनस्यासवर्णास ॥ २५ ॥ कन्यांनोद्वहेदितियौतुनतुल्यौ*साग्निवेदौसक्रियौ* तयोर्द्वयोरसवर्णयोः*पत्नीकन्ययोर्विवाहःप्रतिषि द्ध एवकृतः ॥ २६ ॥ नवासवेदयोःसक्रिययोर्द्वयो*स्तस्मान्नसर्व्वस्योऽसवर्णाविवाह* प्रतिषिद्धस्तैःकृतइतिमन्तव्यम् ॥ २७ ॥ एवंचेन्नमन्यतेतदा*स्मृतिवक्तॄणांसर्व्वेषां*मतविरुद्धत्वात्पुराणवचन* मप्रमाणंव्यासवचनात् ॥ २८ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानांविरोधोयत्रदृश्यते । तत्रश्रौतंप्रमाणंस्याद्द्वयोर्द्वैधेस्मृतिर्वरा ॥ इति ॥ २९ ॥ विवाहार्थ

मोक्षनामौं *कन्यां वर्जयेदित्युक्तं *तद्यथाप्रदर्श्यते ॥ १० ॥ मातुर्यन्नामकन्या सा तत्प्रपश्चित मयापिवा। तन्मा मीयाभवेत्कन्यामाभ्रनाम्नीत्युच्यते ॥ ११ ॥ प्रमादाद्यदिचेद्गोत्रात्प्रायश्चित्तं तदाचरेत्। ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परिवर्जयेत्। इति। १२। राजमार्त्तण्डे पुराणस्य* मातुर्नाम्नीत्याकन्यां विवाहे कलजाधिपा। कृत्वा मामान्तरं ग्राह्या तस्याः पितोरस्वथा। इति। १३। ४४। एवं कृतदाराणां यथा* वर्त्तितव्यं तत्त्वकां* साप्रसर्त्वा द्विजातीनां *दारकर्म्मणि मैथुने। १। इतियद्दुक्तं तत्तत्तु *प्रतिलोमत मनुक्त्या* मैथुनविधिं प्रागाह* ऋतुकाला भीतादि। २।

ऋतुकालाभिगामीस्यात्स्वदारनिरतःसदा। पर्व्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनांतद्व्रतोरतिकाम्यया॥४५॥

स्वदारनिरतोयःस * स्वदारेष्वृतुकालाभि * गामीपर्व्ववर्ज्जं सदास्यादितरेवं * नियमेन विधि रनाथा*भ्रूणहत्यापातकं स्यात्। ३। उक्तं हिपराशरेण*ऋतुस्नातां तुयानारीभर्त्तारं नेतगच्छति। सा मृतान रकं यातिविधवाचपुनःपुनः। ४। ऋतुस्नातां तयोभार्य्यां सन्निधौनोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्रसंशयः। इति। ५॥ व्यासेनाप्युक्तं तद्यथा*ऋतुकालेऽभिगम्यैवं ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थितः। गच्छन्नपियथा कामं नदुष्टःस्यादनन्यकृत्। ६। भ्रूणहत्यामवाप्नोतिऋतौभार्य्यापराङ्मुखः। सात्ववाप्यान्यतोगर्भं त्याज्या भवतिपापिनी। इति। ७। सदेतिवचनं नप्रत्यवकालं * भार्य्याभिगमनं नियमएवोक्तः* स्त्रेनगर्भाधानं भवति वानवा ॥ ८ ॥ नभ्रूणहत्यापापभाग्भवतीति* पितृणवन्धामोक्षस्य*नान्तरेणपुत्रोत्पत्तिं *भवतिनगर्भाधानं* प्रथमकृतावेवस्यात् ॥ ९ ॥ यावत्पुत्रोनोत्पद्यते *तावत्पितृणवन्धोवर्त्ततएव * प्रत्यवभार्य्याभिगामिनोपिपुत्र॥ १० ॥ तस्मात्पितृणत्रन्धदोषान्न*भवत्भार्य्याभिगमनोक्ति* यं एवं नवेदस्त्व *तथाव्याप्तेप्रमादात् ॥ ११ ॥ ननुतर्हि किस्तौभार्य्याभर्ययां * दितुरुक्तेऽर्त्तावेवेतिनियमःस्या* दितातआह व्रजेच्चैनामितादि ॥ १२ ॥ तद्व्रतःस्वदाराभिगमनमेव*व्रतंयस्यसतद्व्रतः * एनां भार्य्यां रतिकाम्ययान्तौच * व्रजेन्नतत्रनियमः ॥ १३ ॥ ॥ ४५ ॥ ननुकःपुनःस्त्रीणामृतुकालःस्या*दितातआहऋतुरितादि ॥ १ ॥ ४६ ॥

ऋतुःस्वाभाविकःस्त्रीणांरात्रयःषोडशस्मृताः। चतुर्भिरितरैःसार्द्धमाहोभिःसद्विगर्हितैः॥४६

स्त्रीणां प्रत्यृतुयस्मिन्कालेखलु* लेवघोणितं प्रवर्त्ततेतद्दिन *मारभ्याभिगमादिनेभ्यइतरैः॥ १ ॥ सद्वि गर्हितैश्चतुर्भिरहोभिः*सार्द्धंषोडशरात्रयः*स्त्रीणां स्वाभाविकऋतुः*रतोऽन्यथावैकारिकः ॥ २ ॥ ४६ ॥ ननुस द्विगर्हितानि*चत्वार्य्यहानियानिकिं * तान्याद्यानिमध्यानिवा * किमन्त्यानिवानान्यानी*त्यतआहतासामि त्यादि ॥ १ ॥ ४७ ॥

तासामाद्यास्तस्रस्तुनिन्द्याएकादशीचया। त्रयोदशीचशेषास्तुप्रशस्तादशरात्रयः॥ ४७ ॥

तासां षोडशानांरात्रीणां*माद्यास्तस्रोरात्रयो*निन्द्यास्तत्रादाद्यास्तिस्रस्तु धर्म्मतोऽपत्यदोषाच्च * चतुर्थी त्वपत्यार्थे निन्द्यानधर्म्मे ॥ १ ॥एकादशीत्रयोदशी*चापत्यदोषान्निन्द्याऽस्तः*शेषादशप्रशस्ताः॥ २ ॥तत्रमद्दोषो व्यासेन * योषितोनित्यकर्म्मोक्तं मैमित्तिकमथोच्यते। रजोदर्शनतोदोषात् सर्व्वमेवपरित्यजेत् ॥ ३ ॥ सर्व्वै

रजस्विताग्नौघृं लज्जितान्तर्गृहे वसेत्। एकाम्बरा कृशा दीना स्नानालङ्कारवर्जिता॥ ४ ॥मौनिन्यधोमुखी चक्षुष्पाणिपद्भिरचञ्चला। अश्नीयात्केवलं भक्तं नक्तं मृण्मयभाजने ॥ ५ ॥ स्वपेद्भूमावप्रमत्ता क्षपेदेवमहस्त्रयम्। स्नायीत सा त्रिरात्रान्ते सचेलमुदिते रवौ। विलोक्य भर्तुर्वदनं शुद्धा भवति धर्मतः। कृतशौचा पुनः कर्म पूर्ववच्च समाचरेत् ॥७॥ रजोदर्शनतो याः स्यू रात्रयः षोडशर्त्तवः। तत्र पुंबीजमक्लिष्टं शुद्धे क्षेत्रे प्ररोहति ॥ ८ ॥ चतस्रश्चादिमा रात्रीः पर्ववच्च विवर्जयेत्। गच्छेद्युग्मासु रात्रीषु पौष्णापित्र्यर्क्षराक्षसैः ॥ ९ ॥ प्रच्छादितादित्यपथे पुमान्गच्छेत्स्वयोषितः। क्षामालङ्कृतवान्मोति पुत्रं पूजितलक्षणम ॥ १० ॥ इति ॥ आपस्तम्बेनचोक्तं यथा*स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते। वृत्ते रजसि गम्या स्त्री नानिवृत्ते कथञ्चन ॥ ११ ॥ रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं हि प्रवर्त्तते। अशुद्धा न तु तेनैव तासां वैकारिकं हितत् ॥ १२ ॥ साध्वाचारा न सा तावद्रजो यावत् प्रवर्त्तते। वृत्ते रजसि साध्वी स्याद्गृहकर्मणि चेन्द्रिये ॥ १३ ॥ प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी। तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥ इति ॥ १४ ॥ चरकेनोक्तं हि यथा * ततश्चतुर्थेऽहन्येना * मुत्सादा सशिरस्कां स्नां * परिधाय शुक्लानि वासांसि * स्याच्छादयेत् पुरुषञ्च ॥ १८ ॥ ततः शुक्लवाससौ * स्रग्विणौ सुमनसौ * चान्योऽन्यमभिकामौ * संवसेतामितिब्रूयात् ॥ १९ ॥ इति ॥ सुश्रुतेनचयथोक्तं * तत्र प्रथमे दिवसे * ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति ॥ २० ॥ यश्च तत्राधीयते *गर्भः सप्रसवमा * त्रं प्राणैर्विमुच्यते ॥ २१ ॥ द्वितीयेप्येवं सूतिकागृहे वा * तृतीयेप्येवमसंपूर्णाङ्गोऽल्पायुर्भवति * चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो * दीर्घायुश्च भवतीति ॥ २२ ॥ ४७ ॥ तत्र षष्ठ्यादिरात्रिषु * भार्योपगमने फलं * विशेषमाह युग्मास्वित्यादिश्लोकं ॥ १ ॥ ४८ ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु। तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्॥ ४८ ॥

निन्दिताभ्योऽन्यासु युग्मासु रात्रिषु * षष्ठ्यादिषु तौ भार्योपगमनात् * पुत्रा जायन्ते ऽयुग्मासु * रात्रिषु स्त्रियो जायन्ते ॥१ तस्मात्पुत्रार्थी पुरुष * आर्त्तवे युग्मासु रात्रिषु * षष्ठ्यादिषु स्वां स्त्रियं संवसेदिति ॥२॥ चरकेणाप्युक्तमेवं * स्नानात् प्रभृति युग्मे * ष्वहःसु संवसेतां * पुत्रकामावयुग्मे * षु दुहितृकामौ ॥ इति ॥ ३ ॥ सुश्रुतेनाप्युक्तमेवमविकल्पेन चतुर्थ्यां * षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां * द्वादश्यां चोपेयादिति पुत्रकामः ॥ ४ ॥ एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च। प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै ॥ ५ ॥ अतः परं पञ्चम्यां * सप्तम्यां नवम्यामे * कादश्यां च स्त्रीकाम * स्त्रयोदश्यादा अनिन्द्याः ॥ ६॥४८॥एतेन चतुर्थ्यां रात्रौ * मध्यमपुत्रोत्पत्तिमभि * प्रेतगमनिन्द्यत्वमुक्तं ॥४९॥ कथं एवमेवं विदित नविशेषे किं * पुत्रकन्या जायन्ते इ * त्यत आह पुमानित्यादि ॥ ४९ ॥

पुमान्पुंसोऽधिके बीजे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः। समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः॥ ४९ ॥

पुंसो बीजेऽधिके पुमान् * स्त्रिया बीजेऽधिके स्त्री भवति समे * पुंस्त्रीयोर्बीजे त्वपुमान् * नपुंसकं भवतीति ॥ १ क्षीणेऽल्पे च पुंस्त्रियोर्बीजे * विपर्यये गर्भोत्पत्तिर्न * भवतीति शेषः ॥ २ ॥ ४९ ॥ गृहाश्रमेऽपि पुरुषो * वसन्ब्रह्मचर्यफलं यथा * लभेत तदाह निन्द्यास्वित्यादि ॥ १ ॥ ५० ॥

निन्द्यास्वष्टासुचान्यासुस्त्रियोरात्रिषुवर्जयन्। ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन् ॥ ५० ॥

ऋतोर्निन्द्यासुषट्सुरात्रिषु*ताभ्योऽन्यासुअनिन्द्यासुदशसु *रात्रिषुमध्येऽष्टासुच* याःकाश्चिद्रात्रिषु ॥ १ ॥ पञ्चयुग्मायुग्मासुस्त्रियोवर्जयन्*द्वयोर्ऋतुरात्र्योःस्त्रियं*गच्छन्नाश्रमेप्रकरणाद्गृहस्थाश्रमेवसन्नपिपुमान् ॥ २॥ यत्रतत्रस्ववासेवा*प्रवासेवास्थितोब्रह्मचारीभव*तीतिउच्यतेधर्मविद्भिः ॥ ३ ॥ भ्रान्तास्तुयत्रतत्राश्रयेवसं* स्थितियोजनांकृत्वास*भार्यांवनाश्रमगम * नाभिमायेनेदमितरा*दाने कथाप्रलपन्ति ॥ ४ ॥ ५० ॥ अथकन्याशुल्कग्रहणेदोष*माहनकन्याया इत्यादि ॥ १ ॥ ५१ ॥

नकन्यायाःपिताविद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि। गृह्णन्शुल्कंहिलोभेनस्यान्नरोऽपत्यविक्रयी। ५१।

विद्वान्शास्त्रज्ञः कन्यायाः*शुल्कग्रहणदोषज्ञः*खल्वणुपिस्वल्पमपि*कन्यायाःशुल्कंपितानगृह्णीयात् ॥१॥ हियस्मात्कन्यायाःशुल्कं*लोभेनगृह्णन्नरोऽपत्यविक्रयी*स्यात्तच्छुल्कंकन्याधनं ॥ २ ॥ ५१ ॥ स्त्रीधनग्रहणेदोषमाहस्त्री* धनानित्वित्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥ ५२ ॥

स्त्रीधनानितुयेमोहादुपजीवन्तिबान्धवाः। नारीयानानिवस्त्रंवातेपापायान्त्यधोगतिम्। ५२।

येबान्धवाःस्त्रीधनानि * मोहादुपजीवन्तितथा*नारीणांयानानिवस्त्रं* वोपजीवन्तितेबान्धवाः *पापाअधोगतिंयान्ति ॥ १ ॥ ५२ ॥ ननुतर्हिचार्षेयद्गोग्रहणंतत् * कस्माद्विधीयतइत्य*तआहार्षइत्यादि ॥ १ ॥ ५३॥

आर्षेगोमिथुनंशुल्कंकेचिदाहुर्मृषैवतत्। अल्पोप्येवंमहान्वापिविक्रयस्तावदेवसः ॥ ५३

आर्षेविवाहेयद्गोमिथुन* ग्रहणंविहितंतच्छुल्कं*मृषैवेतिकेचिदाहु*स्तदसाधुवचःकस्मात् ॥१॥ एवंप्रकारेणाल्पोपि*महान्वापियःसखलु* तावद्विक्रयएवस्यात् ॥ २ ॥ तर्हिकिमार्षविवाह * लक्षणंयद्गोमिथुन*ग्रहणमुक्तंतदसाधु ॥ ३ ॥ नैवंयस्माद्धियत्प्रसिद्धंलक्षणं*शास्त्रेतदुपदिश्यते * गुणदोषौचोपदिश्यतेयथार्षश्चविवाहः ॥ ४ ॥ तत्रकश्चिदाहमनोस्तुमतं*नेदंगोमिथुनग्रहण*शास्त्रोक्तंचरूपंशुल्कं ॥ ५ ॥ यत्तुशास्त्रनियमित*जातिसङ्ख्याकंग्रहणं*तन्नशुल्करूपंभवति ॥ ६ ॥ यस्माद्धिवस्तुनोयन्मूल्यंभवति * तदेवतस्यशुल्कंस्यात्*नतथाकन्यामूल्यंगोमिथुनंभवतीत्य*तउक्तमार्षधर्मतइति ॥ ७ ॥ तेननलोभेनगोमिथुन *ग्रहणंलोभेनहिशुल्क*ग्राहीस्यात्सएवापत्य* विक्रयीभवतीत्याह ॥ ८ ॥ ५३ ॥ ननुतर्हिकन्याया भूषणानियानि*पत्यादिभिर्विवाहकालेदीयन्तेतैरपिकिं* मपत्यविक्रयीस्यादि * त्यतआहयासामित्यादि ॥ १ ॥ ५४ ॥

यासांनाददतेशुल्कंज्ञातयोनसविक्रयः। अर्हणंतत्कुमारीणामानृशंस्यञ्चकेवलम् ॥ ५४ ॥

यासां कन्यानां च शुल्कं न * ज्ञातयो गृह्णन्ति ता*वरेभ्यो ददतिन च * तासां विक्रयः स्यात् ॥ १ ॥ कुमारीणां तत्र यदर्हणं पतत्या* दिभिर्भूषणादिकं दीयते तत्तु * सर्वं मानृशंस्यं भवति ॥ २ ॥ ५४ ॥ कन्यादानधर्मं सांगतत् सर्वं भव* तीत्यत्राह पितृभि*रित्यादिश्लोकपञ्चक ॥ १ ॥ १ ॥ ५५ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा। पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥५५॥
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५३ ॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्। न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः। भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥५९॥

तथाशब्दे न श्वशुरादिभिरिति * पूज्याः सत्कार्या एवेति ॥ १ ॥ ५५ ॥ यत्रेत्यादि ॥ ५६ ॥ रमन्ते क्रीडन्ति तेषां * स्त्रीजनासत्कारिणां * क्रिया अफलाः स्युः ॥ १ ॥ ५६ ॥ शोचन्तीत्यादि ॥ ५७ ॥ जामिः स्वसा कुलस्त्री वा * यत्र स्वसारः कुलस्त्रियो वा सत्* काराभावे न शोचन्ति* तत्कुलमाशु नश्यति ॥ १ ॥ यत्रैता जामयो नैव * शोचन्ति सत्कारात्तस्य * तत्कुलं हि सर्व्वदा वर्द्धत इति ॥ २ ॥ ५७ ॥ जामय इत्यादि ॥ ५८ ॥ जामयो यानि गृहाणि गेहस्थै * रप्रतिपूजिताः सत्यः * शपन्ति शापं कुर्व्वन्ति * तानि समन्ततः कृत्या * दोषेणाहतानीव नश्यन्ति ॥ १ ॥ ५८ ॥ तस्मादित्यादि ॥ ५९ ॥ तस्मादुक्तदोषान्नरै रेता जामयो भूषणा * दिभिः सदा पूज्या भूतिकामैर्नरैः * उत्सवेषु च सत्कारैः * नित्यं पूज्या भवन्तीति । १ । ५९ । अथ भार्यासन्तोषासन्तोषगुण * दोषावाह सन्तुष्ट इत्यादि श्लोकत्रयम् । १ । ६ ।

सन्तुष्टो भार्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्या तथैव च। यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥६०॥
यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्। अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ॥ ३१ ॥
स्त्रियां तु रोचमानायां सर्व्वं तद्रोचते कुलं। तस्यां त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

यस्मिन् कुले भार्यया सह भर्त्ता * सन्तुष्टो भर्त्रा सह भार्या सन्तुष्टा * तत्र कुले नित्यं कल्याणं ध्रुवं स्यात् ॥ १ । ६ । यदि हीत्यादि । ६१ । हि यस्मात् स्त्री भार्या पत्ये * न रोचेत पुमांसं च * पतिं सा स्त्री न प्रमोदयेत्* तदा पुंसोऽप्रमोदान्न * प्रजननमपत्योत्पादनं प्रवर्त्तते । १ । ६१ । स्त्रियामित्यादि । ६२ । स्त्रियां भार्यायां पत्ये रोचमानायां * सर्व्वं कुलं तद्रोचते * ततोऽन्यथा न रोचते । १ । ६२ ।

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

कृषिकार्ये इत्यादि । ९३ । कृषिवाणिज्यादिनिन्दितविवाहः * क्रियालोपो वेदानध्ययनं विप्रलोपः * कुलान्यकुलतां कुलाभावं यान्ति । १ । ९३ । निषेधे नेत्यादि श्लोकद्वयं । ९४ । ९५ ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ ९४ ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ ९५ ॥

शिल्पादिभिः कर्मभिः * कुलान्याशु विनश्यन्ति * तस्मादेतानि न कुर्यात् । १ । ९४ । ९५ । मन्त्राध्ययनफलमाह * मन्त्रतस्त्वित्यादि । ९६ ।

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ९६ ॥

अधीतान्मन्त्रतः समृद्धानि यानि * कुलानि तान्यल्पधनान्यपि कुलसंख्यां गच्छन्ति । सत्कुलगणनायामेका संख्या * प्राप्नुवन्ति यशश्च महत् * सर्वतोदिग्भ्य आकर्षन्ति । २ । ९६ । नन्वेवं विधोऽर्थः * भवति यस्य द्विजस्य * ब्रह्मचर्यो द्विजः स्यात् । १ । यस्तु विप्रस्तु ब्रह्मचर्यो यथा विप्रस्तु ब्रह्मचर्योऽपि दारान् * गृहीत्वाग्निं न गृह्णाति * स सत्कारं गृहाश्रममावसेत् ॥ २ ॥ उच्यते विप्रस्तु ब्रह्मचर्यो द्विजो * द्विविधः समब्राह्मणः * समक्षत्रियः समवैश्यस्ते तु कः । ३ ॥ ब्राह्मणश्रुवः क्षत्रिय * श्रुवो वैश्यश्रुव स्येति द्वितीयो ह्या * विप्रो दारान् यद्गृहीतस्तद्ब्रह्मचर्या श्रमभ्रष्टा विवेति ॥ ४ ॥ न मौञ्जीहस्तो भ्रष्टा अमौञ्जी तु तौ द्वौ * गृहस्थाभासौ शूद्रवत् * देवयोक्तं तु कालाभिगामी सदा * द्विजा द्विजत्वविधिरेव ॥ ५ ॥ तयोस्त्वयोः समब्राह्मणादिः स * मन्त्रसंस्कारवर्जितः * सन्ध्योपासनवर्जितः * शूद्रवदामन्त्रैः श्राद्धं * देवतार्चनं कुर्यात् ॥ ६ ॥ ये च स्वरवर्णानन्तरदुष्टेन * मन्त्रेणायथोक्तविधानेन वा * निषेकादुपनयनान्तैः संस्कृताः । तेऽप्ययथावत्संस्कारात् * संस्कृताभासा असंस्कृता एव * शूद्रवद्भावात् समब्राह्मणादयः ॥ ८ ॥ ये तु स्वरवर्णाभ्यामदुष्टमन्त्रैः * निषेकादुपनयनान्तैः संस्कृताः * न च वेदमधीयते ते ब्राह्मण * श्रुवक्षत्रियश्रुववैश्यश्रुवाः ॥ ९ ॥ प्रथमाश्रमभ्रंशाच्छूद्रवद्भावा * च्छूद्रवद्गृहस्था एव * तेषां त्रिसन्ध्योपासना * मामन्त्रेण श्राद्धं * देवतार्चनं कार्यं ॥ १० ॥ कलौ त्वधुना समब्राह्मणादयः * प्रायेण सन्ति क्वचित् ब्राह्मणश्रुवादयः ॥ ११ ॥ एते द्विविधास्तु स्युः * त्र्यहाद्दशरात्रपक्ष * दशाहाशौचभागिनः । १२ । ये च स्वरवर्णाभ्यामदुष्टमन्त्रैः * यथोक्तविधानेन निषेकाद्युप * नयनान्तैः संस्कृता वेदमधी * यते ते त्वविप्रस्तु ब्रह्मचर्याः १३ ॥ यथोक्तविधानेन दारान् गृहीत्वा * ऽग्निग्रहणाधिकारिणो पि चेन्नाग्निं * गृह्णन्ति मन्त्रवेदः ॥ १४ ॥ निरग्नित्वात् केवलवेदाः शूद्र * समानधर्माणस्ते तु * त्र्यहाशौचभाजश्चाः ॥ १५ ॥ तेऽपि त्रिसन्ध्योपासना * श्राद्ध देवतार्चनं * मामन्त्रेण कुर्युरिति ॥ १६ ॥ एते हि समब्राह्मणादयः सर्वे * निरग्नयो नरकीना * मामन्त्रेण श्राद्धविधि * र्यतः प्रचेतसा यथा ॥ १७ ॥ आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥ इति ॥ १८ ॥ उशनसापि वचनं तद्यथा * अनग्निरध्वगो वापि * तथैव व्यसनान्वितः । आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद् वृषलस्तु सदैव हि ॥ १९ ॥ एते हि लौकिकाग्नावन्नं पचन्ति * तदन्नमार्ग * पाप तिष्ठतीत्यङ्गिरास्तद्यथा ॥ २० ॥ कृतं च विप्रराणामन्नमग्निस्तत्र तिष्ठति। योयद्यन्नं समश्नाति

[illegible]तस्यास्तीति किल्बिषमिति ॥ २१ ॥ अग्निशालीनं तद् यथा* यो ऽन्होत्राविवाहाग्निं बहुस्त्रतिमन्यते । [illegible] [illegible]मनीतिवा स्यापाको हि स स्मृतः ॥ २२ ॥ स्थापाकस्याभ्यासे नःप्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः । पाकानपत्यविरायत्य [illegible] [illegible] [illegible]ति ॥ इति ॥ २३ । मनुलिखितं गौतमानु* [illegible]ग्न्युपयते [illegible] लौकिके वापि नित्यशः । [illegible] [illegible] तस्मिन् होमो विधीयते ॥ २४ ॥ वैदिके लौकिके वापि नित्यं [illegible]तन्वितः । वैदिके [illegible] [illegible]लौकिके [illegible]न्ति किल्बिषमिति ॥ २५ ॥ तत्कथं लौकिकाग्निपक्वान्नं यथा * पाकः स्यादिति चेत्तत्र *यस्यास्ताग्निर्विवाहाग्नि[illegible] [illegible]*[illegible]ग्न्येदानं पचति ॥ २६ ॥ तस्मिन् [illegible] वैश्वदेवान्ते* होमं कुर्यात् स्वर्गमाप्नोति*[illegible] [illegible] वाहिकाग्नि* नास्ति स लौकिके ऽन्नावन्नं पचति ॥ २७ ॥ सकृत् [illegible]कालेन* विवाहे [illegible]लौकिकान्यो[illegible] [illegible]* [illegible] सर्वपापं हन्ति ॥ २८ ॥ रात्रिकृतपापं प्रातःसन्ध्योपासनेन नश्यति* ततःपरं [illegible] [illegible]पापमने[illegible] हन्ति ततः* सायं सन्ध्योपासनेन ॥ २९ ॥ व्यासेनाप्युक्तं यथा* [illegible] [illegible] तम् । [illegible] विधानेन जुहुयाल्लौकिके ऽनले । ३० ॥ व्यस्ताभिर्व्याहृतिभिः समस्ताभिस्ततःपरं । षड्भिर्[illegible] [illegible]तिमन्त्र विशिष्टं यथाक्रमं ॥ ३१ ॥ प्राजापत्यं स्विष्टकृतं [illegible] द्वादशाहुतीः । [illegible] [illegible] [illegible]रिति ॥ ३२ ॥ इत्येवं द्वादशाहुतिमानं नित्यं *वेदविदामनन्तौनां नित्यपाप*[illegible] मन्त्राध्ययना* भावाच्च [illegible] * [illegible]ब्राह्मणादीनाम् ॥ ३३ ॥ नवान्नेनाग्ने नवं [illegible]* विधानयुक्तं तस्माल्लौकिकाग्नि*पक्वमन्नं [illegible] पाकः ॥ ३४ ॥ एवामन्नभोजने दोषश्चोवाच* [illegible]यथातत्प्रदर्श्यते ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणानां दरिद्रत्वं क्षत्रियाणां [illegible] [illegible]म् । वैश्यानां मतं शूद्रत्वं शूद्राणां नरकं ध्रुवमिति ॥ ३६ ॥ ११ ॥ नन्वेवं कृतदारःपितृमान् किं *कर्माणि न कुर्यात्कदाचन कुर्यात् । * इति चेत्तच्छ्रुतिर्न [illegible] ॥ १ ॥ प्रागुद्दिष्टं पितापितामहोयस्य [illegible] [illegible] [illegible]होत्राधिकारोस्ति न दोषःपरिवेदने ॥ इति ॥ २ ॥ पितृकृत्ये ऽधिकारो [illegible] * कात्यायनेनतद् यथा ॥ ३ ॥ सपितुःपितृकृत्येष्वधिकारो न विद्यते । न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥ ४ ॥ इति ॥ यदा [illegible]कर्म्माधि*कारी स्यात्तत्कालप्रापनाय स्वयं *[illegible] ॥ ५ ॥ सहपिण्डक्रियायान्तु* कृतायामस्य धर्मतः । [illegible] [illegible]*पिण्डनिवपनं [illegible]रिति ॥ ६ ॥ तत्सपिण्डीकरणान्तं *सर्व्वं कर्म्म [illegible] [illegible] कात्यायनेन ॥ ७ ॥ स्वयं होमासमर्थ [illegible]पस्पर्शनम् । [illegible]चोपवेशनम् । कृतायां [illegible] [illegible]भवेत् । प्रातर्होमस्तदैव स्यात् * [illegible]पुनर्नवा ॥ ८ ॥ दुर्व्वलं स्नापयित्वा [illegible] [illegible]तम् । दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत् ॥ ९ ॥ घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य सवस्त्रमुपवीति नम् । चन्दनोक्षितसर्व्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषितम् ॥ १० । हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु । [illegible]पिधा येन निर्द्दहेत्पुत्रादयः ॥ ११ ॥ आमपात्रे ऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् । एको ऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धं [illegible] [illegible] ॥ १२ ॥ अर्द्धमादहनं प्राप्य आसीनो दक्षिणामुखः । [illegible]तिलं पिण्डदानवत् ॥ १३ ॥ [illegible] महत् । भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्यादिलक्षणे ॥ १४ ॥ [illegible] [illegible] [illegible]दक्षिणाशिरसं [illegible] । [illegible] दक्षिणाग्रां [illegible] ॥ १५ ॥ पादयोरधरां प्राचीमरणीमुत्तरो त्तराम् । पार्श्वयोश्च [illegible]क्रमात् ॥ १५ ॥ [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ १६ ॥ अपसव्येन कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिङ्मुखः ॥ [illegible]

दक्षिणतः स्मृतः ॥ १७ ॥ मध्यात्पश्चिमतो विलिखेत् आयताः कुशः । अक्षोलं विलोकावहस्ते तिर्यग्वीरणम् ॥ १८ ॥ एवं कल्पयित्वैकः सर्व्वं तरति दुष्कृतम् । यद्येनं दापयेत् पापी प्रायश्चित्तामिति स्थिताम् ॥ २० ॥ ब्राह्मणादुत्तम प्रायश्चित्तान्याचरेद्विप्रः । प्रतिग्रहात्तत्फलं मुक्तिमनुविन्दति ॥ २१ ॥ एवमेषोऽग्निमान् ब्राह्मणो बुधविमुक्तितः । लोकानव्ययान् विमलं परं ब्रह्म चाविन्दति ॥ ३१ ॥ यथा वर्षे धर्मे तापः सर्व्व एव पक्वं यः । आत्मानं वेत्ति मोक्षयत्न्या सम्योत्कं स्वर्गं ॥ ३२ ॥ गोपनामाप्रवादान्तेऽपि यामीतामन्तरम् । दक्षिणापीनृपमानृकृत्वा तति तं पिण्डमावपेत् ॥ ३३ ॥ एवं कृतोदकानृपान् सर्व्वान् प्राशयेत् क्षितौ । पात्राणि पुनराचम्य तान् वहेद्दत्तोऽत्र याचितः ॥ ३४ ॥ मांसोदकं जलतामितो हतान् दक्षिणे कामपनोदन* मुक्तामिताग्निर्देहिकं कर्षितः । ३५ । दद्यात्त्याग्या यत्तेऽयथा* दूर्वासु दिति लिखनापः सामिकोऽन्यो* न्यूनाग्निमसीमेत नीत्वा स्थापयेत् ४६ ॥ अन्यं* स्थापयित्वा तिलं च तं पुत्रं* दत्तादर्शीनृतामात्रं स्नापयेयुः* समन्त्रकमनं समन्ततस्तथा ॥ ४७ ॥ यो गयादीनि च तीर्थानि च पुष्पाः स्थिता यथा जलवत्तामनन्यत्रापि पुष्करेऽक्षराम् ॥ ४८ ॥ कौशिकी चन्द्रभागां च सर्व्वपापप्रणाशिनीम् । भद्रावकाशां सरयूं गण्डकीं चमसीं तथा ॥ ४९ ॥ वैपाशपुष्करां च तीर्थं पिण्डारकं तथा । पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥ ५० ॥ इति मन्त्रं पठित्वा स्नापयित्वा* शुद्धवस्त्रादिनान्तं* दक्षिणाशिरसं शवं* वै वाह्निकाग्निमता भूमौ निवेशयेत् ॥ ५१ ॥ तत्पुनर्वस्त्रपरि* धापोपवीतिनं कृत्वा सुगन्धिचन्दनेनोक्षितसर्व्वाङ्गं* कृत्वा पुष्पैर्भूषयित्वा ॥ ५२ ॥ तस्य चक्षुर्नासाक्षि कर्णेषु * सप्तच्छिद्रेषु मध्ये सप्तसुवर्णखण्डानि निक्षिपेत् * वस्त्रेणैव नवस्त्रेणापिधाय ॥ ५३ ॥ यथोक्तपुरद्वारेण * निर्हरेयुः स्वयं वद्यातेः * दक्षिणेन मृतं शूद्रं *पुरद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्व्वैस्तु* यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ५४ ॥ इति ॥ विष्णुसंहितायान्तु* मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत्* न शूद्रं द्विजेन पितरं मातरञ्च* पुत्रा निर्हरेयुर्द्विजं* पितरमपि न शूद्राः ॥ ५५ ॥ ब्राह्मणमनाथं ये* ब्राह्मणा निर्हरन्ति* ते स्वर्गलोकभाजः ॥ ५६ ॥ इति ॥ पराशरेणाप्युक्तं हि* अनुगमनं च्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ५७ ॥ क्षत्रियं मृतमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति । एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ५८ ॥ शवञ्च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति । कृत्वाऽशौचं द्विरात्रन्तु प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ ५९ ॥ प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ६० ॥ त्रिरात्रे ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ६१ ॥ विनिवर्त्तयेद्यदा शूद्रोदकान्तमुपस्थिताः । द्विजैस्तदानुगन्तव्या इति धर्म्मविदो विदुः ॥ ६२ ॥ तस्माद्द्विजो मृतं शूद्रं न स्पृशेन्न च दाहयेत् । दृष्टे सूर्य्यावलोकेन शुद्धिरेषा पुरातनी । ॥ ६३ ॥ इति ॥ मनुनाप्युक्तमन्यच्च* आचार्य्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रतेन वियुज्यते । इति ॥ ६४ ॥ एवं ज्ञातिवर्ग्गमनेऽप्यशौचं* द्विजं याजनं कर्म्म न कुर्य्यात्* कृत्वा कृच्छ्रत्रयमात्मशुद्धये कुर्य्यात् ॥ ६५ ॥ एतदुक्तं प्रायश्चित्तं * प्रोतानां याजनं कृत्वा परे आमन्त्र्य कर्म्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ ६६ ॥ इति ॥ इत्येवं ज्ञातिभिर्निर्ह्रियमाणे* तत्पश्चात् सर्व्वस्मिन् विवाहाग्नौ* पञ्चमन्त्रमामपात्रे च मध्ये* कृत्वाऽन्तर्गतं कःपुमान् यथाहृच्छेत् ॥ ६७ ॥ अपरेऽपि च तं विवाहाग्निमग्निं* होत्रं पञ्चकव्यादि* न्यूनीत्वाऽप्रतोऽनुगच्छेत् ॥ ६८ ॥ ततोऽर्द्धं पथि तद्दक्षिणार्द्धं भुवि* निक्षिपेद्दर्भं शवस्यानन्तरं * मनुगच्छेन्नीत्वा ततः* दक्षिणादक्षिणामुखीनः ॥ ६९ ॥ सर्वां आज्यपात्रादिवृ* स्तिलं तत्र पिण्ड* दानविधाने मह्यगात् ॥ ७० ॥ अथ पुत्रादिः सर्व्वं एवं कृत्वा* मन्त्रत्वात्

संचय [illegible] यदीष्टनिभागे चितौ विधाय*तत्रैवा[illegible] [illegible] ॥ ७१ ॥ तत्रकाले[illegible] *
सर्व[illegible] हस्तात निपात्य तत्र*स्य [illegible] तर्प्य [illegible] * [illegible] ॥ ७२ ॥ पादयोरपसव्यं तु * मरणी हस्तानुसारा * [illegible] ॥ ७३ ॥ [illegible]
[illegible] हस्तात्*जानु वामे [illegible] दक्षिणे *[illegible] * [illegible] ॥ ७४ ॥ [illegible]
[illegible] पितरं प्रति* [illegible] * मात[illegible] ॥ ७५ ॥
तदन्तिरात मंमन्त्रं पठन्ति * [illegible] यथा ॥ ७६ ॥ [illegible] पुनः * [illegible]
स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ ७७ ॥ एवं [illegible] सर्वं दुष्कृतं तरति* [illegible] * [illegible] वि
न्दति ॥ ७८ ॥ एवं [illegible] * [illegible] * [illegible]
[illegible] । ७९ । नामगोत्रे [illegible] कृत्वा तर्पयामी* [illegible] ॥ ८० ॥ [illegible] * [illegible]
[illegible] * [illegible] ॥ ८१ ॥ इति साग्निकस्य मृतस्य नाम * [illegible]
[illegible] कुर्यात् ॥ ८२ ॥ [illegible] तत्वाभावात् * [illegible] * [illegible]
[illegible] भवति ॥ ८३ ॥ [illegible] प्रेतो विप्रो [illegible] । ८४
ततः [illegible] सर्वे * [illegible] * द्वारमागत्य परिवर्त्तितवस्त्राः * सर्वे निम्बपत्राणि च * दन्तैः
सन्दश्य [illegible] ॥ ८५ ॥ ततः प्रस्तरशिलायां * पादन्यासं कृत्वा गृहं * प्रविश्य [illegible] ॥ ८६ ॥
विष्णुसंहितायां च* निर्हृत्य [illegible] बान्धवं प्रेतं * [illegible] चिता* [illegible] * [illegible]
कुर्युः ॥ ८७ ॥ प्रेतस्योदक* निर्वपनं कृ * [illegible] पिण्डं * [illegible] । ८८ । परिवर्त्तितवाससो* निम्बपत्राणि
[illegible] * [illegible] * कृत्वा गृहं प्रविशेयुः । ८९ । इति । निरग्निमपत्नीकविधानेन * [illegible]
[illegible] * [illegible] लौकिकाग्ना * [illegible] पिण्डं * [illegible] * नामगोत्राभ्यां [illegible] ॥ ९० ॥ याज्ञवल्क्यो
[illegible] * [illegible] निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः । [illegible] । ८८ । [illegible]
[illegible] लौकिकाग्निना । [illegible] । ८९ । [illegible]
[illegible] । [illegible] । ९० । एवं मातामहाचार्य प्रेतानामुदकक्रिया । [illegible]
[illegible] । ९१ । सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः । [illegible]
[illegible] । ९२ । [illegible] कामगादिकाः । [illegible] नोदक
भाजनाः ॥ ९३ ॥ कृतोदकान् [illegible] संस्थितान् । [illegible] पुरातनैः
॥ ९४ ॥ इति । [illegible] * [illegible] * द्वितीयादिभार्या [illegible] * [illegible]
[illegible] * [illegible] ॥ ९५ ॥ तदुक्तं कात्यायनेन * द्वितीयां [illegible] * [illegible] लौकि
काग्निभिः । जीवन्त्यां [illegible] ॥ ९६ ॥ [illegible] द्वितीयायां [illegible]
जेत् । [illegible] ॥ ९७ ॥ [illegible] * [illegible]
विवाहाग्नि [illegible] * [illegible] ॥ ९८ ॥ पुनर्विवाहोक्तत्वात् [illegible] * [illegible]
[illegible] भार्याः * [illegible] ॥ ९९ ॥ [illegible] * [illegible] *

ह्वयेदितिवचनात् ॥ १०० ॥ भार्याद्यैः पूर्वमृतायां दग्ध्वाग्नीनन्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ इति ॥ १०१ ॥ अथकात्यायनेनोक्तं *विदेशमरणेऽस्थीनि हृत्वाभ्यज्य सर्पिषा । दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥ १०२ ॥ अस्थ्नामलाभे पर्णानि सकलान्युक्तया यतः । भर्जयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकं ॥ १०३ ॥ एतत्पर्णदाहो विधिविशेषपरः *अरणाभिज्वलितोऽग्निः ॥ १०४ ॥ आहिताग्निर्द्विजः कश्चित्प्रवसन् कालचोदितः । देहनाशमनुप्राप्तस्तस्याग्निर्वर्त्तते गृहे ॥ १०५ ॥ श्रौताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिसत्तम ॥ कृष्णाजिनं समास्तीर्य कुशैः सुपुरुषाकृतिम ॥ १०६ ॥ षट्शतानि शतं चैव पलाशानाञ्च वृन्तकम् । चत्वारिंशच्छिरो दद्यात्षष्टिं कण्ठे त्रिनिर्द्दिशेत् ॥ १०७ ॥ बाहुभ्याञ्च शतं दद्यादङ्गुलीषु दशैव तु । शतं चोरसि सन्दद्यात् त्रिंशच्चैवोदरे न्यसेत् ॥ १०८ ॥ अष्टौ वृषणयोर्दद्यात्पञ्च मेढ्रे तु विन्यसेत् । एकविंशतिमूरुभ्यां जानुजङ्घे च विंशतिम् ॥ १०९ ॥ पादाङ्गुल्योः शतसार्द्धं पात्राणि च तथा न्यसेत् । शम्यां शिश्ने विनिक्षिप्य अरणीं वृषणे तथा ॥ ११० ॥ जुहूं दक्षिणहस्ते च वामहस्ते तथोपभृत् । कर्णे चोलूखलं दद्यात्पृष्ठे च मुषलं ततः ॥ १११ ॥ निक्षिपोरसि दृषदं तण्डुलाज्यतिलान्मुखे । श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीं च चक्षुषोः ॥ ११२ ॥ कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं क्षिपेत् । अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र विन्यसेत् ॥ ११३ ॥ असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकाहुतिं सकृत् । दद्यात्पुत्रोऽथवा भ्राता ह्यन्यो वापि स्वधर्म्मिणः ॥ ११४ ॥ यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्यो विचक्षणैः । ईदृशन्तु विधिं कुर्याद् ब्रह्मलोके गतिर्ध्रुवम् ॥ ११५ ॥ ये दहन्ति द्विजास्तन्तु ते यान्ति परमां गतिम् । अन्यथा कुर्वते किञ्चिदात्मबुद्धिप्रबोधिताः ॥ ११६ ॥ भवन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरके ध्रुवम्* । इति याज्ञवल्कीयात्यायनोक्तम् ॥ ११७ ॥ महापातकसंयुक्तो दैवात्स्यादग्निमान् यदि । पुत्रादिः पालयेदग्नीन् युक्त आदोषसंक्षयात् ॥ ११८ ॥ प्रायश्चित्तं न कुर्याद् यः कुर्वन् वा म्रियते यदि । गृह्यं निर्वापयेच्छ्रौतमप्सु सार्यं तु सपरिच्छदम् ॥ ११९ ॥ स्वाध्यायं वाप्यहस्तोऽग्निरभवद् यतः । पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेद्दप्स्वेव वा क्षिपेत् ॥ १२० ॥ अनर्थाहृतदारो दग्धव्यो योऽवस्थितः । अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्य न प्रयोजा इति स्थितिः ॥ १२१ ॥ अग्निमेव दहेत्कार्या स्वतन्त्रपतितान्न चेत् । तदन्तरेणपात्राणि दाहयेत्पृथगन्तिके ॥ १२२ ॥ अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थ्नां सञ्चयनं भवेत् । तत्र विधिराद्दिष्टऋषिभिः सोऽनुनोच्यते ॥ १२३ ॥ स्नानान्तं पूर्ववत्सव्यं गत्वा नपयसा ततः । सिञ्चेदस्थीनि सर्वाणि प्राचीनावीती भाषयन् ॥ १२४ ॥ शमीपलाशशाखाभ्यामुद्धृत्योद्धृत्य भस्मनः । आज्येनाभ्यज्य गव्येन सेचयेद् गन्धवारिणा ॥ १२५ ॥ मृत्पात्रे सम्पुटं कृत्वा सूत्रेण परिवेष्ट्य च । श्वभ्रं कृत्वा शुचौ भूमौ निखनेद्दक्षिणामुखः ॥ १२६ ॥ पूरयित्वाऽवटं पङ्कपिण्डशैवलसंयुतम् । दत्त्वोपरि समं शेषं कुर्यात्पूर्वाह्णकर्मणा ॥ १२७ ॥ एवमाहिताग्नेः प्रेतस्य विधिरिष्यते । स्त्रीणामिवाग्निदानं स्यादथातोऽस्त्रवचनात् ॥ १२८ ॥ इति ॥ विष्णुस्मृतावप्युक्तं * चतुर्थे दिवसेऽस्थि * सञ्चयं कुर्युस्तेषां च * गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः कार्यः ॥ १२९ ॥ यावत्सङ्ख्यमस्थि पुरुषस्य गङ्गायां * असिहि तिष्ठति तावत् * वर्षसहस्राणि स्व * र्गलोकमधितिष्ठति ॥ १३० ॥ इति ॥ संवर्त्तपुराणे यथा * प्रेतस्यात् जलं देयं स्नात्वा च गोत्रजैर्बहिः । प्रथमेऽह्नि तृतीये सप्तमे नवमे तथा ॥ १३१ ॥ चतुर्थे सञ्चयं कुर्यात्सर्वैः स्वगोत्रजैः सह । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥ १३२ ॥ चतुर्थेऽहनि विप्रस्य षष्ठे वै क्षत्रियस्य च । अष्टमे नवमे चैव वैश्यशूद्रयोः क्रमात् द्वयोः ॥ १३३ ॥ इति ॥

अग्निपुराणे तु यदुक्तं *सर्वेषामेव वर्णानां त्रिभागात्स्पर्शनं भवेत् । त्रिचतुःपञ्चदशभिः पूर्वोक्तानां क्रमं स्पृशेत् ॥ १३४ ॥ चतुर्थे दिवसे कार्यस्तथास्थ्नां चैव सञ्चयः । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥ १३५ ॥ इति तथा वाजसनेयीगृह्यम्—*अपरेद्युस्तृतीये वाऽस्थ्नां सञ्चयनं भवे* दिति कात्यायनेनोक्तं ॥ १३६ ॥ चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयं कुर्या* दिति ब्रवीति भगवान् *विष्णुः संवर्त्तश्चाग्निश्च* ततो विरोध इति चेन्न ॥ १३७ ॥ कात्यायनेन साग्निकस्य दाह*स्तदस्थिसञ्चयनं परेद्युरथ * तृतीये वाह्नि कर्त्तव्यमित्युक्तं ॥ १३८ ॥ यतो यः साग्निकस्तस्य ये सजातीयाः सर्व्वे भ्रातरः सदारापत्याः *पुत्राश्च सदारापत्या* स्तत्सहवासाग्निकस्य क्रियया* साग्निकक्रियावन्तः स्युः ॥ १३९ ॥ तस्मिन् साग्निके स्वयं पतीन्त्ते *तदग्न्यभावात्तु सर्व्वे *निरग्नयो भवन्तीति ॥ १४० ॥ तेषु अस्थिसञ्चयकर्त्ता पुत्रो यो* यथार्थतः सञ्चयस्य वहेच्छ*विशेदवितृप्तिरग्नि मात्*द्वादशाशौचोदकेषु ते स्युः ॥ १४१ ॥ सोऽपरेद्युरस्थिसञ्चयं कृत्वा *स्नात्वा यथातिर्यक्कवृत्ति*वेदविद्वद्भिरतिसम्प्राक्कृतावाक्छुद्धाति ॥ १४२ ॥ रात्रत्र्यादौ कर्त्रा अङ्गस्पर्शायोग्य भवे*त्तावत्कालं अशौचौ स*चतुर्थाहाच्छुद्ध्यतीति ॥ १४३ ॥ स तृतीयेऽन्त्यास्थिसञ्चयं कृत्वा* स्नात्वा स्पृश्यः स्यात्परे(ऽ)ह्नि*यथाविधिस्नात्वा पङ्क्ता*तीताभिप्राये कात्यायनवचनम् ॥ १४४ ॥ यस्तु वेदाग्निहीनः स* द्वादशाहाच्छुद्ध्यतीति*स्वकुलकल्पमभिप्रेत्य*विष्णुसंवर्त्तादिभिरुक्तं ॥ १४५ ॥ चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयं कुर्यु* रिति ततः परमङ्गस्पृश्याः स्युः*सर्व्वाशौचस्य त्रिभाग*स्त्रिकभागोऽङ्गस्पृश्यत्वं ॥ १४६ ॥ अथ प्रेतस्यान्त्यकर्म्म*याज्ञिदाहादिकं कर्म्म पुत्रस्य*प्रशस्तमुक्तं वाग्धेय ॥ १४७ ॥ ततश्च कुर्वीत पिण्डं चोदकमेव च । असंस्कृतः कृतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः ॥ १४८ ॥ इति असंस्कृतस्तु यथा श्राद्धं कुर्यात्त*दुक्तमाश्वलायनगृह्यपरि*शिष्टे तद्यथा प्रदर्श्यते च ॥ १५० ॥ प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधाभिरस्तातां । स्वस्त्यादि विसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितमिति ॥ १५१ ॥ अनुपनीतो द्विजपुत्रः*प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु च*श्राद्धेषु प्रणववर्जित*मन्त्रं पठेत्तथा न स्वधा ॥ १५२ ॥ विप्रविसर्जनेऽभिरस्यतामिति*न पठेत् स्वस्तिवाचित*ब्राह्मणान् विसर्जयेत् ॥ १५३ ॥ श्राद्धे हि वेदमन्त्रपाठश्चानुप*नीतस्योक्तो भवता ॥ १५४ ॥ नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समो यावद्वेदे न जायते ॥ इति ॥ १५५ ॥ मरीचिना पुत्रमेव* मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः ॥ १५६ ॥ सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ॥ द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत् ॥ १५७ ॥ इति ॥ शङ्खेन चोक्तं तद्यथा*अस्वाधीनस्य कार्य्याणि प्रेतस्य धनहारकाः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरेत् ॥ इति ॥ १५८ ॥ वायुपुराणे चोक्तं यथा*असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यस्त्वग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात्स एव हि ॥ १५९ ॥ निवर्त्तितो मोहात्क्रियामनापन्नत्ताम् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥ १६० ॥ तस्मात्प्रेतक्रिया येन नापि चक्रतायदि । न तां निवर्त्तयेत्प्राज्ञः सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥ १६१ ॥ पूरकेन तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः कृतस्य करणायोगात्पुनर्न्नावर्त्तयेत्क्रियाम् ॥ १६२ ॥ इति ॥ प्रेतस्योदकपिण्डदानमुक्तं च*विष्णुसंहितायां यथा ॥ १६३ ॥ यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदक*पिण्डमेकं कश्चदद्युः क्रीतलब्धा* अनाभवेयुः रत्नार*मासाश्नाः *स्थण्डिलशायिनः पृथक्शायिनश्च ॥ १६४ ॥ इति ॥ अवदद्युरिति बहुवचनात्* ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः सर्व्वे*यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं *पिण्डञ्च प्रत्यहमेकैकं दद्युः ॥ १६५ ॥ तेनाशौचस्य चरमकाले त*साग्निकस्यान्त्यस्य दाहादुत्तरं *प्रकृते त्वशौचे निर्वेदाग्निः पुत्रः ॥ १६६ ॥ निरग्नेर्मरणात्परं *प्रकृते त्वशौचे पुत्रो * ब्राह्मणो यः

निता*तदक्रमामन्नतपात्रे*पिण्डश्रामान्नेनैकं दद्यात् ॥ १६७ ॥ क्षत्रियोद्वादशाहेवैश्यःपंच*दशाहं शूद्रास्त्रिंश
द्दिनं ततः*शरीरसम्भवार्थं वायुपुराणोक्तेः ॥ १६८ ॥ पूरकेणाथपिण्डेनदेहोनिष्पाद्यतेयतः। इति। तद्यथो
क्तं ब्राह्मे*कौर्म्मपुराणयोरेव ॥ १६९ ॥ शिरस्त्वाद्येनपिण्डेनप्रेतस्यक्रियतेतथा। द्वितीयेनतुकर्णाक्षिनासिकन्तु
समासतः ॥ १७० ॥ गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेनक्रमेणतु। चतुर्थेनतुपिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानिच ॥ १७१ ॥
जानुजङ्घेतथापादौपिण्डेनपंचमेनतु। सर्व्वमर्म्माणिषष्ठेनसप्तमेनतुनाडयः ॥ १७२ ॥ दन्तलोमाद्यष्टमेनवी
र्यन्तुनवमेनतु। दशमेनतुपूर्णत्वंतृप्ततांक्षुद्विपर्ययः ॥ १७३ ॥ इतिब्राह्मणस्येतोक्तं*क्षत्रियादीनान्तेन*यथास्वा
शौचकालेन*सर्व्वाङ्गपूर्णं व्याख्यातं ॥ १७४ ॥ ततस्तद्यथादेहाभवन्नीत्यर्थं*विष्णुधर्म्मोत्तरेयथा ॥ १७४ ॥ प्रया
तितत्क्षणाद्देहन्नशरीरमातिवाहिकम। ऊर्द्धं व्रजन्तिभूतानि पञ्चाकाशसमुद्भवात् ॥१७५॥ आतिवाहिक
संज्ञोऽसौदेहोभवतिभार्गव। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषांप्राणिनांक्वचित् ॥ १७६ ॥ प्रेतपिण्डैस्तथादत्तैर्देह
माप्नोतिमानवम्। भोगदेहइतिप्रोक्तं क्रमादेवनसंशयः ॥ १७७ ॥ प्रेतपिण्डानदीयन्ते यस्यतस्यविमोक्षणम्। श्मशा
निकेभ्योदेहेभ्याप्राकल्पं नैवजायते॥१७८॥तत्रास्यायातनाघोराःशीतवातातपोद्भवाः। ततःसपिण्डीकरणैर्बान्धवैः सु
कृतेनरः ॥ १७९ ॥ पूर्णे संवत्सरेदेहमितोऽन्यंप्रतिपद्यते। ततःसनरकं यातिस्वर्गं वास्वेनकर्म्मणा ॥ १८० ॥
॥ १८० ॥ इति ॥ तत्रयःसाग्निकः*प्रेतपिण्डदाता*तमधिकृत्यादि*पुराणेऽभिहितम् ॥ १८१ ॥ अथ आण्ड
मोद्यनवंस्नातःशुचिर्यतः। लघुकं सर्व्वदोषघ्नं गृहीत्वातोयमानयेत् । १८२ । ततश्चोत्तरपूर्व्वस्यामग्निं प्रज्वाल
येद्विधि। तण्डुलप्रसृतिं तत्रपचेत्क्षालितैःपयसाखयम्। १८३। सपरित्रैस्तिलैर्मिश्रां केशकीटादिवर्जिताम्। द्वारो
पान्तेततःक्षिप्रांपुण्डांतांगौरमृत्तिकाम। १८४। तत्पृष्ठेप्रस्तरेद्दर्भान्याम्याग्रान्दशसम्भवान्। ततोऽवनेजलं द
द्यात्सस्मरन्गोत्रनामनी। १८५। तिलसर्पिर्मधुक्षीरैःसंयुतं तत्रमेवहि। दद्यात्प्रेतायपिण्डन्तुदक्षिणाभिमुख
स्थितः। १८६। फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रन्तुकल्पयेत्। अर्घैःपुष्पैस्तथाधूपदीपैस्तोयैःसुशीतलैः। १८७।
ऊर्णातन्तुमयैःशुद्धैर्वासोभिःपिण्डमर्चयेत्। मर्यादियावदाकाशं पिण्डाद्दासमयोशिखा। १८८। तावत्तत्सम्मुखं
तिष्ठेत्सर्व्वं तोयेततःक्षिपेत्। दिवसेदिवसेदेयःपिण्डएवंक्रमेणतु। १८९। सद्यःशौचेपिदातव्याःसर्व्वे पिण्डापक्षया
त्र्यहाशौचेप्रदातव्याः प्रथमेत्वेकएवहि। १९०। द्वितीयेऽहनिचत्वारस्तृतीयेपंचचैवहि। एकस्तोयाञ्जलिस्त्वे
वंपात्रमेकंचदीयते। १९१। द्वितीयेद्वौतृतीयेत्रीन्चतुरश्चतुर्थे तथा। पंचमेपञ्चषष्ठेषट्सप्तमेसप्तचाञ्जलीन्।
। १९२। अष्टमेऽष्टौचनवमेनववैदशमेदश। दद्यात्पंचपंचाशत्येनाञ्जलयःक्रमात्। १९३। तोयपात्रा
णितावन्तिसंयुतानितिलादिभिः। इति। दिनेदिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्प्रदद्यात्प्रेतकारणात्। १९४। तावद्वृद्धिश्च
कर्त्तव्यायावत्पिण्डःसमाप्यते। इति। इतिप्रचेतसाचाभिहितम्। मत्स्यपुराणेपयोदानंचोक्तं। १९५।
तस्मान्निधेयमाकाशेदशरात्रंपयस्तथा। सर्व्वपापप्रशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनम्। इति। १९६। निरग्निस्तुसमेव
विधानेन*मान्नेनपिण्डंप्रदद्यात्* हविष्याकान्नंचाभोज्य*मन्निसंहितायामुक्तम्। १९७। योऽसौगृहीत्वाविवाहा
ग्निंगृहस्थइतिमन्यते। अन्नंतस्यनभोक्तव्यं वृथापाकोहिसस्मृतः। इति। १९८। द्वाहयेप्रमादिनःप्रचेतसोतथामिति
मत्वानार्षं *वचनंदर्शयित्वैवंव्यवस्थापयन्ति। १९९। दशभिरेवपिण्डैःप्रेतस्यसर्वं*शरीरनिष्पत्तेः क्षत्रियादीना
नवत्वेदिनेपुनर्नवपिण्डान्दत्वा* शेषाशौचदिनेकंपिण्डंदद्यात् ॥ २०० ॥ प्रयोजनाभावान्नाधिकमिति *तच्च

नशाधुयावदाशौचं तावत् * पिण्डमेकैकमुदकं * रितिविष्णुवचनात् ।२०१। दशपिण्डनिष्पन्नसर्व्वाङ्गःशरीरभावो प्राप्नोति प्रेतावस्था* । अत्रैवदन्तियादीनां * यावदाशौच मित्यस्याशापितत्वात् ।२०२ । यस्मिन्नन्तेदशपिण्डैः सर्व्वा*सर्व्वाङ्गपूर्णं स्यात्तथापिपुष्ट्यर्थं * यावदाशौचं तावत्पिण्डं दातव्यं *आद्यदानाभावाच्च क्षुधापीडास्यात् ।२०३। तदर्थं यथायदाशौचं प्रेतस्य * पिण्डोदकदानमवश्यकर्त्तव्यं * विष्णु संहितायाञ्चोक्तं ॥ २०४ ॥ प्रेतस्यश्राद्ध कर्त्तुश्चपुष्टिःश्राद्धेकृतेध्रुवं । तस्माच्छ्राद्धं सदाकार्यं शोकं त्यक्त्वानिरर्थकमिति ॥ २०५ ॥ अशौचकालेपूर्णे तु *यथाशुचिर्भवतित * इत्युक्तं विष्णुसंहितायाम ॥ २०६ ॥ ग्रामान्निष्क्रम्य शौचान्ते कृतश्मश्रु * कर्म्माणस्तिलकल्कैः * सर्षपकल्कैर्वा स्नाताः परिवर्त्तितवाससः * सर्व्वेगृहं प्रविशेयु ॥२०७॥ तत्र शान्तिंकृत्वाब्राह्मणानाञ्च * विधिवत्पूजनं कुर्युः * रयास्यमेतस्याशौचे * सपिण्डार्यसमुदायेषु* स्वदुक्तं कात्यायनेन॥ २०८ ॥ सूतकेकर्म्मणांत्यागःसन्ध्यादीनांविधीयते । होमःश्रौतेनु कर्त्तव्यःशुष्कान्नेनापिवाफलैः ॥ २०९ ॥ अकृतंहावयेत्स्मार्त्ते तदभावेकृताकृतं । कृतंवाहावयेदन्न मन्वारम्भविधानतः ॥ २१० ॥ कृतमोदनसक्त्वादितण्डुलादि कृताकृतम । ब्रीह्यादिचाकृतं प्रोक्तमितिहव्यंत्रिधाबुधैः ॥ २११ ॥ सूतकेच प्रवासेचाशक्तौश्राद्धभोजन । एवमादिनिमित्तेषुहावयेदितियोजयेत् ॥२१२॥ नत्यजेत्सूतकेकर्म्मब्रह्मचारी स्वकंक्वचित् । नदीक्षणात्परयज्ञे नकृच्छ्रादितपश्चरन् ॥२१३॥ पितर्यपिमृते नैषां दोषोभवतिकर्हिचित् । अशौचं कर्म्मणोऽन्ते स्यात्र्यहं वाब्रह्मचारिणः ॥ इति ॥ २१४ ॥ अतसर्व्वेषां निरग्निसाग्निकानां *सपिण्डानामशौचे सन्ध्यादित्यागः*साग्निकैस्तुशुष्कान्नादिनाश्रौतेऽग्नौ *होमःकर्त्तव्यःस्मार्त्तेऽग्नौत्वकृतान्नैः॥२१५॥ कृताकृतान्नैर्वाकृतान्नै *रन्वारम्भविधानेनवा*होमःकर्त्तव्यः ।२१६। इतिअथासौस्वकर्म्मनिरतःसाग्निको *यदिकुत्रचित्स्वकर्म्मणःप्रच्युतः*स्यात्सन्नतदुक्तविधिनादग्धःपापान्मुक्तोदश*पिण्डैःप्रागदेहं प्राप्नोति ॥२१७ ॥ यस्तुस्वधर्म्मात्प्रच्युतो*ब्राह्मणोम्रियते नोक्त*विधिनादग्धोभवति ॥ २१८॥ सदशपरकपिण्ड*दाने नलब्धशरीर*उल्कामुखोनामवान्ताशीपिशाचःस्यात्॥२१९॥ तथैवक्षत्रियःकटपूतनो*नामाऽमेध्यकुणपाशी *पिशाचोभवतितथा*वैश्योमैत्राक्षज्योतिको*नामपूयभुक्पिशाचःस्यात्॥२२०॥शूद्रोपिस्वकाद्धर्म्माच्च्युतोमृतः*चैलाशकोनामपूय*भुक्पिशाचोभवतीति * द्वादशाध्याये मनुर्वक्ष्यते ॥ २२१ ॥ वान्ताश्युल्कामुखःप्रेतोविप्रोधर्म्मात्स्वकाच्च्युतः । अमेध्यकुणपाशीचक्षत्रियःकटपूतनः ॥ २२२ ॥ मैत्राक्षज्योतिकःप्रेतोवैश्योभवतिपूयभुक् । चैलाशकश्चभवतिशूद्रोधर्म्मात्स्वकाच्च्युतः । इति ॥ २२३ ॥ तदेतत्पिशाचत्वविमोचनार्थं *पितृदेहत्वप्राप्त्यर्थं चसपिण्डी*करणान्ताविश्राद्धानि*सर्व्वेषु निमित्तानि ॥ २२४ ॥ तत्रादाशश्राद्धादिदिमं लिखितेन*महर्षिणातूक्तं यथा ॥ २२५ ॥ यस्मिन्राशौगते सूर्ये विपत्तिःस्याद्द्विजन्मनः तस्मिन्नह निकर्त्तव्यादानपिण्डोदकक्रियाः ॥ २२६ ॥यस्मिन्राशौगते सूर्ये *यस्मिं श्चान्द्रे ऽहनितिथौ*द्विजन्मनोविपत्तिर्मरणं स्यात् ॥ २२७ ॥ मृतस्यतस्यद्विजस्य*तस्मिन्नहनिदानपिण्डोदकक्रियाः*श्राद्धानिकर्त्तव्याः ॥ २२८ ॥ इत्याद्यश्राद्धमासिकषाण्मासिकाब्दिक पुनराब्दिकश्राद्धानांदिननियमः ॥ २२९ ॥ ग्रन्थान्तरोक्तविज्ञानातीतान्यादि* नोक्तीयस्तसंतक्रोस*तस्मिन्नेवाहनिश्रवं दग्धासाला* शुचिःसन् श्राद्धंकुर्यात् ॥ २३० ॥ नहायंविःकर्म्मसमोभवति*एवमतदिनेश्राद्ध* विधिःसाग्निकस्याहुत * किनएवपित होमस्य*मातृमरणे सम्भवति । २३१ । नतपितराद्यश्राद्ध दत*हिने सम्भवतिपित* मतोऽग्निग्रहणाधिकारात्

*असूतकित्वात्सम्भवात् । २३२ । पितृमरणे त्वाद्यश्राद्धादिदिन *उक्तं कात्यायनेन । २३३ ।श्राद्धमग्निमतः कार्यं *दाहादेकादशेऽहनि । प्रातर्व्यक्तं तु कुर्वीत प्रमीतेऽहनि सर्वदा ॥२३४॥ द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा *सपिण्डीकरणञ्चैव एतानि श्राद्धषोडश ॥ २३५ ॥ इति ॥ प्रथमेऽतीतेऽहनीत्यत्रवनीते *तेनषोडशश्राद्धानि च*प्रमीतेऽहनि कुर्वीतेति निरग्नेर्मरणमारभ्याशौचपक्षान्तरेवैवं ॥ २३६ ॥ एतेनाशौचान्तात्परदिने त्वाद्यं *श्राद्धं कुर्यान्मृतद्दिने *ह्यशौचप्रतिबन्धका*न्नह्यशुचिः कर्माधिकारी भवति ॥ २३७ ॥ तत्राशौचान्तात्पर*दिनेत्रिपक्षे वाकस्यां कादशां वा *तत्प्रथमाहकर्त्तव्य*माद्यश्राद्धं विहितं स्यात् ॥ २३८ ॥लघुहारीतेऽप्युक्तं च*श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वाद्येऽविदिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः । इति । ॥२३९॥ अशौचान्ते च तद्विष्णुनोक्तं यथा यथाशौचव्यपगमे *स्नातः प्रक्षालित*पाणिपादश्चाचान्तस्तु ॥ २४० ॥ एवं विधान्ब्राह्मणान्यथाय*शक्त्युदङ्मुखानगन्धमाल्यवस्त्रा*लङ्कारादिभिः पूजितान्भोजयेत् ॥ २४१ ॥ एकवन्मन्त्रानूहेतै* कोद्दिष्टउच्छिष्टसन्नि*धाने कर्मे तन्नाम*गोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् ॥ २४२ ॥ भुक्तवत्सुब्राह्मणेषु* दक्षिणयापूजितेषु प्रेतनाम*गोत्राभ्यां दत्ताक्षय्योदकः ॥ २४३ ॥ चतुरङ्गुलपृथ्वीतावदन्तरां * स्तावदधःखातावितस्ता *यतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् ॥ २४४ ॥ कर्षूसमीपेऽग्नित्रय*मुपसमाधायपरि*स्तीर्य चतस्रैकैकस्मि*न्नाहुतित्रयं जुहुयात् ॥ २४५ ॥ सोमाय पितृमते स्वधानमः*अग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः*यमायाङ्गिरसे स्वधानमः ॥ २४६ ॥ स्थानत्रये च*प्राग्वत् पिण्ड*त्रयं निर्व्व*पणं कुर्यात् ॥ २४७ ॥ अन्नदधिघृतमधुभिः कर्षूं * त्रयं पूरयित्वै तदितिजपे* देवं मताहे प्रतिमासं कुर्यात् ॥ २४८ ॥ इति साग्निनिरग्निकर्त्तव्यैकोद्दिष्ट*श्राद्धक्रियाक्रमउक्तो*याज्ञवल्क्येननिरग्नि*कर्त्तव्यैकोद्दिष्टश्राद्ध*क्रियाक्रमउक्तोयथा ॥२४९॥ एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५० ॥ उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने । अभिरम्यतामितिवदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म इति ॥२५१॥ मृतेऽहनि चकर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५२ ॥ पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौजलेपिवा। प्रक्षिपेत्सत्सुविप्रेषुद्विजोच्छिष्टं नमार्जयेदिति॥२५३॥गोभिलेनचाप्युक्तं*मथैकोद्दिष्टमेक*पवित्रमेकोऽर्घ एकः*पिण्डोऽनावाहनं नाग्नौ*करणं नात्रविश्वेदेवाः ॥ २५४ ॥ स्वदितमितितृप्तिप्रश्नः*स्वदितमित्यक्षय्यस्थान*उपतिष्ठतामित्यक्षय्य* स्थानेऽभिरम्यतामितिविसर्गे ॥ २५५ ॥ अभिरताः स्म इति प्रतिवच*मित्येतत्प्रेतश्राद्धमिति ॥२५६॥ अथमार्कण्डेयपुराणेचैको*द्दिष्टश्राद्धं मदालसयायथोक्तं * पुत्रायतदपिचाप्रदर्शितं ॥ २५७॥ मृताहनिचकर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं शृणुष्वतत् । दैवहीनं तथाकार्यमर्घ्यं चैकपवित्रकम् ॥ २५८ ॥ नावाहनं नकर्त्तव्यं मग्नौकरणवर्जितम् । प्रेतस्य पिण्डमेकञ्च दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥ २५९ ॥ तिलोदकञ्चापसव्यं तन्नामस्मरणान्वितम् । अक्षय्यमुदकस्थेतिस्थाने विप्रविसर्जने ॥ २६०॥ अभिरम्यतामितिब्रूयाद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्मह । प्रतिमासं भवेदेतत्कार्यं मावत्सरं नरैः ॥२६१ ॥ ॥ इति ॥ आग्नेयपुराणेचाग्निः * वशिष्ठायोक्तंयथा । एकोद्दिष्टं प्रवक्ष्यामिश्राद्धं पूर्ववदाचरेत् ॥ २६२ ॥ एकं पवित्रमेकार्घ्यमेकपिण्डं प्रदापयेत् । नावाहनाग्नौकरणं विश्वेदेवानचात्रहि ॥ २६३ ॥ तृप्तप्रश्नः स्वदितमितिवदेत्सुस्वदितं द्विजः । उपतिष्ठतामित्यक्षय्यं विसर्गेऽभिरम्यताम् ॥ २६४॥ अभिरताः स्म इतिपरे शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥ २६५ ॥ इति याज्ञवल्क्योक्ति*मार्कण्डेयाग्नेयपुराणयोश्च* श्चर्यातस्त्वेकोद्दिष्ट * एवविप्रविसर्जने *ऽभिरम्यतामितिवदेदिति ॥ २६६ ॥ तत्राश्वलायन

च्छ्रापरिशिष्ट*मेतन्माङ्गुष्ठसर्व्वं पुनस्त्वधानाभिरम्यताम्। स्वस्त्यस्त्विति सृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितमिति॥ २६७॥ एतच्चननुष्ठानात्* येप्रमादिनोभाषन्ते*स्वस्त्यस्त्विति तानेनप्रणववर्जनं*विप्रविसर्जनं प्रेतश्राद्धेषु॥ २६८॥ अभिरम्यतामितिविसर्जनं च*सांवत्सरिकश्राद्धइति*तद्धेयमित्यपरः॥ २६९॥ सोपिनाप्रमादीयत्*आश्वलायनच्छन्दोपरिशिष्ट*वचनंनोपपाद्यतेषां व्याख्यानं*ह्येयतक्रुद्दत्वाच॥ २७०॥ बहुवचनानामेवपार्व्वणेऽभि*रम्यतामित्यनेनविप्राणां*विसर्जनसम्प्राप्तत्वा*देकोद्दिष्टेपितथात्वात्॥ २७१॥ सर्व्वशाखिसाधारण*प्रतिषिद्धात्तदुपपत्तेरितितदपिप्रमादवचनं*प्रेतश्राद्धेष्विस्वधाभि*रम्यतां प्रणवानाम्॥ २७२॥ निषिद्धश्चतोमपार्व्वणे*काम्ये कौ*द्दिष्टेतथात्वं लभ्यते*सर्व्वशाखिसाधारणेच*प्रेतश्राद्धेस्वधादि*निषेधउपपद्यते॥ २७३॥ तद्यथा। अत्रप मौनसम्क्रियाप्रकरणा*दाश्वलायनच्छन्दपरिशिष्ट*वचनमनुपनीतद्विजपुत्र*कर्त्तव्यप्रेतश्राद्धविषयमेयं॥ २७४॥ सङ्कल्पादिदाने स्वधाकारं न*कुर्य्यान्नमस्कारेणकुर्य्या*दभिरम्यतामितिच*विसर्जनं नकुर्य्यात्*स्वस्त्यस्त्वितिकुर्य्यात्॥ २७५॥प्रणववर्जितमन्त्रैः*प्रेतश्राद्धानिकुर्य्या*दितिसर्व्वशाखिनामेव*निषेधोपपत्तिरिष्टा २७६. मनुनाचोक्तं द्वितीयाध्यायेयथा.नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मस्वधानिनयनादृते। शूद्रेणहिसमस्तावद्यावद्वेदेनजायते इति॥ २७७॥इतिस्वधानिनयने*श्राद्धेऽनुपनीतस्यवे*दाभिव्याहारविधाने*प्रणवस्वधाभिरम्यता*मितेषांवर्जनमुक्तं॥ २७८॥ पूर्व्वंषामपिचायंप्रमादस्तेहि*याज्ञवल्क्येनयदेको*द्दिष्टंदैवहीनमित्यप*कमात्सपिण्डीकरणान्त*सङ्कल्पयमेवचोक्तम॥ २७९॥ एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टंस्त्रियाअपि। तथा। मृतेऽहनिर्तुकर्त्तव्यं प्रतिमासन्तुवत्सरम्। प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि॥ २८०॥ इतितत्स्पष्टंसांवत्सरिक*श्राद्धेऽभिरम्यतामिति*व्याख्यातंप्रमादेनेति॥२८१॥श्राद्धंकृत्वावर्जनीय*उक्तंलिखितेनयथा*श्राद्धंकृत्वापरश्राद्धे*यस्तुभुञ्जीतविह्वलः। पतन्तिपितरस्तस्यलुप्तपिण्डोदकक्रियाः॥ २८२॥ श्राद्धंदत्वाचभुक्त्वाचयोऽध्वानमधिगच्छति। भवन्तिपितरस्तस्यतन्मासंपांशुभोजनाः॥ २८३॥ पुनर्भोजनमध्वानं भारोध्यायनमैथुनं। दानंप्रतिग्रहंहोमंश्राद्धंकृत्वाष्टवर्जयेत्॥ २८४॥ अध्वगामीभवेदश्वःपुनर्भोक्ताचवायसः। कर्म्मकृज्जायतेदासःस्त्रीगमनेचशूकरः॥ २८५॥ इतिश्रयाप्यजिज्ञासामेतत्*भगवताविष्णुनोक्त*मेवंविधान्ब्राह्मणान्भोजयेदिति॥ २८६॥ तत्कथमुपपद्यतेयस्यपिता*सोग्निकोम्रियतेतस्य*तदग्निहोत्राग्निनादाहात्*पुत्रादयःसर्व्वेतदन्नाभावाग्निरन्नयः॥ २७१॥निरग्नीनामन्नमभक्ष्यमुक्तंहि*भगवताविष्णुनायथा॥ २८८॥ योऽगृहीत्वाविवाहाग्निं गृहस्थइतिमन्यते। अन्नंतस्यनभोक्तव्यं वृथापाकोहिसस्मृतः॥ २८९॥ वृथापाकस्यभुञ्जानःप्रायश्चित्तंचरेद्द्विजः। प्राणानप्सुत्रिरायम्यघृतंप्राश्यविशुध्यतीति॥ २९०॥ मन्वत्रिभ्यामुक्तं*राजन्नंहरतेतेजःशूद्रान्नंब्रह्मवर्च्चसमिति॥ २९१॥ अङ्गिरसाप्युक्तंयथा*दुष्कृतंहिमनुष्याणामन्नमाश्रित्यतिष्ठति। योयस्यान्नंसमश्नातिसतस्याश्नातिकिल्बिषं॥ २९२॥ब्राह्मणान्नेदरिद्रत्वं क्षत्रियान्नेपशुत्वकम्। वैश्यान्नेनतुशूद्रत्वं शूद्रान्नेनरकं ध्रुवम्॥ २९३॥ सत्यमेतद्यदुक्तंतत्रयमेव*वाग्विस्थायः साग्निकस्तस्यात्मजा*भ्रातरःसदारापत्याः॥ २९४॥ पुत्राश्चसदारापत्यास्तेषांतेन* वाग्निनासाग्निककृत*क्रियया क्रियासिद्धेः*पृथक्क्रियानधिकारात्तेषामन्नेदोषोनास्ति॥ २९५॥ सयदाम्रियतेतदा*तस्यातेनाग्निनादाहा* तदग्न्यभावेतत्तत्क्रियाभावात्ते*षामन्नैःश्राद्धंकार्य्यमनग्निकत्वात्॥ २९६॥ तदुक्तंचप्रचेतसा तद्यथा*आपद्यनग्नौतीर्थेषु*चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आमश्राद्धंद्विजैःकार्य्यं*शूद्रेणतुसदैवहीति॥ २९७॥

उशनसा चोक्तं यथा। अनग्निरप्यगोत्रो वापि तथैवव्यसनान्वितः। आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद्वृषलस्तु सदैव हीति॥२९८॥ तेनान्तरेणाम्बुसेक*माज्यपक्वं पयःपक्वं*केवलवह्निमाकन्दु*पक्वं फलमूलादिकं* यच्च दृष्टेऽपि तत्र द्विजं भोजयं श्राद्धे तद्वाह्मणानभोजयेदिति * कात्यायनापस्तम्बेनयथा॥२९९॥ आममांसं मधु घृतं धानाः क्षीरं तथैव च। गुडस्तक्रं रसं चाद्यं नियतं नापि शूद्रतः॥३००॥ शाकं मांसं मृणालानि तुम्बुरुः सक्तवस्तिलाः। रसाः फलानि पिण्याकं प्रतिग्राह्याणि सर्वतः॥३०१॥ सर्वं वै सपिण्डीकरणान्तं पितृ*श्राद्धं लौकिकाग्निना*कुर्यात् सोऽग्निहोत्रसमन्वितः स्यात्॥३०२॥ ततस्तस्य माता चेन्म्रियते सच*अन्यार्थं तो विजानाति*वेदमन्त्रैः समन्वितं*सकलं सरहस्यं*क्रियावान् स न सूतकी॥३०३॥तदा मातृश्राद्धं दग्धाग्नावेव*सर्वाभावे चलत्संख्या*न वदिने तत तिथौ॥३०४॥परकं दलादाश्राद्धं*वैवाह्निकाग्नौ पक्वं नान्नेनैव*सामिषेण कुर्वीत॥३०५॥तथा यः साग्निक एकाहाशौची स्यात्*सोऽपि कालात्परं वैवाह्निकाग्नौ*पक्वैरन्नैः सामिषैराद्यं श्राद्धं कुर्यात्॥३०६॥ लघुहारीतेनैवोक्तं*सपिण्डीकरणं यावत्*प्रेतश्राद्धानि षोडश*पक्वान्नेनैव कार्याणि*सामिषेण द्विजातिभिरिति॥३०७॥ एषविधिः पितृहीनस्य मातरेव*अव्रतिनस्त्वपि च*सति हि पितरि वह्निग्रहणाभावात्॥३०८॥ द्विजानां सन्न्यासिनां आमश्राद्धं*साग्निकानां तीर्थे चन्द्रार्कग्रहणे*चापदि चामश्राद्धं कार्यमिति॥३०९॥ अतोऽन्यत्र वैवाह्निकाग्नौ पक्वान्नैः*श्राद्धं कर्त्तव्यमित्याम*श्राद्धं न सदा द्विजैः कार्यं शूद्रेण*सदैवामश्राद्धं कार्यं॥३१०॥ तदुक्तं प्रचेतसा हि*आपद्यनग्नौ तीर्थेषु*चन्द्रसूर्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं*शूद्रेण तु सदैव हि॥३११॥ इति न तु कृताः साग्निकैः पक्वान्नेन*श्राद्धं कार्यमिति चेत्तत्रोच्यते*मनुना हि स्वयं वदन्ते॥३१२॥ वैवाह्निकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि। पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृहीति॥३१३॥ इति वैवाह्निकाग्नौ पक्वं हि*द्विजानामन्नमप्यतादिवर्ज्ज*त्वन्यथा वृथापाकः स्यात्॥३१४॥ वृथापक्वस्य भक्षणे तु*कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं कार्यं*नरैः पितृदेवताभिः*रभक्ष्यं किं भोक्तव्यं तत्*कर्मचर्मसि धातीति॥३१५॥ आपस्तम्बाङ्गिरोऽत्रिभिरुक्तं यथा*अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतं। वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं ध्रुवम्॥३१६॥ वैश्वदेवेन होमेन देवतादर्चनैर्जपैः। अमृतं तेन विप्रान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतं॥३१७॥ व्यवहारानुपूर्व्वेण धर्मेणावृत्तिभिर्जितम्। क्षत्रियान्नं पयस्तेन भूतानां पालनेन च॥३१८॥स्वकर्मणार्जितं वैश्यभर्तृभृत्यास्मग्रतिलातः। खलयज्ञातिथित्वेनवैश्यान्नं तेन संस्कृतं॥३१९॥ अज्ञानतिमिरान्धस्य मद्यपानरतस्य च। रुधिरं तेन शूद्रान्नं विधिमन्त्रविवर्जितम्॥३२०॥ इति॥ आपस्तम्बेनचोक्तं*ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य तु पर्व्वणि। वैश्यस्य यज्ञदीक्षायां शूद्रस्यान्नं कदाचन॥३२१॥ इति॥ अत्रिसंहितायामुक्तं*योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते। अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः॥३२२॥वृथापाकं हि भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः। प्राणान्प्रत्तिरायस्य घृतं प्राश्य विशुध्यति॥३२३॥ इति विष्णुसंहितायामप्युक्तं*गृह्याग्नौ वैवाह्निका*ग्नौ पाकयज्ञानकुर्यात्*सायंप्रातश्चाग्निहोत्रमित्यादि॥३२४॥ व्याससंहितायाञ्चोक्तं*कृतदारोऽग्नि पत्नीभ्यां कृतवेश्मान्यहं वसेत्। स्वकृतं वित्तमासाद्य वैतानाग्नीन्नहापयेत्॥३२५॥ स्मार्त्तं वैवाह्निके वह्नौ श्रौतं वैतानिकाग्निषु। कर्म कुर्यात्प्रतिदिनं विधिवत् प्रीतिपूर्व्वक इति॥३२६॥ याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं*कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही। दायकालकृते ना पि श्रौतं वैतानिकाग्निषु॥३२७॥ अत्र वैतानिकाग्निष्विति* वहुवचनं वैदिकाग्नि*दाक्षाग्निवैदिकाग्निगृह*

दाहाग्निप्रतिष्ठापनार्थं॥१२८॥विवाहाग्निस्तुसम्पन्नाऽरणिं*मथित्वोऽयापितोवह्नि*विधिनागृहीतएव॥१२९॥ एभ्योनोऽग्निरसंस्कृतत्वाद्यथा * स्वस्यस्तत्कर्माणिनकुर्यात् * गृहीताग्नित्यागे ब्रह्महाभवति*इत्यतेपञ्चाग्नयोद्विजातीनां। ७३०। नतुप्रेतश्राद्धकृतयापि*ब्राह्मणभोजनंनोपपद्यते*तेषुभोक्तुर्दोषश्रुतेः॥ ७३१॥ उक्तञ्चापस्तम्बेनतु*जन्मप्रभृतिसंस्कारेश्मशानान्तेचभोजनम्। असपिण्डैर्नकर्त्तव्यंचूडाकार्ये विशेषतः।७३२। याजकान्नंनवश्राद्धं सपद्यैवभोजनं।स्त्रीणांप्रथमगर्भेचभुक्त्वाचान्द्रायणंचरेत्।७३३।ब्रह्मौदानेचयज्ञेचसीमन्तोन्नयनेतथा। अनुश्राद्धेमृतश्राद्धेभुक्त्वाचान्द्रायणंचरेत् इति। ७३४। अङ्गिनाप्युक्तंयथा*नवश्राद्धेत्रिपक्षेच षाण्मासेमासिकाब्दिके। पतन्तिपितरस्तस्ययोभुङ्क्तेऽनापदिद्विजः। ७३५। चान्द्रायणंनवश्राद्धेपराको मासिकेतथा।त्रिपक्षेचैवकृच्छ्रःस्यात्षाण्मासेकृच्छ्रएवच॥२२६॥आब्दिकेपादकृच्छ्रःस्यादेकाहः पुनराब्दिके। ब्रह्मचर्य्यमनाधाय मासश्राद्धेषुपर्व्वसु॥७३७॥ एकादशेत्रिपक्षेऽब्देयस्तुभुङ्क्ते द्विजोत्तमः। पतन्तिपितरस्तस्य ब्रह्मलोकंगताअपि॥७३८॥ एकादशाहेऽहोरात्रं भुक्त्वासञ्चयनेत्र्यहम। उपोष्यविधिवद्विप्रः कुष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम॥ इति॥७३९॥ अत्रनवश्राद्धमाद्यश्राद्धं द्वे च*षाण्मासेमासिकानिचाब्दिकं सर्व्वं * सपिण्डीकरणं प्रथमं*द्वितीयाद्याब्दिकं चेति॥७४०॥ एकादशेत्रिपक्षेऽब्दे*यस्तुभुङ्क्ते द्विजोत्तमः*इति वचनेसामान्य*तोऽब्दश्राद्धेभोजनप्रतिषेधात्॥७४१॥ नवश्राद्धादिषु भोजनेक्रमेण * प्रायश्चित्तविधानेपरवचने * त्वाब्दिकप्रायश्चित्ते प्रथयाब्दिक*पुनराब्दिकाभिधानेन विवरणात्॥७४२॥ प्रमादिनश्चान्याच्छेयं * दाब्दिकश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तविधानेतूक्तं॥७४३॥ आब्दिकेपादकृच्छ्रःस्या*देकाहःपुनराब्दिके*इतितत्राब्दिकं खलु* द्वितीयषाण्मासिकं*पुनराब्दिकंसपिण्डीकरणं॥७४४॥ ततःपर मत्याब्दिके*भोजनेदोषोनास्तीति* तदयुक्तमंनिर्णीव* तत्परवचनेहि*सामान्यतएवाब्दिक*श्राद्धभोजनेदोषउक्तः॥७४५॥एकादशेत्रिपक्षेऽब्दे*यस्तुभुङ्क्ते द्विजोत्तमः। पतन्तिपितरस्तस्य ब्रह्मलोकंगताअपीति॥७४६॥ सर्व्वस्मिन्नेवाब्दिकेश्राद्धेभोजनेदोषवचनान्नचात्राब्दपदेन*द्वितीयषाण्मासिकसपिण्डीक्रिये*वक्तुंशक्यते विवरणाभावात्॥७४७॥ अपिचषाण्मासेइति*पदेनद्वयोः षाण्मासिकयोर्लाभे*कुतआब्दिकपदेन*द्वितीयषाण्मासिकमुच्यतेवृथा॥७४८॥षाण्मासेकृच्छ्रो द्वितीय*षाण्मासेखल्वाब्दिकेतु*पादकृच्छ्रइत्यर्थंचेत्॥७४९॥ तर्हि द्वादशमासिक*मप्याब्दिकमुच्यतां* मासिकेपराकःपाद*कृच्छ्रआब्दिकेस्यादितिविशेषार्थं॥७५०॥ द्वितीयषाण्मासिकंतु*पुनराब्दिकमुच्यतां* तत्रैकाहःप्रायश्चित्तं॥७५१॥ यथाभवतामतेआब्दिके दोषा*भावस्तथाममापिसपिण्डीकर*णाब्दिके दोषाभावइतिवक्तव्यं॥७५२ अपरश्चदोषएष*षाण्मासिकत्वंयत्तस्या*स्तत्कथमाब्दिकत्वं॥७५३॥ यत्षाण्मासेभवंतत्कि*मब्देभवंवक्तुंशक्यते तत्त्वचेत्*प्रथममासापेक्षया* द्वादशमासभवत्वेनाब्दिकं स्यात्॥७५४ ॥प्रथमषाण्मासिकव्यवधानेतु*षाण्मासिकमित्युच्यते*द्वादशमासिकमपितथैवाब्दिकं भवति॥७५५॥तस्मादाब्दिकपदेन* द्वितीयषाण्मासिकाभि*धानमसाधु नचकैरपिमहर्षिभिःक्वापिद्वितीयषा*ण्मासिकमाब्दिकमुक्तं॥७५६॥ एवञ्चषाण्मासिकाब्दिकेश्राद्धे कुर्यात्पूर्व्वद्वारे वचे*त्यनार्ष वचनंयत्*आब्दिकपदंद्वितीय*षाण्मासिके प्रयोजितंप्रमादेन॥७५७॥ तथाचमेतश्राद्धादौ*ब्राह्मणभोजनंनोपपद्यते*कथंश्राद्धंसम्पद्यते। ७५८॥ सत्यमेतदुक्तंयेतु* पङ्क्तिपावनाब्राह्मणाः*प्रीत्याङ्गीकुर्युःप्रायश्चित्तंतानेव*भोजयेद्यदितत्नाङ्गीकुर्युस्तदा।७५९ ।कुशमयंब्राह्मणंतत्स्थाने*

कुर्यात्तदुक्तं यथा ।२६०। आश्रयाणामसम्पत्तौ*कृत्वादर्भमयान्द्विजान् । श्राद्धं कृत्वा विधानेन*पश्चाद्विप्रे तदर्पयेत् ॥ २६१ ॥ जङ्घामध्यो भवेद्दर्भ आरत्नेर्मस्तुविष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥ २६२ ॥ सप्तभिर्नवभिर्वापि सोर्द्धं च्छन्नयवेष्टितम् । ओंकारेण समन्त्रं च पादिजः स्यात्कुशद्विजम् ॥ २६३ ॥ यत्र शाखा निवृद्धा च प्रलम्बे दर्भवटौ तथा । दर्भसङ्ख्यानविहिता विष्टरास्तरणे तु पि ॥ २६४ ॥ अथयस्य यथा कश्चित् यदा पदा*यद्दिनाद्दिने श्राद्धं*न भवति तदा तस्य*किं विज्ञानमिति चेत्तत्रोच्यते ॥ २६५ ॥ लघुहारीतसंहितायामुक्तं*श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरे विहिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ २६६ ॥ षट्त्रिंशन्मतेतु यथा*मासिकेचाब्दिके चापि समाप्ते व्रतसूतके । वर्द्धिपञ्चीतत्कार्यं दर्शे चापि निवर्त्तणे ॥ २६७ ॥ मासिक श्राद्धदिने अब्द*वार्षिक श्राद्धदिवसे*यदि व्रतसूतकं स्यात् ॥ २६८ ॥ तस्याशौचस्य पञ्चीपराह्णे तदा*मासिकमाब्दिकञ्च कुर्यात्*दर्शमावास्यायामपि*विचक्षणैः कार्यं नत्वन्यत्र ॥ २६९ ॥ भार्गवेणाभिहितञ्च* प्रतिसम्वत्सरश्राद्धमशौचात्पतितञ्च यत् । मलमासेपि तत्कार्यं मशौचापगमेऽहनि ॥ २७० ॥ ननुयदि मलमासे म्रियते*तस्य श्राद्धं कदा भवे*दिति चेत्तत्रापुच्यते ॥ २७१॥ भार्गवेणाप्युक्तं यथा*जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च । प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमासेपि तत्स्मृतं ॥ २७२ ।अत्र नवश्राद्धमिताद्यश्राद्धं*यस्याशौचान्तदिनं मलमासे*भवति तस्य तन्नन*श्राद्धं मलमासेपि स्यात् । २७३ । पैठीनसिनोक्तं यथा* मलमासे मृतानान्तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं । मलमासेपि कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन ॥ २७४ ॥ अथा विहिते मृताहे*कृष्णैकादश्यामिवान्यत्र चकार्यं*तन्मासं व्यतीतेन ॥ २७५ ॥ मघायते मृताहे तु प्रोषिते संस्थिते सति । मासस्य तु प्रतिविज्ञात स्तद्दर्शे स्यान्मृतेऽहनि ॥ २७६ ॥ दिनमासौ नविज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानदिनमासौ तु पाह्यौ तस्य क्रियाविधौ ॥ २७७ ॥ भविष्यपुराणेचोक्तं* दिनमेव नजानाति मासं न वेत्ति तस्य तु । मार्गशीर्षेऽथवा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥ २७८ ॥ यमेनचापरञ्चोक्तं*मृतस्य नभवेद्दिवा या तिथिर्द्वादशमार्गशीर्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः ॥ २७९ ॥ यस्मासि यद्दिवा यातस्तस्माद्वितद्दिनं तं । दिनं मासं च कृष्णस्याषाढस्याथवा कुहूः ॥ इति ॥ २८० ॥ अथात्र जिज्ञास्यमिदं*यस्य श्राद्धकर्त्ता श्राद्धं कृत्वा* मोहादालस्याद्वा न्यथा वा यदि*मासिकादिश्राद्धं न कुर्यात् ॥ २८१ ॥ संवत्सरे सपिण्डीकरणे प्राप्ते*मासिकोद्दिष्टं कदा कुर्यात्*तत्रोच्यते संवत्सर*मध्ये तानि पतितानि*कृष्णैकादश्यां कुर्वीत ॥ २८२ ॥ ततो मृततिथौ तस्य*सपिण्डीकरणं कुर्यात्*मृतसंवत्सरे पूर्णे*सपिण्डीकरणदिने*सर्वाणि श्राद्धानि कृत्वा*सपिण्डीकरणं कुर्यात् ॥ २८३ ॥ अपर्यामात्तु प्रतीताक्तौ वह्नि*विच्छेदादिमासेषु कदाचनादि*मासिकप्रतिषेधात् ॥ २८४ ॥ एकाहे द्वादशाय वेतिवचना*दयस्मिन्कस्मिंश्चिन्मासे*यस्मिन्कस्मिंश्चिदेकाहे वा*दशमासिका विहिता ॥ २८५ ॥ कात्यायनेन संहितायां सम्*महर्षीणामस्पष्टार्थं वचनं *स्पष्टार्थीकृतं तत्र*षोडशश्राद्धानि ॥ २८६ ॥ श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि । प्रातराब्दिकन्तु कुर्वीत प्रमीतेऽहनि सर्वदा ॥ २८७ ॥ द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव एतानि श्राद्धषोडश ॥ २८८ ॥ एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरे चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥ २८९ ॥ यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्यौतरेणव । एकस्मिन्कुर्यादानि सपुत्रस्य वसर्वदा ॥ २९० ॥ एकोद्दिष्टं नापि निर्वर्त्य सर्वाणि कुर्याद्यथाविधि । प्रकुर्वीत ततस्तिमान पुत्रोमातः पितामपिण्डताम ॥ २९१ ॥ इत्यशीतानेमापुत्रकस्य*पञ्चदशश्राद्धानि कस्मिन्दिने*विहितानि पुत्रवतस्तु

र्हा ॥ ३९२ ॥ मासि मासि कर्त्तव्यं मृते* आद्यश्राद्धोत्तरं द्वादशाहे च* द्वादशश्राद्धानि कर्त्तव्यानि ॥ ३९३ ॥ सपिण्डः पुत्रस्तु पाणग्रहणात् सर्व्वाणि* श्राद्धानि एकदिने कुर्यात्* इत एव विष्णुना कथं द्वादशश्राद्धं वक्तव्यं ॥ ३९४ ॥ एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात्* संवत्सरान्ते प्रेताय* तत्पित्रे तत्पितामहाय *तत्प्रपितामहाय च । ब्राह्मणान् देवपूर्व्वान्* भोजयेत् पितादिभिः सपिण्डीकरणात्तु पुनरुक्तं ॥ ३९५ ॥ सपिण्डीकरणं मासिकार्थं च* द्वादशाहे श्राद्धं कृत्वा* त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यात् । मन्त्रवर्ज्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि ॥ ३९६ ॥ संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवेत्तदा । मासिकार्थं मासमेकं दिनमेकं च वर्द्धयेत् ॥ ३९७ ॥ सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्य्यमेवं तथा भवेत् । यावज्जीवं तथा कुर्य्याच्छ्राद्धं तु प्रतिवत्सरम् ॥ ३९८ ॥ अर्व्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात् भवेत् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यादपि द्विजन्मने ॥ ३९९ ॥ इति ॥ शोकापनोदने च विष्णुनोक्तं *बान्धवानामशौचेऽवस्थिते प्रेतोऽन्नं विन्दति । अतस्तस्मात् तिलान्नं वपिण्डतोयप्रदायिनः ॥ ४०० ॥ अर्व्वाक्सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः । प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छति ॥ ४०१ ॥ पितृलोकगतश्चान्नं श्राद्धं भुङ्क्ते स्वधामयं । पितृलोकगतस्मात्तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत ॥ ४०२ ॥ देवत्वे यातनास्थाने तिर्य्यग्योनौ तथैव च । मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं स्वबान्धवैः ॥ ४०३ ॥ प्रेतश्राद्धकर्त्तुश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम् । तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्य्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ ४०४ ॥ इति ॥ इह यदुक्तं यो मृतः स खल्वर्व्वाक्सपिण्डीकरणात् प्रेतो* भवतीति तेन तदुक्तं भवति ॥ ४०५ ॥ आद्यश्राद्धं कृत्वा द्वादशश्राद्धानि* यथाविधि कृत्वा सपिण्डीकरणे *कृते तदैव प्रेतत्व* निवृत्तिः स्यात् अन्यथा तदवस्थेति ॥ ४०६ ॥ याज्ञवल्क्येन चाभिहितं *एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ ४०७ ॥ उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्ज्जने । अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥ ४०८ ॥ गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात्पात्रचतुष्टयम् । अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ ४०९ ॥ ये समाना इति द्वाभ्यामेष पूर्व्ववदाचरेत् । एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ ४१० ॥ मृतेऽहनि च कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ ४११ ॥ पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा । प्रक्षिपेत् सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्ज्जयेत् ॥ ४१२ ॥ अर्व्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥ ४१३ ॥ अत्रापि मृतेऽहनि तु *कर्त्तव्यं *प्रतिमासन्तु वत्सर* मासमेकादशेऽहनी* तु त्याद्यश्राद्धात् परं । ४१४ ॥ द्वादशसमासेषु प्रतिमासं *मृताहे श्राद्धं कर्त्तव्यं *ततः सपिण्डीकरणम्* इति च तद्द्वादशश्राद्धानि प्रेतश्राद्धमवश्यं ज्ञेयं ॥ ४१५ ॥ भविष्यपुराणेऽपि तद्यथा* सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् *कृतश्राद्धेषु यथा ध्रुवम् ॥ ४१६ ॥ श्राद्धं द्वादशकं कृत्वा श्राद्धे प्राप्ते त्रयोदशे । सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् *वर्षस्यान्ते यथाध्रुवम् ॥ ४१७ ॥ इहापि आद्यश्राद्धात् परमेव* द्वादशश्राद्धं कृत्वा स* पिण्डीकरणं तु त्रयो*दशे नवमे इत्यर्थ इति ॥ ४१८ ॥ इतोऽपि आद्यश्राद्धवर्ज्जं *त्रयोदशानां श्राद्धानां *कालश्राद्धत्वमिति* चतुर्दशप्रेतश्राद्धानि ॥ ४१९ ॥ इतोऽप्यामाद्यश्राद्धवर्ज्जं *त्रयोदशानां श्राद्धानां *काल विकल्पो विष्णुनाऽभिहितः ॥ ४१९ ॥ आद्यश्राद्धात्परं मासि मासि* श्राद्धमेकैकं कृत्वा द्वा*दशमासिकात् परं स*पिण्डीकरणमथवा ॥ ४२० ॥ आद्यश्राद्धात्परं द्वादशस्वहःसु* द्वादशश्राद्धानि कृत्वा* सपिण्डीकरणं कार्य्यमिति ॥ ४२१ ॥ मरीचिना अपरोऽपि विकल्पः * उक्तो यथा तद्वर्ण्यते * तथा श्राद्धं मासि मासि अपर्य्याप्तं प्रति । द्वादशाहे न वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाऽथवा ॥ इति ॥ ४२२ ॥ अपर्य्याप्तावपर्य्याप्तावितीरत*एको

दाद्दशपाद्दव विकल्पउक्त*पर्याप्तस्तुपरिच्छितीभागार्थकौ ॥ ४२२ ॥ भागत्रयात्मिःपर्याप्तिः*रेकैकस्मिन्मासौ कं क*आवमितिपर्याप्तौस्यात् ॥ ४२४ ॥ चतं प्रतीतिभागार्थं * प्रतिमायोगे द्वितीयां * द्वौद्वौमासावत्त्विति ॥ ४२५ ॥ द्विमासं द्विमासं सुन*पक्षद्वयं आद्दद्वयं * मित्रपर्याप्तौचक्षा द्द्वादशचौइम ॥ ४२६ ॥ सपिण्डीकरणान्तं हि*चाबं सर्वं तस्य*मेतत्सापेक्षत्वाद्गेनैषां आद्यानाम ॥ ४२७ ॥ तवद्वादशपरेनाद्यात्र*सपिण्डीकरणयोर्वा ःसिःवर्ता * तत्रापचोपिविकल्पः * पर्याप्तात्रपर्याप्तौच ॥ ४२८ ॥ द्वादशाह ... ाहांसेति*आद्यात्पर द्वादशाह नमवा*तस्य द्वादशमाद्दध कुर्याद्द्विपर्याप्तौक्ष्येयं ॥ ४२९ ॥ प्रथमेकाह नतस्य *द्वाद्दशमाद्दध कुर्याद्दि*तात्पर्यार्थाप्राप्तुमिति*चतुर्ह्मप्रेतमाद्दधा नभवन्ति ॥४३० ॥ एतद्व्याख्यानमविद्वान्*कश्चित्प्रमादीव्याचष्टे *मासिमासिश्राद्धं तस्य*॥४३१॥पर्याप्त्साक्तं प्रतीति *तद्द्यक्तौद्वि द्विमासे*द्विद्विश्राद्धं युगपद्दौण द्वाद्द*श्राद्धे द्वादशं वे कोष्ठे *द्वादशचाधक्तौगौणाम ॥४३२॥एकपुत्रकासन्नस्यैवं द्वादशमाद्दधं द्वाद्द्याद्दे कैकाहे नविधि*स्तस्यैव कस्यपुत्रस्य*मरणामक्षायामिति ॥ ४३३॥स्वेच्छाद्विदेशान्तरगमनेच्छायां *तच्छाद्धकाले दिति ॥ ४३४॥व्याख्यानमेतद्साधु* पर्याप्तिशब्दोहिनपक्तिमाची * स्वकल्पितार्थसाधारणीयत्वाद्द्वा*श्राद्धकालेद्विति ॥ ४३५॥मासानुमासिकश्राद्धानां*द्वादशानाञ्चैवं सम्भवात्*प्रेतश्राद्धानीतिविशेष* तयोनाब्दतरश्रियर्याच ॥ ४३६॥मासानुमासिकश्राद्धानां*द्वादशानाञ्चैवं सम्भवात्*प्रेतश्राद्धानीतिविशेष* तयोनाब्द... ।

भावाच्चेतिश्रेयं ॥४३६॥व्याघेणमहर्षिणायदिदमुक्तं *यानन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषःक्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहःप्रशस्यते । इति ॥४३७॥ तदयुक्तत्वोक्तं युक्तं नविकल्पप्रतिषेधार्थं*मायुषःक्षयाशङ्कया*शरीरस्याऽस्थितेश्चेवा*ह्यत्रापि प्रापस्त्युक्तं ॥४३८ ॥ अतलिखितेन महर्षिणातूक्तं *नवश्राद्धं त्रिपक्षेवा द्वादशस्वैव मासिकम् । षाण्मासिकाब्दिकश्चैव श्राद्धानेतानिषोडश ॥ ४३९ ॥ यस्यैतानि नकुर्वीत एकोद्दिष्टानिषोडश । पिशाचत्वं स्थिरं तस्यादत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥ ४४० ॥ सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रतिसंवत्सरं द्विजः । मातापित्रोः पृथक्कुर्यादेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥ ४४१ ॥ वर्षेवर्षे तु कर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु सन्ततम । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तुनिर्वपेत् ॥४४२॥ संक्रान्तावुपरागेचपर्व्वण्यपिमहालये । निर्व्वाप्यास्तुत्रयःपिण्डाएकतस्तुक्षयेऽहनि॥४४३ एकोद्दिष्टंपरित्यज्य पार्व्वणंकुरुतेद्विजः । अकृतंतद्विजानीयात् समातापितृघातकः ॥४४४॥ अमावास्यां क्षयो यस्यप्रेतपक्षेऽथवायदि । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तःपार्व्वणोविधिः ॥ ४४५ ॥ त्रिदण्डग्रहणादेवप्रेतत्वं नैव जायते । अहन्येकादशेप्राप्ते पार्व्वणन्तुविधीयते ॥४४६॥ अर्व्वाक्संवत्सराद्यस्यसपिण्डीकरणं कृतम ! प्रत्यहं तत् सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विजः ॥ ४४७ ॥ पत्याचैवनकर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । पितामह्यापितत्स्मिन् संतोयवन्तुक्षयेऽहनि ॥४४८ ॥ तस्यां सत्यां प्रकर्त्तव्यं तस्याःश्वश्र्वेतिनिश्चितम । तस्यांऽसत्यांप्रकर्त्तव्यं तस्याःश्वश्र्वेतिनिश्चितम ॥४४९ ॥ इति । गोभिलेनतुसपिण्डीकरणे*चत्वारोविकल्पाउक्ताः*स्तेचात्रप्रदर्श्यन्ते ॥ ४५० ॥ पूर्ण संवत्सरे*षण्मासेत्रिपक्षे*यदहर्वावृद्धि*रापद्येततदहः ॥४५१॥चत्वार्युदकपात्राणि*सतिलगन्धोदकानि*पूरयित्वा त्रीणिपितॄणामेकं*प्रेतस्यप्रेतपात्रन्तु*पितृपात्रेष्वासिञ्चति ॥४५२ ॥ ओं ये समानाः समनसः*पितरोयमराज्ये तेषांलोकःस्वधानमो*यज्ञोदेवेषुकल्पताम॥ ४५३॥ओं ये समानाः समनसो*जीवाजीवेषुमामकाः । तेषांश्रीर्मयिकल्पताम*स्मिंल्लोकेशतंसमाः ॥४५४॥ इति ॥ इत्येवं महर्षिभिर्निरग्नेःसाग्नेश्च तथ्यनिरग्नेश्चाव्यवस्थितः *सामान्येन*निरग्निसाग्निकर्त्तानिरग्नेःसपिण्डीकरणान्त*प्रेतश्राद्धविधिविकल्पाघउक्ताः ॥४५५ ॥ तेषामन्यतमेनकल्पेन *निरग्निसाग्निकर्त्तानिरग्नेः...

मरणादारभ्य सान्ने * दाहात्परमारभ्यैव ।४६७। गुणविशेषेणाशौच*कालविशेषापगमे *यथोक्तविधिनैवाद्य* श्राद्धादिसपिण्डीकर*णान्तं तथान्यत्सर्व *श्राद्धमामान्नेन कुर्यात् ॥४६१॥ प्रचेतसाप्युक्तं यथा * आपद्यनग्नौ तीर्थेषु*चन्द्रसूर्यग्रहे तथा*आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि । इति ॥४६८॥ न त्वसंस्कृते लौकिकाग्नौ पक्वे*नान्ने न वृथापाकत्वेनाग्राह्यत्वात्* तदुक्तमभिधानसंहितायाम ॥ ४६९ ॥ योऽन्यहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः।४७०॥ इति॥ तत्र यः श्राद्धकर्त्ता निरग्निः सचेत् * यन्त्यर्थं यो विजानाति*वेदमङ्गैः समन्वितम । सकल्पं सरहस्यञ्च*तदा दशाहाशौची स्यात् ॥ ४७१ ॥ स निरग्निर्मृतस्य मरणादारभ्य दशमदिवसे तीर्थेऽह्नि*नास्थिसञ्चयं कृत्वा स्नात्वा पूरकं*दत्वा परदिने यथाविधिनैव ॥४७२॥ आमान्नेनाद्यं श्राद्धं कुर्यादेवं *सपिण्डीकरणान्तन्तु *विकल्पानामन्यतम*कल्पेन यथोक्तं न कुर्यात् ।४७३॥ यस्तु निरग्निः श्राद्धकर्त्ता कल्प*रहस्यादिसाङ्गं विना केवल*त्रिवेदाध्यायी स त्र्यहाशौची स्यात् ॥४७४॥ स तत्तीर्थेऽह्नि नास्थिसञ्चयं कृत्वा *स्नात्वावशिष्टपूरकं *दत्वा चतुर्थेऽह्नि यथा*विधि स्नात्वा शुचिर्भूत्वा*मान्नेनैवाद्यं श्राद्धं कुर्यात् ॥ ४७५ ॥ एवं सपिण्डीकरणान्तं सर्वं *श्राद्धं विकल्पानामन्य*तमकल्पेन वा कुर्यात् ॥४७७ ॥ यस्तु यज्ञदीक्षितक्रतुगादिष*केवल वेदः स सद्यः*शौचीतत्कर्मसमाप्य*त्र्यहमशौचमाश्रित्य*यथाविधि श्राद्धं कुर्यात् ॥ ४७१ ॥ यस्तु निरग्निः श्राद्धकर्त्ता हौवेदा*वेकं वा वेदमेकां वा*शाखामधीतवान् स तु *हीनतमगुणत्वात्तु *चतुरहाशौचवान् स्यात् ॥४७८॥ स तत्तीर्थेऽह्नि नास्थिसञ्चयं कृत्वा*स्नात्वावशिष्टपूरकं *चतुर्थेऽह्नि दत्वापरे*पञ्चमेऽह्नि यथाविधि*स्नात्वा शुचिर्भूत्वा शुद्ध्वा॥ ४७९। आमान्नेन विधिनाद्यं श्राद्धं कुर्या*देवं सपिण्डीकरणान्तं सर्वं च*प्रेतश्राद्धं विकल्पाना * मन्यतमकल्पेन कुर्यात् ॥४१०॥ यस्तु निरग्निः श्राद्धकर्त्ता वेदाग्नि*हीनः स ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवो* वा स दशाहाशौची भवतीति ॥४११॥ स प्रताहमेकैकं पिण्डमामान्नं *दद्यात् दद्याच्चतुर्थेऽहन्यस्थि * सञ्चयं कुर्यादेकादशेऽह्नि यथावत् *स्नात्वा शुचिर्भूत्वा मान्नेनाद्यं श्राद्धं कुर्यात् ॥४१२॥ एवं सपिण्डीकरणान्तं सर्वं *प्रेतश्राद्धं विकल्पानामन्यतम* विकल्पेन निरग्निनि* रग्नेरग्निमतश्च कुर्यात् ॥४१३। इति चरमकल्पमशौचमाश्रि*त्याग्निमतो दाहानन्तरमाशौच * प्रवृत्तिकथमाथस्तु* कात्यायनेनोक्तं यथा ॥ ४१४ ॥ श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि । प्रत्याब्दिकन्तु कर्त्तव्यं प्रमीतेऽहनि सर्वदेति ॥४१५। निरग्नेर्मरणात्तु*मशौचप्रवृत्तिर्लोके* प्रसिद्धाग्निमतस्तु मृतस्य दाहात् *प्रहरैः खल्वशौचं स* ताग्निवेदाभ्यां हीनेन ॥ ४१७ ॥ ब्राह्मणेन दशाहाशौचात्परेऽत्र*कादशेऽहनि विधिना*स्नात्वा शुचिना यथात्र* दामान्नेन श्राद्धं कार्यमिति ॥४११॥ मातापित्रोः कश्चन मृते *मृतेऽहनि सर्वदा*यावज्जीवं कुर्वीतेति ।४१८। तत्रयो द्व्यहाशौची वा*त्र्यहाशौची वा चतुरहाशौची स*एवं विधानेनाशौचान्ताहे *श्राद्धं कुर्यात्सपिण्डीकरणान्तं ।४१९। अथैवं सपिण्डीकरणान्तं प्रेत*श्राद्धं ज्येष्ठभ्राता पितुर्वा कृत्वा*यः कृतदारोऽकृतदारो वाकृत * दारः सन् यथाविध्यग्निं गृह्णाति ।४८०। स साग्निकः सन् यथाविधिपञ्च*यज्ञादीनि कर्म्माणि च*करोतीति तस्मात्तु*ततः परं च क्रियते। ४८१॥ सच तु कल्परहस्यादिव्याप्ति * रिक्तवेदाध्यायी भवे * त्तदा त्वेकाहाशौची स्यात् । ४८२ ॥ दक्षेणाप्युक्तं तद्यथा*एकाहन्तु समाख्यातो योऽग्निवेदसमन्वितः । हीने हीनतरतमे द्वित्रिचतुरहस्तथा । इति ॥ ४८३ ॥ पराशरेणाप्युक्तं यथा*जनने मरणे चैव * सपिण्डानां द्विजोत्तमः । एकाहाच्छुद्धिमाप्नोति योऽग्निवेदसमन्वितः ॥ इति ॥ ४८४ ॥ पराशरेणाप्युक्तं*एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो

दशभिर्दिनैरिति ॥ ४८५ ॥ सचाग्निर्वेदसमन्वितौ * मातरं मृतां यथाविधि निर्दहेत् *दाहात्परमशौचं स्यात् ॥ ४८६ ॥ अङ्गिरमहर्षिणा चोक्तं *मरणादिव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्ध्वमशौचं स्याद् यस्य वैतानिको विधिः ॥ ४८७ ॥ सतस्मिन्नेवदिनेऽस्थि*सञ्चयं कृत्वा पश्चान्नवपूरक*पिण्डान् सर्व्वान् विधिना दद्यात् ॥ ४८८ ॥ तथा सन्ध्याहोमितानेत्*होमं स्वयमाग्नेः पत्नैवा*श्रौतेऽग्नौ कुर्यात् स्मार्त्तेऽग्नौ*वा मार्गेण होमं कुर्यात् ॥ ४८९ ॥ अथवा तत्र होमायवा आरम्भ*विधानेन पक्षान्तेन*स्मार्त्तेऽग्नौ होमं कुर्यात्* तत्पूर्व्वं कात्यायनोक्तं दर्शितम् ॥४९०॥ ततः परदिने शिवि:मृता*वैवाहिकाग्नौ पक्षमा*ने नाद्यं श्राद्धं कुर्यात् ॥ ४९१॥ सपिण्डीकरणान्तं सर्व्वं श्राद्ध* प्रागर्द्धपौर्णमासात् कुर्यात् ॥ ४९२ ॥ लघुहारीतेनोक्तं *सपिण्डीकरणं यावत्प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥ पक्षान्ते नैव कार्य्याणि सामिना द्विजातिभिः ॥ ४९३ ॥ अत्र द्विजातिभिरित्यनेन*शूद्रसाग्निर्द्विजातिर्वै*वैवाहिकेऽग्नौ पचति*न त्वसंस्कृतेऽग्नौ पचति ॥ ४९४ ॥ शूद्रस्त्वसंस्कृतेऽग्नौ पचति तस्य* प्रतिषेधाद्द्विजातेस्त्वा* वैवाहिकाग्निपक्षे *मान्ते नश्राद्धप्रतिषेध इतिश्चयम ॥ ४९५ ॥ कात्यायनेन हि साग्निकस्य मातृ*सपिण्डीकरणमेका*हेन बोक्तं तद् यथा ॥ ४९६ ॥ एकाहे नापि निर्व्वर्त्य सर्व्वागर्द्धादू यथाविधि । प्रकुर्व्वीताग्निमान्पुत्रो मातुःपित्रासपिण्डतामिति ॥ ४९७ ॥ पितर्जीवतो मातुरग्निमान् *पुत्रः सम्भवति न हि*जीवति पितरि पुत्र * स्याग्निपरिग्रहविधानमस्तीति ॥ ४९८ ॥ अतपितरि कोऽग्निमान् पुत्रस्तस्यौत*वैदीमातरिमृतायां*मेकाहाशौचो भवति ॥४९९॥ सखलुर्व्वागर्द्धाद्दर्शात्*पूर्व्वमेकाहेनापितयो*र्दशश्राद्धानि निर्व्वर्त्य ॥ ५०० ॥ पित्रा सह मातुःसपिण्डतां यथा * विधिप्रकुर्व्वीतेति ॥ ५०१ ॥ तत्र यदिदर्शात् पूर्व्वं *माद्यश्राद्धादनन्तरं * द्वादशदिनानि सन्ति*तदा द्वादशाहः*द्वादशश्राद्धानिकृत्वा* सपिण्डीकरणं कुर्यात् ॥ ५०२ ॥ यदि द्वादशदिनानि न सन्ति*तदैकाहेनैव दशश्राद्धानि*कृत्वा सपिण्डीकरणं कुर्व्वीत ॥ ५०३ ॥ यदि दर्शात्पूर्व्वदिनं *माताम्रियते दर्शदिनेवा तदा*मातरं दग्ध्वा दर्शयागं पुष्पफलं * फलादिना कुर्य्यादेव ॥ ५०४ ॥ अशौचे होमतद्यागविधिर्हि नास्तीति * यथावत् सर्व्वं व्याख्यातम् ॥ ५०५ ॥ अत्राहुः केचित्प्रमादिनोदर्शे *शाशौचे येदशपश्चात्कालस्तत्र* सद्यःशौचादयः पञ्चपक्षास्तु ॥ ५०६ ॥ अग्नौक्रियाविधानार्थं *तात्कालिकशुद्धिख्यापकाः*सर्व्वथाशौचनिवृत्ति*र्दशाहाद्ध्रुवमिति ॥ ५०७॥ तेषां दशपक्षहानिःस्यात्*साग्निकस्याग्नौ होमविधिः*सचैकाहाशौचदिनेऽपि *पुष्पान्नादिना विहितः ॥ ५०८ ॥ यदि तत्रैकाद्दिनात्परं कुतो होमो वा व्यवस्थापयेतत्* द्वाचाशौचे*होमस्य का गतिः किं न कर्त्तव्यः ॥ ५०९ ॥ द्वित्रिचतुरहाशौचं वेदविदां * निरग्नीनां तेषां होमो*नास्ति कस्मिन् कर्म्मणि तत्*कालशुद्धिः किं कलञ्ज * धूमपानाग्निकर्म्मणि ॥ ५१० ॥ यस्तु पुत्रःसाग्निकः स* वेदपश्याय तःसकल्पं *सरहस्यमङ्गसमन्वितं वेदं * विजानाति पञ्चमहा*यज्ञादिक्रियावान् स्यात् ॥ ५११ ॥ सनस्तकौ भवति*तस्य मातर्मृतायादाहादूर्ध्वं *सूतकाशवस्पर्शाशौचात् * शुद्धः संस्तस्मिन्नेवाह्नि ॥ ५१२ ॥ पूरकं दत्वादशमाहं प्रकुर्व्वीत*साग्निरिति यिःश्राद्धस्येति*लिखितमहर्षिणोक्तं ॥ ५१३ ॥ यस्मिन्नाशौचगते सूर्य्ये विपत्तिःस्याद्द्विजन्मनः । तस्मिन्नहनि कर्त्तव्यं दानपिण्डोदकक्रिया ॥ इति ॥ ५१४ ॥ यस्मिन्नाशौचगतेप्राप्ते* सूर्य्ये यस्मिंश्चान्द्रेऽहनि*द्विजन्मनोविपत्तिर्मरणं स्यात्* तस्मिंश्चान्द्रेऽहनि तिथौ*पिण्डादिक्रिया कर्त्तव्या ॥ ५१५ ॥ इति मृततिथिरेव कोद्दिष्टश्राद्धकालोऽन्यत्र विशेषवचनात् । तत्र तत्सम्पूर्णगुणवतःश्राद्धकर्त्तुर्मृतामातहिने * श्राद्धकरणमुपपन्नम् ॥ ५१६ ॥ सम्पूर्णगुणहीनानिरग्नीनां*साग्निकस्यसपिण्डस्य*मरणेदशाहाशौचमहन्तौ ॥ ५१७॥ तदशौचस्यव्यपगमे*तत्प्रथम

दिनमेव*कर्त्तव्यादा श्राद्धं माखे सुविहितम ॥ ५१८ ॥ यथोक्तवह्नि निजिज्ञास्यानिसन्ति*तत्क्रमेणाह प्रच्छामि*
सुखां बाहुं मासिमासीतियदुक्तं *समासःकोऽत्र भवति ॥ ५१९ ॥ किं सौरश्चान्द्रोवा सावनोवामासो*नाक्षत्रिकोवे
तितत्र*कश्चित्प्रमादीभाषते*सौरोमासइतितत्तु*हारीतवचनाद् यथा ॥ ५२० ॥ प्रत्यब्दं द्वादशमासि*कार्या पि
ण्डक्रियाबुधैः । क्वचित्त्रयोदशे पिस्यादाद्यं मुक्त्वातुवत्सरम् ॥ ५२१ ॥ चक्रवत्परिवर्त्ततेसूर्यः कालवशाद्यतः ।
अतः संवत्सरश्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम ॥ ५२२ ॥ मासचिह्नन्तुकर्त्तव्यं पौषमाघादिमेवहि । यतस्तत्रविधानेन
समासःपरिकीर्त्तितः ॥ ५२३ ॥ असंक्रान्ते पिकर्त्तव्यं माब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैवमासिकं पूर्व्वं सपिण्डीक
करणं तथा ॥ ५२४ ॥ गार्ग्यं वाह्रुषिकतोयन्नतानां पिण्डकर्म्मच । सपिण्डीकरणे चैवनाधिमासंविदुर्बुधाः ५२५
सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्किञ्चित्श्राद्धिकं भवेत् । इष्टं वापाथपूर्त्तं वातन्नकुर्यान्मलिम्लुते ॥ ५२६ ॥ इतितन्न
तत्राकरना यतो*मसर्व्वःसूर्यासंक्रमा*दुत्तरमेवप्रथम*दिवसेभियतइति ॥ ५२७ ॥ सौरस्तुमासः*सूर्यस्यसंक्र
मात्परंराश्यन्तरगमनपर्य्यन्तकालउच्यते ॥ ५२८ ॥ तस्मात्पैतकर्म्मणिचान्द्रोमासो*लघुहारीतेपि*तथादर्श
नात् ॥ ५२९ ॥ इन्द्राग्नीयत्रहूयेते मासादिःसप्रकीर्त्तितः । अग्नीषोमौस्मृतोमध्यःसमाप्तिःपितृसोमकौ ॥ ५३० ॥
तमतिक्रम्यतुरविर्यदागच्छेत्कथञ्चन । आद्योमलिम्लुचोज्ञेयो द्वितीयःप्रकृतःस्मृतः ॥ ५३१ ॥ तस्मिंस्तुप्र
कृते मासे कुर्य्यात्श्राद्धं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कुर्य्यान्नित्यनैमेत्तिकं हिसर्व्वदा ॥ ५३२ ॥ इति॥ अत्रशुक्लप्रति
पदि*तिथाविन्द्राग्नियागः*समासस्यादिःप्रथमदिवसःस्यात् ॥ ५३३ ॥ यदाग्निषोमौहूयेते *कृष्णप्रतिपदितयो
र्होमविधिः*साकृष्णप्रतिपन्मासस्यमध्यो*दिवसःस्मृतःइति ॥ ५३४ ॥ पितृसोमकौहूयेते * यत्रसामामस्यासमा
प्तिस्तयोर्द्द्यं*मावास्यायां होमविधि* रितिविंशतिथिर्मासः ॥ ५३५ ॥ इत्येवं शुक्लप्रतिपदादिर्मा * वास्यान्ता
त्रिंशत्तिथय*स्त्रिंशच्चान्द्रदिनानिवा ॥ ५३६ ॥ तत्राहूरना हारीतसूत्राने न*पूर्व्वोक्तवचन * विरोधउक्तं हि
॥ ५३७ ॥ मासचिह्नन्तुकर्त्तव्यं *पौषमाघादिमेवहि * यतस्तत्रविधानेनसमासःपरिकीर्त्तितः ॥ इति ॥ ५३८ ॥
नैवं हारीतस्यास्यवचनेन*विरोधःपूर्व्वं यदुक्तं * तत्रसोपिचान्द्रोमासः ॥ ५३९॥प्रत्यब्दं द्वादशेमासिकार्या पिण्डक्रि
याबुधैः । क्वचित्त्रयोदशे पिस्यादाद्यं मुक्त्वातुवत्सरम ॥ ५४० ॥इत्यत्रत्रयोदशेपीत्युक्त्याचान्द्र*मासज्ञापनान्नहि*
सौरस्त्रयोदशमासाःसन्ति*संवत्सरे मध्याकाले ॥ ५४१ ॥ पौषमाघादयश्चचान्द्रामासा*भवन्तियत्रपुष्ययुक्ताभव
ति*पौर्णमासीसतुचान्द्रःपौषःस्यात् ॥ ५४२ ॥ तस्माच्चान्द्रोमासोय*स्तस्मिन्मासिमासिसुखं* श्राद्धं द्वादशस
ङ्ख्याकं * भवतिनसौरेमासे ॥ ५४३ ॥ तत्रत्वाकरपरे * चान्द्रोहिमासोद्विविधो * मुख्योगौणस्तत्रतु *
मुख्यश्चान्द्रःशुक्लप्रति*पदादिदर्शपर्य्यन्तः ॥ ५४४ ॥ कृष्णप्रतिपदादिपूर्णिमान्तो*गौणोनहिसर्व्वःप्रति*पदिभियतेद्वि
तद्वितीयादिषु*म्रियन्ते तेषांकोमासः ॥ ५४५ ॥ तत्राहकश्चित्प्रमादी*अस्ति तल्लैवंविधस्य*चान्द्रोमासस्तद्वचनं
प्रदर्श्यते ॥ ५४६ ॥ एकातिथिःकापितदादिभूतातिथिस्ततीयेतितिथिप्रबन्धः । मासःसचान्द्र स्तिथिनामधस्या*
च्चान्त्री कलांप्राप्यसदाप्रवृत्तः ॥ इति ॥ ५४७ ॥ तत्रापिप्रत्युच्यते *यदाप्यनार्षमिदं* वचनं तिथिप्रबन्ध*चान्द्रमा
सोनभवास्त्विक्रः ॥ ५४८ ॥तथापिनोपपद्यते * यस्यां तिथौमृतस्तस्या*आदिभूतातिथिस्तृतीयात्मृत*तिथेःपूर्व्वा
तिथिर्भवति*तदन्तोयदिमासःस्यात् ॥ ५४९ ॥तदाद्यमासिकं द्वितीये*मासिमृततिथौभवे*न्नप्रथममासिकंस्यात् ॥
५५० ॥ तत्रोच्यते प्रथममासश्राद्ध*मृतदिने विहितं त*दशौचप्रतिबन्धेऽप्यो*चान्तदिने तदाद्यं श्राद्धं ॥ ५५१ ॥

प्रथममासिकन्तुद्वितीयमासि*स्वतस्तु भवतीत्येवं*द्वादशमासिकानिस्यु ॥ ५५२ ॥ सम्यगेवं तथाविधे*तिथिमय स्य मासेन*तिथ्यात्मकं दिनमर्वाक्*सौराहोरात्रात्पूर्णमासात्पूर्यते ॥ ५५३ ॥ तिमतार्हाद्याश्चंद्राद्यादिषु पूर्यंति*पू र्णमासास्त्रयोविंशे वा नलिंगता*पाहोरात्रैः सौरैः पूर्यन्ते इति ॥ ५५४ ॥ तस्मात्सूत्रमिममनार्षं नासिकादि*मास्ते तिथिमयत्वश्चान्द्रोमास*स्तत्राकस्मिन्प्रमादी ॥ ५५५॥ प्रथमस्मृततिथि*विहायान्यस्ततिथि*मासप्रमासिकादि सिद्धिरिति ॥ ५५७ ॥ तद्दर्शमासगणना*नहिप्रथमदिनं त्रि*होयकृत्यपिलोके शास्त्रे वाविहिता *तस्मात्प्राग यानास्व*बुद्धिकल्पितामवति ॥ ५५१ ॥ अस्तुचेत्तर्हि मासिकानि* द्वादशमृतानिविष्णु*याज्ञवल्क्यमरीचिप्रभृत्या दिभि*रुक्तानिनचैव षाण्मासिकेऽउक्ते ॥ ५५८ ॥ लिखितादिभिस्तु तदुक्तं *तत्कदाकर्त्तव्यं सत्*स्तत्राकात्या यन*स्यहृषितं पूर्व्वमेव ॥५५९॥ मृतदिनमभिमतःकार्यं *द्वादशे काद्ये ऽहनि । मतागब्दिकन्तुकर्त्तव्यं तत्प्रमीते ऽहनिसर्व्वदा ॥ ५७० ॥ द्वादशप्रतिमास्यानिआद्यं षाण्मासिकेतथा । सपिण्डीकरणश्चैवएतानिमृतस्य षोडश इति ॥५७१॥ प्रमीते ऽहनीत्यनुवर्त्तते तेन*च कोद्दिष्टानिमृताहानि*सर्व्वाणिमृततिथावेव ५७२॥अत्रप्रमादिनश्चा ङुः*कात्यायनेनोक्तं यथाद्वादशप्रतिमास्यानि*आद्यं षाण्मासिकं तथा। सपिण्डीकरणञ्चैवएतद्वैमृतस्य षोडश ॥ ५७३ ॥ एकाहेनतुषण्मासायदास्युरपिवात्रिभिः । न्यूनाःसंवत्सरश्चैवस्यातां षाण्मासिकेतदा ॥इति॥ ५७४॥ आद्यं षाण्मासिकं तथेतिद्वितीयविधेयपठितत्वेकाहेनतुषाण्मासान्यूना * यदास्युरितानेनमृततिथेः *पूर्व तिथिरेवप्रतीयतएवं *त्रिभिरित्यापि यम ॥ ५७५ ॥तथासंवत्सरपीकाहादिनूयने *संवत्सरकर्त्तव्यस्य* द्वितीयषाण्मासिकत्व * सपपन्नं भवतीति ॥ ५७७ ॥ द्वादशमासवद्वादशाहे मृतदिने *कर्त्तव्यं प्रथमषाण्मासिकं षष्ठा*हिनात्पूर्व्वस्मिन्प्रथमे * द्वादशाहादेकादशे ॥ इति ॥ ५७१ ॥ इदन्तुयद्याख्यातं तत्प्रमादे नयद्विपूर्व्ववचने*यद्याद्यं षाण्मासिकेतथेतिषाण्मासिकद्वयस्य ॥ ५७८ ॥ प्रमीतेहनीत्यस्यविधेयएवस्यात् * तत्रापूर्व्ववचने षाण्मासिके * इत्यस्योपादानं वार्थमितद्वचनेनैवसिद्धेः ॥ ५७९ ॥ मेतम्रुतदिनस्याकथमाद्यमितिचेत्तदेकाहेनन्यूनाःषाण्मासाइतिवचनेन*प्रतीकमेकाहान्वयात् ॥ ५१० ॥ एकैकाहेनन्यूनाः षण्मासाइत्येवावगम्यतेनतुपञ्चमासाः *पूर्णाःषष्ठोमासएकाहेनत्रिभि*र्दिवसैर्न्यूनइत्येव प्रतीयते॥५११॥तेनमप ष्ठमासस्यपूर्व्वदिने* त्रिदिनात्पूर्व्वदिनं वाप्रतीयते *यदितुषण्मासमेकाहेनन्यूनं * त्रिभिर्वाथवामासषट्क मित्युक्तम् ॥ ५१२ ॥ तदातथैवप्रतीतिःस्यादित्याद्यं *तस्यस्फुटःप्रमादः ॥५१३॥ तत्रापिप्रमादोप्रमादं मतान्तरा*पु नराद्यवचनान्तरमपात्र*वर्त्तते पूर्व्वदिनमेव*षाण्मासिकेद्वे भवतः ॥ ५१४॥ षाण्मासिकाब्दिकेऽआद्ये स्यातां पूर्व्व दुरेवच । मासिकानिस्वकीयेतुदिवसे द्वादशेपिच ॥ इति ॥ ॥५१५ ॥ अत्रापिप्रमादिनःप्रमादएष*षाण्मासिका ब्दिकेऽआद्ये * इत्याब्दिकशब्देन*द्वितीयषाण्मासिकं नप्रतीयते ।५१७सांवत्सरिकमृताहमेवबोधयत*तर्हि किमा ब्दिकमृताहं *मततिथेःपूर्व्वदुःस्यात् ॥ ५११ ॥ षाण्मासिकसाहचर्यात्*च द्वितीयषाण्मासिकं *स्यादब्दिक शब्देनैवेष्यते *तदाषाण्मासिकेऽउभे * मृताहेइत्येवमपठिष्यत*तस्मादनार्षमेवेदम ॥ ५१८ ॥ अपरस्यपूर्व्वेद्युरेवे त्यत्र*शब्देनत्रिदिनात्पूर्व्वदिनपक्ष*वाचकत्वेकात्यायन*वचनविरोधश्चरःस्यात् ५१९ ॥ मासिकानिस्वकीयेतु दिवसे द्वादशेपिवेति*किं द्वादशपूरणदिनेद्वादश*मृताहानियुगपत्कृत्यः ॥ ५८० ॥ नहिद्वादशपूरणदिने *विष्ण्वा दिभिर्द्वादशमृताहकृत्यानि*नवैकस्मिन्दिने कर्त्तव्यानिद्वादश*द्वादशपूरणदिने कार्याण्युक्तानि* तस्मादनार्षं तद

चमं ॥ ६८१ ॥ यद्यद्वादशमासवद्द्वादशाहि * मृतेकर्त्तव्यंप्रथम* षाण्मासिकं षष्ठमासिकं * पूर्व्वदिनमिवषष्ठा* द्दिनात्पूर्व्वं दिने कार्य्यम ॥ ६८२ ॥ इत्युक्तं तदपिप्रमादात्स्वबुद्धि * कल्पितं नहिषष्ठमासात्पूर्व्व*दिनं पञ्चम मासस्यदिनं स्यात् ॥ ६८३ ॥ कथमिहतदत्पञ्चमदिने *चैकादशदिने चाधिके हि मृते * स्वबुद्ध्याकल्पिते विष्णु माक्रमम ॥ ६८४ ॥ सपिण्डीकरणं मासिकार्थं वत्* द्वादशाहं मृते कल्पेतिनतूक्तं * मासिकषाण्मासिकार्थ व दिति ॥ ६८५ ॥ मरीचिनाप्युक्तं स्फुटं *द्वादशाहे त्वाक्रयादिकाहे द्वादशायवेति ॥ ६८६ ॥ तस्मात्षष्ठमासि कात्पूर्व्वदिनं न* षाण्मासिकं षाण्मासिकार्थं वचन .* पञ्चमदिने चैकादशे दिने चाधिके मृते ॥ ६८७ ॥ याज्ञवल्क्याभ्याम्* द्वादशैवमासिकानि*प्राप्तानिमत *षाण्मासिकेहेतुक्तं ॥ ६८८ ॥ लिखितादि भिस्तद्द्वाण्मासिके* इतिमहतिविरोधार्णवे * मग्नाःप्रमादिनःस्मार्त्ताःसर्व्व एव ॥ ६८९ ॥ प्रमादाम्बुभिरोघा सोदरानीवोत्कृष्टन्तिनमज्जन्ति* षोडशमेतम्मृतपङ्क्तिमग्नाः* मथिताःकृपणाःसन्ति ॥ ६९० ॥ चान्द्रस्यमा सोनोपपद्यते यतः*मृद्रोमासेनपथातीतावमासो*नचान्द्रोनसौरोयदि*चान्द्रस्तदैविं शतियान्ते ॥ ६९१ ॥ एको नत्रिंशे पिदिने *युक्तिसङ्गोभवति*यदितर्थेव यतते तदाब्राह्मण* प्रभृतीनामपि कोनदशाहादौ ॥ ६९२ ॥ दश दाक्षपञ्चदशतिथ्यन्ते * यद्दिप्रसङ्गोऽधिकेचदिने तिथि*रक्षा तितचनेष्टं ॥ ६९३ ॥ सद्याचाते षष्ठोऽवनमासः* मृते तु चान्द्रमासस्तर्हि देहा*यदिरपिसावनस्य वत्सरं स्यात् ॥ ६९४ ॥ तर्हि चैकाहे नतु षण्मासा न्यूनाः* इति चान्द्राःषण्मासा एकाहेन * त्र्याहे यावान्यूनाःकथापासाहृताः ॥ ६९५ ॥ स्वमाण्मासात्त्रिंशत्ति वात्मकान्यूना * यदात्वेकोनत्रिंशत्तिथिःस्या* तदाषष्ठमासस्यपूर्व्वदिनं स्यात् ॥ ६९६ ॥ तर्हि षाण्मा सिकेपूर्व्वद्दिने कार्यं मतिशेषं हि जं ० रितुरत्नं वसिष्ठौ तथोक्तिर्वर्या ॥ ६९७ ॥ एवंनषण्मासाएकाहेन नन्यूनाः * यःषष्ठमासएवतद्दानून:स्यात् । नचैकोनत्रिंशत्तिथ्यात्मकोमासोऽस्ति ॥ ६९८ ॥ यावद्भिःसौ राहोरात्रैः * स्त्रिंशत्तिथयःपूर्यन्ते * तावदहोरात्र एवचान्द्रोमासो * यथासौरोमासोयाव * दहोरात्रैः सूर्यसंक्रमः ॥ ६९९ ॥ तथाचान्द्रमासस्य काहत्वाय * न्यूनत्वासम्भवान्नेह * सखाग्नौगौणस्तिथिप्रवन्धो वाचान्द्री*मासइतितुल्योऽभूय ॥ ७०० ॥ आसीने पुप्रमादिषु *मृतश्चास्वतत्त्वविद*स्तत्त्वमवतुभाषन्ते ॥ ७०१ ॥ इहमासःसावनस्त्रिंश * दहोरात्रात्मकःसएव ·* हिलोकेतूच्यते ॥ ७०२ ॥ यःसौरमासा एकत्रिंश द्दिन * मितोवाद्वात्रिं शद्दिनमितोवासमासद्दोच्यते ॥ ७०३ ॥ अस्मिनमासेकदिन हीदि दिन * हि रभ्यदितिसावनमपेक्ष्य *वाथयदेकोनत्रिंशदहोरात्र * मितःसौरोमासःस्यात्तदोच्यते च ॥ ७०४ ॥ अस्मिन् मासेकदिनं न्यूनमभू* दितिसावनमासमपेक्ष्यैव* लोके व्यवहारोक्तिःप्रसिद्धोऽस्ति ॥ ७०५ ॥ तथात्रापिसाव नोमासएव*सचयस्मिन् सौरे यस्मिं *श्चान्द्रे चमासियस्मिं श्चान्द्रदिने च*तिथौम्रियते यःकश्चित् ॥ ७०६ ॥ अमृत किनोतु तस्य*तस्मिन्नेवदिने दान*पिण्डोदकक्रियाकार्या*तदुक्तं लिखितमहर्षि णायथा ॥ ७०७ ॥ यस्मिन्नाशौच ते सूर्यविपत्तिःस्याद्विजन्मनः । तस्मिन्नहनिकर्त्तव्यादानपिण्डोदकक्रिया ॥ इति ॥ ७०८ ॥ येचाशौचिनस्ते त द्दिनेत्वशौच*प्रतिबन्धकान्नपिण्डोदकक्रिया* मर्हन्तितितोऽशौचान्ते *खलुदशमाहं कुर्युः ॥ ७०९ ॥ निरग्नेर्म रणात्साग्निकस्य * दाहात्प्रभृत्याशौचविधाना * दिति तदाद्यमृतत्वं *प्रथममासस्यमृत्वं *प्रेतस्याहारार्थमेव ॥ ७१० ॥ तन्मृतदिनमादायत्रिंशद्दिनात्मकस्सावनोमासः * प्रथमोमासस्ततःपरं * द्वितीयादिसावनानां *

द्वादशानांमासानाम् ।११। प्रथमे दिने तस्यां तिथौप्रथम*मासिकादीनिद्वादश*मासिकानिप्रदानितत्*प्रेत स्याहारार्थमिति ।११२। इत्थं प्रकृतं पक्ष*मभिप्रेत्यविष्णुश्च*मरीचियाज्ञवल्क्यादिभिर्द्वादश*मासिकप्रदानि ऋणानि ।११३। तत्रयद्यपुंसःश्राद्धषाण्मासिकं *कर्त्तव्यंयस्यप्रकर्त्तव्यं तत्त *कात्यायनेनसावस्थपावीक्तम् ।११४। द्वादशप्रतिमास्य(नियाद्यं षाण्मासिकं तथा । सपिण्डीकरणाच्चैवइत्यं तच्छ्राद्धषोडश । ११५ । एकाहेनतत्र मासाश्चयत्राद एपित्रात्रिभिः । न्यूनाःसंवत्सरेचैवस्यातां षाण्मासिकेतदा॥इति॥११६। लिखितादिभिराद्यन्ता दीनियानेतानिसपिण्डीकरणान्तानि*श्राद्धानां षोडशंवं ज्ञानितत्र।११७।तत्रस्यामाहएकाहे नत्वितयादि*षाण्म साइत्यस्याचषेचार्थेत्रीक*पौषसुयव्दःप्रतीकात्म्यपनिष्पन्न*संवत्सरार्थद्योतकः ।११८। अपिशेतापिशब्दोऽत्यार्थः श्राद्धे विहितश्चान्द्रमासः।तथाच॥सावनेसंवत्सरे षष्टि*दिनाधिकत्रिशतदिनात्मके*श्राद्धे विहिताश्चान्द्रामासास्त प्रथमे षण्मासाः।११९।प्रतीकं सावनप्रथमषण्मासा*स्तथाद्वितीयाश्चषण्मासाः* सावनद्वितीयषण्मासाश्च प्रतीक काह्नेनतामासमाः।१२०। संवत्सरेनषड्भिरहोभिर्न्यूना*यस्मायदाद्यारदिवात्रिभिरिति। तेचान्द्राःषण्मासाःसंवत्सरे ।१२१। पञ्चभिरहोभिर्वाचतुर्भि*रहोभिर्वान्यूनकल्पे त्रिभि*रहोभिर्वा ततःसावन*षण्मासान्न्यूनायदा ।१२२ तदातस्याद्यषाण्मासिकं स्याता* मितिलिखितादीनामभिप्रायः । १२३ । यदायस्यावमषण्मासाह्नीक*दि न्यूनाःसमावाचान्द्राः*षण्मासास्तदातस्य*द्वे षाण्मासिके नस्याता*मिति विष्ण्वादीनामभिप्रायः ॥ १२४ षट्सावनमासे षृष्णीत्तर*दिनशतं स्यात्तत्रच तृपञ्चसप्त*त्र्यत्तरदिनशतात्परदिवसे ॥१२५॥ षट्सप्तत्युत्तरदिन शतात्पराह्ने वाऽपिवात्रिभिरिति*सप्तसप्तत्युत्तरदिनशतात्*परं वाषष्ठमासिकतिथिःस्यात् ॥ १२६ ॥ तदातस्याद्यं षाण्मासिकं श्राद्धं स्यात् *तत्वनेतषाण्मासिके*श्राद्धे स्यातां तद्यथा॥१२७॥यस्याष्टसप्तत्युत्तर*शतदिनाद्वै कौर मौत्र्युत्तरशत*दिनात्परंवाप्यशीत्युत्तरशतदिनात्परं *श्राद्धतिथिःस्यात्॥१२८॥ तस्यप्रथमषाण्मासिकेश्राद्धे *द्वे स्यातामितिविष्णु*याज्ञवल्क्यादीनामभिप्रायः ॥ १२९ ॥ प्रथममासश्राद्धमाद्यश्राद्धं *द्वितीयमासस्यप्रथमदिने ॥ तिथौप्रथममासिकमेवं *तृतीयमासादीनां प्रथमदिने ॥ १३० ॥ ज्ञततिथौद्वितीयादिमासिकं स्या*दित्येवं द्वाद मासे संपूर्णे* त्रयोदशमासस्यप्रथमदिने ॥ १३१ ॥ ज्ञततिथौद्वादशमासिकं कृत्वा* यस्याषाण्मासिकविधि स्यात्तस्या*षाण्मासिकं कृत्वासपिण्डीकरणं कुर्य्याम् ॥ १३०॥ गोभिलेनचाप्युक्तं*पूर्णे संवत्सरे षण्मास*इत अतीतार्थं ज्ञात*पूर्णशब्दे नातीतपरणे *संवत्सरे त्रयोदश*मासस्यप्रथमदिने ॥ १३२ ॥ विष्णुनापाद्यश्राद्ध क्रियाक्रमस्तुवीक्तमेवंतद्यथा ॥ १३४ ॥ ज्ञताहे प्रतिमासं कुर्यात्*संवत्सरान्ते प्रेताय * तत्पित्रे तत्पिता माय तत्रादि ॥ १३५ ॥ अतसंवत्सरस्यान्ते*दिने ज्ञताहे सपिण्डी*करणमुक्तमिति ॥ १३६ ॥ इतीवंवावस्थ पाकात्यायनेन*यस्यायोयदासपिण्डी*करणं कुर्य्यात्तदुक्तं ॥ १३७ ॥ यानिपञ्चदशाद्यानिअपुत्रस्य तरेणत । ए सिन्नह्निदेयानिसपुत्रस्यै वसर्व्वदा । १३८ ॥ नयोषायाःपतिर्दद्यादपुत्रायाअपिक्वचित् । नपुत्रस्यपितादद्यान्न तजस्यातथाग्रजः ॥ १३९ । एकाहेनापिनिर्व्वर्त्त्यासर्व्वंगदद्याद्यथाविधि । प्रकृत्यै ताग्निमान्पुत्रोमातुःपित सपिण्डताम् ॥ ३४० ॥ सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं नदद्यात्प्रातिमासिकम् । एकोद्दिष्टेनविधिनादद्यादित्याह गौतमः । १४१ । कर्षूसमन्वितं मुक्त्वातथाद्यःश्राद्धषोडश । प्रत्याब्दिकञ्चशेषेषुपिण्डाःस्युःषडितिस्थितिः। १४२ यर्षोऽथयोद्दकंचैवपिण्डदानेऽवनेजने । तन्त्रप्रवर्त्तिनिवृत्तिःस्यात्स्वधावाचनएवच । १४३ ॥ प्रजाश्चा

सुआनां येषां नास्त्याग्निसंस्क्रिया। श्राद्धाग्निसत्क्रियाभाजो न भवन्तीह केचित् ॥ ६४४ ॥ इति सप्तपुत्रस्याद्धा निपञ्चदश * श्राद्धानीति यौकल्मि * न्नहि दे यानि सपुत्रस्य * सर्व्वं दे बदेयानीति ॥ ६४५ ॥ श्राद्धं श्राद्धं यथोक्तकाले मासि * मासि मासिकानि श्राद्धपर्य्याप्ता * वपर्य्यात्प्राक् प्रतिमासिकार्थं वदा द्वादशस्व्वद्वादश ॥ ६४६ ॥ एकाहे नवाद्या दशश्राद्धानीति त्रयोदशाद्धानि श्राद्धानि तस्य * सपुत्रस्य षण्मासे त्रि * पक्षे यद * द्वय्य इत्यस्तदहःपुत्रे पञ्चार्य्याणि ॥ ६४७ ॥ तत्रचसाषट् षण्मासा * एकैकाहादिनाथवा त्रिभिस्त्रिभि * नू मासावनसंवत्सरे भवन्ति * तत्र वैद्द षाण्मासिके । ७४८ । इतौ तानि पश्चदश * श्राद्धानान्यानि पुत्रेण * सपुत्रकस्य दे यानि * दत्वाच सपिण्डीकरणं कर्त्त व्यम् । ७४९ । तत्र यदाधिक एकोमासो भवति तदैकं * मासं मासिकार्थं वर्षे यद्द श्रद्ध * स्व्वद्वःपतत् कन्यावार्य्य * द्विव सम कं वर्द्धयेत् । ७५० । तदुक्तं विष्णुमाथथा * संवत्सराभ्यन्तरे यद्याधिमासो भवेत्तदा। मासिकार्थं मासमेकं दिनमेकञ्च वर्द्धयेत् । इति । ७५१ । तत्र यथाधिमासः स्या * तदुक्तं लघुहारीते * इन्द्राग्नी यत्र कयेते * इत्यादिना प्रति * पदादामावास्यान्तास्मिं * न्नतिथयश्चान्द्रोमासः । ७५२ । तमतिक्रम्य कुरविर्यदा गच्छेत् क्रयश्चन। श्राद्यो मलिम्लुचोमासो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । ७५३ । तस्मिं स्तु कृते मासिकार्यं श्राद्धं यथाविधि । तथाभ्यदयिकं का यं नित्यमेवं द्विरुच्यते । ७५४ । इति । नैतावताद्वतसत्य संवत्सर * श्चान्द्रे द्वादशभिर्मासैर्यत्तो भवति * सावनै स्तु द्वादशभि * र्मासैःसंवत्सरो यः । ६५५ । तत्रतत्र सावने मासे मृततिथौ * श्राद्धमाद्यादि सपिण्डीकरणान्तं कार्य्यां साधिकार्य्यमितिमासिकं । ७६ । मासिभवं मासिकं तत्राद्यमासप्रथमदिने मृततिथौ यच्छ्राद्धं देयं तदाद्यामासिकम याद्यं श्राद्धं * नतुमासिकं द्वितीय * मासिकादिकं मासिकं । ६५७ । ततःपरं सपिण्डीकरणमिति * यास्त्रे सम्मितं सर्व्वत्र । ६५८ । मनुप्रमादिभिर्यदा वस्थापाते * यएकपुत्रस्तस्यैवैकाहे न * मासिकादि सपिण्डीकरणान्तानि * श्राद्धानि कुर्य्या न्मत्वमेकपुत्रस्य । ६५९ । एकोहि पुत्रोयदाल्यायुष्टा * म्रियते तदातस्यापि तस्य * षोडशानि श्राद्धानि नश्यः । ६७० । व्याघ्रपि पापोत्तं हि * श्रानन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थिते सशरीरत्वाद्द्वाद्दशाहं प्रशस्यते । इति । ६६१ । एतद्येव सुतानाञ्चैकाहोप्येक * पुत्रवतः प्रशस्यते * मत्वमेकपुत्रवतः । ७७२ । प्रथमश्राद्धं कृत्वाहि * मृते तस्मिन् पुत्रशेषो * ज्येष्ठःपुत्र * शेषाणि श्राद्धानि कृत्वा * सपिण्डीकरणं कर्त्तु * मर्हतीत्येकपुत्रकस्य षविधिः ॥ ६६२ ॥ तन्नव्याघ्रपि वचने पुंसाञ्चैवायुषः * क्षयादस्थिते श्शरीरस्यै तान्त * मं द्विकं वचनैकपुत्रस्याभिप्रायात् । ६६४ । वहूनां पुत्राणा मपि * तथात्वात् यथासगरस्याष्टि * सहस्रपुत्रविनाशो * इतराष्ट्रस्यशतपुत्रविनाशः । ६६५ । सपुत्रस्यैवसर्व्वदेति * कात्यायनवचनेपि * पुत्रस्य स्वाशास्वतन्त्रत्वाच्च ॥ ६७७ ॥ साग्निकस्यपुत्रस्यवा * मेकपुत्रायायपि * मातःसपिण्डी करणान्तानि श्राद्धा * न्यैकाहे नापिकर्त्तव्या * न्याग्निकातयाशमेन । ६७७ । एकाहे नापि निर्व्वर्त्यार्च्यं गृह्या द यथाविधि । मक्रन्यी ताग्निमानपुत्रोमातुःपित्राःसपिण्डतामिति ॥ ७७८ ॥ पितरिच्युते न्वद्दीताग्नि पुत्रो * प्रव्या थं तोविजानातिवेदमन्त्रैःसमन्वितम् । सकल्पं धरद्दस्याग्निशाखा श्चैन्नसूतकी । ७७९ । समातरं मृतां दग्ध्वा तद्दिने * वास्थिसञ्चयनं कृत्वा * स्नात्वाशवस्पर्शाशौचा * न्मुक्तःपूरकपिण्डानदत्वा * तदपरादां श्राद्धं कुर्य्यात् । ७८० । यस्साग्निकःपुत्रोपन्यार्थंतौ * द्विवेदमेकमेव वै कण्वाखां वा * विजानाति स एकाहमशौचो । ७८१ । तद्दिनमस्थिस ञ्चयं * कृत्वा दशपिण्डानदद्यात् * परदिने स्नात्वा यथाविधिपत्नि * र्भूत्वाद्यं श्राद्धं कुर्य्यादि * शौचमतिवन्ध्यादिति । ७८२ एवं विधोद्विविधोऽग्निमानपुत्रः * श्राद्धं श्राद्धं कृत्वायदामां गदर्शा * द्वादशाहानिवर्त्तन्ते । ७८२ । तदाद्यादश्रा

द्धे नैव * द्वादशमासिकार्थञ्च * द्वादशश्राद्धानि कृत्वा यदि यद्यो * क्तव्यवस्थयावर्ष्यां * षाण्मासिके व्यवस्थितेऽस्मिन् ॥ ७७४
तदा षष्ठे षष्ठ दिने * षाण्मासिकं चैव कृत्वा * पिता सह सपिण्डतां मातुः कुर्यात् ॥ ७७५ ॥ यदा त्वीशस्य प्राप्ति
न्ति * दिनानि सन्ति तदा * लेकादशेन पिता द्वादशश्राद्धानि कृत्वा मातुश्च पिता * सह सपिण्डतां कुर्यात् ॥ ७७६ ॥ तत्र य
दि यथोक्तव्यवस्थया द्वे * षाण्मासिके व्यवस्थिते * स्यातां ते चकृत्वा सपिण्डीकरणं * मातुः पिता सह कुर्यात् ॥ ७७७ ॥
अग्निमतो दर्शविरोधे मद्वाद * शाद्वे काद्यनियमोऽयं * संवत्सरषण्मासत्रिपक्षादि * पक्षान् वा वक्ष्ये इयति ॥ ७७८ ॥
यत्तु नन्नीनामेकानेकपुत्राणां * द्वादशाद्वे काद्यपद्यो * वा वक्ष्ये इयतीति ॥ ७७९ ॥ अथ यस्या ममावास्यादि कुर्वतु
स्या * तस्यापैकोद्दिष्ट विधिना * सपिण्डीकरणान्तानि * श्राद्धानि कुर्यादौ पार्वणविधिना ॥ ७८० ॥ तदुक्तं लिखिते
न पिण्या * अमावास्यां यथोयस्य प्रेतपक्षे ऽथवा यदि । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥ ७८१ ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा । तेभ्य एव प्रदातव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति । ७८२ । अत्र सपिण्डीकर
णा * दूर्ध्वं पार्वणविधिना * मातामहादिकमावचनात् सपिण्डी * करणान्तानेकोद्दिष्ट विधिना कुर्यात्
॥ ७८३ ॥ न तु पार्वणविधिना * प्रेतत्वशङ्काभावात्स्या * पितादिभिः सह श्राद्ध * भोजनाद्दलाभावादित्युक्तं ॥ ७८४॥
उक्तञ्चैतेन वलिखितेन पिण्या * यस्यैतानि न कुर्वीत एकोद्दिष्टानि षोडश । पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतै र
पीति ॥ ७८५ ॥ न तत्र यस्य प्राण् मासिकेद्दय * थोक्तव्यवस्थया न स्यातां तस्याद्य श्राद्धं तुल्यं द्वादशमासिका
नि ॥ ७८६ ॥ यानि विहितानि विष्णु * प्रभृतिभिस्तानि कृत्वा * सपिण्डीकरणे पिशाचत्वमुक्तिः * किं न भवतीति चेत् ७८७
तत्रोच्यते यस्य यथोक्त * व्यवस्थया द्वे षाण् मासिके * व्यवस्थिते भवतस्तस्य * षोडशश्राद्धानि विनाशु ॥ ७८८ ॥ पिशाच
त्वमुक्तिर्न स्यात् * दूयस्य यथोक्तव्यवस्थया द्वे षाण् मा * सिके व्यवस्थिते न स्तः ॥ ७८९ ॥ तस्य चतुर्दशभि रेवश्रा
द्धैः * पिशाचत्वमुक्तिर्भवेत् ॥ ७९० ॥ अनाहिताग्नेः प्रमादिन एव हि * पिशाचत्वमुक्तिः सपिण्डीकरणे * कृते माले
न भवति * संवत्सरान्ते तु भवेत् ॥ ७९१ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे चोक्तं * कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात्परम् । प्रेतदे
हं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यत इति ॥ ७९२ ॥ तत्राङ्करन्यायमेत * न्नत्वे वखलु वं नियमः * कृते सपिण्डीकरणे सं व
त्सरात्परमेव प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यत इति ॥ ७९३ ॥ यतो यदद्यत्वं द्धि * रापत्तेत * तदर्हरितिगोभिल
वचना * द्वृद्धिनिमित्ते सपिण्डी * करणेऽर्वाक् * संवत्सरात्कृते प्रेतत्वमुक्तिः स्यात् ॥ ७९४ ॥ अमावास्यादिश्राद्ध *
पार्वणविधिना नोपपद्यते * याज्ञवल्क्यवचनादे * वं वक्तव्यं तद्यथा ॥ ७९५ ॥ अर्वाक्संवत्सराद्यस्य पूर्णे
संवत्सरे पिता । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां तु पृथक् क्रियेति ॥ ७९६ ॥ मृतो वं सत्यमनसः रर्वाक् * संवत्स
रात्सपिण्डीकरणं * यावन्तः पक्षास्तावन्तोऽपकर्षाः ॥ ७९७ ॥ न त्वत्र सपिण्डीकरणे कृते * संवत्सरात्परमेव
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्राप्नः स्यादिति ॥ ७९८ ॥ तत्राङ्करपरे * विष्णुधर्मोत्तर * वचनस्य तर्हि * नूनत्वं दो
षः स्यात् ॥ ७९९ ॥ याज्ञवल्क्यवचनेऽपि * ह्यर्वाक्संवत्सरात् * द्विसत्रिमन्तरे वापि * षष्ठोऽर्णे संवत्सरे * पिकेशा
त्यातस्तद्विधिः स्यात् ॥ ८०० ॥ वृद्धिर्हि विहितार्वाक्संवत्सरा * देवेति तत्रोच्यते * न खलु विष्णुधर्मोत्तरवचनो *
नूनत्वं [illegible] ॥ ८०१ ॥ नरः संवत्सरात्परं * वतात्र सपिण्डीकरणे कृते * प्रेतदेहं परित्यज्य * भोगदेहं
प्रपद्यते * नाक तैः सपिण्डीकरणे ॥ ८०२ ॥ [illegible] * प्रेतत्वमोचनहेतुः * सपिण्डीकरणमेव हेतु तत्र
कालः संवत्सरान्ते * याज्ञवल्क्योक्तोऽपि दोषः ॥ ८०३ ॥ संवत्सरे पूर्णे सति * परेद्यु तस्मैन्तिथौ यस्य सपिण्डी

करण*मापद्यमानभवति* ततोवृद्धेरुपस्थितिः ॥ १०४ ॥ तत्रयदन्वृद्धिरापद्येत तत*दन्तर्न सपिण्डीकरणं विधीयते* तज्ज्ञापनार्थं मर्व्वाक्संवत्सराद्दत्तावितामुक्तं ॥ १०५ ॥ तत्रच्छिकणायामेकादश्या* मथवामावास्यायांसपिण्डीकरणंकृत्वा*वृद्धिश्राद्धं कुर्यादिति ॥ १०६ ॥ तत्रापिविष्णुधर्म्मोत्तरवचने * नूनत्वं दोषोवृद्धिनिमित्ते हि*सपिण्डीकरणेकृते प्रेतत्व*मोचोनसंवत्सरमपेक्षते ॥ १०१ ॥ तदपेक्षायां वृद्धौप्रेतस्यपृथक् * क्रियाप्रसक्तिःप्रेतेन*सहपितॄणामेकत्व*श्राद्धभोजनाभावात् ॥१०८॥तत्रोच्यते नहिसर्व्वःसर्व्वंवक्ति*तनान्तरोक्तमपर*मपियत्स्वात्तन्तद्द* नुमन्तते प्रतिषेधाभावादेव ॥ १०९ ॥ तेनवृद्धिनिमित्तेपिसपिण्डीकरणे प्रेतत्वविमुक्ति*र्भवतियथासंवत्सरात्परं* कृताद्देसपिण्डीकरणात् ॥११० ॥ एवमपितर्हिसाग्निकःपुत्रो*मातुर्यत्पित्रास पिण्डीकरण*मर्व्वाग्दर्शादेकाहेनापिकरोति॰तदपिप्रेतत्वमोक्षकारणंब्रूहि ॥१११ ॥ वच्यामस्तत्रसाग्निककर्त्तव्य॰मर्व्वाग्दर्शाद्द्वादशाहे॰द्वादशश्राद्धानिततःसपिण्डीकरणंतथा ॥* ११२ ॥ अर्व्वाग्दर्शादेकाहेनापिसर्व्व * मतुनिरग्निनेतिनैवंविष्णुनाहि * साग्निकनिरग्निसाधारणोनोक्तः ॥ ११३ ॥ एवंकृताद्देप्रतिमासंकुर्यात्* संवत्सरान्ते प्रेतायतत्पित्रे तत्पितामहायतत्प्रपितामहाय * ब्राह्मणान्देवपूर्व्वान्भोजयेत् ॥ ११४ ॥ सपिण्डीकरणंमासिकार्थवत्*द्वादशाहंश्राद्धंकृत्वा * त्रयोदशेऽह्नि वाकुर्यात्*मन्त्रवर्ज्जं हिशूद्राणां द्वादशेऽह्नि ॥ ११५ ॥ यत्तुशूद्रानांद्वादशेऽह्नीत्युक्तं * निरग्निविषयत्वञ्चस्वमपित * तस्माद्द्वादशाहंश्राद्धं*कृत्वासपिण्डीकरणात् ॥ ११६ ॥ एकाहेनाथवाद्वादशश्राद्धानि * कृत्वासपिण्डीकरणात्*प्रेतत्वविमोचनंस्यात्*दन्यथादर्शाद्युपपत्तिः ॥ ११७ ॥ यदिपूर्णेसंवत्सरे*वृद्धिनिमित्तंसर्व्वे*दर्शनिमित्तंसाग्निकैः*कृतंसपिण्डीकरण*मेवप्रेतत्वमोचने कारणंस्यात् ॥ ११८ ॥ तदानिरग्निनाद्वादशाहेनेका*हेनवाद्वादशश्राद्धानिकृत्वा*सपिण्डीकरणेकृते *यदिवृद्धिरुपतिष्ठेत् ॥ ११९ ॥ तदाकिंवृद्धिनिमित्तंसपिण्डी*करणंपुनःकर्त्तव्यं *प्रेतश्राद्धंकिमावर्त्त्यम् ॥ १२० ॥ तत्रोच्यते एकाहे द्वादशाहे * त्रिपक्षेषण्मासेवाकृते सपिण्डीकरणे वृद्ध्युपस्थितिकालंप्राप्य*संवत्सरमित्यप्रेतत्वान्मुच्यते ॥ १२१ ॥ तर्हिचार्व्वाग्दर्शादपिकृतेसपिण्डीकरणे *दर्शकालंप्राप्यप्रेतत्वान्मुच्यते ॥ १२२ ॥ एवंचेद्द्वादशश्राद्धात्पर*मेकाहेनद्वादशाहेनवासर्व्वे * श्राद्धानिकृत्वासपिण्डीकरणात्*नैवप्रेतत्वमुक्तिःस्यात् ॥ १२३ ॥ त्रिपक्षेपूर्णेषण्मासेवापूर्णे*सपिण्डीकरणेसन*प्रेतभावाद्विमुक्तिःस्यात् ॥१२४॥ दर्शकालंवृद्धिकालं*पूर्णसंवत्सरकालं*वाप्राप्यतत्रतत्रकृत*सपिण्डीकरणःप्रेतभावान्मुच्यते। १२५ तदायस्मिंस्तस्मिन्काले * सपिण्डीकरणंविधीयतांव्यर्थ*मेकाहेद्वादशाहेत्रिपक्षेषण्मासे* सपिण्डीकरणवचनंविधावृदेः ॥ १२६ ॥ नचव्यर्थंतस्मिंस्तस्मिन्कालेकृते॰सपिण्डीकरणेदर्शे॰ वृद्धिसंवत्सरान्यतमंकालंप्राप्यप्रेतत्वमुक्तिःर्नान्यथेतिनियमात् ॥ १२१ ॥ एवंचेत्तत्रजिज्ञास्य॰मेकाहादिषुसर्व्वाणि॰श्राद्धानिकृत्वासपिण्डीकरणे ॥ १२८ ॥ प्रेतपिण्डसमन्वयः॰पित्रादिपिण्डैःसहकिं ॰ नक्रियते कथंसहपिण्डक्रियास्यात् ॥ १२९ ॥ यदिपित्रादिपिण्डैःसहप्रेतस्य ॰पिण्डःसमन्वीयते पित्रादयःकिं॰प्रेतेनसहश्राद्धमन्नन्तित्वात्प्रेताःपितृभिर्भवतीतितात्तस्तदसत् ॥ १३०॥यस्मिन्यस्मिन्हिकालेसपिण्डीकरणं विहितंतस्मिं॰स्तस्मिन्नेवकाले पिण्ड॰समन्वयात्पूर्व्वपर्यास्तक्रियया ॥ १३१॥ प्रेतभावंविहायपितृभावमापद्यते॰ नतुकालान्तरमपेक्षते ॥ इति ।१३२।तथाचाद्यश्राद्धात्पर॰मेकाहेनद्वादशाहेनत्रिपक्षेषण्मासेवायदहवा॰वृद्धिरापद्यते

तदुक्तः ॥ ७३२ ॥ सपिण्डीकरणे कृते ०संवत्सरं कालं०नापेक्षते तदूर्ध्वं प्रेतभावाभ्युच्यते० अन्यथा पृथक् क्रियाकरणापत्तिः । ७३३ ॥ याज्ञवल्क्योक्तेर्खे नोक्तं०मर्व्वाक्संवत्सरादूर्द्धं पूर्णे संवत्सरे तथा । ये सपिण्डीकृतास्तेषां न तेषान्तु पृथक्क्रिया ॥ ७३४ ॥ इति ॥ मेदं याज्ञवल्क्यसंहितायां० इयाते नास्त्वनन्तरस्य० वचनमपि चेद्भवेत्*तथापि न क्षतिरस्ति ॥ ७३५ ॥ आद्यश्राद्धात्परमेकाहे द्वादशे*दिने वा त्रिपक्षे षण्मासे वर्षे वा* यदि सपिण्डीकरणं न करोति*तदा तन्नपतितं भवतीति ॥ ७३६ ॥ यदि संवत्सरान्ते गततिथौ* सपिण्डीकरणं न कुर्यात्तदा*पतितं भवतीति ततोऽप्युपस्थितो न सपिण्डीकरणं कुर्यात् ॥ ७३७ ॥ तथा च यदैकादशाहमारभ्य संवत्सराय *अपतितसपिण्डीकरणं कुर्या*दित्यतस्त्वर्व्वाक्संवत्सरादित्युक्ता*पिशाचविनाशविशेषार्थमेव ॥ ७३८ ॥ मासि मासि मासिकं न कृत्वा*प्रतिकरणेऽपि न पतितं स्यात्* ततश्चाकरणे मासिकं पतितं स्यात् ॥ ७३९ ॥ यमेनाप्युक्तं तद् यथा*यः सपिण्डीकृतं प्रेतं*पृथक् पिण्डे नयोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥ ७४० ॥ अर्व्वाक्संवत्सरा*द्वृद्धावितिनोक्तं तेन*सम्यक्स्मिन्नेव पक्षे ॥ ७४१ ॥ एकाहे न वा द्वादशाहे न वा त्रिपक्षे वा*षण्मासे वा वृद्धौ वा ॥ ७४२ ॥ अर्व्वाक्संवत्सरा*द्दे यु सपिण्डीकृतं परं वा सपिण्डीकृत*मेकत्वबद्धपुरुष * श्राद्धे पृथक् पिण्डयोगं*न कुर्यात्प्रेतभावाभावात् ॥ ७४३ ॥ इति ॥ तत्रापि वैतण्डिकाः आहु*र्यदार्व्वाक्संवत्सरात्स * पिण्डीकरणे प्रेतभावापायः स्यात् ॥ ७४४ ॥ तदा संवत्सरं यावत्*सोदकुम्भान्नदानविधिः किमर्थं *तद्विधानात्तु गम्यते*प्रेतभावापायो न स्यादिति ॥ ७४५ ॥ तत्रोच्यते विष्णुधर्म्मोत्तरेऽप्युक्तं *प्रयाति तत्क्षणाद्देहान्*शरीरमातिवाहिकम् । ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्माच्च विग्रहात् ॥ ७४६ ॥ आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित् ॥ ७४७ ॥ प्रेतपिण्डैस्ततो दत्तैर्देहमाप्नोति मानवम् । भोगदेहमिति प्रोक्तं मादेवनसंशयः ॥ ७४८ ॥ इति ॥ म्रियमाणो मनुष्यश्चातिवाहिकं *शरीरं गतो त्वैतच्छरीरं त्यक्त्वा* वायुभूतानि त्रयः*प्रेतकपिण्डदानेन ॥ ७४९ ॥ *सर्व्वाङ्गपूर्णं पिशाचदेहं प्राप्तः* प्रेतपितृत्वं गतः स्या*दतः पितृभावे मासि मासि श्राद्ध*विधिः प्रेतमानवभावे*प्रतिदिनं मासिकार्थं ॥ ७५० ॥ पुनः प्रेतपिण्डदानै *मानवं शरीरं प्राप्नोति*सभोगदेहस्तु तदापि पितृ*देवत्वमापद्यते तस्मात्*प्रत्यब्दं देवतादिने*श्राद्धविधानं तु कृतं ॥ ७५१ ॥ तस्माद्दादशाहादिसपिण्डीकरणान्ते प्रेतश्राद्धैः प्रेत*देहपरित्यागात्पूर्व्व*देहवद्भोगदेहं प्राप्य*पितृदेवो भवति ॥ ७५२ ॥ नात्र संवत्सरका*नियमउक्तस्तस्मात्पूर्णे *संवत्सरेऽथवाप्यर्व्वाक्संवत्सरा*देकाहे द्वादशाहे त्रि *पक्षे षण्मासे वृद्धौ वा ॥ ७५३ ॥ मासिकपूर्व्वकसपिण्डीकरणं *पिशाचभावमोचन*मानवभावापायपितृ *देवभावप्राप्तिपुरःसरः ॥ ७५४ ॥ मासि मासि तं प्रतिमासिकं* पूर्व्वकं संवत्सरान्ते सपिण्डी * करणं पितृभावे विहितं *मानवत्वापायाद्देवत्वार्थञ्च ॥ ७५५ । मानवभावेऽर्व्वाक् संवत्सरात्*सपिण्डीकरणे कृते मानव*भावापायेऽपि पितृत्वं वर्त्तते ॥ ७५६ ॥ तत्र पितृभावे मासि मासि सोदकुम्भान्नदानं विहितं *मासो हि पितॄणामहोरात्रस्तत्र *प्रथमदिनेऽन्नदानं ॥ ७५७ ॥ संवत्सरे पूर्णे सति*मानवभावापाये देवभावस्य*प्राप्तौ पितृदेवः स्यात् ॥ ७५८ ॥ तदा देवभावे वर्षे वर्षे* प्रथमदिने कर्त्तव्यत्वेन*श्राद्धं विहितं देवानां*मह्योरात्रो हि वत्सरे ॥ ७५९ ॥ अतएव मासिकश्राद्धं * सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं *प्रतिमासमितिनियमं ॥ ७६० ॥ कात्यायनेनाप्युक्तं *सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं नदद्यात्प्रतिमासिकम् । एकोद्दिष्टेन विधिना दद्यादित्याह गौतमः ॥ इति ॥ ७६१ ॥ एतदुक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे यथा * प्रेतपिण्डान्ददीयन्ते यस्य तस्य

विमोक्षणम्। श्मशानिकं भेगदेहं भाषाकल्पं न वजायते ॥ ७६२ ॥ तत्रास्य यातनाघोराः शीतवातातपोद्भवाः। ततःसपिण्डीकरणे बान्धवैः स्वकृतेनरः ॥ ७६३ ॥ पूर्णे संवत्सरे देहमितोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततःसनरकं याति स्वर्गं वास्वेनकर्मणा इति।७६४। अत्रपूर्णे संवत्सरे देहमितोऽन्यमिति *पितृदेहभावापन्न*देहं प्रतिपद्यते इति ॥ ७६५ ॥ यत्तुतत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे *कृतेसपिण्डीकरणेनरःसंवत्सरात्परम्। प्रेतदेहं परित्यज्यभोगदेहं प्रपद्यते ॥ इति ॥ ७६६ ॥ अस्यापिसएवार्थःसपिण्डीकरणे यद्यतद्यकृते*नरःसंवत्सरात्परं ॥ ७६७ प्रेतदेहं पिशाचदेहं * परित्यज्यभोगदेहं * पितृदेहभावापन्नं * देहं प्रपद्यते इति ॥ ७६८ ॥ विष्णुसंहितायाञ्च शोकापनोदे * बान्धवानामशौचेन * स्थितिं प्रेतोनविन्दति। अतस्तस्मैतिलानेवपिण्डतोयप्रदायिनः ॥ ७६९ ॥ अर्वाक्सपिण्डीकरणात्प्रेतोभवतियोयतः। प्रेतलोकात्ततस्तस्मैसोदकुम्भं प्रयच्छति॥७७० पितृलोकगतस्यान्नं श्राद्धे भुङ्क्तेस्वधामयम्॥ पितृलोकगतस्यास्य *तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छति ॥ ७७१ ॥ देवत्वे यातनास्थाने तिर्यग्योनौतथैव च। मानुष्येचतथाप्नोति श्राद्धं दत्तं स्वबान्धवैः ॥ ७७२ ॥ प्रेतस्यश्राद्धकर्त्तुश्च पुष्टिःश्राद्धे कृते ध्रुवम्। तस्माच्छ्राद्धं सदाकार्यं शोकं त्यक्त्वानिरर्थकम् ॥ ७७३ ॥ इति ॥ एवमप्यर्वाक्संवत्सरात्मानव*भावे मध्याह्ने मनुष्याणांभोजन*काले सपिण्डीकरणात्प्रमेको* द्दिष्टं देवलेनोक्तं ॥ ७७४ ॥ पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णेतुपैतृकम्। एकोद्दिष्टन्तुमध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्। इति।७७५। सौरदिनमानं* त्रिधाविभज्य पूर्वाह्ण*मध्याह्नापराह्णभेदे *मध्याह्ने एकोद्दिष्टानां *सपिण्डीकरणान्तानां *विधिर्देवलेनयउक्तः ॥ ७७६ ॥ मत्स्यपुराणेसौराह्नं*पञ्चधाविभज्यकाल*उक्तस्तद्द्वयादर्शयते ॥ ७७७ ॥ प्रातःकालं मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवं तावतोविदुः। मध्याह्नं त्रीन्मुहूर्त्तांश्च अपराह्णं ततःपरं ॥ ७७८ ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तःस्याच्छ्राद्धं तत्रनचाचरेत्। राक्षसीनाम सावेलागर्हितासर्व्वकर्मसु ॥ ७७९ ॥ अह्नोमुहूर्त्ताविख्यातादशपञ्चचसर्व्वदा। तत्राष्टमोमुहूर्त्तोयःसकालःकुतपःस्मृतः ॥ ७८० ॥नवमोरौहिणःप्रोक्तोरौहिणोदैवतोहिसः। गौतमेनतत्रैकोद्दिष्ट*श्राद्धविधिरुक्तोयथा ॥ ७८१ आरभ्यकुतपेश्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञोविधिमास्थायरौहिणान्तुनलङ्घयेदिति ॥ ७८२ ॥ इत्यष्टमनवममुहूर्त्तावेको*द्दिष्टश्राद्धे मध्याह्ने प्रशस्तावुक्तौ*वायुपुराणेतत्रविशेषउक्तः ॥ ७८३ ॥ शुक्लपक्षस्यपूर्व्वाह्णे श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः। कृष्णपक्षेऽपराह्णे तुरौहिणन्तुनलङ्घयेदिति ॥ ७८४ ॥ अत्रसौराहं द्विधाविभज्यपूर्व्व*मर्द्धं दिनपूर्व्वाह्णःशेषमर्द्धं*दिनमपराह्ण इति*कृत्वोक्तं तेनैवं शेयं ॥ ७८५ ॥ सार्द्धसप्तमुहूर्त्तपर्य्यन्तं शुक्ल*पक्षे पूर्व्वाह्णस्तत्र*यावान्कालोमध्याह्नतयाख्यायते * तावतिकाले शुक्लपक्षे ॥ ७८६ ॥ एकोद्दिष्टं श्राद्धं कुर्यात्*सार्द्धसप्तमुहूर्त्तात्परं यावान्* कालोमध्याह्नस्तत्र ॥ ७८७। कृष्णपक्षे एकोद्दिष्टं*श्राद्धं रौहिणपर्य्यन्तं * कुर्य्यात्तत्ररौहिणं *लङ्घयेदित्यविरोधः ॥ ७८८ ॥ मनुनापिदिनं द्विधाविभज्य*पूर्व्वाह्णापराह्णावुक्तौ॥७८९ ॥ यथाचैवापरःपक्षःपूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते। तथाश्राद्धस्यपूर्व्वाह्णादपराह्णोविशिष्यते। इति ॥ ७९० ॥ इति मनुष्याभावेमध्याह्ने एकोद्दिष्टं श्राद्धं यदविहितं *ततःसपिण्डीकरणा*दूर्द्धं प्रतिसंवत्सरं *पितृदेहभावेऽपराह्ने।७९१ ॥ नहिमातापिबान्धिकश्राद्ध*मेकोद्दिष्टमेकोद्दिष्ट*विधिनाविहितत्वात् ॥ ७९२ ॥ यस्मात्साम्वत्सरिकं वात्स्यायोपितृपक्षे वा*कृतस्तत्रपार्व्वणविधिनाब्दिक*श्राद्धविधानादेकोद्दिष्टत्वाभावात् ॥ ७९३ ॥ एतदविद्वान्स्मार्तो*साम्वत्सरिकश्राद्धम*प्येकोद्दिष्टं श्राद्धं मत्वा*कुतपरौहिणं कार्य्य*मितिवाक्यापयतितदसाधु ॥ ७९४॥ नहिप्रत्याब्दिकं श्राद्धं*

मानवं पित्र्यं श्राद्धं *दैवपित्र्यं श्राद्धलात् ॥ ७९५ ॥ दैवपित्र्यं श्राद्धन्तु पराह्णे *कार्यमित्युक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ ७९६ ॥
पूर्व्वाह्णे मासिकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्व्वणम् । एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति ॥ ७९७ ॥ मनुनोक्तं
तद्यथा *पित्रादिनामपत्नीषु *योजा मातृषु वह्निजैः । स्त्रीणामेव तु तत्साम्याम् श्राद्धमिष्यते ॥ इति ॥ ७९८
तत्रापराह्णे *पित्र्यं श्राद्धं *मत्स्यवचनं मत्स्यपुराणे ॥ ७९९ ॥ ऊर्द्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपो *यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥ ८०० ॥ अष्टमो मुहूर्त्तो विख्यातो दशपञ्चदश मतः । तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः
स कालः कुतपः स्मृतः ॥ ८०१ ॥ अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये । यद्यत्प्रदीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृ
तम् ॥ इति ॥ ८०२ । तेन कुतपादष्टममुहूर्त्तादूर्द्ध्वं ये रौहिणादय *श्चत्वारः पञ्चमो मुहूर्त्ता अस्ति कालाः *स्वधाभवनं
भवन्ति ॥ ८०३ ॥ तत्रापराह्णे द्विधा विभक्तस्याह्नः *शेषादूर्द्ध्वंऽष्टममुहूर्त्तादूर्द्ध्वं रौहिणादिकाले *यद्दीयते
तदक्षयं भवतीति ॥ ८०४ ॥ तस्माद्रौहिणन्तु न लङ्घयेदिति *वचनमेकोद्दिष्टश्राद्ध *विषयं मत्वैकोद्दिष्टविधिक
प्रत्याब्दिकविषयं ज्ञेयम् ॥ ८०५ ॥ इह रौहिणादिषु *पञ्चसु मुहूर्त्तेषु *पराह्णे तु पार्व्वणं *मितियदुक्तं तथा ॥ ८०६
एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने *इतियदुक्तं तयोर* पवादे तूक्तं प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति ॥ ८०७ ॥ वृद्धिनिमित्तकं यत् *
पार्व्वणविधिकं श्राद्धं *यच्च सपिण्डीकरणान्तं श्राद्धं तत् *सर्व्वं पूर्व्वाह्णे कर्त्तव्यं *नापराह्णे न मध्याह्ने ॥ ८०८ ॥
ननु यत्रोभयदिने श्राद्धकाल *व्यापिनी तिथिर्भवति *तत्र कस्मिन् दिने श्राद्धं *कर्त्तव्यं तत्रोवाच सुमन्तुऋषिः ॥ ८०९
साह्णव्यापिनी चेत्तु नताह्णस्या वयातिथिः । पूर्व्वस्मिन्निर्व्वपेत् पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥ ८१० ॥ ब्रह्मापरि
शिष्टे प्रोक्तं *यद्यास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिस्ते भ्योऽपराह्णे पिस्वयं दत्ता स्वयम्भुवा ॥ ८११ ॥ भवि
ष्यपुराणे प्रोक्तं *व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकीति ॥ ८१२ ॥
अत्र व्रतोपवासनियमे यदि *घटिकामात्रकालापि *तिथिः पूर्व्वाह्णे वर्त्तते *तदा सा तद्व्रतादिषु *ग्राह्या भवतिनात्र ।
८१३ ॥ या तिथिरापराह्णिकी पौर्व्वाह्णिकी भवतु वा *नवाचेदपराह्णव्यापिनी स्यात् *तदापित्र्यर्थे सा तिथि *र्ग्राह्या
भवतीति ज्ञेयम् ॥ ८१४ । अथ लिखितादिभिर्यदुक्तं च *वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु सन्ततं । अदैवं भोज
येच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्व्वपेत् । ८१५ । अमावास्यां व्यतीपाते प्रेतपक्षेऽथवा यदि । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः
पार्व्वणो विधिरिति । ८१६ । एतत्तु निरग्निकर्त्तव्यं *प्रताब्दमुक्तं साग्निककर्त्तव्यन्तु *प्रताब्दं सर्व्वं पार्व्वणविधि
नैव । ८१७ । उशनसाप्युक्तं यथा *प्रताब्दं दशवर्क्षाद्यं साग्निः कुर्व्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः
श्राद्धदः स्वतः ॥ इति ॥ ८१८ ॥ कात्यायनेनाप्युक्तं * सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् । पितृव्य
भ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥ इति ॥ ८१९ ॥ मत्स्यपुराणे चोक्तं *यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।
पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥ इति ॥ ८२० ॥ तेन निरग्निविषयं *लिखितादीनां वचनं *यस्याभावा
स्याग्नि प्रेत *पक्षे वा न लभ्यते *तस्य पार्व्वणविधिना * निरग्निरपि श्राद्धं कुर्य्यात् ॥ ८२१ ॥ अन्यत्र मरणे त्वे
को*द्दिष्टविधिना निरग्निः *प्रताब्दं कुर्य्यात् साग्निकः* सर्व्वत्र तिथौ मरणे *पार्व्वणविधिनेति ज्ञेयम् ॥ ८२२ ॥ ननु
लिखितेनतूक्तं *एकादशाहे प्रेतस्य * यस्याचोत्सृज्यते वृषः । मुच्यते प्रेतलोकात्तु पितृलोकं स गच्छति ॥ ८२३ ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ८२४ ॥ लोहितो यस्तु नी
लो वा मुखपुच्छे च पाण्डुरः । लाङ्गलशिरसोश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥ ८२५ ॥ इति ॥ विष्णुसंहितायां चोक्तं *

जातकर्म्मणिपद्धतिः किं*मशौचेविधीयतेद्*नाथाशौचान्ते सर्व्वेषां *सपिण्डानां शावाशौचं *सूतकाशौचन्तुमातापित्रो रेव ॥ ८९३ ॥ तत्रापिमातुःपूर्णाशौचमात्रेव*दर्शनात्पितुस्तदभावात्स्नान * पर्य्यन्तमशौचं प्रसू* तास्पृश्या स्यात्पितापवित्रः स्यात् ॥ ८९४ ॥ तर्हि विष्णुधर्म्मेणरोक्त * मशौचापगमे कार्य्यमथवापिनराधिप *सूतिकथयमपगते ॥ ८९५ ॥ तत्रोच्यते जातस्य शिशोरशौच*स्यापगमे सपिण्डेषु*प्रसूतिसपर्शहाशौचं* स्यात्तत्स्वगते वालोऽ शुचिः ॥ ८९६ ॥ जातकर्म्मणिपद्धते *शिशोस्तात्कालिकोशुचि* विधानवलादितिनलवेन*संस्कारः क्रियते तदा *तस्याशौचापगमे कार्य्यः ॥ ८९७ ॥ एपविधिर्न राधिपस्यनानासा* यदानासाप्राङ्छिन्नोच्छेदनान्न * जातकर्म्मकर्त्तव्यालोपःस्यात् ॥ ८९८ ॥ पूर्व्वादिनस्त्रयाङ्गःपुत्रस्योद्वहमान्तेषु*स्वपितृभोग्यद्योदद्या*दितिपुत्रस्य प्रथम*विवाहपर्य्यन्तमेव ॥ ८९९ ॥ यद्योस्वपितृभाःपिण्डान्दद्यानु*पुत्रस्यद्वितीयादिपरिणयेषु*प्रथमविवाहेनैवपुत्रस्य विवाहसंस्कारस्यनिष्पन्नत्वात् ॥ ९०० ॥ द्वितीयादिविवाहे न * पुत्रस्यानविवाहजः * संस्कारःस्यात् शास्त्रसु * विवाहसंस्कारइति ॥ ९०१ ॥ द्वितीयादिभार्य्यापरिणये वोढा स्वयंवृद्धिं कुर्य्यादिति ॥ ९०२ ॥ तदसाधुनहिपितृमानकालाधि * कारीभवतितदुक्तं * महर्षिकात्यायनेन ॥ ९०३ ॥ सपितुः पितृकृतापुत्रोऽधिकारी नविद्यते । नजीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादितिश्रुतिः ॥ ९०४ ॥ तत्रापाङ्कःप्रमाणितः*पितृमतःखल्वस्तिच*श्राद्धादिकारीविष्णूक्तेस्तद्यथा ॥ ९०५ ॥ पितरिजीवति* यःश्राद्धं कुर्य्यात्स*येषां पिताकुर्य्या*त्तेषामेवकुर्य्यादिति ॥ ९०६ ॥ सत्यमेतत्तत्पुत्रत्व कारेऽ* स्वकृतमेवभवति* नहिपुत्रस्त्वाभ्यामाता* मह्या स्वभाःपिण्डान्दद्यात् ॥ ९०७ ॥ अतोहिसुतसंस्कारकर्म्मसु*वृद्धिकर्त्तृत्वेनोक्तस्तदभावे तत्क्रमाधिकारी क्रमेण * योयोभवतिससर्वै । ९०८ । संकर्त्तुःपित्रादीनां * त्रयाणां श्राद्धं कुर्य्या*नतु संस्कार्य्यस्यपित्रादीनां । ९०९ । अपरस्यग्मात्स्वेषां*द्वितीयादिविवाहेन*पुंसोमविवाहसंस्कारोभवति* स्त्रियास्तुतेनसंस्कारः । ९१० इत्यतीवसास्त्रवाक्यं * यत्पत्न्यासहनार्य्याविवाहेनसं*स्कारःस्यान्नतु नार्य्यासहपत्युः स्यात् । ९११ । कःपुनः संस्कारःपदार्थइति*इष्टाआङ्गुणाविशेषइति*सचगुणःशब्दस्पर्शादिवत्किं*सहजातः किमुत्तरकालजातः ।९१२ कृतोवाजायते तत्क्रिमपिनैव*तेत्रानक्तिपण्डितमानिनःसन्त* स्वर्णोनधरणीपातयन्ति । ९१३ । तदभ्यां संस्कारःकरणं* गुणाधानं भावनादिभिःक्रियाभि*र्गुणा आधीयन्तेयथागर्भाधानादि*क्रियाभिर्वीजगर्भजपापनाशात् । ९१४ । देहस्यसंस्कारः* बुपनयनयोगाता * गुणोदेहआधीयते । ९१५ । ततश्चयथाकालमुपनयन*क्रियाया वेदाध्ययनादियोग्यता*गुणआधीयतेदृशेवसंयम् । ९१६ । विवाहस्तुनैकस्यभवति स्त्रिया * सहपुंसोहिविहित स्तस्माद्विवाहक्रियया*द्वयोरेवयहात्र मोक्षकर्म्मा*हत्वगुणआधीयते । ९१७ ।नह्यानन्तरं विनाप्यहाश्रम* धर्म्मकर्म्मणि ष्यहते *पूर्व्वपत्नीभावेधर्म्म* कर्म्मकरणार्थं मनुना* द्वितीयविवाहउक्तः । ९१८ । भार्य्यायैपूर्व्वमारिण्यै दत्वाग्नीन न्त्यकर्म्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात्पुनराधानमेवच । इति । ९१९ । पूर्व्वपत्नीभावेचापदिच*द्वितीयादिपत्न्यास हधर्म्मा*चरणंयज्ञादिभि*रुक्तं मोहात्रमस्मरति ॥ ९२० ॥ एवं विवाहमन्त्रस्वनस्मरति *यैर्मन्त्रैःपतिःकान्तो स्यात् स्त्रीसत्रास्तेर्मन्त्राः ॥ ९२१ ॥ प्राणैस्तैःप्राणान्सन्दधा* मीत्यादयस्ते हिनार्य्याः *पत्न्यासहकान्तो भार्य्या*श्वशुरकुलेद्वितीयजन्मस्यात् ॥ ९२२ ॥ पुरुषस्योपनयना*द्यथाचार्य्यकुलेद्वितीयंजन्मस्या*ततःशूद्रवद्भावा न्मुक्तःपुरुषो*यथाद्विजोभवति ॥ ९२३ ॥ तथानारीविवाहेन*शूद्रवद्भावान्मुक्ताद्विजाभवति*विवाहसंस्कारो

हस *योगवद्द्विनिष्ठ एव ॥ ६२४ ॥ तस्मात्पुत्रस्य द्वितीयादि*विशाहे पिपितैर्वद्धिं * कुर्यान्नतुपुत्रः ॥ ६२५ ॥ त्रपितृभ्यः पितादद्यात्तत्संस्कारकर्मवत् । पिण्डानुद्वहनान्ते पितृत्रस्ताः स्व*संस्कारकर्मस्वित्वाभावाच्च ॥६२६॥ पत्रस्भावेपिपितुः पित्रादिभ्यो * दद्यान्नतु संकार्यः स्वपितृभ्यः पिण्डान्दद्यात् ॥ ६२७ ॥ कामात्त्वावृद्धिश्राद्धं गौत्रयो*कुमीलवादीनां जातकर्मणि * वृद्धिश्राद्धकरणप्रवणाभावात् ॥ ६२८ ॥ कश्चित्प्रमादीत्वे तद्वचनमेव मादादत्रवर्ण*ततसंस्कारानपिपितैवकुर्यां*दितिमनसितु कृत्वा ॥ ९२९ ॥ अवरकालजार्षं*वचनं मत्वा माणो*करिष्यन्तीतियातु यां*माश्रित्य श्लोकमेकं रचितवान् ॥ ९३० ॥ अष्टौ संस्कारकर्माणि*गर्भाधानमिव वयम् । पिताकुर्यात्तदन्योवातदभावेपितृक्रमात् ॥ इति ॥ ९३१ ॥ इत्यनार्षं श्लोकं प्रमाणीकृत्य धु*निकाः पि पुत्रस्य संस्कारं कुर्या*दितिव्यवस्थाप्य धर्मलोपं कुर्वन्ति*तदसाधु यतोऽनेनवचनेनोक्तं ॥ ९३२ ॥ उद्वहनान्ते त*संस्कारकर्मवद्वृद्धि*कर्तापितेति नोद्वहनान्तेषु*ततसंस्कारकर्तापिताभवितुमर्हति ॥ ९३३ ॥ कथ ष्टानां ततसंस्कारकर्मणां*कर्तापिताभवति ॥ ९३४ ॥ तत्रापिवैतण्डिकाश्राद्ध*नैतद्वचनं छान्दोग्य*परिशि वचनत्वापितं द्य*गवैतद्विषयवचन*मितिकसर्पं स्तन्नाङ्गः ॥ ९३५ ॥ संस्कारप्रकरणेऽस्यवचनस्य*वह्वोदो दर्शिता*स्तस्मादयुक्तत्वादनार्षं ॥ ९३६ ॥ कश्चित्तु स्वपितृभ्योऽन्नोदद्या*दितात्रस्वपितृभ्यःपिता * दद्या इतिपठति ॥ ९३७ ॥ तद्गर्भाधानसंस्कारे*कथमुपपद्यते*प्रागपत्योत्पत्तेर्हि*पितृत्वं नसम्भवति * तत्रापत्या भवतीतिचरकोक्तेः ॥ ९३८ ॥ तत्राङ्गवैतण्डिकाः सत्यमेतत्*गर्भाधानसंस्कारोहि* भविष्यतःपुत्रस्यतस्योत्पा दने*हेतुरस्यानार्याःपतिरेवनान्यः ॥ ९३९ ॥ इत्यवधारणादिहापि*भाविगर्भस्यपितेति* मन्वानउक्त निति ॥ ९४० ॥ जातकर्मादिषुबहुषुपितृत्वा*मापराग्निच्छत्रिणोगच्छन्तीतिवत्* सचप्रयोगः साधुरितिचेन्न*ह योगयात्वे पिसंस्कारेह्यसाधुः ॥ ९४१ ॥ उपनयनकर्तुःपितुः*पुत्राचार्यत्वादप्य*क्तं यत्वादिदोषात् ॥ ९४२ ॥ मात्पुत्रस्यसंस्कारकर्मवत्*गर्भाधानादिषूद्वहनान्तेषु* पिताह्विज्ञिं कुर्यादृयाजकः*संस्कारान्कुर्यादिति ॥ ९४३ पितुरभावेतत्प्रतिनिधिःकश्चि*त्तस्यैवततस्यपितुः* पितृपितामहप्रपितामहानां * त्रीन्पिण्डान्नैवदद्यात् ९६४ ॥ तदभावेपितृक्रम*इत्युक्ते*नसंस्कार्यस्यपित्रादीनांत्रयाणां* ततसंस्कारकर्मस्वि*त्युक्तेः स्व*सं काररकर्मस्वित्युक्ताभावाच्च ॥ ९४५ ॥ एतद्वचनेनैवप्रमादिभिः*मातुःपितुर्वामरणे*देहायनेजायायाश्चमर ॥ ९४६ ॥ अनाश्रमीनतिष्ठेतु दिनमेकमपिद्विजः । आश्रमेणविनातिष्ठन्प्रायश्चित्तीयतेहिसः ॥ ९४७ ॥ तिदक्षवचनान्मातुःपित्रुर्वा*सपिण्डीकरणं कृत्वाहृद्धिं कृत्वा*पुनरुद्वाहं कर्तुमर्हतीतिय*दुच्यतेतन्नसङ्गच्छ ॥ ९४८ ॥ स्वसंस्कारकर्मणिवृद्धिकरणे*स्वस्यविधानाभावात्*तदभावेचतत्क्रम * इत्युक्त्याहि संस्कार्य *पितृःपितृणां श्राद्धविधिः ॥ ९४९ ॥ नतु स्वसंस्कारकर्मणिस्वस्य*पित्रादीनां श्राद्धविधिः* रनाश्रमीनति तु दिनमेकमपिद्विजइतित ॥ ९५० ॥ साग्निकविषयवचनं दृष्ट्वा* तद्वचनानन्तरञ्च*तत्रदोषएवउक्तः ।९५१ पेहोमेतथादाने स्वाध्यायेचरतस्तुयः । नासौतत्फलमाप्नोतिकुर्वाणोऽप्यनाश्रमी ॥ इति ॥ ९५२ ॥ मिर सुसदारस्याप्यनाश्रमी*नाश्रमःपञ्चयज्ञाधिकाराभावात् *सर्वदैवप्रायश्चित्तमर्हति*क्रियालोपात्किं पुनर्दार हीनस्य ॥ ९५३ ॥ नन्वेवं वैदिके कस्य*कःश्राद्धाधिकारीस्यात् * कस्याभावेचकोभवेत्*तत्रोक्तं कात्यायनेन ९५४ ॥ सपितुःपितृकृत्येषुह्यधिकारोनविद्यते । नजीवन्तमतिक्रम्यकिञ्चिद्दद्यादितिश्रुतिः ॥ ९५५ ॥ पिता

मद्दे ध्रियति चपितुः प्रेतस्य निर्वपेत्। पितुस्तस्य च तस्य जीवेच्च तु प्रपितामहः ॥ २१७ ॥ पितुः पितुः पितुश्चैव तत्पितुः पितुरेव च। कुर्यात् पिण्डत्रयं यस्य संस्थितः प्रपितामहः ॥ २५१ ॥ जीवन्तमतिदद्याद्वा प्रेताया न्नोदकं द्विजः। पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् सपितेत्यपरा श्रुतिः ॥ २५८। पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशं ॥ २५९ ॥ नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः। पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम्। २६०। इति। विष्णुनाप्युक्तं तद्यथा * पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्य्यात् स * येषां पितामहः कुर्य्यात् तेषां कुर्य्यात्। २६१। पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः कुर्य्यात् तेषां कुर्य्यात् * त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्य्यात्। २६२। यस्य पिता प्रेतः स्यात् स * पित्रे पिण्डं निधाय * पितामहात् पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्। २६३। यस्य पितापितामहश्च प्रेतौ स्यातां * स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा * पितामहपितामहाय दद्यात्। २६४। यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् * स तस्मै पिण्डं निधाय * प्रपितामहात् पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्। २६५। यस्य पिताप्रपितामहश्च प्रेतौ * स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पिता * महात् परं द्वाभ्यां दद्यात्। २६६। मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः। मन्त्रोहेन यथान्यायं * शेषाणां मन्त्रवर्जितम्। इति। २६७। इति श्राद्धाधिकारी पुत्रः पित्र * र्थाय दत्त्वा तत्र ज्येष्ठ एव पुत्रः * श्राद्धाधिकारी भवति ज्येष्ठे सति * शेषाणां श्राद्धाधिकाराभावात्। २६८। उक्तं हारीतसंहितायां यथा * नान्ये यः परिविन्दन्ति न वेदान्तपासि च। न च श्राद्धं कनिष्ठं वै विना चैवाभ्यनुज्ञया। इति। २६९। स चौरस एव ज्येष्ठपुत्रोऽन्य यः * औरसपुत्रो हि प्रथमं दाय * हरः पिण्डोदकदाता २१० दायानुगत्वात् पिण्डोदकदान * शावाशौचानामपि * पराभ्यां प्राप्तं च। २११। पिण्डस्योदकदानञ्च शावाशौचं धनानुगम्। इति ॥ पुत्रश्चौरसो वक्ष्यते स्वयं। २१२। स्वक्षेत्रे संस्कृतायामित्यादिना * सवर्णाजानुलोमजपत्नीजाता * स्त्वग्रजो ज्येष्ठो हि पुत्रो धर्म्म्या * स्तदन्ये पुत्राः कामजाः। २१३। पौत्रः पुत्रस्तु ज्येष्ठोऽपि * न श्राद्धाधिकारी सवर्णत्वाभावात् * मन्त्रे विवाहाभावाच्च * शूद्रानपत्यासहैकात्म्यो भवति। २१४। तस्माच्छूद्रापुत्रः शूद्रो * ब्राह्मणस्य पारशवस्संज्ञकः * स पारयन्नेव शव * इत्यतः पारशवः। २१५। क्षत्रियस्य शौद्रः पुत्र उपसंज्ञो * वैश्यस्याकरणसंज्ञो * दशमाध्याये वक्ष्यते २१६ यस्यौरसपुत्रे मृते * तत्पुत्रो वर्त्तते च तत्राऽपि पुत्रवद्वर्त्तते तस्य स पौत्रो धनभाक् * पिण्डदश्च भवतीति ॥ २११ ॥ तदभावे तस्य पौत्रस्य पुत्रो * धनभाक् पिण्डदश्च स्यात् * तदभावे पुत्रिकातत्पुत्रपौत्राः ॥ २१८ ॥ तदभावे क्षेत्रजपुत्रपौत्र * प्रपौत्रादयः क्रमेण यौरसवत्ज पुत्र * पौत्रप्रपौत्राः धनभाजः पिण्डदाः ॥ २१९॥ तदभावे त्वेकजातभ्रातृपुत्र * पौत्रप्रपौत्रा धनभाजः पिण्डदा * स्तदभावे [illegible] ॥ २८० ॥ तदभावे दत्तकादिः पुत्रश्च * क्रमेण दश पुत्रपर्य्यन्ता * ततो भ्रातरस्ततोऽनेकजभ्रातृ * पुत्रस्ततः शिष्यादयः ॥ २८१ ॥ लघुहारीतेऽप्येवं धनाधिकारात् * पिण्डदाता क्रमेणोक्ता * स्तद्यथा प्रदर्श्यन्ते ॥ २८२ ॥ पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः। पुत्राभावे तथा नेऽपि भ्रातृपुत्रादयस्स्वयं ॥ २८३ ॥ भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा। सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयं ततः ॥ २८४ ॥ इत्यत्र पुनर्भ्रातृपुत्रग्रहणं * पूर्व्वमेकजातभ्रातृ * पुत्रज्ञापनार्थमन्य. द्विवचन * दर्शनादेव बोद्धव्यम् ॥ २८५ ॥ आदिपदेनतज्ज्ञातृ * पौत्रादयोऽन्त्यान्त * [illegible] ॥ २८७ ॥ तत्रैव तु प्रमादेन * एकजातभ्रातृपुत्रस्य सर्व्वं * भ्रातृपुत्रत्ववचनं ॥ २८१ ॥ तत् सर्व्वे तु पुत्रान्तरकरणे * तस्यैव तत्पुत्रकरणार्थं तथा * पुन्नामत्राणार्थञ्चेति वदन्ति ॥ २८८ ॥ तदस्यापि विस्तरेण * दायभागप्रकरणे * व्याख्याने हि दोषाः प्रदर्शयिष्यन्ते ॥ २८९। इत्येवं द्वादशपुत्र * पौत्रप्रपौत्राभावे स * त्वेकमातापितृजातभ्रातृपुत्रो * दायहरः पिण्डदायी २९०

नपुत्रे पाहिसर्वे * भ्रातरः पुत्रवन्तोभवन्तीत्युक्तः * तदसतिनापिषक्ता ॥ ९९१ ॥ यदेकजातावहवो
ातरस्सहोदराः । एकस्यापिसुते जाते सर्वे ते पुत्रिणीमताः । इति । ९९२ । यदेतरेकजातभ्रातृपुत्रेण*
र्वे सहोदराभ्रातरः पुत्र*वन्तोनभवन्तिपुत्रीकरणार्थं * नेतत्पुत्रवचनंभ्रान्तं मन्यते । ९९३ । तदातेषामेक
ातभ्रातृणां *वहूनांमध्ये एकस्य*भ्रातुरेकएवपुत्रश्चेद्भवति । ९९४ ।सएकःपुत्रःशेषाणामपुत्रकाणांभ्रातॄणां*
हूनांदत्तकादिपुत्रीकर्त्तव्यो*नतथ्यश्चतिपुत्रित्वञ्च* तेषां नभवतीतिदोषः ॥९९५ ॥ इति॥श्राद्धाधिकारिणः*कन्येषा
ोद्वाहाभाव*महागुरुनिपातेदेहाशुद्धिः*प्राक् सपिण्डीकरणात्पुत्र* स्यानूढायाःस्त्रिय ॥ ९९६ ॥ ऊढाया
ार्यायामन्यस्याविवाहे *पत्यासहैकाशौचभावा*स्तु यत्कर्त्तव्यं द्वितीयं जन्मस्यात् ॥ ९९७ ॥ तेनपतिसपिण्डत्वं
तिसगोत्रत्वं पति*सपिण्डाशौचभागित्वञ्चभवति ॥ ९९८ ॥ तस्मात्स्त्रीकुलपतिमरणे *प्राक् सपिण्डीकरणात्ता
या देहा*शुद्धिर्भवतीतिबोद्धव्यं ॥ ९९९॥पतिर्हि मन्त्रे विवाहे*भार्यायाः श्वशुरकुले तु*द्वितीयजन्मनिगुरुर्भवति*
द्यस्योपनयनेयथाचार्यः ॥ १००० ॥ ततःश्वशुरश्वश्रू*नारीणां महागुरुस्तः*पुंसां मातापितृवत् ॥ १००१ ॥
दाणां नारीणां मातापितरौ*महागुरुःपितरो * मरणे सापिण्ड्याभावा * स्वल्पाशौचाभावएव ॥ १००२ ॥
स्मान्नारीणां मातापितृमरणे *प्राक् सपिण्डीकरणान्न*देहाशुद्धिर्भवतीति ॥ १००३ ॥ भवतिचात्रदेवीपुराणे
क्तः*प्रमीतौपितरौयस्यदेहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नापिदैवं नवापित्र्यं यावत्पूर्णोनवत्सरः ॥ इति ॥ १००४ ॥
त्सरइतिसपिण्डीक्रिया* करणाकालोपलक्षित * कालएवविवक्षितः ॥ १००५ ॥ सपिण्डीकरणं कालं *सपि
डीकरणात्नते*देहाशुद्धिर्वा पैतीति ॥ १००६ ॥ कालीपुराणे चोनारदप्रोक्तं *विशेषतःशिवापूजा * प्रमीतपितृको
ः । यावद्वत्सरपर्यन्तं मनसापिनचाचरेत् ॥ ॥ १००७ ॥ महागुरुनिपातेहिकाम्यं किञ्चिन्नवाचरेत् । आ
र्जां प्रत्यब्दमब्दश्राद्धं दैवयुतं चरेत् ॥ १००८ ॥ अत्रदैवयुतं श्राद्धं *वृद्धिपार्व्वणादिश्राद्धं *महागुरुनिपातेपिकर्त्त
॥ इति ॥ १००९ ॥ इतिखिलश्राद्धकल्प* उपसङ्ख्यातोऽग्नापकौ* दयवे वाह्निकेऽग्नौ कर्त्तव्येतन्नेन* अपित
वाह्निकाग्नि*पक्षणादुपसङ्ख्यायते ॥ १०१० ॥ तद् यथाग्निसंस्थितायां तद्भार्यायां*पितापितामहोयस्य*कृतदारो
ग्रजोऽस्ति । नाग्निहोत्राधिकारोऽस्तिनदोषः परिवेदने ॥ १०११ ॥ भार्यामरणपक्षे वादेशान्तरगते
वा । अधिकारीभवेत्पुत्रस्तथापातकसंयुते ॥ १०१२ ॥ ज्येष्ठभ्रातायदातिष्ठेन्नितां योगसमन्वितः । अत्र
ातस्तुर्व्यीतप्रश्नस्यवचनं यथा ॥ १०१३ ॥ नाग्नयःपरिविन्दन्ति नवेदाःनतपांसिच । नचश्राद्धं कनिष्ठं वै विना
वाभ्युदयं गता ॥ १०१४ ॥ कुब्जवामनखञ्जेषु गद्गदेषुजडेषुच । जात्यन्धे बधिरे मूकेनदोषःपरिवेदने १०१५
ीवे देशान्तरस्थे चपतिते व्रजिते पित्रा । योगशास्त्राभियुक्ते चनदोषःपरिवेदने ॥ १०१६ ॥ अतएवयाज्ञनि
नांज्येष्ठे *भ्रातर्य कृतदारे निरग्नौसति*कापनयनपूर्व्वकं वेदपक्षणे *ऽग्निपक्षणे तपस्विनाज्ञे चनदोषः ॥१०१७॥
ादौजेष्ठेत्वकृतदारेसति*तेषामनुज्ञया विनापि*कनिष्ठस्यदारपरि*वेदनेदोषोनास्त्यग्नि*ग्रहणेत्वस्तिदोषः१०१८
ग्रस्संस्थिताया*यथा*परिवित्तिःपरिवेत्ता*यया चपरिविद्यते । सर्व्वे ते नरकं यान्ति*दातायाजकपञ्चमाः ।
१९ ॥ दाराग्निहोत्रसंयोग *यःकुर्यादग्रजे सति । परिवेत्तासविज्ञेयःपरिवित्तिस्तुपूर्व्वजः ॥ १०२० ॥ पुत्र
मनेतादिस्त्रीकहृदयश्चो*क्तुंतेनपुनरुक्तञ्च ॥ १०२१ ॥ पितृव्यपुत्रेसापत्नेपरनारीसुतेषुति । दाराग्निहो
त्रयोगे नदोषःपरिवेदने ॥ १०२२ ॥ इति ॥ कातायनेनचोक्तं *आधानकालायेप्रोक्तास्तथायाश्चाग्नियोनयः ।

तदाग्रयेऽग्निमादध्यादग्निमानग्रजो यदि ॥ १०२३ ॥ दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजाग्रतः। परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १०२४ ॥ परिवेत्तृपरिवित्ती गच्छतो नरकं ध्रुवम्। अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ ॥ १०२५ ॥ देशान्तरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान्। वेश्याभिषक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥१०२६॥ जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनकुण्ठकान्। अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ॥ १०२७ ॥ धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतःकारिणस्तथा। कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ १०२८ ॥ धनवार्धुषिकं राजसेवकं कार्मुकं तथा प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥ १०२९ ॥ प्रोषितं यद्यशृण्वानमब्दादूर्द्ध्वं समाचरेत्। आगते तु पुनस्तस्मिन्पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥ १०३० ॥ इति ॥ अत्रासति पितरि पितामहे च * यदि ज्येष्ठो भ्राता पृथग्गतोऽग्निमान्भवति ॥ १०३१ ॥ तदाधानकालोऽयं * सन्नग्नियोनावग्रजश्च * समग्निमादध्यादिति ॥ १०३२ अग्नियोनयस्तु खलु रणि * ब्रह्मं विद्यादृ वदाश्वादिर्वे तितत * कात्यायनेनोक्तं यथा ॥१०३३॥ यद्याग्निरग्निना नो न भवेदाहितः क्वचित्। अन्नये विविचयदिति जुहुयाद्वाहुताङ्गतिम् ॥ १०३४ ॥ अन्नयेऽनुमते चैव जुहुयाद्द्विजोत्तमः चेत्। अन्नये शुचये चैव जुहुयाच्च द्वाग्निना ॥ १०३५ ॥ एकदाहाग्निनाग्निस्तु यश्च संस्कारमर्हति द्विजः। द्वाग्निनाचसंसर्गं हृदयं यदि तपति ॥ १०३६ ॥ नखेऽग्न्यावनाहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्। सगर्भः सन् क्रियार्थी स्वयावमासो प्रजायते ॥ १०३७ ॥ अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्व्वत्र लौकिकः। नहि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति क्वचित् ॥ १०३८ ॥ इति ॥ अग्निश्चयथा गृह्णीया * तदुक्तं गोभिलेन तु * यथा तत्प्रदर्श्यते ॥ १०३९। तथा तिथिनक्षत्रपर्व्वसमवाये * दर्शे वा पौर्णमासे वा * ऽग्निसमाधानं कुर्व्वीत ॥ १०४० ॥ वैश्याकुलाद्वाम्बरीषाद्वा * ग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् * द्विपित्रा वज्ञयाजिन * एवागाराद्वाग्निमाहरेत् वा ॥ १०४१ ॥ राजन्यस्य वा वैश्यस्य वाऽपि वा * ऽरणिं मथित्वाभ्यादध्यात् * पुण्यस्त्वे तावानाहुको भवतीति ॥ १०४२ ॥ तत्र वैश्याकुलाद्वाम्बरीषादिति * वैश्यानां लाजादिभर्ज्जनपात्रात् * साग्निकस्य वज्ञयाजिब्राह्मणस्य * साग्निकस्य राजन्यस्य वैश्यस्य वा ॥ १०४३ ॥ अरणिं मथित्वा यथाग्निं गृह्णीया * त्तदुक्तं कात्यायनेन * स्वसंहितायां तद्यथा ॥ १०४४ ॥ अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्व्वीसमुद्भवः। तस्य या प्राङ्मुखी शाखा वोदीची वोर्द्ध्वगापि वा ॥ १०४५ ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी वोत्तरारणिः। सारवद्दारवं चत्रमोविलीचप्रशस्यते ॥ १०४६ ॥ संसक्तमूलो यः शम्याः सशमीगर्भ उच्यते। अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥ १०४७ ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठदैर्घ्यं षडपि पार्थवम्। चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्त्तितम् ॥ १०४८ ॥ अष्टाङ्गुलप्रमन्थः स्याच्चत्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम्। ओविलीद्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥ १०४९ ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते। तत्र तत्र वृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ॥ १०५० ॥ गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तममलात्मकम्। व्याममप्रमाणं नेत्रं स्यात्प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ १०५१ ॥ मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी। अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यङ्गुलं वक्त्र उच्यते ॥ १०५२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम्। एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिर्द्वौ च गुह्यकम् ॥ १०५३ ॥ ऊरुजङ्घे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमम्। अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥ १०५४ ॥ यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते। तस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते ॥ १०५५ ॥ अन्येषु ये तु मथ्नन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः। प्रथमे मन्थने त्वेष नियमो नोत्तरेषु च ॥ १०५६ ॥ उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्व्वदा भवेत्। योनिसङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्थकृत् ॥१०५७॥

आर्द्रासगुविराचैव षण्णाम्मीपाटितातथा। नहितायजमानानामरणिश्चोत्तरारणिः॥ १०५८॥ परिधायाह तं वासः प्रावृत्य च यथाविधि। बिभृयात् प्राङ्मुखो यत्नमाहृतावह्यमाणया॥ १०५९॥ चत्वरार्धे समन्यागं गाढं कृत्वा विचक्षणः। कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्बुध्नपरिन्यसेत्॥ १०६०॥ चत्वाधःकीलकस्थानमोविलीलदपगाम्। विष्टभ्याद्धारयेद्यत्नं निष्कम्प प्रयतः शुचिः॥ १०६१॥ तिरद्दे ष्टायने त्रिणा चत्वं पत्नीगोऽहता शुकाः। पूर्व्वं मथन्त्यरणीं ताः प्राचाग्नि ऽस्याद् यथाचुतिः॥ १०६२॥ नैकयापि विनाकार्य्यमाधानं भार्य्यया द्विजैः। अकृतं तं विजानीयात् सर्व्वं यावारभन्ति यत्॥ १०६३॥ वर्णज्यैष्ठ्येन बह्वीभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः। कार्य्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिर्मथनं पुनः॥ १०६४॥ नात्तशूद्रीं प्रयुञ्जीत नद्रोहद्वेषकारिणीम्। नचाव्रतस्थां नैवान्यपुंसा च सह सङ्गताम्॥ १०६५॥ ततः शक्ततरा पश्चादासामन्यतरापि वा। उपेतानामन्यतमामन्त्ये दग्निं निकामतः॥ १०६६॥ जातमग्नं लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समीध्य च। आधाय समिधश्चैव ब्राह्मणं चोपवेशयेत्॥ १०६७॥ ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा सर्व्वमन्त्रसमन्विताम्। गां दद्याद् यज्ञवानन्ते ब्राह्मणे वाससी तथा॥ १०६८॥ इति॥ अतएव नैकयापि विनाकार्य्य *माधानं भार्य्यया द्विजैरिति* यदुक्तं तेन ख्यापितं * सभार्य्योऽग्नि नादध्यादिति। १०६९। एकभार्य्यस्तु तयैव * सवर्णजया ऽनुलोमद्विजजया * वैकया * सहारणिं मथित्वाग्निं * यथावद्द्विजो गृह्णीयात्। १०७०। बहुभार्य्यास्तु सवर्णा * जानुलोमजाश्च सत्वोषु * याभिः सहारणिं मन्थ्य * मटुक्तं वर्णज्यैष्ठ्येन तादिमा। १०७१। यस्य सवर्णाजाश्चानुलोमजाश्च * बह्वीभार्य्याः सन्ति ताभि * विवाहतः सवर्णाभि * र्जन्मतः सवर्णाभिश्च * साध्वीभिराभिः भार्य्याभि। १०७२। सहवर्णज्यैष्ठ्येनहेतु नाग्नि * च्युतेर्हेतोररणिमथनं तु * द्विजेनकार्य्यं नात्तशूद्रीं भार्य्यां * प्रयुञ्जीत वर्णज्यैष्ठ्याभावात्। १०७३। यद्विवर्णज्येष्ठत्वेन * सवर्णाजानुलोमजा * नोच्यन्ते सवर्णजा एवोच्यन्ते * तदा शूद्रीवर्जनमनर्थकं स्यात्। १०७४। वर्णज्येष्ठापि द्रोहद्वेषकारिणी * मव्रतस्थामन्यपुरुषसङ्गतां * भार्य्यामरणिमथने प्रयुञ्जीत॥ १०७५॥ तथा च ब्राह्मणो ब्राह्मणकन्या * क्षत्रियकन्या वैश्यकन्याभिर्भार्य्याभिः * सहारणिमथनं कुर्यात्॥ १०७६॥ क्षत्रियः क्षत्रियकन्या * वैश्यकन्याभिर्भार्य्याभिः * सहारणिमथनं कुर्यात्॥ १०७७॥ वैश्यो वैश्यकन्याभिर्भार्य्याभिः स * हारणिमथनं कुर्य्या * देव गृहीताग्निर्यथावर्त्तेत * तदुक्तं कात्यायनेन॥ १०७८॥ अरणीः स्वयनागाग्निदाहे षूग्निं समाहितः। पालयेदुपशान्ते ऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते॥ ज्येष्ठा चेद्बहुभार्य्यस्य अभिचारेण गच्छति। पुनराधानमेतेन्द्रू च्छन्ति न तु गौतम। १०७९। दाहयित्वाग्निभिर्भार्य्यां सदृशीं पूर्व्वसंस्थिताम्। पात्रैश्चाथाग्निमादध्यात् कृतदारोऽविलम्बितः। १०८०। एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्व्वमारिणीं। दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैः स्वधर्म्मवित्। १०८१। द्वितीयाञ्चैव यः पत्नीं दहेद्वैतानिकाग्निभिः। जीवन्त्यां प्रथमायान्तु ब्रह्मघ्नेन समं हि तत्। १०८२। मृतायान्तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत्। ब्रह्मघ्नं तं विजानीयात् यश्च कामात् समुत्सृजेत्। १०८३। मृतायामपि भार्य्यायां वैदिकाग्निं नहि त्यजेत्। उपाधिनापि तत्कर्म्म यावज्जीवं समाचरेत्। १०८४। पूर्वैर्वयोनिः पूर्व्वास्तु पुनराधानमेव च। विधिपौत्रायुजस्थानमाज्याहुत्याष्टकं तयाः। १०८५। कृत्वा वाहुतिहोमान्तमुपतिष्ठेत पावकम्। अधीयः केन लागे यः कस्ते जामिवमानसः। १०८६। अग्निमीडे अग्न आयाहि वीतये। त्वमग्ने ऽग्निर्ज्योतिरिति अग्निं दूतमग्ने सृजेति च। १०८७। इत्याद्यावाहुतीर्हुत्वा यथाविधानपूर्व्वशः। विनष्टं तु कृतुं व गुणं प्रताकं स्थलदर्शिधिपि। १०८८।

मतागमाच्चतपसं प्रहरेत्यातवेदसि। होमपात्रमनारेशेस्तद्रवा हुतः स्मृतः। १०८९। युक्ताहुत्यादिकं सर्व्वं मन्त्र पूर्व्वं यथाचरेत्। अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्व्वयोः। १०९०। मतावत्पुनराधानमनयोरण्योर्विधीयते। पार्थिवे तरजिं सुच पैवात्र तु हूयते। १०९१। खादिरोवाथपालाशोविंशतिस्तिहवः स्मृतः। स्रुग् बाहुमात्रा विज्ञे याप्रस्तस्त्वपवहस्तयोः। १०९२। हवार्पच्याणवत्खातं चाङ्गुष्ठपरिसम्मलम्। जुहाःशरावबत्खातं सनिर्व्वाह षडङ्गुलं कुर्यात्। १०९३। तेषां प्राक्प्रक्षः कुशैःकार्यः सम्प्रमार्गः जुहूषता। प्रतापनश्च हि मानां प्रक्षालनोष्णवारिणा॥ १०९४॥ प्राच्यं प्रास्वदग्रग्रं हदग्रं समीपतः। तत्तथासाद्य द्रव्यं यद्यथाविनियुज्यते ॥१०९५॥आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मन्त्रस्य देवताया च प्रजापतिरितिस्थितिः॥१०९६॥नाङ्गुष्ठ दधि कांस्याद्यासमित् स्थूलतया क्वचित्। नवियुक्तात्वचा चैवनसकीटानपाठिता॥ १०९७॥ प्रादेशात्राधिकानोनानत यास्यान्दिशाखिका। नसपर्णानिर्वीर्या होमेषु च विजानता॥ १०९८॥ प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम्। एवंविधाः स्युरेवेह समिधः सर्व्वकर्मसु॥ १०९९॥ समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः। दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः॥ ११००॥ समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिताः। पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च हीन्धनार्थं समीक्षते॥ ११०१॥ इध्मोप्याधार्य माधारौ हे विराहुतिषु स्मृतः। यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात् तत्स्पष्टीकरवाण्यहम्॥ ११०२॥ अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोमन्त्राख्यासु कर्म्मसु। ये प्राच्यै तदुपस्थानं तेषु तत्सदृशेषु च॥ ११०३॥ अग्न्याधानादिविपदिजलहोमादिकर्म्मणि। सोमाहुतिषु सर्व्वासु नेध्मो विधीयते॥ ११०४॥ सूर्य्योऽस्तमनुप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिः सदाङ्गुलैः। प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च दर्शनात्॥ ११०५॥ हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति। तावद्धोमविधिःपुण्यो नान्योऽनुदितहोमिनाम्॥ ११०६॥ यावत्सम्यङ्न भावन्ते नभस्यर्क्षाणि सर्व्वतः। नलोहितामपायेति तावत्सायञ्च हूयते॥ ११०७॥ रजोनीहारधूमाभ्रवृक्षाग्रान्तरिते रवौ। सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद् हुतमस्य न लुप्यते॥ ११०८॥ न तवेदेषु यदुक्तं *जायमानोह वै त्रिभि *ऋणैऋणवान्भवति* ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो* यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः॥ इति॥ ११०९॥ इत्यवमविप्लुतब्रह्मचर्य्यो *गुरुणानुमतः स्नात्वा* यथाविधिसमावृत्तः* कृतदारो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः॥ १११०॥ जातमात्रकाले पिता* सञ्जातगार्ह्य *सदारोऽग्नि *यथाविधिनाम्याहोत्वा॥ ११११॥ ब्राह्मणो जायमानो ह वै त्रिभि*ऋणैऋणवान्भवति* ऋषिभ्यो ब्रह्मचर्य्येन* देवेभ्यो यज्ञेन पितृभ्यः प्रजया॥ इति ११२२॥ इदं वात्स्यायनेनव्याख्यातं यथा* जायमान इतायञ्च गृणाम् स्थो* गृहस्थः सम्पद्यमानो जायमान इत्युच्यते॥ १११३॥ यत्तर्यं ब्राह्मणस्यो* जायते तदा कर्म्मभि*रधिक्रियते मातृतो जायमानस्य* कर्म्मस्वनधिकारात्* र्थि प्रज्ञायोश्चाधिकारात्॥ १११४॥ अर्थिनः कर्म्मस्वधिकारः*कर्म्मविधौ कामयोगश्रुतेः इग्नि*होत्रं जुहुयात्स्वर्ग *कामइत्येवमादिर्यथा॥ १११५॥ प्रज्ञस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् कर्म्म* स्वधिकारः प्रज्ञः खलु *विहितं कर्म्मणि कामात्* प्रवर्त्तते नेतरः॥ १११६॥ एतद्भयाभावस्तु *प्रधानशब्दार्थमात्र*तो जायमाने कुमारे॥ इति॥ १११७॥ तस्मिं समब्राह्मणादीनां ब्राह्मण* ब्रुवादीनाञ्चाग्निपञ्च* चाधिकाराश्चादेव १११८॥ अविप्लुतब्रह्मचर्य्याणां ब्रह्मत * दाराणामधिकारेपि *चान्यहोतान्निकानां किञ्चप्रवाद्ययोनस* न्त्यनधिकारादयतं स॥ १११९॥ इतिचेन्न जातमात्रं हि पिता*पुत्रायनौ चेत्रवर्णानि*सम्नयतितत्तःप्रत्तौ * यथा स्यात्तद् तस्याशोधनं कुर्यात्॥ ११२०॥ तत्र भक्त्युत्पादन हि व ब्रह्म * वर्य्यवेदाध्ययनादिकं * योनकरोति

सक्रियालोपाद्ब्राह्मणत्वं भवेन्नस्यात् ॥ ११२१ ॥ अथैवं कृतदारस्य * गृहीताग्निकस्य पुंसः * क्रियाविधानमुच्यते * वैवाहिकाग्नावित्यादि ।

वैवाहिकाग्नौ कुर्व्वीत गृह्यं कर्म्म यथाविधि । पंचयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥६७

गृहीतविवाहाग्निर्द्विजो * वैवाहिकाग्नौ गृह्यं स्मार्तं * कर्म्म कुर्व्वीत नतु श्रौतं * तद्वैतानिकाग्नौ क्रियते ॥ १ ॥ नतु लौकिकाग्नौ तथा * पञ्चयज्ञविधानञ्च * वैवाहिकाग्नौ कुर्व्वीत सायं * प्रातर्होमादिकं कर्म्म * यद्द्रव्यदग्नि निष्पाद्यं स्यात् ॥ २ ॥ आन्वाहिकीं प्रातराह्निकीं * पक्तिञ्चान्नादिपाकं वैवाहिकाग्नौ * गृही कुर्व्वीत तस्मिन् हि * पक्वान्नं ब्राह्मणस्याक्षतवत् स्यात् ॥ ३ ॥ क्षत्रियस्य पयः समं * वैश्यस्य निर्द्दोषमन्नं * भवति तेनामेध्यं तदैव * कर्म्म कुर्व्वीत सर्व्वं च * वर्णा भुञ्जीरन्नेषाम् ॥ ४ ॥ तदुक्तमापस्तम्बेन * ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते * क्षत्रियस्य तु पर्व्वणि * वैश्यस्य यज्ञदीक्षायां शूद्रस्य न कदाचन ॥ ५ ॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतम् । वैश्यस्याप्यन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ ६ ॥ वैश्वदेवेन होमेन देवतार्च्चनजपैः । अमृतं तेन विप्रान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतम् ॥ ७ ॥ व्यवहारानुरूपेण धर्म्मेणोच्छलवर्ज्जितम् । क्षत्रियान्नं पयस्तेन भूतानां यच्च पालनम् ॥ ८ ॥ स्वकर्म्मणा च वृषभैरनुसृत्यात्मशक्तितः । खलयज्ञातिथित्वेन वैश्यान्नं तेन संस्कृतम् ॥ ९ ॥ अज्ञानतिमिरान्धस्य मद्यपानरतस्य च । रुधिरं तेन शूद्रान्नं विधिमन्त्रविवर्ज्जितम् ॥ १० ॥ इति ॥ तस्माल्लौकिकाग्नावान्वाहिकीं पक्तिं * गृही कुर्व्वीत तस्मिन् हि * स्वपक्वं सर्व्वेषां वर्णानामेव * वृथापक्वमभक्ष्यं स्यात् ॥ ११ ॥ तदुक्तमङ्गिरसा यथा * योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ १२ ॥ वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ १३ ॥ इति ॥ एतेन ख्यापितं लौकिकाग्नौ पक्वं * नाम्नि न पाकयज्ञो न भवति * तेनान्नं पापयुक्तं स्यात् ॥ १४ ॥ कथमेव स्यात्तदन्नं * तदुक्तमङ्गिरसा तु * दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति । यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणान्नं दरिद्रत्वं क्षत्रियान्नं पशुत्वकम् । वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नेन नरकं ध्रुवमिति ॥ १५ ॥ तस्मात्साग्निकोऽनिरग्निकश्च द्विजो * लौकिकाग्नौ पक्वान्नेन * न पित्र्यं दैवं वा कर्म्म कुर्व्वीतेति ॥ १६ ॥ साग्निकोऽपि पर्व्वदि तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहणे चामान्नेनैव * श्राद्धं दैवञ्च कर्म्म कुर्य्यात् * वैवाहिकाग्निसद्भावेऽपि ॥ १७ ॥ चन्द्रार्कग्रहणे हि वैवाहिकाग्नावपि पक्वमन्नं दुष्टं स्यात् ॥ १८ ॥ अनग्निस्तु लौकिकाग्नौ * पक्वस्य वृथापाकत्वात् * आमान्नेनैव श्राद्धं दैवञ्च कर्म्म * कुर्व्वीतेति सर्व्वं द्विजैः * न सदामश्राद्धं कार्य्यम् ॥ १९ ॥ शूद्रेण तु सर्व्वदैवामश्राद्धं * कार्य्यमित्युक्तं प्रचेतसा ॥ २० ॥ आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥ २१ ॥ इति ॥ उशनसाप्युक्तमेवं * अनग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसनान्वितः । आमश्राद्धं द्विजः कुर्य्याद्वृषलस्तु सदैव हि ॥ २२ ॥ अथ निरग्निः साग्निको वा आमान्नं * प्रक्षालयेदन्यत्र * पार्व्वणादिभ्यः श्राद्धेभ्यः * इत्युक्तं योगिनीतन्त्रे ॥ २२ ॥ ननु यदि वैवाहिकाग्नौ नित्यं पचेत् * तर्हि लिखितवचनं विरुद्ध्यते * लिखितेनोक्तमेतत् ॥ २२ ॥ शालाग्नौ पचते ह्यन्नं * लौकिके नापि नित्यशः । यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥ इति ॥ २३ ॥ नैवं विरुध्यते तेन तस्य * मतः उक्तमेतत् ॥ २४ ॥ वैदिके लौकिके नापि नित्यं कृत्वाहुताग्निः । वैदिके स्वर्गमाप्नोति लौकिके हन्ति किल्बिषमिति

२५ ॥ तेनयस्तु शालाग्निः*स्मार्त्तिकाग्निर्वैवाहिकाग्निरेवोक्तो*नतु प्रोक्तोलौकिकाग्निस्तस्मिन्*पकं हि द्रव्याप[वि]त्रं स्यात् ॥२६॥ पञ्चसूनापापविनाशार्थञ्चेदं* मनुनोक्तंनतु वैदिक*काग्निपाकःप्रतिषिद्धः ॥ २७ ॥ पञ्चयज्ञवि[ध]ानं यदर्थं क्लृप्तं*तदाह पञ्चेत्यादिकं ॥ १ ॥ २८ ॥

[प]ञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ ६८ ॥

[प]ञ्च स्थानं सूना गृहस्थस्य पञ्च*चुल्ली पेषणी पेषणं*शिला उपस्करः कुण्डसम्मार्ज्जनी* प्रभृति गृहोपकरणम् ॥ १ ॥ [क]ण्डनी तण्डुलादिकण्डनद्रव्यं *उपलोलूखलादिक*उदकुम्भो जलाधारः ॥ २ ॥ ६८॥

[त]ासां क्रमेण सर्व्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः। पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥६९

[त]ासामित्यादि ॥ ६९ ॥ एषु पञ्चस्थानेषु*हिंसास्थानेषु प्राणिनो* येकर्म्मसु क्रियमाणे षु नश्यन्ति* तासामस्थान[ता]ः कृतानां *पञ्चानां सूनानां निष्कृत्यर्थम् ॥ १ ॥ गृहमेधिनां गृहिणां *क्रमेण पञ्च महायज्ञाः प्रत्यहं* कर्त्तव्यतया म[ह]र्षिभिः*क्लृप्ताः स्ते चायवच्छान्ते ॥ २ ॥ ६९ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

अध्यापनमित्यादि ॥ ७० ॥ अध्यापनं नियमेन*नित्यं वेदाध्यापनं ब्रह्मयज्ञो*ब्रह्मयज्ञो हि द्विविध*स्तस्यै[क] अध्यापनं दं वचनं [ज]पम् ॥ १ ॥ द्वितीयःस्वाध्यायो जपो * ऽहुतमित्यनेनवच्यते *कात्यायनेनचोक्तं ॥ २ ॥ अ[ध्य]ापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं। यच्च श्रुतिजयः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः सवोच्यते ॥ इति ॥ ३ ॥ दक्षेणोक्तस्तु पञ्च[म]ा स्वाध्यायः। द्वितीयेचतथाभागेवेदाभ्यासोविधीयते। वेदाभ्यासोहिविप्राणां परमं तपउच्यते ॥ ४ ॥ ब्र[ह्म]यज्ञः सविस्त्रयः षडङ्गसहितस्तु सः। वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥ ५ ॥ ततोदानञ्च शिष्येभ्यो वे[द]ाभ्यासोहि पञ्चधा ॥ इति ॥ पञ्चधाविविधोभ्यासः*प्रथमाश्रमेभवति गृहाश्रमे तु जपः शिष्येभ्यो दानं *तच्छिष्ये[भ्य]ो दानमिदं*मध्यापनमुक्तमिति ॥ ६ ॥ हारीतेनोक्तमध्यापनं त्रिविधं* अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्म्मार्थं स्वकथका[र]णम्। शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्त्तितं ॥ ७ ॥ पितृयज्ञस्तुतर्पणमिति*त्रिविधः पितृयज्ञस्तर्पणं *नि[त्य]श्राद्धमन्नदान*ञ्चेत्युक्तं कात्यायनेन ॥ ८ ॥ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। श्राद्धं वापितृयज्ञः स्यात् [पि]त्र्योबलिरथापिवा ॥ इति ॥ ९ ॥ तत्तर्पणमन्नित्य * करणे दोषाभावा* मत्तविष्ण्वादिभिरुक्तं । १० । [प्र]तिदिनं श्राद्धकरणे मैथुन*प्रतिषेधात्प्रजोत्पादनासम्भवा*द्विकल्पविधानमावश्यकं स्यात् । ११ । तद्विकल्या[भि]प्रायेण*शङ्खेनोक्तं*होमोदैवोबलिर्भौतः* पित्र्यःपिण्डक्रियास्मृतः । इति । १२ । याज्ञवल्क्येनापिविकल्याभि[प्र]ायात्*बलिकर्म्मस्वधाहोम*स्वाध्यायातिथिसत्क्रियाइत्युक्तं । १३ । अत्रस्वधेतिपदमुक्तं* तर्पणेपिस्वधास्ति [श्र]ाद्धेपिस्वधा*स्यान्नदानेपिस्वधास्ति । १४ । तत्रान्नदानेतर्पणे चमैथुन * प्रतिषेधोनास्तितत्वेदं*तर्पणं

पितृभ्य उदकप्रदानम् । १५ । होमोऽग्निहोत्रं सायं प्रातर्यं जुहोति स दैवयज्ञः । बलिर्भौतो यज्ञो नृयज्ञः । पञ्चमोऽतिथिपूजनम् । १६ । ७० । एतत्पञ्चयज्ञकरणफलमाह पञ्चैतानित्यादि । १ । ७१ ।

पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

शक्तितो व्याधिपीडाद्यापद्दोऽन्यत्र यः एतान् पञ्चमहायज्ञान्नित्यं न जहाति यद्वा स्वस्त्विजं वा न कदापि हापयति ॥ २ स खलु गृहेऽपि वसन् तीर्थादिक्रमणं विना सूनादोषैर्विलिप्यते । १ । ७१ । एषामकरणे निन्दामाह देवतातिथिभृत्यानामित्यादि । १ । ७२ ।

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः । न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ७२ ॥

यो देवतादीनामात्मनश्चान्नानि न निर्वपति स श्वासोच्छ्वासाभ्यां प्राणापानाभ्यां श्वसन्नपि न जीवति मृतवत् । १ । ७२ । कस्मादित्यत आह अहुतं चेत्यादि । ७३ ।

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥

यस्मादृषयो ब्रह्मयज्ञादीन् पञ्चयज्ञान् अहुतादीन् प्रचक्षते । १ । ७२ । कं यज्ञं कं प्रचक्षत इत्यत आह जपोऽहुत इत्यादि । १ । ७४ ।

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ ८४ ॥

वेदानां जपस्त्रिविधः पूर्वमुक्तः स तु ब्रह्मयज्ञो नहुतः अहुतक्रियोणामेव तद्यजनं तृप्तिकृत्स्यात्तेषामभावहारात् ॥ १ ॥ हुतो होमो देवानामभावहार्यत्वात् । भौतिको बलिः सर्वदेवानां बलिरभावहार्यत्वात् । प्रहुतो द्विजाग्र्यार्चनमातिथ्यं ब्राह्म्यं हुतं स्यात् ॥ २ ॥ प्राशितं तत्साक्षाच्छ्राद्धे ब्राह्मणभोजनं पितृतर्पणं तृप्तिकरत्वात् पितॄणाम् ॥ ३ ॥ ७४ ॥ स्वाध्यायहोमयोर्गुणमाह स्वाध्याय इत्यादि ॥ १ ॥ ७५ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि । दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्तीदं चराचरम् ॥ ७५ ॥

स्वाध्यायः स्वस्य वेदाध्ययनमध्यापनेनापि स्वस्य चाध्ययनं भवति ॥ १ ॥ तेनाध्ययनाध्यापनान्यतरस्मिन् नित्ययुक्तः स्यादिह च दैवकर्मण्यग्निहोत्रहोमे नित्ययुक्तश्च स्यात् ॥ २ ॥ कस्मादित्यत आह दैवकर्मणीत्यादि हि यस्माद्दैवे कर्मणि युक्तः पुरुष इदं चराचरं बिभर्ति ॥ २ ॥ ७५ ॥ कथं चराचरं बिभर्ति इत्यत आह अग्नावित्यादि ॥ १ ॥ ७६ ॥

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ७६

अग्निहोत्रे याग्नौ प्रक्षिप्ता*याहुतिः सा खल्वादित्य*मुपतिष्ठति तस्यास्तु*तोपस्थितौ सत्यामादित्याद्*वृष्टिर्भवति ततस्तु*वृष्टेः प्रजाश्चान्नाः भवन्ति ॥ १ ॥ तत्सायं प्रातर्होमकालमुक्तः*कात्यायनेन तद्यथा ॥ २ ॥ सूर्य्योऽस्तं यो समप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिः सदाङ्गुलैः। प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च दर्शनात् ॥ ३ ॥ हस्तादूर्द्ध्वं रविर्य्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति। तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ॥ ४ ॥ यावत्सम्यग् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः। न च लौहित्यमपैति तावत्सायञ्च हूयते ॥ ५ ॥ रजोनीहारधूमाद्यैश्छायापान्तरिते रवौ। सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्धुतमस्य न लुप्यते ॥ ६ ॥ न कुर्य्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ॥ ७६ ॥ तत्र च ज्येष्ठत्वमाह यथेत्यादि ॥ ७७ ॥

यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः। तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः॥७७

सर्व्व आश्रमाश्चत्वार*एवाश्रमा गृहस्थमेव*वाश्रित्य वर्त्तन्ते यथा*वायुं समाश्रित्य सर्व्व*जन्तवो जीवन्तो वर्त्तन्ते ॥ १ ॥ ॥ ७७ ॥ ननु गृहस्थो गृहस्थ नाश्रित्य* जीवति कथमन्येऽङ्गत्यतआह*यस्मादित्यादिकश्लोकं ॥ १ ॥ ७८ ॥

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्। गृहस्थेनैव धार्य्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही॥७८

त्रयोऽपरे ब्रह्मचार्य्या* दयआश्रमिणोऽन्वहं * गृहस्थेनैव ज्ञानेन* वेदाध्यापनज्ञानेन * दत्तान्नेन च धार्य्यन्ते ॥ १॥ तस्माद्गृही गृहस्थ एवाश्रमो*ज्येष्ठाश्रमोऽभिधीयते*न तु ज्येष्ठाश्रमी यस्येति* परत्र स संधार्य्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ ७८ ॥

स संधार्य्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता। सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्य्यो दुर्ब्बलेन्द्रियैः॥७९

स संधार्य्य इत्यादिः ॥ ७९ ॥ इह योज्येष्ठो यो गृहस्थाश्रमो*दुर्ब्बलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैर्जनै*रधार्य्यो धारयितुमशक्य एव ॥ १ ॥ स खलु ज्येष्ठो गृहस्थाश्रमः*प्रेत्याक्षयं स्वर्गमिच्छता नित्या*मिहचसुखमिच्छता*जनेन प्रयत्नेनधार्य्यः ॥ २ ॥ ७९ ॥ अपरञ्च ऋषय इत्यादि ॥ ८० ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा। आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता॥८०

तेभ्यः कुटुम्बिभ्यो गृहस्थाश्रमिभ्यः* पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिरिष्टा*ऋष्यादयः पञ्च यत आशासते ॥ १ ॥ तस्माज्जानता शास्त्रविधानज्ञेन * विधानं कार्य्यमनुष्ठेयं ॥ २ ॥ ८० ॥ ननु केन केन इज्यन्ते तत्राह * स्वाध्यायेनेत्यादिश्लोकं ॥ १ ॥ ८१ ॥

स्वाध्यायेनार्च्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि। पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्म्मणा॥८१

स्वाध्यायेन वेदाध्यापनजप्य*ऋषीनर्च्चयेत्*होमैरग्निहोत्रहोमै*र्देवान्यथाविध्यर्च्चयेत ॥ १ ॥ पितॄन् श्राद्धैस्तर्पणश्राद्धानान्तरैरर्च्चयेत्नॄनतिथीनन्नैर्वलि*कर्म्मणा भूतानार्च्चयेत् गृहस्थः ॥ २ ॥ ८१ ॥ तत्र यज्ञयथाक्रमं कुर्य्यात्तदाह*कुर्य्यादित्यादि ॥ १ ॥ ८२ ॥

कुर्य्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा। पयोमूलफलैर्वापिपितृभ्यःप्रीतिमावहन्॥ ८२॥

अहरहःप्रत्यहमन्नादिना*श्राद्धं कुर्य्यादुदकेन* वातर्पणं श्राद्धं कुर्य्यात्॥ १॥ पितृभ्यःपितृबुद्धिभ्य*पयोमूल फलैर्वापि*प्रीतिमावहन्श्राद्धं कुर्य्यात्॥ २॥ ८२॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके। नचैवात्राशयेत्किञ्चिद्वैश्वदेवं प्रतिद्विजम्॥ ८३॥

एकमपीत्यादि॥ ८३॥श्राद्धे पाञ्चयज्ञिकेयद्यशक्तःस्यात्तत्*ब्राह्मणभोजने*तदैकमपिब्राह्मणं*भोजयेन्नतु ब्राह्मण*भोजनाच्छ्राद्धं भवति॥ १॥ अत्रपाञ्चयज्ञिकेवैश्वदेवं प्रति*भूतयज्ञेतु किञ्चिदपि * द्विजं नैवाशयेदि ति॥ २॥ ८३॥ ननुतर्हि कथंवैश्वदेवंकुर्य्या*दित्यतआहवैश्वेत्यादि॥ १॥ ८४॥

वैश्वदेवस्यसिद्धस्यगृह्येऽग्नौविधिपूर्व्वकम्। आभ्यःकुर्य्याद्देवताभ्योब्राह्मणोहोममन्वहम्॥ ८४॥

विश्वदेवानामिदंसिद्धमन्न * मितिवैश्वदेवंसिद्धम्॥ १॥ यथाविधिवैवाहिकेग्नौसिद्धस्यपक्वस्यवैश्वदेव स्यान्नस्य*होममन्वहंब्राह्मण*आभ्यदेवताभ्योगृह्ये*वैवाहिकेऽग्नौकुर्य्यादिति॥ २॥८४॥ ननुकाभ्योदेवताभ्यो* होमंकुर्य्यादितातआ*हाग्नेरित्यादीद्वौश्लोकौ॥ १॥ ८५॥

अग्नेःसोमस्यचैवादौतयोश्चैवसमस्तयोः। विश्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योधन्वन्तरयएवच॥ ८५॥
कुह्वैचैवानुमत्यैचप्रजापतयएवच। सहद्यावापृथिव्योश्चतथास्विष्टकृतेऽन्ततः॥ ८६॥

स्वाहान्तेनादावग्नेर्होमंकुर्य्यात् *इदमग्नयेस्वाहेति*ततःसोमस्यहोमंकुर्य्यात्* इदंसोमायस्वाहेति * । १। ततस्तयोःसमस्तयोःहोमंकुर्य्या*दिदमग्नीषोमाभ्यांस्वाहेति।॥ २॥ ततोविश्वेभ्योदेवेभ्यः*स्वा हेत्याय*धन्वन्तरयेस्वाहेति*॥ ३॥ ८५॥ ततःकुह्वैस्वाहाततो*ऽनुमत्यैस्वाहेति*ततः*प्रजापतयेस्वाहेति* ततःसहैवद्यावा*पृथिवीर्होमंकुर्य्यात्॥ १॥ द्यावापृथिवीभ्यांस्वाहा*ततःस्विष्टकृतेस्वाहेति*होमंकुर्य्यादि तिक्रमः।॥ २॥ ८६॥

एवंसम्यग्घविर्हुत्वासर्व्वदिक्षुप्रदक्षिणम्। इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यःसानुगेभ्योवलिंहरेत्॥ ८७

एवमित्यादि॥ ८७॥ एवमनेनप्रकारेणसम्यगग्न्यादिभ्योहविर्हुत्वा * सर्व्वदिक्षुप्रदक्षिणं*दक्षिणावर्त्तेन. सानु*गेभ्यइन्द्रादिभ्योवलिंहरेत्॥ १॥ तद्यथाप्राच्यामिन्द्राय*नमइन्द्रानुगेभ्योनमो*दक्षिणस्यांयमायन मो*यमानुगेभ्योनमः॥ २॥ प्रतीच्यांवरुणायनमो*वरुणानुगेभ्योनमः*उत्तरस्यांसोमायनमः * सोमानुगे भ्योनमः॥ ३॥ ८७॥

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि। वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषलोलूखले हरेत्॥ ८८॥

मरुद्भ्य इत्यादि॥ ८८॥ मरुद्भ्यो नम इति द्वारे बलिं * हरेदद्भ्यो नम इत्यप्सु * क्षिपेन्मुषलोलूखले * वनस्पतिभ्यो नम इति॥ १॥ ८८॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः। ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां च वास्तुमध्ये बलिं हरेत्॥ ८९

उच्छीर्षक इत्यादि॥ ८९॥ वास्तुपुरुषस्य शिर * उच्छीर्षकं तत्पूर्वोत्तरस्या * मैशान्यस्तु दिशि श्रियै * नम इति बलिं हरेत्॥ १॥ वास्तुपुरुषस्य पादतस्तु * दक्षिणपश्चिमस्यां नैरृत्यां * दिशि भद्रकाल्यै नम * इति बलिं हरेदिति॥ २॥ केचिदाहुरुच्छीर्षके * गृहिपुरुषस्य शयनस्थाने तु * शिरःस्थाने देशे श्रियै * नम इति बलिं हरेत्॥ ३॥ पादत इति यस्यां दिशि तस्य * पादौ वर्त्तेते तस्यां दिशि * भद्रकाल्यै नम इति बलिं हरेत्॥ ४॥ वास्तुमध्ये ब्रह्मणे नमो वास्तोष्पतये * नम इति बलिं हरेत्॥ ५॥ ८९॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्। दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च॥ ९०

विश्वेभ्य इत्यादि॥ ९०॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम * इत्याकाशे बलिमुत्क्षिपेत् * दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो * नम इति चाकाशे * नक्तंचरेभ्यो भूतेभ्यः * इति चाकाशे बलिं हरेत्॥ १॥ ९०॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये। पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्वं दक्षिणतो हरेत्॥ ९१॥

पृष्ठवास्तुनीत्यादि॥ ९१॥ पृष्ठवास्तुनीति वास्तु * पृष्ठे सर्वात्मभूतये * नम इति बलिं कुर्वीत॥ १॥ सर्वं बलिशेषं स्वस्य * दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती च * सन् दक्षिणस्यां दिशि * पितृभ्यः स्वधेति बलिं हरेत्॥ २॥

शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम्। वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निर्वपेद्भुवि॥ ९२॥

शुनामित्यादि॥ ९२॥ अथान्नादन्नं पात्रे समुद्धृत्य * शनकैः क्रमेण श्वभ्यो * नमः पतितेभ्यो नमः * श्वपचेभ्यो नमः पापरोगिभ्यो नमः॥ १॥ वायसेभ्यो नमः क्रिमिभ्यो नम * इति भुवि धूलिहीन * भूभागे बलिं निर्वपेत्॥ २॥
॥ * ॥ ९२॥

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति। स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्त्तिः पथर्जुना॥ ९३॥

एवं य इत्यादिनास्य फलमाह॥ ९३॥ यो ब्राह्मणो ब्रह्मविदं मधीते य * इति ब्राह्मणः क्षत्रियो * वैश्यश्च य एवं सर्वं * भूतानि नित्यमर्चति *॥ १॥ स तेजोमूर्त्तिः सन्नृजुना पथा * परं स्थानं ब्रह्मलोकं * गच्छतीति वेदितव्यम्॥ २॥ * ॥ ९३॥ अथ नृयज्ञविधानमाह कृत्वै * तद्बलिकर्मेत्यादि॥ १॥ ९४॥

कृत्वैतद्बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत्। भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे॥ ९४॥

एवमनेनप्रकारेण *गीतवृत्तिकर्म्मगत्वा*पूर्व्वमतिथिमाश्रयेत् ॥ १ ॥ वक्ष्यतेऽत्रातिथिलक्षण*मुक्तं विष्णुना* एकरात्रिं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्याहि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । इति ॥ २ ॥ ९१ ॥

भिक्षवे पञ्च विधाय*ब्रह्मचारिणोऽवि शेषार्थं *पृथग्वचनाद्विविध * इयस्यायादन्नाधिक्यमस्ति*तस्मै तेन विधिनाभिक्षां दद्यात् ॥ ३ ॥ भिक्षुःषड्विध उक्तोऽत्रिणा * ब्रह्मचारीयतिश्चैव विद्यार्थीगुरुपोषकः । अध्वगःक्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाःस्मृताः । इति ॥ ७ ॥ ॥ ९४ ॥ भिक्षुब्रह्मचारिभावत*भिक्षादानफलमाह*यत्पुण्यफलमित्यादि ॥ १ ॥ ९५ ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोतिगांदत्वाविधिवद्गुरोः । तत्पुण्यफलमाप्नोतिभिक्षांदत्वाद्विजोगृही९५

स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ ९५ ॥

भिक्षामप्युदपात्रं वासत्कृत्यविधिपूर्व्वकम् । वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥९६

भिक्षामपीत्यादि ॥ ९६ ॥ वेदतत्त्वार्थविदुषे * चतुर्थाश्रमिणे ब्रह्म * चारिणे वाब्राह्मणाय*भिक्षामुदकपात्रं वा*विधिवच्च सत्कृत्योपपादयेत् ॥ ९६ ॥ दानप्रसङ्गान्मूर्खेदाना*दानमाह*नश्यन्तीत्यादिकश्लोकं ॥ १ ॥ ९७ ॥

नश्यन्तिहव्यकव्यानिनराणामविजानताम् । भस्मीभूतेषुविप्रेषुमोहाद्दत्तानिदातृभिः ॥९७

भस्मीभूतेषुविप्रेषु*वेदाध्ययनतदर्थतत्त्वज्ञाना *ग्निशून्येषुब्राह्मणेषु*हव्यकव्यदानफलमजानतां ॥ १ ॥ नराणां मध्ये दातृभिर्मोहात्*भस्मीभूतेषुब्राह्मणेषु*दैवपित्र्ये हव्य*कव्यानिदत्तानितेषां नश्यन्तीति ॥ २ एतेनैतदुक्तं भवति * नातिथिभोजनं दैवो *द्देशेननवापित्र्योद्देशेनतेन * भस्मीभूतातिथिविप्र*भोजने दोषोनास्तीति ॥ २ ॥ ९७ ॥ विद्वद्ब्राह्मण*भोजन*फलमाहविद्येत्यादि ॥ १ ॥ ९८ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषुहुतंविप्रमुखाग्निषु । निस्तारयतिदुर्गाच्चमहतश्चैवकिल्बिषात् ॥ ९८ ॥

विप्रमुखानामग्नय इव*तेषुविद्यातपःसमृद्धेषुहुतं * हुतमिवदत्तमन्नं * महादुर्गंकिल्बिषान्निस्तारयति ॥ १ ॥ ९८ ॥ अतिथिपूजायथाकर्त्तव्यातत*दाहसंप्राप्तायेत्यादि ॥ १ ॥ ९९ ॥

संप्राप्तायत्वतिथयेप्रदद्यादासनोदके । अन्नंचैवयथाशक्तिसत्कृत्यविधिपूर्व्वकम् ॥ ९९॥

स्वंगृहं प्राप्तायातिथये प्रथम*मासनोदके उपवेशनार्थं*मासनं पादधौतार्थं* मुदकं प्रदद्यादित्य ॥ १ ॥ विधिपूर्व्वकं सत्कृत्य*यथाशक्तिभोजनार्थं*मन्नञ्चैवप्रदद्यादिति ॥ २ ॥ ९९ ॥ गृहेऽतिथ्युपवासे * दोषमाहशिलानित्यादि ॥ १ ॥ १०० ॥

शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः। सर्व्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्च्चितो वसन्॥१००

क्षेत्रे शिलाधान्यं छिलाग्रहीतां* तत्रपतितं यदवशिष्टं *वास शिलइत्युच्यते *तानुञ्छतो ब्राह्मणस्य ॥ १ ॥ पञ्चाग्नीनपि जुह्वतो* गृहमागतो ब्राह्मणोऽतिथिरेव* यद्यासनोदकाद्यै रनर्च्चितःसन् वसति ॥ २ ॥ तदा तस्मा*द्गृहस्थात् स*सर्व्वं सुकृ*तमादत्ते ॥ ३ ॥ १०० । अतिथेरागतस्यार्च्चनहेतो*र्वस्तुनोऽभावेऽकस्यापि गृहे नास्तीत्यत आह तृणानि भूमिरित्यादि ॥ १ ॥ १०१ ॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता। एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन॥ १०१॥

सतां सज्जनानां दरिद्राणामपि*गृहे आसनार्थं तृणानि वर्त्तन्ते *तदभावेपि भूमिर्वर्त्तत एव ॥ १ ॥ पादधौतार्थं पानार्थञ्चोदकं *वर्त्तत एव चतुर्थी तु सूनृता*समादरपूर्व्वकप्रियवाक्चास्त्येव* ॥ २ ॥ एतानि चत्वारि कदापि सतां वर्त्तमानानां क्वापि *गृहे नोच्छिद्यन्ते सर्व्वदा सन्त्येव ॥ ३ ॥ सर्व्वाभावे एतैरेव चतुर्भिरतिथिपूजा*समग्रेव निष्पद्यते ॥ ४ ॥ १०१ ॥ ननु कः पुनरतिथि*रुच्यते इत्यत आह*एकरात्रमित्यादि ॥ १ ॥ १०२ ॥

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः। अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥१०२

यो ब्राह्मणो गृहमागत*एकरात्रं निवसति* स ब्राह्मणोऽतिथिः स्मृतः ॥ १ ॥ तत्रातिथि*शब्दस्यार्थ*माह अनित्य*मित्यादिकम् ॥ २ ॥ नित्यं न स्थितिर्यस्य ब्राह्मणस्य स * ब्राह्मण एवातिथिरुच्यते इति * स्थः किमनुस्थ इत्यतो गणादिकस्तिथिः ॥ ३ ॥ १०२ ॥ स चातिथिर्यादृशो ब्राह्मणो नोच्यते त*दाह नैकेत्यादिकम् ॥ १ ॥ १०२

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा। उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥१०३

यस्मिन् गृहे भार्या वर्त्तते पञ्चवा*पञ्चाग्नयो वैतानिकाग्नयो वा ह्निकाग्निगृह्याग्नि* रावसथ्याग्निः सभ्याग्नि*श्चेति पञ्चाग्नय इत्याहाग्नीन् विद्वान् ॥ १ ॥ तत्र पञ्चाग्नयो हि वैतानिकाग्नि* वै वाह्निकाग्नि*र्वै द्वुताग्निगृह्याग्निर्दावाग्निश्चेति ॥ २ ॥ तस्मिन् गृहे वैश्वदेव * काले उपस्थितमेक * ग्रामीणं विप्रं गृहीनातिथिं विद्यात् ॥ ३ ॥ भिन्न ग्रामादागतञ्च*साङ्गतिकं धनवन्तं *विप्रमतिथिं न विद्यात् ॥ ४ ॥ गृहस्थस्य परगृहे *वासदोषमाह उपा* सत इत्यादिकश्लोकम् ॥ १ ॥ १०४ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः। तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

ये गृहस्थाः सन्तो पाबुद्धयः खलु * परपाकमुपासते*ते प्रेत्य पुनर्जन्मनि ॥ १ ॥ तेन परपाकोपासनेन तेषा*मन्नादिदायिनां गृहे *पशुतां श्वमार्जारादि* पशुतां व्रजन्तीति ॥ २ ॥ १०४ ॥ ननु तर्हि एवं वैश्वदेवकाले किमतिथिसेवनं नान्यकाल इत्यत * तत्राहाप्रणोद इत्यादि ॥ १ ॥ १०५० ॥

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना । काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् ॥ १०५ ॥

गृहमेधिना सायं सूर्योढः * सूर्येणास्तं गतेन गृहं * प्रापितोऽतिथिः कथञ्चिदप्रणोद्यो भवति ॥ १ ॥ केनापि प्रकारेण * तमतिथिं प्रणुदेत् स * चातिथिः क्षुधाकालेऽथ * वाक्षुधायामकालेऽस्य * गृहस्थस्य गृहं प्राप्तोऽनश्नन्नास्य गृहे वसेत् ॥ २ ॥ अवश्यमेव किञ्चिद् * प्राशित्वा तस्य गृहे * वसेदिति शेषः ॥ ३ ॥ १०५ ॥

न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् । धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम् ॥ १०६ ॥

न वा द्रव्यादि यद् घृतं गृही गृहागतमतिथिं न भोजयेत् * तद् घृतं स्वयं नैवाश्नीयात् ॥ १ ॥ इत्येवमतिथिपूजनं * धन्यं यशस्यमायुष्यं * स्वर्ग्यञ्च भवति ॥ २ ॥ १०६ ॥

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम् । उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥ १०७ ॥

आसनेत्यादि ॥ १०७ ॥ गृहस्थः स्वगृहमागते * तिथावुत्तमे खलु आसन * मावसथ शय्यानुव्रज्योपासन * मुत्तमं कुर्यात् स्वसमे तु * हीने हीनं समे समं ॥ १ ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ १०८ ॥

वैश्वदेवे त्वित्यादि ॥ १०८ ॥ वैश्वदेवं तदेव दमनादिकं भोज्यं * यत् किञ्च भूतबलिनृयज्ञपरि * वारादिभोजनार्थं तत् * सर्वं वैश्वदेवमाह ॥ १ ॥ तस्मिन्नन्ने सर्वं प्राप्ते तेषां भोजनसमाप्त्या निर्वृत्ते * सत्यवशेषे चास्मिन् यद्यन्योऽतिथिरागच्छेत् ॥ २ ॥ तदा तस्याप्यतिथेरर्थं * यथाशक्ति पुनरन्नादि * मन्नं पक्त्वा प्रदद्यात् ॥ ३ ॥ तेनान्नेन * पुनर्बलिं पूर्ववन्न हरेदिति ॥ ४ ॥ १०८ ॥ ननु यदि कश्चिद्विप्रो भिन्नग्राम * वासी चासङ्गतिकश्च * कश्चिदर्थायागच्छन् * स्वस्य कुलं गोत्रं वा कि * मतिथिः सन्नभ्यागात् ॥ १ ॥ तत्राह न * भोजनार्थं * स्वे विप्र * इत्यादि श्लोकं ॥ १ ॥ १०९ ॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् । भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

स्वस्य भोजनार्थं विप्रः * स्वं कुलं गोत्रं वा नैव * निवेदयेत् तत् स्वं कुल * गोत्रं स्वस्य भोजनार्थं * शंसन्विप्रो * वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १ ॥ ननु ब्राह्मण एव किमतिथि * रुच्यते नान्य इत्यत * आह न ब्राह्मणेत्यादि ॥ १ ॥ ११० ॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते । वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ ११० ॥

ब्राह्मणस्य गृह उपस्थितो यदि * क्षत्रियो भवति सोऽतिथिर्नोच्यते * तथा वैश्यशूद्रश्च * नातिथिरुच्यते इति ॥ १ ॥ यदि ब्राह्मणस्य गृहे * तस्य सखा ब्राह्मणश्चे * दुपस्थितो ज्ञातयो वा * गुरुर्वा न चातिथिरुच्यते ॥ २ ॥ नैषां पूजनेनातिथिपूजनं * सिध्यतीति वेदितव्यं ॥ ३ ॥ ११० ॥ ननु तर्हि किं गृहागतांस्तान् विप्रो * न भोजयेदित्यत आह * यदि त्वतिथीत्यादि ॥ १ ॥ १११ ॥

यदित्वतिथिधर्म्मेणक्षत्रियोगृहमाव्रजेत्। भुक्तवत्सु चविप्रेषुकामंतमपिभोजयेत् ॥ १११ ॥

अतिथिधर्म्मेणयदि*क्षत्रियोगृहमागच्छेत् *तदाविप्रेषुभुक्तवत्सुसत्स्वथ*काममिच्छातस्तमपि*क्षत्रियंभोजयेदिति ॥ १ ॥ १११ ॥ वैश्यशूद्रौकिन्तर्हि न*भोजयेदित्यतआह*वैश्यशूद्रावपीत्यादि ॥ १ ॥ ११२ ॥

वैश्यशूद्रावपिप्राप्तौकुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणौ। भोजयेत्सहभृत्यैस्तावानृशंस्यंप्रयोजयन् ११२॥

यदिवैश्यशूद्रौकुटुम्बे * ब्राह्मणगृहेऽतिथि * धर्म्ममाश्रित्यप्राप्तौस्त * स्तदाभृत्यैःस्वसत्यपोष्यैः * भृत्यादिभिःसहसमकालं भोजयेत् ॥ १ ॥ तथाचाग्रेऽतिथिंविप्रं * भोजयित्वाऽतिथिधर्म्माणंक्षत्रियं * भोजयित्वास्वजनभोजनकाले * वैश्यशूद्रौचभोजयेत् ॥ २ ॥ अत्यशब्दार्थानभिज्ञस्तु * दासभोजनकालेप्रा * गृहस्पतिभोजनादत्र* कल्पमाश्रयन्वैश्य*शूद्रौभोजयेदित्याह ॥ ३ ॥ तदसाधुनहिवैश्योऽभ्यागतस्य* शूद्रोदासवद्भवति ॥ ४ ॥ ११२ ॥

इतरानपिसख्यादीन्संप्रीत्यागृहमागतान्। सत्कृत्यान्नंयथाशक्तिभोजयेत्सहभार्यया११३

इतरानित्यादि॥११३॥ संप्रीत्यागृहमागता*उक्तेभ्यइतरान्जनान्*सख्यौप्रभृतीन्स्त्री*लोकानपिसत्कृत्यभार्यया*सहसमकाले*यथाशक्तिभोजयेत्॥१॥ भ्रान्तस्तुसखिस्त्वाधर्म्यायिप्रभृतीन्*सख्यादीनाहतदसत्*भृत्यशब्देनैवतेषां*पूर्व्वमेवतत्संग्रहात् । २ । नहितत्प्रमादुक्तदासभोजनात्*पश्चात्सहाधर्म्यायिमित्रादेर्भोजनं*साधूपपद्यतेलोके ॥ ३ ॥ यएवभार्य्यायाभोजनकालः * सएवस्वस्यापितर्हि * किमर्थंभार्य्ययासहेत्युक्तंनखात्मनेति ॥ ४ ॥ तस्मात्स्त्रीलोकभोजन*कालोभार्य्याभोजनकाल*एवेतिज्ञापनार्थंभार्य्ययेत्युक्तं ॥ ५ ॥ ११३ ॥

सुवासिनीःकुमारांश्चरोगिणोगर्भिणीस्तथा। अतिथिभ्योऽग्रएवैतान्भोजयेदविचारयन्११४

सुवासिनीरित्यादि ॥ ११४ ॥ सुवासिनीनववधूः*कुमारान्*नुपनीतान् ॥ १ ॥ ११४ ॥

अदत्त्वातुयएतेभ्यःपूर्व्वंभुङ्क्तेऽविचक्षणः। सभुञ्जानोनजानातिश्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ११५॥

अदत्त्वेत्यादि ॥११५॥ श्वगृध्रैरात्मानोजग्धिं*परत्रभक्षणंस*नजानातीति ॥ १ ११५ ॥ अथगृहस्थस्यात्मनो*भोजनकालउच्यते*भुक्तवत्स्वथेत्यादि ॥ १ ॥ ११६ ॥

भुक्तवत्स्वथविप्रेषुस्वेषुभृत्येषुचैवहि। भुञ्जीयातांततःपश्चादवशिष्टन्तुदम्पती ॥ ११६ ॥

भुक्तवत्सुविप्रेष्वतिथिभिक्षुक* प्रभृतिषुसत्स्वथक्षत्रियादिषु*स्वेषुआत्मीयेषुचसखी * समाधर्म्यायिभ्रात्रादिषु* भृत्येषुपोष्यवर्गेषु । १ । भुक्तवत्सुसत्सुततः* पश्चादवशिष्टमन्नं*यत्तद्दम्पतीभुञ्जीयातामिति ॥ २ ॥ अत्रकश्चिद्भ्रान्तःप्रमादीचभृत्य*शब्देनदासान्व्याचष्टे*स्वशब्देनज्ञातीनाह ॥ ३॥ सतुप्रमादीपूर्व्वंन*ज्ञातिभोजनकालंव्याख्यातवान्*कथमिहतदुपसं*हारजपपद्यते ततस्तदसत् ॥ ४ ॥ ११६॥ नन्वेषदम्पतिभोजनस्यकाल*

उक्तस्तर्हि किं सखीप्रभृतीनां च * भार्यया सह भोजन*विधानं तत् ॥ १ ॥ भार्याभोजनसमकालमेव*सख्यादिस्त्रीलोकं भोजयेदिति*तत्राह देवानित्यादिश्लोकम ॥ २ ॥ ११७ ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन्गृह्याश्च देवताः । पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥११७॥

गृहस्थः शेषभुग्भवेदित्यनेन हि ख्यापितं *पूर्वं सख्यादीन् भोजयित्वा दम्पती *पश्चात् भुञ्जीयातामिति ॥२॥११७॥ एतद्व्यतिक्रमेण भोजने दोषं *तथाक्रमेण भोजने *गुणमाहाघं स इत्यादि ॥ १ ॥ ११८ ॥

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥११८॥

एवमुक्तरूपेण भोजनार्थं योऽन्नं पक्त्वा केवलमात्मकारणात्*पचति स खलु अघं पाप*जनकं तदन्नं भुङ्क्ते ॥ १ ॥ एतदुक्तरूपेण पक्वं* यज्ञशिष्टाशनं सता*मन्नं भोजनं विधीयते ॥ २ ॥ ११८ ॥ एवं गृहमागतानां*राजादीनामर्चनेव*विशेषयोग्यतामाह*राजर्त्विक्स्नातकेत्यादि ॥ १ ॥ ११९ ॥

राजर्त्विक्स्नातकगुरून्प्रियश्वशुरमातुलान् । अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुनः ११९

संवत्सरात्परं राजादीन् गृहस्थः* स्वगृहमागतान् मधुपर्केण तु*पूजयित्वमर्हयेत् * चार्वाक् संवत्सरात् पुनः ॥१॥ व्यासेनाप्येवमेवोक्तं *विवाहस्नातकक्ष्माभृदाचार्यसुहृदृत्विजः । अर्घ्या भवन्ति धर्मेण प्रतिवर्षं गृहागताः ॥ इति ॥१९॥ अर्वागपि संवत्सरात्*मधुपर्केण पूजार्हा*वाह राजा चेत्यादि ॥ १ ॥ १२० ॥

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ । मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥ १२० ॥

राजा मूर्द्धाभिषिक्तः क्षत्रियो नृपः*श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते यः ॥ १ ॥ एतौ द्वौ यज्ञकर्मणि *क्रियमाणे यदि संवत्सरादर्वाक्*पुनरुपस्थितौ स्यातां*॥२॥ तदा मधुपर्केण तौ*सम्पूज्यौ भवतो न त्वयज्ञे पुनः*सम्पूज्यौ मधुपर्केण ॥३॥ पूर्वं राजर्त्विगित्यादिना यदुक्तं *तस्यायं विशेषः उक्तः*ऋत्विगादिषु यः श्रोत्रियः ॥ ४ ॥ स संवत्सरादर्वागपि यज्ञकर्मणि*पुनरागतोऽपि मधु * पर्केण संपूज्य इति*स्थितिर्व्यवस्था विज्ञेया ॥ ५ ॥ १२० ॥ ननु यदि सायमतिथिरागच्छेत्*तदा किं कुर्यात् यदि नागच्छेत्तदा*गार्हस्थ्यार्थं । किं कुर्यादित्यत आह सायन्त्वित्यादि ॥१॥१२१॥

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् । वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥१२१॥

सायन्तु रात्रावर्वाक् प्रहरात्*पत्नी वैवाहिकेऽग्नौ*सिद्धस्य पक्वस्यान्नस्य*बलिं प्रागुक्तममन्त्रं हरेत् ॥१॥ हि यस्मात् सायं प्रातर्वैश्वदेवनामैतद्दीदृशं विधीयते* विष्णुनाप्येवमेवोक्तं ॥ २ ॥ सायं प्रातस्त्वतिथये प्रदद्यादासनोदकम् ॥ अन्नञ्चैव यथाशक्त्या*सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३ ॥ प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम् । प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥ इति ॥ ४॥ नन्वेवं विधमतिथिपूजनं *ब्राह्मणस्यैव नितरामुपपद्यते* नित्यभोज्यान्नवत्त्वात्*क्षत्रियवैश्ययोर्नित्य*भोज्यान्नत्वाभावादिति ॥१॥ यत उक्तमङ्गिरसा*ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते*क्षत्रियस्य च

पर्शणि । वैश्यस्यापतृभुञ्जीतनशूद्रस्यकदाचन ॥ २ ॥ ब्राह्मणान्ने दरिद्रत्वं क्षत्रियान्ने पशुभवेत । वैश्या न्नेनतुशूद्रत्वं शूद्रान्ने नरकंध्रुवम् ॥३॥ दुष्कृतं हिमनुष्याणामन्नमाश्रित्यतिष्ठति । योयस्यान्नंसमश्नातिसतस्याश्नाति किल्बिषम ॥ ४ ॥ इति । व्यासेनाप्युक्तमेवमेव *अमृतं ब्राह्मणान्नेन *दारिद्रं क्षत्रियस्य च । वैश्यान्नेनतुशूद्रत्वं शूद्रान्नान्नरकं व्रजेदिति ॥ ५ ॥ आपस्तम्बेनाप्युक्तञ्च*ब्राह्मणस्य सदाभुङ्क्ते क्षत्रियस्य तुपर्वणि । वैश्यस्य यज्ञदीक्षायां शूद्रस्य नकदाचन ॥ ५ ॥ राजान्नं तेजआदत्ते *शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ॥ असंस्कृतन्तुयोभुङ्क्ते सभुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥ इति ॥ ५ ॥ सत्यमेवैतदप्युक्तं *तद्वैश्वदेवादिभ्योऽन्यत्रतत्र* दत्तस्य भोजनेफलं ॥ ६ ॥ उक्तमङ्गिरसैवतत्र*अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयःस्मृतम् । वैश्यस्यचान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं ध्रुवम् । ॥ ७ ॥ एतदन्नादिकथनं* वैश्वदेवाद्यभिप्रायेण*तदुक्तमत्रिणा॥ ८॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयःसमम् ॥ वैश्यस्यचान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं ध्रुवम् ॥ ९ ॥ एतत्सर्वं समाख्यातं याज्ञवल्क्येसम्प्रतिष्ठितें । वैश्वदेवेचहोमेचदेवताभ्यर्चनेजपे ॥ १० ॥ अमृतं तेनविप्रान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतम् । व्यवहारानुपूर्व्या यधर्म्या णावलिभिर्जितम् । क्षत्रियान्नं पयस्तेनवैश्यान्नंयज्ञपालने ॥ ११ ॥ अतश्चाह्निककालेनित्यं*म पिवगृह्य विहितं *तेनतर्पणेपिपित्ः*यज्ञकृते वैश्वदेवादिकरणात् ॥ १२ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्नं *नित्यममृतं पयोऽन्नं भवति*नतेषांदुष्कृतमाश्नतीति ॥ १३ ॥ इति ॥ अथैवं गृहस्थानां दिनकृत्यानि * विष्णुनाप्युक्तानियथा* ॥ १ ॥ गृह्याश्मौ वैवाहिकाग्नौ* पाकयज्ञान्कुर्यात्सायं * प्रातश्चाग्निहोत्रम् ॥ १ ॥ चन्द्रार्कसन्निकर्ष*विप्रकर्षयोर्दर्श*पौर्णमासाभ्यां यजेत*प्रत्ययनं पशुना ॥ २ ॥ शरद्ग्रीष्मयोश्चाग्रयणेन*व्रीहियवयोर्वापाकेवै वार्षिका*भाधिकान्नं प्रत्यब्दं सोमेन*वित्ताभावे इष्ट्यावैश्वानर्या ॥ ३ ॥ शूद्रान्नं चापरिहरेत्* यज्ञार्थं भिक्षितमवाप्तमर्थं सकलमेवनवितरेत् ॥ ४ ॥ सायं प्रातर्वैश्वदेवं जुहुया * द्भिक्षाञ्चभिक्षवेदद्या*दर्च्चित भिक्षादानेगो*दानफलमवाप्नोति ॥ ५ ॥ भिक्षुभावे तन्मात्रं गवांदद्यात् * वह्नौवाप्रक्षिपेद्भुक्ते * पात्रे विद्यमाने तु न* भिक्षुकं प्रत्याचक्षीत ॥ ६ ॥ कण्डणीपेषणीचुल्ली*कुम्भउपस्करइति*पञ्चसूनागृहस्थस्य ॥ ७ ॥ तन्निष्कृत्यर्थञ्च ब्रह्मदेवभूत*पितृनरयज्ञान् कुर्यात् ॥ ८ ॥ स्वाध्यायोब्रह्मयज्ञो*होमोदैवोबलिभौत *पितृतर्पणं पित्र्योनृ*यज्ञस्तिथिपूजनम् ॥ ९ ॥ देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनस्तथा ॥ ननिर्वपतिपञ्चानामुच्छ्वसन्नसजीवति ॥ १० ॥ ब्रह्मचारीयतिर्भिक्षुर्जीवन्त्येते गृहाश्रमात् । तस्मादभ्यागतानेतान् गृहस्थोनावमानयेत् ॥ ११ ॥ गृहस्थएवयजते गृहस्थस्तप्यते तपः ॥ ददातिचगृहस्थस्तुतस्माज्ज्येष्ठोगृहाश्रमी ॥ १२ ॥ ऋषयःपितरोदेवाभूतान्यतिथयस्तथा । आशासते कुटुम्बिभ्यःस्तस्माज्ज्येष्ठोगृहाश्रमी ॥ १३ ॥ त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च । स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्चकृत्वागृहीशक्रपदं प्रयाति ॥ १४॥ इति ॥ एवमेववशिष्ठादिभिःसर्व्वैः *पञ्चयज्ञविधानादि *दिनकृत्यानिप्रायेण*तुल्यानिसर्व्वाण्युक्तानिः ॥ १५ ॥ यद्यपीहदिवसस्य*कालनियमोमनुना*नोक्तस्तत्रापिदक्षादि*भाषितकालोऽत्रनेयः ॥ १६ ॥ तद्यथादक्षसंहितायां तेनोक्तं* दिवसस्याद्यभागेतु* कृत्यंतस्योपदिश्यते । द्वितीयेचतृतीयेचचतुर्थेपञ्चमेतथा । ४ ॥ षष्ठेचसप्तमेचैवअष्टमेचपृथक् पृथक् । विभागेष्वेषुयत्कर्म्म*तत्प्रवक्ष्याम्यशेषत ॥ ५ ॥ उषःकाले तुसंप्राप्ते शौचं कृत्वायथार्थवत् । ततःस्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥ ६ ॥ अत्यन्तमलिनःकायोनवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येषदिवारात्रौप्रातःस्नानं विशोधनम ॥

॥ ७ ॥ क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च। अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ॥ ८ ॥ नानाकुत्समाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान्। अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ॥ ९ ॥ प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी भवेत् सदा। समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १० ॥ उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ। प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ ११ ॥ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हितम्। सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥ १२ ॥ स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते। अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ॥ १३ ॥ प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिःपिबेदम्बुवीक्षितम्। द्विरात्र्यैरभिराचमनं तथा ॥ १४ ॥ सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः ॥ सन्ध्यामुपासीत यो न ब्राह्मणस्तु विशेषतः ॥ १५ ॥ सजीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते। सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥ १६ ॥ यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते। सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥ १७ ॥ स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते। ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ॥ १८ ॥ एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि। देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ॥ १९ ॥ देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे। पितॄणामपराह्णे च कार्याण्येतानि यत्नतः ॥ २० ॥ पौर्वाह्णिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत्। न तस्य फलमाप्नोति वन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा ॥ २१ ॥ एतेन तद्दर्शितं *यत् पौर्वाह्णिकं कर्म तत्* खलु मध्याह्नात् कर्त्तुमर्हतीति ॥ २२ ॥ दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते। द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥ २३ ॥ वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते। ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः ॥ २४ ॥ वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। ततो दानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा। २५ । तत्पूर्वं प्रथमाश्रमे *वेदस्वीकरणादिविद्या* गृहाश्रमे तु जपो वेदस्य* शिष्येभ्यश्च प्रदानञ्चेति द्विधा ॥ २६ ॥ समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥ तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥ २७ ॥ पितामाता गुरुर्भार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः। अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ २८ ॥ ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथानाथः समाश्रितः। अन्योऽप्यधनयुक्तश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः २९ ॥ भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम्। नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् । ३० । सार्वभौतिकमन्नाद्यं कर्त्तव्यन्तु विशेषतः। ज्ञानवद्भिः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ ३१ ॥ सजीवति य एवैको बहुभिश्चोपजीव्यते। जीवन्तो मृतकाश्चान्ये य आत्मम्भरयो नराः ॥ ३२ ॥ बहर्थे जीव्यते कश्चित् कुटुम्बार्थे तथापरैः। आत्मार्थेऽन्यो न शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः ॥ ३३ दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता। अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः ॥ ३४ ॥ यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यच्चजुहोति दिने दिने। तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति ॥ ३५ ॥ चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले ॥ ३६ ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत् पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥ ३७ ॥ मलापहरणं पश्चान्मन्त्रवत्तु जले स्मृतम्। सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३८ ॥ मार्ज्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः। उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्या जप उच्यते ॥ ३९ ॥ सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः ॥ विश्वामित्रऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥४०॥ पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः। पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥ ४१ ॥ देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्य्यग्भिश्चोपजीव्यते। गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही ॥ ४२ ॥ त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो

योनिरुच्यते । तेन वसीदमानेन सीदन्तीह तरे त्रयः ॥ ४३ ॥ मूलं प्राणो भवेत् स्कन्दः स्कन्धाच्छाखाः सपल्लवाः । मूलेन वै विनष्टेन सर्व्वमेतद्विनश्यति ॥ ४४ ॥ तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमी । राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो मान्यो यशस्वी च सर्व्वदा ॥४५॥ गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी। न चैव पुत्रदारेण स्वकर्म्मपरिवर्जितः ॥४६॥ अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाजप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥ ४७ ॥ एक एव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरान्नैव भोजयेत् । न भुज्यते स एवैको यो भुङ्क्तेऽन्नं स साक्षिकः ॥४८॥ विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः । देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्म्मिकः ॥ ४९ ॥ दयालज्जाक्षमाश्रद्धाप्रज्ञायोगः कृतज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्य उच्यते ॥ ५० ॥ संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ॥ ५१ ॥ इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठं च सप्तमं नयेत् ॥ अष्टमे लोकयात्रा तु बहिःसन्ध्या ततः पुनः ॥ ५२ ॥ होमो भोजनकं चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् । कृत्वा चैव ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् ॥ ५३ ॥ प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५४ ॥ सर्व्वत्र मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् । भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ॥५५॥ इति विप्राणां प्रातःकालमारभ्य*सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरेऽहनि*प्रथमभोजनं सर्व्वैरभिहितम् ॥ ५६ ॥ पुनस्तदवधि सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे रात्रौ प्रथमप्रहराभ्यन्तरे वा द्वितीयभोजनम् । इति ॥ ५७ ॥ एतदुक्तं कात्यायनेनापि यथा*मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं*विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥ इति ॥ ५८ ॥ अत्र भ्रान्ता व्याचक्षते *सार्द्धप्रहरयामान्त*रिति सार्द्धप्रहरश्च यामश्चेति*तयोरन्तरिति सार्द्धयाम*द्वयाभ्यन्तरेऽहनि कम् ॥५९॥ तमस्विन्यां पुनः सार्द्ध*प्रहरयामान्तरिति*अर्द्धप्रहरेण सह याम इति ॥ ६० ॥ सार्द्धप्रहरयामस्तस्यान्तरिति*सार्द्धप्रहररात्र्यभ्यन्तरे च*द्वितीयमशनमित्यसद्व्याख्यानं ॥ ६१ ॥ प्रहररात्रेरूर्द्ध्वं महानिशायां* द्वितीयाशनं विधाय*नरान् पापे योजयन्ति ॥ ६२ ॥ तदसाधु दक्षवचन*विरुद्धत्वान्महानिशात्वा* च्चेत्यवमन्तव्यम् ॥ ६३ ॥ प्रयोगासाधुत्वापत्तेश्च* रात्रिभोजनपक्षे पक्ष*द्वयेऽपि तुल्यार्थवारणा*प्रकाशत्वाच्च तदसदेव ॥ ६४ ॥ तथा चैवं रात्रौ यामा*भ्यन्तरे पुनर्भुक्त्वाधीत्य*मध्यमप्रहरद्वयं*सुप्त्वा पश्चिमे यामे तूत्तिष्ठे*दित्युवाच व्यासो यथा ॥ ६५ ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति कर्म्म त्रिधा मतम् । त्रिविधं तच्च वक्ष्यामि गृहस्थस्यावधार्य्यताम् ॥ ६६ ॥ यामिन्याः पश्चिमे यामे त्यक्त्वा निद्रां हरिं स्मरेत् । आलोक्य मङ्गलद्रव्यं कर्म्मावश्यकमाचरेत् ॥६७॥ कृतशौचो निषेव्याग्निं दन्तान् प्रक्षाल्य वारिणा । स्नात्वोपास्य द्विजः सन्ध्यां देवादींश्चैव तर्पयेत् ॥ ६८॥ वेदवेदाङ्गशास्त्राणि*सेतिहासानि चाभ्यसेत् । अध्यापयेच्च सच्छिष्यान् सद्विप्रांश्च द्विजोत्तमः ॥ ६९ ॥ अलब्धं प्रापयेल्लब्धं क्षणमात्रं समापयेत् । समर्थो हि समर्थेन नाविज्ञातः क्वचिद्वसेत् ॥ ७० ॥ सरित्सरःसु वापीषु गर्त्तप्रस्रवणादिषु । स्नायीत यावदुद्धृत्य पञ्च पिण्डानि वारिणा ॥ ७१ ॥ तीर्थाभावे त्वशक्त्या वा स्नायात्तोयैः समाहृतैः । गृहाङ्गनगतस्तत्र यावदम्बरपीडनम् ॥७२ ॥ स्नानमब्दैवतैः कुर्य्यात् पावनैश्चापि मार्जनम् । मन्त्रैः प्राणांस्त्रिरायम्य सौरैश्चार्कं विलोकयेत् ॥ ७३ ॥ तिष्ठन् स्मृत्वा च गायत्रीं ततः स्वाध्यायमारभेत् । ऋचाश्च यजुषां साम्नामथर्व्वाङ्गिरसामपि ॥ ७४ ॥ इतिहासपुराणानां वेदोपनिषदां द्विजः । शक्त्या सम्यक् पठेन्नित्यमल्पमप्यासमापनात् ॥ ७५ ॥ स यज्ञदानतपसामखिलं फलमाप्नुयात् । तस्मादहरहर्वेदं द्विजोऽधीयीत वाग्यतः ॥ ७६ ॥ धर्म्मशास्त्रेतिहासादि सर्व्वेषां शक्तितः

पठेत्। कृतस्वाध्यायः प्रथमं तर्पयेच्चाथ देवताः ॥ ७७ ॥ जान्वा न्यस्य दक्षिणं दर्भैः प्रागग्रैः सयवैस्तिलैः। एकैकाञ्जलिदानेन प्रकृतिस्थोपवीतिकः ॥ ७८ ॥ समजानुद्वयो ब्रह्मसूत्रहारवदुदङ्मुखः। तिर्यग्दर्भं च वामाग्रैर्यवैस्तिलविमिश्रितैः ॥ ७९ ॥ अद्भिरभिरुत्तरमुखः कनिष्ठामूलनिर्गतैः। द्वाभ्यां द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः ॥ ८० ॥ दक्षिणाभिमुखः सव्यं जान्वाच्य द्विगुणैः कुशैः। तिलैर्जलैश्च सद्भिन्नाग्रमूलदर्भाद्भिनिःसृतैः ॥ ८१ ॥ दक्षिणांसोपवीतः स्यात्क्रमेणाञ्जलिभिस्त्रिभिः। सन्तर्पयेद्दिव्यपितॄन् तत्परांश्च पितॄन् स्वकान् ॥ ८२ ॥ पिता पितामहाद्यांश्च मौनेनैव हि त्रिभिस्त्रिभिः। मातामहादीन्ये चान्ये गोत्रिणो दाहवर्जिताः ॥ ८३ ॥ तानेकाञ्जलिदानेन तर्पयेच्च पृथक् पृथक्। असंस्कृतप्रमीता ये प्रेतसंस्कारवर्जिताः ॥ ८४ ॥ वस्त्रनिष्पीडनाम्भोभिस्तेषामाप्यायनं भवेत्। अतर्पितेषु पितृषु वस्त्रं निष्पीडयेन्न यः ॥ ८५ ॥ निराशाः पितरस्तस्य भवन्ति सुरमानुषैः। पयो दर्भस्वधाकारगोत्रनामतिलैर्भवेत् ॥ ८६ ॥ सुदत्तं तत्पुनस्तेषां मेकेनापि वृथा विना ॥ अन्यचित्तेन यद्दत्तं यद्दत्तं विधिवर्जितम्। अनासनस्थितेनापि तज्जलं रुधिरायते ॥ ८७ ॥ एवं सन्तर्पिताः कामैस्तर्पकांस्तर्पयन्ति ते ॥ ८८ ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादित्यमित्रावरुणनामभिः। पूजयेल्लक्षितैर्मन्त्रैर्जलमन्त्रोक्तदेवताः ॥ ८९ ॥ उपस्थायरवेः कुर्यात् पूजयित्वा च देवताः। ब्रह्माग्नीन्द्रौषधीजीवविष्णुनामरुद्रान् ॥ ९० ॥ अपां पत्ये तिसत्कारं नमस्कारैः स्वनामभिः। कृत्वा मुखं समालभ्य स्नानमेवं समाचरेत् इति ॥ ९१ ॥ इति मध्याह्नस्नानविधिमुक्त्वोवाच* ततः प्रविश्य भवनमावसथ्ये हुताशने। पाकयज्ञांश्च चतुरो विदध्याद्विधिवद्द्विजः ॥ ९२ ॥ अनाहिताग्निरावसथ्यं गृह्य दायान्नं घृतप्लुतम्। शाकलेन विधानेन जुहुयाल्लौकिकेऽनले ॥ ९३ ॥ व्यस्ताभिर्व्याहृतिभिश्च समस्ताभिस्ततः परम्। षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्भिर्यथाक्रमम् ॥ ९४ ॥ प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वैवं द्वादशाहुतीः। ओङ्कारपूर्वैः स्वाहान्तैस्त्यागः स्विष्टविधानतः ॥ ९५ ॥ भूविदर्भान् समास्तीर्य बलिकर्म समाचरेत्। विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्वेभ्यो भूतेभ्य एव च ॥ ९६ ॥ भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित्। दद्याद्बलित्रयं चाग्रे पितृभ्यश्च स्वधा नमः ॥ ९७ ॥ पात्रनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निक्षिपेत् ॥ उद्धृत्य षोडशग्रासमात्रमन्नं घृतोक्षितम् ॥ ९८ ॥ इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत्। गोत्रनामस्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ॥ ९९ ॥ षड्भ्योऽन्नमन्वहं दद्यात्पितृयज्ञविधानतः। वेदादीनां पठेत्किञ्चिदल्पं ब्रह्ममखान्तरे ॥ १०० ॥ ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः। काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्ग्रासमेव च ॥ १०१ ॥ उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद्यावन्मुहूर्त्तकम्। अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः ॥ १०२ ॥ आगतं दूरतः श्रान्तं भोक्तुकाममकिञ्चनम्। दृष्ट्वा सम्मुखमभ्येत्य सत्कृत्य प्रश्रयार्चनैः ॥ १०३ ॥ पादधावनसम्मानाभ्यञ्जनादिभिरर्चितः। त्रिदिवं प्रापयेत् सद्यो यज्ञसम्भाराधिकोऽतिथिः ॥ १०४ ॥ कालागतोऽतिथिर्दृष्टवेदपारो गृहागतः। द्वावेतौ पूजितौ स्वर्गं नयतोऽधस्त्वपूजितौ ॥ १०५ ॥ गृहागताय सत्कृत्य श्रोत्रियाय यथाविधि। भक्त्योपकल्पयेदेकं महाभागं विसर्जयेत् ॥ १०६ ॥ विसर्जयेदनुव्रज्य सत्यमपि विप्रातिथीन्। मित्रमातुलसम्बन्धिबान्धवान् समुपागतान् ॥ १०७ ॥ भोजयेद्गृहिणी भिक्षां सत्कृत्य भिक्षुकोऽर्हति। स्वादन्नमप्यन्नस्वादु ददद्गच्छत्यधोगतिम् ॥ १०८ ॥ गर्भिण्यातुरभृत्येषु बालवृद्धातुरादिषु। बुभुक्षितेषु भुञ्जानो गृहस्थोऽश्नाति किल्बिषम् ॥ १०९ ॥ इति ॥ एवं हारीतेनापि*गृहस्थधर्मा उक्ताः*स्तद्यथा तद्दर्शिते ॥ ११० ॥ अप्र

कालेसन्ध्यायकृतशौचोयथाविधि । खदेपश्चाद्धिते नित्यं भवत्यप्रयतोनरः ।१११। तस्मात्कुर्य्यात्समथार्द्रं वाभक्ष्यं द
न्तकाष्ठकम् । कारञ्जं खदिरं वापिकादम्बं कौटजं तथा ॥११२॥ सप्तपर्णं पृश्निपर्णीं जम्बूं निम्बं तथैव च । अपामार्ग
ञ्चबिल्वञ्चापार्कौडुम्बरमेव च ॥ ११३ ॥ एते प्रशस्ताःकथितादन्तधावनकर्म्मणि । सर्व्वे कण्टकिनःपुण्याःक्षीरिणश्च
यशस्विनः॥११४॥ दन्तकाष्ठस्यभक्षश्च समासेनप्रकीर्त्तितः । अष्टाङ्गुलेनमानेनदन्तकाष्ठमिहोच्यते ॥११५॥ प्रादे
शमात्रमथवातेनदन्तान् विशोधयेत् । प्रतिपत्पर्व्वषष्ठीषुनवम्याञ्चैवसत्तमाः॥ ११६ । दन्तानांकाष्ठसंयोगोदहत्या
सप्तमंकुलं । अभावेदन्तकाष्ठानांप्रतिषिद्धदिनेषुच॥११७॥ अपांद्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिंसमाचरेत्। स्नात्वामन्त्रवदाच
म्यपुनराचमनंचरेत् ॥ ११८ ॥ मन्त्रवत्प्रोक्ष्यचात्मानं प्रक्षिपेदुदकाञ्जलिं । आदित्येन सहप्रातर्मन्देहानाम
राक्षसाः॥११९॥ युध्यन्तिवरदानेनब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । उदकाञ्जलिनिक्षेपाद्गायत्र्याचाभिमन्त्रिताः । १२०।
निघ्नन्तिराक्षसान् सर्व्वान्मन्देहाख्यान्द्विजेरिताः ॥ ततःप्रयातिसविता ब्राह्मणैरभिरक्षितः ॥ १२१ ॥
मरीच्याद्यैर्महाभागैःसनकाद्यैश्चयोगिभिः । तस्मान्नलङ्घयेत्सन्ध्यांसायंप्रातःसमाहितः । १२२ ॥ उल्लङ्घयति
योमोहात्सयातिनरकंध्रुवम् । सायंमन्त्रवदाचम्यप्रोक्ष्यसूर्य्यस्यचाञ्जलिं ।१२३॥ दत्वाप्रदक्षिणंकुर्य्याज्जलं
स्पृष्ट्वाविशुध्यति । पूर्व्वांसन्ध्यांसनक्षत्रां उपासीतयथाविधि । १२४ ॥ गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यद
र्शनात् । उपास्यपश्चिमां सन्ध्यामादित्यञ्चयथा विधि । १२५ । गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावत्ताराणिपश्यति ।
ततश्चावसथंप्राप्यकृत्वाहोमंस्वयंबुधः । १२६ । सञ्चिन्त्यपोष्यवर्गस्यभरणार्थंविचक्षणः । ततःशिष्यहितार्थाय
स्वाध्यायंकिञ्चिदाचरेत् । १२७ । ईश्वरञ्चैवकार्य्यार्थमभिगच्छेद्द्विजोत्तमः । कुशपुष्पाद्यतादीनिगत्वादूरंसमा
हरेत् ।१२८। ततोमाध्याह्निकंकुर्य्याच्छुचौदेशेमनोरमे । विधिंतस्यप्रवक्ष्यामिसमासात्पापनाशनम् । १२९ ।
स्नात्वानेनविधानेनमुच्यतेसर्व्वकिल्बिषात् । स्नानार्थंमृदमानीयशुद्धाक्षततिलैःसह ॥ १३० । सुमनाश्चततोगच्छेन्न
दींशुद्धजलाधिकाम् । नद्यान्तुविद्यमानायां नस्नायादन्यवारिणि । १३१। नस्नायादल्पतोयेषुविद्यमानेबहूदके
सरिद्वरंनदीस्नानंप्रतिस्रोतःस्थितश्चरेत् । १३२ । तडागादिषु तोयेषुस्नायाच्चतदभावतः । शुचिदेशंसमभ्युक्ष्य
स्थापयेत्सकलाम्बरम् । १३३ । मृत्तोयेनस्वकंदेहंलिम्पेत्प्रक्षाल्ययत्नतः । स्नानादिकञ्चारम्भ्यकुर्य्यादाचमनं
बुधः । १३४ । सोऽन्तर्जलं प्रविश्याथवाग्यतोनियमेनहि । हरिंसंस्मृत्यमनसामज्जयेच्चाघमर्षणे । १३५ ।
ततस्तीरंसमासाद्य आचम्यापःसमन्ततः । प्रोक्षयेद्वारुणैर्मन्त्रैःपावमानीभिरेवच । १३६ । कुशाग्रकृततोयेन
प्रोक्ष्यात्मानंप्रयत्नतः । स्योनापृथिवीतिमृद्गात्रेइदंविष्णुरितिद्विजाः । १३७ । ततोनारायणंदेवंसंस्मरेत्प्रति
मज्जने । निमज्ज्यान्तर्जलेसम्यक्क्रियतेचाघमर्षणम् ।१३८ । स्नात्वाक्षततिलैस्तद्वद्देवर्षिपितृभिःसह । तर्प
यित्वाजलंतस्मान्निष्पीड्यचसमाहितः। १३९। जलात्तटंसमासाद्यतत्रशुक्ले चवाससी । परिधायोत्तरीयञ्चकुर्य्यात्
केशान्नधूनयेत् । १४० । नरक्तमुल्बणंवासोननीलञ्चप्रशस्यते । मलाक्तं गन्धहीनञ्चवर्ज्जयेदम्बरंबुधः ॥ १४१
ततःप्रक्षालयेत्पादौमृत्तोयेनविचक्षणः । दक्षिणन्तुकरंकृत्वागोकर्णाकृतिवत्पुनः ॥ १४२ ॥ इत्यादिभिराचमन
क्रमःपूर्व्वं *हारीतोक्तःप्रदर्शित *स्त्रिविधश्चजपविधिः ॥ १४३ ॥ छन्दऋष्यादिविज्ञायजपेन्मन्त्रमतन्द्रितः । जपे
दहरहर्ज्ञात्वागायत्रीं मनसाद्विजः ॥ १४४ ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् । गायत्रीं योजपेन्नित्यं
नसपापेनलिप्यते । १४५ । अथपुष्पाञ्जलिंकृत्वाभानवेचोर्द्ध्ववाहुकः । उदुत्यंचजपेत्सूक्तं तच्चक्षुरितिचापरम् ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कुर्याद्दिवाकरम् ॥ ततस्तीर्थेन देवादीनद्भिः सन्तर्पयेद्द्विजः ॥ १४५ ॥ स्नानवस्त्रन्तु निष्पीड्य पुनराचमनं चरेत् । तद्रक्तजनसंस्नान दानं प्रकीर्त्तितम् ॥ १४६॥ दर्भासीनो दर्भपाणिर्ब्रह्मयज्ञविधानतः । प्राङ्मुखो ब्रह्मयज्ञन्तु कुर्याच्छ्रद्धासमन्वितः ॥ १४७ ॥ ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात् तिलपुष्पाक्षतान्वितम् । उत्थाय मूर्द्धपर्यन्तं हंस शुचिषदित्यृचा ॥ १४८ ॥ ततो देवं नमस्कृत्य गृहं गच्छेत्ततः पुनः । विधिना पुरुषसूक्तस्य गत्वा विष्णुं समर्चयेत् ॥ १४९ ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्मविधानतः । गोदोहमात्रमाकाङ्क्षेदतिथिं प्रतिवै स्वयी ॥ १५० ॥ अदृष्टपूर्व्वमज्ञातमतिथिं प्राप्तमर्च्चयेत् । स्वागतासनदानेन प्रत्युत्थानेन चाम्बुना ॥ १५१ ॥ स्वागतेनाग्नयस्तुष्टा भवन्ति गृहमेधिनः । आसनेन तु दत्तेन प्रीतो भवति देवराट् ॥ १५२ ॥ पादशौचेन पितरः प्रीतिमायान्ति दुर्लभाम् ॥ अन्नदानेन युक्तेन तृप्यते हि प्रजापतिः ॥ १५३ ॥ तस्मादतिथये कार्य्यं पूजनं गृहमेधिना । भक्त्या च शक्तितो नित्यं विष्णोरर्च्चानन्तरम् ॥ १५४ ॥ भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात् परिव्राड्ब्रह्मचारिणे ॥ अकल्पितान्नादुद्धृत्य सव्यञ्जनसमन्विताम् ॥ १५५ ॥ अकृते वैश्वदेवेऽपि भिक्षौ च गृहमागते । उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् ॥ १५६ ॥ वैश्वदेवाकृतान् दोषान् शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ॥ न हि भिक्षुकृतान् दोषान् वैश्वदेवो व्यपोहति ॥ १५७ ॥ तस्मात्प्राप्ताय यतये भिक्षां दद्यात् समाहितः । विष्णुरेव यतिश्छायमिति निश्चित्य भावयेत् ॥ १५८॥ सुवासिनीः कुमारांश्च भोजयित्वा नरानपि । बालवृद्धांस्ततः शेषं स्वयं भुञ्जीत वा गृही ॥ १५९ ॥ प्राङ्मुखो वोदङ्मुखो वा मौनी च मितभाषकः । अन्नमादौ नमस्कृत्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १६० ॥ एवं प्राणाहुतिं कुर्य्यान्मन्त्रेण च पृथक् पृथक् ॥ ततः स्वादुकरान्नञ्च भुञ्जीत सुसमाहितः ॥ १६१ ॥ आचम्य देवतामिष्टां संस्मरन्नुदरं स्पृशेत् । इतिहासपुराणाभ्यां कञ्चित्कालं नयेद्बुधः ॥ १६२ ॥ ततः सन्ध्यामुपासीत बहिर्गत्वा विधानतः । कृतहोमस्तु भुञ्जीत रात्रौ चातिथिपूजनम् ॥ १६३ ॥ सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ १६४ ॥ इति कात्यायनेनाप्युक्तं *पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः । यैरिष्ट्वा सततं विप्रः प्राप्नुयात् सद्म शाश्वतम् ॥ १६५ ॥ देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् । महासत्राणि जानीयात् तएवेह महामखाः ॥ १६६ ॥ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ १६७ ॥ श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते ॥ १६८ ॥ अवश्रुतिजयो जनो वेदानां *स चार्व्वाक्तर्पणात् कार्य्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रतो निमित्तकात् ॥ १६९ ॥ अप्येकमाशयेद्विप्रं पित्रर्थं यज्ञार्थसिद्धये । अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा १७० ॥ अप्युद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि । पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः ॥ १७१ ॥ पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत् । हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्द्धं निनयेदपः ॥ १७२ ॥ सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिरेव च । अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्विषी भवेत् ॥ १७३ ॥ अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते । बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥ १७४ ॥ स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् ॥ स्वधाकारः पितॄणाञ्च हन्तकारो नृणां कृतः ॥ १७५ ॥ स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा । तदर्धं केन मस्कारं कुर्व्वते मे ति गौतमः ॥ १७६ ॥ अथ तद्विनाशोऽद्भि*पिण्डानिर्वान्तरा स्वतुरोदलीन *निदध्यात् पृथिव्यै वायवे ॥ १७७ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतय* इति स्वयतएतेषा*मेकैकम् मद्भ्य ओषधि*वनस्पतिभ्य आकाश ॥ १७८ ॥ कामाय तातेषा

मपि*मनाञ्ज्ञइन्द्राग्रवाँश्चाग्रन्नम्*प्राइ्गतं षामपि ॥ १७८ ॥ रन्नोजनं भाइतिमर्व्वेषां*दक्षिणतःपितृभा इति*यतद्दद्ध्यनितात्राग्रगम्प्रभृतयःकामाः ॥ १८० ॥ सर्व्वेषामभयतः*परिषेकःपिण्डः*च*पश्चिमाप्रतिपत्तिः ॥ १८१ ॥ नयाताकामासमाराजुहोतिबलिकर्म्मणो। पूर्व्वंनिताविप्रप्रोक्तं जुहोतिबलिकर्म्मन्‌ः ॥१८२॥ अथकातायनेनोक्तं*प्रातःसन्ध्योपासनायां*गायत्रीजपानन्तरं ॥ १८३ ॥ वेदमादितआरभ्यशक्तितोऽह रहर्जपेत्। उपतिष्ठेत्तनोऽक्रमर्म्मागतं दिकाजपात्॥ १८४ ॥ अथाद्भिस्तर्पयेद्देवान्‌सतिलाभिःपितृनपि। नमोऽन्ते तर्पयामीतिआद्यावोमितिचब्रुवन्‌ ॥ १८५ ॥ ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं*वेदान्‌देवां छन्दांसृषीन्‌ पुराण*नाचार्याण्गन्धर्व्वानितरान्‌मासं ॥ १८६ ॥ संवत्सरं सावयवं*देवीरप्सरसोदेवानुगान्नागान्‌*सागरान्पर्व्वतान्सरितोदिव्यान्‌मनुष्यानितरान्मनुष्यान्‌ ॥ १८७ ॥ यक्षान्‌रक्षांसि पिशाचान्‌*पिशाचानुपर्यथौमो ष*धीःपशून्‌वनस्पतीन्‌*भूतग्रामं चतुर्विधं*मितापवीतायप्राचीनावीती ॥ १८८ ॥ यमं यमपुरुषान्‌*कव्य वाह*नलं सोमं यममर्य्यमाणमग्नि*ष्वात्तान्‌सोमपीथान्‌वर्हिषदोऽथ ॥ १८९ ॥ स्वान्पितृन्सक्रतुसक*मातामहां यो निरतिपुरुमप्रयात्‌ ॥ १९० ॥ जोऽस्माकंकुलेजाता*पितृवामातुलायं*पितरं ममाक्वयौ*येचान्ये मत्त उदकं*मइन्तितांस्तर्पयामी * तायमवशानाञ्जलिः ॥ १९१ ॥ अथश्लोकाः ॥ छायायथेच्छं च्छरदातपात्तःपयःपिपासुःक्षुधितोऽन्नमन्नम्‌। बालोजनित्रीं जननीचवाञ्छेद्योषित्पुमांसं पुरुषस्रयोषाम्‌ ॥ १९२ ॥ तथासर्व्वाणिभूतानिस्थावराणिचराणि च। विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्व्वाभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥ १९३ ॥ तस्मात्सदैव कर्त्तव्यमकुर्व्वन्महतैनसा। युज्यते ब्राह्मणःकुर्व्वन्विश्वमेतद्विभर्त्तिहि ॥ १९४ । अल्पत्वाद्धोमकालस्यबहुत्वात्स्नान कर्मणः। प्रातर्नतनुयात्स्नानं होमलोपोहिगर्हितः ॥ १९५ ॥ इति ॥ अथविष्णुनावैश्वदेवविधानं*यदुक्तं तत्प्रद र्श्यते ॥१९६॥अथाग्निं परिसमुह्य*पर्युक्ष्यपरिस्तीर्य्य*रिषिच्य सर्व्वतःपाका*दग्रमुद्धृत्यजुहुयात्‌ ॥१९७ ॥ वासुदेवायसङ्कर्षणायप्रद्युम्ना*यानिरुद्धायपुरु*षायसत्यायाच्युताय ॥१९८॥अथाग्नये सोमायमित्राय*वरुणायेन्द्राये न्द्राग्निभ्यां*विश्वेभ्योदेवेभ्यः ॥१९९॥प्रजापतयेऽनुमत्यै* धन्वन्तरये वास्तोष्पत*ये ऽग्नये स्विष्टिकृतेच ॥२००॥ ततोऽन्नशेषेणचबलिमुपहरेत्*इत्याभव्याभ्यामभितःपूर्व्वेणाग्नेः ॥ अरानामासीतिललानामासीति ॥ २०१ ॥ नितन्नी नामासीति दक्षिणका*नांसासीतिसर्व्वासाम्‌ ॥२०२॥ नन्दिनिसुभगेसुमङ्गलिभद्र*कालीतिस्वस्थि*पुभिप्रदक्षिणाम्‌ ॥ २०३ ॥ स्थूणायां ध्रुवायां श्रियै*हिरण्यकेश्यै वनस्पतिभ्योधर्म्मा*धर्म्मयोर्द्वारे ध्रुवायै च ॥ २०४॥ उदपानेवरुणा य*विष्णवइत्युलूखले*मरुद्भ्यइतिदृषदि ॥ २०५ ॥ उपरिशरणेवैश्र*वणायराज्ञेभूतेभ्यः*स्येन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यः ॥ २०६ ॥इतिपूर्व्वाङ्गे। यमाययमपुरुषेभ्यइतिदक्षिणाङ्गे।वरुणायवरुणपुरुषेभ्यइतिपश्चाङ्गे सोमायसोमपुरुषेभ्यइ त्युत्तराङ्गे ॥ ब्रह्मणेब्रह्मपुरुषेभ्यइतिमध्ये। ऊर्द्ध्वमाकाशायदिवाचरेभ्योभूतेभ्यइतिस्थण्डिले। नक्तञ्चरेभ्यइति नक्तं ॥ २०८ ॥ ततोदक्षिणाग्रेषुदर्भेषु*पित्रे पितामहायप्रपितामहाय*मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै । २०९ ॥ स्वनामगोत्राभ्याञ्च*पिण्डनिर्व्वपणं कुर्य्यात्‌*पिण्डानाञ्चानुलेपन*पुष्पधूप नैवेद्यादिदद्यादिति ॥२१०॥उदककलसमुपनिधाय*स्वस्तिवचनं वाचयेत्‌ ॥ श्वकाकश्वपचानां बलिं भुविनिर्व्वपेत्‌ ॥ २११ ॥ भिक्षाञ्चभिक्षवेदद्यात्‌ * दतिथिपूजनेच*परं कालमधितिष्ठेत्‌ ॥ २१२ ॥ सायमतिथिं प्राप्तं*प्रयत्नेनैवार्चयेत्‌ *दनधिनमतिथिं *गृहेनैवा सयेत्‌ ॥ २१३ ॥ यथावर्णानां ब्राह्मणः*प्रभुर्यथास्त्रीणां भर्त्ता*तथागृहस्थस्यातिथि*स्तत्पूजाया स्वर्गमाप्नोति

॥ २१४ ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते । तस्मात्सुकृतमादाय दुष्कृतन्तु प्रयच्छति ॥ २१५ ॥ एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ॥ अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ २१६ ॥ नैकग्रामीणमतिथि* मित्यादिकानि मनूक्तवचनानि* सर्व्वाणि विष्णुनाप्युक्तानि ॥ २१७ ॥ ॥ * ॥ इत्येवं तपसा युक्त* देवाद्विष्णुर्यावान्प्रकारविशेष * ऋषिभिर्वक्तव्यावानेव *धर्म्मस्य प्रकारविशेषो ज्ञातव्यः ॥ २१८ ॥ श्रुतिद्वैधं हि यत्र स्यात्तत्र धर्म्मावुभौ स्मृतौ । यथा सन्ध्योपासनाया विशेषो विदभेदतः ॥ २१९ ॥ कात्यायनेन चोक्तं *विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणकत्वे तु न्याय एष प्रकीर्त्तितः । इति ॥ २२० ॥ ० ॥ २२१ ॥ अथ यत्पूर्व्वमुद्दिष्टं * महायज्ञविधानञ्च *श्राद्धकल्पञ्च शाश्वत* मिति तन्महायज्ञविधानोत्तरम् । शाश्वतं नित्यं श्राद्धकल्पमाह*पितृयज्ञन्त्वित्यादि ॥ १ ॥ १२२ ॥

पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १२२ ॥

अग्निमानित्यधिकारो* यानत्पञ्चमाध्यायसमाप्तिं स्यात्* पितुः सपिण्डीकरणा*दह्वं गृहीतवैवाहिकाग्निरं ही ॥ १ ॥ विप्रादिश्चन्द्रक्षयेऽमावास्यानाम* यातिथिर्भवति तस्यां * पितृयज्ञं पञ्चमहा*यज्ञेषु मध्ये यन्नितं *श्राद्धं तत्पिण्डदानान्तं ॥ २ ॥ निर्व्वर्त्त्य निष्पाद्य प्रागुक्तदेवा*न्मासानुमासिकं मासा* इनुमासं भवं प्रतिमासं पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात् ॥ ३ ॥ उक्तञ्च कात्यायनेन * पितुःसपिण्डनं कृत्वा* कुर्यान्मासानुमासिकमितितेन * पितुःसपिण्डीकरणश्राद्धादूर्द्ध्वं ॥ ४ ॥ वैवाहिकाग्निं गृहीत्वा मासानु*मासिकं कुर्यादत्र एतच्छ्राद्ध* मग्निमतैव कर्त्तव्यमुक्तं ॥ ५ ॥ ० ॥ १२२ ॥ ननु कथमिदं श्राद्ध * पिण्डान्वाहार्यकमित्याचाते इति* तत्राह पितॄणामित्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १२३ ॥ ० ॥

पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः । तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः । १२३ ॥

पूतस्यामनुष्यास्यामासस्थितिस्य * तिथ्यात्मकस्तत्र भवं मासिकं *पितॄणामह्निकृष्णपक्षे स्वतिथौ ॥ १ ॥ नित्यश्राद्धपिण्डादेव*पितृभिराहार्यं भोज्यं * यत्तत्पिण्डादन्वाहार्यं श्राद्धं विदुः ॥ २ ॥ तच्च मासिमासामिषामावास्यायां तिथौ* प्रशस्तेनामिषेण प्रयत्नेन* हरिणादिमांसेन निवाहाग्नौ * पक्वेनाग्निमता प्रयत्नात्कर्त्तव्यं ॥ ३ ॥ ननु बृहन्नारदीये *मांसदानं तथा श्राद्धे *इत्यादिना कलियुगे* मांसश्राद्धं वर्ज्यमुक्तं *कथमिदं श्राद्धं कलौ कर्त्तव्यं स्यात् ॥ ४ ॥ तत्राह प्रमादी नेदं *कलौ कर्त्तव्यानयामनुनोक्तं *कृते तु मानवो धर्म्म* इति पराशरवचनात् ॥ ५ ॥ तत्र प्रायेणाग्निकलौ निरग्नयो* द्विजास्तन्निरग्निकर्त्तव्यतया* वर्जनमुक्तं नाग्निमत इति ॥ ६ ॥ ० ॥ १२३ ॥ ० ॥ तत्रविधि*माह तत्र*ये भोजनी*या इत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १२४ ॥

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः । यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः । १२४ ।

तत्र श्राद्धे ये द्विजोत्तमा ब्राह्मणाः* पात्रान्नं भोजनीयाः स्युः* ये च वर्ज्जनीयास्तथा * ॥ १ ॥ यावन्तो ब्राह्मणा यैश्चान्नैः श्राद्धे *ऽर्च्चनीया भवन्ति तांस्तु* सर्व्वानशेषतो युष्मा*नहं प्रवक्ष्यामीति ॥ २ ॥ ० ॥ १२४ ॥ यावन्तस्तिथइत्युक्तं तदपि म*वक्ष्यति द्वौ दैव इत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १२५ ॥ ० ॥

द्वौ दैवे पितृकार्य्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १२५ ॥

सुसमृद्धोऽपीतिवचने* नैतद्धममावास्यायां *श्राद्धे दैवे देवार्थे* द्वौ ब्राह्मणौ वन्निमान् भोजयेत् ॥ १ ॥ पितृकार्य्ये त्री न्भोजयेत् *एकं हि पितुरर्थे* पितामहस्यैकं प्रपितामहस्य* चैकमित्येवं त्रीनिति* पञ्च ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ २ ॥ अग्निमता कर्त्तव्योऽस्मिन् मातामह * पक्षे श्राद्धं न विधेय * मिति ज्ञापयन्नाहैकै * कमुभयत्र वेति ॥ ३ ॥ उभयत्र दैवे पित्र्ये * कार्य्ये चैकैकं वाग्निमान् * ब्राह्मणं भोजयेत्तथा च ब्राह्मणं * मेकं दैवे पित्रादिषु * त्रिष्वेकं ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ ४ ॥ श्राद्धे वर्जनीयं यद्यद्वा तत्तत् *सर्व्वं वर्ज्जयित्वा वैश्वदेविकाग्नौ* पक्वान्नमग्निमान् ब्राह्मणान् भोजयेत् *तथा भोजनमन्नं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ ५ ॥ दैवार्थं त्वाहृता *देवालये स्थापयेद्वा *पित्र्ये ब्राह्मणमेकं भोजयेदिति *वशिष्ठेनाप्युक्तं स्वसंहितायां ॥ ६ ॥ द्वौ दैवे पितृकार्य्ये त्रीन्* एकैकमुभयत्र वा* भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि* न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ ७ ॥ सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ८ ॥ अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् । शुभशीलोपसम्पन्नं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ॥ ९ ॥ यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु ॥ १० ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत् । प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ ११ ॥ इति वशिष्ठोक्तं वेद*पारगशुभशीलोप*पन्नसर्व्वलक्षणयुक्तैकब्राह्मण*भोजनविधानं पितृ*कार्य एव न तु दैवे ॥ १२ ॥ दैवपक्षस्यान्नं पात्रे* उद्धृत्य देवगृहे तु*नीत्वा स्थापयित्वा तमेकं ब्राह्मणं *श्राद्धविधिना भोजयित्वा*तदन्नं वह्नौ क्षिपेदिति ॥ १३ ॥ एष वेदपारगैक*ब्राह्मणभोजनश्राद्ध*विधिः श्रद्धायुक्तः पूर्व्वं *द्वौ दैव इत्याद्युक्तैव ॥ १४ ॥ वेदपारगब्राह्मण*उक्तो व्यासेन तद्यथा* मीमांसते च यो वेदान् षड्भिरङ्गैः सविस्तरैः । इतिहासपुराणानि स भवेद्वेदपारगः इति ॥ १५ ॥ एवं याज्ञवल्क्येन*युग्मान्दैवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च । परिस्रुते शुचौ देशे दक्षिणाप्लवने तथा ॥ १६ ॥ इत्यग्निमता कर्त्तव्यः *पार्व्वणश्राद्धे विधिरुक्तस्ततः*परस्मोके न द्वौ दैवे* प्राक्त्रयः पित्र्य इत्यनेन ॥ १७ ॥ यो विधिरुक्तः स निरग्निकर्त्तव्यः * विधिर्लिखितर्षिवाक्येन कार्थत्वात् * इत्यथा पुनरुक्तिदोषो भवति ॥ १८ ॥ अनग्निकप्रकरणे * तद्वचनदर्शयिष्यते*गोभिलेनाप्येवमुक्तं ॥ १९ ॥ अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो * दद्यात्पञ्चमीप्रभृति * वापरपक्षस्य यदहः * रुपपद्येत तदहः ॥ २० ॥इति ॥ अत्राग्निमानित्यधिकारादत्र* हस्तं घृयं तेन पितृभ्य इति * पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः २१ ॥ नवपितृपितामहप्रपितामहमातामहप्रमाता * महवृद्धप्रमातामहेभ्य एकैं * कमुभयत्रेत्युक्तः ॥ २२ ॥ एतत्साग्निककर्त्तव्यमभिप्रेतं * यज्ञेनाप्युक्तं यथा ॥ २३ ॥ द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रींस्तु*पित्र्ये चोदङ्मुखांस्तथा । भोजयेद्विविधान्विप्रा* नेकैकमुभयत्र वा ॥ २४ ॥ भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ देवे कृत्वा च नैवेद्यं पश्चाद्वह्नौ तु तत्क्षिपेत् ॥ इति ॥ २५ ॥ अत्र देशे देवायतने देशे * वाशिष्ठवचनदर्शनात्* तेनोभयोस्तुल्याकारता भवतीति ॥ २६ ॥ गौतमेनाप्युक्तं यथा* अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो* दद्यात्पञ्चमीप्रभृति* वाऽपरपक्षस्य यथाश्रद्धं ॥ २७ ॥ नवावरान्भोजयेदयुजो यथोत्*साहं वा ब्राह्मणान् श्रोत्रियानिति ॥ २८ ॥ अत्र नवावरानिति*द्वौ दैवे पित्रादिषु त्रि*ष्वेकैकस्मिन्स्त्रीनित्येवं *नव ब्राह्मणान् पित्र्ये भोजयेत् ॥ २९ ॥ अयुजो वा दैव एकं पित्रादिषु त्रिष्वेकैकं ब्राह्मणम् ॥ ३० ॥ ० ॥ विष्णुनाप्येवमेवोक्तं *द्वौ दैवे प्राङ्मु

ोऽस्य * पित्रा कार्यां उदङ् मुखान्*एकं कत्तभयत्र वा ॥ इति ॥ २१ ॥ आश्वलायनस्य हि च * दैवएकं पितादि
मात्रकै * कर्त्ता कैकमेकं वा * नत्वेवचैकं सर्व्वेषाम् ॥ इति ॥ २२ ॥ अत्रपित्रादित्रयस्यैकैकस्येति*
पितरेकं पिता*महस्यैकं प्रपितामह * शेषत्रयं पित्रादित्रयस्यैकैकम् ॥ २३ ॥ दैवएकं पित्रादित्रयस्यैकं
नत्वेकं सर्व्वेषां दैव*पित्रादित्रयाणामिति ॥ २४ ॥ सर्व्वेषामितिवचनात्*दैवपित्र्याणामेकं.* ब्राह्म
णभोजयेदिति ॥ २५ ॥ तेनदैवार्थं द्रव्यमुद्धृत्यदेवे*स्थापयित्वापित्रादिषु *कब्राह्मणोनप्रतिषिद्धः ॥ २६ ॥
वशिष्ठोक्तं नविरुध्यते*दैवद्रव्यमात्रतस्यौ*प्रक्षेपणवचनात् ॥ २७ ॥ इत्याग्निमतांकर्त्तव्या * पार्व्वणे विधिसङ्ग्रान*
कार्यं सुक्तं लिखितेनयथा ॥ २८ ॥ अनग्निकोयदाविप्रःश्राद्धंकरोतिपार्व्वणम् । तत्रमातामहानाञ्चकर्त्तव्यं
यंसदा इति ॥ ३९ ॥ एवमेवाश्वलायनोक्तं यथा*दैवेप्राक्त्रयःपित्र्ये उदगेकैकमेवच । मातामहा
मप्येवं तन्त्रं वावैश्वदेविकमिति ॥ ४० ॥ गोभिलेनापानग्निनाक्रियमाणे * पार्व्वणे वाक्यमुक्तं ॥ ४१ ॥ पितृ
पितामहेभ्यः*प्रपितामहेभ्योमाता*महेभ्यःप्रमातामहेभ्यो* वृद्धप्रमातामहेभ्यःस्वधोच्यतामिति ॥ ४२ ॥
शौनकलेनोक्तं *पितरोयत्रपूज्यन्ते *तत्रमातामहादयः । अविशेषेणपूज्याःस्युरविशेषान्नरकं व्रजेत् ॥ इति
॥ ३ ॥ मार्कण्डेयपुराणे च * पितृणामयुजश्चाम युग्मान्दैवेद्विजोत्तमान् । एकैकं वापितृणांचदेवानाञ्चस्व
क्तितः ॥ ४४ ॥ तथामातामहादीनां तुल्यं वावैश्वदेविकम् । पृथक्तयोस्तथाचान्येकेचिदिच्छन्तिमानवाः ॥ ४५ ॥
ङ्मुखौदैवसङ्ख्यौपित्र्यान् कुर्यादुदङ् मुखान् ॥ तथामातामहादीनां विधिरुक्तोमणीषिभिः ॥ इति ॥४६॥
नपुराणे चप्रोक्तं * स्नातान्शुचीन्ब्राह्मणान्द्वौ * प्राङ् मखौदैवकर्म्मणि । उपवेश्यत्रीन्पित्र्ये स्मैकैकमुभयत्र
॥ ४७ ॥ एवमातामहादीनां श्राद्धं रपिचकारयेत् ॥ इति ॥ एतेनानग्निकोपिश्राद्धे भोजामे * वान्नं ब्राह्म
नभोजयेत्*नत्वभक्ष्यामन्नं भोजयत् ॥ ४८ ॥ अभोज्यं ह्यन्नमग्नौ वाह्निकाग्नौ * पक्वं तेनान्नेनपञ्चयज्ञादि*गृह्य
विधानस्य* भावेनवृथापाकत्वात् ॥ ४९ ॥ तदुक्तं मनुनायथा*योऽगृहीत्वाविवाहाग्निं गृहस्थइतिमन्यते ।
न्नं तस्यनभोक्तव्यं वृथापाकोहिसस्मृतः ॥ ५० ॥ स्वयम्भाभक्तं वक्ष्यते * अनर्चितं वृथापाकमवीरायाश्चयोषित
त ॥ ५१ ॥ अङ्गिराअप्युवाच*दुष्कृतं हिमनुष्याणामन्नमाश्रित्यतिष्ठति । योयस्यान्नं समश्नातिसतस्याश्ना
ति किल्बिषमिति ॥ ५२ ॥ तर्हिपङ्क्तिपावननिरग्निकस्यान्नं नभुङ्क्तेकथं * तेनश्राद्धं कर्त्तव्यं सा * दितिचेत्
क्तं प्रचेतसायथा ॥ ५३ ॥ आपद्यनग्नौतीर्थेषुचन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धंद्विजैःकार्यं शूद्रेणापसदैव
ोति ॥ ५४ ॥ उशनसाप्युक्तं । निरग्निरध्वगोवापितथैववासनान्वितः । आमश्राद्धंद्विजःकुर्याद्वृषलस्तुसदै
हि ॥ ५५ ॥ तत्रापिब्राह्मणाभावे*कुशमयं ब्राह्मणं तु* श्राद्धमामान्नेनकुर्यात्*तद्दर्शितं प्राक् ॥ ५६॥ १२९ ।
नुकस्माद्ब्राह्मणानां *विस्तरेसुसम्भवेपि*नप्रसजतेतत्राह* सत्क्रियेत्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥ ० ॥ १२६ ॥ ० ॥

। सत्क्रियादेशकालौचशौचंब्राह्मणसम्पदः। पञ्चैताविस्तरोहन्तितस्मान्नेहेतविस्तरम्।१२६।

श्राद्धे ब्राह्मणसम्पदो*वैगुण्याभावाद्धिसत्*क्रियाचदेशस्कालस्च*शौचञ्चेताः पञ्चयस्मात्॥ १ ॥ब्राह्मणा
ां विस्तरोहन्ति*तस्माद्ब्राह्मणानां विस्तरं *सम्भवेपिनेहेत ॥ २ ॥ तत्रसत्सेजना क्रिया* स्वजातिविहितं कर्म्म*
गोऽलेपवत्त्वमार्गः*कालःश्राद्धकालःशौचं शुचिभावः ॥ ३ ॥ सम्पद्नितब्राह्मणानां * विस्तरस्याप्राप्तिरेषथा *

श्राद्धकाले कष्टं भवति* क्वचित्सगात्कचिन्न भवतीति ॥ ४ ॥ ० ॥ १२६ ॥ ० ॥ अमावास्याश्राद्धस्य फलमाह*
प्रथिताप्रेतकृत्येत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १२७ ॥

प्रथिताप्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये । तस्मिन्युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥१२७॥

प्रेतस्याकृतस्याकृता* क्रियाविधुक्षये ऽमावास्यायामेषा *पित्र्यं नाम प्रथिताऽस्ति ॥ १ ॥ तस्मिन्पित्र्ये ऽमावास्याश्राद्धे* पारलौकिके कर्म्मणि एव* युक्तस्य जनस्य ॥ २ ॥ लौकिकी प्रेतकृत्यातत् * प्रेतानां श्राद्धादिक्रिया* स्तपुत्रादापतनोत्पादनाक्रियात् *नित्यमेवैतागच्छति ॥ ३ ॥ ० ॥ १२७ ॥ ननु तत्र कीदृशाद्ब्राह्मणाएव * भोजनीया इत्यत* श्रोत्रियायेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १२८ ॥ ० ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥१२८॥

यश्छन्दोऽधीते स श्रोत्रियो ब्राह्मणो* भवतीत्यर्हत्तमः श्राद्धे *भोजनाय योग्यतमः* तस्मै श्राद्धे हव्यकव्या* द्रव्याणि दातव्यानि ॥ १ ॥ कस्मादित्यत आह* तस्मै श्रोत्रियाय दानं *दातृभिर्दत्तं महाफलं भवति ॥ २ ॥ ० ॥ १२८ ॥ ननु बहुभोजनी * यदा वंश्ये श्रोत्रियनष्टौ * ब्राह्मणान्नप्राप्नोति * तर्हि कथं श्राद्धं कुर्य्यात् * इत्यत आह एकै-
केत्यादि ॥ १ ॥ १२९ ॥

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्बहूनपि ॥१२९॥

सम्यग्बोधि पुरुषः खलु श्रोतां श्रोत्रियाणां* मध्यात्सोपात्तौ वा दैवे *पित्र्ये चैकैकमपि* विद्वांसं श्रोत्रियमेव भोजयेत् ॥ १ ॥ तेन पुष्कलं मनोज्ञं *फलमाप्नोतितया* पामन्त्रज्ञानश्रोत्रियान्* बहूनपि न भोजयेत् ॥ २ ॥ ० ॥ १२९ ॥
ननु कथं जानीयात्कः * श्रोत्रियःकोवानेति * आह दूरादेवेत्यादि ॥ १ ॥ १३० ॥ ० ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥१३०॥

यत्र यो ब्राह्मणोऽस्ति स * कीदृशस्तद्वंशसन्धानपराग एव * दूरादेव वेदपारगं ब्राह्मणं * परीक्षेत परम्परया ॥ १ ॥ स हि हव्यकव्यानां * प्रदाने तीर्थमिव * सोऽतिथिरेव च * श्राद्धकारिणां स्मृतः ॥ २ ॥ ० ॥ १३० ॥
ननु कस्मादेतोश्रोत्रिय एव मान्य* इत्यत आह सहस्र *मित्यादिस्लोकद्वयम् ॥ १ ॥ ० ॥ १३१ ॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१ ॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुद्ध्यतः ॥१३२॥

हि यस्मादनृचां ब्राह्मणानां *सहस्राणां सहस्रं ब्राह्मणा* यत्र श्राद्धे भुञ्जते* तत्तेन स तत्फलं स्यात् ॥ २ ॥ मन्त्रविदेको ब्राह्मणः* प्रीतः श्राद्धभोजनेन* कर्म स्तान सर्वाननृचः* सहस्रगुणितानेव* सहस्रब्राह्मणान् धर्म्म* तः सामेनैर्वार्हतीति ॥ ०॥ १३१ ॥ ज्ञानोत्कृष्टायेत्यादि ॥ १३२ ॥ पितृश्राद्धे देयद्रव्याणि कव्यानि* दैवो दैवे देयद्रव्याणि हवींषि* तानि ज्ञानोत

कष्टाय वै देयानि स्युः ॥ १ ॥ न तु ज्ञाननिष्ठाय * ब्राह्मणाय देयानि स्युः * पापमोक्षार्थं कर्त्तव्ये * कर्म्मणि ब्राह्मणं कस्मै च * पूजनान्तरं दद्यादिति * न त्वधार्म्मिकपूजनात् । २ ॥ तत्र दृष्टान्तमाह न हीत्यादि * हि यस्मादसृग्दिग्धौ हस्तौ न * रुधिरेणाशुद्धौ शोधयितुं शक्यौ तथा ॥ ३ । ० ॥ १२२ । ० । ननु यद्यब्राह्मणाः किं न धार्म्मिका * इत्यत आह यावत * इत्यादिकमेकं श्लोकम् ॥ १ ॥ ० ॥ १३२ ॥

यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥ १३३॥

अमन्त्रविद्ब्राह्मणो हव्यकव्येषु * यावतो ग्रासान् ग्रसते ॥ १ ॥ तममन्त्रविदं विप्रं * हव्यकव्ये भोजितवान् * प्रेत्य परलोके दीप्त * शूलर्ष्टि नामकास्त्राणि * सुतप्तानयोगुडान् ग्रसते इति ॥ २ ॥ ० ॥ १३३ ॥ ० । ननु तर्हि किं ज्ञानी तत्कष्टाय वै * ब्राह्मणाय हव्यकव्यानि देयानि * नानेकभोब्राह्मणेभ्यः * तत्राह ज्ञाननेत्यादि ॥ १ ॥ १३४ ॥

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४ ॥

बहुविधा ब्राह्मणाः सन्ति तत्र * ज्ञाननिष्ठादयश्चतुर्विधा * ब्राह्मणा हव्यकव्यार्हाः ॥ १ ॥ ० ॥ १३४ ॥ तत्र कस्य किं देयमित्यत आह * ज्ञाननिष्ठेष्वित्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १३५ ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ १३५ ॥

तेषां मध्ये ज्ञाननिष्ठेषु विप्रेषु । * । कव्यानि पितृदैवदेयद्रव्याणि * प्रतिष्ठाप्यानि भवन्ति * न तु तपोनिष्ठादिषु ॥ १ ॥ हव्यानि तु देवदेयानि द्रव्याणि * यथान्यायं समानरूपेणैव * चतुर्ष्वेतेषु सर्व्वेषु प्रतिष्ठाप्यानि ॥ २ ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥ अत्र संशयस्तथापा * सिद्धान्तमाह श्लोकद्वयेन * अश्रोत्रियेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १३६ ॥

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥
ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति । १३७ ।

यस्य पिता न श्रोत्रियो * वेदपारगो न भवति * पुत्रो वेदपारगः स्यात् ॥ १ ॥ यस्य पुत्रो न श्रोत्रियो * वेदपारगो न च स्यात् * तस्य पिता वेदपारगो भवति * तयोः को हव्यकव्यार्हः * इति संशये सत्यात ॥ १ ॥ ० ॥ १३६ ॥ ० ॥ तत्राह ज्यायांसमित्यादि ॥ १३७ ॥ अनयोरश्रोत्रियपितृकवेद * पारगवेदपारग * पितृकाश्रोत्रिययोस्तु * मध्ये तं ज्यायांसं विद्यात् * यस्य पिता श्रोत्रियः स्यात् ॥ १ ॥ तर्हि किं स हव्यकव्यार्हो भवति * इत्यत आह मन्त्रेत्यादि ॥ २ ॥ श्राद्धमन्त्रेणास्य पूजनार्थन्तु * तस्मादितरोऽश्रोत्रिय * पितृको वेदपारगः * सत्कारमर्हतीत्येवेति ॥ ३ ॥ तस्मात्तस्मै हव्यकव्यानि देयानि * न त्वश्रोत्रियायाश्रोत्रियपुत्राय * मन्त्रसम्पूजनार्हत्वाभावादिति ॥ ४ ॥ ० ॥ १३७ ॥ ० ॥ ननु ज्ञाननिष्ठो मित्रं दिव्यस्तु * तर्हि तस्मै देयानि न * वेत्यत आह नेत्यादि ॥ १ ॥ ० १३८ ॥

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् ॥ १३८ ।

श्राद्धे श्रोत्रियं मित्रं न * भोजयेदितिवं यान्तरजातं *सुहृज्जनं नभोजयेत् ॥ १ ॥ सचेदुपस्थितोवर्त्तते*तदा धनैरस्य तं ग्रहोमित्रतो * रक्षणीयोभवतीति ॥ १ ॥ तर्हि किं यःश्चत् श्रोत्रिय*स्तं भोजयेदित्यतआह *नारिं नमित्रमित्यादि ॥ २ ॥ यं श्रोत्रियं नारिं नच*मित्रं विद्यात्तं ब्राह्मणं * श्राद्धे भोजयेदितिशेषम् ॥ ३ ॥ ० ॥ १३८ ॥ ० ॥ ननुमित्रश्रोत्रियभोजनेश्राद्धे * कादोषस्तत्रातआह *यस्यमित्रेत्यादिश्लोकेन । १ ॥ १३८ ॥

यस्यमित्रप्रधानानिश्राद्धानिचहवींषिच । तस्यप्रेत्यफलंनास्तिश्राद्धेषुचहविःषुच ॥१३९

यस्यश्राद्धानिकर्म्माणि * पित्र्यदैवानिद्रव्याणि*हवींषि दैवेयानि*मित्रप्रधानानिभवन्ति ॥ २ ॥ गुणवद्ब्राह्मणेष्वधिका*मित्रश्रोत्रियाश्चल्पेऽमी * त्रिषुवाब्राह्मणेषुद्वौ* मित्रश्रोत्रियौस्याताम् ॥ ३ ॥ तस्यप्रेत्यामुत्रापर*लोके तेषु*श्राद्धेषुकव्येषुहविःषुचफलंनभवति ॥ ४ ० ॥ १३९ ॥ तर्हिचोर्ध्वमित्राणिकिं*कर्त्तव्यानिभवन्तीत्य * तआहयइत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १४० ॥

यःसङ्गतानिकुरुतेमोहाच्छ्राद्धेनमानवः । सस्वर्गाच्च्यवतेलोकाच्छ्राद्धमित्रोद्विजाधमः ॥१४०॥

यःश्राद्धकृन्मानवोमोहात्*श्राद्धेनकर्त्तानद्रव्येण * मित्राणिसङ्गतानिकुरुते*सस्वर्गात्लोकात्तच्यवते ॥ १ ॥ सखलुश्राद्धमित्रो * द्विजाधमोभवति*यस्माच्छ्राद्धंद्रव्यं मित्रार्थं यस्यास*श्राद्धमित्रइत्युच्यते*तस्मात्सद्विजानामधमः । २ ॥ ० ॥१४० ॥ ० ॥ ननुकस्माद्धेतोःसद्विजाधमइ*त्यतआहसम्भोजनीत्यादि ॥ ३ ॥ १४१ ॥

सम्भोजनीसाभिहितापैशाचीदक्षिणाद्विजैः । इहैवास्तेतुसालोकेगौरन्धेवैकवेश्मनि ॥१४१॥

श्राद्धेमित्राणिभोजयित्वा*यादक्षिणादीयतेसा*दक्षिणापैशाचीद्विजै* रभिहिताकस्माद्यतः*सम्भोजनीभोजनेन*समंभुज्यतेतेनैव ॥ १ ॥ इहैवलोकेसादक्षिणानतु*परलोकेफलदा* यथैकवेश्मन्यन्धागौः ॥ २ ॥ ० ॥ १४१ ॥नन्वनृचांसहस्राणां*सहस्रब्राह्मणभोजनसमानं*मन्त्रविदेकब्राह्मण*भोजनफलंभवति ॥१॥तर्हिकिमनृचांसहस्राणां*सहस्रब्राह्मणानांश्राद्धेतु * भोजनंविहितंभव* तीत्यतआहयथेत्यादि ॥ २ ॥ ० ॥ १४२ ॥ ० ॥

यथेरिणेबीजमुप्त्वानवप्तालभतेफलम् । तथानृचेहविर्दत्त्वानदातालभतेफलम् ॥ १४२ ॥

ईरिणे मूषरभूमि*स्तत्रवप्तावीजमुप्त्वा*यथाफलंनलभते* तथानृचेब्राह्मणाय * दाताहविर्दत्त्वाफलंनलभते ॥ ३ ॥ ० ॥१४२ ॥ ० ॥ श्रोत्रियायश्राद्धेभोजयित्वादत्त * दक्षिणाफलमाह * दातॄनित्यादिश्लोकम् ॥ ३ ॥ ० ॥ १४३ ॥

दातॄन्प्रतिग्रहीतॄंश्चकुरुतेफलभागिनः । विदुषेदक्षिणांदत्त्वाविधिवत्प्रेत्यचेहच ॥१४३॥

श्राद्धेभोजयित्वाविदुषेविधिव*द्दत्तादक्षिणादातॄन्नन्*प्रतिग्रहीतॄंश्चप्रेत्य*परलोकेचेहलोके* फलभागिनःकुरुते। १ ॥ ० ॥ १४३ ॥ ननुरिंश्राद्धेभोजयित्वाकिंफल*माप्नोतीत्यतआह*कामंश्राद्धइत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १४४ ॥ ० ॥

कामंश्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रंनाभिरूपमपित्वरिम् । द्विषताहिहविर्भुक्तंभवतिप्रेत्यनिष्फलम् ॥१४४

श्राद्धे कामं यथासात्तथा*प्रतिषिद्धं मित्रमपि* कदाचिद्द्वेष्यं तथापि*भिक्षमपि अरिं नार्चयेत् ॥ १ ॥ कस्मात् हि यस्माद्द्विषता*शत्रुणा भुक्तं हविः प्रेत्य * परलोकं गतस्य निष्फलं भवेत्*मित्रभोजनादधिकनिष्फलं स्यात् । २ ॥ ॥ १४४ ॥ तर्हि कं दाचिन्मित्रं श्राद्धे भोजयितुमर्हतीत्याशङ्क्याह*यत्नेनेत्यादिकं ॥ ३ ॥ ० ॥ १४५ ॥

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्। शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् १४५

श्राद्धे बह्वृचमधीतैकशाखं*यत्नेन भोजयेद्यतो*विनैकशाखाध्ययनं *न बह्वृचत्वं स्यात्*विपुलतब्रह्मचर्यं स्यात् ॥ १॥ वेदपारगं यत्नेन*भोजयेत्तल्लक्षणन्तु* व्यासेनाभिहितं यथा ॥ २ ॥ मीमांसते च यो वेदान् षड्भिरङ्गैः सविस्तरैः । इतिहासपुराणानि स भवेद्वेदपारगः ॥ इति ॥ ३ ॥ शाखान्तगमध्वर्युं यजुर्वेदस्य* सम्पूर्णशाखाध्यायी यो* अध्वर्युः कर्म्मकर्त्ता भवति * तञ्च यत्नेन भोजयेत् ॥ ४ ॥ एतेन तदुक्तम्भवति एकशाखा * ध्यायी चाद्विसुत ब्रह्मचर्यो भवति ततः स * बह्वृचाग्र्यमाह्नः स्यादिति ॥ ॥ ५ ॥ समाप्तिकं छन्दोगन्तु * सम्पूर्णसामवेदाध्यायिनं श्राद्धे * यत्नेन भोजयेदिति ॥ ६ ॥ एतद्विद्वान् प्रमादीत् व्याचष्टे * बह्वृचं मन्त्रब्राह्मण*एकशाखाध्यायिनं ॥ ७ ॥ तथाविधमेव यजुर्वेदिनं* वेदपारगं शाखायाश्चान्तगं * ब्राह्मणं यत्नेन श्राद्धे भोजयेत् ॥ ८ ॥ समाप्तिकः सर्वैरेव मन्त्रैर्मन्त्र * ब्राह्मणात्मकत्वम्*शाखाध्येताभिहितः ॥ इति ॥ ९ ॥ तदसद्वित्तब्रह्मचर्य्यबालेन सदोषत्वाद्बह्वृचम् वेनसदोषत्वात् ॥ १० ॥ ० ॥ १४५ ॥ ० ॥ एषां श्राद्धभोजने गुणमाह* एषामन्यतमेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १४६ ॥

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः। पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी १४६

एषां सम्पूर्णर्ग्वेदाध्यायि*वेदपारगशाखान्तगा * ध्वर्युसमाप्तिकच्छन्दोगा*इति चतुर्णामन्यतमः ॥ १ ॥ यस्य पितॄणां श्राद्धं हव्यकव्य*मर्च्चितः सन् भुञ्जीत तस्य पितॄणां साप्तपौरुषी * तृप्तिः शाश्वती स्यादिति*प्रानियमेनोक्तिरेता । २ । तेनैतेभ्योऽन्यथा * विधाब्राह्मणा न श्राद्धे *भोजनीयाः स्युरित्युक्तं ॥ ३ ॥ १४६ ॥

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः। अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः। १४७।

एष इत्यादि ॥ १४७ ॥ एष बह्वृचादिचतुर्विधाय * ब्राह्मणाय हव्यकव्ययोः प्रदाने * कल्पः प्रथमः श्रेष्ठो वेदितव्यः । १ । अस्याकल्पस्यानुकल्पोऽल्पकल्प * स्त्वयं वक्ष्यमाणः सदा*सद्भिरनुष्ठितो ज्ञेयः ॥ २ ॥ १४७ ॥ स चानुकल्प उच्यते*मातामह*मित्यादिकं ॥ ३ ॥ १४८ ॥

मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् १४८

न श्राद्धे भोजयेन्मित्र *मिति सामान्यतो यो मित्रभोजन*प्रतिषेधः पूर्व्वं कृतः । १ । तस्यापवादेऽनुकल्पान्*मित्रविशेषान् मातामहादीन् बह्वृ*चादिचतुष्कानन्तरम् विधानम् श्राद्धे * भोजयेत्त्वमन्त्रवित्तदः । २ । विट्पतिर्जामाता बन्धु *र्मातृस्वस्रीयपितृस्वस्रीयादिर्न*मित्रसामान्याः पुरुषः ॥ ३ ॥ १४८ ॥ ननु श्राद्धे दैवे पित्र्ये *कीदृशा ब्राह्मणा वर्ज्या*इत्यत्राह नेत्यादि ॥ १ ॥ १४९ ॥

नब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित्। पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः। १४९।

वक्ष्यन्ते स्वयं बहुविधा ब्राह्मणाः* सर्ब्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु * आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। इति। १। ब्राह्मणेनोढासु ब्राह्मणादन्य* क्षत्रियदुहितृवैश्यदुहितृषु पत्नीषु मन्त्रैर्विवाहिता* तुल्यासु पुनर्भूषु च। २। नियुक्तास्वनियुक्तासु सधवासु * यदपरब्राह्मणात् सम्भूता ये * पुत्राः कुण्डाः विधवासु गोलकाः। २। तथा पौनर्भवाश्च ये * ते पुत्रा जाता न एव * ब्राह्मणवर्णा एवेति। ३। ब्राह्मणात् स्वोढायां पत्न्यां * ब्राह्मणकन्यायां सम्भूता ये पुत्राः * ब्राह्मणात् स्वोढायां पत्न्यां * क्षत्रियकन्यायां सम्भूताः। ४। ते पुत्रा मूर्द्धाभिषिक्ताः* सवर्णा कभिपजो* ब्राह्मणात् स्वोढायां वैश्यकन्यायां पत्न्यां सम्भूता* ये पुत्रा अम्बष्ठास्ते च * सर्ब्वे जाता ब्राह्मणा एव। ५। ब्राह्मणादनुलोमायां * क्षत्रियकन्यायां वैश्यकन्यायाञ्चानूढायां * सम्भूताः पुत्राः कानीना * ये न्यायादयस्ते जाता ब्राह्मणाः इति। ६। एषां बहुविधानां कुण्डगोलक* पौनर्भवादीनां मध्ये * ये योग्या ज्ञाननिष्ठास्तपो* निष्ठास्तपःस्वाध्याय* निष्ठाः क्रियानिष्ठा वा सन्। ७। बहूचो वेदपारगः* शाखान्तगाध्वर्युरथ* समाप्तिकछन्दोगो वा* मित्रामित्रवर्ज्जं तं तं ब्राह्मणं॥ ८॥ मित्रेषु तथाविधं मातामहादिं *ब्राह्मणं दैवे कर्म्मणि* वक्ष्यमाणास्तेनादिरूपेण न *धर्म्मवित् नः परीक्षेत॥९॥ ज्ञाननिष्ठादिकं बहूचादिकञ्च *भवति तद्दैवतं तं *दैवे कर्म्मणि भोजयेत्॥१०॥ श्राद्धप्रकरणे प्रस्तुते सति श्राद्धे दैवे पक्षे इति* प्राप्ते कर्म्मणीति यदुक्तं तेनैवं *ज्ञापितमिह भवति॥११॥ श्राद्धादन्यस्मिन् दैवे* निखिलेकर्म्मणि उक्तविध ब्राह्मणं *भोजयेन्न तु स्तेनादि* रूपेण वर्ज्ज्यं परीक्षेत॥१२। पित्र्ये तु कर्म्मणि प्राप्ते *ज्ञाननिष्ठादिकं बहूचादिं माता* महादिस्वब्राह्मणं* स्तेनादिरूपेण वर्ज्ज्यं परीक्षेत॥ १३॥ प्रमादीतएतान् विगर्हितान् चोरानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान्। द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत्॥ १४॥ इति॥ वक्ष्यमाणं विस्तरत आचष्टे * धर्म्मज्ञो दैवे श्राद्धे भोजनार्थं न* ब्राह्मणं यत्नतः परीक्षेत्॥ १५॥ लोकप्रसिद्धमात्रेणासौ* साधुतया भोजयितव्यः *परीक्षा तत्र नास्ति ॥ १६॥ पित्र्ये पुनः कर्म्मण्युपस्थिते सति* पितापितामहादिभि* जनपरीक्षा कर्त्तव्येति॥ १७॥ तान् श्राद्धे न भोजयेदिति न दैवे* यत्रोभयत्र निषेधो* मनोरभिमतस्तत्र* हव्यकव्यग्रहणं वा करोतीति॥ १८॥ तदसस्कृच्छ्राद्धे हि दैव* पक्ष पितृपक्षाविति* द्वयमेव पित्र्यं कर्म्म। १९॥ एकाय पित्र्ये * दैवे कर्म्मणि न परीक्षेतेत्युक्तं * तेन पक्षत्वे दैवे* परीक्षणमुपपद्यते॥ २०॥ तस्माद् द्वयव श्राद्धे इत्युक्तं तत्रापि * दैवपित्र्योभयत्रेति * स्वयं श्राद्धे दैवपक्षे * पजनमपि हिश्राद्धं * ॥ २१॥ पङ्क्तियोग्यकादिगर्भे दत्तोपवेशनो* पाकस्य भोजनात्तत्र * पङ्क्तिदूषणं स्यादपाङ्क्तेयेनेति ॥ २२॥ १४९॥ परीक्षायाः प्राह *भोजने वर्ज्ज्यान्* ब्राह्मणानाह* ये स्तेनेत्यादि॥ १॥ १५०॥

ये स्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः। तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत्॥ १५०॥

स्तेनश्चौरः पतितो * महापापवान् क्लीवः *नपुंसको आदोप्रवान्॥ १॥ नास्तिकवृत्तयो नास्तिकसमीपे *ये ब्राह्मणास्तु नास्तिका* वादं स्थापयित्वा तांश्च * तोषयित्वार्थं लब्ध्वा जीवन्ति ते॥ २॥ हव्यकव्ययोर्देव* पितृपक्षयोर्द्दाने* एनर्हान् मनुरब्रवीत्॥ ३॥ १५०॥

जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवं तथा। याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्॥ १५१॥

जटिलमित्यादि ॥ १५१ ॥ जटिलोब्रह्मचारिवेदमध्यनच* वेदमधीतेतं विप्रं *दुर्ब्बलं गमनयक्ति* भोजनयक्तिवि हीनं क्रितबोधूर्त्तःसर्व्व द* १ येद्रानृवहूनृयाजयन्ति*पूगःकथकाश्चन्दयोरि*ताभिधानं लोके ॥ २ ॥ श्राद्धे दैवेपि त्वाचन * तान्भोजयेदितिशेषः ॥ ३ ॥ १५१ ॥

चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेनचजीवन्तोवर्ज्याःस्युर्हव्यकव्ययोः॥१५२

चिकित्सकानित्यादि ॥ १५२ ॥ देवलकसाहचर्यात्*देवं यापिनं यथैव*धर्मार्थं ये देवान्सेवन्ति*तेदेवलानस दोषाः ॥ १ ॥ तथाधर्मार्थं येब्राह्मणाः*चिकित्सन्ति तेचधर्म्मार्था*चिकित्सावृत्त्याचिकित्सन्त * उपजीवन्तितेचा दोषाः ॥ २ ॥ यथाचदेवकार्योपजीविनः*कुत्सितादेवलादेवलका *स्तेदोषवन्तःसन्तस्तथा*त्वधर्म्माचिकित्सकाःस दोषाः ॥ ३ ॥ धर्म्मशास्त्रविहितविकित्सामाहत्ति*मन्तरेणयेब्राह्मणा* श्चिकित्सन्तउपजीवन्ति* ते श्राद्धभोजनेवर्ज्याः ॥ ४ ॥ कुत्सितार्थेकन्देवलकइति*देवलमहर्षिणोक्तं * देवकार्योपजीवीच*नाम्नादेवलकोभवेत् ॥ ५ ॥ उत्पन्न मात्रन्तुब्राह्मणाभिषक्*गम्बष्ठानां धर्म्म नैव*चिकित्साहत्तिर्विहिता ॥ ६ ॥ तद्यथोशनसःसंहितायामुक्तं * विधिना ब्राह्मणात्प्राप्य्वैश्यायान्तुसमन्वकः । जातःसुवर्णइत्युक्तःसोऽनुलोमद्विजःस्मृतः ॥ ७ ॥ अथर्वणक्रियां कुर्व्वन्नि त्यानैमित्तिकक्रियां । अश्वं रथं हस्तिनं वावाहयेद्वानृपाज्ञया ॥८ ॥ सैनापत्यञ्चभैषजं कृत्वाजीवेत्तुवृत्तिषु । नृपा यां विप्रतश्चैवायात्तुयोजातःसभिषक्स्मृतः ॥ ९ ॥ अभिषिक्तनृपस्याज्ञां परिपालयेत्वैद्यकम् । आयुर्वेदमथाष्टा ङ्गं तन्त्रोक्तं धर्म्ममाचरेत् ॥ १० ॥ ज्योतिषं गणितं वापिकायिकीं वृत्तिमाचरेत् । वैश्यायां विधिनाविप्राज्जातोह्यम्ब ष्ठउच्यते ॥ ११ ॥ कृष्याजीवीभवेत्तस्य तथैवाग्नेयवृत्तिकः । ध्वजिनीजीविकाचापिचिकित्साशास्त्रजीविनः ॥ १२ स्वयम्बमनुनाप्युक्तं * मम्बष्ठे चचिकित्सित*मिति ॥ १३ ॥ तथाचधर्म्माचिकित्साहत्तित्वात्* सुवर्णकभि षगम्बष्ठानांश्राद्धे *वर्ज्जानवाधर्म्मार्थं चिकित्सकाः ॥ १४ ॥ यथाकृष्णात्रेयपुनर्वसुस्तस्य*शिष्याग्निवेशभेल* जतूकर्णपराशर*हारीतक्षारपाणय*श्चरकादयश्च पर ॥ १५ ॥ तेसर्व्वधर्म्मार्थं चिकित्सकास्तु *चिकित्सोपजी विनांन*तस्मात्श्राद्धेनवर्ज्याःस्युः ॥ १६ ॥ एभ्योन्येचिकित्साजीविनोब्राह्मणाः*श्राद्धेवर्ज्याभवन्तीति ॥१७॥ मांसविक्रयिणश्चब्राह्मणाःश्राद्धे *वर्ज्यानतुधर्मार्थं ये *मांसोपार्जकायथा*गस्त्यादयोमहर्षयः ॥ १८ ॥ हव्य कव्ययोरितिदैवे पित्र्ये च*पात्रान्नभोजनेवर्ज्याः ॥ १९ ॥ १५२ ॥

प्रेष्यग्रामस्यराज्ञश्चकुनखीश्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धागुरोश्चैवत्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा ॥ १५३

प्रेष्यइत्यादि ॥ १५३ ॥ ग्रामस्यराज्ञश्चप्रेष्यो*नेतग्रहणानन्वयः * सम्म स्यात्कद्योब्राह्मणाः*कुनखीकुनखाखारो गयान्वायः ॥ १ ॥ श्यावदन्तोयस्य*गुरोश्चप्रतिरोद्धायो*गुरुप्रतिकूलाचरणकारीस्यात् ॥ २ ॥ त्यक्ताग्निनिर ग्निर्ब्राह्मणाःसच*यश्चवार्द्धुषिकृत्तमर्णाःमन्दत*धनवृद्ध्युपजीवीस*श्राद्धे हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः ॥ ३ ॥ १५३ ॥

यक्ष्मीचपशुपालश्चपरिवेत्तानिराकृतिः । ब्रह्मद्विट्परिवित्तिश्चगणाभ्यन्तरएवच ॥ १५४ ॥

यक्ष्मीत्यादि ॥ १५४ ॥ यक्ष्मीयक्ष्मरोगवान*पशुपालोविक्रयेण* जीविकार्थं छागमेषं * महिष्यादिपोषकः ॥ १ ॥ परिवेत्तापरिवित्तिश्चोर्द्धमतो*वक्ष्यते निराकृतिस्तु* पञ्चमहायज्ञानुष्ठानत्यागेन * देवादीनां निराकर्त्ता ॥ २ ॥ छन्दोगपरिशिष्टे चोक्तं *निराकर्त्तामरादीनां सविज्ञेयोनिराकृतिः ॥ इति ॥ ३ ॥ ब्रह्मद्विट्ब्राह्मणद्वेष्टा*

गणाभ्यन्तरीणाटानादिश्रीयन्ततर्नि*विद्वः शश्वार्थोपजीवो ॥ ४ ॥ प्रमादीत वा बद्धे गणार्थो तद्वद्ध* मठादिधनोप जीवीति ॥ ५ ॥ १५४ ॥

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च। पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १५५ ॥

कुशीलवइत्यादि। १५५। कुशीलवो नृत्यवृत्तिः*अवकीर्णी ब्रह्मचारी*स्त्रीसम्पर्कगालुप्तब्रह्मचर्य इत्यर्थः*ब्रह्मचर्येव वृषलीपतिः*नानाविधा हि वृषली। १। उक्तञ्च यमेन स्वसंहितायां*प्राप्ते द्वादशमे वर्षे *यः कन्यां न प्रयच्छति। मासि मासि रजस्तस्याः* पिता पिबति शोणितम्। २। माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च। त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्। ३। यस्तां विवहते कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः। असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स ज्ञेयो वृषलीपतिः। ४। वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा। शूद्रा च वृषली ज्ञेया कुमारी च रजस्वला। ५। स्वयं पुष्पं या परित्यज्य ज्ञानाद् वृषभान् प्रसारति। वृषलीसा विविज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत्। ६। इति। एतद्विद्वान् प्रमादी*सवर्णामपरिणीय*अतः शूद्रां विवाह्य*वृषलीपतिरित्याह। ७। तद्मा धुर्यो ब्राह्मणः* सवर्णां परिणीयैव*पश्चात् शूद्रां विवहति*तस्य वृषलीपतित्वानुपपत्तेः। ८। पौनर्भवः पुनर्भूषु जातः पुत्रो*दायभागप्रकरणे *पुनर्भूर्वक्ष्यते स्वयम्। ९। काणो नष्टैकचक्षुः। यस्य चोपपतिर्गृहे इति यस्य*ब्राह्मणस्य भार्याया उपपतिः स्व* गृहे वसति ज्ञायते *नवाविज्ञायते सदर्जाः। १०। १५५।

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा। शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

भृतकेत्यादि। १५६। भृत वेतनं तद्ग्राही भृतकः सन्नध्यापक उपाध्यायो यो यस्य * तदुपाध्यायाद्यधीतवान् ब्राह्मणः। १। शूद्रशिष्यः शूद्रस्तस्य दुःकमन्त्र * दानेन शिष्यो यस्य स * चेत्स्वस्य गुरुर्गुरु * नीसानुमति प्राप्य ... वर्जनीयो वेदितव्यः। २। प्रमादीत याचेदे शूद्रशिष्यो * वांमरणादौ गुरुश्च* तस्मै तितदस्तेव ॥ ३ ॥ व्याकरणादौ शूद्राणां वेदाङ्गत्वा*ध्ययनाधिकाराभावात् ॥ ४ ॥ वाग्दुष्टः कर्कशाश्लील*वाक्यभाषी। कुण्डगोलकौ वक्ष्यति ॥ ५ ॥ परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः ॥ इति ॥ ६ ॥ इति ब्राह्मणेषु कुण्डगोलकयो* रुक्तिमर्थ्यादृष्टैव*सर्व्ववर्णेषु तु लाभ* पतनीषु च तयोनिषु*इत्यवगाह्यावांसु ॥ ७ ॥ अतश्च पतनीग्रहणा* दन्यपत्नीजनितानां *न ब्राह्मणादिजातित्वं ॥ इति ॥ ॥ ८ ॥ यदि ब्राह्मणो नापरब्राह्मण* पत्न्यां जनितौ द्वावेतौ*कुण्डगोलकौ ब्राह्मण*जातीनैव हि भवतः ॥ ९ ॥ कथं तर्हि श्राद्धे वर्ज्यौ ब्राह्मणेषु*कुण्डगोलकवर्ज्जन*मुपपन्नं भवतीति ॥ १० ॥ १५६ ॥

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा। ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १५७

अकारणेत्यादि ॥ १५७ ॥ यो ब्राह्मणो मातापित्रोर्गुरोश्च * अकारणं परित्यक्ता*यः पतितैः सह ब्राह्मै *वेदाध्ययनादिभिः*कन्यादानादिभिर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं गतः ॥ १५७ ॥

आगारदाहीगरदःकुण्डाशीसोमविक्रयी। समुद्रयायीवन्दीचतैलिकःकूटकारकः॥ १५८॥

आगारेत्यादि॥ १५८॥ द्वेषिणयःपरस्यगृहदाहकृत्*गरदप्रभृत्यर्थः*मारणार्थसंयोग* विषभक्षणा यद्दात्। १। कुण्डाशीपारिभाषिकोनयौगिक*उक्तंहिदेवलेनच। २। अमृतेजारजःकुण्डोमृतेभर्त्तरिगोलकः। यस्तयोरन्नमश्नातिसकुण्डाशीतिकथ्यते। इति। ३। यस्सोमंविक्रीणाति * यःसमुद्रपथेनगच्छतिवन्दी * स्तुतिपाठकोयस्तैलिक*स्तिलादिस्नेहविक्रयी। ४। यःकूटकारकःसाक्षी * साक्ष्यकथनेकूटस्य*मिथ्यावचनस्य कर्त्ता। ५॥ १५८॥

पित्राविवदमानश्चकितवोमद्यपस्तथा। पापरोगभिशस्तश्चदाम्भिकोरसविक्रयी॥ १५९॥

पित्रेत्यादि॥ १५९॥ पित्रासहधनाद्यर्थं*योविवदतेयोधूर्त्तो*योमद्यपोयःकुष्ठादिपापरोगी*यश्चाभिशस्तः सर्व्वाभि*शङ्कीयश्चापिदाम्भिकः॥ १॥ रसविक्रयीगोमहिषादिदुग्ध*विक्रयीचयेब्राह्मणाः॥ २॥ १५९॥

धनुःशराणांकर्त्ताचयश्चापिदिधिषूपतिः। मित्रध्रुक्द्यूतवृत्तिश्चपुत्राचार्यस्तथैवच॥ १६०॥

धनुःशराणामित्यादि। १६०। योब्राह्मणोधनुःशराणांकर्त्ता*यश्चापिदिधिषूपति* रितिज्येष्ठायांभगिन्या मनूढायांसत्यांयदि। १। कनिष्ठाभगिनीपूर्व्वमूढासातृसा* पोदिधिषूःकथिदुक्ता। २। ज्येष्ठायांयद्यनूढा मनूढायांसत्यांयदि... याकन्यायामुह्यतेऽनुजा। साग्रेदिधिषूर्ज्ञेयापूर्व्वादिधिषूःस्मृता॥ ३॥ तन्नमतनाहिस्वयं*वक्ष्यतेऽस्यो कादिधिषू*पतिलक्षणमन्यथा*तल्लक्षणकथनेनास्तिसङ्गतिः। ४। वक्ष्यतेहि। भ्रातुर्मृतस्यभार्यायां*योऽनु रज्येतकामतः। धर्म्मेणापिनियुक्तायांसज्ञेयोदिधिषूपतिरिति। ५। तस्मृतज्येष्ठकनिष्ठभ्रातु*र्भार्यायांयःकामतो ऽनुरज्यतेस*दिधिषूपतिर्विधवा*भ्रातृभार्याहिदिधिषूः। ६। मित्रध्रुग्योमित्रद्रोही*द्यूतवृत्तिरक्षक्रीडा* लब्धार्थोपजीवीयःस्यात्। ७। पुत्राचार्यःपुत्रस्ययो*गर्भाधानादिसंस्कारं * कर्म्मकरोतिसएको * गुरुराचार्य उच्यते। ८। यउपनीयवेदमध्यापयति * सद्वितीयआचार्यइतिद्विविधा*नात्रआचार्योमोहाद्यःपुत्रस्य* भवतिसपुत्राचार्यइहोच्यते। ९। एतद्विद्वान्प्रमादी * धर्म्मव्यवस्थाव्यतिक्रमी * पितापुत्रस्यसंस्कारंकुर्या दिति*संस्कारकर्तृत्वंपितु * र्मुख्यमितिमत्वाभ्रान्त्या। १०। पुत्रआचार्योऽध्यापको *यस्यसपुत्राचार्यः* पुत्रेणाध्यापितःपितेतिव्याचष्टे। ११। पिताहिपुत्रस्यकर्त्ता* सर्व्वार्थकरणेसत*संस्कारमृत्विगादिना * कुर्या न्नतुस्वयंबहुदोषदर्शनात्। १२। मातुःसकाशेप्रथमभिधानात * पपत्तारीयेवहवो*दोषाःपूर्व्वप्रदर्शिता*आचा र्यशब्देनाध्यापकाभिधानाभावाच्च॥ १३॥ १६०॥

भ्रामरीगण्डमालीचश्वित्र्यथोपिशुनस्तथा। उन्मत्तोऽन्धश्चवर्ज्याःस्युर्वेदनिन्दकएवच॥ १६१

भ्रामरीत्यादि॥ १६१॥ भ्रामरीत्यपस्माररोगी*पिशुनःखलएतेसर्व्वे*ब्राह्मणावर्ज्याःस्युः॥ १॥ १६१॥

हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥

हस्तीत्यादि ॥ १६१ ॥ हस्त्यादीनां दमकः शासको * नक्षत्रजीवी जीतिष्मात्री * पजीवीपक्षिपोषण * जीवी युद्धशिक्षाजीवी ॥ १ ॥ १६२ ॥ स्रोतसामित्यादि ॥ १६३ ॥

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥

स्रोतसामनम्रपथेन * नगनेप्रवर्त्तकोयः * सस्रोतसां भेदको * यस्तेषां स्रोतसामावरणे * रणे बोधे रतोभवति ॥ १ ॥ यश्चगृहसंवेशकोवास्तुविद्योपजीवीस्यात् * दूतोदौत्यकर्म्मजीवी * यश्चवृक्षारोपणजीवी ॥ २ ॥ १६३ । श्वक्रीडी त्यादि ॥ १६४ ॥

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४ ॥

शुनाक्रीडाशीलोयःस्यात् * श्येनपक्षिणापरपक्षिघातेन * योजीविकां करोति ॥ १ ॥ कन्यादूषकोयस्तु नूढाया * योनावङ्गुल्यादिप्रवेशनात् * कन्यात्वधर्म्मलोपकृत् * हिंस्रोवृषलवृत्तिश्च ॥ २ ॥ गणानां याजकोनव * ग्रहा दीनां गणादीनां यागकृत् * समस्तश्चश्राद्धे वर्ज्यः ॥ ३ ॥ १६४ ॥ आचारहीनेत्यादि ॥ १६५ ॥

आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५ ॥

यश्चाचारहीनोयश्चक्लीवश्चत्रिविधपुंस्त्व * हीनश्चरेतोण्डाभ्या * म्यत्वारिके वानीतिवी * जीपघाताद्ध्वजभङ्गा * ज्जरा याः पञ्चधा ॥ १ ॥ इति ॥ नित्यं याचनकृत् श्लीपदी * कृषिजीवी सज्जनैर्योलोकेनिन्दितोभवति ॥ २ ॥ १६५ ॥

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६ ॥

औरभ्रिकइत्यादि ॥ १६६ ॥ मेषजीवीयश्चमहिषजीवीयश्च * परपूर्व्वायाः अन्यपूर्व्वायाःपतिः * यःप्रेतहारकतयो पजीवति ॥ १ ॥ १६६ ॥ उपसंहरत्येतानित्यादि ॥ १६७ ॥

एतान् विगर्हिताचारान पाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्ज्जयेत् ॥ १६७ ॥

अपाङ्क्तेयान् श्राद्धभोजि * ब्राह्मणपङ्क्तिदूषकान् * द्विजातिप्रवरोब्राह्मणोयोविद्वान् * सश्राद्धे उभयत्र * दैवेपित्र्ये चवर्ज्जयेत् ॥ १ ॥ १६५ ॥ अत्रानुक्ताननान्यमहर्षिभि * रुक्तान् श्राद्धे वर्ज्यान्ब्राह्मणा नपि * वर्ज्जयेदित्यत्र मतमभिधास्ये ॥ २ ॥ तानिह विष्णु ाद्युक्तान्श्राद्धे विवर्ज्यान् * ब्राह्मणान्प्रदर्शयामि ॥ ३ ॥ तद्यथा विष्णुसंहितायाम् ॥ दैवेकर्म्मणिब्राह्मणं * नपरीक्षेतयत्नात् * पित्र्ये परीक्षेत ॥ १ ॥ हीनाधिकाङ्गान्विवर्ज्जयेत् * विकर्म्मस्थांश्चवैडालव्रतिकान्वृथालिङ्गिनो * नक्षत्रजीविनोदेवलकांश्च ॥ २ ॥ चिकि त्सकाननूढापुत्रांस्तत्पुत्रान् * बहुयाजिनोग्रामयाजिनः शूद्र * याजिनोऽयाज्ययाजिनो * व्रात्यांस्तद्याजिनश्च

३ ॥ पर्व्वकारान् पूर्वकान् * भक्ताधापिनान् शूद्रान्नपुष्टानपतितसंसर्गीन् ॥ ४ ॥ अनधीयानानसन्ध्योपा सीनवृत्ताराजसेवकाननग्नान् * पितृमातृगुरुत्यागिनश्चेति ॥ ५ ॥ ब्राह्मणापसदाह्येते कथिताः दुष्प्रकाशः एतान् हित्वा चैव ये त्वेषाम्प्रकृतः कर्म्मणि पण्डितः ॥ ६ ॥ इति ॥ नन्वनुलोमजपुत्रानिति यदुक्तं तत्रानुलोमजपुत्राः यं ब्राह्मणाः वा * वाशिनोक्तं कुमारी * सम्भवसवर्णा इति ॥ ७ ॥ सत्यमेतत् सवर्णा कुमारीसम्भवः पुत्र * सवर्णा भवति त्वनुलोम * कुमारीसम्भवोमनुवचनात् ॥ ८ ॥ स्त्रीष्वनन्तरजातासु * स्वयमक्षतयोनिषु * आनुलोम्येनसम्भूताजाता मर्त्यास्ते तएव वै ॥ इति ॥ ९ ॥ ब्राह्मणादक्षतयोनिषूढासु * क्षत्रियासु वैश्यासु च * सम्भूताये पुत्रास्ते जाताः तएव * ब्राह्मणा एव स्युः ॥ १० ॥ क्षत्रियादनूढासु वैश्यकन्यासु * सम्भूताये पुत्रास्ते च * जाताः तएव क्षत्रिय * वर्णा एव भवन्तीति ११ ग्राव्यासादयः कानीनाब्राह्मणा * लोके प्रथिताः श्रुयन्ते ॥ १२ ॥ इति ॥ अथात्रिसंहितायाञ्च * अतःपरं प्रवक्ष्या म * श्राद्धकर्म्मणि वर्ज्जितान् । पितॄणामक्षयं दानं दत्तं येषाञ्च निष्फलम् ॥ १ ॥ नहीनाङ्गोनरोगी च श्रुतिस्मृतिविवर्जि तः । नित्यञ्चानृतवादी च तांस्तु श्राद्धे नभोजयेत् ॥ २ ॥ हिंसारतञ्च कपटमुपपातकयुतं चयः । कितवं कपिलं काणं श्वित्रिणं रोगिणं तथा । ३ ॥ दुश्चर्म्माणं शीर्णकेशं पाण्डुरोगं जटाधरम् । भारवाहकमुपपत्नीं स्वभार्यां वृषलीपतिम् ॥ ४ ॥ भेदकारी भवेच्चैव परपीडाकरोपि च । हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्तथा ॥ ५ ॥ वक्र नासादीनखोमत्सरीकूरबुद्धिमान् । एतेषां नैव दातव्यः कदाचिदपि प्रतिग्रहः ॥ ६ ॥ अथचेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः । अदुष्यं यमः प्राह पङ्क्तिपावनएवसः ॥ इति ॥ अथयाज्ञवल्कासंहितायामुक्तं । अग्न्याः सर्व्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद् युवा । वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥ १ ॥ ऋत्विक्स्वस्रीयजामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिबान्धवाः ॥ २ ॥ कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः । पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदः ॥ ३ ॥ रोगीहीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा । अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्त कः ॥ ४ ॥ भृतकाध्यापकः क्लीवः कन्यादूष्यभिशस्तकः । मित्रध्रुक्पिशुनः सोमविक्रयी वेदनिन्दकः ॥ ५ ॥ माता पितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलीपतिः । परपूर्व्वापतिः स्तेनः कर्म्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ ६ ॥ इति ॥ अत्र त्रिमधु ऋग्वेदैकदेशः * तदध्यायी । त्रिसुपर्ण * ऋग्यजुषोरेकदेशस्तदध्यायी ॥ ७ ॥ पञ्चाग्निर्वैदिकाग्निर्वैवाह्निकाग्नि * विद्याग्नि दावाग्नि ब्रह्मदाहाग्निमान् * समब्राह्मणो ब्राह्मणाभ्यवशच्वाचष्टे यथा । ८ । सभ्यावसथ्यौ ग्नि * त्रेताग्नयश्चायस्य सन्ति सपञ्चाग्निरिति । ९ । तत्सभाग्निः किंकलञ्जमपानाग्नि * धिग्ब्राह्मणमानिनं तं यो * ब्राह्मणकुलेजातोन * पंचाग्नीन् नाम्नापि वेत्ति । १० । अथयमसंहितायां * वृषलीपतिरुक्तोक्तं * दुर्भगां श्वित्राकृष्टीनया चौरः कुनखी श्यावदन्तकः । रोगीहीनातिरिक्ताङ्गः * पिशुनो मत्सरस्तथा ॥ १ ॥ दुर्भगा हितयाषण्डः पाषण्डो वेदनिन्दकः । हैतुकः शूद्रयाजी च अयाज्यानाञ्च याजकः ॥ २ ॥ नित्यं प्रतिग्रहे लुब्धो या चको विषयात्मकः । शूद्रशिष्योऽथवै दासश्च सदालापकस्तथा ॥ ३ ॥ एतेभ्यो हि चदानेच वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ततोदेवलकस्यैव भृतेन वेदविक्रयी ॥ ४ ॥ एते वर्ज्याः प्रयत्नेन एतद्धास्वतिरब्रवीत् । एतान्नियोजयेद् यस्तु देवे कृते च कर्म्मणि ॥ ५ ॥ निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवा महर्षिभिः । अग्रे माहिषिकं दृष्ट्वा मध्ये तु वृषलीपतिम् । अन्ते वा र्द्धुषिकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥ ६ ॥ महिषीत्युच्यते भार्य्या या चैव व्यभिचारिणी । तान्दोषान् क्षमते यस्तु सवै माहिषिकः स्मृतः ॥ ७ ॥ समार्घं तु समुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति । सवै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः

॥ ८ ॥ इति ॥ अथयमड्गोनोक्तञ्च*ब्राह्मणानपरीक्षेतदैवेकर्म्मणिधर्म्मवित्। पित्र्ये कर्म्मणिसम्प्राप्ते सूक्ष्ममार्गे पविचक्षणम् ॥१॥ ब्राह्मणाश्चविकर्म्मस्थावैडालव्रतिकाःशठाः। हीनाङ्गाअतिरिक्ताङ्गाब्राह्मणाःपङ्क्तिदूषकाः॥२॥ गुरूणांप्रतिकूलश्चअनग्नृतपातिनश्चये। गुरूणांत्यागिनश्चैवब्राह्मणाःपङ्क्तिदूषकाः ॥ ३ ॥ अनध्यायेष्वधीयानाः शौचाचारविवर्जिताः। शूद्रान्नरससंपुष्टाश्चब्राह्मणाःपङ्क्तिदूषकाः ॥४॥ षडङ्गवेदवेत्तारोवह्वृचश्चसामगाः। त्रिणाचिकेताःपञ्चाग्निब्राह्मणाःपङ्क्तिपावनाः ॥ ५ ॥ ऋग्यजुःपारगोयश्चसाम्नांयश्चापिपारगः। अथर्वाङ्गिरसाधीताब्राह्मणाःपङ्क्तिपावनाः ॥ ६ ॥ नित्यंयोगरतोविद्वान्समलोष्टाश्मकाञ्चनः। ध्यानशीलोयतिर्विद्वान्ब्राह्मणाःपङ्क्तिपावनाः ॥ ७ ॥ इति ॥ अथगौतमसंहितायां*नभोजयेत्स्तेनक्लीब* पतितनास्तिकतद्वृत्तिवीरहा* ऽग्रेदिधिषूपतीन् ॥ १ ॥ स्त्रीग्रामयाजकाजपा*लोत्सृष्टाग्निमद्यपकुचरकूट*साक्षिप्रातिहारिकान् ॥ २ ॥ उपपतिर्यस्यचकुण्डाशीसोम*विक्रय्यागारदाहीच। ३। गरदावकीर्णिगण*प्रेष्यागम्यागामिहिंस्र* परिवित्तिपरिवेत्तृ*पर्याहितपर्याधातृ*त्यक्तात्यक्तृदुर्बलाः। ४। कुनखीश्यावदन्तःश्वित्रि*पौनर्भवकितवराजप्रेष्य * राजप्रेष्यप्राति रूपक*शूद्रापतिनिराकृतिश्च। ५। किलासिकुसीदवणिक्*शिल्पोपजीविज्यावादित्र*तालनृत्यगीतशीलान्*पित्राचार्य्येर्नविभक्तान्शिष्यांश्चकेचिदेतांश्च ॥ ६। अथवेदानधीयान * ब्राह्मणभोजनफल * माह ब्राह्मणस्त्वित्यादि। १। १६८।

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिवशाम्यति। तस्मैहव्यंनदातव्यंनहिभस्मनिहूयते ॥ १६८ ॥

अनधीयानोब्राह्मण*स्तृणाग्निरिवशाम्यति*यथातृणाग्निर्द्दीप्ति * दत्त्वा शाम्यतिनिर्व्वाणंप्राप्नोति। १। तस्मात्तस्मैवेदमनधीयानाय*ब्राह्मणायहव्यंनदातव्यंकस्मात्हियस्मात्भस्मनिनहूयते * तृणाग्निर्हिभस्मैव। २। । १६८। ननूक्तभोक्तॄणांयेभोक्तव्या*कवाहानिःकिंभवती*त्यतआहापाङ्क्तेत्यादि। १। १६।

अपाङ्क्तदानेयोदातुर्भवत्यूर्द्ध्वंफलोदयः। दैवेहविषिपित्र्येवातंप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९

अपाङ्क्ताब्राह्मणभोजनंयस्य*तस्यापाङ्क्तदानेदैवे*पित्र्येवाहविषिदातुः* ऊर्द्ध्वंयःफलोदयो *भवतितंप्रवक्ष्यामि। १। १६९। अव्रतैरित्यादि। १७०।

अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तंपरिवेत्रादिभिस्तथा। अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्चतद्वैरक्षांसिभुञ्जते ॥ १७०

उपनीतस्यवेदग्रहणादूर्द्ध्वं* यद्व्रतंविहितंतेन* व्रतेनहीनैर्ब्राह्मणैः* परिवेत्त्रादिभिश्चब्राह्मणैः। अन्यैश्चापाङ्क्तेयैर्ब्राह्मणैः*श्राद्धेदत्तंभक्तंभवति * तद्धव्यंकव्यंचरक्षांसिभुञ्जते * नतद्देवाःपितरश्च। २। । १७०। ननुकेपरिवेत्त्रादयइत्यत*आहदाराग्निहोत्रेत्यादि। १। ०। १७१।

दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोऽग्रजेस्थिते। परिवेत्तासविज्ञेयःपरिवित्तिस्तुपूर्व्वजः ॥ १७१

यस्तु अग्रजे कुब्जवामनादिभिन्ने * भ्रातरि स्थिते दूतोऽकृतदारे * दारसंयोगं विवाहं कुरुते ।१। अथवाकृतदारेऽपि * नावग्निहोत्रसंयोगं कुरुते * स कनिष्ठो भ्राता परि * वेत्तोच्यते तस्य पूर्व * जस्तु भ्राता परिवित्तिः २ । यमात् वतस्यापजस्या भानुग्रानात् * कुब्जवामनादिभिन्न * ज्येष्ठभ्रातुरनुमत्या * कनिष्ठस्य दारसंयोगे दोषो न ३ कुब्जवामनादौ ज्येष्ठे * विनाव व्रत्चनदोष * उक्तं स्मृत्यन्तरेण । ४। कुब्जवामनखञ्जेषु * गद्गदेषु जडेषु च । जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने । ५ । क्लीबे देशान्तरस्थे च पतिते व्रजिते पिता । योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने । ६ । पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारी सुते तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने । इति ॥ ७ ॥ उक्तं चान्यसंहितायां * पितापितामहो यस्य अग्रजो वास्ति कस्यचित् । नाग्निहोत्राधिकारोऽस्य न दोषः परिवेदने । २ । नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च । न च श्राद्धं कनिष्ठं वै विना चैवाभ्यनुज्ञया । ४ । भार्यामरणपक्षे वा देशान्तरगते पिता । अधिकारी भवेत् पुत्रस्तथा पातकसंयुते । ५ । ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेन्नितां योगसमन्वितः । अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा । ६ । कुब्जवामनखञ्जेषु गद्गदेषु जडेषु च । जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने । ७ । क्लीबे देशान्तरस्थे च पतिते व्रजिते पिता । योगशास्त्राभियुक्ते च न दोष परिवेदने ॥ ८ ॥ इति ॥ तथा च पितरि जीवति * पितामहे च वर्त्तमाने * ज्येष्ठे च भ्रातरि जीवति ॥ ९ ॥ अग्निहोत्रग्रहणेऽधिकारो नास्ति * पुत्रपौत्रकनिष्ठभ्रातॄणां दार * ग्रहणे त्वधिकारोऽस्ति * गृहीतदारे त्वग्रजे ॥ १० ॥ योगयुक्तकुब्जादान्यतमे त्वकृत * दारेऽप्यजे कनिष्ठस्तु * तस्य भ्रातुरनु ज्ञया * ग्रहणमर्हति दोषाभावात् ॥ ११ ॥ न त्वनुज्ञां विनाग्निहोत्रमर्हति * एवमग्रजेऽनुपनीते * गृहीतवेदे जीवति । १२ । कनिष्ठो भ्राता तूपन * यनं वेदाध्ययन * मग्निं तं पश्चनार्हति ॥ १३ ॥ उपनीते गृहीतवेदे कृत * दारे चाग्रजे जीवति कनिष्ठो नस्यावकरणेऽधिकारी भवति ॥ १४ ॥ एतद्व्याख्यानमविदो * न नग्निरग्निग्रहणं * विधानानभिज्ञो वा चष्टे ॥ १५ ॥ यः सहोदरो ज्येष्ठे भ्रातरि स्थिते * इतराकृतदारे सति * दारसंयोगं कुरुते । १६ । अथवाग्निहोत्रसंयोगं कुरुते * स तु परिवेत्ता तस्य * ज्येष्ठश्च परिवित्तिः स्यात् ॥ इति ॥ १७ ॥ तदसाधु योगान्वित * कुब्जवामनाद्यग्रजा * ननुज्ञया कनिष्ठस्योद्वाहविधानात् ॥ १७ ॥ १७१ ॥

परिवित्तिःपरिवेत्तायया चपरिविद्यते । सर्व्वेतेनरकंयान्तिदातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

तत्र दोषमाह । परिवित्तिरित्यादिकं ॥ १ ॥ १७२ ॥ ययेति कर्त्तृपदं ॥ परिवेदनलाभः स्त्रियापि पुंस * उपपद्यते नोद्वाहः ॥ १ ॥ १७२ ॥ नरकोऽसौ दिधिषूपति * यस्तु दिधिषूपतिः स्यात् * वर्जनीयत्वमुक्तमित्यत * आह भ्रातुर्मृतस्येत्यादि ॥ १ ॥ १७३ ॥

भ्रातुर्मृतस्यभार्य्यायांयोऽनुरज्येतकामतः । धर्म्मेणापिनियुक्तायांसज्ञेयोदिधिषूपतिः ॥ १७३

भ्रातुरग्रजस्यावरजातस्य वा * मृतस्य भार्यायां धर्म्मे * णापि नियुक्तायामनियुक्तायां वा ॥ १ ॥ यः कामतोऽनुरज्येत * सम्भोगं करोति स दिधिषूपति * र्ज्ञेयो द्विविधो ज्येष्ठानु * जातभ्रातृभार्याभेदात् ॥ २ ॥ तेनयाविधवाज्येष्ठभ्रा तृभार्या * कामतो देवरेणोप * भुक्ता सैका दिधिषूः स्यात् ॥ ३ ॥ या त्ववरजभ्रातृभार्याविधवा * कामतो देवरेणोप * भुक्ता सापरा दिधिषू * स्तयोस्तौ द्वौ देवरौ पती दिधिषू * पतीत्यपाङ्क्तौ चाविति ॥ ४ यस्तु देवरेणोक्तोऽयथा * ज्येष्ठायां

विद्यमानायां कन्यायामूढ़ाऽनुजा। साचाग्रेदिधिषूर्या पूर्वा तु दिधिषूः स्मृतादूति॥५॥तयोःपतीअतप्रायश्चित्तौना पाङ्क्तौ यौस्यातां *नात्वदिधिषूपतिर्विवक्षितः* स्वयंदिधिषूपतिरेत*त्नद्दाणस्योक्तत्वादिति। ६। मनुक्तौपुनस्तौकु ण्डगोलकौयौ*आह वर्जयेद्ब्राह्मणपू*क्तावितातयाह्परेतयादि॥ १ ॥ १७४ ॥

परदारेषुजायेतेद्वौसुतौकुण्डगोलकौ। पत्यौजीवतिकुण्डःस्यान्मृतेभर्त्तरिगोलकः॥१७४

पत्यौजीवतिपरदारेषुजातः*पुत्रःकुण्डःस्यान्मृतेभर्त्तरितु*परदारेषुजातःपुत्रोगोलकः* ॥ १ ॥ तत्रब्राह्मण पत्नीषु*परदारेषुब्राह्मणा* ज्जातौब्राह्मणौकुण्डगोलकौवर्ज्योः ॥ २ ॥ १७४ ॥ तत्रहव्यकव्यदाने *विशेषफलस्य चाह*तौतुजातावित्यादि ॥ १ ॥ १७५ ॥

तौतुजातौपरक्षेत्रे प्राणिनौप्रेत्यचेहच। दत्तानिहव्यकव्यानिनाशयेतेप्रदायिनाम्॥१७५

तौकुण्डगोलकौहव्य*कव्यानियं सुदत्तानि* तेषांहव्यकव्यप्रदायिनांप्रेत्य * चेहचफलतोनाशयेते ॥ १७५ ॥ तर्हिचापाङ्क्तागोभोदत्तानि*हव्यकव्यानिचेत्तदाकिंस्यादित्यत*आह अपाङ्क्तइत्यादि ॥ १ ॥ १७६ ॥

अपाङ्क्त्योयावतःपाङ्क्त्यान्भुञ्जानाननुपश्यति। तावतांनफलंतत्रदाताप्राप्नोतिबालिशः॥१७

अपाङ्क्त्योब्राह्मणस्तत्र*भुञ्जानोऽथवानभुञ्जान*यावतःपाङ्क्त्यान्भुञ्जानान्संपश्यतोऽनुपश्यति॥१॥ तावतांपाङ्क्त्यानांतद्भोजनफलं* बालिशोमूर्खोदातान * तस्मात्तद्दानेनाप्नोति ॥ २ ॥ १७६ ॥ तत्रापाङ्क्तावि शेषस्य*दर्शनेफलमाह*वीक्ष्यान्धइत्यादिश्लोकं ॥ १ ॥ १७७ ॥

वीक्ष्यान्धोनवतेःकाणःषष्टेःश्वित्रीशतस्यतु। पापरोगीसहस्रस्यदातुर्नाशयतेफलम्॥१७७

अपाङ्क्तोह्यन्धोब्राह्मणःपाङ्क्त्यानांश्राद्धेभुञ्जानानांनवतेः*फलंदातुर्नाशयते ॥१॥ ईक्षणमन्धस्यदर्शनासम्भ वात्*पारिभाषिकोऽत्रापित * स्तत्साहचर्यात्काणस्य ॥ २ ॥ काणःपाङ्क्त्यानांभुञ्जानानां षष्टेःफलंदातुर्ना शयतेइत्येवंकश्चिद्व्याचष्टे॥३॥ श्रुतिस्मृतिहीनोब्राह्मणोऽन्धःकाण*स्त्वन्यतरहीनउक्तः*स्वसंहितायामत्रिणा॥४॥ श्रुतिःस्मृतिश्चविप्राणांनयनेद्वेप्रकीर्त्तिते। काणःस्यादेकहीनस्तुद्वाभ्यामन्धःप्रकीर्त्तितः॥इति॥५॥ श्वित्रिपाङ्क्त्या नांभुञ्जानानांशतस्य * फलंदातुर्नाशयते ॥ ६ ॥ कुष्ठादिपापरोगीतु* पाङ्क्त्यानांसहस्रस्यतु * फलंदा तुर्नाशयते ॥ * ॥ १७७ ॥ श्राद्धेपाङ्क्त्याभोभोजनं*दानप्रसङ्गादपाङ्क्त्य*स्पृष्टब्राह्मणभोदानफलमाह* यावतइत्यादिश्लोकम् ॥ १७८ ॥

यावतःसंस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान्शूद्रयाजकः। तावतांनभवेद्दातुःफलंदानस्यपौर्त्तिकम्॥१७८

शूद्रयाजकोब्राह्मणो*पाङ्क्त्यान्यावतोब्राह्मणा*नङ्गैःस्पृशेत्तावतांब्राह्मणानां*पूर्त्तस्यदानस्यपौर्त्तिकं*फलं दातुर्नभवेत् ॥ १ ॥ पूर्त्तशब्दमत्रिणायथा*वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच *अन्नप्रदानमारामाःपूर्त्तमित्यभि धीयते ॥ २ ॥ इति ॥ १७८ ॥ वेदविदित्यादि ॥ १७८ ॥

वेदविद्यापिविप्रोऽस्यलोभात्कृत्वाप्रतिग्रहम्। विनाशंव्रजतिक्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि॥१७९॥

अस्यां दुर्याजकस्य*प्रतिग्रहं कृत्वावेद*विद्यापिविप्रःक्षिप्रं विनाशं याति*यथाऽऽमपात्र*मम्भसिविनाशं याति॥१॥१७९॥ प्रसङ्गाच्च दुर्याजकस्यदोष*उक्त्वाप्रकृतार्थं पुन*राहसोमेत्यादिश्लोकम्॥१॥१८०॥

सोमविक्रयिणेविष्ठाभिषजेपूयशोणितम्। नष्टंदेवलकेदत्तमप्रतिष्ठन्तुवार्द्धुषौ॥१८०॥

सोमविक्रयिणे दत्तं*हव्यकव्यं विष्ठेवस्यात्*भिषजे चायम्माचिकित्सां कुर्व्वते*ब्राह्मणायदत्तं हव्य*कव्यं पूयशोणितमिवस्यात्॥१॥ देवलकेदत्तं हव्य* कव्यं नष्टं भवतिवार्द्धुषौदत्तं* हव्यकव्यमप्रतिष्ठं* असम्पूर्णं भवति॥२॥१८०॥ यत्त्वित्यादि॥१८१॥

यत्तुवाणिजकेदत्तंनेहनामुत्रतद्भवेत्। भस्मनी[illegible]द्विजे॥१८१॥

वाणिजकेवाणिजकद्ब्राह्मणे*दत्तं हव्यकव्यं नेहन तु परत्र [illegible] भवति।१। पौनर्भवेद्विजे[illegible]दत्तं*हव्यं कव्यं चभस्मनि*हुतं हव्यमिवभवतिनोपकारकम्॥१८१॥ *इतरेष्वित्यादि॥१८२॥ ॥ मन्वतर्हि

इतरेषुत्वपाङ्क्तेषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु। मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थिवदन्त्यन्नंमनीषिणः॥१८२॥

उक्तेभ्यइतरेषु पाङ्क्तोद्दिष्टे*ष्वसाधुब्राह्मणेषु श्राद्धेदत्तमन्नंमेदोमांसपितरःपूर्वदेवताः॥१८२॥ ॥१॥१८२॥ ननुयदिश्राद्धे कश्चित्*पङ्क्तिदूषकोब्राह्मणो* भुङ्क्ते कश्चित्पङ्क्तिपावनेनसभुङ्क्ते* तत्किं श्राद्धं विफलं*स्यादित्यत्रआहापाङ्क्त्येत्यादि।१।१८३।

अपाङ्क्त्योपहतापङ्क्तिःपाव्यतेयैर्द्विजोत्तमैः। तान्निबोधतकार्त्स्न्येनद्विजाग्र्यान्पङ्क्तिपावनान्॥१८३॥

एकपङ्क्तौश्राद्धेऽपाङ्क्त्येनासीनेन*भोजमानेनोपहता*पङ्क्तिर्यैर्ब्राह्मणैःपाव्यतेतान्द्विजान्*कार्त्स्न्येन निबोधत।१।१८३। तान्पङ्क्तिपावनान्ब्राह्मणानाह*अग्र्याःसर्व्वेष्वित्यादि।१।१८४।

अग्र्याःसर्व्वेषुवेदेषुसर्व्वप्रवचनेषुच। श्रोत्रियान्वयजाश्चैवविज्ञेयाःपङ्क्तिपावनाः॥१८४॥

तेब्राह्मणाःसर्व्वेषुवेदेषुसर्व्व* प्रवचनेषुसर्व्व* व्याख्यानेषुचाग्र्याः*श्रेष्ठाःसन्तिश्रोत्रियान्वयेजाताःतेऽ ।१। तेब्राह्मणाःपङ्क्तिपावनाविज्ञेयाः*पङ्क्तिदूषकसहित*भोजनेपङ्क्तिदोषघ्नाः।२ अत्रियाचोक्तंतदुक्तं या*अथचेन्मन्त्रविद्युक्तःशारीरैःपङ्क्तिदूषणैः। अदूष्यंतंयमःप्राहपङ्क्तिपावनएवसः।इति।२।१८४। अपरंपङ्क्तिपावनलक्षणमाह*त्रिणाचिकेतेत्यादि।१।१८५।

त्रिणाचिकेतःपञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णःषडङ्गवित्। ब्राह्मदेयात्मसन्तानोज्येष्ठसामगएवच॥१८५॥

त्रिणाचिकेतश्च यो ऽध्वर्युर्वेद * भागस्तद्व्रतश्चेति तद्व्रतो ब्राह्मणः * पञ्चाग्निर्वैताग्निकाग्नि * वे वाहिका वाग्निर्वा वाग्निः । १ । वेदताग्निर्वै हृदयाग्नि * रितिनित्य * स्त्रेताग्निरतिपञ्चाग्नयः । २ । उक्तञ्च हारीतेन * प्रावनः प्रवनश्चेतायसापञ्चाग्नयो ऽग्ने । सायं प्रातः प्रदीप्तानां सविप्रः पङ्क्तिपावनः । ३ । त्रिसुपर्णो वह्वृचा वेदभागस्य * तद्व्रतश्च प्रातः * द्विजश्च त्रिसुपर्णः । ४ । षडङ्गविदितिशिक्षा * कल्पादि षड्ङ्गवेत्ता * ब्राह्मदेया समन्तात् इति ब्राह्म * धर्म्मेण विवाहयता * सन्तानो येन सद्गुरु ॥ ५ । ज्येष्ठसामेत्यारण्यगेयसामा * संघातज्ञामग इति * षट्चपङ्क्तिपावनाः सुः । ६ । १८५ । अपरश्च पङ्क्तिपावनलक्षणं * माह वेदार्थेत्यादि । १ । १८६ ।

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥१८६॥

योब्राह्मणो वेदानामर्थं जानाति * प्रवक्ता च ... ब्रह्मचारी च * यश्च मौसन्योब्रह्म * चारी ... गामी । १ । सहस्रदः इति गोसहस्रदाता * ... शतायु * र्भवतीति सर्व्व एव * ... तद्दिव । ... * सदस्य ब्राह्मणालाभे * कथं ... अपाङ्क्ताः ... गुणयुक्तब्राह्मणानां * मणामीयद्दा ... नैवोक्तं * विधानानन्तरं नचान्ता * मन्वर्थ ... अपाङ्क्तोब्राह्मणस्तैः ... मिति ... मयब्राह्मणेषु ... * ग्रन्थान्तरोक्तमनुमतं मनुना । १ । ता पाङ्क्तानां तद्भोजनफलं * ... द्विजाम् । ... विधानेन ... धर्म्मवित् । ६ । ... हितयवेष्टितम् । ... द्विजः कुर्यात् ... द्विजम् । ७ । ... इति । १८६ । ननूक्तगुणब्राह्मणे * कथं ... कुर्यादित्यतआह र्व्वेद्युरित्यादिश्लोकं ॥ १ ॥ १८७ ॥

पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयेत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् १८७

... श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते * पूर्व्वे ऽह्नि परे ऽह्नि वा * प्रातस्त्र्यवरान् यथोदितान् पूर्व्वोक्त * लक्षणान् विप्रान् निमान् * सम्यग्नि मन्त्रयेत् । १ । द्वौ दैवे पितृकार्य्ये त्रीनथवा * पाके कभयत्रेति * दैवएकमेकं पितृषु एकं मातामहादिषु * इतो त्र्यवरान् विप्रान् । २ । १८७ । ननु पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रितो ब्राह्मणः * कथं वर्त्तेतेत्यतआह * निमन्त्रित इत्यादिम् । २ । १८८ ।

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा । न च च्छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धञ्च तद्भवेत् ॥१८८

योब्राह्मणो यस्य पित्र्ये * कर्म्मणि पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रितः स्यात्स * यस्य च पित्र्यं तच्छ्राद्धं भवेत्सच * तदा नियतात्मा भवेत् ॥ १ ॥ मैथुनादिवर्ज्जनपूर्व्वकं * यमवान् भवेत् छन्दांसि च * नाधीयीतेति विधिः ॥ २ ॥ १८८ ॥ नन्वत्र सर्व्वमेवं नियतात्मा स * निमन्त्रितो ब्राह्मणः स्यादित्यत * आह निमन्त्रितान् हीत्यादिश्लोकं ॥ १ ॥ १८९ ॥

निमन्त्रितान्हि पितर उपतिष्ठन्ति तान्द्विजान्। वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते॥१८९॥

हि यस्मात् पित्र्ये निमन्त्रितांस्तान्द्विजान्*पितर उपतिष्ठन्ति ॥ १ ॥ उपतिष्ठन्तश्च पितरो* निमन्त्रितांस्ता न्ब्राह्मणान्*गच्छतो वायुवदनुगच्छन्ति*तथासीनांस्तान्ब्राह्मणान्*उपसमीपमासते ॥ २ ॥ १८९ ॥ ननु यदि ब्राह्मणः*श्राद्धे भुङ्क्ते तदा किं स्यादित्यत आह केतित इत्यादि ॥ १ ॥ १९० ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः। कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः शूकरतां व्रजेत्॥१९०॥

केतितस्तु पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा*श्राद्धे भोजनार्थं यः केतितः स तु *द्विजोत्तमः कथञ्चिच्च *तद्भोजनमतिक्रामेत् ॥ १॥ ततः स तदा पापः सन्*मृतः पुनर्जन्मनि तु *शूकरतां व्रजेदिति ॥ २ ॥ १९० ॥ ननु नियतात्केतितश्चेत्तत्र*स्त्रीसम्भोगे किं स्यादित्यत*आह निमन्त्रित इत्यादि ॥ १ ॥ १९१ ॥

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते। दातुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते॥१९१॥

वृषल्येत्यतिशय*दोषख्यापनार्थमुक्तं*तेनोपलक्षणात्स्त्रि*यैतिवेदितव्यं स्यात् ॥ १ ॥ १९१ ॥ ननु तर्हि पितरश्चे*त्तानुगच्छतोऽनुगच्छन्ति*तानासीनानुपासते ॥ १ ॥ ते कस्मादेतानिमन्त्रितान् * न वहन्त्यरित्यत आह*क्रोधनादित्यादि ॥ २ ॥ १९२ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः। न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्व्वदेवताः॥१९२॥

पितरो हि पूर्व्वदेवता*न यः श्राद्धं करोतीति तस्य *पित्रादयः केऽपि ॥ १ ॥ ते चाक्रोधना न्यस्तशस्त्राः*कथं क्रोधं हिंसतः*दातुः पापं प्रपद्यते ॥ २ ॥ ते हि शौचपराः सततं *ब्रह्मचारिणो महाभागा * स्तेषां समीपे वर्त्तमाना* दातुः कर्त्तव्यश्राद्धं नश्येत् ॥ ३ ॥ तच्छ्राद्धविनाशे दातु*र्यत्पापं तत्ते ब्राह्मणाः * स्वकृतदोषात्प्रतिपद्यन्त इति ॥४ ॥ १९२ ॥ ननु पितरः पूर्व्वदेवता इति * यदुक्तं तत्कथमुपपद्यते * मनुष्याणां पितर इति*तत्र हि यस्मा दित्यादि ॥ १ ॥

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्व्वेषामप्यशेषतः। ये च यैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥१९३॥

एतेषां सर्व्वेषां पितॄणां *यस्मादयं सोत्पत्तिर्ये च*यैर्नियमैरुपचर्य्याः * स्तानशेषतो निबोधत॥१॥१९३॥ मनोरित्यादि ॥ १९४ ॥

मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः। तेषामृषीणां सर्व्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः॥१९४॥

हैरण्यगर्भस्य स्वायम्भुवस्य * मनोः सुता ये मरीच्यादयस्तेषा * मृषीणां पुत्राः सर्व्वेषां *पितृगणाः सर्व्वे स्मृताः ॥ १ ॥ १९४ ॥ ननु के ते पितृगणा इत्यत*आह विराट् सुता इत्यादि ॥ १ ॥ १९५ ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः। अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः॥१९५॥

विराट् सुताः विराजः पौत्रः पुलह*स्तस्य पुत्राये सोमसदो नामानस्ते*साध्यानां पितरः स्मृताः*सोमसदः साध्याजाता। १। येऽग्निष्वात्तनामानस्ते*मारीचा मरीचेः पुत्राः* लोकविश्रुताखिषु लोकेषु विख्याताः*देवानां पितरः स्मृताः*देवास्ते भ्यो हि प्रागजाताः। २। १९५। दैत्येत्यादि। १९६।

दैत्यदानवयक्षाणांगन्धर्व्वोरगरक्षसाम्। सुपर्णकिन्नराणाञ्चस्मृतावर्हिषदोऽत्रिजाः॥ १९६

अत्रिजाः पुत्रावर्हिषद्नामानस्ते*दैत्यादीनां पितरः स्मृता दैत्यादयः*वर्हिषद्भ्यो हि पूर्व्वमुत्पद्यन्त। १। १९६।

सोमपेत्यादि। १९७।

सोमपानामविप्राणांक्षत्रियाणांहविर्भुजः। वैश्यानामाज्यपानामशूद्राणान्तुसुकालिनः॥१९७

सोमपानामकवेर्भृगोः पुत्रास्ते*विप्राणां पितरः स्मृताः*पूर्व्वं हि ब्राह्मणाः सोमपेभ्यो जाता*स्ततः पृथग्वचनम्। १। ततः परञ्चाग्निदग्धादिभ्यस्*ब्राह्मणा उत्पद्यन्त। २। हविर्भुजो हविष्मन्तो*नामाङ्गिरसः पुत्राये* ते क्षत्रियाणां पितरः*स्मृतास्तेभ्यो हि क्षत्रियाः पूर्व्वं जाताः। ३। पुलस्त्यस्य पुत्रा आज्यपा नामये*ते वैश्यानां पितरः स्मृ*स्तेभ्यो हि वैश्याः प्रागजाताः। ४। वशिष्ठस्य पुत्राः सुकालिनामानो*ये ते शूद्राणां पितरः*स्मृतास्तेभ्यो हि शूद्राः पूर्व्वं [illegible] उद्भवुः। ५। १९७। नन्वसोमपादयः केषां*ऋषीणां पुत्रा इत्यत*आह सोमेत्यादि। १। १९८।

सोमपास्तुकवेःपुत्राहविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः। पुलस्त्यस्याज्यपाःपुत्रावशिष्ठस्यसुकालिनः॥ १९८

विप्राणां पितरः सोमपाय उक्ता*स्ते कवेर्भृगोः पुत्राये* क्षत्रियाणां हविर्भुजः*पितर उक्तास्ते हविष्मन्तो नामाङ्गिरःपुत्राः। १। वैश्यानां पितरो ये त्वाज्यपा उक्ता*स्ते पुलस्त्यस्य पुत्राये*सुकालिनो नाम शूद्राणां पितर*उक्तास्ते वसिष्ठस्य पुत्राः। २। १९८। ननु विप्राः किं सोमपेभ्य एव*जाताः सोमपा एव किं*तेषां पितरो नान्ये*इत्यत आह अग्नीत्यादि। १। १९९।

अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान्वर्हिषदस्तथा। अग्निष्वात्तांश्चसौम्यांश्च विप्राणामेवनिर्द्दिशेत्॥ १९९॥

विप्राणां पितॄनग्निदग्धादीन्षट्*निर्द्दिशेत्षड् भ्य एव हि*तेभ्यो विप्रा अजायन्त। १। तत्र काव्यानिति सोमपान्*सौम्यान् सोमसद एव*साध्याश्च ब्राह्मणा एव। २। १९९। य एत इत्यादि। २००।

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्त्तिताः। तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम्॥ २००॥

य एते सोमपा अग्निष्वात्ता*वर्हिषदः सोमपा हविष्मन्त आज्यपाः सुकालिनो* ऽग्निदग्धा अनग्निदग्धाश्च। १। पितॄणां नव गणाः प्रकीर्त्तिताः* इह तेषां पुत्रपौत्रादिकं च* अनन्तसपरिसङ्ख्यं विज्ञेयं। २। २००। ऋषिभ्य इत्यादि। २०१।

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः । देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः॥२०१॥

स्थावरोऽयं । २०१ । राजतैरित्यादि । २०२ ।

राजतैर्भाजनैरेषामथवा राजतान्वितैः । वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ २०२ ॥

एषां पितृणामन्नवारिच* राजतैर्भाजनैः राजत* युक्तैर्वाभाजनैः श्रद्धया * दत्तमक्षयाय स्यात् ॥ १ ॥ नचैतावतानान्यपात्र * प्रतिषिध्यते विशिष्ट * फलत्वात् विशेषणामम् ॥ १ । ० ॥ २०२ । ० ॥ दैवेत्यादि ॥ २०३ ॥

दैवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते । दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम्॥२०३

द्विजातीनां पितृकार्यं *दैवकार्याद्विशिष्ट स्यात्* हियस्माद्दैवं कार्यं पितृकार्यस्य * पूर्वमाप्यायनं पुष्टि* करणं स्यादितिस्मृतम् ॥ १ । ० । २०३ । ० ॥ ननुकिमर्थं पूर्वं * दैवं कुर्यादित्यत*आह तेषामित्यादि । १ । । ० । २०४ ।

तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् । रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम्॥ २०४॥

तेषां पितृकार्याणां*मारक्षभूतं दैवं *तत्पूर्वं नियोजयेत् । १ । कस्माद्धियस्मादारक्ष* वर्जितं श्राद्धं रक्षांसि* विलुम्पन्ति लुप्तं कुर्वन्ति । २ । ० । २०४ । ननु तर्हि किं पित्र्याणां* मारक्षभूतं दैवं * पूर्वमेव कर्तव्यमिति न्नेत्यत * आह दैवाद्यन्तमित्यादि । १ ।

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् । पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः॥२०५

दैवकर्माद्यन्तयोर्यस्य तत् * पित्र्यब्राह्मणनिमन्त्रणात्पूर्वं दैवब्राह्मणनिमन्त्रणं कुर्यात् । २ । तथापित्र्यार्चनात्पूर्वं दैवब्राह्मणार्चनं कुर्यात्तथा*पितृणामन्नादिदानात्* पूर्वं देवानामन्नादिदानं कुर्यात् । २ । विसर्जनन्तु देवानां * पितृविसर्जनसमान्ते * कुर्यादितिवं दैवाद्यन्तं * तच्छ्राद्धं कर्तुमीहेत ॥ ४ ॥ देवलेनाप्युक्तं *यत्तत्क्रियते कर्म्म*पैतृके ब्राह्मणान्प्रति । तत्सर्वं तत्रकर्त्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकमिति ॥ ५ ॥ नतु पित्राद्यन्तं तच्छ्राद्धं भवेत् * पित्राद्यन्तश्राद्धदोष * माह पित्र्येत्यादि ॥ ६ ॥ पित्राद्यन्तं श्राद्धमीहमानः क्षिप्रं * सान्वयो नश्यतीति ॥ ७ ॥ २०५ ॥ शुचिमित्यादि ॥ २०६ ॥

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

विविक्तं निर्जनमपाङ्क्तेयादादृश्य*जनहीनं शुचिं देशं*नखादामेध्यरहितं *देशं गोमयेनोपलेपयेत् ॥ १ ॥ तं देशं दक्षिणाप्रवणमेवच*प्रयत्नेनोपपादयेत्* स्रोपवेशनस्थानतो* दक्षिणस्यां दिशियथा*जलादिकं प्रयाति ॥ २ ॥ तत्र वावनतं कुर्यात्* न्नतयनब्राह्मणाउपविष्टाःस्तत्रावनतं विदध्यात् ॥ ३ ॥ २०६ ॥ ननुकिमर्थं मीदृशं *स्थानमुपपादयेदित्यत*आह*वकाशेष्वित्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥ २०७ ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७ ॥

अवकाशेषु बह्ववकाशभाग* युक्तेषु चोक्षेषु स्वभावादेव* शुचिषु वनादिषु प्रदेशेषु ॥ १ ॥ तथा नदीतीरेषु च विविक्तेषु* दत्तेनान्नादिना सदा* पितरो गणास्तुष्यन्ति ॥ २ ॥ २०७ ॥ आसनेष्वित्यादि ॥ २०८ ॥

आसनेषूपकॢप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक्पृथक् । उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

अथ तत्र ब्राह्मणाना* उपवेशनार्थं पृथक* पृथगुपकॢप्तेष्वासनेषु बर्हि *मत्सु तत्र विश्वदेवा* समीदं प्राङ् मुखं न्यस्येत् ॥ १ ॥ तत पश्चिमायां दिशि* कुशौ विन्यस्य देवासि* त्रकमथ पित्र्यासने* षु एकैकं कुशं दक्षिणाग्रं* विन्यस्यति सोदकेन प्रोक्षयेत् ॥ २ ॥ एवमेव देवलेनोक्तं तद्यथा* दैवात्मविश्वदेवाना* विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखा न्यासनान्येषां त्रिदर्भोपहितानि च ॥ ३ ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च । दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥ ४ ॥ इति ॥ तेष्वासनेषु तान् निमन्त्रितान् विप्रान्* उपस्पृष्टोदकान् सम्यक्* आचमनं कृतवत* उपवेशयेदिति ॥ ५ ॥ २०८ ॥ उपवेश्येत्यादि ॥ २०९ ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् । गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चयेद्दैवपूर्व्वकम् ॥ २०९ ॥

अजुगुप्सितांस्तान् विप्रा* नासनेषूपवेश्य तु* गन्धैर्भिर्गन्धमाल्यैः पुष्पमाल्यैः* दैवपूर्व्वकं पाद्यादिभिरर्च्चयेत् ॥ १ ॥ २०९ ॥ तेषामित्यादि ॥ २१० ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि । अग्नौ कुर्य्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

तेषां दैवपूर्व्वकं दत्ताघार्घ्या* मर्घ्योदकमानीय सपवित्रा* स्तिलांश्चानीय संमिश्रितं कृत्वा ॥ १ ॥ तैर्निमन्त्रितैर्ब्राह्मणैः* सह आज्ञया ब्राह्मणः* स्वगृह्योक्तानुसारेण ॥ २ ॥ अग्नौ करवाणीत्येवं* प्रार्थितेन त्वं जानीहि* ष्वेतैरनुज्ञातोऽग्नौ* वक्ष्यमाणविधानेन होमं कुर्य्यात् ॥ ३ ॥ २१० ॥ अग्नेरित्यादि ॥ २११ ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः । हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्सन्तर्पयेत्पितॄन् ॥ २११ ॥

ततः परमादितः सोमयमाभ्यां *सहाग्नेर्विधिवत्पर्युक्षणादिकं *कृत्वा हविर्दानेनाप्यायनं कृत्वा ॥ १ ॥ पश्चादन्न*पानादिभिः*पितॄन्सन्त * र्पयेदिति ॥ २ ॥ २११ ॥ नन्वेवमग्निमत एव श्राद्धं * कर्त्तुरग्नौकरणं सम्भवति* निरग्निस्तु कथमग्नौ*करणं कुर्य्यादित्यत*आह अग्न्यभावे त्वित्यादि ॥ २१२ ॥

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ २१२ ॥

आहिताग्न्यभावे तु*तस्य कस्यचिद्विप्रस्य* पाणौ तदग्नौकरणं * माङ्गतित्वयतुपपादयेदेव ॥ १ ॥ कस्मादग्न्यभावे विप्रपाणा * वित्यत आह योहीत्यादि ॥१॥ य एवाग्निः स एव द्विज * इति मन्त्रदर्शिभिर्विप्रैः * सर्व्वैरेवोच्यते ॥ २ ॥ २१२ ॥

अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान्पुरातनान्। लोकस्याप्यायने युक्तान्श्राद्धदेवान्द्विजोत्तमान्॥ २१३॥

अक्रोधनानित्यादि॥ २१३॥ एतान् निमन्त्रितान् द्विजोत्तमान् विप्रानक्रोधनान् सुप्रसादान् * पुरातनान् लोकस्याप्यायने युक्तान् * श्राद्धदेवान्वदन्तीति॥ २१३॥ अपसव्यमित्यादि॥ २१४॥

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम्॥ अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि॥ २१४॥

श्राद्धकृद्ब्राह्मणादिः सर्वं श्राद्धकर्म * कर्माग्नौ कृत्वा आवृत्परिक्रमम् * अपसव्यं दक्षिणासंस्थं * तत्परिक्रममावृत्य॥ १॥ अपसव्येन दक्षिणेन * हस्तेन उदकं भुवि पिण्डदानस्थाने निर्वपेत्॥ २॥ २१४॥ त्रीनित्यादि॥ २१५॥

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान्कृत्वा समाहितः। औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः॥ २१५॥

ततश्च विप्रानासीनान् * श्राद्धार्थकृतात्तानाशीनान् * ब्राह्मणभोजनशेषविधान् * शेषाद्धविषस्त्रीन् पिण्डान्कृत्वा॥ १॥ श्राद्धकृत्समाहितः सन् * औदकेनैव विधिना * सजलानेव दक्षिणा * मुखः सन् स्रस्तरोपरि निर्वपेदिति॥ २॥ त्रीन् पिण्डानिति यो * सामिकस्य मातामहपक्षे * श्राद्धविधानाभावात्॥ २॥ २१५॥ न्युप्येत्यादि॥ २१६॥

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम्। तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् २१६॥

तान् पिण्डान् न्युप्य प्रयतः सन् विधिपूर्वकं * तेषु दत्तपिण्डदर्भेषु * तं पिण्डलेपाक्तं हस्तं लेपभागिनां संतोषे निमृज्यात्॥ १॥ २१६॥ आचम्येत्यादि॥ २१७॥

आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून्। षडृतूंश्च नमस्कुर्यात्पितॄनेव च मन्त्रवित्॥ २१७॥

श्राद्धकृत् आचम्य * परावृत्योदङ्मुखः सन् * शनैः त्रीन्वारान्प्राणायामान् * कृत्वा षडृतून्नमस्कुर्यात् * पितॄंश्च नमस्कुर्यादिति॥ १॥ २१७॥ उदकमित्यादि॥ २१८॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः। अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः॥ २१८॥

पिण्डप्रदाने यज्जलं पूर्वं दत्तं * तच्छेषमुदकं पिण्डान्तिके शनैः पुनर्निनयेद्दद्यात्॥ १॥ ततः समाहितः सन् यथान्युप्तान् * तान् पिण्डांस्तथा * अवजिघ्रेत्॥ २॥ २१८॥ पिण्डेभ्य इत्यादि॥ २१९॥

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः। तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत्॥ २१९॥

त भुक्तपिण्डभोग्यत्पूर्वं यःक्रमेण*स्वल्पं मात्रा समादाय*तान्पि* आदिक्ष्यानेवासीनान्विप्रान्*विधिवत्पूर्वं येत् ॥ १ ॥ तं विप्रायपं ततपिण्डाग्रां संभुक्त्वा * पश्चाच्छ्राद्धे दत्तमन्नमग्नौ* पितरो वै विधिःसात्विक

२ ॥ नवयास्वल्कादिभिः*पात्रान्नभोजनात्पश्चा* चइच्छिष्टसमीपे त*पिण्डदानवक्त नेच * पिण्डाप्रभाग

न*वत्तमतीमवविरतम् ॥ ३ ॥ तनयाज्ञवल्क्यवचनं यथा* सर्वमन्नमुपादायसतिलं दक्षिणामुखः । उच्छिष्ट

सौपिण्डान्प्रदद्यात्पितृयज्ञवत् ॥ इति ॥ ४ ॥ यज्ञ नापुराणं तद्यथा * भोजयित्वा परं ब्राह्मणं पङ्क्ति

नम् । द तेतत्तावत्तं वेदां पश्चाद्ब्रह्मौवततक्षिपेत् ॥ ५ ॥ उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्वपणं बुधैः ।

नेवतथाज्ञायामग्नि कार्यं यथाविधिमिति ॥ ६ ॥ विष्णुनापुराणं पार्वणश्राद्धविधौ* उच्छिष्टसन्निधौदक्षि

पु*दर्भं वुद्धिवींद्वर्वौरक्षिता*इतीकं पिण्डं पित्रे निदध्यात् ॥ ७ ॥ मन्त्रौच दर्भैरक्षितादृति* द्वितीय पिता

ह ॥ ८ ॥ दर्शैर्दर्भैरक्षितादृतितृतीयं*पिण्डं प्रपितामहाय ॥ इति ॥ ९ ॥ नं व विचारमभिप्रायभं रेनक्राक्षं*यत्र

न्नार्म निवेद्य*पिण्डं दद्यात्तत्रपिण्ड*स्याग्रभागं पूर्वं मात्रमेदित्यत्रं ॥ १० ॥ यत्रपात्रान्नभोजनात्*दत्तरं पिण्ड

ग * तत्रपिण्डाग्रभागं नगायमेत् ॥ इति ॥ ११ ॥ २१९ ॥ नवपितरिजीवति * यःश्राद्धं चिकीर्षुर्भवेत्सकथं

कुर्यात्*दिनाग्रतयाद्धम्रियमाणैर्लितादि ॥ १ ॥ २२० ॥

मातेत पितरि पूर्वेषां कामं वनिर्वपेत् । विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत ॥ २२० ॥

म्रियमाणेनजीवति*पितरिश्राद्धं चिकीर्षुः*पितुःपूर्वं यां त्रयाणां *पितामहादीनामेवनिर्वपेत् ॥ १ ॥ अथवा

स्थानीय*विप्रवत्स्वकं पितरं* मत्येयित्वाश्राद्धे आशयेद्भोजयेत् । २ ॥ विष्णुनापुराणं स्वसंहितायांयथा*पित

देवतिथिःश्राद्धं कुर्यात्*सर्वेषांपिताकुर्यात्सेषांकुर्यात् ॥ ३ ॥ पितरिपितामहेचजीवति* येषां पितामहः कुर्यात्

कुर्यात्*विष्णुपितामहादिषुजीवत्सुन कुर्यात् ॥ ४ ॥ यस्य पिताप्रेतःस्यात्स*स्वपित्रे पिण्डं निधाय *प्रपिता

त्परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ ५ ॥ यस्यपितापितामहश्चप्रेतौ*स्यातां सताभ्यां द्वाभ्यां पिण्डौदत्वा*पितामहपिता

यद्दद्यात् ॥ ६ ॥ यस्य पितामहःप्रेतः*सतस्मै पिण्डं निधाय*प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ ७ ॥ यस्य

प्रपितामहश्चप्रे*तौस्यातां सपित्रे पिण्डं*निधायपितामहात्*परं द्वाभ्यां प्रदद्यात् ॥ ८ ॥ मातामहादेरपां

श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेणयथान्याय शेषाणां मन्त्रविवर्जितम् ॥ इति ॥ ९ ॥ २२० ॥ इत्यमातारे

निवर्ज*विप्रवमेवोक्तवान् पितायस्य तादि ॥ २२१ ॥

यस्य तु प्रमीतः स्यात्जीवेच्चापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ २२१

यस्य पितावत्तःस्यात्*दतीतवत्तेनःस्यात्*पितामहश्चजीवति*प्रपितामहश्चमृतः ॥ १ ॥ सपितुर्नामसंकीर्त्य*

इदत्वाप्रपितामह * पिण्डदानेसंकीर्तयेत् ॥ २ ॥ २२१ ॥ पितमहोवे तादि ॥ २२२ ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः। कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

अथवा तावन्नं जीवितः * पितामहस्तत्पितामहस्य * श्राद्धं भुञ्जीतेतिमनुः * स्वायम्भुवोऽब्रवीदिति ॥ १ ॥ तर्हि चोभयस्मिन्नुपवे* किं कुर्यादित्याह * कामं वेत्याद्यर्द्धश्लोकं ॥ २ ॥ कामं यथाभीष्टं भवेत्* पितामहे तु जीवता* दृष्टे समनुज्ञातः ॥ ३ ॥ यथा तत्पायते स्वयं * भोक्तुमिच्छेत्तथवा * पितामहायदातुं चरेत् * तदेव स्वयमाचरेत् ॥ ४ ॥ २२२ ॥ कथं तस्मिन्जीवति दद्यादित्यात* आह तेषामित्यादि ॥ १ ॥ २२२ ॥

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्। तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत्तु स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३ ॥

तेषां जीवतां पित्रादीनां * तेषु सन्नेषु सीनानां * हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं दत्त्वा स्वधैषा* मस्त्विति ब्रुवन् तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत् ॥ १ ॥ २२३ ॥ अथ परिवेषविधिमाह* पाणिभ्यामित्यादिकं ॥ १ ॥ २२४ ॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम्। विप्रान्तिके पितॄन्ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ २२४ ॥

श्राद्धकर्ता पितॄन्ध्यायन् स्वयमेव* श्राद्धस्यान्नस्य वर्द्धितं *पूर्णं पात्रं पाणिभ्यां तु* द्वाभ्यामेवोपसंगृह्य* शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणानां समीपे स्थापयेन्न तु* पाणिना केनचनान्येन वा ॥ २ ॥ २२४ ॥ कस्मात् स्वयं पाणिभ्यामित्यत आह* उभयोरित्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥ २२५ ॥

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते। तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

उभयोर्हस्तयोः स्थितात्* मुक्तमस्थितं यदन्नं * श्राद्धे श्राद्धकर्त्तानेनोपनीयते ॥ १ ॥ तदन्नमसुरा दुष्टचेतसः* सद्य विलुम्पन्ति* सहसादिकं हस्तेनान्नं न *वामेनैव वा मदान्नं ॥ २ ॥ २२५ ॥ गुणांश्चेत्यादि ॥ २२६ ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु। विन्यसेत्प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥ २२६ ॥

अन्नमपेक्ष्याप्राधान्यात्* सूपशाकादीन् गुणांश्च* पयो दधि घृतं मधु ॥ १ ॥ पाणिभ्यामेवस्त्रीला* प्रयतः समाहितः सन्* ब्राह्मणसमीपे भूमौ* वेद विन्यस्य स्थापयेत् ॥ २ ॥ २२६ ॥ भक्ष्यमित्यादि ॥ २२७ ॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च। हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७ ॥

स्पष्टार्थोऽयं ॥ २२७ ॥ उपनीयेत्यादि ॥ २२८ ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः। परिवेषयेत प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥ २२८ ॥

श्राद्धकृत्स्वयं समाहितः शनकैः* सर्वं उपनीय समीपे त्वानीय* ब्राह्मणान् प्रतितान् सर्वान्* गुणान् क्रमात् प्रचोदयन् ॥ १ ॥ इदं तिक्तमिदं मधुरमस्म* मिति वा वाग्भिरुदीरयन् प्रयतः* सन् परिवेषयेतेति ॥ २ ॥ २२८ ॥

नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत्। न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥

म॒ राक्काकेनाव॒ श्राणातदेनवा * कर्पा सवानृतं वदेत्* पादेनाव्व नख॒ श्चेत * सो नस्यव॒ नगेत् ॥ १ ॥ २२९ ॥

...राणाद्वनानृमित्यादि ॥ २३० ॥

...गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः। पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम्॥ २३०॥

म॒ राक्काकेभ्योश्रापातितमस्र॒ *प्रेतान् कृत्सितयोनिविशेषान्स्तदस्र* गमयति प्रापयति॥ १ ॥ कोपोऽरीन्

...यत्नान् तं *वचः शुनो गमयति* पादस्पर्शो रक्षांसि गमयति अव* धूननं दुष्कृतीनिति ॥ २ ॥ म॒ राद्वे यद्यद्रादृयत्

...त्तदाह* यद्यद्रोचेतेत्यादि ॥ १ ॥ २३१ ॥

...यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः। ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितॄणामेतदीप्सितम्॥ २३१॥

म॒ राद्वे विप्रेभ्यो यद्यदन्नं रोचेत्* तत्तदमत्सरः सन् तेभ्यो दद्यात्* ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्* इतत्पितॄणामीप्सि

...। १ । २३१ । स्वाध्यायमित्यादि । २३२ ।

...ध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि। आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिला

...नि च ॥ २३२ ॥

पित्र्ये पितृकार्ये स्पष्टार्थोऽयं । २३२ ।

...र्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः। अन्नाद्येनासकृच्चैतान् गुणैश्च परिचोदयन्॥ २३३॥

हर्षयेदित्यादि । २३३ । गुणैर्व्यञ्जनादिनामभिः स्वादैश्च गुणैः साधु पक्वमिदं *स्वादु चेदमित्येवं *गुणवा

...नेदात् रप्रतिविधात् । १ । स्फुटार्थोऽयं ॥ २३३ । व्रतस्थमित्यादि । २३४ ।

...तस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्। कुतपञ्चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम्॥ २३४॥

व्रतस्थं ब्रह्मचारिणं *मव्रतस्थमपि दौहित्रं *पितुः पितामहस्य प्र*पितामहस्य च यत्नेन*श्राद्धे भोजयेच्छ्राद्धकृत्

। ब्राह्मणानामुपवेशनार्थं *कुतपं मेषलोमजं *कम्बलमासनं दद्यात् । २४. कुतपशब्दो नावमकालदृष्ट*

...दद्यादित्युक्ते *तिलैश्च तच्छ्राद्धस्थानं* महीं विकिरेद्व्याप्नुयात् । १ । २३४ । दौहित्रभोजनादिकं कि

...मित्यत आह त्रीणीत्यादि श्लोकं । १ । २३५ ।

...णि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः। त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम्॥ २३५॥

...मत्वरामिति ब्राह्मणानां भोजन* समाप्तौ च तां शौचाक्रोधौ * दातुर्भोक्तॄणामपीति । १ । २३५ । अत्युष्णं

...मित्यादि । २३६ ।

...त्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः। न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गु

...णान्॥ २३६ ॥

सर्व्वमन्नं सव्यञ्जनं नातोष्णं स्यात् * तेषु ब्राह्मणा वाग्यताः * सन्तस्तदन्नं भुञ्जीरन् । १ । दातारश्चैव नान् पृष्टा भुञ्जाना * ब्राह्मणा हविर्गुणान् स्वा * इदं स्वादु भावान् न ब्रूयुः । २ । २३६ । किमर्थं नातोष्णमित्य मित्यत * आह यावदित्यादिकम् । १ । २३७ ।

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः । पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २३७ ॥

यद्धि सर्व्वमन्नं सव्यञ्जनमेव * यावत्कालं नातोष्णं वर्त्तते याव * द्ब्राह्मणा वाग्यता मौनाः सन्तोऽश्नन्ति । १ । यावच्चैव ब्राह्मणैस्तु * हविर्गुणा उक्ता न स्युः * तावत्पितरस्तदश्नन्ति * तेषां विमाणां मुखेन । २ । २३७ । यद्वे ष्टिताह । २३८ ।

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः । सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ २३८ ॥

वस्त्रादिना वेष्टितशिराः सन् श्राद्धे * यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः * सन् यद्भुङ्क्ते यदपि * सोपानत्को भुङ्क्ते तथा * तदन्नं रक्षांसि भुञ्जते । १ । २३८ । चाण्डालश्चेत्यादि । २३९ ।

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च । रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

श्राद्धेऽश्नतो ब्राह्मणान् चाण्डालादयो * यथा न पश्येरंस्तथैव * विविक्ते श्राद्धं कुर्व्वीत । १ । २३९ । कस्मादेव * मित्यत आह * होम इत्यादि श्लोकं । १ । २४० ।

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते । दैवे कर्म्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥ २४० ॥

एभिश्चाण्डालादिभिर्होमादौ यदभि * वीक्ष्यते तदयथा * तथं गच्छतीति ॥ १ । २४० । कथमित्यत * आह घ्राणेनेत्या * दिकश्लोकं । १ । २४१ ।

घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः । श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

अवरवर्णजश्चाण्डा * लादिः सर्व्व एव शूद्र * धर्म्मास्पर्शेन तद्घ्नन्ति । १ । २४१ । खञ्ज इत्यादि । २४२ ।

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्ततः ॥ २४२ ॥

दातुः प्रेष्योऽन्यो वा यदि * खञ्जः काणो वा वर्त्तते * हीनातिरिक्तगात्रो वा * वर्त्तते तदा तं ततः * श्राद्धस्थानादपनयेत् । २४२ । ब्राह्मणमित्यादि । २४३ ।

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

श्राद्धकाले भोजनार्थं * ब्राह्मणोऽन्यो भिक्षुको वा * यद्युपस्थितो भवति । १ । तदा श्राद्धे भुञ्जानैः * ब्राह्मणैः

ब्राह्मणः*सन् यथाशक्ति भिक्षुकं ब्राह्मणं* प्रतिपूजयेदन्नादिः । २ । २४३ । अथश्राद्धान्नभोजन*समाप्त्यनन्तरं तत्*दाहसार्व्ववर्णिकेत्यादि । १ । २४४ ।

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा । समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ॥ २४४ ॥

श्राद्धान्नं भुक्तवतां ब्राह्मणानां * मग्रतः सार्व्ववर्णिकं* भक्ष्यभोज्यादिसर्व्व*रूपमेव तत्सदन्नाद्यं*किञ्चित् किञ्चित्सम्मील्य । १ । वारिणाप्लावयभुवि दर्भोपरि*विकिरन् समुत्सृजेत् संत्यजेत्* दर्भेषु विकिरश्च य*इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । २ । २४४ । किमर्थमेवं भुवि प्रक्षेपं विकिरं*दित्यत आहासंस्कृतेत्यादि । १ । २४५ ।

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥ २४५

ये बालकाः असंस्कृता मृतास्तेषां*ये चादोषाणां कुलयोषितां त्यागः*कृतवन्तस्तेषां योदर्भेषु भूमौ* विकिरस्तदुच्छिष्टं भागधेयं स्यात् । १ । २४५ । अन्येषामपि*तद्भागधेयं*तदाह उच्छेषणमित्यादि । १ । २४६ ।

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

उच्छेषणं दर्भे भूमौ विकिरोय * दुच्छिष्टं तत्खलु जिह्मस्याशठस्य* दासवर्गस्य स्वामिनां पित्र्ये कार्य्ये * भागधेयं महर्षयः प्रचक्षते । १ । इति साग्निकस्य विधि * निरग्निकस्य जीवति * मातामहे पितृपक्षे च पौत्रेण *पार्व्वणश्राद्धविधानं *प्रकृतिभूतमेवोक्तम् ॥ २ ॥ अनयैव रीत्या माता*महे चमृते तदादि*पुरुषत्रयस्य च दौहित्रः कुर्यात्*दर्शितविष्ण्वादिवचनात् ॥ ३ ॥ तत्र जीवति मातामहे यदि*श्राद्धं कुर्यात्तदा मातामहस्य*येषां कुर्यात्तेषामेव स कुर्यात् ॥ ४ ॥ मातामहे प्रमातामहे च*जीवति प्रमातामहो येषां * कुर्यात्तेषामेव कुर्या*त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात् ॥ ५ ॥ यस्य मातामहः प्रेतः*प्रमातामहो जीवति*स मातामहायपिण्डं * दत्वा प्रमातामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ ६ ॥ यस्य मातामहः प्रमातामहश्च*द्वौ प्रेतौ वृद्धप्रमातामहो जीवेत्* सोऽग्रे मातामहप्रमातामहाभ्यां दत्वा तिवृद्धप्रमातामहे दद्यात् ॥ ७ ॥ यस्य मातामहो वृद्धप्रमाता*महश्च प्रेतः प्रमातामहोऽस्ति*स मातामहाय पिण्डं प्रदाय*प्रमातामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ ८ ॥ उक्तं हि विष्णुना यथा* मातामहादेरप्येवं * श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेण यथान्यायं *शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥ इति ॥ ९ ॥ पुत्रिकापुत्रस्तु पितृ * पक्षे मातामहपक्षे *चानयैव रीत्या कुर्यात् ॥ १० ॥ पुत्रिकापक्षे तस्य*मातैव पिता मातामहस्तु पिता* महः प्रमातामहस्तु*प्रपितामहस्तस्माद्दद्यातेस्वयम् ॥ ११ ॥ मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः । तस्याः पितुर्द्वितीयन्तु तृतीयं तत् पितुः पितुरिति ॥१२॥ अत्र मातामहपक्षे *वृद्धप्रमातामहस्या*पि कुर्यान्न केवलयोर्मातामह*प्रमातामहयोः कुर्यात्*पुत्रिकापक्षे तत्सिद्धेः ॥ १३ ॥ मातृपक्षे प्रथमं पिण्डं मात्रे *दद्याद्द्वितीयं पितामह्यै दद्यात्*तृतीयं प्रपितामह्यै दद्यात् ॥ १४ ॥ २४६ ॥ नत्विदममावास्याश्राद्धमनग्नि*रामिषेणाकुर्यादग्नि*मानामिषेणकुर्यादित्यत आह्[illegible]

पितरि प्रेते ऽग्निः स्यात् ॥१॥ २४६ ॥ अथ किमिदमेवामावास्यायां * मासानुमासिकं श्राद्धं कुर्यात् * आनाच्छा- स्त्रीयात * आवाहसपिण्डे तत्रापि ॥ २ ॥ २४७ ॥

असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥२४७॥

* आजन्मयोदावचनेनैन * सपिण्डीक्रियापर्यन्तं * कर्म द्विजातेः संस्थितस्यातीतस्य * स्थितिमतीतस्य तु * आ- पञ्चदशसङ्गाम् ॥ १ ॥ तच्चादैवं दैवपक्षवर्जितं * मतस्यैव नतूर्द्ध्वं पुरुषत्रयं * सहितस्यातस्य दैवं तु पिण्डं निर्वपेदेकपवित्रकार्यकम् ॥ २ ॥ एकोद्दिष्टत्वादेकोद्दिष्टं नामेदं * मन्त्रौकरणावाहनम् ॥ १ ॥ २४७ ॥ स- सपिण्डीकरणं नकृत्वा किं * ममयारीतामावास्यायां श्राद्धं कुर्यादित्यत आह सहपिण्डक्रियेत्यादि ॥ १ ॥ २४८ ॥

सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥२४८॥

सहपिण्डक्रियायां कृतायामिति * द्विजातेरस्य मृतस्य * सपिण्डीकरणे कृते * सति तस्मिन् हीताग्नि * कार्य- ताग्निकैः सर्वैः ॥ १ ॥ अनयैवावृतायेय * मावृदानुपूर्व्यो खलु मावास्यायां * मासानुमासिके मोक्षा * तैर्ये- नुपूर्व्यात् सुतैः ॥ २ ॥ सर्वस्मिन् श्राद्धे धर्मतः * पिण्डनिर्वपणं कार्यं * नप्राक् सपिण्डीकरणात् * दाकिद्वो- कोद्दिष्टत्वा * देकोद्दिष्टश्राद्धवदित्यर्थो ज्ञेयः ॥ ३ ॥ श्राद्धप्रकरणाच्छ्राद्ध * विधानमिदं प्रेतस्यैकमपरं * श्र- कर्मपुनराह * पिण्डक्रियमितिवचनेनानुमतम् ॥ ४ ॥ तद्दृष्टिध्या दिभिरुक्तं * ततसर्वं पूर्वमेवविस्तरेण प्रदर्शितमध्यायान्ते च * दर्शयिष्याम इति ॥५॥२४८॥ अथ श्राद्धभोजिनां प्रतिषिद्धानि * कर्माण्याह श्राद्धं भु- क्त्वेत्यादिकौशिकी ॥ १ ॥ २४९ ॥

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति । स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥ २४९ ॥

श्राद्धं भुक्त्वा यो ब्राह्मणः * भुक्तशेषं वृषलाय प्रयच्छति * समूढः कालसूत्राख्यं * नरकमधः कृशिराः याति ॥ १ ॥ २४९ ॥

श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति । तस्याः पुरीषे तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५०॥

श्राद्धभुगित्यादि ॥ १५० ॥ श्राद्धभुग् यो ब्राह्मणस्तदेवाह * वृषलीतल्पं रमणीं * शय्यामधिगच्छति ॥ तस्य श्राद्धभुग् ब्राह्मणस्य पितरस्तं श्राद्धभोजनमासं * तस्या वृषल्याः पुरीषे * विष्ठायां शेरते ॥२॥ वृषं लातीति ली* स्त्रीसामान्यं विवक्षितं * नात्र वलग्रूद्रजातिः स्त्री ॥ २ ॥ २५० ॥ एवं भुक्त्वा यत्कर्तव्यं तदाह * पृष्ट्वा स्व- मित्यादि ॥ १ ॥ २५१ ॥

पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः । आचान्तांश्चानुजानीयादभितो रम्यतामिति ॥२५१॥

श्राद्धकर्त्ता तृप्तान् ब्राह्मणान् सम्यक् * भोजनावसाने स्वदितमिति * पृष्ट्वा ततआचामयेदाचान्तांस्तान् ।

मीत्यभिरम्यतामिति तज्जानीयात्*प्रत्याचमनं कुर्यात् ॥ २ ॥ २५१ ॥ततो ब्राह्मणायदन्नं तु * स्तदा स्वधास्त्विति व
ब्रूयुरित्यादिकं ॥ १ ॥ २५२ ॥

स्वधास्त्विति वक्तव्यं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम्। स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्व्वेषु पितृकर्म्मसु ॥२५२॥

भुक्तवन्तस्तृप्तास्ते ब्राह्मणाः भुक्तवन्तं तं जनं स्वधास्त्विति वद ब्रूयुः * कस्मात् स्वधेति ब्रूयुरिति तत्राह ॥ १ ॥
सर्व्वेषु पितृकर्म्मसु*हि यस्मात्परा श्रेष्ठा आशीः * स्वधाकारो वेदे प्रोक्तः ॥ २ ॥ २५२ स्वधाकारानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह
ततइत्यादि ॥ १ ॥ २५३ ॥

ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत्। यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥ २५३ ॥

ततः स्वधावाचनानन्तरं तेषां * भुक्तवतां ब्राह्मणानां * शेषमन्नमस्तीति वं * निवेदयेच्छ्राद्धकृत ॥ १ ॥
ततोऽनन्तरं तैर्द्विजैर्यथा ब्रूयुः*तैरनुज्ञातः सं स्तथा कुर्यात् ॥ २ ॥ २५३ ॥ प्रसङ्गादन्यदपि यत्कर्त्तव्यं त*दाह पित्र्य
इत्यादि ॥ १ ॥ २५४ ॥

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रुतम। सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि॥२५४॥

पित्र्ये पितृपक्षे मातामहपक्षे *स्वदितमित्येव वाच्यं * नतु निरपेक्षपित्र* मातृदेवताकएकोद्दिष्टश्राद्धे इत्य
र्थः ॥ १ ॥ इहपार्व्वणश्राद्धेहि*स्वदितमित्येव इष्टं *तत्र नास्ति ह्यत्र निरपेक्षत्वं ॥ २ ॥ गोष्ठे गोष्ठिनां श्राद्धे
सुश्रुतमित्येव * वाच्यं सम्पन्नमित्याभ्यु* दयिके श्राद्धे वाच्यं स्यात् ॥ ३ ॥ दैवे श्राद्धे दैवपक्षे रुचित * मित्येव
वाच्यं भवति ॥ ४ ॥ २५४ ॥ अथश्राद्धादिसम्पदश्चाहापरा*ह्नस्तथादर्भ इत्यादि॥ १ ॥२५५॥

अपराह्नस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः। सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्म्मसु सम्पदः॥२५५

अपराह्णो दिवसस्य* त्रिधा विभक्तस्य यस्तृतीयो भागो*दर्भाः कुशा वास्तुसम्पादनमिति* विविक्तशुचिप्रदेशः॥ १ ॥
तिलाः साधवः सृष्टिः श्राद्धद्रव्य*दानेषु कार्पण्यत्यागशीलता * मृष्टिरन्नादिशुद्धता * ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
॥ २५५ ॥ दर्भा इत्यादि ॥२५६ ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्व्वाह्णो हविष्याणि च सर्व्वशः। पवित्रं यच्च पूर्व्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥ २५६॥

दर्भाः कुशाः पवित्रं मेध्यं पूर्व्वाह्णः*कालो हविष्याण्यन्नानि पानानि च *यच्च पूर्व्वोक्तं पवित्रं *कृतपादित्यसर्व्वं *ह
व्यसम्पदो विज्ञेयाः ॥ १ ॥ २५६ ॥

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्। अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७॥

मुन्यन्नानीत्यादि ॥ २५७ ॥ मुनीनामन्नानि शालियवादीनि*पयो गव्यादि दुग्धं सोमश्चोषधि* विशेषो यच्च मां
सम् * अनुपस्कृतमविकृतं ॥ अक्षारलवणं क्षार*वर्ज्जं सैन्धवादिकं तत्*सर्व्वं प्रकृत्या हविरुच्यते तज्ज्ञैः ॥ २॥२५७॥
ततो यत्कर्त्तव्यं तदाह विसृज्य *ब्राह्मणांस्तानित्यादि ॥ १ ॥ २५८ ॥

विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः। दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन्॥ २५८॥

श्राद्धकर्त्ता ब्राह्मणांस्तु * विसृज्य पूर्वं पितृपक्षब्राह्मणान् * विसृज्य ततो दैवपक्ष * ब्राह्मणान्विसृज्य पश्चात् ॥ १

ततः शुचिर्नियतो वाग्यतः सन् * दक्षिणां दिशं पितॄनिमान्वरा * नाकाङ्क्षन्याचेत ॥ २ ॥ २५८ ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च। श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति॥ २५९॥

वरानाह दातार इत्यादि ॥ २५९ ॥ सन्ततिः पुत्रपौत्रादिसन्तानः * श्रद्धा पितृदेवतादिषु ॥ १ ॥ २५९ ॥

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्। गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत्॥ २६०॥

एवमित्यादि ॥ २६० ॥ स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः। २६० ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित्परस्तादेव कुर्वते। वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा॥ २६१॥

पिण्डेत्यादि ॥ २६१ ॥ केचिन्महर्षयो विश्वामित्रादयः पिण्ड * निर्वपणं पिण्डदानं * परस्ताद् ब्राह्मणभोजनादनन्तरं * कुर्वन्ति कुर्वते ॥ १ ॥ पिण्डाग्रभागं च्युते * तान्ब्राह्मणान्प्राशयेयुः * अन्ये पिण्डान्वयोभिः खादयन्ति * अन्येऽनलेऽप्सु वा क्षिपन्ति ॥ २ ॥ २६१ ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा। मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी। २६२।

पतिव्रतेत्यादि ॥ २६२ ॥ पतिव्रता धर्मपत्नी * पितृपूजनतत्परा * या नारी सुतार्थिनी स्यात् * सा ततो मध्यमं पिण्डमद्यात् ॥ १ ॥ २६२ ॥ तत्पिण्डाशने तस्याः पुत्रः स्यात् * तथा स्पष्टमाहायुरित्यादि ॥ १ ॥ २६३ ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम्। धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा॥ २६३॥

आयुष्मन्तमित्यादिः स्पष्टार्थकः ॥ २६३ ॥ श्राद्धावसाने यत्कुर्याच्चदाह * प्रक्षाल्य हस्तावित्यादि। १। २६४।

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्। ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत्॥ २६४॥

हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् * ज्ञातिबहुलं जनं भोजनार्थं प्र* कल्पयेत् तत्र ज्ञातिभ्यः * सत्कृतं धनं दद्यात्। १।

दत्त्वा बान्धवान् सम्भोजयेत् * ज्ञातिभ्यः सत्कारं धनं दद्यात् * भोजयेदित्यादिरिति। २। २६४।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः। ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥ २६५

उच्छेषणमित्यादि। २६५। यावत्कालं ब्राह्मणा विसर्जिताः स्युः * तावदुच्छेषणमुच्छिष्टं तिष्ठेत् * ततो गृहबलिं वैश्व * देवकर्मादिकं कुर्यात्। १। श्राद्धभुग्ब्राह्मणविसर्जनात्परं * तदुच्छिष्टं मार्जयित्वा * श्राद्धार्थं पक्वमन्नादि * यदवशिष्यते तद् * ज्ञातिबान्धवान् भोजयेत् ॥ २ ॥ श्राद्धार्थं यत्पृथक्पक्व * मन्नादि तन्नवै * वेत्

...तिथिसपिवारादिकानां *भोजनं निर्वर्तयेत्* तथोक्तं मत्स्यपुराणे ॥ ३ ॥ निर्वर्त्य प्रणिपत्याग्रयुक्तः ...वित् । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत तनं तां विधिमेव च ॥ इति ॥ ४ ॥ २६५ ॥ अथ श्राद्धे दत्तद्रव्यविशेषाणां *तृप्तिकाल*विशेषं वक्तुं प्रतिजानीते हविरित्यादिश्लोकेन । १ ॥

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते । पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २६६ ॥

स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २६६ ॥

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ २६७ ॥

तिलैरित्यादि । २६७ । तिलादीनामन्यतमेन श्राद्धे विधिवद्दत्तेन नृणां पितरो* मासं व्याप्य प्रीयन्ते । १ । २६७

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु । औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २६८ ॥

द्वावित्यादि । २६८ । मत्स्यानां मांसादनेन मांसेन श्राद्धे *विधिवद्दत्तेन नृणां* पितरो द्वौ मासौ प्रीयन्ते । १ । कश्चित्प्रमादो वाचष्टे *पाठीनादिमत्स्यानां मांसेनेति* तदसाधु मत्स्येनेत्युक्ते वतत्सिद्धेः* मांसवचनानर्थकात् ॥ २ ॥ हारिणेन मांसेन* श्राद्धे विधिवद्दत्तेन* नृणां पितरस्त्रीन्मासान्* व्याप्य प्रीयन्ते इत्यादि* मांसविशेषस्य फलम् । ३ ॥ औरभ्रेणमेषस्य मांसेन श्राद्धे *विधिवद्दत्तेन नृणां *पितरश्चतुरो मासान्* शाकुनेन पक्षि*मांसेन पञ्च मासान् प्रीयन्ते । ४ २६८

षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै । अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९ ॥

षण्मासानित्यादि ॥ पार्षतेन पृषतां च क्षुद्रहरिण*जातीनां मांसेन श्राद्धे *विधिवद्दत्तेन नृणां * पितरः सप्त मासान् वै प्रीयन्ते ॥ १॥ एणस्य कृष्णसारस्य* मांसेन श्राद्धे विधिवद्दत्तेन नृणां पितरोऽष्टावेव मासान् प्रीयन्ते ॥ २ ॥ रौरवेण रुरोर्विचित्रहरिणस्य * मांसेन श्राद्धे विधिव * द्दत्तेन नृणां पितरो * नवमासान् प्रीयन्ते ॥ ३ ॥ २६९ ॥

दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः । शशककूर्म्म मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ २७० ॥

दशेत्यादि ॥ २७० ॥ वराहमहिषयोरामिषैः * श्राद्धे विधिवद्दत्तैर्नृणां * पितरो दशमासान् * तृप्तिं गच्छन्ति ॥ १ ॥ शशकस्य कूर्म्मस्य च* मांसेन श्राद्धे विधिवद्दत्तेन * नृणां पितर एकादश* मासान् तृप्यन्ति ॥ २ ॥ २७०

संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च । वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २७१ ॥

संवत्सरमित्यादि ॥ २७१ ॥ गव्येन गोमांसेन पयसा च* गव्येन पायसेन च * श्राद्धे विधिवद्दत्तेन * नृणां पितरः संवत्सरं* तु कालं व्याप्य तृप्यन्ति ॥ १ ॥ वार्ध्रीणसस्य ...छागस्य* मांसेन पितॄणां तृप्तिं* द्वादशवार्षिकीं...

स्यात् ॥ ३ ॥ वार्ध्रीणसस्य चैतस्य निगमे* त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं *श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्रीणसन्तु तं प्राहु*र्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥ इति ॥ ४ ॥ २७१ ॥

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु । आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥ २७२ ॥

कालशाकमित्यादि ॥ २७२ ॥ कालशाकं सुशाकं *महाशल्काः इहच्छल्कमत्स्याः* खड्गो गण्डारो लोहश्च* लोहितवर्णश्छागलः ॥ १ ॥ उक्तं हि पैठीनसिना * छागेन सर्वलोहेन दत्तेनानन्त्यमश्नुते ॥ इति ॥ २ ॥ मधु क्षौद्रं सर्वमोचनान्नानि* शालिनीवारश्यामाकादीनि मुन्य * गर्मीधान्यादीनि चाहु * दत्तान्यानन्त्याय कल्प्यन्ते ॥ ३ ॥ २७२ ॥ अथ कालविशेषे श्राद्धदत्तानां *द्रव्याणां फलमाह*यत्किञ्चिदित्यादि ॥ २७३ ॥

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् । तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३ ॥

वर्षासु च मघासु चेति चकारौ *वितरेतरयोगार्थौ *न तु समुच्चयार्थकौ ॥ १ ॥ तेन ऋतुनक्षत्रतिथीनां परस्परच्छायायोगेन*मधुमिश्रितद्रव्यमात्रस्य श्राद्धे *दानमक्षयफलं स्यात् ॥ २ ॥ समुच्चये तु त्रयोदशीषु*वर्षासु च मघासु चेत्येव प्रयोगैर्विधिर्भवतीति न समुच्चयः ॥ ३ ॥ २७३ ॥ मघात्रयोदश्यां मधुमिश्रद्रव्यमात्रदानफलमुक्त्वा *गजच्छाया*योगे मधुघृताक्तस्य ॥ १ ॥ पायसस्य दानफलं *वक्तुं पितृगाथामाह*अपि नः स इत्यादि ॥ २ ॥ २७४ ॥

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् । पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

प्रमादी त्वेवमाचष्टे पूर्वार्द्धेन मघा * युक्ता वर्षासु या त्रयोदशी सैव* पुनरत्र विवक्षिता* ग्रन्थवचनदर्शनात् ॥ १ ॥ तद्वचनं प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥ इति ॥ २ ॥ तत्र श्राद्धे न हि मधुना*युक्तद्रव्यमात्रं श्राद्धे *मधुहीनपायसेन च*श्राद्धं मघात्रयोदश्यां कार्यमुक्तं ॥ ३ ॥ इदन्तु मधुसर्पिर्भ्यां *युक्तपायसेन त्रयो*दश्यां गजच्छायायोगे श्राद्धस्य* विधायकवचनं * न मघात्रयोदश्यां ॥ ४ ॥ तत्र मधुयुक्तद्रव्यमात्रेण*श्राद्धं पूर्ववचनेन*सिद्धौ पौनरुक्त्यं हि स्यात् ॥ ५ ॥ गजच्छायायोगस्तु मघायां चन्द्रो*हस्तायां रविस्तदा त्रयोदश्यां * यदा वर्त्तेत तदा भवतीत्याह ॥ ६ ॥ तद्यथा ॥ नभस्यस्यापरे पक्षे मघास्थिन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥ इति ॥ अत्र करे हस्तानक्षत्रे रविः ॥ तथान्यत्र चोक्तं यथा *योगो मघात्रयोदश्यां *कुञ्जरच्छायसंज्ञितः । भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥ इति ॥ ८ ॥ तत्र यदा पूर्वदिनेऽपराह्णे *मघायुक्तत्रयोदशी*न च हस्तायां रविः स्यात् ॥ ९ ॥ परदिने चापराह्णे *मघायुक्तत्रयोदशी*हस्तायां च रवि भवति*तदा पूर्वदिने मधु*मिश्रद्रव्येण मघाश्राद्धं कुर्यात् ॥ १० ॥ परदिने च मधुसर्पिर्भ्यां युक्तं *पायसं कुञ्जर*छायाश्राद्धे दद्यादिति ॥ ११ ॥ इदन्तु न युक्तं क्वचित्*प्रमादी दूषयति च*मघात्रयोदशीनिमित्तकश्राद्धे *कुञ्जरच्छाया*श्राद्धविधानमित्याह ॥ १२ ॥ तत्र मघात्रयोदशी*श्राद्धविधानाद्भिन्नं हि*कुञ्जरच्छायाश्राद्धविधा

मिद*मवगनाभिहित मध*सर्पियुक्तपायसेन। १३। अत्रपिण्डदानप्रतिषेधोज्येष्ठपुत्र* वतोदेवीपुराणे व*दुर्गा भक्तिप्रसङ्गेन*वतस्तद्वचनं यथा। १४। भौजङ्गीतिथिमासाद्यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम्। तत्रापिमहतीपूजाकर्त्तव्या पितृदैवते। ऋते पिण्डप्रदानन्तुज्येष्ठपुत्रीविवर्ज्जयेत्। इति। १५। ननुगजच्छायायोगे * मघास्विन्दुरिति तथा*मघायां संस्थे चन्द्रमिनीतिपदं*वाच्यं सम्पूर्णे हिमघा*नक्षत्रं चन्द्रस्योभोगयम्। १६। पूर्व्ववचने मघास्वेति* सप्तमीनिर्द्देशेनख्यापितं*श्राद्धकालेत्वपराह्ने*मघास्थितिश्चेद्भवति। १७। तदामघात्रयोदश्यौ* भवतिनतुम वावुक्ता*त्रयोदशीमात्रमिति। १८। सत्यमेतन्नचखलु*श्राद्धकालःकेवलोह्यपराह्णःकिन्तर्हि पूर्व्वाह्णमध्याह्ना* वपराह्णस्तत्कालोमनुनापुराक्तो। १९। तथाश्राद्धस्यपूर्व्वाह्णादपराह्णोविशिष्यते। इति। तेनमध्याह्नपर्यन्तं* यदामघानक्षत्रं स्यात्। १२०। तदापिमघात्रयोदश्योस्यात्तत्र* मघाश्राद्धमपराह्णादल्पफल*मपिकर्त्तव्यमितितु* मनुनाख्यापितमेव। २१। तेनयदापूर्व्वाह्णपर्यन्तं मघा * स्थितरकोनहस्ता * यामपराह्णव्यापिनीतु* त्रयोदशीतदारवि*हस्तायां वैवर्त्तते। २२। तदागजच्छायायोगो*नभवतीत्यर्थ मघा* स्विन्दुरित्युक्तश्राद्ध* कालेमघास्थितार्थश्च। २३। यदिपूर्व्वाह्णमध्याह्णवामघाच*हस्तायामर्कस्तत्रयो*दशीचतदापराह्णादल्पफल* गजच्छायायोगोहिस्यात्। २४। त्रयोदशीमितिकालवचनत्वात्*कर्म्मणि च्छायायां द्वितीया। २५। प्रमादीत्वेहणापरो त्सवाद्याहारा*दीक्षिततमत्वत्रिवच्छायां वा*तन्नसाधुसूत्रविस्मरणात्। ॥ २६ ॥ २७४ ॥

यद्यद्ददातिविधिवत्सम्यक्श्रद्धासमन्वितः। तत्तत्पितॄणां भवतिपरत्रानन्तमक्षयम् ॥२७५॥

यद्यदितयादि ॥ २७५ ॥ सम्यक्श्रद्धयैवश्राद्धे*विहितमविहितञ्च* द्रव्यं पितॄणांयद्ददाति*तत्परत्रलोकेऽनन्त*मक्षयञ्चभवतीति ॥ १ ॥ २७५ ॥

कृष्णपक्षे दशमयाद्यावर्जयित्वाचतुर्द्दशीम्। श्राद्धे प्रशस्तातिथयोयथैतानतथेतरः ॥ २७६॥

कृष्णपक्षइत्यादि ॥ २७६ ॥ कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीं वर्जयित्वा*यादशम्याद्यास्तिथय* स्ताःश्राद्धे यथैव*प्रशस्तास्तथे तरा:*कृष्णपक्षे तिथयःखाः ॥ १॥ननुकापुनस्तिथिरुच्यतेइति*तत्रोच्यतेचन्द्रस्ययाः*षोडशकलास्ताएव* वृद्धिक्षयाभ्यां निर्दिष्टः* तिथयोभवन्तीत्यर्थः ॥ २॥ प्रभासखण्डे यथा ॥ अमेन्दोःषोडशोभागोदेविप्रोक्तामहाकला। संस्थितापरमामायादेहिनां देहधारिणी। अमादिपौर्णमास्यान्तायाएवशशिनःकलाः। तिथयस्ताःसमाख्याता षोडशैववरानने ॥ इति ॥ इन्दोर्याषोडशभागैकभागःसा* खलुमानामसहाकलानित्या वा*सतरू मसहामायाविव भूव ॥ १ ॥यानिविद्याविद्यात्मकानिपञ्चचा*सतानितद्वन्तर्येपञ्चैवब्रह्मस्वरूपाः॥२॥ऋगतिद्यजुर्वेदसामवेदा* अन्वेदवेदान्तरूपसदा*शिवाख्यास्तेरजस्थातउच्यन्ते ॥३॥ते वै धावै धकर्म्मभि*र्लोकेदिष्टरूपेणैव*परिणामभूतास्तितु वसन्ते ॥४॥लोकेकृतकर्म्मणोऽविरतं लोका*म्रियन्तेजायन्तेच* येम्रियन्तेतेषां देहात्*दिष्टपुरुषोभास्वर*रूपः सन्नेवोत्तिष्ठते ॥ ५ ॥ सधूमादिक्रमेणचान्द्रमसं*लोकं गत्वाव्रतं भूत्वा*तस्याममायां कलायां *संयुज्यमानं चन्द्रस्य*पञ्चदशकलाःक्रमात्पुष्टाः ॥ ६ ॥ इतरेवममादिपौर्ण * मासान्ताःषोडशकलाः * स्ताभ्यां क्षीणायाश्चमायाः*प्रतीपगविपरीतां वृद्धिं * यत्प्रदातेयाकलासा*प्रतिपत्तिर्द्दिरुच्यते ॥ ७ ॥एवमपरस्वर्वर्द्धमानाकला*द्वितीयादिपञ्चदश*तिथयोद्वादशस्थायां दशः ॥ ८ ॥ तादेवताश्चमादयःपञ्चदश*क्रमेणभवन्तीति*प्रथमापदमासायां*

रसा तस्या कलाया या * या कलातिष्ठति सैव ॥ ९ ॥ साचाक्रलाप्रतिपदादितिथिः स्यात् * तत्रचन्द्रे : प्रतिविपरीत
त्व पञ्चायां : * शेषा याकलातिष्ठति * साप्रतिपत्तिथिरुक्ता ॥ १० ॥ तद्द्वितीयादिकलातद्वितीयादिरिति * पञ्चदशतिथ
यः * सयावस्थायाम स्यांहि * निशिप्रथम तमःस्या * दितातःकृष्णपक्षोऽयम् ॥ ११ ॥ इत्यवस्थायां निशि * प्रथमं ज्यो
त्स्नाभवति * तस्मात्स्वल्पमस्तमः ॥ १२ ॥ इत्येवमविद्वान्कश्चि * दाहप्रथमकलाक्रियाप्रतिपत् * द्वितीयादितिविर
पेरा ॥ १३ ॥ तदसाधुप्रथमाकलाह्रासमाना * सोक्तातदमादिकला * क्रियानप्रतिपदादिः ॥ १४ ॥ चन्द्रस्य द्विती
यादीनां * कलानाञ्चतत्पत्तिरुक्ता * बृहदारण्यकेयथा ॥ १५ ॥ सयावज्जीवतोयदाम्रियते * अथैनमग्नयेहर
न्ति * तस्याग्निरेवाग्निर्भवति * समित्समित्धूमोधूमो * ऽर्चिरर्चिरङ्गाराअङ्गाराः ॥ १६ ॥ विस्फुलिङ्गाविस्फुलिङ्गा *
स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाः * प्रेतं पुरुषं जुह्वति ॥ १७ ॥ तस्याआहुतायादिष्टपुरुषएव * भास्वरवर्णःसम्भवतिसधूमम
भिसम्भवति ॥ १८ ॥ धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणं * पक्षमपक्षीयमाणात् * पश्चाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्यएति
॥ १९ ॥ मासेभ्यः पितृलोकं * पितृलोकादाकाशं * सचन्द्रं प्राप्यैवान्नं * सोमोराजाभवति ॥ २० ॥ तं तत्रदेवाभक्षय
न्ति * यथासोममाप्यायस्वाप * क्षीयस्वचसोमइति ॥ २१ ॥ येचदेवाःक्रमेणतं भक्षयन्ति * तेचोक्तादेवीपुराणे ॥ २२ ॥
कलाःषोडशसोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयतेदेवतैः क्रमात् । २३ । प्रथमां पिवतेवह्नि र्द्वितीयां
तपनःकलाम् । विश्वदेवास्तृतीयान्तुचतुर्थीन्तुप्रजापतिः । २४ । पञ्चमीं वरुणश्चापिषष्ठीं पिवन्तिवायवः । सप्तमीञ्च
पर्य्यादिवाश्रावसवोऽष्टौतथाष्टमीं । २५। नवमीं कृष्णपक्षस्यपिवतीन्द्रःकलामपि । दशमीं मरुतश्चापिरुद्राएकादशीं
कलाम् । २६। द्वादशीन्तुकलां विष्णुर्धनदश्चत्रयोदशीम् । चतुर्द्दशीं पशुपतिःकलां पिवतिनित्यशः । २७ततःपञ्चदशी
ञ्चैवपिवन्तिपितरःकलाम् । कलावशिष्टानिष्पीताप्रविष्टासूर्य्यमण्डलम् । २८ अमायावसतेरश्मावमावास्याततःस्मृ
ता । पूर्व्वाह्णे प्रविशत्यर्कं मध्याह्ने तुवनस्पतिम् । २९ । अपराह्णे विशत्यम्बु सयोनिं वारिसम्भवः । अपःप्रविष्टःसे
मस्तुशेषायाकलयैकया । ३०। वृक्षगुल्मलताश्चान्निष्प्यादयतिचौषधीः। तमोषधिस्थितं गावश्चरन्तोऽपःपिवन्तिच ३१
तरङ्गानुगतं पायःक्षीरत्वमधिगच्छति । तत्क्षीरममृतीभूतं चन्द्रभूतं द्विजातयः । ३२ । स्वाहाकारैर्वषट्कारैर्जु
तिविधिवत्क्रमात् । हुतमग्निषुदेवाश्चपुनःसोमं विवर्द्धयेत् । ३३ । एवं सक्षीयतेसोमःक्षीणश्चाप्यायतेपुनः । तस्मात्स
र्व्वाःशशाङ्कस्यसदैवविधौभुः । ३४ । भक्षार्थं सर्व्वदेवानां सोमःसृष्टःस्वयम्भुवा । ततस्यममृतं चापिसम्भूतं प्रजा
तेजसा ।३५। राहोरपामृतेभागःपुरासृष्टःस्वयम्भुवा । तस्मात्तद्राहुरागत्यपातुमिच्छतिपर्व्वसु ।३६ । उद्धृत्यपार्थि
वीं छाया निराकारां तमोमयीम् । पातुमिच्छंस्ततश्चन्द्रं माच्छादयतिछायया । ३७ ॥एकोह्यिचन्द्रमभ्येतिमध्या
पञ्चगाभास्करम् । सूर्य्यं मण्डलसंस्थन्तुचन्द्रमेवजिघांसति । इति । ३८ । इत्येवममावास्यायां चन्द्रस्यार्क * मण्डले
प्रवेशमविद्वान्कश्चन * गोभिलसूत्रं व्याचष्टे * निजबुद्ध्याकल्पनया ॥ ३९ ॥ सूर्य्याचन्द्रमसोयःपरः * सन्निकर्षःसा
मावास्येति * यद्गोभिलेनोक्तम् ॥ ४० ॥ तेनचन्द्रार्कयोरुपर्य्यधोभावा * पन्नयोःसमसूत्रपातनामायो * राश्यकार
च्छे देनाव * स्थानममावास्येत्युक्तं ॥ ४१ ॥ तदसाधु देवीपुराणे प्रोक्तं हि * कलावशिष्टोनिष्पीतः * प्रविष्टःसूर्य्यमण्डले
मित्याद्युक्तं स्तेनाश्चातत्वात्॥४२॥सूर्य्यसिद्धान्ते चतिथिरुक्तायथा * अर्काद्विनिःसृतःप्राचीं यद्यात्यहरहःशशी।र
चान्द्रमानमंश स्तुद्वादशभिस्तिथिः॥४३॥इत्यातद्वचनस्यशेषाद्ध कश्चि * दनयथापठतियथा।भागैर्द्वादशभिस्ततस्य
तिथिश्चान्द्रमसं दिनमिति॥४४तत्तिथिःसाचान्द्रमसं दिनमिति * नतुज्यतं दिनं हिकालविशेषो * नचतिथिःकालविशे

शिवे गौणा * कलातिथि रेतद्वचनेनापिसैव ॥ ४५ ॥ तद्यथा ॥ एकैकराशिभागास्तु विंशतिंशत्स्वभावतः। द्वादशादश्यांशां स्तानकौतुपार्चो विनिःसृतः। ४६। यद्योगच्छनृयत्तु वृद्धौ तयेप्राप्नोतिस्यातिथिः। वर्द्धमाना क्षीयमाना * कलामेवैतिचन्द्रमाः ॥ ४७ ॥ नसाकालःकथंस्यात्तु तिथिश्चान्द्रमसंदिनं। यावत्कालेनतान् भागान् राशेर्यातिवचन्द्रमाः। ४८। तावत्कालश्चान्द्रमसं दिनंस्यात्तिथिसंयुतं। तेस्त्रिंशता दिनैर्मासो मुख्योगौणोद्विधैन्दवः ॥ ४९ ॥ नत्रातथाविधगतिश्चन्द्रस्यातिथिरुच्यते। शिवोक्तेनविरोधाश्च नकालस्यक्रियैवहि ॥ ५० ॥ अष्टविधाग्रहाणां हिगतिर्धोरङ्गुपादिका। तेनाधिकाल्पकालस्तु तियोनां स्यादितिस्थितिः ॥ ५१ ॥ अथात्रैतज्जिज्ञासामे *कृष्णापक्षे दशमाद्या*वर्जयित्वाचतर्द्दशी* मित्यत्रादिशब्देनतु ।५२। एकादशीद्वादशीत्रयोदशमा* वस्यास्तिथयोग्रहीताः *स्तत्रत्वेकादश्यांतथा। ५३।श्राद्धविधेः समुत्पन्ने *न...विदितेतथा। एकादश्यांप्र यौत *कृष्णापक्षे विशेषतः। ५४। इतात्रापिचैकादश्यां *श्राद्धं कथमुपपद्यते *नारदीयपुराणेसूपवासउक्तः। ५५। गृहस्थोब्रह्मचारीचआहिताग्निस्तथैवच। एकादश्यांनभुञ्जीतपक्षयोरुभयोरपि ॥ इति ॥ ५६ ॥ तेनश्राद्धे ब्राह्मणभोजनं नोप* पद्यते ब्राह्मणाभावे* कुशमयब्राह्मणे च* श्राद्धं भ्रातृकर्त्तुः भ्रा * प्रभोजनं नस्यात् ॥ ५७ ॥ ततो ज्ञातेतत्रैवचनारदीय* पुराणेपूर्व्वमेवोक्तं ५८ *संसारसागरोत्तार* मिच्छन्विष्णुपरायणः। ऐश्वर्यं सन्ततिंस्व र्गं *मुक्तिंवायद्यदिच्छति ॥ ५९ ॥ एकादश्यांनभुञ्जीतपक्षयोरुभयोरपि। एकादशीद्वादशीष्वपुप्रपवासोत्क्रतोः फलम्। ६०। अथोरात्रेणचैकेनब्रह्महत्यांव्यपोहती* तिफलश्रुतेस्तत्रोप*वासःकाम्योनचनित्यः। ६१। उक्तं केनचिद्विमानिकर्म्मणां हि* नित्यत्वज्ञापकानिचः ॥ ६२ ॥ नित्यं सदायावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्! उपेत्यातिक्रमे दोषःश्रुतेरत्यागचोदनात् ॥ ६३ ॥ फलाश्रुतेर्वीप्सयाचतन्नित्यमितिलच्यते। इतितर्हिच.खिनित्य *काम्यत्वस न्देहे प्रश्नो* भविष्यपुराणे युधिष्ठिरउवाच ॥ ६४ ॥ एकादशीव्रतं देवनित्यं वाकाम्यमेववा। कथं वाक्रियते तत्र नियमोवात्रकीदृशः ॥ ६५ ॥ भगवानुवाच ॥ अहन्ते कथयिष्यामिशृणुपाण्डुकुलोद्वह। नित्यमेतद्व्रतं नामकर्त्तव्यं सार्व्ववर्णिकं ॥ ६६ ॥ वाञ्छद्भिःसर्व्वदासद्भिःपुरुषार्थचतुष्टयम्। नभोक्तव्यंनभोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे। इति ॥ ६७ ॥ तत्रोच्यते भविष्ये च* खलुबमेवैकवारं *कृष्णेनोक्तोनिःसन्देहोयुधिष्ठिरः* पुनरपिकस्मात्पृष्टः* कृष्णाए तद्विषयं तु ॥ ६८ ॥ तद्यथाभविष्येयुधिष्ठिरउवाच* एकादशीव्रतं देवनित्यंवाकाम्यमेववा। तन्मेकथयगोविन्द भृशं मेकौतूहलं मम ॥६९ ॥ भगवानुवाचनित्यमेतद्व्रतं नामकर्त्तव्यं सार्व्ववर्णिकम्। सर्व्वाश्रमाणां सामान्यं सर्व्व धर्म्म मुत्तममिति ॥ ७० ॥ तस्मादेतद्वचनं न* भविष्यपुराणे कृष्णोक्तं * महाभारतेहिभीमेनपृष्टश्च* कृष्णउवाच कवार* मेवैकादशीव्रतंकर्त्तुम् ॥ ७१ ॥ यदुच्यतेभीमैकादशीव्रतं * तस्मान्नित्यत्ववचनविरोधश्च * सर्व्वाश्रमा णामि* तिचनोपपद्यते ॥ ७२। अनड्वान्ब्रह्मचारीचआहिताग्निस्तथैवच। अमून्तएवसिद्धान्तिनैषांसिद्धिरनश्नताम ॥ ७३ ॥ तस्माद्भविष्यपुराणोक्तं खेनैव* कश्चित्तद्वचनंरचितवां *स्तस्मात्तदमूलकत्वादग्राह्यं ॥ ७४ ॥एवंनारदीयवचने च* ब्रह्मचारिणआहिताग्नेश्चोप*वासविधानंविरुद्धं। ७५। अस्तिचेत्तर्हिवचनं * नकदाचिदतिक्रमे* दित्यर्थदोषज्ञापकं * तद्यथाभविष्यपुराणेऽभिहितं ॥ ७६ ॥ यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यादिकानिच ॥ अन्नमाश्रित्यतिष्ठन्तिसम्प्राप्ते हरिवासरे ॥ इति ॥ ७७ ॥ एवमन्यत्रापिचोक्तं *प्रतिपास संभुङ्क्ते किल्बिषंख्या नविट्समम्। एकादश्यां द्विजश्रेष्ठयोभुङ्क्तेऽन्नंद्विजोमनाक् ॥ इति ॥ ७८ ॥ एतद्वचनद्वयमप्रमाणं *यद्यप

माधि, तावत्प्रणिगापानि * तिष्ठन्तिद्द्वयोरेवपक्षयोस्सदा * गोभिलोक्तमिदं वचनं विरुध्यते ॥ ७९ ॥ एकादश्यां
नभुञ्जीतपक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेवसदागृहीति ॥ ८० ॥ तर्हि यथाक्लैकादशी*व्रतं नचैव
द्विजानां *नित्यमितिचेत्तदातु *भविष्यपुराणवचनं । ८१ । कर्त्तव्यं सार्व्वदर्षिकं सर्व्वाश्रमाणामितिव*युक्तं मया
न्तहितो वात्॥७८॥सिद्धन्तेनकृष्णपक्षेऽव्हिण्या*मेकादश्यां मृ ऽमिति*गोभिलवचनेशुक्लामेवसदा*गृहीतिसन्नाम्नादि*
ननितात्वसूचकं ॥ ८२ ॥ कृष्णपक्षे विकल्पस्थापनादेव * कामात्वमेवसूचितं ॥ ८४ ॥ वराहपुराणे कान्त*मे
कादश्यां निराहारोयोभुङ्क्तेद्वादशीदिने । शुक्लेवायदिवाकृष्णे तद्व्रतं वैष्णवं मतमिति ॥ ८५ ॥ एतेनयथाक्लै
-विकल्पात्मोभिल*वचनविरोधोभवतिगोभिल * संहितायान्तुनास्तितद्वचनं ॥ ८६ ॥ यद्वातद्वाभवतु ननित्य
त्व*मेकादशीव्रतस्यफलस्मृतेः*प्रतिषेधदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥ फलश्रुतिस्तुदृश्यते * यदीच्छेद्विष्णुनावासं पुत्रसम्पदमा
त्मनः । एकादश्यां नभुञ्जीतपक्षयोरुभयोरपि ॥इति॥ ८८ ॥अत्रोभयपक्षे विधानाद्गोभिल*वचनविरोधः फल*श्रुते
रनित्यत्व ॥ ८९ ॥ नयञ्जेनपिबेत्तोयं नखादेत्कमपि करौ । एकादश्यां नभुञ्जीतपक्षयोरुभयोरपि*एतद्गोभि
लवचनविरुद्धं ॥ ९० ॥ एकादशीव्रतपक्षणसमाप्ति*वचनाच्चकामात्वं नचनितात्वं *तद्व्रतग्रहणमुक्तं * वराहपुराणे
यथा । ९१ । गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासन्तुगृह्णीयाद्यद्वावार्य्यवधारयेत् । ९२ । एका
दश्यां निराहारोभूत्वाचैवापरेऽहनि । भोक्ष्येहं पुण्डरीकाक्षशरणं मे भवाच्युत । इति । ९३ । स्कन्दपुराणे च
प्रोक्तं *रात्रिं नयेत्ततःपश्चात्प्रातःस्नायीसमाहितः । उपवासन्तुसंकल्प्यमन्त्रपूतं जलं पिबेत् । ९४ । अष्टाक्षरेण
मन्त्रेण त्रिजपेनाभिमन्त्रितम् । उपवासफलं प्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलम् । ९५ । इदं व्रतं मयादेव गृहीतं पुरत
स्तव । ९६ । निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन । एकादश्यामुभौपक्षौनिराहारःसमाहितः । स्नात्वासम्य
ग्विधानेनधौतवासाजितेन्द्रियः । ९७ । पूजयेद्विधिवद्विष्णुं श्रद्धयासुसमाहितः । पुष्पैर्गन्धैस्तथाधूपैर्दीपै
र्नैवेद्यकैःपरैः । ९८ । उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः । स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यमनोहरैः
। ९९ । दण्डवत्प्रणिपातैश्चजयशब्दैस्तथोत्तमैः । सम्पूजाविधिवद्रात्रौकृत्वाचैवप्रजागरं । १०० । कथाश्रवणं
तिक्तोविष्णोर्गायन्विष्णुपरायणः । याति विष्णोःपरं स्थानं नरोनास्त्यत्रसंशयः । इति । १०१ । एतद्वचनस्यानार्ष
मष्टाक्षरमन्त्रेनाभिमन्त्रित*जलपानेननिरम्बुपवास*भङ्गोभवतीतिनास्तुत्रा ।१०२ ।एकादश्यामुभौपक्षौनिराहा
इतिचासाधु । एकादश्यां पक्षयोस्तु*इतरो वं भवितुमर्हति*गोभिलवचनविरोधस्सत्वात् । १०३ । इतरो वं मतान्त
कश्चित्प्रमादो*ब्रूते विधवानामेकादशीव्रतं *सर्व्वथानित्यं यतिधर्म्मत्वात् । १०४ ।यतिधर्म्मे ज्ञानभयप*क्षत्वे कादश
व्रतं *यथा गोभिलेनोक्तं ।१०५ । एकादश्यां नभुञ्जीत* पक्षयोरुभयोरपि*वनस्थयतिधर्म्मोऽयं ॥इति ॥ १०६॥ त
साधु विष्णुनाहि॰स्वसंहितायामुक्तं *मृते भर्त्तरिब्रह्मचर्य्यं *तदन्वारोहणं वेति।१०७। तच्चब्रह्मचर्यं कौर्म्मे *ईश्वर
गीतायामुक्तं *भगवताशिवेनयथा १०८कायेनमनसावाचा*सर्व्वावस्थासुसर्व्वदा ।सर्व्वत्रमैथुनत्यागोब्रह्मचर्यं प्रच
क्षते१०९नतु यतिधर्म्मोविधवानामुक्तो*गृहस्थाहिविधवाब्रह्मचर्य्यं चरेदिति११०।तत्रापि एकादशीचर्यं त्वदमे*दशमीदि
यामेकादश्यामुप॰वासेरौरवनरकगतिर्दोषा*तत्प्रतिषेधाद्व्रतभङ्गश्चस्यात् १११। परदिने द्वादश्यामुपवासे हि*विष
पासनासिद्धिरुभयो*र्द्देवताहरिर्व्विताक्तो*न त्वेकादशीव्रतसिद्धिः । ११२ । एकादशीव्रतग्रहणेकाल* मेका
दश्यां निराहारोभूत्वाचैवापरेऽहनि । भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्षशरणं मे भवाच्युत ॥ ११३ ॥ मध्ये वक्तव्यमेकाद

पतिप्रियेद्वादश्यां निराहारो*भूत्वेतितस्मादनित्यं ॥ ११४ ॥ द्वादशीव्रतञ्चश्च्ययुक्तं विष्णुना * ततमंन्हिसायांतदुय क्ता ॥११५॥मार्गशीर्षशुक्ले काद्दश्यामुपोष्य*द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेव *मर्च्चयेत्पुष्पधूपदीपानुलेप* नैवेद्यैर्ब्राह्म णतर्पणैश्च ॥ ११६॥व्रतमेतत्संवत्सरं *कृत्वापापेभ्यःपूतो*भवतियावज्जीवंकृत्वा*ष्वेतद्वीपमाप्नोतीति॥११७॥ उभयपक्षे द्वादश्यां०षु वं स्वर्लोकंप्राप्नोति*यावज्जीवंकृत्वाविष्णो * र्लोकमाप्नोत्येवमेव ०पञ्चदशीषुपि श्रेय इति ॥ ११८ ॥ एतेनैकादशीव्रतस्यानित्यत्व*वचनेनविधवाना*मप्यनित्यमेकादशीव्रतमुक्तं ॥११९॥ यत्तु खलुविधवायां भवेन्नारीभुञ्जीतैकादशीदिने । तस्यास्सुकृतंनश्येद्भ्रूणहत्यादिनेदिने ॥ १२० ॥ इतिवचनं कात्यायन*नामोक्तं तेनकेनचि*दुक्तंप्रमादिनारचितं ।१२१।तन्नवुद्धाप्रमाणीकृत्यकश्चित् * प्रमादीपुनर्भाषते *विधवायाएकादशी*व्र तंसर्व्वथैवनित्यमितितन्न ॥१२२॥ एकादशीचयेचाष्टमदिवसे*दशमीविद्धायामेकादश्य .*मुपवासेरौरवंनरकंव्रजेदि त्यत्रसि*पुराणेप्रोक्तंद्रष्टव्यं ॥१२३॥तेनतस्यामेकादश्यां* भक्षणावश्यकत्वा*द्विधवायाभवेन्नारी*तिवचनं नोपपन्नं *भवतितस्मात्तन्नाष.१२४।एवमपिपत्यौमृते विधवायाः* अशौचमध्येयदेकादशीभवेत्*दशावह्हाशुद्धिश्चवर्त्तते ताव* च्छ्र तग्रहणं नस्यादितीर्नित्यं ॥१२५॥ असमाप्तेशौचदोषवचनमुक्तं*योऽचरीत्वाव्रतंमोहादेकादशीदिने नरः । नस माप्यते तस्यागतिःपापीयसीभवे*दितितस्मादप्यनित्यं ॥ १२६॥ अथजिज्ञासामेवैतत्*विधवायाएकादशी*व्रतं सर्व्वथैवनित्यं*मितियदुक्तंतत्सर्व्वथाशब्दार्थः ॥ १२७ ॥ सर्व्वःप्रकारःसर्व्वथा* कतिप्रकाराश्चैकादशीव्रतस्येति* तत्रचेदुच्यतेऽग्निपुराणेप्रोक्तं ॥ १२८ ॥ दशमीविद्धावर्ज्जनेकादश्यां *मुपवासमात्रमश्वमेधफलं * मित्यं कतिध मुद्गतं ॥ १२९ ॥ द्वितीयंविष्णुनोक्तंपूर्व्वदिने*संयमंकृत्वापरदिनेत्वेका*दश्यामुपवासंकृत्वा*द्वादश्यांवासुदेव मर्च्चयित्वा*ब्राह्मणंभोजयेदिति॥१३०॥तथानक्तंहविष्यान्न*मनोदनंवेतिद्विधा*तेनचतुर्विधमेकादशीव्रतं ।१३१ तर्हि चतुर्विधमेव*चेत्विधवानांनित्यं*तदेकदानसम्भवति१३२ततोननियमःस्यात्तस्मा*न्नक्तंहविष्यान्नोदन*भ क्षणेनचव्रतसिद्धिः ॥१३३ ॥इत्थञ्चानित्यएवैकादश्यामुप * वासःकाम्यञ्चेदं व्रत*मश्वमेधादिकर्म्मवत् ।१३४। यद्य प्युक्तिसमर्थस्स्यात्सकुर्य्या*न्नचेच्छक्तिनसमर्थः * स्यान्नैवकुर्य्यादितिनिष्कर्षो ज्ञेयः । १३५ । येचैतानिवचना निपरस्परविरुद्धान्यप्रामाणिकानिसर्व्वाणिमन्यन्ते धार्ष्ट्यात् । १३६ । तैरपिनक्तंहविष्यान्न*मनोदनंवेतिविधाना त्वे व*रात्रौतरकालेऽशन*प्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात् । १३७ । तत्राप्युपरासाप्यक्ता *वितिव्याख्यानमसाधु*किञ्चोप वासाशक्तस्य* पापान्वितश्चविट्सम*इत्याशनविधिर्धर्मतोयुक्तःस्यात् । १३८ । नचैवमयुक्तोविविधधर्म्मकर्म्मसु कामोऽस्ति* तस्माद्रात्रौतरकाले *ऽनशनविधिरेकादश्यांमन्तव्यः। १३९ । हरिवासरेविधवायाभवेन्नारीभुञ्जी तैकादशीदिनेइत्यादौवासरादिशब्दोपादानाच्चेति । १४० । तथाप्येकादशीव्रत० नित्यमितिचेत्सब्रह्मचारि णा०आहिताग्नयश्चान्न ०एवसिद्धान्तीत्युक्तेः । १४१ ॥ अत्रिसंहितायाञ्चोक्तं० मसृतंब्राह्मणस्यान्नंक्षत्रियान्नंपयः स्मृतं । वैश्यस्याचान्नमेवान्नंशूद्रान्नंरुधिरंस्मृतं १४२ । एततसर्व्वंसमुद्दिष्टंश्राद्धकालेसमुत्थिते ॥ इति ॥दक्ष संहितायामप्युक्तं ॥ १४३ ॥ सर्व्वत्रमधुसौयामौद्धतश्चषष्ठेविस्मयत् । भुञ्जानश्चपयानस्स ब्राह्मणोनावसीद ति*तस्मादेकादशीमतं काम्यंननित्यं ॥ १४४ ॥ २७६ ॥ अथकृष्णपक्षे सर्व्वास्तितिथिषु * नक्षत्रविशेषयोगे * श्राद्धकरणेफलविशेषमाह*युग्मकुर्व्वन्नित्यादिना । १ । ।२७७ ।

युक्षु कुर्व्वन्दिनर्क्षेषु सर्व्वान्कामान्समश्नुते । अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजांप्राप्नोतिपुष्कलाम् ॥ २७७ ॥

दिनानिचर्क्षाणिच*तेषु दिनर्क्षेषुतत्र*दिनं चान्द्रं तिथेर्भोगकालएव ॥ १ ॥कृष्णपक्षेयुक्षु युग्मतिथिभोग*काले युग्मनक्षत्रस्य*भोगकालेचमिलिते ॥ २ ॥ पितॄन्श्राद्धेनप्रान्कुर्व्वन्नरः*सर्व्वान्कामान्समश्नुते* युग्मतिथिद्वितीयाचतुर्थ्यादि*युग्मनक्षत्रं भरण्यादि ॥ ३ ॥ अयुक्षुदिनर्क्षेषु*प्रतिपत्तृतीयादितिथीनां भोग* कालेचेद्युग्मनक्षत्राश्विन्यादेर्भोगकालोभवति ॥ ४ ॥ तदापितॄन्श्राद्धेनप्रान्कुर्व्वन् * नरःपुष्कलां धनविद्यागुणादि*पुष्टां प्रजां प्राप्नोतीति ॥ ५ ॥ अत्रकृष्णपक्षइत्यनुवर्त्तते * यतःकृष्णपक्षेदशम्यादावृति* दिनर्क्षेष्वितरस्यैकदेशेदिनं ॥ ६ ॥ दशम्यादितिथिरभेदाऽन्यथा*तु पक्षेस्तिथिर्हि चान्द्रीकला*तद्भोगकालश्चान्द्रं दिनमुच्यते ॥ ७ ॥ दिनर्क्षेष्वितीतरेतरयोगे*द्वन्द्वसमासान्नयुग्मतिथिदिने*नयुग्मनक्षत्रभोग*कालेष्वेयकश्राद्धविधिरिति ॥ ८ ॥ यद्यपितिथिनक्षत्रयोगे*चायोगे चतद्यातिथिर्यत्र* नक्षत्रंतत्तत्फलदंतत्रचतत् * भवत्यत्रभवतीतिनालसोऽर्थः ॥ ९ ॥ २७७ ॥

अथश्राद्धेप्रशस्तकालमाह*यथाचैवेत्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥ २७८ ॥

यथाचैवापरःपक्षःपूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते । तथाश्राद्धस्यपूर्व्वाह्णादपराह्णोविशिष्यते ॥२७८॥

यथाश्राद्धस्यापरःकृष्णःपक्षः * पूर्व्वपक्षाच्छुक्लपक्षाद्विशिष्यते * तथाश्राद्धस्यपूर्व्वाह्णा * दपराह्णोविशिष्यते ॥ १ ॥ एतावताशुक्लपक्षःपूर्व्वाह्णश्च * कालःकृष्णपक्षादपराह्णाच्चनविशिष्टः किन्तुनप्रतिषिद्धःफलत * स्तारतम्यमितिज्ञापितं भवति ॥ २ ॥ २७८ ॥

प्राचीनवीतिनासम्यगपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥२७९॥

प्राचीनवीतिनेत्यादि ॥ २७९ ॥ अतन्द्रिणातन्द्राविहीनेनापि * पुरुषेणानिधनादि* त्याजीवनात्पित्र्यं कार्यं*मपसव्यं सव्यस्कन्धा * दुत्तरीयवस्त्रमप ॥ १ ॥ अपसृतं कृत्वाप्राचीनवीतिना * दर्भपाणिनाचभूत्वा*विधिवत्सम्यक्कार्यम् ॥ २ ॥ २७९ ॥ अथश्राद्धप्रतिषेधकालमाह*रात्रौश्राद्धमित्यादिकम् ॥ १ ॥ २८० ॥

रात्रौश्राद्धंनकुर्व्वीतराक्षसीकीर्त्तिताहिसा । सन्ध्ययोरुभयोश्चैवसूर्य्येचैवाचिरोदिते॥२८०॥

श्राद्धंरात्रौनकुर्व्वीत * कस्मादित्यतउच्यते * राक्षसीकीर्त्तिताहिसेति ॥ १ ॥ हियस्मात्सारात्रीराक्षसीर्वी*तराकीर्त्तिताराक्षसासुरादीनां * कालतयावेदेप्रोक्तार्षिभिरुक्ता ॥ २ ॥ तर्हि दिवासन्ध्यासु रात्रि * स्तत्किं श्राद्धं कुर्व्वीतेत्यतआह*सन्ध्ययोरुभयोश्चेति ॥ ३ ॥ प्रातःसन्ध्यायांसायंसन्ध्यायाञ्च* श्राद्धं नकुर्व्वीततर्हि * प्रातस्तत्कर्त्तव्यदिनान्तकिं * कुर्य्यादित्यतउच्यते * सूर्य्ये चैवाचिरेत्यादि ॥ ४ ॥ अचिरोदितेसूर्य्ये चार्णोदयकाले*श्राद्धं कुर्व्वीत*एभ्योऽन्यस्मिन्कालेयथा* विहितंश्राद्धं कुर्व्वीतेति * पर्य्यासनजामेयम् ॥ ५ ॥ प्रमादिन

प्रातःकालमचिरोदित* सूर्यं प्रवदन्ति ॥ ६ ॥ तत्काष्ठतां विलं विरत्न * सिद्धिःपूर्व्वाह्न इति * पञ्चकोपूर्व्वाह्न* इपराह्नोविशिष्यतहतेन * पूर्व्वाह्नस्यापिश्राद्धकालतयोक्तः ॥ ७ ॥ विष्णुपुराणेपि प्रथमतः प्रातः*कालउक्तोनचतत * श्राद्धं प्रतिषिद्धमिति ॥ ८ ॥ तर्हि किं दिनस्यशेषे * त्रिमूर्त्तकावेश्राद्ध * कुर्व्वीतमत्स्यपुराणे * तवश्राद्धं प्रतिषिद्धम् ॥ ९ ॥ सायाह्नस्त्रिमूर्त्तःस्यात्श्राद्धंतत्रनचाचरेत्। राक्षसीनाम सावेलागर्हिता सर्व्वकर्म्मसु ॥ इति ॥ १० ॥ सत्यं सापिराक्षसीवेलारात्रेस्तु* राक्षसवेलात्वे नवर्जनेन * राक्षसो वेलासर्व्ववर्ज्यात्रास्तं ॥ ११ ॥ नन्वेवश्चेद्रात्रौतर्हि *चन्द्रग्रहणेश्राद्धंय*दनन्तफलं विहितं *तत्कोपपद्यतेरात्रौ श्राद्धं नकुर्व्वीतेत्युक्तः ॥ १२ ॥ उक्तञ्चयथास्नानं दानं तपःश्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । अन्यत्रराक्षसीरात्रिस्तस्मात्तां परिवर्जयेदिति ॥ १३ ॥ सत्यमेतन्नचानुपपन्नं स्नान*दानतपःश्राद्धेषुहि*राहुदर्शनेरात्रिर्न*राक्षसीरात्रिर्भवति ॥ १४ ॥ राहुदर्शनादन्यत्र*यारात्रिःसाराक्षसीस्यात्*स्नानदानतपःश्राद्धे*तां वर्ज्जयेदितिव्याख्यानम् ॥ १५ इत्थराक्षस्यां रात्रौ*श्राद्धं नकुर्व्वीतेत्युक्तं * तेनराक्षसीतररात्रौश्राद्धं कुर्व्वीतेतिचोपपद्यते ॥ १६ ॥ यासाराक्षसीकीर्त्तिता*तस्यां रात्रौश्राद्धं नकुर्व्वीतेति * मनुनाहिविवक्षितं ॥ १७ ॥ तर्हि स्नानञ्चकिं राहुदर्शना*दन्यत्र रात्रौनकुर्व्वीतेतिचेन्न*रात्रावर्व्वाक्प्रथमयामादूर्द्ध्वञ्च* तृतीययामात्स्नानविधानादेव ॥ १८ ॥ उक्तं हिपराशरेण*दिवाकरकरैःपूतैस्तोयैःस्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं निशिस्नानं राहोरन्यत्रदर्शनात् ॥ १९ ॥ मरुतोवसवो रुद्राआदित्याश्चादिदेवताः । सर्व्वे सोमेविलीयन्ते तस्मात्स्नानन्तुतद्ग्रहे ॥ २० ॥ महानिशात्वविज्ञेया यामधाम प्रहरद्वयं । प्रदोषपश्चिमौयामौदिनवत्स्नानमाचरेत् ॥ २१ ॥ ननुराहुदर्शनकालेस्नानं * काम्यं महानिशायां तर्हि विहितं *राहुदर्शनादन्यत्रमहानिशि*काम्यस्नानं नकर्त्तव्यमितिचेत् ॥ २२ ॥ कथं तर्हि वचनमिदं* उपपद्यते तद्यथा * महानिशातुविज्ञेया * मध्यमप्रहरद्वयम्*तत्रस्नानं नकुर्व्वीतकाम्यनैमित्तिकादृते ॥ २३ ॥ इति ॥ अतोघाते धर्म्मविद्भिः*देवलनामोल्लेखेन * यदिदं वचनमुक्तं ॥ २४ ॥ तेनकाम्यनैमित्तिकस्नानादृते* नित्यस्नानं किं महानिशायां प्रति*षिध्यते प्रातर्मध्याह्ने *नित्यस्नानं हिविहितम् ॥ २५ ॥ प्रातःसन्ध्याग्निहोत्राद्यर्थं प्रातः*स्नानं पितृयज्ञाद्यर्थं *मध्याह्नस्नानं नित्यं स्यात् * महानिशायांकिमयं * प्रसज्यते यन्निषिध्यते ॥ २६ ॥ महानिशायां नित्यस्नानासम्भवात्*तद्वचनेकाम्यनैमित्तिकादृते* इतिप्रमादपाठएवस्यात् ॥ २७ ॥ तस्मिनवुद्धाकस्मित्प्रमादो जातः*तेनमहानिशायामपिकाम्यनैमित्तिकस्नानं प्रतीयतइति ॥ २८ ॥ तत्रहिसाधुःपाठ* स्तस्यां स्नानं नकर्त्तव्यं काम्यं नैमित्तिकं तथेति ॥ २९ ॥ तत्रराहुदर्शनादन्यत्रमहा * निशायां काम्यंनैमित्तिकं स्नानंनकुर्व्वीतेति व्याख्येयं *स्नानंदानमित्याद्युक्तेः ॥ ३० ॥ तथाचवारुणीमहावारुणी * महामहावारुणी * महाज्यैष्ठ्यादिषु स्नानंनमहानिशायां * कर्त्तव्यं पराशरोक्तेः ॥ ३१ ॥ अप्रशस्तं निशिस्नानं राहोरन्यत्रदर्शनात् । इत्यत्र प्रशस्तवचनेननिन्दा * निन्दात्वविध्यर्थं वर्जनार्थं कृता ॥ ३२ ॥ स्पष्टञ्चोक्तंस्नानं दानंतपःश्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । अन्यत्रराक्षसीरात्रिस्तस्मात्तां परिवर्जयेदिति ॥ ३३ ॥ राहुदर्शनादन्यत्ररात्रिःस्नानं * दानतपःश्राद्धेषुराक्षसीतिला*तस्मात्स्नानादिषुतांराहुदर्शना* दन्यत्रवर्जयेदितिव्यवस्थितिः ॥ ३४ ॥ नतुस्नानं दानं तपःश्राद्ध *मनन्तं राहुदर्शनेइत्यो *वानन्तफलत्वाद्राहु* दर्शने तुमहानिशा ॥ ३५ ॥ यथानराक्षसीरात्रि * र्भवितव्यं ववारुण्यादिषु*तत्तद्दकफलकत्वा*न्नमहानिशाराक्षसी*वेलाभवतितद्यथा ॥ ३६ ॥ स्कन्दपुराणेऽत्रापि च*वरुणे नक्षमा

बुकामधोक्ष्याश्वयोदृष्टो। गङ्गायांश्चदिनभा तव यां ग्रहयतेऽसमा॥ ३७॥ मनिवारकमायुक्ताबालवारचे
स्मृता। गङ्गायां यदिनमं तकोटीमूर्गां पद्मे समा॥ ३८॥ दशमीगनमाकृतायमोगतभिप्रायहि। महाम
हे तिसाखा तादिकीटिज्ञक्षतरेत्॥ इति॥ ३९॥ ब्रह्मपुराणे चोक्तं यथा* महाजोष्ठाम्नुदयपद्मो तुपुष्कराक्ष
योत्तमम्। विष्णुलोकमवाप्नोतिमोक्षंगङ्गाम्बु मज्जनादि॥ ४०॥ ऐन्द्रे गुरुशशभीचैवप्राजापत्ये रविस्तथा।
पूर्णिमायुक्रवारे चमहाजोष्ठीप्रकीर्त्तिता॥ ४१॥ ऐन्द्रं जोष्ठानक्षत्रं प्राजापत्यं * रोहिणीनक्षत्रमिति*मघा
जोष्ठीतानेनजोष्ठमासमहोतिलभ्यते॥ ४२॥ क्वचिद्गुरुवारे चेति न *पठित्वापठतियथा॥ ४३॥ ऐन्द्रे गुरुः
शशीचैवप्राजापत्ये रविस्तथा। पूर्णिमाजोष्ठमासस्यमहाजोष्ठीप्रकीर्त्तिता। ४४। अन्यत्रचोक्तं तद्यथा*
जोष्ठे संवत्सरे चैवजोष्ठमासस्यपूर्णिमा। जोष्ठाभे नसमायुक्ता महाजोष्ठीप्रकीर्त्तिता॥ ४५॥ अन्यत्रापि
चोक्तं यथा। इन्द्रर्क्षे चाथवामैत्रे गुरुचन्द्रौययास्थितौ। पूर्णिमाजोष्ठमासस्य महाजोष्ठीप्रकीर्त्तिता॥ ४६॥
इन्द्रर्क्षं जोष्ठानक्षत्रं * मैत्रमनुराधानक्षत्रं तयो* रेकस्मिन्नक्षत्रे गुरु * चन्द्रौस्थितौनतपृथकपृथकस्थितौ॥ ४७॥
अन्यत्रचययोक्तं * ऐन्द्रे मैत्रे यदाजीवस्तत्पञ्चदशकेरविः। पूर्णिमायत्रचन्द्रे णमहाजोष्ठीप्रकीर्त्तिता॥ ४८॥
इहगुरुचन्द्रमसोः*पृथक्स्थितावपिमहा*जोष्ठीभवतीतिबोधम्॥ ४९॥ एवं ब्रह्मपुराणे चोक्तं *जोष्ठस्यशुक्ल
दशमीसम्वत्सरमुखीकृता। तस्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैवविशेषतः॥ ५०॥ यां काञ्चित्सरितं प्राप्य दद्याद्द
र्भेस्तिलोदकम्। मुच्यते दशभिःपापैः समहापातकोपमैः। इति। ५१। अत्रयां काञ्चित्सरितं प्राप्य वा
पीग्या*तडागादिव्याउक्तिःकृता*प्रसिद्धगङ्गायमुनादीनां ग्रहणं *साम्प्रतिकनदीनाम्परं पद्मःकृतः। ५२। नतु के
वलं गङ्गायां*निवर्त्तितप्रमादिनात् *गङ्गैवग्राख्यायते *अन्यथाकलाशाने पि * दशपापक्षयापत्तिरक्षसाधु। ५३।
सरित्पदेनकूलादेर्वाग्रहणे *ब्राह्मपुराणे चनदी * स्नानमभिप्रेतं चोक्तं। ५४। शुक्लपक्षस्यदशमीजोष्ठेमासिद्वि
जोत्तम। हरते दशपापानितस्माद्दशहराःस्मृता। इति। ५५। नेदं गङ्गामधिकृत्योक्तं सर्व्वासा* मेवनद्यां स्नानेऽत्र
हरासंज्ञाकृता*हस्तायुक्तासादशमी * गङ्गास्नानेविशेषफला। ५६। तदानीं गङ्गाभूलोकेत्वागम *स्रोकेभगीर
थदश*हरेता चातेनीतासा*नद्योना तदाविर्भावः। ५७॥ तदुक्तं भविष्यपुराणे * जोष्ठे शुक्लदशम्यान्तुहस्ताये
गेनजाह्नवी। हरते दशपापानितस्माद्दशहरोच्यते। इति। ५८। अत्रदशहरे तिभगीरथदश*हरालोकेपख्या
ता*दशहरासव्दश्रानिरुक्तमथ नाम*भीमवारउक्तं इति। ५९। जाह्नवीशब्देननद्या *न्तरव्यावृत्तिःकृता*गङ्गेन
चैवमेवोक्तं। ६०। जोष्ठमासिसितितत्रदिने शुक्लपक्षे दशम्यां *हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवीमर्त्यलोकम्।
पापान्यस्यांहरतिचतिथौसादशेत्याहुरार्य्याः * पुनर्दद्यादपिशतगुणं वाजिमेधायुतस्य। ६१। इति। इतीवं
फलाद्रात्रौस्नानं चन्द्र*ग्रहणवत्कर्त्तव्यान्तु*कथं नस्यादितिचेन्न। ६२। स्नानं दानं तपःश्राद्ध * मनन्तं राहुदर्शने
इतिफला*न्तरा उदर्शनादनात्ररात्रिःस्नानादिषुवर्ज्जयतयोक्ता। ६३। राक्षसवेलायाः सर्व्वकर्म्मसु *गर्हितत्वात्
मादिषु*वर्ज्जनश्चतावषिभिः। ६४ तत्रचन्द्रग्रहणकालीरात्रिन*राक्षसीवेलास्यात्तस्या*राहुदर्शनादन्याम*महानि
शिस्नाननिषेधः *अत्रातयानोत्रगङ्गायाः। ६५। तथाचस्नानविधौयोगोवाद * यत्यादियोगःपाः‌ऽभिहित
मध*योगोमहानिशायामन्यत्रकाले* शौ योमहानिशिस्नाननिषेधात्। ६६। एवमहानिशिस्नाननिषेधो *गङ्गा
यामन्यत्रतम*विशिष्टस्नानविधानात्। ६७॥ यथापराशरेणोक्तं* अमवस्तं निशिस्नानं राहोरन्यत्रदर्शना *दिति

[illegible]गं ङ्गायां* सर्व्वदा स्नानमत्र तद्यथोच्यते । ६८ । आदिपर्व्वणि महाभारते उक्तं * सर्व्वएव शुभः कालः सर्व्वो [illegible]भस्तथा । सर्व्वो जनस्तथा पात्रं स्नानादौ जाह्नवीजले । ६९ । ब्रह्माण्डपुराणे चोक्तं * दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां [illegible]यां तु विशेषतः । स्नात्वा प्रश्नमेधजं पुण्यं लभेद्‌ गङ्गातटे नरः इति । ७० । अथैवं ग्रहणे * स्नानादिकर्म्मणी * ष[illegible] तत् * कथं विष्णुनोक्तं । ७१ । चन्द्रार्कोपरागे नाश्नीयात् * स्नात्वा मुक्तयोरश्नीयात् * ह्यस्तयोरस्तं गतयो * ह्युष्ट्वा [illegible]परेऽह्नि । ७२ । इति । तत्र दृश्यते यः स्नानदानादिकं * न कुर्य्यात्‌ सोऽपि न * ग्रहणाद्धेऽद्यात् । ७३ । आपस्तम्बेनाभिहितं * मृतके सूतके चैव चन्द्रे सूर्य्ये विभास्करे । हस्तिच्छायायां योऽभुङ्क्ते पापः स दुःखभोभवेदिति । ७४ ॥ तर्हि प्राक्‌ सोमार्क्कग्रहणादद्यात् * नतु चराहुदर्शने * स्नानदानतपःश्राद्धानामनन्त * फलत्वात्तत्का[illegible]लिका * रात्रिर्न राहुर्यथा ॥ ७५ ॥ तथा गोहिरण्यभूमिकन्यादीनां * दानमपि महाफलत्वात् * रात्रौ प्रतिषि[illegible]न स्यात् ॥ ७६ ॥ नैव राहुदर्शनं हि * सूर्य्यग्रहणे दिवसे * चन्द्रग्रहणे रात्रौ नियतमेव * ततो रात्रौ चन्द्रग्र[illegible] * स्नानदानादिविधानं ॥ ७७ ॥ तथा खलयज्ञादिकं रात्रावेव * नियतं तेन भूगोहिरण्यादीनां * सर्व्वेषां दानं [illegible]रात्रौ विधीयते न * खलयज्ञादिभ्योऽन्यत्र दानमिति ॥ ७८ ॥ उक्तं हि पराशरेण * खलयज्ञे विवाहे च * संक्रान्तौ ग्रहणेऽपि च । शर्व्वर्य्यां दानमेतेषु नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ इति ॥ ७९ ॥ एषु खलयज्ञादिषु * दानं रात्रिर्न राहु[illegible] * वृत्ता भवतीत्यतो भ्योऽन्यकर्म्म * दाने रात्रौ राहुरेव तास्यात् ॥ ८० ॥ तर्हि तपस्त्वकिं राहु * दर्शनादन्य[illegible] रात्रौ * न कुर्व्वीत शिवरात्रि * व्रतादिकं तपो रात्रौ * कर्त्तव्यं तथा कथमुपपद्यते ॥ ८१ ॥ तत्रोच्यते धर्म्मविद्भिः * खल[illegible]यज्ञादिषु रात्रौ * दानवद्विशेषाभिधानात्तपश्च * शिवरात्रिव्रतादिकं * रात्रावेवोपपद्यते ॥ ८२ ॥ यस्या यस्या हि [illegible] देवतायाः पूजादि * तपो रात्रौ यस्मिन् यस्मिन् * काले विहितं स काल * स्तस्यास्तस्या देवतायाः पूजादौ देवानराह्वसः ॥ ८३ ॥ शिवरात्रिव्रतविधि * रुक्तो भविष्यपुराणे * तद्यथावत्‌ प्रदर्श्यते ॥ ८४ ॥ पुरा कैलासशिखरे सर्व्वरत्न विभूषिते । इत्याद्यनन्तरं तत्र ॥ ८५ ॥ उवास च चिरं शीतो भर्त्तो गिरिजया सह । सखोपिता कदाचित्तु देवी [illegible]प्रपच्छ शङ्करम् ॥ ८६ ॥ कर्म्मणा केन भगवन्‌ व्रतेन तपसापि वा । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां हेतुस्त्वं परितुष्यसि ॥ ८७ इति देव्या वचः श्रुत्वा भगवान्‌ शङ्करोऽब्रवीत् । फाल्गुने कृष्णपक्षस्य या तिथिस्या चतुर्दशी ॥ ८८ ॥ तस्यां या [illegible]मसौ रात्रिः सोच्यते शिवरात्रिका । तत्रोपवासं कुर्व्वाणः प्रसादयति मां ध्रुवम् ॥ ८९ ॥ न स्नानेन न मन्त्रेण न च [illegible]र्च्चया । पुष्पैस्तथा न तुष्यामि यथा तत्रोपवासतः ॥ ९० ॥ त्रयोदश्यां कृतस्नानो ब्रह्मचारी समाहितः । [illegible]मिषं हविष्यं वा सकृद्भुञ्जीत नान्यथा ॥ ९१ ॥ मन्नामस्मरणाद्रात्रौ शयीत स्थण्डिले कुशे । रात्रिशेषे समु[illegible]य सन्ध्याञ्च ततः ॥ ९२ ॥ सन्ध्यामुपास्य विधिवद्विल्व पत्राण्युपार्ज्जयेत् । एकान्तः सर्व्वपुष्पाणि विल्व पत्रं तथैव तः ॥ ९३ ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्च स्वर्णरत्नादिभिस्तथा । न तथा जायते प्रीतिर्विल्वपत्रैर्यथा सम ॥ ९४ तत्तो रात्रौ प्रकुर्व्वीत मम भीणन तत्परः । नद्यादौ स्थण्डिले वापि लिङ्गे वा स्थावरे चरे ॥ ९५ ॥ प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाञ्चैव विशेषतः । दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके ॥९६ ॥ तृतीये तु तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा । पञ्चरा [illegible]विधाने मम मूलमन्त्रेण चैव हि ॥९७॥ पूजायै [illegible]मृत्त्यगीतादिभिर्नरः । अपरेद्युस्तथा विप्रान्‌ मम भक्तान् [illegible]तान् ॥ ९८ ॥ भोजयित्वा तथा भार्य्या पारणं स्वयमाचरेत् । एवमेव व्रतं देवि मम प्रीतिकरं शुभम् ॥ इति ॥ [illegible] प्रहरे प्रहरे रात्रौ * शिवा[illegible]विधानतो * [illegible] ॥ १०० । [illegible]

फाल्गुणे कृष्णपक्षस्य यातिथिः स्याच्चतुर्द्दशीति* यदुक्तं तत्र संशयः । १०१ । किं तत्फाल्गुणस्याथ* गौणफाल्गुणस्येति चे* द्गौणफाल्गुणस्यैवेति * स्कन्दपुराणवचनात् । १०२ । चैत्रमासस्यशिशिरप्रथमे फाल्गुणस्य च । कृष्णाचतुर्द्दशी सा तु शिवरात्रिःप्रकीर्त्तिता । १०३ । अतस्तत्रमाघस्यशेषे यासैव * गौणफाल्गुणस्यप्रथमे भवति* साचतुर्द्दशीशिवरात्रिर्ज्ञेयेति । १०४ । एषैवतत्रयोगविशेषयोगे* भवत्युत्तमोत्तमोत्तमाच*तदुक्तमीशान संहितायां यथा । १०५ । माघेकृष्णचतुर्द्दश्यां रविवारोयदाभवेत् । भौमोवापियदादेविकर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् । शिवयोगस्ययोगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । १०६ । शिवरात्रिव्रतंनामसर्व्वपापप्रणाशनम् । आचाण्डाल मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । १०७ । शैवोवावैष्णवोवापियोवास्यादन्यदेवतार्च्चकः । सर्व्वपूजाफलंहन्तिशिवरात्रिवहिर्म्मुखः ॥ १०८ ॥ इति ॥ तर्हि किं शिवरात्रिव्रतं नित्यं*कर्म्मयस्याकरणे शिवविष्ण्वादि* देवतार्च्चनफलं सर्व्वं विनश्यति ॥ १०९ ॥ नैवं तत्रैवेशान*संहितायां पुनरुक्तं * एवमेतद्व्रतंकुर्यात् * प्रतिसंवत्सरं व्रती । द्वादशाब्दिकमेतद्धि चातुर्विंशाब्दिकं तथा । सर्व्वान्कामानवाप्नोतिप्रेत्य चेहचमानवः ॥ ११० ॥ इत्यनेनप्रत्यब्दं च*द्वादशाब्दिकं चतुर्विंशत्याब्दिकमिति त्रयःपक्षा * उक्तास्तेनविकल्पोऽनित्यत्वं ॥ १११ ॥ तर्हि यो यावज्जीवं वा*द्वादशवत्सरं वाऽथ*चतुर्विंशतिवर्षं वा*नेदंव्रतंकरोति स*चेत्सततंहिंसादिकं करोति ॥ ११२॥ तर्हि किं सशिवरात्रिवहिर्म्मुखो*भवतीतिचेन्नभविष्य*पुराणे शिवरात्रिचतुर्द्दशी* माहात्म्यव्याधोपाख्याने ॥ ११३ ॥ यदृच्छयोपवासेयदृच्छया च*शिवलिङ्गे विल्वपत्रार्पणे तस्य *व्याधस्यशिवसन्निधौ * नित्यवासश्रवणात् ॥ ११४ ॥ तेनप्रात्यब्दिकपक्षव्रतमकृ* दाद्विकरणमपिपक्षइति *नततःशिवरात्रिवहिर्म्मुखःस्यात् ॥ ११५ ॥ तथासतिशिवरात्रौ उपवासः स्वयमेवशिवलिङ्गे *विल्वपत्रार्पणमिति*द्वयमेवमुख्यं नतु*केवलउपवासः ॥ ११६ ॥ व्याधस्ययदृच्छयैवतदुभय*करणश्रवणात्तद*भयेनैव* शिवस्यप्रीत्याधिक्यश्रवणाच्च ॥ ११७ ॥ पुष्पैस्तथानचाम्भोभिर्यथातत्रोपवासतइति । नतथाजायतेप्रीतिर्विल्वपत्रैर्यथाममेति * स्वयं शिवस्य वचनं हिस्मर्य्यते ॥ ११८ ॥ अथ साचतुर्द्दशी पूर्व्वविद्धा*ग्राह्यानतुपरविद्धा* वायुपुराणे ह्युक्तं ॥ ११९ ॥ त्रयोदश्यस्तगेसूर्य्ये नाडीष्वेतासुपि । चतुर्द्दशी व्याप्तवशिवरात्रिव्रतंचरेत् ॥ इति ॥ १२० ॥ एतेनचतुर्नाडिकारात्रिकाल * पर्य्यन्तात्रयोदश्यौ चे * त्तदापिप्रहरे प्रहरे लिङ्ग*पूजाचतुर्द्दश्यांतुस्यात् ॥ १२१ ॥ मध्यमप्रहरद्वय * महानिशाव्यापिनीच * भवतितद्व्यापिन्यां च चतुर्द्दश्यां व्रतमिद*मीशानसंहितायामुक्तं यथा ॥ १२२ ॥ माघकृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवोमहानिशि । शिवोलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः ॥ १२३ ॥ तत्कालव्यापिनीग्राह्याशिवरात्रिव्रतेतिथिः । अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वंयातुतत्रचतुर्द्दशी ॥ १२४ ॥ व्याप्तासाहश्यतेयस्यां तस्यांकुर्य्याद्व्रतं नरः*इत्यत्रमहानिशारात्रे *मध्यमप्रहरद्वयं ॥ १२५ ॥ महानिशातुविज्ञेया*मध्यमप्रहरद्वय * मितिपराशरादिवचनात् ॥ १२६ ॥ यातुवस्तुतोक्ता*महानिशादे घटिके*रात्रेर्मध्यमयामयो*रितिसानात्रग्राह्यास्यात् ॥ १२७ ॥ तद्घटिकाद्वयव्यापिनीतु चतु *र्दशीपूर्व्वोत्तरदिन * द्वयेपिसम्भवतितत्रशुगत्वात् * पूर्व्वदिनेव्रतमितिचेत् ॥ १२८ ॥ तदाप्रहरे प्रहरे पूजाङ्गः*सचेष्टएवयदाहिसार्द्धयाम*रात्रिपर्य्यन्तं त्रयोदशीस्यात्तदा * तदङ्गस्वीकार्य्योभवतेत्येवेति ॥ १२९ ॥ यातत्रिनृतर्षितु*तदुक्तोपप्रसङ्गःस्या*दितिचेत्तदथ मतान्तरं तत्र*मर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वमिति ॥ १३० ॥ अर्द्धरात्रिरिताद्धरात्रः * प्रथमतुर्भागाविभक्तायांरात्रेः * पूर्व्वार्द्धभागःशेषार्द्धभागश्चेति*द्विविधोऽर्द्धरात्रकः ॥ १३१

तत्रविशेषाद्धरात्रादधोदास्प्राया*सा चतुर्द्दशीयस्यां रात्रौ * लोकेऽस्मिन्नर*स्तस्यां रात्रौव्रतं कुर्यात् ॥ १२२ ॥ तत्
पूर्वार्द्धरात्रादूर्द्ध्व व्याप्राया*सा चतुर्द्दशीयस्यां रात्रौ * लोकेऽस्मिन्नृश्यातेनर * स्तस्यां रात्रौव्रतं कुर्यात् ॥१२३॥
इत्थञ्चरात्रेःपूर्व्वप्रहरद्वय*व्यापिनीचतुर्द्दशीचे*द्यथवामध्यमयाम * द्वयव्यापिनीस्यादथवा* शेषयामद्वयव्यापिनी
॥ १२४ ॥ तदातस्यां रात्रौशिव*रात्रिव्रतं नरःकुर्या*दितिव्यःपश्चाउक्ता* ईशानसंहितायां ॥ १२५ ॥ भवि
ष्यपुराणे प्रोक्तं * अर्द्धरात्रात्पुरस्तात्तु जयायोगोभवेद्यदि। पूर्व्वविद्धैवकर्त्तव्याशिवरात्रिःशिवप्रियैः ॥ इति ॥
॥ १२६ ॥ विष्णुधर्म्मोत्तरे चोक्तं * जयन्तीशिवरात्रिश्चकार्य्ये भद्राजयान्विते। कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते मध्ये कुर्य्या
त्तुपारणम् ॥ इति ॥ १२७ ॥ तर्हि चार्द्धरात्रात्परं जयायोगो* यदिस्यात्तदाकिं पर* दिनेऽमावस्याविद्धायां*
चतुर्द्दश्यां व्रतं कुर्य्या * दितिचेत्सत्यमेवैतत् ॥ १२८ ॥ तदाहिरात्रेःशेषयामद्वय * व्यापिनीचतुर्द्दशीनभवति*
परदिनेतु रात्रेर्याम * द्वयव्यापिनीचतुर्द्दशीभवति ॥ १२९ ॥ तर्हि कथं चतुर्द्दश्यां परदिने * पारणं सम्भवति
गौतमीयेऽपि*प्रोक्तं चतुर्द्दश्यां पारणं तद्यथा ॥ १४० ॥ दिनमात्रप्रमाणेनयातुरात्रौचतुर्द्दशी। शिवरात्रिस्तुसा
ज्ञेयाचतुर्द्दश्यान्तुपारणमिति ॥ १४१ ॥ सत्यमेतदेवं दिनमानस्य*यत्प्रमाणं तत्प्रमाणयुक्तारात्रौ* चतुर्द्दशीतत्र
पर*दिनेचतुर्द्दश्यां पारणं ॥ १४२ ॥ दिनमानप्रमाणाभ्यूना*रात्रौचतुर्द्दशीयत्र*तत्रचतुर्द्दश्यां नपारणमुक्तं*तत्रा
मावस्यायामेव ॥ १४३ ॥ एतदभिप्रायेणस्कन्द*पुराणे प्रोक्तं तद्यथा*ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु *यानितीर्थानिसन्ति
वै। पूजितानिभवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥ इति ॥ १४४॥ एतेनचतुर्द्दशीचेत्परदिने * वर्त्तते तद्भूतायामपार
णं *नकुर्य्यादितिख्यापितं भवतीति ॥ १४५ ॥ लिङ्गपुराणे यथोक्तं * शेषार्द्धरात्रगायत्र* जयापूर्व्वेऽह्नि तत्र तु।
शिवरात्रिव्रतेभूता कामविद्धा विवर्ज्जयेत्॥इति॥१४६॥ इत्थञ्चमहानिशानाञ्चदेवल*प्रोक्ताया●समस्यवचनाभावात्*
नापिप्रदोषव्यापिनोवनारोति॥१४७॥ एवमपिजन्माष्टम्यां * कृष्णास्यजातायां महा*निशानराचलौरात्रि*र्भवतिवि
शेषवचना*त्तद्यथाब्रह्मपुराणे॥१४८॥ अथभाद्रपदेमासि*कृष्णाष्टम्यां कलौयुगे। अष्टाविंशतिमेजातःकृष्णोऽ
सौदेवकीसुतः॥१४९॥ विष्णुपुराणेऽपिप्रोक्तं *प्रावृट्काले चनभसिकृष्णाष्टम्यां महानिशि। उत्पत्स्येऽहं नवम्याञ्चप्रसूति
मवाप्स्यसीति॥१५०॥ संशयश्चात्रकिं भाद्रे *कृष्णाष्टम्यां वासुदेवः*कृष्णोऽज्ञजायतायद्यारणेकृष्णा*ष्टम्यां
महानिशिजातः॥१५१॥ उच्यते भाद्रपदे मासीतिगौण*भाद्रेयाकृष्णाष्टमीसा*मुख्यश्रावणकृष्णाष्ट*मीतिनास्ति
तद्विरोधः ॥ १५२ ॥ विष्णुपुराणे महानिशीति विशेषेणोक्तत्वा* द्ब्रह्मपुराणेऽपितथा व्याख्यातव्यम ॥ १५३ ॥
यदाप्यत्ररोहिणीयुक्ताष्टमी*नोक्तातथाप्यन्यादि पुराणे विष्णु*धर्म्मोत्तरे चोक्तत्वात्तु* रोहिणीयोगउन्वेयः ॥ १५४॥
तद्यथात्रप्रदर्श्यते *रोहिणीसहिताकृष्णा मासिभाद्रपदेऽष्टमी। सप्तम्याचार्द्धरात्राधःकलयापियदाऽभवत्॥१५५
तत्रजातोजगन्नाथः कौस्तुभीहरिरीश्वरः। तमेवोपवसेत्कालं तत्रकुर्य्याच्चजागरम् ॥ १५६ ॥ इति। अत्र
भाद्रपद इति*गौणभाद्रपदे मासि * रोहिणीसहिताकृष्णाष्टमीतिथिः * सप्तम्यविशिष्टायदा * र्द्धरात्राधःकल
यापि ॥ १५७ ॥ पूर्व्वार्द्धरात्रस्याल्पकलयाविशि * ष्टाभवेत्तत्राष्टम्यां जगन्नाथो * हरिरीश्वरःकौस्तुभीकृष्णो
जातः ॥ १५८ ॥ एषहिकृष्णस्यजन्मकालस्तत्र*नराणां क्रियाविधानं *महर्षिभिर्व्रतरक्षणादियोग* विशेषफलविशे
षं ॥ १५९ ॥ दिवाकरभिः पद्मार्क्कविहितं * नामविशेषयुक्तः * क्रमेणात्तत्प्रदर्श्यते ॥ १६० ॥ भविष्य
पुराणे वायुपुराणे च*रोहिणीसहिताकृष्णा मासे चश्रावणेऽष्टमी। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापियदाभवेत् ॥१६१

जयन्तीनामसाप्रोक्तासर्व्वपापप्रणाशिनी * इत्यप्यप्रमप्य तिमोक्तं *तत्रजातोजगन्नाथ* ॥ १६२ ॥ इत्यपिनोक्तं स नार्य *कृष्णसाजन्मापदेशः*किन्तर्ह्यसामष्टम्यां स*कृष्णोजोतस्तस्याश्रय *संज्ञाविशेषोपदेशः ॥१६३॥ साकृष्णा मासमनिथ * भाद्रपदेमासिकृष्णा * ष्टमीयदारोहिणीसहिते र्द्धरात्रादधऊर्द्ध्वञ्चैक * यापिकलयायुक्ता स्यात् ॥ १६४ ॥ तदासाष्टमीजयन्ती*नामप्रोक्तासर्व्व पाप*प्रणाशिनीसाभवति ॥ १६५ ॥ नवरोहिणीरहिता* तथासप्तमीसप्तम्या*युक्ताऽथवानयुक्तापि*तदारोहिणीयुक्तासा * त्वर्द्धरात्राद्यधोगा * चेत्तदाजयन्तीनामस्यात् ॥ १६६ ॥ यदिपूर्व्वार्द्धरात्रव्यापिनीभद्रा*शेषा, रात्रेऽष्टमीस्यात्*परदिनेचपूर्व्वार्द्धे * रात्रगानशेषार्द्धरात्रगामिनीस्यात् ॥ १६७ ॥ तदानजयन्तीनामसाष्टमीस्यात्* यदापरदिनेऽर्द्धरात्रादध* ऊर्द्ध्वञ्चकलयापियुक्ताभवति* तदापराह्णेजयन्तीनपूर्व्वाह्णे ॥ १६८ ॥ स्कन्दपुराणेनिरुक्तिरुक्तायथा * जयंपुनश्चकुरुते। जयन्तीतितांविदुः ॥ १६९ ॥ नकरोतियदाविष्णोर्जयन्तीसम्भवंव्रतम्। यमस्यवशमापन्नः सहतेनारकीं व्यथाम् ॥ इति ॥ ॥ १७० ॥ कृष्णाय देवकीसूनो जयन्तीसम्भवं व्रतं । कर्त्तव्यं शुभमावेन भक्ताभक्तजनैरिह ॥ १७१ ॥ अकुर्व्वन्निरयं यातियावदिन्द्राश्चतर्द्दश । इतिजयन्तीत्यागेदोषोनतु* तद्व्यतिरिक्तायास्त्यागे ॥ १७२ ॥ अथ विष्णुधर्म्मोत्तरे * अर्द्धरात्रेतुरोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमीभवेत् । तस्यामभ्यर्च्चनं शौरेर्हन्तिपापंत्रिजन्मजम् ॥ १७३ ॥ सोपवासोहरेःपूजांकृत्वातत्रनसीदति ॥ १७३ ॥ जयन्त्यां पूर्व्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते चव्रतीकुर्व्वीतपारणम् । १७४ ॥ जयन्तीशिवरात्रिश्चकार्य्येभद्राजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते मधोकुर्य्याच्चपारणमिति ॥ १७५ ॥ यत्नतःस्वितप्रमादी* वर्ज्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसहिताष्टमी । सासर्व्वा पिनकर्त्तव्यासप्तमीसहिताष्टमीति ॥ १७६ ॥ अविद्धायांतुसर्व्वायां जातोदेवकीनन्दनइत्यादि ॥ १७७ ॥ तद्वचनस्वात्स्यात्* सप्तमीसहिताष्टमी*तास्यपुनरुक्तत्वात् ॥ १७८ ॥ आदिपुराणविष्णुधर्म्मोत्तरोक्त* रोहिणीसहितेतिवचनविरोधात् ॥ १७९ ॥ विनाजयन्तीमपिचेयमपोष्या * स्कन्दपुराणेचोक्तं ॥ १८० ॥ सप्तमीसहिताष्टम्यामुदयेभूत्वाद्विजोत्तम । प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि ॥ १८१ ॥ तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं वासादिभिःपुरा । तद्यथा : मुहूर्त्तेनाप्यहोरात्रयुक्तासासम्पूर्णाष्टमीस्मृता । किंपुनर्नवमीयुक्ताकलकोट्याऽस्युक्तिदा ॥ १८२ ॥ प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं *पूर्व्वदिनेभूत्वाद्वितीयेऽह्नि * सप्तमीसहिताष्टम्यां * मुहूर्त्तार्द्धमपियदिस्थितंभवेत् ॥ १८३ ॥ तदातद्रोहिणीनक्षत्रं * मुहूर्त्तार्द्धकालस्थितम * पष्टयामिकंसम्पूर्णं *ज्ञेयं तस्मिन्नहन्युपवासादिः ॥ १८४ ॥ साचाष्टमीमुहूर्त्तेनापिविशिष्टा*खल्वर्द्धरात्रव्यापिरोहिण्याच* युक्ताचेद्भवतितदासामुहूर्त्त * कालापिसम्पूर्णाष्टमीभवति ॥ १८५ ॥ नवमीयुक्तापुनःकिंस्यात्यतस्तुकलकोट्याऽस्युक्तिदासा* ष्टमीभवतीतिज्ञेयं ॥ १८६ ॥ इतिकृष्णाजन्मकालार्द्धरात्र*योगोयस्यास्तिथेर्व्वारोहिण्यावा*मिथःसयुक्तायास्तस्याःप्राधान्यम् । १८७ । इत्यर्द्धरात्रव्यापिन्येव * रोहिण्यायुक्ताष्टमीनवमीस*युक्तापिग्राह्यानसप्तमीयुक्ता * तथाचपद्मपुराणेपियथा । १८८ । पूर्व्वविद्धाष्टमीयातु उदये नवमीदिने । मुहूर्त्तमात्रञ्चयुक्तासासम्पूर्णाष्टमीस्मृता । १८९ ।कलाकाष्ठामुहूर्त्तापियदाकृष्णाष्टमीतिथिः । नवम्यांयुक्तानवम्यांसापाह्यानसप्तमीयुता।१९० अत्रकृष्णयुक्तेतिनपठित्वाकश्चित्सयुक्तारोहिण्या*तिथेरित्याचष्टे। १९१ ।यद्यर्द्धरात्रव्यापिन्या*रोहिण्यायुक्तानभवेत्*तदापूर्व्वदिनमेवक्रियाकार्य्या ।१९२।जयन्तीयोगकाङ्क्षिभि*जन्माष्टमीव्रतकाले*तथाःशेषसर्व्वागौणा*उक्तं हिवसिष्ठेनयथा।१९३। अष्टमीरोहिणी

कामिष्यई यदिष्यते। छ्यकाले व्रते समाप्तजातोहरियतः। इति।१९४। गौणकालेरोहिणी युक्तायामपृ
ायां अष्टम्यामुपवासादि क्रियाचव्यवस्थापिता।१९५। ऋक्षयोगे दर्शिता रोहिणी विना उपवासादिक्रमुक्तं
१९६। दिवावायदिवारात्रौनास्ति चेद्रोहिणीकला। रात्रियुक्तां प्रकुर्व्वीतविशेषेणेन्दुसंयुताम् इति।१९७। अत्रेन्दु
संयुतामिमामने नम्रे पा, इ रात्रगामिणीमेवाष्टमीमिति आपित पूर्व्वार्द्धरात्रे चन्द्राभावात्।१९८ नारदसं
हितायाञ्च उपोष्यजन्मचिह्नानि कुर्य्याज्जागरणं च यः। अर्द्धरात्रयुता ष्टमी सोऽश्वमेधफलं लभेत्।१९९। यद्यप्य
हेन चेन्दुयुताष्टमी भवति तदेयं व्यवस्था तत्कृता वसिष्ठप ठोनसिप्रभृतिभिः॥ २००॥ कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी
शिवरात्रिचतुर्द्दशी। एताः पूर्व्वयुताः कार्य्याः तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति॥ २०१॥ देवलेनोक्तन्तु यथा उपवासे
सर्व्वेषु पूर्व्वाह्णे पारणं भवेत्। अन्यथा तु फलहानिः स्याद्धर्म्ममेवोपसर्पति। इति॥ २०२॥ तर्हि यदि पूर्व्वदिने
सप्तमीसहिताष्टमी सर्व्वरात्रव्यापिनी भूत्वा परदिने मुहूर्त्तादिकियत्कालं वर्त्तते नाधिकं॥ २०३॥ रोहिणीच
अर्द्धरात्रमुहूर्त्ता वशेषमवर्त्तमाना परदिने सार्द्धयाम रात्रादूर्द्ध्वं वर्त्तते॥ २०४॥ तदा तिथिभान्ते पारणं त
दिने कथमुपपद्यते उक्तं हि भविष्ये विष्णुरहस्ये चतद्यथा दृश्यते॥ २०५॥ अष्टम्यामथ रोहिण्यां नकुर्य्यात्
पारणं क्वचित्। हन्यात्पुराकृतं कर्म्म उपवासार्जितं फलम्॥ २०६॥ तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्चचतुर्गुणम्।
तस्मात्प्रयत्नतः कुर्य्यात्तिथिभान्ते तु पारणमिति॥ २०७॥ अतएवतत्तिथिभान्ते तु पारणमितितिथ्यन्तेनपार
णं भान्तेच पारणमन्वयं द्वन्द्वसमासात्॥ २०८॥ अन्यथा नारदीयवचनेन सहविरोधस्स्याद्यथा॥ २०९॥
तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्। पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः॥ २१०। सांयोगिके व्रते
प्राप्ते यदा कोपि विघ्नजायते। तत्रैव पारणं कुर्य्यादिति वेदविदो विदुः। इति।२११। एवमेवोक्तं तद्यथा जय
न्तीं पूर्व्वविद्धायामुपवासं समाचरेत्। तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च व्रती कुर्व्वीत पारणमिति। २१२। तर्हि नक्षत्रवि
योगे कथं तिथिसद्भावे पारणमुपपद्यते नारदीयोक्तेन।२१३। अतएव तत्पूर्व्वविद्धायां जयन्त्यां तिथ्यन्ते पा
रणं स्यान्नक्षत्रान्ते पूर्व्वयाचाविद्धाया मध्येऽस्यां मरोहिण्यां हि।२१४। तिथिनक्षत्रवियोगे पारणमिति नारदीया
भिप्रायो यदि सप्तमीयुक्ताष्टमीरोहिणी चस्यात्तदा तद्दिनमुपोष्य परदिने त्वर्व्वाग्यामरात्रात् यदि तिथिभ वियोगः
स्यात्।२१५। तदार्व्वाग्यामरात्रात्तु पारणं कुर्य्याद्यदार्व्वाग्यामरात्रादाहाराद्र्ध्वकाले तस्तितिथिभवियोगान
वै स्यात्तदा परदिने पारणं कुर्य्यात्॥ २१६॥ अर्व्वाग्यामरात्राद्भोजनविधिरुक्तः कात्यायनेन यथा॥ २१७॥
निशिभिदिनमुक्तं विप्राणां मनीषिणाम्। अहनिचतथातमिस्रायां सार्द्धप्रहरयामान्तः। इति॥
२१८। प्रातःकालमारभ्याहनिसार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे प्रथममशनं पुनस्तदवधि सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे चा
नम्।२१९। इति प्रातःकालावधि पञ्चप्रहरमध्येहिरशनमुक्तमिति वंदक्षेणाप्युक्तं दर्शितं तत्।२२०। तथा चोक्तं तद्यथा
ययोस्संयोगेदाभेदो नक्षत्रस्यान्त एव वा। अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्य्यात्पारणन्तु परेऽहनीति।२२१। यदा तिथ्यृक्ष
र्भेदो भिन्नतानतु योग स्तदा तिथेरन्ते पारणं कुर्य्यात्।२२२। यदि मेदोनस्याद्योगस्त्वस्यात्तदा तिथे
र्न्तेनक्षत्रस्यान्ते यस्य लघुः पूर्व्वं स्यात्तस्यान्ते पारणं कुर्य्यादिति।२२३। अथ तिथेर्वानक्षत्रस्यवालघ्वे दू
र्व्वाग्यामरात्राद्भोजनकाले दूरमर्द्धरात्रं स्यात्तदा परेऽह्नि पारणं कुर्य्यात्। इति।२२४। एवञ्च तर्हि देव
लोक्तं उपवासेषु सर्व्वेषु पूर्व्वाह्णे पारणं भवेत्। अन्यथा तु फलहानिः धर्म्मुमेवोपसर्पतीति वचनं विरुध्यते

। २२५ । न चविरुध्यते तद्वचनं हि • सामान्यतउक्तमिदं • तदपवादे विशेषे योक्तमन्यथाखिलं • कात्यायनोक्तं नैवोपपद्यते ॥ २२६ ॥ सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणान्तु निमित्ततः । . यद्विस्तुपारणं कृत्वा नैत्यिकान्ते भुजिक्रिया ॥ इति ॥ २२७ ॥ अग्निपुराणेचोक्त मग्निरुवाच*वक्ष्ये व्रतानिचाष्टम्यां रोहिण्यां प्रथमं व्रतम् । मासिभाद्रपदेऽष्टम्यां रोहिण्यामर्द्धरात्रके ॥ २२८ ॥ कृष्णोजातोयतस्तस्यां जयन्तीस्यात्ततोऽष्टमी । सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते तूपवासतः ॥ २२९ ॥ कृष्णपक्षे भाद्रपदे च रोहिण्याष्टमीतिथौ । उपोषितोऽर्च्चयेत् कृष्णं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ २३० ॥ आवाहयाम्यहं कृष्णं वलभद्रञ्च देवकीम् । वसुदेवं यशोदाञ्च पूजयामि नमोऽस्तु ते ॥ २३१ ॥ योगाय योगपतये योगेशाय नमोनमः । योगेशाय भवायैव गोविन्दाय नमोनमः ॥ २३२ ॥ स्नानं कृष्णाय दद्यात्तु अर्घ्यं चानेन दापयेत् । यज्ञाय यज्ञेश्वराय जगत्पतये गोविन्दाय नमोनमः ॥ ॥ २३३ ॥ गृहाण देव पुष्पाणि सुगन्धीनि प्रियाणि ते । सर्व्वकामप्रदो देव भव मे देववन्दित ॥ २३४ ॥ धूपधूपितं धूपं तु धूपितस्त्वं गृहाण मे । सुगन्धिधूपगन्धाढ्यं कुरु मां सर्व्वदा हरे ॥ २३५ ॥ दीपदीप्तमहादीपं दीपदीप्तिदसर्व्वदम् । मया दत्तं गृहाण त्वं कुरु चोर्द्ध्वगतञ्च माम् ॥ २३६ ॥ विश्वाय विश्वपतये विश्वेशाय नमोनमः । विश्वादिसम्भवायैव गोविन्दाय निवेदितम् ॥ २३७ ॥ धर्म्माय धर्म्मपतये धर्म्मेशाय नमोनमः । धर्म्मादिसम्भवायैव गोविन्दशयनं कुरु ॥ २३८ ॥ सर्व्वाय सर्व्वपतये सर्व्वेशाय नमोनमः । सर्व्वादिसम्भवायैव गोविन्दाय परायण ॥ २३९ ॥ क्षीरोदार्णवसम्भूतअत्रिनयनसम्भव । गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम ॥ २४० ॥ स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं यजेत् । देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दकं वलम् ॥ २४१ ॥ अर्द्धरात्रे पयोधारं पातयेद् गुडसर्पिषा । वस्त्रहेमादिकं दद्याद् ब्राह्मणान् भोजयेद् व्रती ॥ २४२ ॥ जन्माष्टमी व्रतकरः पुत्रवान् विष्णुलोकभाक् । वर्षे वर्षे तयः कुर्य्यात् पुत्रार्थी वित्तिनो भयम् ॥ २४३ ॥ पुत्रान्देहि धनं देहि आरोग्यं सन्ततिम् । धर्म्मं कामञ्च सौभाग्यं स्वर्गं मोक्षञ्च देहि मे । २४४ । इति जयन्त्यष्टमीव्रत मेव*मेवमन्यामाघाया भगवत्या*मूर्त्तिविशेषस्य पूजनमपि । २४५। यत्तु रात्रौ विहितं शर्वरात्रि*स्तदर्द्धयामान्तराव शीरात्रिः स्यात् ।२४६। इत्येवं यत्र यत्र यद्यद्विहितं तत्र*तत्र यस्यां यस्यां रात्रावुक्तं तत्तत *तत्तद्वार्द्धमेसास्या रात्रिरस्या* रात्रस्याराव रेपवा दोक्ताश्र या ॥ २४७ ॥ इति ॥ २८० ॥ श्राद्धे प्रतिषिद्धकाल * उक्तात्तच्छ्राद्धं यदा * यदा यावत्कालं कुर्वीत* तत्कालमाहात्म्येनेत्यादि ॥ २८१ ॥

अनेनविधिनाश्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्व्वपेत् । हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥२८१

अग्निमतः पुरुषस्य पितृयज्ञा*नन्तरममावस्यायां *प्रतिमासमामिषेण*विहितं श्राद्धं निर्व्वपेत् ॥१॥ कृष्णपक्षे दशम्यादौ तिथौ*चतुर्द्दशीवर्जितायां *युग्मचायुग्मदिनर्क्षेषु*कृत्स्ना च उक्तं तत्सर्व्वमेव श्राद्धं ॥ २ ॥ अब्दस्य हेमन्तग्रीष्मवर्षासु*ऋतुषु नेनोक्तेनैव*विधिना त्रीन्वारान्निर्व्वपेत् ॥ ३ ॥ पाञ्चयज्ञिकन्तु श्राद्ध*मन्वहं निर्व्वपेच्च*नानेनश्राद्धेन सिद्ध्येत् ॥ ४ ॥ प्रमादी वा प्रमासान्त*मासिकं श्राद्धं यद्विहितं* तदसम्भवे विधिरयमिति ॥ ५ । तत्रश्च प्रमादात् अस्ति च योविद्यते • प्रशस्तात् ज्ञानवय •द्यमावस्यायां न कुर्य्यात् •तदेवाकुर्य्यादित्यर्थः । • । श्राद्ध मावस्यायां प्रतिमासं कुर्य्यादिति विशेष • विधामा । ७ । १८१ ।

नपैत्र्ययज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते। न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः॥ २८२॥

नपैत्र्ययज्ञियेत्यादि॥ २८२ ॥ अग्नौ होममयमाभास्य तानेन * विहितपितृयज्ञाङ्ग * भूतोयोहोमः सन * लौकिकाग्नौ विधीयते * आहिताग्नेर्द्विजन्मनोमावास्याद्दे:* दर्श श्राद्धं विनाऽपरं *श्राद्धमविधीयते ॥ २ ॥ दर्श श्राद्धमकृत्वान्यश्राद्धेऽधिकारो *नास्तितस्मात्दर्शश्राद्धं * यथाक्रयाँ तथानाश्राद्धं कुर्यात् ॥ ३ ॥ कश्चित् प्रमादीदेवमाच ष्टे * आहिताग्नेर्द्विजस्यामावस्याश्राद्ध *व्यतिरेकेणान्यापत्ते *दपमप्रादौ श्राद्धं नेदविधीयते ॥ ४ ॥ तन्नमघादिश्राद्धानां * प्रतिषिधापत्तीतेया *मपिन्यापत्ते विधे:* स्तस्मादमावस्याश्राद्धं *तदकृत्वानाद्यश्राद्धं कुर्यात् ॥ २८२ ॥ नवपाचयाश्रिकमन्य इमिति ० यदुक्तं तन्नोपपद्यतेउक्तं हि ० श्राद्धं कृत्वा मैथुनं वर्जयेदिति । १ ॥ ततश्चानपत्यत्वप्रसङ्गः स्या० त्तेनपितृयज्ञेन ० सम्भवतीत्यतआह ०यदेवेत्यादिकश्लोकं ॥ २८२ ॥

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः। तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्॥ २८३॥

द्विजोत्तमाः ब्राह्मणा ० विधिनास्नात्वा द्विजोयत् ० पितॄनद्भिस्तर्पयति ॥ १ ॥ तेनतर्पणेनपाश्चयज्ञिक ० पितृयज्ञक्रियाफलं ० कृत्स्नं मोप्नोतीतेऽयपाश्वयज्ञिक ० मन्य इमितास्यापवादः ॥ २ ॥ प्रमादीदेवपाश्वयज्ञिकश्राद्धस्या *सम्भवे विधिरयमितिप्राह *तन्नकृत्स्नमितिवचनात् ॥ २ ॥ २८३ ॥ वसूनित्यादि ॥ २८४ ॥

वसून्वदन्ति वै पितॄन्रुद्रांश्चैव पितामहान्। प्रपितामहांस्तथादित्यान्श्रुतिरेषा सनातनी॥ २८४

पितृनित्यादिवक्रवनं पित्रा *दीनां ब्राह्मणस्यापि* पितृत्वादभिप्राये नेति ॥ १ ॥ २८४ ॥ दृढ श्राद्धकल्पे ऽयुक्तं *यावच्छ्राद्धमप्रतिषिद्धं चादत्त *मतं तस्मादवतत्तत् *सर्वं विष्णुपडाक्तं मयाबलिख्यते ॥ १ ॥ तद्यथाविष्णुनाप्रोक्तं *ममावस्यास्तिस्रोऽष्टका *स्तिस्रोऽन्वष्टकामाघीप्रौष्ठपद्यूर्ध्वं * कृष्णात्रयोदशीव्रीहि *पाकयवपाकौचेति ॥ १ एतां स्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धं नेते षु कुर्वाणोनरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ अत्रामावस्याः सर्वाष्टकास्तिस्रः *स्तिस्रश्चान्वष्टकाः माघमासपूर्वि:*प्रौष्ठपद्याःपूर्णिमाया *ऊर्ध्वमपरपक्षेमाघेत्रयोदशी ॥ १ ॥ २ ॥ व्रीहिपाकोनवान्नश्राद्धं * यवपाकोयवश्राद्धमि * तोते नित्याःश्राद्धकालाः * प्रजापतिनाब्रह्मणोक्ताः ॥ ३ ॥ अमावास्याश्राद्धमुक्तं च विष्णुना* अथश्राद्धे पक्षःपूर्वेद्युः * ब्राह्मणान्निमन्त्रये *द्वितीये हि शुक्लपक्षस्यपर्वणि ॥ ४ ॥ कृष्णपक्षस्यापराह्णे *विप्रान्स्वस्नातान्स्वाचान्तान्*यथाभूयोविद्याक्रमेण * कुशोत्तरेष्वासने पूर्ववेश येत् ॥ ५ ॥ द्वौदैवे प्राङ्मुखौविप्रौ *त्रीं श्चपित्र्य उदङ्मुखान् । एकैकमुभयत्रवा ॥ इति ॥ ४ ॥ आमश्राद्धेषु कामी पुत्र *प्रथमपक्षे नाग्निं कृत्वा *पश्चाश्राद्धेषुमध्यमपक्षेन* अमावास्यासूत्तमपक्षेन ॥ ५ ॥ आग्रहायण्याऊर्ध्वम *ष्टकाश्चकर्मणैव * प्रथममध्यमोत्तम * पक्षकैरन्वष्टकाश्च ॥ ६ ॥ ततोब्राह्मणान्ध्यानः* पितृनावाहये

दप*याञ्चलवाइतिमृगा*मिमु कर्त्तृनुयातधाना*नपसार्या तिलैर्यव*धानानां विसर्जनं कृत्वा ॥७॥ एतपितरः मन्वां स्तान ॰ मृमायसन्त्वेतद्वः*पितरइतावाहनं कृत्वा ॥ ८ ॥कुशतिलमिश्रं गन्धोदकेन*यासिष्ठन्ताम्नतागाव* इतियज्ञमन्तेतिच*पाद्यं निर्व्वर्त्य निवेद्य ॥ ९ ॥ अर्घं कृत्वानिवेंद्याचानुलेपनं *कृत्वाकुशतिलवस्त्र*पुष्पालङ्कार धूप*दीपैर्यथाशक्त्याविप्रान्समभ्यर्च्य ॥ १० ॥ इतश्च अन्नमादाया*दितावह्नावसवद्इतिवीक्षाग्नौ* करवाणी त्यात्रानल*विप्रैःकुर्व्वित्यनुज्ञातेऽग्नावाहुतित्रयं दद्यात् ॥ ११ ॥ येमामकाः पितरएतद्वः* पितरोऽयं यज्ञइतिच*हविरन्न न्त्वगं कृत्वा*यथोपपन्नेषुपात्रेषु ॥ १२ ॥ विशेषाद्रजतमयेष्वन्नं नमो*विश्वेभ्योदेवेभ्यइति *अन्नमादौप्राङ्मुख योर्निवेंदयेत् ॥ १३ ॥ पित्रे पितामहाय*प्रपितामहायचैवं * मगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु ॥ १४ ॥ तदद्यत्सु ब्राह्मणेषु*यन्मे प्रकामाअहोरात्रे *यद्व कव्यादितिजपे* दितिहासपुराणधर्म्मशास्त्रञ्च ॥ १५ ॥ उच्छिष्टसन्निधौ च*दक्षिणाग्रेषु*दर्भेषु*पृथिवीदर्व्वीरक्षितेत्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यात् ॥ १६ ॥ अन्तरीक्षं दर्व्वीरक्षितादिति* द्वितीयं पितामहाय * द्यौर्द्दर्व्वीरक्षितादितितृ* तीयं प्रपितामहाय ॥ १७ ॥ अत्रपितरःमादयध्वमितिवामोदेयं *वीरान्न पितरोधत्तइत्यन्नं *पितरोमादयध्वं *यथाभागमावृषायध्वमिति*दर्भमूलेनकरघर्षणाम् ॥ १८ ॥ ऊर्ज्जं वहन्ती रित्यनेन*सोदकेनप्रदक्षिणं *पिण्डानां विकरणं सेचनं कृत्वा ॥ १९ ॥ अर्घं पुष्पधूपदीप* लेपनान्नादिभक्ष्य*भो ज्यानिचनिवेंदयेत्*उदकपात्रञ्च मधु*घृततिलैःसंयुक्तञ्च ॥ २० ॥ चतुरङ्गुलापृथ्वीस्तावदन्तरा॰स्तावदधःखातावित॰ स्त्यायतास्तिस्रःकर्षूःकुर्य्यात् । २१ ।तत्कर्षूसमीपेचाग्नित्रयं॰मुपसमाधायपरि॰स्तीर्यातत्रैकैकस्मि॰न्नाहुतित्रयं जुहु यात् । २२ । सोमायपितृमतेस्वधानमः॰अग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमः॰यमायाङ्गिरसे स्वधानमः । २३ । अन्नदधि घृतमधु॰मांसैःकर्षूत्रयं पूर॰यित्वैतदितिजपेत् । २४ । भुक्तवत्सुब्राह्मणेषु * तृप्तिमागतेषुमाघे * श्राद्धेत्यन्नं स र्व्वमभ्युक्ष्यान्नं विकिरेत् * उच्छिष्टाग्रतःकृत्वा ॥ २५ ॥ तृप्ताभवन्तःसम्पन्न * मितिपृष्ट्वोदङ्मुखेष्वाचमन*मादौ दत्त्वाततःप्राङ्मुखेषुदत्त्वा॥ २६ ॥ ततश्चस्वप्रोक्षित*मितिशुद्धशेषं रम्योत्वा * दर्भपाणिः सर्व्वं कुर्य्यात् ॥ २७ । ततःप्राङ्मुखायतोयन्नामेति *प्रदक्षिणं कृत्वाप्रेतानुच* यथाशक्तिदक्षिणाभिः । २८ । समभ्यर्च्याभिरमन्तु भवन्तइत्युक्तेति* रभिरताःस्मइत्युक्ते * देवाश्चपितरश्चेत्यभिजपेत् । २९ । अक्षय्योदकञ्च नामगोत्राभ्यां दत्त्वाविश्वेदेवाः प्रियन्तामिति*प्राङ्मुखेभ्यउक्त्वाततः प्राञ्जलि*रिदं तन्मनाः इमनायाचेत् । ३० । दातारोनो ऽभिवर्द्धन्तां वेदाःसन्ततिरेवच । श्रद्धाचनोमाव्यगमद्बहुदेयञ्चनोऽस्त्विति । ३१ । अन्नञ्चनोबहुभवेदतिथींश्चलभे महि । याचितारश्चनःसन्तुमाचयाचिस्मकञ्चन । ३२ । तेतथास्त्वितिब्रूयुरेतत्र्यवमाशिषःप्रतिगृह्य*वाजेवाजे इति ततोब्राह्मणान्विसर्जयेत्*पूजयित्वायथान्यायमनुव्रज्याभिवाद्यच । ३४ । अत्रकर्षूविधानं वक्ष्यमाण*का त्यायनोक्त्यावायुग्नि॰दिङ्मुखास्तीर्णान्तायतमध्या॰मध्यनौकादूर्ध्वस्तिस्रःकर्षूर्विदध्यात्।३५ इतामावस्यादिश्राद्धवि धानमुक्त्वा*विष्णुनाष्टकान्वष्टका*श्राद्धंयथोक्तं दर्शयति । ३६ । अष्टकासुदैवपूर्व्वं * शाकमांसापूपैःश्राद्धं *पूर्व्व वत् पृथक् कुर्य्यात् । ३७ । अन्वष्टकास्वष्टकाव * दग्नौदैवपूर्व्वमेव *कृत्वामात्रे पितामह्यै *प्रपितामह्यै चपूर्व्व वद्ब्राह्मणान्भोजयित्वा । ३८ । दक्षिणाभिश्चाभ्यर्च्यानुव्रज्याविसृज्य * जयंचततःकर्षूःकुर्य्यात् । ३९ । तन्मु प्रागुदगग्नेरुप *समाधानं कृत्वाविण्ड*निर्वपणं कर्षूत्रय* मूलेपुरुषाणां कुर्य्यात्*कर्षूत्रयमूले स्त्रीणाम् । ४० पुरुषकर्षूत्रयं सा*न्नेनोदकेनपूरयेत्*स्त्रीकर्षूत्रयं सान्नेनपयसा । ४१ । दध्नामांसेनपयसापयसाचकं * कष

नयं प्रदयित्वाजपे**इवतीभ्रं ऽखचाचरम् ॥ ३५ ॥ इताष्टकाद्दयम्। व*विधानं जीवत्पित्रादि * कर्त्तव्यं। व्हवि धानं *विष्णुनायदक्तं पूर्व्वं तद्दर्शतम् ॥ ३६ ॥ अथकामाश्राद्धं विष्णुनाग्रदक्तं *ततसर्व्वं प्रदर्श्यते ॥३७॥ आदि त्यं क्रमणा वि* घुवद्वयं विषेषिणा*यनदयं वातीपातौ * जन्मर्क्षमभ्युदयम् ॥ ३८ ॥ एतां स्त्वश्राद्धकालानूवै *का मीनाहप्रजापतिः। श्राद्धमेतेषुयद्दत्तं तदानन्त्यायकल्पते ॥ ३९ ॥ सन्ध्यौरात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलुविचक्षणैः तयोरपिचकर्त्तव्यं यदिस्याद्राहुदर्शनम् ॥ ४० ॥ राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम्। गुणवत्सर्व्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥ ४१ ॥ सततमादित्ये हि श्राद्धं*कुर्व्वन्नारोगतामाप्नोति*सौभाग्यं चान्द्रे लभते *समरे विजय कौजे ॥ ४२ ॥ सर्व्वान्कामान्वौधे *विद्यामभिष्टां जौवे*धनानिशौक्रे जौ* वितमन्स्वरे ॥ ४३ ॥ स्वर्ग कृत्ति कासु*पतां रोहिणीषु* ब्रह्मवर्च्चस्यं सौम्ये * कर्म्मसिद्धिं रौद्रे ॥ ४४ ॥ भुवं पुनर्वसौ * पुष्टिं पुष्ये श्रियं सार्पे * सर्व्वान्कामान्पैत्रे *सौभाग्यंभाग्ये ॥ ४५ ॥ धनमार्यम्णे ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हस्ते *रूपवतःसुतां स्त्वाष्ट्रे * वाणि ज्यसिद्धिंस्वातौ ॥ ४६ ॥ कनकं विशाखासुमित्राणिमैत्रे *राज्यं शाक्रे कृषिं मूले *समुद्रयानसिद्धिमाप्ये ॥ ४७॥ सर्व्वान्कामान्वैश्वदेवे*श्रैष्ठ्यमभिजितिश्रवणे *सर्व्वकामान्श्रवणे ॥ ४८ ॥ लवणं वासवआरोग्यं वारुणे * कुप्यद्रव्यमाजे *गृह*माहिर्बुध्न्ये गाःपौष्णे *तुरङ्गमाश्विने जौवितं याम्ये ॥ ४९॥ गृहं रूपाःस्त्रियः कृष्णेप्रतिपदिक न्यां *वरदां द्वितीयायां ॥ ५० ॥ सर्व्वान्कामांस्तृतीयायां * पशून्चतुर्थ्यांश्रियम्पञ्चम्याम् *द्यूतविजयन्तु षष्ठ्यां *कृषिं सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्याम् ॥ ५१ ॥ पशून्नवम्यां वाजिनोदशम्यां *ब्रह्मवर्च्चसिनःपुत्रानेकादश्यां द्वादश्यामायुर्व्वरराजतजयान्*सौभाग्यन्त्रयोदश्याम ॥५२॥ सर्व्वान्कामान्पञ्चदश्यां *शस्त्रहतानां श्राद्धकर्म्मणि चतुर्द्दशौप्रशस्ता ॥ ५३ ॥ अपिपितृगौतेगाथेभवतः। अपिजायेतसोऽस्माकं कुलेकश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्का लेऽसितेपक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। मधूत्कटेनयःश्राद्धं पायसेनसमाचरेत्। कार्त्तिकं सकलं मासं प्राक्छा ये कुञ्जरस्यच ॥ ५५ ॥ अथनक्तं गृह्णीते *नोदकेनश्राद्धंकुर्यात्* कुभाभौत्रे कुमस्थाने * काशान्दूर्व्वां वानदद्यात् ॥ ५६ ॥ वाससोऽर्थेकार्पासोत्थं सूत्रं दद्यात्* विवर्जयेद्दशान्तवस्त्रजातस्यात्। उग्रगन्धीन्यगन्धीनि * कण्टकि जातानिरक्तानिचपुष्पाणि। ५७ ॥ शुक्लानिसगन्धीनिकण्टकिजातान्यपिजलजानि * रक्तान्यपिपुष्पाणिदद्यात् ॥ ५८ ॥ वसां मेदश्चदीपार्थं नदद्यात्* घृतं तैलं वाप्रदद्यात् ॥ ५९ ॥ जीवजं सर्व्वं धूपार्थं *नदद्यात्मधुघृत* संयुक्तं गुग्गुलं दद्यात् ॥ ६० ॥ चन्दनकुङ्कुमकर्पूर* रागुरुपद्मकान्यनु * लेपनार्थं प्रदद्यात् ॥ ६१ ॥ नमतान्यं लवणं दद्यात्*हस्तेषुतवाञ्जनादि*तैजसानिपात्राणिद*द्याद्विशेषतोराजतानि। ६२ ॥ खड्गकृतपक्षणा* जिनतिलसिद्धार्थका* चूतानिचपवित्राणि* रक्षोघ्नानिचैतद्दद्यात् ॥६३॥ पिप्पलीकुन्दकभूस्तृणशिग्रुसर्षप क*चरसाजकोशवल्कलकुष्माण्डकालावु*वार्त्ताकुपालङ्क्योपोदिकाटकौतण्डुलीयक * कुसुम्भपिण्डालुकमहिषौक्षीराणि वर्ज्जयेत् ॥ ६४ ॥ राजमाषमसूरप*र्युषितकृतलवणा *निचकोपं परिहरेत्॥ ६५ ॥ नाश्रुपातयेत्त्वरां* कुर्यादधृतान्द्दद्यान्न*तैजसानिपात्राणिखड्गपात्राणि * फल्गूदुम्बरपात्राणिचप्रशस्तानि। ६६। खलचक्रौको भवति। सौवर्ण राजताभ्यांखड्गेनोदुम्बरेनच। दत्तमक्षय्यतां यातिफल्गुपात्रेणचापाय। ६७। तिलै र्व्रीहियवैर्माषै * रद्भिर्मूलफलैःशाकैः * श्यामाकैःप्रियङ्गुभिर्नीवारैर्मुद्गै * गोधूमैश्चमासंप्रीयन्ते। ६८। द्वौमासौमत्स्यमांसेन*त्रीन्हारिणेनचतुरश्चौरभ्रेण * पञ्चमाजेनषट्छा* गेनसप्तरौरवेण। ६९। अष्टौ

पार्षतेन नवगवयेन * दशमं हरिणेनैकादशं कौर्म्मेण * संवत्सरं गव्येन पयसा च तद्विकारैश्च । ७० । अत्रापि पितृगीता गाथा भवति * कालशाकं महाशल्कं मांसं वार्ध्रीनसस्य च । विषाणवर्ज्जं खड्गास्तं सुभक्षामहे सदा ॥७१॥ नवान्नप्राशनमारोपयेत्तपदास्पृशे * इच्छेत्पणं भूमिगतं * मजिष्ठसाष्टसावा । दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ ७२ ॥ दैवे कर्म्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत * प्रयत्नात्पित्र्ये परीक्षेत ॥ ७३ ॥ हीनाधिकाङ्गान्विवर्जयेत् * विकर्म्मस्थाश्वित्रिकुष्ठिनिकान् * श्यावदन्तान् नक्षत्र * जीविनो देवलकांश्च ॥७४॥ चिकित्सकान् कुण्डापुत्रान् * स्तनपुत्रान् वक्रयाजिनो * ग्रामयाजिनः शूद्रयाजिनोऽशाखा * याजिनो व्रात्यांस्तद्याजिनः सूचकान् ॥७५॥ पर्व्वकारान् भृतकाध्यापकान् भृत * काध्यापितान् शूद्रान्नपुष्टान् पतित * संसर्गाननधीयानान् * सन्ध्योपासनाननुष्ठानान् ॥७६॥ राजसेवकान् नग्नान् * पितृमातृगुरुत्यागिन * स्वाध्यायत्यागिनश्च ॥७७॥ ब्राह्मणापसदा ह्येते * कथिताः पङ्क्तिदूषकाः । एतान्विवर्जयेद्विप्रान् श्राद्धकर्म्मणि पण्डितः ॥ ७८॥ अथ पङ्क्तिपावनास्त्रिणाचिकेतः * पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगो * वेदपारगो वेदाङ्ग * स्वाध्यायिकस्य च पारगः ॥ ७९ ॥ पुराणेतिहास व्याकरणपार * गो धर्म्मशास्त्रस्वाध्यायिकस्य पारग * तीर्थपूतो यज्ञपूतस्तपःपूतः ॥ ८० ॥ सत्यपूतो मन्त्रपूतो * गायत्रीजपनिरतो * ब्रह्मदेयानुसन्तानस्त्रिसुपर्णो * जामातादौहित्रश्चेति * विशेषेण वर्णाग्रगिनः ॥ ८१ ॥ अत्र पितृगीता गाथा भवति * अपि स्यात्स कुले ऽस्माकं भोजयेद्यस्तु योगिनम् । विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥ इति ॥ ८२ ॥ न गच्छेन्म्लेच्छविषयम् । परनिपानेऽपः पीत्वा * तत्साम्यमुपगच्छतीति ॥ ८३ ॥ चतुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्त्तस्ततः परः ॥ ८४ ॥ इति ॥ अथ पुष्करेषु श्राद्धं * जपो होमस्तपांसि च । पुष्करे स्नानमात्रतः सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवतीति ॥ ८५ ॥ एवमेव गयाशीर्षे * ऽक्षयवटे ऽमरकण्टकपर्व्वते * वराहपर्व्वते यत्र * क्वचन नर्म्मदातीरे ॥८६ यमुनातीरे गङ्गायां * विशेषतः कुशावर्त्ते * बिल्वके नीलपर्व्वते * ॥ ८७ ॥ कनखले कुब्जाम्रे * भृगुतुङ्गे केदारे * महालये नडन्तिकायां * सुगन्ध्यायां शाकम्भर्य्याम् ॥ ८८ ॥ फल्गुतीर्थे महा * गङ्गायां मात्रि * हलिकाश्रमे * कुमारधारायां ॥ ८९ । प्रभासे यत्र क्वचन सरस्वत्यां विशेषतः । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे । ९० । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः । अगस्त्याश्रमे कण्वाश्रमे कौशिक्यां सरयूतटे । ९१ । शोणस्य ज्योतिषायां सङ्गमे श्रीपर्व्वते । कालोदके उत्तरमानसे * वडवायां मतङ्गवाप्यां । ९२ । सप्तार्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे गोदावर्य्यां । गोमत्यां वेत्रवत्यां विपाशायां वितस्तायाम् । ९३ । शतद्रुतीरे चन्द्रभागायां * मिरावत्यां सिन्धोस्तीरे * दक्षिणे पञ्चनदे औजसे । ९४ । एवमादिषु चान्येषु तीर्थेषु सरिद्वराम । सर्व्वेष्वपि स्वभावेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु । ९५ । पर्व्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च । गोमयेनोपलिप्तेषु मनोज्ञेषु । ९६ । अत्र चापि पितृगीता गाथा भवन्ति * कुले ऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् । नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः । ९७ । अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः । गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्यात्समाहितः । ९८ । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत । ९९ । वृषोत्सर्गे नीलवृषलक्षणं वक्ष्यते । याज्ञवल्क्यसंहितायाञ्च यदुक्तं * श्राद्धविधानं तदप्यत्र दर्श्यते * । १ । अमावास्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम । द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवं सूर्यसंक्रमः । १ । व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः । २ । अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो

ब्रह्मविद्युवा। वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥ ३ ॥ ऋत्विक्स्वस्रीयजामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।
त्रिणाचिकेतदौहित्रविप्रसम्बन्धिबान्धवाः ॥ ४ ॥ कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः । मातृपितृपरास्चैव
ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदः ॥ ५ ॥ रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा । अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्याव
दन्तकः ॥ ६ ॥ भृतकाध्यापकः क्लीवः कन्यादूष्यभिशस्तकः । मित्रध्रुक्पिशुनः सोमविक्रयी दुर्विनिन्दकः ॥ ७ ॥
मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलीपतिः । परपूर्व्वापतिः स्तेनः कर्म्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ ८ ॥ निमन्त्रयीत पूर्व्वे
द्युर्ब्राह्मणानात्मवान् शुचिः । ते चापि संयता भाव्यं मनोवाक्कायकर्म्मभिः ॥ ९ ॥ अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागते
नागतांस्तु तान् । पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ १० ॥ युग्मान् दैवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथै
व च । परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ ११ ॥ द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा । माता
महानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ १२ ॥ पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थे कुशानपि । आवाहयेदनु
ज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥ १३ ॥ यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके । शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति
यवांस्तथा ॥ १४ ॥ या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् । दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपं वासः सदीप
कम् ॥ १५ ॥ तथोच्छादनदानञ्च करशौचार्थमम्बु च । अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥ १६ ॥ द्विगुणां
स्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् । आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ॥ १७ ॥ यवार्थास्तु तिलैः
कार्य्याः कुर्य्यादर्घ्यादि पूर्व्ववत् । दत्त्वार्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥ १८ ॥ पितृभ्यः स्थानमसीति
न्युब्जं पात्रं करोत्यधः । अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ॥ १९ ॥ कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृ
यज्ञवत् । हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ॥ २० ॥ यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः । दत्त्वान्नं
पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ॥ २१ ॥ कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् । सव्याहृतिकां
गायत्रीं मधुवाता इति त्र्यृचम् ॥ २२ ॥ जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः । अन्नमिष्टं हविष्यञ्च
दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ॥ २३ ॥ आतृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्व्वं जपस्तथा । अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषञ्चैवानु
मान्य च ॥ २४ ॥ तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत् । सर्व्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ॥ २५ ॥ उच्छि
ष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवत् । मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ॥ २६ ॥ स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्य्यादक्ष
य्योदकमेव च । दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २७ ॥ वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् । ब्रूयु
रस्तु स्वधेत्येवं भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥ २८ ॥ विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः
सन्ततिरेव च ॥ २९ ॥ श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति । अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ॥ ३० ॥
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन । इत्युक्त्वा तु प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥ ३१ ॥ वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपू
र्व्वं विसर्ज्जनम् । यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्व्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ॥ ३२ ॥ पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत् ।
प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं ब्राह्मणैः सह । एवं प्रदक्षिणं कृत्वा
वृद्धौ नान्दीमुखान् पितॄन् ॥ ३४ ॥ यजेत दधिकर्क्कन्धुमिश्रान् पिण्डान् यवैः क्रिया । पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो द
द्यादग्नौ जले पि वा ॥ ३५ ॥ प्रक्षिपेत् सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्ज्जयेत् । हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन
तु वत्सरम् ॥ ३६ ॥ मत्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः । ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्

॥ ३७ ॥ मासद्वयाच्छिपन्तिदत्तैरिहपितामहाः। खड्गामिषं महाशल्कं मधुमुन्यन्नमेव च ॥ ३८ ॥ लोहामिषं महाशाकं मांसंवार्द्धीनसस्य च। यद्ददातिगयास्थश्च सर्व्वमानन्त्यमश्नुते ॥ ३९ ॥ तथावर्षात्रयोदश्यां मघासुचनसंशयः। कन्यांकन्यावेदिनश्च पशून्मुख्यान् सुतानपि ॥ ४० ॥ द्यूतं कृषिञ्च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा। ब्रह्मवर्च्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ॥ ४१ ॥ ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्व्वकामानाप्नोतिश्राद्धदः सदा। प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान् वर्जयित्वाचतुर्द्दशीम् ॥ ४२ ॥ शस्त्रेणतुहतायेवैतेभ्यस्तत्प्रदीयते। स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्य्यं क्षेत्रं बलन्तथा ॥ ४३ ॥ पुत्रान्श्रैष्ठ्यञ्च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम्। प्रवृत्तचक्रताञ्चैव वाणिज्यप्रभुतां तथा ॥ ४४ ॥ अरोगित्वं यशोवीतशोकतां परमां गतिम्। धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गाश्चाप्यजाविकम ॥ ४५ ॥ अश्वानायुश्च विधिवद्यःश्राद्धं संप्रयच्छति। कृत्तिकादिभरण्यान्तं सकामानाप्नुयादिमान् ॥ ४६ ॥ आस्तिकःश्रद्दधानश्चव्यपेतमदमत्सरः। वसुरुद्रादितिसुताः पितरःश्राद्धदेवताः ॥ ४७ ॥ प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन्श्राद्धेन तर्पिताः। आयुःप्रजांधनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च। प्रयच्छन्तिनथाराज्यं प्रीतानृणां पितामहाः। इतियाज्ञवल्क्यप्रोक्तःश्राद्धकल्पःप्रदर्शितः ॥ ४८ ॥ अथशाङ्खसंहितायां * शङ्खेनयच्छ्राद्धविधानमुक्तं त * दपात्रमयादर्श्यते ॥ १ ॥ ब्राह्मणान्नपरीक्षेत दैवेकर्म्मणिधर्म्मवित्। पित्र्ये कर्म्मणि सम्प्राप्ते तु सम्यगेव परीक्षते ॥ १ ॥ ब्राह्मणायेविकर्म्मस्था वैडालव्रतिकाःशठाः। हीनाङ्गाअतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥ २ ॥ अनध्यायेष्वधीयानाः शौचाचारविवर्जिताः। शूद्रान्नरसपुष्टाश्चब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥ ४ ॥ ऋग्यजुःपारगोयश्च साम्नां यश्चापिपारगः। अथर्व्वाङ्गिरसाध्येता ब्राह्मणाःपङ्क्तिपावनः ॥ ५ ॥ षडङ्गवेदवेत्तारो बह्वृचाश्चैवसामगाः। त्रिणाचिकेताःपञ्चाग्नि ब्राह्मणाःपङ्क्तिपावनाः ॥ ६ ॥ ब्रह्मदेयानुसन्ताना ब्रह्मदेयप्रदायकाः। ब्रह्मदेयपतिर्यश्च ब्राह्मणाःपङ्क्तिपावनाः ॥ ७ ॥ नित्यं योगरतो विद्वान् समलोष्ट्राश्मकाञ्चनः। ध्यानशीलोयतिर्विद्वान ब्राह्मणाःपङ्क्तिपावनाः ॥ ८ ॥ द्वौदैवेप्राङ्मुखौ त्रींश्चपित्र्ये चोदङ्मुखांस्तथा। भोजयेद्विधिना विप्रानेकैकमुभयत्रवा ॥ ९ ॥ भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं वेदपारगम्। दैवेद्दत्वाबर्न वेद्यां पश्चाद्वह्नौतुतत्क्षिपेत् ॥ १० ॥ उच्छिष्टसन्निधौकार्य्यंपिण्डनिर्व्वपणं बुधैः। अभावेचतथाकार्य्यमग्निकार्य्यं यथाविधि ॥ ११ ॥ श्राद्धं कृत्वाप्रयत्नेनत्वराक्रोधविवर्जितः। उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धयाविनिवेदयेत् ॥ १२ ॥ भोजयेद्द्विजान् विप्रान गन्धमाल्यानुलेपनैः। पङ्क्तिविद्यात्मनो गेहे भक्ष्यं वाभक्ष्यमेववा ॥ १३ ॥ अनिवेद्यनभोक्तव्यं पिण्डमूलेकथञ्चन। उग्रगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षभवानि च। पुष्पाणि वर्जनीयानि तथापर्व्वतजानि च ॥ १४ ॥ तोयोद्भूतानिदेयानिरक्तान्यपि विशेषतः। ऊर्णासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथवानवम् ॥ १५ ॥ दशाविवर्जयेत्प्राज्ञोयद्यप्यहतवस्त्रजाः। घृतेनदीपोदातव्यस्तिलतैलेनवापुनः ॥ १६ ॥ धूपार्थं गुग्गुलुंदद्याद्घृतयुक्तंमधूत्कटम। चन्दनञ्चतथादद्यादिष्टं यत् कुङ्कुमं शुभम ॥ १७ ॥ कुलाकं शरशिम्बञ्चपद्मञ्च कटकं तथा। कुष्माण्डालाबुवार्त्ताक कोविदारांश्चवर्जयेत ॥ १८ ॥ पिप्पलीं मरिचं चैवतथापिण्डालुमूलकम्। कृतञ्चलवणाञ्चैव वंशाग्रन्तुविवर्जयेत ॥ १९ ॥ राजमाषान्मसूरांश्च प्रवालकोरदूषकान्। लोहितान्वृक्षनिर्यासान् श्राद्धकर्म्मणिवर्जयेत् ॥ २० ॥ आम्रातलवलीमूलमूलञ्चान्दधिदाड़िमान्। सकोविदारयंसत् कन्दबीजेनमधुनासदा ॥ २१ ॥ सक्तून्शर्करांश्चाशांश्च दद्या

च्छ्राद्धे प्रयत्नतः । पायसादिभिरुष्णैश्च भोजयित्वा तथा द्विजान् । भक्त्या प्रणामाचाचान्तान् तथा वै दत्तदक्षिणान् । अभिवाद्य प्रसन्नात्मा अनुव्रज्य विसर्जयेत् ॥ २३ ॥ निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः श्राद्धं भक्त्वा च दत्त्वा च युक्तः स्यात् महतैनसा ॥ २४ ॥ कालशाकं महाशल्कं मांसं वाध्रीणसस्य च । खड्गमांसं तथानन्त्यं यमः प्रोवाच धर्मवित् ॥ २५ ॥ यद्ददाति गयाक्षेत्रे प्रभासे पुष्करेऽपि च । प्रयागे नैमिषारण्ये सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥ २६ ॥ गङ्गायमुनयोस्तीरे तीर्थे चामरकण्टके । नर्मदायां गयातीरे सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥ २७ ॥ वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे महालये । सप्तारण्येऽग्निकूपे च यत्तदक्षयमुच्यते ॥ २८ ॥ स्वे देशे तथा रात्रौ सन्ध्ययोश्च विशेषतः । न श्राद्धमाचरेत् प्राज्ञो म्लेच्छदेशे न च व्रजेत् ॥ २९ ॥ हस्तिच्छायासु शीतचन्द्रार्कराहुदर्शने । विषुवे चायने चैव सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥ ३० ॥ प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीं । प्राप्य श्राद्धं तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥ ३१ ॥ प्रजां पुष्टिं तथा स्वर्गमारोग्यञ्च धनं तथा । नृणां प्राप्य महत्पीतिं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ३२ ॥ इति शङ्खोक्त श्राद्धविधानम् अथ*वशिष्ठेन श्राद्धविधानं यदुक्तं संहितायां तदत्र*मया प्रदर्श्यते यथा ॥ १ ॥ पूर्व्वेद्युर्ब्राह्मणान् सन्निपात्य यतीन्* गृहस्थान् साधून् वापरि णत*वयसोऽविकर्म्मस्थान् श्रोत्रियान् शिष्यान् ॥ १ ॥ अन्तेवासिनः शिष्यानपि गुणवतो* भोजयेदिनग्नशुक्र निर्व्याधि*श्यावदन्तकुष्ठि कुनखिवर्ज्जम् ॥ २ ॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥ अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः । श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्या दिनक्षयात् । श्च्योतन्ति हि सुधाधारास्ताः पिबन्त्यकृतोदकाः । उच्छिष्टेन प्रपुष्टास्ते यावन्नास्तमितो रविः । क्षीरधारास्ततो यान्त्यक्षयाः सञ्चरभागिनः । प्राक् संस्कारात् प्रमीतानां प्रवेशनमिति श्रुतिः । भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेषणे उभे उच्छेषणं भूमिगतं विकिरं लेपनोदकम् । अनुप्रेतेषु निसृजेदप्रजानामनायुषाम् । इति । उभयोः शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् । तदन्तरं प्रतीक्षन्ते ह्यसुरा दुष्टचेतसः । तस्मादशून्यहस्तेन कुर्यादन्नमुपागतम् । भोजनं वा समालभ्य तिष्ठेतोच्छेषणे उभे । दैवे चैव पितृकृत्ये त्वेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे । सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः । पञ्चैतानि स्तरो हन्ति तस्मात्तं परिवर्जयेत् । अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् । शुभशीलोपसम्पन्नं सर्व्वलक्षणलक्षितम् । यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु । देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत् । प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे । यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः । तावद्धि पितरोऽश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः । हविर्गुणा न वक्तव्याः पितरो यावदतर्पिताः । पितृभिस्तर्पितैः पश्चाद्वक्तव्यं शोभनं हविः । नियुक्तस्तु यदा श्राद्धे दैवे तन्मांसमुत्सृजेत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति । त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः । त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् । श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं योऽधिगच्छति । भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं रेतसो भुजः । यतस्ततो जायते च दत्त्वा भुक्त्वा पितृक्रम् । न स विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् । मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन वा । एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च । सन्तानवर्द्धनं पुत्रं तृप्यन्तं पितृकर्म्मणि । देवब्राह्मणसम्पन्नमभिनन्दन्ति पूर्व्वजाः । नन्दन्ति पितर

स्नानाद्युपस्थैरविकर्षणः। यद्गयास्थो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः। इति। श्रावण्याग्रहायण्योश्चाष्टकायाश्च* श्राद्धं पितृभ्यः प्रदद्यात्॥ १॥ इति वशिष्ठोक्तं श्राद्धविधानमुक्त्वा*मथ गौतमोक्तं दर्श्यते॥ १॥ अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो*दद्यात्पञ्चमीप्रभृतिषु वापर*पक्षस्य यथाश्राद्धं सर्व्वस्मिन्वा॥ १॥ द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधाने वा*कालनियमः शक्तितः प्रकर्ष* गुणसंस्कारविधिरन्नस्येति॥ २॥ नवावरान्भोजयेत्* दयुजो यथोत्साहं वा*ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्वाग्रूप* वयःशीलसम्पन्नान्॥ ३॥ युवभ्यो दानं प्रथम*मेके पितृवच्च*तेन मित्रकर्म्म कुर्य्यात्॥ ४॥ पुत्राभावे सपिण्डाः*मातृसपिण्डाः शिष्याश्च* दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ॥ ५॥ तिलमाषव्रीहियवोदकदाने*मासं पितरः प्रीणन्ति*मत्स्यहरिणरुरुशशकूर्म्मवराह* कूर्म्ममेषमांसैर्वत्सरं॥ ६॥ गव्यमांसपयःपायसैः* द्वादशवर्षाणि प्रीणन्ति*वार्द्धीनसेन मांसेन॥ ७॥ कालशाककाच्छागलोहखड्गमांसैः *मधुमिश्रैश्चानन्त्यम्॥ ८॥ न भोजयेत् स्तेनक्लीव*तादिनोक्तं भाग्दर्शित*मथ कात्यायनोक्तं यत्तत् प्रदर्श्यते॥ ९॥

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते। वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः॥ १॥ यदा चतुर्द्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्। अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते॥ २॥ यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः। अनयापेक्षयाज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि॥ ३॥ यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्द्दश्यपेक्षया। अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्॥ ४॥ अष्टमेंऽशे चतुर्द्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः। अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः॥ ५॥ आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत्। विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः॥ ६॥ अतैन्दवादहः प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः। तदन्तमेव क्षयमेति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति॥ ७॥ यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यत्र तस्मिंस्तृतीयायां परिदृश्येत स्यात्। एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्॥ ८॥ सम्मिश्रया चतुर्द्दश्या अमावास्या भवेत्क्वचित्। खर्व्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे॥ ९॥ वर्द्धमानाममावास्यां लभेच्चेदपरेऽहनि। यामांस्त्रीनधिकान्वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्॥ १०॥ पक्षादावेव कुर्व्वीत तदा पक्षादिकं चरु। पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वन्ति विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः॥ ११॥ सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो हि वर्त्तते। न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः॥ १२॥ पितामहे जीवति च पितुः प्रेतस्य निर्व्वपेत्। पितुस्तस्य च तस्य जीवेच्चेत् प्रपितामहः॥ १३॥ पितुः पितुः पितुश्चैव तस्यापि पितुरेव च। कुर्य्यात् पिण्डत्रयं यस्य संस्थितः प्रपितामहः॥ १४॥ अन्तरे सर्व्वमासाद्य यथावदुपयुज्यते। देवपूर्व्वं ततः श्राद्धमत्वरः शुचिरारभेत्॥ १५॥ आसनाद्यर्घ्यपर्य्यन्तं वशिष्ठेन यथेरितम्। कृत्वा कर्म्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्॥ १६॥ तूष्णीं पृथगपो दत्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम्। गन्धोदकं तु दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु॥ १७॥ आधारेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम्। पितरस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च॥ १८॥ कुलालचक्रनिष्पन्नं मात्रं भस्मयं स्मृतम्। तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत्॥ १९॥ गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च। धूपञ्चैवानुपूर्व्वेण ह्यग्नौकरणमनन्तरम्॥ २०॥ अग्नौकरणहोमस्य कर्त्तव्य उपवीतिना। प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः॥ २१॥ अपसव्येन वा कार्य्यो दक्षिणाभिमुखेन च। निरुप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि हूयते॥ २२॥ स्वाहाकुर्य्याच्च चान्ते न चैव जुहुयाद्धविः। स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत्॥ २३॥ पित्र्यायः पङ्क्तिमूर्द्धन्य

स्तथापाणावनग्निमान् । हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥२४॥ नैकं कुर्य्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येषाञ्चाविकष्टानां कालेनाचमनादिना ॥ २५ ॥ सव्येनपाणिनैतावं यद्दत्तसहदीरितं । परिग्रहणमात्रं तत्सव्यास्यादिमतिक्रमम् ॥ २६ ॥ पिण्डप्रदानादभिसंव्यहाद्दक्षिणेनेतरात्करात् । अन्वारभ्याचसव्येनकुर्य्यादुल्लेखनादिकं ॥ २७ ॥ यावदर्थमुपादायहविषोऽभक्तमभक्तम् । चतुरगासहसम्भीतपिण्डान्दद्यादुपक्रामेत ॥ २८ ॥ पितृवत्तरकर्षुभेमध्यमेमध्यमस्यत । दक्षिणेतत्पितृश्चैवपिण्डान्पूर्व्वाणिनिर्व्वपेत् ॥ २९ ॥ वाममावर्त्तनंकेचिदुदगन्तंप्रचक्षते । सर्व्वं गौतमशाण्डिल्यौशाण्डिल्यायनएवच ॥ ३० ॥ आहूताप्राक्तमाःयमापितॄन्ध्यायन्यथार्थतः । जपंस्तेनैवचाहृतास्ततःप्राणंप्रमोचयेत् ॥ ३१ ॥ पुरतोयात्मनःकर्षूःसापूर्व्वापरिकीर्त्तिता । मध्यमादक्षिणेनास्यास्तद्दक्षिणतउत्तमा ॥ ३२ ॥ वाय्वग्निदिङ्मुखास्ताश्चकर्षूःसार्द्धाङ्गुलान्तराः । तीक्ष्णान्तायवमध्यास्तामध्येनावमिश्रीत्किरेत् ॥ ३३ ॥ प्रादेशखादिरःकार्य्यो रजतेनविभूषितः । प्रादेशश्चैवापरेष्वमुद्दाद्यमाङ्गुलद्वयात ॥ ३४ ॥ अग्नाग्नार्यैःकर्षूःकार्याःकर्षूणांस्तरणंघनैः । दक्षिणान्तंतदग्रेस्तुपितृयज्ञेपरिस्तरेत् ॥ ३५ ॥ स्त्रगरंचरभिश्चयंचन्दनादिविलेपनम् । सौवीराञ्जनमित्युक्तंपिञ्जलीनांयदञ्जनम् ॥३६ मातुःप्रथमतःपिण्डंनिर्व्वपेत्पुत्रिकासुतः । द्वितीयन्तुपितुस्तस्यास्तृतीयंतत्पितुःपितुः ॥ ३७ ॥ इतिकात्यायनोक्तममावस्यादि*श्राद्धविधानंदर्शितं * मथहारीतोक्तंदृश्यते ॥ १ ॥ अनग्निकोयदाविप्रःश्राद्धंकरोतिपार्व्वणम् । तत्रमातामहानाञ्चकर्त्तव्यमुभयंसदा ॥ १ ॥ दैवपूर्व्वन्तुयच्छ्राद्धमदैवञ्चापियद्भवेत् । ब्रह्मचारीभवेत्तत्रकुर्य्याच्छ्राद्धन्तुपैतृकम् ॥ २ ॥ मातुःश्राद्धन्तुपूर्व्वंस्यात् पितॄणांतदनन्तरम् । ततोमातामहानाञ्चवृद्धौश्राद्धत्रयंमतम् ॥ ३ ॥ क्रतुर्दक्षोवसुःसत्यःकालकामौधुरिलोचनौ । पुरूरवामाद्रवाश्चविश्वेदेवाःप्रकीर्त्तिताः ॥४॥ आगच्छन्तुमहाभागाविश्वेदेवामहाबलाः । येयत्रविहिताःश्राद्धे सावधानाभवन्तुते ॥ ५ ॥ इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षो वसुःसत्यश्चदैवके । कालःकामोऽग्निकार्य्येषुअत्वरेधुरिलोचनौ ॥ ६ ॥ पुरूरवामाद्रवाश्चपार्व्वणेषुनियोजयेत् । मृन्मयेषुचपात्रेषुश्राद्धेयोभोजयेत्पितॄन् । अन्नदातापुरोधाश्चभोक्ताचनरकंव्रजेत् । अलाभेमृन्मयंदद्यादनुज्ञातस्तुतैर्द्विजैः । घृतेनप्रोक्षणंकार्य्यंमृदःपात्रंपवित्रकम् ॥ ८ ॥ श्राद्धंकृत्वापरश्राद्धेयस्तुभुञ्जीतविह्वलः । पतन्तिपितरस्तस्यलुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ९ ॥ श्राद्धंदत्वाचभुक्त्वाचअध्वानंयोऽधिगच्छति । भवन्तिपितरस्तस्यतंमासंपांशुभोजनाः ॥ १० ॥ पुनर्भोजनमध्वानंभाराध्ययनमैथुनम् । दानंप्रतिग्रहंहोमंश्राद्धंकृत्वाष्टवर्जयेत् ॥ ११ ॥ अध्वगामीभवेदश्वः पुनर्भोक्ताचवायसः । कर्म्मकृज्जायतेदासःस्त्रीगमनेचशूकरः ॥ १२ ॥ इतिषण्णाकल्पःप्रदर्शितः*असपिण्डीक्रियंकर्म्म*तन्नेनयत्पेतकार्य्य*मनुमतंतत्पूर्व्वं*विस्तरेणादर्शितं ।१२ सङ्क्षेपेणातदयमयादृश्यते * तद्यथाविष्णुसंहितायां ।१।मृतंद्विजंनशूद्रेणनिर्हारयेत् * नशूद्रंद्विजेनपितरंमातरञ्च*पुत्रानिर्हरेयुर्द्विजं*पितरमपिनशूद्राः ॥१॥ ब्राह्मणमनाथंये*ब्राह्मणानिर्हरन्ति*तेस्वर्गलोकभाजः ॥२॥इति॥ पराशरेनोक्तञ्च*अनुगमोच्छयापितंज्ञातिमज्ञातिमेववा । स्नात्वाचैवतुसंस्पृश्याग्निंघृतंप्राश्यविशुद्ध्यति ॥१॥ क्षत्रियंमृतमज्ञानाद्ब्राह्मणोयोऽनुगच्छति । एकाहमशुचिर्भूत्वापञ्चगव्येनशुद्ध्यति ॥२ ॥ शवञ्चवैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणोयोऽनुगच्छति । कृत्वाऽशौचंद्विरात्रन्तुप्राणायामान्षडाचरेत् ॥३॥ प्रेतीभूतंतुयःशूद्रंब्राह्मणोज्ञानदुर्ब्बलः । नयन्तमनुगच्छेत्तत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥ त्रिरात्रेततःपूर्णेनदींस्नात्वासमुद्रगाम् । प्राणायाममशतंकृत्वा

एवं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ ५ ॥ विनिवर्त्तायदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः। द्विजैस्तदानुगन्तव्या इति धर्म्मविदो विदुः ॥ ६ ॥ तस्माद्द्विजो मृतं शूद्रं न स्पृशेन्न च दाहयेत्। दृष्टे सूर्य्यावलोकेन शुद्धिरेषा पुरातनी ॥ ७ ॥ उच्यते च मनुना स्वयं * दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्व्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ८ ॥ आचार्य्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्। निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ९ ॥ इति ॥ कात्यायनेनोक्तं यथा * दूर्व्वाः संस्थापयित्वा तु शुद्धचेलादिमंस्तृतम्। दक्षिणाशिरसं भूमौ वह्निमन्तं निवेशयेत् ॥ १ ॥ घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य सवस्त्रमुपवीतिनम्। चन्दनोक्षितसर्व्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषितम् ॥ २ ॥ हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु। मुखे तथापिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ॥ ३ ॥ आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम्। एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धं पथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ ४ ॥ अर्द्धमादहनं प्राप्य आसीनो दक्षिणामुखः। सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥ ५ ॥ अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्य्याद्दारुचयं महत्। भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्यादिलक्षणे ॥ ६ ॥ तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे। आज्यपूर्णां स्रुचं दद्याद्दक्षिणाग्रां नसि स्रुवम् ॥ ७ ॥ पादयोरधरां प्राचीमरणीमुरसीतराम्। पार्श्वयोः शूर्पं चमसं सव्यदक्षिणयोः क्रमात् ॥ ८ ॥ मुषलेन सह न्युब्जं अन्तरूर्व्वोरुलूखलम्। चत्वारि लोकमत्रैवमनघ नयतो विभोः ॥ ९ ॥ अपसव्येन कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिङ्मुखः। अथाग्निं सव्यजान्वक्तो दद्याद्दक्षिणतः शनैः ॥ १० ॥ अस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः। असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति यजुरीरयन् ॥ ११ ॥ इति ॥ अत्र घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्येति। स्नापयित्वा तत्र स्नानमन्त्रः ॥१२॥ ओं गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः। कुरुक्षेत्रं च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥१३॥ कौशिकीं चन्द्रभागा च सर्व्वपापप्रणाशिनी। भद्रावकाशा सरयूर्गण्डकी पनसा तथा ॥१४॥ वैणवश्च वराहश्च तीर्थं पिण्डारकं तथा। पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥ १५ ॥ इति मन्त्रं पठित्वा * स्नापयेदिति केचित् * इत्येतत्तु यदुक्तं ॥ १६ ॥ आरभ्य तत्प्रश्राद्धं कुर्य्याद्दारोहिणं बुधः। निषिद्धो विधिमास्थाय * रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥ १७ ॥ इति सपिण्डीकरणान्तं कोद्दिष्टं * पूर्व्वमनवममुहूर्त्तो प्रशस्तः * वृद्धौ नव्ये कोद्दिष्टविधिकाब्दिके ॥१८॥ सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं * प्रेतमनुष्यभावाभावात् * पितृदेवभावात् संवत्सरे श्राद्धविधिर्द्दैवाहोरात्रो हि संवत्सरः ॥ १९ ॥ पितृभावादपराह्णे * देवभावात्संवत्सरा * त्मकाहोरात्रे विहितमेकमे * वागनमाब्दिकं श्राद्धं * नामनमध्याह्ने कुतुपरौहिणात्मके ॥ २० ॥ ततो ब्रह्मपुराणे चोक्त * मपराह्णे तु पूर्व्वक * मिति तत्र मध्याह्ने य * देकोद्दिष्टमुक्तं तत्षोडशश्राद्धं ॥ २१ ॥ इति ज्ञापनार्थमुक्तं * तदपश्चाद्भ्रातृवृद्धि * निमित्तकमिति ॥ २२ ॥ वृद्धिनिमित्तकं यदेकोद्दिष्टं * श्राद्धं सपिण्डीकरणान्तं तत् * प्रातरेवन मध्याह्ने ॥ २३ ॥ तस्मादयमेतदविद्वान् * प्रमादेन सांवत्सरिकं * श्राद्धं कृतपरौहिण * कालेऽपि तस्यापयति तदसाधु ॥ २४ ॥ गृह्यपरिशिष्टे पुनः * यदास्तं सविता याति * पितरस्तामुपासते * तिथिं तेभ्योऽपराह्णे हि * स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा। इति ॥ २५ ॥ तत्रोभयदिनापराह्णव्यापिनी * यदि स्यात्तिथिर्भवति तदा * पूर्व्वदिने श्राद्धं कार्य्य * मिताक्षरमन्तकरुपिः ॥ २६ ॥ स्यादापराह्णव्यापिनी चेत्तस्यतामहस्यक्रियातिथिः। पूर्व्वस्मिन्निर्व्वपेत्पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितम्। इति ॥ २७ ॥ भविष्यपुराणे चोक्तं * व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे चापराह्णिकी ॥ इति ॥ २८ ॥ एतानि षोडशैकोद्दिष्टानि श्राद्धा * न्यग्निमद्भिः सामिषेण * वैवाहिकाग्निपक्वेनान्नेन कार्य्याणि ॥२९॥ तदुक्तं लघुहारीते * सपिण्डीकरणं यावत् * प्रेतश्राद्धानि षोडश * पक्वान्नेनैव कार्य्याणि * सामिषेण द्विजातिभिरिति ॥ ३० ॥

तद्यथायः पितरि स्थिते सत्यग्निं * गृह्णाति स मातुः षोडशश्राद्धानि * साग्निः पितरि स्थिते विवाहाग्नावेव । २१ । पक्वान्नेन कुर्वीत * यस्य चापुत्रकस्य मृतस्य भ्रातुः * पुत्रः साग्निकः श्राद्धाधि * कारी भवति स च कुर्यात् । २२ । अनग्निकस्तु सर्व्वाणि * एकोद्दिष्टादीनि श्राद्धानि * निरामिषेणामान्नेन * कर्त्तव्यानि साग्निकेन * प्रापद्दितीर्थे चार्कचन्द्रग्रहणे च । २३ । शूद्रेणाऽपुत्रेणैव * निरामिषेणामान्नेन * श्राद्धानि कार्य्याणीत्याह च प्रचेताः । २४ । तद्यथा । आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेणाऽपुत्रेण वहि । इति । २५ । उशनसाचोक्तमेवं * अनग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसनान्वितः । आमश्राद्धं द्विजः कुर्य्याद् वृषलस्तु सदैव हि । इति । २६ । अतएव पामनग्नीनां द्विजानां * मसंस्कृते लौकिकाग्नौ * पाकस्य वृथात्वमुक्तं * भगवतापि शातातपसंहितायां । २७ । तद्यथा असंस्कृते लौकिकाग्नौ * पक्वान्नेन देवयज्ञादि च तु * विधिपाकयज्ञविधानाभावात् * पाको वृथापाक उक्तः ॥ २८॥ तदपि विवेचनमिदं * योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ ३९॥ वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ॥ ४० ॥ यदन्नं मनुष्यस्यापाभक्ष्यं तच्च * पितृदेवानामभक्ष्यमेव तस्मात् * आमान्नेनानग्निको * द्विजोऽपि श्राद्धं कुर्यात् ॥ ४१ ॥ कात्यायनेन चोक्तं सदारोऽन्यान् पुनर्दारान् कथञ्चित्कारणान्तरात् । यदीच्छेदग्निमान् कर्त्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते ॥ ४२ ॥ स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन । न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ इति ॥ ॥ ४३ ॥ स्वेऽग्नाविति प्रथमभार्य्यया सह * गृहीतेऽग्नौ होमो भवेत् * द्वितीयभार्य्याग्रहणे * ऽग्निग्रहणाभावाल्लौकिकेऽग्नौ होमो न भवेत् ॥ ४४ ॥ कस्मात् हि यस्मादाहिताग्नेः स्वं सर्व्वं * कर्म्म लौकिकेऽग्नौ नैव * कदाचिद् विधीयत इति ॥ ४५ ॥ तस्माल्लौकिकेनाग्निना * पक्वान्नेन मनुष्यैः * रप्यभक्ष्यं पाकामश्राद्धादि सर्व्वं * कर्म्म न कर्त्तव्यं सर्व्वैरेव द्विजैरिति ॥ ४६ ॥ तेन विवाहाग्न्याद्यभावे * निरग्निभिः * रामान्नेन श्राद्धं कार्य्यम् ॥ ४७ ॥ इति ॥ इति तृतीयाध्यायस्य श्राद्धकल्पस्य खिलं * श्राद्धकल्पविधानं ॥ ४८ ॥ इत्येवं प्रातःकृत्यादि * श्राद्धबलिवैश्वदेवान्तानि * सर्व्वाणि कर्म्माणि कृत्वा * गृहीयत् कुर्य्यात्तदाह * विघसाशी भवेदित्यादि श्लोकम् ॥ १ ॥

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः । विघसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥२८५

नित्यं प्रतिदिनं गृही * प्रातःकृत्याद्यातिथ्यादि * भोजनान्ते शेषाशी स्यात् ॥ १ ॥ अमृतभोजनो वा स्यात् * कः पुनर्विघसः किं चामृतमित्यत * आह विघस इत्यादि । २ । भुक्तशेषन्तु विघस * इत्यातिथ्यादि सर्व्वेषां * भुक्तशेषं यत् स विघस उच्यते । ३। तथा यज्ञशेषं यत्तदमृतं स्यादित्यनेन ज्ञापितं * गृही नित्यं प्रातःकृत्यातिथ्यादि भोजनकर्म्म * यज्ञकर्म्म च कुर्य्यादिति ।४ ।२८५ ।अध्यायार्थमुपसंहरति तद * इत्यादिकं श्लोकमेकम् । १ ।

एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् । द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति॥२८६

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८७ ॥ ३ ॥ * ॥

एतत् पाञ्चयज्ञिकं विधानं सर्व्वं * युष्माकं मयाभिहितं * द्विजातिमुख्यवृत्तीनां ब्राह्मणानां वृत्तीनां तु * विधानमथ श्रूयताम् ॥ इति । २ । इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रमादभञ्जनीटीकायां तृतीयाध्यायस्य प्रमादभञ्जनी तृतीयाध्यायः । २ ।

अन्योद्देशेनाह * कल्पानन्तरं *वृत्तीनां लक्षण*मुद्दिष्टमस्ति ॥ १ ॥ ततो द्विजानां वृत्तिं वक्तुं *गृहस्थाश्रमे कालमाह*चतुर्थमित्यादि ॥ १ ॥

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः। द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १ ॥

द्विजो ब्राह्मणः क्षत्रियो * वैश्यश्चायुषश्चाद्यं चतुर्थं भागं गुरौ ब्रह्मचर्याश्रमे * यावद्वावेदग्रहणमुषित्वा ॥ २ ॥ आयुषो द्वितीयं चतुर्थं *भागं यथावत्कृतदारः *सन्गृहे वसेत् ॥ ३ ॥ १ ॥ ननु तत्र गृहवासे *कया वृत्त्या जीवेदित्यत*आहाद्रोहेणेत्यादि ॥ १ ॥ १ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः। या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ २ ॥

भूतानां प्राणिनामद्रोहेणैव *जिघांसाव्यतिरेकेण *या वृत्तिर्वर्त्तनसाधनं भवति *तां वृत्तिमास्थाय विप्रः ॥ १ ॥ अथवा भूतानामल्पद्रोहेण वा *वृत्तिः स्यात्तां वृत्तिमास्थायानापदि *जीवेद्द्रोहं विना वृत्तिः *लोकेऽप्यसम्भवात् ॥२॥ आपदि पुनर्यया वृत्त्या *जीवति तां वक्ष्यमाणां *वृत्तिमास्थाय जीवेत् ॥ ३ ॥ २ ॥ तर्हि कथं जीवनार्थं *धनसञ्चयं कुर्यादि*त्यत आह यात्रेत्यादि ॥ २ ॥

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः। अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥ ३ ॥

यात्रा जीवनकालयापना *तन्मात्रं शरीरस्याक्लेशेन *स्वैरगर्हितैः कर्मभिः * प्रसिद्ध्यतीति तत्प्रसिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥ शरीरस्याक्लेशेन * स्वैरगर्हितैः कर्मभि* र्धनसञ्चयं विप्रः कुर्वीतेति ॥ २ ॥ ३ ॥ कैरगर्हितैः कर्मभि*रित्यतः पुनरुच्यते *ऋतामृताभ्यामित्यादि ॥ १ ॥ ४ ॥

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा। सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४ ॥

ऋतादिभिः पञ्चभिस्तु *कर्मभिर्यथेष्टमेव *धनसञ्चयं कृत्वा *जीवेन्न तु श्ववृत्त्या कदाचन जीवेत् ॥ १ ॥ ४ ॥

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्। मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ५ ॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते। सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

तानि पञ्च ऋतादि*कर्माण्याह द्वाभ्या*मित्यादि श्लोकौ ॥१॥ अनापदीत्यधिकारः *स्वामिन्यगृहीताव शिष्टं *शस्यमेकैकं कणशः* मञ्जर्या यदुञ्छति स *उञ्छः शस्यचयनम् ॥२॥ बौधायनेनोक्तं च *अबाधितस्थानेषु *पथि वा क्षेत्रेषु वा *ऽप्रतिहतावकाशे वा ॥ ३ ॥ यत्रौषधयो विद्यन्ते * तत्राङ्गुलीभ्यामेकैकं * कणं यत्समुञ्छयति * स उञ्छः शस्यचयनम् ॥४॥ सकणिशमञ्जरीणामनेकेषां *चयनं शिलमुच्यते ॥५॥ तदुञ्छशिलं सतां कर्म *ऋतार्थमित्यतस्तद्द्वय* मृतमुच्यते

॥ ५ ॥ अयाचितं यमर्थं लभते तत्*इन्नममितेतामृतं *याचितं भैच्यं मृतमि*वेतिमृतमुक्तमिति ॥ ६ ॥ कर्षणं क षिकर्म्मभि*रुत्पादितं यदन्नं तत्*प्रमृतं तद्धि बहुप्राणि*मरणेनोत्पन्नत्वात्प्रमृतमुक्तम् ॥ ७ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणेन कृषिं यथा कृत्वादोष*माञ्जुस्तास्तइक्तं परामरेण*षट्कर्म्मनिरतो विप्रः कृषिकर्म्माणि कारयेत् ॥ ८ ॥ हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं मध्यमं स्मृतम्। चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनाम् ॥ ९ ॥ क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत्। हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥ १० ॥ स्थिराङ्गं नीरुजं दृप्तं वृषभं षण्डवर्जितम्। वाहयेद्दिवसस्यार्द्धं पश्चात्स्नानं समाचरेत् ॥ ११ ॥ जप्यं देवार्च्चनं होमं स्वाध्यायञ्चैवमभ्यसेत्। एकं द्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान्द्विजः ॥ १२ ॥ एवं कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैः स्वयमर्जितैः। निर्वपेत्पञ्चयज्ञांश्च क्रतुदीक्षाञ्च कारयेत् ॥ १३ ॥ राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानाञ्चैकविंशकम्। विप्राणां त्रिंशकं भागं कृषिकर्त्ता न लिप्यते ॥ १४ ॥ योन दद्याद्द्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः। स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नस्तं विनिर्द्दिशेत् ॥ १५ ॥ वृक्षां श्छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्वा तु कृमिकीटकान्। कर्षकाः खलु यज्ञेन सर्व्वपापात्प्रमुच्यते ॥ १६ ॥ तिलारसान विक्रेया विक्रेया धान्यतः समाः। विप्रस्यैवं विधा वृत्तिस्तृणकाष्ठादिविक्रयः ॥ १७ ॥ संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात्। अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली ॥ १८ ॥ पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा। अदाता कर्षकश्चैव पञ्चैते समपापिनः ॥ १९ ॥ क्षत्रियोपि कृषिं कृत्वा द्विजान्देवांश्च पूजयेत्। वैश्यः शूद्रः सदा कुर्य्यात्कृषिवाणिज्यशिल्पकान् ॥ इति ॥ १० ॥ वाणिज्यं सत्यानृतं तच्चोतिसत्या*नृतं प्रायेण वसत्यानृतवाच *हाराउत्पादितत्वादुक्तम् ॥ १ ॥ परेषां राजादीनां सेवा * श्ववृत्तिरिवेत्यतः श्ववृत्ति * रुच्यते तस्मात्तामेव * श्ववृत्तिं विप्रो वर्जयेत् ॥ २ ॥ ६ ॥ नन्वेतैः कर्म्मभिः कियन्मितधनं *सञ्चिनुयादित्यतआह*कुशूलधान्येत्यादिकम् ॥ १ ॥

कुशूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा। त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ ७ ॥

ब्रीह्यागारं कुशूलः स्या* दितिगोलाकारधान्या* न्वहसुक्तं तत्परिपूर्णं धान्यकः ॥ २ ॥ यावता धान्येनसोम* मर्हतितावद्धान्यः कुशूलधान्यको * मनुनाक्तमेवतत् * ॥ ३ ॥ यस्यत्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये। अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हतीति ॥ ४ ॥ कश्चिद्व्याचष्टे तन्मेह*युक्त्यासिद्धातिपराङ्के *त्र्यहैहिकोऽश्वस्तनिकोवापीत्यक्तेः* दिनसङ्ख्यायापनार्हधान्यमेवोपपद्यते ॥ ५ ॥ तदभिप्रायेणापरोव्याख्यातवान् * द्वादशाहं कुशूलेन वृत्तिः कुम्भ्यादिनानिषट् ॥ ६ ॥ इति ॥ परिमाणशास्त्रेतूक्तं * कुम्भोद्रोणास्तुचत्वार * इतितेनपरिवारसङ्ख्याधिक्ये* षड्दिनवृत्तिसम्भवो * नभवतीतितदसत् ॥ ७ ॥ धान्यसञ्चयन्तुल्यो*कुशूलपरिमितं वा*कुम्भी

परिमितं वास्य * स्वपरिवारोपयोज्यं * त्र्यैहिकं वाप्यश्वस्तनिकं वा कुर्यात् ॥ ८ ॥ ७ ॥ इतो वंधान्यसञ्चये * धर्मतो ज्यैष्ठ्यमाह * चतुर्णामपीत्यादि ॥ १ ॥ ८ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् । ज्यायान् परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ८ ॥

द्विजानामिह विप्राणां विप्रो जीवेदनापदि * इति विप्राधिकारान्न विप्रक्षत्रिय * वैश्यानां क्षत्रियवैश्य * इत्येतेषां वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥ एतेषामुञ्छशिलामृतप्रमृतसत्यानृतश्ववृत्तीनां * चतुर्णां मध्ये चतुर्णामपि द्विजानां * उञ्छशिलामृतप्रमृतानां ॥ २ ॥ पुरः पुरो धर्मतो * ज्यायान् श्रेष्ठतमो लो * कजित्तमश्च भवति ॥ ३ ॥ कौशूलसत्यानृत * श्ववृत्त्याख्यो विप्रो जघन्यो * ब्राह्मणस्त्रिषु वैश्यवृत्तित्वात् ॥ ४ ॥ ८ ॥ तर्हि किं विप्रो द्वौ विप्राणां कर्तव्यौ * नस्यातामित्यत आह * षट्कर्मक इत्यादि ॥ १ ॥ ९ ॥

षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ९ ॥

एको विप्रः षट्कर्माख्य * उञ्छशिलामृतप्रमृतसत्यानृतश्ववृत्तीति षट्कर्मा भवति ॥ १ ॥ अन्य एको विप्र एषां * षण्णां मध्ये त्रिभिः कैश्चित् * कर्मभिस्तु प्रवर्तते ॥ २ ॥ एकश्च विप्र एषां मध्ये * द्वाभ्यां कर्मभ्यां जीवति * चतुर्थो विप्रो ब्रह्मसत्रेणैकेन * स्वाध्यायेन वर्तमानः * सन्नयाचितेन जीवति ॥ ३ ॥ प्रमादो त्वयाचष्टे * ऋतायाचितमैक्ष्यकृषिवाणिज्यैः * पञ्चभिस्तैर्न चैवापीति चकारात् * कुसीदेनेतरैः षड्भिः * कर्मभिः षट्कर्माणीति ॥ ४ ॥ तथा ब्रह्मसत्रेणोञ्छ * शिलान्यतरेण ब्राह्मणः सतत * भवत्वात् सत्रमिव सत्रमिति * तदसद् व्याख्यानं ॥ ५ ॥ उञ्छशिलयोरुभयो * रत्ताले नोक्तत्वात् कृषी * इत्यब्राह्मणवृत्तित्वाच्च * तयोः स्वाध्याय उभयत्वा * भावाद् ब्रह्मसत्रत्वाभावात् ॥ ६ ॥ उञ्छशिलाभ्यां वृत्तिः परस्तोकेन * वक्ष्यमाणत्वात् पौन * रुक्त्यादोषप्रसङ्गाच्च ॥ ७ ॥ ८ ॥ वर्तयंश्च * त्यादिनोञ्छ * शिलवृत्तिमाह स्वयम् ॥ १ ॥

वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः । इष्टीः पार्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

शिलोञ्छाभ्यां वर्तयंश्च * कश्चिद् द्विप्रोऽग्निहोत्रपरायणः सन् * पार्वायणान्तीयाः कृत्स्ना * इष्टीः सदैव निर्वपेत् ॥ २ ॥ अग्निणाचेष्टिकृत्ताहि * अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव पालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टिरित्यभिधीयते ॥ इति ॥ ३ ॥ पार्वकर्मदर्श * पौर्णमासी तथा * यनं कर्मायन * इत्याग्रायणमिति ॥ ४ ॥ १० ॥

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन । अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

न लोकवृत्तमित्यादि * विप्रो वृत्तिहेतोर्लोक * वृत्तं कथञ्चनकेनापि * प्रकारेण न वर्तेत ॥ १ ॥ लोकवृत्तं हिंसा

रासद्वयं तर्हि * किमेभिरेवकर्म्मभि* र्वर्त्तितव्यम्? नेत्याह * कर्म्मभि* रित्यादिश्लोकम् ॥१॥ अजिह्मां सरलामशठां शुद्धां * ब्राह्मणजीविकां जीवेत् * जीवनोपायं कुर्यात् ॥ २ ॥ ११ ॥ कथमित्या * सन्तोषमि* त्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥

सन्तोषंपरमास्थायसुखार्थीसंयतोभवेत् । सन्तोषमूलंहिसुखंदुःखमूलंविपर्य्ययः ॥ १२ ॥

सुखार्थीब्राह्मणःपरं * सन्तोषमास्थायसंयतोभवेत् * हियस्मात्सन्तोषमूलं * सुखमसन्तोषोदुःखस्यमूलं ॥इति॥ ॥ २ ॥ १२ ॥ कथंसंयतोभवेदित्यतआह * अतोऽन्यतमये त्यादि ॥ १ ॥

अतोऽन्यतमयावृत्त्याजीवंस्तुस्नातकोद्विजः । स्वर्गायुष्ययशस्यानिव्रतानीमानिधारयेत् ॥ १३

अतोहेतोरुक्तशीला * दीनामन्यतमया * वृत्त्यास्नातकोब्राह्मणः ॥ २ ॥ वक्ष्यमाणानांक्षत्रियवृत्तीना* मन्यतमयावृत्त्यात * क्षत्रियो* वैश्यवृत्तीना * मन्यतमयातुवैश्यः ॥ ३ ॥ जीवन्मनुस्वर्गायुष्ययशस्यानो * मानिव्रतानिधारयेत् ॥ ४ ॥ १३ ॥ कानिव्रतानीत्यतआह * वेदोदितमित्यादिकम् ॥ १ ॥ १४ ॥

वेदोदितंस्वकंकर्म्मनित्यंकुर्य्यादतन्द्रितः । तद्धिकुर्व्वन्यथाशक्तिप्राप्नोतिपरमांगतिम् १४

विप्रोहिस्नातकोद्विधा * व्रतीचाव्रतीचतयो * र्व्रतिनोव्रतमेवेदम * वेदोदितंस्वकंकर्म्मा * तन्द्रितःसन्नित्यं कुर्य्यात् ॥ १ ॥ किमर्थमित्यतआहतद्धीत्यादि * हियस्मात्तद्वेदोदितं * कर्म्मयथाशक्तिकुर्व्वन् * विप्रःपरमां गतिंप्राप्नोतीति ॥ २ ॥ १४ ॥ तत्रब्राह्मणस्यनिषिद्धकर्म्माणि * यानितान्याहनेहेते * त्यादिभिरे वश्लोकैः ॥ १ ॥ १५ ॥

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेननविरुद्धेनकर्म्मणा । नविद्यमानेष्वर्थेषुनार्त्त्यामपियतस्ततः ॥ १५ ॥

प्रसङ्गेनगीतवादित्रादिनेत्यादि * प्रसक्तार्थान्नेहेत * विरुद्धेनस्वधर्म्मविपर्य्ययेण * चार्थान्विप्रोनैवेहेत ॥ १ ॥ नविद्यमानेष्वर्थेष्वर्थानीहेत * नचार्त्त्यामपिहियत * स्ततोऽपार्थानीहेत ॥ २ ॥ १५ ॥

इन्द्रियार्थेषुसर्व्वेषुनप्रसज्येतकामतः । अतिप्रसक्तिंचैतेषांमनसासन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

इन्द्रियार्थेष्वित्यादि * नसर्व्वेष्विन्द्रियार्थेषु * गीतवादित्रकामिनी * स्पर्शादिषुनकामतःप्रसज्येत ॥ १ ॥ सर्व्वेषांतेषामिन्द्रियार्थानामति * प्रसक्तिंमनसासदा * ब्राह्मणःसन्निवर्त्तयेत् । २ । १६ । अपरञ्च * वर्ज्जनीय* मचाते स * र्व्वानित्यादि । १ ।

सर्व्वान्परित्यजेदर्थान्स्वाध्यायस्यविरोधिनः । यथातथाध्यापयंस्तुसाह्यस्यकृतकृत्यता १७

ब्राह्मणःस्वाध्यायविरोधिनःसर्व्वा * नर्थान्परित्यजेद्यया * तथायेनतेनप्रकारेणवेदा * दीनध्यापयंस्तुवर्त्तेत । २ । हियस्मात्सावेदाद्यध्यापनाद्वृत्ति * रस्यब्राह्मणस्यकृत * कृत्यताकृतार्थत्वम् । इति । २ । १७ ।

वर्णानां यथायाच्च कर्त्तव्यमेवो*चानेवयमहृतादि ॥ १ ॥ १८ ॥

वयसःकर्म्मणोऽर्थस्यश्रुतस्याभिजनस्यच । वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ १८ ॥

इहलोकेवयसःसारूप्येण*कर्म्मणश्चसारूप्येण * र्थस्यसारूप्येणश्रुतस्यसारूप्ये * णाभिजनस्यसारूप्येण ॥ १ ॥ वेशमाचरन्*वाचमाचरन्*बुद्धिमाचरन्*विप्रोविचरेत्॥ २ ॥ १८ ॥ अपरञ्च*सेव्याकर्म्मो*पदिश्यते*बुद्धी त्यादि ॥ १ ॥ १९ ॥

बुद्धिवृद्धिकराण्याशुधन्यानिचहितानिच । नित्यंशास्त्राण्यवेक्षेतनिगमांश्चैववैदिकान् ॥ १९

आशुबुद्धिवृद्धिकराणिशास्त्राणि * वाद्वर्त्सपदार्थघटितान्यन्वी * क्षिकीविद्यादीनिब्राह्मणोऽवेक्षेत ॥ १ ॥ धनानिवार्हस्पतीयनसादी* न्यर्थशास्त्राण्यवेक्षेत*हितान्यायुर्व्वेदज्योति* षादीनिपाणिहितानि* शास्त्राण्य वेक्षेतनित्याम् ॥ २ ॥ नित्यंवैदिकान्निगमा* न्नितिहासपुराणादी * न्यवेक्ष्य तपर्य्यालोचयेत् ॥ २ ॥ १९ ॥ शास्त्राधिगम*फलमाह *यथायथा*इत्यादिकम् ॥ १ ॥ २० ॥

यथायथाहिपुरुषःशास्त्रंसमधिगच्छति । तथातथाविजानातिविज्ञानञ्चास्यरोचते ॥ २० ॥

पुरुषोब्राह्मणादिर्हि * यथायथाशास्त्रंसमधिगच्छति * तथातथाविजानाति * विज्ञएवञ्चभवति ॥ १ ॥ पुनरास्य विज्ञानंस्वयंरोचते *कर्म्मणश्शास्त्रान्तरस्य*सन्देहे नेप्रवृत्तिःस्यात् ॥ २ ॥ २० ॥

ऋषियज्ञंदेवयज्ञं भूतयज्ञञ्चसर्व्वदा । नृयज्ञंपितृयज्ञञ्चयथाशक्तिनहापयेत् ॥ २१ ॥

ऋषीत्यादिऋषियज्ञञ्चदेवयज्ञञ्च*भूतयज्ञञ्चनरयज्ञञ्च*पितृयज्ञञ्चब्राह्मणं*यदापदातिजहाति ॥ १ ॥ ब्राह्म णःयथाशक्तिता*नकदापिहापयेत्*प्रयत्नात्तुसंरक्षेदेव * स्नातकानामिदंहिप्रधानंव्रतम् ॥ २ ॥ २१ ॥ नन्वाप दापिकथंतान्संवक्षेदि*तानत्राहैतानित्यादि ॥ १ ॥ २२ ॥

एतानेकेमहायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदोजनाः । अनीहमानाःसततमिन्द्रियेष्वेवजुह्वति ॥ २२ ॥

एकेयज्ञशास्त्रविदो*जनाएतान्पञ्चमहा*यज्ञाननीहमानास्तत्तद्यज्ञानां *यागावेतिकर्त्तव्यतारूपाचेष्टा ॥ १ । तानकुर्व्वन्तःसतत*मिन्द्रियेषुजुह्वतीति*समनस्केषुश्रोत्रादिषुन्द्रियेषुतत्तत्*कर्म्माणिश्रवणादिक्रमेण *होमाकृतीःकृत्वा जुह्वति ॥ २ ॥ २२ ॥ वाच्येकइ*त्यादिनाना*प्रकारेण*तानेवाह ॥ १ ॥ २३ ॥

वाच्येकेजुह्वतिप्राणंप्राणेवाचंचसर्व्वदा । वाचिप्राणेचपश्यन्तोयज्ञनिर्व्वृत्तिमक्षयाम् ॥२३

एकेयज्ञशास्त्रविदो* जनाअनीहमानास्तु * वाचिवाण्यांयज्ञानां* निर्व्वृत्तिंपश्यन्तोवाचिप्राणमाकृतिं कृत्वा पञ्चमहायज्ञानजुह्वति ॥ १ ॥ अपरेचैकेयज्ञशास्त्रविदो * जनाःप्राणेवाण्यांयज्ञ * निर्व्वृत्तिंपश्यन्तःप्राणे * वाचमाकृतिंचकृत्वा * पञ्चैतान्महायज्ञानजुह्वति ॥ २ ॥ २३ ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा । ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

अपरश्चाह ॥ ज्ञानेनेत्यादि ॥ २४ ॥ अपरे च द्विजा एषां * पञ्चानां महायज्ञानां * क्रियां ज्ञानमूलां ज्ञान* चक्षुषा पश्यन्तः सदा ॥ १ ॥ ज्ञानेनैवैतैः पञ्चभि* र्मखैर्महायज्ञैर्ब्रह्मर्षि* प्रभृतीन्वै यजन्ति ॥ २ ॥ तथा चैवा नेकविधेन* यथाशक्तिपञ्चयज्ञान् * द्विजः कदापिन हापयेदिति ॥ ३ ॥ २४ ॥ अथ गृहस्थानामपराणि व्रता* न्याचान्तेऽग्निहोत्र* मित्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः ॥ १ ॥ २५ ॥

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा । दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५

सदा प्रतिदिनं द्युनिशोर्दिवस * निशयोराद्यन्ते दिन * स्यादौ निशायाश्चान्तेऽव * साने नवसन्ध्यायां ॥ १ ॥ तथा दिनान्तेऽवसाने * निशायाश्चादौ चाग्निं च* जुहुयान्नवसन्ध्यायाम् ॥ २ ॥ एतेनोक्तं प्रातर्होमो *रात्रेरवा वहितोत्तरं काल* मारभ्याऽऽर्ण्वाणिकं स्वहस्तमितोद्गतौ* दयात्कर्त्तव्यः स्यादिति ॥ ३ ॥ सायं होमस्तु दिन* स्यावसानहि तोत्तरकालमारभ्य * यावन्नक्षत्राणि सम्य* गभावान्ते नच लोहितताऽपायः स्यात् ॥ ४ ॥ तावत्कर्त्तव्यो भवति* स न्ध्याकालस्तु रजोनीहारादान्त* गते रवौ ज्ञानीयात्ततः* परं होमं कुर्यादिति ॥ ५ ॥ एतदुक्तञ्च कात्यायनेन गृह्य* सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते * षट्त्रिंशतासदाङ्गुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्चदर्शनात् ॥ ६ ॥ हस्तादूर्ध्वं रवि र्यावत् * गिरिं हित्वा न गच्छति । तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ॥ ७ ॥ यावत्सम्यङ्न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः । न च लौहित्यमपैति तावत्सायञ्च हूयते ॥ ८ ॥ रजोनीहारधूमाभ्रवृक्षाद्यन्तरिते रवौ । सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्धुतमस्य न लुप्यते ॥ ९ ॥ न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् । वैरूपाक्षञ्च न जपेत् प्रपदञ्च विवर्जयेत् १० पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमुदितेऽन्विति । अन्ते च वामदेव्यस्य गानं कुर्य्यादृचं त्रिधा ॥ ११ ॥ इति ॥ एतद्विद्वान्व्याचष्टे *आद्यन्ते द्युनिशोरिति* द्युशब्दोऽत्र दिवसार्थः ॥ १२ ॥ उदितहोमप क्षे दिवसस्यादौ* निशायाश्चादावित्ति*अनुदितहोमपक्षे *दिवसान्ते निशायाश्चान्त इति ॥ १३ ॥ यद्वाऽप्युदितहोमप क्षे *दिनस्यादौ दिनान्ते च*अनुदितहोमपक्षे *निशादौ निशान्ते च* तदग्निहोत्रं कुर्यादिति ॥ १४ ॥ तद्व्याख्यानम साधु* कात्यायनोक्तविरोधा * दग्निहोत्रविधानाश्च व्याख्यातत्वाच्च ॥ १५ ॥ अर्द्धमासान्ते दर्शेन*पौर्णमासेन च जुहुया* दिति द्विविधश्चान्द्रमास उक्तः ॥ १६ ॥ मुख्यो गौणश्चेति तत्र*गौणार्द्धमासान्ते दर्शेन यागेन * मुख्या र्द्धमासान्ते पौर्ण*मासेन यागेन जुहुयात् ॥१७ ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः । पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥२६

सस्यान्त इत्यादि । सस्यानां पुराणानामन्ते *नवसस्ये धान्ये जाते* नवसस्येष्ट्या जुहुयात् ॥ १ ॥ ऋत्व न्ते हेमन्तग्रीष्मवर्षाणामन्ते *ऽध्वरैश्चातुर्मास्याख्य* यागैर्जुहुयादिति ॥२॥ अयनस्य दक्षिणस्योत्तरस्य चादौ पशुना

जुहुयात् ॥ ३ ॥ समान्ते वत्सरान्ते * सौमिकैः सोमसाध्यैः * मखैः अग्निष्टोमादि * नामयागैर्जुहुयात् ॥ ४ ॥ तत्र चैवमव्याख्या निपद्यादि * गणनया द्वादशमासात्मके वर्षे * समाप्ते वसन्ते सौमिकयागाः स्युः ॥ २६ ॥

नानिष्ट्वा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः। नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २७

नानिष्ट्वेत्यादि दीर्घमायुर्जिजीविषुरग्निमानेव द्विजो नवसस्येष्ट्या त्वनिष्ट्वा यागं * नकृत्वा नवान्नं नाद्यात् * पशुना चानिष्ट्वा मांसम ॥ १ ॥ २७ ॥ ननु कस्मादग्निमान् द्विजो * दीर्घमायुर्जिजीविषु * र्नवसस्येष्ट्या पशुना * चानिष्ट्वा नवान्नं मांसञ्च * नाद्यादित्यत आह नवेनेत्यादि ॥ १ ॥ २८ ॥

नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः। प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः ॥ २८

अग्निमतो ह्यग्नयः पश्च * नवान्नामिषगर्द्धिनः स्युः * स्ते चाग्नयोऽग्निमतामवे * नान्नेन पशुहव्येन च ॥ १ ॥ अनर्चिता असन्तोऽग्निमतः * प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति ततः * स्वल्पायुषो भवन्तीत्यतो * नवान्नपशुयागौ कुर्यात् ॥ २ ॥ २८ ॥ अपरञ्चाह आसनेत्यादि ॥ २९ ॥

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा। नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥ २९ ॥

येनाग्निमता द्विजेन शक्तितः आसनादिभि * रतिथिर्नार्चितः स्या * द्दस्य गृहे कश्चिन्न वसेत् ॥ १ ॥ २९ ॥ अत्रातिथिविशेषाणामर्चनवर्जनमाह * पाषण्डिन इत्यादिना ॥ १ ॥ ३० ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ३० ॥

पाषण्ड्यादीनतिथीन् * वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् * वेदबाह्यव्रतचिह्न * धारिणः पाषण्डिनः स्युः ॥ १ ॥ विकर्मस्थाः प्रतिषिद्ध * वृत्तिजीविन उच्यन्ते * वैडालव्रतिका अग्र * वक्ष्यन्ते शठाः कितवाः ॥ २ ॥ हैतुका वेदविरोधितर्किणः * बकवृत्तिस्तु वक्ष्यते ॥ ३ ॥ ३० ॥ अर्च्यानर्च्या * नतिथीनाह * वेदविद्येत्यादिश्लोकेन ॥ १ ॥ ३१ ॥

वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः। पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

वेदमधीत्य ब्रह्मचर्यं स्वव्रतं * कृत्वा ये स्नाताः समावृत्तास्ते वेद * विद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया * गृहमेधिनो भवन्ति ॥ १ ॥ अग्निमान् हव्यकव्येन * तानेवातिथीन् पूजयेत् * ये ब्रह्मचर्यव्रतानि * नकृत्वा वेदविद्यां च * नकृत्वा स्नात्वा गृहमेधिनो भवन्ति ॥ २ ॥ ये च वेदविद्यां न समाप्य * ब्रह्मचर्यव्रतं समाप्य * गृहमेधिनो भवन्ति * न नैष्ठिकब्रह्मचारिणो भवन्ति ॥ ३ ॥ तान् ब्राह्मणान् वेदविद्या * व्रतस्नातश्रोत्रियगृहमेधिभ्यो * विपरीतानतिथीन् वर्जयेत् ॥ ४ ॥ हारीतेन त्रिविधः स्नातक उक्तः * समाप्य वेदानसमाप्य व्रतानि * यः समावर्त्तते स वै * वेदविद्यास्नातकः स्यात् ॥ ५ ॥ यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदान् * समावर्त्तते स व्रतस्नातकः * उभयं

समाप्याय: समावर्त्तते * सवेदविद्याव्रतस्नातकः स्यात् ॥ ६ ॥ तथाद्यौ हि ब्रह्मचर्य्यादेव * गृहमेधीनावश्रोत्रियौ * तस्माद्धीतद्विपरीतावतिथी * अग्निमानवर्ज्जयेत् ॥ ७ ॥ इत्येवंमतोऽकार्यं प्रतिषेधार्थं * श्रोत्रियान् गृहमेधिन * इतिविशेषणाद्वयं ॥ ८ ॥ ताभ्यां तयोर्व्वर्ज्जने सिद्धेऽपि * विपरीतवर्ज्जनं च * असमाप्तवेदव्रतादिवर्ज्जनार्थं पुनरुक्तं ॥ ९ ॥ ३१ ॥ एतद्विद्वान्कश्चित् * प्रमादीत्यप्याचष्टे * वेदविद्याव्रतस्नातान् ॥ १० ॥ इति ॥ विद्यास्नातव्रतस्नातोभयस्नाता * इतित्रयोऽपिस्नातकाः * विपरीतदर्शनात्तत्र * दर्शितदोषस्यादर्शनात् ॥ ११ ॥ ३१ ॥

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना । संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

शक्तित इत्यादि । गृहमेधिनाऽन्नमपचमानेभ्य * शक्तितो दातव्यमनुपरोधतो * भूतेभ्योऽपि संविभागो * ऽन्नस्य कर्त्तव्य इति ॥ १ ॥ ३२ ॥ नन्वेवं विप्रोगृहीचेद्दरिद्रः स्यात्तदा * निर्व्वाह्यं किं कुर्य्यादित्यत्राह राजतो * धनमन्विच्छेदित्यादि । १ ॥ ३२ ॥

राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन्स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनोर्व्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ ३३ ॥

स्नातको गृही क्षुधा संसीदन्धनं * क्षत्रियाद्राजतोऽन्विच्छेत् * याज्यस्य सकाशादन्ते * वासिनः सकाशाद्वापि * धनमन्विच्छेन्नान्यतः । १ । ३३ । अपरञ्चाह न सीदेदित्यादि । ३४ ।

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथञ्चन । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥

स्नातको विप्रः शक्तोऽपि * कथञ्चन न क्षुधा * सीदेद्यथोपवासी न स्यात् सति च वि * भवे जीर्णमलिनवासा न भवेत् तर्हि द्विजः कीदृशः स्यात्तदाह * कॢप्तकेशनखेत्यादि । १ । ३४ ।

कॢप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः । स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

त्रिः पक्षस्य कृत्तकेश * नखश्मश्रुः स्याद्दान्तः स्यात् * शुक्लाम्बरः शुचिश्च स्यात् । १ । नित्यं स्वाध्याये चात्म * हितेषु च युक्तः स्यात् । १ । ३५ । अपरञ्चाह वैणवीमित्यादि । ३६ ।

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥

वैणवीं वंशकृतां यष्टिं धारयेत् * सोदकं कमण्डलुं च * यज्ञोपवीतं च वेदं च * रौक्मे सौवर्णे शुभे द्वे * कुण्डले च धारयेत् । १ । ३६ । निषेधमाह नेक्षेतेत्यादिश्लोकौ । ३७ ।

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ ३७ ॥

उद्यन्तमादित्यं नेक्षेत * नचास्तं गच्छन्तं नराहु * नोपसृष्टं न वारिणि च * न नभोमध्यस्थं वेक्षेत । २ । ३७ ।

न लङ्घयेदित्यादि । ३८ ।

नलङ्घयेद्वत्सतन्त्रींनप्रधावेच्चवर्षति। नचोदकेनिरीक्षेतस्वरूपमितिधारणा॥ ३८ ॥

वत्सतन्त्रीं वत्सगल*बन्धनीं रज्जुं नलङ्घयेत्* नद्देवेवर्षतिनधावेत् * नोदकेस्वरूपं वीक्षेत । १ । ३८ ।

मृद्गान्दैवतंविप्रंघृतंमधुचतुष्पथम्। प्रदक्षिणानिकुर्वीतप्रज्ञातांश्चवनस्पतीन्॥ ३९

मृद्गानित्यादि । ३९ । मृद्गान्दैवतंविप्रं*घृतंमधुचतुष्पथं * प्रज्ञातान्लोकेविख्यातान् * वटादीन्वनस्पतीं श्च*सर्वाणितानिप्रदक्षिणानिकुर्यात् । १ । ३९ ।

नोपगच्छेत्प्रमत्तोपिस्त्रियमार्त्तवदर्शने । समानशयनेचैवनशयीततयासह ॥ ४० ॥

प्रमत्तोपिकामहेन*प्रमादेनापिद्विजोनार्त्तवदर्शनेस्त्रियमुपगच्छेत् । १ । तयाऋतुमत्यास्त्रियासहएक *शय्यायांनैवशयीत । २ । ४० ।

रजसाभिप्लुतांनारींनरस्यह्युपगच्छतः। प्रज्ञातेजोबलंचक्षुरायुश्चैवप्रहीयते ॥ ४१ ॥

रजसेत्यादि । ४१ । रजसाभिप्लुतां ऋतौयदिवस * पर्यन्तां रजस्वलां च*नारीमुपगच्छतोहि* नरस्यप्रज्ञादिर्हीयते । १ । ४१ ।

तांविवर्जयतस्तस्यरजसासमभिप्लुताम्। प्रज्ञातेजोबलंचक्षुरायुश्चैवप्रवर्द्धते ॥ ४२ ॥

तामित्यादि । ४२ । तां रजसाभिप्लुतां च * नारीमुपगमनेविवर्जयतो* नरस्यप्रज्ञादिवर्द्धते । १ । ४२ ।

नाश्नीयाद्भार्ययासार्द्धंनैनामीक्षेतचाश्नतीम्। क्षुवतींजृम्भमाणांवानचासीनांयथासुखम् ॥ ४३ ॥

नाश्नीयादित्यादि ॥ ४३ ॥ भार्ययासार्द्धं नाश्नीया*दश्नतीमेनां भार्यां च*क्षुवतीं चजृम्भमाणां * वा नेक्षेत यथासुखमासीनां नेक्षेत ॥ १ ॥ ४३ ॥

नाञ्जयन्तींस्वकेनेत्रेनचाभ्यक्तामनावृताम्। नपश्येत्प्रसवन्तीञ्चतेजस्कामोद्विजोत्तमः ४४

नाञ्जयन्तीमित्यादि ॥ ४४ ॥ भार्यांस्वेनेत्रेवर्त्तते *स्वकेनेत्रे अञ्जयन्तीं *भार्यां तेजस्कामोब्राह्मणोनेक्षेत ॥ ४५ ॥ नग्नेच नाभ्यक्तां भार्यां पश्येन्नच*मूत्रं प्रसुवन्तीं पश्येत् ॥ ४६ ॥

नान्नमद्यादेकवासानननःस्नानमाचरेत्। नमूत्रंपथिकुर्वीतनभस्मनिनगोव्रजे ॥ ४५ ॥

नान्नमित्यादि ॥ ४५ ॥ ब्राह्मणएकवासानान्नमद्यान्न* ननग्नःस्नानमाचरेन्न * मूत्रं पथिकुर्वीतन * भस्मनि नचगोव्रजे ॥ १ ॥ ४५ ॥

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते । न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

न फालकृष्टेत्यादि ॥ ४६ ॥ न फालकृष्टे चैव मूत्रं कुर्व्वीत * न जले न चितायां न च * पर्व्वते न जीर्णदेवायतने न * वल्मीके च मूत्रं कुर्यात् ॥ १ ॥ ॥ ४६ ॥

न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः । न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके ॥ ४७ ॥

न ससत्त्वेष्वित्यादि ॥ ४७ ॥ न मूत्रं कुर्व्वीतेत्येव * ससत्त्वेषु सप्राणिषु * गर्त्तेषु न मूत्रं कुर्व्वीत * नापि गच्छन्न च स्थितः ॥ १ ॥ न नदीतीरमासाद्य मूत्रं कुर्यात् * न च पर्व्वतमस्तके ॥ २ ॥ ४७ ॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः । न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८

वाय्वग्निविप्रेत्यादि ॥ ४८ ॥ न मूत्रं कुर्व्वीतेति निवर्त्ततेऽतोच्यते * वाय्वग्निविप्रादित्यानपो गाश्च पश्यन् * पश्यन्विण्मूत्रं विसृजेत् ॥ १ ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ट्रपत्रतृणादिना । नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९

तिरस्कृत्येत्यादि ॥ ४९ ॥ काष्ठादिनाविद्धस्य स्थानं तिरस्कृत्याच्छाद्य * वाचं नियम्य प्रयतः ॥ १ ॥ संवीताङ्गाच्छादितसर्व्वाङ्गः सं * स्यावगुण्ठितोऽशिरस्येव * वेष्टितशिरा उच्चरेत् * पुरीषं त्यजेदिति ॥ २ ॥ ४९ ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥ ५०

मूत्रोच्चारेत्यादि ॥ ५० ॥ मूत्रस्योच्चारस्य तयो * मूत्रपुरीषयोः सम्यक् * सर्गं त्यागं दिवा तु उदङ्मुखः सन् कुर्यात् ॥ १ ॥ रात्रौ दक्षिणाभिमुखः सन् कुर्यात् * सन्ध्ययोर्द्वयोर्यथा दिवा * चोदङ्मुख एव कुर्यात् ॥ २ ॥ ५० ॥

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ॥ ५१ ॥

तत्रापवादमाह छायायामित्यादि ॥ ५१ ॥ छायायां रात्रावहनि * वान्धकारे वा रात्रावहनि वा * प्राणबाध भयेषु च रात्रावहनि वा यथासुखमुखः ॥ १ ॥ मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं * द्विजोत्तमः कुर्यादिति * तत्र न दक्षिणोत्तरास्य नियमः ॥ २ ॥ ५१

प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजान् । प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ ५२ ॥

प्रत्यग्निमित्यादि ॥ ५२ ॥ अग्निं प्रतिमुखं कृत्वा * सूर्यञ्च प्रति सोमञ्च * प्रत्युदकञ्च प्रति द्विजान् प्रति * गाञ्च प्रति वातञ्च प्रति * मेहतः प्रज्ञा नश्यति ॥ १ ॥ ५२ ॥

नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ५३

नाग्निमित्यादि ॥ ५३ ॥ नचमुखेनाग्निमुपधमेत्* नग्नां स्त्रियं नेक्षेत * नामेध्यं प्रक्षिपेत् * नपादौ वह्नौ प्रतापयेत् ॥ १ ॥ ५३ ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च नचैनमभिलङ्घयेत्। नचैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ ५४

अधस्तादित्यादि ॥ ५४ ॥ शय्यासनादीनामधस्तात् * अग्निं * नोपदध्यात् नाग्निधारणं न निदध्यात् ॥ १ ॥ नचैनमग्निमभिलङ्घयेत्* नचैनमग्निं पादतः कुर्यात् * पादौ यस्यां दिशि तस्यां दिशि नसंरक्षणं कुर्यात् * न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ २ ॥ ५४ ॥

नाश्नीयात्सन्धिवेलायां नगच्छेन्नापि संविशेत्। नचैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत्स्रजम् ॥ ५५

नाश्नीयादित्यादि ॥ ५५ ॥ सन्धिवेलायां सन्ध्याकाले नाश्नीयात्* नगच्छेन्नापि संविशेत्*नभूमिं पादाङ्गुल्यादिना प्रलिखेत् * स्रजमात्मना नापहरेत् ॥ १ ॥ ५५ ॥

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत्। अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ५६

नाप्स्वित्यादि ॥ ५६ ॥ नाप्सु मूत्रं पुरीषं ष्ठीवनं*अमेध्यलिप्तमन्यद्वा वा* लोहितं वा विषाणि वा* समुत्सृजेदिति ॥ १ ॥ ५६ ॥

नैकः सुप्याच्छून्यगेहे शयानं नप्रबोधयेत्। नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्नचावृतः ॥ ५७॥

नैक इत्यादि ॥ ५७ ॥ नैकः शून्यगेहे स्वप्यात्*नशयानं प्रबोधयेत्* नोदक्यया रजस्वलया सहाभिमुखं भाषेत ॥ १ ॥ नयज्ञमङ्गीवरणं विनार्त्विज्यार्थं स्वयं गच्छेद्यथा*कामन्तुदर्शनार्थं गच्छेत् ॥ २ ॥ ५७ ॥

अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ। स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ५८

अग्न्यागार इत्यादि ॥ ५८ ॥ अग्निहोत्राग्न्यागारे च*गवां निवासे चगोष्ठे*ब्राह्मणानां सन्निधौ च * स्वाध्याये च भोजने च*दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्* वसनाद्बहिष्कुर्यात् ॥ १ ॥ ५८ ॥

नवारयेद्गां धयन्तीं नचाचक्षीत कस्यचित्। नदिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥५९॥

नवारयेदित्यादि ॥ ५९ ॥ पानीयं धयन्तीं गां नवारयेत्*स्वतो धयन्तीं गां कस्यचित्सम्बन्धिनं यं चेद्यति* तद्दानाचक्षीत नवदेत् ॥ १ ॥ दिवि इन्द्रधनुः दृष्ट्वा नकस्यचित्*पण्डितस्तत्प्रदर्शयेत् ॥ २ ॥ ५९ ॥

नाधार्मिके वसेद्ग्रामे नव्याधिबहुले भृशम्। नैकः प्रपद्येताध्वानं नचिरं पर्वते वसेत् ६०

नाधार्मिके वसेदित्यादि ॥ ६० ॥ अधार्मिके ग्रामे नवसेदेव * भृशं व्याधिबहुले च ग्रामे नवसेत् * नैकोऽध्वानं प्रपद्येत* नपर्वते चिरं वसेत् ॥ १ ॥ ॥ ६० ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्म्मिकजनावृते । न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥ ६१

न शूद्रराज्य इत्यादि ॥ ६१ ॥ न शूद्राधिकृतराज्ये निवसेत्*नाधार्म्मिकजनावृते *राज्ये निवसेन्न पाषण्डिगणा * क्रान्ते राज्ये निवसेत् ॥ १ ॥ अन्त्यजैर्नृभिरुप*सृष्टे समीपस्थे*उक्ते राज्ये न निवसेत् ॥ २ ॥ ६१ ॥

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरन् । नातिप्रगे नातिसायं न प्रातःसायमाशितः ६२

न भुञ्जीतेत्यादि ॥ ६२ ॥ उद्धृतस्नेहं क्षीरं तद्विधवान्* भुञ्जीत नावतक्रा*चयोद्धृतस्नेहं तिल*कल्कादिकं न भुञ्जीत ॥ १ ॥ न चातिसौहित्यं तृप्तिम्*आचरन् भुञ्जीत नाति*प्रगे अतिप्रत्यूषे न भुञ्जीत*नातिसायं भुञ्जीत ॥ १ ॥ सायं रात्रावेवाशितः सम्यग्भुक्तवान् अजीर्णे*प्रातर्दिने न भुञ्जीत*तदाहारे जीर्णे भुञ्जीत* ॥ २ ॥ ६२ ॥

न कुर्व्वीत वृथाचेष्टां न वार्य्यञ्जलिना पिबेत् । नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली ६३

न कुर्व्वीतेत्यादि ॥ ६३ ॥ वृथाचेष्टां न कुर्व्वीत* नाञ्जलिना वारि पिबेत् * उत्सङ्गे क्रोडे स्थितान् *भक्ष्यान्न भक्षयेत् न कुतूहली स्यात् ॥ १ ॥ ६३ ॥

न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्राणि वादयेत् । नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥ ६४ ॥

न नृत्येदित्यादि ॥ ६४ ॥ न नृत्येन्न गायेन्न वा*वादित्राणि च वादयेत् *न बाहुभ्यामास्फोटयेन्न*दन्तैर्दन्तान् च क्ष्वेडेन्न च* रक्तः सन् विशब्दं रावयेत् ॥ १ ॥ ६४ ॥

न पादौ धारयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने । न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥ ६५॥

न पादावित्यादि ॥ ६५ ॥ न कांस्यभाजने पादौ धारयेत् *न भिन्नभाण्डे भग्नपात्रे भुञ्जीत*न भावप्रतिदूषिते * भावदुष्टे पात्रे भुञ्जीत ॥ १ ॥ ६५ ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

उपानहावित्यादि ॥ ६६ ॥ नान्यधृतावुपानहौ*स्वं उपवीतालङ्कारस्रजम् *करकं कमण्डलुं न धारयेत् ॥ १ ॥ ६६ ॥

नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितैः । न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ६७

नाविनीतैरित्यादि*धुरं वहन्तीति धुर्य्याः* रथादिवाहकाः * अविनीतैर्दुरन्तैः ॥ २ ॥ दुरन्तैर्वाहनैर्न रथादिना*व्रजेन्न क्षुत्पीडितैर्न *व्याधिपीडितैर्न भिन्न* खुरैर्न लाङ्गूलविरूपैः ॥ २ ॥ ६७ ॥

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः । वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥ ६८

विनीतैस्त्वित्यादि ॥ ६८ ॥ धुर्य्यैरिति वानु* वर्त्तते अधिकारेण ॥ १ ॥ विनीतैराशुगैर्लक्षणान्वितैः* वर्णरूपोपसम्पन्नैः*धुर्य्यैः प्रतोदेन भृशम्*अतुदन् नित्यं व्रजेत् ॥ २ ॥ ६८ ॥

बालातपः प्रेतधूमोवर्ज्यं भिन्नं तथासनम्। नच्छिन्द्यान्नखलोमानिदन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ६९

बालातपइत्यादि ॥ ६९ ॥ बालातपःप्रातःकालभवातपः*बालातपश्च प्रेतधूमश्च भिन्नं *आसनञ्चैतानि तत्सर्व्वं वर्ज्जनीयं ॥ १ ॥ नखान्नखलोमानिचहस्तेनच्छिन्द्यात्*नदन्तैर्नखान्नुत्पाटयेत् ॥ २ ॥ ६९ ॥

नमृल्लोष्टञ्चमृद्नीयान्नच्छिन्द्यात्करजैस्तृणम्। नकर्म्म निष्फलं कुर्य्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ७० ॥

नमृल्लोष्टञ्चेत्यादि ॥ ७० ॥ मृल्लोष्टं पादैर्नमृद्नीयाच्च* करजैर्नखैस्तृणं नच्छिन्द्याच्च * निष्फलं कर्म्म आयत्यां*असुखोदयमायत्यामविच्छेदे कुर्य्यात् ॥ १ ॥ ७० ॥ एषां करणं दोषायेत्यर्थः ॥

लोष्टमर्द्दीतृणच्छेदीनखखादीचयोनरः। सविनाशं व्रजत्याशुसूचकोऽशुचिरेवच ॥ ७१ ॥

लोष्टमर्द्दीत्यादि ॥ ७१ ॥ लोष्टमर्द्दीतृणच्छेदीच * नखखादीचसूचकःखल * अशुचिश्चैवमेव * विनाशं व्रजतीति ॥ १ ॥ ७१ ॥

नविगर्ह्यकथांकुर्य्याद्वहिर्माल्यंनधारयेत्। गवाञ्चयानंपृष्ठेनसर्व्वथैवविगर्हितम् ॥ ७२ ॥

नविगर्ह्येत्यादि ॥ ७२ ॥ परान्विगर्ह्यनकथांकुर्य्यात्*नबहिर्माल्यं कण्ठे धारयेत्*नगवां पृष्ठे यानं*कुर्य्यात् गर्हितत्वादिति ॥ १ ॥ ७२ ॥

अद्वारेणचनातीयाद्ग्रामंवावेश्मचावृतम्। रात्रौचवृक्षमूलानिदूरतःपरिवर्ज्जयेत् ॥ ७३ ॥

अद्वारेणेत्यादि ॥ ७३ ॥ नग्राममद्वारेणातीयात्*नचावृतं वेश्मातीयात् * वृक्षमूलानिरात्रौच * दूरतःपरिवर्ज्जयेत् ॥ १ ॥ ७३ ॥

नाक्षैःक्रीडेत्कदाचित्तु स्वयंनोपानहौहरेत्। शयनस्थोनभुञ्जीतनपाणिस्थंनचासने ॥ ७४ ॥

नाक्षैरित्यादि ॥ ७४ ॥ नाक्षैःकदाचित्क्रीडेत्*नस्वयमुपानहौहरेत्*नशयनस्थोभुञ्जीत * नपाणिस्थंभुञ्जीत*नचासनेस्थितंभुञ्जीत ॥ १ ॥ ७४ ॥

सर्व्वञ्चतिलसम्बन्धंनाद्यादस्तमितेरवौ। नचनग्नःशयीतेहनचोच्छिष्टःक्वचिद्व्रजेत् ॥ ७५ ॥

सर्व्वञ्चेत्यादि ॥ ७५ ॥ अस्तमितेरवौसर्व्वं*तिलसम्बन्धं नचाद्यात्* नचनग्नःसन्शयीत*नचक्वचिदुच्छिष्टःसन्व्रजेत् ॥ १ ॥ ७५ ॥

आर्द्रपादस्तुभुञ्जीतनार्द्रपादस्तुसंविशेत्। आर्द्रपादस्तुभुञ्जानोदीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

आर्द्रपाद इत्यादि ॥ ७६ ॥ आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत * न चार्द्रपादः संविशेत् * आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो * दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १ ॥ ७६ ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित्। न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७॥

अचक्षुरित्यादि ॥ ७७ ॥ चक्षुरविषयं न प्रपद्येत न * दुर्गञ्च प्रपद्येत * न विण्मूत्रमुदीक्षेत * न नदीं बाहुभ्यां तरेत् ॥ १ ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः। न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥७८

अधितिष्ठेन्नेत्यादि ॥ ७८ ॥ न केशानधितिष्ठेन्न * भस्मानास्थीनि कपालिकाः कार्पासास्थीनि तुषांश्च * दीर्घमायुर्जिजीविषुरधितिष्ठेत् ॥ १ ॥ ७८ ॥

न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः। न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥७९

न संवसेच्चेत्यादि ॥ ७९ ॥ न पतितैः सह संवसेत् * न चण्डालैर्न पुक्कशैश्च * सहितः संवसेत् ॥ १ ॥ न मूर्खैर्नावलिप्तैर्धनादिमद * दर्पितैर्न चान्त्यैर्नापि * चान्त्यावसायिभिश्च सह संवसेत् ॥ २ ॥ अन्त्यजा उक्ता व्यासेन * स्वसंहितायां तद्यथा * वर्द्धकी नापितो गोपश्चाशापः कुम्भकारकः। वणिक्किरातकायस्थमालाकारकुटुम्बिनः ॥ १ ॥ वरटो मेदचण्डालदासश्वपचकोलकाः। एतेऽन्त्यजाः समाख्याता ये चान्ये च गवाशनाः ॥ २ ॥ एषां सम्भाषणात् स्नानं दर्शनादर्कवीक्षणमिति। अन्त्यावसायिनो वक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥ निषादस्त्रीषु चाण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम् ॥ इति ॥ ३ ॥ ७९ ॥

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्। न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥८०

न शूद्रायेत्यादि ॥ ८० ॥ ब्राह्मणः शूद्राय न मतिं दद्यात् * नोच्छिष्टञ्च दद्यात् न हविष्कृतञ्च * यस्यैकदेशेन हुतं तद्धविष्कृतं ॥ १ ॥ न चास्य शूद्रस्य धर्ममुपदिशेत् * नाप्यस्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥ तत्र दोषमाह

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम्। सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥

य इत्यादि ॥ २ ॥ ८१ ॥ अस्य शूद्रस्य यो द्विजो * धर्ममाचष्टे व्रतं वाप्यादिशेत् स * खलु संवृतं नामैव * तमो नरकं तेनैव * शूद्रेण सह मज्जति ॥ १ ॥ ८१ ॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः। न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ॥८२

न संहताभ्यामित्यादि ॥ ८२ ॥ न संहतपाणिभ्यामात्मशिरः * कण्डूयेन्न चोच्छिष्ट आत्मशिरः * स्पृशेत् शिरो विनानितात्स्नायी स्यात् ॥ १ ॥ ८२ ॥

केशग्रहान्प्रहारांश्चशिरस्यैतान्विवर्जयेत् । शिरःस्नातश्चतैलेननाङ्गंकिञ्चिदपिस्पृशेत्॥८३

केशग्रहानित्यादि ॥ ८३ ॥ परेषांशिरसिकेश*ग्रहान्शिरसिप्रहारांश्च*सर्व्वदैवविवर्जयेत् ॥ १ ॥ तैलेनाभ्यज्यशिरःस्नातःसन्विप्रः*किञ्चिदप्यङ्गंनस्पृशेत् ॥ २ ॥ ८३ ॥

नराज्ञःप्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूततः । सूनाचक्रध्वजवतांवेशेनैवचजीवताम् ॥ ८४ ॥

नराज्ञइत्यादि ॥ ८४ ॥ राजन्योनक्षत्रियस्तस्मात्*प्रसूतराजादन्यस्मात्*सूनाचक्रध्वजवेशैः* र्जीविनांनराणांसकाशात्*नकिञ्चित्प्रतिगृह्णीयात् ॥ १ ॥ क्षत्रियजातिराजादीदृशात्तु*प्रतिग्रहोननिषिध्यः ॥ २ ॥ ८४ ॥ ईदृशादक्षत्रियाद्राज्ञःप्रति*ग्रहप्रतिषेधे हेतु*माहदशसूनेत्यादि ॥ १ ॥ ८५ ॥

दशसूनासमंचक्रंदशचक्रसमोध्वजः । दशध्वजसमोवेशोदशवेशसमोनृपः ॥ ८५ ॥

सूनाप्राणिवधस्थानं*चक्रंबीजघातस्थानं*तिलादिपीडनयन्त्रं*ध्वजोमद्यविक्रयस्थानं * वेशःस्त्रीपण्यभूतिरितयेषांमध्ये ॥ १ ॥ दशसूनाभिःपापतः*समम्एकंचक्रंभवेत्*दशभिश्चक्रैःपापतः* समएकोध्वजोभवेत् ॥ २॥ दशभिध्वजैःपापतः*समएकोवेशोभवेत्*दशभिर्वेशैःपापतः*समस्तेषामक्षत्रियोनृपोभवेत्* तस्मात्ततःप्रतिग्रहो*नधर्म्योऽतोनिषिध्यते ॥ ३ ॥ ८५ ॥ अपरञ्चाहदशेत्यादि ॥

दशसूनासहस्राणियोवाहयतिसौनिकः । तेनतुल्यःस्मृतोराजाघोरस्तस्यप्रतिग्रहः ॥ ८६॥

सूनाभिर्जीवतीतिसौनिकोयः*सूनासहस्राणिदश*वाहयतिव्यापारयति* तेनतुल्यस्तस्याक्षत्रियोराजास्यात् ॥ १ ॥ तस्मादक्षत्रियात्तद्राजात्*प्रतिग्रहोघोरोभीमद*त्यतस्तज्जनंवर्ज्यं ॥ २ ॥ ८६ ॥ ८६ ॥ अपरराजप्रतिग्रहदोषमाह*योराज्ञइत्यादिश्लोकः ॥ ८७ ॥

योराज्ञःप्रतिगृह्णातिलुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । सपर्य्यायेणयातीमान्नरकानेकविंशतिम् ८७

उच्छास्त्रवर्त्तिनःशास्त्र* मुल्लङ्घ्यवर्त्तिनो लुब्धस्याचराज्ञः* क्षत्रियभिन्नस्यधनं * योविप्रः प्रतिगृह्णाति ॥ १ ॥ पर्य्यायेणक्रमेणेमा* नेकविंशतिंनरकान् * वक्ष्यमाणांस्तामिस्रादीन् सयातीति ॥ २॥ ८७ ॥ तान्नरकानाहतामिस्रमित्यादिभिस्त्रिभिःश्लोकैः ॥ १ ॥ ८८

तामिस्रमन्धतामिस्रंमहारौरवरौरवौ । नरकंकालसूत्रञ्चमहानरकमेवच ॥ ८८ ॥

सञ्जीवनंमहावीचिंतपनंसम्प्रतापनम् । संहातञ्चसकाकोलंकुड्मलंपूतिमृत्तिकम् ॥ ८९ ॥

लोहशङ्कुमृजीषञ्चपन्थानंशाल्मलींनदीम् । असिपत्रवनञ्चैवलोहदारकमेवच ॥ ९० ॥

तामिस्रादी*नेकविंशते*र्नरकाणां*नामानिभवन्ति १ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

एतद्विदन्तोविद्वांसोब्राह्मणाब्रह्मवादिनः । नराज्ञःप्रतिगृह्णन्तिप्रेतश्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥९१॥

एतदित्यादि ॥ ९१ ॥ एवदितात्वनियादीदृशाद्राज्ञः * प्रतिग्रहफलं विदन्तोविद्वांसो * ब्रह्मवादिनःप्रेतश्रे* योऽभिकाङ्क्षिणोब्राह्मणाः ॥१ ॥ ईदृशादक्षत्रियाद्राज्ञो*नप्रतिगृह्णन्तितस्मान्न*ततःप्रतिगृह्णीयात् ॥ २ ॥ ९१॥ अथापरंद्विजानांस्नातकव्रतशेषमाह*ब्राह्मेमुहूर्तइत्यादि ॥ १ ॥ ९२ ॥

ब्राह्मेमुहूर्त्तेवुद्ध्येतधर्म्मार्थौचानुचिन्तयेत् । कायक्लेशांश्चतन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेवच ९२

ब्राह्मोमुहूर्त्तोरात्रिशेषेभागेक*मुहूर्त्तादेकमुहूर्त्त* स्तत्रविषयेऽग्रएव*रात्रेश्चतुर्थयामेवुद्ध्येतजाग्यात् ॥ १ ॥ रात्रेर्मध्यायामद्वयान्ते जागरणेनदोषास्तेन * इत्यव्यासाद्युक्तंरात्रेः * शेषयामेनिद्रात्याग * वचनंनविरुध्यते ॥ १ ॥ ततोऽनुधर्म्मार्थौचिन्तयेत् * तन्मूलान्धर्म्मार्थमूलान् * कायक्लेशान्दिवाकर्त्तव्याकर्त्तव्यान् * चिन्तयेत्ततो वेदस्य* तत्त्वार्थञ्चैवचिन्तयेत् ॥ २ ॥ ९२ ॥ ततःपरं*यत्कर्त्तव्यं*तदाहोत्थाय*इत्यादिकम् ॥ १ ॥ ९३ ॥

उत्थायावश्यकंकृत्वाकृतशौचःसमाहितः । पूर्व्वांसन्ध्यांजपंस्तिष्ठेत्स्वकालेचापरांचिरम् ९३ ।

निद्रांत्यक्त्वोत्थायधर्म्मार्थादिचिन्ता* नन्तरमावश्यकंच* मलमूत्रोत्सर्गादिकं* कर्म्मकाष्ठादाच्छादिते* देशेपूर्व्वमुक्तमेव ॥ १ ॥ तथातत्कृत्वाकृतशौचः* स्नानादिकंकर्म्मकृत्वा*समाहितःसन्पूर्व्वांसन्ध्यां । २ । प्रातः-सन्ध्यां स्वकालेप्रागर्कोदयात्* सम्यगासनस्थोवत* गायत्रींजपंस्तिष्ठेत् । ३ । अपराह्णसायंसन्ध्यां * स्वकाले प्रागादित्यास्तात् * सम्यग्यावत्सम्यङ्नक्षत्रगण* दर्शनंतावत्कालन्तु* चिरंगायत्रींजपंस्तिष्ठेत् । ४ । ९३ ॥ अस्यदीर्घकालसन्ध्याद्यनफल* माहऋषयइत्यादि । १ । ९४॥

ऋषयोदीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवापुयुः । प्रज्ञांयशश्चकीर्त्तिं[illegible]ब्रह्मवर्च्चसमेवच । ९४।

दीर्घसन्ध्यत्वादृषयो * दीर्घमायुरवापुयुः * प्रज्ञादिकं[illegible]वापुयुः [illegible] * [illegible] ९४ ॥ [illegible] तद्यथा * यामिन्याःपश्चिमेयामेत्यक्तनिद्रोहरिंस्मरेत् । [illegible] आलोक्यमङ्गलद्रव्यं कर्म्मावश्यकमाचरेत् ॥ १ ॥ कृतशौचोनिषेव्याग्निंदन्तान्प्रक्षाल्यवाग्यतः । आलोक्य[illegible]द्विजःसन्ध्यादेवादींश्चैवतर्पयेत् । २ । इति ।* दक्षेणाप्युक्तं तद्यथा । प्रदोषपश्चिमौयामौवेदाभ्यास[illegible]न नयेत्*यामद्वयंशयानोहिब्रह्मभूयायकल्पते । १ । उषःकालेतुसंप्राप्ते शौचंकृत्वायथार्थवत् । ततः[illegible]तदन्तधावनपूर्व्वकम् । [illegible] अत्यन्तमलिनःकायो नवछिद्रसमन्वितः । स्रवत्येवदिवा[illegible]रात्रौप्रातःस्नानं[illegible]कम् ॥ २ ॥ [illegible]प्रसादमेति इन्द्रियाणिद्रवन्ति च । ज्ञानिसमतांयान्तिउत्तमानधमैःसह ॥ ४ ॥ लालास्वेदसमाकीर्णःशयनादुत्थितःपुमान् । अस्नात्वानाचरेत्कर्म्म

जपहोमादिक्रियासु न ॥ ५ ॥ प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी भवेत् सदा । सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ ६ ॥ उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ । प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् । ७ । प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हितम् । सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् । ८ । स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते । अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् । ९ । प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च* इत्यादिना आचमनविधानमुक्तम् । त्रिसन्ध्यार्च्चनं ज्ञापितम् । १० । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्यां द्विजोऽप्युपासीरन् ब्राह्मणास्तु विशेषतः । ११ सन्ध्यां नोपासते ये तु ब्राह्मणा हि विशेषतः । स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते । १२ । सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म्म न तस्य फलमश्नुते । इति । १३ । इह प्रातःस्नानात् परं * प्रातःसन्ध्याविधानेन* प्राक् प्रातःसन्ध्याकालादुषःकालो* विप्र इति ख्यापितं । १४ । उदिते रवौ सन्ध्यायामिति पाठस्तात्*सन्ध्यायां यद्धि न तत्तु* स्नानं प्राजापत्यतुल्यम् । १५ । इति । हारीतेनाप्युक्तं तद्यथा * स्नानं कार्य्यं ततो नित्यं दन्तधावनपूर्व्वकम् । उषःकाले समुत्थाय कृतशौचो यथाविधि । १ । मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दन्तकाष्ठकं । २ । करञ्जं खादिरं वापि कदम्बं कुरुवं तथा । सप्तपर्णाश्मपर्णी जम्बूनिम्बं तथैव च । ३ । अपामार्गश्च बिल्वश्च * अर्कश्चोडुम्बरस्तथा । एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि । ४ । सर्व्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः । दन्तकाष्ठस्य भक्षस्य समासेन प्रकीर्त्तितः । ५ । अष्टाङ्गुलेन मानेन दन्तकाष्ठमिहोच्यते । प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् । ६ । प्रतिपत्पर्व्वषष्ठीषु नवम्याञ्चैव सत्तमाः । दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम् । ७ । अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिनेषु च । अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिं समाचरेत् । ८ । स्नात्वा मन्त्रवदाचम्य पुनराचमनं चरेत् । मन्त्रवत् प्रोक्ष्य चात्मानं प्रक्षिपेदुदकाञ्जलिं । ९ । आदित्येन सह प्रातर्मन्देहा नाम राक्षसाः । युध्यन्ति वरदानेन ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । १० । उदकाञ्जलिनिःक्षेपा गायत्र्या चाभिमन्त्रिताः । निघ्नन्ति राक्षसान् सर्व्वान् मन्देहाख्यान् द्विजेरिताः । ११ ततः प्रयाति सविता ब्राह्मणैरभिवन्दितः । मरीच्याद्यैर्महाभागैः सनकाद्यैश्च योगिभिः । १२ । तस्मान्न लङ्घयेत् सन्ध्यां सायं प्रातः समाहितः । उल्लङ्घयति यो मोहात् स याति नरकं ध्रुवम् । १३ । पूर्व्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । गायत्रीमभ्यसेत्तावद् यावदादित्यदर्शनात् । १४ । उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सादित्याञ्च यथाविधि । गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावत्ताराणि पश्यति ॥ १५ ॥ इति ॥ ९४ ॥ अथ ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येतेत्यनेन* वेदार्थतत्त्वचिन्तनं *यदुक्तं तत् कथं चिन्तयेदित्यत* आह श्रावण्यामित्यादि ॥ ॥ १ ॥ ९५ ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि। युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्। ९५।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा* पौर्णमास्यां यथाविधि उपाकर्म्म* कृत्वा युक्तो द्विजः सोऽर्द्ध* पञ्चमासान् वेदानधीयीतेत्यर्थः ॥ १ ॥ ९५ ॥ सार्द्धचतुर्मासानन्तरं यत् कुर्य्यात्* तदाह पुष्ये त्वित्यादि ॥ १ ॥ ९६ ॥

पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद् बहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ ९६

उपाकर्म्मकरणात्‌परं सार्द्धचतुर्मासान्‌भेबलानृते दानधीता*ततःपरं पुष्ये नक्षत्रे वेदस्य ॥ १ ॥ पाठसायवहिरुत्सर्जनं विधिना * वेदपाठत्यागं कुर्य्यात्*दृश्यवामाधमासस्य * प्रथमेऽहनि पूर्व्वाह्णे प्राप्ते ॥ २ ॥ विधिनाछन्दसमधायनस्य*वहिरुत्सर्जनं कुर्य्यात् ॥ ३ ॥ ९६ ॥ इतोऽयं वहिरुत्सर्गानन्तरं यत्* कर्त्तव्यं तदाहयथे त्यादि ॥ १ ॥ ॥ ९७ ॥

यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसांवहिः। विरमेत्‌पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥९७॥

इतोऽयं यथाविधिछन्दसांवहि*रुत्सर्गं कृतात्‌दिनात्*परश्चपक्षिणीमहो*रात्रं तत्परञ्च दिनम्। १। ततःपरं रात्रिमेका*मितो वहुत्सर्गदिन*मारभ्यत्रिरात्रं वेदा*धायनाद्विरमेदिति। २। एतदर्थस्पष्टीकरणार्थं* वद्यात्‌वसममेव *उपाकर्म्मणिचोत्सर्गे *त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम्। इति। तदेवैकमहर्निश* मितियस्मिन्‌दिने तूत्सर्गं कुर्य्यात्*दहर्निशंपक्षिणी च*रात्रिमेकाञ्चेतित्रिरात्रम् ॥ २ ॥ तेनोत्सर्गदिनेकार्य्य*स्ततो रात्रिःपरदिन*ञ्चेत्येकमहर्निशं विरमेत्‌ततो*रात्रौपुनरधीयीत ॥ ३ ॥ ९७ ॥ तदनन्तरं यथाधीयेत तदाह *प्रातरुत्तत्र ऊर्द्ध्वमित्यादि ॥ १ ॥ ९८ ॥

अत ऊर्द्ध्वन्तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतःपठेत्। वेदाङ्गानि च सर्व्वाणि कृष्णपक्षे तु सम्पठेत् ॥ ९८ ॥

अतःपक्षिणीविरामादूर्द्ध्वं शुक्लपक्षे नियतश्छन्दांसि*पठेत्‌वेदाङ्गानि* वेदाङ्गानि तु सर्व्वाणि * कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥ १ ॥ एतेन वेदाधायन*मन्तरेण वेदाङ्गस्य * तीतिहास *पुराणानां पाठो नास्तीति ॥ २ ॥ ९८ ॥ यथापठेत्तदुच्यते *नाविस्पष्ट*मित्यादिक। १।

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ। न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनःस्वपेत् ॥ ९९ ॥

स्वरवर्णादितोविस्पष्ट * श्चोनं नाधीयीत न च * शूद्रजनसन्निधावधीयीत। १। निशान्ते यामे चाधीता * परिश्रान्तो न पुनः स्वप्यात् * दित्यनेनस्थापितं यत् * ब्रह्माध्याय ह्यतोऽहुबीतेति ॥ २ ॥ ९९ ॥ किं पठेदि*त्यतआह*यथोदिते*नेत्यादिकम् ॥ १ ॥ १०० ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत्। ब्रह्मच्छन्दस्कृतञ्चैव द्विजोयुक्तो ह्यनापदि ॥१००॥

युक्तःकर्म्मयोगान्वितो*द्विजोह्यनापदिनित्यं*यथोक्तविधिनाच्छन्द*स्कृतं मन्त्रजातं ब्रह्म* छन्दस्कृतञ्च ब्राह्मणं पठेत् ॥ १ ॥ १०० ॥ अधायनवर्जन*कालानाह। १।

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्ज्जयेत्। अध्यापनञ्च कुर्व्वाणःशिष्याणां विधिपूर्व्वकम् ॥१

इमान्नित्यादि। विधिपूर्व्वकमधीयानो द्विजःशिष्याणामध्यापनं * कुर्व्वाणश्च द्विजः। १। इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायान्नित्यं*विवर्ज्जयेदितितदुक्त*माहकर्णश्रव इत्यादि ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

कर्णाभ्यां श्रवे शब्दे रात्रावनिले *दिवा पांशुसमूहने* चानिले वर्षासु तौद्वा*वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १ ॥ १०२ ॥ अपरञ्चाह विद्युत्*स्तनितेत्यादि ॥ १ ॥ १०३ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे । आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥१०३॥

विद्युति मेघगर्ज्जने*वारिवर्षे महोल्कानां संप्लवे च तेष्वाकालिकं* दृष्टिकालव्यतिरिक्त*कालभवमनध्यायं मनुरब्रवीत् ॥ १ ॥ १०३ ॥ अनापवादमाह*एतानित्यादि ॥ १ ॥ १०४ ॥

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

प्रादुष्कृताग्निषु होमार्थं *प्रकटीकृतेष्वग्निषु*प्रातर्यदैते विद्युदादयो भवन्ति*तदैतान्विद्युदादीन्* भ्युदितान्सर्वोदित*पर्यन्तमनध्यायान्विद्यात् । १ । अनृतावभ्रदर्शने चाकालेऽप्यवं* मेघदर्शने विद्युदादिष्वप्य*गाभ्युदितान्सर्वोदित*पर्यन्तमनध्यायान्विद्यात् ॥ २ ॥ १०४ ॥ अपरञ्चाह निर्घातेत्यादि ॥ १ ॥ १०५ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने । एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥१०५॥

ऋतावनृतावपि निर्घाते मेघे *वायोरन्तरात्* आघातात् प्रबलशब्दे भूमिकम्पे *सूर्यादीनां ज्योतिषाञ्चोपसर्गे च ।१। अनध्यायानेतानकालिकान्विद्यात्*दपरमप्याह प्रादु*ष्कृतेष्वग्निष्वित्यादि ॥ २ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने । सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥१०६॥

प्रातरग्निषु प्रादुष्कृतेषु*विद्युत्स्तनितनिःस्वने*सविद्युन्मेघगर्ज्जने*विनापि वर्षं सज्योतिः* प्रागर्कास्ता द्दिवा यथाऽनध्यायः स्यात् । १ । तथा शेषे सायं प्रादुष्कृतेष्वग्निषु*विद्युत्स्तनितनिःस्वने* विनापि वर्षं रात्रावनध्यायः स्यात्* ॥ २ ॥ १०६ ॥

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च । धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७॥

नित्यानध्याय इत्यादि ॥ १०७॥ धर्मनैपुण्यकामानां *धर्मस्य नैपुण्यातः कामना येषां *भूस्वामिनां ग्रामेषु नगरेषु च* नित्यानध्याय एव स्यात्* इ यावत्तत्कर्मक्रिया स्यात् । १ । पूतिगन्धे च सर्व्वदेति*यत्रासीनोऽधीते यदि* तत्र पूतिगन्धो वर्त्तते* तदा यावत्स गन्धो*वर्त्तते तावदनध्यायो भवति ॥ २ ॥ १०७ ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ । अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

अन्तर्गतशव इत्यादि । १ । यस्मिन् ग्रामे शवो वर्त्तते * तस्मिन् ग्रामेऽनध्यायः स्यात् वृषलस्य सन्निधौ चानाधीयीत । १ । वृषलोऽत्र न शूद्रजातिरेव*पूर्व्वोक्तं न शूद्रजनसन्निधाविति *प्रतिषेधादतः पारिभाषिकः । २ । तद्यथा

ऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ।१। इत्यादावुक्तः शूद्र इव * द्विजो न वृषल इति * मनोरभिप्रायोऽयम् ।४। जने रुद्यमाने रोदनकाले * ऽनध्यायः स्यात्‌जनस्य समवाये * ऽनध्यायो भवतीति * जनसमूहमेलने ॥५॥ १०८ ॥

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने । उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥१०९॥

उदक इत्यादि ॥ १ ॥ १०९ ॥ उदकस्थितो न शास्त्रं * चिन्तयेन्मध्यरात्रे न विण्मूत्रस्य विसर्गे ।१। नोच्छिष्टः सन् द्विजः शास्त्रं चिन्तयेत् * न च श्राद्धभुग् ब्राह्मणो मनसापि * शास्त्रं चिन्तयेद्वाचा च नाधीयीत ॥ २ ॥ १०९ ॥

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् । त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥११०॥

प्रतिगृह्येत्यादि ॥ ११० ॥ एकोद्दिष्टस्य श्राद्धस्य * षोडशानां प्रेतश्राद्धानां * मध्यात्मस्य कारिणा * स्वच्छन्दं भोक्तुः केतनं * तस्य निवासभवनं * प्रतिग्रहागन्तुं स्वीकृता ।१। तद्दवधि त्र्यहं ब्रह्म * वेदं न कीर्त्तयेत् स्वयं * नाधीयीत नचाध्यापयेत् ।२। राज्ञो राज्याधिपतेः क्षत्रियस्य * सूतके मरणाद्यशौचे त्र्यहं न * ब्रह्म कीर्त्तयेद्राहोश्च * सूतके चन्द्रार्कग्रहणे ॥ ३ ॥ ११० ॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥ १११ ॥

यावदित्यादि ॥ १११ ॥ विदुषो विप्रस्यैकानुदिष्टस्य * चन्दनादिनैकवार * मनुलिप्तस्य स्रगादिगन्धो लेपश्च * यावन्तं कालं तिष्ठति ॥ १ ॥ तावत्कालं ब्रह्म वेदं * न कीर्त्तयेत् स्वयं नाधीयीत न च * शिष्यान् नाध्यापयेदिति ॥ २ ॥ १११ ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् । नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥११२॥

शयान इत्यादि ॥११२॥ शयानोऽवसक्थिकां * जानूपरि पादं कृत्वा * प्रौढपादश्च सन् ब्रह्म नाधीयीत ।१। आमिषं मत्स्यमांसं जग्ध्वा तद्दिनं * नाधीयीत सूतकान्नाद्यमशौचे * चान्नाद्यं जग्ध्वा ब्रह्म नैवाधीयीत ॥ २ ॥ ११२ ॥

नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः । अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥११३॥

नीहार इत्यादि ॥ ११३ ॥ नीहारे कुज्झटिकायां * बाणशब्दे निक्षिप्यमाणस्य * बाणस्य शब्दे च श्रयमाणे * सन्ध्ययोरुभयोश्चामावास्या * दिषु ब्रह्म नाधीयीतेति ॥ १ ॥ ११३ ॥ अमावास्यादिष्वध्ययनस्य फलं * अमावास्येत्यादि ॥ ११४ ॥

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत् ॥११४

स्पष्टार्थोऽयं श्लोको ज्ञेयः ॥ १ ॥ ११४ ॥

पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा । श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥ ११५ ॥

पांशुवर्ष इत्यादि ॥ ११५ ॥ अन्धकारादावनाधूलिसमूहे नभःस्थले प्रचालिते सति*द्विजोनव्रह्मपठेत्* दिग्दाहे चनपठेत् ॥ १ ॥ गोमायुभिर्विरुतरुते * क्रियमाणे चनपठेत् * श्वखरोष्ट्र् रुवति*पङ्क्तिङ्क्तिस्थितिन* पठेदेवं पङ्क्तौचासीनोनपठेत् ॥ २ ॥ ११५ ॥

नाधीयीतश्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजे पिवा। वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६ ॥

नाधीयीतेत्यादि ॥ ११६ ॥ श्मशानस्यान्तप्रदेशे * नाधीयीतग्रामस्यान्ते चनाधीयीत * गोष्ठे चनाधीयीत। १। यद्वासःपिधायमैथुनं गच्छति * तन्मैथुनं वासोवसि* त्वापिधायनाधीयीत। २। श्राद्धिकं यद्वा श्राद्धे दत्तं तच्च * प्रतिगृह्य तद्दिनं च * नवेदमधीयीत ॥ ३ ॥ ११६ ॥ प्राणिवेत्यादिना श्राद्धिकं विद्यणोति। ११७।

प्राणिवा यदिवाऽप्राणि यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत्। तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥ ११७ ॥

प्राणिद्रव्यमप्राणिद्रव्यं वायत् * किञ्चित्श्राद्धे दत्तं भवेत् * तद्द्रव्यमालभ्यपाणिभ्यां गृहीत्वा*तस्यातद्दिनमनध्यायः। १। कस्मादित्यत्राहपाण्यास्योहि*द्विजःस्मृतइति पाणिभ्यामेवच*द्विजोगृह्णातितदपद्मणं भक्षणं॥२॥ तस्मात्पाणीएवद्विज*स्यास्यमिवास्यमुच्यते*तथाविधाच्छ्राद्धिकद्रव्यभक्षणा*त्तद्दिनं तस्यानध्यायः ॥ ३ ॥ ११७॥

चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते। आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्व्वाद्भुतेषु च ११८

चौरैरित्यादि। ११८। यस्मिन्ग्रामे स्वस्यावास* स्तस्मिन्ग्रामे चौरैरुपप्लुते सति*तद्दिनमाकालिकमे *वानध्यायं विद्यादिति। १ एवमग्निकारिते वेश्मनां*ग्निदग्धे सतिसम्भ्रमे *व्यग्रभावेचाकालिकमन*ध्यायं विद्यात् सर्व्वेषुचा*द्भुतेषुनध्यायं विद्यात् ।२। अद्भुतानिज्योतिषप्रोक्तानि*गृहोपरिगृध्रपतन*प्रभृतीनिविद्यात्॥३॥११८॥

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्। अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु। ११९

उपाकर्म्मणीत्यादि। ११९। उपाकर्म्मचोत्सर्गश्च * याज्ञवल्क्यउक्तवान्*अध्यायानामुपाकर्म्मश्रावण्यांश्रवणेनवा। हस्ते नौषधिभावेवा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु। १। पौषमासस्यरोहिण्यामष्टकायामथापिवा। जलान्तेछन्दसां कुर्य्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः। २। त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु। उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते। इति। ३। तेनोपाकर्म्मणि वेदस्योत्सर्गे च * त्रिरात्रमनध्यायत्वात् * क्षेपणं स्मृतं विद्वद्भिः। ४। उत्सर्गे तु पक्षिण्यहो * रात्रावनध्यायावुक्ता * वितियद्वाखण्याततद*नांपत्वादसाधुत्वमेयम्। ५।

अष्टकास्वष्टकासु * पूर्वाष्टकामांसाष्टकास्वितिषट्सु * चान्वष्टकास्वितिषट्सु * वेदाध्ययनवर्जनमहोरात्रम् । ६ । ऋतुसन्धावर्तौ त्रिषु षट्सु * वेदाध्ययनवर्जनं स्मृतं * महोरात्रं षट्सु * रात्रिषु द्वादशके वेति ॥ ७ ॥ ११९

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् । न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः । १२० ।

नाधीयीतेत्यादि ॥ १२० ॥ अश्वमारूढस्य वृक्षमारूढस्य * हस्तिनमारूढस्य नौकामारूढ * उष्ट्रमारूढखरमारूढस्य । १ । ईरिणमूषरभूभागं स्थितस्य * शकटादियानमस्थ * सर्वे वेदमधीयीत ॥ २ ॥ १२० ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे । न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके । १२१ ।

न विवादेत्यादि ॥ १२१ ॥ कलहो वाग्जनकृत * कोलाहलः सेनायां सेना * मध्ये स्थित एव ॥ १ ॥ सङ्गरे युद्धे प्रवृत्ते सन् * भुक्तमात्रे तनाजीर्णे * मजीर्णे जीर्णकालात् यत् स्थितं । २ । वमित्वा छर्द्दिं वा वान्तिं कृत्वा * सूतके सूतकाशौचे जाते * नाधीयीतेत्यनुवर्त्तते । ३ । १२१ ।

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् । रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ।१२२

अतिथिमित्यादि । १२२ । नाधीयीतेत्यनुवर्त्तते * समभ्यागतमतिथिं चातिथिं * नानुज्ञाप्य नाधीयीत । १ । भृशं वाति मारुते च नाधीयीत * गात्रात् स्रुते रुधिरे च * तस्मिन् नाधीयीत । २ । शस्त्रेण परिक्षते गात्रे सति * न वेदमधीयीतेति । ३ । १२२ ।

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च । १२३ ।

सामेत्यादि । १२३ । सामध्वनौ श्रूयमाणे * ऋग्यजुषी नाधीयीत * वेदस्यान्तं वेदान्तमधीत्य न * वेदमधीयीत न च * आरण्यकमधीत्येति ॥ १ ॥ १२३ ॥

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः । सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः । १२४ ।

ऋग्वेद इत्यादि ॥ १२४ ॥ देवो देवतायस्य स * देवदैवत ऋग्वेदो * मानुषो देवतास्येति * मानुषो यजुर्वेदः । १ । पिता देवतास्येति पित्र्यः * सामवेदस्तस्मात्तस्य * सामवेदस्य ध्वनिरशुचिरिति ॥ १ ॥ १२४ ॥

एतद्विद्वन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् । क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते । १२५ ।

एतदित्यादि । १२५ । एतत्क्रमनध्यायं * विद्वन्तो विद्वांसो द्विजाः * अन्वहमनध्यायाहं वर्जयित्वा । १ । त्रयीनिष्कर्षं त्रय्याः ऋग्यजुःसाम * वेदत्रयीनिर्दुह्यात्तत् * ओं भूर्भुवःस्वस्तत्सवितुः * इत्यगायत्रीतित्रितयं * क्रमशः पूर्वमभ्यस्य । २ । पश्चाद्वेदं स्वाभिमतमधीयते * द्वितीयाध्याये तदुक्तं * अकारञ्चाप्युकारञ्च * मकारञ्चेत्यादिश्लोकैः । ३ । तत्रोक्तं विभज्य एवत्तु वेदेभ्यः * पादं पादमदूदुहत् । तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः * परमेष्ठी प्रजापतिः । ४ ।

तत्सवितुरित्यादि सावित्री* त्रिपदा चतुर्विंशत्यक्षरात्मका* तत्र प्रथमपादे तु * ब्रह्मा प्रजापतिर्ऋषिः ।५। सैव किञ्चि-
च्च त्रिपदा तु ष्टुप्छन्दः* स्तत्र त्रयस्त्रिंशताक्षरा अनया* इति चेत् सम्प्रयोगः अनया सन्दीयते ।६। पिङ्गलेन छन्दोऽनया
मन्त्रे ह युक्तं* पादद्वयादिप्रयोग* इति सूत्रं तेन तत्र* वर्णानामिति यत्पदं ।७। तदर्थे नियमितो यत्र वर्णार्थे च* पादद्वये
नवधा ष्टसा* समानमिच त्रिपात्त्रिष्टुप् छन्दः* सप्तविंशत्यक्षरात्मिका ।८। एवमेतन्महिमा सावित्री पूर्व* ब्राह्मणा
नन्द यथा ब्रह्म* सनत्कुमार संवादे ॥९॥ सनत्कुमार उवाच* भगवन् श्रोतुमिच्छामि* तत्त्वात्मकं तु कवचं* मधीहि
भो पितामह ॥१०॥ ब्रह्मोवाच ॥०॥ ओंकारपूर्विकास्तिस्रो * महाव्याहृतयोऽव्ययाः । ततस्त्रिपदा
वेदमाता त्रिपदा अक्षरी क्रमात् ॥११॥ चतुर्विंशत्यक्षरीमां सावित्रीं प्रणवान्तिकां । गायन्तं त्रायते यस्माद् गा-
यत्रीति नचोच्यते ॥१२॥ तत्कारात्सवितुः पश्चाद्वरेण्यं ततः परम् । भर्गो देवस्य तु ततो धीमहीति धिय-
स्ततः ॥१३॥ यो नः पश्चात्प्रचोदयात् पदाष्टाक्षरात्मिका । चतुर्विंशत्यक्षरीयं त्र्यक्षरी ब्रह्मवाचिका ॥१४॥
अस्या गायत्र्याः परं ब्रह्म ऋषि* ऋग्यजुःसामगायत्रीछन्दो । गायत्री सावित्री सरस्वती ब्रह्मशक्तिर्देवता धर्मार्थ
काममोक्षार्थे विनियोगः ।१। पूर्वतः पातु गायत्री सावित्री पातु दक्षिणे । सत्त्वरजस्तमः पश्चादुत्तरे तु सरस्वती ।१।
ऊर्द्ध्वं रक्षेत् स्वयं ब्रह्मा* अधो रक्षेत्स्वयं हरिः । मध्यं रक्षेन्महारुद्रो दिक्पालाः पान्तु मे दिशः ।२। प्रणवो मे
शिरः पातु भूःकारो भ्रूमनःसह । भुः पातु मे कण्ठदेशं स्वः पातु हृदयं सदा ।३। स्वः पातु नाभिदेशं मे स्वाधि-
ष्ठानं समूलकम् । तत्कारो मे पातु खञ्च सकारो मेऽनिलं तथा ।४। विकारो मेऽनलं पातु अपः पातु तुकारकः ।
र्वकारो मे पातु भूमिं रेकारः पातु मौलिकम् ।५। णिकारस्त्वचं पातु यंकारः पातु नेत्रयोः । भकारः पातु मे
जिह्वां गोकारः पातु नासिकाम् ।६। देकारो मे श्रवं पातु वकारः करयुग्मकम् । स्यकारः पातु मे पादं धीकारः
पातु लिङ्गकम् ।७। मकारः पातु मे गुह्यं हिकारः पातु गात्रकम् । धिकारः पातु मे बुद्धिमहङ्कारं योकारकः
।८। योकारः पातु मे गन्धं नःकारः पातु मे रसम् । प्रकारः पातु मे रूपं चोकारः स्पर्शं रक्षतु ।९। दकारः पातु
मे शब्दं यात्कारः पातु चित्तकम् । ओंकारो मे पातु देहं नखरोमादिभिः सह ॥१०॥ आद्यन्ते प्रणवो मध्ये तिस्रो
व्याहृतयस्ततः । चत्वारो विंशतिर्वर्णा इतो ध्यानं प्रदक्षरी ।११। इदं पठति यो नित्यं पुण्यात्मा ब्राह्मणो भवेत् ।
कवचस्य प्रसादेन दीर्घमायुर्लभेत् स्थितौ ।१२। स महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति । स सर्वान् वेदान-
धीती भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । स भवबन्धात् मुक्तो भवति स्वरूपाख्यं तत्त्वात्मकं कवचं यो नित्य-
मधीते स ब्रह्मवर्च्चस्वी महामोक्षं प्राप्नोति । न पुनरावर्त्तते न पुनरावर्त्तते । इति ब्रह्मसनत्कुमारसंवादे तत्त्वा-
त्मक स्वरूपाख्य कवचं समाप्तम् ।०।१०। एवमङ्गिरा स्वगायत्री* यथोद्धृतवांस्तद्दर्शयति *अङ्गिरा उवाच ।१।
गायत्र्या उद्धृतं ब्रह्मा यथाश्रुतिनिदर्शनात् । ब्रह्माणमहमवोचं का गायत्री मह्यं शिक्षा का च मस्करिणामिति ॥
स होवाच । गायत्रीति मया प्रोक्ता तदुद्धारः कथ्यते । त्रिपदाष्टाक्षरी पादा चतुर्विंशतिकोष्ठकं । लिखेत्तत्र
अष्टषडक्षराणि समपङ्क्तिं चतुष्टये । ऊर्द्ध्वपङ्क्तौ रसाग्र नवक इति षडक्षरं ।२। ततोऽधस्तात् धीचोयो
देवि एतत् षडक्षरम् । ततोऽधः स्वर्णिमदयोर्गां स इति षडक्षरम् ।३। ततोऽधश्च यं हियात् धिभतन्दे तत् षडक्ष-
रम् ।। वामतस्तु अनुलोमान् लिखितव्या प्रातिलोमातः ।४। वामावर्त्तेन पठेदधस्तादूर्द्ध्वतः क्रमात् । अथवा
पि लिखेदेवं समपङ्क्तित्रये क्रमात् । वामतोऽष्टाष्टाक्षराणि पूर्ववत् पठेत् सुधीः । सर्गोपि वोपमभवि * लिखे

दुष्टं ततस्तु धः । ६ । वंदेधिदनःधीयं सततोऽधस्ताल्लिखेत् बुधीः । रेवयोयातयोस्यणितत्गायत्र्युद्धारएषतु ॥ ७॥
इति द्विप्रकारेणगायत्र्युद्धारः* कोष्ठे लिखित्वा दर्श्यते ॥ ८ ॥

र्भ	स्य	प्र	नः	व	तं
दे	धी	चो	यो	दे	वि
णि	म	द	यो	र्गो	स
यं	हि	यात्	धि	भ	तत्

तत्	र्गो	हि	चो	प्र	म	भ	वि
वं	दे	धि	द	नः	धी	यं	स
रे	व	यो	यात्	यो	स्य	णि	तत्

अथब्रह्मनारदसंवादे च * गायत्रीकवचं दर्शयामि ॥ ६ ॥ ओं नमः सावित्री गायत्री पूर्व्वतः पातु सावित्री पातु दक्षिणे । ब्रह्मसन्ध्यातु मे पश्चादुत्तरे च सरस्वती ॥ १ ॥ पावकी मे दिशः पातु पावकी जलशायिनी । यातुधानी दिशोरक्षेत् यातुधानभयङ्करी ॥ २ ॥ पावमानी दिशं रक्षेत् पापानाम्भविनाशिनी । दिशं रौद्रीमव्यापा बत्रुद्राणी रुद्ररूपिणी । ऊर्द्ध्वं ब्रह्माणी मे रक्षेदधस्ताद्वैष्णवी तथा । एवं दशदिशो रक्षेत् सर्व्वं भोभुवनेश्वरी ॥ ४ ॥ तत्पदं पातु मे पादं जङ्घां मे सवितुःपदम् । वरेण्यं कटिदेशं नाभिं भर्गस्तथैव च ॥ ५ ॥ देवस्य पातु हृदयं धीमहीतिगलं तथा । धियोयइति मे नेत्रं नःपादन्तु ललाटकम् । ६ । एवं पादादिमुर्द्धान्तं ममपातु प्रचोदयात् । इदन्तु कवचं पुण्यं हत्याकोटिविनाशनम् । चतुःषष्टिकलाविद्या सर्व्वपापविनाशिनी । जपारम्भे च गायत्रीज पान्ते कवचं पठेत् । गोस्त्रीब्रह्मवधादीनि मित्रद्रोहादिपातकैः । मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः परं ब्रह्माधिगच्छति । १ । इति ब्रह्मनारदसंवादे गायत्रीकवचम् । २ । * । अस्मिन् कवचेऽन्तप्रणवन्यासो* नोक्तः पूर्व्वं कवचेऽस्ति * तेनाबि नापयन्ते प्रणवं गायत्री* जपःकर्त्तव्य इति चेन्न ॥ २ ॥ सार्व्वेषामेव मन्त्राणां *प्रणवपुटितत्वमन्तरेण* जपो विहि तःप्रणव*पटितत्वं विना मन्त्रःस्खलितःस्यात्॥२॥ यथोभयतः सेतुं विना नदीस्खलन्ती स्यात् * तदुक्तं कालीपुरा णे हि * भगवताशिवेन तद्यथा ॥ ३ ॥ मन्त्राणां प्रणवः सेतुस्तत्सेतुःप्रणवः स्मृतः । चरत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥ १ ॥ अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् समुद्धृत्य प्रणवं निर्म्ममे पुरा ॥ २ ॥ सत्द्रात्तौ ब्राह्मणानां प्रायः स्यादनुदात्तकः । प्रचिरं शूद्रजातानां मनसापि तदाचरेत् । ३ । द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्व्वकर्म्मणि । चतुर्द्दशः स्वरोयोऽसौ औकारसंज्ञकः ॥ सचानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते । निःसेतु सर्व्वयातोयं क्षणान्निम्नं विसर्पति । मन्त्रस्तथैव निःसेतुःक्षणात् क्षरति यज्वना म् । तस्मात् सर्व्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णा द्विजादयः । पार्श्वयोः सेतुमोंदाय जपकर्म्म समाचरेत् ॥ शूद्राणामादिसे तुर्वा द्विसेतुर्वा यथेच्छया ॥ द्विसेतवःसमाख्याताः द्विजातीनाञ्च सर्व्वदा ॥ इति ॥ जपे मन्त्रस्यादावन्ते च *

प्रणवं कुर्य्यान्नपादान्दि*दीं मनवादीसात् ॥ १ ॥ यत्रमन्त्रे प्रणवमादावस्ति*तत्रसैवर्थं नापरः* प्रणवः*पूर्व्वं कर्त्तव्यः सएवसेतुःस्यात् ॥ २ ॥ ० ॥ गायत्री तु शक्तिर्न्नः* तस्यामन्वत्वादियञ्च*गायत्रीवाच्यते नच*गायत्री छन्ददं ॥ ३ ॥ तर्हि किं शक्तिमन्त्रजपवत्करः*मालायां गायत्रीजपेत् ॥ ४ ॥ नैवं जपप्रकारोच्यत्त*स्तास्ना सारतन्त्रे द्वादश*पटले योगिनीतन्त्रे च*तद् यथाऽत्रैवप्रदर्श्यते ॥ ५ ॥ पुंमन्त्रप्रजपेद्दे वि*प्रिवसच्चवमालया। चक्रमन्त्रं विनादेवि गायत्रीन्तुविनातया ॥ ६ ॥ शक्तिमन्त्रं जपेद्देवि शक्तिसच्चवमालया। गायत्रीं प्रजपेद्देवि प्रियसच्चवमालया ॥ ७ ॥ गायत्र्यास्तुजपःशस्तः सर्व्वदाकरमालया। इति ॥ ८ ॥ करमालाचोक्ताग्द्ध* स्निर्व्वा णतन्त्रे षष्टितमपटले *तद्धमयाप्रदर्श्यते ॥ १ ॥ अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेणच। प्रादक्षिण्यान्मच्च यानिजपेद्दशसुपर्व्वसु ॥ २ ॥ पर्व्वद्वयन्तुतर्ज्जन्यामेरुन्तविद्धिपार्व्वति। पर्व्वत्रयमनामायाःकनिष्ठायाःपर्व्वत्रयं। पर्व्वत्रयं मध्यमायास्तर्ज्जन्यामूलपर्व्व च। करमालासमाख्याताशक्तिमन्त्रजपेत्वियम्। अष्टकजोजपेदेवि शक्ति मन्त्रसावक्रमः। अनामामूलमारभ्यकनिष्ठादिक्रमे शिवे। मध्यमामूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसुशङ्करि ॥ ० ॥ तिस्रो ऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणीमध्यमाचोर्द्ध पर्व्विका। पर्व्वद्वयं मध्यमायाजपकाले विवर्जयेत् ॥ अनामामध्यमारभ्याकनि ष्ठादिक्रमेणच। प्रादक्षिण्यात्तु पुंमन्त्रं जपेद्दशसुपर्व्वसु ॥ अनामामूलमारभ्याकनिष्ठादिक्रमेणच ॥ तर्ज्जनीम ध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वाष्टधाजपे ॥ इति ॥ ० ॥ पश्चादेदमधीयतइत्य*पाकर्म्मानन्तरं वेदमात्र*मुत्सर्गानन्तरं वेद* वेदाङ्गादिकं यथोक्तं ॥ १ ॥ १२५ ॥

पशुमण्डूकमार्ज्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः। अन्तरागमनेविद्यादनध्यायमहर्न्निशम् ॥ १२६ ॥

पश्चितादि ॥ १२६॥ अध्यापकाध्यापयोरन्तरा*मध्येतोगवादिपश्वादिभि*र्गमने तदहर्निशं*मनध्यायं विद्यादिति ॥ १ ॥ ० ॥ १२६ ॥

द्वावेवबर्ज्जयेन्नित्यमनध्यायौप्रयत्नतः। स्वाध्यायभूमिञ्चाशुद्धामात्मानञ्चाशुचिंद्विजः ॥१२७॥

द्वावेतादि ॥ १२७ ॥ ० ॥ नित्यं स्वाध्याये ऽनध्यायावेतौ धीना*स्तौद्यक्तं तत्वलक्षणा*ममैधावस्तूपक्षताः* स्वाध्यायभूमिमात्मान* श्याश्चिं स्वस्यांशुचिलम् ॥ १ ॥ इतिद्वावेवानध्यायौ * द्विजःप्रयत्नतोवर्जयेत्*न्त्वन्यान ध्यायानित्येते*नध्यायाउक्ताःशेषाश्च*संहितान्तरेद्रष्टव्याः ॥ २ ॥ ० ॥ १२७ ॥ ० ॥

अमावस्यामष्टमीञ्चपौर्णमासीं चतुर्द्दशीम्। ब्रह्मचारीभवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातकोद्विजः ॥१२८

अथापरं*चसद्वृत्तमाहामावास्यामित्यादि ॥ १२८ ॥ स्नातकोगृहस्थोद्विजो*भार्य्यायाऋतावनृतावपिनित्य* ममावास्याष्टमीपौर्ण * मासीचतुर्द्दशीषु ब्रह्मचारीस्यात् ॥ २ ॥ ब्रह्मचर्य्यं मनोवाक्कायकृत * मैथुनवर्ज्जनमुक्तम ॥ ३ ॥ ० ॥ १२७ ॥

नस्नानमाचरेद्भुक्त्वानातुरोनमहानिशि। नवासोभिःसहाजस्नंनाविज्ञाते जलाशये ।१२९

नस्नानमित्यादि ॥ १२९ ॥ स्नातकोद्विजोभुक्त्वा * स्नानमाचरेन्नातुरः* स्नानमाचरेन्नमहा*निशिचस्नान माचरे*दनावचन्द्रोपरागात् ॥ १ ॥ पराशरेणचोक्तंहि * महानिशातुविज्ञेयामध्यमप्रहरद्वयं । प्रदोषपश्चिमौयामौदिनवत्स्नानमाचरेत् ॥ १ ॥ दिवाकरकरैःपूतंदिवास्नानंप्रशस्यते । अप्रशस्तंनिशिस्नानंराहोरन्यत्रदर्शनात् ॥ २ ॥ मरुनीवसवोरुद्राआदित्याश्चादिदेवताःसर्व्वेसोमेविलीयन्तेतस्मात्स्नानन्तुतद्ग्रहे इति ॥३॥ तेनराहुदर्शनादन्यत्रमहा*निशायांकामास्नानंनकुर्य्यात्*पुनर्नैमित्तिकस्नानं*तदुक्तंहिद्वेवलेन ॥ ४ ॥ महानिशाविज्ञेयामध्यस्थंप्रहरद्वयम् । तस्मिन्स्नानंनकुर्व्वीतकाम्यंनैमित्तिकादृते इति ॥ ५ ॥ वासोभिर्बहुभिः सह*नस्नानमाचरेन्नचाजस्रंस्नान*माचरेन्नापाविज्ञाते*जलाशयेस्नानमाचरेत् इति ॥ १ ॥ ० ॥ १२९ ॥

देवतानांगुरोराज्ञःस्नातकाचार्य्ययोस्तथा ।नाक्रामेत्कामतश्छायांबभ्रुणोदीक्षितस्यच १३०

देवतानामित्यादि ॥ १३० ॥ गुरोर्मातापिताजातकर्म्मादिकृत् * मध्वतिर्यःकश्चित्तस्य * राज्ञःक्षत्रियभूपतेः ॥ १ ॥ स्नातकस्यादिस्नुतब्रह्मचर्य्यास्य * अतिलाघ्व्हस्यैभवतितस्य* उपनीयवेदमध्या*पयतिसआचार्य्यस्तस्य ॥ २ ॥ बभ्रुणाउद्दीनामायो*नकुलाकृतिर्जन्तुविशेषस्तस्य*यज्ञेदीक्षितस्यछायां*कामतोनाक्रामेन्नोल्लङ्घये दिति ॥ ३ ॥ ० ॥ १३० ॥ ० ॥

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे चश्राद्धंभुक्त्वाचसामिषम्। सन्ध्ययोरुभयोश्चैवनसेवेतचतुष्पथम् १३१

मध्यन्दिनइत्यादि ॥ १३१ ॥ सामिषंश्राद्धंभुक्त्वा* मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे *सन्ध्ययोरुभयोश्च*चतुष्पथंनसेवेत इति ॥ १ ॥ ० ॥ १३१ ॥ ०

उद्वर्त्तनमपस्नानंविण्मूत्रेरक्तमेवच। श्लेष्मनिष्ठ्युतवान्तानिनाधितिष्ठेत्तुकामतः ॥ १३२ ॥

उद्वर्त्तनमित्यादि ॥ १३२ ॥ उद्वर्त्तनादीनिकामतोद्विजो*नाधितिष्ठेन्नतदुपरितिष्ठेत्* गात्रमलापकर्षणार्थन्तुयत् ॥ १ ॥ हविद्रादिद्रव्यं पिष्ट्वा * तेनगात्रमुद्घृष्यते *तदुत्सानमुद्वर्त्तनम् ॥ २ ॥ अपस्नानंयत्स्नात्वाऽपस्नाजति*तत्स्नानोदकतायास्य*स्थानंविण्मूत्रेरक्तञ्च* निष्ठिपंश्लेष्माणंतथा*निष्ठ्युतंचर्व्वितद्रन्त* काष्ठादिकं वान्तमुद्गीर्णं ॥ २ ॥ ० ॥ १३२ ॥ ० ॥

वैरिणंनोपसेवेतसहायञ्चैववैरिणः। अधार्म्मिकंतस्करञ्चपरस्यैवचयोषितम् ॥ १३३ ॥

वैरिणमित्यादि ॥ १३३ ॥ नवैरिणमुपसेवेत*वैरिणःसहायञ्चनोप * सेवेतनाधार्म्मिकमुप* सेवेतनतस्करञ्च ॥ १ ॥ परस्यच*योषितंनै*वोपसेवे*तेतिक्रमात् ॥ १ ॥ ० १३३ ॥ ० ॥

नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥

नहीत्यादि ॥ १३४ ॥ हि यस्मादिह लोके स्व*लोकेदृशमनायुष्यं न*किञ्चनापरं विद्यते * पुरुषस्य यादृशमन्तु*परदारोपसेवनमनायुष्यं न ॥ १॥०॥१३४ ॥ ० ॥

क्षत्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणञ्च बहुश्रुतम् । नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ १३५ ॥

क्षत्रियञ्चैवेत्यादि ॥ १३५ ॥ भूष्णुर्भूतिमान् कश्चिदपि*कदाचन कृशान् दुर्बला * नपि क्षत्रियादीनन्नैवाव*मन्येत कस्मादित्यत आह ॥ १ ॥ ० ॥ १३५ ॥

एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् । तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

एतत्त्रयं हीत्यादि ॥ ० ॥ १३६ ॥ ० ॥ हि यस्मादेतत्त्रयं क्षत्रियः सर्पो*बहुश्रुतब्राह्मणश्चावमानितः*कालेऽपि प्रायो निर्दहे * न्निःशेषेण विनाशयेत् ॥ १ ॥ तस्मादेतत्त्रयं नित्यं * बुद्धिमान् सर्व्वो जनोन * कदाचिदवमन्येत ॥ २ ॥ ० ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्व्वाभिरसमृद्धिभिः । आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् १३७

नात्मानमित्यादि ॥ १३७ ॥०॥ पूर्व्वाभिः पूर्व्वमसमृद्धिभिर्धना*भावैरात्मानं नैवाव * मन्येतामृत्योस्तु*श्रियं समृद्धिमन्विच्छेत् ॥ १ ॥ एनान्तु समृद्धां श्रियं *दुर्लभां चेष्टाभिरलभ्यां *नकदापि हि मन्येत ॥ २ ॥ ० ॥ १३७ ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः ॥ १३८ ।

सत्यमित्यादि ॥ १३८ ॥ सर्व्व एव जनः सर्व्वमेव जनं *सत्यमेव प्रियमेव*ब्रूयान्नत्वप्रियं सत्यं *ब्रूयान्न प्रियमनृतं *ब्रूयादेष सनातनो धर्म्मः ॥ १ ॥ ० ॥ १३८ ॥

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् । शुष्कवैरं विवादञ्च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ १३९ ॥

भद्रमित्यादि ॥ १३९ ॥ सर्व्वत्रैव वक्तव्ये प्रतिवचने *भद्रं भद्रमिति ब्रूया*दथवा भद्रमेवेत्यवधारणे *प्रतिवचनं वदेत् शुष्कवैरं निष्प्रयोजनं शत्रुत्वं *केनापि जनेन सह * कोऽपि न कुर्य्यात् * शुष्कञ्च * विवादं केनापि सह कोऽपि कुर्य्यात् ॥ २ ॥ ० ॥ १३९ ॥ ० ॥

नातिकल्यं नातिसायं नाभिमध्यन्दिने स्थिते । नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ १४०

नातिकल्यमित्यादि ॥१४०॥ अतिकल्यमतिप्रत्यूषकाले *नगच्छेन्न चातिसायं काले गच्छे *दतिमध्यन्दिने स्थिते नैव गच्छेत् ॥ १ ॥ अज्ञातेन स्वभावतो*व्यवहारतः कुलतो * योनज्ञातस्तेन सह*नगच्छेन्नैवैको गच्छे * न्नवृषलैर्वहुभिस्तु सह गच्छेत् ॥ २ ॥ ० ॥ १४० ॥ ० ॥

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोऽधिकान् । रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

हीनाङ्गानित्यादि ॥ १४१ ॥ हीनाङ्गादीन् जनान् कोपि * नाक्षिपेन्नतयोक्ताव * परिहासादिनापिनभाषेत १ ॥ ० ॥ १४१ ॥ ० ॥

नास्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टोविप्रगोब्राह्मणानलान् । नचापिपश्येदशुचिः स्वस्थोज्योतिर्गणान्दिवि ॥ १४२ ॥

नस्पृशेदित्यादि ॥ १४२ ॥ विप्रोविप्रादिर्वोच्छिष्टयुक्तःसन् * गोब्राह्मणानलान्पाणिनानस्पृशे * नवाशुचिःसन्स्वस्थो * दिविज्योतिर्गणान् पश्येत् ॥ १ ॥ ० ॥ १४२ ॥ ० ॥ गोब्राह्मणानलानामशुचिना * स्पर्शने प्रायश्चित्तमाह * स्पृष्ट्वैतानित्यादि ॥ ० ॥ १४३ ॥

स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिःप्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणिचैवसर्वाणिनाभिंपाणितलेनतु ॥ १४३

अशुचिर्द्विजएतान् गो * ब्राह्मणानलान् पाणिना * स्पृष्ट्वाद्भिःप्राणानिन्द्रियाण्युपस्पृशेत् ॥ १ ॥ अद्भिस्सर्वाणिगात्राण्युपस्पृशे * दद्भिःपाणितलेन * नाभिमुपस्पृशेदिति ॥ २ ॥ ० ॥ १४३ ॥ ० ॥

अनातुरःस्वानिखानिनस्पृशेदनिमित्ततः । रोमाणिचरहस्यानिसर्वाण्येवविवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

अनातुर इत्यादि ॥ १४४ ॥ अनातुरोविप्रादिरनिमित्ततः * स्वानिखानीन्द्रियाधिष्ठानानिनैव * स्पृशेदातुरस्तु स्पृशे * न्निमित्ततस्त्वनातुरः ॥ १ ॥ रहस्यानि गुह्यानिलोमानिसर्वाणि * णो वस्पर्शनेविवर्जयेत् * कश्चिद्दानच्छेदयेत् ॥ १ ॥ ० ॥ १४४ ॥ ० ॥

मङ्गलाचारयुक्तःस्यात्प्रयतात्माजितेन्द्रियः । जपेच्चजुहुयाच्चैवनित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

मङ्गलाचारेत्यादि ॥ १४५ ॥ विप्रादिर्मङ्गलाचारयुक्तःस्यात् * प्रयतात्माजितेन्द्रियःसन् जप्यं जपेदतन्द्रितःमन्नग्निं * जुहुयात्स्वानग्राहयः ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥ १४५ ॥ ० ॥

मङ्गलाचारयुक्तानांनित्यञ्चप्रयतात्मनाम् । जपतांजुह्वतांचैवविनिपातोनविद्यते ॥ १४६

मङ्गलेत्यादि ॥ १४६ ॥ मङ्गलाचारयुक्तानां द्विजानां * नित्यं प्रयतात्मनाञ्च * नित्यं गायत्रीं जपतां * नित्यमग्निहोत्रंजुह्वतां * विनिपातोनाशोनास्ति ॥ १ ॥ ० ॥ १४६ ॥ ० ॥

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यंयथाकालमतन्द्रितः । तंह्यस्याहुःपरंधर्ममुपधर्मोऽन्यउच्यते ॥ १४७ ॥

वेदमित्यादि ॥ १४७ ॥ द्विजोयथाकालमतन्द्रितएव * वेदमेवनित्यमभ्यसेद्यस्माद्धि * द्विजस्यतं वेदाभ्यासं * परंधर्ममाहुर्धर्मज्ञाः ॥ १ ॥ वेदाभ्यासादन्योधर्मस्त्वस्यद्विज * स्योपधर्मएवोच्यते ॥ २ ॥ ० ॥ १४७ ॥ ० ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च। अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्व्विकीम ॥ १४८

वेदाभ्यासेनेत्यादि ॥ १४८ । द्विजो हि सततं वेदाभ्यासेन* शौचेन तपसा भूतानामेव* चाद्रोहेण पौर्व्विकीं *जातिं स्मरति तद्यथा ॥ १ ॥ ० ॥ १४८ ॥ ० ॥

पौर्व्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः। ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४९

पौर्व्विकीमित्यादि । १४९ । पौर्व्विकीं जातिं जन्म संस्मरन् द्विजः* पुनर्ब्रह्मैवाभ्यसते* तञ्च स्वस्मिन् लात् । १ । पुनर्ब्रह्माभ्यासेनाजस्रं वेदाना* मभ्यासेनानन्तं सुखं* स च द्विजः खल्वश्नुते । २ । ० । १४९ । ० ।

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्व्वसु नित्यशः। पितृंश्चैवाष्टकास्वर्च्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥ १५०

सावित्रानित्यादि । १५० । ० । पर्व्वसु नित्यं नित्यं सावित्रान्* सवितृदेवतान् शान्तिहोमान्* कुर्य्यात् तथाष्टकासु पितृ*नन्वष्टकास्वर्च्चयेत् ॥ १ ॥ ० । १५० ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्। उच्छिष्टान्नं निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१

दूरादित्यादि । १५१ आवसथादग्निगृहात्* दूरान्मूत्रं समाचरेत्* तदावसथाद्दूरात्* पादप्रक्षालनं कुर्य्यात् । १ । तदावसथाद्दूरादेवोच्छिष्टान्नं* प्रक्षेपणं समाचरेत्* भार्य्यायां निषेकं च* तदावसथाद्दूरे समाचरेदिति । २ । ० । १५१ । ० ।

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्। पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥ १५२ ॥

मैत्रमित्यादि । १५२ । मैत्रादिकर्म्म पूर्व्वाह्ण* एव कुर्व्वीत तत्र मैत्रमिति* पायोर्म्मित्रमधिष्ठातृ* देवतं तेनाधिष्ठितत्वान्मित्रस्तु पायुस्तस्य कर्म्म पुरीषविसर्गो* मैत्रं कर्म्म तच्च मौनी भूत्वा पूर्व्वाह्णे कुर्य्यात्* तदुक्तमविसंवादितायाम् ॥ २ ॥ पुरीषे मैथुने होमे प्रस्रावे दन्तधावने। स्नानभोजनजप्येषु सदा मौनं समाचरेत् ॥ ३ ॥ यस्तु संवत्सरं पूर्णं भुङ्क्ते मौनेन सर्व्वदा। युगकोटिसहस्रेषु स्वर्गलोके महीयते इति ॥ ४ ॥ पुरीषोत्सर्गात् परं च* शौचविधानं दक्षेण* यदुक्तं तत् प्रदर्श्यते ॥५ ॥ शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ ६ ॥ अशौचाद्धि वरं बाह्यं बाह्यादाभ्यन्तरं वरम्। उभाभ्याञ्च शुचिर्यस्तु स शुचिर्नेतरः शुचिः ७ ॥ एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा। उभयोः सप्त दातव्या मृदस्तिस्रस्तु पादयोः ॥ ८ ॥ गृहस्थशौचमाख्यातं त्रिष्वन्येषु यथाक्रमम्। द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्थस्य चतुर्गुणम् ॥ ९ ॥ अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका

स्मृता॥ द्वितीयाचतृतीयाचतदर्द्धः परिकीर्त्तितः ॥ १०॥ लिङ्गेऽप्यत्रसमाख्याता त्रिपर्व्वो पूर्य्यतेयया। एतच्छौचं गृहस्थस्य मां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। ११ ॥ त्रिगुणन्तुवनस्थानां यतीनाञ्चचतुर्गुणम्॥ दातव्यमुदकं तावन् दभावोयदाभवेत् ॥ १२ ॥ मृदाजलेनशुद्धिःस्यान्नक्लेशोनधनव्ययः। यस्यशौचेपिशैथिल्यं चित्तं तस्यपरीक्षितम् १३ ॥ अनादेयंहिवाशौचं रात्रावनहिधीयते। अनत्यापत्तुविप्राणामनादेयव्हानापदि ॥ १४ ॥ दिवोदितस्य शौचस्यरात्रावर्द्धं विधीयते। तदर्द्धं मातुरस्याहुस्त्वरायां मार्गमध्वनि ॥ १५ ॥ न्यूनाधिकं नकर्त्तव्यं शौचे शुद्धिमभीप्सता। प्रायश्चित्तेनयुज्यते विहितातिक्रमे कृते इति ॥ १६ ॥ प्रसाधनं देहमलापहरणं * तथाकेशादिविन्यासकरणं चस्नानं दिवास्नानं नप्रातःस्नानं ॥ १७ ॥ प्रातर्हि स्नात्वा दिवोरात्रिदण्डे * सन्ध्योपासनं कुर्य्यादित्यभिहितं *तस्य तु प्रातःस्नानकालीनत्वं ॥ १८ ॥ प्रातःस्नानकालस्यादिनत्वाभावात्*नपूर्व्वाह्ने प्रातःस्नानं* तर्हि किं तद्दिवास्नानं ॥ १९ ॥ तस्यपूर्व्वाह्णे विधानं* दक्षोक्तयामार्द्धकता*वचनेनविरुध्यते। २० ॥ तद्वचनन्तिदमुक्तं *चतुर्थेचतथाभागे*स्नानार्थं मृदमाहरेत्* तिलपुष्पकुशादीनि*स्नानञ्चाकृत्रिमे जले इति ॥ २१ ॥ तस्य तु पूर्व्वाह्णेहद्विधविभक्त*दिनस्यपूर्व्वार्द्धेऽप्याद्येपूर्व्वाह्णापराह्णे च*त्रिविधाविभक्तस्य ॥ २२ ॥ इति ॥ देवतानाञ्च पूजनं *पूर्व्वाह्ण एवकुर्व्वीतेति* तर्हि किं मध्याह्नं यावत्कुर्व्वीत ॥ २३ ॥ नैवं मेत्रकर्म्मादीनां त्रिकालः*मामानात्तोऽर्द्धदिनपर्य्यन्तमुक्त*स्तत्रविशेषविधिना * यथास्वकालोमतुनाविवक्षितः ॥ २४ ॥ तर्हि प्रत्यूषस्यमलकर्म्मतच्च*दन्तधावनञ्चप्राक्प्रातःस्नानादुक्तं* तत्कथं पूर्व्वाह्ण एवेत्युपपद्यते ॥ २५ ॥ सतामेतत्रात्रेःशेषयामं हित्वित्येतत्रापिशेषयामार्द्धकालादिनमेवोक्तं हि*त्रियामां रजनीं प्राहुरिति ॥ २६ ॥ तस्मात्स्नानं प्रातःस्नानं *मध्याह्नस्नानञ्चयथोक्तकाले*पूर्व्वाह्ण एवकुर्व्वीत ॥२७ ॥ पूर्व्वाह्णश्चार्द्धदिनपर्य्यन्तं द्विधा*विभक्तस्यदिवसस्य*नतु त्रिधाविभक्तस्यमध्याह्नकालपर्य्यन्तं *नचाद्यदण्डपर्य्यन्तं ॥ २८ ॥ दिनस्यचतुर्थभागे * दक्षेणदिवास्नानस्योक्तं* स्तत्रयथोक्तकाले च*दशदण्डकालपर्य्यन्तं*देवतानां पूजनमितिनिर्णयं ॥ २९ ॥ ०॥ देवताचयद्यप्यभीष्टास्यात् *सातदातस्यपूजाऽस्या*दशदण्डाभ्यन्तरएवानात्र *विशेषविधानादिति ॥ ३० ॥ एतेनान्यत्रशास्त्रे विहितदैवदृष्टदेवतापूजनमुक्तं*तत्सर्व्वं मनुनानुमतं ज्ञेयं ॥ ३१ ॥ तद्यथायाज्ञवल्क्यसंहितायां *विनायकपूजनमुक्तं *तदत्र प्रदर्श्यते ॥ ३२ ॥ विनायकः कर्म्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः। गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ ३३ ॥ तेनोपसृष्टोयस्तस्यलक्षणानिनिबोधत। स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्चपश्यति ॥ ३४ ॥ काषायवाससश्चैवक्रव्यादांश्चाधिरोहति। अन्त्यजैर्गर्द्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ ३५॥ व्रजन्नपितथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः। विमनाविफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ ३६ ॥ तेनोपसृष्टोलभते नराज्यं राजनन्दनः। कुमारीनच भर्त्तारमपत्यं नचगर्भिणी ॥ ३७ ॥ आचार्य्यत्वं श्रोत्रियश्चनशिष्योऽध्ययनं तथा। वणिग्लाभं नचाप्नोतिकृषिंचैव कृषीवलः ॥ ३८ ॥ स्नपनं तस्यकर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम्। गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ॥ ३९ सर्व्वौषधैः सर्व्वगन्धैः प्रलिप्तशिरसस्तथा। भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्या द्विजाः शुभाः ॥ ४० ॥ अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात् सङ्गमाद्ध्रदात्। मृत्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुञ्चाप्सु निक्षिपेत् ।।४१ ॥ याआहृता एकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्ह्रदात्। चर्म्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा। ४२ ॥ सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतं। तेनत्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ ४३ ॥ भगन्ते वरुणोराजाभगं सूर्य्यो बृहस्पतिः।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ ४४ ॥ यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि । ललाटे कर्णयोरक्ष्णोराप स्तद्घ्नन्तु सर्वदा ॥ ४५ ॥ स्नातस्य सार्षपं तैलं स्रुवेणौडुम्बरेण च । जुहुयान्मूर्द्धनि कुशान् सव्येन परिगृह्य च ॥ ४६ ॥ मितश्च सम्मितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ । कूष्माण्डो राजपुत्रश्च तान्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ ४७ ॥ नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ॥ दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ ४८ ॥ कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च । मत्स्यान् पक्वांस्तथैवामान् मांसमेतावदेव तु ॥ ४९ ॥ पुष्पं चित्रं सुगन्धञ्च सुराञ्च त्रिविधामपि । मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवैण्डेरकास्रजः । ५० ॥ दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समोदकम् । एतान् सर्व्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥ ५१ ॥ विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ॥ दूर्व्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥ ५२ ॥ रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्व्वान् कामांश्च देहि मे ॥ ५३ ॥ ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्याद्वस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥ ५४ ॥ एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः । कर्म्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ ५५ ॥ आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्व्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥ इत्यादि ॥ ० ॥ विष्णुसंहितायां विष्णु*पूजनमुक्तं तदत्र*प्रदर्श्यते तद्यथा ॥ ५७ ॥ ०॥ अथातः सुस्नातः प्रक्षालितपाणि*पादः शुचिर्बद्धशिखो *दर्भपाणिः स्वाचान्तश्च ॥ ५८ ॥ प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविष्टो* ध्यानी देवतां पूजयेत् ॥ ५९ ॥ स्वाचान्तो देवताचार्यां * स्थिरां वा भगवन्तमनादिनिधनं *वासुदेवमभ्यर्च्चयेत् ॥ ६० ॥ अश्विनोः प्राणस्त्वेते इति*कौचक्कौयमन्त्रेणाष्टया जीवमा*भगवतो जीवादानं कृत्वा ॥ ६१ ॥ युञ्जते मन इत्यनुवाकेनावाहनं कृत्वा* जानुभ्यां पाणिभ्यां शिर*सा च नमस्कारं कुर्य्यात् ॥ ६२ ॥ आपो हि ष्ठेति तिसृभि*रर्घ्यं निवेदयेत्*हिरण्यवर्णा इति* चतसृभिः पाद्यं ॥ ६३ ॥ शन्न आपो धन्वन्या*इत्याचमनीयम् इद* मापः प्रवहतेति स्नानीयम् ॥ ६४ ॥ रथे अक्षेषु वृषभ वाजा इत्यनुलेपनालङ्कारौ* युवा सुवासा इति वासः ॥ ६५ ॥ पुष्पवतीरिति पुष्पं* धूरसि धूर्व्वेति धूपं* तेजोऽसि शुक्रमिति दीपं ॥ ६६ ॥ दधिक्राव्ण इति मधुपर्कं * हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिर्नैवेद्यं ॥ ६७ ॥ चामरव्यजनमालाच्छत्रयानासनं तथा । सावित्रेणैव तत्सर्व्वं देवाय विनिवेदयेत् ॥ ६८ ॥ एवमभ्यर्च्य जपेत् सूक्तं पौरुषं ततः । तेनैव जुहुयाद्राजा यदिच्छेच्छाश्वतं पदं ॥ ६९ ॥ इति वासुदेवार्च्चनं ॥ ० ॥ अथ शिवपूजनमुक्तं कालीपुराणे *वेतालभैरवौ प्रति * महर्षिणा वशिष्ठेन ॥ ७० ॥ ० ॥ तेजोमयः सदा शुद्धो ज्ञानामृतविवर्द्धितः । जगन्मयश्चिदानन्दो गौरब्रह्मस्वरूपधृक् । ७१ । महादेवो महामूर्त्तिर्महायोगयुतः सदा । यावन्तितस्य रूपाणि तानि कोऽपि न हि क्षमः । ७२ ॥ किन्तु यैरिह रूपैस्तु विचरत्येष शङ्करः । तेषां यन्मन्त्रज्ञानं गम्यं तत्तथ्यं त्रिगदामि वाम् ॥ ७३ ॥ प्रथमं शृणुत मन्त्रं ततोऽनुध्यानगोचरम् । ततः क्रमं तु पूजायाः क्रमाद्भिन्नन्नरर्षभौ ॥ ७४ ॥ समस्तानां स्वराणां तु दीर्घा ये प्राक् सबिन्दुकाः । ऋद्धिभूताः सार्द्धचन्द्राक्षपान्ते नाति संहिताः । ७५ । एभिः पञ्चाक्षरैर्मन्त्रैः पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितः ॥ क्रमात् सम्पदसन्दोह नादगौरवसंज्ञकाः ॥ ७६ ॥ प्रसादस्तु भवेच्छेषः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । एकैकेन तथैकैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥ ७७ ॥ एकं समुद्दितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् । सम्पदादिषु मन्त्रेषु प्रसादस्तु प्रशस्यते । ७८ । शम्भोः प्रसादनेनैव यस्माद्दत्तस्तु मन्त्रकः । तेन प्रसादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिसत्तमैः ॥ ७९ । तस्मात् सर्व्वेषु मन्त्रेषु

प्रासादः प्रीतिदःपरः । आमोदकारकः शम्भोमन्त्र सम्मदउचाते ॥ ८० ॥ मनःप्रपूरणाज्ञायसन्दोहः परिकीर्त्तितः । आकर्षकोभवेन्नादोगुरुत्वाद्गौरवाह्वयः ॥ ८१ ॥ एतद्वास्तं समस्तञ्चमन्त्रं शम्भोः प्रकीर्त्तितं । पञ्चाक्षरं चयन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रमप्रकीर्त्तितं । श्रुणु तेनैवमन्त्रेण आराधयतमीश्वरं ॥ ८२ ॥ मन्त्रोद्धारेसमस्तानां स्वराणान्तु* ऋकारद्वयशून्या*दीर्घाशिषाइति पञ्च* ऊ ए ऐ ओ औ तेपुनःसविन्दुकाः ॥ ८३ ॥ ऊं एं ऐं ओं औं भवन्तितेपुनः* साईचन्द्राश्च ऊँ एँ ऐँ ओँ औँ याः*स्ते चोपान्त्योनातिसंहिता इति*ओ ङ्कारेणातिसंहिताःपुटिताः ॥ ८४ तेक्रमेणामम्र इसन्दोहमाद*गौरवप्रमादसंज्ञाः*पञ्चवक्त्रस्य शिरसा*खलुकैकवक्त्रस्यैकैकमन्त्रं ॥ ८५ ॥ पश्चिमवक्त्रस्य ऊँ मन्त्रमुत्तर*वक्त्रस्य एँ दक्षिण वक्त्रस्य ऐँ पूर्व्ववक्त्रस्य ओँ ऊर्द्ध्व वक्त्रस्य औँ ॥ ८६ ॥ इतिपञ्चभिर्वीजैश्चैकं मन्त्र*मितिव्यस्तं समस्तञ्च*पञ्चवक्त्रस्यमन्त्रं परिकीर्त्तितम् ॥ ८७ ॥ अथध्यानमाहयथा *ध्यानं च शृणुवक्ष्यामि समग्रं वेतालभैरव ॥ ८८ ॥ पंचवक्त्रं महात्मानं जटाजूटविभूषितम् । चारुचन्द्रकलायुक्तमूर्द्धिवार्यातौघसङ्कुलं । व्याघ्रभिर्दर्शमिर्युक्तं व्याघ्रचर्माम्बरधरं । कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितं ॥ ९० किरीटवन्धनं व्याघ्रभूषणं चभुजङ्गमान् । विभ्रन्तं सर्व्वगात्रे षुजग्नीतसूर्य्यार्पितरोचिषं ॥ ९१ ॥ भूतिसंलिप्तसर्व्वाङ्गमेकैकवदनेत्रिभिः । नेत्रैस्तुपंचदशभिर्ज्योतिषाङ्भिर्विराजितम् ॥ ९२ ॥ दशभीपरिसंख्यन्तु गजकृत्तिपरिच्छदं । सद्योजातं वामदेवमघोरं चततःपरं ॥ ९३ ॥ ततपुरुषं तथेशानं पंचवक्त्रं प्रकीर्त्तितं । सद्योजातं भवेद्वक्त्रं शुद्धं स्फटिकसन्निभं ॥ ९४ ॥ पीतवर्णं तथासौम्यं वामदेवं मनोहरम् । नीलवर्णमघोरन्तु दंष्ट्रातीव विवर्द्धितम् ॥ ९५ ॥ वक्त्रं ततपुरुष देवं दिव्यमूर्त्तिमनोहरम् । श्यामलं चतथेशानं सर्व्वदेवशिरात्मकम् ॥ ९६ ॥ चिन्तयेत् पश्चिमेत्वाद्यं द्वितीयन्तुतथोत्तरे । अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वेततपुरुषं तथा ॥ ९७ ईशानमध्यतोध्येयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः । शक्तिं त्रिशूल खट्टाङ्गवरदाभयदं शिवं ॥ ९८ ॥ दक्षिणेषुच हस्तेषु वामेषु पिततःशृणु । अक्षसूत्रं वीजपूरं भुजगं डमरुतूपलम् ॥ ९९ ॥ अष्टैश्वर्य्यसमायुक्तं ध्यायेत्तु हृदि शिवं । एवं विचिन्तयेध्याने महादेवं जगत्पतिम् ॥ १०० ॥ चिन्तयित्वाद्वारपालान् गणेशादीन् प्रपूजयेत् । विशुद्धिं पंचभूतानां चिन्तयित्वाततोबुधः ॥ १०१ ॥ अष्टमूर्त्तींस्ततःपश्चात् पूजयेदष्टनामभिः । आसनानिच तस्याथपूजयेत्सकलानिव ॥ १०२ ॥ भवादीनष्टवाणि हृदैवविनियोजयेत् । नाराचमुद्रयातस्य ताडनं परिकीर्त्तितं ॥ १०३ ॥ विसर्जनं धेनुमुद्रां दर्शयित्वाविधानतः । निर्म्माल्य धारणं कुर्य्यात्सदाचण्डेश्वरंधिया ॥ १०४ ॥ मतोकं पंचभिर्मन्त्रैरङ्गानिच प्रमार्जयेत् । रुद्रादिभिरेतस्य पूर्व्वोक्तैर्नरसत्तमौ ॥ १०५ वामां रौद्रीं तथाज्येष्ठां कालीं चतदनन्तरं । कलविकरणीं चैव वलप्रमाथिनीं तथा ॥ १०६ ॥ दमनीं सर्व्वभूतानांमन्मथिनीं तथैवच । अष्टौताः पूजयेद्देवीः क्रमाच्छम्भोस्तुप्रीतये ॥ १०७ ॥ एवं शिवं पूजयित्वा ध्यानतत्परमानसः । जपेन्मालां समादायमन्त्रं ध्यात्वातथागुरुं ॥ १०८ ॥ एकं पंचाक्षरं मन्त्रमेकं प्रसादमेववा । ततसक्तमानसोजप्त्वा सर्व्वसिद्धिमवाप्स्यथः ॥ १०९ ॥ इतिवांकथितं मन्त्रं ध्यानं पूजाक्रमस्तथा । गच्छतं नाटकं शैलं तत्रबोधयतंहरम् ॥ ११० ॥ वेतालभैरवावूचतुः । पंचाक्षरस्तु मन्त्रोऽयं धृतस्त्वत्कृपयातोमुने । इत्यादिनावेतालभैरवयोर्नाटकशैलगमनं तत्रस्थण्डिलंकृत्वा शिवाराधनं ततऊर्द्ध्वप्रदेशे देवगणसहित सापर्णशिवदर्शनं ततस्तदधोभागे सरस्तीरेतयोःस्थितिः शिवाराधनंचोक्तं । ततश्चोक्तं ।

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण पूजयानौ वृषध्वजं । व्यतिचक्रामतस्तौव सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १११ ॥ निराहारौ यताहारौ हरसंन्यस्त मानसौ । तपसा निन्यतुर्वर्षसहस्रमेकवर्षवत् ॥ ११२ ॥ गतेऽब्दसहस्रे तस्वयमेव वृषध्वजः । प्रसन्नस्तु तयोर्भूत्वा प्रत्यक्षत्वमुपागतः ॥ ११३ ॥ तमुपप्रत्यक्षतो दृष्ट्वा तदा वेतालभैरवौ । वृषध्वजं तुष्टुवतुर्ध्यानगम्यं पुरःस्थितं ॥ ११४ ॥ वेतालभैरवावूचतुः ॥ ० ॥ पञ्चवक्त्रं महाकायं सर्व्वज्ञानमयं परं । संसारसारं तं शान्तं प्रणमावो वृषध्वजम् ॥ ११५ ॥ त्वं परः परमात्मा च परेशः पुरुषोत्तमः । त्वं कूटस्थो जगद्व्यापी प्रधानः परमेश्वरः ॥ ११६ ॥ रूपात्मा त्वं महात्मा त्वं तत्त्वज्ञानालयः प्रभुः । साङ्ख्ययोगालयः सर्व्वो गुणत्रयविभागभृत् ॥ ११७ ॥ त्वं नित्यस्त्वमनित्यश्च जगत्कर्त्ता लयः स्थितिः । एकानेकस्वरूपश्च शान्तश्चेता जगन्मयः ॥ ११८ निर्व्विकारी निराधारो नित्यानन्दः सनातनः । त्वं विष्णुस्त्वं महेन्द्रश्च त्वं ब्रह्मा जगतां पतिः ॥ ११९ ॥ यो रूपरूपेश्वर वर्त्तमानः संभूतिभूतो निरवग्रहश्च । काङ्क्षावतीर्णा विगतः प्रमाथो योगेश्वरो ज्ञानगतिस्त्वगम्यः ॥ १२० ॥ पर्म्मेयरूपात्मधरा धराभो भोगीन्द्र वक्षान्तरभागतन्त्वः । सूक्ष्माकरस्तत्त्वविदः प्रमाथी त्वं देवदेवः शरण्यं शरणाम् ॥ १२१ ॥ विकल्पमानः परिहीनदेहः शुद्धात्मधामा त्व गतेकविद्यः । बहिर्ग्गुणरूपः पुरुषः परात्मा त्वमिन्द्रियौघस्य विचारबुद्धः ॥ १२२ ॥ त्वं नाथनाथः प्रभवः परेषां गतिर्मुनीनां परयोगगम्यः । त्वं भूधरो भोगधरो ह्यनन्तो विश्वात्मनस्ते त्वभवन् प्रपञ्चाः ॥ १२३ ॥ ज्ञानामृतस्यन्दन पूर्णचन्द्रो मोहान्धकारस्य परः प्रदीपः । भक्तात्मजानां परमः पिता त्वं कार्य्ये च पञ्चानन रूपधारी ॥ १२४ ॥ शास्त्राखिलानां प्रथमोऽपि विद्वान् तनूनपाच्च तनुधिमरश्मिनि । त्वं ब्रह्मरूपेण करोषि सृष्टिं त्वं विष्णुरूपी सततं स्थितिं च ॥ १२५ ॥ त्वं रुद्ररूपी कल्पितयान्तं त्वत्तो न चाना ज्जगतीहरस्तु । त्वं रात्रिनाथो दिवसेश्वरश्च त्वमग्निरापः पवनो धरित्री ॥ १२६ नभस्तथात्वं ऋतुतन्त्वहोता त्वमष्टमूर्त्तिर्भवतो न चान्यत् । अनन्तमूर्त्तिस्त्विह तत्त्वभावाज्जगद्यतश्चाष्टमयीति मूर्त्तिः ॥ १२७ ॥ अनन्तमूर्त्तिः कथमन्यथा ते सङ्गाभिरूपस्य यदष्टमूर्त्तिः । त्वं त्र्यम्बकस्त्वं त्रिपुरान्तकस्त्वं त्वं शम्भुरीशः शमनो विधाता ॥ १२८ ॥ सहस्रबाहुश्च हिरण्यबाहुः सहस्रमूर्त्तिस्त्विह पंचवक्त्रः । प्रभूतनेत्रश्च षडर्द्धनेत्रः प्रभूतबाहुर्द्दशबाहुरीशः ॥ १२९ ॥ प्रभूतभोगी मितभोगयुक्तो भोगोऽत्वसारो निरवग्रहश्च ॥ १३० नित्यानित्यस्वरूपाय नित्यधामस्वरूपिणे । परतत्त्वस्वरूपाय नमस्तुभ्यं शिवात्मने ॥ १३० ॥ नान्तं लिङ्गस्य यस्यान्तं ब्रह्मणा विष्णुना तथा । तस्यावां किं विधास्यावः स्तुतिवाक्यं वृषध्वज ॥ १३१ ॥ स्वरूपं यस्य जानन्ति न देवा नापि दानवाः । बालावावां कथं तुत्वा स्तोष्यावः परमेश्वर ॥ १३२ ॥ भक्तिमात्रेण देवत्वं तवाव वृषभध्वज । कुर्व्वः प्रनामं गौरीश भूयस्तुभ्यं नमो नमः ॥ १३३ ॥ इति ओर्व्व उवाच सगरं प्रति ॥ ० ॥ इति स्तुतो महादेव इत्यादि । ततः साक्षात्स्थितं शिवं वरं ययाचाते । नित्यं यथानुगच्छाव स्तथा देहि वरं शुनौ । इति ततः शिवस्तौ मर्त्यभावापनयनपूर्व्वकदेवत्वप्रदानं कृत्वा तावुवाच ॥ ० ॥ अहं प्रीतस्तु युवयोः पार्व्वती दयिता मम । मद्भक्तं काममाकाङ्क्षा नाराधयत मीश्वरीं ॥ १३५ ॥ तामृते ऽहं न शक्नोमि दातुमिष्टं सनातनं । सेवितुं च सतीं नित्यं तस्मात्तां शरणं व्रज ॥ १३६ ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥ इति वक्तुमेकपंचाशत्तम * ध्याये कालिकापुराणे * द्विपञ्चाशत्तमेऽध्याये * वेतालभैरवावूचतुः ॥ १३७ ॥ पार्व्वत्या नद्विजानीवो ध्यानमन्त्रार्च्चनाविधीन् । कथमाराधयिष्यावो भगवन् समादिश्यताम् ॥ १३८ ॥ भगवाञ्छिव उवाच ॥

महामायामन्त्रविधिं कल्पं शृणु तत्त्वतः । उपदेशमितस्त्वेन येन सर्व्वं भविष्यति ॥ १३९ ॥ वक्ष्यामि मन्त्रं शृणु तं गुह्याद्गुह्यतमं परम् । अष्टाक्षरन्तु वैष्णव्या महामाया महात्मने ॥ १४० ॥ वैष्णवीमन्त्रस्य नारदऋषिः*शम्भुर्देवता अनुष्टुपच्छन्दः * सर्व्वार्थसाधने विनियोगः ॥ १४१ ॥ ह्रान्तान्तपूर्व्वो मान्तश्च नान्तो णान्तस्तथैव च । ककाद्यष्टादिषष्ठः खान्तो विष्णुःपुरःसरः ॥ १४२ ॥ एभिरष्टाक्षरैर्मन्त्रं योगपदासमप्रभम् । ओंकारं पूर्व्वतः कृत्वा जपः सर्व्वसुखापकैः ॥ १४३ ॥ महामन्त्रमिदं गुह्यं वैष्णवीतन्त्रसंज्ञकम् । मन्त्रं कलेवरगतं तस्य हृद्गं प्रकीर्त्तितम् ॥ १४४ ॥ महादेवस्यास्य भुवं बीजमेतस्य कीर्त्तितम् । ओंङ्काराक्षरबीजञ्च प्रकारः परिकीर्त्त्यते ॥ १४५ ॥ सबीजं कथितं मन्त्रं कल्पञ्च शृणु भैरव इति कल्पमातनुद्दं * दर्शयिष्याम इति ॥ १४६ ॥ ह्रान्तान्तपूर्व्व इति * प्रसिद्धवर्णनिर्द्देशे *सोऽन्ते यस्य सह्रान्तः सकार इति ॥ १४७ ॥ सोऽन्तो यस्य सह्रान्तान्तः * पस्तस्मात् पकारात् पूर्व्वः भकारो ह्रान्तान्तपूर्व्वः स्यात् ॥ १४८ ॥ तस्य भकारस्य पुरःसरो मान्तो* मकारस्तदन्तो यकारः*स्तस्य पुरःसरो नान्तो*नकारस्यान्तः पकारः*स्तस्य पुरःसरो णान्तः ॥ १४९ ॥ णकारस्यान्तस्तकार*स्तस्य पुरःसरः ककाद्यष्टः ककाराद्यावधि कादष्टमस्तुटः ॥ १५० ॥ तस्य टकारस्य पुरः*सराष्टकारमारभ्यादौ षष्ठस्तु * चकारस्तस्य पुरःसरः खान्तकः*खोऽन्ते यस्य सतथा ॥ १५१ ॥ तस्य ककारस्य पुरःसरो विष्णुः*रकार इतोऽभिरष्टाक्षरैर्मन्त्रं* भकाचटतपयरेति*योगपदासमप्रभम् ॥१५२॥ तन्मन्त्रं प्रणवं पूर्व्वतः कृत्वा*सर्व्वैर्ब्रह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रैः*साधकैर्जप्यम् ॥१५३॥ इति वैष्णवीतन्त्रसंज्ञकं मन्त्रं*विष्णोः सर्व्वव्यापकस्य*परमात्मनः शिवस्य शक्ते वैष्णव्यास्तदङ्गस्य याः कलेवरगतं ॥१५४॥ तस्माद्रहस्यमन्त्रं नामप्रकीर्त्तितं * जपारम्भे स्मार्य्यते गोपनीयमन्त्रस्य*नारदऋषिः शम्भुर्देवता ॥१५५॥ अनुष्टुपच्छन्दो महादेवस्योर्ध्व*मस्त्रमौङ्कारश्च बीजं *शक्तिः प्रकारः सर्व्वार्थ*साधने विनियोग इति पठेत् ॥१। मन्त्रस्य चास्य कवचे * अः पातु पूर्व्वकाष्ठायामाग्नेय्यां पातु कः सदा । पातु नैर्ऋत्यामाकाष्ठायां टाने नैर्ऋत्यां चमर्व्वदा ॥ १५६ ॥ मां पातु शीऽसौ पश्चात्तो पस्तु वायव्यादिग्गतम् । यः पातु मामुत्तरस्यामैशान्यां रस्तथावतु ॥ १५७ ॥ मनुं प्रणवं पूर्व्वतः कृत्वा कथं *शूद्रो जपमिदं स्यात्*इति चेत् षट् पञ्चाशद्धा योषिति *नं बीजं तद्यथोच्यते ॥१५८॥ महायाः प्रणवः सेवितस्तत्सेतुः प्रणवः स्मृतः । क्षरत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परं चापि विशीर्यति ॥ १५९ ॥ नमस्कारो महामन्त्रो देवे भाव्यते सदा । द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्व्वकर्म्मणि ॥ १६० ॥ अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रयात्समुद्धृत्य प्रणवं निर्म्ममे पुरा ॥ १६१ ॥ सउदात्तो द्विजाग्र्याणां रात्र्यां स्यादनुदात्तकः । प्रतिरश्चाक जातानां मनसापि तथा स्मरेत् ॥ १६२ ॥ चतुर्द्दशः स्वरो योऽसौ शौ पञ्चौकार एव च । सचानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते ॥ १६३ ॥ निःसेतुश्च यथा तोयं क्षणान्निम्नं विसर्पति । मन्त्रस्तथैव निःसेतुः क्षणात् क्षरति यज्वनाम् ॥ १६४ ॥ तस्मात् सर्व्वत्र मन्त्रेषु चतुर्व्वर्णा द्विजातयः । पापयोः सेतुमादाय जपकर्म्म समाचरेत् ॥ १६५ ॥ शूद्राणामादिसेतुर्व्वा दिसेतुर्व्वा यथेच्छया । द्विसेतवः समाख्याताः सर्व्व एव द्विजातयः इति ॥ १६६ ॥ ततः सेतुः प्रणव इति*प्रणवमातु जपेपि*प्रणवपुटितः प्रणवः कार्य्यः ॥ १६७ ॥ एतद्विद्वांसदृशाने सर्व्वे*गुरवः शिष्याः प्रणवपुटितं *विनामन्त्रं दत्वा स्वयं च गुरुतो*गृहीत्वा व्यादीक्षां कुर्व्वन्ति च कुर्व्वन्ति च ॥ १६८ ॥ एकोनषष्टितमेऽध्याये *भगवाञ्छिव उवाचाङ्गि*मन्त्रं च तद्यथा ॥ १६९ ॥ अङ्गिमन्त्राणाहं वक्ष्ये चण्डिकाया विशेषतः । यैः समाराधिता देवी चतुर्व्वर्गप्रदा भवेत् ॥ १७० ॥ तालव्यान्तोयुतः षष्ठ स्वरविन्दिन्दुवह्निभिः । तथोपान्त्यस्वते

गतत्प्रादौ वाग्भवमुच्यते ॥ १७१ ॥ नेत्रबीजं चण्डिकाया स्त्वयमेतत्प्रकीर्त्तितम्। वामललाटदक्षिणानेत्रे पुनितयं क्रमात् ॥ १७२ ॥ धर्म्मार्थकाममोक्षाणां सर्व्वदाकारणं परम्। मन्त्रमेतन्महागुह्यं दुर्गाबीजमिति स्मृतम् ॥ १७३ ॥ यदाकात्यायन मुनेराश्रमेतु दिवौकसां। तेजोभिर्वृत कायाऽभूद्देवी देवैः संस्तुता ॥ १७४ ॥ तदानेत्रत्रयाद्देव्यामृतमूर्त्ति विनिःसृतम्। तेजोमयीअजङ्गानीमहिषासुरनाशिनी ॥ १७५ ॥ तेजोभिः सर्व्वदेवानां साधुत्वाच्चसुरुत्तमम्। अस्त्राणानेकानाशाशस्त्रैर्दत्तानिभागशः ॥ १७६ ॥ सगणं सा तुरुग्धं चसामातावरवाहनम् ॥ ब्रह्मादौःसंस्तुतादेवीजघानमहिषासुरम् ॥ १७७ ॥ हते तु महिषे देवी पूजिता त्रिदशैस्तदा। अनेनैव तु मन्त्रेण लोके ख्यातिं चसागता ॥ १७८ ॥ ततःप्रभृतिमामर्त्तिःसर्व्वैःसर्व्वत्रपूज्यते। मूलमूर्त्तिस्तु यस्याऽभूत्तन्मूर्त्याख्यातिमागता ॥ १७९ ॥ देवानां वरदानेन ब्रह्मणोऽपि प्रयोजनात्। यामूर्त्तिः पूजाते सर्व्वैस्तां मूर्त्तिं शृणु भैरव ॥ १८० ॥ जटाजूट समायुक्त मिताद्रिनीलकल्प * मतजद्दंष्ट्रयि घाते ॥ १८१ ॥ अवतालव्यान्तु इत्यादिनाभक्ता * डादिश्चादौ वाग्भवमथाते इ * त्यादावपदेन मन्त्रद्वारोऽयं वृत * क्रमेणोक्त इति ख्यापितं भवेत ॥ १८२ ॥ तथाच षष्ठः स्वरस्तु * अ आ इ ई उ ऊ इति मतः ईकारएव ॥ १८३ ॥ बिन्दुरनुस्वारइन्दु * रर्द्धचन्द्राकृतिरनु*नासिकख्यापिकारेखा ॥ १८४ ॥ वह्निस्तु रेफमात्र वर्णएभि*र्युक्तस्तालव्यानां वर्णानां मध्ये:*इ ई ऋ च छ ज झ ञ*यानामन्तःपाकरेङ्कारइतिश्रीं ॥ १८५ तस्मादन्तयार्त ॐ * स्वरःत्रिन्दिन्दु वह्निभि * र्युक्तउपान्त्यावर्णा हकार इतिह्रीं ॥ १८६ ॥ तस्मादौ वाग्भ बीजमनिर्त्तत * बद्धम ॐ ह्रीं श्रीं चण्डिकायानेत्र * बीजं प्रकाशितं निनेत्रात्मत्वात् ॥ १८७ ॥ इदं दुर्गाबीजमिति*श्रुत यत्प्रणवाद*पुटितं सर्व्वं वर्णे जप्यं भवति ॥ १८८ ॥ एतन्मन्त्रदप्तत्ता*भगवा स्कन्दःपुनश्च* तालमेरवाबु त ॥ १८९ ॥ एततमाश्च क्लन्नं दुर्गातत्त्वमिति स्मृतम्। शृणु स्वं कमनाभूला धर्म्मकामार्थ साधनम् ॥ १९० ॥ वह्निभार्य्या स्वरेपष्ठे छान्तः प्रान्तोऽग्निरेव च। दुर्गा दुर्गेति सङ्कारं दुर्गातत्त्वमितिस्मृतम् ॥ १९१ ॥ अकापादिभान्तानुवर्त्तिते तेन*मन्त्रोद्धारे वामागति*रङ्कुशामगतिवत् ॥ १९२ ॥ वह्निभार्य्याखाहा ततश्चं ॐ छान्तो*मुदु उपकारः षष्ठे*स्वरसम्त इकारस्थितोग्निततः * पूर्व्वः प्रान्तः तकारः ॥ १९३ ॥ ततःपूर्व्वं वर्णोरस्ततः पूर्व्वं *द्विर्वारो दुर्गे ते न*दुर्गे दुर्गे तयापेक्ष * भवतिमन्त्रोऽयं यथा ॥ १९४ ॥ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा*मन्त्रश्चायं संकारःप्रणव*पुटितादुर्गातत्त्व* मितिश्रुतं सर्व्वं जप्यम् ॥ १९५ ॥ अतरक्षणीतिसूत्तउच्चार्यः इत्येवं मन्त्राणुक्त्वा भगवा स्कन्दं*एकोनसप्ततितमे * ऽध्याये पुनश्चाचेदम् ॥ १९६ ॥ अष्टम्यां शुक्ल पक्षमाब्रह्मचारीजितेन्द्रियः। नवम्यां वाचतुर्द्दश्यां महादेव्याःपुरश्चरेत् ॥ १९७ ॥ आरभ्याह स्तवक्रान्त विधिनाविस्तरेण तु। कलौ द्विगुण संख्यां ज्ञात्वा यथिषेषु भैरव ॥ १९८ ॥ सम्पूर्णाजननात्वानाद्यामन्त्रमीप मोतं। नपुरश्चरणं वापि कुर्य्यात् कलावसीदति ॥ १९९ ॥ पणात्क्रोधाच्चयोमोहाद्भ्रमत्गयुरीश स्यात्। कल्पेषु दृष्ट्वा ब्राह्मण्वं गृह्णीयाच्छ्मा तथा ॥ २०० ॥ सब्रह्मस्ते यपापे नतामिमनरकेनरः। मन्नन्तरत्रयं स्थित्वापापयोनिषु जायते ॥ २०१ ॥ मन्त्रशुद्धिमरं च्य वण्गृह्णीयान्मन्त्र मुत्तमम् ॥ नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ॥ २०२ एकाक्षरस्य ध्वराणां नसिद्धादिविचिन्तनम्। बीजेषु चापि सर्व्वेषु दीक्षार्थेषु च भैरव ॥ २०३ ॥ सिद्ध्यादिचिन्तनो कार्य्योपाद्यन्तुतदग्राक्रम इति। अग्निपुराणे चोक्तं ॥ २०४ ॥ विंशत्यर्णाधि कामन्त्रा मालामन्त्राः

स्मृता द्विज। दशाक्षराधिका मन्त्रास्तदूर्ध्वं गुणिजसंज्ञिताः ॥ २०५ ॥ इति एषां मन्त्राणामष्टाक्षरमन्त्रं *यथा विधिमुक्तवान् यः* स कालिकापुराणस्य* द्विपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ २०६ ॥ महामाया मन्त्रविधि कल्पा सुभक्तौ श्रुतौ। उपदेक्ष्यामि तच्चैव त्वारभ्य तदध्याये ॥ २०७ ॥ त्रिपञ्चाशत्तः पञ्चाशत्पञ्च* पञ्चाशत्षट् पञ्चाशत् सप्त पञ्चाश*दष्टपञ्चाशत्तमेषु* सप्तस्वेवाध्यायेषु ॥ २०८ ॥ प्रोक्तेन कल्पेन वैष्णवीं* महामायां नित्यपूजनं * नैमित्तिकपूजां च यथा* कुर्यात्तदुक्तं वच्म्यते ॥ २०९ ॥ यस्तु नेत्रमन्त्रं प्रोक्तवान् स* तेनैव वैष्णवीपूजाकल्पेनेत्थं* ध्यात्वा नित्यं पूजयेत् ध्यानं यथा ॥ २१० ॥ जटाजूटसमायुक्तां अर्द्धेन्दुकृतशेखराम्। लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥ २११ ॥ तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम्। नवयौवनसम्पन्नां सर्व्वाभरणभूषिताम् ॥ २१२ ॥ सुचारुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम्। त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम् ॥ २१३ ॥ मृणालायतसंस्पर्शदशबाहुसमन्विताम्। त्रिशूलं दक्षिणे ध्येयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥ २१४ ॥ तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं वामसङ्क्षेषु संगतम्। खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥ २१५ ॥ घण्टां वा परशुं वापि वामतः प्रतियोजयेत्। अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥ २१६ ॥ शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम्। हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ॥ २१७ ॥ रक्तारक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम्। वेष्टितं नागपाशेन भ्रूकुटीकुटिलाननम् ॥ २१८ ॥ सपाशवामहस्तेन धृतकेशं च दुर्गया। वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥ २१९ ॥ देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम्। किञ्चिदूर्द्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ॥ २२० ॥ स्तूयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥ उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ॥ २२१ ॥ चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा। आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ॥ २२२ चिन्तयेत् सततं देवीं धर्म्मकामार्थसिद्धिदाम् ॥ एवं ध्यात्वा दशभुजां *नित्यं साधकः प्रपूजयेत् ॥ २२३ ॥ अथ नैमित्तिकीं पूजां *यथा कुर्यात्तथोक्तं चा * तदूर्द्ध्वं शिवेन यथा ॥ २२४ ॥ रवौ मकरराशिस्थे या भवेत् सितपञ्चमी। तस्यामनेन सम्पूज्या मन्त्रेण विधिवच्छिवा ॥ २२५ ॥ शुक्लाष्टम्यां पुनर्देवीं पूजां कृत्वा यथाविधि। नवम्यां बलिदानानि प्रभूतानि समाचरेत् ॥ २२६ ॥ सन्ध्यायाञ्च बलिं कुर्यात्त्रिजगावासमुचितं। एवं कृते तु कल्याणयुक्तो नित्यं प्रमोदते ॥ २२७ ॥ पुत्रपौत्रसमृद्धस्तु धनधान्यसमृद्धिभिः। दीर्घायुः सर्व्वसुभगो लोकेऽस्मिन् सञ्जायते ॥ २२८ ॥ अत्र निजगात्रोत्थिता सृजाञ्जलिं *क्षत्रियादिः कुर्यान्नतु *ब्राह्मणस्तस्य प्रतिषेधात् २२९ ॥ सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः। अशोकैरपि यः कुर्यान्मन्त्रेणानेन पूजनम् ॥ २३० ॥ न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ॥ २३१ ज्यैष्ठे च शुक्लपक्षस्य अष्टम्यां समुपोषितः। नवम्यां सतिलैश्चूर्णैर्यावकैरथ मोदकैः ॥ २३२ ॥ चौरै राजा तथा चौष्ट्रैर्मदिराभिः सपिष्टकैः। नानापशूनां रुधिरैर्मांसैरपि च पूजयेत् ॥ २३३ ॥ ततो दशम्यां शुक्लायां मद्भिस्तु तिलमिश्रितैः। दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दातव्यमञ्जलित्रयम् ॥ २३४ ॥ एवं कृते दशम्यान्तु यत्पापं दशजन्मभिः। कृतं तत् प्रलयं याति दीर्घायुरपि जायते ॥ २३५ ॥ आषाढे शुक्लपक्षस्याष्टमी श्रावणस्य वा। पवित्रारोहणं कुर्याद्देवीप्रीतिकरं परम् ॥ २३६ ॥ दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गाबीजेन भैरव। वैष्णवी तन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणं चरेत् ॥ २३७ ॥ विशेषाच्छ्रावणेऽभ्यर्च्य देव्याः कुर्यात् पवित्रकं। सर्व्वेषामेव देवानां पवित्रारोहणं चरेत् ॥ २३८ ॥ आषाढे श्रावणे वापि संवत्सरफलप्रदम्।

प्रतिपद्दनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ॥ २३९ ॥ श्रियादेव्या द्वितीयाच तिथीनामुत्तमा स्मृता । तृतीया भवानीयाश्चतुर्थी तत्सुतस्य च ॥ २४० ॥ पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च । सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्च तथाष्टमी ॥ २४१ ॥ मातृणां नवमी प्रोक्ता वासुकेर्दशमी तथा । एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥ २४२ ॥ त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी । ब्रह्मणो दिक्पतीनाञ्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥ २४३ ॥ पवित्रारोहणं यावद्देवानां न समाचरेत् । तस्य सांवत्सरपूजाफलं हरति भैरवः ॥ २४४ ॥ तस्माद् यत्नेन कर्त्तव्यं पवित्रारोहणं परम् । कृते च फलमाप्नोति तत्पूजासफला भवेत् ॥ २४५ ॥ पवित्रं येन सूत्रेण यथा कार्य्यं विजानता तत् शृणुष्व प्रमाणन्तु वचनान्मम भैरव ॥ २४६ ॥ प्रथमं दर्भसूत्रञ्च पद्मसूत्रं ततः परम् । ततः क्षौमं सुपुण्यं स्यात् कार्पासकमतः परम् ॥ २४७ ॥ पञ्चसूत्रमतोऽन्येन पवित्राणि न कारयेत् । त्रिचित्राणि पवित्राणि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ॥ २४८ ॥ गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिरर्च्चितानि यथोदितम् । कन्यया चर्कर्त्तयेत् सूत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥ २४९ ॥ विधवा साधुशीला वा दुःशीला न च कर्त्तयेत् । यत् सूत्रं छिन्नं दग्धं च भस्मधूमादिदूषितम् ॥ २५० ॥ तद्वर्जनीयं यत्नेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके । अशुकेशाद्यजग्धं वा मेध्यं रक्तादिदूषितम् ॥ २५१ ॥ मलिनं रक्तनीलञ्च यत्नेन परिवर्जयेत् । सूत्रैः पवित्रं कुर्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥ २५२ ॥ कनिष्ठं तत्पवित्रं यत्सप्तविंशतितन्तुभिः । मतं श्रीयशःकीर्त्तिसुखसौभाग्यमुत्तमम् ॥ २५३ ॥ चतुःपञ्चाशता पूर्व्वतन्तूनां मध्यमं परम् । दिव्यभोगावहं पुण्यं धर्ममोक्षप्रदायकम् ॥ २५४ ॥ उत्तमं शतन्तूनामष्टोत्तरशतेन च । तद्दत्त्वा तु महादेवि शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ २५५ ॥ उत्तमं वा शतं वापि दद्याद् यदि पवित्रकम् । तदा याति हरेर्लोकं साधको नात्र संशयः ॥ २५६ ॥ अष्टोत्तरसहस्रन्तु रत्नमालेति गीयते । पवित्रन्तु महादेव्या भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ २५७ ॥ रत्नमालान्तु यो दद्यान्महादेव्यै पवित्रकम् । कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गे स्थित्वा शिवो भवेत् ॥ २५८ ॥ एतत्तु नागहाराख्यं सहस्रपवित्रकम् । अष्टोत्तरसहस्रेण तन्तूनां च मनोहरम् ॥ २५९ ॥ यः प्रयच्छति मह्यं तत् यावत्तन्तुसङ्ख्यया । तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रमोदते ॥ २६० ॥ अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरेः स्मृता । तन्तूनां तस्य दानेन विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ २६१ ॥ यत्कनिष्ठं पवित्रन्तु नाभिमात्रं भवेत्तु तत् । द्वादशग्रन्थिसंयुक्तमात्ममानेन योजयेत् ॥ २६२ ॥ ऊरुप्रमाणं मध्यं स्याद् ग्रन्थीनां तत्र योजयेत् । चतुर्व्विंशतिमप्यत्र आत्मन एव च ॥ २६३ ॥ पवित्रमुत्तमं प्रोक्तं जानुमात्रं च भैरव । षट्त्रिंशता तु ग्रन्थीनां योजयेदात्ममानतः ॥ २६४ ॥ शतमष्टोत्तरं कार्य्यं ग्रन्थीनां सविधानतः । नागहाररत्नमालावनमालासु योजयेत् ॥ २६५ ॥ पवित्रं क्रियते येन सूत्रेण ग्रन्थयः पुनः । तद्रागवर्णसूत्रेण कर्त्तव्या लक्षणान्विताः ॥ २६६ ॥ ग्रन्थिन्तु सप्तभिः कुर्य्यात् द्विगुणैः सूत्रकनिष्ठके । द्विगुणैर्मध्यमे कुर्य्यात् त्रिगुणैरुत्तमे तथा ॥ २६७ ॥ अधिवास्य पवित्राणि पूर्व्वस्मिन् दिवसे ततः । मन्त्रन्यासं पवित्रे तु कुर्य्यात्तत्र परेऽहनि ॥ २६८ ॥ दुर्गाबीजेन मन्त्रेण मन्त्रन्यासं द्विजश्चरेत् । वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेणाप्युर्य्युरन्यं च भैरव । २६९ प्रतिपर्व्विस्वयं कुर्य्यान्मन्त्रन्यासं विचक्षणः । अङ्गुष्ठापर्व्वणा जपमेवमालायामिह भैरव ॥ २७० ॥ यावन्तो ग्रन्थयश्च स्युस्तावन्तो वचसं नयेत् । मन्त्राणि तेन तस्याः स्याद्देव्याः सोपनियोजनम् ॥ २७१ ॥ दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण तन्त्रन्यासं प्रधारयेत् । एकमन्त्रस्य सकलं यत्र पात्रे पवित्रकम् ॥ २७२ ॥ तस्मिन् विधाय गन्धादिपुष्पार्च्चितमशोभनम् । तन्त्रन्यासं ततः कुर्य्यादङ्गुष्ठाग्रेण भैरव ॥ २७३ ॥ विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तन्त्रन्यासन्तु कारयेत् । इदं विष्णोरिति मन्त्र

मासे मासे द्विजश्रेष्ठ ॥ २७४ ॥ मूलमन्त्रं ततो न्यस्य मन्त्रविद्गुरुसत्तमः । प्रणवेन ततः कुर्यात् न्यासं सोमसम्भृतः ॥ २७५ ॥ अनेनमन्त्रन्यासस्तु द्वादशस्थाने नकारयेत् । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्दनादिविलेपनैः ॥ २७६ ॥ पवित्राणि विलिप्याथ ततो न्यासं तु योजयेत् । संपूज्य मण्डले देवीं विधिवत्प्रयतो नरः ॥ २७७ ॥ वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण पूजयित्वा प्रयत्नतः । दुर्गामन्त्रेण दद्यात्तु देव्या मूर्ध्नि पवित्रकम् ॥ २७८ ॥ यस्यादेवस्य या पूजा तत्तस्यैव समाचरेत् ॥ यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथा ध्यानादिपूजनम् ॥ २७९ ॥ तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः । तस्यैव बीजमन्त्राभ्यां मूर्ध्नि दद्यात् पवित्रकम् ॥ २८० ॥ पवित्रसमये दद्याद्देवेभ्यश्च पवित्रकम् । सर्वेषामेव देवानां सम्प्रीत्यर्थं च भैरव ॥ २८१ ॥ अग्निर्ब्रह्मा भवानी च गजवक्त्रो महोरगः । स्कन्दो भानुर्मातृगणो दिक्पालाश्च नवग्रहाः ॥ २८२ ॥ एषां षट्सप्तत्येकं पूजयित्वा यथाविधि । मूर्ध्नि पवित्रमेकैकं दद्याद्देव्याः समाहितः ॥ २८३ ॥ पञ्चगव्यं चरुं कृत्वा देव्यै दत्वाहुतित्रयम् । तेनैव विष्णवे कुर्यात् प्रभवे च यथाविधि ॥ २८४ ॥ आज्येनाष्टोत्तरशतं तिलैराज्यैस्तथैव च । अष्टोत्तरशतं दद्यान्महादेव्यै च साधकः ॥ २८५ ॥ एवमेव विधानेन विष्णादीनां च वैष्णवः । पवित्रारोहणं कुर्याद्धर्मकामार्थसिद्धये ॥ २८६ ॥ नैवेद्यैर्विविधैः पूपैर्वटपिष्टकमोदकैः । कूष्माण्डैर्नारिकेलैश्च खर्जूरैः पनसैस्तथा ॥ २८७ ॥ आम्रदाडिमकर्कन्धुद्राक्षादिविविधैः फलैः । भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्वैर्मद्यमांसैस्तथौदनैः ॥ २८८ ॥ गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैश्च मनोहरैः । वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानीं साधकोऽर्चयेत् ॥ २८९ ॥ नटनर्तकवृन्दैश्च वेश्याभिश्चैव भैरव । नृत्यगीतसमृद्धैश्च जागरं कारयेन्निशि ॥ २९० ॥ भोजयेद्ब्राह्मणांश्चापि ज्ञातीनपि द्विजानपि । पवित्रारोहणे दत्ते दक्षिणामुपकल्पयेत् ॥ २९१ ॥ हिरण्यं गास्तिलान् धेनुं वासांसि वाससा कर्मवता । इमं मन्त्रं ततः पश्चात्साधकः समुदीरयेत् ॥ २९२ ॥ मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः । इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु परमेश्वरि ॥ २९३ ॥ ततो विसर्जयेद्देवीं पूर्वाभिः प्रतिपत्तिभिः । एवं कृते पवित्राणां दाने देव्या यथाविधि ॥ २९४ ॥ सांवत्सरस्य या पूजा सम्पूर्णा तस्य सा भवेत् । कल्पकोटिसहस्राणि देवीगेहे वसेन्नरः ॥ २९५ ॥ अत्रापि सुखसौभाग्यं समृद्धिरतुला भवेत् ॥ पवित्रारोहणविधिरेष वत्स समीरितः ॥ २९६ ॥ इति ॥०॥ यत्र यत्र देवपितृक्रियासु *भक्ष्यभोज्यादेः पायसानां पक्वानां *दानमुक्तं तत्साग्निकैर्देयं न च निरग्निभिः ॥ २९७ ॥ साग्निका ह्यहिताग्निका वह्नौ*पक्वमन्नं पवित्रं देवपितृ*मनुष्यादिभिर्ग्राह्यं न निरग्नीनाम् ॥ २९८ ॥ निरग्नयो हि लौकिकाग्नौ पचन्ति* तत्पाकान्नमभोज्यं वा *मनुष्यपितृदेवादिभि*र्वृथापाकत्वादुक्तं स्मृतिषु ॥ २९९ ॥ योऽश्नाति वृथापाकं स स्वयं पतति [illegible] । अन्नं तस्यान्नमभोज्यं वा वृथापाको हि स स्मृत इति ॥ ३०० ॥ तस्मादग्निभिराममात्रेण फल*मूलादिभिः पितृदैवतकर्माणि* कर्तव्यानि न पक्वान्नैर्वृथापाकात् ॥ ३०१ ॥ अथ षष्टितमोऽध्यायः *वेताल भैरवौ प्रति*भगवानुवाच ॥ ३०२ दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण सुदेव्या महोत्सवम् । महानवम्यां यद्विद्वान् नृपादयः ॥ ३०३ ॥ आश्विनस्य तु शुक्लाया या भवेदष्टमी तिथिः । महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरी परा ॥ ३०४ ॥ ततोऽनु नवमी या स्यात्सा महानवमी स्मृता । सा तिथिः सर्वलोकानां पूजनीया शिवप्रिया ॥ ३०५ ॥ अनयोर्वत्स पूजायां विशेषं शृणु भैरव । मूर्तिभेदे यथा देवीपूजा स्यात्तथा कुरु ॥ ३०६ ॥ कन्यासंस्थे रवौ वत्स शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् । अयाचितैकाशी नक्ताशी एकाशी त्वथवा व्रतः ॥ ३०७ ॥ प्रातः स्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः । जपहोमसमायुक्तो भोज

येद्दे कुमारिकाः ॥ २०८ ॥ बोधयेद्विल्वशाखासु षष्ठ्यां देवीं फलेषु च। सप्तम्यां विल्वशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥ २०९ ॥ पुनःपूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत्। जागरणं स्वयं कुर्य्याद्बलिदानं महानिशि ॥ ३१०॥ प्रभूतबलिदानन्तु नवम्यां विधिवच्चरेत्॥ ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गां तन्त्रेण पूजयेत् ॥ ३११ ॥ विसर्जनं दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै शावरोत्सवैः। कृत्वा विसर्जनं तस्याः पश्चाच्च यत् समाचरेत् इति* ।। ३१२ ।। ग्रहीतमत्र मन्त्रोऽस्या धको(ऽ)सौ* महाष्टमीमहानवमी* विधाने दशभुजां पूजयेत् ।। ३१३ ।। तद् यथा दशभुजां नेत्रबीजेन* पूजयि ष्यनकन्यासं स्वे रवौ सौर*माश्विने शुक्लनन्दिकां मुख्याचान्द्र*स्याश्विनस्य प्रतिपदमारभ्य ॥ ३१४ ॥ प्रथमम ष्यावीयादिमनार्थं*मयनक्षायामयादयै कामीस्या*दयतत्र वा गधतःप्रातःस्नायीस्यात् ॥ ३१५ ॥ द्वन्द्वं शीतोष्णं सुखदुःखमितीव*मानिकं सविपर्य्ययं द्विकं द्विकं *सहितवान् जितद्वन्द्वउच्यते ॥ ३१६ ॥ तथाभूतः सन् त्रिकाल* प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु विवस्य**पूजकः स्यान्नित्यजप*होमसमायुक्तश्च स्यात् ॥ ३१७ ।। कुमारिका*च नित्यं भो जयेदेवं *भूतोदशमीपर्य्यन्तं *स्वयं साधकोवर्त्तेत ॥ ३१८ ॥ तत्र षष्ठ्यां बिल्वशाखासु फल*सहितासु देवीं पूज्य *महादुर्गा*बोधयेत् ॥ ३१९ ॥ दुर्गा तन्त्रोक्तविधिना*पूजयाचेतनां कृत्वा*पूजार्थं हि देवी बिल्व* वृक्षे वसतिस्म प्रति*तु तासु शाखास्वधिवसति ॥३२०॥ ततः परदिने सप्तम्यां तां शाखा*माहृत्य दुर्गातन्त्रेण*तत्र शाखायां देवीं प्रतिपूजयेदि*ति सप्तमीपूजाविधिः॥३२१॥ ततः पुनः रष्टम्यां विशेषेण*पूजां समाचरेत् सप्तमीपूजा* मपेक्ष्यावाङ्क ण्यो नोपचारैः पूजयेत्।३२२ ।। रात्रौ जागरणं कुर्य्या*न्म ३ानिशिरात्रे र्यामे*द्वयं प्राक् पश्चामार्द्धबलिदानं *स्वाप ल्लगेस्वयं कृत्वा*बलिं रुधिरादिद्दद्यात् ॥३२३॥ ततो नवम्यां विधिवत्*पूजयित्वा प्रभूतबलिदानं *चरेत् सात्त्विकाद्य जार्थं ॥३२४॥ उक्तं हि गायत्रीतन्त्रे *पञ्चमवाल्मणपटले बलीनां *त्रैविध्यं तद् यथोच्यते ॥३२५॥ त्रिविधा बलयः प्रो क्ता उत्तमाधममध्यमाः। उत्तमश्चोत्तमं दद्यान्मध्यमो मध्यमं तथा ॥३२६॥ अधमश्चाधमं दद्यादधमं ह्यधमागतिः। मध्यमे मध्यमावस्थाऽऽत्तमे चोत्तमागतिः ॥ ३२७ ॥ बहुभिर्बलिदानैस्तु जपजप्यैश्च भूपते। क्रियते शारदी पूजा सात्त्विकीति न कथ्यते ॥ ३२८ ॥ दशभिः पञ्चभिः पूजा जपयज्ञैस्तथैव या। क्रियते शारदी पूजा राजसी तेन कीर्त्तिता ॥ ३२९ ॥ बलिभिः पञ्चभिः पूजा क्रियते या च शारदी। अधमाधमविधेया तामसीति न कीर्त्तिता ॥ ३३० ॥ दशसङ्ख्यो बलिर्यत्र मध्यमस्तेन कथ्यते। सात्त्विकोत्तमापूजायां ददद्यान्महा बलिम् ॥३३१ अष्टमीनवमीसन्धौ दद्याद्यत्नान्महाबलिम्। शतं सहस्रं लक्षं वा अयुतं कोटिकोटिशः ॥ ३३२ ॥ यस्माते नपतिश्रेष्ठ सात्त्विके पूजने बलिः। एकेन बलिदानेन सत्त्ववर्गमवाप्नुयात् ॥ ३३३॥ बहुभिर्बलिदानैस्तु पर मममयाभवेत्। इत्युक्तं बलिदानस्य फलं देव्याः प्रसादतः ॥ ३३४ ॥ ध्याये दशभुजां देवीं *पूर्व्वोक्तां जटाजूट समायुक्ता*मित्यादिभि र्दशरूपाम्॥ ३३५ ॥ दुर्गातन्त्रेण पूजयेदितिब*यै ष्यात्रीतन्त्रोक्तएव * विधिःपूजा सामान्य विधिस्तत्राय*दुर्गापूजाया* विधिम्रः ॥ ३३६ ॥ सर्व्वे वर्षस्थितमेऽध्याये * पूजयन्ति नराः सर्व्वबलं गौरव जयन्त्वपि। यथातथा नराः सर्व्वे कुर्युः पूजां यथाविधि॥ ३३७ ॥ बलनीराजनं राजाकुर्य्याद्दिव्यलक्षणे। दिव्यालङ्कारयुक्ताभिर्व्वर्णिनीभिः प्रनर्त्तनम् ॥ ३३८ ॥ कर्त्तव्यं नृत्यगीतादि क्रीडाकौतुकमङ्गलम्। परमानन्द युक्ते स्वदेव्याः कार्य्योमहोत्सवः ॥ ३३९ ॥ मोदकैः पिष्टकैः मेषैर्भक्ष्यैर्भोज्यैरनेकशः। कूष्माण्डैर्नारिकेलैश्च खर्जूरैः पनसैस्तथा ॥ ३४० ॥ द्राक्षामलकखाण्डिकैः पीलुभिःकरुणैस्तथा। कदलीकमकर्मूलै र्नालाजम्बि

कादिभिः ॥ ७४१ ॥ बालप्रियैरन्नवेद्यैर्लाजाघृतफलादिभिः। गवां गुडैश्च ग्रामांसैर्मद्यैर्मधुभिरेव च ॥ ७४२ ॥ दुग्धदध्ना सिताभिश्च लवलीनागरङ्गकैः। अजैश्च महिषैर्मेषैर्व्याघ्रशोणितसंस्रवैः ॥ ७४३ ॥ पञ्चादिबलिजातीयैस्तथा नवविधैर्मृगैः। पूजयेज्जगतां धात्रीं मांसशोणितकर्दमैः ॥ ७४४ ॥ रात्रौ स्कन्दविशाखौ च कृत्वा पिष्टकपुत्रकौ पूजयेच्च क्रतुनामाय दुर्गायाः प्रीतये तथा ॥ ७४५ ॥ होमञ्च सतिलैराज्यैः समां सैरपि चाचरेत्। उग्रचण्डादिकाः पूज्यास्तथाष्टौ योगिनीः शुभाः ॥ ७४६ ॥ योगिनीश्च चतुःषष्टिं तथैव कोटियोगिनीः। नवदुर्गास्तथा पूज्या देव्याः सन्निहिताः शुभाः ॥ ७४७ ॥ जयन्त्यादौ गन्धपुष्पैस्तादेव्या मूर्त्तयो मताः। देव्याः सर्व्वाणि चास्त्राणि भूषणानि तथैव च ॥ ७४८ ॥ अङ्गप्रत्यङ्गयुक्तानि वाहनं सिंहमेव च। महिषासुरमर्द्दिन्याः पूजयेद्भूतये सदा ॥ ७४९ ॥ इति दुर्गातन्त्रं दुर्गामन्त्रस्तु। ओं दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा ओं मः* नवर्णं वमन्त्र इति ॥ ७५० ॥ वैष्णवीतन्त्रोक्तेन सामान्यविधिना* दुर्गां दशभुजां पूजयित्वा उग्र*दल उग्रचण्डादिका*अष्टौ योगिनीः पूजयेत् ॥ ७५१ ॥ ध्यानेऽक्ताउक्तं यथा*उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिकाः। चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा। इति ॥ ७५२ ॥ योगीन्याश्चतुःषष्टि * श्च कोटि रेकमेव*गन्धपुष्पाभ्यां पूज्याः ॥ ७५३ ॥ जयन्त्याद्यो नवदुर्गा*देव्याः सन्निहिता गन्ध * पुष्पैः पूज्यास्ताः प्रोक्ता ॥ ७५४ ॥ जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी। दुर्गा शिवा क्षमा धात्री नवदुर्गाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ७५५ ॥ केचिदेतानवदुर्गा*नवच पत्रिकास्थ पूजायितं * व्यवस्थापयन्ति तन्न ॥ ७५६ ॥ इत्थं देव्याः सन्निहिता इत्युक्तेः*अष्टादशभुजायाः पूजायां हि*सप्तम्यां पत्रिकापूजा निवृत्तिश्च ॥ ७५७ ॥ इत्येवं सप्तम्या अष्टम्यां नवम्यां*पूजयित्वा नवमीरात्रौ स्कन्द*विशाखयोः पूजा रिमात्रायकार्य्या। ७५८। ततो दशम्यां विसर्जनं कुर्यात्*शावरोत्सवैर्विसर्जनं कृत्वा*साधकोनक्तमशनमाचरेत् ॥ ७५९ ॥ इति साधकस्य स्वार्थं दशभुजा पूजाविधि * कृतास्ततः परं परार्थञ्च दुर्गा* पूजाविधिरुक्तस्तद्यथा दृश्यते। ७६०। रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य वधाय च। रात्रावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा। ७६१। ततस्तु त्यक्त निद्रा सा नन्दां यामाश्विने सिते। जगाम नगरीं लङ्कां यत्रासीद्राघवः स्वयं। ७६२। तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामरावणौ। युद्धे नियोजयामास स्वयमन्तर्हिताम्बिका। ७६३। रक्षसां वानराणाञ्च जग्धा मांसं सशोणितं। रामरावणयोर्युद्धं सप्ताहं सा न्ययोजयत्। ७६४। व्यतीते सप्तमे चाह्नि नवम्यां रावणं ततः। रामेण घातयामास महामाया जगन्मयी। ७६५। यावत्तयोः स्वयं देवी युद्धकेलिमुदैक्षत। तावत्सप्त रात्राणि सर्व्वैर्देवैः सुपूजिता। ७६६। निहते रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः। विशेष पूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः। ७६७। ततः संप्रेषितादेवी दशम्यां शावरोत्सवैः। शक्रोऽपि देवसेनायां नीराजनमथाकरोत्। ७६८। शान्त्यर्थं सर्वसैन्यानां देवराजस्य हृदये। रामरावणबाणेन युद्धक्षावेश्य भीतिदम्। ७६९। हतीयायां हिलक्ष्मायाः पूर्व्वोत्तर दिग्विस्थितम्। स्वातिनक्षत्र युक्तायां भीतं सर्वबलं महत्। ७७०। शान्त्यर्थं वारयामास देवेन्द्रश्चवनारिः। ततस्तु श्रवणे नाथ दशम्यां चण्डिकां शुभाम्। ७७१। विसृज्य चक्रे शान्त्यर्थं बलनीराजनं हरिः। नीराजितबलः शक्रस्तत्र रामञ्च राघवम्। ७७२। संभाष्य प्रययौ स्वर्गं सह देवैः शचीपतिः। इति वृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवान्तरे। ७७३। प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै। नृणां

त्रेतायुगसमाप्ते जगतां हितकाम्यया ॥७७४॥ पुराकल्पे यथाऽऽसन्तं प्रतिकल्पं तथा तथा । प्रवर्त्तते स्वयं देवीदं ता
नां नाशनाय वै ॥ १७५॥ प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राघव । तथैव जायते युद्धं तथा लिङ्गप्रसङ्गमः ॥ ७७६ ॥
एवं राम सहस्राणि रावणानां सहस्रशः ॥ भवितव्यानि भूतानि तथा देवीप्रवर्त्तते ॥ १७७ ॥ पूजयन्ति सुराः
सर्व्वे बलं गौरीं जयन्तापि । तथैव च नराः सर्व्वे कुर्युः पूजां यथाविधि ॥ १७८ ॥ बलनीराजनं राजा कुर्य्याद्विबल
महये । दिव्याल्हादकरं शक्तिभिरित्याहि पूर्व्वं कृतिमम् ॥ १७९ ॥ इति ॥ इत्यत्र पूर्व्वयोः *कुर्य्याद्देवा
महोत्सवमिति दुर्गा*तत्र पूजयन्ति सुराः*सर्व्वे इत्यादिभिरुक्तं ॥१८०॥ दुर्गामन्त्रमो दुर्गे दुर्गे *रक्षिणि स्वाहा ॥
मौ मिति*पूर्व्वमुक्त स्तं गृहीतवान् * यथोक्तदुर्गातत्वोक्त*विधिनानितां पूजयेत् ॥ १८१ ॥ तत्रनृपादयश्चाऽ
जनाः सर्व्वे*शरदि माश्विने मासि*देव्या महोत्सवं निजाश्रमं कुर्युः * एकरूपं छायं दोषः स्यात् ॥ १८२ ॥ योमोहा
द्यथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे । न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव ॥ १८३ ॥ क्रुद्धा भगवती तस्य कामा
निष्टान्निहन्ति वै । परत्र च महामायावलिभूत्वा स जायते ॥ १८४ ॥ तथा च गृहीतदुर्गामन्त्रः पुमान्*निजाश्रमे सौर
आश्विने *मुख्यचान्द्रे मासि कृष्ण*पक्षे वा प्रतिपदादि*नवमीतिथिपर्यन्तं* ॥ १८५ ॥ यथाचित्वादिनियमेन व्रती
सन् *षष्ठ्यां पूर्व्वाह्ने सफल* बिल्वशाखायां यथोक्त* विधानेन पूजया देवीं बोधयेत् ॥ १८६ ॥ मतः प्रतिपदादि
षु*नवबोधयित्वा कल्पान्तरं षष्ठ्यां बोधयेत् * इति प्रतिपत्तन्नतदाया ॥ १८७ ॥ पुराकल्पे महादेवी मनोः स्वायम्भुवा
न्तरे । नृणां कृतयुगस्यादौ सर्व्वैर्देवैः स्तुता सदा ॥ १८८ ॥ महिषासुरनाशाय जगतां हितकाम्यया । योगनि
द्रा महामाया जगद्धात्री जगन्मयी १८९ ॥ भुजैः षोडशभिर्युक्ता भद्रकालीति विश्रुता । क्षीरोदस्योत्तरे तीरे
बिभ्रती विपुलां तनुं ॥ ७९० ॥ अतसीपुष्पवर्णाभा मिताऽऽदान्तरकृत्तम् । सिंहस्था नयने रक्तवर्णे स्तुतिभिरुज्ज्व
ला ॥ ७९१ ॥ शूलेन महिषं भित्त्वा तिष्ठन्ती परमेश्वरी । वामपादेन चाक्रम्य तत्र देवी जगन्मयी ॥ ७९२ ॥ तां
दृष्ट्वा सकला देवाः प्रणम्य परमेश्वरीम् । प्रोचुर्न किञ्चित्तं दृष्ट्वा निहतं महिषासुरम् ॥ ३९३ ॥ ततः प्रोवाच
देवांस्तान् ब्रह्मादीन् परमेश्वरी । स्मितप्रसन्नवदना विकासिनयनोज्ज्वला ॥ १९४ ॥ गच्छन्तु भोः सुरगणा जम्बु
द्वीपान्तरं प्रति । हिमवत्पर्व्वतासन्ने वरं कात्यायनाश्रमम् ॥ ७९५ ॥ तत्रैव भवतां सिद्धिर्भविष्यति मनस्विनः ।
इत्युक्ता सा महादेवी तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७९६ ॥ देवा अपि तदा जग्मुः कात्यायनमुनेः पुरम् । आश्रमं प्रति ते गत्वा
विस्मयाविष्टचेतसः ॥ १९७ ॥ निहतो महिषो देव्या दृष्टोऽस्माभिर्यदर्थतः । संस्तुता सा जगद्धात्री महादेवी जग
न्मयी ॥ ७९८ ॥ किमर्थं सा महादेवी गन्तुं कात्यायनाश्रमम् । किमनया वाञ्छितं कार्यमस्माकं वा भविष्यति
७९९ ॥ इति ब्रुवन्तस्ते देवा गच्छन्ति स्म परस्परम् । हिमवत्पर्व्वतासन्नं मुनिकात्यायनाश्रमम् ॥ ४०० ॥
ततः सेन्द्राः सदिक्पाला ब्रह्मविष्णुशिवादयः । निषेदुश्चिरं प्रीता दुर्गादर्शनमानसाः ॥ ४०१ ॥ ततो रुद्रगणाः
सर्व्वे महिषासुरचेष्टितम् । आगता कथयामासुर्देवलोकपराभवम् ॥ ४०२ ॥ ततस्तत्र महाकोपं ब्रह्मविष्णुशिवा
दयः । चक्रुः कोऽयमोऽस्ति महिषो हतो देव्या स दानवः ॥ ४०३ ॥ ततो ये न मत्कारे णत्वमवाच्युतैवशा । पश्चात्
धानमहिषं जगद्धात्री निबोधतम् ॥ ४०४ ॥ देवानां तेजसां मूर्त्तिं शुक्लपक्षे सुशोभने । षष्ठ्यां दधार सा देवी
सप्तम्यां तैरलङ्कृता ॥ ४०५ ॥ अष्टम्यामुपचारैः सुपूजिता महिषासुरं । निजघान नवम्यां तु विसृष्टान्तर्हिता
शिवा ॥ ४०६ ॥ इत्येवमाश्विने शुक्लपक्षे षष्ठ्यां *दशभुजायाः प्रादुर्भावादयोक्त* नियमेन तस्यां प्रथमं *पूर्व्वाह्णे

बोधनमुक्तं ॥ ४०७ ॥ परार्थे तरामात् पक्षार्थे शुक्लपक्षे प्रतिपदिरात्रौ ब्रह्मणाकृतं बोधनं ॥ ४०८ ॥ तस्मात्कृष्णप्रतिपदि दशभुजायाबोधनं रात्रौकर्त्तव्यमितिद्विविधं दशभुजायाः शास्त्रैरभिहितं ॥ ४०९ ॥ एतच्छास्त्रमविद्वान् कश्चित्प्रमादी प्राहदशभुजायाआश्विनस्य शुक्लपक्षे षष्ठ्यांपि पक्षे नवम्यांबोधनम् ॥ ४१० ॥ कालिकापुराणे कामाख्यापक्षे मूर्त्तिप्रकरणे तस्यां नवम्यां बोधनोक्तत्वात् ॥ ४११ ॥ तद्यथापक्षेषष्टितमोऽध्याये शरत्काले पुरायस्मा नवम्यां बोधिताशरैः । शारदासासमाख्याता पीठे लोके चनामतः इति ॥ ४१२ ॥ एतामेतद्दशभुजायाः शरदि बोधजननाच्छारदा नामाभूत्तत्रयस्यास्तु नवम्यां सुरैर्बोधिता ॥ ४१३ ॥ सानवमी किंकृष्णाशुक्लावाकिं माश्विनस्याकार्त्तिकस्यासौरस्य चान्द्रस्यवाकिं मुख्यस्यगौणस्यवा ॥ ४१४ ॥ तन्नस्पष्टं नास्तिशरत्कालइतिस्पष्टमेवास्तियावपित्पक्षे नवमीसागौणाचान्द्राश्विनस्यानवधारदी ॥ ४१५ ॥ ऋतुगणनाहिशास्त्रेद्विधानिर्द्दिष्टा उत्तरायणपक्षाद्याः शिशिरवसन्तग्रीष्माः * दक्षिणायनपक्षास्ता * वर्षाशरद्धेमन्ताः ॥ ४१६ ॥ तत्रमासफाल्गुनौशिशिरश्चैत्र वैशाखौवसन्तौज्यैष्ठाषाढौग्रीष्मौ *श्रावण भाद्रौवर्षा *आश्विनकार्त्तिकौशरत् ॥ ४१७ ॥ तेनतभाद्रमासः शरत्स्यादयदि ज्योतिश्चक्रविभ्रमवशात्कदाचिद्दाश्विने सानवमीसा न दापिसानशारदी ॥ ४१८ ॥ तस्मात्पितृपक्षे नवम्यां नैव तद्बोधनं सुरैःकृतं * नापितत्परमाश्विनस्यशुक्लपक्षे महानवम्यां वा ॥ ४१९ ॥ तत्रबोधने दुर्गोत्सवात्प्रपत्ते नापिकृष्णपक्षे ततःकार्त्तिके मासिया शुक्लानवमी सैवहि दुर्गानवमीविख्याता ॥ ४२० ॥ तस्यां सुरैः स्तोत्रैर्बोधितत्वात् दुर्गा शारदानामाभूत् । तदाबोधनान्माश्विने पूजासम्भवतीति ॥ ४२१ ॥ तस्यास्तुकामरूपे शारदापीठे **पूजायामपरं मन्त्रं * विधानश्चानादृत्य यथा ४२२ ॥ तृतीयं पीठमन्त्रन्तु शारदायाइहोत्तमम् । शृणुतच्चैकमनसा चतुर्वर्गप्रदायकं ॥ ४२३ ॥ इत्यारभ्यपश्चात् नकार्सरश्चैत्रे तामपि प्रपूजयेत् । पीठदेवीं शारदाश्च कामाख्यामधिदेवताम् ॥ ४२४ ॥ इत्यादिभिरुक्तत्वात् तस्यास्कृष्णानवम्यां पितृपक्षे बोधनान्न दशभुजायाः शारदी नाम भूच्छरत् कालत्वाभावादिति ॥ ४२५ ॥ यदापातशरत्काल मातानवमी मातनिर्दिष्टा एव सामानान्न विशेषेण ॥ ४२६ ॥ तथापि दुर्गाकल्पे जगद्धात्रीप्रादुर्भावे विशेषेण स्फुटीकृतत्वात्कार्त्तिकी शुक्ला नवमीसाज्ञेया ॥ ४२७ ॥ तत्रबोधनाद्दुर्गाजगद्धात्री शारदानाम बभूव * तद्यथात्रप्रदर्श्यते ॥ ४२८ ॥ कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि नवम्यां भौमवासरे । सर्व्वदेवहितार्थाय दुष्टानामनायच ॥ ४२९ ॥ आविरासीज्जगद्धात्री युगादौ परमेश्वरी । शृणुपार्व्वति वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ॥ ४३० ॥ पुरापुरन्दरमुखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः । नाहं किमीश्वरोऽस्मात्मादतिरिक्तः सुरादिति ॥ ४३१ ॥ अथदुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी । एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्र्यहम् ॥ ४३२ ॥ भविष्यामीति निश्चित्यज्योती रूपं दधावसौ । नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिक्यां बोधिताशरैः ॥ ४३३ ॥ शरद्याविरभूद्दुर्गा जगद्धात्रीतिशारदा । कोटीसूर्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटीसमप्रभा इति ॥ ४३४ ॥ एवमन्यावापुराणे यथा कर्किणाके हरौसुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने । तस्यां बोधयेद्देवीं * दक्षिणे तु जनार्द्दनमिति ४३५ ॥ अत्रापिप्रमादीषष्ठ्यामितिभ्रमो नवमीबोधनं कतायामेवेति प्राहतदाकर्ण्यायां षष्ठीबोधनस्य चिह्नं नवमीबोधनस्याप्राप्तिः ॥ ४३६ ॥ पुनःपूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् । हिताहितं दशत्तत्रोक्तं तद्यथा ४३७ ॥ अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैर्महामांसैःसुगन्धिभिः । पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैःशिवाम् ॥ ४३८ ॥

सिन्दूरैः पट्टवासोभिर्नानाविधविलेपनैः । पुष्पैरनेकजातीयैः फलैश्च बहुविधैरपि ॥ ४३९ ॥ उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् । यथा तथैव पूताक्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥ ४४० ॥ पूजयित्वा महाष्टम्यां नवम्यां बलिभिस्तथा । विसर्जयेद्दशम्यां तु श्रवणे शाबरोत्सवैः ॥ ४४१ ॥ अन्तभागे दिवाभागे श्रवणं यदा भवेत् । तदा सम्प्रेषणं देव्या दशम्यां शाबरोत्सवैः ॥ ४४२ ॥ कुमारीभिः कुमारीभिर्वेश्याभिर्नर्त्तकैस्तथा । शङ्खतूर्य्यनिनादैश्च मृदङ्गैः पटहैस्तथा ॥ ४४३ ॥ ध्वजैश्च वस्त्रैर्बहुविधैर्लाजपुष्पप्रकीर्णकैः । धूलिकर्द्दमविक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥ ४४४ ॥ भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः । भगलिङ्गादिशब्दैश्च क्रीडयेयुरलं जनाः ॥ ४४५ ॥ परैर्नाक्षिपते यस्तु यः परान्नाक्षिपत्यपि । क्रुद्धा भगवती तस्य शापं दद्यात् सुदारुणम् ॥ ४४६ ॥ आदिपादो निशाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् । तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां नृपनन्दिनी ॥ ४४७ ॥ अन्त्यपादो निशाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् । तदा देव्याः समुत्थानं दशम्यां दिनभागतः ॥ ४४८ ॥ विसर्जनमनेनैव मन्त्रेण वत्स भैरव । कर्त्तव्यमम्बिकायाः विसर्जायितुमर्हसि ॥ ४४९ ॥ उत्तिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च । कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥ ४५० ॥ गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं परमेश्वरि । यत्पूजितं मयादेवि परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ४५१ ॥ व्रज त्वं स्रोतसि जले तिष्ठ गेहे च भूतये । निमज्जाम्भसि संताज्य पत्रिकां मूर्त्तिं जले ॥ ४५२ ॥ पुत्रायुर्धनवृद्ध्यर्थं स्थापितासि जले मया । इत्यनेन तु मन्त्रेण देवीं संस्थापयेज्जले ॥ ४५३ ॥ अथवायं पुराणे प्रोक्तं यथा*शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्य्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता इति ॥ ४५४ ॥ भविष्योत्तरे चप्रोक्तं*प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् । प्रातः प्रातश्च सम्पूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् इति ॥ ४५५ ॥ एतद्वचनद्वयं देव्याः पूजार्थ*कालव्यापि तिथ्यभिप्रायेण नतु * तिथिक्षय इति भिन्नाभिप्रायेण ॥ ४५६ ॥ भविष्ये पुराणे हि तदुक्तं*व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये । द्वाभ्यां च तद्दिनाभ्यां ह्रासवृद्धिवशात्तिथेरिति ॥ ४५७ ॥ तेन मासि त्वाश्विने सप्तमी पूजाहे * कालव्यापिनी तन्नाष्टमी पर*दिने पूजाहे काले न वर्त्तते *पूर्व्वदिने वा निवर्त्तते तदा ॥ ४५८ ॥ द्वाभ्यामहोभ्यां देवीं प्रपूजयेत * तिथेर्ह्रासात्तथा पश्चिन*वर्षे सप्तमाष्टमी वा*प्यहो रात्रमतीत्य वर्त्तते ॥ ४५९ ॥ तदा तिथिमलाताये * पूजां कृत्वा परदिने च* पूजयेदिति चतुर्भिरहोभि*र्देवीं तिथिवृद्धिवशात्* पूजयेदिति व्यवस्था ॥ ४६० ॥ अतोऽत्र पूजाहे काल व्यापिन्यां*मुदयगामिन्यां सप्तम्यामष्टम्यां*नवम्यां चेति सप्तम्यादिदिन*त्रये देवीं व्रती प्रपूजयेदिति ॥ ४६१ ॥ नन्दिकेश्वरेणाप्युक्तं *भगवत्याः प्रवेशादि विसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथावुदयगामिन्यां सर्व्वास्ताः कार्य्याः बुधैः । इति ॥ ४६२ ॥ एषात्वदयगामिनी*मलव्यतिरिक्ता च तदा पूजाहा भवति*तदुक्तं नारदीये हि ॥ ४६३ ॥ आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः । तिथिस्तु साहि शुद्धा स्यात् * साब्दं तिथौ हाय°तिथिः । इति ॥ ४६४ ॥ तेन यदुक्तमनन्त*भकर्म्मण तिथिमलं*विद्यादिकादृशो विनेति बोध्यम् ॥ ४६५ ॥ अर्थोदयगामिन्यां तिथौ भग*वत्याः प्रवेशादि विसर्जनान्ताः*क्रियास्तु कर्त्तव्या भवन्ति तदा ॥ ४६६ ॥ यदि सोदयगामिनी* तिथिरल्प कालाभवे*न्नचतावति काले सर्व्वास्ताः क्रियाः*सम्पद्यन्ते तदा पूर्व्वा*ह्ने युक्तत्वात्कि°ताश्च्याः ॥ ४६७ ॥ इति चेन्न यस्यां°हि तिथौ या क्रिया*विहिता तत्क्रियानिष्पत्तिर्यावता*कालेन स्यात्तावत्काल*व्यापिनी सती सा तिथिः ॥४६८ यदुदयगामिनी स्यात्*तदा तया तिथ्या युक्त*काले नत् क्रियायाः कर्म्माणि कुर्व्वीत ॥ ४६९ ॥ तत्र तिथेर्ह्रासे

र्विवाग * क्रियानिष्पत्तौ कारणं * तत्रयुग्मश्राद्ध पूर्व्वदिने क्रियान कर्त्तव्या ॥ ४७० ॥ तदुक्तं चण्डेश्वराय * कल्पसंहितायां यथा * कर्म्मणोयस्ययःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः । तयाकर्म्माणिकुर्व्वीत ह्रासवृद्धीनकारणमिति । ४७१ । क्रियानिष्पत्तिकालस्य*तत्क्रियेति कर्त्तव्यता*न्यूनाधिक्यापेक्षोपयो*नतुमुहूर्त्तादिनियमः ॥ अपरञ्चदक्षसंहितायां * नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा । तथातथैव कार्य्याणि न कालोऽत्र विधीयते । ४७२ । दैवकार्य्याणि पूर्व्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे । पितॄणामपराह्णे चकार्य्याण्येतानि यत्नत इति । ४७४ । सन्ध्योपासनादिवत् प्रातरादिः * कालोनतै नैमित्तिक काम्येषु विधीयते *यस्याय:काल स्तस्य भवतीति । ४७५ । नचसर्व्वक्रियाघटिकाकाले * मुहूर्त्ते वानिष्पद्यते *तत्कालनिष्पत्त्यभिप्रायेणोक्तं विष्णु*धर्म्मोत्तरे तद्यथा । ४७६ । व्रतोपवास स्नानादौघटिकैकायदाभवेत । उदये सातिथिर्ग्राह्या याह्यादा वस्तगामिनीति । ४७७ । एतावतादुर्गोत्सव * व्यापारोनघटिकाया * मुहूर्त्ते वानिष्पद्यते * इत्यस्य मुहूर्त्तकालनियम इति ॥ ४७८ ॥ अतएव प्रमादी*महाष्टम्यां वलिदानं *विहितं दृष्ट्वा वाचस्त * देवीपुराणोक्तं । ४७९ । अष्टम्यां वलिदानेन पुत्रनाशोभवेद्ध्रुवम् । इति वचनं सन्धि * जावलिदानविषयं ॥ ४८० ॥ तस्यां हि पूजायामुभयतिथि*कर्त्तव्यायां नवम्यां साङ्काशत्वा*द्वलिदान०न त्वष्टम्याम् ॥ ४८१ ॥ सन्धिपूजाविधा नन्तु*कालिकापुराणे यथा* अष्टमीनवमीसन्धौवृत्तौयाखलुकथ्यते । तत्रपूज्यात्वहं पुत्रयोगिनीगणसंयुता इति ४८२ ॥ कामरूपीयनिबन्धे *स्मृतिसागरे चसन्धि*पूजाकालोह्युक्तोयथा ॥ ४८३ ॥ अष्टम्याःशेषदण्डश्चनवम्याः पूर्व्व एवच । तत्रयाक्रियते पूजाविज्ञेयासामहाफलेति ॥ ४८४ ॥ तर्हि चनवम्यां नष्टावकाल* मस्तीकदण्डका लोहि*नवम्याःसन्धिपूजायाःकालइति * पुत्रनाशदोषोऽष्टम्यां *वलिदानस्यैवरहेति ॥ ४८५ ॥ यदिदशभुजायाः सन्धिपूजावर्त्तते *नास्तिहिदेवीपुराणे *कालीपुराणादिषुच*दशभुजायाःसन्धिपूजाविधिःक्कापि ॥ ४८६ ॥ नचा स्तिदेवीपुराणे *पूजाप्रकारकथनं *कथमष्टम्यां वलिदाननिषेध* वचनमुपपद्यते *नचतत्रतद्वचनमस्ति ॥ ४८७ ॥ कालीपुराणे चाष्टमी * नवमीसन्धाविति वचनं नास्ति * नचसम्भवति पुत्रेतिरुम्बोधा*तत्सन्धिपूजाकथनमुपप द्यते । ४८८ । भगवत्याहि वेताल*भैरवाभ्यां पूजितया* वरदानमात्रमुक्तं । ४८९ । तस्मात्तद्वचनद्वयममूलकं *केनचिद्रचितं नकृतं *कामरूपीयनिबन्धे *स्मृतिसागरे चयत्त* इचनं तदप्यमूलं । ४९० । तत्रचप्रमादीयद्वा चष्टषष्ठि*दण्डात्मिकायामष्टम्यामे *वाष्टमीपूजानपर*दिनेतिथिमले कार्य्या । ४९१ । यतउक्तमकर्म्मण्यां तिथि मलं *विद्यादेकादशीं विनेति*किन्तुपूर्व्वोक्तसन्ध्यत्र* शोधान्निषादाविरखण्ड*तिथावपिसन्धिपूजेति ॥ ४९२ ॥ तदसाधुतत्रह्यक्तौ*दोषोनास्त्येवइविच्छास्ते दश*भुजायाः सन्धिपूजा* तस्यास्तु व्यवस्थाद्युक्तकालएव ॥ ४९३ ॥ यत्त्वमूलकेन वचनेनोक्तस्तत्र*पुनस्तिथिमलेपिक्रियाव्यवस्था* तिथिमलञ्च प्रातरेवदिने स्यात् ॥ ४९४ ॥ दिने चाष्टमी नवमी*योगस्या प्रशस्ताहजनत्वं हि* मत्स्यसूक्ते तद्यथा ॥ ४९५ ॥ अष्टमीनवमीयोगो रात्रियोगे प्रशस्यते । अहोरात्रे दशगुणं सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेदिति ॥ ४९६ ॥ रात्रियोगे प्रशस्यते*इत्युक्तादिवायोगे ऽष्टमी नवमी*योगस्य प्रशस्तोवर्ज्य*इत्युक्तं निशिक्षानवत् ॥ ४९७ ॥ तत्रापि प्रमादीचाह* पुनःपूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत्* । जागरणं स्वयं कुर्य्यात्*वलिदानं महानिशी*तथा महानिशायाञ्च ॥ ४९८ ॥ यद्वलिदान मुक्तं*महानिशायां देव्याञ्च*पूजनं पूर्व्वक्रमेव*सापूजावृत्तौयासैव*सन्धिपूजाष्टमी नवमीसन्धिकाले ॥ ४९९ ॥

एवं द्वितीयेऽपि तिथिमले *चामलतिथौ च दिने *सन्धिपूजां स्थापयित्वा *यथा न एवमिति द्वितीयेऽभूत् ॥ ५०० ॥ अष्ट म्यान्तु दिने पूजायां कृतायां *पुनः महानिशायां बलिदानं *न निशि पुनःपूजामपेक्षते ॥५०१॥ यथा माघेऽष्टम्यां दिने *कृतायां पूजायां पुनः *सन्ध्यायां निजगौवासं *गबलिदानं पुनःपूजां नापेक्षते ॥ ५०२ ॥ तथाच महानिशा गामिनामेव *ह्यष्टम्यां दिने विशेषपूजा *महानिश्यष्टम्यामेव बलिदानमिति चेत् ॥ ५०३ ॥ यदा पूर्व्वाह्णाद् ऊर्द्ध्वं प्रवर्त्तमाना *सताष्टमी परदिने *पूर्व्वाह्णादूर्द्ध्वं यदा सा *तदा पूजा किं पूर्व्व दिने *पूर्व्वाह्णादूर्द्ध्वं भवति ॥५०४॥ परदिने पूजायां हि *महानिश्यष्टम्यामभावात् * बलिदानं नोपपन्नं स्यात् ॥ ५०५ ॥ तस्मात् पुनःपूजामष्टम्यामिति* महानिशि बलिदाने तिथि * नियमो नास्तीति निर्णयः ॥ ५०६ ॥ तथाच यत्र षष्टी घटिकाकालं * सप्तमीपर दिने च *पूजार्हकालव्यापिनी *सतूदयगामिनीतात* *परदिने पूजा कार्या ॥ ५०७ ॥ तत्र युग्मत्वं नग्राह्यं *तथा ष्टमीपरदिने *घटिकाकालं मुहूर्त्तं वावर्त्तते ॥ ५०८ ॥ तत्रोदयगामित्वेऽपि * क्रियानिष्पत्त्यनर्हत्वात्* द्युग्म त्वेऽपि च न परदिने पूजा स्यात् ॥ ५०९ ॥ किन्तु क्रियायोग्यत्वादनुदय*गामित्व युग्मत्वेऽपि च *पूर्व्वदिने पूजा भवति* न हि दुर्गोत्सवव्यापारो मुहूर्त्तं स्यात् ॥ ५१० ॥ यदि हि नवमी पूर्व्वदिने कियत् * कालानन्तरं प्रवृत्ता *परदिने मुहूर्त्तकाला भवति *तदानुदयगापि सा ॥ ५११ ॥ पूजार्हत्वात् पूर्व्वदिने पूजायां * ग्राह्या न परदिने तूदयगा पि* प्रभूत बलिदानादानर्हत्वात् ॥ ५१२ ॥ अथ विसर्जनं दशम्यान्तु कुर्याद्द्वैगावरीत्सवैरिति * चरलग्ने श्रवणा युक्ते *पूर्व्वोक्ते दिने दशम्यां ॥५१३॥ तदुक्तं देवीपुराणे यथा *चरलग्ने चरांशे वा देवीं नियतमानसः ॥ ५१४ ॥ प्रतिसंवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च विसर्जनम् *राज्यो विनाशमिच्छन्तु स्थिरलग्ने शिवार्पिता ॥ ५१५ ॥ इत्याह कश्चित् देवीपुराणाभिलेखेन । इति दशभुजापूजाविधिरावृत्तिरने प्रोक्तः ॥ ५१६ ॥ ० ॥ अथ योभद्रकालीं षोडश * भुजां महामायामुपासीतस्म *तस्याय दृश्यमन्त्रं गृह्णीयात्तदुक्तं *मे कथयिष्यते मेऽधार्य कालीपुराणे ॥ ५१७ ॥ सर्व्व लोकहितार्थाय सर्व्वलोकविभूतये । दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण पूजितव्या शुभे अपि ॥ ५१८ ॥ भद्रकाल्युग्रचण्डाच महामायामहोत्सवे । नेत्रवीजञ्च सर्व्वासां पूजने परिकीर्त्तितम् ॥ ५१९ ॥ योगिनीनाञ्च सर्व्वासां मूलम न्त्रस्तथैव च । उग्रचण्डाभद्रकाल्योर्मन्त्रन्तु शृणु भैरव ॥ ५२० ॥ आद्यद्वयं नेत्रवीजं मन्त्रस्यापान्त्यमन्ततः । वह्निरन्तस्वरेणेन्दुविन्दुभ्यां मन्त्रमौपिकम् ॥ ५२१ ॥ नेत्रवीजद्वितीयन्तु द्विरावर्त्तितमुच्यते । भद्रकाल्यास्तु मन्त्रोऽयं धर्म्मकामार्थसिद्धये इति ॥ ५२२ ॥ सर्व्वासां देवीनां पूजने नेत्रवीजं प्रणवपुटितं *ओं म् ऐं ह्रौँ ५ं श्रौँ ५ं ओँ म् ॥५२३॥ दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण पूजितव्या *भद्रकाल्युग्रचण्डे द्वे *ओँ दुर्गे दुर्गे रक्षणि ५ स्वाहा ओँ म् * इति साधारणमन्त्रद्वयं ॥५२४॥ प्रत्येकमन्त्रन्तु आद्यद्वयमित्यादि *नेत्रवीजमन्त्रस्याद्यद्वयं मैँ ह्रौँ * तस्यान्तत उपान्त्यो हकारवर्णः ॥ ५२५ ॥ वह्निनारेफेणान्तस्वरेणौकारेण *न्दविन्दुभ्यामर्द्धचन्द्राकृति *रेखानुस्वारा भ्यां युक्तो ह्रौँ तेन ॥ ५२६ ॥ ओँ म् ऐँ ह्रौँ ५ं ह्रौँ ओँ म् इति *उग्रचण्डाया मन्त्रो *भद्रकाल्यास्तु मन्त्रो *५२७ ॥ नेत्रवीजस्य द्वितीयं ह्रौँ ५ं । तद्द्विरावर्त्तितं ह्रौँ ५ं ह्रौँ ५ं *तच्च प्रणवपुटितं ओँ ह्रौँ ५ं ह्रौँ ५ं ओँ म् ॥ ५२८ ॥ तथाच नेत्रवीजमयता दुर्गा *मन्त्रमथवा ह्रौँ ५ं ह्रौँ ५ं *मितिमन्त्रं गृहीत्वा पूर्व्वोक्तदुर्गा* तन्त्रविहितक्रमेण । ५२९ ॥ भद्रकालीं नित्यां पूजयेत्तत्राय *विशेषस्तदुक्तस्तद् यथा ॥ ५३० ॥ उग्रचण्डोदयश्चाष्टौ दुर्गामूर्त्तिस्वकी र्त्तिताः । भद्रकाल्यास्तु मन्त्रेण भद्रकालीं प्रपूजयेत् ॥ ५३१ ॥ पूजयेदृनिद्राय मेताएवाष्टयोगिनीः । जयन्ती

मङ्गलां कालीं तथैव कपालिनीम् ॥ ५१२ ॥ दुर्गां शिवां क्षमां धात्रीं दलेष्वष्टसु पूजयेत् इति । विशेषः शेषं सर्वं मितां पूजायां दशभुजापूजावत्कार्यं ॥ ५१३ ॥ आश्विने च विशेषतश्चोभद्रकाल्याः पूजायां शिवेन ॥ ५१४ ॥ यदा दशभुजां महामायां प्रपूजयेत् । दुर्गातन्त्रोक्तमन्त्रैर्विधिवत्तत्क्रमं शृणु ॥५१५॥ कन्यायां कृष्णपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः । द्वादश्यामेकभक्तन्तु नक्तं कुर्यात्परेऽहनि ॥ ५१६ ॥ चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः । गीतवादित्रनिर्घोषैर्नानावैदिकवेदनैः ॥ ५१७ ॥ अयाचितं ततः कुर्यादुपवासं परेऽहनि । एवमेव व्रतं कुर्याद्यावद्वै नवमी भवेत् ॥ ५१८ ॥ ज्येष्ठायां समभावेन मूलेन प्रतिपूजयेत् । उत्तरे श्रावणे चैव श्रवणान्ते विसर्जयेत् ॥ ५१९ ॥ इति मनुसंहिता कथं पितृपक्षे च * देव्यां बोधयेत्तस्य * मितितत्त्वं शिवेन * षष्टितमेऽध्याये यथा ॥ ५४० ॥ पुराकल्पे महादेवी मनुस्वायम्भुवान्तरे । नृणां कृतयुगस्यादौ सर्वदेवैः स्तुता सदा ॥ ५४१ ॥ महिषासुरनाशाय जगतां हितकाम्यया । योगनिद्रा महामाया जगद्धात्री जगन्मयी ५४२ ॥ यदा स्तुता महादेवी बोधिता चाश्विने सिते । चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे प्रादुर्भूता जगन्मयी ॥ ५४३ ॥ भुजैः षोडशभिर्युक्ता भद्रकालीति विश्रुता । क्षीरोदस्योत्तरे तीरे बिभ्रती विपुलां तनुम् ॥ ५४४ ॥ अतसीपुष्पवर्णाभां ज्वलत्काञ्चनकुण्डलाम् । जटाजूटसखण्डेन्दुमुकुटत्रयभूषिताम् ॥ ५४५ ॥ नागहारेण सहिता स्वर्णहारविराजिता शूलं खड्गं च शङ्खं च चक्रं बाणं तथैव च । ५४६ ॥ शक्तिं वज्रं च दण्डं च नित्यं दक्षिणबाहुभिः । बिभ्रती सततं देवी विकासिदशनोज्ज्वला ॥ ५४७ ॥ खेटकं चर्मचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च । घण्टां परशुं मुषलं बिभ्रती वाम पाणिभिः । सिंहस्थानयनैः रक्तवर्णैस्त्रिभिः समुज्ज्वला । शूलेन महिषं भित्त्वा तिष्ठन्ती परमेश्वरी ॥ ५४९ ॥ वामपादेन चाक्रम्य तत्र देवी जगन्मयी । तां दृष्ट्वा सकला देवाः प्रणमाय परमेश्वरीम् । ५५० । प्रोचुर्न किञ्चित्तं दृष्ट्वा निहतं महासुरम् । ततः प्रोवाच देवांस्तानितरादि । ५५१ । तस्मादाश्विनमासीया * चान्द्रस्य कृष्णपक्षमा * चतुर्दश्यामुक्तरूपेण बोधनं * कृत्वा त्वयाचितमन्नं कुर्यात् । ५५२ । ततः परदिने ऽमावास्यायामुप * वासं कुर्यात् द्वितीयमयाचितात् * परदिनमुपवासइतो व * क्रमेण । ५५३ । नवमीपर्यन्तं व्रती भवेत् । * दुर्गातन्त्रोक्तव्रतीभर्तैत् * वाग्यतः प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वः * स्त्रियाशिवपूजकः । ५५४ ॥ जपहोमयुक्तः कुमारीं भोजयेत् * षष्ठ्यां ज्येष्ठायां यथावत् * समभावेन समयामूलेन सह * युक्तायां यथाविधि प्रतिपूजयेत् । ५५५ । ततः पूर्वाषाढायुक्तायामष्टम्यां * उत्तराषाढायुक्तायां नवम्यां च * देव्याश्च नन्दर्गातन्त्रोक्तविधि * नैवेद्यं * भवनं सम्यक् कृत्वा ॥ ५५६ । श्रवणान्ते विसर्जयेत्तत्र * पूर्वान्तश्रवणयुक्तायां दशम्यां * महानिशिचबलिदानं स्वयं कुर्यात् । ५५७ । ० । इतिषोडशभुजापूजाविधि * हृत्स्वतञ्जबूम्प * चण्डामष्टादशभुजां * यउपासीततस्य च * विधानमुक्तं शिवेन । ५५८ । तत्र प्रागुद्दिष्टं मन्त्रं द्वियथा * दुर्गातन्त्रेणमन्त्रेणपूजितव्या उभे अपि । भद्रकाली चण्डा चेति ॥ ५५९ ॥ तेमनेन वीजं चा ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं म * इतिमन्त्रस्तथा दुर्गामन्त्रश्च ओं दुं गं दुर्गे रक्षणि दुर्गाहा स्वाहा इम् । ५६० ।। उग्रचण्डायास्तु मन्त्र * ओं ऐं ह्रीं ह्रूं * ओं मइति * एषामन्यतम मन्त्रं ॥ ५६१ ॥ यथाविधि त्वष्टोत्तरादर्गातन्त्रोक्त * विधानेन नित्यं पूजयेत्तत्र * विशेषतश्च यथा ॥ ५६२ ॥ तथोग्रचण्डातन्त्रेणसादेवोग्रवपूजने । योगीनांस्तत्पूजा च षष्टा नवस्रसमैरव । ५६३ ॥ कौशिकी शिवदूती च उमा हैमवती ईश्वरी । शाकम्भरी च दुर्गा च षष्टमी च महोदरी ॥ ५६४ ॥ इत्यष्टदलपद्मे ऽष्टदलेषु * योगिनीविशेषः शेषं * सर्वं दशभुजापूजावत्पूजा * नित्यं कर्त्त

र्वो निशि यम ॥ ६५ ॥ आश्विने कृष्णपक्षेऽष्टम्यां प्रदोषे भद्रकालीं प्रपूजयेत् । दशम्यां प्रातरेव तामुत्सृजेदिति ॥ ६६ ॥ कन्याराशिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तु चण्डिका । नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्रनिःस्वनैः । ६७ । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां तु देव्याः कार्यं विबोधनम् । प्रातरेवार्द्रयुक्तायां कारयेत् पूजनं जलैः ६८ सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां पूर्वपोषितम् । पूजाजागरणञ्चैव नवम्यां विधिवद्बलिः । ६९ । संप्रेषणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः । शोभाञ्जनं दशम्यान्तु शबरोत्सवकं महत् इति । ७० । यामूर्त्तिः षोडशभुजा भद्रकालीति विश्रुता । तथैव मूर्त्तिं वाहयाम दशभुजी ८ विकटी ७१। दक्षिणार्धाङ्गदा वामपाणिनापानपात्रकम् । धारयन्ती कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिता । ७२ । भिन्नाञ्जनचयप्रख्या प्रचण्डासिंहवाहिनी । रक्तनेत्रा महाकाया युक्ताष्टादशबाहुभिः । ७३ भद्रकालीमूर्तिरियं विशेषतः सा चण्डिका सेतुबन्धे साधकोऽर्चयेत् । ७४ । तद्यथापूर्वं दर्शितं भद्रकाली मूर्त्तिरियं अतसीपुष्पवर्णाभा मिलितनयनाभिन्नाञ्जनचयप्रख्या निधायेदिति ॥ ७५ ॥ तथाच । भिन्नाञ्जनचयप्रख्यां जनतकाञ्चनकुण्डलाम् । जटाजूटसखण्डेन्दुमुकुटत्रयभूषिताम् ॥ ७६ ॥ नागहारेण सहितस्वर्णहारविराजिताम् । शूलं खड्गन्तु शङ्खञ्च चक्रं बाणं तथैव च ॥ ७७ ॥ शक्तिं वज्रञ्च दण्डञ्च गदां दक्षिणवाहुभिः । बिभ्रतीं सततं देवीं विकाशिदशनोज्ज्वलाम् ॥ ७८ ॥ खेटकं चर्मचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च । घण्टां परशुञ्च मुषलं पानपात्रं तथैव च ॥ ७९ ॥ धाराणां पाणिभिस्तु वामैर्वहिर्बिभ्रतीं । बिभ्रतीं मुण्डमालाञ्च प्रचण्डासिंहवाहिनीं ॥ ८० ॥ महाकायारक्तवर्णा सिंहमेनं समुज्ज्वला । शूलेनमहिषं भित्वा तिष्ठन्तीं परमेश्वरी ॥ ८१ ॥ वामपादेन चाक्रम्य तत्र देवी जगन्मयी । अष्टादशभुजा भद्रकाली सुपूजिता साधकैः ॥ ८२ अथात्राध्याये सगरः पप्रच्छ महिषयोद्धा भगवान् भद्रकाल्या निहतं महिषासुरम् ॥ ८३ ॥ तदानीं दर्शने तस्याः पादाक्रान्तं च कं परम् । हरिमूलेनविनिर्भिन्नं ददृशुः सकलाः सुराः ॥ ८४ और्व उवाच । शृणु वंनृपशार्दूल भद्रकालीयदा पुरा । प्रादुर्भूता महामाया महिषेण रणे च वै ॥ ८५ ॥ महिषासुर एवासौ निशायां निशिपूर्वतः । स्वप्नन्तु ददृशे घोरं दारुणं घोरदर्शनम् ॥ ८६ ॥ महामायाभद्रकाली खड्गेन शिरः । पपौ तस्य च रक्तानि खादिता तातिभीषणा ॥ ८७ ॥ ततः प्रातर्भयपुतः सद्देव्यां महिषासुरः । तामेव पूजयामास रुधिरं सोऽपि सगणः ॥ ८८ ॥ आराधिता महादेवी महिषेण सुरारिणा । प्रादुर्भूता भद्रकाली भुजैः षोडशभिर्युता ॥ ८९ ॥ ततः प्रणम्य महिषो महामाया जगन्मयीं । उवाचेदं वचोनम्रमूर्त्तिर्भक्तियुतोऽसुरः ॥ ९० ॥ महिष उवाच देवि खड्गेन संछिन्नशिराः शोणितानि च मम । त्वया भुक्तानि दृष्टानि मया स्वप्ने च निश्चितम् ॥ ९१ ॥ अवश्यन्तु त्वयाकार्यं मया ज्ञातं प्रमाणतः । एतद्धि परमं मे तत्रैकं देहि मे वरम् ॥ ९२ ॥ वधार्थं याचे नाहास्ति संशयः परमेश्वरि । ममापि तव नो दुःखं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ ९३ ॥ क्रिन्नत्वमेव चरितः शम्भुराराधितः पुरा । ममपितामहस्येन जातः पश्चादहं ततः ॥ ९४ ॥ मयाप्याराधितः शम्भुः प्राप्ताश्चेष्टा मया विधाः । मन्वन्तरमेकं यावदैश्वर्यं राज्यञ्च मम । अकण्टकं मया भुक्तमद्यतापि न विद्यते । कात्यायनेन मुनिना प्राप्तोऽहं शिष्याकारणात् ॥ ९५ ॥ सीमन्तिनीविनाशन्ते करिष्यति न संशयः । पुरा वनितेपसन्तं रौद्राश्वनाम सत्तमम् ॥ ९६ ॥ रूपं कृत्वा यत्नात्स्त्रिया हिमवद्दर्शितं । दिव्यस्त्रीरूपमतुलं कृत्वाहं कौतुकात्तदा ॥ ९७ ॥ मया तस्मोहितो हिमो

ऽत्यजन्मुदस्तदातपः। नदूरात् संस्थितो नाहं मुनिना कात्यसूनुना ॥५९८॥ स त्वामाराध्य तद्दोषः शिष्यार्थं कोपसङ्गिना। यस्मात्त्वयाऽमे शिष्योऽयं मोहितस्तपसश्च्युतः ॥५९९॥ ततस्त्वया स्त्रीरूपेण तत्त्व. स्त्रीमिह निषत्स्यति। इतिमां शप्तवान्पूर्वं मुनिः कात्यायनो हि माम् ॥६००॥ तस्य शापस्य कालोऽयमागतः समुपस्थितः। देवेन्द्रत्वं मयाप्राप्तं भुक्तं त्रिभुवनं समम् ॥६०१॥ किञ्चिन्नयाचामि तेऽत्रासि वाञ्छनीयं त्वया मया। तस्मात्त्वां वै प्रपन्नोऽहं प्रार्थयामि प्रियं मम ॥६०२॥ तद्देहि देवि दुर्गे त्वं भूयो देवि नमो नमः। देव्युवाच। प्रार्थनीयो वरो यस्ते तं वृणुष्व महासुर ॥६०३॥ दास्यामि ते वरं प्रार्थ्यं संशयो नात्र विद्यते। महिषस्तूवाच। यज्ञभागमहं भोक्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादतः ॥६०४॥ यथा यज्ञेषु सर्वेषु पूज्योऽहं स्यां तथा कुरु। त्वत्पादसेवां नत्यक्ष्ये यावत् सूर्यः प्रवर्त्तते ॥६०५॥ देव्युवाच। यज्ञभागाः सुरेभ्यस्तु कल्पिता वै पृथक् पृथक्। भागो न विद्यते चान्योऽयं दास्यामि तवाधुना ॥६०६॥ किन्तु त्वयि मया युद्धे निहते महिषासुर। नैव त्यक्ष्यसि मत्पादं सततं नात्र संशयः ॥६०७॥ मम प्रवर्त्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते। पूज्यश्चिन्त्यश्च कायोऽयं तवैव तव दानव ॥६०८॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्याः प्रत्युवाच महिषासुरः। वरं प्राप्य हि हृष्टः प्रसन्नवदनस्तदा ॥६०९॥ उग्रचण्डे भद्रकालि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते। मूर्त्तयो देवि भवत्याः सकलात्मिकाः ॥६१०॥ काभिस्त्वं मूर्त्तिभिः पूज्यो यस्मात्स्यां परमेश्वरि। तन्मामाचक्ष्व यदि मे भवत्येव कृपा कृता ॥६११॥ देव्युवाच। भोक्तानियानि नामानि त्वयि हे महिषासुर। तासु मूर्त्तिषु संस्पृष्टः पूज्यो लोके भविष्यसि ॥६१२॥ उग्रचण्डेति या मूर्त्तिः भद्रकालीत्यहं पुनः। यया मूर्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥६१३॥ एतासु मूर्त्तिषु यदा पादलग्नो नृपा॰ तदा। पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षमाम् ॥६१४॥ आदिसृष्टे उग्रचण्डमूर्त्या त्वं निहतः पुरा। द्वितीयसृष्टौ भवान् भद्रकाल्या मया हतः ॥६१५॥ दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सवाहनम्। किन्तु पूर्वं न गृहीतस्त्वं मया पादयोस्तले ॥६१६॥ अधुना प्रार्थितवरो गृहीतः पूर्वकायधीः। गृहीतवांश्च पश्चात्त्वं यज्ञभागोपभुक्तये ॥६१७॥ इत्युक्त्वा सा महामाया उग्रचण्डा हि यां तनुं। दर्शयामास च तदा महिषायासुराय वै ॥६१८॥ महिषः प्रणनामाशु दृष्ट्वा विस्मयमागतः। ततो यथा पदाक्रम्य निहतो महिषासुरः ॥६१९॥ यथैव जग्हे पादतले देवी हयन्तु तं। छित्त्वा शूलेन निर्भिन्नं महिषं त्रिशिरस्कं ॥६२०॥ गृहीतकर्णं देव्याशु नियतं क्रियाविभूषितं। निर्यद्रक्तं महाकायं दृष्ट्वा पूर्वतनुं स्वकाम् ॥६२१॥ भयं प्राप्यासुरः सोऽथ पुनश्च समोहच। ततस्तु प्रणनाम त्वां संस्तभ्य च दानवः ॥६२२॥ प्रणम्य वचनं देवीमिदमाह सगद्गदम्। यदि देवि प्रसन्नासि यज्ञभागस्य कल्पितः ॥६२३॥ तदा मम नान्यानाथ एवमेव भवेन्न हि। यथाहं न सुरैः सार्द्धं करिष्ये वैरमद्भुतम् ॥६२४॥ तथा मां कुरु तां देवि न जन्म प्रलम्भ तथा। देव्युवाच। आराधिताहं भवता वरो दत्तो मया तव ॥६२५॥ वधार्थं त्वं मम विहनार्थ कार्या विचारणा। इत्थं प्रार्थितश्चापि सर्वैः सुरगणैः सह ॥६२६॥ विरोधामे सदा मा भूदिति चापि भविष्यति। मत्पादतलसंस्पर्शात् स्फुरीरं तव दानव ॥६२७॥ यज्ञभागो नभोगाय विशीर्णं नभविष्यति। विगतप्राणजीवात्मा सन्नेव त्वं महासुर ॥६२८॥ वह स्वपादसंयोगाच्चिरं स्थास्यसि केवलम्। कल्पकोटि सहस्राणि विंशतिं महिषासुर ॥६२८॥ गतानि च स्थानानि जन्मतो न भविष्यति। इति देवी वरं दत्वा तत्रैवान्तरधीयत। इति ॥६२९॥ अथ कन्यायां कृष्णपक्षे तिथि*कन्यायां गौणचान्द्राश्विने रवौ*

कन्यापक्षसमातः परं हि वध्यते ॥ ६३१ ॥ शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां निवसामी नैव * मुख्यचान्द्राश्विन इति ॥ ६३२ ॥ नवम्या
मार्द्रान्सर्वे * दिवाभागे देवीमुप * चण्डां दुर्गां तत्स्तोत्रविधानेन * पूजयित्वा गीतादीनां * निःस्वनैर्बोधयेदिति
६३३ ॥ नवकस्मादेव गौणचान्द्राश्विने दिने * नवम्यामार्द्रायां बोधये * तत्रदशभुजायाश्च * षष्ठ्यां प्रतिपदि वेति
६३४ ॥ तत्रोच्यते । षष्टितमेऽध्याये भग * वान्शिववाचयथा ॥ ६३५ ॥ उग्रचण्डा तु यामूर्त्तिरष्टादशभुजाऽभवत् ।
सा नवम्यां पुरा कन्यापक्षे कन्यान्तरे रवौ ॥ ६३६ ॥ प्रादुर्भूता महामाया योगिनीकोटिभिः सह । आषाढस्य तु
पूर्णायां सत्रं द्वादशवार्षिकम् ॥ ६३७ ॥ दक्षः कर्त्तुं समारेभे हताः सर्वे दिवौकसः । तत्राहं न हतस्तेन दक्षेण च
महात्मना ॥ ६३८ ॥ कपालीति सती चापि पितृज्ञाय त्रिवृतानच । ततो रोष समायुक्ता प्राणांस्तत्याज वा सती
६३९ ॥ तान्त्वदेहा सती चापि चण्डमूर्त्तिस्तदाऽभवत् । ततः प्रवृत्ते यज्ञे पितस्मिन्द्वादशवार्षिके ॥ ६४० ॥ नवम्यां
कन्यापक्षे कृष्णायां चण्डरूपधृक् । योगनिद्रा महामाया योगिनीकोटिभिः सह ॥ ६४१ ॥ सतीरूपं परित्यज्य
यज्ञभङ्गमथाकरोत् । भृङ्गरेणोगणैः सर्वैः सहिता शङ्करेण च ॥ ६४२ ॥ स्वयं तमभञ्जत् देवी महासत्रं महात्म
नः । ततो देवा महाक्रोधं चातीव त्रिदिवौकसः ॥ ६४३ ॥ पूजयाञ्चक्रुरतुलां देवीं पूर्व्वोदिते नवे । पूर्व्वो
दितविधानेन पूजामसा दिवौकसः ॥ ६४४ ॥ कृत्वैव परमामापुर्निर्वृतिं दुःखहानये । एवमन्यैरपि सदा कार्या
देव्याः प्रपूजनम् ॥ ६४५ ॥ विभूतिमतुलां प्राप्य चतुर्वर्गप्रदायिनीम् । यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महो
त्सवे ॥ ६४६ ॥ न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव । क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ॥ ६४७ ॥
परवत्सम महामायावलिभूत्वा समजायते । इति ॥ अष्टम्यां रुधिरैर्मांसै * रित्यादुक्तं पूर्व्वं श्रेयम् ॥ ६४८ ॥ इतो
तन्त्रशास्त्रमविद्वान् * कश्चित्प्रमादीवाचष्टे * कालिकापुराणे तु * नवम्यां बोधनमष्टा * दशभुजाया इति तन्न
६४९ ॥ तत्रैव हि कालिकापुराणे प्रोक्तं * उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली ह्यहं पुनः । यया मूर्त्त्याहं हनिष्ये
सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥ ६५० ॥ एतासु मूर्त्तिषु यदा पादलग्नो नृणां तदा । पूजनीयो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि पर
त्तमाम् ॥ ६५१ ॥ इत्यनेन कात्यायनादुर्गयोः * पादलग्नत्वेन महिषासुरस्य * पूजात्वहमतएवाष्टादशभू
जायास्तु ॥ ६५२ ॥ पादलग्नत्वं महिषासुरस्य न * सम्भवति तस्मादष्टादशभुजाया नवम्यां * न बोधनमिति यत् *
प्रमादिना व्याख्यातम् ॥ ६५३ ॥ तदसाधुत्वादग्राह्यं * प्रमादी ह्यन्धः कालीपुराणवचनं * लिखितं
एतासु मूर्त्तिषु यदा * पादलग्नो नृणां तदा ॥ ६५४ ॥ पूजनीयो भविष्यसि त्वमिति तथापि * तन्नाम्नादृष्ट्वा चचष्टे * कात्याय
न्या दुर्गायाः * पादलग्नत्वेन * महिषासुरस्य पूजात्वमुक्तमिति ॥ ६५५ ॥ एतासु मूर्त्तिष्विति वहुवचन * नान्तपदाभ्यां किं
दुर्गैवोपस्थाप्यते पूर्व्वोक्तोग्रचण्डादि * मूर्त्तित्रयं नोपस्थाप्यते ॥ ६५६ ॥ प्रमादी कथमाह स्म * महिषासुरस्य
दुर्गा * पादलग्नत्वेन पूज्यत्वोक्तिरेषा * दशभूजापादलग्नत्वं * न सम्भवति तस्मात् ॥ ६५७ ॥ अष्टादशभुजायान *
नवमी बोधनमिति * महिषासुरस्याष्टादशभुजा * पादलग्नत्वं किं तस्या * बोधने हेतुर्भवति ॥ ६५८ ॥ सा नैव तस्मै
वरमदाद्यदा त्वं * मम पादलग्नः स्यास्तदा मम * पूजार्थं बोधनं भविष्यतीति ॥ ६५९ ॥ अधुना प्रार्थितवरो * गृहीतः प्र
त्यक्षायये * रितोऽपि किं नैवापश्यत् । तस्मात्तत्प्रमादिव्याख्यानमसाधुः * विरुद्धहेतुत्वाक्षायध * तत्संस्कृत
वाक्यमिति ॥ ६६० ॥ इत्थं गौणचान्द्राश्विने कन्या * पक्षे नवम्यामार्द्रायां * दिवाभागे विल्वशाखायां फल * युक्ता
यां यथोक्तेनैव ॥ ६६१ ॥ विधानेन पूजयित्वा * गीतवादित्रादिशब्दै * रुग्रचण्डां बोधयित्वा * दशम्यादिषु दुर्गां

तन्त्रोक्तविधिनाव्रतीभूत्वाप्रत्यहं ॥ ६६२ ॥ नित्यपूजाविधिनापूजयेदथ*शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु * देव्याःकेश मोचनं कुर्य्यात् * पञ्चम्यां प्रातरेवस्नापयेत्* सप्तम्यां पत्रिकापूजा ॥ ६६३ ॥ सप्तम्यां दुर्गां तन्त्रोक्तविधानेन * तामूग्रचण्डां पूजयित्वानवसु*पत्रिकास्वनवानां दुर्गाणां पूजा ॥६६४ ॥ नवपत्रिकाउक्ताः*कदलीदाडिमीधान्य *हरिद्रामानककचुः। बिल्वोऽशोकोजयन्तीचविज्ञेयानवपत्रिकाः ॥ ६६५ ॥ अत्रबिल्वइतिफलयुग्मसहितबिल्व शाखा* लिङ्गपुराणेऽभिहिता ॥ ६६६॥ युग्मऽभिन्नाभ्यां बिल्वस्यफलाभ्यां शाखिकां तथा। संस्नाप्यामृतयोः देवीं पूजयित्वाप्रवेशयेदिति ॥६६७॥ पत्रिकाप्रवेशउक्तो*हयशीर्षपञ्चरात्रे* शुभोभावविनिजगत्सिद्धः*प्रवेशेबिल्व वासिनी। बिल्वपादपमभ्येतिपूजार्थं सायमम्बिकाइति॥६६८॥ इत्यनेनपूर्व्वदिने सायं*षष्ठ्यां सज्जं छायांतदभावेचामन्त्रयेन्मत्स्य * सूक्तेउक्तं तद्यथा ॥ ६६९ ॥ ज्येष्ठावाप्यथवाषष्ठीसायंकालेनचेद्भवेत्। सायमेवतथापिस्याद्बिल्वशाखाभिमन्त्रणम् ॥ ६७० ॥ पूर्व्वां षष्ठीं सनक्षत्रां सायं प्राप्तामपित्यजेत्। यद्यातु पत्रिकापूजानपरेद्युर्भविष्यति ॥ ६७१ ॥ सन्निकृष्टन्तुयत्पूर्व्वं पत्रिकादिवसस्यतु। तद्दिनेवरणं कृत्वापरे शाखां प्रवेशयेत् ॥ ६७२ ॥ नन्दिकेश्वरेणाप्युक्तं *पत्रीप्रवेशात् पूर्व्वेद्युःसायाह्ने बिल्ववासिनीम्। चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान्नात्रषष्ठीपुरस्क्रिया ॥ ६७३ ॥ इतीवंश्रह फलान्विताया यस्याः*बिल्वशाखाया बोधनं*कृतं तस्यां शाखायां देवी*मधिवासेनामन्त्रयेत् ॥ ६७४ ॥ एवं नवसुपत्रिकासुचनव * दुर्गाअधिवासेनपूर्व्व * दिनमामन्त्रयेत्परेऽह्निसप्तम्यां पत्रिकासुपूजां कुर्व्वीत ॥ ६७५ ॥ तत्राष्टदलपद्मस्याष्टसुदले * षष्टीकौशिकादीःपूजयेत्प्रत्यह* मष्टम्यां दुर्गां तन्त्रोक्तविधानेन ॥ ६७६ ॥ पूजयेन्महानिशायां *स्वयं बलिदानं वर्यां*जागरणञ्चकुर्व्वीत*अपुत्रकस्तूपवासं *कुर्य्यान्नतुपुत्रवानिति ॥ ६७७॥ नवम्यां तथापूजयित्वाविधिव*द्भूरिबलिदानं कुर्य्यात्*दशम्यां पूर्व्वोक्तविधानेनैव*विसर्जनंकुर्य्यात्तथा॥६७८॥शावरोत्सवंकुर्य्यात्*राजातुमेनाजांबल*द्वयं नीराजनं कुर्य्यात्* इत्युग्रचण्डापूजाविधिः ॥ ६७९ ॥ वैष्णवीं महामायां यउपासीत*सकलवरगतं वैष्णवीमन्त्रं *गृहीत्वावैष्णवी तन्त्रोक्त विधिनैवं*मूर्त्तिं ध्यात्वा*साधकोनित्यं पूजयेत् ॥ ६८० ॥ शोणपद्मप्रतीकाशां रक्तमृदुजलम्बिनीं। चलत्काञ्चनमाणिक्य कुण्डलोज्वलशालिनीम् ॥ ६८१ ॥ सुवर्णरत्नसम्बन्ध किरीटद्वयधारिणीं। रक्तभूषाकर्णनेत्रे स्त्रिभिर्श्चारु विभूषिताम् ॥ ६८२ ॥ सन्ध्यानलसमप्रख्य कपोलांलोललोचनाम्। बिपक्वदाडिमीबीज दन्तां शुभ्रयुगोज्वलाम् ॥ ६८३ ॥ वन्धूकदलरसनां शिरीषप्रभनासिकाम्। कम्बुग्रीवांविशालाक्षीं सूर्य्यकोटिसमप्रभां ॥ ६८४ ॥ चतुर्भुजां विवसनां पीनोन्नतपयोधराम्। दक्षिणोर्द्ध्वेनिस्त्रिंशं परेणासिद्धसूत्रकम् ॥ ६८५ ॥ बिभ्रतीं वामहस्ताभ्यां ममीति वरदायिनीम्। निम्ननाभिं क्रमायात क्षीणमध्यां मनोरमाम् । ६८६ ॥ आनम्रनागनासान्तां गुप्तगुल्फां शुपार्ष्णिकाम्। वक्षपद्माङ्क शङ्काब्ज निविड़ासन राजिताम् ॥ ६८७ ॥ गात्रेण रत्नस्तम्भञ्च समागालम्ब्यसंस्थिताम्। किमिच्छसीतिवचनं व्याहरन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ ६८८ ॥ पञ्चाननं पुरःसंस्थं निरीक्षन्तीं स्ववाहनम्। मुक्तावली स्वर्णरत्नहारकङ्कणकादिभिः ॥६८९॥ सर्व्वैरलङ्कारगणैरुज्ज्वलां सस्मिताननाम्। सूर्य्यकोटिप्रतीकाशां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ॥ ६९० ॥ नवयौवनसम्पन्नां तथासर्व्वाङ्गसुन्दरीम्। ईदृशीमम्बिकां ध्यात्वा ओँ नमः फड़िति मस्तके ॥ ६९१ ॥ स्वकीयंमनोदद्यात् साहमेवं बिचिन्तयेत्। इत्येवं नित्यंपूजको*यथाविधिनेपूजयेत्त*इक्षमेकोन षष्टितमेऽध्याये

॥ ६९२ ॥ यदाश्विने शारदीं देवीं महामायां जगन्मयीम् । पूजयेत्तत्र च तदा विशेषं शृणु भैरव ॥ ६९३ ॥ कन्यासंस्थे रवाविषे या शुक्ला तिथिरष्टमी । तस्यां रात्रौ विधातव्या पूजा विभवविस्तरैः ॥ ६९४ ॥ नवम्यां बलिदानञ्च कर्त्तव्यं वै यथाविधि । जपं होमञ्च विधिवत् कुर्यात्तत्र विभूतये ॥ ६९५ ॥ संपूजयेन्महादेवीं अष्ट पुष्पैः क्रमान्नरः । इतोऽत्र विशेषं शृणु * भैरवेति यदुक्तम् ॥ ६९६ ॥ तदाश्विने दशभुजा * पूजाविधानं सामान्या * इत्युक्तं तदनुवर्त्त्य * तत्र विशेष उक्तः ॥ ६९७ ॥ तेन सप्तकोशःस्वार्थं * माश्विने वैष्णवीं देवीं * पूजयेत् शुक्लप्रतिपदादि * नवम्यन्तं यथावि * त्यादिनियमेन प्रतीयात् ॥ ६९८ ॥ प्रातःस्नायी च त्रिकालं * शिवपूजकश्च भवेत् * कुमारीश्च भोजयेत् ॥ ६९९ ॥ षष्ठ्यां वैष्णवीतन्त्रोक्त * विधानेन बहुफल * सहितायां बिल्वशाखायां पूर्णां पूजां * पूर्वाह्णे देवकर्त्तव्यत्वात् * कल्पादिवादिस्वने ॥ ७०० ॥ देवीं सप्तमीबोधयेज्जागरयेत् * प्रमादीतु षष्ठ्यां सायं * बोधनमिति व्याचष्टे ॥ ७०१ ॥ षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् * इतिनिदर्शनञ्च दर्शयति ॥ ७०२ ॥ तन्निदर्शनमनार्षं * भविष्योक्तत्वेन दर्शितं न च * तत्रास्ति सन्ध्यास्विति बहुवचन * श्चायुक्तं यथाक्रमत्वात् ॥ ७०३ ॥ सायन्तस्याः बिल्वशाखायामामन्त्र्य * तां वैष्णवीं देवीमधिवासयेत् । ७०४ परदिने सप्तम्यां तां * शाखामाहृत्य वैष्णवीं * तन्त्रोक्त विधानेन तां पूजयेत् * अष्टम्यां पुनर्विशेषेण पूजयेत् ॥ अष्टम्यां रुधिरैर्मांसै रिष्टदाक्तैः * विशेषेण पूजयेत् * स्वयं कुर्याद्बलिदानं * महानिशीति यदुक्तं * तत्र विशेष उच्यते । ७०५ । कन्यासंस्थे रवाविष इत्यादि * कन्यासंस्थे रवाविष्यते व * इतिलब्धं पुनरिषग्रहणं * मलमासान्त्राश्विनज्ञापनार्थमेव । ७०६ । तत्र शुक्लाष्टम्यां रात्रौ * विभवविस्तरैर्देव्याः * पूजाविधातव्या नवम्यां बलि * दानं जपो होमश्च वि * भूतये कर्त्तव्या इति । ७०७ । पूजाञ्च दिनत्रयमेवाष्टपुष्पैः * कुर्यात्कुर्यादष्ट पुष्पकाणोक्ता * इहन्निर्व्वाण तन्त्रे तद्यथोच्यते । ७०८ । विष्णुक्रान्ता शङ्खसाहान च करवीरकम् । कुर्याद्दधि द्रोणपुष्पं जवादेया तथाञ्जनौ । ७०९ । जलपद्मं स्थलपद्मं बकपुष्पं प्रदापयेत् । स्वदेहे देवबुद्ध्या धात्वादौ मस्तके क्षिपेत् । ७१० । श्वेतकरवीरं देविधानं तद्देवतात्मकम् । अन्तर्यागे चाष्ट पुष्पं युक्तं तत्र प्रदश्यते । ७११ । अहिंसापरमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः । दयापुष्पं क्षमापुष्पं भक्तिपुष्पमतःपरम् । ७१२ । ज्ञान पुष्पं शम पुष्पं सोऽहं पुष्पं तथाष्टमं । देह पुष्प देहि पुष्प देहि देहैक्य पुष्पकम् । ७१३ । मन्त्रपुष्पं देवपुष्पं गुरुपुष्पञ्च शाश्वतम् । सर्व्वकान्तु सोऽहं पुष्पमष्टपुष्पमहं परम् । इति ७१४ अपराजितारक्तकरवीर * द्रोणजवाजलपद्मस्थलपद्मावकपुष्प * श्वेतकरवीराणीति * भवन्त्यष्टपुष्पाणीति । ७१५ । नन्वेवं विधाष्टमी नवम्याः पूजा * कस्माद्देतोरिति चेत्तत्राय हेतुः * प्रागुक्तमाश्विनस्य यः शुक्ले तयाभवेदष्टमी तिथिः । ७१६ । महाष्टमीति सा प्रोक्ता देवीप्रीतिकरी परा * इति महाष्टमी देव्यास्तिथिरुक्ता । ७१७ । ततोऽनुनवमी यासा तु सा महानवमी स्मृता । सा तिथिः सर्व्वलोकानां पूजनीया शिवप्रिया । इति । ७१८ । इति महानवमी शैवी तिथि * रुक्तातयोर्मेलने ऽर्द्धनारीनर * प्राया तिथिर्भवति तत्र * वैष्णवीपूजा बहुफला । ७१९ । तदुक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे यथा * अष्टम्यां नवमीयुक्ता नवम्यां चाष्टमी तथा । अर्द्धनारीनरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः । ७२० । इति । नतु सिद्धैवाष्टम्यन्तरानवमी * तत्कस्मादुक्तमष्टम्यां * युक्ता नवमी नवम्यायुक्ता चाष्टमी तिचेत्सत्यम् । ७२१ । नखलु सम्पूर्णा महाष्टमीतिथिः * सम्पूर्णा च महानवमीतिद्वयी * भवत्यर्द्धनारीनर प्राया

तिथिः । ७२२ । किन्त्वष्टम्याः शेषभागो*नवम्याः पूर्व्वभागश्च यस्मिन् तिथौ*सैव तस्यामुत्तरतिथौ*सन्धिरुक्तः । सन्धिः शिवरात्रौ स्यात् । ७२३ । इत्येवं द्वयोस्तयो र्योगोऽयं*अष्टम्याः नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुक्ता नवम्यायुक्तेति । ७२४ । तर्हि किमर्थं तस्यां रात्रौ*विधातव्या पूजेत्युक्तं*न तु दिवसे विहिता*इति चेत्तत्रोक्तं मत्स्यसूक्ततन्त्रे । ७२५ । अष्टमीनवमीयोगो रात्रिभागे प्रशस्यते । अर्द्धरात्रे दशगुणं सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेदिति । ७२६ । आश्विने वैष्णवीपूजायां शेष*भागाष्टमी पूर्व्वभाग*नवमीयोगोऽष्टमीनवमीयोगो*रात्रौ योगे प्रशस्तः स्यात् ॥ ७२७ ॥ दिवायोगे त्वप्रशस्त* स्तस्मात् वैष्णवीपूजायां दिवाभागेऽष्टमीनव * मीयोगो वर्ज्जनीयः ॥ ७२८ ॥ विध्यर्थस्यापहरणार्थं हि प्रशंसा *स्तुतिर्वर्ज्जनार्थं* निन्दा*द्वावेतावर्थवादावुक्तौ ॥ ७२९ ॥ तस्मात्तस्यां रात्रौ विधातव्या पूजा*विभवविस्तरैरित्या * उक्तं न दिवा तत्पूजोक्ता ॥ ७३० ॥ तत्र रात्रियोगे पि विशेषः फल*मतावर्त्तते वैष्णवी*पूजायां सप्तम्यादिषु*यत्फलं तद्दशगुणं * मध्यरात्रे भवतीति रात्रेरर्द्धं मध्यरात्रो * द्वितीय प्रहरः* सन्ध्या प्रथमयाम इति * न तु मध्याह्नमुहूर्त्तः पूजानिर्व्वाह योग्यत्वाभावात् ॥ ७३१ ॥ यत्तु प्रमादैर्व्वाप्यदृष्टं *दुर्गादिसर्व्वमूर्त्तिपूजायामेवा*ष्टमीनवमीयोगे सन्धौ दिवा* रात्रौ च पूजा महाफला ॥ ७३२ ॥ तत्र निर्द्दिश्य न कश्चित्*अष्टम्याः शेषदण्डश्च* नवम्याः पूर्व्व एव च * तत्र या क्रियते पूजा* विशेषा सा महाफलेति ॥ ७३३ ॥ तदसाधु तद्वचनस्यानार्षत्वा* दमूलकत्वाद्दण्डद्वयस्य च*दुर्गापूजानिर्व्वाहयोग्यकालत्वाभावाच्च । ७३४ । दशभुजादि पूजासु*तया विधसन्धौ पूजाविधानादुक्तत्वाच्च दिवायोग * स्याप्रशस्तत्वेन वर्ज्ज्यत्वाच्चेति । ७३५ । यदि दुर्गादिपूजासु * रात्रियोग एव दण्ड * द्वयं सन्धिपूजेति चेत् । ७३६ । तदा त्वस्यां वैष्णवीमूर्त्तिपूजायां *विशेषं शुभमेवेति * वचनं नोपपद्यते । ७३७ । ० । इति कालिकायां * रागानुगादि*मूर्त्तिपूजाविधि*स्वार्थश्च व्याख्यातः । ७३८ । अथ पराथं रामस्यानुग्रहार्थं * तत्प्रतिपदि रात्रौ बोधनं कृत्वा*दशभुजा एव पूजनं पूर्व्वं दर्शितम् । ७३९ । ० । अथ देवीपुराणोक्तो*देवीपूजाविधिर्यथा । ७४० । इन्द्रं प्रति ब्रह्मोवाच*हते घोरे महावीरे *सुरासुरभयङ्करे *देव्या उपासका देवा* गन्धर्व्वा राक्षसास्तथा । ७४१ । आगता घातितं दृष्ट्वा महिषं तं सुदुर्ज्जयम् । ब्रह्मविष्णुमहेशाना इन्द्रचन्द्रयमानिलाः । ७४२ । आदित्या वसवः साध्या । महानागाश्च गुह्यकाः । समेताः सर्व्वतो देवीं भक्त्या स्तुतिपरे च ते । ७४३ । वरं च सर्व्वलोकानां सा ददौ भयनाशिनी । दलितश्च दशभूतानां महिषाजामिषं घाते । ७४४ । परे श्वो यज्ञमेयं श्वमेधोऽयमसहस्रशः । हता इन्दुभिनादश्च पटहैः शब्दाः समद्दैलाः । ७४५ । पताकाध्वज सङ्घश्च घण्टाचामरशोभितम् । तद्दिनं कारयाश्चक्रे शक्रो भक्तवरोत्तमः । ७४६ । एवं तस्मिन् दिने वत्स भूतप्रेत समाकुले । कृतवान् सर्व्व देवैः स पूजां तस्यास्तु शाश्वतीम् । ७४७ । जलदान्ताश्विने मासि महिषाद्यनिवर्हणी । देवीं सम्पूजयाचाष्टम्यामर्द्धरात्रे पशुं स्वयं ७४८ । घातयन्ति सदा भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः । बलिं श्च ये प्रयच्छन्ति सर्व्वभूतेषु मानवाः । ७४९ । तेषां तुष्यति सा देवी यावत्कल्पान्तु शङ्करी । क्रीड़न्ति विविधैर्भोगैर्देवलोके सुदुर्लभैः । ७५० । नाधयो व्याधयस्तेषां न च शत्रुभयं भवेत् । न च देवग्रहा दैत्या नागा राक्षसा न च पन्नगाः । ७५१ । बाधयन्ति सुराधाश्च देवीपादसमाश्रितान् । यावद्भूर्वायुराकाशं जलवह्नि शशिग्रहाः । ७५२ । तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि । शरत्काले विशेषेन आश्विने ह्यष्टमीतिथौ । ७५३ । महाशब्दो नवम्यास्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति । इन्द्र उवाच । आश्विने घातिते घोरे नवम्यां प्रतिवत्सरम् । ७५४ । श्रोतुमिच्छामि हं तात सोपवासव्रतादिकम् । ब्रह्मा

वाच। शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि। ७५५। महासिद्धिप्रदं पुण्यं सर्व्वपापनिवर्हणम्। सर्व्वलोकोपकारार्थं विशेषाद्‌गृहिवृत्तिषु ॥ ७५६ ॥ कर्त्तव्यं ब्राह्मणैरेव क्षत्रियैर्भूमिपालकैः। गोधनार्थं वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ॥ ७५७ ॥ महाव्रतं महापुण्यं शङ्करादैरनुष्ठितम्। कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः ॥ ७५८ ॥ कन्यासंस्थे रवौ वत्स शुक्लामारभ्य नन्दिकाम्। अयाचीत्वथवैकाशी नक्ताशी त्वथ वा गयतः ॥ ७५९ ॥ प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः। जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेत्सदा ७६० ॥ अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च। एकं वा वित्ताभावेन कारयेत्तद्वरसत्तम ॥ ७६१ ॥ तस्मिन् देवीं प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती तथा। महालक्षणोपेता खड्गं शूले ऽथ पूजयेत् ॥ ७६२ ॥ सर्व्वोपहारसम्पन्नवस्त्ररत्नफलादिभिः। कारयेद्रथदोलादौ पूजाञ्च बलवर्द्धिनीम् ॥ ७६३ ॥ पुष्पैश्चन्द्रोणविल्वाम्रजातीपुन्नागचम्पकैः। विचित्रां रचयेत् पूजामष्टम्यामुपवासयेत् ॥ ७६४ ॥ दुर्गापतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तः सुभावितः। तदर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थं नृपोत्तमैः ॥ ७६५ ॥ सर्व्वाङ्गलक्षणोपेतं गन्धपुष्पस्रजार्च्चितम्। त्रिधिवत्कालिकालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥ ७६६ ॥ पश्चात्तद्रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु। नैऋताय प्रदातव्यं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥ ७६७॥ तस्याग्रतो नृपःस्नायात् शत्रुं कृत्वाथ पिष्टजम्। खड्गेन घातयित्वाथ दद्यात् स्कन्दविशाखयोः ॥ ७६८ ॥ ततो देवीं स्नापयेत क्षीरसर्पिर्जलादिभिः। कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनैश्च चर्चापूजयेत् ॥ ७६९ ॥ हेमादिपुष्परत्नादिवासांसि वाहनानि च। निवेद्यमन्नपूतन्तु देयं देव्यै सुभावितम् ७७० ॥ देवीभक्तास्तु पूज्या स्युः कन्यकाः प्रमदा अपि। द्विजान् दीनांस्तपसन्नान् सर्व्वान् दानेन प्रीणयेत् ॥ ७७१ नन्दन्ति भक्त्या ये येन महाव्रतधराश्च ये। पूजयेत्तान् विशेषेण तस्मात्तद्देवचर्च्चिका ॥ ७७२ ॥ मातृकाणाञ्च देवीनां पूजा कार्य्या तथा निशि। ध्वजच्छत्रपताकादि मूर्द्ध्नि चाम्बिकागृहे ॥ ७७३ ॥ रथयात्रां बलिक्षेपं पटुवाद्यरवाकुलम्। कारयेत्तूर्य्यघोषेण देवीवस्त्रनिपातनैः ॥ ७७४ ॥ अश्वमेधफलावाप्तिर्भक्तितस्तद्वरसत्तम। महानवम्यां पूजेयं सर्व्वकामप्रदायिका ॥ ७७५ ॥ सर्व्वेषु वत्स वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्त्तिताम्। कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदः ॥ ७७६ ॥

अथकालीपूजाकालनिर्णयः।

पूर्व्वाह्नो वै देवानां *मध्यन्दिनं मनुष्याणां*मपराह्नः पितृणा*मिति श्रुतिं कृत्वा मतमभिहितं* ॥ १ ॥ पूर्व्वाह्न एव कर्त्तव्यं *देवतानाञ्च पूजनं* मिति तस्यापवादे ॥ २ ॥ यथा शिवरात्रिव्रते शिवस्य *जन्माष्टमीव्रते कृष्णस्य रात्रौ *पूजा विहिता तथैव* कालीपूजा रात्रौ ज्ञेया ॥ ३ ॥ तद्यथा शिववचनं* दिवा न पूजयेद्देवीं रात्रावेव च पूजयेत्। सर्व्वदा पूजयेत कालीं दिवारात्रिविवर्जिते। इति ॥ ४ ॥ सूर्य्यावस्थितिकालो दिवा त्रियामा*रात्रिः प्रथमार्द्धयाम * शेषार्द्धयामौ विहाय * मध्यमत्रियामा रात्रि * रन्यावस्थ्या वर्ज्ज्या ॥ ५ ॥ इत्थं प्रथमयाम*शेषयामद्वयमिति*त्रियामा रात्रि र्विवक्षिता ॥ ६ ॥ इतो वै त्रियामा रात्रि *सूर्य्यावस्थितकालं दिवा * वर्ज्जयित्वा

रात्रेः प्रथमयामो *द्वयं द्वितीययामे रात्रौ *सम्बद्धा कालीं प्रजयेत् ॥ ७ ॥ कथमिताः वमर्थो विज्ञायते *आप्त वाक्याविवरण *व्याकरणकोशवाक्यशेषेभ्यो * विज्ञायते तदुक्तं हि ॥ ८ ॥ शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्त वाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः । इति ॥ ९ ॥ तत्र धाममलादिषु प्र*वाक्यैर्विवरणं यथा*तन्त्रयामल यदुक्तं ॥ १० ॥ कार्त्तिकेमासि कृष्णायां पञ्चदश्यां महानिशि । प्रजयेद्योऽतिशतेन कालीतस्यप्रसीदतीति ॥ ११ ॥ तर्हि चात्रपरामर वचनेन*प्रथमयामनिशाशेषयामनिशाच*रात्रि पदेनप्राप्ते *महानिशान्मध्यम * प्रहरद्वयमेवोक्ता ॥ १२ ॥ तद्यथापराम्बरसंहितायां *महानिशाविषये या *मद्वयमप्रहरद्वयं । प्रदोषश्चिमौ यामौ*दिनवत्स्नानमाचरेदिति ॥१३॥ महानिशां निर्दिश्य* तत्र*स्नानं प्रतिषिद्धं *प्रथमयामे शेष*यामयोः स्नानमुक्तं ॥ १४ ॥ तेनरात्रेर्मध्यमप्रहर * द्वयमेवप्राप्तेन* प्रथमप्रहराद्दूर *मेकप्रहरोलभ्यते ॥ १५ ॥ इतिचेन्नैवं वृहत्तोडलतन्त्रे *निशार्द्धसमये इत्युक्त्या*रात्रेर्विवरणेनैव*द्वितीय यामनिशोक्ता ॥ १६ ॥ तद्वचनं पुनरिदं *कार्त्तिकस्यासिते पक्षे याचपञ्चदशी भवेत् । दीपान्वितेति विख्याता प्रतिवर्षं महेश्वरि ॥ १७ ॥ दिवावापिचवीरोवा पशुभावोपि पार्व्वति निशार्द्धसमये तस्यां प्रजयेद्भक्तमालिणीम ॥ १८ ॥ वृहत्कूर्म्मपुराणेपि*निशीथशब्देनार्द्धरात्रोक्तं स्तद्वचनञ्चेदं ॥ १९ ॥ रात्रौनिशीथव्यापिन्या* ममावास्यातिथाविह । श्यामलं समायाता*कालीदिग्वसनात्मिका ॥ २० ॥ अतस्तामलवै भक्त्या*देवादेवी द्विजातयः । अर्च्चयुः पशुभावेन पशुपुष्पादिसम्पदा । इति ॥ २१ । अर्द्धरात्रनिशीथोचिताभिधानं *नतत्तर्हि निशार्द्धसमयशब्दनिशीथशब्दाभ्यामर्द्धरात्रउक्तः ॥ २२ ॥ नतरात्रेः पूर्व्वद्वौत्तरार्द्धविषयोक्तिस्तत्रास्ति * कथं प्रथमप्रहरा*द्वदयामोऽत्रलभ्यते नतृतीययामोमहानिशा ।।२२।। सतांमेतयकात्वेवक्तुं * किन्तु प्रथमं परि*त्य ज्यद्वितीयग्रहणे *शास्त्रे लोके प्रमाणं चनास्ति।।२४।।प्रथमाद्वनिशाग्रहणे *ज्ञापकवचन°चतुष्क*साधनतन्त्रे ऽस्ति । तद्यथा । २५ ॥ निशावपरमेशानिसूर्य्येचास्तमुपागते । प्रहरे चगते रात्रौ घटिके द्वेचये परे । महानिशामाख्याता तत्स्याति महानिशा । अर्द्धरात्रे गते देवीपशुभावान्नप्रजयेत् ।। २६ ।। दशदण्डे तयाप्रजातत्सम्बम स्यं भवेत् । षष्ठक्रोशेमहेशानितत्सर्व्वमृतोपमम । २७ । सप्तमक्रोशके देवि सर्व्वं क्षीरोपमं भवेत् । अष्टम कोशके देवीद्रवात्मलां नसंशयः । २८ । अतः परं महेशानि विषतुल्यं नसंशयः । एतत्सर्व्वं महेशानिपशु भावे मयोदितं । इति । २९ । ननु वंतर्हि चात्मप्रहरे तगते *इति प्रहरशब्देन* यस्मिन्मासे यद्दिनं यावत्प्रमा णं *यावन्मिताचरात्रिःस्यात् । ३० । समानांशेनतद्दिनं * तांश्चरात्रिं चतुर्द्धैव * विभज्यतदेकैकभागः प्रहर* इत्यास्तोघटिकाच*तदष्टभागैकभागः । ३१ । तेनार्द्धरात्रशब्दश्च*समानांशे नपुंसक* लिङ्गार्द्धशब्दस्यैकदेशि रात्रिशब्देन सहसमासः* सच नपुंसकमितिसूत्रेण* । ३२ । तेनतुल्यांशेनार्द्धरात्रःस्यात्तर्हि*वृद्ध°वृहत्तोडल तन्त्रे निशार्द्ध*समयेतस्यामित्युक्तं । ३३ । एवं वामकेश्वरसंहितायाञ्चनिशार्द्धेघोरदक्षिणा* मितिनिशार्द्धशब्दो क्तेः । ३४ । तद्वचनं पुनरिदं * कुलार्कं यस्तमावास्यां निशार्द्धेघोरदक्षिणाम् । प्रजयेद्विविधैर्भक्त्यासर्व्वसिद्धी श्वरोभवेत् । इति । ३५ । नैवंशुभसाधनतन्त्रे तुपूर्व्व*सप्तमकरात्रेगते * देविपशुभावान्नप्रजयेदिति । ३६ । तत्रार्द्धरात्रशब्दस्तु*विषमांशे पुल्लिङ्गार्द्ध *शब्देनसमासोघापितः । ३७ । ततःपरं दशदण्डे तुयाप्रजा* त्यादिना चतुर्मुहूर्त्तेनिशायां फल*विशेषेणप्रजाकथनात् । तत्रार्द्धरात्रशब्दोविषमांशे * पुंलिङ्गार्द्धशब्दस्यैक*देशिरात्रि

शब्देनैव विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः ॥ ३८ ॥ ननु अर्धं नपुंसकमिति समासेनियमार्थं हि इदमिदं नियमोऽयं ॥ ३९ ॥ एकाधिकरणे नपुंसकमर्द्धशब्दं एकदेशिनैव सह समस्यते न तु एकदेशी नपुंसकशब्देन ॥ ४० ॥ तेनार्द्धं पिप्पल्या इत्यर्द्धपिप्पली न तु पिप्पल्यार्द्धमिति पिप्पल्यर्द्धं पुंलिङ्गार्द्धशब्दस्य तु नायं नियमः ॥ ४१ ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यपि समासः स्यात् षष्ठीत्यपि समासः स्यात् अर्द्धपिप्पली पिप्पल्यर्द्धं इति च ॥ ४२ ॥ तथार्द्धरात्र इत्यर्द्धशब्दो रात्रिशब्दे तितत्पुरुषो निशायाः अर्द्धमिति निशार्द्धः पुंलिङ्गशब्द इति विषमार्थेऽर्द्धरात्रः ॥ ४३ ॥ प्रहरशब्दघटिकाशब्दाभ्यान्तु समासार्थे प्रहरघटिके उक्ते तेनार्धप्रहरमर्द्ध रात्रेर्घटिका ॥ ४४ ॥ मानसफलानामपि फलेति ख्यापितं यथोक्तं मनुनास्वयं ॥ ४५ ॥ अनार्यमार्य कर्माणमार्यं चानार्यकर्म्मिणः । सम्प्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ न समाविति ॥ ४६ ॥ नत्र कियतामानेनार्द्ध रात्रो रात्रोषमामिति चेत्तत्रोक्तं कलमालिनी तन्त्रे यथा ॥ ४७ ॥ विभजाय पञ्चदशधा याग्रह्स्नोऽष्टमाशिखा । अर्द्ध रात्र इतिप्रोक्तः कालीतारा प्रियः स्मृतः इति ॥ ४८ ॥ इत्थंमेतदष्टमीयथा सा मुहूर्ताऽष्टमानिशा अर्द्धरात्रः प्रोक्तइत्यत्र कालीतारा प्रिय इति ॥ ४९ ॥ पूरणार्थे न समासोऽधिकनिरासार्थे मिथ माधार्यं गणोदीति मनुरप्येवं प्रयुक्तवान् ॥ ५० ॥ ज्येष्ठभ्राता तु ज्येष्ठायां ज्येष्ठस्तु प्रथमषोडशः । इति प्रथमषोडशो यः स तावत्प्रथमषोडशभाग इति ॥ ५१ ॥ तथा च यस्मिन् मासे यदा कालो तारा पूजा कर्त्तव्या सा तदा तस्मिन्मासे तत्र ॥ ४६ ॥ पञ्चदशधा विभजायमुहूर्त्ताष्टमायां निशायां अर्द्धरात्र इति प्रथमार्थेऽष्टमुहूर्त्ता निशा निशार्द्धः सप्तमुहूर्त्ता ॥ ५० ॥ न च त्रुटात्क्रमेण स्यादिति व्याकरणादर्थग्रहः स्यात् क्वचिदाधुनिकस्य ग्रहपत्ये तु दृश्यते पाठान्तरं ॥ ५१ ॥ यो मुहूर्त्तोऽष्टमो निशि । अर्द्धरात्रमिदं प्रोक्तं कालीताराप्रियं स्मृतं । इति तत्र खलु प्रमादादसाधुः पाठः ॥ ५२ ॥ अर्द्धरात्रमिदं मिति नपुंसकप्रयोगोऽन साधुः पाणिनीयत्वं रात्राह्नाहाः पुंसीति ॥ ५३ ॥ न च छान्दसः प्रयोगोऽयं हेमन्त शिशिरावहोरात्रे च छन्दसीति चचात ॥ ५४ ॥ अहोरात्रं विनारात्रान्ताः सर्वे लोके नित्ये च पुंसि भवन्तिन त्वनारात्राः ॥ ५५ ॥ एवं यो मुहूर्त्तोऽष्टमो निशीति पाठोऽप्ययुक्तो नहिमध्यामुहूर्त्तो रात्रे रष्टमो वा भवति ॥ ५६ ॥ किं हि मध्यामुहूर्त्तस्याद्दिनं किञ्च मध्यवस्तुमदवस्तु स्यादेकं हि वस्तु द्विधा विभजात तयोरेकैक भागोऽर्द्धं स्यात् नैकमस्ति च ॥ ५७ ॥ तत्र केचित्तल्लिखका विवदन्ते पारिभाषिकोऽयमर्द्धरात्र शब्दस्तत्रापि दोषोऽयमेकः ॥ ५८ ॥ अत्र मासविशेषोल्लेखाभावात् सर्वेषु मासेष्विति कालीतारा पूजनेऽयमर्द्धरात्रोऽष्टमुहूर्त्तः ॥ ५९ ॥ कार्त्तिकस्यामितपक्षे इत्यादिसर्वबचने मासोल्लेखनविशेष विधिनासोऽष्टमुहूर्त्तोऽर्द्धरात्रस्तु बाधानि ॥ ६० ॥ कार्त्तिकेदीपान्वितायामर्द्धरात्रशब्देन तस्मान्नाष्टमो मुहूर्त्तोऽर्द्धरात्रः ॥ ६१ ॥ अपरश्च दोषोऽयं परिभाषाने हि यस्मिन् पन्थे यः शब्दः स तस्मिन्नेव पन्थे व्यवहार्यः स्यान्नानास्मिन् पन्थे येनकेनचित्तपि ॥ ६२ ॥ यथा पाणिनीये शचिभमिति भसंज्ञा कृतः पिङ्गलेत्वादिगुरुत्वाचरणो भसंज्ञा कता न च पाणिनीये भशब्दे न सगुभसंज्ञा व्यवहार्यः स्यादिति ॥ ६३ ॥ तत्तीयदोषस्तु यदष्टमो मुहूर्त्तोऽर्द्धरात्रः स्यात्तदा पुनसाधनतन्त्रोक्ता चयफलादि सतविधफलकथनं बाध्यं स्यात् न चाष्टमुहूर्त्तोऽमावास्यायां अभावितत्फलवचनं चपपइतेप्रशस्ततमत्वादित्वा इत्याद्विफलानां हि पत्वाभावात् ॥ ६५ ॥ तस्माद्याममुहूर्त्ताष्टमानिशीति साधुः पाठो यो मुहूर्त्तोऽष्टमोनिशीति पाठस्तु लेखक प्रमादकृतः एवार्द्ध रात्र मिनिवत् ॥ ६६ ॥ चामुण्डः तस्मैदत्तः तत्नाराधिगते चर्यो विनावापि गतः ममौ । भूत

युक्तापाऽमावास्याकालरात्रीतिविश्रुता ॥ ६७ ॥ आविर्भूतामहाकालीयोगिनीकोटिभिःसह । तस्यांपूजाप्रकर्त्तव्यानिशार्द्धे कर्कटोदये ॥६८॥ तत्रोभयदिनेव्याप्त काले भूतयुतायदि । उमामाहेश्वरीसाच तिथिःसिद्धिप्रदामताः ॥ ६९ ॥ इति महाकाली विषयपूजा*वचनं नदक्षिणा काली विषयं*तत्रकर्कटे इतिनोक्ता * यत्कर्कटोदय इत्युक्तं ।७०। तेनभावितंयस्याममावास्यायां*कर्कटस्योदयःस्यात्तस्यामेव*ह्यमावास्यायांमहाकालींपूजयेत् ॥७१॥ नत्र यस्याममावास्यायां* कर्कठोनोदित्य क्रियत्कालं वर्त्तते*तस्याममावास्यायामिति ॥ ७२ ॥ तत्रोभयदिनेव्याप्त काले इति*यत्रकालेऽक्षयफलं*ममृतकल्पफलं*चौरोपमफलंसहि व्याप्तकालः ॥ ७३ ॥ तत्रभूतचतुर्द्दशी * युक्तामावास्या यदिस्या*त्तदासातूमामाहेश्वरी तिथिःस्यात् ॥ ७४ ॥ इति ॥ तत्रापिकार्त्तिकस्य प्रथमदिनमारभ्य मेषवृष मिथुनपरिमानं पञ्चविंशति पलाधिकचतुर्द्दशदण्डाः । तेनाष्टम मुहूर्त्तन्यूनत्वे उत्तरोत्तरदिनेषुमेषमाना पाये मुहूर्त्त पूरणे महाकाली पूजनं न दक्षिणा कालिकाया इति निष्कर्षः ॥ * ॥ इत्येवं स्वस्वाभीष्टानां देवतानां*पूजनं यथोक्त विधिना पूर्व्वाह्णे एवकुर्व्वीतेतिशेयं ॥ * ॥ ७८८ ॥ * ॥ १५२ ॥

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्म्मिकांश्चद्विजोत्तमान् । ईश्वरञ्चैवरक्षार्थं गुरूनेवचपर्व्वसु ॥ १५३ ॥

दैवतान्यभीत्यादि ॥ १५३ ॥ द्विजोनिजसंरक्षार्थं* पर्व्वसुदैवतानाभि*गच्छेद्धार्म्मिकान् द्विजोत्तमान् ब्राह्मणा*नभिगच्छेदीश्वरञ्च*राजानं गुरूंश्चाभिगच्छेत् ॥ १ ॥ १५३ ॥

अभिवादयेद्वृद्धांश्चदद्याच्चैवासनंस्वकम् । कृताञ्जलिरुपासीतगच्छतःपृष्ठतोऽन्वियात् ॥१५४

अभिवादयेदित्यादि ॥ १५४ ॥ स्वगृहमागतान्वृद्धा*नभिवादयेत् स्वकञ्चासनंदद्या* त्तान्कृताञ्जलिःसन्नुपासीततांश्च*गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १ ॥ १५४ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितंसम्यङ्निबद्धंस्वेषुकर्म्मसु । धर्म्ममूलंनिषेवेतसदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥

श्रुतीत्यादि । १५५ । द्विजःस्वेषुकर्म्मसु धर्म्ममूलं स*श्रुतिस्मृतिभ्यां सम्यग्याथार्थ्येनैव * निबद्धंसंहिताक्रमेण*कृतंतच्चनिषेवेत । १ । अतन्द्रितः*सन्धर्म्ममूलं *सदाचारं*निषेवेत । २ । १५५ । सदाचारात्यद्भवति तदुच्यते*आचाराल्लभतइत्यादि । १ । १५६ ।

आचाराल्लभतेह्यायु राचारादीप्सिताःप्रजाः । आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

अलक्षणमशुभ लक्षणमाचारोहन्त्यथ दुराचार कार्य्यमाहदुराचारेत्यादि । १ । १५६ । १५७ ।

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः। दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च॥ १५७

सद्व्यर्थवाद श्लोकः सदाचारस्यापरं गुणमाह * सर्व्वलक्षणेत्यादिकं ॥ १५७ ॥

सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः। श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति॥ १५८

यद्यत्परवशं कर्म्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत्। यद्यदात्मवशन्तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः॥ १५९

सर्व्वं परवशं दुःखं सर्व्वमात्मवशं सुखम्। एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः॥ १६०

यत्कर्म्म कुर्व्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः। तत्प्रयत्नेन कुर्व्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत्॥ १६१

आचार्यञ्च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्। न हिंस्याद्ब्राह्मणान्गाश्च सर्व्वांश्चैव तपस्विनः॥ १६२

नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्। द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत्॥ १६३

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैव निपातयेत्। अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ॥ १६४

यद्यदित्यादि * ताडयेत्तु ता * वित्यन्ताः सप्त * श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥ १ ॥ ब्राह्मणायेत्यादि ॥ १६४ ॥

ब्राह्मणायावगुर्य्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया। शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्त्तते॥ १६५ ॥

द्विजातिर्वधकाम्यया * ब्राह्मणायावगुर्य्य दण्डमुद्यम्य * तामिस्रे नरके शतं * वर्षाणि परिवर्त्तते ॥ १ ॥ १६५

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्व्वकम्। एकविंशतमाजातीः पापयोनिषु जायते॥ १६६

ताडयित्वेत्यादि ॥ १६६ ॥ संरम्भादिति क्रुद्धात् * विलक्षणारभटीं कृत्वा * एकविंशतितमा इति * एकविंशतेः पूरणी एकविंशी ॥ १ ॥ एकविंशीमाजातीनां * जन्मनां मध्येऽतिशयेन पाप * योनिषु या जातयस्ता * एकविंशतितमा इति ॥ २ ॥ ० ॥ १६६ ॥ ० ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः। दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः॥ १६७

अयुद्ध्यमानस्येत्यादि ॥ १६७ ॥ सर्व्व एव नरो ब्राह्मणस्य * अयुद्धमानस्याङ्गतोऽसृक् * अज्ञानप्राज्ञतयोत्पाद्य * प्रेत्य महद्दुःखमाप्नोति ॥ १ ॥ ० ॥ १६७ ॥ ० ॥

शोणितं यावतः पांशून्संगृह्णाति महीतलात्। तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते॥ १६८

शोणितमित्यादिनापर*दोषमाह्वायुद्धमानस्या*ब्राह्मणस्यासृक् पात । १ । ० ॥ १६८ ॥ ० ॥ अयुध्यमा नस्यब्राह्मणस्याङ्गतः*शोणितं येनोत्पादितं* मह्वीतलात् यावतःपांशून् व्स्यृह्णाति*तावतोऽब्दानमुत्र ॥ १॥ स तच्छोणि*तोत्पादको*नरोऽन्यैरद्यते इति ॥ २ ॥ ० ॥ १६८ ॥

नकदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि। नताड़येत्तृणेनापिनगात्रात्स्त्रावयेदसृक् ॥ १६९

नकदाचिदित्यादि ॥ १६९ ॥ तस्मात्कामिस्नवके*यतवधवाम्यादिदोषाद्विद्वान् * वधकामाय वद्विजे ॥ १ ॥ ब्राह्मणेनावगुरेन*दण्डमुद्यच्छेत्तृणे*नापिनताड़येन्नच*गात्रादसृकस्त्रावयेत्*नलवधकामायादोषो* नच युद्धमानस्यापात् ॥ २ ॥ ० ॥ १६९ ॥ ० ॥

अधार्म्मिकोनरोयोहि यस्यचाप्यनृतंधनम्। हिंसारतश्चयोनित्यं नेहासौसुखमेधते ॥ १७०

अधार्म्मिक इत्यादि ॥ १७० ॥ अनृतं धनमितिधर्म्मार्थंव्यय*नक्रियतेहिंसारतइत्यावेध * हिंसारतोनवे धहिंसायांरत*स्तनदोषाभावोक्तत्वात् ॥ १ ॥ ० ॥ १७० ॥ ० ॥

नसीदन्नपिधर्म्मेण मनोऽधर्म्मे निवेशयेत्। अधार्म्मिकाणां पापाना माशुपश्यन् विपर्य्ययम् ॥ १७१

नसीदन्नित्यादि ॥ १७१ ॥ ०॥ धर्म्मेणावसीदनधनाद्यभावेन*क्लिश्यन्नपिनरोविद्वा*नधार्म्मिकाणामाशुवे व*विपर्य्ययंपापानान्तु*कर्म्मधनादिमम्पद ॥ १ ॥ पश्यन्नाधर्म्मे मनोनिवेशयेदिति*कस्मान्न पापानां कर्म्म* ध नसम्पत्स्याम्न विप*दित्यत आह्न नेत्यादि ॥ २ ॥ ० ॥ १७१ ॥ ० ॥ १७१ ॥

नाधर्म्मश्चरितोलोके सद्यःफलतिगौरिव। शनैरावर्त्तमानस्तु कर्त्तुर्मूलानिकृन्तति ॥ १७२ ॥

नाधर्म्मइत्यादिः । नरेणाचरितोयस्तु धर्म्मःसखलु*लोके गौरिवदुग्धं न*सद्यःफलतिशनैः स* आवर्त्तमानस्तु कर्त्तु*र्मूलानिकालेकृन्तति ॥ १ ॥ ० ॥ १७२ ॥ ० ॥

यदिनात्मनिपुत्रेषु नचेत् पुत्रेषुनप्तृषु। नत्वेवतुकृतोऽधर्म्मःकर्त्तुर्भवतिनिष्फलः ॥ १७३ ॥

कदाफलतीत्यतआह*यदीत्यादि ॥ १७३ ॥ यदिपापकर्म्मफलं * नात्मनिफलति पुत्रेषुफलेत्*पुत्रेषु न चेत्फलति * नप्तृषु पौत्रेषुफलेत् । १ । ततस्तु धर्म्मोनकर्त्तुर्निष्फलःस्या * दितिव कालेफलति । १ । ० १७३ ॥ ० ॥ यदा वमेके नकतकर्म्मफल* मनात्मिन् फलतितदात्वनात्मत*कर्म्मफलमनगोभुङ्क्ते । २ । ततो ऽनात्मवादिमास्तिकानां मत*मपपदातेनास्मात्मेति । ३ । नैवं योहिशुभाशुभं *कर्म्मकरोतिसएव* तत्सकर्म्म फलंभुङ्क्ते । ४ । कर्म्मणःकालान्तरफलकत्वा*दयदात्मनिजीवतिनफलति* परलोकेपिनयदिफलति । ५ ।

पुनर्जन्मनि च नात्मनि फलति*तच्छुभाशुभकर्म्मफलेनैव* पुत्राः स्वकर्म्मफलसहितेन*दुःशीलधार्म्मिका रोगाः स्वयं विद्यादिगुणिनः ।६। दुःशीलाधार्म्मिकानारोगानैश्वर्या*जात्यान्धावाधिर्यादिदोषवन्त* जायन्ते इति पुत्रेषु* स्वकर्म्माणि फलन्ति । ७ । तन्निमित्तकखदुःख*फलं पिता भुङ्क्ते पुत्राश्च स्वकृत*कर्म्मफलं स्वतन्त्रं भुञ्जते*पौत्रेष्वेवं ज्ञेयमिति । ८ । ततोऽनात्मवादिनास्तिकानां मतं*नोपपन्नं भवतीति । ९ ।

अधर्म्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति समूलन्तु विनश्यति ॥ १७४

अधर्म्मेणेत्यादि ।१७४। अधर्म्मेण तावदेधते यावत्तदधर्म्मो न परिणमते*फलोन्मुखो भवति*ततो भद्राणि पश्यति * ततः सपत्नान् * शत्रून् जयति ॥ १ ॥ इत्येवं वर्त्तते तत * स्वाधर्म्मपरिणामे * समूलन्तु विनश्यति ॥ २ ॥ ० ॥ १७४ ॥

सत्यधर्म्मार्य्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा । शिष्यांश्च शिष्याद्धर्म्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥ १७५

सत्येत्यादि ॥ १७५ ॥ ब्राह्मणः सत्यधर्म्मेषु*चार्य्यवृत्तेषु शौचे चैव सदा*रमेत शिष्यांश्च धर्म्मेणैव शिष्यात्* वाग्बाहूदरसंयतः ॥ १ ॥ वाक्संयतः परुषं*न ब्रूयाद् बाहुसंयतः*कञ्चिन्न ताडयेदुदरसंयतः* किञ्चिदप्यभक्ष्यं नाद्यात् ॥ २ ॥ ० ॥ १७५ ।

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्म्मवर्जितौ । धर्म्मञ्चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च ॥ १७६

परित्यजेदित्यादि ॥ १७६ ॥ यौ स्यातां धर्म्मवर्जितौ*अर्थकामौ तौ धर्म्मार्थी*वर्जयेद्येन धर्म्मेण* लोकाश्चाक्रोशन्ति ॥ १ ॥ तं लोकविक्रुष्टमसुखोदर्कं*परमे दुःखदं धर्म्मं*चापि परित्यजेदिति । २ ॥ ० ॥ ० ॥ ७६ ॥ ० ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः । न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्म्मधीः ॥ १७७

न पाणिपादेत्यादि ॥ ० ॥ १७७ ॥ ० ॥ न पाणिपादचपलः स्यात्* पाणिचपलः सन् पाणिना * हठान्नताडयेत् । १ ॥ पादचपलः सन् हठात्*कस्मिंश्चित् पादाघातमपि* ब्राह्मणो न कुर्य्यात् ॥ २ ॥ न नेत्रचपलः स्यान्नेत्र*चपलः सन् परदारेषु*विरुद्धदृष्टिं न कुर्व्वीत न नानाविधशुभेऽसद्दृष्टिः स्यात् । ३ । नानृजुः स्यात् कुटिलो न स्यात्* वाक्चपलः स्याद्वाक्चपलः सन् *हठात् परुषं न ब्रूयात्*न परद्रोहधीश्च स्यात् । ४ । ० । १७७ ।

न येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यते ॥ १७८

येनेत्यादि । १७८ । सतां खलु धर्म्माचरणप्रकारा*बहवः सन्ति तत्र*येन प्रकारेणास्य* पिता सतां मार्गं गन्ताभूत्* । १ । न केवलः पिता येन*प्रकारेण सतां मार्गं *गन्ता तेन प्रकारेण*सतां मार्गं पुत्रो यायात्

२॥ किन्तर्हि पितामहादयस्तेनैव येन प्रकारेण सतां मार्गं याता येन प्रकारेण तत्पुत्रादिः सतां मार्गं यायात्। २॥ यदि पिता येन प्रकारेण पिता पितामहादयश्चास मार्गं यातास्तेन प्रकारेण सतां मार्गं यायात्॥ १॥ तेन प्रकारेण सतां मार्गं गच्छन् अधर्मेण न रिष्यते न हिंस्यते ॥ इति ॥ ४॥ ०॥ १७८॥ ०॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः। बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवैः॥१७९

मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया। दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत्॥१८०

ऋत्विगित्यादि ॥१७९॥ १८०॥ ऋत्विगादिभिर्दासवर्गान्तैः सह विवादं न समाचरेत् यामयो भगिनीस्नुषाद्य इति ॥१॥०॥ १७९ ॥१८० तैः सह विवादत्यागफलमाह एतैर्विवादानित्यादि ॥ १॥ ०॥ १८१॥

एतैर्विवादान्सन्त्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते। एभिर्जितैश्च जयति सर्वांल्लोकानिमान्गृही॥१८१

विवादत्यागेन जितैरेभिरृत्विगादिभिः गृही सर्वानिमाँल्लोकाञ्जयतीति ॥ १॥ १८१ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः। अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः॥१८२

आचार्य इत्यादिना येन सह विवादपरित्यागेन यं लोकं जयति तत्तत्लोकं प्रमाह ॥१॥०॥ १८२ ब्रह्मलोके प्रभुराचार्यस्तेन सह विवादपरित्यागेन गृही ब्रह्मलोकं जयति ॥२॥ प्राजापत्यलोके प्रभुः पिता तेन सह विवादत्यागेन तल्लोकं गृही जयति ॥३॥ इन्द्रलोके प्रभुरतिथिस्तेन सह विवादस्य परित्यागेन इन्द्रलोकं गृही जयति ॥४॥ देवलोकस्य प्रभुरृत्विक् तेन सह विवादस्य परित्यागेन देवलोकं जयति ॥५॥ १०॥ १८२॥

यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः। सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ॥१८३

यामय इत्यादि ॥ १८३॥ ०॥ अप्सरसां लोकस्येशा यामयस्तैः सह विवाद परित्यागेनाप्सरोलोकं जयति ॥६॥ वैश्वदेवस्य लोकस्य बान्धवा ईशास्तैः सह विवादत्यागेन वैश्वदेवलोकं जयति ॥७॥ अपां लोके सम्बन्धिनो वैवाहिकादय ईशास्तैः सह विवादत्यागेनापां लोकं जयति ।८। पृथिव्या लोकस्येशौ मातृमातुलौ ताभ्यां सह विवादस्य त्यागेन भूलोकं जयति ॥ ९॥ ०॥ १८३॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः। भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः॥१८४

आकाशेशा इत्यादि ॥ १८४॥ बालादय आकाशेशास्तैः सह विवादत्यागेनान्तरीक्षलोकं जयति ।१। ज्येष्ठो भ्राता पित्रा समस्तेन सह विवादस्य त्यागेन च प्राजापत्यं लोकं जयति भार्या च पुत्रश्च स्वीया तनुः शरीरं

२॥ ०। १८४॥

छायास्वोदासवर्गश्चदुहिताकृपणंपरम्। तस्मादेतैरधिक्षिप्तःसहेताऽसंज्वरःसदा॥ १८५

छायेत्यादि ॥१८५॥ दासवर्गःस्वाछायासमा* दुहितापरंकृपणं*कृपापात्रमिति.समा * अयंगादिभिरधिक्षिप्तः*सन्नप्रासंज्वरोमनसि*तापंनकल्पासहेत् ॥ २॥ ०॥ १८५ ॥ ० ॥

प्रतिग्रहसमर्थोपिप्रसङ्गंतत्रवर्जयेत्। प्रतिग्रहेणह्यस्याशुब्राह्मंतेजःप्रशाम्यति॥ १८६

प्रतिग्रहेत्यादि ॥१८६॥ विद्याक्रियातपोभिःसम्पन्नएव*द्विजःप्रतिग्रहसमर्थोभवति* तद्यथाययाविधि यथाकालं । १ । उपनीतोगुरुकुले*वसन्ब्रह्मचर्यं चरनवेदान्*वेदौवेदामकशाखांवाधीत्यावि*प्लुतब्रह्मचर्यःसन गुरुणानुमतः स्नात्वा ।२। समावर्त्तनेसविद्यासम्पन्नः* स्यान्नत्वविधिनावेदमधीत्यापि*विद्यासम्पन्नोभवति ।३। मापितेदं विनानायशास्त्रमधीत्यादि विद्यासम्पन्नोभवति । ४ । तथैवविद्वान्दारान्गृहीत्वान्यत्र*मावसनगृहीत्वा चाग्नि*मग्निहोत्रादीनियःकरोति*सक्रियासम्पन्नः स्यात् । ५ । इत्येवंविधोद्विजःप्रतिग्रहसमर्थःस्यात्तथाविधोपि *तत्रप्रसङ्गंतुपुनःपुनः*प्रवृत्तिं वर्जयेत् ॥ १ ॥ कस्मात्हियस्मात्सतत * प्रतिग्रहेणब्राह्मंतेजो * वेदाध्ययनादिजनितं*तेजःआशुप्रशाम्यति २ ॥ ० ॥ १८६ ॥

नद्रव्याणामविज्ञायविधिंधर्म्यंप्रतिग्रहे। प्राज्ञःप्रतिग्रहंकुर्यादवसीदन्नपिक्षुधा॥ १८७

नद्रव्याणामित्यादि ॥ १८७ ॥ द्रव्याणांप्रतिग्रहेधर्म्यंविधिंन*विज्ञायप्राज्ञःक्षुधया* सीदन्नपिप्रतिग्रहं * नकुर्यात्ग्राह्यवाभेदेदोषात् ।१।१८७। कस्मिन्द्रव्येकोदोषइत्यत आह*हिरण्यंभूमिमित्यादि ।१।१८८।

हिरण्यंभूमिमश्वंगामन्नंवासस्तिलान्घृतम्। प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तुभस्मीभवतिदारुवत्॥१८८

अविद्वान्वेदाध्ययन*विहीनोब्राह्मणोहिरण्यादीनिप्रतिगृह्णन्सन्*दारुवद्भस्मीभवति ॥१॥ ० ॥१८८॥०॥

तत्रयत्प्रतिग्रहेयत्*स्यात्तदाहहिरण्य*मायुरित्यादिश्लोकम् ॥ १ ॥ ० ॥ १८९ ॥ ० ॥

हिरण्यमायुरन्नञ्चभूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम्। अश्वश्चक्षुस्त्वचंवासोघृतंतेजस्तिलाःप्रजाः॥१८९

अविद्यपावेदमनधीयानेन**प्रतिगृह्णीतेहिरण्य*मन्नञ्चेतातेतस्यायु*रोषतदुपदाहेभौवादिकोऽयम् ॥१ भूर्गौश्चेतातेचाविदुषाप्रति*गृह्णीतेतस्यवतत*शरीरमोषतएव*मश्वश्चाविदुषाप्रति*गृहीतश्चक्षुरोषति ॥ २ वासोवस्त्रमविदुषा*प्रतिगृह्णीतंतस्यैव*त्वचंचर्मदेहस्योषति* ॥ ३ ॥ घृतमविदुषाप्रति * गृह्णीतंतेजओषति* तिलाअविदुषाप्रति* गृह्णीताःप्रजाओषन्ति ॥ ४ ॥ ० ॥ १८९ ॥ ० ॥ असमर्थस्यप्रतिग्रहफलमाह * अतपा इत्यादिश्लोकं ॥ १ ॥ ० ॥ १९० ॥

अतपास्त्वनधीयानःप्रतिग्रहरुचिर्द्विजः। अम्भस्यश्मप्लवेनेवसहतेनैवमज्जति॥ १९०॥

यस्तुद्विजोब्राह्मणोवेद* मनधीयानश्चातपाश्च*प्रतिग्रहरुचिः ॥ १ ॥ सखलूपमव्वेनैवाश्मप्लवेन * दानान् हंायदातेवं*सहपापेषुमज्जति ॥ २ ॥ ० ॥ १९० ॥ ० ॥

तस्मादविद्वान् बिभियाद्यस्मात्तस्मात् प्रतिगहात्। स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हिपङ्केगौरिवसी दति ॥ १९१ ॥

तस्मादित्यादि ॥ १९१ ॥ तस्माद्दातासहप्रतिग्रहीत्रा*पापेमज्जनदोषादविद्वांस्तु*यस्मात्तस्मात्कस्मादपि*प्रतिग्रहात्तुविभियात् ॥ १ ॥ कस्मादयस्मात्तोरविद्वान् स्वल्पके * नापिप्रतिग्रहेण गौ * रिवपङ्के पापे सीदति २ ॥ ० ॥ १९१ ॥ ० ॥ यस्मै दानं नदेयं तदाह ॥

नवार्य्यपिप्रयच्छेत्तु वैडालब्रतिके द्विजे। नरकब्रतिके बिप्रे नाबेदविदिधर्म्मवित् ॥ १९२ ॥

नवार्य्यपीत्यादिनाव*यस्मिन्नब्राह्मणे किमपि*नदद्यात्तदुच्यते ॥१॥१९२॥ वैडालव्रतिके द्विजे*ब्राह्मणे वेदविद्यपिदातावार्य्यपि*जलमपिनप्रयच्छेत्* वकव्रतिके चविप्रे वेदविद्यपि* वार्य्यपिनप्रयच्छेत्॥१॥वैडालव्रतिकवकव्रतिकौच*स्वयमेववक्ष्येते*वेदविद्द्विजो द्विविधोविप्र*आचार्य्योवेदपारगश्चेतिग्रहत्वात्॥२॥ समब्राह्मणब्राह्मण*ब्रुवौचश्रेष्ठत्वाभावा*दिहसमतयावर्जितौ॥३॥ श्यासेनतयोर्द्दाने समद्विगुणफलमुक्तं* तद्यथात्र प्रदर्श्यते ॥४॥ सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे। सहस्रगुणमाचार्य्ये ह्यनन्तं वेदपारगे ॥ ५ ॥ ब्रह्मबीजसमुत्पन्नोमन्त्रसंस्कारवर्जितः। जातिमात्रोपजीवीचसभवेदब्राह्मणःसमः ॥ ६॥ गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वेदोपनयनेनच। नाध्यापयतिनाधीतेसभवेद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ ७ ॥ अग्निहोत्रीतपस्वीचवेदमध्यापयेच्चयः। सकल्पं सरहस्यञ्चतमाचार्य्यं प्रचक्षते ॥ ८ ॥ इष्टिभिःपशुबन्धैश्चचातुर्मास्यैस्तथैवच। अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येनचेष्टंसइष्टवान् ॥ ९ ॥ मीमांसतेचयोवेदान्षड्भिरङ्गैःसविस्तरैः। इतिहासपुराणानिसभवेद्वेदपारगः ॥ १० इति ॥ समब्राह्मणे दानं यत्समफलं* ब्राह्मणब्रुवे चदानं*यद्द्विगुणंफलमुक्तं * तयोर्दातुरादरं * पारत्रिकफलाभिप्रायेण ॥ ११ ॥ अवेदविदोस्तयोःसमब्राह्मण* ब्राह्मणब्रुवयोर्दाने * दातुर्वादातुरपरत्वानर्थःस्या*दिति!तस्तत्खण्डनमुक्तं ॥१२॥ अत्रिसंहितायांदश*विधोब्राह्मणोऽभिहित*स्तमदेवमुनिद्विजा* स्तयोर्वेदविद्वांसः* शेषाश्चवेदविदःस्युः * स्तद्यथात्रप्रदर्श्यते ॥ १३ ॥ देवोमुनिर्द्विजोराजावैश्यःशूद्रोनिषादकः। पशुर्म्लेच्छोपिचाण्डालोविप्रादशविधाःस्मृताः ॥ १४ ॥ सन्ध्यांस्नानंजपंहोमंदेवतानित्यपूजनम्। अतिथिंवैश्वदेवंयःकुर्य्यात्सदेवउच्यते ॥ १५ ॥ शाकेपत्रेफलेमूलेवनवासेसदारतः। निरतोऽहरहःश्राद्धेसविप्रोमुनिरुच्यते ॥ १६ ॥ वेदान्तंपठतेनित्यंसर्व्वसङ्गंपरित्यजेत्। साङ्ख्ययोगविचारस्थःसविप्रोद्विजउच्यते ॥ १७ ॥ अस्त्राहताःसधन्वानःसंग्रामेसर्व्वसंमुखे। आरम्भेनिर्जितायेनसविप्रःक्षत्रउच्यते ॥१८॥

लिप्तकर्मरतो यस्तु गर्भाष्टव्रतिपालकः। वाणिज्यो ब्राह्मणो यस्तु स विप्रो वैश्य उच्यते ॥ १९ ॥ लाक्षालवण सम्मिश्र कुसुम्भं क्षीर सर्पिषी। विक्रेता मधुमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते ॥ २० ॥ चौरश्च तस्करश्चैव सूचको दंशकस्तथा। मत्स्यमांसे सदा लुब्धो विप्रो निषाद उच्यते ॥ २१ ॥ ब्रह्मतत्त्वं न जानाति ब्रह्मसूत्रेण गर्वितः। तेनैव स च पापेन विप्रः पशुरुदाहृतः ॥ २२ ॥ वापीकूपतडागानामारामस्य सरःसु च। निःशङ्कं रोधकश्चैव स च विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥ २३ ॥ क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्व्वधर्म्मविवर्जितः। निर्दयः सर्व्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते ॥ २४ ॥ वेदैर्विहीनाश्च पठन्ति शास्त्रं शास्त्रेण हीनाश्च पुराणपाठाः। पुराणहीनाः कृषिणो भवन्ति भ्रष्टास्ततो भागवता भवन्ति ॥ २५ ॥ ज्योतिर्विदो ह्यथर्व्वाणः कीराः पौराणपाठकाः। श्राद्धे यज्ञे महादाने वरणीयाः कदाचन ॥ २६ ॥ श्राद्धं च पितृणां मोघं दानं सर्व्वं तु निष्फलम्। यत्र चैते महाभागाः तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥ २७ ॥ इति ॥ १९२ ॥०॥ एषु बैडालव्रतिक*बकव्रतिकादिषु*दत्तं दानं व्यर्थमित्याह त्रिष्वपीत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १९२ ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम्। दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥ १९३ ॥

विधिना धर्म्मेणापार्जितं धनं *एतेषु वैडालव्रतिकबक*व्रतिकावेदवित्सु दत्तं ॥१॥ दातुरादातुश्च परत्र नार्थाय*भवतीत्यतस्तान् त्यजेत् ॥ २ ॥ ० ॥ १९३ ॥ ० ॥ ० ॥

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्। तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १९४ ॥

यथेत्यादि ॥ १९४ ॥ औपलेन प्रस्तरकृतेन*प्लवेन उडुपेन यथा* तरंस्तेन प्लवेन*सह उदके मज्जति ॥१॥ तथा तेषु दातृप्रतीच्छकावपि* अधस्तान्मज्जतः ॥ २ ॥ ० ॥ १९४ ॥ ० ॥ ननु कोऽब्राह्मणो वैडालव्रतिकः* कश्च बकव्रतिक इत्यपेक्षायामाह*धर्म्मध्वजी सदेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

धर्म्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः ॥ १९५ ॥

धर्म्मो ध्वजं चिह्नमस्यास्तीति धर्म्म * ध्वजी लोके धार्म्मिकता * चिह्नं यः प्रकाशयति ॥ १ ॥ सदा धनादिषु लुब्धः*छाद्मिको धार्म्मिकजन *व्याजेनाचरति ॥ २ ॥ लोकदम्भको लोकेषु * दर्पकारी हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः सर्व्वेषां दोषच्छिद्राभि *सन्धिकारी स ब्राह्मणो*वैडालव्रतिको ज्ञेयः ॥ २ ॥ ० ॥ १९५ ॥ ० ॥

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥

अधोदृष्टिरित्यादि ॥ १९६ ॥ ० ॥ स विनयत्वख्यापनाय यो विप्रः*सततमधो दृष्टिः स्यात्*नैष्कृतिकः प्रवञ्चकः *स्वार्थसाधनतत्परः*शठादिश्च बकव्रतिकः ॥ १ ॥ ० ॥ १९६ ॥ ० ॥

ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः। ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्म्मणा ॥ १९७ ॥

ननु तयोर्दानं प्रतिषेधामस्तु*कात्वेनयोःपरत्रतु*गतिःस्यादित्यतआह* येबकव्रतिन इत्यादि॥ १ ॥ ० ॥ १९७ ॥ ० ॥ स्पष्टार्थोऽयंश्लोकः॥ १९७ ॥

नधर्मस्यापदेशेनपापंकृत्वाव्रतंचरेत्। व्रतेनपापंप्रच्छाद्यकुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम्॥ १९८

नधर्मेत्यादि॥ १९८ ॥ पापंकृत्वाधर्मस्याप* देशेनानेनकारणे*नायंधर्मइत्येवमपदेशेन॥ १॥ स्त्रीशूद्रादिमूर्खदम्भनंमोहनं*कुर्व्वन् व्रतेनपापंप्रच्छाद्य*नव्रतंचरेदिति॥ २ ॥ ० ॥ १९८ ॥ ० ॥

प्रेत्येहचेदृशाविप्रागर्ह्यन्तेब्रह्मवादिभिः। छद्मनाचरितंयच्चव्रतंरक्षांसिगच्छति॥ १९९॥

प्रेत्येत्यादि॥ १९९ ॥ ईदृशाश्छद्मनाव्रत* माचरन्तोविप्राब्रह्म* वादिभिरिहप्रेत्यचगर्ह्यन्ते॥ १॥ कस्मात्। छद्मनायच्चव्रतंचरितंस्या*त्तद्व्रतंरक्षांसिगच्छति*नतुदेवानितिशेषम्॥ २ ॥ ० ॥ १९९ ॥ ० ॥

अलिङ्गीलिङ्गिवेशेनयोवृत्तिमुपजीवति। सलिङ्गिनांहरत्येनस्तिर्यग्योनौचजायते॥ २००॥

अलिङ्गीत्यादि। २०० । यस्ययच्चिह्नंनभवतिसएव* यस्तस्यालिङ्गिनोवेशेनवृत्ति*मुपजीवतिसतल्लिङ्गिनामेनः*पापंहरतितिर्य्यग्योनौचजायते॥ १ ॥ ० ॥ २०० ॥ ० ॥

परकीयनिपानेषुनस्नायाच्चकथञ्चन। निपानकर्त्तुःस्नात्वातुदुष्कृतांशेनलिप्यते॥ २०१॥

परकीयेत्यादि॥ २०१ ॥ निपानंजलाशयःपरकीयेषु*देवेभ्योऽनुत्सृष्टेषु, निपानेषुकदाचन* पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य*ब्राह्मणोनस्नायात्कस्मात्॥ १ ॥ परकीयनिपानेषु*स्नात्वानिपानकर्त्तुः*दुष्कृतस्यांशेनलिप्यते॥ २ ॥ उक्तञ्चयाज्ञवल्क्येन*पञ्चपिण्डाननुद्धृत्यनस्नायात्परवारिषु। उद्धृत्यवाचतःपिण्डानपारकेस्नानमाचरेत्। इति। ३॥ अत्रिसंहितायाञ्च। अलाभेदेवखातानांह्रदेषुचसरःसुच। उद्धृत्यचतुरःपिण्डानपारकेस्नानमाचरेत्॥ ४ ॥ इति॥ ० ॥ २०१ ॥ ० ॥

यानशय्यासनान्यस्यकूपोद्यानगृहाणिच। अदत्तान्युपयुञ्जानएनसःस्यात्तुरीयभाक्॥ २०२

यानेत्यादि॥ २०२ ॥ अस्यापरस्ययानादीनियानितत्* स्वामिनापरेषामुप* योगार्थंवाचाविधिनावादेवेभ्यो*नदत्तानितानिपुनः॥ १ । उपयुञ्जानःपुरुषः*स्तस्यैनसःपापस्य*तुरीयांशभागभवति। २ । ० । २०२।

तर्हिकुत्रस्नायादित्यतआह*नदीषुदेवखातेत्यादि। १। ० । २०२। ० ।

नदीषुदेवखातेषुतडागेषुसरःसुच। स्नानंसमाचरेन्नित्यंगर्त्तप्रस्रवणेषुच॥ २०३॥

अष्टसहस्रधनूंषितदेशा*दधिकदेशगामिनी*नदीभवतिततोन्यूनदेशगो*गर्त्तोभवतितदुक्तं* । १ । धनुःसहस्राण्यष्टौचगतिर्यासांनविद्यते। नतानदीशब्दवहागर्त्तास्तापरिकीर्त्तिताः। इति। २। देवखातानिदेवादकस्माद्यानि*खातानितडागानि स्वल्पसरः॥ प्रस्रवणंपर्व्वतेभ्यः*प्रसूतजलाशय इति। २ । ० । २०३।

यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः। यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन्॥२०४

यमानित्यादि ॥ २०४ ॥ इमयमान् सततं बुधः स्नातकः* सेवेत इत्यनियमा॰* सुनित्यं यमव्यतिरिक्तं नसम्सेवेत*कस्मादित्यतउच्यते ॥ १ ॥ यमानकुर्वाणो बुधः* स्नातकः केवलान्केवलान् *नियमान् भजन्पतति ॥ २ ॥ यमानियमाश्चेकानिर्दिष्टाः* मेतद्वचनादुक्तं ॥ ३ ॥ आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दानमार्जवम्। प्रीतिः प्रसादो माधुर्यं मार्दवं च यमा दश ॥ ४ ॥ शौचमिज्यातपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ। व्रतमौनोपवासाश्च स्नानञ्च नियमा दश ॥५॥ इति ॥ याज्ञवल्क्ये तु यमा* नियमाश्चान्यथोक्ताः* ब्रह्मचर्यं दयाक्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता। अहिंसास्तेयमाधुर्ये दमाश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ६ ॥ स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः। नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधप्रमादता ॥ इति ॥ ॥ ७ ॥ महर्षि द्वयोक्तत्वादुभयमेव* यमनियमनिर्देश * वचनं सर्वं मन्तव्यम् ॥ ८ ॥ यद्योक्तं पञ्च यमाः पञ्च नियमा* इतितदनार्षत्वान्न* ग्राह्यं तत्प्रदर्श्यते ॥ ९ ॥ अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता। अस्तेयमिति पञ्चैते यमाः परिकीर्तिताः ॥ १० ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम्। अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्मृताः ॥ ११ ॥ २०४ ॥

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा। स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥२०५

नाश्रोत्रियेत्यादि ॥२०५॥ छन्दोऽधीते इति श्रोत्रियस्तत्राः* छन्दोऽध्ययनवर्जितं *ब्राह्मणैस्ततं विस्तृतं कृतं यज्ञे *नक्वचिद्ब्राह्मणो भुञ्जीत ॥ १ ॥ अनधीतवेदाश्चानग्निकास्ते *वितते यज्ञे गृह्यान्तोपक्वमन्नं *नवर्त्तते लौकिकं नासंस्कृतं नाग्निनापचाते ॥ २ ॥ तदन्नमभक्ष्यं मनिनोक्तं यथा* योऽनन्यथा विराहाग्नि गृहस्य इतिमनात्। अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ ३ ॥ वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः। प्राणानप्सु त्रिराचम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ४ ॥ इतिते न वृथापाकं नान्ने नाग्नि* शौवादिपाकयज्ञाभावा * द्विजानामभोज्यत्वमुक्तं *अनर्राः पितृदेवानामभोज्यं तत् ॥ ५ ॥ वशिष्ठसंहितायाञ्च* अश्रोत्रिया अननुवाक्या* अनग्नयः शूद्रसधर्माणो भवन्ति* नानृग्ब्राह्मणो भवति* मानवञ्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति ॥ ६ ॥ योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इति ॥७॥ कालिधर्मवक्ता पराशरश्चाब्रवीत्* अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः। वेदञ्चैवानधीयानाः सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥ ८ ॥ तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः। अध्येतव्योऽप्येको वेदो यदि सर्वो न शक्यते ॥ इति ॥ ९ ॥ ग्रामयाजिहुते यज्ञे *ब्राह्मणो न भुञ्जीत* स्त्रियाहुते यज्ञे क्लीवेन च हुते *यज्ञे ब्राह्मणो न भुञ्जीत ॥ १० ॥ २०५ ॥ ० ॥ तत्र दोषमाह ॥

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः। प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥२०६

अश्लीकमित्यादि ॥ ० ॥ २०६ ॥ ० ॥ अश्लीकमितिरेफस्य लकारः * अमी अश्रोत्रियग्रामयाजि

स्त्री*क्लीवपुरुषाधमयस्त्रे जुहूति ॥ १ ॥ तदेतद्वर्जितं वानां * देवता प्रतिपत्* माहा विपरीत मति* तस्मा तद्युक्तविप्राद्दि* यस्मै ऽन्नं परिवर्जयेत् ॥ २ ॥ २०६ ॥ ० ॥

मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन। केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥२०७

मत्तेत्यादि ॥ २०७॥ स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २०७ ॥ ० ॥

भ्रूणघ्नावेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया। पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८

भ्रूणघ्नेत्यादि ॥ २०८ ॥ ये भ्रूणघ्नास्तैर्वीक्षित* मन्नं न भुञ्जीत तथोदक्यया * रजस्वलया संस्पृष्ट * मन्नं ब्राह्मणो न भुञ्जीत ॥१॥ पतत्रिणा मक्षिकादिना वलीढं *शुना स्पृष्टञ्चान्नं ब्राह्मणो* न कदाचन भुञ्जीत ॥२॥०॥२०८॥

गवा चान्नमुपघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः। गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ २०९

गवेत्यादि ॥ २०९ ॥ गवा स्त्रियादृष्टभ्रंशा*वोपघ्रातमन्नं न भुञ्जीत तथा* विशेषतो दुष्टान्नं ॥ १ ॥ अत्र वुभुक्षितो यो योऽस्ति स* समागत्य भुङ्क्तामिति* घोषणाकृतमन्नं न भुञ्जीत ॥ २ ॥ गणान्नं नाट्यादिषु स्त्रीणां बहोहि* गणो गणिकावेश्या* विदुषा यदन्नं निन्दितं *तच्चान्नं न भुञ्जीत ॥ २ ॥ ० ॥ २०९ ॥

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्द्धुषिकस्य च। दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१०

स्तेनेत्यादि ॥ २१० ॥ स्तेनस्य गायनस्य चान्नं तक्ष्णः*काष्ठतक्षरथकारादेरपान्नं * वृद्ध्युपजीविनश्चान्नं न भुञ्जीत॥ १ ॥ दीक्षितस्य तावत् विप्रस्य प्रणामेव* कदर्यस्य मतिकृतनिन्दशील च र * मायया साहित्याने चान्नं न भुञ्जीत ॥ २ ॥ बद्धस्य निगडस्य चेति निगडः*कारागारस्तत्रस्थस्य*बद्धस्य नानावद्धस्य ॥ ३ ॥ ० ॥ २१० ॥ ०।

अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च। शुक्तं पर्युषितञ्चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११

अभिशस्तस्येत्यादि ॥ २११ ॥ अभिशस्तो महापापितया ख्यातः*षण्ढः क्लीवः पुंश्चलीति* वहुपुरुषगामिनी स्वेच्छस्थिता वेश्या च*दाम्भिकोऽयोगादर्पकृत् ॥१॥ शुक्तमपर्युषितमम्लरसापन्नं पर्युषितं निशोषितं *शूद्रोच्छिष्टं शूद्रभुक्तादनन्तरं *न भुञ्जीतेत्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥ ० ॥ २११ ॥ ० ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्द्दशम् ॥ २१२

चिकित्सकस्येत्यादि ॥ २१२ ॥ तृतीयाध्याये अधिकारः कृतः । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् । गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् इत्यधिकारं कृत्वा सर्व्वमिदमुक्तं ॥ तथा च यो ब्राह्मण कुलज्ञो यथाविधि यथा

कालउपणीतो ब्रह्मचर्य्यं चरन् वेदान् साङ्गान् सेतिहासपुराणान् सगान्धर्व्वधनुर्व्वेदानधीत्य अथवा द्वौ वेदावधीत्य एकं वैकशाखां वाधीत्य यदि न तत्र ब्रह्मचर्य्यं भवति गृहस्थाश्रमकालप्राप्तः सगुरुणानुमतः सन् समावर्त्तो यथा विधि दारानाहृत्य आधीत्य वाग्निं गृहाश्रमी भवति स ब्राह्मचर्य्याश्रमे यद् यच्छास्त्रमधीतवान् तत्तच्छास्त्रोक्तविधानेन यद् यद् याजनादि कर्म्म करोति तत्तत् सर्व्वं धर्म्मः तस्य ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य चाग्नं भोज्यमन्नतादिदर्शनाभावात् । तदुक्तमङ्गिरसा — अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतं । वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं ध्रुवं । अग्निहोत्रेण यज्ञेन देवताभ्यर्च्चनेन च । अमृतं ब्राह्मणस्यान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतं ॥ १ ॥ व्यवहारानुपूर्व्वेण धर्म्मेण चाभिनिर्ज्जितं । क्षत्रियस्य पयस्तेन वैश्यस्य यत्नपालनं । इति । ब्रह्मचर्य्याश्रमे यद् यच्छास्त्रं नाधीतवान् तत्तच्छास्त्रं यदि गृहाश्रमे चाधीतवान् तदा विधानेन यत्कर्म्म करोति तद् धर्म्मः अविधिना तत्शास्त्रसाधनात् । ब्रह्मचर्य्याश्रमो हि अध्ययनकालः । गृहाश्रमे तु क्रियाकालः । तस्माद् ब्रह्मचर्य्याश्रमे यो ब्राह्मणः आयुर्व्वेदं नाधीतवान् यदि स तत्र ब्रह्मचर्य्ये गृहाश्रमे वसन् पुनरायुर्व्वेदमधीत्य चिकित्सामुपजीवति तदा तच्चिकित्सितमुपजीवनमधर्म्मः तस्य तस्माच्चिकित्सकस्यान्नमभोज्यं । यस्तु ब्राह्मणः सर्व्वान् साङ्गान् सेतिहासपुराणादिकान् वेदानायुर्व्वेदांश्चाधीत्य विद्यासमाप्तिं प्राप्य वेदाग्रजन्मतां सम्यग्लब्ध्वा स खलु द्विजः तत्र ब्रह्मचर्य्ये वेदा ब्राह्मणो वेदपारगो गृहाश्रमे वसन् यद् यत्कर्म्म करोति तत्तत् सर्व्वं धर्म्मः स यदि चिकित्सामुपजीवति तदा नाधर्म्मः तस्य चिकित्सकस्यान्नं नाभोज्यं न च स चिकित्सको ब्राह्मणः पंक्तिदूषक इति वमुतो ब्राह्मणाम्बष्ठ एव नान्यो ब्राह्मणः । ब्रह्मचर्य्याश्रमे त्वनधीतायुर्व्वेदत्वात् । गृहाश्रमे त्वधीतायुर्व्वेदो ब्राह्मणश्चेद्धनार्थं चिकित्सति तथोपजीवति तच्चिकित्सितं अधर्म्मः तस्य चिकित्सकस्य ब्राह्मणस्यान्नं नाभोज्यं न च स पङ्क्तिदूषकः । पूर्व्वकाले ह्यायुर्व्वेदप्रकाशाभावात् प्राक् व्याध्युत्पत्तेः कृतयुगे ब्रह्मा ह्यायुर्व्वेदं प्रकाश्य दक्षप्रजापतिमध्यापयत् मासमश्विनौ ब्रह्मचर्य्यं चरन्तीति यथा विधानेन विद्यासमाप्तौ वेदाग्र्यलब्धा खल्वश्विनौ बभूवतुः । ततो यदा भूलोके चायुर्व्वेदप्रकाशो बभूव तदैवाम्बष्ठाः ब्राह्मणा एव बभूवुः । सर्व्व एव ते यथाविधि यथाकालमुपनीता ब्रह्मचर्य्यं चरन्त आयुर्व्वेदान्तां सर्व्वां विद्यामधीत्य वेदपारगाः सन्तो वेदाग्र्यलब्धा द्विजश्रेष्ठा बभूवुः । याज्ञवल्क्यसंहितायामुक्तं । पुराणन्याय मीमांसा धर्म्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्द्दश इति । चतुर्द्दशविद्यास्थानाध्ययनमाप्तत्वादम्बष्ठा वेदा एव ब्राह्मणा ब्राह्मणादिषु द्विजश्रेष्ठाः । उक्तञ्च महाभारते उद्योगपर्व्वणि पञ्चमाध्याये । स्वपुरोहितं प्रति द्रुपद उवाच । भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेष्वपि द्विजातयः । द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः । सभवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः । इति । भगवान् सगरघातिनस्तु * श्रीप्रसादो विचारोऽहि * स्वयं पद्ममाधाय तत्र ॥ १ ॥ यस्यार्थं ब्राह्मणैर्वैद्याः प्रशस्ता भगपत्रिणाः । भगवानाश्रुत्य वस्तार्थं भगस्त्वाहाय रत्पुरा ॥ २ ॥ बभूव हि पुरोडाश भगवान् भगपत्रिणाम् । पुराणेष्वपि यज्ञेषु * ब्रह्मसत्रोत्सवे तु च ॥ १ ॥ इति । वर्षेणैव पुरा तस्याः * भगवो विष्णुवारिणा परि * वर्ज्जमन्नं विज्ञायते ज्ञानस्त्रौ * वर्षसाहस्रिके सत्रे भगवान् कार ॥ १ ॥ तस्याः सुरसमयाः पुरोडाशा भगपत्रिणां प्रशस्तानां ॥ २ ॥ ० ॥ इति ॥ ० ॥ तद्धर्म्मो भगयुवर्ज्ज * भगयोरन्नं न भुञ्जी * ते तासामाहुर्वयं च ॥ २ ॥ धर्म्मः * चिकित्सकं भोज्याशा * चिकित्सोपजीविनो

वे * ब्राह्मणस्यान्नं न भुञ्जीत तिष्ठाणितं ॥ ४ ॥ तेन धर्म्मार्थं चिकित्सकोऽपि चेत् * परामृश्य स्वरक्षार्थं धर्म्मार्थं चिकित्सकस्यापि * स्वर्गादिकमिच्छतव्यं ॥ ५ ॥ तेषामन्नं भोज्यमेव न त्वभोज्यं * वार्त्तादीनामनुपत्तिमाने हि । धर्म्मार्थं चिकित्सकस्यान्नं * योगमनस्कस्य त्वक्रोति । ६ ॥ क्रूरस्य कुटिलचित्तस्योच्छिष्ट * भोजिनस्यान्नं न भुञ्जीत * नत्वोपस्थायीत्र्योत्तमस्यान्नं नादद्यात् * सूतिकायायान्नमिति ॥ ७ ॥ प्रसूतायाश्चानिर्दशं * सूतिकाशौचमध्यास्य * न भुञ्जीत पर्य्याचान्त * मेकपङ्क्तौ भुञ्जानान् ॥ ८ ॥ परिविहायसम्मानं * यदन्नं * यावामति तदन्नं पर्य्याचान्तं नादद्यात् ॥ ९ ॥ ० ॥ २१२ ॥ ० ।

अनर्च्चितं वृथापाकमवीरायाश्च योषितः । द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३

अनर्च्चितमित्यादि ॥ २१३ ॥ यदन्नं न सम्यगर्च्चितं * तदन्नं न भुञ्जीत * वृथापाकमनग्निकं न * लौकिकार्थं स्कन्दान्नोपचरितं ॥ १ ॥ अवज्ञया सम्मितं * यःपठति तदसाधु * भक्ष्याभक्ष्यं कुलधर्म्मवर्तं । २ ॥ अवीरा पतिपुत्रविहीना * नगर्यान्नं नगरीभोजनान्नं तथा * पतितानामन्नमवक्षुतं यद * नोपविष्टोऽतः नादद्यात् ३ ॥ ० ॥ २१३ ॥ ० ॥

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा । शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४

पिशुनेत्यादि । २१४ ॥ अनृतोमिथ्यावादी * क्रतुविक्रयी मयाय * क्रतुःक्रियते ऽमावस्यं हि * तदायं क्रतुभवेदिति तां च क्रतुविक्रयीमायात् । १ ॥ शैलूषः स्वभार्य्या पण्य * भोक्तुमथ सौजन्यान्नं ददाति * यस्तुन्नवायः सौवनकारीकारुः * कृतघ्नस्यैषामन्नं ब्राह्मणोनादद्यात् । २ ॥ ० ॥ २१४ ॥ ० ॥

कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५

कर्म्मारस्येत्यादि ॥ २१५ ॥ कर्म्मकारस्तत्वोपजीविनां * ब्राह्मणस्य निषादस्य * ब्राह्मणाच्छूद्राया भार्य्यायां जातस्य * रङ्गावतारस्त्विवक्तत् ॥ १ ॥ सुवर्णकर्त्तुः स्वर्णकारवृत्तिकस्य * वेणस्य वंशादिवृत्तिकस्य * शस्त्रविक्रयिणश्चान्नं नादद्यात् ॥ २ ॥ ० ॥ २१५ ॥

श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च । रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६

श्ववतामित्यादि ॥ २१६ ॥ मृगयार्थं यः श्वपोषकाणां * ब्राह्मणानां शौण्डिकानां * मद्यविक्रयजीविनां * चैलनिर्णेजकस्य च * वस्त्रधावनजीविनः ॥ १ ॥ रञ्जकोऽत्र वस्त्ररञ्जकत् * नृशंसस्यातिनिन्दितस्य * यस्य भार्य्याया उपपतिः स्वगृहे * वसति तस्य चान्नं नादद्यात् ॥ २ ॥ ० ॥ २१६ ॥

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्व्वशः । अनिर्दशञ्च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७

अप्रणीतेत्यादि ॥ २१७ ॥ ये च स्वभार्याया उपपतिं प्रति*कर्त्तुं शक्ता अपि क्षमन्ति* तेषां स्त्रीजितानाञ्चान्नं *ब्राह्मणो न भुञ्जीत ॥ १ ॥ अनिर्दशमशौचमध्ये प्रेतान्नं *न स्नातको भुञ्जीत* यच्चान्नं न तुष्टिं करोति *तच्च स्नातको नाश्नीयात् ॥ २ ॥ ० ॥ २१७ ॥ ० ॥ ० ॥

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्। आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः ॥ २१८ ॥
कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च। गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥ २१९ ॥
पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम्। विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥ २२० ॥
य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः। तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ २२१ ॥

राजान्नमित्यादि ॥ २१८ ॥ अभोज्यान्नक्षत्रियादीनामुक्तानां यथार्हं *ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य*जातीनां मध्ये केषां चि*दन्नभोजने दोषवि*शेषमाह राजेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ राजान्नमभिषिक्तक्षत्रियादेः *क्षत्रियस्यान्नं स्नातकेन*भुक्तं तेज आदत्ते नश्यति क्षत्रियस्याप्यशूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसमादत्ते ॥ १ ॥ एतच्चोक्तमापस्तम्बादिभिः *राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्। असंस्कृतन्तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥ २ ॥ संस्कृतमग्निहोत्रहोमादिना*भवतिमाग्निकस्यान्नं निरग्नीनामसंस्कृतम् ॥ ३ ॥ इति ॥ एवमभोज्यान्नक्षत्रियादीनां*उक्तानां°ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां*मन्नमभिप्रेत्याङ्गिराः *स्वसंहितायामुवाच ॥ १ ॥ दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति। यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्ने दरिद्रत्वं क्षत्रियान्ने पशुत्वकम्। वैश्यान्ने न तु शूद्रत्वं शूद्रान्ने नरकं ध्रुवम् ॥ इति ॥ ५ ॥ ये चाभोज्यान्नक्षत्रियादयो वर्ज्या उक्ताः* ब्राह्मणादयस्ते भोज्यान्नास्तेषां ब्राह्मणादीनामन्नम् *अभिप्रेत्योक्तं तेन ॥ ६ ॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम्। वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥ इति ॥ ७ ॥ अत्र कारणमुक्तमापस्तम्बेन*वैश्वदेवेन होमेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः। अमृतं तेन विप्रान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतम् ॥ ८ ॥ व्यवहारानुरूपेण धर्मेण च्छलवर्जितम्। क्षत्रियान्नं पयस्तेन भूतानां पालनेन च ॥ ९ ॥ स्वकर्मणा च वृषभैरनुसृतात्मशक्तितः। खलयज्ञातिथित्वेन वैश्यान्नं तेन संस्कृतम् ॥ १० ॥ अज्ञानतिमिरान्धस्य मद्यपानरतस्य च। रुधिरं तेन शूद्रान्नं विधिमन्त्रविवर्जितम् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य तु पर्वणि। वैश्यस्यापदि दीक्षायां शूद्रस्यान्नं कदाचन ॥ १२ ॥ इति शूद्रस्य सर्वथान्नवर्जनम् *अभोज्यान्नक्षत्रियादित्वं ब्राह्मणक्षत्रिय*वैश्यानामेव ज्ञेयमिति ॥ १३ ॥ ० ॥ २१८ ॥ तेन कारुकान्नमित्यादिनाप्यब्राह्मणक्षत्रियवैश्य*जातीनां बोध्यं राजादि*भोज्यान्नानां वर्जनीयानामन्नं * तेषां त्वगस्थ्यादिकं स्यात् ॥ १ ॥ ० ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ ० ॥

भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्। मत्या भुक्त्वाचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ २२२

भुक्त्वेत्यादि ॥ २२२ ॥ अश्रोत्रियततपश्रादीनामन्न* ममत्या ज्ञानतोऽभुक्त्वा त्रिरात्र* मुपवासमुपवासं चरेदिति ॥ १ ॥ मत्या ज्ञानेन तदन्नं भुक्त्वा कृच्छ्रं* प्राजापत्यादिकं* व्रतं* चरेदिति विष्णुर्विज्ञ* भुक्त्वा कृच्छ्रव्रतं चरेत् ॥ २ ॥ ० ॥ २२२ ॥ ० ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः। आददीताममेवास्मादवृत्तावैकरात्रिकम् ॥२२३

नाद्यादित्यादि ॥ २२३ ॥ शूद्रस्य पक्वमन्नं स्नातको विद्वान्* द्विजो नाद्यादवृत्तौ* भोजनद्रव्याभावे ऽनातो* ऽपास्तवैकरात्रिकमे* काहोरात्रयापनार्हं ॥ १ ॥ आममेवापक्वमेव* तण्डुलादिद्रव्यामस्मा* च्छूद्रादश्राद्धिनः श्राद्धे* दत्तमाममन्नं विनैवाददीत ॥ २ ॥ आपस्तम्बेनचोक्तं हि *आममांसं मधुघृतं धानाः क्षीरं तथैव च। गुडस्तक्रं रसं ग्राह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥ ३ ॥ शाकं मांसं मृणालानि तुम्बुरुः सक्तवस्तिलाः। रसाः फलानि पिण्याकं प्रतिग्राह्याणि सर्वतः ॥ ४ ॥ प्रमादीत्वेवमविद्वन् श्राद्धिन इति श्राद्धादि* पञ्चयज्ञानुष्ठायी शूद्र* स्तोतिवाचेष्टं तद्सत्* ॥ ५ ॥ शूद्रस्य पक्वान्नस्याधिकाराभावा* देतद्विषयं पक्वान्नग्रहणात्* शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चस* मित्यादिकस्यापवादोऽयम् ॥ ६ ॥ ० ॥ २२३ ॥ ० ॥

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः। मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ २२४

श्रोत्रियस्येत्यादि ॥ २२४॥ देवाः कदर्यस्य कदाचारवतः श्रोत्रियस्य* वदान्यस्य दानशीलस्य वार्द्धुषेः* अन्न समयं मीमांसित्वा* सममेवाकल्पयन् ॥ १ ॥ ० ॥ २२४ ॥

तान्प्रजापतिराहैत्य मा कृध्वं विषमं समम्। श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५ ॥

तानित्यादि ॥ २२५ ॥ तान् कदर्यश्रोत्रिय* वदान्यवार्द्धुषिणोरन्न* समं कल्पितवतो देवान्* तत्प्रजापतिराह* ॥ १ ॥ भो देवा यूयं विषम* मिदं समं माकृध्वमिति* कथं विषमं तदुभय* मन्नमित्यत उक्तं च ॥ २ ॥ वदान्यस्य वार्द्धुषिकस्यापि श्रद्धया* पूतमन्नमितरत्* कदर्यस्य श्रोत्रियस्यान्न* मश्रद्धयादेयत्वाद्धतम् ॥ ३ ॥ ० ॥ २२५ ॥ ० ॥

श्रद्धयेष्टञ्च पूर्त्तञ्च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः। श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥ २२६ ॥

श्रद्धयेष्टञ्चेत्यादि ॥ २२६ ॥ अतन्द्रितः स्नातक इष्टं पूर्त्तं* च नित्यं श्रद्धया कुर्यात्* हि यस्मात्ते इष्टापूर्त्ते* धनैः श्रद्धाकृते स्वागतैः* स्वकर्म्मणा वाक्षये भवतः ॥ १ ॥ इष्टं पूर्त्तञ्चोक्तं मत्स्यसंहितायां* अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव पालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ २ ॥ वापिकूपतडागादिदेवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ ४ ॥ इष्टं पूर्त्तं प्रकर्त्तव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः। इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्ते मोक्षमाप्नुयात् ॥ ५ ॥ इष्टापूर्त्ते द्विजातीनां सामान्यो धर्म्मसाधने। अधिकारी भवेच्छूद्रः

पूर्त्तं धर्मो न वैदिकः । इति वैदिकोऽग्निहोत्रादाविष्टे ॥ ६ ॥ एतद्विद्वान् प्रमादीष्टापूर्त्ते * इष्टमन्तर्वेदि यज्ञादि*कर्म्म तितदम्यदे *वाग्निवचनदर्शनात् ॥ ७ ॥ ० ॥ २२६ ॥ ० ॥

दानधर्म्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम् । परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७

दानधर्म्ममित्यादि ॥ २२७ ॥ नित्यं दानधर्म्मं गृही* स्नातकः परितुष्टेन*भावे मदानसत्पात्र*मासाद्य शक्तितो निषेवेत ॥ १ ॥ ऐष्टिकपौर्त्तिकञ्च धर्म्मं नित्यं *स्नातको निषेवेतेति ॥ २ ॥ ० ॥ २२७ ॥

यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया । उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्व्वतः ॥२२८

यत्किञ्चिदित्यादि ॥ २२८ ॥ याचितेन स्नातकेन*याचकाय स्वमप्राप्तपात्राय*मनुवादि । अप्रयायत्*किञ्चि दवमनसूयया दातव्यं ॥ १ ॥ नहि सर्व्व दा दानपात्रं लभाते *सततदानकरणे *कचित्तथाविधं दान*पात्रमुत्पत्स्यते यत्*सर्व्वतःपापात्तारयति ॥ २ ॥ ० ॥ २२८ ॥ ० ॥

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः । तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ २२९ ॥

वारिदइत्यादि ॥ २२९ ॥ वापीकूपादिभिर्वारिदः*तृप्तिमाप्नोति*अन्नदोऽक्षय्यं सुखमाप्नोति* तिलप्रद इष्टां प्रजामाप्नोति*दीपदउत्तमं चक्षुराप्नोतीति ॥ २ ॥ ० ॥ २२९

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः । गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥२३०

भूमिदइत्यादि ॥ २३० ॥ स्पष्टार्थोऽयं ॥ २३० ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः । अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥२३१

वासोदइत्यादि ॥ २३१ ॥ ब्रध्नस्य सूर्य्यस्य विष्टपं स्थानं* ॥ २३१ ॥

यानशय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः । धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥२३२

यानशय्येत्यादि ॥ २३२ ॥ नौकादोलादियानं * खट्वादिशय्याः यो ददाति सभार्य्यामाप्नोति*प्रतीतार्थमन्यत् ॥ १ ॥ ब्रह्मदो वेदस्याध्यापनेन दाता*ब्रह्मसार्ष्टितां ब्रह्मणः*सलोकतामाप्नोतीति ॥ २ ॥ ० २३२ ॥

सर्व्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते । वार्य्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥२३३

सर्व्वेषामित्यादि ॥ २३३ ॥ वार्य्यन्नादीनां सर्व्वेषां * दानानां दाने मध्ये ब्रह्म * दानमेव विशिष्यते ॥ १ ॥ ० ॥ २३३ ॥

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति । तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

येनेतग्रादि ॥ २३४ ॥ प्रतिपूजितःपरत्रफलदेन*प्रतिपुनःसत्कृतः* ॥ २३४ ॥

योऽर्च्चितंप्रतिगृह्णातिददात्यर्च्चितमेवच। तावुभौगच्छतःस्वर्गंनरकन्तु विपर्य्यये ॥ २३५ ॥

योऽर्चितमित्यादि ॥ २३५ ॥ विपर्य्यये इतरानर्चितं वस्तुयो * ददातियश्चगृह्णाति *तावुभौनरकं गच्छतः १ ॥ ० ॥ २३५ ॥ ० ॥

नविस्मयेततपसावदेदिष्ट्वाचनानृतम्। नार्त्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्नदत्वापरिकीर्त्तयेत् ॥ २३६ ॥

नविस्मयेतेत्यादि । २३६ ॥ अनेनतपसेदं किं सम्पादितं वं*नविस्मयेतेष्ट्वायज्ञं*कत्वाचनमिथ्यावाक्यं* वदेदार्त्तःपीडितोपिविप्रान्नापवदेत्तथा ॥ १ ॥ दत्वायत्कि.ञ्चिन्नतत्कदाचन * परिसर्व्वतःकीर्त्तयेत् । २ । ० २३६ ॥

यज्ञोऽनृतेनक्षरतितपःक्षरतिविस्मयात्। आयुर्विप्रापवादेनदानञ्चपरिकीर्त्तनात् ॥ २३७ ॥

एषां फलमाह यज्ञइत्यादि ॥ २३७ । विस्मयात्तपःक्षरति * यज्ञोमिथ्यावाक्यात्क्षरति* विप्रापवादेनायुःक्षरतिचावर्त्तं * परि कीर्त्तनाद्दानंक्षरति । १ । ० । २३७ । ०

धर्म्मंशनैःसञ्चिनुयाद्वल्मीकमिवपुत्तिकाः। परलोकसहायार्थंसर्व्वभूतान्यपीड़यन् ॥ २३८ ॥

धर्म्मंशनैरित्यादि । २३८ । ० । यथापुत्तिकावल्मीकं * कृतकीटाःशनैर्धीरं धीरंबाल्मीकंसञ्चिन्वन्ति १ । तथाविद्वान्सुतकोद्विजःपरलोकसहायार्थं शनै*धर्म्मंसर्व्वाणिभूतानि*नापीड़यन्सञ्चिनुयात् । २ । ० ॥ २३८

नामुत्रहिसहायार्थंपितामाताचतिष्ठतः। नपुत्रदारंनज्ञातिर्द्धर्म्मस्तिष्ठतिकेवलः ॥ २३९

नामुत्रहीत्यादि । २३९ । हियस्मादमुत्रपर*लोके सहायार्थं पिता*माताचतौनतिष्ठतः । १ । नपुत्रश्चदाराश्चसहगाभार्य्यातिष्ठतिन ज्ञातिस्तिष्ठति*केवलएको धर्म्मस्तिष्ठति*तस्माच्छनैर्धर्म्मंचिनुयात् । २ । विष्णुसंहितायामुक्तं हि* दृष्ट्वालोकमनाक्रन्दं म्रियमाणांश्चबान्धवान् । धर्म्मैकं सहायार्थं वरयध्वंसदानराः । १ । मृतोपिबान्धवःशक्तोनानुगन्तुंनरंमृतम् । जायावर्ज्जंहिसर्व्वस्ययाम्यःपन्थानिरुध्यते । धर्म्मएकोऽनुयात्येनं यत्रक्वचनगामिनं नन्वसारेनृलोकेऽस्मिन्धर्म्मंकुरुतमाचिरम् । इति । ५ । पराशरेणाप्युक्तं यथा*मृतेभर्त्तरि यानारी ब्रह्मचर्य्येव्यवस्थिता । सामृतालभतेस्वर्गं यथातेब्रह्मचारिणः । ६ । तिस्रःकोट्योऽर्द्धकोटीच यानिलोमानिमानवे । तावत्कालंवसेत्स्वर्गंभर्त्तारंयानुगच्छति । ७ । व्यालग्राहीयथाव्यालं बिलादुद्धरते

बवात्। एवमवृत्ताभर्त्तारं तेन वसह मोदते ॥ इति ॥८॥ यदुगच्छतीतास्वयम्भुवः *सहायं पश्चादपि च*तेन सहमरणमनुमरण*श्चेतिद्वयं ख्यापितं ॥ ९ ॥ ० २३९ ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते। एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४०

एकइत्यादि ॥ ० ॥ २४० ॥ जन्तुरेक एव प्रजायते पूर्ववत्*पदार्थं पश्चादेकएव*प्रलीयते म्रियते ॥ १ ॥ सएकएवसुकृत*मनुभुङ्क्ते दुष्कृतफलमेकए*वानुभुङ्क्ते नत्वपरः ॥ २ ० ॥ २४० ॥ ० ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं क्षितौ। विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१

मृतमित्यादि ॥ २४१ ॥ जनस्य मृतं शरीरं *बान्धवाः काष्ठलोष्ट्रादि*समं क्षितावुत्सृज्य दग्ध्वैव वा*विमुखाः सन्तोऽन्यद् यान्ति ॥ धर्म एकस्तमनुयाति ॥ १ ॥ ० ॥ २४१ ॥ ० ॥ ० ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः। धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२

तस्मादित्यादि ॥ २४२ ॥ तस्मादन्यो परत्र*सहगमनाभावाद्धर्मस्यैव* सहगमनात्तस्मात्सहायार्थं नित्यं धर्मं शनैः सञ्चिनुयात् ॥ १ ॥ हियस्माद्धर्मेण सहायेनैकेन*दुस्तरं तमस्तरति ॥ २ ॥ ० ॥ २४२ ॥ ० ॥

धर्मः प्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम्। परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम् ॥ २४३

धर्मइत्यादि ॥ २४३ ॥ तपसा हतकिल्बिषं *पुरुषं खशरीरिणं * ब्रह्मा काशस्थमाति * वाहिकशरीरविशं भास्वन्तं ॥ १ ॥ धर्मएवप्रधानं परलोकं *स्वर्गं सत्*स्थानं *माशुनयतिनत्वन्यः ॥ २ ॥ ० ॥ २४३ ॥ ० ॥

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत्सह। निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ २४४

उत्तमैरित्यादि ॥ २४४ ॥ पुरुषः स्वकीयं कुल*मपत्योत्पादनबीज* मुत्कर्षं निनीषुर्नित्यं ॥ १ ॥ उत्तमैरुत्तमैः कुलैः *सहयौनादीन्सम्बन्धान् *पुत्रकन्यादिविवाहा*नाचरेदधमानधमांस्त्यजेत् ॥ २ ॥ नवधाहि कुललक्षणमुक्तं * साचारोविनयोविद्या*प्रतिष्ठातीर्थदर्शनं *निष्ठावृत्तिस्तपोदानं *नवधाकुललक्षणम् ॥ ३ ॥ यस्मै तानिनवलक्षणानिसन्ति*तस्यैकुलमुत्कृष्टं सर्वएवहि * वर्णाः स्वे स्वे वर्णे पूर्वं तथाविधे *कुले जाताः कुलीनाएवाभवन् ॥ ४ ॥ तं सुकुलीनाअपिस्वस्वकुलस *स्थापनार्थं स्वयमपि* नवधाकुललक्षणानिरक्षुः ॥ ५ ॥ विनाचिनानाचाराद्दीनिस्वस्व*कुलघ्नभ्रश्यातितेन* यथायथाचारादिभ्यो *भ्रश्यन्तितथातथैव*स्वं कुलं भ्रश्यतीति ॥ ६ ॥ तथाचारविनयविद्यास्वजाति*वृत्तिनिसन्ध्योपासनादितपांसी*त्यं तानिपञ्चापिदम्पूर्णं कुल*लक्षणानिमे प्राप्या सम्यगासि ॥ ७ ॥ हीनकुलजातोपिमे*दाचारविनयविद्या*स्वजातिवृत्तिनिसन्ध्योपासनादि *तपोभिर्युक्तः सत्कुलोत्

कर्ष उत्पादयन् कुलवान् स्यात् ॥ ८ ॥ तत्कुलजातः कुलीनः*स्यात् त्वकुलीनः सोपि* स्वकुलरक्षार्थं पञ्च*लक्षणा न्यपि स्त्रियां*दत्वा यात तद्यकुलं भजते त् ॥ ९ ॥ ० ॥ २४४ ॥ ० ॥

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्ज्जयन्। ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् २४५

उत्तमानित्यादि ॥ २४५ ॥ प्रत्यवायेन अतिनीचैन सम्बन्धा* ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः * शूद्रतामेति समधामेन सम्बन्धा* सवर्णाच्छ्रेष्ठां न्यूनत्वं वा ॥ १ ॥ ० ॥ २४५ ॥

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन्। अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथाव्रतः ॥२४६

दृढकारीत्यादि ॥ २४६ ॥ योयत्करोतितद्दार्ढ्यं नकरोति*नकदापिचलितः स्यात्*सदृढकारीत्युच्यते ॥ १ ॥ स्नातको दृढकारीसन् *मृदुर्दान्तश्च सन् क्रूराचारैः सह*न संवसन्नहिंस्रः स्यात् ॥ १ ॥ तथाव्रतःसन् दमदानाभ्यां स्वर्गं *लोकं स्नातको जयेत् ॥ २ ॥ ० ॥ २४६ ॥

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत् । सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥ २४७

एधोदकमित्यादि ॥ २४७ ॥ अभ्युद्यतमित्याद्भिः अयाचितम्*मेवाददीत अयाचितं*क्वाप्यन्नमामं तदेवाभ्युद्यतं* स्वेनैवायाचितैर्यैः स्वयमभि*मुखीभूय यद्दातव्यं दातम् ॥ १ ॥ तेभ्यः सर्वेभ्य एधोदकादिकं * प्रतिगृह्णीयादयमपु* अभयदक्षिणामपि*सर्व्वतः शूद्रादिभ्यः प्रतिगृह्णीयात् ॥ २ ॥ ० ॥ २४७ ॥ ०

आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम्। मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥२४८

आहृतेत्यादि ॥ २४८ ॥ स्वेनाप्रचोदिता* भिक्षां दद्मीति वं प्रेरणा न याच्ञा* रहिता भिक्षां दातृभि* स्वतःभ्यां पुरस्तादर्पित्वाहृतां दात्व * यदातामपि दुष्कृत*कर्म्मणः पापिष्ठजनात् ॥ १ ॥ प्रतिग्राह्यां प्रजापतिर्ग्राह्यामेने * तस्मात्तत्र दोषो नास्ति ॥ २ ॥ २ ॥ ० ॥ २४८ ॥ ० ॥

नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च । न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

इदृग्भिक्षाप्रत्याख्याने दोषः * नाश्नन्तीत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ० ॥ यस्तामप्रचोदितामेव*पुरस्तादाहृतामभ्युद्यतां *भिक्षामवमन्यते ॥ १ ॥ तस्य खलु दशपञ्चचेति पञ्च* दशवर्षाणि पितरो नाश्नन्ति पञ्चदशवर्षाण्यग्निरपि हव्यं नावहति ॥ २ ॥ ॥ २ ॥ ० ॥ २४९ ॥ ० ॥

शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि। धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् २५०

शय्यामित्यादि ॥ २५० ॥ गन्धान् गन्धवन्ति चन्दनकर्पूरादीन्*त्यपो जलम् स्पृष्टां जातिभिर * स्पृष्टं तथा पुष्पमस्पृष्टां स्पृष्टं ॥ १ ॥ धाना भृष्टयवा मांसं मत्स्यान्*प्रत्युद्गतान्प्रत्याचक्षीत ॥ १ ॥ ० २५० ॥

गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन्देवतातिथीन्। सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः॥२५१

गुरूनित्यादि ॥ २५१ ॥ मातापित्रादीन् गुरून् पुत्रदारादीन् * भृत्यान् भरणीयान् क्षुधार्त्तान् समान्तरुद्ध र्तु* मिच्छन् देवतातिथीनर्च्चि*ष्यन् द्विजः ॥ १ ॥ सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात् *स्वयन्तु तेन प्रतिगृहीतेनार्थेन* नवप्रीतिर्भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥ ० ॥ २५१ ॥ ०

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्। आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात्साधुतः सदा॥२५२

गुरुष्वित्यादि ॥ २५२ ॥ गुरुषु मातापित्रादि*ष्वभ्यतीतेषु मृतेषु* जीवत्स्वपि तैर्गुरुभिः * मातापित्रादिभिर्विना पृथग्गृहे वसन् ॥ १ ॥ आत्मनो वृत्तिमिच्छन् *साधुतः सदा गृह्णीया* त्सत्साधुजनादिति ॥ २ ॥ ० ॥ २५२ ॥ ०

आर्द्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्॥२५३

आर्द्धिकइत्यादि ॥ २५३ ॥ यो क्षेत्रस्वामिने क्षेत्रं यः *कृष्ट्वा शस्यार्द्धभाग * मुपादाय निस्तरति स आर्द्धिकः ॥ १ ॥ कुलमित्रं च स्वकुल* जातानां मित्रं दध्यादि*दाता यो गोपालो दास * नापितौ च कुलमित्रं ॥ २ ॥ स्वगृहे दास्यकर्म्मकर*द्दासो नापितः स्वकुल*जातो क्षौरकर्म्मकारी ॥ ३ ॥ एते शूद्राः शूद्रेषु मध्ये भोज्यान्ना*भोज्यमन्नं येषां ते भोज्यान्नाः* एतान् शूद्रेषु भोजयेत् *नत्वेषामन्नं भुञ्जीत ॥ ४ ॥ यश्चात्मानं निवेदयेदिति यः* शूद्र आत्मानं यथार्थं *स्वाभवस्था ज्ञापयेत् स शूद्रो* भोज्यान्नस्तं भोजयेत् ॥ ५ ॥ ० ॥ २५३ ॥

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशञ्च चिकीर्षितम्। यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत्॥२५४

निवेदनप्रकार*माह यादृशोऽस्येत्यादि* ॥ २५४ ॥ यः शूद्रो भोजनार्थी नितां परिचर्य्या भोक्तुमिच्छुः स्वस्वरूपं स्वमात्मानं निवेदयेत् ॥ १ ॥ तद्यथा तस्य यादृशः स्वभावो * यादृशं कर्त्तुमिच्छत्* यथा चैनं ब्राह्मणमाश्रि तावस्थ*त्वपाचरेत् सेवेत तत्* सर्व्वं यथार्थं ज्ञापयेत् ॥ २ ॥ ० ॥ २५४

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः॥ २५५॥

अन्यथाज्ञापने दोष*माह योऽन्यथेत्यादि ॥ २५५ ॥ योऽन्यथाभूतं स्वमात्मान * मन्यथा सत्सु भाषते स*पापकृत्तमो लोके स्यात्*यत आत्मापहारकः स्तेन इत्यर्थः ॥ १ ॥ ० ॥ २५५ ॥

वाच्यर्था नियताः सर्व्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः। तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्व्वस्तेयकृन्नरः॥२५६

कस्मादित्यत आह वाच्यर्थ इत्यादि ॥२५६॥ सर्व्वेऽर्था वस्तुरूपा लोकानां वाचि* नियताः सर्व्वे व्यवहाराः वाङ्मूलाः सर्व्वे वाग्विनिःसृताः ॥ १ ॥ तां वाचं यः स्तेनयेत् स स्तेनं कृतवान् * नरः सर्व्वस्तेयकृत् स्यात्* लोके ततः पापकृत्तमः स्यात् ॥ २ ॥ ० ॥ २५६ ॥

महर्षिपितृदेवानांगत्वानृण्यंयथाविधि। पुत्रे सर्व्वं समासज्यवसेन्माधस्थ्यमाश्रितः॥२५७

महर्षी तगादि ॥ ० ॥ २५७ ॥ ० ॥ ब्राह्मणस्वाध्यायेनमहर्षीणां * मानुषाणिताम्‌ाद्दिनापितृणां * मानुणामग्निहोत्रादिनादेवानां * मानृणां यथाविधिगत्वा ॥ १ ॥ पुत्रे सर्व्वमर्थं जातं समासज्यसमर्पणासक्तस्ता माधस्थं * नच्छनिवनवासी * तां वं भूत्वान्वहं वसेत्‌ ॥ २ ॥ ० ॥ २५७ ॥ ० ॥

एकाकीचिन्तयन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः। एकाकीचिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति॥२५८

एकाकीतगादि ॥ ० ॥ २५८ ॥ आत्मनोहितं पारलौकिकं नानात्‌ * शेषं सर्व्वं स्पष्टमिति । १ । ० । २५८ । ०

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती। स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥

एषोदितेतगादि । २५९ । गृहस्थस्यसाप्रायेवाविप्रस्येप्रं * सङ्कृतःतुषलियादेश * शाश्वतीचिरं योदितास्नातक * व्रतकल्पश्चोपसउदितः ॥ १ । ० ॥ २५९ । ० ।

अनेनविप्रोवृत्तेन वर्त्तयन्वेदशास्त्रवित्‌। व्यपेतकल्मषोनित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

अनेनेतगादिश्लोकःस्पष्टार्थः । २६० । ० ।

॥*॥*॥ इतिमानवे धर्म्मशास्त्रे *भृगुप्रोक्तायांसंहितायां*चतुर्थोऽध्यायः ॥*॥४॥*॥

इतिमानवे धर्म्मशास्त्रे * भृगुप्रोक्तायां संहितायां *वैद्यागङ्गाधर * कृतायां प्रमाद * भञ्जन्यां चतुर्थाध्याय प्रमादभञ्जिनी ॥*॥*॥*॥

यथोद्दिष्टक्रमेण * भक्ष्याभक्ष्यौ वक्तुं * तत्रऋषीणांप्रश्नमाह ।

श्रुत्वैतानृषयोधर्म्मान् स्नातकस्य यथोदितान्‌। इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम्‌ ॥ १ ॥

श्रुत्वैतानिति । १ । अनलप्रभवं भृगु * मितिप्रभवःप्रभावोनतज्जन्माशप्रकाशोवायथा * हिमवतो * गङ्गाप्रभवतीतगादि । १ । ० । १ ।

एवंयथोक्तं विप्राणांस्वधर्म्ममनुतिष्ठताम्‌। कथंमृत्युःप्रभवति वेदशास्त्रविदांप्रभो ॥ २ ॥

एवमित्यादि ॥ २ ॥ कथंमृत्युःप्रभवतिमारणायसमर्थो * भवतीतिनाशःप्रभवः । १ । ० । २ । तत्रोत्तरमाह ।

सतानुवाच धर्म्मात्मा महर्षीनिमान् बोभृगुः। श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ३ ॥

सतानित्यादि । ३ ॥ ० । मानवो मनोरपत्यं । १ । ० । ३ । ० ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्। आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥४॥

अनभ्यासेनेत्यादि ॥ ४ ॥ वेदानामनभ्यासेन * चाचारस्य वर्जनाच्च * आलस्याच्चान्नदोषाच्च * मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ १ ॥ ४ ॥ तत्रादावस्त्वयः स्फुटार्थाः * अन्नदोषांस्तु वदति * लशुनमित्यादिश्लोकैः ॥ १ ॥ ० ॥ ५ ॥ ०

लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि च। अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ ५ ॥

चकाराल्लशुनादिगन्धरसानि * द्रव्याणि वर्ज्यानीत्युक्तानि विष्णुना * प्रायश्चित्तविधानेन * तानि वर्ज्यानि तद्यथा ॥ २ लशुनपलाण्डुकृञ्ज * नैतद्गन्धिविड्वराह * ग्रामकुक्कुटवानर * गोमांसभक्षणे न च * चान्द्रायणं कुर्यादिति । कवकाणि छत्राकाणि कानीति कश्चित्वर्षापलदृतान् ॥ ५ ॥

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा। शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

लोहितानित्यादि । ६ । वृक्षनिर्यासान् स्वतोवृक्षान्निर्गतान् * स्वरसविशेषान् वृक्षस्य व्रश्चनात् * छेदात् प्रभवन्ति ये * निर्यासास्तान् रक्तवर्णान् । १ । शेलुं श्लेष्मातकफलं * गव्यं पेयूषं सद्यः प्रसूतायाः गोः क्षीरं पेयूषं १ । ० । ६ ।

वृथाकृसरसं यावं पायसापूपमेव च। अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ॥ ७ ॥
अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ८ ॥
आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना। स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९ ॥

वृथेत्यादयस्त्रयः श्लोकाः ॥ ७ । ८ । ९ । ० । वृथेति देवतापितॄन् * नाहन्तियेते तु * वृथा कृसरास्तिलतण्डुलाः पक्वाः ॥ १ । कात्यायनेनोक्तं यथा * तिलतण्डुलसंपक्वः कृसरः सोऽभिधीयते इति । २ ॥ संयावो गोधूमचूर्णं * दुग्धघृतगुडैः सह मिश्रं पक्वं * पायसः क्षीरेण पक्वं * मन्नं यदुच्यते परमान्नमिति ॥ २ ॥ अपूपं वटकमेतानि वृथा * पक्वानि वर्ज्जनीयानि * मन्त्रेण पर्य्युक्षण * मुपाकरणमुच्यते ॥ ४ ॥ तदुपाकरणहीनभक्ष्य * पशुमांसानि वर्ज्ज्यानि * देवान्नानि देवतार्थं कृतान्नानि * प्रागुद्देवभोदानादेव * हवींषि च प्राग् होमात् ॥ ५ ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अनिर्दशाया गोः प्रसूताया * गोर्महिष्याश्च जाताया * दशाहाभ्यन्तरे क्षीरं * वर्ज्यमिति शेषेण ॥ १ ॥ अनिर्दशाह गोः क्षीरमाजं माहिषमेव च ॥ इति ॥ तत्र गव्यापेयूषस्य * पाने प्रायश्चित्तविशेषात् पृथगुक्तिः ॥ २ ॥ सद्य औष्ट्रमैकशफमश्वखरादीनां क्षीरं * माविकञ्च क्षीरं वर्ज्यम् ॥ १ ॥ सन्धिनीक्षीरं वृषभसन्धयतीति * यावद्दिनं यभते

त*द्विने तस्याः क्षीरं वर्ज्यं *विवत्सायाश्च गोः पयोवर्जनीयं ॥ २ । ० ॥ ७ ॥ ० । आरण्यानां सर्वेषां मृग* जातीनां क्षीरं वर्ज्यं विनामाहिष*क्षीरमारण्यामहिषी*क्षीरं पेयमिति निर्णयं ॥१॥ स्त्रीलोकानां क्षीरं दक्षिणावर्ज्यं* सर्वाणि च शुक्तानि या*न्यन्नमुजातिद्रव्याणि*काले जातामूरसानि ॥ २ तानि चेता तानिष्टया *कमरादीनिभक्षणार्थं*द्विजैर्वर्ज्यानि भवन्ति ॥ ३ ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

दधिभक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्व्वञ्च दधिसम्भवम्। यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १० ॥

शुक्तेषु प*वादमाह*दधिभक्ष्य*मित्यादि ॥ १ ॥ शुक्तेषु मध्ये दधिभक्ष्यं भवति* दधिसम्भवञ्च सर्व्वं तक्रामोक्षा*मस्तुप्रभृतिकं भक्ष्याम् ॥ २ ॥ शुभैः पुष्पमूलफलैर्यानि द्रवाभि*षूयन्ते सन्धीयन्ते काले * जातास्तानाम वारिष्ट*प्रभृतीनि शुक्तानि तानि*भक्ष्याणि भवन्ति ॥ ३ ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

क्रव्यादाञ्छकुनीन्सर्व्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः। अनिर्द्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्जयेत् ॥ ११ ॥

क्रव्यादानित्यादि ॥ ११ ॥ मांसादान् शकुनीन् श्येनगृध्रादीन्*ग्रामनिवासिनः सर्व्वान् * शकुनीन् कपोतवरटाकादीन्*भक्षणार्थं विवर्जयेत् ॥ १॥ ये चैकशफायत्र निर्दिष्टास्तेभ्यो*ऽन्यानेकशफान् खरादीन् भक्षणार्थं विवर्जयेत्*उष्ट्राश्वौ यत्र निर्दिष्टौ*तयोर्मांसं भक्षयेत् ॥ २॥ श्रुतिरुष्ट्रं वाडवमालभेतेति*टिट्टिभञ्च पक्षिभेदं*भक्षणार्थं विवर्जयेत् । ३ ॥ ११ ॥ ० ॥

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्। सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥ १२ ॥

कलविङ्कमित्यादि ॥ १२ ॥ कलविङ्को हरिद्राभमस्तकश्चटकभेदो*नयामन्त्राशीति नेह * पृथक् शुक्तः सरोमं पा पक्षीन*भेकः पक्षिप्रकरणात् ॥ १ ॥ चक्राङ्गश्चक्रवाकः पक्षी*शकुनीन् ग्रामनिवासिनः * सर्व्वानित्यनेन ग्रामकुक्कुटस्यावर्जने *सिद्धे सति ॥ १ ॥ पुनर्ग्रामकुक्कुटमिति*तद्वर्जनवचनं प्रायश्चित्तभेद*ज्ञापनार्थं नपुन*रारण्यकुक्कुटविधायं ॥ २ ॥ ग्रामकुक्कुटवर्जने *नारण्यकस्याभक्ष्यात्व*सिद्धे रज्जुवालः पक्षिविशेषः । दात्यूहो दात्यूह इत्याख्यो*लोके शुकसारिके प्रसिद्धे ॥ ३ ॥ १२ ॥ ० ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्। निमज्जतश्च मत्स्यादान्सौनं वल्लूरमेव च ॥ १३॥

प्रतुदानित्यादि ॥ १३ ॥ प्रतुदमाहायुर्व्वेदकता*शतपत्रादिपक्षिणां । १ । भक्षयन्तोनातुदन्तीत्युक्ता* विकीर्य विष्किराश्चैव प्रतुदाः प्रतुदास्तथा ॥ २ ॥ शतपत्रो भृङ्गराजकोयष्टिजीवजीवकाः । कैरातः कोकिलोत्पूर्वा पापुतः प्रियात्मजः ॥ ३ ॥ लटटालटटपकौरभ्रवटहाहिरिण्डमाणकः । जटीदुन्दुभिवास्कारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ४ ॥ कपोतशुकसारङ्गाश्चिरटीकङ्कयष्टिकाः । शारिकाकलविङ्कश्चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५ ॥ पारावतः पान

विकङ्कताख्याः प्रतुदाद्विजाः ॥ इति । जालपादान् जालाकारपादान् शरारिप्रभृतीन्* कोयष्टिःप्लवः पूर्वोपात्तविधेय दीपार्थं पुनरुक्तं ॥ ६ ॥ नखविष्किरानिति* विकीर्य्य भक्षयन्तीति* विष्किरा इति लावादयो* वर्त्तकादयो लोकाभ्यायुर्वेदे ॥ ७ ॥ लावो वर्त्ती रकश्चैव वार्त्तीकः सकपिञ्जलः । चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्तकः ॥ ८ ॥ लावाद्या विष्किरा ह्येते वक्ष्यन्ते वर्त्तकादयः । वर्त्तको वर्त्तिकाचैव बर्ही तित्तिरिकुक्कुटौ ॥ ९ ॥ कङ्कगाराप्रदेन्द्राभगोन र्द्राग्गिरिवर्त्तिकाः । क्रकरोऽवकरश्चैव वारडाश्चेति विष्किराः ॥ इति ॥ तेषु च नखैर्विकीर्य्य* भक्षयन्ति न ते भक्ष्याः* ये पक्षिणो जले निमज्जन्तो मत्स्यान्* गृहीत्वा खादन्ति तान्* विवर्ज्जयेदिति तेनान्वयः कार्य्यः ॥ ११ ॥ सौनमिति सूनास्थानं तत्र* ये हन्यन्ते तन्मांसं यच्च* वल्लूरं शुष्कमांसं तत्* विवर्ज्जयेदिति योजना ॥ १२ ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् । मत्स्यादान्विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः ॥ १४ ॥

बकञ्चैवेत्यादि ॥ १४ ॥ बलाकाख्यो बकः काकोलो द्रोणकाकः मत्स्यादान् पक्षिणः* विड्वराहान् ग्राम्यशूकरान् मत्स्यान् *भक्षणाय विवर्ज्जयेत् ॥ १ ॥ ० ॥ १४ ॥

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते । मत्स्यादः सर्व्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्ज्जयेत् ॥ १५ ॥

कस्मान्मत्स्यान् सर्व्वशो* विवर्ज्जयेदित्याकाङ्क्षायां* यो यस्येत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ १ ॥ ० ॥ १५ ॥ यस्य मांसं यो ऽश्नाति स* तन्मांसाद इत्युच्यते *यथा योऽजमांसमश्नाति स खलु* अजादः कोलमत्ति यः *स कोलाद इत्येवमादि ॥ १ ॥ यो मत्स्यमांसमत्ति स *मत्स्यादः सर्व्वमांसादः स्यात् सर्व्व* सर्व्वविधमांसं मत्स्यो ऽत्ति ॥ २ ॥ तत् सर्व्वमांसाद मत्स्या* इत्यस्य मांसादः स्यात्* तस्मान् मत्स्यान् भक्षणाय विवर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥ ० ॥ १५ ॥

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवान्सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः ॥ १६ ॥

तत् सर्व्वमत्स्यवर्ज्जने ऽपवादः *मात्स्यपाठीनेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥ यत्र हव्यकव्ययोर्नियुक्तौ* पाठीन रोहितौ मत्स्यौ तस्याद्याः* अनुग्रहपादाः ॥ १ ॥ राजीवाः पद्मवर्णमत्स्याः * सिंहतुण्डाः सिंहतुल्यमुखा मत्स्यविशेषाः शल्काः शल्कयुक्ताः * ये कवचा मत्स्याः* भेकटमत्स्यादयः ॥ २ ॥ सर्व्वशो हव्यकव्ययोरनियुक्ता* नियुक्ता स्तथा अद्याः* न विवर्ज्जनीया भवन्ति ॥ ३ ॥ एतेन तदुक्तं पाठीनवर्ज्जं *सर्व्वनिःशल्कत्वादिगुण* मत्स्याश्चापि पर्वताद्या* द्या* मत्स्याः पितृदेवदेयाः* न ते भक्ष्याः ॥ ४ ॥ ० ॥ १६ ॥

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् । भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्सर्व्वान्पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

न भक्षयेदित्यादि ॥ १७ ॥ भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्* एकचरान् एकत्र स्वभावतः* चरन्तीत्येकचरा जाता * ये मृग द्विजा भवन्ति ॥ १ ॥ अज्ञाताश्च ये मृगद्विजास्तांश्च न* भक्षयेत् सर्व्वांश्च पञ्च*नखान् नरवानरादीन्* न द्विजो भक्ष

षे इति ॥ २ ॥ एतद्विद्वान् प्रमादी*वाचष्टे एकचरान् सर्पादीनिति * तदसाधुअज्ञाता*श्चेतिचकारर्थ ॥
पत्तेः ॥ ३ ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

श्वाविधं शल्लकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥ १८ ॥

पञ्चनखवर्जनेऽप*वादमाह श्वाविधमिति ॥ १ ॥ ० । १८ ॥ ० ॥ शल्लको द्विविधः दीर्घशल्लकः*क्षुद्रशल्लकश्चेव * यः श्वानं शल्कै राविधातिस श्वावित् ॥ १ ॥ पञ्चनखेषु मध्ये चैतान् *पञ्चपञ्चनखान्भक्ष्यानाहुः एक*दतएकपङ्क्तिदन्तान् *सर्व्वानुष्ट्रवर्जं छाग*मेषादीन् भक्ष्यानाहुः ॥ २ ॥ ० । १८ ॥ ० ॥

छत्राकं विड्वराहञ्च लसुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥ १९ ॥
अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्। यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ २० ॥

छत्राकमित्यादि ॥ १९ ॥ उक्तेष्वभक्ष्येषु मध्ये *छत्राकादीनि षट् मत्या*जग्ध्वा द्विजः पतेदित्य ॥ १९ ॥ अमत्या तानि छत्राकादीनि षट् *जग्ध्वा सान्तपनं यति*चान्द्रायणानन्यतरं चरेत् ॥ १ ॥ शेषेष्वभक्ष्येषु पुं*मत्यामत्या भुक्तेषु*रेकमुपवसेदिति ॥ २ ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

संवत्सरस्यैकमित्यादि ॥ २१ ॥ द्विजोत्तमो ब्राह्मण एव विशेषे*णोक्तत्वान्न द्विजमात्र * अज्ञातभक्षशुद्ध्यर्थं *विशेषतो ज्ञातस्याभक्षस्य शुद्ध्यै ॥ १ ॥ संवत्सरस्य मध्ये कृच्छ्रं *प्राजापत्यादिकं एकमपि कृच्छ्रव्रतं चरेत् ॥ २ ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ।

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ॥ २२ ॥

ननु ब्राह्मणादिविषये यानाम*भक्ष्यं भक्ष्यञ्च मांसं *यदुक्तं तत्कथमुपपद्यते यज्ञार्थं कानां *मृगपक्षिणां कस्याः पि ॥ १ ॥ अथ विनानमांसं स्यात् * तर्हि किं ब्राह्मणादिभि* र्भक्ष्या मृगपक्षिणो वध्याः * इत्यत आह यज्ञार्थमित्यादि ॥ २ । ० ॥ २२ ॥ ० ॥ ब्राह्मणैरिति बहुवचनाद्द्विजैः*प्रशस्ता मृगपक्षिण*इति चनह्वचनाच्चलजाश्च* कूर्म्ममत्स्यास्थापिताः ॥ १ ॥ प्रशस्ता इति भक्ष्यानभक्ष्या यज्ञा*दे वयज्ञपितृयज्ञभूतयज्ञनृयज्ञादौ* स्तेनैव भुक्तभूताः मधु*पर्क पितृदैवक्रियाः । २ । तथा च ब्राह्मणादिभि*र्द्विजैः प्रशस्ता मृगपक्षिणो येतु भक्ष्या उक्तास्ते यज्ञार्थं *भृत्याना पोष्याणां वृत्त्यर्थं वध्याः स्युः । ३ । कस्मादित्यत उच्यते *अगस्त्योह्याचरत्पुरेति*वर्षसाहस्रिकसत्रे*महर्षिरगस्त्यः पुरा प्रशस्तमृगपक्षिवधमाचरत् । ४ ० । २२ ।

वभ्रुर्हि पुरोडाशाभच्चयाणांम्हगपचिणाम्। पुराणे प्वपियज्ञे षुब्रह्मचत्रोत्सवेषुच ॥ २३॥

अपरञ्च ॥ वभ्रुर्हीत्यादि ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥ पुराणेषुयज्ञेषुच * हियस्मात् भद्याणां म्हग * पचिणां पुरोडाशा वभ्रुव ॥ १ ॥ ब्रह्मचत्रोत्सवेषुच * ब्राह्मणानां भोजनेनोत्सवेषु * चत्रियाणांचभोजनेनोत्सवेषु * म्हगपचिपुरोडाशाः ॥ २ ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥ सर्व्वंपर्युषितमाद्यमित्यस्यापवादमाह * यत्किञ्चित्स्नेहेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ २४ ॥

यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तंभच्यंभोज्यमगर्हितम्। तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्चयद्भवेत्॥२४॥

स्नेहसंयुतं यत् किञ्चित् * दुग्धं घृतपूरादिकं * यच्चागर्हितं स्नेहसंस्कृतं भोज्यं मांसौ * दनादिकं तत्सर्व्वं * पर्युषितमप्याद्यं ॥१ । हविःशेषश्चयत्तच्च * पर्युषितमप्याद्यं * ब्राह्मणादीनां भवति ॥ २ ॥ ० २४ ॥ ० ॥

चिरस्थितमपित्वाद्यमस्नेहाक्तंद्विजातिभिः। यवगोधूमजंसर्व्वं पयसश्चैवविक्रिया ॥ २५ ॥

चिरस्थितमपीत्यादि ॥ २५ ॥ यवगोधूमजमस्नेहाक्तं भच्यं * सक्तुकादिकं भोज्यं * यत्किञ्चित्तत्सर्व्वं चिर * स्थितमपि द्विजातिभि * राद्यं खाद्यं भवतीति ॥ १ ॥ पयसोविक्रियाचतक्रतक्र * कूर्च्चिकादिकं चिरस्थितमपि * द्विजातिभिराद्यं खाद्यं भवति ॥ २ ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

एतदुक्तंद्विजातीनांभच्याभच्यमशेषतः। मांसस्यातःप्रवच्यामिविधिंभच्चणवर्ज्जने ॥ २६ ॥

एतदित्यादि ॥ २६ ॥ ० ॥ द्विजातीनां भच्याभच्यमशेषत * एतत्कथितमतःपरं * मांसस्यभच्चणवर्ज्जने * विधिमहं प्रवच्यामि ॥ १ ॥ ० ॥ २६ ॥

प्रोचितंभचयेन्मांसंब्राह्मणानाञ्चकाम्यया। यथाविधिनियुक्तश्चप्राणानामेवचात्यये ॥२७॥

प्रोचितमित्यादि ॥ २७ ॥ अनुपाकृतमांसवर्ज्जनेनैवो * पाकृतमांसमभच्चणमायातः * प्राप्तमिद्धौप्रोचितं * भचयेन्मांसमिति ॥ १ ॥ भच्चणविधिस्तदनुवादोनत * नियमःप्राणात्ययेहि * भच्याभच्यप्रोचिताप्रोचितमांस * भच्चणविधानादुक्तं ॥ २ ॥ नियमश्चेत्तदपवादोयंप्राणा * त्यये सर्व्वमांसभच्चणविधि * र्ब्राह्मणानाञ्चकाम्ययेति मांसत्यागव्रतविषयं ॥ ३॥ सोमांसभच्चणत्यागी * यच्चब्राह्मणानां काम्ययाप्रोचितं * भच्यं मांसं भचयेत् ॥४॥ मद्धुपाच्चणकामायेति * यमवचनान्मद्विजादि * वारान्भचयेत् ॥ ५ ॥ यथाविधियज्ञे नियुक्तस्त्वृत्विक् * तत्प्रोचितं मांसं भचयेदेव * प्राणानामत्यये चेति * त्रयोनियमाउक्ताः ॥ ६ ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥ प्राणात्यये कथं सर्व्वमांसमद्यमि * त्यतआहमाणेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

प्राणस्यान्नमिदंसर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत्। स्थावरंजङ्गमञ्चैवसर्व्वं प्राणस्यभोजनम ॥२८॥

यतः प्रजापतिर्ब्रह्मा * सर्व्वमिदं प्राणस्यान्नं * पूर्व्वकालमकल्पयत् ॥ १ ॥ तस्मात् सर्व्वं स्थावरं * जङ्गमञ्च * प्राणस्य भोजनमित्यर्थः ॥ २ ॥ ० ॥ २८ ॥ ० । किं कस्य भोजनमित्यत उच्यते * चराणामन्नमित्यादि । १ । ० ॥ २९ ॥ ० ॥

चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः । अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ॥ २९ ॥

चराः स्थावराश्च प्राणिनां प्राणिना* मन्नं दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनामपि* प्राणिनामदंष्ट्रिणः प्राणिनोऽन्नं । १ । अहस्तामत्स्यादयश्च * प्राणिनः सहस्तानां प्राणिनामन्नं * शूराणां प्राणिनां राजतादीनां * भीरवो मनुष्यादयो ऽन्नम् । २ । ० । २९ । ० ।

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्प्राणिनोऽहन्यहन्यपि । धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥ ३० ॥

नात्तेत्यादि तस्मात्प्राणात्यये ऽत्ता भक्षयिता * प्राणिन आद्यानहन्यहन्यापादन् * न दुष्यति दोषीन स्यात् * कस्मादित्यत आह धात्रेति ॥ १ ॥ हि यस्मात् धात्रा सृष्टैव * प्राणिन आद्याः खाद्याः सृष्टाः प्राणिन * एवात्तारश्च सृष्टाः । २ । ० । ३० । ० । तर्हि सर्व्वदा किं सर्व्व * सर्व्वः खादेदित्यत आह * यज्ञायजग्धिरित्यादि । १ । ० । ३१ ।

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः । अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

यज्ञाय देवपित्रतिथिसेवार्थं * यन्मांसं तद्देवादिभ्य * मर्पयित्वा तस्य मांसस्य जग्धि * र्दैवो मांसभक्षणविधिः । १ । अतो देवाद्यर्थं नाद्यन्यथा मांस * भक्षणप्रवृत्तिस्तु राक्ष सो विधि* र्दोषायमहर्षिभिरुच्यत इति । २ । ० । ३१ । ० । यज्ञायकिं मांसमित्यत उच्यते * क्रीत्वा स्वयं वापीत्यादि । १ । ० । ३२ ।

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा । देवान्पितॄंश्चार्च्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२ ॥

भक्ष्यं मांसं यदुक्तं तत् * क्रीत्वा स्वयं वा मृगया * सलौत्पाद्य परेण * पोपहृतमपि * देवान् पितॄंश्च वा * यार्च्चयित्वा भक्तान् खादयन् स्वयं वा * खादन्न दुष्यति दोषीन भवति । १ । ० । ३२ । ० । इतिमांसभक्षण* विधिरुक्तः वर्ज्जने च * विधिमाह ।

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः । जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेतस्तैरद्यतेऽवशः ॥ ३३ ॥

नाद्यादित्यादि । १ । ० ॥ ३३ । ० । अविधिनोक्तं विधिं * विनाविधिज्ञो द्विजस्त्वनापदि * भक्ष्यं मांसं नाद्यात् कस्मात् ॥ १ ॥ हि यस्मादविधिनाऽनापदि यो * मांसं यो जग्ध्वा प्रेतावर्त्तैः * सोऽवशः सन्नद्यते । २ । ॥ ० ॥ ३३ ॥

नतादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः । यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥ ३४ ॥

अपरञ्च । नतादृशमित्यादि ॥०॥३४॥०॥ विधिं विनाव्यथामांसानिखादतः * प्रेत्य भोगाय यादृशमेनोयत्पपरिमितं भवति * तादृशमेनोधनार्थिनो मृग * हन्तुर्नभवतीति ॥ १ ॥ ७४ ॥ नियुक्तस्यात्तद् यस्य प्रमांसस्य * भक्षणे ऽवश्यं वदमाह * नियुक्तस्वित्यादिश्लोकम । १ । ० । ७५ । ० ।

नियुक्तस्तुयथान्यायं योमांसंनात्तिमानवः । सप्रेत्यपशुतांयाति सम्भवानेकविंशतिम् ॥ ३५ ॥

यान्यायेयो यज्ञे प्रशा * श्राद्धे नियुक्तश्चेत् * तद्यज्ञे यं मांसं नात्ति * सप्रेत्य एकविंशतिन्तु * सम्भवान् जन्मानि पशुतां यातीति । १ । इतिनियुक्तस्यात्तद्यज्ञे प्र * मांसाभक्षणे दोषवचनेन * प्राचितमांसाभक्षणे * ब्राह्मणस्यामांसाभक्षणे च * दोषाव्वचनेन तयोः * परिसङ्ख्ये विज्ञापिता । २ । ० । ३५ । ० । अथानुपाकृतमांसभक्षणं न * प्रतिषिद्धं नदिश्यते * तासंस्कृतानित्यादि । ३ । ० ।

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन । मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥

मन्त्रैरसंस्कृतान्पशून् * हत्वा विप्रः कदाचन * मांसं नाद्यात् मन्त्रैस्तुसंस्कृतान्पशून् * हत्वामांसं शाश्वतं * विधिमास्थायवादद्यात् । १ । ० । ३६ । ० । नवसततं न पितृदेवार्चनं * मटते मांसभक्षणं * नित्यमांसं तव * किं कर्त्तव्यमित्यतआह * कुर्यादघृतपशुमिति । १ । ० । ७७ ।

कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा । नत्वेवतु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥ ३७ ॥

सङ्गे नितांमांसाशनासक्तोऽहं * पशुं पिष्टाद्यं वापि * कुर्यात्पशुं कृत्वाभक्षयेत् । १ । नत्वेवकदाचनपितृदेवार्चनं विनामांसमत्तुं पशुं हत्वाहन्तुमिच्छेत् । २ । ० । ३७ । वधस्य निन्दात आह * यावन्तीत्यादि । ० । ३८ । ० ।

यावन्तिपशुरोमाणितावत्कृत्वोहिमारणम् । वृथापशुघ्नः प्राप्नोतिप्रेत्यजन्मनिजन्मनि ॥ ३८ ॥

यः पशुं योवृथा हन्ति * सवृथापशुघ्नो द्विज * स्तस्य पशोर्यावन्ति लोमानि सन्ति । १ । तावत्कृत्वस्तावतो वारान् * प्रेत्य जन्मनिजन्मनि * मारणं तेषां तेन प्राप्नोतीति २।०। ३८ ।०। ननुक्रमे वार्थ्य * प्राणामार्थमिदं सर्वं प्रजापति कल्पय * दित्यादितथा ततश्च । १ । नानादृष्टात्प्राणात्तत्र प्राणिनो ऽहननं हननं पि । इत्यादितत्कथमेवं * प्रतिजन्मनिमारणं * प्राप्नुयादित्यतआह * यज्ञार्थमित्यादिश्लोकं । २ । ० । ३९ । ० ।

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । यज्ञोऽस्यभूत्यै सर्व्वस्यतस्माद्यज्ञेवधोऽवधः ॥ ३९ ॥

णामन्नमिदं सर्व्वमित्यादि यदुक्तं तत् सर्व्वमापद्विषयं ।१। यतो यज्ञार्थं पश्वादयः स्वयम्भुवा स्वयमेव सृष्टाः तस्मात् यज्ञे वधोऽवधः । २ । ० । ३९ । ० । कस्माद् यज्ञे वधोऽवधः स्यादित्यत आह ओषध्य इत्यादि ॥ १ ॥ ० ४० ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः ॥ ४० ॥

ओषध्यादयो यज्ञे निधनं प्राप्ता उच्छ्रितीरुत्कृष्टतरां हि गतीः पुनः प्राप्नुवन्ति ततो वधनिमित्तपापनस्यादित्यवधउच्यते ॥ २ ॥ १ ॥ ० ॥ ४० ॥ ननु तर्हि यज्ञ एव वधोऽवधः स्यादतोऽन्यत्र वधः स्यादित्यत आह मधुपर्के चेत्यादि ॥ १ ॥ ० ॥ ४१ ॥ ० ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्म्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥

इह यज्ञशब्देन यजनार्थो हि विवक्षितस्तेन मधुपर्कादीनि चत्वार्य्येव ज्योतिष्टोमादीनि यज्ञमात्रं ॥ १ ॥ अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीत् ॥ २ ॥ धर्म्मो वाजपेयादिसंग्रः पितृकर्म्माणि च दैवतकर्म्माणि चेत्यर्थः ॥ २ ॥ ० ॥ ४१ ॥ ० ॥ ननु पशुवधः कथमवधः स्यादित्यत आह एष्वर्थेष्वित्यादि ॥ १ ॥ ४२ ॥

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः । आत्मानञ्च पशुञ्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२ ॥

एषु मधुपर्कादिष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थवित् द्विज आत्मानं पशुञ्च गतिमुत्तमां गमयति ।१। हिंसापकारो मधुपर्कादिषु पशोर्वन्धनादिक्लेशं क्षणं विधाय चिरसुखं जनयतीत्यहिंसा ॥ २ ॥ ४२ ।

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः । नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३ ॥

गृह इत्यादि ॥ ४३ ॥ गृहे गृहस्थाश्रमे गुरौ ब्रह्मचर्य्याश्रमेऽरण्ये वेति वनवासाश्रमे द्विजो निवसन्नावेदविहितां हिंसां प्राणात्ययापद्यपि नाचरेत् ॥ १ ॥ ४३ ॥ कस्माद्वेदविहिता हिंसा प्रतिषिध्यत इत्यत आह या वेदेत्यादि ॥ १ ॥ ४४ ॥

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे । अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्म्मो हि निर्व्वभौ ॥ ४४ ॥

अस्मिंश्चराचरे वेदविहिता या हिंसा तामहिंसामेव विद्यात् यस्माद्वेदाद्धर्म्मो निर्व्वभौ वेदे चाहिंसा विहिता । पितृदेवताप्रीत्यर्थं तस्माद्वेदविहिता हिंसा धर्म्मः । २ । ४४ । तर्हि चात्मपरादेवतासम्प्रीत्यर्थं हिंसा धर्म्मः स्यादित्यत आह योऽहिंसकानीत्यादि । १ । ४५ ।

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया । स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ॥ ४५ ॥

योद्विजोऽहिंसकानित्यभूतानात्मसुखादिप्रयुक्त्या न पिबेद्वा यत्न हत्वाऽऽत्मसुखेच्छया वर्द्धयति ॥१॥ स जीवंश्च मृतश्च क्वचिदपि सुखमेधत इति ॥२॥४५॥

यो बन्धनवधक्लेशान्प्राणिनां न चिकीर्षति। स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥४६॥

य इत्यादि ॥४६॥ आत्मसुखेच्छया यो वर्त्तते यो द्विज आत्मसुखेच्छया प्राणिनां बन्धनवधक्लेशान्न चिकीर्षति ॥१॥ सर्वस्य हितप्रेप्सुः स सुखमत्यन्तं निर्वाणं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥२॥४६॥ अपरञ्च फलमाह।

यद्ध्यायति यत् कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च। तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥४७॥

यद्ध्यायतीत्यादि ॥४७॥ यो द्विज आत्मसुखेच्छया किञ्चन न हिनस्ति स यद्ध्यायति यत् कुरुते यत्र च धृतिं नियमं बध्नाति तत्सर्वं स यत्नेन प्राप्नोति ॥१॥४७॥ ननु पित्र्ये दैवे वा नाश्नीयात् कथं मांसभक्षणं परित्याज्यं तत्राह नाकृत्वेत्यादि ॥१॥४८॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित्। न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्ज्जयेत् ॥४८॥

प्राणिनां हिंसां वधमकृत्वा मांसं क्वचिदपि नोत्पद्यते प्राणिवधश्चावेदविहितो नैव स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः ॥१॥ वेदविहितस्तु प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मादवेदविहितहिंसयोत्पन्नं मांसमात्मार्थं भोक्तुं विवर्जयेत् ॥२॥४८॥ कस्मादेवं मांसं भोक्तुं विवर्जयेदित्यत आह समुत्पत्तिञ्च मांसस्येत्यादि ॥१॥४९॥

समुत्पत्तिञ्च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम्। प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्व्वमांसस्य भक्षणात् ॥४९॥

मांसस्य समुत्पत्तिं च मांसस्योत्पत्तौ च देहिनां भक्ष्याभक्ष्याणामविधिनैव वधबन्धौ च प्रसमीक्ष्य ॥१॥ भक्ष्याभक्ष्यस्य मांसस्याविधिना भक्षणान्निवर्त्तेत इति परश्लोके विधिं हित्वा पिशाचवदित्यनेन ॥२॥ यस्य प्रमाणोऽदृष्टे मांसस्य समुत्पत्तिं शुक्रशोणितपरिणामात्मिकां घृणाकरीं विज्ञाय ॥१॥ प्राणिनां वधबन्धौ च क्रूरकर्म्माणौ निरीक्ष्य विहितमांसभक्षणादपि जनो निवर्त्तेत किमुताविहितमांसभक्षणादिति ॥२॥ तदसाधु मांसस्यान्तरशोणितपरिणामोऽनष्टपरिणामः एवं यदि मन्त्रो वैधावधोऽवधः वधे क्रूरकर्म्मत्वे न निषिद्धो वा वैधार्थधर्म्म मांस भक्षणान्निवर्त्तेत तर्हि सान्निक्योऽमावास्यादि श्राद्धे भोक्ताऽपि निवर्त्तेत प्रेतश्राद्धे भोक्तव्यमिष्टं भाष्ये इति ॥१॥ यैर्त्रिनाम मातापित्रोः प्रेतत्वं नापि तत्र तस्मात् श्राद्धादि स्वतः क्रियाधिकारश्च न स्यात् तस्मात् तदसाधु ॥१॥४९॥ तर्हि किं वैधावैधं सर्व्वमांसभक्षणान्निवर्त्तेत न च किं स्यादित्यत आह न भक्षयतीति ॥१॥५०॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत्। स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥५०॥

विधिं हित्वा पिशाचवत्*यो मांसं भक्षयति*स लोके प्रियतां याति*व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥१॥ विधिना मांसभक्षणे*चैवमेव* फलं नितवां भवति ॥ २ ॥ ५० ॥ अथ वधहिंसायां पुनः* घातकत्वं किं केवलं*छेत्तुर्भवति अथ किमन्यस्यापि तत्र *आहानुमन्तेत्यादि ॥१॥ ५१ ।

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१ ॥

अनुमतिकर्त्ता विशसिता * कर्त्तयाऽङ्गानां खण्डशश्छेत्ता * निहन्ता वधकर्त्ता क्रेता * विक्रेता संस्कर्त्ता पाकादिकर्त्ता *उपहर्त्ता परिवेशकः*खादकश्चेत्येते त्वष्टौ धर्मे वधे घातका भवन्ति ॥ २ ॥ ५१ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति । अनभ्यर्च्य पितॄन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२

स्वमांसमित्यादि ॥ ५२ ॥ यो द्विजः पितॄन् देवानानभ्यर्च्य*भक्ष्येण परमांसेन*स्वमांसं वर्द्धयितुमिच्छति ततोऽन्यस्त्वपुण्यकृन्नास्ति ॥ १ ॥ ५२ ॥

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥

वर्षे वर्षे इत्यादि ॥ ५३ ॥ यो द्विजः शतं समाः वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यजेत यश्च*विधिनापि मांसानि यावज्जीवं न*खादेत्तयोः पुण्यं समं ॥ १ ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः । न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

फलमूलेत्यादि ॥ ५४ ॥ मेध्यैः फलमूलाशनैः*मुन्यन्नानां शालिप्रभृतीनां नीवारादीनां भोजनैः*तत्फलं नाप्नोति*मांसपरिवर्जनात्तु*यत्फलमाप्नोतीति ॥ १ ॥ ५४ ॥ ननु त्वयोक्तं* शास्त्रात्वविधिना मांसं *भक्षितारं दातेऽत्र*इति कथं मांसादित्वात * आह मांस इत्यादि निरुक्तं ॥२॥ ५५॥

मांस भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥

अहमिह लोके यस्य * मांसमविधिनैवाद्मि * सोऽप्यत्र परलोके गतं मां * स भक्षयिता भक्षयिष्यति ॥ १ ॥ मांसपदस्यैतन्मांसत्व *मांस*भावं मनीषिणो बुधाः * प्रवदन्ति व्याचक्षते ॥ २ ॥ ५५ ॥ नन्वस्त्वेवमविधिना* मांसभक्षणे मांससा*व्याख्यानं विधिना मांस * भक्षणतस्तु गतास्त्र * मेधमम् पुण्यं भवतीति चोक्तं ॥ १ ॥ तर्हि किं विधिना मांसभक्षणे च*दोषाः सन्तीत्यत उच्यते * न मांसभक्षणेत्यादि ॥ २ ॥ ५६ ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

विधिना मांसभक्षणे *दोषो नास्ति विधिनैव*मद्यपीते दोषो नास्ति * विधिनैव मैथुने च दोषो नास्ति ॥ १ ॥

एष तु प्रवृत्तिः * यः शास्त्रविधिनैव * मांसभक्षणविधिनैव * मद्यं विधिनैव * मैथुनं गच्छेदिति । २ । नियमादन्यत्र विहिता * मांसभक्षणमद्यपानमैथुन * गमने भोगनिवृत्तिस्तु * महाफला भवतीति । ३ । तदुक्तं यतः श्रमे धपुण्यफल * बलाफलोहार्वे धमांस * भक्षणततोगःसारे वमवे * धमद्यपानावे ध * मैथुनत्यागेोचर्य्ये यो । ४ । यत्रविते नियमेन * विहिताखवर्गे ते भो * निवृत्तिर्महाफलत्वमात्रोपसुतेः ॥ ५ ॥ उक्तमवहितुर्ब्बै * नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः । स प्रेतापशुतां याति सम्भवानेकविंशतिमिति । ६ । सौत्रामण्यां सुराग्रहणी यात् * तद्ग्रहणे तत्संस्कार * सात्तिर्विधिर्भवति । ७ । ऋतौ भार्य्यामुपेयादन्यथा भ्रूण * हत्यामाप्नोतीति स्मृतेः * पराशरसंहितायाम् । ८ । ऋतुस्नातां तु या नारी भर्त्तारं नोपसर्पति । सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः । ९ । ऋतौ स्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति । १० । एतैर्भो गार्थं भोगवत्ते नित्यत्वात् * सौत्रामण्यां दीक्षायां * भार्य्यायामृतौ गमनात् । अर्थ धर्मां समक्षणार्थं धमद्य * पानस्व दारगमनानां * भोगो महाफलः । ११ । ५६ । अथाब्धिधाय यदुद्दिष्टं * भक्ष्याभक्ष्यमिति प्रकरणं * शु द्धि * मेव वचे नित्यभक्ष्या * भक्ष्याभ्यधनानन्तरं । १ । शौचं द्रव्यादि * प्रक्रमारभते * प्रेतेत्यादिभिः श्लोकैः । १ । ७ ।

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च । चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्व्वशः ॥ ५७ ॥

उद्दिष्टं शौचं तत्राशौच * मर्य्यादानं तत्रशौच * प्रेतशुद्धं तत्र भेदात् द्विधा । १ । तत्र यथाप्रवक्ष्यते तन्निर्दि श्यते चतुर्णामपीत्यादिना श्लोकेन । २ । स्वस्था पिण्डादिक * स्वहस्थानां चतुर्णामपि वर्णानां * म रणजं शौचाशौचादिकं मया * यथायथमाप्नोति प्रेतशुद्धिः । ३ । तामाद्यां प्रवक्ष्यामि नव * ब्रह्मचारिणां नापि * वन स्थानां यतीनां वा । ४ । ५७ ॥ प्रागुक्ताहास्वहस्ता * रोपितं स्वयमेव * प्रेतशुद्धिः प्रवक्ष्यते * मापिनिर्दि श्यते जननादिशब्दैर्दन्तादिना । १ । ५८ ।

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूड़े च संस्थिते । अशुद्धा बान्धवाः सर्व्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥

दन्तजाते चानुजाते च * कृतचूड़े च संस्थिते * प्रेते सर्व्वे बान्धवा अशुद्धाः * सूतके च बान्धवाः * अशुद्धा यथा प्रोच्यते । १ । कश्चित्तत्ता रोपितवान् * कृतचूड़े नेति विकारात् * अतोपगच्छनेति * तन्न समासग गोत्रत्वात् । २ । उपनीतोऽपि च सत्त्वं वसेत् * यावत् समर्थो वर्ण * तावत् दण्डोऽस्मा * प्राक् समावर्त्तनादपि स्म पिण्डाभावात् । ३ । उक्तं हि गर्गे न यथा * यतिर्नैष्ठिक ब्रह्मचारी च भारद्वाजोऽपि च । नाशौचभाजः कथिता राजा भाकारिणाश्च ये । ४ । इति । अत्र च द्रव्यसम्पर्क्को यस्य मरणादिवर्णानां संयोगाय सर्वाग्नि । । दाहा दह मशौचं समाह्यमार्व तानिर्क्कविधिरिति । ५ । ५८ ।

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्व्वाक्सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥ ५९ ॥

दशाहमित्यादि । ५८ । सपिण्डेष्वितिनर्णेषु* प्राथमिकत्वाद्ब्राह्मणेषु सपिण्डेषु*मृतसाग्निकस्याग्निहोत्रिणः ग्निमस्य च यमाद्व्याहमाशौचं । १ । साग्निकस्याग्निसञ्चयनादूर्ध्वं*मावमाशौचं निर्गुणेषु*सगुणेषु केवलवेद वित्स्त्र्यहं *वेदाग्निमत्स्वेकाहं *वेतिबाधम्बद्तोवावस्था ॥ २ ॥ ५८ ॥ ननु केऽमी*सपिण्डा इत्यतउक्तः* सपिण्ड तेत्यादिश्लोकः । १ ।

सपिण्डतातुपुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ ६० ॥

समानपिण्डो येषां ते सपिण्डाः पिण्ड * दात्रस्तेषां भावः सपिण्डता खलु * सप्तमे पुरुषेऽतीते * विशेषेण निवर्त्तते ॥ २ ॥ विशब्देनेदमुक्तं च * पिण्डभोजित्वं पिण्डलेपभोजित्व * श्चेति द्विधा सपिण्डता * मुख्या च गौणी चेति ॥ ३ ॥ वक्ष्यति च दायभाग*प्रकरणे पिण्डदान*विधानं यस्य यस्यास्ति तद्यथा ॥ ४ ॥ त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते । इति ॥ ५ ॥ तेन चतुर्षु पुरुषेषु सपिण्डता* मुख्या पिण्डभोजित्वात् * ततऊर्द्ध्वं त्रिषु पुरुषेषु : * गौणसपिण्डता पिण्ड* लेपभोजित्वादित्युक्तं ॥ ६ ॥ एतच्च मात्स्यपुराणे *लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषं । इति ॥ ७ ॥ मार्कण्डेयपुराणे च*सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पितृभिः प्रपितामहः । सलेपभोजितां याति लुप्तपित्र्यपिण्डतः ॥ ८ ॥ तेषामनाश्चतुर्थो यः पिण्डलेपभुजोऽश्नुकः । सोपि सम्बन्धहीनस्तूपभोगं प्रपद्यते ॥ ९ ॥ पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । पिण्डसम्बन्धिनोह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥ १० ॥ लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् । प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः । ॥ ११ ॥ इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः । यजमानात्प्रभृत्यूर्द्ध्वं लेपभुजस्तथा । इति ॥ १२ ॥ एषां समानां पुरुषाणामुत*रोत्तरमेकैकपुरुषविजाते *पूर्व्वपूर्व्वैकैकपुरुषोपगमात्*साप्तपौरुषः सापिण्ड्यसम्बन्धः ॥ १३ ॥ ततश्चातःपौरुषो मुख्यास्तत* ऊर्द्ध्वं पुरुषो गौण*स्तदेवाभिप्रेत्याशौचविभाग*मुक्तं तद्यथा ॥ १४ ॥ सपिण्डतातस्सर्व्वेषां *गोत्रजं साप्तपौरुषी । पिण्डाश्चोदकदानञ्च शावाशौचं धनागमः ॥ १५ ॥ प्राप्नोति सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु । दायादिच्छेदमाप्नोति पञ्चमो ह्यात्मवंशजः ॥ १६ ॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात्षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे । षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयमिति ।१७। अष्टमे दिनमेकन्तु नवमे प्रहरद्वयम । दशमे स्नानमात्रेण सूचके तु शुचिर्भवेदिति।१८। समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने *सगोत्रमात्रज्ञाने तु*समानोदकभावो*न सापिण्ड्यं ।१९। सप्तपुरुषादूर्द्ध्वं जन्मनाम्नोरवेदनेऽनुक्तं पभुक्तं*तत्रोक्तमष्टमे दिनमित्यादि तेनात्र साप्तपौरुषे सापिण्ड्ये*सामान्यतउक्ते वाशब्दप्रयोगस्य * यैवपुरुषविशेषे* गुणविशेषे च व्याख्यायं । १९ । तद्यथा चतुर्थपुरुषे पुरुष * दशरात्रं पञ्चमे पुरुषे षड्रात्रं षष्ठे चतुरहं वाशब्दात् ॥ २० । सप्तमे त्रिरात्रमष्टमे त्वेकाहं वाशब्दान्नवमे प्रहरद्वयं * दशमे

स्नानमात्रमिति ॥ २१ ॥ दायादे दशाहमेदे चयथोदितं * अवरमध्यमोत्तम*गुणो पि सपिण्डे पुणावमाशौचं * दशा
हं चाहमेकाहं ॥ २२ ॥ अग्निगस्य संक्षयनात् * निरग्नेर्मरणात् प्रभृति * साग्निकमाद्दाहादूर्ध्वं ॥ २३ ॥ तत्रावरा
ब्राह्मणादिविधेर्यथा * ब्राह्मणाब्रुवःसमब्राह्मणश्चेति * तं पादेष्वरावमेवाशौचं स्यात् ॥ २४ ॥ व्रात्ये नास्तीता
वृत्तौ गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वेदोपनयनं न च । नाध्यापयति नाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ २५ ॥ ब्रह्मबीजसमु
त्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणःसमः ॥ इति ॥ २६ ॥ इतिद्विविधस्य ब्राह्मणस्य
दशा * हाशौचं सपिण्डवर्गे भवति * यस्त्वविप्लुतब्रह्मचर्यो ब्रह्मस्य * तत्राहं माघाशौचभागो भवति ॥ २७ ॥
यत्तु साग्निकोब्राह्मणः*स एकाहं शावाशौच * भागित्येवं पराशरेणोक्तं यथा ॥ २८ ॥ एकाहाच्छुध्यते विप्रो
योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैरिति ॥ २९ ॥ अत्र द्विहीनो द्विविधो* ब्राह्म
णब्रुवःसमब्राह्मणश्चेति*कथं द्वैविध्यं ज्ञायते* तत्रैव पराशरोक्तस्तद्यथा ॥ २० ॥ जातिविप्रो दशाहेन द्वादशा
हेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ २१ ॥ जन्मकर्मादिविभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।
नामधारकविप्रश्च दशाहं सूतकी भवेत् ॥ २२ ॥ एकपिण्डाश्च दायादाः पृथग्दारनिकेतनाः । जन्मनापि विप
त्तौ भवेत्तेषां तत्सूतकमिति ॥ २३ ॥ मध्यमे पुनरत्राहं शावाशौच*मुक्तं तत्त्रिविधमुक्तं* दक्षेण तद्यथोचरितं ।
२४ ॥ सद्यःकन्तु प्रवक्ष्यामि जन्ममरणसम्भवम् ॥ यावज्जीवं तृतीयन्तु यथावदनुपूर्व्वशः ॥ २५ ॥ सद्यःशौचं तथै
काहं द्वित्रिचतुरहं तथा । दशाहं द्वादशाहञ्च पक्षो मासं तथैव च ॥ मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षास्तु सूतके ॥ उपना
स्तक्रमेणैव वक्ष्यामि अनुपूर्वशः ॥ २६ ॥ राजर्त्विग्दीक्षितानाञ्च बाले देशान्तरे तथा ॥ व्रतिनां सत्रिणाञ्चैव
सद्यःशौचं विधीयते ॥ २७ ॥ एकाहस्तु समाख्यातो योऽग्निवेदसमन्वितः ॥ हीने हीनतरतमे द्वित्रि चतुरहं
तथा ॥ २८ ॥ जातिविप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ ३० ॥
इतिशावाशौचं नवपञ्चाशत*सान्तर्गतोत्तमः*पञ्चदशशावाशौचं ॥ ३१ ॥ तद्यथोक्तं व्याधितस्य कदर्यस्य
ऋणग्रस्तस्य सर्वदा । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥ ३२ ॥ व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नि
त्यशः । स्वाध्यायव्रतहीनस्य सूतकं नैव नश्यति(?) ॥ ३३ ॥ नाशौचं सूतकं चैव कदाचित्स्यात्(?) यावज्जीवं च सूतकी ।
एवं गुणविशेषेण सूतकं समुदाहृतम् ॥ ३४ ॥ इति ॥ अत्र हीने हीनतरतमे द्वित्रि* चतुरहं तथेति यदुक्तं *त
त्साग्निनाहीनेत्र्यहमाशौचं ॥ ३५ ॥ पञ्चार्थतो विज्ञानाति वेदमङ्गसमन्वितं *सकल्पं सरहस्यञ्च*सद्वाहं शावाशौची
स्यात् ॥ ३६ ॥ यस्तु हीनतरः खलु *निरग्निर्वेदाङ्गकल्प* रहस्यहीनस्त्रिवेदी * सत्र्यहमशौची भवेत् ॥ ३७ ॥
यस्तु हीनतमः खलु* निरग्निरेकवेदः कथमाख्याशौचचतुरहाशौची भवेत् ॥ ३८ ॥ ननु सर्वविप्रस्तु दशाहेन स्वकर्म
निरतः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ३९ ॥ इति दोषपक्षोऽयं दर्शय * पक्षे पुनर्विशेषतः
इति चेन्न*दशाहं द्वादशाहञ्चेत्युक्ते ॥ ४० ॥ यश्चयाविन्नं लक्षणोक्तं । विद्यादिनानियुक्तस्यात्तदहं नाशयन्ति
नः ॥ ४१ ॥ इतिसूत्रस्य प्रतिपादितायत्तिनः*पञ्चदशाहाशौचं तन्नानिविक्तं*पक्षश्चोक्तमिति ॥ ४२ ॥ एतस्मिन्विध
मशौचं*यस्मान्नस्यात्तदपूर्णं*दक्षेण तद्यथोचरितं ॥ ४३ ॥ ग्रन्थतोऽर्थतो विजानाति वेदमङ्गसमन्वितम् । सकल्पं
सरहस्यं च क्रियायाश्चेन्न सूतकीति ॥ ४४ ॥ ये समन्तपर्यायपक्षमादिषु*पुरुषं पुर्भेदेनाशौचं नोच्यते *मासाशौचतः
सपिण्डे पुनर्दृश्यः ॥ ४५ ॥ तत्र स्वस्य सपिण्डाभिप्राये गौण*चतुर्थं पुरुषं पुत्रमिति विधेयं *तेन सम्यङ्महर्षीणां *वचन

मविरुद्धं स्यात् ॥ ४६ ॥ एतन्मुक्ते पूर्णाशौचं यस्तु*व्याचष्टे तस्य*त्रिपराशरयोर्वचनविरोधेऽकागतिर्भवति ॥४७॥ इतीदं व्याख्यानमविद्वः*सः खलु * प्रमादात्मामपौरुष * सापिण्ड्यं त्यक्त्वा मत्वैव * सप्तपुरुषेष्वेव * पूर्णाशौचं भाषमाणाः । ४८ ॥ तस्माद्धितकर्त्तव्यासन्ध्योपासनः*पञ्चतिकर्म्मोपात्तदत्तादत*कर्म्मणाक्त,शिष्टैरितीव*लोकानां निजानामपि ।४९। धर्म्मलोपं विधायतत्*पापं महाधाम्नः स्वयमपि च*गच्छन्तितत्त्वच्छाते ।५०। यं वदन्तितमोभूताः मूर्खाधर्म्ममतद्विदः। तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छतीति ।५१॥ यस्त्वपरप्रमादोयास्वष्टेपटत्व * पुरु षातुर्कं स्वयमेति * सप्रपटनाधस्तात्स्वयमेति वसते ति * सपिण्डास्त्वयोदशधाः ॥५२॥ तदपुंक्तव्याख्यानेन * दूषितं भवत्यक्तं च * दोषैरितिश्चेयं बुधैः ॥ ५३ ॥ ० ॥ ६० ॥ अथशावाशौचमुक्त्वा * जननाशौचकथाने * यथेदं शावमित्यादि । १ । ६१ ।

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छता ॥ ६१ ॥

इदं शावमाशौचं सपिण्डेषु*त्वस्य पुत्रयानिर्गुणो *सगुणेषु विधीयते ।२। जननेऽप्येवमेव तत्वामस्तुगुणेषु,सपिण्डे षु निर्गुणेषु*सगुणेषु,शौच निपुणां * शुद्धिमिच्छता बुधैर्नविधीयते ।३। विष्णुसंहितायामपि*चैवमेव*भाषितं तद्गयोचात ।४। ब्राह्मणस्यासपिण्डानां * जननमरणयोर्दशाहमाशौचं * द्वादशाहं राजन्यस्य*पञ्चदशाहं वैश्यस्यामासं शूद्रस्य । ५ । सपिण्डताचपुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते इति ॥ ६ ॥ ० ६१ । ननु तर्हि किं मरणे जननेऽपि सर्व्वेषु * सपिण्डेषु त्वस्य गुनिर्गुणेषु * सगुणेषु च यथोक्तमशौचं भव * तीत्यातउच्यते सर्व्वेषामि त्यादि । १ । ० । ६२ । ० ।

सर्व्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

शावमाशौचं सर्व्वेषां *सपिण्डानां भवति सूतकन्तु*जाताशौचं सपिण्डानां मध्ये माता*पित्रोरेव न त्वन्यसपिण्डा नाम ।१। तत्रापि मातुरेव सूतकं भवेत्*पिता तूपस्पृश्य स्नात्वा*शुचिर्भवति यावच्च*नोपस्पृशति तावदशुचिः स्यात् ।२। अ स्यायमर्थः सूतकं नान्येषामिति चेन्न*जनने खलु शौचकारणकं*मातुरेव नान्येषामस्पृश्यता*एवमन्यत्र तिनान्ये षामिति ।३। तस्याः स्पर्शनं चेत्करोतितदा*षड्भिर्वेदविद्*प्रायश्चित्तं भवति । ४ । प्रमादिनस्तु वदन्ति* सवर्च मेतत्क्रमेवेदं *जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते । माताशुद्धा दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरिति ।५। तेनपि तुरस्पृश्यात्व*अपगमः स्नानमात्रे णनशौचापगमः स्यादिति ।६। तन्न स्पर्शनं पितुरितानेन*पितुरशुचित्वापगमए वोक्ततरथावशिष्ठादि* वचनविरोधोभवेत् ॥७। सूतकं मातुरेव स्याद्*इत्यनेन पितुः सूतकं व्यावृत्त*मेतन्मनुर्थं विरुद्ध*भवति । ८ । वशिष्ठेनत्यूक्तं यथा*जनने मातापित्रोरेवाशौचं वीजनिमित्तात् । ९ । नाशौचं सूतके

पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तताप शौचं ब्रह्मसपूर्णमिनविंशति इति । १० । एतद्वचय प्रबलकौमारपुत्रा *पित्रामुमृतकं मात स्तद्वसूतकं वर्णाधुवम । तदर्द्धं प्रदद्यां तदूर्ध्वं पां जन्मकारणात् । इति । ११ । अत पित्राश्चरतम *जन्मकारणात्मृतकं *नत्वा पां सपिण्डानां *तयामर्ध *मातृस्ततमृतकं सा *दश कं सवर्णाधु वं ॥ १२ ॥ यदा गर्भासमनव ब्राह्मणस्याः *ब्राह्मणत्र वर्णांश्राक्तं वनवे दश्य *नामाग्निव दस्यत्रापन्नाप्रमृते ॥ १३ । तावन्मात्रशौच सम * सगोत्रं नस्यपत्न्यास्तापन्नतनं पांच मं वशां * त्रिरात्रं रितिचैव । १४ । मातृरिदमा शौचं हि * आतिरमृत्विन्निमितं तदान्तिशाशौचं पुन * निःसर्गात्विरात्रं नपत * राशौचनिदन्धनात् ॥ १५ ॥ तत्रिरात्र सहितमेव * दशरात्रं समब्राह्मण सापत्न्या * ब्राह्मणव्र वर्णचनथा । १६ । केवलपं दस * गुणताश्च रहवाहं दहक * तविरात्रसहितं स्यात् । १७ । सापिण्डिकसापत्न्यास्व * त्रिरात्रसहितामे काह * क्षत्रियस्वनः पवासास्त * त्रिरात्रादूर्ध्वं स्नानाच्छुद्धिःसा दिति । १८ । परापरे णापुत्रकं च * प्रसूतेऽहम धोऽतः नर्यात् स्पृष्ट्वा यदि । दशाहाच्छुद्ध्यते माता अवगाह्यापिता शुचिः । १२ । यदिपत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः । सूतकन्तु भवेत्तस्य यदिविप्रः षडङ्गवित् । १३ । सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्द्विजः । १४ । इति । संवर्त्तसंहितायान्तु * पुत्रे जाते पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते । माताशुद्धेद्दशाहेन स्नानसात्प्रिता पितुः । १५ । अवस्थान्तरे संसर्गं न पित रिति* पाठं पठित्वा स्नानेन पितुर्द्धे हा *स्पर्शनाशौचापगमो *नत्वाशौचापायः क्रियायाम् । १६ । तदन्यत्राख्याने यतः* सूतकाशौचे हि तत्रानिवृत्ताव *एतेनास्त सपूर्णमिनविंशति * इतिचोक्तं नतत्पृणान्ति । १७ । क्रियाचतत्र संवर्त्तेना पूजा *होमस्तावत्कर्त्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन च । पञ्चयज्ञविधानन्तु नकार्यं मृताजन्मनोरिति । १८ । अत्रि संहितायामपि *महायज्ञविधानन्तु नकुर्य्यान्मृतजन्मनोः । होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन च । १९ । पुत्र संजननस्य दिनेषु सूतकेषु च धीमता । संसर्गनाचननाच्छुद्धिः स्वल्पकालं चेन्न संस्पृशेत् । २० । इति । ननु तर्हि चा पाच्चैवन्निविदधे *कतस्तर्हि शुष्कान्नफलाभ्यां होमो *विधीयते पञ्चयज्ञा *नविधीयन्ते इतिचेत् । २१ । तत्रोच्यते पराशरीयशौचाध्याये *सत्याग्निमन्त्रातिस्मेव *प्रकृतामवनाशुचिः*कामं पचेदाशुष्कान्नफलाभ्यां होमविधिः २२ । सामिनः सर्वोऽपिधर्ममाचरेदिति*सोऽशौचाशुचिः कथापद्रू*यज्ञानारभ्यतित पां *प्रतिषिद्धयास्त्वगः । २३ । अत्र अन्यस्यापि दिश्या विनाना *प्रसूते तदासपत्न्या *नाशौचभाजोभवन्ति । २४ । पितामातामहाजोहवाप्रतिपन्नेन * नाने नहोमं कुर्वीत *पञ्चयज्ञानुकुर्वीत । २५ । यदिपितुःसूतात्सप्ताहमात्रसा * दशौचन्तुच्छिन्नेन *वंतु चात तदामाता *षड्दोहाहेनेतावत् *संवर्त्तवचने पिचेत् । २६ । जननेनिमित्तमस्यशात्वं मात्र* नवदशरात्रमिति* षष्ठ्याद्यातं तेनदश *रात्रात्परं किमशौचं *प्रसूतायावर्त्ततएव । २७ । यदिरतिते कदाचित् नव *कश्चित्प्रमा वोतदाचारादेवं प्रसूतेसाविं *त्रिरात्रेणशुद्धा त*कन्याजननोभयोन । २८ । उक्ता हिर्पैठीनसि * पुत्रे रात्रि रात्रिवावर्द्धाति*मासेनतुस्त्रीजनने । इति । २९ । तदपरद्व्याख्याने पैठीनसि*वचनमपुत्रविषयत्वे न*सर्ववर्णा नांविषय*त्वासात्राद्यर्थोऽभिहितं । ३० । विष्णुसंहितायां विष्णुना*जाते चदारके जातकर्म शौच * चाप गमे नामधेयम् । इति । ३१ । तेनस्वयकर्मेदं *नामधेयं दशमेन्तु * द्वादशे वाप्यकारयेत् * दिनाशौचमध्ये विधिनाकृते । ३२ । तात्कालिकशुद्धिः सा * दितिचेद्वार्त्ते तर्हि *यत्कर्मयदाकर्तव्यं तत्कर्मणितात्

कालिकीपरिस्रवेत् । ३३ । कारणनिरशौचेति छत्वामरणं तस्मान्मातुर्वक्तृतं पितान् पस्पृश्यशुचिः । ३४ । योऽग्निर्वैदसुक्तः सम्भूत्वा सूतकास्पृश्यतां पर्यवनतं चयाति । ३५ । यदिक्व बलवद्रामा सदापिपित स्पृष्ट्वा माता तां हि गायद्वातील्यवं । ३६ । योदिहीनः मोपिस्पृष्ट्वा दद्वाल्येव माताऽह्यस्माद्वेष्टदा तीति चरमकल्पित्वं तापराध्ययोग्रात् दूयाद्यात मा निति । ३७ । यत्रयत्र द्रुक्रमा जननाशौचमनन्तर प्रोक्तं ततप्रभृति स्पर्शाभिप्रायात् । ३८ । यथाविष्णुनार्थवमभिप्रेतोक्त मशौचवापगमनं नामर्थसमिलितया अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु मृतेषु च । ३९ । त्रिरात्रं गार्ग्यादयोक्तास्माप्रभृति संस्पर्शनाभिप्रायेण । ४० । आचार्यमातामहे व्यतीते त्रिरात्रं स्यादनौरसेषुपुत्रेषु जातेषु मृतेषु च इति । ४१ । अनौरसेषु पुत्रेषु क्षेत्रजगूढोत्पन्नसहोढेषु जातेषु मातुरौरसत्वात्सम्पूर्णमाशौचं । ४२ । पितात् पस्पृश्य मृतेऽन्यस्याशौचाभावात् प्रभृतिस्पर्शनेन त्रिरात्रमेवाशौचं स्यात् । ४३ । मृतेषु जनेषु दत्तकादिषु खलु स्वकुले जन्मसम्भवा मृतेषु इयं चेष्टिति वचनेन मातापित्रो रेव त्रिरात्रमाशौचं । ४४ । तत्र तयोः सपिण्डानां मशौचं स्यात् पुनाच्छुद्धि रनौरसानां तेषां मातापित्रादि सपिण्ड मरणे पूर्णाशौच मेव भवति । ४५ । सपिण्डत्वादित्येषोक्ति वचनाभावाद्भ्रान्ताः भवन्ति तेषामपि त्रिरात्रमाशौचं व्यवस्थापयन्ति । ४६ । तत्र निदर्शनं ब्राह्मे यावन्मात्र जनकात्सवर्णे तत्कृत्रिमः क्रीतएव । अपविद्धस्य पुत्रामरणे यः समर्द्धते । ४७ । भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्ड पृथग्वंशकराः स्मृताः । सूतके मृतके चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः । ४८ । इति । न चैतद्वचनं तत्र निदर्शनं भवति दत्तकादयो ह्येते कल्पादिताः यथाश्रुतास्ते त्रिरात्रमौरसाः । ४९ । तत्रासपिण्डास्तत्रैव वंशकराः भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकराः भवन्तीति । ५० । ये तत्पादितास्तत्र भिन्नगोत्रादयो दत्तकाः पुत्राः उत्पादकस्यानुवर्याः । ५१ । पित्रादिमृतके मरणनिमित्तेऽशौचे त्रिरात्राशौचभागिनः । ५२ जननाशौचासम्भवात् न सूतकेऽशौचं मृतकेचाशौचं इत्यर्थः साधुर्भवति । ५३ । ६२ । अथ सतत्पाणादुत्पन्ने वीर्ये शुक्रस्य निश्चयतया उपघाते पिप्रेतत इपचारात् कामाच्छुक्र निरुपणार्थमाह । १ ।

निरस्यतु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्यैव शुद्ध्यति । बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघत्र्यहम् ॥ ६३

निरस्येत्यादि । ६३ । निरस्येति प्रयोगात् कामात् पुमान् शुक्रं निक्षिप्योपस्पृश्य स्नात्वैव शुद्ध्यतीति । १ । बैजिकादभिसम्बन्धादिति बीजाभिसम्बन्धो मातामहेऽनौरसेषु पुत्रेषु परपूर्वासु भार्यासु वर्त्तते । २ । तस्मात् तेषु पञ्चत्र्यहमनुरुन्ध्यादिति क्षेत्रजादिपु पुत्रेषु जातेषु मृतेषु तिस्रः परपूर्वासु च प्रसूतासु च त्र्यहम् । ३ । विष्णुसंहितायामपि आचार्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रं स्यात् अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च । इति । ४ । ६२ ।

अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः। शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः॥ ६४॥

प्रेतहाच्छवस्पर्शाशौचमाह * अह्ना चैकेनेत्यादि ॥ १ ॥ ६४॥ अहरस्य प्रकरणादिह शव * स्पृश इति बहुवचननिर्देशा * ब्राह्मण क्षत्रियवैश्य शूद्रा एव ॥ १ ॥ सवर्णस्य शवस्पृशः * क्रमेणैकेनाह्ना रात्र्या * चैकया अह्ना सहितया त्रिरात्रैः त्रिभि * स्त्र्यहाभिश्च विशुध्यन्ति ॥ २ ॥ एवमुदकदायिनो * ये शवं दग्ध्वा तर्पयन्ति ते त्र्यहाद्विशुध्यन्तीति * भ्रान्ता स्वाङ्क शवस्पृशो * दशरात्रेणाशुध्यन्तीति ॥ ३ ॥ ६४ ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्। प्रेतहारैः समस्तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ६५ ॥

गुरोरित्यादि ॥ ६५ ॥ अहरस्थः शिष्यो ब्राह्मणः * पितृमेधं प्रेतस्य गुरो * राचार्यस्य देहादिकर्म्म समाचरन् ॥ १ ॥ प्रेतहारैस्तच्छववाहैः * सपिण्डैः समः सन् दशरात्रेण शुध्यतीत्यर्थः स्यात् ॥ २ ॥ ० ॥ ६५ ॥ ० ॥

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति। रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला॥ ६६ ॥

रात्रीभिरित्यादि । ६६ । ० । गर्भस्रावे स्त्री मासतुल्याभिर्यावत् * माससम्भूतो गर्भस्तु * स्रवेत्तावतीभिरेव * रात्रिभिर्विशुध्यतीति । १ । चतुर्थमासपर्यन्तं गर्भस्रावः पञ्चमषष्ठयोः पात * इत्यायुर्वेदे तद्वय * मिहपाह सप्तमाष्ट * मयोरकालप्रसवः । २ । साध्वीश्चरोगिणी रजस्वला स्त्री * रजस्युपरते सति * चतुर्थदिने स्नानेन * विशुध्यतीति विशेषः । ३ । रोगिणी चतुर्थादूर्द्ध्वमहन्यपि * शुध्यतीति साध्वीत्युक्तं * स्वदुक्तं मापस्तम्भेन । स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते । इत्ते रजसि गमनास्त्रीनानिवृत्ते कथञ्चन । रोगिणी यदुरजः स्त्रीणामत्यर्थं हि प्रवर्त्तते । अशुद्धा स्तानतेन स्युस्तासां वैकारिकं हि तत् । अत्रापरस्पर्शे शुद्धि * विशेषः * विष्णूक्तस्तद्यथोच्यते । १ । रजस्वलायदा स्पृष्टा श्वानचाण्डालवायसैः । निराहारा भवेत्तावत्स्नात्वा काले न शुध्यति । २ । रजस्वलायदा स्पृष्टा उष्ट्रजम्बुकगर्द्दभैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति । ३ । स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मण्या ब्राह्मणी चया ॥ एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति । ४ । स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मण्या क्षत्रिया चया शुद्धिस्त्रिरात्रोपवासाद्व्यासस्यवचनं यथा । ५ । स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मण्या वैश्यसम्भवा । चतूरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति । ६ । स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मण्या शूद्रसम्भवा । शुद्धिः षड्रात्रोपवासाद्ब्राह्मण्याः कामकारतः । ७ । अकामतश्चरेदेवं ब्राह्मणी सर्वतः स्पृशेत् । ७ । इति । विष्णुनाप्युक्तं तद्यथा * रजस्वला चतुर्थेह्नि * स्नाता शुध्यति हीनवर्णां * रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावत् * दश्नीयाद्यावन्न शुद्धा ॥ १ ॥ सवर्णामधिकवर्णां * वा स्पृष्ट्वा स्नात्वाश्नीया * दिति रजोपि वीजलात् * प्रेतवदु पचर्यते ॥ २ ॥ ० ॥ ६६ ॥ ०

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता। निर्वृत्तचूडकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

ऊर्द्धमक्रमेण दन्तजाते वर्ने *यज्ञमाहनृणामिति ॥ १ ॥ ० ॥ ६७ ॥ अकृतचूडाणां दन्तजातानां * मरणे सपिण्डेषु * नैशिकी विशुद्धिः स्मृता * कृतचूडानामनुप * नीतानान्तु मरणे * त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । अदन्तजाते जातादत्तु * प्राग्दन्तोत्पत्तेः सद्यः शौचमलं हि * यथा अलङ्कृतेनतद्यथा । २ । आदन्तजननात्सद्यआचूडान्नैशिकी स्मृता। इति विष्णुसंहितायां * ४ । अदन्तजाते बाले च * प्रेते सद्य एव नास्याग्नि * संस्कारो नोदकक्रिया । ५ । दन्तजाते त्वकृतचूडे * प्रेते त्वहोरात्रेण * कृतचूडे त्वसंस्कृते त्रिरात्रेण * । ततः परं यथोक्तकालेन शुद्धिः । ६ । स्त्रीणां विवाहः संस्कारः * संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौ * चं भवति पितृपक्षे । ४ । तत्प्रसवमरणे चेत् * पितृगृहे भवतस्तु * दैकरात्रं त्रिरात्रञ्च । ५ । अत्र पितृगृहे स्त्रीणां * प्रसवे पितोरेकरात्रं * मरणे त्रिरात्रमिति ॥ ३ । ० । ६७ । ० ॥

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः। अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥ ६८ ॥

ऊनद्विवार्षिकमित्यादि ॥ ६८ ॥ द्विवर्षादूनवयसं * बालं प्रेतमलङ्कृत्य * बान्धवाः शुचौ भूमौ * ग्रामाद्बहिर्निदध्युः * ॥ १ ॥ अस्थिसञ्चयनादृते * तदर्थं यद्विनास्थिसञ्चयनं कुर्यादिति तथा । २ । ० । ६८ ।

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया। अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव च ॥ ६९ ॥

नास्येत्यादि । ६९ । अस्योनद्विवार्षिकस्य * बालस्य मृतस्याग्निसंस्कारस्तु न कार्यो नोदकक्रिया च कार्या ॥ अरण्ये काष्ठवद्भूमौ * निधाय तस्मात्त्र्यहम * शुचयो * भूत्वा क्षपेयुः । २ । ० । ६९ । ० ।

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया। जातदन्तस्य वा कार्या नाम्नि वापि कृते सति ॥ ७० ॥

नात्रिवर्षस्येत्यादि । ७० । द्विवर्षादूर्द्धं त्रिवर्षात्र्यूनस्य मृतस्य बालस्य * ग्निसंस्कारः कर्त्तव्यो नोदक * क्रिया बान्धवैः कर्त्तव्या । १ । जातदन्तस्य तूदकक्रिया कार्या । * नाम्नि वा कृते सत्यजातदन्तस्योदकक्रिया कर्त्तव्या * विष्णुवचनेऽपि हि दृश्यते । २ । अदन्तजाते बाले च * प्रेते सद्य एव नास्याग्नि * संस्कारो नोदकक्रियेति । ३ । ० ॥ ७० ।

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम्। जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

सब्रह्मचारीत्यादि । ७१ । सब्रह्मचारिणीति समानशाखा * ध्यायिनि मृतस्य तीते * गृहस्थस्यैकाहमशुचिभावेन क्षपणं स्मृतम । १ । ममादौ तु सब्रह्मचारिशब्दार्थं * न जानन् सहाध्यायीत्याह । २ । जन्मन्यापतात्तत्प्रभृति सप्तम * त्वेकोदकानां सपिण्डा * नां त्र्यहाच्छुद्धिरिष्यते * न त्वसंस्पर्श । प्रागुक्तं सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिरिति पराशरेणोक्तं । सम्पर्काज्जायते दोष इत्यादिना प्रागदर्शितं मरणे प्रागुक्तं नृणा * मित्यादिभिः श्लोकैरिति । ३ ।

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥७२॥

स्त्रीणामित्यादि । ७२ । असंस्कृतानामनूढानां स्त्रीणान्तु*प्राक्सप्तपदीगमना*न्मरणे बान्धवामाता*पित्रादयोबान्धवास्त्र्यहाच्छुध्यन्ति । १ । स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी*विवाहात्सप्तमे पदे*इतिलिखितवचनात् । २। उपसंहरतियथोक्तेनैव*सनाभीनां सपिण्डानां*येषां यत्कालमशौच* उक्तं ते सनाभयस्तेन*कल्पेनकालेन शुध्यन्ति ३ ॥ ० ॥ ७२ ॥

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् । मांसाशनञ्च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक्क्षितौ ॥७३॥

नन्वेवमशौचे कथं*सपिण्डा वर्त्तेरन्नितातआह*अक्षारलवणेत्यादि । १ । ० । ७३ । ते सपिण्डा बान्धवा अशौचे प्राप्ते*यावदाशौचमक्षार*लवणान्नाः स्युस्त्र्यहन्तु*नद्यादिषु निमज्जेयुः मांसाशनञ्चावदाशौचं ते*नाश्नीयुः क्षितौ पृथक्च* शयीरन्नखट्टायां न कदा । २ । विष्णुवचनदर्शनात्यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं *पिण्डमेकञ्च दद्युः । १ । क्रीतलब्धाशनाभवेयु*रक्षारमांसाशनाश्च*स्थण्डिलशायिनः पृथक्शायिनश्च । २ । क्षारकृतलवणं कृतं यत्तत्क्षारलवणं * क्षारादिपृथग्लवणं* न तु लवणेषु क्षारो * विद्धद्भिर्गण्यते क्वचित् । ३ । तस्मात् पांशुलवणमक्षारादि*सैन्धवादिलवणाक्तं*नाक्षाराक्तं नमश्नीयात् । ४ । एतद्विद्वान्क्षारलवणं पांशु* लवणं वर्जयित्वा सैन्धवा*दिलवणं व्यवस्थापयति । ५ । तदसाधु क्षारादिभक्ष्यतत्कृतनिर्देशमविशेषः ० । ७३ ।

सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्त्तितः । असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः सम्बन्धिबान्धवैः ॥७४॥

उक्ताशौचं यत्रस्थानां*भवति तदुच्यते व * सन्निधावेष इत्यादि । १ । ७४ । शावाशौचस्यैष उक्तः कल्पः सर्वैः*सन्निधावेवस्थितानां* कीर्त्तितः सम्बन्धिबान्धवै*रसन्निधौस्थितैरयं*वक्ष्यमाणोविधिर्ज्ञेयः । १ । ७४ ।

विगतन्तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५॥

विगतमित्यादि । ७५ । विदेशस्थं सपिण्डं विगतं मृतं *सपिण्डोऽनिर्दशं * दशाहाभ्यन्तं शृणुयात् । १ । सदशरात्रस्यावशेषं*यावद्दिनं तावद्दिन*नमशुचिर्भवेदिति । २ । ७५ ।

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥ ७६॥

अतिक्रान्ते चेत्यादि । ७६ । अतिक्रान्ते दशाहे प्राक्*संवत्सरपूरणात्तु* विदेशस्थं विगतं यः शृणुयात्स* त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । १ । संवत्सरे व्यतीते तु * यो विदेशस्थं सपिण्डं* विगतं शृणुयात्सोऽपः*स्पृष्ट्वा स्नात्वा विशुध्यति । १ । ७६ । ० ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च। सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७।

निर्दशमित्यादि । ७७ दशाहादूर्द्धं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा*पुत्रस्य च जन्म श्रुत्वा*सवासा जलमाप्लुत्य*स्नात्वा शुद्धो भवतीति ॥ १ ॥ सन्निधौ चपश्चतायाम् असंस्पर्शे स्नानाच्छुद्धिरुक्तापूर्व्वं ७७ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते। सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥७८

बाले इत्यादि ॥ ७८ ॥ बाल इत्यत्र जाते जाता*दन्ताः प्राग्दन्तोत्पत्तेः * संस्थिते सन्निधौ मृते सपिण्डः*सद्य एव विशुध्यति ।१। दन्तजाते हि बाले कृतनामकर्म*चूडाना विशुद्धिर्निर्दशिकी उक्ता*देशान्तरस्थे च बाले संस्थिते ।२। जलमाप्लुत्य सद्य एव शुध्यति * पृथक्पिण्डे प्रपितामहादूर्द्ध्वं * पुरुषे प्रपौत्रादधः*पुरुषे च संस्थिते ।३। सवासा ज*लमाप्लुत्य*सद्य एव*विशुध्यति ॥ ४ ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी। तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ७९॥

अन्तर्दशाहे स्यातामित्यादि ।७९। सपिण्डस्य मरणेऽन्तर्दशाहे*दशाहाभ्यन्तरे यदि*पुनः सपिण्डस्य मरण*मथवा जन्म स्यात्तदा ।१। विप्रो यावत्तत्पूर्व्वाशौचं निर्दशं*न स्यात्तावदशुचिः स्यात् न तु पुनराशौचकालात्यये ॥२॥७९॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति। तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ८०॥

त्रिरात्रमित्यादि । ८० । आचार्ये संस्थिते मृते * सति गृहस्थस्य शिष्यस्य त्रिरात्र * मशौचं धर्म्मज्ञा आहुः।१। तस्याचार्य्यस्य पुत्रे च*संस्थिते पत्न्याञ्चाचार्य्यस्य मृतायां *दिवारात्रमहोरात्र*माशौचमाहुरिति स्थितिः ॥ २ ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥८१॥

श्रोत्रिये इत्यादि । ८१ । छन्दोऽधीते इति श्रोत्रियः इति स*एव यथा स्यात्तदुक्तं* मत्रिसंहितायां यथा ।१। जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः*संस्काराद्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेव च । २ । उपसम्पन्ने समीपे*स्वगृहे स्थिते संस्थिते *मृते त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति । ३। मातुले संस्थिते मृते *पक्षिणीं रात्रिमशुचिः* शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु चमृते *पक्षिणीं रात्रिमशुचि*र्बान्धवोऽत्र मित्रं ज्ञेयं । ४ । विद्यां नत्वाचार्य्य पुत्रा * द्विमरणे त्वेकरात्र*मशौचमुक्तं तद्यथा । ५ । आचार्य्यपत्नीपुत्रोपाध्याय* मातुलश्वशुरश्वशुर्य्यसखा * ध्याय्याधिशिष्यें मृतेष्वेकरात्रेण ॥ ६ ॥ ८१ ॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः। अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥८२॥

प्रेते राजनीत्यादि। ८२। यस्य विषये देशे स्थितो*ऽहस्याब्राह्मणादिः* तस्मिन्नभिषिक्ते क्षत्रिये राजनि* प्रेते सज्योतिर्यावज्ज्योतिः*स्तावदशुचिर्भवेत्। १। दिवा मृते तावद्दिनं *रात्रौ मृते यावन्नक्षत्रं*तावदशुचिर्भवेत्। २। अश्रोत्रिये ब्राह्मणे स्व*गृहमागते मृते च*ऽहतस्नानमहरशुचिः स्यात्। ३। अनूचाने चाधीतवेदे स्वगृह*मागते मृते गुरौ च*जातकर्मादिसंस्कार*कारिणि स्वगृहे मृते *ऽहतस्नानमहरशुचिः स्यात्॥ ४॥ ८२॥ जातीत्यादि।

जातिविप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः। वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति॥ ८३॥

इत्येवं ब्राह्मणस्य गुणविशेषे*दशाहत्र्यहैकाहाद्याशौचमुक्तं*सर्वं प्रामेव ब्राह्मणानां दशाहा*द्यधिकाशौचं वा ऽत्यर्थं प्रोच्यते। १। यथा तथा विधो विप्रो* ब्राह्मणब्रुवः समब्राह्मणो वा * सपिण्डानां मरणे*दशाहेनैव शुद्ध्यति। २। अपत्यजनने पिता*स्नानाच्छुद्ध्यति प्रसूति*स्पृष्टा दशाहेनैव*माता दशाहेनैवेति। ३। एवं द्वादशाहेन भूमिप इति जातिक्षत्रियः क्षत्रिय* ब्रुवः समक्षत्रियो वा * सपिण्डमरणे द्वादशाहेन शुद्ध्यति अपत्यजनने पिता * स्नानाच्छुद्ध्यति प्रसूति * स्पृष्टा द्वादशाहेनैव माता च। ४। वैश्यः पञ्चदशाहेनेति वैश्यो वैश्यब्रुवः समवैश्यो वा*सपिण्डमरणे पञ्चदशाहेन शुद्ध्यतीति। ५। अपत्यजनने पिता * स्नानाच्छुद्ध्यति प्रसूति * स्पृष्टा पञ्चदशाहेन प्रसूतिश्च। ६। शूद्रो मासेन शुद्ध्यतीति * जातिशूद्रः सपिण्डानां* शुद्ध्य * त्यपत्यजनने पिता * स्नानाच्छुद्ध्यति प्रसूति*स्पृष्टा मासेन प्रसूतिश्च। ७। अत्र शुद्धो हि पु... पठन्ति तेन च*पौनरुक्त्यं स्यात् पूर्वमुक्तं *दशाहं यावदाशौच*मित्यतोऽत्र सर्वसंग्रहार्थं जातीति। ८। पराश रेणचोक्तं हि*जन्म कर्मादिविभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः। नामधारकमात्र*श्च दशाहं सूतकी भवेत्। २। क्षत्रिय स्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः। तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्। ४। इति गुणयुक्ते क्षत्रिये वैश्ये च* दशाहं द्वादशाहमशौचमुक्तं। शूद्रस्य च याज्ञवल्क्योक्तं* न्यायवर्त्तिनोऽर्द्धमासं। ५। तद्यथा। ब्राह्मण मधिकृत्य। त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमुच्यते। क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु। त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्त्तिनः इति॥ ८॥ ८३॥ ननु यदि ब्राह्मणादीनामत्यन्त* निर्गुणत्वं वर्त्तते तत्र किमेषा *मधिककालमशौचं *स्यादित्यत आह। ८४।

न वर्द्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः। न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्॥ ८४॥

नेत्यादि। १। ८४। अघाहानीति समासान्तविधे*रनित्यत्वान्नटच। ब्राह्मणः*क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यस्य अघाहानि मरणजननाशौच*दिनानि दशाहादिभ्यो*ऽधिककालं न वर्द्धयेत्। २। तदघाहवर्द्धनेन सन्ध्योपासन* प्रभृतिलोपो भवति। यस्य यस्य श्रौताग्निर्वैदादेर्यावत् * कालमशौचं विहितं *तत्तत्कालमेवाशौचं स्यात्। ३। तत्र यस्तु त्रिस्त्रब्रह्मचर्यः सन * यथाविधि समावृत्तो * भार्य्यां गृहीत्वाग्निं गृहीतिनस्यैव * भवत्येकाह

मशौचं । ४ । सरवाग्निषुक्रियाहोमं नप्रत्यूहे * होमविघ्नं नकुर्व्वीत * शुष्कान्नेन फलेन वा * होममदग्धां कुर्व्वीत । ५ । तत्र हिताब् कालिकाखण्डे रेनखागपितं पञ्च * यज्ञसन्ध्योपासनादि * कर्म्माणि न तस्मिन् दिने कुर्य्यादिति । ५ । कात्यायनेन च्छन्दोक्तं च * मृतके कर्म्मणां त्यागः * सन्ध्यादीनां विधीयते । होमः श्रौतस्तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैरिति । ६ । संवर्त्तेनाप्युक्तं यथा * होमस्तत्र तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन च इति । ७ । तथाऽत्रिसंहितायाञ्च * महायज्ञविधानन्तु न कुर्य्यान्मृतजन्मनोः । होमं तत्र प्रकुर्व्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा । इति । ८ । निरग्नेः केवलवेदादि स्वाध्याय * दाशौचमग्न्याभावात् * होमादिपञ्चयज्ञान् * सन्ध्यैव सन्ध्योपासना * दीनि तेन च न कुर्य्युरिति ६ । ननु तर्हि तस्य साग्निके दृश्य * सपिण्डाः पुत्रादयो निरग्नित्वात् * त्र्यहादशौचभाजः स्युः * रिताते च स्यादेव नचेत्यादि । १० । तत्कर्म्म कर्व्वाण इताग्निषु तत् * कर्म्म कुर्व्वाणः साग्निकः * साग्निकस्य तस्य समानाभ्योपि सर्व्वः * सपिण्डस्तेनाग्निनैव * शुचित्वान्नाशुचिर्भवेत् । ११ । इत्येवं तेषामप्यशुचित्वाभावात् * दशकौतैरपि होमः * कार्य्य इत्युक्तं जाबालेन । १२ । जन्महान्योर्वितानस्य कर्म्मलोपो न विद्यते । शालाग्नौ केवलो होमः कार्य्योऽनन्यैर्विपश्चिद्भिः । इति । १३ । एतद्व्याख्यानमविद्वान् * प्रमादेन चेन्निरग्निकः * नाथात्राञ्च इतरत्र यथा । १२ । शौनाग्निके त्रहोमान्स्वे विधानयेत् * स्वयं कुर्य्यादित्यक्तौ * पुत्रादीन्नेव कारयेत् । १४ । अतएवोक्तं हृदमाह * तत्कर्म्माग्निहोत्ररूपं * कुर्व्वाणः पुत्रादिः सपिण्डो * नाशुचिर्भवतीति निरन्न * मनाश्यानां निरग्निकः * नाशौचाभावानुत्पत्तेः । १५ । येऽनो प्रमादिनो व्याचक्षते चैवं * यदेकाहाद्यशौचवचनं तत्तु * तात्कालिकशुद्धिज्ञापकमग्निषु * होमार्थं सर्व्वथा शुद्धिरिति आह दुर्क्षुं । १६ । तत्प्रमादेन व्याख्यातं * यतः केवलवेदादि * स्वाध्याय दाशौचभागिनो नास्ताग्नि * कस्मिन्कर्म्मणि तात्कालिक शुद्धिरुपपद्यते ॥ १७ ॥ तेषां तात्कालिकशुद्धि * व्याख्यानानुपपत्तेस्तु * प्रमादादेव तद्व्याख्यातम् ॥ १८ ॥ अङ्गस्पर्श नश्चैवापि * काहाद्याशौचभागिना * तत्तदशौचसमाप्तौ * यास्यातये । दशाहाशौचे * त्रिचतुःपञ्चदशाहा * तायै तन्नोपपद्यते ॥ १६ ॥ तद्यथाग्निपुराणे च * सर्व्वेषामेव वर्णानां त्रिभागात्स्पर्शनं भवेत् । त्रिचतुःपञ्चभिः शूद्रा वर्णाः क्रमेण तु । इति । २० । चतुर्थे च दिने कार्य्यस्तथास्थ्नां चैव सञ्चयः । अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते । ८४ । अपरञ्चाग्निपुराणे * भार्गवरामं प्रतियत् * पुष्कर उवाचेत्यादिदम् । १ । प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि सूतिकाशुद्धिमेव च ॥ दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । २ । जनने च तथा शुद्धिर्ब्राह्मणानां भृगूत्तम । द्वादशाहेन राजन्याः पक्षाद्वैश्या यथामतः । शूद्रोऽनुलोमतो दासो स्वामि तुल्याशौचकम् । ४ । षड्भिस्त्रिभिस्तथैकेन च क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु * ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नोति क्षत्रियस्तथैव च । विट्शूद्रयोनौ शुद्धिः स्यात् क्रमात् परशुरामक । षड्रात्रेण त्रिरात्रेण षड्भिः शूद्रे तथा विशः ॥ इति सवर्णयोनिषु सपिण्डेषु * शावमाशौचं ब्राह्मणानां दशाहं * राजन्ये द्वादशाहं वैश्ये पक्षात् परं । १ । शूद्रे मासतः परमनुलोमतो * दासस्य स्वामितुल्यं शूद्रे * शौचं स्वामिमरणे स्यात् । २ । तथा च ब्राह्मणे स्वामिमरणे * दासे शूद्रे दशरात्रं * क्षत्रियस्वामिमरणे शूद्रे दासे द्वादशाहं * वैश्यस्वामिमरणे पक्षः । ३ । क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु * सपिण्डेषु ब्राह्मणः * क्रमात्षड्रात्रेण त्रिरात्रेणैकेनाह्ना * रात्रेण शुद्धिमाप्नोति ॥ ४ । क्षत्रियस्य विट्शूद्रयोनौ सपिण्डे * मृते शावाशौचं क्रमात् * षड्रात्रेण त्रिरात्रेण * शुद्धिः स्याच्छ्राद्धोचाते । ५ । षड्रात्रेणैव वैश्ययोनौ * मृते त्रिरात्रेण शूद्र * योनौ मृते क्षत्रियस्य शुद्धिः

स्यात् । ६ । त्रिरात्रेण्यासमध्ये सपिण्डे मृते *षड्भिर्दिनैः शुद्धिर्भवेत् । ७ । मन्वादिभिरेतदुक्तं * तेन दशाहादाशौचं *द्वयोरैकधर्मस्मृतिवचनेरुक्तमिति । ८ । अपरञ्चाग्निपुराणे*जननत्रिवार्षिके शूद्रे पञ्चाहाच्छुद्धिरिष्यते द्वादशाहे नवन्त्रिंशत्या त्रीन्नवत्सरत्रये । १ । गतैः संवत्सरैः षड्भिः शुद्धिर्मासेन कीर्त्तिता । स्त्रीणामकृतचूड़ानां विशुद्धिर्नैर्गिकी स्मृता । तथा चकृतचूड़ानां त्र्यहाच्छुद्धिरितीरिता । विवाहात्तु पुराऽशौचं पितृपक्षे विधीयते । २ । पितृगेहे मृतानाञ्च विशुद्धिर्नैर्गिकी स्मृता । सूतिकाद्यशौचं शुद्धिमाप्नोति नानाथा । ४ । विवाहितापि चेत्कन्या म्रियते पितृवेश्मनि । तस्यास्त्रिरात्रं पित्रादिवान्धवे स्यादशौचकम् । ५ । भृग्वग्निपाशकार्त्ताभिर्मृतानामात्मघातिनाम् । पतितानाञ्च नाशौचं विद्युच्छस्त्रहतास्तथा । ६ । परिव्राजो ब्रह्मचारी नृपकारुकदीक्षिताः । राजाज्ञाकारिणो ये च स्नापयेत् प्रेतकानपि । मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । ७ ॥ रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुद्ध्यति । चातुर्मासिके पाते स्यादशाहं पञ्चमासतः ॥ ८ ॥ राजन्ये च त्रिरात्रं स्याद्दशाहं चाद्यमेव च । अष्टाहेन च शूद्रस्याद्द्वादशाहादतः परं । ९ । स्त्रीणां विशुद्धिरुदिता स्नानमात्रेण वै पितुः । न स्नानं हि सपिण्डे स्यात्त्रिरात्रं सप्तमेऽष्टमे ॥ १० ॥ इति । गर्भस्रावे यावन्मासास्तावन्ति दिनानि ब्राह्मणस्य*अशौचं चातुर्मासिक*गर्भपाते तु त्र्यहेण*शुद्धिर्ब्राह्मणस्य भवति*पञ्चमासतो दशाहम् ११ । एवं राजन्ये क्षत्रियस्यायातु मासिकगर्भपाते*त्रिरात्रमेवाशौचं स्यात् । ११ । वैश्ये च चतुर्मासिकगर्भपाते*तु वैश्यास्त्वेव पञ्चमासार्द्धं*मध्ये चिःसाच्छूद्रस्त्री*चातुर्मासिकगर्भपाते* त्वष्टाहेन शुद्धातीति ।१२। अतः परं पञ्चमासतो राजन्या*देः स्त्रीणां गर्भपाते द्वादशाहादि*यथोक्तमाशौचं भवे * देषां स्त्रीणां शुद्धिरुक्ता । १३ । स्नानमात्रेण पितुः शुद्धिं *सपिण्डे स्नानमपि न विधीयते*सप्तमेऽष्टमे मासे*गर्भपाते सपिण्डे त्रिरात्रं स्यात् । १४ । इति तत्स्त्रीसर्वं । अपरञ्चाग्निपुराणे*सद्यःशौचं सपिण्डानामादन्तजननात्तथा । आचूड़ादेकरात्रं स्याच्चूड़ान्ते तु त्रिरात्रकम् । दशरात्रं भवेदस्मान्मातापित्रोस्त्रिरात्रकम् । जातदन्ते मृते वाले कृतचूड़ार्भके तथा । तदूर्ध्वं त्रियेण शुद्धिस्त्रिभिर्वर्षैर्मृते तथा । शुद्धिः शूद्रे पञ्चभिश्च प्राग्विवाहाद्द्विषट्त्र्यहः । नात्रिवर्षेऽग्निसंस्कारो मृते तं निखनेद्भुवि । नचोदकक्रियातस्य नाम्निचापि कृतेऽसति । एकाहाच्छुद्ध्यति विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । हीनेहीनतरे चैव त्र्यहं चतुरहस्तथा । पञ्चाहे नाग्निहीनश्च दशाहाद्ब्राह्मणब्रुवः । क्षत्रियो नवसप्ताहाच्छुद्धिदागुणैर्युतः । दशाहान्सगुणो वैश्योऽपि शाहाच्छूद्रएवस्वगुणात्क्रमात् दशाहे ऽष्टोत्र्यहमेकाऽह । कमे । एकाहे तु सद्यःशौचं सर्व्वत्रैवं समूहयेत् । दासान्तेवासिभृताश्च शिष्याश्चैकवासिनः । स्वामितुल्यमशौचं स्यान्मृते नैव पृथग्भवेत् । मरणादेवकर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निभिः । दाहादूर्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः । चतुर्थे पञ्चमे चैव सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसञ्चयनं कार्यं वर्णानामानुपूर्व्वतः । अहस्त्वदत्तकन्यानामशुद्धिं त्र्यहं भवेत् । पक्षिणी संस्कृतास्वेव स्वस्रादिषु विधीयते । पितृगोत्रं कुमारीणामूढ़ानां भर्तृगोत्रता । जलप्रदानं पितृश्चोद्वाहे चोभयत्र च । दशाहोपरि पित्रोश्च दुहितुर्मरणे त्र्यहम । सद्यःशौचं सपिण्डानां पूर्व्वं चूड़ाकृते द्विज । एकाहं विवाहादर्व्वाक् मृते दन्तोदकाव्यहम् । पक्षिणी भ्रातृपुत्रस्य सपिण्डानाञ्च सर्व्वशः । दशाहाच्छुद्ध्यति विप्रो जन्महान्योः स्वयोनिषु । षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु । एतज्ज्ञेयं सपिण्डानां वक्ष्यते ऽनौरसादिषु । अनौरसेषु पुत्रेषु भार्य्यास्वन्यगतासु च । परपूर्व्वासु स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । मातृकया

द्विपितृकौ भ्रातरावन्यमातृकौ। एकाहं सूतके तत्र मृतके तु त्र्यहं भवेत्। सपिण्डानामशौचं हि समानोदके मृते। दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नाताः शुध्यन्ति गोत्रिणः। सपिण्डता पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तेत चतुर्द्दशात्। जन्मनामस्मृतेरेतत्तत्परं गोत्र उच्यते। मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च। मृते जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते श्यालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानं विधीयते॥ मातामह्यां तथाचार्य्ये मृते मातामहे त्र्यहम॥ दुर्भिक्षे राष्ट्रसंपाते आगतायां तथापदि उपसर्गमृतानान्तु दातृब्रह्मविदां तथा। यतिव्रतीब्रह्मचारीसंग्रामे देशविभ्रमे। दाने यज्ञे विवाहे च सद्यः शौचं विधीयते। असाध्यव्याधियुक्तस्य स्वाध्याये चाक्षमस्य च। प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्नितोयप्रवेशनम्। अपानादथ क्रोधाद्भयात्परिभवात्तथा यात्। उद्बध्य म्रियते नारी पुरुषो वा कथञ्चन। आत्मघातीचैकत्वं वसेत्सनरकेऽशुद्धः शौचस्मृतिलुप्तः परित्यजति यस्त्वघम्। त्रिरात्रं तत्र चाशौचं द्वितीये चास्थिसञ्चयः। तृतीये तूदकं कार्य्यं चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्। विड्दारादिहतानाञ्च त्र्यहाच्छुद्धिः सपिण्डके। शूद्रायाः प्रसवे गेहे शूद्रस्य मरणे तथा। भाण्डानि परित्यजेत्त्र्यहाद्भूमिं पतः शुचिः। सर्व्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम्। सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिताशुचिः। पुत्रजन्मदिने श्राद्धं कर्त्तव्यमिति निश्चितं। तदहस्तत्प्रदानञ्च गोहिरण्यादिवाससाम्। मरणं मरणेनैव सूतकं सूतकेन च। उभयोरपि यत्पूर्व्वं तेनाशौचेन शुध्यति। सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके वापि सूतकम् तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं दद्यान्न सूतकम्। समानं लघुशौचन्तु प्रथमेन समापयेत्। असमानं द्वितीयेन धर्म्मराजवचो यथा। शावान्तः शावआपाते पूर्व्वाशौचेन शुध्यति। गुरुणा लघु बाध्येत लघुना नैव तद्गुरु। मृतके सूतके वापि त्रिमध्ये न दाहयेत्। तच्छेषेणैव शुध्यरन् रात्रिशेषे द्व्यहादिकात्। प्रभाते यदशौचं स्याच्छुद्धिरेव त्रिभिर्दिनैः। उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते। इति। अथ कालीपुराणे। विशेषतः शिवापूजां प्रमीते पितृकोनरः। यावद्वत्सरपर्य्यन्तं मनसापि न चाचरेत्। महागुरुनिपाते च काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्। आद्विजब्रह्मयज्ञं श्राद्धं दैवयुतं च यत्। इति। अत्र यावद्वत्सरपर्य्यन्तमिति * सपिण्डीकरणपर्य्यन्ताभिप्रायं * ज्ञातेन महागुरुनिपाते॥ १॥ सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं * न देहाशुद्धिर्वर्त्तते * पुराणां प्रेतत्वाभावात्॥ २॥ ८४॥ प्रेतशुद्धिविशेषात् प्रेतस्पर्शि * शौचं शुद्धिमाह द्विनेति॥ १॥ ८५॥

दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥८५॥

दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः उदक्या * रजस्वला पतितो ब्रह्महा * प्रभृति पापी सूतिका * प्रसवाद्यशौचान्ता॥ २॥ शवस्पृष्टः तानेन * शवस्पर्शाशौचयुक्ता * मिहासवर्णा सा शवं * स्तच्छवस्पृष्टी च सर्व्वः। ३। एतान् स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति तत्र * रजस्वलामुदक्यां स्पृष्ट्वा यथा * शुध्यति तत्पूर्व्वमुक्तं मतिनोक्तं । ४। सूतिका * सपिण्डादन्यः स्पृष्ट्वा * स्नानेन

द्व्यतिनव*सपिण्डास्तेहिकतिकाया अशौचातायै य३ान्ति ॥ ५ ॥ ८५ ॥

ाचमयप्रयतोनित्यं जपेदशुचिदर्शने। सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्चशक्तितः॥८६॥

आचमेत्यादि ॥ ८६ ॥ विष्ठाद्य शुचिद्रव्यादर्शने कृते*प्रयतःसन्नाचम्यसौरान्मन्त्रा * उदत्यं जातवेदस* त्यादीन्यथोत्साहं। १। पावमानीश्चशक्तितस्तच्छुद्ध्यर्थं*जपेदिति प्रायश्चित्तम् ॥ २ ॥ ० ८६ ॥

ारंस्पृष्ट्वास्थिसस्नेहं स्नात्वाविप्रोविशुद्ध्यति। आचम्यैवतुनिःस्नेहंगामालभ्यार्कवीक्षणात्॥८७

नारमित्यादि ॥ नरस्यास्थिसस्नेहमा*युक्तं स्पृष्ट्वा विप्रः स्नात्वाविशुद्ध्यति*निःस्नेहं शुष्कं नरास्थि* स्पृष्ट्वा म्यविशुद्ध्यति। गामालभ्यस्पृष्ट्वार्कवीक्षणादर्कं*वीक्ष्याविप्रोविशुद्ध्यति। २। ०। ८७। ०।

ादिष्टीनोदकं कुर्य्यादाव्रतस्यसमापनात्। समाप्ते तूदकं कृत्वात्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति॥८८

आदिष्टीत्यादि। ०। ८८। व्रतादेशनमादिष्टं*तदस्यास्तीत्यादिष्टी*ब्रह्मचर्याश्रमी।१। सपिण्डीकरण* ान्त*उदकादिकं कर्म्मपित्रादेः*न कुर्य्यात् यावद्व्रतस्य समापनात्। २। समाप्ते ब्रह्मचर्य्य व्रते*गुरुणानुमतः त्वा * यथाविधि समावृत्तः। ३। उदकं तर्पणं कृत्वा * त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति * शुद्धःसं*वत्सर्यादिनि पिण्डीकरणान्तं कर्म्मकुर्य्यात्। ४। ०। ८८।

थासङ्करजातानां प्रव्रज्यासुचतिष्ठताम्। आत्मनस्त्यागिनाञ्चैवनिवर्त्ततोदकक्रिया॥८९॥

वर्थेत्यादि। ८९। वृथाजातानां प्रायेणत्यक्तधर्म्म * कर्म्मणां सङ्करजातानां * प्रतिलोमजातादीनां * तादीनां प्रव्रज्यासु*स्वतन्त्रायाश्रमे तिष्ठतां। १। आत्मनस्त्यागिनां विधिं * विनात्मघातिनाञ्चैव * मृतानां दकक्रिया*पिण्डश्राद्धादिकं सर्वं निवर्त्तत। २। ०। ८९। ०।

ाषण्डमाश्रितानाञ्चचरन्तीनाञ्चकामतः। गर्भभर्तृद्रुहाञ्चैवसुरापीनाञ्चयोषिताम्॥९०॥

पाषण्डेत्यादि। ९०। योषितां पाषण्डजन * माश्रितानां कामतः * व्यभिचरन्तीनां गर्भं*द्रुहां भर्तृ हां सुरा*पानशीलानामेवच*पिण्डोदकादि निवर्त्तत। १। ०। ९०।

ाचार्यंस्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्। निर्हृत्यतुव्रतीप्रेतान्नव्रतेनवियुज्यते॥९१॥

आचार्यमित्यादि। ९१। व्रतीब्रह्मचर्य्याश्रमस्थः* आचार्य्यादीन्प्रेतान्निर्हृत्यव्रतेन * नवियुज्यते त्वाशुद्धो न। १। प्रमादीववाच्छेदे*निर्हृत्येति दाहदश्राद्धपिण्ड*षोडशश्राद्धादिसकलप्रेत * कृत्यस्योपलक्ष र्थम्। २। इतितदुक्तं पूर्वं*कृत्यादिष्टीत्येनैवव्रतस्यासमाप्ति* पर्यन्तमुदकक्रिया * प्रतिषेधकरणात्। ३।

तेनग्टहाच्छ्मशानपर्य्यन्तं * निर्हरणमेवनत्त * तदुद्दकक्रियादि । ४ । ९१ । ० । तन्निर्हरणमाहद्दक्षि
णेनेत्यादि । १ । ९२ । ० ।

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्व्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः॥ ९२

दक्षिणेनपुरद्वारेण* शूद्रं मृतं निर्हरेत् * पश्चिमेनवैश्यं मृत * उत्तरेण क्षत्रियं मृतं * पूर्व्वद्वारेण
ब्राह्मणं मृतं निर्हरेत् । १ । ० । ९२ ।

नराज्ञामघदोषोऽस्तिव्रतिनां नचसत्रिणाम्। ऐन्द्रं स्थानमुपासीनाब्रह्मभूताहिते सदा॥ ९३

नराज्ञामित्यादि । ९३ । राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियनृपाणां * सपिण्डमरणेऽघदोषोनास्तीति नक्षत्रि
मात्रस्य* । १ । व्रतिनां ब्रह्मचारिणां * चान्द्रायणादि व्रतकारिणामपिच * सत्रिणां यज्ञदीक्षितान
पित्रादिमरणेऽघदोषोनास्ति ।२। कस्मात्हिदस्य त्तेराजव्रतिसत्रिणः *ऐन्द्रमिन्द्रस्यस्थान*उपासीनाब्रह्मभू
भवन्तीति । ३ । ऐन्द्रमिन्द्रस्य परमेश्वरस्य * स्थानं राजासनं ब्रह्म*चार्य्यासनं सत्रिस्यान्नञ्च । ५ । ० । ९
कथमैन्द्रस्थानं राजासनमित्य* तत्राहराज्ञइत्यादि । १ ९४ ।

राज्ञोमाहात्मिकेस्थाने सद्यःशौचं विधीयते। प्रजानांपरिरक्षार्थमासनञ्चात्रकारणम्॥ ९४

माहात्मिके महात्मनः* परमेश्वरस्यस्थाने * प्रजापरिरक्षणार्थमासीनस्य * राज्ञोऽभिषिक्तक्षत्रिय
खलु* । १। सपिण्डमरण* जननयोःसद्यः * शौचं विधीयते * नतुपूर्णाशौचं । २ । अत्रसद्यःशौचे प्रजाना
रि*रक्षणार्थं राजासनं*कारणं नतुक्षत्रियत्व* जातिःकारणं दृश्यते । ३ । प्रमादीत्वचारः सर्व्वजाति*रेव
जेतितत्रयत्रैव*मासनं धर्म्मेणक्षत्रियस्यैव । २ । ० । ९४ । सद्यःशौचप्रसङ्गादाह*डिम्बाहवेत्यादि ।१। ९

डिम्बाहवहतानाञ्चविद्युतापार्थिवेनच। गोब्राह्मणस्यचैवार्थे यस्यचेच्छतिपार्थिवः॥ ९५

डिम्बानां शिशूनां आहवहतानां चविद्युताचहतानां * पार्थिवेन राज्ञादण्डार्थं * मपराधविशि
हतानां * गोरक्षणार्थं ब्राह्मणस्य * त्राणार्थं च हतानां । २ । पार्थिवोऽभिषिक्तःक्षत्रियो * राजा
कर्म्मकरणार्थं यस्यच*शौचमिच्छतितस्यच*सद्यःशौचं विधीयते । ३ । ० । ९५ ।ननुप्रजानांपरिपालनार्थं
राज्ञ्यासनं कथंमाहात्मिकं * स्थानमित्यतआहसोमेत्यादि । १ । ० । ९६ ।

सोमाग्न्यर्क्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्यच। अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः॥ ९६

सोमश्चाग्निश्चार्कश्चानिलश्चेन्द्रश्च * वित्तपतिश्चाप्पतिश्च* यमश्चेताष्टानां लोकपालानां * वपुर्नृपोध
रयते । १ । ० । ९६ । ० ।

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते । शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥ ९७ ॥

लोकेशेत्यादि । ९७ । अष्टभिर्लोकेशैरधिष्ठितो राजा * नास्याशौचं विधीयते * कस्मात् हि यस्मान्मर्त्यानां * शौचाशौचं लोकेशप्रभवाप्ययम् । १ । लोकेशेभ्यः प्रभवति * लोकेशेषु प्रतिलीयते तैस्तु * लोकेशैरधिष्ठितो राजा । २ । ० । ९७ । ० । नन्वाहवहतानां कथं सद्यःशौचमित्यत आह * उद्यतैरित्यादि । १ । ० । ९८

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्त्रधर्म्महतस्य च । सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥

उद्यतैः शस्त्रैराहवे * क्षत्त्रधर्म्मेण हतस्य * यज्ञो रणात्मकः सद्यः सन्तिष्ठते * तथा सति शौचमिति स्थितिर्नत्वशौचमिति । १ । ० । ९८ । नन्वशौचदिनेऽतीते * किं स्नानादेव शुध्यति * किं क्रियान्तरेणेत्यत * आह विप्र इत्यादि । १ । ० । ९९ ।

विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्त्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ ९९ ॥

अशौचान्तदिनेऽतीते * कृतक्रियो मृतकर्म्मादिक्रियः * कृतस्नानाचान्तश्च विप्रोऽपः * स्पृष्ट्वा शुध्यतीति । १ । क्षत्त्रियो वाहनायुधं * स्पृष्ट्वा शुध्यति वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् * वा स्पृष्ट्वा शुध्यति शूद्रो * यष्टिं स्पृष्ट्वा शुध्यतीति । २ । ० । ९९ उपसंहरति एतदित्यादि । १०० ।

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः । असपिण्डेषु सर्व्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ १०० ॥

भो द्विजोत्तमाः सपिण्डेषु प्रेतेषु तच्छौचं वो युष्माभ्य * मभिहितं मया सर्व्वं * असपिण्डेषु प्रेतेषु * शुद्धिं मत्तो निबोधत । १ । ० । सपिण्डेषु पितृमातृपरागिव * इह तु जनवचनं तेना * न्यग्राम शौचवचनं * नदूरातीत्य वर्धयम । २ । १०० । ० ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् । विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ १०१ ॥

असपिण्डमित्यादि । १ । १०१ । विप्रो ब्राह्मणमसपिण्डं * प्रेतं बन्धुवन्निर्हृत्य * तदन्नमदन्नेव तस्य गृहे नै * वसेत्तदा त्रिरात्रेण विशुध्यतीति * । १ । मातुराप्तान् बान्धवान् * भ्रात्रादीन् निर्हृत्य च * त्रिरात्रेण शुध्यति । २ । १०१ ।

यद्यन्नमत्ति तेषान्तु दशाहेनैव शुध्यति । अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥ १०२ ॥

यद्यन्नमत्तीत्यादि । १०२ । एवमसपिण्डं प्रेतं * निर्हारको यदि प्रेतं * निर्हृत्य तेषां मृतस्य * सपिण्डानामन्नमत्ति * तदा दशाहेनैव हि * तेषामशौचान्ते शुध्यति । १ । यद्यसपिण्डं प्रेतं निर्हृत्य तदन्नं नादन् * तस्य गृहे वसेत्तदा अह्नैकेन * शुध्यतीत्यनेन पूर्व्व * श्लोके तदन्नमदन् गृहे वसंस्त्रिरात्रे * णैव शुध्यतीति ख्यापितं । २ । ० । १०२ । ० ।

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा। स्नात्वा सचेलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति॥१०३॥

अनुगम्येत्यादि। १०३। ज्ञातिमज्ञातिं वा प्रेतं * स्वेच्छयानुगम्य स्वर्ग * वहनदहनादिकं * विना पश्चाद्वै व गत्वा * सचेलः स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा * घृतं प्राश्य विशुध्यति। १। १०३।

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत्। अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता॥१०४

न विप्रमित्यादि॥ १०४। मृतं विप्रं स्वेषु ज्ञातिषु विप्रेषु * वा तिष्ठत्सु वर्त्तमानेषु * न शूद्रेण नाययेत्। १। कस्मात् हि यस्माच्छूद्रसं * स्पर्शदूषिता सा स्यात् * सा अग्नावाहुतिरस्वर्ग्या स्यात्। २। तर्हि क्षत्रियवैश्याभ्यां * किं नयने दोषो नास्ति * तथैवासत्सु विप्रेषु * किं शूद्रेण नयने दोषो नास्तीति चेत्। ३। शूद्रसंस्पर्शदुष्टविप्रशवस्याग्नावाहुतेरस्वर्ग्यत्व * मेव क्षत्रियवैश्याभ्यां * नाययेदिति ज्ञापनार्थं * स्वेषु तिष्ठत्स्वित्युक्तं। ४। ०। १०४
शुद्धेः कारणान्याह * ज्ञानं तप इत्यादि। १। ०। १०५।०।

ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम्। वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनाम्॥१०५

ज्ञानादिकं किञ्चित्कर्त्तृ * देहिनां शुद्धेः कर्तृ स्यात् * तद्यथाक्रमाद्दर्श्यते। १। बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति * तपसा वेदवित्तमा शुद्ध्यन्ति * पुनःपाकेन मृन्मयं * पात्रं शुद्ध्यतीत्यग्निः। २। पञ्चगव्येन शुद्धिरित्याहारः * एकालिङ्गे गुदे तिस्र * इति मृद्यथमनःपूतं * समाचरेदित्युक्तं। ३। वारि यथा पुनः प्रक्षालनात् कांस्याः * शुद्ध्यन्तीत्युक्तमुपाञ्जनं यथा * मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म * शुद्ध्यतीत्युक्तमृषिभिः। ४। पन्था वातेन शुद्ध्यतीति वायुः * कर्म यथा यज्ञेन वाश्वमेधेनेति * गामालभ्याक्रे वीक्ष्येत्युक्तमत्र * कालो यथा शुद्धो हि प्रोदशाहेनेति। ५। ०। १०५। ०।

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम्। योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः॥१०६

सर्वेषामित्यादि*। १०६। अर्थशौचं धनप्रतिग्रहशौचं * सर्वेषां शौचानां मध्ये * परं श्रेष्ठं शौचं स्मृतम्। १। कस्मात् हि यस्मादर्थे धनप्रति * ग्रहे शुचिः स शुचिः स्यात् * मृद्वार्यादिशुचिस्तु न * शुचिः श्रेष्ठशुचिर्भवेत्। २। १०६।

क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः। प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः॥१०७॥

क्षान्त्येत्यादि। १०७। विद्वांसः भवद्भिरुपद्रुताः सन्तः * क्षान्त्या तत्कृतप्रतिकारापकार * निवृत्त्या शुद्ध्यन्ति तापा * भाविपापाशौचशुद्धिः। १। अकार्यकारिणो वेद * विधिविपर्ययेण तु * कर्मकारिणो दानेन शुद्ध्यन्तीति। २। प्रच्छन्नपापा अप्रकाशितपाप * कारिणो जप्येन गायत्रीजप्येन * शुद्ध्यन्ति वेदवित्तमा * अकार्यकारिणस्तपसा ३। ०॥ १०७।

त्तोयैः शुद्ध्यते शोधं नदीवेगेन शुद्ध्यति। रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः॥१०८

नत्तोयैरित्यादि। १०८। शोधं मलादाकं यत्पात्रादिकं तत् * सर्व्वं नत्तोयैः शुद्ध्यति * नदीपुरीषादिदुष्टा नद्यो तमासु शुद्ध्यति। १। मनोदुष्टामनसा नान्यपुरुषरतौ इच्छया * दुष्टामनसा दुष्टा * यास्त्रीस्वेच्छाविनापर * ह्रीगसंभुक्ता सा। २। रजसा मासान्ते स्व स्वरक्तेन * प्रवृत्ते न शुद्ध्यति * तदुक्तं सत्रान्तिवि चिन्तायाम्। ३। नस्त्रीदु जारेण ब्राह्मणोऽवेदकर्म्मणा। नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहतिकर्म्मणा। ४। पूर्व्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः * गन्धर्व्व वह्निभिः। भुञ्जते मानवाः पश्चान्नता दुष्यन्ति कर्हिचित्। ५। स्वयं विप्रतिपन्ना यायदि वापि प्रता ता। बलान्नारी प्रभुक्तावाचौरभुक्तातथापिवा। ६। नत्याज्या दूषितानारी नकामोऽस्या विधीयते। ऋतुकाले उपासीत पुष्पकालेन शुध्यति। ७। असवर्णैस्तु योगर्भः स्त्रीणां योनौनिषिच्यते। अशुद्धासा भवे द्यावद्गर्भं नमुञ्चति। ८। विमुक्ते ततः शल्ये रजश्चापिप्रदृश्यते। तदासा शुद्ध्यते नारी विमलं काञ्चनं यथा। ९। इति। याज्ञवल्क्ये नचोक्तं * सोमः शौचं ददौतासां गन्धर्व्वाश्च शुभां गिरम्। पावकः सर्व्वमेध्यत्वं मेध्यावैयोषितो ह्यतः। १०। इति। संवर्त्तेनचोक्तं यथा * सोमिन्द्रग नसं प्राप्ते सोमोभुङ्क्ते हि कन्यकाम्। गन्धर्व्वैः कुचौ दृष्ट्वा पावकः इति। ११। तेनाकामतो जारदोषोनस्त्रीणां * भवति तथा विषजारभु हि * रजसैव शुद्ध्यति न * प्रायश्चित्तान्तरमस्ति। १२। संन्यासेनकामाकर्म्म * त्यागेनसकलपापा * द्विजोत्तमो शुद्ध्यति॥१२॥०॥१०८।

अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति। विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति॥१०९॥

अद्भिरित्यादि। १०९। गात्राणि मलादद्भिः शुध्यन्ति मनः * सत्येनवाक्ये न शुद्ध्यति * विद्यातपोभ्यां भूतात्मा * तिबुद्धिर्ज्ञानेन * शुद्ध्यति बुद्धिरहङ्कारः। १। ०। १०९।

शौचस्यवः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः। नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम्॥११०॥

उपसंहरति एष इत्यादि। ११०। शारीरस्य शौचस्यैष * विनिर्णयो वो युष्मभ्यं * मयाप्रोक्तोऽथ द्रव्याणां * नानाविधानां शुद्धेस्तु * निर्णयं मत्तः शृणुत। १। ०। ११०।

तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च। भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः॥१११॥

तैजसानामित्यादि *। १११। तैजसानां तेजोभूत * वहुलपञ्चभूतारब्ध * द्रव्याणां नवतैर्घटितानां * प्रभृतीनां भस्मनाद्भि * मणीनामद्भिः शुद्धिः। १। सर्व्वस्याश्ममयस्य प्रस्तर * घटितस्य पात्रादेर्मृदैव * उक्तामनीषिभि * मन्वादिभिः शुद्धिर्विद्भिः। २। ०। १११।

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति। अब्जमश्ममयञ्चैव राजतञ्चानुपस्कृतम्॥ ११२

निर्लेपमित्यादि। ११२। काञ्चनं भाण्डं निर्लेपं * स्वर्णभाण्डं यत्केनचिदशुचिना * द्रवेणास्पृष्टं निर्लिप्तमात्रमपि * रद्भिरेव भवतीति। १। अनुपस्कृतं कृत्रिमैः * रेखादिभिरभूषित * मब्जं शङ्खादिकम * अश्मप्रस्तरमयं। २। राजतं रजतमयञ्चाद्भिरेव * शुध्यति सर्व्वत्रानुपस्कृतमि * त्यासां योजना त्रिधा या। १।०। ११
ननु कथं रजतं स्वर्णञ्चाद्भिः शुध्यतीत्यत आह * अपामग्नेश्चेत्यादि। १।०। ११३।

अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रूप्यञ्च निर्बभौ। तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः॥ ११

हैमरूप्याञ्चापामग्नेश्च * संयोगान्निर्बभौ जज्ञे * तस्मात्तयोर्हेमरूप्ययोः स्वयोन्या * जलेन निर्णेकः शुद्धिर्गुणवत्तरः श्रेष्ठः। १। ११३

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च। शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः॥ ११

ताम्रेत्यादि। ११४। ताम्रादीनां तु शौचं शुद्धिः * क्षारेणाम्लोदकेन वा * वारिणा वा यथार्हं कर्त्तव्यं रैत्यं पित्तलमयं त्रपुरङ्गं। १। ११४।

द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम्। प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम्॥ ११

द्रवाणामित्यादि। ११५। सर्व्वेषां द्रवाणां दुग्ध * घृततैलादीनां काक * कीटाद्युपहतानां शुद्धि * रुत्प्लवनं कुशपत्रे * णोत्क्षेपणावक्षेपणम्। १। संहतानां राशिकृता * न्नशय्यादीनां काकाद्यशुचिद्रव्यै * रुपहतानां जलेन * प्रोक्षणं शुद्धिर्भवति। २। दारवाणां काष्ठमय * द्रव्याणामशुचिद्रव्यै * रुपहतानां शुद्धिस्तक्षणं स्यात्॥ ३॥ ११

मार्ज्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि। चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु॥ ११

मार्ज्जनमित्यादि। ११६। यज्ञकर्म्मणि यज्ञपात्राणां * चमसानां संदंशादीनां ग्रहाणां * पाणिना मार्ज्जनतः * प्रक्षालनेन शुद्धिः स्यात्॥ १॥ ०॥ ११६॥

चरूणां स्रुक्स्रुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा। स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुषलोलूखलस्य च॥ ११

चरूणामित्यादि। ११७। चरूणां स्रुक्स्रुवाणामशुद्धौ वारि * णोष्णेन शुद्धिर्भवति * स्फ्यादीनाञ्च वारि * शुद्धिर्भवतीति बोध्यम्। १।०। ११७।

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्। प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते॥ ११

अद्भिरित्यादि। ११८। बहूनां धान्यानां वाससामद्भिः * प्रोक्षणं शौचं विधीयते। १। स्वल्पानां धान्यानां * वाससाञ्चाद्भिस्तु * प्रक्षालनेन तु * शौचं विधीयते। २। ११८।

चैलवच्चर्म्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च । शाकमूलफलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥११९॥

चैलेत्यादि । ११९ । चर्म्मणां चैलवत् * बहूनामद्भिस्तु * प्रोक्षणं शुद्धिः स्यात् * अल्पानां चर्म्मणाम् । १ । अद्भिः प्रक्षालनेन शुद्धिस्तथैव * वैदलानां बहूनामद्भिः प्रोक्षणं * अल्पानां प्रक्षालनेन शुद्धिः स्यात् ॥ २ ॥ शाकादीनां धान्यवद्बहूनामद्भिः * प्रोक्षणमल्पानामद्भिः * प्रक्षालनेन शुद्धिः स्यात् ॥ ३ ॥ ० ॥ ११९ ॥

कौषेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः । श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥१२०

वाससां विशेषाणां * शुद्धिविशेषमाह च * कौषेयाविकेत्यादि ॥ १ ॥ १२० ॥ कोषकृतवाससामाविकानाञ्च * वाससामूषैः क्षारमृत्तिकाभिश्च * शुद्धिर्भवतीति पूर्व्वार्धयोजना । १ । कुतपानां मेषलोम * कृतानामासनानां * कम्बलादीनामरिष्टकैः * निम्बफलकैः शुद्धिर्भवेत् । २ । अंशुपट्टानां पट्टवस्त्राणां शुद्धिः * श्रीफलकल्कैर्भवति * क्षौमाणामतसीवल्कल * कृतवस्त्राणान्तु * श्वेतसर्षपकल्कैः शुद्धिः ॥ ३ ॥ ० ॥ १२० ॥

क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च । शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ ॥१२१॥

क्षौमेत्यादि ॥ १२१ ॥ शङ्खशृङ्गाणां क्षौमवच्च * गौरसर्षपकल्कैरेव * शुद्धिर्भवतीति । १ । शुद्धिज्ञानवता जनेन * अस्थिदन्तमयं यद्य * त्पात्रादिकं तस्य शुद्धिर्गोमूत्रेणोदकेन वा कार्या स्यात् ॥ २ ॥ ० ॥ १२० ॥

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव शुध्यति । मार्ज्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२२ ॥

प्रोक्षणादित्यादि । १२२ । तृणकाष्ठं पलालं धान्योज्झितं य * त्तृणं तच्च प्रोक्षणादद्भिः शुध्यति * मार्ज्जनोपाञ्जनैर्वेश्म शुध्यति ॥ १ । मृन्मयं स्थालीकलस * शरावादिकमशुचि * स्पर्शनेन दुष्टं पुनः * पाकेन दाहेन शुध्यति ॥ २ ॥ । ० । १२२ । तत्रापवादमाह । मद्यैरित्यादि ॥ १२३ ।

मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥१२३॥

मद्यादिभिः संस्पृष्टं मृन्मयं पात्रा * दिकं पुनःपाके * न न शुध्यतीति त्यजेत् ॥ १२३ ॥ ० ॥ मार्ज्जनेत्यादि । १२४ ।

सम्मार्ज्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः ॥ १२४ ॥

मार्ज्जनञ्चोपाञ्जनञ्च * जलैः सेकश्च कुद्दालादिभिर्मृदा * उल्लेखनञ्च गवां परिवासश्च * पञ्चभिरेतैर्भूमिः शुध्यति । १ । ० । १२४ ।०।

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

पचीतादि । १२५ । पचिणाजग्धं गवाघ्रातं यदवधूतं पादेनवा * यत्प्रचालितं अवक्षुतं यद्वाचोपरि चवं * करोतितद्वस्तुकेश * कीटे रुपदूषितं यच्च । १ । तस्मात्तस्योपरिक्षेप्तव्य मृदा * तत्तत्सर्व्वं शुद्ध्यतीति । २ । १२५ ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥१२६॥

यावदित्यादि । १२६ । अमेध्यद्रव्याक्ताद्द्रव्यात् * तदमेध्यद्रव्यकृतो * गन्धो लेपश्च नयावत् * दपैति तावत् द्रव्य * शुद्धिषु सर्वासु * वारि चादेयं समागदेयं । १ । ० । १२६ ० ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥१२७॥

त्रीणीत्यादि । १२७ ॥ देवा हि ब्राह्मणादीनां * त्रीणि वस्तूनि पवित्राण्यकल्पयन् * तत्रैकमदृष्टं यत्र * दृष्टं यदद्भिश्च निर्णिक्तं * तद्द्वितीयं पवित्रम् । १ । यच्च वाचा सद्भिः प्रशस्यते भद्रं * भद्रमिति प्रशंसा वाचा प्रोच्यते * तत्तृतीयं पवित्रम् ॥ २ । ० ॥ १२७ ॥

आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् । अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८॥

आपइत्यादि । १२८ । याश्च यावत्परिमिता * स्वपत्नुपीतास्वैतृष्ण्यं * गोरेकस्यानिवृत्तिर्भवति । १ । भूमिगतास्तावत्परिमिता अपि * ह्यापो भूमिगता अमेध्येन चेद् * व्याप्ताऽसतः स्वीयगन्धा * द्यन्विताः तदाताः शुद्धाः । २ ॥ ० ॥ १२८ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः १२९

नित्यमित्यादि ॥ १२९ ॥ कारुहस्तो नित्यं शुद्धः * स्तेन हस्तेन निर्मितं * माल्यादिकं तन्न दूषितं । १ । पण्ये हट्टादौ विक्रय * स्थाने यत्प्रसारितं * तन्नित्यं शुद्धं वर्त्तते । २ । ब्रह्मचारिगतं यच्च * भैक्ष्यं भिक्षालब्धमन्नादिकं तच्च * नित्यं मेध्यं पवित्रमि * ति शास्त्रस्थितिर्व्यवस्थेति ॥ ३ ॥ ० ॥ १२९ ॥ ० ॥

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने । प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥

नित्यमित्यादि ॥ १३० ॥ स्त्रीणां स्वीयानां परे प्राज्ञस्त्रीजन * मात्राणामास्यं नित्यं शुचिवर्त्तते * फलानां पातने शकुनेरास्यं शुचि ॥ १ ॥ प्रस्रवे गोः क्षीरस्य * दोहनार्थं वत्समुखे नस्रवात्वत्सोवनित्यं शुचि * वर्त्तते मुखे नम्ग * ग्रहणे श्वानित्यं शुचिः । २ । शङ्के नचोक्तं यत्तद् यथा * छववज्जं त्तु गोः शुद्ध मार्जारश्चाश्रमे शुचिः । शय्याभार्याशिशुर्वस्त्रं उपवीतं कमण्डलुः । आत्मनःकथितं शुद्धं नतत्तु परस्य तु । शुद्धाभर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारीरजस्वला । दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यतीदृति ॥ १३० ॥

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः॥१३१

श्वभिरित्यादि ॥ १३१ ॥ श्वभिर्हतस्य यन्मांसं * तत्शुचि इत्येवं मनुरब्रवीत् ॥ १ ॥ अन्यैश्च क्रव्याद्भिर्व्याघ्र*श्येनादिभिर्हतस्य * चण्डालाद्यैश्च व्याधादिभिर्हतस्य * तथा उपघातीनां च * तथा शुचि ॥ २ ॥ ० ॥ १३१ ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः। यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः॥१३२

ऊर्ध्वमित्यादि ॥ १३२ ॥ नाभेरूर्ध्वं यानि खानि * छिद्राणि तानि सर्वशो * मेध्यानि यानि नाभेरधः खानि तान्यमेध्यानि भवन्ति * देहाच्च्युता * मला अमेध्या भवन्तीति । ७ । १३२ ।

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः। रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥१३३॥

मक्षिकेत्यादि । १३३ । मक्षिकादीनि स्पर्शे * मेध्यानि भवन्ति * विप्रुषो वाक्कणा * वक्त्रोच्छ्वासनिर्गता दृग्बिन्दवः । १ । ० । १३३ ।

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत्। दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥१३४॥

विण्मूत्रोत्सर्गेत्यादि ।१३४। विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं * मितिविट्च मूत्रं च * ये मोत्सृजति तयोः शुद्ध्यर्थं यथावत् * प्रयोजनार्हं मृद्वारि * ब्राह्मणादिभिरादेयं । १ । तर्हि किं विण्मूत्रोत्सर्ग एव नान्य * देहमलशुद्ध्यर्थं मि* त्यत आह दैहिकानामित्यादि । २ । वक्ष्यमाणानां वसादीनां * दैहिकानां मलानां चापि * द्वादशसु शुद्धिषु * मृद्वार्यादेयं ब्राह्मणादिभिः । ३ । ० । १३४ । कान्वादश यद् * तानाह ।

वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट्घ्राणकर्णविट्। श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः॥१३५

वसेत्यादि । १ । ० । १३५ । घ्राणकर्णयोर्विट् घ्राणविट् कर्णविडिति * दूषिका नेत्रपिच्चिटम । १ । एषां द्वादशानां मलानां शुद्धिषु * मृद्वारिचादेयम * एवं व्याचष्टे कुल्लूकेन * वसाशुक्रासृङ्मज्जमूत्रविट् शुद्धिषु * मृद्वायुभयमादेयं * श्लेष्माश्रुवार्येव नान्यत् । २ । तदुक्तं बौधायनेन * आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु च षट्स्वद्भिः केवलाभिर्विशुध्यति । ३ । इति । १३५ । तत्र विण्मूत्रोत्सर्गे विशेषमाह * एकालिङ्ग इत्यादि । १ । १३६ ।

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश। उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥१३६॥

मूत्रमुत्सृजतः शौचार्थं * मेकां मृत्तिकां लिङ्गे दातव्याः * पुरीषं विसृजतः शौचार्थं गुदे * तिस्रो मृदो दातव्याः * वामे करे दश इति ॥१॥ येन करेण अन्यशौचाभावाय गुदशुद्धिं करोति * तस्मिन्नेव कस्मिन्नेव करे * दशवारान् मृदोऽभिमृशेत् देयाः ।२। उभयोः करयोर्मिलितयोः सप्त * वारान् मृदः * शौचमभीप्सता जनेन दातव्याः ।३।१३६ विस्तरेण पादयोश्च शौचविधानं * चतुर्थाध्याये मेव प्रसाधनं * मित्यस्मिन् वचने पूर्व्वं प्रदर्शितम् । ४ । ० । १३६ ।

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम् ॥१३७

एतच्छौचमित्यादि । १३७ । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । १३७ ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत्। वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्व्वदा ॥१३८॥

कृत्वेत्यादि । १३८ । मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा * कृत्वा गृहस्थादिः उक्त * विधिना शौचं विधाय * आचान्तः खानि यथोक्तं विधिनोपस्पृशेत् ।१। वेदमध्येष्यमाणः * पूर्व्वमाचान्तः खान्युप * स्पृशेदन्नमश्नन्नप्यारम्भे * भुक्त्वाचान्तः खानि स्पृशेदिति सर्व्वदा स्पृशेत् । २ । ० । १३८ । कथमाचामेदित्यत उच्यते * ।

त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्। शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रश्च सकृत् सकृत् ॥१३९

त्रिराचामेदित्यादि । १ । ० । १३९ । शारीरं शौचमिच्छन् हि * द्विजः पूर्व्वं ब्राह्मणादिना * तीर्थेनापस्त्रिराचामेत् । १ । ततो मुखमोष्ठौ द्विः प्रमृज्यात्ततः * खान्युपस्पृशेदित्यत्र च * मननविधानं प्रागुक्तं * स्त्री शूद्रश्च पूर्व्वमपः * सकृत्सकृदाचामेत् । २ । ० । १३९ । इदानीं शूद्राणां धर्म्ममाह * ।

शूद्राणां मासिकं कार्य्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम्। वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टञ्च भोजनम् ॥१४०

शूद्राणामित्यादि । १४० । शूद्राणामशौचे मासिकं वपनं * कार्य्यं न्यायवर्त्तिनां शूद्राणामिति * ब्राह्मणसेवा शुश्रूषा सेवनं धर्म्मार्थं । १ । इतरार्थं क्षत्रियसेवनं * धनार्थं वैश्यसेवनं * ये शूद्राः कुर्व्वन्ति तेषाम् * वैश्यवच्छौचकल्पश्च स्यात् । २ । पञ्चमे वर्णाशौचं * स्त्रीणां सूतिकाशौचञ्च * न मासाशौचमनयोः * मासाशौचं नवैश्यवत् * पक्षाशौचं द्विजोच्छिष्टं च भोजनं । ३ ।१४० ।

नोच्छिष्टं कुर्व्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं पतन्ति याः। न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥१४१

नोच्छिष्टमित्यादि । १४१ । मुखान्मुखान्निःसृता या * विप्रुषः अस्मादङ्गवक्रणाद् अङ्गे * पतन्ति ता विप्रुषस्तु * इदम् उच्छिष्टं न कुर्व्वते । १ । आस्यं गतानि श्मश्रूणि * नोच्छिष्टं कुर्व्वते दन्तान्त * र्दन्तमध्ये अधिष्ठितं च * तच्चोच्छिष्टं न कुरुते । २ । ० । १४१ ।

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान्। भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ १४२ ॥

स्पृशन्तीत्यादि ।१४२। आचामयतोजलसाद्यस्मात्*पतन्तो*ये जलसाबिन्दवःस्तौ*पादौपरानुवास्पृशन्ति । १ ।
तितास्ते बिन्दवस्तु भौमिकैः*जलबिन्दुभिःसमाज्ञेयाः*तैर्नरोनाप्रयतोभवेत् । २ । १४२ ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ १४३ ॥

उच्छिष्टेनेत्यादि । १४३ । द्रव्यहस्तोद्विजःकथञ्चनकेन*चिदुच्छिष्टेनजनेन*संस्पृष्टस्तद्द्रव्यं भूमौ* नि
धायतद्द्रव्यहस्तएवचान्तः एव*शुचितामियादिति । १ । ० । १४३ ।

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् । आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् १४४

वान्तोविरिक्त इत्यादि* । १४४ । वान्तोवाविरिक्तोवा* तदास्नात्वाघृतप्राशनमाचरेत् * इन्नंभुक्त्वाचामे
मैथुनिनःस्नानं*मैथुनंकृत्वास्नायादिति । १ । १४४ ।

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सः १४५

सुप्त्वेत्यादि । १४५ । द्विजःसुप्त्वाचक्षुत्वाच*भुक्त्वाचनिष्ठीव्यचानृतानिचोक्त्वा *पीत्वाचापोऽध्येष्यमाणश्च*प्र
वं प्रयतोपिसन्नाचामेदिति । १ । १४५ ।

एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च । उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥१४६॥

उपसंहरतिएषइत्यादि । १४६ । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ १४६ ।

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता । न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥१४७॥

बालयेत्यादि । १४७ । बालयायोषितापिवा* दानवक्रयादिस्वगृहेष्वपिस्वच्छन्दे *परच्छन्देऽपिनकिञ्चित्स्वातन्त्र्ये
कार्यं कर्त्तव्यं । १ । युवत्यायोषितावास्वातन्त्र्येण*भर्त्रादानक्रयास्वच्छन्देषु* परच्छन्देऽपिनकिञ्चित्कार्यं । २ ।
वृद्धयायोषितावास्वातन्त्र्येण * पुत्रादानक्रयास्वच्छन्दे वा * परच्छन्दे वानकिञ्चित् कार्यं कर्त्तव्यम् । ३ । १४७ ।

कस्या वशे तिष्ठेदित्यतआह*बाल्यइत्यादिश्लोकेन । १ । १४८ ।

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने । पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् १४८

पाणिग्राहस्यभर्त्तुरिति । १४८ ।

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः। एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥१

पित्रेत्यादि। १४९। बाला स्त्री पितृविरहं * मातृगेहे नेच्छेत्पितरं * विना मातरं वसितुं तत्। यौवने भर्त्रा सहात्मनो विरहं * नेच्छेद्भार्या कालातिः * आत्मनो विरहं नेच्छेत्। २। कलादिदुःखाद्विरहेण स्त्री * बाला वसतिस्वच्छा चोभे * पितृश्वशुरसम्बन्धे गर्ह्ये कुर्यात्। ३। बालेति गीयते यावत्षोडशवत्सरम्॥ ततः परन्तु तरुणी यावद्वाविंशतं व्रजेत्। ततः परं भवेद्वृद्धा यावत्पञ्चाशतं व्रजेत्। इत्यायुर्वेदेऽभिहितं। ४। १४९।

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया। सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥१५

सदेत्यादि। १५०। स्त्रिया सदा प्रहृष्टया * भाव्यं नतु विषण्णया * गृहकार्ये दक्षया भाव्यं * सुसंस्कृतोपस्करया * भाव्यमुपस्कराणाम्। १। यस्याश्च कटाहकुल्यादिक * उपकरणं भूयं * व्यये च अमुक्तहस्तया * न भाव्यं यथा शायया सदा भाव्यम॥ २॥ ०। ५०॥

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः। तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥१५

यस्मादित्यादि॥ ५१॥ एनां बालां पिता यस्मै * दद्यात्पितुरनुमतो * भ्राता वा नारीं वा यस्मै दद्यात्॥ १॥ जीवन्तं पतिं साध्वी * शुश्रूषेत संस्थितञ्च * मृतमपि पतिं न लङ्घयेत् पतिं * व्रतं वा भुक्त्वा वा कृतं * ब्रह्मचर्यं कुर्वन्त॥ अथवा सहचाता वा * म्रियेत विष्णुनाप्युक्तं * मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं * तदन्वारोहणं वेति॥ ३॥ अन्वारोहणं मरणाऽन्त * मरणञ्च सहार्थं च * पश्चादर्थं चानुशब्दो * विष्णुनाहि विवक्षितः। ४। पराशरेणाप्युक्तं * तिस्रः कोटी ऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे। तावत्कालं वसेत्स्वर्गं भर्त्तारं यानुगच्छति। ५। व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बलात्। एवमुद्धृत्य भर्त्तारं तेन सह मोदते। ६। इति। श्रूयते च महाभारते * माद्रवती पाण्डुना सह * ममार कुन्तिनाद्यस्य * कथाम हमन्न सह। ७। ब्रह्मचर्यं हि नारीणां * जातपुत्राणामपुत्राणां च स्वर्ग एवोक्तो न च नरकस्य सापत्या * स्वकारकमलमस्त कृपापि। ८। वक्ष्यते ऽन्यत्राध्याये च * मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः। इति॥ ९॥ १५१॥ तेन स्त्रीणां पत्यौ मृते * ब्रह्मचर्याचरणाच्छ्रेष्ठमेव * पत्या सह मरणञ्च * उमरणानुष्ठानं प्रोक्तमभयफलत्वात्। १०। मनुक्तोऽन्ते तोऽपतिगमनादिकं स्त्रीणां * तेत्यत आह मङ्गलार्थमित्यादि॥ १॥ १५२॥

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः। प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥१५

आसां नारीणां मङ्गलार्थं खलु * स्वस्त्ययनं विवाहेषु * पत्या सह समानत्व * कारणं पित्रादिभिरासां प्रदानं।१५

पतायप्रजापते*यज्ञःसप्तपदीगमनान्त*क्रियाप्रयुज्यते ।२ । तस्मान्नारीजीवतः*पत्युःशुश्रूषां कुर्यात्*मृते स्वर्गात् । १ । क्वचित्पुस्तके स्वाम्यकारणमिति * पाठोऽस्मात् तस्मिन् पाठे * प्रदाने न स्वामित्वं कन्या । पुनःप्रजापतियज्ञः*प्रयुज्यते इत्यत्र तु*वाच्यो भवतीतिनिर्णयः । यद्येवं व्याख्यायते*आसां मङ्गलार्थं *स्वकालमताःसगोत्रताःसपिण्डताःसहधर्माचरणतादिमङ्गलार्थं * प्रजापतेर्यज्ञःसप्तपदीगमनान्तं कर्मैषां प्रयुज्यते । वरस्य स्वाम्यकारणं पित्रादिभिरासां प्रदानं प्रयुज्यते इति तदा स्वामीति पाठो युक्तः स्यादिति । नारीणां ताभ्यां किं स्यादित्यत आह ।

ऋतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः। सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ १५३ ॥

अनृतावित्यादि । १ । १५३ । मन्त्रसंस्कारकृदिति*विवाहमन्त्रैर्योषितः*संस्कारकृत्त्वेन सह * कालादिगुणाधान कृत्पतिः । १ । अनृतौ च ऋतुकाले च हनिता * सुखस्य दाता परस्मिं * लोके च सुखस्य । २ । १५३ ।

विशीलःकामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः। उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥१५४॥

यस्मादाह विशील इत्यादि । १५४। यस्माद्योषित इह* लोके परलोके*सुखस्य दाता पतिस्तस्मात्*विशीलो वा स्ववृत्तो यथेष्टवृत्तो वा भोजनादिभिर्गुणैर्विर्जितो वा पतिः । १ । साध्व्या स्त्रिया सततं देववदुप*चर्यः सेवाभिः । २ । १५४ ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्। पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५॥

नास्तीत्यादि । १५५ । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । १५५ ।

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा। पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किञ्चिदप्रियम् ॥ १५६

पाणिग्राहस्येत्यादि । १५६ । पतिलोकमभीप्सन्ती*साध्वी स्त्री पाणिग्राहस्य*पत्युर्जीवतो वा मृतस्य वा किञ्चि* न वाचरेत् । १ । १५६ । ननु मृते पत्यौ कथं *देहं क्षपयेदित्यत*आह ।

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः। न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ १५७॥

काममित्यादि ।१।१५७। पत्यौ प्रेते साध्वी स्त्री कामम्*पुष्पफलादिभिः शुभैराहारैः*देहं क्षपयेत्कृशं कुर्यात् *क्वचित्पुनः । १ । परस्य पुरुषस्य नामापि कदाचिन्न*गृह्णीयादिति निश्चयः । २ । १५७ ।

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी। यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥१५८

आसीतेत्यादि। १५८। पत्यौ प्रेते स्त्री एकपत्नीनाम के:* पतिव्रताः साध्व्यस्ता चिन्तिताः* तासामुत्तम: धर्मः उत्तमं धर्मं ॥१॥ काङ्क्षन्ती आमरणात् तान्तामैथुनेच्छातो* नियतासिता। ब्रह्मचा कायवाङ्मनोभिर्मैथुनपरि* त्यागिनीसत्यासीदिति। १। १५८। नन्वपुत्रस्त्रीयदिपतिमृते न तदाः लोकः* स्यादित्याह।

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्। दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्॥

अनेकानीति। १। १५९। विप्राणां कुमारब्रह्मचारिणां* नैष्ठिकब्रह्मचारिणा* मनेकानि सहस्राणि सन्ततिं पुत्रादि* मकृत्वा दिवं गतानि। २। १५९।

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः॥

मृत इत्यादि। १६०। यथा ते कुमारब्रह्मचारिणः* कुलसन्ततिमकृत्वा* दिवं गतास्तथा साध्वी* स्त्री भर्तरि मृते* ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता। १। पुत्ररहितापुत्रापि स्वर्गं गच्छति* ततः स्वर्गकामा अपुत्रा स्त्री पुत्र* कामा स्वर्ग भ्रान्त:* पुत्रं न जनयित्वा। २। यावज्जीवं ब्रह्मचर्यं* व्यवतिष्ठेत् तेनैव* स्वर्गं गच्छेदिति भावः। ३। ब्रह्मचर्यं मनोवाक्काये* मैथुनवर्जनं मैथुन* मष्टाङ्गं स्मृतौक्तं। ४। ब्रह्मचर्यं सदारक्षेदष्टधा मैथुनात् स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च। एतन्मैथुन प्रवदन्ति मनीषिणः। न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न कर्त्तव्यं कदाचन। एतैः सर्व्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः १६०। ननु यदापत्यार्थमन्यं पुरुषं* विधवा स्त्री गच्छेत्तदा* किं स्यादित्यत आह*।

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते। सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते॥

अपत्यलोभादित्यादि। १। १६१। या तु विधवा स्त्री पुत्रा*द्यपत्यलोभाद्भर्तार* मतिक्रम्य परपुरुषं प्रवर्त्तते* इह लोके सा* निन्दामवाप्नोति* परलोके पति* लोकाच्च हीयते*। २। १६१। कस्मादित्यत आह।

नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे। न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते॥१

नान्योत्पन्नेत्यादि। १। १६२। साध्वीनां स्त्रीणामिह लोके परपुरुषोत्पन्ना* प्रजा विना नियोगं न* न चान्यपरिग्रहोऽन्यकृत* विवाहानां साध्वीनामन्यपरिग्रहोऽस्ति। १। कस्मात् साध्वीनां नारीणां द्वितीयो क्वचित्* शास्त्रे पुनर्भर्त्ता नोपदिश्यते। २। यानन साध्वीनसा द्वितीयः* पतिरुपदिश्यते सा* पुनर्भूरभि १। २। १६२। नन्वयाकन्यापित्रादिना* वाग्दानादिभिर्वराय* वरायदत्तानसत* परीगमनात् क्रियासंस्कृता भ तस्याश्च मृताया वराय वराय* किं पुनर्दानं भवेत्* दानं चकिं कार्य्यमित्यत* आह।

पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते। निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥१६३॥

पतिं हित्वेत्यादि।२।१६२। अपकृष्टं स्वं पतिं कृतसंस्कार* मकृतसंस्कारं वाया*नारी हित्वोत्कृष्टं पतिं निषेवते तस्य तु र्नरस्यासि*याकमालोकेनिन्द्यैव*भवेत्परपूर्व्वेतिच*लोके सकलैरुच्यते।२। याय तु न चोक्तं*अकृतपुनरीयते कन्याहरंस्ता चौरदण्डभाक्। दत्तामपिहरेत्पूर्व्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्। इति।३। बहुपूर्व्वं यावागादिभिर्दत्तासा*पौनर्भवपुरुषस्य*विवाहार्हानवपृच्छसा*परपूर्व्वत्वात्कथं तर्हि।४। श्रेयांश्चेद्वर आव्रजे*दितिवचनं सङ्गच्छते* कात्यायनेनाप्यभिहितम्।५। सप्तपौनर्भवाः कन्यावर्ज्जनीयाः कुलाधमाः॥ वाचादत्ता मनोदत्ताकृतकौतुकमङ्गला।६। उदकस्पर्शिनीयाच याचपाणिगृहीतिका। अग्निं परिगतायाच पुनर्भूप्रसवायया।७। इति उच्यते पूर्व्वाद्वराच्छ्रेष्ठ यं तु कामा*मोहात्प्रमादाद्दाराग अन्तु*।८। इति।१६३।

व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम्। सृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते॥१६४॥

व्यभिचारात्त्वित्यादि।१६४। यास्त्रीतमपकृष्टं पतिं *हित्वोत्कृष्टं पतिं निषेवते सा * भर्त्तुर्व्यभिचारा त्स्लोके त्वस्मिन्निन्द्यतां प्राप्नोति।१। परत्रलोके सृगाल*योनिं प्राप्नोति पापज*रोगैश्च तथापीड्यते।१६४

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता। सा भर्त्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते॥१६५॥

पतिं येत्यादि।१६५। यावागादिदत्तावोढावापतिं*नाभिचरतिमनोवा*ग्देहसंयतापतिं * सेवते साभर्त्तृलोक माप्नोत्येव।१। सद्भिर्जनैःसालोकेऽस्मिन् * साध्वीतिच * सदोच्यते।२।१०।१६५। अथव्यासेनस्त्रीधर्म्मो * यथोक्तस्तादृशमया * विस्तारार्थं प्रदर्श्यते।१। यथा। कृतदारोऽग्निपत्नीभ्यां कृतवेश्मान्वहं वसेत्। स्वकृतं वित्तमासाद्यैतानाग्निं नहापयेत्।२। स्मार्त्तं वैवाहिके वह्नौ श्रौतं वैतानिकाग्निषु। कर्म्मकुर्य्यात् प्रतिदिनं विधिवत् प्रीतिपूर्व्वकम्।२। समाग धर्म्मार्थकामे वुद्ध्यतिभार्यामदर्निशम्। *एकचित्ततयाभाव्यं समानव्रतवृत्तितः।४। नप्रयुङ्क्ते स्त्रीणां त्रिवर्गं विधिसाधनम्। भावतोह्यति रेखा इतिशास्त्रविधिःपरः।५। पत्युःपूर्व्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधायच। उत्थाप्यशयनादीनिकृत्वावेश्मविशोधनम्।६। मार्ज्जनैर्लेपनैःप्राप्यासाग्निशालां स्वमङ्गणम्। शोधयेदग्निकार्य्याणिस्निग्धान्युष्णेनवारिणा।७। प्रक्षाल्य तिष्ठेत्स्थानेषु यथास्थानं प्रकल्पयेत्। द्वन्द्वपात्राणितथान्यानिनकदाचिद्वियोजयेत्।८। शोधयित्वाथपात्राणि पूरयित्वाधारयेत्। महानसस्यपात्राणिवहिः प्रक्षाल्यसर्व्वथा।९। मृद्भिश्चशोधयेच्चुल्लीं तत्राग्निं विन्यसेत्ततः। स्मृत्वानियोगपात्राणिरसांश्च द्रविणानिच॥१०॥ कृतपूर्व्वाह्णकार्य्याचस्वगुरूनभिवादयेत्। ताभ्यां भर्त्तृपितृभ्यां वाभ्रातृमातुलवान्धवैः।११। वस्त्रालङ्काररत्नानिप्रदत्तानि वधारयेत्।" मनोवाक्कर्म्मभिः

आसीतेत्यादि । १५८ । पत्नीप्रति स्त्रीएकपत्नीनामेकः पतिर्यस्याः साध्वीनां नियमः तासामुत्तमसाध्वी धर्मस्तमनुत्तमं धर्मं ।१। काङ्क्षन्ती आमरणात् तामेव गच्छती निरताचरिता । ब्रह्मकायवाङ्मनोभिर्मैथुनपरि त्यागिनी आसीदिति । १ । १५८ । मन्त्रपुत्रस्त्रीयदि पतिर्म्रियेत तदा लोकः स्यादित्याह ।

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥

अनेकानीति । १ । १५९ । विप्राणां कुमारब्रह्मचारिणां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां अनेकानि सहस्राणि सन्ततिं पुत्रादि मकृत्वा दिवं गतानि । २ । १५९ ।

मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

मृते इत्यादि । १६० । यथा ते कुमारब्रह्मचारिणः कुलसन्ततिमकृत्वा दिवं गतास्तथा साध्वी स्त्री भर्त्तरि मृते ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । १ । पुत्ररहितापुत्रापि स्वर्गं गच्छति ततः स्वर्गकामा अपुत्रा स्त्री पुत्रकामा स्वर्गं ... पुत्रं न जनयित्वा । २ । यावज्जीवं ब्रह्मचर्यं व्यवतिष्ठेत नैव स्वर्गं गच्छेदिति नियम । ३ । ब्रह्मचर्यं मनोवाक्काये मैथुनवर्जनं मैथुन ... अष्टाङ्गमुक्तं । ४ । ब्रह्मचर्यं सदारत्वे दृष्टधामैथुनात् स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न कर्त्तव्यं कदाचन । एतैः सर्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः । १६० । ननु यद्यपत्यार्थमन्यं पुरुषं विधवा स्त्री गच्छेत्तदा किं स्यादित्यत आह ।

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते । सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥

अपत्यलोभादित्यादि । १ । १६१ । या विधवा स्त्री पुत्रापत्यलोभात् भर्त्तारमतिक्रम्य परपुरुषं सेवते इहलोके सा निन्दामवाप्नोति परलोके पतिलोकाच्च हीयते । २ । १६१ । कस्मादित्यत आह ।

नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे । न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते ॥

नान्योत्पन्नेत्यादि । १ । १६२ । साध्वीनां स्त्रीणामिह लोके अन्योत्पन्ना प्रजा विना नियोगं न नचान्यपरिग्रहोऽनाकृतविवाहानां साध्वीनामन्यपरिग्रहोऽस्ति । १ । कस्मात् साध्वीनां नारीणां द्वितीयो क्वचित् शास्त्रे पुनर्भर्त्ता नोपदिश्यते । २ । यावत्साध्वीत्वं तावत् द्वितीयः पतिर्नोपदिश्यते सा पुनर्भूरभिधेया । ३ । १६२ । ननु या कन्या पित्रादिना वाग्दानादिभिर्वराय वराय दत्ता असत्पतिगमनात् क्रियासंस्कृता अवस्थिता ... वराय किं पुनर्दानमर्हति न वा किं स्यादित्यत आह ।

पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते । निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

पतिं हित्वेत्यादि । २ । १६३ । अपकृष्टं स्वं पतिं कृतसंस्कारं * मकृतसंस्कारं वा या * नारी हित्वोत्कृष्टं पतिं निषेवते तमहं तूत्कृष्टोऽस्मि * सा कन्या लोके निन्द्यैव * भवेत् परपूर्वेति च * लोके सकलैरुच्यते । २। [illegible] ... ोक्तं * यक्तृपतीयते कन्या हरं स्तां चौरदण्डभाक् । दत्तामपि हरेत् पूर्व्वां ... यां चेद्वरमान्नजेत् । इति । ३ । ... परपूर्व्वं यावागादिभिर्दत्ता सा * पौनर्भवपुत्रवत्सा * विवाहार्हा न वधे छत्वा * परपूर्व्वं त्वात्कथं तर्हि । ४ । ... यां चेद्वरमाप्रजे * इतिवचनं सङ्गच्छते * व्यासापि महाभिहितम् । ५ । सप्तपौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः ॥ वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । ६ । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूः प्रभवा च या । ७ । इति उच्यते पूर्व्वां हराच्छ्रेष्ठ तु कामा * मोहात्प्रमादाद्यागच्छेत् * । ८ । इति । १६३ ।

व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् । शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

व्यभिचारात्त्वित्यादि । १६४ । या स्त्रीतमपकृष्टं पतिं * हित्वोत्कृष्टं पतिं निषेवते सा * भर्त्तुर्व्यभिचारा[ल्लो]के त्वस्मिन्निन्द्यतां प्राप्नोति । १ । परलोके शृगाल * योनिं प्राप्नोति पापज * रोगैश्च तथा पीड्यते । १६४

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ १६५ ॥

पतिं येत्यादि । १६५ । या वामादिदत्ता वोढा वा पतिं * नाभिचरति मनोवा * ग्देहसंयता च पतिं * सेवते सा भर्तृलोकमाप्नोत्येव । १ । सद्भिर्जनैः सा लोकेऽस्मिन् * साध्वीति च * सदोच्यते । १ । ० । १६५ । अथ व्यासेनस्त्रीधर्म्मो * यथोक्तस्तदिह मया * विस्तारार्थं प्रदर्श्यते । १ । यथा । कृतदारोऽग्निपत्नीभ्यां कृतवेश्मान्वह वसेत् । स्वकृतं वित्तमासाद्य वैतानाग्निं न हापयेत् । २ । स्मार्त्तं वैवाहिके वह्नौ श्रौतं वैतानिकाग्निषु । कर्म्म कुर्य्यात् प्रतिदिनं विधिवत् प्रीतिपूर्व्वकम् । ३ । सम्यग्धर्म्मार्थकामेषु दम्पतिभ्यामहर्निशम् । एकचित्ततया भाव्यं समानव्रतवृत्तितः । ४ । मध्यगिः स्यात् स्त्रीणां त्रिवर्गं विधिसाधनम् । भावतो ह्याति [illegible] इति शास्त्रविधिः परः । ५ । पत्युः पूर्व्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च । उत्थाप्य शयनादीनि कृत्वा वेश्मविशोधनम् । ६ । मार्ज्जनैर्लेपनैः प्राप्य अग्निशालां स्वमङ्गणम् । शोधयेदग्निकार्य्याणि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा । ७ । प्रक्षाल्यैतानि तैः [illegible] प्रकल्पयेत् । द्वन्द्वपात्राणि सर्व्वाणि न कदाचिद्वियोजयेत् । ८ । शोधयित्वा तु पात्राणि पूरयित्वा तु धारयेत् । महानसस्य पात्राणि बहिः प्रक्षाल्य सर्व्वथा । ९ । मृद्भिश्च शोधयेच्चुल्लीं तत्राग्निं विन्यसेत्ततः । स्मृत्वा नियोगपात्राणि रसांश्च द्रविणानि च ॥ १० ॥ कृतपूर्व्वाह्णकार्य्या च स्वगुरूनभिवादयेत् । ताभ्यां भर्त्तृपितृभ्यां वा भ्रातृमातुलबान्धवैः । ११ । वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तानि विधारयेत् । मनोवाक्कर्म्मभि

यथापतिहृदावर्त्तिनी ॥१२॥ छायेवानुगता स्वच्छा सखीव हितकर्म्मसु । दासीवादिष्टकार्य्येषु भार्य्या भर्त्तुः सदा भवेत् ॥१३॥ ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य तत् । वैश्वदेवकृतैरन्नैर्भोजनीयांश्च भोजयेत् ॥१४॥ पतिञ्चैतदनुज्ञाता शिष्टमन्नाद्यमात्मना । भुक्त्वा नयेदहःशेषमायव्ययविचिन्तया ॥१५॥ पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च । कृतान्नसाधना साध्वी सभृत्यं भोजयेत् पतिम् ॥१६॥ नातितृप्ता स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय च । आस्तीर्य्य साधु शयनं ततः परिचरेत् पतिम् ॥१७॥ सुप्ते पत्यौ तदभ्याशे स्वपेत्तद्गतमानसा । अनग्ना चाप्रमत्ता च निष्कामा च जितेन्द्रिया ॥१८॥ नोच्चैर्वदेन्न परुषं न बहून् पत्युरप्रियम् । न केनचिद्विवदेच्चाप्रलापविलापिनी ॥१९॥ न चातिव्ययशीला स्यान्न धर्म्मार्थविरोधिनी । प्रमादोन्मादरोषेर्ष्यावञ्चनञ्चातिमानिताम् ॥२०॥ पैशुन्यहिंसाविद्वेषमोहाहङ्कारधूर्त्तताः । नास्तिक्यसाहसस्तेयदम्भान् साध्वी विवर्जयेत् ॥२१॥ एवं परिचरन्ती सा पतिं परमदैवतम् । यशः शमिह यात्येव परत्र च सलोकताम् ॥२२॥ योषितो नित्यकर्म्मोक्तं नैमित्तिकमथोच्यते । रजोदर्शनतो दोषात् सर्व्वमेव परित्यजेत् ॥२३॥ सर्व्वैरलक्षिता शीघ्रं लज्जितान्तर्गृहे वसेत् । एकाम्बरावृता दीना स्नानालङ्कारवर्जिता ॥२४॥ मौनिन्यधोमुखी चक्षुःपाणिपद्भिरचञ्चला । अश्नीयात् केवलं भक्तं नक्तं मृन्मयभाजने ॥२५॥ स्वपेद्भूमावप्रमत्ता क्षिपेदेवमहस्त्रयम् । स्नायीत च त्रिरात्रान्ते सचेलमुदिते रवौ ॥२६॥ विलोक्य भर्त्तुर्वदनं शुद्धा भवति धर्म्मतः । कृतशौचा पुनः कर्म्म पूर्व्ववच्च समाचरेत् ॥२७॥ रजोदर्शनतो याः स्यू रात्रयः षोडशार्त्तवाः । ततः पुंबीजमक्लिष्टं शुद्धे क्षेत्रे प्ररोहति ॥२८॥ चतस्रश्चादिमा रात्रीः पर्व्ववच्च विवर्जयेत् । गच्छेद्युग्मासु रात्रीषु पौष्णपित्र्यर्क्षराक्षसाः ॥२९॥ प्रच्छादितादित्यपथे पुमान् गच्छेत् स्वयोषितम् । क्षामालङ्कृदवाप्नोति पुत्रं पूजितलक्षणम् ॥३०॥ ऋतुकालेऽभिगामी वै ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थितः । गच्छन्नपि यथाकामं न दुष्टः स्यादनन्यकृत् ॥३१॥ भ्रूणहत्यामवाप्नोति ऋतौ भार्य्यापराङ्मुखः । सा त्ववाप्य ततो गर्भं त्याज्या भवति पापिनी ॥३२॥ महापातकदुष्टा च पतिगर्भविनाशिनी । आशुद्धेः संयमाद्दूरं स्थिताया महचिन्तया ॥३३॥ व्यभिचारेण दुष्टाया पतिसन्दर्शनादृते । धिक्कृतायामवाच्यायामन्यत्र वासयेत्तु ताम् ॥३४॥ पुनस्तामार्त्तवस्नातां पूर्व्ववद्व्यवहारयेत् ॥ धूर्त्तां च धर्म्मकामघ्नीमपुत्रां दीर्घरोगिणीम् ॥३५॥ सुदुष्टां व्यसनासक्तामहितामधिवेदयेत् । अधिविन्नामपि विभुः स्त्रीणां तु समतां नयेत् ॥३६॥ सहचारिणीं पत्नीं त्यक्त्वा पतति धर्म्मतः । महापातकदुष्टोऽपि स प्रतीक्ष्यस्तया पतिः ॥३७॥ विवर्णदीनवदना देहसंस्कारवर्जिता । पतिव्रता निराहारा शोष्यते प्रोषिते पतौ ॥३८॥ मृतं भर्त्तारमादाय ब्राह्मणी वह्निमाविशेत् । जीवन्ती चेत्त्यक्तकेशा तपसा शोषयेद्वपुः ॥३९॥ सर्व्वावस्थासु नारीणां न युक्तं स्यादरक्षणम् । तदेवानुक्रमात् कार्य्यं पितृभर्त्तृसुतादिभिः ॥४०॥ जाताः सुरक्षिताया ये पुत्रपौत्रप्रपौत्रकाः । ते यजन्ति पितॄन्, यज्ञैर्मोक्षप्राप्तिमहोदयैः ॥४१॥ मृतां तामग्निहोत्रेण दाहयेद्विधिपूर्व्वकम् । दाहयित्वाऽविलम्बेन भार्य्याग्निं व्रजेद्बुधः ॥४२॥

॥४२॥ इति व्यासोक्तस्त्रीधर्म्मः । अथ दक्षोक्तं यथा । सा भार्य्या या वहेदग्निं सा भार्य्या या पतिव्रता । सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या प्रजावती ॥१॥ लालनीया सदा भार्य्या ताडनीया तथैव च । लालिता ताडिता चैव स्त्री श्रीर्भवति नान्यथा ॥२॥ इति दक्षसंहितायामप्युक्तं * पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि छन्दोऽनुवर्त्तिनी । गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्य्या वशानुगा ॥१॥ तया धर्म्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते । प्राकाम्ये वर्त्तमाना त्वेषा

नवनिवारिता। अनुज्ञाताभवेत्पश्चाद्यथावाधिकपेक्षितः। २। अनुकूलानवाग्दुष्टादक्षासाध्वीप्रियंवदा। आत्मगुप्तास्वामिभक्ता देवता सामानुषी। ३। अनुकूलकलत्रोयस्तस्य स्वर्गइहैवहि। प्रतिकूलकलत्रस्य नरकं नात्रसंशयः॥ ४॥ स्वर्गेपिदुर्लभंह्येतदनुरागःपरस्परम्॥ रक्तएकोविरक्तोऽन्यस्तस्मात्कष्टतरं नुकिम्। ५। गृहवासःसुखार्थायपत्नीमूलंगृहेसुखम्। सापत्नीयाविनीतासायाचित्तज्ञावशवर्तिनी। ६। दुःखाय न्यासदाखिन्नाचित्तभेदःपरस्परम्। प्रतिकूलकलत्रस्यद्विदारस्यविशेषतः। ७। योषित् सर्वा जलौकेवभूषणाच्छादनाशनैः। सुभृताऽपिकृतानित्यं पुरुषंह्यपकर्षति। ८। जलौकारक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी। इतरासधनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम्। ९। सशङ्काबालभावेतु यौवनेविमुखीभवेत्। तृणवन्मन्यते पश्चाद्वृद्धभावेस्वकंपतिम्। १०। अनुकूलानवाग्दुष्टादक्षासाध्वीपतिव्रता। एभिरेवगुणैर्युक्ताश्रीरेवस्त्री नसंशयः ११। याहृष्टमानसानित्यंस्थानमानविचक्षणा। भर्तुःप्रीतिकरीनित्यंसाभार्याह्यितराजरा। १२। शिष्यो भार्याशिशुर्भ्रातापुत्रोदासःसमाश्रितः। यस्यैतानिविनीतानि तस्यलोकेहिगौरवम्। १३। प्रथमाधर्मपत्नीच द्वितीयारतिवर्द्धिनी। दृष्टमेवफलं तत्रनादृष्टमुपजायते। १५। धर्मपत्नीसमाख्याता निर्दोषायदिसाभवेत्। दोषेसतिनदोषःस्यादन्याभार्यागुणान्विता। १६। अदुष्टाऽपतिताभार्यायौवनेयःपरित्यजेत्। सजीवनान्तेस्त्रीत्वञ्चवन्ध्यात्वञ्चसमाप्नुयात्। १७। दरिद्रंव्याधितञ्चैवभर्त्तारंयावमन्यते। शुनीगृध्रीचमकरी जायतेसापुनःपुनः। १८। मृतेभर्त्तरियानारीसमारोहेद्धुताशनम्। साभवेत्तुशुभाचारास्वर्गलोकेमहीयते। १९। ०। व्यालग्राहीयथाव्यालंबलादुद्धरतेबिलात्। तथासापतिमुद्धृत्यतेनैवसहमोदते। २०। चाण्डालप्रत्यवसितपरिव्राजकतापसाः। तेभ्योजातानपत्यानिचाण्डालैःसहवासयेत्। २१। इतिदक्षोक्तस्त्रीधर्मः॥ २१॥ १५५०॥ अथैवंवृत्तेनवर्त्तमानायाःफलमाहानेनेत्यादि॥ १।०। १६६।

अनेननारीवृत्तेनमनोवाग्देहसंयता। इहाग्र्यांकीर्त्तिमाप्नोतिपतिलोकंपरत्रच॥ १६६॥

अनेनोक्तरूपेण*वृत्तेनवर्त्तमानैव*मनोवाग्देहसंयता*नारीखल्विहलोकेऽग्र्यां*कीर्त्तिमाप्नोतिपरत्र*लोकेचपतिलोकमेति॥ १॥ ०॥ १५६॥ नन्वपतीप्रेतेसत्येवंवृत्तेन* पत्नीवर्त्ततपत्न्यान्तु*तस्यांप्रेतायां पतिश्च* केनवृत्तेनवर्त्तेत * तत्राहैवमित्यादि॥ १॥ ०॥ १६७॥

एवंवृत्तांसवर्णांस्त्रींद्विजातिःपूर्वमारिणीम्। दाहयेदग्निहोत्रेणयज्ञपात्रैश्चधर्मवित्॥ १६७

एवंउक्तरूपवृत्तेनवृत्तान्तु*मन्वादिविवाहेनसवर्णांस्त्रींपत्नीं*पूर्वमारिणीं स्वस्मात्पूर्वंमृतां। १। धर्मवित् द्विजातिरेव*पत्नीकोऽनेकपत्नीको*वाग्निहोत्रेणाग्निनायज्ञपात्रैश्च*स्रुक्स्रुवादिभिःसहैव* यथाविधिदाहय

येत्। इति। १६७। नत्वमेवं दाहयित्वा * अग्निरग्निभिः साध्वीं वर्ण * तेनातमाहभार्यायाः ताराहि ॥ १ ॥ १६८ ॥

भार्यायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि। पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च॥१६

यथाविधिनाग्निहोत्रेण*यज्ञपात्रैश्च सहवैदिकाग्नीन्* विनाव्याहृतिकमन्त्रौ*पूर्व्वमारिण्यै भार्य्यायाः*अन्त्यकर्म्मणिदत्त्वा।१। तदग्निहीनः सन्नशौचान्तादिने * तस्याश्चाद्धश्राद्धं कृत्वा*परदीने ऽथवापरदिनमारभ्य*द्वादशदिवसेषु * ॥२॥ द्वादशमासिकानि वा * तद्दिने ऽथवापरदिने*सपिण्डीकरणं कृत्वाग्नि * पत्नीहीनः दारक्रियां कुर्य्यात् ।३। भार्य्यां त्यक्त्वाल्पसङ्कोचः*सन्प्रनरग्नेराधानं*कुर्य्यात् यस्तु नैकपत्नीकः* सवर्त्तमानयान्यया सहाग्ने*राधानं पुनः कुर्य्यादिति ॥ ४ ॥ प्रमादोऽनुप्रीतस्याग्निभिर्दाहये * दितिवाचष्टे तद्यत् * तायमोक्तदर्शनात् ।५। तद्यथा ॥ मृतायामपिभार्य्यायां वैदिकाग्निं नहि त्यजेत्। उपाधिनापितत्कर्म्मयावज्जीवं समापयेत् ।६।रामोपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां पत्नीं यशस्विनीम्। ईजे यज्ञैर्वहुविधैःसह भ्रातृभिरच्युतः।७। इति ॥ इदं यत्प्रोक्तं तद्यथा*अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः। आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः॥१॥ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये चरतस्तु यः। नासौ तत्फलमाप्नोति कुर्व्वाणोऽपाश्रमाच्च्युतः ।२। इति। नन्वनृजिस्त्वामिदं पूर्व्वमुक्तं*सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्तादारकर्म्मणि। कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः क्रमशोवराः ॥ २ ॥ इति जन्मनोऽमन्त्रं विवाहतश्च*सवर्णा ज्येष्ठा पुत्र*भार्य्या तज्ज्येष्ठया सह* धर्म्मकर्म्माणि कुर्व्वीत।१॥तदभावे सवर्णया कनिष्ठया*पत्न्या स्त्रीत्वा धर्म्मकर्म्माणि कुर्य्यात्*तदभावे कामतस्तु*विवाहे प्रवृत्तानां ।२ क्रमशोऽनन्तरोक्ता* शूद्राभार्य्यापि वैश्याया वैश्यापत्नीवरा * वैश्यापत्न्यापि क्षत्रियाक्षत्रियापत्नीवरा*तदपि क्षत्रिया ब्राह्मणपत्नीवराभवतीति ।३। एवं क्षत्रियस्य वैश्या*कन्यापत्नी* वरा तद * पि क्षत्रिया क्षत्रिय * कन्यापत्नीवराभवे ॥४॥ इत्येवं भवज्ज्येष्ठायै*भार्य्यायै प्रेतायै यज्ञ*पात्रादिसहिताग्निहोत्राग्निदान* विधाने न विप्रयते ज्येष्ठायामेवाग्निरिति।५। उक्तं हि कात्यायनेन* एवं वृत्ता * मिति श्लोकादनन्तरं ॥ ६ ॥ द्वितीयाञ्चैव यः पत्नीं दहेद्वैतानिकाग्निभिः। जीवन्त्यां प्रथमायान्तु ब्रह्मघ्नेन समो हि सः ।७। मृतायान्तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत्। ब्रह्मोज्झं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजेत् ।८। इति चेत्तदाविष्णुनोक्तं * सवर्णबहुभार्य्यस्य*विद्यमानायां ज्येष्ठया*सहधर्म्मकार्य्यं कुर्य्यात् ।९। मिश्रास्वकनिष्ठयापि समान*वर्णया ऽसमानवर्णाभावे त्व*नन्तरया वापदि च*नत्वेव द्विजः शूद्रया ।१०। इत्यापदि ज्येष्ठायाए वाग्निना*सवर्णयाकनिष्ठया* ऽनन्तरयावा सहधर्म्मकार्य्य*करणं कथं उपपद्यते इति ।११। तत्रोच्यते यथैकस्याः*सपत्न्याः पुत्रेण सर्व्वाः* पुत्रवत्यः तास्तथैकस्या अग्निना*सर्व्वाः सपत्न्यः साग्नयो भवन्तीति ।१२ ।१६८ ।

अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न हापयेत्। द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्॥ १६९॥

अनेनेत्यादि। १६९। अनेनोक्तेन विधिना * नित्यं पञ्चयज्ञान् न हापयेदेवमेव * द्वितीयमायुषो भागं * कृतदारः सन् धर्मेण * यावद् गृहे वसेदिति। १। १६९।

॥ * * ॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां शौचादिविधिः पञ्चमोऽध्यायः॥ * * ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां। श्रीवैद्य गङ्गाधर कविराज कृतायां प्रमादभञ्जन्यां पञ्चमाध्यायस्य प्रमादभञ्जनीव्याख्या पञ्चमाध्यायः ।*।५।*।*।

गृहाश्रमधर्ममुक्त्वा* तृतीयाश्रमधर्मं वक्तुं षष्ठ*अध्यायमारभते एवं *गृहाश्रमे स्थित्वेत्यादि ।१।०।१।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः। वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः॥ १॥

स्नातको द्विजः खलु द्विस्तु न ब्रह्म*चर्यं स्नात्वा समावृत्तो ब्राह्मणादि*रेव तत्प्रकारेण। १। * विधिवद्गृहाश्रमे स्थित्वा *नियतो विजितेन्द्रियः * सन् यथावद्वने वसेत्। २।०।१।१।०। ननु कति पर्यन्तं यावद्वने वसे* दित्यत आह गृहस्थ * स्तु यदा पश्येदित्यादि। १।०।२।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्॥ २॥

गृहस्थो द्विजो यदा तु * खल्वात्मनो वलीपलितं पश्येत् *तदारण्यं समाश्रयेत्। १। अपत्यस्य चापत्यं पौत्रं पश्ये* दात्मनो वलीपलितं* पश्यन्नपत्यापत्यं तदा*रण्यं समाश्रयेदि*त्यायुषस्तृतीये भागे आश्रयेत् ।२।०। कथं वसेदित्यत आह सन्त्यज्येत्यादि* ।१।२।

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्। पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा॥ ३॥

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य* भार्यया चेच्छुयाति तया सहैव वा पत्नी * आहारं सर्वं परि * च्छदं सन्त्यज्य वनं गच्छे दिति।१।२।०। नन्वग्निहोत्रादिकं किं *पुत्रेषु निक्षिप्य वनं गच्छेदि*त्यत आह अग्नीत्यादि।१।०।४।

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम्। ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः॥४॥

अग्निहोत्रं विना चाग्निं * गृह्यं चाग्निपरिच्छदं * सृक्स्रुवादिकं * समादाय ग्रामादरण्यं * निःसृत्य नियतेन्द्रियः सन् वसेत्। १। ०। ४। तत्र यत्कर्त्तव्यं * तदाह मुन्यन्नैरित्यादि। १। ०। ५।

मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा। एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम्॥५॥

विविधैर्मुन्यन्नैः * नीवारादिभिः * शाकादिभिर्वा विधिपूर्वकं तान् * पञ्चाग्निहोत्रादीन्महायज्ञान् नित्यान् निर्वपेत्। १। ०। ५।

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा। जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च॥६॥

वसीतेत्यादि। ०। ६। चर्म * वसीत * पविदधीत * चीरं वसीत। १। सायं प्रातः स्नायात् * नित्यं जटाश्च बिभृयात् * श्मश्रु लोमनखानि च बिभृयात्। २। ०। ६।

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः। अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान्॥७॥

यद्भक्ष्यमित्यादि। ७। आत्मनो भक्ष्यं यत् * मूलफलं * ततो बलिं भिक्षां च शक्तितो दद्यात्। १। आश्रमागतानपरान् * अम्मूलफलभिक्षाभिः शक्तित एवार्चयेत्। २। ७।

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः। दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः॥८॥

स्वाध्याय इत्यादि। ८। स्वाध्याये वेदाध्ययने * नित्ययुक्तः स्याद्दान्तः * इन्द्रियनिग्रहवान् स्यात्। १। मैत्रः * समाहितः समाधिमान् * नित्यं दाता भवति भवेत् * अनादाता * कुतोऽपि किञ्चिन्न गृह्णीयात् * सर्वभूतानुकम्पकः स्यात्। २। ०। ८।

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि। दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं च योगतः॥९॥

वैतानिकमित्यादि। ९। वैतानिकमग्निहोत्रं * योगतो दर्शयागं च * पौर्णमासयागं पर्व अस्कन्दयन् * यथाविधि जुहुयात्। १। ०। ९।

ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्। उत्तरायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च॥१०॥

ऋक्षेष्ट्येत्यादि। १०। नक्षत्रेष्टिं * आग्रयणं * चातुर्मास्यानि च * उत्तरायणं क्रमशो दाक्षस्यायनं च आहरेत्। १। ०। १०।

वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्व्वपेत् पृथक् ॥११॥

वासन्तेत्यादि । ११ । स्वयमाहृतैर्मेध्यैर्वासन्तैः * शारदैश्च मुन्यन्नैर्निष्पन्नान् * पुरोडाशांश्चरूंश्चैव * विधिवत् पृथक् निर्व्वपेत् । १ । ० । ११ ।

देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयं कृतम् ॥१२॥

देवतेत्यादि । १२ । तद्वन्यं वासन्तं शारदञ्च * मेध्यतरं हविर्देवताभ्यो * हुत्वा शेषमात्मनि च * भार्यायाञ्च युञ्जीतेति । १ । लवणञ्च तत्रत्यदेशं * तदपि स्वयं कृतमुप * युञ्जीत न परकृतम् । २ । ० । १२ । ० ।

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् ॥१३॥

स्थलजेत्यादि । १३ । स्थलजानि चौदकानि च शाकानि * मेध्यवृक्षोद्भवानि च * पुष्पमूलफलान्यद्यात् * फलसम्भवांश्च स्नेहांश्च * तैलादीनद्यान्न घृतादीन् । १ । ० । १३ । ० ।

वर्ज्जयेन्मधु मांसञ्च भौमानि करकाणि च । भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥

वर्ज्जयेदित्यादि । १४ । भौमानि करकानि चेति * पूर्व्वं द्विजानामभक्ष्येषु * करकमात्रमभक्ष्यमुक्तं न * वनस्थानां । वनस्थानां भौम * करकमभक्ष्यं शेषं * वृक्षजं भक्ष्यमिति । १ । यमेन त्वत्र * प्रकरणे ऽभिहितं भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये । ब्रह्मघ्नांस्तान् विजानीयाद् ब्रह्मवादिषु गर्हितान् । इति । २ । प्रमादीत्वेवमविद्वान् * तन्नाव्याख्याचष्टे तन्न भौमानीति विशेषणात् । २ । ० । १४ ।

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥१५॥

त्यजेदित्यादि । १५ । आश्वयुजे मासाश्विने * ग्राम्याहारभिन्नं पूर्व्वं * सञ्चितं वनान्नं जीर्णानि वासांसि शाकमूलफलानि च * वनस्थो द्विजस्त्यजेत् । १ । १५ ।

न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥

न फालकृष्टमित्यादि । १६ । वनाश्रमी द्विजः फाल * कृष्टं शस्यं नाश्नीयान्न * केनचिदुत्सृष्टं त्यक्त * मपि चाश्नीयात् ग्राम * जातानि मूलफलान्यार्त्तोऽपि नाश्नीयात् । १ । ० । १६ ।

अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिको ऽपि वा ॥ १७ ॥

अग्नीत्यादि । १७ । अग्निपक्वाशनो वा स्यात् * इति फलं विनाऽन्यद्वन्यं नाग्निना * पक्वं यद्वन्यं द्रव्यं तदश्नीया

स्यात्*कालपक्वफलभुग्वास्यात् । १ । अश्मकुट्ट इति प्रस्तरेणाकुट्ट* यित्वाश्नीयादश्मखण्डेन * दन्तोलूखलिको वास्यात् * दन्तैश्चर्वयित्वोदूखलेन*वाकुट्टयित्वाभक्षयेत्* । २ । ० । १७ ।

सद्यःप्रक्षालकोवास्यान्माससञ्चयिकोऽपिवा । षण्मासनिचयोवास्यात्समानिचयएववा ॥१८॥

सद्यइत्यादि । १८ । तद्दिनाहारोप* युक्तसञ्चयीव* सद्यःप्रक्षालक*उच्यते *मासाहारोपयुक्तद्रव्यसञ्चयी* षण्मासनिचयोवास्यात् । १ । समानिचयःसंवत्सराहारोप*युक्तद्रव्यसञ्चयीवास्यात् । २ । १८ । ० ।

नक्तञ्चान्नंसमश्नीयाद्दिवावाहृत्यशक्तितः । चतुर्थकालिकोवास्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥१९॥

नक्तञ्चेत्यादि । १९ । अन्नमपामांसकं य* त्तन्नक्तमश्नीयाद्यथाशक्तितोदिवापाहृत्य* तदन्नमश्नीयाद्यथा* चतुर्थयामार्द्धेऽश्नीया*द्यथवाष्टमयामार्द्धे । १ । १९ ।

चान्द्रायणविधानैर्वाशुक्लेकृष्णेचवर्त्तयेत् । पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूंक्वथितांसकृत् ॥२०॥

चान्द्रायणेत्यादि । २० । अथवाचान्द्रायणविधानैःशुक्ले *पक्षेक्रमादेकैकग्रासंवर्द्धयेत् *कृष्णेचैकैकग्रासंक्रमाद्ध्रासयेत् । इत्येवंचान्द्रायणविधानै* वर्त्तयेद्दिनंयापयेत् । २ । अथवापक्षान्तयोः पौर्णमासामा*वास्ययोरश्नीयाद्यथवायवागूंक्वथितांसिद्धक*सहितांसकृदेकवारमश्नीयात् । १ । २० ।

पुष्पमूलफलैर्वापिकेवलैर्वर्त्तयेत्सदा । कालपक्वैःस्वयंशीर्णैर्वैखानसमतेस्थितः ॥ २१ ॥

पुष्पेत्यादि । वानप्रस्थोद्विविधस्तत्रैकउक्तो * द्वितीयस्तुवैखानस*स्तस्यमते स्थितःकाल*पक्वैःस्वयंशीर्णैः पुष्पाद्यैः* केवलैःसदावर्त्तयेत् । १ । २१ । ० ।

भूमौविपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वाप्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यांविहरेत् सवनेषूपयन्नपः ॥ २२ ॥

अपरञ्चाहभूमावित्यादि । २२ । वैखानसमतेस्थितो * द्विजोभूमौविपरिवर्त्तेतपार्श्वात्पार्श्वं परिवर्तं कुर्यात् ॥ १ ॥ प्रपदैर्वा पदाग्रेणाभिन्नतया*तिष्ठेत्स्थानासनाभ्यां *कश्चित्स्थितिःकश्चिदुप*वेशनमित्येवंविहरेत्* ।२ । सवनेषुसायंप्रगे मध्याह्ने च*स्नानेषूपउपयन्नदीतडागादि*षूपउपगच्छन् भवतीतिशेषः । १ । ० । २२ । ० ।

ग्रीष्मेपञ्चतपास्तुस्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तुहेमन्ते क्रमशोवर्द्धयंस्तपः ॥ २३ ॥

ग्रीष्मइत्यादि । २३ । ग्रीष्मकाले पञ्चतपाः*स्याच्चतसृषुदिक्षुग्नीन्*कृत्वामध्ये स्थित्वोर्द्ध्वमातपं *सेवेतेतिपञ्चतपाः । १ । वर्षास्वभ्रमाकाशमवकाश*माश्रित्यावर्त्तनाच्छादितदेशे *हेमन्तेजलार्द्रवासाः* सन्क्रमात्तपोवर्द्धयेत् । २ । ० । २३ । ० ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥ २४ ॥

उपस्पृशन्नित्यादि । २४ । त्रिषवणं सायंप्रातर्मध्याह्ने च*स्नानं कुर्वन्पितॄन्देवांश्च तर्पयेत्*देहमुग्रतरं तप*श्चरन्नात्मनो देहं शोषयेत् । १ । ० । २४ ।

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ २५ ॥

अग्नीनित्यादि । २५ । वैखानसमते स्थितो वानप्रस्थो*द्विजो वैतानानग्नीन्सर्वानात्मनि*यथाविधि वैखानस*शास्त्रोक्तविधानेनैव । १ । समारोप्यानग्निः सन्*निकेतनहीनश्च सन्*मूलफलाशनोऽपि* मौनव्रत एव भवेत् । २ । ० । २५ ।

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

अप्रयत्न इत्यादि । २६ । सुखार्थेषु प्रयत्नशून्यः स्यात्*ब्रह्मचारी मनोवाक्कायसंयुतः* तथा गौरवाद्धराशयो*भूशयानः स्याच्छरणेषु ममः स्यात् । १ । यत्र वसेत्तत्र ममताहीनः स्यात् *वृक्षमूलनिकेतः स्यात् । २ । । ० । २६ ।

तापसेष्वेव विप्रेषु याचिकं भैक्षमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥

तापसेष्वित्यादि । ० । २७ । तापसेषु विप्रेषु जीवनयात्रा*करं भैक्षं भिक्षित्वा गृहमेधिषु* चान्येषु वनवासिषु द्विजेषु वा भैक्षमाहरेत् । १ । ० । २७ ।

ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

ग्रामादित्यादि । २८ । ग्रामादष्टौ ग्रासान्पत्र*पुटेन पाणिना ऽथवा*खण्डिकादिशकलेन*वा प्रतिगृह्याहृत्य* वने वसन्नश्नीयादिति । १ । ० । २८ ।

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥

एतादित्यादि ॥ २९ ॥ वैखानसमते स्थितो वने वसन्*विप्र एताश्चान्याश्च दीक्षाः सेवेत * विविधाश्चौपनिषदीः *श्रुतीरात्मसिद्धये सेवेत । १ । ० । २९ ।

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

ऋषिभिरित्यादि । ऋषिभिः सेविता एव*याश्चौपनिषद्यः श्रुतयः*गृहस्थैर्ब्राह्मणैरेव सेविता*याश्चौपनिषद्यः श्रुतयः । १ । विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य शुद्ध्यर्थं च*ताश्चौपनिषदीः श्रुतीः*विविधाः सेवेतेति । २ । ० । ३० ।

अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः। आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्य्यनिलाशनः ॥३१॥

अपराजितामित्यादि। ११। अथवा वैखानसमतस्थितो * द्विजो युक्तो वार्य्यनिलाशनः सन् * शरीरस्यानिपतनपर्य्यन्तम्। १। अपराजितामुत्तरां * दिशमास्थायाजिह्मगः * ऋजुगमनशीलः सन् दक्षिणां दिशं व्रजेदिति। २। हारीतेनोक्तं हि * अग्निं स्वात्मनि कृत्वा प्रव्रजेद्दक्षिणां दिशमिति। ३। एतदविद्वान् प्रमादी वा व्याख्यातवा * नपराजिता मैशानी दिशमिति तदसाधु। ४। ०। ११।

आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्। वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥३२॥

आसामित्यादि। १२। आसां महर्षिचर्य्याणां मन्यतमया चर्य्यया * तनुं त्यक्त्वा वैखानसो * विप्रो वीतशोकभयः * सन् ब्रह्मलोके महीयते इति। १। इत्येवं कर्म्मणैवापवर्गसिद्धिवचनेनापवर्गप्रतिषेधवादिनां सवादोनिरस्तः कृतः। २। सच वादो गौतमेन * न्यायभाष्येऽपवर्ग * परीक्षायामुक्तस्तद्यथा। २। ऋणानुबन्धा * दस्मादपवर्गाभावः। इति वत्समस्यावात्स्यायनभाष्यं। ४। ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गो यत * उक्तो जायमानो ह वै * त्रिभिरृणै * ऋणवानेव जायते। ब्रह्मचर्य्येणर्षिभ्यो यज्ञेन * देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यस्च * भवत्यनृणस्तावं * तेषामनुबन्धः सदा। २। स्वकर्म्मभिर्हि सम्बन्धो * जरामर्य्यं वाएतत् सत्रं * यदग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ च। ३। जरया ह्वा वा एष तस्मात् * सत्राद्विमुच्यते मृत्युना * च ऋणानुबन्धादपव * र्गानुष्ठानकालो नास्त्येव। ४। तस्मादपवर्गाभावः * ऋणानुबन्धाच्च नास्त्यपवर्गः ऋणा * नुबन्धश्च जायते। ५। नास्य ऋणानुबन्धात्विच्छेदोऽपि दृश्यते * प्रतिषेधबन्धाच्च * नास्त्यपवर्ग इति। ६। जन्मप्रभृत्यस्य यावत् प्रायणं हि * वाग्बुद्धिशरीरारम्भ * णाविमुक्तस्तु दृश्यते। ७। यत्राभिधीयते। ०। प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दा प्रशंसोपपत्तेः। २। इति वत्समस्यावात्स्यायनभाष्यं * ऋणैरिति नायं प्रधानशब्द * ऋणैरिव ऋणैरिति गुणशब्दः। १। यत्र खलु एकः प्रत्यादेयं ददाति * द्वितीयः प्रतिदेयं गृह्णाति तत्र * प्रधानऋणशब्दो लोके दृश्यते। २। न चैतदिहोपपद्यते देवादिभिः प्रत्यादेयस्य * दानाभावाद्दस्यन्ति * देयग्रहणाभावाच्च। ३। प्रधानशब्दानुपपत्तेः * गुणशब्देनानुवादोऽय * मृणैरिव ऋणैरिति ॥ व * यथाग्निर्माणवक इति। ४। कथं गुणशब्देनानुवादः कृतो * निन्दाप्रशंसोपपत्तेः। ५। कर्म्मलोपे ऋणीवेति * ऋणादाना निन्द्यतेऽथ * कर्म्मानुष्ठाने चानृणा * इवेति ऋणदानात् प्रशस्यते। ६। जायमान इत्ययमपि गुणशब्दो * गृहस्थः सम्पद्यमानो * जायमान इवाभाति। ७। यदायमाश्रमस्थो जायते तदा * कर्म्मभिरधिक्रियते * मातृतो जायमानस्य * कर्म्मस्वनधिकारादर्थि * शक्तयोश्चाधिकारात्। ८। अर्थिनः कर्म्मस्वधिकारः * कर्म्मविधौ कामयोगस्मृतेः * अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग * काम इत्येवमादिर्यथा। ९। शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् कर्म्म * स्वधिकारः शक्तः खलु * विहिते कर्म्माणि कामात् * प्रवर्त्तते नैवेतरः। १०। एतदुभयाभावस्तु * प्रधानशब्दार्थे मातृ * तो जाय

माने कुमारे । ११ । न भिद्यते चालौकिका दृष्टाद्यादिकं वाक्यं प्रत्यापूर्वकारिपुरुषप्रणीतत्वात् । १२ । तत्रालौकिकस्वभावदर्शी चकोपि न जातमात्रं कुमारमेवं कदापि ब्रूयात् ॥ १३ ॥ अधीष्व ज्ञजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति तस्मुक्तोपि रूपपन्नानवद्यां वादीत यदप्रयोगमुपयुक्त एवमुपदिश्येत ॥ १४ ॥ न खलु वै नर्त्तकोऽन्धे नृत्यति दर्शनाय वर्त्तते गायनो बधिरेष्विति ॥ १५ ॥ उपदिष्टार्थविज्ञानं ह्युपदेशस्य विषयः । यश्चोपदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते ॥ १६ ॥ न चैतदस्ति जायमाने कुमारे गृहस्थलिङ्गमन्त्रब्राह्मणं कर्म्माभिवदति ॥ १७ ॥ तन्मौञ्जीबन्धनाद्यादिसम्बन्धेन ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यलिङ्गं नोपपन्नं भवति ॥ १८ ॥ तस्मादयं गृहस्थो जायमान एवाभिधीयत इति । १९ । अर्थित्वस्य चाविपरिणामे जरामर्य्यवादोपपत्तिः । २० । यावच्चास्य फले नार्थित्वं नाविपरिणमते तावदनेन कर्म्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते तं प्रत्येव । २१ । न तज्जरामर्यवादस्तं प्रत्युपपद्यते यस्यार्थित्वं विपरिणतं ।२२। जरया ह वा एष तस्मात् मुच्यते इति हि गृहस्थस्य यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।२३। इत्यारण्यप्रस्थानं विहितं तत्रापि यावदर्थित्वं न विपरिणमते तावदग्निहोत्रादिकं कर्म्मोक्तं । २४ । परिणते त्वनार्थित्वे पञ्चयज्ञादिकर्म्म प्रत्युपरमो भवेत् ततः प्रवृत्तावस्था नास्ति ततः परमावस्थानिवृत्तिः । २५ । ततोऽनन्तरमपवर्गानुष्ठानकाल उपपद्यते तदायं वैखानसमते स्थित आत्मन्यग्नीन् समारोप्य निरग्निर्यथोक्तं कुर्यात् ॥ २६ ॥ ११ ॥ न यश्चैवं वैखानसमते स्थितोपि शरीरं न त्यजति करोति चोपनिषदं श्रुतिसेवनान्तं कर्म सोऽयं किं कर्म्म कुर्वीत । १ । तत्रोच्यते ।

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः। चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥३३॥

वनेष्वित्यादि । २२ । एवमुक्तप्रकारेण कर्म्मणायुषस्तृतीयं भागं वने षु विहृत्य चतुर्थमायुषो भागं सङ्गांस्त्यक्त्वा परिव्रजेदिति मन्वादौ सामान्यात् व्रजेत् ।१। वीध्याचेदं बात्स्यायनेनोक्तं यथा जरया ह वा एष तस्मात् सत्रादिति मुच्यते तदितायुषश्चतुर्थभागे प्रव्रज्यावचनात् ।२। तदायुषस्तुरीयभागो जरेवा चाति तत्र हि प्रव्रज्याविहितात्तदापवर्गानुष्ठानकाल इत्यस्तापवर्गः ।३। तत्रोक्तं गौतमेन वादिविप्रतिपत्तिश्च तद्यथा अधिकाराश्च विधानं विद्यान्तरवत् ।४। तत्र वात्स्यायनभाष्यं यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यवतिष्ठन्ते विधायकानि नार्थान्तरेष्वभावात् । १ । एवमिदं ऋग्ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यवतिष्ठते विधायकं नाश्रमान्तराणामभावात् । ४ । ऋग्ब्राह्मणश्रवेदे द्रष्टव्यः । यथा च गौतमेन सिद्धान्तितं समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ।१। अस्य वात्स्यायनभाष्यं प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सार्व्ववेदसं हुत्वात्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् । २ । १३ । नन्वायुषश्चतुर्थभागस्य तु परिव्रज्याकालस्तदा ब्रह्मचर्यं चरित्वा कस्मान्न परिव्रजेदित्यत आह ।

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः। भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्द्धते ॥ ३४ ॥

आश्रमादाश्रममित्यादि।१।२४। आश्रमादेकस्मादन्य*माश्रमं गत्वा गृहस्था*श्रमे वनाश्रमे षु च कृतहोमः सन् भिक्षा*बलिपरिश्रान्तः*प्रव्रजन्प्रेत्य वर्द्धते।१। भिक्षाब्रह्मचर्याश्रमे*होमादिकर्म्मविधानं *गृहाश्रमे होमबलिदानादिविधानश्चास्ति वनाश्रमे भिक्षाचार्यत।२। प्रेत्य वर्द्धते इति तथा प्रव्रजन्*प्रेत्य मोक्षमाप्य परमात्मरूपे*णाभिनिष्पद्यते ततो*ऽयं सर्व्वतो विवर्द्धते।३।२४। ननु एवमकृत्वा प्रव्रज्याकरणे * को दोषो भवतीत्यत * आह ऋणानि त्रीणी त्यादि।१।२५।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ ३५ ॥

त्रीण्यृणानि देवर्षिपितॄणामनपा* कृत्य मोक्षे मनो निवेशयेदिति।१। कस्मात्। यस्मात्त्रीण्यृणान्यनपाकृत्य * मोक्षं मोक्षार्थं कर्म्माणि*सेवमानोऽधो व्रजति।२। एतेन निरग्नीनां प्रव्रज्या नास्ती* त्युक्तं ब्रह्मयज्ञदेव* यज्ञाकरणासम्भवात् विवाहादग्न्यभावादा* त्मन्यग्न्यारोपणासम्भवाच्च।३।२५। केस्त्रीण्यृणान्यपाकर्य्यादित्यत* उच्यते ऽधीत्येत्यादि।१।२६।

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्म्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्॥३६॥

विधिवद्वेदानधीत्यर्षीणामृणमपा*कृत्य धर्म्मतः पुत्रांश्चोत्*पाद्य पितॄणामृणमपाकृत्य*शक्तितो यज्ञैरिष्ट्वा च* देवर्णमपाकृत्य च।१। मोक्षेऽपवर्गार्थं कर्म्म* कर्त्तुं मनो निवेशयेत्*न त्वेतान्यनपाकृत्य।२।०।२६। ननु एवमृणत्रयापाकरणं * मन्यथापि भवतीति यथा * गयायां पिण्डदानादनृणः स्यात्।१। तत्र नियममाह अनधीत्ये त्यादि।२७।

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान्। अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः॥३७॥

अग्निमान् गृही द्विजो वेदाननधी*त्यानुत्पाद्य तथा सुतान्*यज्ञैरनिष्ट्वा च मोक्ष * मिच्छन्नधो व्रजति नत्वन्निकः।१। इति कश्चिद्व्याचष्टे*तदयं सन्नानपाक*त्यैतान्न नैवोक्तत्वात्।२। पूर्व्वोक्तान*पाकृत्यैता*न्सगार्य प्रपञ्चो*न पुनरुक्तं।३।२७। ननु एवमृणत्रयापा*करणं गृहाश्रमए* वाद्वैतिभवितं तस्मात्*कुतो गृहाद्वनं व्रजे*दित्यत आह प्राजापत्यामि त्यादि।१।२८।

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सार्व्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्॥

यः कश्चिद्यद्याश्रयः प्रथमभागं * ब्रह्मचर्यं चरित्वाख * लु विसृत ब्रह्मचर्य्यो भूत्वा।१। द्वितीयभागे गृहस्थो*भूत्वा सम्पूर्णतृतीय*भागपर्यन्तं विधिव*द्वेदाध्ययनपुत्रोत्* पादनयज्ञैर्वर्त्तते।२। तदा स ब्राह्मणः

सार्व*वेदसदक्षिणां प्राजा*पत्यामिष्टिं निरूप्याग्नी*नात्मनि समारोप्य * वनं न गत्वा गृहात् । प्रव्रजेदिति ॥ २ ॥ वनाश्रमे ऽपि पञ्च यज्ञाः कर्त्तव्या*स्तान् गृहाश्रमेऽप्यायुष*स्तृतीयभागपर्य्यन्तं कृत्वा वनाश्रमवास* तत्फलभाग् भवतीति । ४ । तेनाश्रम*व्यतिक्रम*दोषो नास्य*भवतीति । ५ । इत्येवं व्याख्यानमविद्वान् कश्चित्*प्रमादी व्याचष्टे गृहादित्यभिधानाद्वानप्र*स्थाश्रमं तु अयच*त्वया ऽश्रममनुतिष्ठेदिति । ४ । तदसाधु परम्तु लोके ऽपि प्रव्रज*त्यभयं गृहादित्युक्तेः । वनस्थस्याभयदानासम्भवात्* वक्ष्यते चागारादभिनिष्क्रान्त इति ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येनचोक्तं वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणां । प्रजापत्यामित्यादि ॥ ३८ ॥

यो दत्त्वा सर्व्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥

योदत्त्वेत्यादि ॥ ३९ ॥ यो गृहस्थ आयुषस्तृतीयभाग*पर्य्यन्तं वेदाध्ययनादिकर्म्माणि * कृत्वा सर्व्वभूतेभ्यो ऽभयं दत्त्वा ॥ १ ॥ गृहात् प्रव्रजति तस्य * ब्रह्मवादिनस्तेजो * मया लोका भवन्त्येव । २ ॥ ३९ ॥ कस्मादित्यपेक्षायामाह यस्मादित्यादि ॥ ४० ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् । तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥

अण्वपि भयं भूतानां * ॥ यस्माद्द्विजान्नोत्पद्यते * तस्य द्विजस्य देहाद्विमुक्तस्य * भयं कुतश्चन भयं नास्ति न भवतीति ॥

अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः । समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

आगारादित्यादि । ४१ । एवमायुषस्तृतीय * भागपर्य्यन्तं यथाविधि गृहस्था * श्रमे वसन् भूतेभ्यो ऽभयं दत्त्वा * चागारादभिनिष्क्रान्तः । १ । पवित्रैर्दण्डकमण्ड * ल्वादिभिरुपचितः सन् * मुनिस्तूष्णीम्भूय यदि च कामेषु * काचित् कामना समागु*पोढा समीपमूढाते * । २ । मनसा तत्सिद्धिः स्यान्नवा * तन्निरपेक्षः सन् परि*सर्व्वतो व्रजेद्गच्छेदिति । २ । ० । ४१ । ० । एक एवेत्यादि । ४२ ।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् । सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

एवमागारान्निष्क्रान्त* एक एवासहायवान् * सिद्ध्यर्थं नित्यं चरेत् । १ । कस्मादेक एवेत्यत आह सिद्धि* मेकस्य सम्पश्यन्नित्यादि । २ । अपरस्यैकस्य सिद्धिं संपश्यन्न * जहाति पित्रकल *जहाति स न हीयते *ऽपि स सर्व्वैः स हीयते *इति विरसालननञ्च । २ । ० । ४२ ।

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् । उपेक्षको ऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥

ननु तर्हि किमाहारो वर्त्तेत * आत्मन्यग्नीन् समारोप्य *गृहादागारात् प्रव्रजति किं *फलमूलाशनो वर्त्तेत * तेनात

आहानमिरित्यादि । १ । ० । ४१ । ० । अनमिर्वाहिकाग्निहोनो निकेत*होम*ग्राद्यनाथ ग्राममाश्रयेत्* असङ्कुसकः स्थिर* चित्तउपेक्षकश्शन । १ । मुनिभावसमाहितो* मौनेनचित्तं समादध * दिता वं ग्राममाश्रयेत् । २ । ० । ४२ । ० ।कपालमित्यादि । ४४ ।

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समताचैवसर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्यलक्षणम् ॥ ४४ ॥

कपालं भग्नघटादि * खर्परं भक्षणपात्रं वृक्षमूलानिस्थित्यर्थं कुचेलं कौपीनादिमसहायतात्वं कलतासर्व्वस्मिन् समतायस्य*तदेतन्मुक्तस्यलक्षणं भवति । १ । ४४ । नाभिनन्देतेत्यादि । ४५ ।

नाभिनन्देत मरणंनाभिनन्देतजीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतकोयथा ॥ ४५ ॥

मरणं नाभिनन्देत*जीवितश्चनाभिनन्देत* कालमेवमरणस्यप्रतीक्षेत । १ । यथाभृतकोवेतन*प्राप्तौदासो वेतनस्य*प्राप्तौनिर्द्देशं तं कालं प्रतीक्षते । २ । ० । ४५ ।

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् । सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥

दृष्टिपूतमित्यादि । ४६ । गच्छन्कीटादिविनाश*भयाद्दृष्टिपूतं पादं न्यसेत्* पिवन्जलं कीटादिनाशः*भयाद्वस्त्रपूतं पिवेत् । १ । वाचं जल्पन्सत्यपूतां * वाचं वदेत्कर्म्माणिवा*चरन्मनःपूतं कर्म्मसमाचरेत् २ । ० ४६ ।

अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकञ्चन । नचेमं देहमाश्रित्यवैरं कुर्व्वीतकेनचित् ॥ ४७ ॥

अतिवादाश्चेत्यादि । ४७ । अतिवादान्सुमतिक्रमान्परेय*दुरुक्तितांस्तितिक्षेत*क्षमां कुर्व्वीतकञ्चन* जनं नावमन्येत च । १ । इमञ्चपरिव्राजक*देहमाश्रित्यानकेनचित्सहवैरं वाकुर्व्वीत । २ । ० । ४७ ।

क्रुद्ध्यन्तंनप्रतिक्रुद्ध्येदाक्रुष्टःकुशलं वदेत् । सप्तद्वारावकीर्णाञ्चनवाचमन्तृतांवदेत् ॥ ४८ ॥

क्रुद्ध्यन्तमित्यादि । ४८ । स्वस्मैक्रुद्ध्यन्तं जनं न*प्रतिक्रुद्ध्येत्परैश्चाक्रुष्टःसन्नपि*कुशलमितोवं वदेत् । १ । सप्तद्वारावकीर्णामितिस्वस्य*द्वाभ्यां चक्षुर्द्वाराभ्यां दृष्टविषये*द्वाभ्यां भ्राणद्वाराभ्यां भ्रातविषये*।२। द्वाभ्यां कर्णद्वाराभ्यां श्रुतिविषये*एकद्वारेणैकेनास्वादविषये*वाचमनृतामसत्यां नैववदेत् । १ । ० । ४८ ।

अध्यात्मरतिरासीनोनिरपेक्षोनिरामिषः । आत्मनैवसहायेनसुखार्थीविचरेदिह ॥ ४९ ॥

अध्यात्मेत्यादि । ४९ । सुखार्थी परिव्राजको*निरामिषोनिर्विषयः * सन्नात्मनैवसहाये*नासीनोनिरपेक्षःसन्नध्यात्मरतिरात्मान * मधिकृत्यारतिमान्सन् । १ । इहलोके विचरेद * लोऽन्यथाव * नविचरेत् ।

नचोत्पातनिमित्ताभ्यां ननक्षत्राङ्गविद्यया। नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्॥५०॥

नचोत्पातेत्यादि। ५०। परिव्राजको ब्राह्मणः कर्हिचित्* उत्पातं प्रकृत्य भिक्षां *न लिप्सेत निमित्तं वा *तवेदं करिष्यामीति* प्रकृत्य भिक्षां लिप्सेत। १। उत्पातनिमित्ताभ्यामिति लाक्षेपे * पञ्चमीनक्षत्रादिविद्या ज्योतिः शास्त्रविद्यया न भिक्षां लिप्सेत्। २। अनुशासनवादाभ्यां * शास्त्रानुशिष्ट्या भिक्षां नैव लिप्सेत* पक्षप्रतिपक्षानुत्तरमाश्रित्य* वादेन न भिक्षां लिप्सेत्। ३। ०। ५०।

नतापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः। आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरगारमुपसंव्रजेत्॥५१॥

नतापसैरित्यादि। ५१। परिव्राजको ब्राह्मण* स्तापसैर्वऽन्यैर्भिर्ब्राह्मणैर्वाकीर्णं *मागारं भिक्षार्थं नोपसंव्रजेत्* वयोभिः पक्षिभिर्वऽन्यैर्भिर्वाकीर्णं। १। बहुभिः श्वभिर्वाकीर्णं * मनावा न्यैर्भिभिक्षुकैराकीर्णं *मागारं गृहस्थगृहं *भिक्षार्थं नोपसंव्रजेत्। २। ५१।

कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्। विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीडयन्॥५२॥

कॢप्तेत्यादि। ५२। कॢप्तान्यकर्त्तितानि केशादीनि यस्य* सक्षौरकर्म्मविहीनः* कमण्डलुस्थालीपात्री* दण्डी दण्डवान्भवन्। १। कुसुम्भवान् कन्थासीवनार्थं सूची* पिप्पलवान नक्षत्रः* कमण्डलुस्तस्य जल* पात्रत्वेन पात्रपदेनोक्तत्वात्। २। सर्व्वभूतान्यपीडय* न्नीदृग्नियतएव* सन्नित्यं विचरेदिति। ३। ५२। नतकानि पात्राणि* कीदृशस्वरूप* इत्य* तत्राह अतैजसानीत्यादि। १। ५३।

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च। तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे॥५३॥

तस्य परिव्राजकस्य* पात्राण्यतैजसानि* निर्व्रणान्यच्छिद्रादीनि स्युः। १। तस्यातैजस* पात्राणामद्भिः प्रक्षालनेन शौचं *भवेद् यथा प्रक्षालनाद् ध्वरे तु *चमसादीनि शुचीनि स्युः। २। ०। ५३। इति। नन्वतैजसानि कानि* पात्राणीत्यत उच्यते * अलाबुमित्यादिश्लोकं॥ ५४॥

अलाबुं दारुपात्रञ्च मृन्मयं वैदलं तथा। एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥ १५४॥

अलाबुं दारुमयं मृण्मयं *वैदलं वंशपर्व्व निर्म्मितं *यतिपात्राण्येतानि* स्वायम्भुवो मनुरब्रवीत्। १। ५४।

एककालं चरेद्भैक्षं नप्रसज्येत विस्तरे। भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति॥ १५५॥

एककालमित्यादि। ५५। एककालं मध्याह्ने भैक्षं चरेत्* विस्तरेऽन्ने प्रसज्येत्* कस्मात् हि यस्मादिति भैक्षे प्रसक्तो* विषयेषु सज्जतीति। १। ०। ५५। नन्वेककालं कदेत्यत उच्यते* विधूम इत्यादि। १। ५६।

विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने। वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६

यदा गृहस्थस्य गृहे विधूमं स्यात् सन्नमुषलञ्चाभिहननं अवस्थानिवृत्तं भवति * यदा ज्वलदङ्गारहीनं भवति । १
सर्व्वो जनो यदा भुक्तवान् शरावसम्पातो निवृत्तश्च यदा भवति * तदा यतिर्नित्यं भिक्षां चरेदिति । २ । ० । ५६ ।

अलाभे नविषादी स्याल्लाभे चैव नहर्षयेत्। प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः॥५७

अलाभ इत्यादि । ५७ । तदा यदि भिक्षां नलभेत तदा नविषादी स्यात् यदि वा * लभेत तदा तोषं न यायात् । १
कस्मात् यस्मात् प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् * तस्मात् अधिकाशमात्रा * प्रसक्तितो विनिर्गत * स्तदासक्तिरहितः स्या
। २ । ५७ । ० ।

अतिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः। अतिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोपि बध्यते ॥ ५८

अतीत्यादि । ५८ । अतिपूजितानां श्रेष्ठानां भिक्षाणां * लाभान् सर्व्वशो जुगुप्सेत् कस्मात् * मुक्तोपि
यति * रतिपूजितलाभैर्बध्यते । १ । ५८ ।

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च। ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥ ५९

अल्पान्नेत्यादि । ५९ । अल्पस्यान्नस्य अतिपूजित * स्यान्नस्याभ्यवहारेण * रहःस्थाने चासनेन * विषयैर्ह्रिय-
माणानी * न्द्रियाणि निवर्त्तयेत् । १ । ० । ५९ ।

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च। अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६०

इन्द्रियाणामित्यादि । ६० । ० । यतिरिन्द्रियाणां निरोधेन तथा * रागादीनां क्षयेणापि * भूतानामहिं-
सया च * अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते । १ । ० । ६० ।

अवेक्षेत गतीर्नॄणां कर्म्मदोषसमुद्भवाः। निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१

अवेक्षेतेत्यादि । ६१ । निजस्यापि तथा गति * सम्भवमायङ्गानॄणां * कर्म्मदोषसमुद्भवा * गतीर्प्रतिरवे-
क्षेत । १ । काकादिगतिरितीतदुत्तरेनिर * ये चैव पतनमित्यादि । २ । यमक्षये यमालये * नरके पतनं तत्र
याद्दृशी यातना एव * भवन्ति तत्सर्व्वमालोचयेदिति । ३ । ० । ६१ । अपराश्च नॄणां गतीर्दर्शयति * विप्रयोग इ-
त्यादि । ३ । ० । ६२ ।

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगञ्च तथाऽप्रियैः। जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम्॥ ६२।

नॄणां प्रियैः सह विप्रयोगं च * संयोगञ्चाप्रियैः सह * जरया चाभिभवं च * व्याधिभिः पीडनञ्चावेक्षेतेति । १ । ६२

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च सम्भवम् । योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥१६३॥

देहादित्यादि । ६३ । नृणामस्माद्देहादुत्क्रमणं मृत्युं पुनर्गर्भे च सम्भवं * योनिकोटिसहस्रेषु अन्तरात्मनः * ऽसामसृतीः प्रत्यवेक्षेत । १ । ६३ ।

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् । धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ १६४ ॥

अधर्मेत्यादि ॥ ६४ । शरीरिणां दुःखयोग*मधर्मप्रभवञ्चावेक्षेत तथा*धर्मार्थप्रभवमक्षयं सुखस्य*संयोगमवेक्षेतेति ॥ १ ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः । देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ १६५ ॥

सूक्ष्मतां चेत्यादि । ६५॥ यतिर्योगेन परमात्मनः सूक्ष्म*भावमन्ववेक्षेत तथा*उत्तमाधमदेहेषु*समुत्पत्तिमवेक्षेत । ६५ ।

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः । समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ १६६ ॥

दूषितोऽपीत्यादि । ६६। नरो यत्र यत्राश्रमे * रतस्तत्र तत्र दूषितोऽपि धर्मं *चरेत् सर्वेषु भूतेषु समो भवेत् * ।१ लिङ्गं परिव्राजकस्य चिह्नं दण्डादिधारणमात्रं न*धर्मस्य कारणं भवति ॥ २ ॥ ० ॥ ६६ ॥ कस्मान्न लिङ्गं धर्म कारणं भवतीत्यत आह फलमिति । १ । ६७ ।

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् । न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ १६७ ॥

यद्यप्यम्बुप्रसादकं * कतकवृक्षस्य फलं * तस्य नामग्रहणादेव वारि न*प्रसीदति तत्संयोगादेव निर्मलं भवति । १ । तथा दण्डादिलिङ्गस्य*धारणमात्रं धर्मस्य*न कारणं तत्तत्कर्माचरणं हि कारणं मतात् ॥ २ ॥ ६७ ॥

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा । शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ १६८ ॥

संरक्षणार्थमित्यादि ॥ ६८ ॥ परिव्राजको जन्तूनां *कीटादिसर्वप्राणिनां * संरक्षणार्थं :प्राणवधाद्रक्षार्थं * स्वस्य शरीरात्ययेऽपि रात्रावह्नि समीक्ष्य ॥ १ ॥ सम्यगवधानपूर्व्वं *वसुधां पृथिवीं चरेत् ॥ ६८ ।

अह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः । तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ १६९ ॥

अह्नेत्यादि । ६९ ॥ यतिरज्ञानतोऽह्ना रात्र्या च यान् * जन्तून् हिनस्ति तेषां जन्तूनां हिंसा* दोषमाश्

विग्रहार्थं । १ । सन्ध्योपासनोक्तेनैव*विधिनाप्रष्ट प्राणायामा*नस*यतिः*समाचरेत् । २ । ६९ । कस्मादित्यतआह प्राणायामाइत्यादि । ७० ।

प्राणायामाब्राह्मणस्य त्रयोपिविधिवत्कृताः। व्याहृतिप्रणवैर्युक्ताविज्ञेयंपरमंतपः॥ ७०॥

ब्राह्मणस्यत्रयोपिप्राणायामा*व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता*विधिवत् कृताःपरमं*तपोविज्ञेयं विद्वद्भिः ॥ १ ॥ ७० ।
कथंप्राणायामएवं*तपोभवतीत्यतआह*दह्यन्तइत्यादि श्लोकं । १ । ७१ ।

दह्यन्ते ध्मायमानानांधातूनांहियथामलाः। तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाःप्राणस्यनिग्रहात्॥ ७१॥

स्वर्णादीनांधातूनांहि*यस्मादग्नौध्मायमानानांमला*यथास्वयमेवदह्यन्ते । १ । तथाप्राणस्यनिग्रहात्*प्राणायामादिन्द्रियाणां*दोषा स्वयमेवदह्यन्ते ॥ २ ॥ ७१ ॥ प्रसङ्गाद्धारणादिप्रभावानाह*प्राणायामैरित्यादिकम ॥ १ ॥ ७२ ॥

प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्चकिल्बिषम्। प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ७२ ॥

यतिःप्राणायामैरिन्द्रियदोषान् * दहेद्धारणाभिरिव* किल्बिषं दुरितं दहेत् । १ । ध्येये देवे मनसोनिश्चलत्वेन*स्थितिकरणं धारणा*प्रत्याहारेण विषयेभ्यइन्द्रिय* निवृत्त्यासंसर्गान्दहेत्* ॥ २ ॥ ध्यानेनतदीश्वराकारचिन्तया*तदाकारोभावादस्य * चात्मनस्त्वनीश्वरान्गुणा*ननितोनितांदुःखसुख*मितोनम।ध्यानेनदहेत् । ३ । ७२ ।

उच्चावचेषुभूतेषुदुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः। ध्यानयोगेनसम्पश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः॥ ७३॥

उच्चावचेष्वित्यादि । ७० । अकृतात्मभिर्दुर्ज्ञेया * मस्यान्तरात्मनउच्चा * वचेषुभूतेषुगतिं * ध्यानयोगेनसंपश्येत् । १ । ७३ ।

सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्ननिबध्यते । दर्शनेनविहीनस्तु संसारंप्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

सम्यगित्यादि । ७४ । अन्तरात्मनोगतेस्तु*सम्यग्दर्शनसम्पन्नः* कर्मभिर्ननिबध्यते ॥ १ । अन्तरात्मनोगतेस्तु*दर्शनविहीनोजनः*संसारंप्रतिपद्यते । २ । ७४ ।

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैवकर्मभिः। तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीहतत्पदम् ॥ ७५ ॥

अहिंसयेत्यादि ॥ ७५ ॥ अहिंसयातावदहिंसात्यागेन*इन्द्रियासङ्गैरिन्द्रिय* कर्मस्वनासक्तिभिश्च*वैदिकैःकर्मभिश्च*तपसउग्रैश्चरणैः । १ । तत्पदं ब्रह्मपदमिहास्मिँल्लोके*सर्वेजनाःसाधयन्ति । २ । ७५ ।

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम्। चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम्। रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत्॥ ७७॥

अस्थिस्थूणमित्यादीन्द्वौ * शोकावर्जितावेकवाक्ये क्रियया * भूतावासमिमं देहमस्थि * स्थूणादिरूपं त्यजेत् ।१। जराशोकसमाविष्ट * मिति जराशोकौ समाविष्टौ यस्मिन्नित्यर्थ * करणक्तः शोकः ममता * गात्मनिवर्त्तते न * देहे जरातुरे देहे इति ।२। देहाविशेषेन च मानसरोगोपि * भवति न देहाविशेषादित्यतो * रोगायतनमातुरो * पि देहीनात्माविकारी ।३। रजस्वलमिति स्त्रीदेहाभिप्राये * शोणितमनित्यं नश्वरम् ।४।७७। कथं त्यजेदित्यत आह नदीत्यादि ।७८।

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा। तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥७८॥

नदी यथा कूलं पुलिने त्यजति * कूलस्थ * वृक्षः कूलं * त्यजति यथा वा शकुनि * वृक्षं त्यजति तथेमं * देहं त्यजन्नृपा ग्रहरूपात् * कृच्छ्रात् दुःखाद्विमुच्यते ।१।७८। न तु पूर्व्वकृतशुभाशुभकर्म्म * फलानि वर्त्तन्त एव * कथं देहं त्यजन् कृच्छ्रा * द्विमुच्यत इत्यत आह प्रियेषु स्वेष्वित्यादि ।१।७९।

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम्। विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम्॥ ७९॥

यतिरुक्तरूपेणाचरित्वा देहं * जिहासुः सुकृतं स्वेषु * प्रियेषु दुष्कृतमपि * चाप्रियेषु विसृज्यैव ध्यानयोगेन मनं देहं * त्यजन् सनातनं ब्रह्म * परमेश्वरमभ्येति ।२। वेदेह्येतदुक्तं यथा * अथ तस्य पुत्रा * दायमुपयन्ति * सुहृदः साधुकृत्यां * द्विषन्तः पापकृत्याम ।३। इति । अपरञ्च । स सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य * प्रियाज्ञातयः सुकृत * मुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम् ।४। इति ।०। न तु तर्हि चायुषः शेषं भोगे * प्रव्रज्यैवं देहत्यागाद्यतिः * कृच्छ्राद्विमुच्यतेऽभ्येति * सनातनञ्च ब्रह्मैव ।१। सुकृतदुष्कृते च कदा * प्रियाप्रियावुपेयात् * इत्यत आह यदेत्यादि ।१।८०।

यदा भावेन भवति सर्व्वभावेषु निःस्पृहः। तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८०॥

यतिर्यदा सर्व्वभावेषु निस्पृहः * सर्व्ववस्तुवासना * शून्यः सन् भावेन भावः * सत्तासत्तामात्रेणैव * वर्त्तते तदा जीवन्नेव ।१। सुखाएवेह च शाश्वतं सुख * मवाप्नोति प्रेत्य च * स्वेच्छया देहं त्यक्त्वा तदा स्वे * सुकृतदुष्कृते लभेते * प्रियाप्रियौ गच्छतः ।१। निर्व्वाणं प्राप्नुवन् शाश्वतमीश्वरं * सुखमवाप्नोति न तु देहममतात्मा ।२।८०। एतत्सर्व्वं विवृणोमि अनेनेत्यादि ।१।०।८१।

अनेन विधिना सर्व्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः। सर्व्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥८१॥

अनेनोक्तेन विधिना* प्रव्रजासर्व्वान् सङ्गां स्त* तान् त्यक्त्वा शनैः शनैः सर्व्वं * द्वन्द्वं विच्छेद्य गृहीतोद्या* प्रदर्शिनिः ख* दुःखेतां यमादिभिः । १ । विनिर्मुक्तः सन् ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । २ । ०।८१।

ध्यानिकं सर्व्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम्। नह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ॥८२॥

ध्यानिकमित्यादि। ८२। यदेतदध्यात्ममात्मानमधि* कृत्यावेदे तद्गतीन्यु गामिता * दिभिरिह मया ब्दितम्। १। तदेतत्सर्व्वमेवाध्यात्मिकं सर्व्वैः* कर्म्मभिर्ध्यानिकं ध्याने नविश्य* कस्मादित्यत उच्यते * ग्नध्यात्मविदित्यादिकम्। २। हियस्मादनध्यात्मवित्कश्चिन्न* क्रियाफलमुपाश्नुते। ३। एतदविद्वान् यमान्* ग्न्यो कोप्यहन्ता ने* वास्तकर्षेति यदेतत्* दिति यन्द्रे नतद्सत्* ग्नध्यात्मविदिति हि न सङ्गच्छते। ४। ८२।

धियज्ञं ब्रह्मजपेदाधिदैविकमेव च। आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥ ८३॥

अधियज्ञमित्यादि। ८३। न केवलमध्यात्मं ध्यानिकं ध्याये* दधियज्ञञ्च यज्ञमधिकृत्य* ब्रह्मवेदं जपेदधि* वकञ्च दे वानधि* कृत्य ब्रह्मवेदं जपेत्। १। वेदान्ताभिहितञ्च * दाध्यात्मिकं ब्रह्मवेद* ञ्च सततं जपे त। २। ८३।

शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम्। इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥८४॥

इदमित्यादि। ८४। इदमिति तृर्य्याद्यमे*यदिहोक्तं शास्त्रं तत्ख * लूज्ञानां विज्ञानां सर्ग *मन्विच्छतां ानन्त्य* मिच्छतां शरणं श्रेयम् ॥ १ ॥ ८४ ॥

नेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः। सविधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

अनेनेत्यादि। ८५ ॥ अनेनोक्तेन क्रमयोगेन वर्या* द्विजः परिव्रजति स* इह पाप्मानं विधूय * परं ब्रह्म ाच्छति। १। ८५। उपसंहरति।

धर्म्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम्। वेदसंन्यासिकानान्तु कर्म्मयोगं निबोधत ॥८६॥

एष इत्यादि। ८६। यतीनां नियतात्मना* मे ष धर्म्मो वो युष्मभ्यं* मयानुशिष्टोऽयवेद * संन्यासिकाना तवेदोक्तकर्म्म* त्यागिनां न तु वेदाध्ययनत्यागिनां * वेदाभ्यासस्य विधानात्। कर्म्मयोगं निबोधत। १। ८६।

ह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा। एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७॥

ब्रह्मचारीत्यादि। ८७। एते ब्रह्मचार्य्यादय* श्चत्वार आश्रमाः पृथक* गृहस्थप्रभवा एषा* मादाम्यकाघ्रहे तृयं ह व। १। गृहस्थ एव स्त्रिया धर्म्मतः* पुत्रानुत्पादयति न ब्रह्म* चारी न वानप्रस्थो न* यतिः कुतोऽन्ये त्वाश्रमाः। २।

गृहस्थोत्पादिताः पुत्राः चोपनीताः * ब्रह्मचारिणो भूत्वैव * गृहस्था भवन्ति ततो * वनाश्रमिणः ततस्ततः * परिव्रजन्तो निर्वर्त्ताः । १ । गृहस्थप्रभवाः पृथक् चत्वारः * आश्रमाना प्रभवाः । ४ । ८७ ।

सर्व्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः । यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥

सर्व्वेऽपीत्यादि । ८८ । सर्व्वेऽप्येते ब्रह्मचारिप्रभृतयः * आश्रमाः यथाशास्त्रं तु * निषेविताः यथाश्रमं * उक्तकर्म्मकारिणं तु * विप्रं परां गतिं नयन्ति । १ । ८८ ।

सर्व्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः । गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्त्ति हि ॥ ८९ ॥

सर्व्वेषामित्यादि । ८९ । सर्व्वेषामेतेषां ब्रह्म * चर्य्याद्याश्रमाणां मध्ये * गृहस्थो वेदस्मृत्युक्त * कर्म्मविधानतः श्रेष्ठ उच्यते । १ । कस्मात् हि यस्मादेतान् त्रीन् * ब्रह्मचारिवनाश्रमि * यतीन् गृहस्थो विभर्त्ति । २ । ८९ ।

यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९० ॥

यथेत्यादि । ९० । यथा सर्व्वे नदीनदाः * सागरे संस्थितिं यान्ति * तथा सर्व्व एवाश्रमिणः गृहस्थे * संस्थितिं यान्त्यतः श्रेष्ठः । १ । ९० ।

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः । दशलक्षणको धर्म्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

चतुर्भिरित्यादि । ९१ । एतैर्ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमिभिरेव * चतुर्भिर्द्विजैर्दशलक्षणो धर्म्मो * नित्यं प्रयत्नतः सेवितव्य एव । १ । ९१ । कानि धर्म्मस्य दशलक्षणानीत्य * तत्राह ।

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम् ९२ ॥

धृतिरित्यादि । १ । ९२ । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । ९२ ।

दशलक्षणानि धर्म्मस्य ये विप्राः समधीयते । अधीत्य चानुवर्त्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९३ ॥

दशलक्षणानीत्यादि । ९३ । धर्म्मस्य धृत्यादीनि दश * लक्षणानि ये विप्राः सम * गधीयते न केवल * मधीयत एवैतावं । १ । अधीत्य च दशलक्षणानि धर्म्म * स्यानुवर्त्तन्ते तदुक्त * कर्म्माणि कुर्व्वन्ति ते तु * विप्राः परमां गतिं यान्ति । २ । ९३ । अथैवं परिव्राजकप्रव्राजक * धर्म्मानुक्त्वा संन्यासप्रकार * माह ।

दशलक्षणकं धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४ ॥

दशलक्षणकमित्यादि । १ । ९४ । द्विजो दशलक्षणकं * धर्म्ममायुषस्तृतीय * भागपर्य्यन्तमनुतिष्ठन् वेदान्तं *

समाहितःसन् विधिवद् गुरुमुखाच्छ्रुत्वैव । १ । ऋणानि देवर्षिपितृणामृणानि * विशोध्य कर्म्म संन्यसेत् । २ । २ । ९४ । ननु वेदसंन्यासिकः कर्म्माणि च त्यक्त्वा * कथं जीवनयात्रां कुर्य्या * दित्यत आह ।

संन्यस्य सर्व्वकर्म्माणि कर्म्मदोषानपानुदन्। नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत्॥९५॥

संन्यासीति । १ । १ । ९५ । द्विज एवमनृणः सन् * सर्व्वकर्म्माणि संन्यस्य * कर्म्मदोषांश्चापानुदन् * नियतो वेदमभ्यस्य * पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् । १ । ० । ९५ ।

एवं संन्यस्य कर्म्माणि स्वकार्य्यपरमोऽस्पृहः। संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम्॥९६॥

एवमित्यादि । ९६ । एवमनेन प्रकारेण * द्विजः सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्य * स्वकार्य्यपरमः सन्नस्पृह एव * संन्यासेन धर्म्मेणैव । १ । एनः पापमपहत्यैव परमां गतिं प्राप्नोतीति । २ । ९७ । इति साग्निकानां गृहाश्रमधर्म्मादिविधयः * वानप्रस्थस्य चैव * वासधर्म्मश्च स्थानस्य धर्म्मा श्चोक्ताः । १ । यतीनां त्रिविधानाञ्च * परिव्राजक प्रव्राजक * संन्यासिनां धर्म्माश्चोक्ताः । २ । निरग्नीनां गृहाश्रमधर्म्माः स्पष्टं * नोक्ता यापि ताः पञ्चयज्ञानसन्ति * पक्व मान्नेन चनास्ति * पितृदेवानामर्च्चनेन । ३ । केवलवेदस्यानग्नेः * स्वाध्यायेन ब्रह्मयज्ञ * सम्भवे पि विवाहाद्य ग्न्यभावेन * लौकिकाग्निपक्वान्नेन * होमादिविधानाभावात् । ४ । असंस्कृतत्वाल्लौकिकाग्निपक्वानां * वृथापाक त्वमाभक्ष्यत्वं तैर्देव * पितृवैश्वदेवातिथ्या * च नसाम्भवेरिति । ५ । उक्तं ह्यत्रिसंहितायां * योऽग्न्याहितो वा विवा हाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः । ६ । वृथापाकश्च भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरे द्द्विजः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति । ७ । इति एवं लौकिकाग्निपक्वानां वृथा * पाकत्वेन साग्निका नां * लौकिकाग्नौ कर्म्मप्रति * षेधः कात्यायनेनोक्तः ॥ ८ ॥ स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन । न ह्याहि ताग्नेः स्वं कर्म्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते । ९ । ९ । तेन निरग्नीनां लौकिकाग्नौ पक्वे * न पितृश्राद्धदेवार्च्चनादि कर्म्म * कर्त्तव्यमामान्नेनैव * कर्त्तव्यं प्रचेतसोक्तं । १० । आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि । ११ । इति । अत्रानग्न्यावितिविवाहाग्न्यभावे * न तु लौकिकादिसर्व्वाग्न्यभावे तत् सम्भवाभावात् । १२ । सर्व्वाग्न्यभावे श्राद्धे तु * धूपदीपदानानुपपत्तेः श्राद्ध * मेव न सम्भवतीति । १३ । नितरां निरग्नीनां वानप्रस्थ * यत्याश्रमी नस्त्वग्रेण * त्वधमोक्षाभावादग्नौ * स्वात्मनि समारोपणासम्भवाच्च ॥ १४ ॥ स्वाध्याय होमाभावादृषिदेवर्ण * मोचनसम्भवाभावाच्चाथ तन्मनूक्तवान * प्रस्थाश्रमयत्याश्रम * धर्म्मेणाविरोधा भाव * प्रदर्शनार्थमधिकार्य्य ज्ञापयितुं ॥ १ ॥ अत्र मया विष्ण्वादिप्रोक्तवानप्रस्थ * यतिधर्म्मो लिख्यते ॥ १६ ॥ तद् यथा विष्णुसंहितायां * गृही वलीपलित * दर्शने वनाश्रमी * भवेदपत्यस्य चा * पत्यदर्शने न वा ॥ १ ॥ पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य * तया तु गम्यमानो वा * तत्रापाग्नीनुपचरेत् ॥ २ ॥ अफालकृष्टेन * पञ्चयज्ञान्न हापयेत् * स्वाध्यायञ्च न जह्यात्

ब्रह्मचर्य्यं पालयेत् । ३ । चर्म्मचीरवासाः स्यात्* नित्यं जटाश्मश्रुलो मनखांश्च बिभृयात् * त्रिषवणस्नायी स्यात्
४ । कपोतवृत्तिर्मासनिचयः* संवत्सरनिचयो वा संवत् * सरनिचयोऽपूर्व्वनि * चितमाश्वयुज्यां जह्यात् । ५ ।
ग्रामादाहृताष्टग्रासान् वने वसन् । पुटेनैव पलाशेन पाणिना शकलेन वा । ६ । इतिवानप्रस्थधर्म्म
*सक्तावैखानसधर्म्म*उक्तास्तद् यथादर्श्यते । ७ । वानप्रस्थस्तपसा शरीरं *शोषयेद् ग्रीष्मे पञ्चतपाः स्यात् *आका
शशायी प्रावृषि*स्यादार्द्रवासा हेमन्ते । १ । नक्तमाशी स्यादेकान्तरं*द्व्यन्तरम्भ्यन्तराशी वा स्यात्*पुष्पाशी फला
शी शाकाशी*पर्णाशी मूलाशी वा भवेत् । २ । यवागूं पक्षान्तयोर्वा सकृद्वे *चान्द्रायणैर्व्वा वर्त्तेत * अश्म
कुट्टो दन्तोलूखलिको वा । ३ । तपोमूलमिदं सर्व्वं दैवमानुषजं जगत् । तपोमध्यं तपोऽन्तञ्च तपसा च तथा धृतम्
४ । यद् दुस्तरं यद् दुरापं यद् दूरं यच्च दुष्करम् । सर्व्वं तत्तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् । ५ । इति वैखानसध
र्म्मा उक्ता यतिधर्म्मा उक्ताः* स्तद् यथाऽथ प्रदर्श्यते । ६ । अथ त्रिष्वाश्रमेषु पक्वकषायः * प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा *
सर्व्ववेदसं दक्षिणां * दत्त्वाऽऽत्मन्यग्नीनारोप्य*विप्रः प्रव्रज्याश्रमी स्यात् । १ । भिक्षार्थं ग्राममियात्साप्तागारि
क*मैक्ष्यमाददीतालाभे न व्यथेत*न भिक्षुकं भिक्षेत् । २ । न भुक्तवति जनेऽतीते पात्रसम्पाते
भैक्षमाददीत । ३ । मृन्मये दारुपात्रेऽलाबूपात्रे वा*तेषां चैतमाद्भिः शुद्धिः* स्यादभिपूजितलाभादुद्विजेत*
शून्यागारनिकेतः स्यात् । ४ । वृक्षमूलनिकेतनो वा न ग्रामे *द्वितीयां रात्रिमावसेत् * कौपीनाच्छादनमात्र*
मेव वसनं माददीत् । ५ । दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं * वस्त्रपूतं जलमाददीत्*सत्यपूतं वदेद्वाचं मनःपूतं समाच
रेत् । ६ । मरणं नाभिकामयेत*जीवितञ्च नाभिनन्देत् । अतिवादांस्तितिक्षेत*न कञ्चनावमन्येत* निरा
शीः स्यान्निर्नमस्कारो वा भवेत् । ७ । एकञ्चेत् तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः । नाकल्याणं कल्याणं वा तयो
रपि चाचिन्तयेत् । ८ । प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात्* नित्यं संसारस्यानित्यतां पश्येत*शरीरस्याशुचि
भावं *जरया रूपविपर्य्ययम् । ९ । शारीरमानसागन्तु*व्याधिभिश्चापतापं सहजञ्च * नित्यान्धकारे गर्भे च *
वसतिं मूत्रपुरीषमध्ये च । १० । तत्र च शीतोष्णदुःखानुभवनं *जन्मसमये योनिसङ्कुचित*निर्गमनाच्च महद्दुःखा
नुभवनं *बाल्ये मोहं गुरुपरवशताञ्च । ११ । अध्ययनादनेकक्लेशं *यौवने च विषयप्राप्तौ* दमार्गणतदवाप्तौ*
विषयसेवने नरकपतनम् । १२ । अप्रियैः सह संवसतिं *प्रियैश्च विप्रयोगं न* रकेषु च महद्दुःखं *संसारसंसृतौ तिर्य्य
ग्योनिषु च । १३ । एवमस्मिन् सततपापिनि*संसारे न किञ्चित्करं किञ्चित्* यदपि किञ्चिद्दुःखापेक्षया * सुखसं
ज्ञकं तदप्यनित्यम् । १४ । ततः सेवाशक्तीतस्यैवा* लभने वा महद्दुःखं * शरीरञ्चेदं सप्तधातुकं पश्येत् । १५ ।
रसरुधिरमांसास्थि*मेदोमज्जाशुक्राश्रकं * चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि*विविधमलायतनम् । १६ । सुखशतैरपि कृतं वि*
कारि स्यादुत्कृष्टमपि* विनाशि कामक्रोधलोभ* मोहमदमात्सर्य्यस्थानम् । १७ । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मक
मस्थिसिराधमनिस्नायुयुतं *रजस्वलं षट्त्वकपिण्डास्थ्यां त्रिभिः *शतैः षष्ट्यधिकैः सधार्य्यमाणम् । १८ । इत्यादि ॥
हारीतेनचोक्तं । अतःपरं प्रवक्ष्यामि वानप्रस्थस्य सत्तमाः । धर्म्माश्रमं महाभागाः कथ्यमानं निबोधत । १ ।
गृहस्थः पुत्रपौत्रादीन् दृष्ट्वा पलितमात्मनः । भार्य्यां पुत्रेषु निक्षिप्य सह वा प्रविशेद्वनम् । २ । नखरोमाणि च तथा
ऽमितगात्रत्वगादि च । धारयन् जुहुयादग्निं वनस्थो विधिमास्थितः । ३ । धान्यैः स्ववनसम्भूतैर्नीवाराद्यैरनिन्दितैः
शाकमूलफलैर्वापि कुर्य्यान्नित्यं प्रयत्नतः । ४ । त्रिकालस्नानयुक्तस्तु कुर्य्यात्तीव्रं तपस्तदा । पक्षान्ते वा समश्नीया

न्मामात्तं वासनङ्गभुक् ॥ ५ ॥ तथा चैव तु कालेन द्वन्द्वौ चाष्टमेऽथवा । षष्ठे च काले पादद्वान्नाद्भक्ष्यो यथा भवेत् । ६ । ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थस्तथा वर्षासु निराश्रयः । हेमन्ते च जले स्थित्वा नयेत् कालं तपश्चरन् ॥ ७ ॥ एवं कृत्वा तपः कायं नकृतबुद्धिर्यथाक्रमम् अग्निं स्वात्मनि कृत्वा तु प्रव्रजेदुत्तरां दिशम् ॥ ८ ॥ आदेहपातं वनगो मौनमास्थाय तापसः । स्मरन्नतीन्द्रियं ब्रह्म ब्रह्मलोके महीयते ॥ ९ ॥ तपो हि यः सेवते वन्योऽरण्ये तु वासः समाधियुक्तः प्रयतोऽन्तरात्मा । विमुक्तपापो विमलः प्रशान्तः स याति दिव्यं पुरुषं पुराणम् । १० । इति । अतः परं प्रवक्ष्यामि चतुर्थाश्रममुत्तमम् । श्रद्धया तदनुष्ठाय तिष्ठन्मुच्येत बन्धनात् । १ । एवं वनाश्रमे तिष्ठन् पातयंश्चैव किल्विषम् । चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् संन्यासविधिना द्विजः ॥ २ ॥ दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च यत्नतः । इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राङ्मुख ... पिवा ॥ ३ ॥ अग्निं स्वात्मनि संरोप्य मन्त्रवित् प्रव्रजेत् पुनः । ततः प्रभृति पुत्रादौ स्नेहालापादि वर्जयेत् । ४ । बन्धूनामभयं दद्यात् सर्व्वभूताभयं तथा । त्रिदण्डं वैणवं सम्यक् सन्ततं समपर्व्वकम् ॥ ५ ॥ वेष्टितं कृष्णगोवालरज्जुमच्चतुरङ्गुलम् । शौचार्थं मानसार्थं च नरनिभिः समुद्धृतम् । ६ । कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारिणीम् । पादुके चापि गृह्णीयात् कुर्यान्नान्यस्य सञ्चयम् । ७ । एतानि तस्य लिङ्गानि यतेः प्रोक्तानि सर्व्वदा ॥ संगृह्य कृतसंन्यासो गत्वा तीर्थमनुत्तमम् । ८ । स्नात्वाचम्य च विधिवद्वस्त्रपूतेन वारिणा । तर्पयित्वा तु देवान् वै मन्त्रवद्भास्करं नमेत् । ९ । आत्मनः प्राङ्मुखो मौनी प्राणायामत्रयं चरेत् । गायत्रीञ्च यथाशक्ति जप्त्वा ध्यायेत् परं पदम् । १० । स्थित्यर्थमात्मनो नित्यं भिक्षाटनमथाचरेत् । सायंकाले तु विप्राणां गृहाण्यभिविपद्य तु । ११ । सम्यग्याचेत कवलं दक्षिणेन करेण वै । पात्रं वामकरे स्थाप्य दक्षिणेन तु शोधयेत् । १२ । यावतान्नेन तृप्तिः स्यात्तावद्भैक्षं समाचरेत् । ततो निवृत्य तत्पात्रं संस्थाप्यान्यत्र संयमी । १३ । चतुर्भिरङ्गुलैश्छाद्य ग्रासमात्रं समाहितः । सर्व्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक्पात्रे नियोजयेत् । १४ । सूर्य्यादिभूतदेवेभ्यो दत्त्वा संप्रोक्ष्य वारिणा । भुञ्जीत पात्रपुटके पात्रे वा पात्रतो यतिः । १५ । वटकाश्वत्थपर्णेषु कुम्भीतिन्दुकपात्रके । कोविदारकदम्बेषु न भुञ्जीत कदाचन । १६ । मलाक्ताः सर्व्व उच्यन्ते यतयः कांस्यभोजिनः । कांस्यपात्रेषु यत्पाको गृहस्थस्य तथैव च । १७ । कांस्ये भोजयतः सर्व्वं किल्विषं प्राप्नुयात्तयोः । भुक्त्वा पात्रे यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्व्वकम् । १८ । न दुष्येत्तच्च तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव । आचम्य च निदिध्यासन् उपतिष्ठेत भास्करम् । १९ । जपध्यानेतिहासैश्च दिनशेषं नयेद्बुधः । कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु । २० । हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यायेदात्मानमव्ययम् । यतिर्धर्म्मरतिः शान्तः सर्व्वभूतसमो दमी । २१ । प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्त्तते । २२ । त्रिदण्डभृद्यो हि पृथक् समाचरेच्छनैः शनैर्यस्तु बहिर्मुखाक्षः । संन्यासं आर क्रमस्तु बन्धनात् स याति विद्यारक्तात्मनः परम् । २३ । * । इति । * । याज्ञवल्क्येन चोक्तं * उतश्चेनास्तपस्योक्तं तथा वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् । १ । अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितॄन् देवातिथींस्तथा । भृत्यांश्च तर्पयेच्छ्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् । २ । अह्नो मासस्य षण्णां वा मासानां संवत्सरस्य वा । अर्थस्य सञ्चयं कुर्य्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत् । ३ । दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् । स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्व्वसत्त्वहिते रतः । ४ । दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः । श्रौतं स्मार्त्तं फलस्नेहैः कर्म्म कुर्य्यात् क्रियास्तथा । ५ । चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा । पक्षे गते वाप्यश्नीयान्मासे वाऽहनि वा

गते।९। इति। अथ नैव गार्हस्थ्यमाचरेत्। स्वपाद्भूमौ शयीत वा दिवा संप्रपदैर्नयेत्। स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा।७। ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षास्वभ्रावकाशगः। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः।८। यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्वा विलिम्पति। अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च।९। अग्नीन् वाप्यात्मनि कृत्वा वृक्षवासो मिताशनः। वानप्रस्थो गृहेषु वा यात्रार्थं भैक्षमाचरेत्।१०। ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्। वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्ष्मसंक्षयात्।११। इति वानप्रस्थप्रकरणम्।*। वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम्। प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि।१। अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्। शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा।२। सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः। एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्।३। अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः। रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः।४। यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च। सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणात्।५। संनिरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ विहाय च। भयं हित्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः।६। कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः। ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वातन्त्र्यकरणाय च।७। अवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा। आधयो व्याधयः क्लेशा जरा रूपविपर्ययः।८। भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः। ध्यानयोगेन संपश्येत् सूक्ष्मतामात्मनः स्थितः।९। नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः। अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरेत्॥१०॥ सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः। संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः॥११॥ इति यतिप्रकरणम्॥

एतन्मं संहितायाश्चान्ते* गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्य चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्।१। पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य तया वाऽनुगतो वने। अग्नीनुपचरेन्नित्यं वन्यमाहारमाहरेत्॥२॥ यद्भक्ष्यः स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः। तेनैव पूजयेन्नित्यमतिथिं समुपागतम्॥३॥ ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः। स्वाध्यायं च सदा कुर्याज्जटाश्च बिभृयात्तथा॥४॥ तपसा शोषयेन्नित्यं स्वकं चैव कलेवरम्। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा॥५॥ प्रावृष्याकाशशायी च नक्ताशी च सदा भवेत्। चतुर्थकालिको वा स्यात् षष्ठकालिक एव च॥६॥ कृच्छ्रैर्वापि नयेत्कालं ब्रह्मचर्यं च पालयेत्। एवं नीत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत्॥७॥*॥ इति वानप्रस्थधर्माः*उक्ता ब्रह्माश्रमस्तु॥ कृत्वेष्टिं विधिवत् पश्चात् सर्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यग्नीन् समारोप्य द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत्॥१॥ विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने। अतीते पात्रसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्॥२॥ न व्यथेत तथाऽलाभे यथालब्धेन वर्तयेत्। न स्वादयेत्तथैवान्नं नाश्नीयात् कस्यचिद्गृहे॥३॥ मृन्मयालाबुपात्राणि यतीनां तु विनिर्दिशेत्। तेषां सम्मार्जनात् शुद्धिरद्भिश्चैव प्रकीर्तिता॥४॥ कौपीनाच्छादनं वासो बिभृयादव्यथश्चरेत्। शून्यागारनिकेतः स्याद्यत्रसायंगृहो मुनिः॥५॥ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्। सत्यपूतं वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत॥६॥ चन्दनेनिप्तपातेऽङ्गं वाभ्यस्य चर्मविगर्हितैः। कल्याणमप्यकल्याणं तयोरेव न संश्रयेत्॥७॥ सर्वभूतहितः मैत्रः समलोष्टाश्मकाञ्चनः। ध्यानयोगरतो नित्यं भिक्षुर्यायात् परां गतिम्॥८॥*॥ इति॥*॥ गौतमसंहितायाश्चोक्तं*ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरं*द्विजस्तात

वृत्ता। १। तेषामाश्रमविकल्पमेके ब्रुवते * ब्रह्मचारी गृहस्थो * भिक्षुर्वैखानस इति ॥ १॥ तेषां गृहस्थो योनिर* प्रजनत्वादितरेषां * तत्रोक्तमित्यादिना * ब्रह्मचारिणस्तत्कृत्वा * क्रमस्तरेषां तदविरोधीति ॥ २ ॥ भिक्षुकस्योक्तं यथा * अनिचयो भिक्षुः * रेतासु वर्षाशीलो वर्षा * अभिक्षाय * ग्राममियात् ।३। जघन्यमनिवृत्तं चरेत् * निवृत्ताशीतीक्यक्षुः कर्म्मस यतः * कौपीनमाच्छादनार्थं * * वासोविभृयात् प्रहीणमेके त्वाहुः । ४ । निर्गुणं जनाविप्रयुक्तः * मोक्षप्रवनस्वतीना * मङ्गलपादरीर्रीति । ५ । नद्वितीयां भिक्षामप * हर्त्तु रात्रिं ग्रामे वसेत् * मुण्डः शिखी वा व्यये ब्रह्मविवधम् * समोभूतेषु हिंसात * ग्रहयोरनारम्भी स्यात् ।६। वैखानसो वने मूलफलाशी स्यात् * तपःशीलः श्रामणकं * नाग्निमाधायाग्राम्यभोजी । १ । देवपितृभूतर्षिपूजकः सर्व्वातिथिः प्रतिषिद्धवर्ज्जं * भैक्षमप्युपयुञ्जीत । २ । नकालकृष्टमधितिष्ठेद्ग्रामञ्च * नप्रविशेज्जटिलः कञ्चुनखश्मश्रुः। जिनवासानातिथय भुञ्जीत ॥ १ ॥ ऐकाश्रम्यं त्वाचार्य्याः * प्रत्यक्षविधानाद् गार्हस्थ्यस्य ॥ ४॥ इति वशिष्ठसंहितायां * वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनवासा ग्रामञ्च नप्रविशेत् * नफालकृष्टमधितिष्ठेदकृष्टं * मूलफलं सञ्चिन्वीत ॥ १॥ ऊर्द्ध्वरेताः स्वपाश्रयोः * मूलफलभैक्षेणाश्रमं * मागतमतिथिमर्च्चयेत् ॥ २ ॥ दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् त्रिः * परणामुदकमुपस्पृशेत् श्रामणकेनाग्निमाधायायाहि * ताग्निः स्याद् वृक्षमूलिकः ॥ ३ ॥ ऊर्द्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्योऽनग्निरनिकेतो दद्यात् * देवपितृमनुष्येभ्यः * सगच्छेदानन्त्यमानन्त्याम् । ४ । इति परिव्राजकः सर्व्वभूताभयं दक्षिणां दत्वा प्रतिष्ठेत ॥ १ ॥ अथाप्युदाहरन्ति * अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दत्वा चरति यो द्विजः । तस्यापि सर्व्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते ॥ २ ॥ अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दत्वा यस्तु निवर्त्तते । हन्ति जातानजातांश्च प्रतिगृह्णाति यस्य च ॥ ३ ॥ संन्यसेत् सर्व्वकर्म्माणि वेदमेकं नसंन्यसेत् । वेदसंन्यासतः शूद्रस्तस्माद्वेदं नसंन्यसेत ॥ ४ ॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः । उपवासात् परं भैक्ष्यं दयादानाद्विशिष्यते ॥ ५ ॥ मुण्डोऽममत्वपरिग्रहः सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि * चरेद्भैक्षं विधूमे ॥ ६ ॥ सन्नमुसले एकशाटी * परिवृतोऽजिनेन वा * गोप्रलूनैस्तृणैर्वेष्टितशरीरः ॥ ७ ॥ स्थण्डिलशायी नित्यां वसतिं वसेत् * ग्रामान्ते देवगृहे शून्यागारे * वृक्षमूले वा मनसा * तत्त्वज्ञानमधीयानः ॥ ८॥ अरण्यनित्यो न ग्राम्यपशूनां सन्दर्शने विहरेत् ॥ ९ ॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥ ० ॥ अरण्यनित्यस्य जितेन्द्रियस्य सर्व्वेन्द्रियप्रीतिनिवृत्तकस्य । अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य ध्रुवाह्यनावृत्तिरुपेक्षकस्य ॥ १० ॥ अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारोऽनुन्मत्त * उन्मत्तवेशो विहरेत् । ११ । अथाप्युदाहरति । नशब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चापि लोकग्रहणे रतस्य । नभोजनाच्छादनतत्परस्य न चापि रम्यावसथप्रियस्य ।१२। न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । अनुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् । १३ । अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् । प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः । १४ । नकुट्यां नोदके सङ्गे न चैले न त्रिपुष्करे । नागारे नासने नान्ने यस्यैवं मोक्षवित्तमः । १५ । ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद्भुञ्जीत सायं * मधुमांससर्पिर्वर्ज्जम् । १६ । यतीन् साधून् वा गृहस्थान् सायं प्रातश्च तर्पयेत् । ग्रामे वा वसेदजिह्मोऽशरणोऽसङ्कुसुकः । १७ । न चेन्द्रियसंयोगं कुर्यात् केनाचिदुपेक्षकः सर्व्वभूतानां * हिंसानुग्रहपरिहारेण । १८ । पैशुन्यकाममत्सरा * भिमानाहङ्काराश्रद्धा * नार्ज्जवात्मस्तवपर * गर्हादम्भ लोभमोह * क्रोधासूयाविवर्ज्जनम् । १९ । सर्व्वाश्रमिणां धर्म्मिष्ठो * यज्ञोपवीतोदकम * पद्कुहस्तः शुचि ब्राह्मणो * वृषलान्नपानवर्जी * नहीयते ब्रह्मलोकात् । २० । * । इति । * । ६ । * ।

एषवोऽभिहितोधर्म्मोब्राह्मणस्यचतुर्विधः। पुण्योऽक्षयफलःप्रेत्यराज्ञांधर्म्मंनिबोधत॥९७॥

चयसंहरतिएषइत्यादि। ९७। एषचतुर्विधोब्रह्म*चर्यगार्ह स्थ्यवानप्रस्थयति*धर्म्मभेदाद्ब्राह्मणस्य* धर्म्मोघ श्चावश्यककर्म्म। १। पुण्यःपुण्यजनकःप्रेत्यापरलोकंगतस्याक्षय*फलदोवोयुष्माभ्यंमया*ऽभिहितोराज्ञांधर्म्मं शृणुत। २। ०। ९७।

॥ * ॥ इति मानवेधर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायांसंहितायांषष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ * ॥

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां वैद्यगङ्गाधर कविराज
कृतायां प्रमादभञ्जन्यांषष्ठाध्यायस्यप्रमादभञ्जनीषष्ठाध्यायः ॥ ० ॥ ६ ॥

राज्ञां धर्म्मं निबोधतेतियत्प्रति*ज्ञातं तद्दर्शयन्नाह राजधर्म्मान् प्रवक्ष्यामीत्यादि॥१॥ ० ॥ १ ॥

राजधर्म्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तोभवेन्नृपः। सम्भवश्चयथातस्य सिद्धिश्च परमायथा॥१॥

नृपःक्षत्रियोयथावृत्तोभवे*त्तथाराजधर्म्मान् राजाधिपति * क्षत्रियधर्म्मानहंप्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ तस्यक्षत्रियस्य यथार्थेन*प्रकारेणसम्भवस्तत्पत्ति*र्यथाचपरमासिद्धिः*स्याच्चदपिप्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ यराजःक्षत्रियस्य*धर्म्मपत्र पत्नाते नाहिह्यस्या*न्नवामाह्मणस्याराज्ञो*नैववेसर्सोचराप्सःपुद्रस्याव ॥ ४ ॥ १ ॥

ब्राह्मंप्राप्तेनसंस्कारंक्षत्रियेणयथाविधि। सर्व्वस्यास्ययथान्यायंकर्त्तव्यंपरिरक्षणम्॥२॥

ब्राह्ममित्यादि॥२॥क्षत्रियेणयथाविधि*ब्राह्मंवैदिकंसंस्कारं*जातकर्म्मादुपनय*नान्तंप्राप्तेनसमावर्त्तनेन ॥ सर्व्वस्ययथान्यायं*परिरक्षणं कर्त्तव्यम् ॥ २ ॥२॥ ननुकस्मादेवंक्षत्रियेणराज्ञा* सर्व्वस्यास्यलोकस्यपरिरक्ष ण*कर्त्तव्यमित्यतःक्षत्रिय*नृपसम्भवउच्यते ॥१॥ अराजक*इत्यादिभ्यां* द्वाभ्यामन्वि*तर्प्रोक्ताभ्यां ॥१॥॥१॥४॥

अराजकेहिलोकेऽस्मिन्सर्व्वतोविद्रुतेभयात्। रक्षार्थमस्यसर्व्वस्यराजानमसृजत्प्रभुः॥३॥

इन्द्रानिलयमार्कानामग्नेश्चवरुणस्यच। चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रानिर्हृत्य शाश्वतीः॥४॥

हियस्मादस्मिंल्लोके ख* ल्वराजके यद्राज्यं * लोकोऽराजकएवासीत् * तदासर्व्वतोभयाद्विद्रुतोऽभवत् ॥ तदासर्व्वस्यास्यलोकस्यरक्षार्थं * प्रभुर्ब्रह्माप्रजापति* रिन्द्रादीनामष्टानांलोकपालानां * शाश्वती र्मात्रा ॥ १ ॥ अंशान्निर्हृत्यक्षत्रियं*राजानमसृजत्क्षत्रियोणितोभि*कारान्नमाह्मणा*पैभ्यापूद्रं वा

राजानं* ताभिर्मात्राभिरसृजत् ।१। यद्यप्यात्मप्योर्वै यौवा* शूद्रोवाराजाभवति * सर्पसत्तकर्मफलेन तथा * बलयामजातोराजाग्या* न्नतस्ते न्द्रादिमात्राः सन्ति ॥ २॥ यस्त्वष्टराजान * मस्तूज्वदितियोभूपालोभवति* तमेवेन्द्रादिमात्राभिरसृजदिति*तदच्छदेववाख्यानं ।३। यदितयात्स्य तदा*क्षत्रिये यथाविधी*तिमोक्त ।भूपालेनेतावच्चादिति ।५ ।४।

यस्मादेषांसुरेन्द्राणांमात्राभ्योनिर्मितोनृपः। तस्मादभिभवत्येषसर्व्वभूतानितेजसा॥५॥

तेषामं सर्वक्षत्रियानां दर्शयति*यस्मात्तेषामित्यादिकम् ।१।५। ते ामिन्द्रादिसुरेन्द्राणां मात्राभ्यो* नृपःक्षत्रियोनिर्म्मित * स्तस्मादेषक्षत्रियोराजासर्व्वाणि*तेजसाभिभवत्येव ॥ १ ॥ ५ ॥ तदभिभवकारिधर्म्मं दर्शयति*तपत्यादित्यवदित्यादि ॥१॥ ६ ॥

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषिचमनांसिच। नचैनंभुविशक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम्॥६॥

एषक्षत्रियोराजाच*क्षूदित्यवत्तपत्यासा*चक्षुंषिमनांसिचादित्यवत्तपन्ति।१। यतएनञ्चभुवि*कश्चिदपिनाभि* वीक्षितुं शक्नोतीति ।२ ।० ।६।

सोऽग्निर्भवति वायुश्चसोऽर्कःसोमः सधर्म्मराट्। सकुबेरःसवरुणः समहेन्द्रःप्रभावतः॥७॥

सद्दत्यादि ॥ ७ ॥ सक्षत्रियोराजाप्रभावतएव*ह्यग्न्यादष्टदेवरूपो*भवतिनत्वन्योराजा* तथाविधप्रभावः स्यात् ॥ १ ॥ ० ॥ ७ ॥

बालोपिनावमन्तव्यो मनुष्यइति भूमिपः। महतीदेवताह्येषा नररूपेण तिष्ठति॥८॥

बालोपीत्यादि ॥ ८ ॥ बालोप्यकादशादिवर्षवया * उपनीतःक्षत्रियोभूमिपोराजा* मनुष्यइतिबुद्ध्यार्क* इपिनावमन्तव्यः ।१। क्षत्रियभूपतिनररूपेणैषा*महतीदेवतातिष्ठति ।२।८।

एकमेव दहत्यग्निर्नरंदुरुपसर्पिणम्। कुलंदहतिराजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम्॥९॥

एकमेवेत्यादि ।९। अग्निर्दुरुपसर्पिण* मेकमेवनरंदहतिनेतरं * राजाग्निर्दुरूपसर्पिणं सपशु* द्रव्यसञ्चयं कुलंदहति ॥ १ ॥ ९ ॥

कार्य्यंसोऽवेक्ष्यशक्तिञ्चदेशकालौचतत्त्वतः। कुरुतेधर्म्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपंपुनःपुनः॥१०॥

कार्य्यमित्यादि ॥ १० ॥ यइन्द्रादिमात्राभिर्निर्म्मितःक्षत्रियो * राजाप्रजानांकार्य्यं शक्तिञ्चावेक्ष्य * देश

कालीचतस्मतोऽयं स्या ॥ १ ॥ धर्म्मसिद्धार्थं तत्रवाऽसं रूपं * पुनःपुनर्विश्वरूपं * मतिचरणं दिशवते । २ । १० ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे। मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्व्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

यस्येत्यादि ॥ ११ ॥ यस्य क्षत्रियस्य राज्ञः प्रसादे पद्मा श्रीश्च वसति यस्य * पराक्रमे शौर्यभावे यस्य * त्रिवर्गं च विजयश्च । १ । यस्य क्रोधे मृत्युश्च वसति यस्मिन् * क्षत्रियो राजा वसन् * तेजोमयो नाम यो राजा ॥ २ ॥ ११ ।

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम्। तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

तमित्यादि ॥ १२ ॥ तं क्षत्रियं राजानं संमोहाद्यो * द्वेष्टि सोऽसंशयमाशु विनश्यति । १ ॥ कस्मात् यस्मात् तस्याशु विनाशाय * राजा मनः प्रकुरुते । २ ॥ १२ ॥

तस्माद्धर्म्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः। अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

तस्मादित्यादि ॥ १३ ॥ तस्मात् क्षत्रियस्य राज्ञ एवंविध * प्रभावात् स नराधिपः * इष्टेषु यं धर्म्मं व्यवस्येत् अनिष्टे * अनिष्टं यच्च व्यवस्येत् ॥ १ ॥ तं धर्म्मं न * कदाचन * कोऽपि जनो * विचालयेत् ॥ २ ॥ ० ॥ १३ ॥ नवराजा कथमेवं कर्त्तुं प्रभुः स्यात् * इत्यत आह तस्येत्यादि ॥ १ ॥ १४ ॥

तस्यार्थे सर्व्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजम्। ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्व्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

तस्य क्षत्रियस्य राज्ञोऽर्थे निमित्ते * ईश्वरः पूर्व्वमात्मजं * स्वस्य पुत्रं धर्म्ममेव ॥ १ ॥ सर्व्वभूतानां गोप्तारं * रक्षितारं ब्रह्मतेजोमयं दण्डं * शासन विधि प्रमसृजत् ॥ २ ॥ इति ॥ १४ ॥ नवदण्डेन किं भवतीत्यत आह * इह तस्य सर्व्वाणीत्यादि ॥ १ ॥ १५ ॥

तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च। भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्म्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

तस्य दण्डस्य भयात् स्थावराणि * सजीवपर्व्वतादीनि * चराणि मनुष्यादीनि * सर्व्वाणि भूतानि । १ । स्वस्वनियताय भोगाय कल्पन्ते * कल्पमानिवर्त्तन्ते नान्य * भोगाय बलात् प्रवर्त्तन्ते न च * तस्मात् धर्म्माच्चलन्ति । २ । १५ ।

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः। यथार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्त्तिषु ॥ १६ ॥

तमित्यादि । १६ । तं दण्डमन्यायवर्त्तिषु नरेषु देशकालौ शक्तिं च विद्यामपि च * तत्त्वतोऽवेक्ष्य राजा * यथार्हतः सम्प्रणयेत् ॥ १ ॥ १६ ॥

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः। चतुर्णामाश्रमाणाञ्च धर्म्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७॥

सराजेत्यादि । १७ । स दण्ड एव राजा पुरुषः* स्तद्दण्डकर्त्तृत्वात् स च* दण्डो नेता नायकः स * एव च दण्डः शासिता । १ । चतुर्णामाश्रमाणाञ्च* धर्म्मस्य प्रतिभूः स एतद्दण्डो * यथा धर्म्मस्य यत्फलं तस्य दाता* ऽहमिति स्वीकर्त्ता वास्ति । २ । १७ ।

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति। दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः ॥१८॥

दण्डः शास्तीत्यादि ॥ १८ ॥ सर्व्वाः प्रजा दण्डः शास्ति* दण्ड एव सर्व्वाः प्रजा रक्षति* सर्व्वेषु सुप्तेषु दण्डो * जागर्त्ति तस्माद् बुधास्तु* दण्डमेव धर्म्मं विदुः ॥ १ ॥ १८ ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्व्वा रञ्जयति प्रजाः। असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्व्वतः ॥ १९ ॥

समीक्ष्येत्यादि ॥ १९ ॥ स दण्डः सम्यक् समीक्ष्य* राज्ञा देशकालौ शक्तिं * विद्यां चापराधञ्चालोच्य धृतः सन्* सर्व्वाः प्रजा रञ्जयति ॥ १ ॥ स एव दण्डस्तु असमीक्ष्य* तत्सर्व्वं नालोच्य राज्ञा* प्रजासु चेत् प्रणीतः स्यात्तदा सर्व्वतो राजानं विनाशयति । २ । १९ ।

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः। शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्ब्बलान् बलवत्तराः ॥२०॥

यदीत्यादि । २० । यदि राजा दण्ड्येषु जनेषु दण्डम्* अतन्द्रितः स्वातन्त्र्यविहीनः सन् न प्रणयेत् । १ । तदा बलवत्तराः जना दुर्ब्बलान्* जनान् शूले मत्स्यानिव* अपक्ष्यन् अग्निनापक्ष्यन्तु ॥ २ ॥ २० ॥ अपिच ।

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा। स्वाम्यञ्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरम्।

अद्यादित्यादि ॥ २१ ॥ यदि राजा दण्ड्येषु दण्डं न प्रणयेत्तदा * काकः पुरोडाशमद्यात् । १ । श्वा च हविरवलिह्यात्* कस्मिंश्चित् कस्मिंश्चित् स्वामी * प्रभुत्वं न स्यात् अधरोत्तरं प्रवर्त्तेत । २ । अधरोऽधमः उत्तरम् उत्तमं प्रवर्त्तेत स्व* भावेन कोऽपि न वर्त्तेत । ३ । २१ ।

सर्व्वो दण्डजितो लोको दुर्ल्लभो हि शुचिर्नरः। दण्डस्य हि भयात् सर्व्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥२२॥

सर्व्व इत्यादि । २२ । सर्व्वो लोको दण्डजितः* हि यस्मात् स्वभावतः पवित्रो निष्पापो * जनो दुर्ल्लभो भवति । १ । तस्मात् सर्व्वं जगद्दण्डस्य भयात्* स्वस्वभोगाय कल्पते ॥ २ ॥ २२॥

देवदानवगन्धर्व्वा रक्षांसि पतगोरगाः। तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३॥

देवेत्यादि। २३। देवादयोऽपि केचित्तेऽपि*दण्डेनैव निपीडिताः*स्वस्वविहितभोगाय कल्पन्ते। १। २३।

दुष्येयुः सर्व्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्व्वसेतवः। सर्व्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥२४॥

दुष्येयुरित्यादि। २४। दण्डस्य विभ्रमाद् अतिक्रमात् सर्व्वे च *वर्णाद् दुष्येयुः सर्व्वसेतवो यमा*यमाद्योर्धर्म्म विधौ*नियमस्तत्तद्व्यवस्था।१। विधर्म्माचरणवारणास्तपस्तु*सेतवस्ते सर्व्वे भिन्द्येरन्*सर्व्वलोकप्रकोपश्च भवेत्। २४॥

यत्रश्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा। प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥२५॥

यत्रेत्यादि। २५। यत्र पापहा श्यामो लोहिताक्षः* दण्डश्चरति तत्र सा दण्डमाने ता*नायको राजा साधु यथार्थं चेत् पश्यति* तत्र प्रजाः कदाचिन्न मुह्यन्ति। १। २५।

तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्। समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्म्मकामार्थकोविदम् २६

कः प्रणेतेत्यत आह * तस्याहुरित्यादि श्लोकं। १। तस्य दण्डस्य प्रणेतारमीदृशं * राजानमाहुर्न्नान्यादृशं। १। २६।

तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते। कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥२७॥

तमित्यादि। २७। सत्यवादी समीक्ष्यकारी*धर्म्मार्थकामकोविदः*राजा तं दण्डं दण्ड्येषु एव *सम्यक् प्रणयन् युञ्जानः। १। त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते*स राजा यदि कामात्मा*स्वकामसाधनपरः*सन् विषमो भवति। २। सर्व्वासु प्रजासु समानमानात्*सन् क्षुद्रो राजा तेनैव*दण्डेन स निहन्यते। ३। २७। कुतः स राजा दण्डेन*निहन्यते इत्यत आह दण्डो हीत्यादिकमनुक्रम। १। २८।

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः। धर्म्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ २८॥

हि यस्माद्दण्डोऽसौ सुमहत्तेजः*स्वरूपोऽकृतात्मभिस्तु*जनैर्दुर्द्धरो धर्म्माद्विचलितं*नृपं सबान्धवं हन्ति। २८।

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम्। अन्तरीक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत् ॥ २९॥

ततइत्यादि॥ २९॥ ततः सबान्धवनृप*हननादनन्तरं स*दण्डो दुर्गादीन् पीडयेत्। १। २९।

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना। न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३०॥

सोऽसहायेनेत्यादि॥ ३०॥ स खलु दण्डो मूढेन*लुब्धेनासहायेनाकृतबुद्धिना*विषये षु सक्तेन च*राज्ञा न्यायतः प्रणेतुं न शक्यः स्यात्। १। ३०। केन स दण्डः प्रणेतव्य इत्यत आह शुचिनेत्यादिकम्। १। ३१।

शुचिनासत्यसन्धेनयथाशास्त्रानुसारिणा। प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

शुचिनासत्यसन्ध प्रतिज्ञ। यस्य*तेन राज्ञायथाशास्त्रानुसारिणा*सुसहायेन सम्यक्*प्रश्न तस्सहायेन च। १।
धीमता दण्डप्रणे व* सपराधिषु प्रयोक्तुं * सर्व्वथैव सम्यक् शक्यते। २। ३१।

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु। सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायेत्यादि। ३२। यस्तु राजा स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्यात्*शत्रुषु भृशदण्डश्च* सुहृत्सु स्निग्धेषु जिह्मः *
कौटिल्यहीनो ब्राह्मणेषु क्षमावान्। १। ३२।

एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः। विस्तीर्य्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३३ ॥

एवमित्यादि। ३३। एवं वृत्तस्य नृपतेः*शिलोञ्छेनापि जीवतो*लोके यशोविस्तीर्य्यते*यथाम्भसि तैलविन्दु
१। ॥ ३३ ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः। संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥

अतस्त्वित्यादि ॥ ३४ ॥ अतः स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तत्वादिभ्यो * विपरीतस्या जितात्मनो नृपतेर्यशो लोके संक्षि
प्यते *यथाम्भसि घृतविन्दुः ॥ १ ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे धर्म्मे निविष्टानां सर्व्वेषामनुपूर्व्वशः। वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५ ॥

स्वे स्वे धर्म्म इत्यादि। १। ३५। सर्व्वेषां वर्णानामाश्रमाणाञ्च* स्वे स्वे धर्म्मे निविष्टानां * मनुपूर्व्वशोऽभि
रक्षिता राजैव*परमेश्वरेण सृष्टः ॥ १ ॥ ३५ ॥

तेन यद्यत् सभृत्येन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः। तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥ ३६ ॥

तेनेत्यादि ॥ ३६ ॥ प्रजारक्षता तेन सभृत्येन *राज्ञा यद्यत् कर्त्तव्यं तत्तद् यथाव*दनुपूर्व्वशस्त्वहं * युष्मभ्यं
प्रवक्ष्यामीति ॥ १ ॥ ३६ ॥ तद्यथेत्याह ब्राह्मणानित्यादि ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः। त्रैविद्यवृद्धान् विदुषस्तिष्ठेत्तेषाञ्च शासने ॥ ३७ ॥

पार्थिवः क्षत्रियो राजा * प्रातरुत्थाय यथोक्त*कृत्यानि कृत्वा त्रैविद्या* वृद्धान् विदुषो ब्राह्मणान्*पर्युपासीत तेषां
शासने तिष्ठेत्। १। तिसृभिर्विद्याभिर्निर्व्वृत्ता इति * त्रैविद्याः स्ते च वृद्धास्तान् * ये वृद्धा विद्यातःश्रे
ष्ठा*स्ते राजपालनार्थं यत्*प्रशास्युपादिशन्ति तस्मिंस्तिष्ठेत् ॥ २ । ३७॥ न केवलं तथाविधान् वृद्धान्*ब्राह्मणा
न् पार्थिवः पर्युपासीत * अपरानपीति तद्यथेत्याह*वृद्धांश्चेत्यादिकानि ॥ १ ॥ ३८ ॥

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् । वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

ते हि वृद्धा उच्यन्ते ये * विप्राः शास्त्रतो लोकतो * विप्राः नीतिं जानन्ति * तान् वेदविदः शुचीन् * विप्रान् वृद्धान् पार्थिवो नित्यं सेवेत । १ । कस्मात् हि यस्मात् सततं * वृद्धसेवी जनो रक्षोभिरपि * पूज्यते नवरवाद्यते । २ । ३८

तान् किमर्थं सेवेतेत्यत आह * तेभ्योऽधिगच्छेदित्यादि । १ । ३९ ।

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः । विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥

विनीतात्मापि स्वयं पि * नीतिज्ञोऽपि पार्थिवस्तेभ्यो वृद्धेभ्यो * नित्यशो विनयं विशेषेण नयनं * नीतिमधिगच्छेल्लभेत । १ । कस्मात् हि यस्मात् विनीतात्मा विशेष * नीतिज्ञो नृपतिः कर्हि * चित् कदापि न विनश्यति । २ ॥ ३९ ॥

नीतिज्ञानाभावे किं स्यादित्यत * आह बहव इत्यादि । १ । ४० ।

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः । वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

पूर्वं बहवो राजानो * विनयाभावात् सपरिच्छदा नष्टाः * वनस्था अपि बहवो * विनयाद्राज्यानि प्रतिपेदिरे । १ । ४० ।

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः । सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ ४१ ॥

वेन इत्यादि ॥ ४१ ॥ अविनयाद्वेनश्च नहुषश्च सुदासश्च यवनश्च * सुमुखश्च निमिश्च * पार्थिवो विनष्टोऽभवत् ॥ ४१ ॥

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च । कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

पृथुरित्यादि । ४२ । विनयात् पृथुश्च मनुश्च राज्यं * प्राप्तवान् कुबेरश्च धनैश्वर्यं * धनाधिपतां विनयात् प्राप्तवान् ॥ १ ॥ गाधिजो विश्वामित्रो विनयात् * ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् ॥ २ ॥ ० ॥ ४२ ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् । जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ४४

त्रैविद्यवृद्धोपासनादिभिः किं * कुर्यादित्यत आह त्रै * विद्येभ्यस्त्रयीमित्यादि । १ । ४३ । ४४ । पूर्वं पक्षो ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं * त्रिवर्गे यथाविधौ * द्वापनयन संस्कारं * प्राप्तः त्रिवर्गस्त्रैविद्येभ्यो विप्रेभ्यः । १ । त्रयीं विद्यामृग्यजुःसामवेद * विद्यां समातिष्ठेत् सम्यक् * गुरुब्रह्मचर्यं चरन्नध्ययनं कृत्वा तिष्ठेत् । २ । ततः शाश्वतीं दण्डनीतिं निद्या * मर्थशास्त्रं समातिष्ठेत् * तथैवान्वीक्षिकीं न्याय * विद्यां च समागातिष्ठेत् । ३ । आत्म

विद्यासुपनिषद्धि ह्यांतेभ्यः * एवमभ्यासातिष्ठेदय * लोकतोवार्त्तानां पशु * पालनकृषिवाणिज्या * दीनामारम्भान्
।पसमातिष्ठेत् ॥ ४ । ४२ ॥ इन्द्रियाणां जये योग * महर्निशं समभ्यसातिष्ठेत् * कस्मा दिन्द्रियसाञ्जितेन्द्रियोनृप
तिः * प्रजाःसम्यक् स्ववशे * स्थापयितुं शक्नोतीति । १ । ४४ । एवंमत्वाकिंकुर्य्यादित्यतोवर्ज्जनीयमाहदशे
त्यादि । ४५ ।

दशकामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्॥ ४५॥

कामसमुत्थानि दश * दुरन्तानिव्यसनानि * तथाष्टौ क्रोधजानि च * दुरन्तानिव्यसनानि * सर्व्वाणि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । १ । ४५ । कस्मादित्यतउच्यते कामजेषु * प्रसक्तो हीत्यादिकम । १ । ४६ ।

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः। वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेनात्मनैव तु॥ ४६॥

महीपतिः कामजेषु * दशस्वासक्तोहि यस्मा * दर्थधर्म्माभ्यां वियुज्यते । १ । क्रोधजेनव्यसनेनात्मनैव
वियुज्यते म्रियते । २ । ४६ । कानिकामजानि दश * व्यसनानि क्रोधजानि चाष्टावित्यतउच्यते * मृगयाक्ष
इत्यादि । १ । ४७ ।

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥ ४७॥

मृगयादीनि दशक * कामजानि व्यसनानि * तौर्य्यत्रिकमिति नृत्यं * गीतं वाद्यञ्चेति त्रयं * वृथाट्या वृथा
याटनं । १ । ४७ ।

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥ ४८॥

पैशुन्यमित्यादि । ४८ । पैशुन्यादीन्यष्टौ क्रोध * जानि व्यसनानि तत्र * अर्थदूषणं परार्थापहरणं * वाक्
पारुष्यं दण्डजं * पारुष्यञ्चेति द्वयं । १ । ४८ । कामक्रोधयोः कारणमाह द्वयो * रप्येतयोरित्यादि ॥ १ ॥ ४८ ॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्व्वे कवयो विदुः। तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ॥ ४९॥

कवयः पण्डिता एतयो * र्द्वयोरपि कामक्रोधयोर्मूलन्तु यं * लोभं विदुस्तं लोभञ्च * जयेत् तत्प्रभवावेतावु
भौ गणौ ॥ १ ॥ ४९ ॥ तत्रापि विशेषमाह * पानमक्षा इत्यादि ॥ ५० ॥

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्। एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे॥ ५०॥

कामजे दशके गणे * पानं मद्यपानमक्षाः स्त्री * प्रसङ्गश्च मृगया च * इत्येतच्चतुष्कं यथा * क्रमं कष्टतमं
विद्यात् ॥ १ ॥ ० ॥ ५० ॥ क्रोधजगणेऽतिदोषानाह * दण्डस्येत्यादि । ५१ ।

दण्डस्यपातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे। क्रोधजे पि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ ५१ ॥

क्रोधजे ऽष्टके गणे पि * दण्डस्यपारुष्ये णपातनं तथा " वाक्पारुष्यमर्थदूषणञ्चेति * त्रिकं सदा कष्टं विद्यात् ॥ १ ॥ ५१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुसङ्गिनः। पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

सप्तकस्येत्यादि ॥ ५२ ॥ मृगयाक्षमद्यपानादि स्त्री मृगयादण्डपारुष्यवाक्पारुष्यार्थदूषणात्मक* वर्गस्य सर्व्वत्रानुसङ्गिनः। १। पूर्व्वं पूर्व्वं व्यसनं गुरुतरं * मात्मवान् नृपति विद्यात्। २। ५२।

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते। व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

व्यसनस्येत्यादि। ५३। व्यसनमृत्वोर्मध्ये * दुर्धीमं धो व्यसनं व * कष्टमुच्यते विद्वद्भिः। १। कस्माद् यस्मा व्यसनीमृत * स्त्वधोऽधोनरकं व्रजति * अव्यसनीमृतः स्वर्याति ॥ २ ॥ ५३ ॥ अथैवं क्षत्रियस्य राजा * भृत्यायत्तकार्य्यं तद्‌व्याचष्टे * मौलानित्यादिक्रम। १। ५४।

मौलान्शास्त्रविदः शूरान्लब्धलक्ष्यान्कुलोद्गतान्। सचिवान्सप्तचाष्टौवाप्रकुर्व्वीतपरीक्षितान् ॥ ५४ ॥

उक्तरूपे णप्रकारेण्या प्र सा * दनन्तरं समावृत्तः * क्षत्रियोराजाभूत्रासमप्तचाष्टौवा * शास्त्रविदः शूरान्वीरान्। १। लब्धलक्ष्यान्प्रस्यास्त्रे लब्धोलक्ष्योयैः * स्तान्कुलोद्गतान्सद्वंश * जातान्परीक्षितान्मोहलोभादिदोषविहीन * तया दृष्टोजनादीन्। २। मौलान्स्वराज्यस्थाने जज * भावमहेन्तिये तां सु * सचिवान्मन्त्रिणः सहायान्कुर्य्यात् ॥ १। ५४। सहायप्रयोजनमाह * अपियदित्यादि। १। ५५।

अपियत्सुकरं कर्म्म तदप्येकेनदुष्करम्। विशेषतोऽसहायेन किन्तुराज्यंमहोदयम् ॥ ५५ ॥

सुकरमपियत्कर्म्म * तदपिकर्म्मखलु एकेन दुष्करं * किन्तुमहोदयं राज्यं * राज्यपालनं कर्म्म। १। असहायेनैकेनवि * शेषतो दुष्करं तस्मात् * सचिवान् सहायान् कुर्य्यात्। ५५। सचिवान्कृत्वाकिं कुर्य्यादित्याह * आह तैः साई मित्यादि ॥ १। ५६ ॥

तैःसार्द्धंचिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम्। स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

क्षत्रियोराजा तैः सचिवैः सार्द्धं * नित्यं यत्सामान्यं समत्वं स्वस्मिन् येन * सह सन्धिः कार्य्योविग्रहोवा * कर्त्तव्यस्तच्चचिन्तयेत्। १। स्थानं धनकोषं दण्ड * नीयञ्च नित्यं चिन्तयेत् * समुदयं धनानामुद्भवयोग्या * स्तद्धनाकर

चिन्तयेत्। २। इति प्रजादीनां रक्षां * पुरयथाशास्त्रञ्चिन्तयेत् * यज्ञश्च धानिप्रशमनानि येषां * तानि सर्व्वाणि चिन्तयेत्। १। ०। ५६।

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्। समस्तानाञ्च कार्य्येषु विदध्याद्धितमात्मनः॥५७॥

तेषामित्यादि ।५७। तेषां सप्तानामष्टानां वा * सचिवानां स्वं स्वं पृथक् * मभिप्रायं तान् समस्तां * नात्माभिप्रायं चोपलभ्य * कार्य्ये यात्मनो हितं राजा विदध्यात्। १। ५७।

सर्व्वेषान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता। मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम्॥५८॥

सर्व्वेषामित्यादि। ५८। सर्व्वेषां मन्त्रिणां मध्ये * विशिष्टेन विपश्चिता * ब्राह्मणेन सह राजा * परमं मन्त्रं षाड्गुण्यसंयुतं मन्त्रयेत्। १। यानात्मकष्टासामान्यसन्धिविग्रह * स्थानसहदयगति * लब्धप्रशमनानात षाड्गुण्यगुप्ता * तां मन्त्रणां मन्त्रयेत्। २। ५८।

नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्व्वकार्य्याणि निक्षिपेत्। तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म्म समारभेत्॥ ५९॥

नित्यमित्यादि। ५९। तस्मिन् विशिष्टे विपश्चिति ब्राह्मणे * सचिवे समाश्वस्तः सम्यगाश्वस्तः * सन् सर्व्वकार्य्याणि राजा विनिक्षिपेत्। १। तेन विपश्चिता विशिष्टेन खलु * ब्राह्मणेन सचिवेन * सार्द्धं मन्त्रणया सर्व्वं विनिश्चित्य * ततः कर्म्म समारभेत्। २। ५९।

अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्। सम्यगर्थसमाहर्तॄन् अमात्यान् सुपरीक्षितान्॥६०॥

अन्यानपीत्यादि। ६०। मन्त्रणार्थमेवं सचिवान् सप्त * साष्टौ वा विधायान्यान् * प्राज्ञानवस्थितान् * शुचीन् प्राज्ञान् परीक्षितान्॥ १॥ समागत्य समाहरणार्थमर्थं * समाहृत्य नृ प्रकुर्व्वीत॥ २॥ ६०॥

निर्व्वर्त्तेतास्य यावद्भिरितिकर्त्तव्यता नृभिः। तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्व्वीत विचक्षणान्॥६१॥

निर्व्वर्त्तेतेत्यादि॥ ६१॥ अस्यार्थसमाहरण * सोतिकर्त्तव्यतानृभि * र्यावद्भिर्निर्व्वर्त्तेत * तावतो नृन् विचक्षणान्॥ १॥ तन्द्रितानधीनान् दक्षा * नथ समाहृत्य नृ राजा प्रकुर्व्वीत॥ २॥ ६१॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान्। शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने॥ ६२॥

तेषामित्यादि॥ ६२॥ तेषामर्थ समाहर्तॄणां रक्षण * स्यार्थे दक्षान् कुलोद्गतान् * शूरान् पुरुषान्नियुञ्जीत १। अर्थसमाहरणे त्वाकराणां * स्वर्णादिखनीनां धान्यादिक्षेत्राणां * कर्म्मान्ते तत्स्वर्णादिधा * न्यादीनां

मन्त्रिनिवेशनं ॥ २ ॥ तत्तदर्थं स्थापनस्थाने ग्रहीत *विद्याचरणमतिविरहितान्*भीरूंस्तत्तद्वाविषु *भयशीलान् नूनं नियुञ्जीत ॥ ३ ॥ ६२ ॥

दूतञ्चैव प्रकुर्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् । इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ६३ ॥

दूतञ्चैवेत्यादि ॥ ६३ ॥ राजा दौत्यकार्यार्थं तं *दूतं प्रकुर्वीत यः * सर्व्वशास्त्रविशारदः * परेषामिङ्गितानि च*आकारोऽङ्गप्रत्यङ्ग*चेष्टाश्च शास्त्रजानाति ॥ १ ॥ शुचिश्च*दक्षश्च सत्कुले *चोद्गतश्च भवति । २ । ६३ ।

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् । वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

अनुरक्त इत्यादि ॥ ६४ ॥ अनुरक्तादिर्दूतो राज्ञः *प्रशस्यते स दक्षो वाग्मी*सुवपुर्वपुष्मान् । १ । ६४ ।

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया । नृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्य्ययौ ॥ ६५ ॥

अमात्ये दण्ड इत्यादि । ६५ । अमात्ये राज्ञः स्वगुणे *आयत्तोऽधीनो दण्डो* दण्डे कर्त्तव्ये नृपता*वायत्ता वैनयिक*विशिष्ट नीतिक्रिया । १ । कोषराष्ट्रे च देने नृपतावायत्ते *दूते सन्धिविग्रहावायत्तौ ॥ २ ॥ ६५ ॥ कथं दूते सन्धिविपर्य्ययावुभा*वायत्तौ स्यातामित्यत * आह दूत एवेत्यादि । १ । ६६ ।

दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहितान् । दूतस्तत्कुरुते कर्म्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥ ६६ ॥

दूत एव परैः सह यथा सन्धिः *स्यात्तथा वदन्नसंहितान् सन्धत्ते *यथा च भेदः स्यात्तथा*वदन् संहितान् भिनत्ति ॥ दूतस्तत्कर्म्म कुरुते *येन कर्म्मणा संहिता*भिद्यन्ते येन कर्म्मणा वा न भिद्यन्ते ॥ २ ॥ ६६ ॥ कथमित्यत आह स* विद्यादस्य*कृत्येष्वित्यादि ॥ १ ॥ ६७ ॥

स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः । आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

यस्मात् स दूतोऽस्य परस्य निगूढैः * रिङ्गितचेष्टितैः कृत्येषु कर्त्तव्ये * ष्वाकारमिङ्गितं चेष्टां च विद्यात्तस्य भृत्येषु चिकीर्षितं तदा * यथायद् यत्तत्सर्व्वं च * दूतो विद्यात्तस्माद्दूता*यत्तौ सन्धिविपर्य्ययौ । १ । ६७ ।

बुद्ध्वा च सर्व्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् । तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

बुद्ध्वा चेत्यादि ॥ ६८ ॥ राजा दूतेन सर्व्वं परराजचिकीर्षितं तत्त्वेन बुद्ध्वा *यथात्मानं स न पीडयेत् *तथा प्रयत्नमातिष्ठेत् ॥ १ ॥ ६८ ॥ परराजेन पीडननिवारणार्थं *राज्ञो वासयोग्यस्थान*माह जाङ्गलमित्यादि । ६९ ।

जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविलम् । रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥

जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायं *ब्राह्मणबहुलं च* देशं*अल्पजलमतोऽल्पवृक्षमल्पवृष्टं वा* ऽनाविलं मलादाविल

हीनं । १ । इमां मनोरममानतसामन्तं*समाङ्कृतः सारथिय वत्स्वाजीवां तत्र चाजीवां*जीवनोपायद्रवां यत्र* राजा तं देशमावसेत् । २ । २ ॥ ६९ ॥ यथापुरं कृत्वा तस्मिन्नत्राह*धन्वदुर्गमित्यादि । १ । ७०।

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा। नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम्॥ ७०॥

धन्वदुर्गं मरुपृष्ठ * दिक्चतुष्टयानाभूमि * भागः पञ्चयोजनादुदकोयत्र* तेन दुर्गेण दुर्गमं पुरं *समाश्रित्य राजा वसेत् । १ । अथवा महीदुर्गं चन्मयेन* विस्तारोत्सेधवता लेनागमा*प्राकारेणावृतं पुरं*माश्रित्य राजा वसेत् । २ । अथवाब्दुर्गं सजलपरिखां* कृत्वा मध्ये पुरं कृत्वा* तदाश्रित्य राजा वसेत् ॥ ३ ॥ अथवा वार्क्षं महत् * कण्टक वृक्षादिभिश्चादि * परिवृतत्वेन दुर्गं * पुरमाश्रित्य राजा वसेत् । ४ । अथवा नृदुर्गं सेना*रक्षितं पुरमाश्रित्य वसेत्*अथवा गिरिदुर्गं पु*रमाश्रित्य राजा वसेत् । ५ । ७० ।

सर्व्वेणतु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्। एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१॥

सर्व्वेणेत्यादि । ७१ । सर्व्वेण प्रयत्नेन*गिरिदुर्गं *पुरं राजा समाश्रये *देषां दुर्गाणां मध्ये हि* गिरिदुर्गं विशिष्यते *बहुगुणत्वेनेति ॥ २ ॥ ७१ ॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाप्चराः। त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः॥ ७२॥

त्रीण्याद्यानीत्यादि ॥ ७२ ॥ आद्यानि त्रीणि धन्वदुर्गं महीदुर्गं*अब्दुर्गाणि मृगा गर्ताश्रया मूषकादयः सर्पादि * गर्ताश्रयाप्चरा आश्रिताः ॥ १ ॥ एषामुत्तराणि त्रीणि*वार्क्षदुर्गं नृदुर्गं गिरिदुर्गाणि*प्लवङ्गमो वानरो वार्क्षं *नरो नृदुर्गममरो* गिरिदुर्गं समाश्रितः ॥ २ ॥ ७२ ॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः। तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम्॥ ७३॥

यथेत्यादि ॥ ७३ ॥ यथा मृगादीन् शत्रवो नोपहिंस*न्ति तथारयो दुर्गाश्रितं *नृपं न हिंसन्तीति ॥ ७३ ॥ नन्वेवं दुर्गेण किं स्यादित्यत*आह ।

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः। शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ७४॥

एकः शतमित्यादि । ७४ । प्राकारस्थो धनुर्द्धर* एकः शतं धनुर्द्धरान्*योधयति शतं धनुर्धराणां * दशसहस्राणि धनु*र्द्धराणां योधयतीति । १ । तस्माद्दुर्गं राज्ञो वासार्थं विधाता*स्वयमेव विधीयते । २ । ७४ । ०।

तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः। ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च॥ ७५॥

तत्स्यादित्यादि । ७५ । तद्दुर्गं राज्ञः पुरमायुधैः शस्त्रैः* रक्षितं सम्पन्नं कार्य्यं*स्याद्धनधान्यैर्वाहनैः*हस्त्यश्व

रथादिभिश्च सम्पन्नं कार्यं ॥१॥ ब्राह्मणैर्वेदविद्भिः * शिल्पिभिः कारुभिर्यन्त्रैः * स्तैलपीडनादियन्त्रैर्यवसेन * ग्रासेन चोदकेन च * सम्पन्नं राज्ञा कर्त्तव्यं ॥२॥७५॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः। गुप्तं सर्व्वर्त्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥७६॥

तस्येत्यादि ।७६। तस्य दुर्गस्य पुरस्य * मध्ये नृपश्चात्मनः सुपर्याप्तं * सुन्दरं पर्याप्तं भोगपर्याप्तं स्त्रीगृहं * रन्धनगृहमग्निगृहं ॥१॥ दूतादीनां पृथक् पृथक् गृहं गुप्तं * रक्षकै रक्षितं सर्व्वर्त्तुकं शुभ्रं * जलवृक्षसमन्वितं कारयेत् ॥२॥७६॥

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्। कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥७७॥

तदध्यास्येत्यादि ॥७७॥ तद्गृहमध्यास्य * राजा हृद्यां रूपगुणान्वितां लक्षणान्वितां च * महति कुले सम्भूतां ॥१॥ भार्यां क्षत्रियकन्यां वा * वैश्यकन्यां वा मन्त्रेण * विवाहाद्या सवर्णा स्यात् * तां सवर्णामुद्वहेत् ॥२॥ पूर्व्वं हि शूद्रैव भार्या शूद्रस्य * इति वचनेन क्षत्रियस्य भार्या * सं शूद्रकन्या वैश्या * कन्या क्षत्रियकन्या च ॥३॥ न ब्राह्मणकन्या तस्मात् * ब्राह्मणकन्यां नोद्वहेत * तर्हि किं शूद्रकन्यामप्युद्वहेत् * इति तद्वर्जनार्थं तु * सवर्णामिति विशेषणम् ॥४॥ शूद्रकन्यायाममन्त्रेण * विवाहविध्यभावान्न * सावर्ण्यसम्भवोऽस्तीति ॥५॥ क्षत्रियकन्याया जन्मतः सावर्ण्यं * वैश्यकन्यायाममन्त्रेण * विवाहात् सावर्ण्यसम्भवः ॥६॥ तेन क्षत्रियः क्षत्रियकन्यां वैश्यकन्यां वाप्युद्वहेदिति ॥७॥७७॥

पुरोहितञ्च कुर्व्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः। तेऽस्य गृह्याणि कर्म्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥७८॥

पुरोहितञ्चेत्यादि ॥७८॥ एवं ह्यस्य कल्याणार्थं शान्तिक * क्रियार्थमथर्व्ववेदवेत्तारं * ब्राह्मणं पुरोहितं च कुर्व्वीत ॥१॥ ऋत्विजश्च यज्ञार्थं वृणुयात् * यज्ञे तीयजन्तीत्यृत्विजः * तच्च व्याकरोति ते होत्रादिना ॥२॥ हि यस्मात् ऋत्विजोऽस्य * राज्ञो गृह्याणि वैतानिकानि च * सर्व्वाणि कर्म्माणि कुर्युः ॥३॥७८॥

यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः। धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥७९॥

यजेतेत्यादि ॥७९॥ राजा भूरिदक्षिणैर्विविधैर्यज्ञैः * मेधादिभिः क्रतुभिस्तु * यजेत धर्म्मार्थं चैव * विप्रेभ्यो भोगान् भूम्यादि * वस्त्रौधधनानि च दद्यात् ॥१॥७९॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्। स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृषु ॥८०॥

सांवत्सरिकमित्यादि ॥ ८० ॥ राजा सांवत्सरिकं बलिं स्वपरि* वाराणामाहारार्थं * धान्यसुवर्णा-मादि* स्वामाप्तैर्जनैः राष्ट्रादाहारयेत ॥ १ ॥ आम्नायपरो वेदेषु * तत्परश्च मान्नृषु च * प्रजासु पितृवद्वर्त्तेत ॥ २ ॥ ८० ॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्रतत्रविपश्चितः। तेऽस्यसर्व्वाण्यवेक्षेरन्नृणांकार्याणिकुर्व्वतान ॥ ८१ ॥

अध्यक्षानित्यादि । ८१ । तत्रतत्रधान्यादिषु* विपश्चितो विविधानध्यक्षान्कुर्यात्* तेऽध्यक्षाः अस्य राज्ञः* प्रजानां नृणां कार्याणि* कुर्व्वतां सर्व्वाण्यवेक्षेरन् ॥ १ ॥ ८१ ॥

आवृत्तानांगुरुकुलाद्विप्राणांपूजकोभवेत्। नृपाणामक्षयोह्येषनिधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥८२

आवृत्तानामित्यादि । ८२ । गुरुकुलाद्ब्रह्मचर्याश्रमात्* आवृत्तानां समावृत्तानामपि* कुलागतानां विप्राणां* पूजको राजा भवेत् । १ । एषब्राह्मो ब्राह्मणस्य* पूजात्मकोऽक्षयो निधिः * सर्व्वादिषु नृपाणां * वेदादिषु अभिधीयते । २ । ८२ ।

नतंस्तेनानचामित्राहरन्तिनचनश्यति। तस्माद्राज्ञानिधातव्योब्राह्मणेष्वक्षयोनिधिः ॥८३॥

कथमक्षय* इत्यत आह *न तं स्तेनान चामित्रेत्यादि । १ । ८३ । तं ब्राह्मं निधिं स्तेनाः* हरन्ति न चामित्रा हरन्ति न च* स नश्यति तस्माद्राज्ञा* ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिर्निधातव्यः । १ । ८३ ।

नस्कन्दतेनव्यथतेनविनश्यतिकर्हिचित्। वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्योब्राह्मणस्यमुखेहुतम् ८४

धर्म्मार्थं अविवक्षित भोक्तृगानधनानि च * तिथादानं विहितं तत * अग्रामनाथं हस्ते दत्तमेव । १ । ब्राह्मणस्य मुखे हुतं भवति* पाणिर्ह्यग्निर्द्विजः स्मृतः तद्वाक्यं * तच्च कर्हिचित् न स्कन्दते क्षरति । २ । न व्यथते न च विनश्य* नाग्निहोत्रेभ्यो वरिष्ठश्रेष्ठा* इत्यवधातव्याम् । ३ । ८४ ।

सममब्राह्मणेदानं द्विगुणंब्राह्मणब्रुवे। प्राधीतेशतसाहस्रमनन्तंवेदपारगे ॥ ८५ ॥

तथा दानस्य ब्राह्मण* विशेषे दत्तस्य फल* विशेषमुच्यते सममित्यादि । १ । ८५ । अब्राह्मण इति सादृश्यार्थे नञ्* समासस्तत्पुरुषः* न तच्छास्त्रं पठितवा* ब्राह्मणादिलक्षणं । १ । ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कार वर्जित । जातिमात्रोपजीवी च सम भवेद् ब्राह्मणः स्मृतः । १। गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वेदोपनयनेन च । नाध्यापयति

नाधीते सम्भवे ह्यब्राह्मणब्रुवः । २ । अग्निहोत्रीतपस्वी च वेदमध्यापयेत्स्वयः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षते । ३ । इष्टिभिः पशुबन्धैश्चातुर्मास्यैस्तथैव च । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येन चेष्टं सदृष्टवान् ॥ मीमांसकं चयो वेदान् षड्भिरङ्गैः सविस्तरैः । इतिहासपुराणानि स भवेद् वेदपारगः । ४ । इति । यद्दानमायतफलमुक्तं तत्फलं समब्राह्मणे दत्तं स्यात्*ततो द्विगुणादिफल *ब्राह्मणब्रुवादिषु दत्तं फलति । ५ । ८५ ।

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धधानतयैव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥ ८६ ॥

पात्रस्येत्यादि । ८६ । दियस्य दानस्य पात्रस्य*ब्राह्मणस्य विशेषेण* श्रद्धधानतया । १ । अल्पं वा बहु वा दत्तवता प्रेत्य*दानस्य फलमवाप्यते । २ । ८६ ।

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः । न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्म्ममनुस्मरन् ॥ ८७॥

समोत्तमेत्यादि । ८७ । प्रजाः पालयन् राजा*समेनापरेणोत्तमेन*वाऽधमेन वा योद्धुम् * आहूतः सन् क्षात्रं धर्म्मं*मनुस्मरन् संग्रामान्न निवर्त्तेत । १ । ८७ ।

संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् । शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८

संग्रामेष्वित्यादि ॥ ८८ । राज्ञां संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं * प्रजानाञ्च पालनं ब्राह्मण*शुश्रूषा चेति त्रयं तु* परं श्रेयस्करं स्यात् । १ । ८८ ।

आहवेषु मिथोऽन्योऽन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः । युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ८९ ॥

आहवेष्वित्यादि । ८९ । आहवेषु महीक्षितो*राजानः शक्त्या मिथः*जिघांसन्तोऽन्योऽन्यां परं * शक्त्या युध्यमानाश्च*पराङ्मुखाः स्वर्गं यान्ति । १ । ८९ ।

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् । न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

नेत्यादि । ९० । राजा रणे युध्यमानः*कूटैरायुधैः गोपन*स्थाल्याच्छन्नै रिपून् हन्यात् । १ । कर्णिभिः कर्णिकाकार*फलैर्बाणैर्न रिपून् हन्यात्* विषेण दिग्धैरायुधै * र्न रिपून् हन्यात् अग्नि*ज्वलिततेजनैरायुधैर्न हन्यात् । २ । ९० ।

न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् । न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ९१॥

नचेत्यादि। ९१। रथस्थो राजा हस्त्यश्वरथारूढः* स्थलारूढं न हन्यात्* क्लीवं कृताञ्जलिं च हन्यात्। १। मुक्तकेशं परं न हन्यात्* न चासीनं हन्यात्तथा* तवास्मीतिवादिनं न हन्यात्। २। ९१।

नसुप्तं नविसन्नाहं ननग्नं ननिरायुधम्। नायुध्यमानं पश्यन्तं नपरेण समागतम्॥ ९२॥

नसुप्तमित्यादि। ९२। राजा युध्यमानो नसुप्तं हन्यात्* विसन्नाहं युद्धे सन्नद्धो* यो न भवति तं न हन्यात्। १। युध्यमानं नग्नं जनं* न हन्यात्* निरायुधमयुध्यमानं न हन्यात्* युध्यमानं निरायुधं तु युध्यमानो हन्यादिति। २। युद्धं पश्यन्तमयुध्यमानं* सायुधं निरायुधं वा न* हन्यात् परेणसह च* युद्धे समागतं न हन्यात्। ३। ९२।

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतम्। नभीतं नपरावृत्तं सतां धर्म्ममनुस्मरन्॥ ९३॥

नायुधेत्यादि। ९३। आयुधव्यसनप्राप्तं* युध्यमानं भग्नास्त्रं व्ययेनैवाव*सादप्राप्तं न हन्यात्* शोकास्त्रक्षतादिनार्त्तं हन्यात्। १। नचास्त्रैरतिपरिक्षतं हन्यात्* भीतं हन्यात्* परावृत्तं* पराङ्मुखं हन्यात् सतां* वीराणां धर्म्ममनुस्मरन्। २। ९३।

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः। भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्व्वं प्रतिपद्यते॥ ९४॥

यस्त्वित्यादि। ९४। यस्तु संग्रामे भीतः सन्* परावृत्तः पराङ्मुखः* परैर्हन्यते प्रक्षिप्यते* स भर्त्तुः पोषणकर्त्तुः* यत्किञ्चिद्दुष्कृतं तत्सर्व्वं प्राप्नोति। १। ९४।

यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम्। भर्त्ता तत्सर्व्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु॥ ९५॥

अपरञ्च यच्चास्येत्यादि। ९५। यः संग्रामे भीतः पराङ्मुखः परैः* हन्यते तस्यास्य परावृत्तहतस्य* अमुत्रार्थं परलोकार्थं* य उपार्जितं यत्किञ्चित्। १। सुकृतं तत्सर्व्वं भर्त्ता* युद्धस्वामी आदत्ते तस्मात् संग्रामे* सेनासेनापत्यादिकः* कोऽपि पराङ्मुखो न स्यात्। २। ९५।

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः। सर्व्वद्रव्याणि कुप्यञ्च यो यं जयति तस्य तत्॥ ९६॥

रथाश्वमित्यादि। ९६। यो यं जयति तस्य रथाश्वादिकं* यत्किञ्चद्रव्यं तत्सर्व्वं* तज्जेतुस्तस्यैव भवति। ९६। तर्हि किं तस्य स्वामी राजा किञ्चिन्न* प्राप्नुयादित्यत आह।

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः। राज्ञा च सर्व्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम्॥ ९७

राज्ञश्च दद्युरित्यादि। १। ९७। जेतारो जितानां रथाश्वादीनि* गृहीत्वा स्वामिनो राज्ञ* उद्धारं तद्यथाश्वादि* यत्तमं यत्किञ्चित्तद्दद्युः। १। राज्ञा चापृथग्जितमेकत्र जितं* यत्किञ्चिद्द्रव्यजातं तत्* सर्व्वं योधेभ्यो दातव्यं* पृथग्जितं तन्न देयं। २। ९७।

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः। अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून्॥ ९८

एषइत्यादि। ९८। एषसनातनो नित्यः * अनुपस्कृतोऽसङ्घातेन * पृथग्युद्धजितद्रव्या * ततो योधधर्मः प्रोक्त। १। क्षत्रियः घ्नन्तःधर्म्मात् रणे रिपून्घ्नन् क्षत्रियाणां विभागेन * एतद्धर्मान्न च्यवेत्। २। ९८।

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः। रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्॥ ९९॥

अलब्धं चैवेत्यादि। ९९। राजा यदलब्धं तत् * लिप्सेत लब्धुमिच्छेद् य * लब्धं तत्प्रयत्नतो रक्षेत्। १। रक्षितं धनं वर्द्धयेद् वृद्धन्तु * पात्रेऽनयोगात् जनेराजा निक्षिपेत्। ९९।

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम्। अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रितः॥१००॥

एतदित्यादि। १००। धनस्यालब्धस्य लाभेच्छा * लब्धस्य रक्षा * रक्षितस्य वृद्धि * वृद्धस्य च पात्रेषु * निक्षेप एतच्चतुर्विधं। १। पुरुषाणामर्थस्य धनस्य * प्रयोजनं विद्यादस्य चतुर्विधस्यानुष्ठानं नित्य * मतन्द्रितः सम्यक् कुर्य्यात्। १। १००।

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया। रक्षितं वर्द्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं दानेन निक्षिपेत्॥ १०१॥

तत् राजा कथं कुर्य्यादित्यत * आह अलब्धमित्यादि। १। १०१। राजा अलब्धं धनं दण्डेनेच्छेत् * दण्डेन लब्धं धनमवेक्षया * सर्व्वदा दृष्ट्या रक्षकेण रक्षेत्। १। रक्षितं तद्धनमन्याभावाद्वृद्ध्या * ऋणं दत्वा वर्द्धयेद् वृद्धं धनं दानेनैव निक्षिपेत्। २। १०१।

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः। नित्यं संवृतसंवार्य्यो नित्यं छिद्रानुसार्य्यरेः॥१०२

नित्यमित्यादि। १०२। उद्यतो दण्डः शासनं यस्य तथा * विधो नित्यं स्यान्नित्यञ्च * विवृतपौरुषो विस्तृत * पौरुषपुरुषकारः स्यात्। १। संवृतसंवार्य्यः संवरणीयानि * नित्यं संवृणुयान्नित्य * मरेश्छिद्रानुसारी स्यात्। २। १०२।

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत्। तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत्॥१०३

एतैः किं स्या * दित्यत आह * नित्यमुद्य * तेत्यादिकम्। १। १०३। नित्यमुद्यतदण्डस्य राज्ञो भयात् * कृत्स्नं जगदुद्विजते * तस्माद्दण्डेन सर्व्वाणि * भूतानि प्रसाधयेत् *। १। १०३।

अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया। बुद्ध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं सुसंवृतः॥ १०४॥

अमायवेत्यादि । १०४ । राजानित्यममायया*छद्मभावं विनाकोर्य्ये *वर्त्तेतनत्वमायया* वसंवृतःसन्नरि प्रयुक्तां मायां *छद्मतां नित्यं बुद्धेत । १ । १०४ ।

नास्यच्छिद्रं परोविद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्यतु । गूहेत्कूर्म्मइवाङ्गानिरक्षेद्विवरमात्मनः॥१०५॥

नास्येत्यादि ॥ १०५ । अस्यास्मद्राज्ञश्छिद्रं परोयथा*नविद्यात्तथावर्त्तेत * परस्यत्वछिद्रं विद्यात् । तद् यथा । कूर्म्मोयथाऽङ्गानिगूहेत्*संवृणुयात्तथात्मनो*विवरं छिद्रं राजारक्षेत् । १ । १०५ ।

वकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्चपराक्रमेत् । वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्चविनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

वकवदित्यादि । १०६ । वकोयथानैपुन्येन* मत्स्यग्रहणाय चिन्तयेत्तथा*राजाऽर्थान्नैपुन्येन * चिन्तयेत्*सिंहोयथापराक्रमे*तथाराजापराक्रमेत् । १ । वृकःपशुग्राहीयथाऽवलुम्पेत् * रक्षकरक्षितपशुं प्रमथ्य*हटात्कश्चिच्छीत्वा विनाशयति । १। तथाखगणरक्षितं*शत्रुं राजाऽवलुम्पेत्* शशोयथाव्याधं वीक्ष्य स्थानाद्विनिष्पतेत्तथा*प्राणघातकं वीक्ष्यैव*राजास्थानाद्विनिष्पतेत् ।२ । १०६ ।

एवं विजयमानस्ययेऽस्यस्युःपरिपन्थिनः। तानानयेद्वशं सर्व्वान्सामादिभिरुपक्रमैः॥१०७॥

एवमित्यादि । १०७ । एवमुक्तप्रकारेण*विजयमानस्यास्यराज्ञोयेऽन्येशत्रवः * परिपन्थिनश्शत्रवः * । १ । सतानपिसामादिभिः*सामदानभेददण्डै*रुपायैर्वशमानयेत् । २ । १०७ ।

यदितेतुनतिष्ठेयुरुपायैःप्रथमैस्त्रिभिः । दण्डेनैवप्रसह्यैतांश्छनकैर्वशमानयेत्॥ १०८ ॥

यदितेत्यादि । १०८। तेराज्ञःशत्रवोयदि*प्रथमैस्त्रिभिरुपायैः*शान्तौनतिष्ठेयुरादौ*साम्नास्वान्तप्रणयन*दानैनवशमानयेत् । १ । तेनयदिशान्तौनतिष्ठेयु*स्तदातेषामीपंसितार्थ *दानेनतान्वशमानयेत् २ तेनयदिनतेवशे तिष्ठेयु*स्तदातेषां सहायैः*सहभेदं जनयित्वा* तान्वशमानयेदेव । ३ । एवंत्रिभिर्यदिनते*वशे तिष्ठेयुस्तदैतान्*शत्रून्प्रसह्यविग्रह्य*दण्डेनैववशमानयेत् ॥ ४ ॥ १०८ ।

सामादीनामुपायानांचतुर्णामपिपण्डिताः । सामदण्डौप्रशंसन्तिनित्यंराष्ट्राभिवृद्धये॥१०९॥

सामादीनामित्यादि । १०९ । सामादीनामुपायानां*चतुर्णांमध्येराष्ट्राभि* वृद्धयेद्वौसामदण्डौ * पण्डितानित्यं प्रशंसन्ति। १ । १०९ ।

यथोद्धरतिनिर्द्दाताकक्षं धान्यञ्चरक्षति। तथारक्षेन्नृपोराष्ट्रं हन्याच्चपरिपन्थिनः॥११०॥

यथेत्यादि । ११० । निर्दाता धान्यं चैवं जातघासादि* छेत्ता कक्षं धान्यमध्यजातं घासं *उद्धरति धान्यं च चैव रक्षति । १ । तथा नृपः परिपन्थिनो हननात्* स्वराष्ट्रं रक्षेत् ॥ २ ॥ ११० ॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया । सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥१११॥

मोहादित्यादि । १११ । यो राजाऽनवेक्षया स्वराष्ट्ररक्षा * दृष्टिं न कृत्वा स्वराष्ट्रं * मोहात् कर्षयति स ख*लु चिराद्राज्यात् सबा*न्धवश्च जीविताद्भ्रश्यते ॥ १ ॥ १११ ॥

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥११२॥

शरीरेत्यादि । ११२ । यथा प्राणिनां शरीर * कर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते * तथा राज्ञामपि राष्ट्र * कर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते ॥ १ ॥ ११२ ॥

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् । सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

राष्ट्रस्येत्यादि । ११३ । राजा राष्ट्रस्य संग्रहे *नित्यमिदं वक्ष्यमाणं विधानं समाचरेत् *हि यस्मात् सुसं गृहीत*राष्ट्रः पार्थिवो राजा सुखमेधते ॥ १ ॥ ११३ ॥

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् । तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥११४॥

द्वयोरित्यादिना राष्ट्ररक्षाविधि* माह । ११४ । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्येऽथ* त्रयाणां ग्रामाणां मध्ये * ऽथवा पञ्चानां ग्रामाणां *मध्ये ग्रामशतानां* मध्ये राष्ट्रस्य संग्रहं *गुल्मं सैन्यमधिष्ठितं कुर्यात् ॥ १ ॥ ११४ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा । विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥

ग्रामस्येत्यादि । ११५ । प्रत्येकं ग्रामस्याधिपतिमेकैकं *कुर्यात्तेषां दशानां ग्रामपतीनां* मेकमधिपतिं कुर्यात्* स हि दशग्रामपतिः । १ । तयोर्द्वयोर्द्वयोर्दशग्रामपत्यो * रधिपतिमेकं विंशतीशं कुर्यात् * पञ्चानां विंशतीशानां * मेकमधिपतिं शतेशं कुर्यात् । २ । दशानां शतेशानामेकमधि * पतिं सहस्रपतिं कुर्यात् ॥ ३ ॥ ११५ ॥

ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् । शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिनम् ॥ ११६ ॥

ग्राम इत्यादिना ग्रामाधिपति * करणप्रयोजनमाह * । १ । ११६ । ग्रामे प्रजादीनां विवादादीन् दोषान् *

सहत्पञ्चानग्रामिकः स्वयं शनकैः ग्रामदशेशाय शंसेद्विशापयेत् पञ्चदशेशो विंशतीशिनं शंसेत् ॥ १ ॥ ११६ ॥

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत्। शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७ ॥

विंशतीशस्त्वित्यादि। ११७। विंशतीशस्तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ग्रामशतेशस्तु सर्वं तत्सहस्रपतये स्वयं शंसेत् ॥ १ ॥ ११७ ॥

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः। अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥ ११८

एषां किं वेतनमित्याह यानीत्यादि। १। ११८। ग्रामवासिभिः प्रत्यहं राजप्रदेयानि यानि खल्वन्नपानेन्धनादीनि न तु संवत्सरं राजप्रदेयानि तानि सर्वाणि ग्रामिक एवाप्नुयात् ॥ १ ॥ ११८ ॥ ग्रामाधिपतेर्वेतनमुक्तं दशग्रामाधिपत्यादेर्वेतनमुच्यते।

दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च। ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९ ॥

दशीत्यादि। १। ११९। दशी दशग्रामपतिः कुलं व्यावहारिकं षड्गवहलवाह्यं चेव सम्भवं ग्रामं भुञ्जीत। १। हलं धर्म्यं व्यावहारिकं नृशंसं गोहिंसायत्तं च मन्विसंहितायां यथा। अष्टागवं धर्म्यं हलं षड्गवं व्यावहारिकं। चतुर्गवं नृशंसं द्विगवं गोवधायकम्। १। द्विगवं वाहयेत् पादं मध्याह्नं तु चतुर्गवम्। षड्गवन्तु त्रिपादाह्नं पूर्णाहं त्वष्टभिः स्मृतं। इति। २। आपस्तम्बेनचोक्तं हलमष्टागवं धर्म्यं षड्गवं जीवितार्थिनाम्। चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं गोजिघांसिनाम्। इति। पराशरेणापि तदुक्तम्। विंशी विंशतिग्रामाधिपतिः पञ्चकुलानि भुञ्जीत ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भुञ्जीत। ५। सहस्राधिपतिः पुरं सहस्रग्राममध्ये तु श्रेष्ठमेकं नगरं वर्त्तते तन्नगरं भुञ्जीत ॥ ६ ॥ ११९ ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्य्याणि पृथक्कार्य्याणि चैव हि। राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १२० ॥

तेषामित्यादि। १२०। तेषां ग्रामाधिपतिप्रभृतीनां ग्राम्याणि ग्रामसम्बन्धीनि हितानि प्रजानां यानि कार्य्याणि। १। पृथक्कार्य्याणि च यानि कार्य्याणि तानि राज्ञोऽन्यो यः स्निग्धः सुहृदनतन्द्रितश्च सचिवो मन्त्री सपश्येत। २। १२०।

नगरे नगरे चैकं कुर्य्यात्सर्व्वार्थचिन्तकम्। उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१

नगरे नगरे इत्यादि । १२१ । प्रतिनगरे सर्व्वार्थचिन्तक* मे कर्म्म कं इत्यादि* तसोनगरस्वस्था* योरचय स्थान* नचत्राणांधुवमिवग्रहयात् । १ । १२१ ।

सतानतपरिक्रामेत्सर्व्वानेवसदास्वयम् । तेषांवृत्तंपरिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषुतच्चरैः ॥ १२२ ॥

सतानितीत्यादि । १२२ । सर्व्वार्थचिन्तकस्तान्*सर्व्वानर्थान्सदास्वयं*मम परिक्रामेत्सरे*राष्ट्रेषु तेषां सर्व्वेषां तद्वृत्तं सम्यक्परिणयेत् दूतचरैः ज्ञायात् । १ । १२२ ।

राज्ञोहिरक्षाधिकृताःपरस्वादायिनःशठाः । भृत्याभवन्तिप्रायेणतेभ्योरक्षेदिमाःप्रजाः १२३

राज्ञोहीत्यादि । १२३ । राज्ञोराष्ट्रेरक्षायांये*जनाधिकृताभृत्याः* ते प्रायेणपरस्वादायिनःशठा* भवन्तिसर्व्वार्थचिन्तक*स्तेभ्यइमाःप्रजारक्षेत् । १ । १२३ । तेषां परस्वादायिनां दण्डमाह ।

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेवगृह्णीयुःपापचेतसः । तेषांसर्व्वस्वमादायराजाकुर्यात्प्रवासनम् १२४

ये कार्यिकेभ्यइत्यादि । १ । १२४ । ये पापचेतसोराज्याधिकृता* भृत्याःकार्यिभ्योवादिप्रतिवादिभ्यो* ऽर्थमेवगृह्णीयूराजाखलुतेषां *सर्व्वस्वमादायप्रवासनं कुर्यात् । १ । १२४ ।

राजकर्म्मसुयुक्तानांस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच । प्रत्यहंकल्पयेद्वृत्तिंस्थानकर्म्मानुरूपतः ॥ १२५ ॥

राजकर्म्मस्वित्यादि । १२५ । राजकर्म्मसुनियुक्ता*यास्त्रियस्तासां योषश्च प्रेष्यजन * स्तयोस्तयोस्थानकर्म्मानुरूपतः*प्रत्यहंवृत्तिंकल्पयेत् । १ । १२५ ॥ तत्प्रत्यहमेषां शिल्पानां *वृत्तिं कल्पयेदित्यत* आह ।

पणोदेयोऽवकृष्टस्यषडुत्कृष्टस्यवेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादोधान्यद्रोणस्तुमासिकः १२६

पणइत्यादि । १ । १२६ । अवकृष्टस्याराजकर्म्मणि* नियुक्तस्यप्रत्यहंवेतनं * पणोऽशीतिवराटकपरि*मितताम्रखण्डोदेयः । १ । उत्कृष्टस्यकर्म्मणिनियुक्तस्य * षट्पणाःप्रत्यहंवेतनंदेयाः* तथास्यावकृष्टस्योत्कृष्ट माह । २ । षाण्मासिकप्राच्छादोवस्त्रं देय*मितोवं दौवाशरीरंवत्सरेवस्त्र*देयंयथोपयुक्तं माख्यपयुक्तं ॥ ४ ॥ तथाप्रत्यहं मासिकोधान्यद्रोणोधान्यस्य पञ्चदशावमितो * देयइतोवं सर्व्वेषु*मासेषुवेतनंदेयम् । ४ । १२६ ।

क्रयविक्रयमध्वानंभक्तञ्चसपरिव्ययम् । योगक्षेमञ्चसंप्रेक्ष्यवणिजोदापयेत्करान् ॥ १२७ ॥

क्रयेत्यादि । १२७ । वणिजोवाणिज्यकारिणोर्म्माइ* सर्व्वेषांवस्त्रादिक्रयविक्रययोरर्थं * संप्रेक्ष्यापध्वानं तदानयनस्यावस्थितं तं संप्रेक्ष्याभक्तं तत्र*नियुक्तं दासं संप्रेक्ष्यापरिव्ययं यावत्तत्संप्रेक्ष्यातत*योगक्षेमं वस्तुभ्यो तत्*संप्रेक्ष्याकरान्दापयेत् ॥ २ ॥ १२७ ॥ तत्करं करान्कल्पयेदित्यत*आह ।

यथाफलेन युज्येत राजाकर्त्ता च कर्म्मणाम्। तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान्॥१२८॥

यथाफलेनेत्यादि। १। १२८। राजा फलेन यथा युज्यात्* कर्म्मणां कर्त्ता च फलेन* यथा युज्येत नृपस्तथ*वावेक्ष्य राष्ट्रे करान् कल्पयेत्॥१॥ १२८। कथं करान् गृह्णीयात् किंवा वत्सरिकमेकदा* किमसकृदित्यत आह।

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः। तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः॥ १२९॥

यथाल्पाल्पमित्यादि॥१॥१२९॥ वार्य्योकाः जलौकाः* वत्सश्च षट्पदाश्च ते* यथाद्यं स्वमदनीय* मल्पाल्पमदन्ति तथा* राज्ञा राष्ट्रादाब्दिकः करोऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यः स्यात्॥१॥१२९॥ नतु कियन्मितः करः* कस्मादग्राह्य इत्यत आह* ।

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः। धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा॥ १३०॥

पञ्चाशद्भाग इत्यादि॥ १॥ १३०॥ पशुहिरण्ययोर्मूला* दधिकयोः पञ्चाशद्भागः* एको भागो राज्ञा ग्राह्यः। १। धान्यानां यथा चेत्यल्प* व्यय श्रमाभ्यामुत्पन्नानि यावन्ति* तावतां षष्ठो भागो राज्ञा ग्राह्यः स्यात्* मध्यमव्ययश्रमाभ्यां॥ २॥ यावन्त्युत्पद्यन्ते तावतां धान्यानां* मष्टमो भागो ग्राह्यः स्यात्* बहुळव्ययश्रमाभ्यां यावन्त्युत्पद्यन्ते* तावतां द्वादशो भागः। ३। १३०॥

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्। गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च॥ १३१॥

पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम्। मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च॥ १३२॥

आददीतेत्यादि॥ ०॥ १३१॥ द्रुमांसमधुसर्पिषाञ्च* चन्दनादिगन्धौषधि* लवणरसादीनां षष्ठ* भागं राजात्वाददीत अथ कौ पुष्पादिकष्ठ* पुष्करादिमूलहरी* तक्रादिफलस्य च षष्ठं भागं राजात्वाददीत॥ २॥ १३१॥ पत्रेत्यादि॥ १३२॥ पत्रादीनामपि षष्ठं* भागं राजाददीतेति* पूर्व्वेण योजना कार्य्या॥ १॥ १३२॥

म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम्। न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्॥१३३

म्रियमाण इत्यादि॥१३३॥ श्रोत्रियाद्वेदाध्यायिनः करं राजा नाददीत* श्रोत्रियादन्येभ्यः करं यथोक्त* माददीतैव १॥ कस्मात्तु श्रोत्रियात्करं* नाददीतेत्या* तत्राह न चेत्यादि* ।२। अस्य राज्ञो विषये च *वसन् श्रोत्रियः क्षुधया* न संसीदेदित्यतस्मात्* श्रोत्रियात्करमाददीत्। २। धर्म्मकरदो हि श्रोत्रियो यावन्तं * धर्म्मं श्रोत्रियः करोति* तत्षष्ठांशं राजा प्राप्नोति प्रजानां * यत्कृतं दुष्कृतञ्च * तत्षष्ठांशभागी राजा। ३। विद्या नाथि

तदर्कांश*प्राज्ञर्ण मा:करादानं * नन्दं।ते हिराज्ञो धर्म्मकरदा* राजा च प्रजाभ्यो वृक्षं * मद्दृक्ष तस्य षष्ठांश भाक् इति ॥ ५ ॥ २२ ॥ श्रोत्रियस्य क्षुधावसादे *राज्ञः किं स्यादित्यत आह ।

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥१३४॥

यस्य राज्ञ इत्यादिकम् । १ । १२४ । यस्य राज्ञो विषये वसन् श्रोत्रियः * क्षुधा सीदति तस्यापि * श्रोत्रियस्य तया क्षुधा* राज्ञो राष्ट्रमचिरेणैव सीदति । १ । १२४ । ननु श्रोत्रिय किं राज्ञो विषये * निष्कर्षेवास्तु निवसेत्* कथं जीवेदित्यत *आह ।

श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥१३५॥

श्रुतवृत्त इत्यादि । १ । १२५ । श्रुतवृत्ते वेदवृत्ते * वर्त्तमानस्यास्य श्रोत्रियस्य जीव * नोपायं विदित्वा धर्म्यां *वृत्तिं राजा प्रकल्पयेत् । १ । एनं श्रोत्रियमौरस*पुत्रमिव पितेव* राजा सर्वतः संरक्षेत् । २ । १२५ । एतेन किं स्यादित्यत आह ।

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् । तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥

संरक्ष्य*माण इत्यादि । १ । १२६ । राज्ञा संरक्ष्यमाणः श्रोत्रियस्तु यं *धर्म्ममन्वहं कुरुते * तेन धर्म्मेण राज्ञ आयुर्वर्द्धते *द्रविणं राष्ट्रञ्च वर्द्धते । १ । १२६ ।

यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् । व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥१३७

यत्किञ्चिदित्यादि । १२७ । उक्तादन्यो न व्यवहारेण राष्ट्रे *जीवन्तं पृथग्जनां च*जनं वर्षस्य करसंज्ञितं यत्* किञ्चिदल्पं दापयेत् । १ । १२७ ।

कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः ॥१३८

कारुकानित्यादि । १२८ । महीपतिः कारुकान् कर्म्मकारादीन्* शिल्पिनो वस्त्रजीवनचित्रकार*प्रभृतीन् शूद्रां *श्चात्मनैवात्मना*भारहरणादिभिरुपजीविनः । १ । स्वराष्ट्रे वसतः करार्थं * मासि मासि एकैकदिनं *तत्तत्कर्म्म कारयेत् । २ । १२८ ।

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया । उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥१३९

नोच्छिन्द्यादित्यादि । १२९ । राजा परेषां चातितृष्णयातेषा*मपकारार्थमात्मना* मूलं धनादिकं नोच्छिन्द्यात् । १ । कस्मात् । येषामतितृष्णानिवृत्तये *त्वात्मनो मूलमुच्छिन्द्यात् * तदात्मनो मूलमुच्छिन्दन् हि यस्मा*दात्मानं तांश्च पीडयेत्*ते कमाश्रित्य जीवेयुः । २ । १२९ ।

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य महीपतिः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥ १४० ॥

तीक्ष्ण इत्यादि । १४० । महीपतिः कार्यं वीक्ष्य * यस्मिन् कार्ये तीक्ष्णभावो युक्तः स्यात् * तस्मिं स्तीक्ष्णः स्याद् यस्मिन् कार्ये मृदुत्वं * युक्तं स्यात्तस्मिन् मृदुः स्यात् । १ । इत्थं च तीक्ष्णश्च मृदुश्च राजा * सर्व्वं सम्मतो भवति । २ । १४० ।

अमात्यमुख्यं धर्म्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् । स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥ १४१ ॥

अमात्यमुख्यमित्यादि । १४१ । राजा नृणां कार्येक्षणे खिन्नः सन् तस्य * तदा धर्म्मज्ञादिगुणममात्यमुख्यं * तस्मिन् नृणां कार्येक्षणे * आसने स्थापयेदिति । १ । १४१ ।

एवं सर्व्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः । युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ।

एवमित्यादि । १४२ । एवमनेन प्रकारेण राजा * युक्तो * आत्मन इदमितिकर्त्तव्यं * विधायाप्रमत्त एव * इमाः प्रजाः परिरक्षेत् । १ । १४२ ।

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३ ॥

विक्रोशन्त्य इत्यादि । १४३ । यस्य राज्ञः सभृत्यस्य * सैन्यादिसहितस्य * पश्यतः प्रजाः क्रोशन्त्यो * दस्युभी राष्ट्राद्ध्रियन्ते * स राजा मृत एव न तु जीवति । १ ॥ १४३ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्म्मः प्रजानामेव पालनम् । निर्द्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्म्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

कस्मादित्यत आह क्षत्रियस्येत्यादि । १४४ । यस्मात् प्रजापालनं * क्षत्रियस्य राज्ञः परो * धर्म्मस्तत् प्रजापालनं राजा निर्द्दिष्टफलस्य * राजकरस्य भोक्ता च * तदा धर्म्मेण युज्यते । १ ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः । हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥ १४५ ॥

कथं कार्यं तदाह उत्थायेत्यादि । १४५ । सप्रणिधी राजा रात्रेः * पश्चिमे यामे निद्रातः * उत्थाय कृतशौचः सन् । १ । प्राग्युक्तविधानेन मूत्रपुरीषोत्सर्गदन्तधावनादि * शौचं कृतवान् समाहितो हुताग्नि * र्दत्ताग्नौ होमं विधाय । २ । ब्राह्मणांश्च पूजायामर्च्य * समागतैः सह इत्वा सभां * धर्म्मतो विचारशीलो सभां प्रविशेत् । ३ । १४५ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्व्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् । विसृज्य च प्रजाः सर्व्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥

तत्रेत्यादि । १४६ । तत्र सभायां स्थितो राजा समागताः प्रजाः सर्व्वाः * स्वं नन्दयन्तीः प्रतिनन्द्य * विसर्ज्जयेद् गन्तुमादिशेत् । १ । सर्व्वाः प्रजाश्च विसृज्य * मन्त्रिभिः सह मन्त्रयेत् * यच्च किञ्चिन्मन्त्रणायोग्यं वर्त्तेत ॥ २ ॥ १४६

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः। अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः॥ १४७॥

इत्थमन्त्रयेदित्याह*गिरिपृष्ठमित्यादि। १४७। गिरिपृष्ठं समारुह्य* रहोगतःसन्प्रासादं वा*समारुह्य रहोगतःसन्। १। निःशलाके मनुष्यगात्याघातकर*भावहीनेऽरण्ये वा रहोगतःस* अविभावितःपरैर* विज्ञातःसन्मन्त्रयेत्। २॥ १४७॥

यस्य मन्त्रं न जानाति समागम्य पृथग्जनाः। स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोषहीनोऽपि पार्थिवः॥ १४८॥

यस्येत्यादि। १४८॥ पृथग्जनाः जनाःसमागम्य यस्य*राज्ञोमन्त्रं न जानन्ति*स पार्थिवःकोषेऽर्थ हीनोपि कृत्स्ना*पृथिवीं स्वाराज्य भुङ्क्ते॥ १॥ १४८॥

जडमूकान्धबधिरांस्तिर्य्यग्योनान्वयोगतान्। स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत्॥ १४९॥

जडेत्यादि॥ १४९॥ राजामन्त्रकाले जडादीनपसारयेत्॥ १४९॥

भिन्दन्त्यवमतामन्त्रं तैर्य्यग्योनास्तथैव च। स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतोभवेत्॥ १५०॥

भिन्दन्तीत्यादि॥१५०॥ अवमताजडादयो*मन्त्रं भिन्दन्ति तथैव*तैर्य्यग्योनाःस्त्रियश्च विशेषेण*परेषु व्यक्तीकृत्य भिन्दन्तितस्मात्*तेषामपसारणे समादृतःस्यात्॥ १॥ १५०॥

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रेवाविश्रान्तोविगतक्लमः। चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान्सार्द्धं तैरेकएववा॥१५१॥

मध्यन्दिन इत्यादि॥ १५१॥ राजामन्त्रिभिःसार्द्धं मेकोवाधर्म्म*कामार्थान्मध्याह्नेऽर्द्धरात्रे वा श्रमा*त्विश्रान्तोविगतक्लमःसंश्चिन्तयेत्॥ १॥ १५१॥

परस्पराविरुद्धानांतेषाञ्चसमुपार्ज्जनम्। कन्यानांसम्प्रदानञ्चकुमाराणाञ्चरक्षणम् १५२

परस्परेत्यादि॥ १५२॥ तेषाञ्चधर्म्मकामार्थानां *परस्परमविरुद्धानां *उपार्ज्जनं राजाचिन्तयेदितिपूर्व्वेणान्वय** यथा धर्म्मादीनां मिथोविरोधोनस्यात्॥ १॥ एतदविरुद्धग्रहमाह* परस्परविरुद्धानां * मितिपठित्वाव्याचष्टे ॥२॥ प्राथि कविरोधवतां *धर्म्मकामार्थानां विरोधपरि*हारेणोपार्ज्जनं *चिन्तयेदितियत्तत्र।३। तथाविधपाठेह्यर्थ मधसा*गमीनभवतिते नहि*परस्परविरुद्धानां तेषामुपार्ज्जनमि * तार्थस्य बोधोभवति।४। कन्यानां सत्पात्रे सम्प्रदानं * चिन्तयेत्कुमाराणां * रक्षणं यथाशास्त्रंचिन्तयेत्॥ ५॥ १५२॥

दूतसंप्रेषणञ्चैव कार्य्यशेषं तथैवच। अन्तःपुरप्रचारञ्च प्रणिधीनाञ्चचेष्टितम्॥ १५३॥

दूतेत्यादि ।१५३। परराष्ट्रवृत्तान्तानार्थं दूतसम्प्रेषणं चिन्तयेत्*स्वेनारब्धकार्याणां शेषं*समापनार्थं राजा चिन्तयेत् ॥ १ ॥ अन्तःपुरप्रचारं च*राजा यदा दारादिरक्षार्थं*अन्तःपुरे भवतियत्*स्त्रीणां गमनागमनादि* साधु तत्साधु किमसाधु तच्चिन्तयेत् ॥ २ ॥ विरक्तभार्यादिपि राजानं विषादि * प्रदाने नाशयति । ३ । प्रणिधीनां चराणां चेष्टितं सूक्ष्मे हितमहितं वा तच्च*चरान्तरेण चिन्तयेत् । ४ । १५३ ।

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः । अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥

कृत्स्नमित्यादि ॥ १५४ । अष्टविधं कर्म राजा*कृत्स्नं चिन्तयेत् तत्कर्म*उशनसा यथा ॥ १ ॥ आदान प्रदानमपि च*प्रतिषेधार्थं वचनं*व्यवहारावेक्षणं दण्डप्रणयः ॥ २ ॥ करादिग्रहणमादानं * वेतनादीनां प्रदानं * भृत्यानां नियोज्यानां नियोगकरणं*प्रतिषेधो विरुद्धानां*कर्मणां चौर्यादीनाम् ।३ अथ वचनं प्रयोजनं यथार्थोक्ति* व्यवहारावेक्षणं विवादेषु*विचारो दण्डोऽपराधे निग्रहः । ४। पङ्क्तिःप्रायश्चित्तं पापे षितृत्वष्टधा *कर्म राजा चिन्तयेत् । ५ । पञ्चवर्गं तत्त्वतो*राजा चिन्तयेद्यथा*पञ्चानां चाराणां वर्गं *कापटिकोदास्थितौ * गृहपति वैदेहक*तापसश्रुतदान्तगाः । ६ । तत्र कापटिकः कपटात्*परमर्मज्ञानकारी*प्रव्रज्याङ्कर पतित*उदास्थितो गृहपतिः*क्षीणवृत्तिः कर्षकोवाणिजकश्च । ७ । वैदेहकोऽन्तःपुररक्षकोहारी * तापसो मुण्डो जटिलो वा तपस्वि* वेषधारीपश्चानामेते* वेषां तत्त्वातत्त्वं चिन्तयेत् । ८ । अनुरागापरागौ च*स्वस्मिन्नमात्यादौ कीदृशौ तौ* राजामात्याचिन्तयेत् ॥ ९ ॥ मण्डलस्यारादीनां प्रचारं परस्य * योऽवचारो व्यवहारः कीदृश * स्तत्र राजा तत्त्वतश्चिन्तयेदेव । १ । १५४ ।

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् । उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

मध्यमस्येत्यादि । १५५ । मध्यमोऽनविजिगीषुर्नानिजिगीषु *स्तस्य प्रचारं व्यवहारं चिन्तयेत् * विजिगीषोश्चेष्टितं चिन्तयेत्* । १ । उदासीनोऽनयत्नेऽमित्रं तस्य प्रचारं राजा चिन्तयेत् * शत्रोश्च विजिगीषुव्यतिरिक्तस्य*बहुजस्यैव प्रचारम । २ । राजा प्रयत्नतश्चिन्तयेत्*कथं बलावरो वर्त्तते *तद्वलवन्दधात् । २ । १५५ ।

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः । अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ १५६

एताइत्यादि ॥ १५६। एतामध्यमविजीगीषूदासीन*शत्रवइतिचतस्रःप्रकृतयो*मण्डलस्य प्रधानं से*मूलं समासत उक्तं । १। अन्याश्चाष्टौप्रकृतयो *मण्डलस्य प्रधानं से मूलं * समाख्याताइत्येताश्च *द्वादशैव प्रकृतयोमूलं मण्डलस्य प्रधानं स्मृताः । २ । ता चाष्टौप्रकृतयस्तु * सुहृदमित्रमरिमित्रं * सुहृदमित्रमित्रमरिमित्रमित्रं * पार्ष्णि पाहआक्रन्दस्र * तयोरावाशारो चेति । ३ । १५६ ।

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः । प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

अमात्येत्यादि ॥ १५७ ॥ अपराश्च पञ्च प्रकृतयोऽमात्य*राष्ट्र*दुर्गार्थ*दण्डाख्याः * ताः प्रत्येकं कथिता* द्वादशमध्यमादयः*सत्यः षष्टिर्भवन्ति । १ । तद्यथा । मध्यमविजिगीषूदासीन* पार्ष्णिग्राहमित्रारिमित्र*गुरु मित्रामित्रारिमित्र*मित्रपार्ष्णिग्राहाक्रन्दाश्च । २ । शौचदार्थ्यं पाक्षाकाराक्रन्दासारा*विततं च द्वादशामात्य * द्वादशराष्ट्राणि द्वादशदुर्गाणि* द्वादशार्थकोषा द्वादशदण्डाश्च । ३ । इत्येताः षष्टिस्ताभिश्च*मध्यमादिद्वादशभिः*सह संक्षेपेणैताः द्विसप्ततिः प्रकृतयः स्युः ॥ ४ ॥ १५७ ॥

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च । अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८ ॥

अनन्तरमित्यादि ॥ १५८ ॥ अरिसेवीयस्तं * अरिसेविनमेतं भो* ऽनन्तरमरिं विद्यात् ॥ १ ॥ अरि सेविनञ्च मित्र*मरेरनन्तरं मित्रं *विद्यात् तयोः परमुदासीनं विद्यात् ॥ २ ॥ १५८ ॥

तान् सर्व्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः । व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥

तानित्यादि । १५९ । तान् सर्व्वानरीनरभिं *र्व्यस्तैः समस्तैश्च सामादिभिरुप*क्रमैः सामदानसन्धिनयश्च राजा*पौरुषेण च स्वतः * पुरुषकारेण तथा*नयेन चाभिसन्दध्यात् । १ । १५९ ॥

सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च । द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥ १६० ॥

सन्धिञ्चेत्यादि । १६० । राजा सन्धिञ्च विग्रहञ्च*विग्रहाय यानं गमनं*मासनं *विपक्षान्निवृत्तिः * विजित्य परोगुणास्तथा द्वैधीभावः पश्चात्समापन्नाद्द्विधा*कृतासं ग्रामे स्थापनं *मिति षड्गुणाश्चिन्तयेत् । २ । १६० ।

आसनञ्चैव यानञ्च सन्धिं विग्रहमेव च । कार्य्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

आसनमित्यादि ॥ १६१ ॥ आसनादीनि षट् कार्य्यं वीक्ष्य यत् *कर्त्तव्यं तद्वीक्ष्य प्रयुञ्जीत । १ । १६१ ।

सन्धिन्तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च । उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥

सन्धिन्त्वित्यादि । १६२ । सन्धिश्च विग्रहश्च यानञ्चासनञ्च संश्रयश्च द्वि*विधं प्रत्येकं द्विधा विद्यात् । १ । १६२ ।

समानयानकर्म्मा च विपरीतस्तथैव च । तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥ १६३ ॥

समानेत्यादि । १६३ । एकः शत्रुः सन्धिकरणार्थमेव * समानगमनकर्म्मा * तदात्वकालसंयुक्तः आयतिकाल संयुक्तो वा । १ । द्वितीयो विपरीतोयः * पृथग्गमनकर्म्मा स तात्कालिक तदात्वकालसंयुक्त * आयतिकालयुक्तो वा * *इति द्विलक्षणः सन्धिः । २ । १६३ ।

स्वयं कृतश्च कार्य्यार्थमकाले काल एव वा। मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः॥ १६४॥

स्वयङ्कृत इत्यादि। १६४। विग्रहश्च द्विविधः स्मृतः स्वस्य कार्य्यार्थं *अकाले काले वा स्वयं *कृत एकः परं शत्रुमित्र-स्यापकृते सतापर इति। १। १६४।

एकाकिनश्चात्ययिके कार्य्ये प्राप्ते यदृच्छया। संहितस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते॥१६५॥

एकाकिनश्चेत्यादि। १६५। यानञ्च द्विविधमुच्यते *आत्ययिके कार्य्ये प्राप्ते सं* तत एकाकिनो राज्ञो यद्धाय*यदृच्छया गमनमेकम॥ १॥ मित्रेण सह संहितस्य च *राज्ञो युद्धाय गमनं *द्वितीयं यानमुच्यते। २। १६५।

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात् पूर्व्वकृतेन वा। मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम्॥१६६॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थसिद्धये। द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः॥१६७

क्षीणस्येत्यादि। १६६। आसनञ्च द्विविधं स्मृतं *दैवात् पूर्व्वकृतेन वा कर्मणा *पूर्ब्बकृतेनाशिनृत्य न *क्रमश क्षीणस्य हस्त्यश्व* धनजनादिक्षयङ्गतस्य। १। युद्धाय गन्तुमशक्तस्यासनं* मेकं मित्रस्यानुरोधेन*नापरमासन मिति। २। १६६। बलस्येत्यादि द्वैधं द्वैधीभावं षाड्गुण्यगुण*वेदिभिर्द्विविधं कीर्त्तितं एकं *कार्य्यार्थं सिद्धये बलस्य स्थितिः *कार्य्यार्थसिद्धये स्वामिनः स्थितिः। १। १६७।

अर्थसम्पादनार्थञ्च पीड्यमानस्य शत्रुभिः। साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः॥ १६८॥

शत्रुबलसंश्रयः*किमर्थं कर्त्तव्य इत्यत उच्यते * अर्थसम्पादनेत्यादि। १। १६८। द्विविध एव संश्रयः* शत्रुभिः पीड्यमानस्य*शत्रुभिः पीड्नमिवर्त्तिप्रयोजनसम्पाद*नार्थं साधुषु शत्रुषु*व्यपदेशार्थं संश्रुतः।१। १६८।

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः। तदात्वे चाल्पिकां पीड़ां तदा सन्धिं समाश्रयेत्॥ १६९॥

शत्रुसन्धिश्च कदा कार्य्य इत्यत्राह*सन्धिं नाशयति सन्धिं वा* तत्राह यदावेत्यादि। १। १६९। राजायदायत्यां सम्भावात्मनः* पीड़नस्याधिक्यमेव * गच्छेत् तत्काले चाल्पिकां * पीड़ां तदा सन्धिमेव समाश्रयेत्। १। १६९। कदा विग्रहं कुर्य्यादित्यत आह* ।

यदा प्रकृष्टामन्येत सर्व्वास्तु प्रकृतीर्भृशम्। अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्व्वीत विग्रहम्॥१७०

यदाप्रकृष्टा इत्यादि। १। १७०। राजा स्वस्य सर्व्वाः प्रकृतीः *सचिवादीश्च प्रकृष्टा*मन्येत तथात्मानञ्चात्यु *च्छ्रितं तदा विग्रहं कुर्य्यात्। १। १७०। तर्हि विग्रहार्थं कदा गच्छेदित्यत्राह।

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतञ्च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ १७१ ॥

यदेत्यादि । १ । १७१ । राजा यदा स्वकं बलं हृष्टं पुष्टं *भावेन मन्येत परस्य च बलं *विपरीतं हृष्टपुष्टाभ्यां विलोमं *मन्येत तदैव रिपुं *प्रति यायात् । १ । १७१ ।

यदा तु स्यात् परिक्षीणो वाहनेन बलेन च । तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥ १७२ ॥

यदा त्वित्यादिना *स्वस्याविपत्प्रवृत्तौ *गमनान्निवृत्तिम् *आह ॥ १ ॥ १७२ ॥ राजा यदा वाहनेन बलेन च *क्षीणः स्यात्तदा प्रयत्नेन शनकैः *अरीन् सान्त्वयन्नासीत *विग्रहाय नैव गच्छेत् । १ । १७२ ।

मन्येतारिं यदा राजा सर्व्वथा बलवत्तरम् । तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्य्यमात्मनः ॥ १७३ ॥

अथ बलस्य द्वैधीभावं यदा *कुर्य्यात्तदाह मन्येतेति ॥ १ ॥ १७३ ॥ राजा यदा सर्व्वथा बलवत्तरम् *अरिं मन्येत तदा स्वं *बलं द्विधा कृत्वात्मनः *कार्य्यं विग्रहं साधयेत् । १ । १७३ । यदा संश्रयं कुर्य्यात्तदाह [illegible] ।

यदा परबलानान्तु गमनीयतमो भवेत् । तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्म्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥

यदा परेत्यादि । १ । १७४ । यदा राजा वाहनबलाभ्यां परि*क्षीणः परबलानामतिशयेन *गमनीयतमो भवेत् तदा *क्षिप्रं धार्म्मिकं बलिनमन्यं *नृपं सहायं संश्रयेत् ॥ १ ॥ १७४ ॥

निग्रहं प्रकृतीनाञ्च कुर्य्याद्योऽरिबलस्य च । उपसेवेत तं नित्यं सर्व्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥

निग्रहमित्यादि ॥ १७५ ॥ राजा यं संश्रयेत् स यः *खलु दुष्टानां प्रकृतीनाञ्च * बलस्य च निग्रहं कुर्य्यात् [illegible] तं * संश्रयं गुरुमिवोपसेवेत ॥ १ ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम् । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥

यदीत्यादि ॥ १७६ ॥ राजा यदि तत्रापि रिपोः* प्रकृतीनाञ्च बलस्य च * निग्रहे संश्रयकारितं दोषं * [illegible] सम्यग् *तदा तत्रापि च स्वयम् ॥ १ ॥ निःशङ्कः सन् सुयुद्धमेव [illegible] *समाचरेन्न निवर्त्तेत ॥ २ ॥ १७६ ॥ कथं चतुरं कुर्य्यादित्यत आह* ।

सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथास्याभ्यधिका न स्युर्म्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७७ ॥

सर्व्वोपायैरित्यादि ॥ १ ॥ १७७ ॥ संश्रयकारितं दोषं * [illegible] तथा *युद्धं सर्व्वोपायैः कुर्य्यात् तथा *मित्रादयो नाधिकाः स्युः ॥ १ ॥ १७७ ॥

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्। अतीतानाञ्च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः॥१७८॥

आयतिमित्यादि। १७८। राजा सर्वकार्याणामायतिं दीर्घ*कालं तदात्वञ्च तत्कालिकत्व*मतीतानाञ्च सर्वेषां गुणदोषौ*तत्त्वतो याथार्थ्यतो विचारयेत्। १७८।

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः। अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते॥१७९॥

आयत्यामित्यादि॥१७९॥ यो राजा आयत्यां दीर्घकाले*सिद्धौ गुणं दोषञ्च जानाति*तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः*क्षिप्रं कर्त्तव्यमितीदं॥१॥ निश्चयबुद्धिः स्यादतीते कार्ये च*नष्टकार्यशेषं जानाति स राजा* कदापि न शत्रुभिरभिभूयते।२।१७९।

यथैनं नाभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः। तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः॥१८०॥

यथैनमित्यादि।१८०। राजा खल्वेनं परं राजानं स्वस्मात्*परं मित्रोदासीनशत्रवो यथा*नाभिसन्दध्युरभिसन्धिं कर्त्तुं न*शक्नुयुस्तथा संविदध्यात्तदाचरेत्॥१॥ स्वस्मात्परे भाव्युक्ते भाव* मित्रोदासीनशत्रुभावाः यथोदाम*सामकरणं भवेदित्येति*एष संक्षेपतो युक्तेनयक्रमः।२।१८०।

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः। तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः॥१८१॥

अथ पराराष्ट्राक्रम*विधानमुच्यते यदेत्यादि।१।१८१। प्रभुर्नृपो यदाऽरिराष्ट्रं प्रति*यानं गमनमात्रमायमातिष्ठेत्*तदा वक्ष्यमाणेनानेन विधानेन*नारिपुरं शनैर्धीरं धीरं यायात्।१।१८१।

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः। फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम्॥१८२॥

मार्गशीर्षेत्यादि।१८२। शुभे मार्गशीर्षे मासि*महीपतिररिराष्ट्रं* प्रति यात्रां यायाद्यथा*बलं फाल्गुणं वा चैत्रं वा मासौ प्रति यात्रां यायात्।१।१८२।

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद् ध्रुवं जयम्। तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः॥१८३॥

अन्येष्वपीत्यादि।१८३। यदा राजा ध्रुवं जयं पश्येत्तदा*ऽन्येष्वपि काले षु यायात्*रिपोस्तथा चापरेण*व्यसने*धनक्षयपरिश्रमे।१। जाते सत्यन्येष्वपि काले राजा*रिपुराष्ट्रं प्रति यायात्॥२॥१८३।

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकञ्च यथाविधि। उपगृह्यास्पदञ्चैव चारान् सम्यग्विधाय च॥१८४॥

कृत्वेत्यादि। १८४। राजामूले स्वपुरे रक्षाविधानं*यथाविधि कृत्वा तथा* यात्रिकञ्च विधानं यथाविधि* कृत्वा नमायपरवाराश्च:।१। आसन्नं पुरमपस्मृत्य हता*पश्चवर्गान् विचारान्।२। कापटिकोदास्थित*गृहपति वैदेहक*तापसवेशधारिणः संविधाय।२।१८२।

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधञ्च बलं स्वकम्। साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः॥१८५॥

संशोध्येत्यादि॥१८४॥ मार्गं रिपुपुरे गमनपथं* त्रिविधं संशोध्य कण्टकलता*दिदूरीकृत्य निम्नोन्नत भूभागञ्च*समीकृत्य विषादिदोषं हत्वा॥१॥ स्वकं बलं षड्विधञ्च*हस्त्यश्वरथपदाति*सेनापतिकर्म्माध्यक्षं* संशोध्य दुःशिक्षावर्य*दौर्बल्यादिदोषान् हित्वा*॥२॥ साम्परायिककल्पेन*सांग्रामिककल्पेनारि *पुरं शनैः शनैर्गायात्।३।१८४॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्। गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः॥१८६॥

शत्रुसेवीत्यादि।१८६। शत्रुपक्षे निविष्टं स्व*वान्धवं गूढं वैरं ज्ञात्वा तत्र*मित्रे गतप्रत्यागते * राजा युक्ततरः सावधानो भवेत्॥१॥ कस्मादित्यत उच्यते गृहीतवादि*हि यस्मात् समित्रं गूढवैरः कष्ट*तरो दुःखदायि तरो रिपुर्ज्ञेयः॥२॥१८६॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा। वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा॥१८७॥

दण्डव्यूहेनेत्यादि॥१८७॥ रिपुपुरं गन्तुं तस्य मार्गं *दण्डव्यूहेन सेनाभिर्दण्डा* कारव्यूहं कृत्वा तेन* व्यूहेन विशिष्टो यायात्।१। अथवा शकटं नव्यूहेन यायात्*दथवा वराहव्यूहे* नाथवा मकरव्यूहे *नाथवा सूची व्यूहेना*थवा गरुडव्यूहेन।२।१८७।

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम्। पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम्॥१८८॥

यतश्चेत्यादि। अथवाऽसौ परो राजा* यतो भयमाशङ्केत्*ततो व्यूहाद्बलं विस्तारयेत् स्वयं स*मध्ये पद्मव्यूहे नैव*तत्र सदा निविशेत।१।१८८।

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्व्वदिक्षु निवेशयेत्। यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम्॥१८९

सेनापतीत्यादि॥१८९॥ सर्व्वदिक्षु सेनापतिबलाध्यक्षौ*निवेशयेत् यतश्च भयमाशङ्केत्* तां दिशं प्राचीं कल्पयेदिति शेषः।१।१८९।

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः। स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः॥१९०॥

गुल्मांश्चेत्यादि ॥ १९० ॥ यात्रामार्गस्थानपथजलाधानान्गुल्मान्*भागशः सेनासङ्घान् बुद्धिकुशला *अभीरु-
ऽविकारिणश्चापततः* कृतसङ्केतान्गुल्मानामधेदं नाम । १ । परपक्षस्तम्भमार्गनिस्तुत * समवर्त्तमग्रतो
भूतोभवति*तदर्थं कृतसंज्ञा।*नेवसमन्ततः स्थापयेत् । २ । १९० ।

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् । सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत्॥१९१॥

संहतानित्यादि । १९१ । संहतानेकीभूतानल्पान्योधयेत्*काममिच्छया बहून्विस्तारयेत्*सूच्याव्यू-
हेनैतान्गुल्मान्व्यूह्य यथा*वज्रेण व्यूहेनचव्यूह्यायोधयेत् ॥ १ । १९१ ।

स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा । वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥१९२॥

स्यन्दनाश्वैरित्यादि । १९२ । स्यन्दनाश्वैरथाश्वैः समे देशे युध्येत अनूपे देशे तु*नौकाभिर्गजैश्च युध्येत
१ । वृक्षगुल्मावृते देशे *चापैर्धनुर्बाणैर्युध्येत*स्थलेऽसिचर्मायुधैर्युध्येतेति । २ । १९२ ।

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालाञ्छूरसेनजान् । दीर्घाँल्लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योधयेत् ॥१९३॥

कुरुक्षेत्रांश्चेत्यादि । १९३ । कुरुक्षेत्रजातान्*मत्स्यदेशजातान्*पञ्चालदेशसम्भूतान्*शूरसेनदेशजातान्*
नरान्दीर्घाँल्लघूनग्रानीकेषु राजा योधयेत् ॥ १ । १९३ ॥

प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक्परीक्षयेत् । चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि॥१९४॥

प्रहर्षयेदित्यादि । १९४ । राजाप्रशंसावचनै* र्बलं प्रहर्षयेद् व्यूह्य च तान्गुल्मान्*परीक्षयेदरीन्योधयतां
तेषां *बलानां चेष्टाश्च विद्यात् । १ । १९४ ।

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् । दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

उपरुध्येत्यादि । १९५ । अरिमुपरुध्यासीत राजा * खलु आसीत अपरमः*राज्ञो राष्ट्रमुपपीडयेत् । १ ।
अस्य च परस्य राज्ञो*यवसान्नोदकेन्धनं *सततमेव दूषयेत् । २ । १९५ ।

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारान्परिखास्तथा । समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा॥१९६॥

भिन्द्यादित्यादि । १९६ । अस्य परस्य राज्ञस्तडागानि *भिन्द्यात्प्रकारान् भिन्द्यात्*परिखाश्च समवस्कन्दये-
दिति*समागत्य योधयेत् । १ । एनं परं राजानं वित्रासनैश्च*रात्रौ वित्रासयेदेव । २ । १९६ ।

उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम् । युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७ ॥

उपजप्यानित्यादि । १९७ । अस्य परस्य राज्ञो*य उपजप्या उपमन्त्रणीयास्तान् * उपजपेदुपमन्त्रयेत् । १ ।
तत्कृतं तेनोपजपेनकृतं य*तच्चबुध्येत युक्ते च*दैवे भागधेये शुभे * जयप्रेप्सुरपेतभीःसन्युध्येत । २ । १९७

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्। विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन॥ १९८॥

सामेत्यादि॥ १९८॥ राजा प्रबलानरीन् साम्ना दानेन भेदेन वा एषां समस्तैः सामदानभेदैर्विजेतुं प्रयतेत। १। युद्धेन तान् प्रबलारीन् विजेतुं कदाचित्किन्न प्रयतेत। २। १९८। कस्मादित्यत आह अनित्य इत्यादि॥ १९९॥

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः। पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत्॥ १९९॥

संग्रामे यस्माद् युध्यमानयोर्द्वयोः एकस्य विजयो नाम अपरस्य पराजयो दृश्यते तस्मादनित्यो विजयः पराजयश्च। १। तस्मात् प्रबलेन सह धीमान् युद्धं विवर्जयेत्॥ २॥ १९९॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्व्वोक्तानामसम्भवे। तथा युध्येत संयत्तो विजयेत रिपून् यथा॥ २००॥

त्रयाणामित्यादि॥ २००॥ पूर्व्वोक्तानां त्रयाणामुपायानां सामदानभेदानामसम्भवे यथा रिपून् संग्रामे विजयेत॥ २॥ तथा संयत्तः समागतवान् सन् सन्नद्धो युध्येत॥ २॥ २००॥

जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्म्मिकान्। प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च॥ २०१॥

जित्वेत्यादि॥ २०१॥ राजा पररा्ष्ट्रं जित्वा देवान् सम्पूजयेत् तथा धार्म्मिकान् ब्राह्मणांश्च भूमिगोहिरण्यादिदानेन सम्पूजयेत्॥ १॥ परिहारांश्च तद्राष्ट्रवासिभ्यो दद्यात् सर्व्वप्रजास्वभयानि ख्यापयेत्॥ २॥ २०१॥

सर्व्वेषान्तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्। स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्य्याच्च समयक्रियाम्॥ २०२॥

सर्व्वेषामित्यादि॥ २०२॥ एषां सर्व्वेषां तद्राष्ट्रवासिनां समासेन चिकीर्षितं विदित्वा तत्र राष्ट्रे तस्य शत्रोर्वंश्यं राजानं कृत्वा स्थापयेत्॥ १॥ यं राजानं स्थापयेत् तेन सह समयक्रियां कुर्य्यात् यथोक्त राजधर्म्मे वर्त्तेत इत्यादिरूपां स्थितिं॥ २॥ २०२॥

प्रमाणानि च कुर्व्वीत तेषां धर्म्मान् यथोदितान्। रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह॥ २०३॥

प्रमाणानीत्यादि॥ २०३॥ तेषां तद्देशवासिनां येषां ये धर्म्मास्तान् यथोदितान् धर्म्मान् प्रमाणानि कुर्व्वीत न तदतिक्रमं कुर्य्यात्॥ १॥ एनञ्च तद्राष्ट्रेऽभिषिक्तं तद्वंश्यं तद्राष्ट्रस्थैः प्रधानपुरुषैः सह रत्नैश्च पूजयेत् न गृह्णीयात्॥ २॥ २०३॥ कस्मादित्यत आह। आदानमित्यादि॥ २०४॥

आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्। अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते॥ २०४॥

आदानमप्रियकरं यस्मात् द्रव्यस्य परजनेन ग्रहणं तस्याप्रियकरं स्यात् यदि दीयते तत्तस्य प्रियकरं स्यात्॥ १॥ तस्मादभीप्सितार्थानां यथाकाले युक्तं दानं प्रशस्यते॥ २॥ २०४॥

सर्व्वं कर्म्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे। तयोर्दैवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया॥ २०५॥

सर्व्वमित्यादि ॥ २०५ ॥ इदं सर्व्वं कर्म्म दैवमानुषे तु विधाने आयत्तं तयोर्मध्ये दैवमचिन्त्यं मानुषे चिन्ता क्रियास्ति ॥ १ ॥ २०५ ॥ अथ विजयफलमाह । सह वेत्यादि । २०६ ।

सह वापि व्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः । मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥ २०६ ॥

अथवा पि स एव राजा प्रयत्नात् सन्धिं कृत्वा युक्त एव सन् व्रजेत् सन्धिं तस्य किं फलमित्यत आह । १ । त्रिविधं संग्रामफलं मित्रं हिरण्यं भूमिप्राप्तिरिति त्रिविधं फलं सन्धौ सम्पश्यन् व्रजेत् । २ । सन्धिविधाने यदा मित्रं मे भावि तदा तन्मित्रं सम्पश्यन् यदि हिरण्यादिलाभः सन्धौ तदा तत्सम्पश्यन् व्रजेत् । ३ । यदि किंयदंशं राज्ये दत्वा सन्धत्ते तदा तां भूमिं सम्पश्यन् राजा व्रजेत् । ४ । २०६ ।

पार्ष्णिग्राहं च सम्प्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले । मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥

पार्ष्णिग्राहं चेत्यादि ॥ २०७ ॥ अरिविजिगीषया यात्रां गच्छन् पार्ष्णिग्राहं सम्प्रेक्ष्य आगच्छन् तं स्व मित्रादमित्राद्वा पार्ष्णिग्राहं चाक्रन्दं च सम्प्रेक्ष्य । १ । राजा शत्रुं यात्राफलं भूमिं प्राप्नुयात् । २०७

हिरण्यभूमिसम्प्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते । यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८ ॥

हिरण्येत्यादि । २०८ । पार्थिवः कृशमायतिक्षमं दीर्घकालं यावत् सम्पादकं मित्रं ध्रुवं मित्रं लब्ध्वा यथैधते हिरण्यादिप्राप्त्या तथा न वर्धते । १ । २०८ । कस्मादित्यत आह । धर्मज्ञमित्यादि । १ । २०९ ।

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च । अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

यस्मात् धर्मज्ञादिलघुं च दूरमपि मित्रं सर्व्वथा प्रशस्तं । १ । २०९ ।

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च । कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१० ॥

प्राज्ञमित्यादि । २१० । प्राज्ञत्वादिगुणयुक्तमरिं बुधाः सर्व्वथैव कष्टमाहुः । १ । २१० ।

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता । स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

आर्यतेत्यादि । २११ । आर्यतादिरुदासीनस्य गुणोदयः बुधैः उक्तः । १ । २११ ।

क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि । परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२ ॥

क्षेम्यामित्यादि । २१२ । नृप आत्मार्थं क्षेम्यादिगुणयुक्तामपि भूमिं अविचारयन् परित्यजेत् । १ । कस्मादात्मार्थमेव भूमिं त्यजेदित्यत आह ।

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥

आपदित्यादि । १ । २१३ । यदापत्स्यात्तदुद्धाराय धनं रक्षेत् धनैर्दारान् रक्षेत् आत्मानं विपद्भ्यः सततं दारैरपि धनैरपि रक्षेत् । १ । २१३

सहसर्व्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम्। संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्व्वोपायान् सृजेद्बुधः २१४

सहेत्यादि। २१४। बुधः सर्व्वा आपदः सह युगपत् * समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्य ततश्च * सर्व्वोपायान् संयुक्तान् वा * वियुक्तान् वा सृजेत् कुर्य्यात्। १। २१४।

उपेतारमुपेयञ्च सर्व्वोपायांश्च कृत्स्नशः। एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

उपेतारमित्यादि। २१५। सर्व्वानुपायान् कृत्स्नानेव * एतत् त्रयं समाश्रित्य * अर्थसिद्धये प्रयतेत। १। तत्र प्रमादोपेतारमिति। यस्मात् समीपं गच्छति * युक्तं स्वयं सिद्धं विद्यात्। २। स उपेता यस्मादुपायकर्त्ता * गन्तव्यो यो विषयः स उपेयः सर्व्वोपायाः * यत्कर्म्मयथाकर्त्तव्यं * स उपाय इति त्रयम्। ३। २१५। उपसंहरति। एवमित्यादि। २१६।

एवं सर्व्वमिदं राजा सह सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः। व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् २१६

राजा मन्त्रिभिः सह इदं सर्व्वं * मन्त्रप्रकारं सम्यक् मन्त्रयित्वा * व्यायामं कृत्वा * मध्याह्ने जलं आप्लुत्य * भोक्तुम् अन्तःपुरं विशेत्। १। २१६।

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः। सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः २१७

तत्रेत्यादि। २१७। तत्रान्तःपुरे परिचारकैरात्मभूतैः विश्वस्तैः कालज्ञैः * यैर्हार्य्याः धनादिना न भवन्ति तैरहार्य्यैः * परीक्षितम् अन्नादिकं विषापहैर्मन्त्रैः * अभिमन्त्रितम् अद्यात् * भक्षयेत् विषात् नाशात्। १। २१७।

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्व्वद्रव्याणि योजयेत्। विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥ २१८ ॥

विषघ्नैरित्यादि। २१८। अस्य राज्ञः सर्व्वद्रव्याणि विषघ्नैः * अगदैरगदसंज्ञैः * भेषजैः संयोजयेत्। १। विषघ्नानि रत्नानि च * राजा सदैव धारयेत् * कश्चिद्यदि राजानं निहन्तुकामो विषं दद्यात् तदा दत्ता * गरुडाद्याः विषघ्नयोगाः। २। २१८।

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः। वेशाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥

परीक्षिता इत्यादि। २१९। एनञ्च राजानं परीक्षिताश्चात्मभूताः स्त्रियः अविषघ्नैः * व्यजनोदकधूपनैः * वेशाभरणेषु संशुद्धाः * सुसमाहिताः स्पृशेयुः। १। २१९।

एवं प्रयत्नं कुर्व्वीत यानशय्यासनाशने। स्नाने प्रसाधने चैव सर्व्वालङ्कारकेषु च ॥ २२० ॥

एवमित्यादि। २२०। एवमनेन विधिना * योगप्रयोगे यानादौ * शय्यासनाशनस्नाने * प्रसाधनसर्व्वालङ्कारेषु विषापहार्थं प्रयत्नं कुर्व्वीत। १। २२०।

भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विहृत्य तु यथाकालं पुनःकार्याणि चिन्तयेत् ॥२२१॥

भुक्तवानित्यादि । २२१ । एवं च भुक्तवान् राजा* स्त्रीभिः सहान्तःपुरे *विहरेत् विहृत्य पुनः*कार्याणि यथाकालमेव चिन्तयेत् । १ । २२१ ।

अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम् । वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२॥

अलङ्कृतश्चेत्यादि । २२२ । अलङ्कृतः स राजापराह्णे *आयुधीयं सैन्यं जनं * सम्पश्येत् कः किं करोति* कथं प्रवर्त्तते कीवा । १ । तथा सर्व्वाणि वाहनानि शस्त्राण्याभरणानि च* स राजा सम्पश्येत् । २ । २२२ ।

सन्ध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् २२३

सन्ध्यां चेत्यादि । २२३ । सायं सन्ध्यां चोपास्य शस्त्रभृद्राजा * अन्तर्वेश्मनि गृहमध्ये * समासीनः सन् रहस्यकृत्यां *वार्त्ताञ्च चेष्टितं वार्त्तां शृणुयात् । १ । आख्यायिनां रहस्याख्यायिनां वक्तॄणां च* प्रणिधीनां वार्त्तां चेष्टितं* वार्त्तामपि च शृणुयात् । २ । २२३ ।

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ २२४ ॥

गत्वेत्यादि । २२४ । तच्च कृत्वा चापरस्मिन् यामे* तं सर्व्वं जनमनुज्ञाप्य* प्रधानान् कक्षान्तरं गत्वा *भोजनार्थं च स्त्रीवृतः* सन् पुनरन्तःपुरं प्रविशेदिति । १ । २२४ ।

तत्र भुक्त्वा पुनःकिञ्चित्तूर्यघोषैःप्रहर्षितः । संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ २२५ ॥

तत्रेत्यादि । २२५ । तत्रान्तःपुरे पूर्व्ववत्* परीक्षितमन्नादीं च* भुक्त्वा किञ्चित् तूर्य्यघोषैः* वीणादिवादित्रगान*नूपुरपादन्यत्कीर्त्तनशब्दैः । १ । किञ्चित्प्रहर्षितःहृष्टचित्तः* सन् संविशेत् स्वपात्* ततो * गतक्लमस्त्यक्तनिद्रः* यथाकालं रात्रिशेषे* प्रहरे पुनरुत्तिष्ठेत् । २ । २२५ ।

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगःपृथिवीपतिः । अस्वस्थःसर्व्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥२२६॥

एतदित्यादि । २२६ । अरोगः पृथिवीपतिः * स्वयमेवराजा खलु एवं * एतद्विधानमातिष्ठेत् अस्वस्थः प्राधर्यो* राजा सर्व्वमेतद्राज*कार्यं भृत्येषु च । १ । यथाह सचिवादिषु * तत्तत्कार्यसमर्थेषु * नियोजयेत् च विनियोजयेत् । २ । २२६ ।

॥*॥*॥इतिमानवेधर्म्मशास्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांराजधर्म्मोनामसप्तमोऽध्यायः ॥७॥*॥*॥

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां वैद्यगङ्गाधर राय कृतायां मन्वर्थचन्द्रिकायां व्याख्यायां सप्तमाध्यायस्य प्रमाद्भञ्जनी सप्तमाध्यायः ॥७॥*॥*॥*॥

—•—

यद्यप्रथमाध्याये प्रकृष्टं *राजधर्ममखिलं *कार्याणाञ्च विनिर्णयकृति* ॥ १॥ ततराजधर्मं *उक्ता ॥ १ ॥
धर्मपोराजः कार्याणाञ्च * विनिर्णयप्रवचनार्थं * व्यवहारानित्यादि* ॥ २ ॥ १ ॥ .

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः । मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥१॥

कात्यायनेन व्यवहारपदं ब्रुत * पादित यथा तदुच्यते । १ । विनानार्थेऽवः मन्देहे हरणं हारउच्यते ।
नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः ॥ २ ॥ इति ॥ तान्व्यवहारान्दिदृक्षुः * पार्थिवः क्षत्रियो राजा *वर्णा
नाणकार्येषु *ब्राह्मणैः सहमन्त्रज्ञैः *मन्त्रिभिः सहविनीतः *सभ्यादीसभां प्रविशेत् । २ ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् । विनीतवेशाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २ ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः । अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

श्लोकत्रयादिश्लोकाभ्यां द्वाभ्यामन्वयः ॥१॥ तत्रसभायामासीनः *दण्डवत्स्थितः वाराजा *दक्षिणं पाणिमुद्यम्य *
विनीतवेशाभरणः* सन् प्रत्यहं श्लोके वक्ष्यमाणेषु ॥ १ ॥ ऋणादानादिष्वष्टादशसु पृथक्पृथक् * प्रत्येकमार्गेषु निबद्धा*
नां कार्यिणां कार्याणि * देशदृष्टैः शास्त्रदृष्टैश्च* हेतुभिः प्रत्यहं पश्येत् ॥ २ ॥ २ ॥ ३॥ के पुनस्तेऽष्टाद
शमार्गा इत्यत *स्तानाह तेषामाद्यमि*त्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः ॥ १ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूयचसमुत्थानं दत्तस्यानपकर्म्मच ॥ ४ ॥
वेतनस्यैवचादानं संविद्व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥
सीमाविवादधर्म्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयञ्चसाहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेवच ॥ ६ ॥
स्त्रीपुंधर्म्मोविभागश्च द्यूतमाह्वयएवच । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

तेषामष्टादशानां मार्गाणामाद्यं *ऋणादानं तद्यथोक्तं *महर्षिणा नारदेन ॥ १ ॥ ऋणं देयमदेयञ्च
येनयत्रयथाचयत् । दानग्रहणधर्म्माश्च तद्दृणादानमुच्यते । २ । निक्षेपः स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणं * संस्थापनम
स्वामिना * कृतोविक्रयोऽस्वामिविक्रय उक्तः । २ । सम्भूयसमुत्थानन्तु * मिलित्वावाणिज्यादौ वृद्धि * दत्तस्यानप
कर्म्मचेति* दत्तस्य धनस्यात्वदानं *वेतनस्याप्ततेरदानम् ॥ ४ । संविद्व्यतिक्रमः *व्यतिक्रमोऽन्यथाकरणम्*
क्रयविक्रययोरनुशयः* क्रयविक्रयानुशयः स्मातः ॥ ५ ॥ पशूनां स्वामिपालयोः *विवादः सीमाविवादः *दण्डपारुष्य

वाक्पारुष्यं स्तेयञ्च ॥ ६ ॥ साहसं प्रसह्य धनदारादि*हरणं स्त्रीसंग्रहणं*परपुरुषसम्पर्कः* दायभागविभागः द्यूत*मद्यक्रीडाकरणं ॥ ७ ॥ आह्वयः पणपूर्व्वकं* हस्त्यश्वमेषादिप्राणि*योधनमिताष्टादश * व्यवहारस्थितेः पदानि भवन्ति ॥ ८ ॥ ७ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम्। धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥८॥

एष्वित्यादि ॥ ८ ॥ एषु अष्टादशस्थानेषु भूयिष्ठं *विवादं चरतां नृणां *शाश्वतं धर्ममाश्रित्य*कार्यं विनिर्णयं कुर्यात् ॥ १ ॥ ८ ॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम्। तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥९॥

यदेत्यादि ॥ ९ ॥ नृपतिर्यदा स्वयं कार्यदर्शनं *न कुर्य्यात् तदा तत्कार्य*दर्शने विद्वांसं वेद*विदं ब्राह्मणं नियुञ्ज्यात् ॥ १ ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्पश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः। सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा ॥१०॥

सोऽस्येत्यादि ॥ १० ॥ नृपतिना कार्यदर्शने नियुक्तः*सर्वे द्विजब्राह्मणस्तु*त्रिभिः सभ्यैः सह श्रेष्ठां*सभां प्रविश्यासीनो वा*दण्डवत्स्थित एव वा ॥ १ ॥ प्रत्यानुपूर्व्या व्यवहारे कार्याणि*सम्यक् समालोचयेत् ॥ १० ॥ के पुनः सभ्यास्तत्राह*उच्यते ।

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥११॥

यस्मिन्नित्यादि ॥ ११ ॥ वेदविदस्त्रयो विप्रा यस्मिन्देशे * निषीदन्ति सन्निहिता * भवन्ति विद्वान् ब्राह्मणश्च*राज्ञा कार्ये प्रधिकृतः ॥ १ ॥ वेदविद्भिस्त्रयराजाधिकृत*विद्वद्ब्राह्मणविशिष्टा * योऽसौ देशस्तां सभां पण्डिता विदुः*स्त्वत्क्षतास्ते सभ्याः ॥ २ ॥ ११ ॥

धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते। शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

धर्मो विद्ध इत्यादि ॥ १२ ॥ अधर्मेण विद्धस्तु धर्मो यत्र*खलु वादानादिषु सभायां*तिष्ठते उपस्थितो भवति ॥ १ ॥ यथा धर्म्मस्य वेधकरणं शल्यं *कण्टकभूतमधर्मं *तत्राधर्मेण विद्धास्तु*सभासदो न कृन्तन्ति ॥ २ ॥ इत्यर्थो यदि पदार्थे *त्वधर्मेन न विद्धास्ते*सभासदो भवन्ति ते*चाधर्म्मं शल्यं कृन्तन्ति ॥ ३ ॥ प्रमादी वैवान्य*भावः कामस्तया च वर्त्तत इति*विद्वत्सं वृति

देवात्*सभायव्दे नाभिमतेति ॥ ४॥ तद्दसाधुयस्मिनदेशदृत्येनेन*तद्विशिष्टदेशएव*सभास्वयस्मात्सभास्वदसाधु
५॥ तस्माद्धर्म्मविद्धाःसभासदो*नसभ्याउच्यान्ते वेद*विद्रोविप्राएवसभा*उक्तानद्याधर्म्मे णाविद्धास्तेच ॥१२॥

सभांवानप्रवेष्टव्यं वक्तव्यंवासमञ्जसम् । अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरोभवतिकिल्बिषी ॥ १३ ॥

सभामित्यादि ।१३। यत्राधर्म्मविद्धाःसभासदःसन्ति*तां सभां धार्म्मिकेणप्रवेष्टव्यं*भावेतव्यःप्रत्ययोऽयं।१।
यदिकश्चिद्धार्म्मिकः * सासभाप्रविष्टाचस्या * तदातेःसमञ्जसमेवक्तव्यं * नत्वसत्यंवर्णितव्यं ॥ २ ॥
कस्मात्सभां प्रविश्याधार्म्मिको*नरोनब्रुवन्विब्रुवन् * ब्रुवन्वाकिल्बिषीभवेत् । २ । १३ । कस्मादेवंस्यादि
त्यत्र्याह । यत्रेत्यादि । १४ ।

यत्रधर्म्मोह्यधर्म्मेण सत्यंयत्रानृतेनच । हन्यतेप्रेक्षमाणानां हतास्तत्रसभासदः ॥ १४ ॥

सभागताहिसभासदोभवन्ति*तेषां प्रेक्षमाणानान्तुसमक्षं यत्राधर्म्मेण * धर्म्मोहन्यते सत्यम*पानृतेनहिंस्य
न्ते । १ । ते सभासदोहताःभवन्ति*तस्मात्समक्षसंवाच्यं ।२ १४। कस्मादित्यत्राहधर्म्मएवेत्यादि ॥१५ ॥

धर्म्म एवहतोहन्तिधर्म्मोरक्षतिरक्षितः । तस्माद्धर्म्मोनहन्तव्योमानोधर्म्मोहतोवधीत् ॥ १५ ॥

येषां समक्षे धर्म्मोहतःस्याद्धर्म्म*स्तान्हन्तितैःरक्षित*स्तान्रक्षतितस्माद्धर्म्मोनहन्तव्यो*धर्म्मोहाहतोनोऽस्मान्
मावधीत । १ । १५ । अपरश्चाहवृषोहीत्यादि । १६ ।

वृषोहिभगवान्धर्म्मस्तस्ययःकुरुतेह्यलम् । वृषलंतंविदुर्देवास्तस्माद्धर्म्मंनलोपयेत् ॥ १६ ॥

भगवान्वृषपरमात्माणिवोहि*धर्म्मस्तस्ययोऽलंवार्य्यं कुरुतेतंदेवावृष* स्यालमितिवृषलं*शूद्रं विदुर्धर्म्म
लोपात् । १ । तस्माद्वृषलत्वप्राप्तिदोषभया* द्धार्म्मिकोधर्म्मं नलोपयेत् ।२।१६। वृषलत्वप्राप्तौकाद्धानिर्भवतो
*त्यतआहैकएवेत्यादि । १ । १७ ।

एकएवसुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयातियः । शरीरेणसमंनाशंसर्व्वंमन्यद्धिगच्छति ॥ १७ ॥

एकएवधर्म्मोलोकानांसुहृद्*भवतियोनिधने पादयाति*द्वियस्मात्सर्व्वमन्यदन्यतस्याद * शरीरेणसहनाशं
गच्छति ॥ १ । १७ । नन्वयस्तुविचारकःस्यात्*इविचारेतस्यैवाधर्म्मोभवेत् * किंसभासदांत्याद्दित्य * तत्राह
पादइत्यादि । १ । १८ ।

पादोऽधर्म्मस्यकर्त्तारंपादःसाक्षिणमृच्छति.पादःसभासदःसर्व्वान्पादोराजानमृच्छति१८

व्यवहारस्याविचारे*यस्तु धर्मोभवति तत्*सर्वाधर्मस्य पादश्चतुर्थांशः*कर्त्तारं विचारकं अन्यं गच्छति ।१। पादः साक्षिणमनृतवादिनं याति*पादः सर्व्वान् सभासदो विद्र् वत*श्चाब्रु वतश्च गच्छति* पादोराजानं गच्छति*तस्मात् सम्यक् संवाच्यम् ।२।१८। मनुसमर्थवचने पियदि*विचारकोऽसमर्थाज्ञ्यं ।*तदासभासदां समर्थसवाक्ये *पाधर्म्मा प्राप्तिर्भवेत् ।१। किं स्यात्सम्यक् तद्वचनं नतेषा*मितातयाह । राजेत्यादि ।२।१९।

राजाभवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते चसभासदः। एनोगच्छतिकर्त्तारं निन्दार्हो यत्रनिन्द्यते॥ १९॥

यत्रविचारालये पुरा राजाविचारे*साक्षिसभासद्‌समक्षे *निन्दार्हो हिविचारक*एवनिन्द्यते धर्मतः ।१। तं विचारकं कर्त्तारं*मे नोगच्छति राजास्यतेनाःस्यात्*सभासदः साक्षिणश्च*पापान्मुच्यन्ते ।१।१९।

जातिमात्रोपजीवीवाकामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः। धर्म्मप्रवक्तानृपतेर्नतु शूद्रःकदाचन॥ २०॥

नतुधर्म्मोविद्यते धर्म्मोऽस्तीति*तत्‌वचनं नाध्यापनीयं ।१। सर्व्ववर्णानांधर्म्मणां विचारएव*धार्म्मिकाविद्वांसः सभा*सदोधर्म्मप्रवक्तारः*भवितुम्हं शूद्रोपि*किं धर्म्मप्रवक्तासभासत्स्यात् ।२। तत्रोच्यते *जातिमात्रोप*जीवी*त्यादिश्लोकं ।१।२०। जातिमात्रोपजीवी*य:सम्यग्ब्राह्मणउक्तः * सोपिकामं नृपतेरिच्छयाधर्म्मप्रवक्ता स्यात्।१। यथवाब्राह्मणब्रुवो*योगर्भाधानादिसंस्कारवर्जो*नाध्यापयतिनाधीते *सोपिनृपतेःकाममिच्छतां*धर्म्मप्रवक्तास्यान्नतु*शूद्रःकदाचधर्म्मप्रवक्तास्यादिति ।१। शूद्रप्रतिषेधं नविद्वान्ब्रवियां*वैश्यायाप्रतिसिद्धःस्यात्।१।२०।

यस्यशूद्रस्तुकुरुते राज्ञो धर्म्मविचारणम् । तस्यसीदतितद्राष्ट्रं पङ्केगौरिवपश्यतः॥ २१॥

यस्येत्यादि ।२१। यस्यराज्ञोधर्म्मविचारणं शूद्रः*कुरुते तस्यपश्यतस्तद्राष्ट्रं*पश्यतःस्वामिनोगौः* पङ्के इवसीदतीति ।१।२१।

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम्। विनश्यत्याशुतत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीड़ितम् २२

यद्राष्ट्रमित्यादि ।२२। राज्ञोयद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्ति*काक्रान्तं द्विजहीनञ्च * तत्तत्सर्वराष्ट्रं दुर्भिक्ष* व्याधिपीड़ितं सदे वाशुविनश्यति ।१।२२।

धर्म्मासनमधिष्ठायसंवीताङ्गःसमाहितः। प्रणम्यलोकपालेभ्यःकार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्म्मासनेत्यादि।२३। राजाधर्म्माधिकर्तावा*धर्म्मासनमधिष्ठाय * संवीताङ्गोवस्त्रावृत* शरीरःसन्लोकपालेभ्यः*प्रणम्यकार्यदर्शनमारभेत् ।१।२३।

अर्थानर्थावुभौबुद्ध्वाधर्म्माधर्म्मौ चकेवलौ। वर्णक्रमेणसर्व्वाणिपश्येत्कार्याणिकार्यिणाम् २४

अर्थानर्थावित्यादि ।२४। राजाधर्म्माधिकर्त्तावाकार्यिणां वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणा*दिक्रमेणकार्याणि*वाअर्थानर्थौ तन्मौचधर्म्माधर्म्मौ*बुद्ध्वा सर्व्वाणिपश्येत्।१।२४।

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्। स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥२५॥

बाह्यैरित्यादि। २५। नृणां कार्य्यसान्द्रष्टा विचारको * नृणां साक्षिणां कार्य्यिणाञ्चान्तर्गतं * भावं बाह्यैर्लिङ्गैः स्वर * वर्णेङ्गिताकारैरेवं। १। चक्षुषा चेष्टितेन च स्वसमावुद्ध्या * नुमानेन विभावयेत्। २। २५।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

आकारैरित्यादि। २६। नृणामन्तर्गतं मन * आकारादिभिर्लक्षणै * र्बुद्धिमता गृह्यते। १। २६।

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत्। यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥२७॥

बालेत्यादि। २७। बालस्य पितरि मृते * मृतायाञ्च मातरि यत् * पित्रमातृसम्बन्धिरिक्थमन्यप्राप्तं * येषां मृतानां धनाधि * कारी नायं बालो भवेत्। १। तद्रिक्थं बालदायादिकं राजा त * त्तावत्कालमनुपालयेत्। २। स बालो यावत्कालं स * ब्रह्मचर्य्यं चरित्वैव * समावृत्तः स्यात् समावृत्तोपि स * द्विजबालः शूद्रबालश्च यावच्चातीतशैशवः * षोडशवर्षातीतवयस्कः स्यात् * तावत्तद्रिक्थं राजानुपालयेत्। ४। यदि कश्चिन्नाधीयीत * बालोऽर्व्वाक् षोडशवर्षात् * वयसोर्वेदमेकमधीतोऽपि * समावृत्तः स्यात्तदर्थं। ५। शूद्रबालकधनरक्षार्थं * दमतीतशैशवइति पुनरुक्तं। ६। २७। अपरञ्च

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च। पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८ ॥

वशेत्यादि ॥२८॥ वशा वन्ध्यास्त्रीयस्या अपत्यसम्भवो नास्ति * अपुत्रा मृतपुत्राः। १। निष्कुलसपिण्डहीनाः पतिव्रताया स्त्रियां * विधवाया आतुरायाश्च तावद्धनं राज्ञा रक्षणं स्यात्। २। २८।

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः। ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥२९

जीवन्तीनामित्यादि। २९। जीवन्तीनां तासां वशादीनां स्त्रीणां * तद्रिक्थं ये स्वबान्धवा * उत्तराधिकारिणोपि * हरेयुर्धार्म्मिको राजा * तांश्चौरदण्डेन शिष्यात्। १। यस्तु यावद्रिक्थं हरेत् स यावच्चौरस्य यो दण्डस्तेन दण्डेन शिष्यात्। २। २९।

प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्। अर्व्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

प्रणष्टेत्यादि ॥ ३० ॥ यस्य विक्थस्य स्वामी नष्टस्तद्रिक्थं * राजा वर्षत्रयं निधापयेत् * स्थापयेद्रक्षेत्। अब्दत्रयमध्ये * रिक्थस्वामी यः स तद्धनं हरेत् ॥ १ ॥ वर्षत्रयादूर्ध्वं राजा तद्धनं हरेत् * यदा यदि तत्स्वामी त्वागच्छेत् स तत्प्राप्नुयात् । २ । ३० ।

ममेदमिति योब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि । संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति॥३१

ममेदमित्यादि ॥ ३१ ॥ सर्वाङ्कत्वादुदयः कश्चिदागत्य * ममेदं रिक्थमिति ब्रूयात् * स यथाविधानर्योज्यः * स्वस्य रिक्थस्य रूपादीन्जिज्ञासः ॥ १ ॥ तान्संवादकथयित्वा तत्स्वामी सम * स्तद्द्रव्यं नेतुमर्हति ॥२॥३१ ॥

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालञ्च तत्त्वतः । वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

अवेदयानइत्यादि ॥ ३२ ॥ नष्टस्य स्वामिनो देशादीं स्तत्त्वतो * ऽज्ञापयन्वर्णादीं श्चाज्ञापयन्सद्भि * तत्सम समं दण्डमर्हतीति ॥ १ ॥ ३२ ॥ नतु राजा तद्रिक्थं य * वायद्रव्यं रक्षेत् न हि धर्मार्थं मे वाथ किं * लाभार्थमित्यत आह *आददीतेति तामेनोभयार्थं मेवेति ॥ १ ॥ ३३ ॥

आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

अथ प्रनष्टाधिगतात् * प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं * राज्ञा रक्षितमब्दत्रयात् तद्रिक्थं * स्वामिनैवागतादर्श * कालादिसर्वमावेद्य ॥ १॥ षड्भागमथास्मद्रिक्थात्षड्भागादिकं * सतां धर्ममनुस्मरन्नाददीत * तदवशिष्टं तत्स्वामिने प्रदद्यात् ॥ २ ॥ भागविकल्पस्तु द्रव्यमाधिक्येन * भिप्रायेण गुणसन्त * रिक्थात्षड्भागं वैश्यस्य * दशमं भागं क्षत्रियस्य * द्वादशमाददीत ब्राह्मणस्य नाददीत ॥ ३ ॥ ३३ ॥

प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् । यांस्तत्र चौरान्गृह्णीयात्तान्राजेभेन घातयेत् ३४

प्रणष्टाधिगतमित्यादि ॥ ३४ ॥ प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं राज्ञा युक्तै * र्नियुक्तैर्जनै रधिष्ठितं सन्तिष्ठेत् * तत्र द्रव्ये चौरान्यान्राज * पुरुषो गृह्णीयात्तं ॥ १ ॥ राजा तांश्चौरानिभेन हस्तिनैव * हस्त्यादिना घातयेन्मारयेत् ॥ २॥३४ ॥

ममायमिति योब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

ममायमित्यादि ॥ ३५ ॥ निधिर्भूम्यादावन्तर्निहितं धनं * स्वामिरक्षितं केनचि * द्यदृच्छापाते निधिं * ममायमिति सत्येन * वाक्येन ममायं नच ॥ १ ॥ यो मानवो ब्रूयात्तस्य * निधेः षड्भागं वैश्याच्छूद्राच्च राजा * क्षत्रियाद्वा द्वादशं भागमाददीत * नब्राह्मणस्य गृह्णीयात्तिर्यगुणविशिष्टेषु । २ । ३५ ।

अन्नृतन्तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमं। तस्यैव वा निधानस्य सङ्ख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥३६॥

अनृतन्त्विति। ३६॥ अनृतन्तु वदन्स निधिलिप्सुः स्ववित्तस्याष्टमभागं राज्ञा दण्ड्यः स्यादथवा। १। तस्यैव निधानस्य निधेः स्वल्पीयसीं कलां भागं सङ्ख्याय दण्ड्यो भवति। २। ३६।

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्व्वोपनिहितं निधिम्। अशेषतोऽप्याददीत सर्व्वस्याधिपतिर्हि सः ॥३७

विद्वांस्त्विति॥ ३७॥ विद्वान्ब्राह्मणः पूर्व्वोपनिहितं निधिं दृष्ट्वा सर्व्वमेव निःशेषतयाददीत सर्व्वस्मात् सर्व्वस्य जगतोऽधिपतिः। १। ३७।

यस्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ। तस्माद्द्विजेभ्यो दत्त्वार्द्धमर्द्धं कोषे प्रवेशयेत्॥३८

यस्त्विति। ३८। यस्तु राजा क्षितौ निहितं पुराणं निधिं स्वयं पश्येत् स तस्मान्निधेरर्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा स्वकोषेऽर्द्धं निवेशयेत्। १। ३८।

निधीनान्तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ। अर्द्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः॥३९॥

निधीनामित्यादि। ३९। धातूनां स्वर्णादीनां निधीनां क्षितौ स्थितानां पुराणानामन्येषां अर्द्धभाग्राजा भवति रक्षणात्तु यस्मात्स राजा भूमेरधिपतिः ख्यातो ह्यर्द्धभाक्स्यात्। १। ३९।

दातव्यं सर्व्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम्। राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम्॥४०॥

दातव्यमित्यादि। ४०। सर्व्ववर्णानां येषां चौरैरपहृतं धनं चौरेभ्य आहृत्य तेभ्यः सर्व्ववर्णेभ्यो राज्ञा दातव्यं राजा तच्चौराद्धृतं स्वयमुपयुञ्जानश्चौरस्य तस्य किल्बिषं पापमाप्नोति। १। ४०।

जातिजानपदान्धर्म्मान्श्रेणीधर्म्मांश्च धर्म्मवित्। समीक्ष्य कुलधर्म्मांश्च स्वधर्म्मं तु प्रतिपादयेत्॥४१

जातीत्यादि ।४१। धर्म्मविद्राजा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां जातिधर्म्मान्जानपदधर्म्मान् श्रेणीधर्म्मान् कुलधर्म्मांश्च समीक्ष्य तस्य तस्य धर्म्मं प्रतिपादयेत्। १। ४१।

स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः। प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्म्मण्यवस्थिताः॥४२

स्वानीत्यादि। ४२। मानवाः स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वाणाः स्वस्वे कर्म्मण्यवस्थिता दूरे सन्तोऽपि लोकस्य प्रिया भवन्ति नाप्रियाः। १। ४२।

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः । न चाप्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

नोत्पादयेदित्यादि । ४३ । मानवो यदि स्वं स्वं कर्म न कुर्यात्* तदा मानवस्य कार्यं * राजा राज्ञः पुरुषो वा* न स्वयमुत्पादयेत् । १ । अन्येन प्रापितमर्थं *सखे दत्तं ग्राममनाः* कथञ्चन नैव ग्रसेत् ॥ २ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् । नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । ४४ । मृगयुर्व्याधो यथा मृगस्यासृक्*पातैस्तं मृगस्य पदं स्थानं * नयति तथानुपलिङ्गानवत्धर्मस्यात्मानेन* तं मानवं पदं स्वधर्मं नयेत् । १ । ४४ ।

सत्यमर्थञ्च सम्पश्येदात्मानमथ साक्षिणः । देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमर्थञ्चेत्यादि ॥ ४५ ॥ व्यवहारविधौ स्थितो* राजा सत्यमर्थमात्मानं साक्षिणो * देशं रूपं कालञ्च सम्पश्येत् ॥ १ ॥ ४५ ॥ तत्संदृश्य यत्कार्यं तदाह सद्भिरित्यादि ॥ १ ॥ ४६ ॥

सद्भिराचरितं यत्स्याद्धार्म्मिकैश्च द्विजातिभिः । तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

धार्म्मिकैः सद्भिर्द्विजातिभि*राचरितं यत्स्यात्तद्देश*कुलजातीनामविरुद्धं *प्रकल्पं राजा कल्पयेत् ॥१॥४६॥ इति व्यवहारदर्शने प्रवृत्ते* मानसाराघ्रइतिकर्त्तव्यता*मुक्त्वा दृष्टिकृणादानमाह ॥ १ ॥ अधमर्णेत्यादि ॥ ४७ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः । दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥ ४७ ॥

उत्तमर्णऋणदाता* तेन चोदितो भो राजन्* मह्यमयं शतमेकं * रजतमुद्राणां चिरं धारयति ॥ १ ॥ न स मह्यं प्रतियच्छतीति तच्च* दापयितुं निवेदया * नीतौ वं प्रेरितो राजा ॥ १ ॥ धनिकस्यातमर्थं प्रमाणेन* विभावितमधमर्णा*दादायतस्मै तं दापयेत् । २ । ४७ । कथं दापयेदित्यत आह यैर्यैरित्यादि । १ । ४८ ।

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः । तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

उत्तमर्णो यैर्यैर्विचारान्तरविक्र*यादिभिरुपायैः स्वं त *मर्थं प्राप्नुयात्तैस्तैर् * तौपायैरर्थं संगृह्य*तमधमर्णं दापयेत् । १ । ४८ । कथमुत्तमर्णस्तत्स्वं *धनमधमर्णात्स्वयं साधयेदित्यत आह । धर्मेणेत्यादि ।१। ४९

धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं धारयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

उत्तमर्णो नयदधमर्णो धनं *प्रयुक्तमृणं दत्तं तद्धर्मेण सुहृदादिवचनेन*सउत्तमर्णः साधयेत् । १ । आददात् उत्तमर्णः बृहस्पतिना * छलक्रमस्यापि सन्दिष्टैः सामप्रागमेन च । मायेणवा ऋणीदापयो धर्म्मएष उदाहृत

।२। इति ॥ यदि तत्राधमर्णो वित्ताभावेन *दातुं न शक्नोति तदा *व्यवहारे च भिक्षानिमन्त्रणादिना * प्रभुरपि समर्थं नाधयेत्। १। छलेनानुपधिनेति *पश्वमेनवर्तनेन*प्रभुत्वसमर्थं साधयेत्।४। ह हस्तिनाङ्कमादाय * स्वध नस्यादस्य ता। छद्मनामानाभिनन्ध्यायमानो पक्षोणमाद्दनो धनाद्वनादिदापातदापातं तत्र सोपधिः।५। दारपुत्रपशुनराश्च दामनामबन्धनं धनम्। यथार्थो दापातो ऽर्थं स्वं तदा चिरतरात्।६। बद्धाश्च व्यवमानोभ तावनाद्धि सुप्रमोः। अर्थ यो दापातो वत्सलात्कार उक्तो विवाः॥ ७॥ इति।। ६॥

यःस्वयंसाधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात्। नसराज्ञाभियोक्तव्यःस्वकंसंसाधयन्धनम्॥५०॥

यः स्वयमित्यादि।५०। य उत्तमर्णः स्वयमधमर्णात् *द्रव्यं स्वप्रयुक्तं साधयेत् *स उत्तमर्णः स्वकं धनं साधयन् * न राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्यात्।१।५०।

अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः॥ ५१॥

अर्थेऽपव्ययमानमित्यादि।५१। अधमर्णो यद्धनिकस्यार्थापतिं *दातुं न तस्मिन्नर्थे धनिकस्य *यदपव्ययं भवति तस्मादनमर्णं करणेन।१। करणेन साक्षिलेख्या*दिव्यादिना विभावितं * अधमर्णं दापयेत् शक्तितः* तं दण्डलेशं च दापयेत्।२।५१।

अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि। अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत्॥५२॥

अपह्नव इत्यादि॥५२॥ संसदि सभायां राज्ञा * राजाधिकृतेन वा विचारकेण * धनिकस्यार्थं देहीत्युक्तस्याधमर्णस्यापह्नवे सति।१। अभियोक्ताधीनकोऽसौ*देश्यं तस्मै धनस्यार्पणमादान*काले तद्देश्यवर्त्तिनं *साक्षिणं दिशेत् इत्यर्थः तस्य साक्षीति॥२॥ अन्यद्वा करणं लेख्यादिकं तद*यद्वर्त्तते तदुद्दिशेत्॥३॥५२॥

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः। यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते॥५३॥

अदेश्यमित्यादि॥५३॥ य उत्तमर्णोऽर्पणदानकाले तस्मिन्देशे त्ववर्त्तमानं जनं * साक्षिणं दिशत्ययमेव साक्षीति।१। यश्च साक्षिणं निर्दिश्यापह्नुते *नायं मे साक्षीति यश्चाधरोत्तरान्*विगीतान्पूर्वापरविरुद्धोक्ता* न यः उत्तमर्णो नावबुध्यते॥२॥५३॥

अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्त्वपधावति। सम्यक्प्रणिहितञ्चार्थं पृष्टःसन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

अपदिश्येत्यादि ॥ ५४ ॥ यमुत्तममपदेश्य * ममनेष्टे अमेदमेवमिताप * य मविषयमपदिश्यातमर्थं च * कारणं नप्रोवाच पुन * स्तदपनाशु थावति ॥ १ ॥ समाकमयिषिद्धितश्चार्थं * म्भः सम्यग्ऽभियोक्तार्थं * प्रापानं चाभिनन्दति ॥ २ ॥ ५४ ॥

असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः । निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥५५॥

असम्भाष्ये इत्यादि ॥ ५५ ॥ यः साक्षिभिः सह भाषितुमनर्हे * देशे गोपनादिस्थाने * चापि मिथः सं भाषते ॥ यश्च निरुच्यमानं प्राड्विवाके न * मिच्छेत् नौ कियमाणं * प्रश्नं नेच्छेत् तत्स्थानाच्च * निष्पतेत् निर्गच्छेदिति । २ ।५५ ।

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत् । न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते ॥ ५६ ॥

ब्रूहीत्यादि ॥ ५६ ॥ प्राड्विवाकं न ब्रूहीत्युक्तोऽभियोक्ता न * ब्रूयादुक्तं च सम्यक् न विभावयेत् * न च विपादये तत्पूर्व्वापरं च * विद्यात् तस्मादर्थाद्धीयते इति । १ । ५६ ।

साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः । धर्म्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥५७॥

साक्षिण इत्यादि । ५७ । साक्षिणो मम सन्तीत्युक्त्वा यस्तु * प्राड्विवाकेन त्वं दिश * यो वाक्तं न * किञ्चिद्दिशेत् । १ । एतैः कारणैस्त * मपाभियोक्तार * मर्थाद्धीनं धर्म्मस्थो * विचारकोनिर्दिशेत् ॥ २ ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्यो दण्ड्यश्च धर्म्मतः । न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्म्मं प्रति पराजितः ॥५८॥

अभियोक्तेत्यादि ॥ ५८ ॥ मम साक्षिणः सन्तीत्युक्त्वा अभियोक्ता * प्राड्विवाकेन दिश त्वमित्युक्तो दिशेत्युक्त * स तां न ब्रूयात्तदा सोऽपि * धोत्का स्तीतो बधाः स्यात । १ । मतोदादिना ताडयित्वा राज्ञा * यथाह दण्ड्यो भवति * त्रिपक्षाच्चेत् स तां स * प्रब्रूयात्तदा स धर्म्मं * प्रति पराजितो भवेत् । २ । ५८ । न व सत्कियत्स्मान दण्डः स्यादित्य * तत्राह योयावदित्यादि । १ । ५५ ।

यो यावन्निह्नवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् । तौ नृपेण ह्यधर्म्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम् ॥५९॥

योऽधमर्णो यावदर्थं * निह्नुवीत यो वा धनिको यावति * चार्थे मिथ्या वदेत् तौ द्वौ त्वधर्म्मज्ञौ तद्द्विगुणं * धनं दमं नृपेण दाप्यौ भवतः । १ । ५९ ।

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा । त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

प्रष्टृत्यादि । ६० । धनं ऋणिकात्तमर्णेन * धमर्णात्प्रापाधनप्राप्तिमिच्छता * कृताभियोग व्यवहारःसोऽराजा ज्ञाधिकृतोवाब्राह्मणः । १ । तदभियोगे कृतमपव्ययसौ * मानं प्राप्नुकामेनैव * प्रष्टस्ते न बधनं ऋणेन * तावत् साक्षिभिनृ प * ब्राह्मणसन्निधौभावाः । २ । ६० । नवकथं साक्षिभिर्भावयितव्यो * धनं ऋणात्रूपात्रूपा * धिकृता वा * ब्राह्मणःसत्या * दित्यातश्चाह । यादृशेति । १ । ६१ ।

यादृशाधनिभिःकार्याव्यवहारेषुसाक्षिणः । तादृशान्संप्रवक्ष्यामियथावाच्यन्ततैश्च तं ६१

धनिभिर्व्यवहारे साक्षिणो * यादृशाः कार्यास्तेषमाक्षिभि * ऋतं यथावाच्यम् * तादृशान्संप्रवक्ष्यामि । १ । ६१ ।

गृहिणःपुत्रिणोमौलाःक्षत्रविट्शूद्रयोनयः । अर्थ्युक्ताःसाक्ष्यमर्हन्तिनयेकेचिदनापदि ॥६२॥

गृहिण इत्यादि । ६२ । ये केचिन्नार्गृहिणः * पुत्रिणोमौलाः सहं च * आप्ताः क्षत्रियवैश्याःशूद्रयोनयः * तदर्थं तयोक्तास्ते विप्राश्च । १ । ते त्वनापदिकाव्यां * साक्षित्वमर्हन्ति * नये भोऽन्ये ये केचिन्नाः * साक्षित्वम र्हन्तीति । २ । ६१ । ननुतर्हि किं ब्राह्मणा * नसाक्षिणःकार्याःपुत्र * सदानन्दसर्व्वं ए * किन्तुब्राह्मण क्षत्रिया ः * साक्षिणःकार्याइत्येव * तथाह । आप्ताइत्यादि ॥ १ ॥ ६२ ॥

आप्तासर्व्वेषुवर्णेषुकार्याःकार्येषुसाक्षिणः । सर्व्वधर्मविदोऽलुब्धाविपरीतांस्तुवर्जयेत्६३

सर्व्वेषु वर्णेषु जचा * ये आप्ता निष्प्रत्यवायतापदर्शिनः * मन्वस्मृतितर्कस्मृति * विभागविदोभवन्ति । १ । ये च सर्व्वधर्मविदोऽलुब्धाः * ते कार्ये षु धनिभिः साक्षिणःकार्याः * एभ्योविपरीतान्साक्षी वर्जयेत् । २ । ६३ । अपरान्साक्षी कृत्यानाहनार्थेत्यादि । ६४ ।

नार्थसम्बन्धिनोनाप्तानसहायानवैरिणः । नदृष्टदोषाःकर्त्तव्यानव्याध्यार्त्तानदूषिताः ॥६४॥

यस्मिन्धनेऽभियोगस्तदर्थस्तस्मिन् * नार्थे ये सम्बन्धाःसन्ति * ते साक्षिणोनकर्त्तव्याः ॥१। आप्तानसाक्षिणः कार्याः * सहायाजनाःसाक्षिणोन * कार्याः वैरिणश्चजना न * साक्षिणःकर्त्तव्याभवन्ति ॥ २ ॥ ये दृष्टदोषाः * मृतवादित्वादिदोषा * स्ते चसाक्षिणोनकार्याः ॥ ३ ॥ ये चविरत्नाधिभिरार्त्तास्ते च * साक्षिणोनकार्याः ये च * दूषितामहापातकिन * स्ते चसाक्षिणोनकार्याः । ४ । ४ । ६४ ।

नसाक्षीन्नृपतिःकार्योनकारुककुशीलवौ । नश्रोत्रियोनलिङ्गस्थोनसङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥६५ ॥

नासाक्षीत्यादि ॥ ६५ ॥ नृपतिस्तद्राजाधिपो नान्याधिपः* कारुकः शिल्पकर्म्मा * कर्म्मलवोगायक*नर्त्तकादि श्रोत्रियो*वेदाध्यायिक्रियावान्। १। लिङ्गस्थो ब्रह्मचारि वानप्रस्थ*यतयाश्रमी * सङ्गेभ्यो विनिर्गतः*कर्म्मसंन्यासी*उत्तमाश्रमी नृपाश्रयस्त्वेते साक्षिणोनकार्याः। २। ६५।

नाध्यधीनोनवक्तव्योनदस्युर्नविकर्म्मकृत्। नवृद्धोनशिशुर्नैकोनान्त्योनविकलेन्द्रियः॥ ६६।

नाध्यधीनइत्यादि ॥ ६६ ॥ मानीनावशिष्यं * अधिकाधीनोनसाक्षी*कार्य्योगर्भदासादिः*अवक्तव्यः*दुष्कृतः साक्षीकार्य्योदस्यु*नसाक्षीकार्य्यो भवति ॥ १ ॥ स्वकर्म्मविनाकर्म्मशाविकर्म्म*नसाक्षीकार्य्योनपः*वृद्धोनशिशुः*बालः* ब्रह्मचर्य्यं कएकनान्यो*विप्रानं समाचरन्। । २। नत्वेकोजनः साक्षी प्रतिषिद्धो * एकोऽलुब्धसुकृतकः साक्षी*द्विसाक्षप्रमाणस्य*व्यवहारपदाद्दृत्वात्। ३। प्रमादोत्वं तस्याध्यायवाचक * समाख्यातवस्थायां सूर्यो पातः*आचार्य्यस्य कारणनिर्णयवचनं। ४॥ तस्मप्रतणकोऽलुब्धसुसाक्षीसा*दितिवचनं स्वयस्य ॥ ५ ॥ अन्त्योऽन्त्यजो*विकलेन्द्रिय*चक्षुरादिपुरोगश्रोत्रसाक्षी ॥ ६ ॥ ६६ ॥

नार्त्तोनमत्तोनोन्मत्तोनक्षुत्तृष्णोपपीडितः। नश्रमार्त्तोनकामार्त्तोनक्रुद्धोनापितस्करः॥ ६७।

नार्त्तइत्यादि ॥ ६७ ॥ शोकादिभिरार्त्तोनसाक्षीकार्य्यो*मद्यपानादिभिर्मत्तो * नसाक्षीकार्य्योनोन्मत्तः*साक्षी*कार्य्योनक्षुत्तृष्णार्त्तश्च। १। श्रमार्त्तःकामार्त्तःक्रुद्धस्तस्करश्च* नसाक्षीकर्त्तव्यइति। २। ६७। तदिक साक्षीकेनसाक्ष्यं प्रष्टव्यः*इष्टव्यकःसाक्षीक प्रष्टव्यं*ब्रूयादितात*आह स्त्रीणामित्यादि। १। ६८।

स्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रियःकुर्य्युर्द्विजानांसदृशाद्विजाः। शूद्राश्चसन्तःशूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः॥ ६८

स्त्रीणां साक्ष्यं तत्तदभियोगे ज्ञातार्थं प्रष्टव्याः*स्त्रियः*कुर्य्युर्नपुमांसो*द्विजानां सदृशाद्विजाः साक्ष्यं प्रष्टव्याः। ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः*क्षत्रियाणां क्षत्रियाः*वैश्यानां वैश्याएव। २॥ सन्तःशूद्राःशूद्राणां साक्ष्यं प्रष्टव्याः अन्त्यानां चाण्डालादीनां साक्ष्यं प्रष्टव्याः*अन्त्ययोनयश्चाण्डाला*द्यःएवप्रयुः ॥ ३ ॥ ६८ ॥ नन्वेवंवचनादाने ऽस्तु*विवादिनां साक्षिणःसाक्ष्यं वक्तुमर्ह्याः*इतिप्रतिप्राह्वानुभावीति ॥ १ ॥ ६८ ॥

अनुभावीतुयःकश्चित्कुर्य्यात्साक्ष्यंविवादिनाम्। अन्तर्वेश्मन्यरण्येवाशरीरस्यापिचात्यये ६९

विवादिनां साक्षिणोऽन्तर्वेश्मनि*गृहमध्ये साक्ष्यं ज्ञातार्थं प्रष्टव्याः* मरणेवाशरीरस्यात्यये वा। १। यःकश्चिदनुभावीसाक्षी*इदमनुभवकारीभवेत्*सएवतत्साक्षित्वं प्राप्नुयात्। २। ६९।

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्य्यं बालेन स्थविरेण वा। शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

स्त्रियं तादि। ७०। स्त्रीणां विवादे साक्ष्यं स्त्रियामाचाकार्यं * स्त्रियोपाकम्भवे रुति * बालादिभिः साक्ष्यं कार्यं। १। ७०।

बालवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदतां मृषा। जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

बालेत्यादि। ७१। साक्ष्ये पुवदतां बाल * वृद्धातुराणां वचनं * मृषा जानीयादुत्सिक्त * मनसामस्थिरचित्त नेतत्समनसां * वाचं मृषा जानीयात् ॥ १ ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्व्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च। वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

साहसेष्वित्यादि। ७२। गृहदाहादिषु साहसीर्ने पुरुषेषु * संग्रहणे पुंचौरग्रहणेषु च * वाक्पारुष्ये दण्डपारुष्ये च न * साक्षिणः परीक्षेत तदुक्ता न्यतदग्राह्यं ॥ १ ॥ ७२ ॥

बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः। समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ७३

बहुत्वमित्यादि ॥७३॥ नराधिपः साक्षिणां साक्ष्यवाक्यमा * द्वैधे द्विप्रकारे भूते * बहुत्वं बहूनां साक्षिणां यत्तद्वा * वाक्यं तत् परिगृह्णीयात् ॥ १ ॥ समेषु साक्षिषु द्वैधे * सति वाक्यं गुणोत्कृष्टान् परिगृह्णीयात् * गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् * परिगृह्णीयात् तद्वैधे गुणोत्कृष्टान्। २। ७३। न न साक्षिणः साक्षित्वं किन्त्वादि * तान तथाह समक्षेत्यादि ॥ १ ॥ ७४ ॥

समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति। तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते ॥७४॥

समक्षं चक्षुषा दर्शनादिभ्यां * कृतानां तत्तद्वाक्यप्रतिवाक्यानां * श्रवणाच्च साक्ष्यं साक्षिणां सिद्ध्यति ॥ १ ॥ सत्परस्त्वात्तत्तद्वाक्यप्रति * वाक्यानां श्रवणात् साक्ष्यं * साक्षिणां सिद्ध्यतीति ॥ २ ॥ तत्र साक्षी * सत्यं ब्रुवन् * धर्म्मार्थाभ्यां * न हीयते। ३। ७४ अनृतवचने तु * दोषमाह। साक्षीत्यादि ॥ १ ॥ ७५ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्य्यसंसदि। अवाङ्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥७५॥

साक्षी स्वचक्षुषा यथा * दृष्टं स्वकर्णेन यथा * श्रुतं तद्वाक्यमन्यत्प्रतिप्रानमना * दार्य्याणां साधूनां * विप्राणां संसदि विब्रुवन् ॥१॥ प्रेत्य नरकमवाङ्भ्येति स्वर्गाच्च * हीयते न स्वर्गं याति ।७५।

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन। पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥७६॥

यत्रानिबद्ध इत्यादि ॥ ७६ ॥ यत्र ग्रामादीनां लेख्यं *योजनं लिपिभिर्नालिखितं स्यात्तत्र* तत्रानिबद्धोऽपि यः किञ्चिद्दृष्टवान् *शृणुयात् तत्साक्षिवत्* ॥ १ ॥ प्राड्विवाकेन पृष्टः सन् *यथादृष्टं* यथाश्रुतं तत्तद्ब्रूयात् ॥ २ ॥ ७६ ॥

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः। स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः॥ ७७

एकस्त्वित्यादि ॥ ७७ ॥ निर्लोभः साक्षी *लोभरहितः* एकोऽपि साक्षी स्यात्* सत्यकोऽपि साक्षीभवेत् ॥ १ ॥ बह्व्यः शौचवत्यो *बह्व्यः स्त्रियः साक्षिण्यो न भवेयुः* स्त्रीणां बुद्धेरस्थिरत्वात् ॥ २ ॥ ये चान्ये ऽपि पापरूपाः पञ्चमहापातकादिभिः* दोषैर्वृता आवृताः *साक्षिणः सन्ति ते ऽपि न* साक्षिणः स्युरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम्। अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम्॥ ७८॥

स्वभावेनेत्यादि ॥ ७८ ॥ साक्षिणः स्वभावेन *प्रकृत्या* यद्व्यावहारिकं *तद्* ब्रूयुः तद्ग्राह्यं प्रमाणम् ॥ १ ॥ स्वभावतो *ऽन्यथा* यदन्यद्ब्रूयुः तद्धर्मार्थं अपार्थकं स्यात् ॥ २ ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ। प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन्॥ ७९

सभान्तरित्यादि ॥ ७९ ॥ वादि प्रतिवादिनोः सन्निधौ *साक्षिणः प्राप्तान्* सभान्तः *सभाभ्यन्तरं प्राप्तान् साक्षिणः* सान्त्वयन् ॥ १ ॥ अनेन वक्ष्यमाणेन विधिना प्राड्विवाकः सन्निधावनुयुञ्जीत ॥ तस्मिन् सभासमये वक्ष्यमाणेन प्रकारेण पृच्छेत् ॥ २ ॥ ७९ ॥ अत्र योग*विधिमाह* यद्द्वयोरित्यादिना ॥ ३ ॥ ८० ॥

यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः। तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता॥ ८०

साक्षिणः सभां प्राप्तान्* साक्षिण एवं पृच्छेत् ॥ १ ॥ यूयमनयोर्द्वयोरस्मिन्कार्ये * मिथो यच्चेष्टितं वेत्थ*तत्सर्वं सत्येन ब्रूत* हि यस्मादनयोरत्र*कार्ये युष्माकं साक्षिता ॥ २ ॥ ८० ॥ कृतः सत्यं वक्तव्यमत आह*सत्यमित्यादि ॥ १ ॥ ८१ ॥

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान्। इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता॥ ८१

साक्षी साक्ष्यविषये सत्यं ब्रुवन् पुष्कलान् प्रेत्य लोकानाप्नोति * लोके चेह अनुत्तमां कीर्तिमाप्नोति ॥ १ ॥ एषा साक्षिणां साक्ष्ये सत्या वाक् ब्रह्म*पूजिता ब्रह्मणार्चिता ॥ २ ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् । विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम ॥ ८२ ॥

साक्ष्येऽनृतमित्यादि । ८२ ॥ साक्ष्ये साक्षी अनृतं वदन् विवशः * शतमाजातीः जातीः शतं * जन्मपर्यन्तं परवशः वारुणैः पाशैर्भृशं दृढं * बध्यते तस्मादृतं वदेत् । १ । ८२ । सत्यमेव * नास्ति [illegible] * [illegible] * सत्येने त्यादि । १ । ८३ ।

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते । तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्व्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

साक्षी सत्येन वचनेन * साक्षी धर्म्म [illegible] वर्द्धते तस्मात् * सर्व्ववर्णेषु साक्षिभिः * सत्यं वक्तव्यमिष्ट [illegible] । १ । ८४ ।

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः । मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ८४

आत्मैवेत्यादि । ८४ । [illegible] आत्मनः साक्षी [illegible] गतिरात्मा [illegible] नृणां साक्षिणमुत्तमम् । १ । [illegible] तथात्मानं [illegible] साक्षी [illegible] । २ । आत्मनः * आत्मा गतिः * [illegible] [illegible] धर्म्मं [illegible] । ३ । नृणामुत्तमं [illegible] स्वं [illegible] । १ । ८४ ।

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥

मन्यन्त इत्यादि । ८५ । कश्चिन्नोऽस्मान्न पश्यति [illegible] * [illegible] पापकृतो मनुष्याः देवास्तु * तान् प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषश्च पश्यति । १ । ८५ ॥ [illegible] देवाः के [illegible] * आह द्यौर्भूमिरित्यादि । १ । ८६ ।

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः । रात्रिः सन्ध्ये च धर्म्मश्च वृत्तज्ञाः सर्व्वदेहिनाम् ८६

द्यौरित्यादयो देवताः * सर्व्वदेहिनां वृत्तज्ञाः * आसां देवतानां समस्तं विज्ञानं * कोऽपि किञ्चित्कर्त्तुं न क्षमः । १ । ८६ । साक्ष्य करणप्रकारमाह * देवब्राह्मणेत्यादि । १ । ८७ ।

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् । उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्व्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७ ॥

देवाद्विप्रान्विप्रो द्विजान्*साक्षिणः पूर्वोक्तदृष्टान्तादिव्याख्यातान्*प्राक्त्वा पूर्वाह्णे शुचिः* सम्मुखो विप्रान् साक्षिणः पृच्छेत्। १। ८७। यथा पृच्छेत्तदाह ब्रूहीत्यादि। ८८।

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम्। गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः॥८८॥

ब्रूहीति ब्राह्मणं साक्षिणं ब्रूहीति पृच्छेत् तथा क्षत्रियं सत्यं ब्रूहीति पृच्छेद् वैश्यं साक्षिणं गोबीजकाञ्चनैः स्पृशमानः। १। सत्यं ब्रूहीति पृच्छेत् * शूद्रं साक्षिणं सर्वैः *पातकैर्ब्रूहीति पृच्छेत्। २। ८८। सर्वैः पातकैः शूद्रं * यथा पृच्छेत्तदाह * ब्रह्मघ्न इत्यादिना। १। ८९।

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः। मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा॥८९॥

ब्रह्मघ्न ब्राह्मणघातिन इत्यादि *ये लोकास्ते लोकाः मृषा*ब्रुवतस्ते तव स्युः। १। ८९।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यं भद्र त्वया कृतम्। तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा॥९०॥

जन्मेत्यादि। ९०। जन्मप्रभृति यत्पुण्यं त्वया कृतं *यदि त्वं साक्ष्यमन्यथा*ब्रूयास्तदा ते तव तत्* सर्वं पुण्यं शुनो गच्छेत्। १। ९०।

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे। नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः॥९१॥

एक इत्यादिना पुनश्च शूद्र साक्षिणं * प्रतिपाद्य वाक्यमाह। १। ९१। हे कल्याण त्वमेकोऽहं * मत्समीपे अन्यो नास्ति यथा*वाक्यं यदहं वदामि तदहमेव जाने नान्यो जानीयात्* इति यदात्मानं मन्यसे। १। तन्न एष पुण्यपापेक्षिता मुनिस्ते * तव हृदि नित्यं स्थितः*सतत पुण्यपापं पश्यति। २। ९१। सत्यवचने गुणमाह।

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः। तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून्गमः॥९२॥

यमइत्यादि। १। ९२। हे कल्याण तव हृदि*यएष आत्मा स्थितः स * एव वैवस्वतो यमो देवो नाम * तेन सह चेत्तव अविवादः स्यात्*तदा गङ्गां कुरून् मा गमः। १। ९२।

नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः। अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत्॥९३॥

नग्नइत्यादि॥ ९३॥ हे कल्याण यः साक्षी साक्ष्यमनृतं* वदेत् स प्रेत्य अन्धः सन्नन्यं वपुः * जातो नग्नो मुण्डो * खण्डीयवनयोनिजः। १। कपालेन भिक्षार्थी * पाषण्डविशेषरूपः * क्षुत्पिपासार्तः सन् शत्रुकुलं गच्छेत्॥ २॥ ९३॥ अपिच।

वाक्गिरास्तमस्यन्धे किल्बिषीनरकं व्रजेत्। यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥९४॥

अवागितादि। ९४। यः साक्षी धर्मनिश्चये *क्रियमाणे प्रश्नं पृष्टः * सन् वितथं मिथ्या ब्रूयात् स किल्बिषी * तानावाक्गिराः स्मन्धे * तमसि नरके व्रजेत् । १ । ९४ । अपरञ्च ।

अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह । यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥९५॥

अन्धइत्यादि । ९५ । यः साक्षी सभां गतः सन् *प्रत्यक्षमप्रत्यक्षमर्थं *पृष्टोऽर्थवैकल्यं मिथ्या * भाषते स नरो यथा * ... सहान्धो मत्स्यान् * नश्नाति तथा मिथ्या सह भाषते । १ । ९५ । अतो बमानमाह

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते । तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥९६॥

यस्येत्यादि । ९६ । यस्य सर्वं प्राक्हृदि निर्मलं * विशदरूपो वर्त्तते *सत्यवचनं वदत आत्मा * विद्वान् यस्य साक्षी वद* नाभिशङ्कते निरभिशङ्कः स्यात् । १ । देवास्तस्मात् अन्नादन्यं पुरुषं * लोके ऽस्मिन् श्रेयांसं विदुः ।१।९६।

यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्षी ऽनृतं वदन् । तावतः सङ्ख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्व्वशः ॥९७

यावन्तइत्यादि । ९७ । साक्षी वक्ता यस्मिन् वस्तुन्यनृतं * वदन् यावतो बान्धवान् * हन्ति तावतः सङ्ख्यया * ... स्मिन् वस्तुन्यानुपूर्व्व्यशः सौम्य शृणु । १ । ९७ ।

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

पञ्चेत्यादि । ९८ । पशुविषयेऽभियोगे *यदानृतं साक्षी ब्रूयात् *तदा तस्मिन्ननृते तस्मै *पञ्च पश्वान्धवान् हन्ति । १ । गवानृते दशबान्धवान् हन्ति* अश्वानृते शतं बान्धवान् हन्ति* पुरुषानृते सहस्रं * बान्धवान् मिथ्यो.....न्ति ॥ २ ॥ ९८ ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वादीः ॥ ९९ ॥

हन्तीत्यादि । ९९ । साक्षी हिरण्याभियोगे *मिथ्या वदन् *जातानजातान् *बान्धवान् हन्ति भू*म्यभियोगे नृते तस्मै सर्वं हन्ति*तस्माद् भूम्यनृतं मा स्म वादीः ॥ १ ॥ ९९ ॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने । अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्व्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १००॥

अप्स्वित्यादि । १०० । अप्स्वप्यादिष्वभियोगेऽनृते *भूमिवत् सर्व्वं हन्तीत्यादिधर्मं* विदः परस्त्रीणां

भागे मे यूने च॥१॥ पञ्चे पुरले मुक्तादिपुत्रश्च*पाषाणमये पुमरकतादिषु*रत्ने एवं नृते भूमिवत्सर्व्वं हन्ति॥१॥१००

एतान्दोषानवेद्य त्वं सर्व्वाननृतभाषणे । यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्व्वमेवाञ्जसावद ॥ १०१ ॥

एतानित्यादि ॥ १॥ हे कल्याणसाक्षिन् अनृतभाषणे त्वं*एतान् सर्व्वान् दोषानवेद्य ज्ञात्वा यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्व्वमेवाञ्जसावद ॥ १ ॥ १०१ ॥

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथाकारुकुशीलवान्। प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत्॥१०२॥

गोरक्षेत्यादि ॥ १०२ ॥ गोरक्षकादीन् ब्राह्मणान् *साक्षी शूद्रवदाचरेत्*ब्रह्मघ्नता दृष्टैःखु*सर्व्वैः पातकैः ग्राविर्तैः ॥ १ ॥ १०२ ॥ तदव्रभिन्नादिनाधर्माणामनुज्ञायां * मिथ्यासाक्ष्यभाषणे * दोषाभाव चाहे ॥ १ ॥ १०१ ॥

तद्वदन् धर्म्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथानरः । नस्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥१०३॥

यर्थेषुपन्यासार्थेषु शूद्रादि*प्राणवधकरणेषु* धर्म्मतो जानन्नपि तं वदन्नन्यथावदन्नरःस्वर्गात् *लोकान्नच्यवते एव ॥ १ ॥ कस्मादित्यतउच्यते*दैवीं वाचं वदन्तितां*मितिसाक्षिवाग दैवीति*धर्म्मविरोधवदन्तीति ।२।१०३ के षुर्थे पित्यतआह* ॥

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्तोक्तौ भवेद्वधः । तत्रवक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥

शूद्रेत्यादि । १ । १॥१०४। यत्राभियोगे कर्त्तोक्तौ*शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां *सदुक्तानां प्रमादात्स्खलनात् कर्म्मकर्तवतां वधः*प्राणनाविनाशोभवेत् । १ । तत्रसाक्षिभिर्यथार्थं प्राणे रक्षासादर्थं वानृत*मवश्यं वक्तव्यमात् ॥२॥ तद्धि यस्मात्प्राणरक्षाकृदनृतं *प्राणवधकारिसत्याद्विशिष्यते *प्राणवधकारिपापाद्धि प्राणरक्षा*कृतं पापं लघु स्यादितिभावः । ३ । चौरदस्युप्रभृतिना* सर्व्वप्राणिहिंसकानां *शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां *बधार्ह कर्म्मकृता म*वधार्हकर्म्मणिसाक्षी *नैवानृतं वक्तव्यं स्यात् । ४ । गौतमेनाप्युक्तं हि*नानृतवदने दोषो यज्जीवनञ्चेद्धीनं*नपापीयसोजीवनम् ॥ ५ ॥ १०४ ॥ तदनृतवचने पापप्रायश्चित्तमाह ।

वाग्दैवतैश्चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्व्वाणानिष्कृतिं पराम् ॥ १०५॥

वाग्दैवतैश्चेत्यादि । १ । १०५। तस्यानृतस्यैनसः परां निष्कृतिं*कुर्व्वाणास्ते साक्षिणोवा*ग्दैवतैश्चरुभिर्देवीं सरस्वतीं यजेरन् । १ । १ । १०५।

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि। उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा॥१०६॥

कूष्माण्डैरित्यादि। १०६। स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः॥ १०६॥

त्रिपक्षादब्रुवन् साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः। तदृणं प्राप्नुयात् सर्वं दशबन्धञ्च सर्वतः॥१०७॥

त्रिपक्षादित्यादि। १०७। ऋणाधमर्णादेरगदोऽरोगो नरः * साक्षी त्रिपक्षात् त्रिपक्षपर्यन्तं ऋणादिषु साक्ष्यमब्रुवन् सर्वं तदृणं उत्तमर्णं प्रापयेत्। १। दशबन्धञ्च सर्वतः तदृणात् सर्वं दशमभागञ्च * राजा तस्मादधमर्णाद्दण्डं प्राप्नुयात्। २। १०७

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सः॥१०८॥

यस्येत्यादि। १०८। अधमर्णाधमर्णार्थे उक्तवाक्यस्य साक्षिणः सप्ताहमध्ये * यस्य सप्ताहात् सप्ताहं यावद्रोगादिर्दृश्येत॥ १॥ तदा उक्तं साक्षिणमुक्तवाक्यं साक्षिणमुत्तमर्णाय ऋणं दापयेत् * तदृणदानं सप्ताहं * राजदण्डं दाप्यो भवेत्। २। १०८।

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः। अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत्॥१०९॥

असाक्षिकेष्वित्यादि। १०९। असाक्षिके पर्य्ये पृथक्कृते साक्षीनास्ति तत्र * मिथो विवदमानयोः * तत्त्वतः सत्यं अविन्दन् * राजाधिकृतो वा * । १। शपथेन वचनमात्रेण लम्भयेत् * सत्यासत्यं कारयेत २। १०९। अनुक्तः शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेनापि इत्याह *

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः। वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैजवने नृपे॥ ११०॥

महर्षिभिश्चेत्यादि। १। ११० कार्यार्थं पृथक् * महर्षिभिश्च देवैश्च * शपथाः कृताः यथा * वसिष्ठोऽपि पैजवने * सुदाम्नि नृपे शपथं * दिव्यं वचनं शेपे॥ १। ११०।

न वृथा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः। वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति॥ १११॥

नवृथेत्यादि। १११। स्वल्पे पर्य्ये बुधो नरो * वृथा मिथ्या शपथं न * कुर्यात् कस्मात्। १। हि यस्माद्वृथा मिथ्या * शपथं कुर्व्वन् नरः प्रेत्य * चेह च विनश्यति। २। १११।

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्॥११२॥

कामिनीष्वित्यादि। ११२। इयं तात्पर्यार्थे * कामिन्यादिषु विषये पृथक् * शपथे पातकं नास्ति। १। ११२।

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः ॥११३॥

सत्येनेत्यादि। ११३। एवं साक्षिणां ब्राह्मणादीनां साक्ष्ये शपथप्रकार उक्तः इदानीमसाक्षिकेषु व्यवहारेषु विवादमानयोः शपथमाह ।१। षट्चत्वारिंशच्छ्लोकः ॥११३॥

अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् । पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥११४॥

अग्निमित्यादि ॥११४॥ एनं वादिनं प्रतिवादिनं अग्नीपरीक्षा जलपरीक्षा पुत्रदाराणां शिरस्स्पर्शनं परीक्षा वेति दिव्यत्रयं कारयेत् ।११४।

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च । न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥११५॥

यमिद्ध इत्यादि ।११५। सत्यं न प्रतिज्ञाय परीक्षणीयं जलन्तमग्निमाहारयेत् यं समिद्धोऽग्निस्तं न दहति सशपथे शुचिर्ज्ञेयः ॥१॥ फलादेवाग्निनादग्धं वाऽग्निः शमितस्तत्र फलादेशस्यात् ।२। तथा चासौ सत्यं न बहुतरस्तामस्यां यं न सोऽग्निर्दहति स शपथे शुचिर्ज्ञेयः स्यात् ॥ ३ ॥ सत्यं न प्रतिज्ञाय परीक्षणीयमप्सु निमज्जयेत् यदापो नोन्मज्जयन्ति न चोत्प्लावयन्ति तदा स शपथे शुचिर्ज्ञेयः ॥ ४ ॥ सत्यं न पुत्रदारशिरःस्पर्शिनं यं नार्त्तिः क्षिप्रमृच्छति स शपथे शुचिर्ज्ञेयः ।५। ११५। वत्सस्येति। ११६। अत्र शपथे पुरावृत्तमर्थवादं दर्शयति वत्सस्येत्यादि ।१। ११६।

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा । नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥११६॥

पुरा यवीयसा कनिष्ठेन भ्रात्रा अभिशस्तस्य वत्सस्य महर्षेः जगतः स्पृशः सर्व्ववीक्षकस्य ब्राह्मणः सत्येन वह्नि ।१। अग्निं प्रविष्टवतो रोमाण्यपि नाग्निर्ददाहेति ।२। न केवलमेव शपथो मिथो विवदमानयोर्द्वयोः कूटसाक्षिणामपि शपथः कार्य्य इति सर्व्वशास्त्रमतम् ।१। ११६।

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतं भवेत् ॥११७॥

यस्मिन्यस्मिन्नित्यादि। ११७। यस्मिन्यस्मिन्विवादे साक्षिभिः कौटसाक्ष्यं कूटसाक्ष्यं कृतं भवेत् तत्तत् कार्य्यं निवर्त्तेत नैकस्यापि पक्षे जयो भवेत् ।१। कथमित्याह कृतञ्चेत्यादि कृतमपि तत्तत्कार्य्यमकृतं भवेदिति ।२। ॥ ११७ ॥

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात्क्रोधात्तथैव च । अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥११८॥

लोभादित्यादि । ११८ । लोभादितीयत्साक्ष्यं साक्षिभि * दृष्यते तदितय स्यात् । १ । ११८ । तद्दण्डं वक्तुं प्रति * जानीते ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् । तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥११९ ॥

एषामित्यादि । १ । ११९ । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । ११९ । लोभादितः साक्ष्ये ऽवधर्म्मे दण्ड * माह ।

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्व्वन्तु साहसम् । भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्व्वं चतुर्गुणम् १२०

लोभादित्यादि । १ । १२० । यथ प्राप्तिलोभात्साक्ष्यं * ब्रुवन्साक्षीपणानां सहस्रं दण्ड्यः स्यात् * साक्षा कथा तास्तासाम् * धर्म्मशास्त्रे कल्पनीया निवर्त्तन्ते । १ । तानियथासम्भवं कल्पयेत्पण * साक्ष्यादिमानं ब्रवीत । २ । मोहात्साक्ष्यं ब्रुवन्साक्षी * पूर्व्वं प्रथम साहसं * दण्ड्यो भवतिभयात् * मिथ्यासाक्ष्यं ब्रुवन् साक्षी द्वौमध्यमौसाहसौ दण्ड्यो भवति ॥ ३ ॥ मैत्रात्मित्रतासाक्ष्यं ब्रुवन्साक्षी * चत्वारिप्रथमसाहसानि दण्ड्यो भवेत् ॥ ४ ॥ १२० ॥

कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥१२१॥

कामादित्यादि । कामान्मिथ्यासाक्ष्यं ब्रुवन् * साक्षीदशप्रथमसाहसानि दण्ड्यः स्यात् ॥ १ ॥ क्रोधान्मिथ्यासाक्ष्यं ब्रुवन् * साक्षीत्रिगुणं प्रथम * साहसं दण्ड्यः स्यादज्ञानान्मिथ्या * साक्ष्यं ब्रुवन्साक्षी । पणे * द्वे शते पणानां दण्ड्यः ॥ २ ॥ बालिश्याद्दुर्भावान्मौर्ख्याग्निथ्या * साक्ष्यं ब्रुवन्साक्षीपण * शतमेव दण्ड्यो भवेत् ॥ ३ ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः । धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च १२२

एतानित्यादि ॥ १२२ ॥ मनीषिभिः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान् * नेतान्धर्म्मस्याव्यभिचार * दोषार्थं मधर्म्मनियमाय च * सर्व्वमस्पष्टं यथाहुः । १ । १२२ ।

कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्म्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् १२३

कौटसाक्ष्यन्त्वित्यादि । १२३ । धार्म्मिको नृपः कौटसाक्ष्यं कुर्व्वाणां * स्त्रीन्वर्णान्क्षत्रियवैश्य * शूद्रान् दं वक्ष्यमाणं दण्डं * दण्डयित्वा स्वराज्यात्प्रवासयेत् । १ । ब्राह्मणन्तु कौटसाक्ष्यं * कुर्व्वाणं स्वराज्याद्विवासयेत् अथ * दं वक्ष्याने यदण्डयेत् । २ । १२३ । अथदं दण्डस्थानानिधामितानाह * ।

दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥१२४॥

दशस्थानानीत्यादि ॥ १ ॥ १२४ ॥ त्रिषु वर्णेषु क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु * कौटसाक्ष्यादौ देहिकादैहिकानि * दशस्थानानि यानि दण्डस्थानानि * दर्शनं स्वायम्भुवो मनुरब्रवीत् । १ । ब्राह्मणस्त्वक्षत एव व्रजेत् * दशस्थानेषु दण्डं न * कृत्वा ब्राह्मणं विवासयेत् । २ । १२४ । कानि तानि दशस्थानानीत्यत आह ।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥१२५॥

उपस्थमित्यादि । १ । १२५ । उपस्थोदरजिह्वाहस्तपाद * चक्षुर्नासाकर्णदेह * धनानीति दशदण्ड * स्थानानि देहिकादैहिकानि ॥ १ ॥ १२५ । न च कस्मिन्नपराधे * कस्मिन् स्थाने दण्डः कार्य इत्यत आह ।

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥१२६॥

अनुबन्धमित्यादि । १ । १२६ । अनुबन्धं प्रयोजनं जातिं पितरं * तथा सत्कर्मणि प्रवृत्तिं परि * ज्ञाय सम्यग्ज्ञात्वा देशकालौ च * तत्त्वतो यथातत्त्वेन यस्मिन् काले । १ । सत्कर्मणि तं नीतस्य यथाज्ञात्वा * सारापराधौ च सारादीनष्टौ * सारान् अपराधांश्चालोक्य * दण्ड्येषु दण्डं पातयेत् । २ । १२६ ।

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् । अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥१२७॥

अधर्मेत्यादि ॥ १२७ । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । १२७ ।

अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥१२८॥

अदण्ड्यानित्यादि ॥ १२८ ॥ श्लोकोऽयं स्फुटार्थः । १२८ ।

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

वाग्दण्डमित्यादि । १२९ । यः कश्चिदसत्कर्मणि प्रवर्त्तते * राजा प्रथमं वाग्दण्डं * तस्य कुर्यात् त्वमिदं * कर्म परित्यजेति * तेनानिवृत्तस्याधिक्कारं कुर्यात् * तेनानिवृत्तस्य धनं दण्डयेत् * तेनानिवृत्तस्य वधं देहदण्डं कुर्यात् ॥ १ ॥ १२९ ॥

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् । तदैषु सर्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥१३०॥

वधेनापीत्यादि । १३० । वधेनोपस्थादिषु दण्डेनापि * यदैतान् दण्ड्यान् निग्रहीतुं राजा * न शक्नुयात् तदैतच्चतुष्टयं सर्वं युगपदेवैषु समस्तं प्रयुञ्जीत ॥ १ ॥ १३० । नवदण्डे यत्साक्ष्यादिकं * तत्किंमानमित्यत आह श्लोकेत्यादि ।

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥१३१॥

व्यवहारेत्यादि ॥ १ ॥ १३१॥ सर्वद्रव्याणां लोकस्य*सम्यग्व्यवहारार्थं परिभाषाणां*प्रसिद्धाएवयाःसंज्ञाः *भुविप्रथिताविख्याताः ॥ १ ॥ ताःसंज्ञास्ताम्ररूप्यसुवर्णानां*धर्मशास्त्रे व्यवहारार्थं कल्पितानां*ताःसंज्ञाअशेषतोऽहं प्रवक्ष्यामि ॥ २ ॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥१३२॥

जालान्तरेत्यादि ॥ १३२ ॥ जालवच्छिद्रसमूहान्तर्गते*सूर्यप्रभाभानौकिरणे*यत्सूक्ष्मं रजोदृश्यते*तत् प्रमाणानां द्रव्याणां*परिमाणानां प्रथमं*परिमाणं त्रसरेणुं प्रचक्षते*परमाणुद्वयणुकानां*मतीन्द्रियत्वात्प्रथमत्वं ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः । ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥१३३॥

त्रसरेणव इत्यादि ॥ १३३ ॥ अष्टौत्रसरेणव एका लिक्षा*परिमाणतो विज्ञेया तिस्रस्ता*लिक्षाएकोराजसर्षपस्त्रयो*राजसर्षपाएकोगौरसर्षपः ॥ १ ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षड् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

सर्षपा इत्यादि ॥ १३४ ॥ षड्गौराःसर्षपाएकोमध्योयव*स्त्रियवन्तुमध्यायवा * एकं कृष्णलं रक्तिकम् ॥१॥ पञ्चकृष्णलकोमाषस्ते *षोडशमाषाएकः*सुवर्णः कर्षःकोलइत्यमादि* पर्यायैरभिधेयःस्यात् ॥ १ ॥ तत्रचत्वा रोमाषाएकःशाणःस्यात्*द्वौशाणौतोलकमाकः ॥ २ ॥ १३४

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

पलमित्यादि ॥ १३५ ॥ चत्वारःसुवर्णाःएकंपलं ज्ञेयं *दशपलानिधरणं* तत्रविज्ञैरुच्यते ॥ १ ॥ द्वे कृष्णले रक्तिके समधृते *येनतौल्येनसरौप्यमाषक*स्यात्तत्पञ्चकृष्णलको*रौप्यमाषकउच्यते ॥ २ ॥ १३५ ॥

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतम् । कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

ते षोडशेत्यादि ॥ १३६ ॥ ते रौप्यमाषकाःषोडशराजतं*धरणं पुराणश्चस्यात्* नदशपलानिराजतं धरणं स्यात् ॥ १ ॥ ताम्रिकस्ताम्रस्यकार्षिकःषोडश*माषाःकार्षापणः*पण*इतिपर्यायैर्ज्ञेयः ॥ २ ॥ लोके हि सर्वद्रव्याणां*शुल्कानामधीतिःपणइति*व्यवहारस्सुवर्त्तते ॥ ३ ॥ १३६ ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥

धरणानीत्यादि । १३७ । द्वात्रिंशद्रत्तिकापरिमाणं रौप्यं धरणं * तानि दश धरणानि * विंशत्युत्तरत्रिशतरत्तिको * राजतः शतमानः स्यात् । १ । चतुःसौवर्णिको निष्कः * षोडशमाषाः सुवर्णः * उक्तास्तैश्चतुर्भिर्निष्पन्नः सर्व्वेषां * द्रव्याणां विंशत्युत्तरत्रिशतरत्तिको निष्कः । २ । १३७ ॥

पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥ १३८ ॥

पणानित्यादि ॥ १३८ ॥ पणोऽशीतिरत्तिकस्तेषां पणानां * सार्द्धे द्वे शते प्रथमः साहसः स्यात् * सर्व्वतामुः पञ्चगुणानां विंशति * सहस्ररत्तिकापरिमाणं भवेत् । १ । पणानां पञ्चशतानि प्रथमः * साहसाद्द्विगुणो मध्यमः साहसः * पणानां सहस्रं मध्यमसाहसाद्द्विगुणं * उत्तमः साहसः संज्ञया भवति । २ । १३८ ।

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ १३९ ।

ऋणइत्यादि ॥ १३९ ॥ अधमर्णेन समायां * ऋणं मया देयं प्रतिज्ञाते सति * यथावत्कालं न दत्तं * तदयं पञ्चकं शतं दण्डमर्हति । १ । अपह्नुते माहमस्मै * धारये इति वदतः * तद्द्विगुणं दशकं साहसं दण्डं * मनुः तीतिमनोः शासनं । २ । १३९ ।

वशिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् । अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शते १४

वशिष्ठेत्यादि । १४० । ऋणदाने वशिष्ठविहितां वित्त * विवर्द्धिनीं वृद्धिं सृजेत् * दशीतिभागं कभागं शते मासाद् * इह वार्द्धुषिकोऽपि गृह्णीयादिति । १ । १४० ।

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्म्ममनुस्मरन् । द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विषी ॥१४१

द्विकमित्यादि । १४१ । अथवा वार्द्धुषिकः शतं शतांश * स्वीकार्यं द्विकं द्विगुणं * पञ्चाशद्भागं स्वीकार्यं सतां धर्म्ममनुस्मरन् * मासाद्द्विं गृह्णीयात् । १ । द्विकं द्विशतांशवृद्धिं * गृह्णानो वार्द्धुषिको न * तदर्थकिल्विषी भवति । २ । १४१ ।

द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्व्वशः ॥ १४२

द्विकमित्यादि । १४२ । वार्द्धुषिको वर्णानामनुपूर्व्वशो * मासस्य वृद्धिं दत्तधनस्य * शतं शतांशस्वीकार्यं द्विकं ब्राह्मणाद् गृह्णीयात् । १ । त्रिकं त्रिगुणं क्षत्रियात् * चतुष्कं चतुर्गुणं वैश्यात् पञ्चकं * पञ्चगुणं शूद्राद् गृह्णीयात् । २ । १४२ ।

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात्। न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः॥१४३

न त्वेवाधावित्यादि। १४३। आधीयते यत्र * आधीयते तत्र * आधिः * बन्धकीकृतद्रव्यं * धनिकस्योपकारः स्यात् * सोपकार आधिस्तु * तस्मिन् सोपकारादौ वृद्धिः * कौसीदी धनप्रयोगे * तस्मात् नाप्नुयात्॥२॥ तस्याधेर्बन्धकस्य कालसंरोधात् * कृतनियमकालेन बन्धीकृतत्वात्॥१॥ वार्द्धुषिके धनदातृत्वात् * निसर्गो दानं बन्धकीकरणं नास्ति * विक्रयश्च तत्कालमध्ये नास्तीति॥१॥ सोपकार इति विशेषणान्म * निरुपकारत्वाद् धनिकेन * प्रयुक्तमयोति भागे कभाग * वृद्धिमाप्नुयाद् यथा धनिकेनाप्नुयात्॥४॥ अयोतिभा गोर्श्चित्सा न्यासिमाधिसन्धौ। वर्णक्रमाच्छ्रुतं हितविचक्षणापञ्चकजनाया॥५॥१४३॥

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्। मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्॥१४४

न भोक्तव्य इत्यादि॥१४४॥ आधिर्बन्धकीकृतद्रव्यं बलात् * वार्द्धुषिकेन न भोक्तव्यं तच्च * भुञ्जानो वार्द्धुषिकोऽपि वृद्धिमुत्सृजेत्॥१॥ ननु क्रमाधौ सोपकारे वृद्धिं * नाप्नुयादिति वृद्धिं * मत्स्यजेदित भागेनोपकारात्॥१॥ नर्द्धिपुनर्वं तद्वचनात्तन्निरुपकारस्याधि * न भोक्तव्य इति चेत् सोप * कार आधिस्तर्हि भोक्तार्था * यदुपकारे वृद्धिस्ता कथा॥२॥ निरुपकार आधिबन्ध भोक्ता * स्तनयस्य वृद्धिरस्ति * समाभोग कृते चेत् * द्रव्यस्यातिर्नष्टात्तदा वृद्धिं त्यजेत्॥३॥ तथा च तृप्तिः स्यात्तस्य * मूल्येन तत्स्वामिनं * तोषयेदन्यथा तदाधिः स्तेनः स्यात्॥५॥१४४॥

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः। अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ॥१४५॥

आधिश्चेत्यादि॥१४५॥ आधिर्बन्धकः उपनिधीरक्षार्थं * संस्थाप्य नाम्नाख्यातं कस्यचित् समीपे निहितं वस्तु * द्वौ कालात्ययं नार्हतः यतो दीर्घकालमव * स्थितावपि तावदवहार्यौ स्वामिना * पुनर्ग्राह्यौ भवेताम्।२।१४५।

सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन। धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते॥१४६॥

सम्प्रीत्येत्यादि।१४६। न भोक्तव्यो बलादाधि * रिति यदुक्तं तद्बलं विना * धिभोगे वचनमिदम्।१। धेन्वादि सम्प्रीत्या बन्धकवस्तु * स्वामिनः प्रणयेनैव * धनिना भुज्यमानानि * धेन्वादीनि कदाचन न नश्यन्ति।२। धेन्वादि सम्प्रीत्यापि वक्ष्यमाणे * दम्यः * भोगेन नश्यतीति वह * न् दृष्टः ऽश्वश्च न नश्यति * यश्च दम्यो दमनीयोऽस्ति प्रमत्तनिग्रह * बन्धकं प्रयुज्यते।३। सम्प्रीत्या पि वह भोगे न नश्यतीति वह * न्नष्टाऽश्वश्च न नश्यति * यश्च बलाद्भोगे * वृद्धिमुत्सृजेत् तथैव * मूल्येन चैनं तोषयेत्।४।१४६। अथाधिश्चोपनि न नश्यति * प्रीतिं विनाप्यनुभोगे * वृद्धिमुत्सृजेत् तथैव * मूल्येन तोषयेत्।४।१४६। अथाधिश्चोपनि धिश्चेति दीर्घ * कालमवस्थितावपि * कालात्ययं नार्हतस्तौ * पुनरवहार्यौ स्यातां * मिति सापवादस्पष्टार्थः।१।

यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनम् । भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥१४७॥

यत्किञ्चिदित्यादि ।१४७। परैः गृहीताध्युपनिधिभिर्जनैः * यत्किञ्चित्क्षेत्रगृहादिकं धनं * दशवर्षाणि भुज्यमानं यस्तद्धनस्वामी सन्निधौ * तूष्णीमवारयन् प्रेक्षते । १ । स तद्धनस्वामी तत्सम्बन्धि धनं * न लब्धुमर्हति भोगात् । २ । १४७ । अपरञ्चाह ।

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते । भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हति ॥ १४८॥

अजडश्चेत्यादि । १४८ । धनस्वामी यः सचेदजडो नाधि* विशेषेण क्रियासामर्थ्यहीनो * न स्यात् अर्थात् रोगी*अपोगण्डो बालो न स्यात् । १ । अस्य विषये चक्षुःश्रोत्रगोचरे *परैरुत्तमर्णैर्यत्किञ्चिदाध्युपनिधिवस्तुजातं द्रव्यं * भुज्यते न च तेनाजडेनापोगण्डेन स्वामिना निवार्यते । २ । तर्हि तद्व्यवहारेण तद्भोगेन*भग्नं स्यात् द्रव्यं भोक्ता वार्हति न च तत्स्वामी । बालआषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चापि शब्द्यते । इति । नारदः । ३ । १४८ जडेनाथवापोगण्डेन यदि तद्धनमार्गेण भुज्यमानं पश्यता न निवार्यते तर्हि तद्भोगेन भग्नं स्यात् तद्भोक्ता तद्द्रव्यमर्हति ।

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः । राजस्वं श्रोत्रियस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥१४९॥

आधिरित्यादि ॥ १४९ ॥ आधिप्रभृतिः परैर्भोगेन नैव*नश्यति पुनः प्राप्यः स्यात् । १ । १४९ । तथाऽऽह ।

यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः । तेनार्द्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥१५०॥

स्वामिनेत्यादि । १५० । योऽविचक्षणो मूर्ख आधिं तदाधि*स्वामिनाननुज्ञातं भुङ्क्ते । तेन वार्द्धुषिकेनार्द्धवृद्धिर्मोक्तव्या त्याज्या*वृद्धिस्तस्य भोगस्य निष्कृतिर्ज्ञेया । २ । १५० ।

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता । धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥१५१॥

कुसीदेत्यादि । १५१ । कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः*कुसीदं तस्य वृद्धिर्मासि मासि * नाहृता सकृदाहृता यदि स्यात् । १ । तदा मूलधनात् * द्वैगुण्यं नात्येति*क्रामति द्वैगुण्यपर्यन्तं प्राप्नोति । १ । धान्ये सदे वृक्षफले *लवे च्छेदार्होर्णादि*कृषिवस्तुनि बलादौ । २ । वाह्येऽश्वशकटादौ*यदि सकृदाहृता चेत्* पञ्चतां तस्य पञ्चगुणं शतं * नातिक्रामतीति पञ्चगुणीकृतं शतपर्यन्तमर्हति न त्वाधिकं स्वीय । ४ । १५१ ।

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति । कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥ १५२ ॥

कृतानुसारादित्यादि । १५२ । अनतिक्रम्य ऋणकाले वृद्धिर्यावती* नियतकृतानुसाराधिकार्थं नाना* नसिकालिकसीद्पथंत माह* यद्वृद्ध्या पञ्चगुणं सत्यमतसङ्क भवति । १ । १५२ ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नचादृष्टां पुनर्हरेत् । चक्रवृद्धिःकालवृद्धिःकारिताकायिकाचया ॥१५३॥

नातीतादि । १५३ । वार्षिकाधिकःसां वत्सरी वृद्धिमतिक्रम्य* अधिकां नसकलद्रव्यहरणं गृह्णीयात्*तदधिककालसा वृद्धिं नप्राप्नुयात् । १ । अदृष्टां शास्त्रे निर्द्दिष्ट*दृष्टिरहितां यतो*तां ग्रन्थिकां अद्विलिखतः*पञ्चांशे भागोऽधिकां वृद्धिं नहरेत् । २ । यावत्कालं वृद्धिक्रियाकाल* वृद्धिर्निं यत्कालातीते सकृद्वृद्धिग्रहणं देयगुणाधिका भवेत् ३ । याद्वृद्धिरधमर्णेनापद्ग्रस्तेना*न्यापगामसम्भवादा*उत्तमर्णपीडनेनवा* स्वयंमाश्रित्याधिकाकृतावृद्धिः*सा वृद्धिःकारिताख्या । ४ । यावत्कायिकाश्च गकटादि*वाहनदण्डादिवन्धककृता* तां तां वृद्धिं वार्द्धुषिको नहरेत् । ५ । वृहस्पतिनाप्युक्तं च*कायिकाकायसंयुक्ताकालाधिकाचकालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिःकारिताऋणिनाकृता इति । १५३ ।

ऋणंदातुमशक्तोयःकर्त्तुमिच्छेत्पुनःक्रियाम् । सदत्वानिर्जितांवृद्धिंकरणंपरिवर्त्तयेत१५४

ऋणमित्यादि । १५४ । योऽधमर्णो नियतकालमध्ये ऋणं* दातुमशक्तःसन्पुनः * क्रियां दानकालवृद्धिं* कर्त्तुमिच्छेत् सदानिर्जितां *वृद्धिं दत्वा परिवर्त्तयेत् । १ । १५४ । पूर्व्वलेखादिपरिवर्त्तने विशेषमाह ।

अदर्शयित्वातत्रैवहिरण्यंपरिवर्त्तयेत् । यावतीसम्भवेद्वृद्धिस्तावतींदातुमर्हति ॥१५५॥

अदर्शयित्वेत्यादि । १।१५५ । तत्राधौ पूर्व्वक्रियापरिवर्त्तने *कर्त्तव्ये यद्द्रव्यकं तदधमर्णं *नदर्शयित्वापूर्व्वलेखादिक्रियां परिवर्त्तयेत् । १ । तत्रवन्धकं हिरण्यं *मदर्शयित्वैवपरिवर्त्तयेत्*तद्वृद्धिमनावृत्त कालं * यावतीसम्भवेत् तावतीं दातुमर्हति । २ । १५५

चक्रवृद्धिंसमारूढोदेशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन्देशकालौनतत्फलमवाप्नुयात् ॥१५६॥

चक्रवृद्धिमित्यादि । १५६ । यस्मिन्देशे यस्मिन्काले चक्रवृद्धिर्व्यवस्थितामादेशकालव्यवस्थितां वृद्धिं समारूढो*वार्द्धुषिकश्चक्रवृद्धिं *देशकालौ * अतिक्रामंस्तत्फलं *चक्रवृद्धिफलं नावाप्नुयात् । १ । १५६ । तत्रव्यवस्थामाह ।

समुद्रयानकुशलादेशकालार्थदर्शिनः । स्थापयन्तितुयांवृद्धिंसातत्राधिगमंप्रति ॥ १५७ ॥

समुद्रेत्यादि। १५७। समुद्रयानकुशला*य समुद्रपथे गमनशीला वाणिजः *कुर्व्वन्ति नानादेशकालार्था मा*दर्शनशीला भवन्ति। १। ते तत्र वृद्ध्यर्थ कीया *वृद्धिमधिगमं माप्तिं* प्रतिस्थापयन्ति सैव * तस्मात् वृद्धेरधिगमः॥ ॥ २ ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः। अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् ॥ १५८॥

योयस्येत्यादि। १५८। इहऋणादाने यो मानवो यस्य *धमर्णस्य दर्शनाय* प्रतिभूः स्वीकारी तिष्ठेत्। १। स तमधमर्णमदर्शयन् तस्य *ऋणं स्वधनात् प्रयच्छेत् ॥ २ ॥ १५८ ॥

प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च यत्। दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुत्रो दातुमर्हति ॥ १५९ ॥

प्रातिभाव्यमित्यादि। १५९। यस्मात् वृथादाने यः प्रतिभूः स्यात् द्यूतायस्य अक्षक्रीडायां * दानप्रतिभूर्भवति *सुरा मूल्यदाने प्रतिभूर्भवेत्। १। दण्डावशेषप्रदाने वा *शुल्कावशेषप्रदाने वा*प्रतिभूर्भवेत्तस्य* मृतस्य प्रातिभाव्यं* प्रतिभूनिमित्तं वृथादानादिकं दातुं पुत्रो नार्हति। २। १५९।

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात् पूर्व्वचोदितः। दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत्॥१६०

दर्शनेत्यादि ॥ १६० ॥ प्रतिभूर्द्विविधो दर्शनप्रतिभूः*दानप्रतिभूश्च तत्र*दर्शनप्रतिभाव्ये*पूर्व्वोक्तो विधिर्भवति ॥ १ ॥ यत्प्रागुक्तमदर्शयन्स तं तस्य*प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् । २। इति। दानप्रतिभुवि प्रेते *खलु वृथादानाक्षिकसौरिकादण्डशुल्काद्य * भिन्ने ऽगतप्रातिभाव्ये *तद्दानप्रतिभुवो दायादान् दापयेत् ॥ २ ॥ १६० ॥

अत्र विप्रतिपत्तिवचनमाह ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम्। पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत् केन हेतुना ॥ १६१॥

अदातरीत्यादि ॥ १६१॥ दाता धनस्वोत्तमर्णः*खलु जानीते ऽयमस्य*ऋणदानप्रतिभूरिति *प्रकृतिं तु विज्ञातवान्॥ १ ॥ तस्मिन् विज्ञातप्रकृतावदातरि*प्रतिभुवि प्रेते पश्चात्*केन हेतुना तदृणं* परीप्सेत् जीवति तस्मिन्* परिविज्ञायाप्तुमिच्छेत् ॥ २ ॥ १६१ ॥ इत्येवं वि*प्रतिपत्ता*वाह ॥

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलन्धनः। स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥१६२॥

निरादिष्टेत्यादि ॥ १६२ प्रतिभूश्चेन्निरादिष्टधनो*निरादिष्टं यतो यत्तद्यापाय*दद्यस्मै देयं तत्सर्व्वं *निःशेषमादिष्टं येन। १। दायादेभ्यो दत्तं येन*सोऽलन्धनो निधनः स्यात्*तद्दानिरादिष्टोऽसौव*दायादः स्वधनादेव*तत

प्रातिभव्याधमर्णं धनिने दद्यात् ॥ २ ॥ इति स्थितिरेतेन तु*सत्यं यदिनादिमाव*दायादे भाः प्रतिभूर्मियते तदा* *दायादः स्वधनान्नतत्*प्रातिभव्याधमर्णं दद्यात् ॥ ३ ॥ पत्रमादीयतनायावाप्नृ * तद्दसद्यौक्तिकत्वात्*मद्क व्याक्यानलम्भास्य खादस*स्वकार्यं चाच्चे पाभावात् । ४ । १६२ ।

मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा। असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥१६३॥

मत्ते त्यादि ॥ १६३ ॥ मद्यादिपानात्मत्तेन*उन्मादरोगादुन्मत्तेन* मातिव्याकलत्वाधिभि * वार्त्तेनाधिकार्थी नेन*स्यात् इतिग्रसाधीनैर्नद्यादिना ।१। बालेन स्थविरेण वा*असम्बद्धकृतो नैतिको नकृतः* ऋणादानस व्यवहारो*न भियोगं सिद्धाति ॥ २ ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता। बहिश्चेद्भाष्यते धर्म्मान्नियताद्व्यावहारिकात्॥१६४

सत्ये त्यादि । १६४ । यद्यपि लेख्यादिभिः कृत्यप्रयोगे * भाषाकथा प्रतिष्ठिता लोके प्रतिष्ठां गतापि स्यात्* शास्त्रे हुआव*हारिका नियताद्धर्म्मात्*बहिर्भाषते तदा सत्या न भवति । १ । १६४ ।

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्व्वं विनिवर्त्तयेत् ॥१६५ ॥

योगे त्यादि ॥ १६५ ॥ योगश्छलादिना योजनातेनैव*धमनात्पुनर्दादपरजनानां *मृणणगोचरे गोपने निक्रीतम । १ । यत्र तथाविधयोगा * दानं च प्रतिग्रहश्च*यत्रानातवाप्युपधिं * छलप्रवञ्चनादिं पश्येत्*तत्सर्व्वं विनिवर्त्तयेत् क्रियायोग्यात् । २ । १६५ ।

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतव्ययः। दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥१६६

ग्रहीते त्यादि । १६६ । ऋणमाग्रहीता यदि*तद्ध्यमर्णः कुटुम्बार्थं*कुटुम्बपोषणार्थं कृतव्ययः सन्* नष्टः म्रि । मृतो वा देशान्तरं गतो वा स्यात् । १ । तदा प्रविभक्तैरपि विभक्तैरपि*बान्धवैर्न्यायाधिकारिभिस्तद्दणं* स्वतः स्वसाधना दातव्यं भवति । २ । १६६ ।

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्। स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत्॥१६७

कुटुम्बार्थ इत्यादि । १६७ । अध्यधीनो यः सर्वाधीनः सोऽपि*कुटुम्बार्थं स्वपरिवारपोषणं * स्वदेशे वा विदेशे वा*यं व्यवहारमाचरेत् । १ । तमृणादानं व्यवहारं ज्यायान्*विचालयेत् मानायाश्रयात् । २ । १६७ ।

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम्। सर्व्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत्१६८

बलाद्दत्तमित्यादि। १६८। बलाद्दत्तं भुक्तं लेखितं चायत्त*तान्सर्व्वान्* वाधयेदिति मनुरब्रवीत्। १। १६८।

त्रयःपरार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणःप्रतिभूःकुलम्। चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्रआढ्योवणिङ्नृपः॥१६९॥

त्रय इत्यादि। १६९। धर्म्मतावच्चारे साक्षिणःप्रतिभूः* कुलञ्च निश्चयःपरार्थे क्लिश्यन्ति * विप्रश्चाढ्योवणिङ्नृप*श्च तिचत्वारस्तूपचीयन्ते ॥ १॥ विप्रोराजाधिकतोप्राप्ततया*दण्डधना प्रत्याप्राप्ताबृत्ते *आढ्योधनीदृढोवणिक*वस्त्रकादिक्रयणेन २। १६९।

अनादेयंनाददीतपरिक्षीणोऽपिपार्थिवः। नचादेयं समृद्धोऽपिसूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत्॥१७०॥

अनादेयमित्यादि। १७०। स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः। १७०। तत्रदोषमाहानादेयेत्यादि।

अनादेयस्यचादानादादेयस्यचवर्जनात्। दौर्बल्यं ख्याप्यतेराज्ञःसप्रेत्येहचनश्यति॥१७१॥

अनादेयमित्यादि।१७१। अनादेयग्रहणेराज्ञोधनतो*दौर्बल्यं लोके ख्याप्यते *आदेयानादाने राजाप्रेत्येह नश्यति। १॥ १७१॥

स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानाञ्चरक्षणात्। बलंसंजायतेराज्ञःसप्रेत्येहचवर्द्धते॥१७२॥

स्वादानादित्यादि। १७२। स्वकीयाद्यथाधनसंग्रहादानाद्वर्णसा * स्वस्ववर्णसांसंसर्गा * दबलानां रक्षणाच्च राज्ञोबलं संजायते *राजाप्रेत्येहचवर्द्धते। १। १७२।

तस्माद्यमइवस्वामीस्वयंहित्वाप्रियाप्रिये। वर्त्तेतयाम्ययावृत्त्याजितक्रोधोजितेन्द्रियः॥१७३॥

तस्मादित्यादि। १७३। तस्मात्पूर्वदोषग्रहणात्*स्वामीराजाप्रियाप्रिये *हित्वास्वयं यमइव * जितक्रोधोजितेन्द्रियः*सन्याम्यायावृत्त्यावर्त्तेत। १। १७३।

यस्त्वधर्म्मेणकार्य्याणिमोहात्कुर्य्यान्नराधिपः। अचिरात्तंदुरात्मानंवशेकुर्व्वन्तिशत्रवः॥१७४॥

यस्त्वित्यादि॥ १७४। यस्तुनराधिपोमोहा * दधर्म्मेण कार्य्याणि कुर्य्यात्तंदुरात्मानंनराधिप * मचिरात्शत्रवोवशे कुर्व्वन्ति। १। १७४

कामक्रोधौतुसंयम्ययोऽर्थान्धर्म्मेणपश्यति। प्रजास्तमनुवर्त्तन्तेसमुद्रमिवसिन्धवः॥१७५॥

कामेत्यादि । १७५ । यो नराधिपस्तु कामक्रोधौ संयम्य धर्म्मेण सर्व्वानर्थान् पश्यतीत्यर्थः, नराधिपं सर्व्वाः प्रजा अनुवर्त्तन्ते सिन्धवो नद्यः समुद्रमिवेति । १ । १७५ ।

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे । स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमित्यादि । १७६ । धनिकं उत्तमर्णं छन्देन स्वेच्छया अधमर्णात् स्वकं धनं साधयन्तं नृपे यस्तु अधमर्णो दुरात्मतया निवेदयेत् । १ । राज्ञा सदुपाय धनिकप्राप्य अधमर्णाद् यावद्धनं तच्चतुर्थभागैकभागं दण्डं तु दाप्यस्तस्य च धनिकस्य तद्धनं स्यात् ॥ २ ॥ १७६ ॥

कर्म्मणापि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः । समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥१७७॥

कर्म्मणापीत्यादि ॥ १७७ ॥ समः समजातिरवकृष्टजातिश्चाधमर्णिको धनं दातुमशक्तो धनिकाय कर्म्मणापि समं कुर्यात् स्वस्वजातिविहितकर्म्माणि कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ श्रेयानुत्कृष्टजातिश्चाधमर्णिकः शनैः क्रमेणैव दद्यात् । २ । १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥१७८

अनेनेत्यादि ॥ १७८ ॥ मिथो विवदतां विवादं कुर्व्वतां उत्तमर्णाधमर्णानां नृणामनेनोक्तेन विधिना राजा साक्षिप्रत्ययसिद्धानि । १ । साक्षिप्रमाणेन सिद्धानि निर्णीतानि कार्याणि तथा समतां साम्यं नयेदिति समाप्रमाणादानमिति । २ । १७८ । अथोद्देशक्रमान्निक्षेपमुच्यते ।

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि । महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ १७९॥

कुलज इत्यादि । १ । १७९ ॥ बुधो धननिक्षेपमिच्छन् धनिनि सत्कुलजे सद्वृत्तसम्पन्ने सत्यवादिनि धर्म्मज्ञे महापक्षे बहुपरिवारे । १ । आर्ये ब्राह्मणे क्षत्रिये वैश्ये वा निक्षेपं स्थाप्यं धनं निक्षिपेत् स्थापयेदिति ॥ २ ॥ १७९ ॥ निक्षेपप्रकारमाह यो यथा निक्षिपेदित्यादि । १ । १८० ।

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः । स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

यो मानवो यस्य हस्ते यमर्थं यथा निक्षिपेत् सोऽर्थस्तेन ग्रहीत्रा तथैव तस्मात् निक्षेप्त्रा ग्रहीतव्यः स यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १ ॥ अत्र दायशब्दो भावे दानं यथा निक्षेपस्य तथैव ग्रहणं कार्यम् ॥ २ ॥ १८० ।
तद्विवादमाह ।

योनिक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति। सयाच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ॥१८१॥

यइत्यादि। १८१। निक्षेप्त्रा निक्षेपं याच्यमानो यो निक्षेपग्राही तस्मा निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति तत्र स्ते नं निक्षेप्तारभियोगात् ज्ञापितेन प्राड्विवाकेन। १। तस्मान्निक्षेप्तुरसन्निधौ परोक्षे सनिक्षेपग्राही याच्यः। २। १८१।

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः। अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्यतत्त्वतः॥१८२॥

साक्ष्याभावइत्यादि। १८२। तस्मान्निक्षेपग्राहिणा साक्षिणामभावे वयसा बालतावार्द्धक्य भिन्नेन विकलाङ्गत्व रूपेण चान्वितैः प्रणिधिभिः। १। प्राड्विवाकनियुक्तैः चारैः रपदेशैः मिथ्या भूमि रिक्षे हिरण्यं तस्मिन्निक्षेपग्राहिणि निक्षिपादन्यो वक्तव्यः। २। तस्मान्निक्षेपग्राहिणः समीपे तस्य तत्त्वतो याथार्थ्यात् हिरण्यं सन्न्यास्य निक्षेपं। ३॥ १८२।

सयदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम्। नतत्रविद्यते किञ्चिद् यत्परैरभियुज्यते॥१८३॥

सयदीत्यादि। १८३। सर्वनिक्षेपग्राही तदेव यथा कृतं यथान्यस्तं हिरण्यं तथैव यदि प्रतिपद्येत पुनःप्राप्नोति। १। तदा परैर्यदभियुज्यते तत्तत् किञ्चिन्न विद्यते इतालमर्थं। २। १८३।

तेषांनदद्याद्यदितुतद्धिरण्यंयथाविधि। उभौनिगृह्यदाप्यःस्यादितिधर्मस्यधारणा॥१८४॥

तेषामित्यादि। १८४। तेषां चाराणां तु तद्धिरण्यं यदि यथाविधि यथाकृतं यथान्यस्तं न दद्यात्तदा निक्षेपग्राही निग्रहणीयो निक्षेपं दापयितव्यः। २। १८४।

निक्षेपोपनिधीनित्यंनदेयौप्रत्यनन्तरे। नश्यतोविनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ॥१८५॥

निक्षेप इत्यादि। १८५। निक्षेपः पात्रमध्ये धनं संस्थाप्य पात्रमुखं बध्वा दत्वा वस्त्रादयः परसन्निधौ स्थापिते उपनिधिर्यद्गणितं। १। निक्षेपोपनिधी प्रत्यनन्तरे निक्षेप्तुरुपनिधातुः पुत्रादौ नित्यं न देयौ। २। तयोर्निक्षेप्तुरुपनिधात्रोः पुत्रादौ अविभागे विनिपाते मरणे तौ निक्षेपोपनिधी न भोक्तृभ्यः नश्यतः पुत्रादयो गृहीत्वा। ३। अनिपाते तयोर्निक्षेप्तुरुपनिधात्रोरमरणे तौ निक्षेपोपनिधी उभौ अविनाशिनौ भवतः स्तौ पुनः स्वर्णाद्यप्राप्तौ। ४। १८५।

स्वयमेवतुयोदद्यान्मृतस्यप्रत्यनन्तरे। नसराज्ञानियोक्तव्योननिक्षेप्तुश्चबन्धुभिः॥१८६॥

स्वयमेवेत्यादि। १८६। पुत्रादीनविभागात्मतस्य निक्षेप्तुः प्रत्यनन्तरे पुत्रे प्रमृतो निक्षेपग्राही धार्मिकः

यःछ...ब । १ । तं निक्षेपं दद्यात् यदा निक्षेप्ता * बन्धु मित्रादिरस्तीति * दातव्यं नतु निग्रहः कार्य इत्यर्थः। ...स्यात् । २ । १८६ ।
...दि स्वयं न दद्यात् तदा किं कुर्यात् * इत्याह ।

छलं नैवमन्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम्। विचार्य तत्र यावत्तु तत्साम्नैव परिसाधयेत् ॥१८७

छलेनेत्यादि । १ । १८७ । ... निक्षेप्ता * तत्र यमर्थं छलेनैव * प्रीतिपूर्वकमन्विच्छेत् * ...
...॥ १ । निक्षेपं दातव्यं यदि तमाचरति तत्र * सदसत्कर्म्मेव * विचार्य साम्नैव * निक्षेपं परि
...येत् । १ । १८७ ।

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने। समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चिद् यदि तस्मान्न संहरेत् ॥१८८

निक्षेपेष्वित्यादि । १८८ । निक्षेपपरिसाधने * अयं विधिः स्यात् समुद्रेण * निक्षिप्तमुद्रासहितेन
...निक्षेपं यदि समुद्रात् तस्मात् यदि किञ्चिन्न हरेत् तदा तस्य निग्रहः । १ । १८८ ।

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा। न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥ १८९ ॥

चौरैर्हृतमित्यादि । १८९ । चौरहृतादि निक्षेपं * निक्षेपग्राही न दद्यात् * तस्माद् यदि किञ्चित् मनसं
...रेत् । १८९ ।

निक्षेपस्यापहर्त्तारमनिक्षेप्तारमेव च। सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

निक्षेपेत्यादि । १९० । निक्षेपस्यापहर्तारम् * अनिक्षेप्तारं निक्षेपं न कृत्वा यदि स वदति निक्षेपं मे देहि
...तं * याचितारं सर्वैरुपायैर्वैदिकैः * शपथैश्चान्विच्छेत् दण्डं प्रणयेत् ॥ १ । १९० । तयोर्दण्डमाह ।

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ १९१

य इत्यादि । १९१ । यो निक्षेपं निक्षिप्तारं * पुनर्नार्पयति यश्च * न निक्षिप्य निक्षेपं मे देहीति वदति * तावुभौ चौरवच्छास्यौ * समं धनं वा दाप्यौ । १ । १९१ ।

निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम्। तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९२ ॥

निक्षेपस्येत्यादि । १९२ । निक्षेपापहर्तारं तत्समं धनं * निक्षेपसमं दण्डं यथा पार्थिवः * ...दापयेत्
...तथैवाविशेषेणोपनिधिहर्तारं तत्समं धनं दापयेत् । १ । १९२ ।

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः। ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः॥ १९३॥

उपधेत्यादि। १९३। भयप्रदर्शनादिच्छद्मनादि* उपधाभिर्यो नरः कश्चन भयादि*प्रदर्श्य धनं हरेत् तं ससहायं प्रकाशस्थाने कर्णादौ बधस्थाने। १। विविधैर्वधैः [illegible] हस्तच्छेदनवाधन*दण्डनादिभिर्हन्तव्यः। २। १९३।

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ। तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हति॥ १९४॥

निक्षेप इत्यादि। १९४। येन निक्षेपदः कुलसन्निधौ*यावान् यावत्संख्याकोऽयं*स्वर्णरूप्यादिमानात्मा *यो निक्षेपः कृतोऽयं तु। १। तावानेव स निक्षेपो विज्ञेयः*विब्रुवन् विरुद्धं ब्रुवन्*दण्डमर्हति [illegible]। २। १९४।

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा। मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः॥ १९५॥

मिथ इत्यादि। १९५। मिथो रहसि यत् द्रव्यं दाता *गृहीता परस्परं *येन प्रकारेण निक्षेपदायः*येन मिथोऽगृहीतम्। १। एवं द्रव्यं रहसि प्रतिदद्यात् यथा तथा * मिथ एव यद्द्रव्यं गृहीतं [illegible] * प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः। २। १९५।

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च। राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम्॥ १९६॥

निक्षिप्तस्येत्यादि। १९६। प्रीत्या निक्षिप्तस्योपनिहितस्य च * धनस्य विनिर्णयं न्यासधारिणं *पर्य्यालोचनम् अक्षिण्वन्नेव राजा अपीड़यन्नेव कुर्यात्। १। १९६॥ [illegible] विक्रय उच्यते विक्रीणीते परस्य [illegible]। १। १९७।

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः। न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम्॥ १९७॥

परस्य स्वं धनं स्वाम्यसम्मतोऽस्वामी * यो विक्रीणीते तं स्तेनमात्मानमस्तेनमानिनं * स्तेनमात्मानमस्तेनं मन्यमानं *राजा साक्ष्ये न नयेत् [illegible]। १। १९७।

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्। निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम्॥ १९८॥

अवहार्य इत्यादि॥ १९८॥ स्वाम्यसम्मतोऽस्वामी सान्वयः पुत्र*प्रभृतिसन्तानवान् परस्य धनं* विक्रीतवान्, पणानां षट्शतं दमम् अवहार्यः। १। निरन्वयो निर्वंशोऽस्वामी परस्य* धनं विक्रीतोऽनपसरः सकाशात् * अपला[illegible] चौरकिल्बिषं [illegible] प्राप्तः स्यादिति। २। १९८।

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा । अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थितिः ॥ १९९ ॥

अस्वामिनेत्यादि । १९९ । अस्वामिना जनेन यस्तु दायो वा* दायो दानं यो विक्रयो वा कृतः * स कृतोऽपि नकृतो विज्ञेयो यथा* व्यवहारे विवादे न्यायस्थितिरियं व्यवस्था । १ । १९९ ।

सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् । आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः ॥ २०० ॥

सम्भोग इत्यादि ॥ २०० ॥ यत्र परद्रव्ये सम्भोगो* दृश्यते न त्वागमो दान*पत्रलिपिः क्वचिद् दृश्यते * तत्रागमः कारणं सत्वं * न तु सम्भोगः कारणं । १ । २०० ।

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद् गृह्णीयात् कुलसन्निधौ । क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ २०१ ॥

विक्रयादित्यादि । २०१ । यः क्रेता विक्रेतृकुल * सन्निधौ विक्रयात् किञ्चि * द्द्रव्यं मूल्यं न गृह्णीयात् स धनं * क्रयेण न्यायतो विशुद्धं * तस्मात् स न्यायतो लभते । १ । २०१ ।

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः । अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

अथेत्यादि । २०२ । द्रव्यं यस्य सकाशाद् क्रीतं स* अस्वामिना विक्रीतं * यस्तु मूलं विक्रेता* तदनाहार्यं मानुषं सम्भवं । १ । तत्प्रकाशक्रयशोधितः क्रेता * राज्ञा त्वदण्ड्य एव मुच्यते नाष्टिको * नष्टद्रव्यो द्रव्यस्य* स्वामी तत् धनमधिकारीति लभते । २ । २०२ ।

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति । न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

नानादित्यादि । २०३ । अन्येनान्यत् संसृष्टरूपं * मिश्रितं द्रव्यं विक्रयं नार्हति असारं * सारहीनं कर्म्मानर्हं * द्रव्यं विक्रयं नार्हति । १ । न्यूनं मूल्यात् न्यूनं यद् द्रव्यं दूरे * दृष्टिमार्गादपरे दूरे * यच्च तिरोहितं पिहितं * तन्न विक्रयमर्हति । २ । २०३ । स्कन्धं समस्तपञ्चस्थानम् ।

अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते । उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

अन्यामित्यादि ॥ २०४ ॥ कन्या विक्रयविक्रेता अन्यां * कन्यां दर्शयित्वा अन्या कन्या वोढुः * प्रदीयते ते द्वे पिता कन्याः च * दत्ताः कन्याश्च ते उभे एकशुल्केन वहेत् ॥ १ । २०४ ॥

नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना । पूर्व्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

नोन्मत्ताया इत्यादि ॥ २०५ ॥ उन्मत्ताया: कन्याया: स्त्र्या: * दोषा: कुष्ठिन्या: कन्याया: तत्कुष्ठ * दोषान् यान् कन्यायाः स्पृष्टमैथुना * तस्या: स्वीदोषानपूर्व्वं नाभिख्याप्य ॥ १ ॥ योऽयं यतस्तां कन्यां कन्याया: प्र * दाता स दण्डमर्हति ॥ २०५

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म्म परिहापयेत् । तस्य कर्म्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्त्तृभिः ॥ २०६ ॥

ऋत्विगित्यादि ॥ २०६ ॥ यो यज्ञे ऋत्विक् त्वेन वृतः स चरकेन * चित्कारणे न स्वकर्म्म हापयेत् तस्मात्स्यात् कृतकर्म्मानुरूपेण * तत्कर्मकर्त्रभिः यक्तांशो देयः स्यात् ॥ १ ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म्म परिहापयन् । कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

दक्षिणास्वित्यादि ॥ २०७ ॥ स यज्ञे वृतऋत्विक् स्वकर्म्मपरि * हापयन्नन्येनैव * तत्कर्म्मकारयेत् तदा * दत्तासु दक्षिणासु सं * तत्सर्व्वमंशं लभेतेति ॥ १ ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्म्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः । स एव ता आददीत भजेरन्सर्व्व एव वा ॥ २०८ ॥

यस्मिन्नित्यादि ॥ २०८ ॥ यज्ञे यस्मिन् प्रत्यङ्गकर्म्मणि यो * वृतऋत्विक् स प्रत्यङ्ग * दक्षिणा या उक्तास्ता एवाददीत * सर्व्वे वा विभजेरन्निति ॥ १ ॥ २०८ ॥

रथं हरेत चाध्वर्य्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् । होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

तद्विशेषमाह रथमित्यादि ॥ २०९ ॥ अध्वर्य्युर्नाम ऋत्विग्रथं हरेत् * ब्रह्माधाने वृतऋत्वि * वाजिनं हरेत होता * वाश्वं हरेत् वा अन्य * वा अश्वाया यस्त्र वश्यं यम ॥ १ ॥ वेगवन्तं वाजिनं ब्रह्मा तदन्यं * वाजिनं होता हरेत * सोमक्रये यदनः शकटं तदे * योद्गाता हरेत तनयेत् ॥ २ ॥ २०९ ॥

सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

सर्व्वेषामित्यादि ॥ २१० ॥ यज्ञे षोडशभिरृत्विग्भिः कृत्य * समाप्ते यानि तेषां * सर्व्वेषामेकविध * दक्षिणा यतथा विभागो भवितायाम् ॥ १ ॥ मुख्या ये नाडि मोचका ऋत्विजो * होत्रध्वर्यु ब्रह्मोद्गातार: * पुंस्त्वमानां वेदार्द्ध * मर्द्ध सर्व्वविरक्ष्याप्रयोगादिह ॥ २ ॥ अपरत्वादिमद्वार: * मतार्द्धी स्वविवक्षित * स्वतीभागार्हाश्चारो *

द्वावध्वर्यू मिलित्वा सर्वं गृह्णीयुः ।३। ते सम्भूय गृह्णन्तो द्वादशद्वादशभागान् प्रत्येकं प्राप्नुवन्ति ।४। अपरे द्वितीयिनो ये चत्वार ऋत्विजो मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसि प्रस्तोतृप्रतिस्तोतारः ॥५॥ ते ते प्रागुक्तेभ्यो अर्द्धिनः प्रत्येकं षट्षड्भागाः ते चतुर्विंशतिभागाः ॥६॥ तृतीयिनश्चत्वार ऋत्विजः प्रति हर्त्तानुष्टु न्नोध्रा अच्छावाकनामकं क्रमात् तृतीयांशाः प्रत्येकं ते ॥७॥ चत्वारस्तत्वारो भागाः प्रत्येकं ते षोडश भागा भवन्ति ॥८॥ पादिनस्तुर्थिनो ये चत्वार ऋत्विजो ग्रावस्तुदुन्नेत्रपोतृसुब्रह्मण्याः ॥९॥ ते तेषां अच्छावाकनामकं क्रमात् चतुर्थांशभाक्पादिनो भागाः प्रत्येकं ते द्वादश प्रतिगतं भागाद्धेयाः ।१०। कात्यायनेन उक्तं तं प्रति न दीक्षयति द्वादशद्वादशादिभाः षट्षड्द्वितीये भायतन्मध्यमं स्तृतीये भाक्तित्रतिमश्चतुर्थे भाः ।११। इति २१० ॥

सम्भूय स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वद्भिरिह मानवैः । अनेन विधियोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना ॥२११॥

सम्भूयेत्यादि ॥२११॥ सम्भूय स्वस्वकर्मकरणे लब्धं यत् तस्मात् अनेन विधानेन भागकल्पना ऋत्विजां कृता सम्भूयसमुत्थानं ।१। २११। अथ दत्तानपकर्म्माणमाह ।

धर्म्मार्थं येन दत्तं स्यात् कस्मैचिद्याचते धनम् । पश्चाच्च न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥२१२॥

धर्म्मार्थमित्यादि ।२१२॥ यः कश्चिद्धर्म्मार्थं धनं याचते तेन यं न तस्मै कस्मैचिद् याचमानाय धनं तद्धर्म्माय दास्यामीति वाचा दत्तं ।१॥ पश्चात् तद्धर्म्मार्थं तत् कर्म्मणि क्रियमाणे स याचकोऽधर्म्मतया तिर्ष्ठादानाहीनस्यात् तदा तद्धनं तस्मान्न देयं भवेत् ॥२॥ गौतमेनोक्तं द्वितीये । प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्ताय न दद्यात् । इति ।२१२।

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः । राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥२१३॥

यदीत्यादि ॥२१३॥ यदि स याचको दर्पात् लोभेन वा तत्प्रतिश्रुतं धनमभियोजा राज्ञा पुनः संसाधयेत् ।१। तदा सोऽभियोक्ता राज्ञा सुवर्णं यथासामर्थ्यं स्वर्णं सुवर्णपरिमाणं माषात्मकं सुवर्णमिति रक्तिकं दण्डं दाप्यः स्यात् तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥२॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया । अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥२१४॥

दत्तस्येत्यादि ॥२१४॥ स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥२१४॥

भृतो नार्त्तो न कुर्य्याद्यो दर्पात् कर्म्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥२१५॥

अतद्दतादि ॥ २१५ ॥ अतोऽतिनियमेन*यत्कर्म्मणियोनियुक्तः * सयोऽनार्त्तो यथोदितं * कर्म्मदर्पान्न कुर्य्यात्। १। सकर्म्मवेतनयोरष्टरूपेण*स्वर्णकृष्णलमासा तासु सुवर्णैः*कृष्णलानिदण्ड्यःस्यात् * दद्यावेतनस्य च नेयं।२।२१५।

आर्त्तस्तुकुर्य्यात्स्वस्थःसन्यथाभाषितमादितः। सदीर्घस्यापिकालस्यतल्लभेतैववेतनम्॥२१६

आर्त्तस्त्वितादि। २१६। आर्त्तस्तु अतःस्वस्थःसन् * स्व दितीयथाभाषितं*कर्म्मतत्कुर्य्याद्दीर्घस्यापितदर्थं:* कालस्यावेतनं सर्व्वं लभेतैव।१।२१६।

यथोक्तमार्त्तःस्वस्थोवायस्तत्कर्म्मनकारयेत्। नतस्यवेतनंदेयमल्पोनस्यापिकर्म्मणः॥२१७॥

यथोक्तमित्यादि ॥ २१७ ॥ योऽसौयथोक्तानियुक्तः*यदिस्वस्थोवार्त्तो वा*तत्कर्म्मस्वेच्छयानकुर्य्यात्*कर्त्तापरेणापि नकारयेत्तदा। १। तस्याकर्म्मणोऽल्पोनस्यापि अल्पावशेषस्यापि*वेतनं नदेयं भवेत्। २।२१७।

एषधर्म्मोऽखिलेनोक्तोवेतनादानकर्म्मणः। अतऊर्द्ध्वंप्रवक्ष्यामिधर्म्मंसमयभेदिनाम्॥२१८

एषइत्यादि ॥ २१८ ॥ स्पष्टार्थोयंश्लोकः ॥ २१८ ॥ समयभेदविधानमाह।

योग्रामदेशसङ्घानांकृत्वासत्येनसंविदम्। विसंवदेन्नरोलोभात्तंराष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥२१९

योग्रामइत्यादि। २१९। योग्रामस्यदेशस्यसङ्घस्य च*सत्येनसंविदं लेख्यादिकरणं*कृत्वापुनर्लोभादेव* विसंवदे * इत्थंभाषितेनतथाचरति। १। तं नरं राजाराष्ट्राद्विप्रवासयेत् * स्वदेशवासादुच्छिन्द्यात् ॥ २ ॥ २१९।

निगृह्यदापयेच्चैनंसमयव्यभिचारिणम्। चतुःसुवर्णान्षण्णिष्कांश्छतमानञ्चराजतम्॥२२०

नकेवलंविप्रवासयेद्दण्डञ्च*कुर्य्यादित्याहनिगृह्येति। १।२२०। एनंसमयव्यभिचारिणंनरं*राजानिगृह्य मस्मात्*रूपं षट्स्वर्णमासरूपासा*तान्मुसावतःसुवर्णान्*पणिष्कान्राजादापयेत्।१। राजतंशतमानञ्चतंसमय*व्यभिचारिणंदापयेत्।२।२२०।

एतंदण्डविधिंकुर्य्याद्धार्म्मिकःपृथिवीपतिः। ग्रामजातिसमूहेषुसमयव्यभिचारिणाम्॥२२१

एतमित्यादि। २२१। ग्रामजातिसमूहेषु*समयव्यभिचारिणा* मप्येतं दण्डविधिं * धार्म्मिकोभूपतिः कुर्य्यात्। १।२२१।

त्वाविक्रीयवाकिञ्चिद्यस्येहानुशयोभवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यंदद्याच्चैवाददीतवा॥२२२

क्रीत्वेत्यादि। २२२। यस्माद्द्रव्यस्यक्रीत्वाविक्रीयवा* पश्चात्तयोःप्रवृत्तिःस्यात्*सक्रेतायदिन्यहीत* नेच्छेद्वि क्रेतावितवा नेच्छेत्। १। तदान्तर्दशाहाद्दशाहाभ्यन्तरे *तद्द्रव्यंक्रेताविक्रेत्रे* दद्याद्विक्रेताक्रेतुराददी त। २२२।

[प]रेणतुदशाहस्यनदद्यान्नाददीतवा। आददानोददच्चैवराज्ञादण्ड्यःशतानिषट्॥२२३॥

परेणत्वित्यादि। २२३। दशाहस्यपरेणाव*क्रेतातद्द्रव्यंनदद्यात्*विक्रेताचनाददीत। १। विक्रेतापुनरा ददानः क्रेताच*पुनर्ददत्षट्शतानि*पणानांराज्ञादण्ड्यःस्यात्। २। २२३।

[य]स्तुदोषवतींकन्यामनाख्यायप्रयच्छति। तस्यकुर्यान्नृपोदण्डंस्वयंषण्णवतिंपणान्॥२२४॥

यस्त्वित्यादि। २२४। यस्तुकन्यांदोषवतीं*मयमन्याशेषइति*नाख्यायवरायप्रयच्छति तस्य* दण्डंषण्णवतिं पणान्*तामप्यास्वयंनृपःकुर्यात्। १। २२४।

अकन्येतितुयःकन्यांब्रूयाद्द्वेषेणमानवः। सशतंप्राप्नुयाद्दण्डंतस्यादोषमदर्शयन्॥ २२५ ॥

अकन्येत्यादि॥ २२५ ॥ यस्तुकन्यांद्वेषेणाकन्येतिक्षत*योनिरितिब्रूयात्सच *तस्याःकन्यायास्तद्दोष* मदर्शयन्पणानांशतं *दण्डंराजतःप्राप्नुयात्। १। २२५। कस्माद्दण्डंसप्राप्नुयादित्यत*आह।

[प]ाणिग्रहणिकामन्त्राः कन्यास्वेवप्रतिष्ठिताः। नाकन्यासुक्वचिन्नॄणां लुप्तधर्मक्रिया हिताः॥ २२६ ॥

पाणिग्रहेत्यादि॥ १। २२६। पाणिग्रहणिकामन्त्राः*अर्यमणंदेवंकन्या*अग्निमयक्षतेत्यादयोनृणां विवाहमन्त्राःकन्यास्वे*वाक्षतयोनिषुस्त्रीषु। १। प्रतिष्ठितानाकन्यासु*क्षतयोनिषुनारीषु * नृणांविवाहमन्त्रान प्रतिष्ठिताः। २। तस्मात्कन्यानामकन्यात्वापवादे *विवाहाभावात्ताःकन्या* हियस्मात्लुप्तधर्मक्रियाःतास्तस्मा*द कन्यात्वापवादीदण्डीस्यात्। ३। ननुक्षितिचक्षतयोनीनामपि*विवाहःसहोढ़पुत्र * लक्षणेस्वयंवक्ष्यते। ४। गर्भिणीसंक्रियते* ज्ञाताज्ञातापिवासती। वोढ़ुःसगर्भोभवतिसहोढ़इतिचोच्यते। ५। तथाकानीनपुत्रलक्ष णे*पितृवेश्मनिकन्यात*यंपुत्रंजनयेद्रहः। तंकानीनंवदेन्नाम्नावोढ़ुःकन्यासमुद्भवम्। ६। गान्धर्व्वविवाहश्च क्षतयोनेःस्या*दितिचेद्वचोसिद्धान्तः। ७। द्विविधोविवाहोमन्त्रैरमन्त्रैश्च* ब्राह्मणादिविषयेश्च*कन्यानां मन्त्रैःक्षतयोनीनांतासां*शूद्रकन्यानाञ्चामन्त्रैः। ८। तत्रामन्त्रके विवाहे धर्मकर्म*विधिर्हिजानांनैवास्ति*

ऋषीणां वाक्येनापि गर्भः सम्भवति तत्र मन्त्रप्रवृत्तिरस्ति यथा क्षेत्रपात्रमाता। गान्धर्वविवाहेऽग्निसाक्षिकत्वात्*मन्त्राः स्वविमन्त्रप्रवृत्तिः । ७ । २२६ । कन्यादमन्त्रविवाहे धर्म्मविधि नास्तीत्यत*आह ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥२२७॥

पाणिग्रहणेत्यादि । १ । २२७ । पाणिग्रहणिका मन्त्रा एव दार*लक्षणं नियतं नत्व*मन्त्रकविवाहक्रिया* तेषां मन्त्राणां समाप्ति*सप्तमे पदे गत्यागमात् । १ । २२७ ।

यस्मिन् यस्मिन् कृते कार्य्ये यस्येहानुशयो भवेत् । तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥२२८॥

यस्मिन्नित्यादिना उक्तसमय*भेदे विधानमतिदिश्यः ॥ १ ॥ २२८ ॥ संविद्व्यतिक्रमसङ्क्रमं पशूनां * स्वामिपालविवादं वक्त*मुपक्रमते पशुष्वित्यादि ॥ १ ॥ २२९ ॥ स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । २२९ ।

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे । विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्म्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवेत्यादि ॥ २३० ॥ गोमहिषाजाविप्रभृतिपशूनां*योगक्षेमे चारणादौ*पाले रक्षके दिवानाशानां दिवा व्यतिक्रमे जाते सति । १ । पाले रक्षके वक्तव्यता*गर्हणादिकर्त्तव्यता * रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे व्यतिक्रमे वक्तव्यता । २ । अन्यथा स्वामिगृहादन्यत्र रात्रौ*चपि व्यतिक्रमे पालो*वक्तव्यतामियान्नस्वामी । ३ । २३० ।

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वरां । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥२३१॥

गोप इत्यादि । २३१ । यस्तु गोपः क्षीरभृतः*स दशतो गोभ्यो वरां गां * गोस्वाम्यनुमते दुह्यात्*सा पालेऽभृते भृतिः स्यात् ॥ १ ॥ २३१ ।

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ २३२ ॥

नष्टमित्यादि । २३२ । नष्टादिकं गवा*दिपशुं तस्य*पाल एव तत्प*शुस्वामिने दद्यात् । १ । २३२ ।

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥२३३॥

विघुष्येत्यादि । २३३ । पालस्तत्पशुरक्षको विघुष्य चौरैरसौ पशुस्तद्धृत इत्येवं घोषणां लोके कृत्वा * यदि देशे चादूरे वा देशे ॥ १ ॥ काले ज्ञापनकालानतिक्रमे स्वस्य*स्वामिनः शंसति वदति*तदा स पालस्तं न दातुमर्हति । २

प्रमादीवाचष्टे चौरैः*पटहादिना विघुष्य*हृतमिति तन्नसाधु*नहि विघुष्य हृतं व*चौर्य्यं कर्म्म भवतीति ।२।२३३

कर्णौ चर्म्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्॥२३४

कर्णावित्यादि । २३४ । पशुषु मृतेषु तेषां * कर्णादीनि तत्स्वामिनां पालो दद्यात् * तेषामङ्गानि च दर्शयेत् । १ । २३४ ।

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत्॥२३५॥

अजाविकमित्यादि । २३५ । अजाविके चरति सति*वृकैः संरुद्धे तत्र * तत्पाले नागच्छति । १ । तदा वृको यामजामविं वा हन्यात्*तद्दद्वकिल्बिषं पाले स्यात् ॥ २३५ ॥

तासाञ्चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने । यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी॥२३६

तासाञ्चेत्यादि । २३६ । पालेनावरुद्धानां रक्षितानां *तासामजानामवीनां * वने मिथः सङ्गतानां मध्यात् उत्प्लुत्य हननात्*पालस्तत्र न किल्बिषी । १ । २३६ ।

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः । शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमित्यादि ।२३७ ।चतुर्हस्तमानं धनुस्तेषां शतं चतुःशतहस्तमानं *ग्रामस्य चतुर्दिक्षु समन्ततश्च दिक्षु । १ । धनुःशतं चतुःशतहस्तमानं प्रतिदिशं शतहस्तमानं स्यात् शम्यापातात्समावपनात्परिहारः कार्यः । यष्टिकार्यादिचतुर्दिक्षु * ग्रामानवर्त्तन्ते तिसृषु दिक्षु *वर्त्तन्ते तदा त्रयस्तिसृषु दिक्षु *शतहस्तमानं त्रयः परीहाराः कार्याः । २ । नगरस्य तु समन्ततस्त्रिगुणः* परीहारः कार्य इति । २ । २३७ । ननु ग्रामस्य नगरस्य च*दिक्षु परित्यागे तु किं प्रयोजनं स्यादित्यत*आह ।

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

तत्रापरीत्यादि । १ । २३८ । तत्र तावत्प्रमाणत्यागे भूमिषु चेत् धान्यं शस्यं वपेत्*परिवृतञ्च न कुर्य्याद्-यदापरिवृतं तद्धान्यं पशवो हिंस्युः । १ । तदा तत्र पशुरक्षिणां दण्डं नृपतिर्न प्रणयेदिति । २ । एतेनोक्तं तावत्परिमितं स्थानं त्यक्त्वा शस्यानि वपेत् परिवृतानि च कुर्य्यादिति॥२३८ । तर्हि तावत्प्रमाणत्यागेऽपि*परिवृतं कुर्य्यात् कथं *कुर्य्यादित्यत आह* ।

वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् । छिद्रञ्च वारयेत्सर्व्वं श्वशूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

इति तत्रेत्यादिश्लोकं । १ । २३८ । तत्र तावत्प्रमाणादेशतया न*कर्त्तव्यानादिवपने* यथा छागादिर्न विलोकयेत्*तावद्वृत्तां वृतिं प्रकुर्व्वीत । १ । तत्र वृतौ श्वशूकरमुखानुगं*छिद्रं सर्व्वं वारयेत् । २ । २३९ ।

पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः। सपालःशतदण्डार्हो विपालान्वारयन्पशून्॥२४०॥

पथीत्यादि । २४० । पथिग्रामान्तीये प्रागुक्तमितदेशतया क्षेत्रे परिवृते वापि*सपालःपशून्विपालान् रक्षकहीनान्वारयन्पणशतदण्डार्हो भवति । १ । । २ । २४० ।

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति। सर्व्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा॥२४१॥

क्षेत्रेष्वन्येष्वित्यादि । २४१ । पथपरिहारार्थं ग्रामतया*ग्रामनगरपरिहत*क्षेत्रादन्येषु क्षेत्रेषु*सपालपशुश्चारयन्नेव । १ । सपादं पणं तावत्सारक्षितमतं * पालो दण्डमर्हतीति २ । सर्व्वत्र सदो दण्डधनं दत्तिभिः क्षेत्रिकस्यादेयानराज्ञः । २ । २४१ ।

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा। सपालान्वाविपालान्वानदण्ड्यान्मनुरब्रवीत्२४२

अनिर्दशाहामित्यादि । २४२ । सूतां गामनिर्दशाहां *वृषानन्डुहो देवपशून्देव*संनाथं नियुक्तान्गोमहिषादींश्च*सपालान्विपालान्वा । १ । क्षेत्रे पथिचचरतो*नदण्ड्यास्तेषां पाला अपि*स्वामिनश्चतदर्थं न*दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् २ २४२ ।

क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् । ततोऽर्द्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥

क्षेत्रिकस्येत्यादि ॥ २४३ ॥ क्षेत्रिकस्य क्षेत्रोत्पन्न*शस्यस्य राजकर*प्रदस्य क्षेत्रकर्षण * वपनादिकालात्यये । १ । कर्षणवपनादिकरणे शस्य*नाशनत्वे राज्ञो भागात् *दशगुणो दण्डो भवेत् । २ । क्षेत्रिकस्याज्ञानादत्यये भृत्यानां *तत्रनियुक्तानां ततो*दशगुणादर्द्धं दण्डः । ३ । २४३ ।

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्म्मिकःपृथिवीपतिः । स्वामिनाञ्चपशूनाञ्चपालानाञ्चव्यतिक्रमे ॥२४४॥

एतदित्यादिना स्वामिपशुपाल* पशुव्यतिक्रमो विधानमिति*स्पष्टार्थोयं श्लोकोश्मयः ॥ १४४॥ अथोद्दिष्टक्रमं सीमाविवाद*माहसीमां प्रतीत्यादि । १ । २४५ ।

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः । ज्यैष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

द्वयोर्ग्रामयोः सीमां प्रति विवादे * समुत्पन्ने ज्यैष्ठे मासि * सुप्रकाशेषु सेतुषु * सीमां सीमां सां नयेत्प्राप येदिति ॥ १ ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थ किंशुकान् । शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥

सीमावृक्षांश्चेत्यादि । २४६ । न्यग्रोधादीन्पादपान् * सीमावृक्षां स्तु कारयेत् * तथा सीमा न नश्यति * बहुकालजीवित्वात्तेषां वृक्षाणाम् ॥ १ ॥ २४६ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधान्शमीवल्लीस्थलानि च । शरान् कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७

गुल्मानित्यादि । २४७ । स्थलानि निम्नोन्नतानि * सेतुरूपाणि कुब्जकगुल्मान्नाम * वृक्षविशेषानिति । १ ।२४७।

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च । सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

तडागानीत्यादि । २४८ । सीमासन्धिषु तडागादीनि यथा * सम्भवं कार्य्याणि राज्ञा । १ । २४८ ।

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्य्ययम् ॥ २४९ ॥

उपच्छन्नानीत्यादि । २४९ । उपच्छन्नान्यन्यानि च * सीमालिङ्गानि वक्ष्यमाणानि नृणां * सीमाज्ञाने लोके नित्यं * विपर्य्ययं वीक्ष्य कारयेत् । १ । २४९ ।

अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान्भस्म कपालिकाः । करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वालुकास्तथा ॥ २५० ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् । तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

अश्मनोऽस्थीनीत्यादि । २५० । २५१ । अश्मादीनि तत्प्रकाराणि यान्यद्रव्याणि * भूमिर्मृत्तिका कालाच्च न भक्षयेत् * तानि द्रव्याणि * ग्रामयोः * सन्धिषु सीमायामेव । १ । भूमौ गर्त्तं कृत्वा तत्र संस्थाप्यत्वा * प्रकाशानि कारयेत् । २ । २५० । २५१ ।

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पूर्व्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरित्यादि। २५२। इत्येवं प्राक्कृतसीमालिङ्गैर्ग्रामे * सीमां प्रतिविवादे तु * राजा यथाकार्य्यं आचरेत् * एतैर्लिङ्गैरित्यादि। १। २५२। एतैर्लिङ्गै राजा सीमां * प्रतिविवदमानयोः * सीमां नयेत् प्रापयेत्। १। पूर्व्वभुक्त्या पूर्व्वं ययोः सीमां भुङ्क्ते * तयोः सीमां राजा नयेत् * उदकस्य सततमागमेन च * राजा सीमां नयेत् प्रापयेत्॥ २५२॥

यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने। साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः॥ २५३॥

यदीत्यादि। २५३। यद्येवं सीमालिङ्गदर्शने राज्ञः * संशयः स्यात् तदा साक्षि * प्रत्ययः सीमावादस्य * विनिर्णय एव स्यात्। १। २५३। कथं साक्षी नयेदित्यत आह * ।

ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सीम्नि साक्षिणः। प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः॥ २५४॥

ग्रामीयकेत्यादि। १। २५४। ग्रामीयजनसमूहस्य समक्षं साक्षिणः सीम्नि विषये तयोर्विवादिनोः सीमा * [illegible] प्रष्टव्याः। १। २५४।

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम्। निबध्नीयात्तथा सीमां सर्व्वांस्तांश्चैव नामतः॥ २५५॥

ते पृष्टा इत्यादि। २५५। ते समस्ताः सीम्नि साक्षिणो निश्चयं * यथा ब्रूयुस्तथा सीमां * तांश्च साक्षिणो नामतो * निबध्नीयात् लिखेत्। १। २५५।

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः। सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्॥ २५६॥

साक्ष्यग्रहणप्रकारमाह * शिरोभिरित्यादि श्लोकं॥ १॥ ०॥ २५६॥ ० ॥ ते सीम्नि साक्षिणो मृद्भिः * स्रग्विणो रक्तवाससः * सन्त ऊर्व्वीं लोष्ट्रं शिरोभिर्गृहीत्वा * स्वैः स्वैः सुकृतैः शापिताः॥ १॥ यद्यनृतं ब्रूयात्तदा * सर्व्वं सुकृतं वो निष्फलं भवेदिति * त्वेवं शपथं कारिताः * सीम्नि समञ्जसं नयेयुः। २॥ २५६॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः। विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम्॥ २५७॥

यथोक्तेनेत्यादि। २५७। ते सत्यसाक्षिणो यथोक्तेन समं * सीमां नयन्तः पूयन्ते * विपरीतं नयन्तस्ते * द्विशतं पणानां दण्डं * तान् राजा दापयेदिति। १। २५७।

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः। सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ॥ २५८॥

साक्ष्यभाव इत्यादि। २५८। समन्तभवाः सामन्ताः * साक्ष्यभावे तस्य ग्रामस्य * चतसृषु दिक्षु ये च। १। चत्वारो ग्रामास्तेष्वेव * सामन्तप्रदेशवासिनो * राजसन्निधौ प्रयताः * सन्तस्ते सीमाविनिर्णयं कुर्युः। २। २५८।

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम्। इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान्॥२५९॥

सामन्तानामित्यादि ॥ २५९ ॥ तद्ग्रामसीमाभिज्ञानां *सामन्तानां समन्ताद्वसतां नृणां* अभावे तद्ग्राम मध्ये *मूलभूतानां साक्षिणामप्यभावे ॥ १ । वनगोचरानिमान्वक्ष्यमाणान् *पुरुषाननुयुञ्जीत ॥ २ ॥ २५९ ॥

व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान्। व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः॥ २६० ॥

व्याधानित्यादि । २६० । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम्। तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः॥२६१॥

ते पृष्टा इत्यादि ॥ २६१ ॥ ते व्याधादयः पृष्टाः सीमासन्धिषु *लक्षणं यथा ब्रूयुः *तथा राजा धर्मेणैव ग्रामयोर्द्वयोः सीमां स्थापयेदेव ॥ १ । २६१ ।

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च। सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः॥ २६२ ॥

क्षेत्रेत्यादि । २६२ । क्षेत्रादीनां सीमासेतुविनिर्णयः *सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः । १ । २६२ ।

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम्। सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्॥२६३॥

सामन्ताश्चेदित्यादि । २६३ । क्षेत्रादीनां सेतौ विवदतां नृणां *सामन्ताश्चेद् मृषा *वदेयुस्तदा प्रत्येकं पृथक्पृथक्प्रत्येकं *सर्वे राज्ञा मध्यमसाहसं दण्ड्याः । १ । विवदतामिति परस्मैपदं * तदनुविधीनामनित्यत्वमा*चक्षिङ्कृताव*ज्ञानुबन्धेनज्ञापितत्वात् । २६३ ।

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः॥ २६४ ॥

गृहमित्यादि । २६४ । गृहादीनि भयप्रदर्शनेनापरेणाज्ञानतो हरन् * ताम्रपणानां शतानि*पञ्च राज्ञा दण्ड्यो भवति । १ । अज्ञानाद्गृहादीनि हरन् द्विशती * दमस्ताम्रपणानां द्विशतं दण्डः स्यात् । २ । २६४ ।

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः॥२६५॥

सीमायामित्यादि । २६५ । सीमायां लिङ्गसाक्ष्यादिभावे च*अविषह्यायां निर्णेतुम्* अशक्यायां सत्यां धर्म*वित् राजा स्वयमेवैषां *विवादिनामुपकारात् । १ । यावत्सु भौमिवादे*स्तावतीं भूमिमनात *प्रदिशेत् प्रदद्यादिति विचारस्थितिः । २ । २६५ ।

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्म्मः सीमाविनिर्णये । अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

एष इत्यादि । सीमाविवादनिर्णये धर्मो * ऽखिलेनाभिहित इत्यर्थः * इत ऊर्द्ध्वं वाक्पारुष्यनिर्णयं वक्ष्यामि ।१। २६६ ।

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥२६७॥

शतमित्यादि । २६७ । यथायथावचनेन * वाक्युक्तमतः * इत्युक्तं वाक्पारुष्यं स्यात् । १ । क्षत्रियो ब्राह्मणस्याक्रोशमाक्रुश्य * वाचकस्य कृत्वा ताम् * पणानां शतं दण्डमर्हति ।२। वैश्योऽर्द्धशतं शतं वा द्वे * शतं ताम्रपणानां * द्वे वा शते दण्डमर्हति । ३ । शूद्रस्तु वधं वधस्थानं पुनः * ... ताडनादि * कारणमर्हति ॥ ४ ॥ २६७ ।

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥२६८॥

पञ्चाशदित्यादि । २६८ । ब्राह्मणः क्षत्रियस्याभि * शंसने वा तापरुषोक्तौ ताम्राः * पणानां पञ्चाशद्दण्ड्यः । १ । वैश्ये ऽभिशंसने ब्राह्मणोऽर्द्धपञ्चा * शत्पणान् दण्ड्यः स्यात् * शूद्रे ऽभिशंसने ब्राह्मणस्य दम * ... द्वादश पणाः । २ । २६८ ।

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

समवर्ण इत्यादि । २६९ । द्विजातीनां समवर्णे * वाचा व्यतिक्रमे ताम् * पणान् द्वादश दमः ॥ १ ॥ समवर्णे द्विजातीनां * अवचनीयेषु मातृ * भगिन्यादीनामश्लील * शब्दे वादे पुनरपि ... । २ । ... तदेव द्विगुणं ताम्रपणानां चतुर्विंशतिदण्डः स्यात् । ३ । २६९ ।

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः २७०

एकजातिः शूद्रो वाचा * दारुणया ऽत्युत्कटया * अतिनिष्ठुरया निष्ठुरया द्विजातीन् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् * नाचि पञ्चतिभर्त्सयन् । १ । जिह्वायाश्छेदमाप्नुयात् कस्मादिति * हि यस्मात् ... शूद्रस्य * भवः स्वामिनो भवन्ति । २ । २७० ।

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः । निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः २७१

नामेत्यादि । २७१ । एषां ब्राह्मणादीनां द्विजातीनां*मभिद्रोहेण अभिद्रोहेण यो नामजातिग्रहं कुर्व्वतः* प्रज्वलन्*लोहमयो शङ्कुः वक्त्रमध्ये निक्षेप्यः । १ । अर्थमयो दशाङ्गुलः*शङ्कुः अग्निना ज्वलन्*दीप्तो राज्ञा निक्षेप्यः स्यात् २ । २ । १ ।

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः । तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२॥

धर्मोपदेशमित्यादि । २७२ । अस्य कुजातेः शूद्रस्य*दर्पेण विप्राणां विप्रान्*प्रति धर्मोपदेशं कुर्व्वतो उक्तं शौर्व्व तप्तं तैलं तु*पार्थिवो नृपः आसेचयेत् । १ । २७२ ।

श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्म शारीरमेव च । वितथेन ब्रुवन्दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥२७३ ॥

श्रुतमित्यादि । २७३ । देशञ्च जातिञ्च शारीरं कर्म्म च*यथाश्रुतं तद्वितथेन अनृतेन * ब्रुवन् सर्व्व एव दमं*पणानां द्विशतं दाप्यः । १ । २७३ ।

काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् २७४

काणमित्यादि । २७४ । काणादिकं तमितान् जनांस्तथ्येनापि* काणादीन् ब्रुवन् सर्व्व * एककार्षापणावरं न्यूनं कल्पं तामपणेति दण्डं दाप्यः स्यात् । १ । २७४ ।

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् । आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥२७५॥

मातरमित्यादि । २७५ । ... मातादिकं ततएव आक्षारयन्*आक्षारणं मिथ्याभियोगः तथाकृष्य पणानां शतं दाप्यः । १ । ... गुरोर्गच्छतः पन्थानं न ददत् पणानां शतं दाप्यः स्यात् । २ । २७५ ।

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥२७६॥

ब्राह्मणेत्यादि । २७६ । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वाक्*पारुष्ये ब्राह्मणे क्षत्रियस्य पूर्व्वसाहसः क्षत्रिये ब्राह्मणस्य मध्यमः साहसो दण्डः*दण्डं विजानता राज्ञा कार्य्य एव । १ । २७६ ।

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७॥

विडित्यादि।२७७।विट्शूद्रयोर्मिथो वाक्पारुष्ये *विशि शूद्रस्य पूर्व्वसाहसः शूद्रे विशो मध्यमः*साहसो दण्डो राज्ञा

जानताकार्य्यः । १ । अनयाकीत्तितामाह्मणवर्गमामा *मिथोवाकपारुष्ये कृते *ब्राह्मणे विपादः पूर्व्वसाहसो वैश्यस्य दण्डो वैश्ये *मध्यमःसाहसो ब्राह्मणस्य दण्डः ।२। ब्राह्मणशूद्रयोर्मिथोवाकपारुष्ये कृते शूद्रे ब्राह्मणस्य पादः प्रथमसाहसः *ब्राह्मणे शूद्रस्य नामजातिग्रहणात् दण्डः ।३। क्षत्रियवैश्ययोः कृते *मिथोवाकपारुष्ये तत्र क्षत्रिये वैश्यस्य पूर्व्वसाहसो *वैश्ये क्षत्रियस्य मध्यमःसाहसो दण्डः कार्य्यः । ४ । क्षत्रियशूद्रयोर्मिथोवाकपारुष्ये कृते मिथोवाकपारुष्ये शूद्रे क्षत्रियस्य दण्डः प्राक्साहसः क्षत्रिये *शूद्रस्य नामजातिग्रहणात् दण्डः कार्य्यः ।५। स्वजातिप्रतितत्त्वं इति मिथः * स्वजातिभिः कृते वाकपारुष्ये खलु *तत्त्व तः पारुष्यानुरूपे यजिह्वा*च्छेदवर्ज्जं दण्डप्रणयनं स्यात् । ६ । २७७ । वाकपारुष्योपसंहरति *एषदण्ड इत्यादि । २७८ ।

एषदण्डविधिःप्रोक्तोवाक्पारुष्यस्यतत्त्वतः। अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामिदण्डपारुष्यनिर्णयम॥२७८

अतऊर्द्ध्वं दण्डपारुष्यं प्रवक्ष्यामि ।

येनकेनचिदङ्गेनहिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः। छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्॥२७९

येन केनेत्यादि ॥ २७९ ॥ अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठं ब्राह्मणं * क्षत्रियं वा य येन केनचित् *चित्स्वस्याङ्गेन हिंस्यात् *ताडयेत् तदङ्गं खलु तस्य शूद्रस्य । १ । तत्तदङ्गं राज्ञा छेत्तव्यं तदेव *मनोरनुशासनं स्यात् । २ । २७९ तत्तच्छेत्तव्यं विस्र्गान्ति ।

पाणिमुद्यम्यदण्डंवापाणिच्छेदनमर्हति। पादेनप्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति॥२८०॥

पाणिमित्यादि । २८० । अन्त्यजोऽहिंस्यादित्यनुवर्त्तते * योऽन्त्यजः शूद्रः पाणिं दण्डं वोद्यम्य श्रेष्ठं ब्राह्मणं वा क्षत्रियं वा वैश्यं वाहिंस्यात् स पाणिच्छेदमर्हति ॥ १ ॥ अन्त्यजः शूद्रः कोपात् स्वस्य पादेन* श्रेष्ठं ब्राह्मणादिं प्रहरन् पाद*च्छेदनमर्हतीति । २ । २८० ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः। कट्यांकृताङ्कोनिर्व्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत्॥२८१॥

सहासनेत्यादि ॥ २८१ ॥ अपकृष्टजः शूद्र उत्कृष्टस्य *ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य *वैश्यस्य वा सहासनं ।१। अभिप्रेप्सुः कट्यामङ्कं *कृत्वा निर्व्वास्योऽथवा* स्फिचमस्यावकर्त्तयेत् । १ । प्रमादोऽथवा चेष्टे *उत्कृष्टस्येति ब्राह्मणस्येति तत्र *क्षत्रियादेः सहासने *दण्ड उक्तत्वात् । ३ । २८१ ।

अवनिष्ठीवतोदर्पाद्द्वावोष्ठौच्छेदयेन्नृपः। अवमूत्रयतोमेढ्रमवशर्द्धयतोगुदम्॥२८२॥

अवनिष्ठीवत इत्यादि ।२८२। अपकृष्टज इति विभक्तिविपरिणामादनुवृत्तिः ।१। उत्कृष्टस्य गात्रे दर्पा*दव ष्ठीवतोऽपकृष्टस्य शूद्रस्य*द्वावोष्ठौ नृपश्छेदयेत् ॥ २॥ उत्कृष्टस्य ब्राह्मणादे * र्गात्रेऽवमूत्रयतोऽपकृष्टजस्य* शूद्रस्य मेढ्रं नृपश्छेदयेत् ॥ ३॥ उत्कृष्टस्य ब्राह्मणादेर्गात्रे पायु*नावशर्द्धयतोऽपकृष्टजस्य * शूद्रस्य गुदं नृपतिश्छेदयेत् ॥ ४ ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन्। पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३॥

केशेष्वित्यादि ॥ २८३ ॥ उत्कृष्टस्य ब्राह्मणादेः*हिंसार्थं केशेषु द्वयोः*पादयोर्दाढिकायां वा*ग्रीवायां वृषणेषु वा*गृह्णतोऽपकृष्टजस्य*शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत् ॥ १ ॥ २८३ ।

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

त्वग्भेदक इत्यादि । २८४ । उत्कृष्टस्य ब्राह्मणादे*र्विना रक्तपातं त्वग्भेदकोऽथवा* लोहितस्य दर्शको योऽपकृष्टजः शूद्रः स पणशतं दण्ड्यः । १ । यो मांसभेत्ता स षण्णिष्कान् दण्ड्यः स्यात् * योऽस्थिभेदकः स राष्ट्रात् * शास्त्ररत्नु प्रवास्यः । २ । इति वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययो*र्या द्विजशूद्रयोर्दण्ड*उक्तः समाधीतवेद* पारगे च ब्राह्मणे स्व*कर्म्मस्थे चाविधेयो भवे च ।३। नवममब्राह्मणे ब्राह्मणत्वे च*तत्र यथायोगं दण्ड*उन्नेयो नत्वयोमय *कुलपते लाङ्गच्छेदः । ४ । २८४ ।

वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा। तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा॥ २८५॥

वनस्पतीनामित्यादि । २८५ । वनस्पतीनां वटादीनां यथा*यथोपभोगस्तथा तथा दमः* कार्य्य इति हिंसायामवधारणम् । १ । २८५ ।

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति। यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा ॥ २८६॥

मनुष्याणामित्यादि । २८६। द्विजातिवर्ज्जं मनुष्याणां *पशूनाञ्च दुःखाय कृते *प्रहारे यथा यथा दुःखं *तथा तथा दण्डं कुर्य्यात् । १ । २८६ ।

अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा। समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वदण्डमथापि वा ॥ २८७॥

अङ्गावपीडनायाञ्चेत्यादि । २८७ । मनुष्याणां द्विजभिन्नानां पशूनां * चाङ्गावपीडनायां भङ्गादौ व्रण *

शोणितयोः क्षतयोश्च * यावता कालेन तत्स्यात् । १ । पूर्व्ववत्समुत्थानं स्यात् * यावत्कालं पथ्यौषधादिषु यावान् * व्ययो भवति तावन्तं * अथ पीडादि- दद्यात् । २ । अथवा तस्योपार्जनहानादिकं * सर्व्वं दण्डं सदापाः स्यात् । १ । २८७

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समं ॥ २८८ ॥

द्रव्याणीत्यादि । २८८ । ज्ञानतोऽज्ञानतो वा यो यस्य द्रव्याणि हिंस्याद् विनाशयेत् स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं * यावतार्थेन तुष्टिः क्रियते तत्तद्द्रव्यसमं राज्ञो दद्यात् । १ । २८८ ।

चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च । मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥२८९॥

चर्म्मेत्यादि । २८९ । चर्म्मादिषु नष्टेषु कृतेषु * मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः * पुष्पादिषु च नष्टेषु * मूल्यात्पञ्च गुणो दण्डः । १ । २८९ ।

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च । दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २९० ॥

यानस्येत्यादि । २९० । यानस्य रथादेर्यातुश्च नरस्यादिना यो यानितस्य * तद्रथादियानस्वामिनश्च ति* व्ययस्य दशातिक्रमणानि * । १ । छिन्ननासादीनि दश * दण्डमतिवर्त्तनानि * दण्डो नास्तीति दण्डत्याग आहुः शेषेतु भीदण्डयोग्योऽस्ति रिक्तो हिंसाकरणे * दण्डो दण्डार्थं विधीयते । २ । २९० ॥ दशानाह ।

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥२९१॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च । आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥२९२॥

छिन्नेत्यादि ॥ २९१ ॥ नासानाशाया यारज्जु * र्वलिवर्द्दादीनां तच्छेदने दण्डं * मनुर्नाब्रवीत् रथादेर्युगा ख्ये * काष्ठभङ्गे दण्डं नास्ति । १ । तस्मिन्युगे पथादोषात् * ब्रवीत्यग्रागते प्रतिमुखागते च * दण्डं नाब्रवीत् अक्षभङ्गे * चक्रभङ्गे दण्डं नाब्रवीत् । २ । २९१ । रथादियानस्य यन्त्राणां चर्म्मादि * बन्धनानां छेदने दण्डं न मनु * रब्रवीत् योक्त्रा रथादौ वाहन * बन्धनस्य छेदने दण्डं नाब्रवीत् ॥ १॥ रश्मेः पशुग्रीवारज्ज्वाश्छेदने दण्डं नाब्रवीत * रथादौ चालामाने व । २ । नरादीनां पथोऽपसरणार्थं * अपैहीति त्वं सारथेराक्रन्दे उच्चैः शब्दे पथोऽनपसरतां * प्राणिनां व्यापादने दण्डमब्रवीत् । २ । २९२ ।

यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु । तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥२९३॥

यत्रेत्यादि ॥ २९३ ॥ यत्र रथादीनां वाहनमाने * प्राजकस्य सारथेर्दोषात् युग्याश्वादिकं वाहनं * अपवर्त्तते अन्यथा याति । १ । तत्र हिंसायां प्राणिनां * तत्र तत्स्वामी * तामृपणानां द्विशतं * दमं दण्ड्यो भवेदिति तत्कर्मणि अयोग्यजननियुक्तकारणदोषात् ।२। २९३।

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति । युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥२९४॥

प्राजकश्चेदित्यादि । २९४ । तत्र युग्यापवर्त्तने * प्राजकश्चेदाप्तः प्राजनकर्म्मणि * कुशलः चेन्न चिह्नं तनावैगुण्यात् * युग्यापवर्त्तनादिति प्राजकः । १ । तदा प्राजक एव * दण्डमर्हति तत्त्वतः * प्राजके त्वनाप्ते युग्यापवर्त्तनात् * प्राणिहिंसायां युग्यस्थाः ... दण्डमर्हन्ति । २ । प्राजकस्याकौशल्याकौशलानैव * आलातत् यानारोहण * दोषात् ... सर्व्वे प्रत्येकं तामृपणानां शतं शतं च * प्राजकादण्ड्या भवन्ति । २ । २९४ ।

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा । प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥२९५॥

स चेदित्यादि । २९५ । स प्राजकः रथादिना ... पथि * पशुभिर्वा रथादिना वा संरुद्धः * सन्नपि यानं चालयन् * प्राणभृतः प्राणिनः प्रमापयेत् मारयेत् । १ । तत्र तेन * स एव * दण्ड्यो भवेत् । २ । २९५ । तत्र कस्य प्राणभृतो * मारणे किंप्रमाणो दण्ड इत्याह ।

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥२९६॥

मनुष्येत्यादि । १ । २९६ । मनुष्यमारणे चौरवत् दमः * साहसो दण्डः क्षिप्रं स्यात् * महत्सु प्राणभृत्सु गो गजोष्ट्रहयादिषु ... उत्तमसाहसार्द्धं स्यात् । १ । २९६ ।

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

क्षुद्रकाणामित्यादि । २९७ । ... क्षुद्रकानां पशूनां * ... तामृपणानां द्विशतो दमः * ... मृगपक्षिषु ... पञ्चाशत् तामृपणा दमः । १ । २९७ ।

गर्द्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पाञ्चमाषिकः । माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥२९८॥

गर्द्दभाजेत्यादि । २९८ । गर्द्दभादीनां मारणे * तामृपाणां पञ्चमाषिको * दण्डः श्वादिनिपातने * तामृपाणां माषको दण्डः । १ । २९८ ।

भार्य्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥२९९॥

भार्य्येत्यादि ॥ २९९ ॥ भार्य्यादयः प्राप्तापराधा रज्ज्वा * वेणुदलेन वा ताड्याः स्युः । १ । २९९ ।

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन। अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥३००॥

पृष्ठतस्त्वित्यादि । ३०० । दण्डिकताड़नादौ दण्डः कर्त्तव्यः * शरीरस्य पृष्ठतस्ताड्या भवन्ति * न कदाचनोत्तमाङ्गे ॥ १ ॥ अतोऽन्यथा पृष्ठ * दन्यत्र प्रहरन् * चौरकिल्बिषं दण्डं प्राप्तो भवति । २ । ३०० ।

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः। स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥३०१॥

एष इत्यादि । एष इत्यादिना दण्डपारुष्यविषयस्योपसंहारः कृतः * ऊर्द्ध्वमतः स्तेनस्य * विधिर्दण्डनिर्णयश्चोच्यते ॥ १ ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां निग्रहे नृपः। स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रञ्च वर्द्धते ॥ ३०२ ॥

परममित्यादि । ३०२ । नृपः स्तेनानां चौराणां निग्रहे * परमं यत्नमातिष्ठेत् * किमर्थं स्तेनानां निग्रहे कृतेऽस्य * यशो राष्ट्रञ्च वर्द्धते ॥ १ ॥ ३०२ ।

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः। सत्रं हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

नन्वकिमर्थं स्तेननिग्रहे राजा * परमयत्नमातिष्ठेत् * इत्यत आहाभयस्येत्यादि । १ । ३०३ । हि यस्मात् स्तेनानां निग्रहे प्रजानां * भयं भवेदभयस्य * दाता यो भवति स च * नृपः सततं पूज्यः स्यात् । १ । कस्मात् हि यस्मात् तस्य * नृपस्याभयदक्षिणं * सत्रं वर्द्धते । २ । ३०३ । कथमित्यत आह ।

सर्वतो धर्म्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः। अधर्म्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥३०४॥

सर्वत इत्यादि ॥ ३०४ ॥ प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वतः * प्रजानां धर्म्मात् षड्भागो धर्म्मो * लब्धो भवतीत्यस्या * दभयदक्षिणं सत्रं स्यात् ॥ १ ॥ तस्मात् प्रजा अरक्षतोऽस्य * नृपस्य सर्वतः प्रजाभिः कृतात् * पापधर्म्मात् षड्भागोऽधर्म्मो लब्धः स्यात् । २ । ३०४ । कस्त्वधर्म्म * इत्यत आह ।

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्च्चति। तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥३०५॥

यदधीत इत्यादि ॥ १ ॥ ३०५ । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः प्रजा * नित्यं यदधीते यद्वेदादीनग्नि * होत्रादिना

यजते यज्ञददाति ॥ १ ॥ यद्दर्शितिसाधायनादिषड्भागैकभागभाक्प्रजानां *समापजाणाद्राजासागात् । ३०५ ।

रक्षन्धर्म्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन्। यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

रक्षन्नित्यादि। ३०६। राजा भूतानि धर्म्मेण* रक्षन्वध्यांश्च घातयन्तदात्मकैः सहस्रशतदक्षिणैः* यज्ञैः राजात्वहरहः* यजते इति नतनिग्रहेऽपि धर्म्मः । १ । ३०६ । प्रजानामरक्षणे दोषमाह । ।

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कञ्च पार्थिवः। प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरक्षन्नित्यादि । १ । ३०७ । प्रजा अरक्षन्यः पार्थिवः करं *शुल्कं प्रतिदिनभागं दण्डञ्च* बलिमादत्ते स राजा *सद्यो नरकं व्रजेत् । १ । ३०७ ।

अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम्। तमाहुः सर्व्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरक्षितारमित्यादि । ३०८ । प्रजानामरक्षितारं *बलिषड्भागादिहारिणं *तं राजानं धर्म्मज्ञाः सर्व्वलोकस्य *समग्रमलहारकं *आहुस्तस्मात्प्रजा रक्षेत् । १ । ३०८ ।

अनपेक्षितमर्य्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम्। अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितेत्यादि ॥ ३०९ । येन शास्त्रादिमर्य्यादा नापेक्षिता *विप्रलुम्पकं परस्वापहर्त्तारं *ईदृशं नृपमधोगतिं विद्यात् । १ । ३०९ ।

अधार्म्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः। निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१० ॥

अधार्म्मिकमित्यादि । ३१० ॥ राजा त्रिभिर्न्यायैरधार्म्मिकं *प्रयत्नतो निगृह्णीयात् । प्रथमं निरोधनेन कारागारे बन्धनेन *द्वितीयं बन्धनेन *तृतीयं विविधेन *वधेन निष्पीडनेन निगृह्णीयात् । १ । अधार्म्मिकाश्चाटतस्करादयः *महासाहसिककायस्थादयस्तैः पीड्यमानप्रजारक्षणार्थमेव * राजा तांस्त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् । २ । उक्तं हि याज्ञवल्क्येन *चाटतस्करदुर्वृत्त * महासाहसिकादिभिः । पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः । इति । ३ । नतु कायस्थैः *विशेषतः* इत्युक्तं चाटतस्करादिभ्योऽपि *अधिकप्रजापीडकाः कायस्थाः । ४ । उक्ताः चाटतस्करादयो * न सन्ति सर्व्वजातिषु । पापवशात्* कश्चित्कश्चित्तथाविधो भवति । ५ । कायस्थास्तु प्रागुत्पत्तावेव जाता *लोलकुञ्जरपत्रवदिच्छाक्रूरत* स्वभावा एव भगवता सृष्टाः । ६ । तस्मात्कायस्थैर्विशेषतः प्रजाः राजा रक्षेदिति* योगेनसम्बन्धिताया* तेषां प्रागुत्पत्तौ तथात्वमुक्तं । ७ ।

शूद्रायां विप्रतस्त्वायां सम्भवः स्वानुकमात्। तेषां यः प्रथमः पुत्रः कुम्भकारः स उच्यते ॥ ८॥ कुलालवृत्त्या जीवेत नापितोऽन्त्योऽभवत्ततः। स्वाकोऽप्येतके वा पित्रीलाकाले हिवापयेत् ॥ ९॥ नाभेरूर्द्ध्वं तु वपनं तस्मान्नापित उच्यते ॥ कायस्थोऽन्त्यः सञ्जीवेत्तु विचरंश्च इतस्ततः ॥ १०॥ काकाल्लौल्यं यमात्क्रौर्यं स्थपते रथकृन्तनम्। आद्याक्षराणि संगृह्य कायस्थ इति कीर्त्तितः ॥ ११॥ इति। जातीर्वैवं स्वभावादन्त्यजे सूक्ती * व्यासेन स्वसंहितायां ॥ १२॥ वर्द्धकी नापितो गोपश्चाशापिः कुम्भकारकः। वणिक्किरातकायस्थमालाकारकटुम्बिनः ॥ १३॥ वरटो मेदचाण्डालदासश्वपचकोलकाः। एतेऽन्त्यजाः समाख्याता ये चान्ये च गवाशनाः ॥ १४॥ एषां सम्भाषणात्स्नानं दर्शनादर्कवीक्षणम्। इति ॥ ३१०॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च। द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

निग्रहेणेत्यादि ॥ ३११ तेषां पापानां नृणां निग्रहेण * साधूनां संग्रहेण च * नृपाः पूयन्ते यथैव * द्विजातयः सततमिज्याभिः पूयन्ते ॥ १॥ ३११॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम्। बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

कार्यिणामिति ॥ ३१२॥ कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनां नृणां * क्षमा कुर्वन्नराजानं * क्षिपतां निन्दाकारिणाम् ॥ १॥ तदात्मनो पवचनमात्मनो हितं * कुर्वता प्रभुणा राज्ञा * नित्यं क्षन्तव्यं नृपः ॥ २॥ ३१२॥

यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते। यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

यः क्षिप्त इत्यादि ॥ ३१३॥ यः प्रभुरार्तैः राज्ञि क्षिप्तो * मर्षयति सहते नक्षपाति * स तेन धर्मेण स्वर्गे महीयते ॥ १॥ यस्त्वैश्वर्यात् प्रभुत्वात् न क्षमते स तेन नरकं गच्छति ॥ २॥ ३१३॥ अथ स्तेनानां दण्डप्रकारमाह।

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता। आचक्षाणेन तत् स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥ ३१४

स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरम्। शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते। अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ३१६ ॥

राजा स्तेनेनेत्यादि ॥ १॥ ३१४॥ राजपुरुषैः प्रयत्नतो गृहीत्वा * कारानिरोधेन बन्धेन * विविधनिष्पीडनेन * निग्रहात् स्तेनेनैवं कर्मास्मि मां शाधीति च ॥ १॥ ततः स्वयमाचक्षाणेन * मुक्तकेशेन धावता * राजा गन्त

वधोयद्दिशातु राजसन्निधानं गमेत। २। ३१६। तदा राज्ञा स्वयं स्कन्धे नष्टपला*दानात मम दाद्यैव।१।३१५। पापादिनिहन्तेन तन्मुषलादानात मेन * पाषनात्ताड़नात्तन्मुषलादानात मसा * स्तेनेन तं स्तेनपति विमोच्यात् क्षेपणाद्वा॥ १॥ तेन स्तेनो जीवति वा म्रियते वा* स्तेयात् पापात् विमुच्यते। २। राजा वतं स्तेनमघ्नन् सिन्धातमा* स्तेनस्य पापमाप्नोति॥ ३॥ ३१६।

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी। गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ३१७

अन्नादे भ्रूणहेत्यादि।३१७ भ्रूणहा यस्तस्यान्नं योऽश्नाति तस्मिन्नन्नादे यतिस्मिन् भ्रूणहा* स्वस्य भ्रूणहत्यापापं मार्ष्टि व्यभिचारिणी भार्या* सा पापं पत्यौ च मार्ष्टि॥ १॥ शिष्यश्च याज्यश्च यत् पापं करोति* तद् गुरौ मार्ष्टि स्तेनस्तु* किल्बिषं राजनि मार्ष्टि मार्जनां कृत्वा क्षिपति तस्मात् स्तेनशासनं राजा कुर्यात्। २। ३१७॥

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥३१८॥

राजभिरित्यादि। ३१८। सुकृतिनः सन्तो यथा * स्वर्गं यान्ति तथा मानवाः पापानि* कृत्वा राज्ञा निधृतदण्डाः* निर्मलाः स्वर्गं यान्ति। १। ३१८।

यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम्। स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्समाहरेत् ३१९

यस्त्वित्यादि। ३१९॥ यः कूपात् जलोत्थापनार्थं रज्जुं *घटञ्च हरेत् प्रपां पानीयशालां * यश्च बलेन भिन्द्यात् सतावुभौ* माषं पञ्चकृष्णलिकं दण्डमाप्नुयात्। १। तच्च रज्जुं घटं हृतां प्रपां *तस्मिन् स्थाने समाहरेत्* प्रपां कुर्यात् रज्जुघटौ *वा नीयतया प्रदद्यात्। २। ३१९।

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः। शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥३२०

धान्यमित्यादि।३२०। दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं *धान्यं हरतश्चौरस्य* शरीरे वधस्थाने वधो दण्डः स्यात् *न्यूनहस्त च्छेदनं दण्डः।१। कुम्भोऽत्र द्रोणः पञ्चकृष्णलिकमाषाणां* षष्ठीभागस्तोलकं।३। चतुःषष्टितोलकस्तु* शरावः स्याद्द्वाविंशत्कुडवाद्द्रोणो * मानानभिज्ञः प्रमादेन* व्याचष्टे द्विपलशतं *द्रोणो विंशतिद्रोणः कुम्भः। २। तन्मानशास्त्रे तदनुक्तत्वात्* इतोदशद्रोणधान्यात्* धिकधान्यात् क्षेपे दश * द्रोणपर्यन्तधान्यानां हरणे। ३। हृतधान्यादेकादशगुणं धान्यं हर्त्तादाप्यः* न साधानास्वामिनो* तद् हृतं धान्यं धनं स चौरो राज्ञा दाप्यः। ४। ३२०।

तथाधरिममेयानांशतादभ्यधिके वधः । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्चवाससाम् ॥ ३२१॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेत्वेकादशगुणंमूल्याद्दण्डंप्रकल्पयेत् ॥३२२॥

तथेत्यादि । ३२१ । सुवर्णरजतादीनां *वाससामुत्तमानाञ्च*धरिमानीौलदण्डेनमेयानां * पलशतादभ्यधिके हृते चौरस्यतथावधः । १ । नवगुडकमेयानां *वधोऽत्रापिप्राणनाशो*नहस्तच्छेदनं तस्य* पञ्चाशतोधिके हृते विधानात् । २ । ३२१ । पञ्चाशतइत्यादि । ३२२ । सुवर्णरजतादीनां * वाससामुत्तमानाञ्चधरिममेयानां पलपञ्चाशतो* ऽभ्यधिके हृते चौरस्य*हस्तच्छेदनमिष्यते ॥ १ ॥ शेषे पलपञ्चाशत्पर्य्यन्ते सुवर्ण*रजतादीनां ससा* उत्तमानाञ्चहरणे चौरस्यहृतद्रव्यस्य*मूल्यादेकादशगुणं *राजादण्डंप्रकल्पयेत् । २ । ३२२ ।

पुरुषाणांकुलीनानांनारीणाञ्चविशेषतः । मुख्यानाञ्चैवरत्नानांहरणे वधमर्हति ॥ ३२३॥

पुरुषाणामित्यादि । ३२३ । सत्कुलीनानां पुरुषाणां *नारीणाञ्चसत्कुलीनानां *विशेषतोमुख्यानाञ्चैव * रत्नानां मरकतादीनां । १ । हरणे चौरोवधमर्हतिप्राण*नाशमेवनतुच्छेदनम् । २ । ३२३ ।

महापशूनांहरणे शस्त्राणामौषधस्यच । कालमासाद्यकार्य्यञ्चदण्डंराजाप्रकल्पयेत् ॥ ३२४।

महापशूनामित्यादि ॥ ३२४ ॥ महापशूनां हस्त्यश्वादीनां *शस्त्राणां खड्गादीनामौषध* स्यापिहरणे कालं च*कार्य्यञ्चासाद्यराजा । १ । कालानुरूपं कार्य्यानुरूपञ्च*दण्डविशेषं प्रकल्पयेत् ॥ २ ३२४ ।

गोषुब्राह्मणसंस्थासुच्छुरिकायाश्चभेदने । पशूनांहरणेचैवसद्यःकार्य्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५

गोष्वित्यादि । ३२५ । ब्राह्मणसंस्थासुगोषु*ब्राह्मणानां स्वहे षुस्थिताsugोषु*छुरिकायाःक्षुद्रपशो* विशेषाभेदने ब्राह्मणगवामङ्गभङ्गे ॥ १ ॥ पशूनाञ्चहरणे ऽर्द्धपादिको * सद्यस्तत्क्षणमेवतस्यास्तु * तस्य पादस्यार्द्धं महीदण्डःकार्य्यःस्यात् ॥ २ ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानांगोमयस्यगुडस्यच । दध्नःक्षीरस्यतक्रस्यपानीयस्यतृणस्यच ॥ ३२६
वेणुवैदलभाण्डानांलवणानांतथैवच । मृन्मयानाञ्चहरणेमृदोभस्मनएवच ॥ ३२७
मत्स्यानांपक्षिणाञ्चैवतैलस्यचघृतस्यच । मांसस्यमधुनश्चैवयच्चान्यत्पशुसम्भवम् ॥३२८
अन्येषाञ्चैवमादीनांमद्यानामोदनस्यच । पक्वान्नानाञ्चसर्व्वेषांतन्मूल्याद्द्विगुणोदमः॥३

स्त्रोतेत्यादि ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ छत्रादीनां पक्वान्नान्तानां हरणे * तम्मूल्यद्विगुणो दमो * मूल्यन्तु स्वामिने दाप्यो * दापास्तस्याचतद्गतमिताश्चः । १ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ ।

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च। अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डःस्यात्पञ्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥

पुष्पेष्वित्यादि । ३३० । हरिते हरिद्रादिकादौ * नद्दरिद्वर्णे धान्ये गुल्मादि * पूनां षुचापरिपूतेषु * पञ्च कृष्णलकादण्डःस्यात् । १ । ३३० ।

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये शतं दण्डःसान्वयेऽर्द्धशतं दमः ॥ ३३१ ॥

परिपूतेष्वित्यादि । ३३१ । धान्येषु पुलाकादितः * परिपूतेषु शाकादिषु च परि * पूतेषु निरन्वये स्वामिने जन * हीने सति हृते षु । १ । कृष्णलानां शतं दण्डो ग्राह्यः कार्य्यः * सान्वये ऽर्द्धशतं दमः * पञ्चाशद्रक्तिकानाम् । २ । ३३१ । ननकार्य निरन्वये शतं दण्डः सान्वये ऽर्द्ध शतमित्यर्थ * तथाह ।

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापह्नूयते च यत् ॥ ३३२ ॥

स्यादित्यादि । १ । ३३२ । अन्वयवत्स्वामिजनान्वितं * प्रसभं हठात् यत्कर्म्मकृतं स्यात् तत्साहसमाप्तत्वात् साहसं स्यात् । १ ॥ १ । निरन्वयं स्वामिजनहीनं य * हृत्वा हृत्वापह्नूयते * तत्कर्म्मास्तं यं भवेदि * तौ प स्ते यसाहसयोर्भेद उक्तः । २ । ३३२ ।

यस्त्वेतान्युपकॢप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः। तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीत्यादि । ३३३ । धान्यरस्त्वेतानि स्तव कार्प्पासादि * परिपूतशाकमूल * फलान्यानि द्रव्याणि * क्लृप्ता नि भोगार्थं क्लृप्तानि * कृतानि स्तेनयेच्चोरयेत् । १ । तं नरमाद्यं प्रथमं * साहसं राजा दण्डयेत् * मूल्याद्विगुणो दमस्तु तदपकृत * स्वत्वादिहरणे ग्राह्य । २ । यश्चोपकॢप्तमग्निं गृहादग्निगृहं * चोरयेत्तञ्चप्रथमं * साहसं राजा दण्डयेत् । ३ । ४ ३३३ ।

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

येनेत्यादि नाङ्गेन * नृषु यथा विचेष्टते * विपरीतं चेष्टां करोति पार्थिवः * स्तस्य तस्य प्रत्यादेशाय । १ । पाश्चात्तत्कर्म्मकरणनिवारणाय तत्तदेवाङ्गं हरेत् । २ । ३३४ ।

पिताचार्यःसुहृन्माताभार्य्यापुत्रःपुरोहितः। नादण्ड्योनामराज्ञोऽस्तियःस्वधर्म्मेनतिष्ठति३३५

पितेत्यादि । ३३५ । स्वधर्मे यो न तिष्ठति * तादृशः पित्रादिरपि * राज्ञो नादण्ड्योऽस्ति सर्व्वे * एवंविधधर्मस्था राज्ञो दण्ड्यो भवति । १ । ३३५ । ननु तर्हि राजापि चेत् * स्वधर्मे न तिष्ठति तदा किं दण्ड्यः स्यात् * इत्यत उच्यते ॥

कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः । तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥३३६॥

कार्षापणं भवेदित्यादि । १ । ३३६ । यत्र कर्म्मणि [illegible] प्राकृतो जनः * कार्षापणं तास्मिन् कं दण्ड्यो भवे * तत्र कर्म्मणि राजा सहस्रं कार्षापणानां दण्ड्यः स्यादिति शास्त्रधारणा । १ । ३३६ ।

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥३३७॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८॥

अष्टापाद्यमित्यादि । ३३७ ३३८ । [illegible] कार्षापणो दण्ड उक्तः * स्तेयकृत् [illegible] शूद्रस्य । १ । [illegible] किल्बिषमष्ट * कार्षापणा [illegible] * तद्दास्ये वैश्यस्य * षोडश कार्षापणाः किल्बिषमापद्यं भवति । २ । तस्य द्वात्रिंशत् * क्षत्रियस्य [illegible] कार्षा * पणाः किल्बिषमापाद्यं स्यात् । ३ । ३३७ । ब्राह्मणस्य [illegible] चतुःषष्टिः कार्षापणाः पूर्णं * शतं कार्षापणा वा द्विगुणा चतुःषष्टिः कार्षापणा किल्बिषमापाद्यं । १ । [illegible] * [illegible] गुणवि[illegible] इत्यादि । २ । [illegible] । ७ । अनर्थ [illegible] प्राकृतजनस्य * [illegible] । 8 । [illegible] गुणो दण्डः * क्षत्रियस्य [illegible] । ५ । ३३७ । ३३८

वानस्पत्यं मूलफलं दार्व्वग्न्यर्थं तथैव च । तृणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

वानस्पत्यमित्यादि । ३३९ । वानस्पत्यं [illegible] पुष्प * जातफलस्य वृक्षादीनां * मूलफलमाहितार्थं * रक्षार्थं शुष्कं दारु च । १ । गोभ्यो ग्रासार्थं तृणादि * यद्गृहीतं [illegible] * तदस्तेयं मनुरब्रवीत् । २ । ३३९ ।

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥३४०॥

योऽदत्तेत्यादि ॥ ३४० ॥ यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनाभ्यामपि * अदत्तादायिनो यद्धनमदत्तं न ददाति तस्य हस्तात् धनं लिप्सेत तम * यथा स्तेनस्तथैव च भवति । १ । ३४०

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥३४१॥

द्विजइत्यादि ॥ ३४१ ॥ अध्वगो द्विजो ब्राह्मणादिः पथि क्षीणवृत्तिराहारार्थं क्षेत्रात् इक्षुमूलके द्वे च भोक्तुमाददानः । १ । दण्डं न दातुमर्हति शूद्रस्तु दण्डदानमर्हतीति । २ । ३४१ ।

संहितानां सन्धाता संहितानां च मोचकः । दासाश्वरथहर्त्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ३४२

असंहितानामित्यादि । ३४२ । यानि द्रव्याणि न सन्धितव्यानि तेषां यः सन्धाता यश्च संहितानां द्रव्याणां मोचनात् यश्च दासाश्वादिहर्त्ता । १ । स चौरकिल्बिषं प्राप्तो भवति चौरवद्दण्ड्यो भवतीति । २ । ३४२ ।

चौर्य्येण निग्रहमुपसंहरति ।

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् । यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ३४३ ॥

अनेनेत्यादि । ३४३ । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । ३४३ । अथोद्देशक्रमेण साहसिकदण्डमाह ।

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् । नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४ ॥

ऐन्द्रमित्यादि । १ । ३४४ । राजा ऐन्द्रं स्थानमिन्द्रलोकमक्षयमव्ययं यशोऽभिप्रेप्सुः क्षणमपि साहसिकं नरं नोपेक्षेत । २ । ३४४ ।

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः । साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराद्इत्यादि । ३४५ । वाग्दुष्टाज्जनात्तस्कराद्दण्डेनाहत्य हिंसतो जनाच्च पापकृत्तमः साहसिको नरो भवतीति । १ । ३४५ ।

साहसे वर्त्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः । स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

साहसइत्यादि । ३४६ । यः पार्थिवः साहसे वर्त्तमानं नरं मर्षयति लोके स आशु विनाशं याति विद्वेषञ्चाधिगच्छति । १ । ३४६ ।

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् । समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्व्वभूतभयावहान् ३४७

न मित्रेत्यादि ॥ ३४७ । यो नः साहसिकोमित्रं स मित्रत्वकारणादयं वा यो विपुलधनमानयति तद्विपुलधनागमात् । १ । राजा सर्व्वभूतभयावहान्साहसिकांस्तान् नोत्सृजेत् । २ । ३४७ ।

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥

शस्त्रमित्यादि । ७४८ । द्विजातीनां वर्णानां कालेन * कारिते विप्लवे यत्र धर्म * उपरुध्यते तत्र * द्विजातिभिः शस्त्रं ग्राह्यम् । १ । ७४८ । किमर्थं द्विजातिभिः * शस्त्रं ग्राह्यमित्यत * आह ।

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

आत्मनश्चेत्यादि ॥ १ ॥ ७४९ ॥ द्विजातिर्ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वा * आत्मनः परित्राणे च * दक्षिणानामपहृत-जनानाञ्च परित्राणे * स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च ॥ १ ॥ शस्त्रं गृहीत्वा साहसिकं घ्नन् * धर्मेण न दुष्यतीति तस्मात् * द्विजातिभिः शस्त्रं ग्राह्यम् ॥ २ ॥ ७४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

गुरुमित्यादि ॥ ७५० ॥ प्रमादिनो वा चक्षते * आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः ॥ इति कात्यायनेन भृगुक्तं व्याख्यातम् वचनं व्याख्याकृता तेन ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं * मित्यत्र श्रुतं तपः * स्वाध्यायजन्मतो हीनं वै ब्राह्मणं * मानतायिनं हन्यादेव * वा न * विचारः कार्य इति ॥ ३ ॥ बहुश्रुतं ब्राह्मणं त्वाततायिनं * न हन्यादिति तन्न सत् * वसिष्ठोक्तेर्न विरोधात् ॥ ४ ॥ वसिष्ठेन स्वसंहितायामुक्तं * अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः । ५ ॥ आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ॥ जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ ६ ॥ स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् । न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति । इति । उभयत्र मनुवसिष्ठवचने * आततायिनमायान्तमित्यत्र * यस्त्वग्न्यादिदानाद्यर्थमायाति ॥ ८ ॥ तं गुरुं वा बालं वा वृद्धं वा बहुश्रुतं वेदान्तपारगं * तपस्विनमत्युत्कृष्टमपि वा * ब्राह्मणमाततायिनं ॥ ९ ॥ स हन्यादेव नात्र विचारः कार्यो * यस्त्वाततायी परस्य * गृहेऽग्निं भोजने गरं * दद्यात् क्षेत्रं चैव दारान्नाहरेत् । ११ । शस्त्रादिकं गृहीत्वा प्राणान् हन्यात् * तस्मिंस्तपःस्वाध्यायजन्मभिः श्रेष्ठे * त्वाततायिनि राज्ञा वधो न कार्यः । ११ । हीने पापे न ब्राह्मणे पि वधो * दण्डो राज्ञा कार्य इति * भृगुः स्वसंहितायां राज्ञा कर्त्तव्या * आततायिब्राह्मणस्य ॥ १२ ॥ वधार्थं त्वन्यत्रान्यस्य * गृहेऽग्निदानाद्यर्थमागच्छति यस्तथ विधब्राह्मणस्तं मन्यु स्वामी हन्यादिति वसिष्ठमनुवचनमत्रार्थः । १३ । इत्येषा उक्ताः प्रमादिभिः पठितं * कात्यायनोक्तवचनस्य सिद्धान्तः । १४ ।

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

नाततायीत्यादि ॥ ३५१ ॥ आगच्छन्तमाततायिनं हन्तुराततायिवधे कश्चन दोषो न भवति प्रकाशम् अप्रकाशं वा तन्मन्युः क्रोधमन्युमृच्छति ॥ १ ॥ ३५१ । इति साहसस्त्रीसंग्रहणमाह

परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान्नॄन्महीपतिः। उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

परदारेत्यादि ॥ ३५२ ॥ परदाराणामभिमर्षे बलात्कारे प्रवृत्तान् साहसिकान् नरान् उद्वेजनकरैः दण्डैः छिन्नयित्वा महीपतिः स्वदेशात् प्रवासयेत् ॥ १ ॥ ३५२ ॥ कस्मादित्यत आह।

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसङ्करः। येन मूलहरोऽधर्मः सर्व्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

तत्समुत्थो हीत्यादि ॥ ३५३ ॥ हि यस्मात् परदाराभिमर्षणात् पुंसां तत्समुत्थपुत्रादिर्वर्णसङ्करो जायते। येन वर्णसङ्करेण सर्व्वार्थसाधनमूलं धर्मं हरति यस्तत्त्वधर्मः सर्व्वाकार्य्यः सर्व्वनाशाय कल्पते ॥ १ ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः। पूर्व्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् ॥ ३५४ ॥

परस्येत्यादि ॥ ३५४ ॥ पूर्व्वमाचारितः पूर्व्वं मैथुनकर्मणि प्रतारितः पुरुषः परस्य पत्न्या सह रहसि गोपने संभाषां परस्परशक्तिं योजयन् ॥ १ ॥ तैर्दोषैः पूर्व्वसाहसं प्राप्नुयात् रहसि स्थितो विधिनोत्पन्नः ॥ २ ॥ ३५४ ॥

यस्त्वनाचारितः पूर्व्वमभिभाषेत कारणात्। न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

यस्त्वित्यादि ॥ ३५५ ॥ यस्तु पुरुषः परस्य पत्न्या सह पूर्व्वमनाचारितः खलु मैथुनप्रतारणार्थम् कारणात् कस्मिंश्चिदभिभाषेत ॥ १ ॥ स किञ्चिद्दोषं तेन न प्राप्नुयात् न हि तस्यातिक्रमः शिष्टैर्व्यतिक्रमो मतः ॥ २ ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा। नदीनां वापि सम्भेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

परस्त्रियमित्यादि ॥ ३५६ ॥ यः पुरुषस्तीर्थादिषु गतां परस्त्रियमभिवदेत् तत्स्त्रीस सङ्गादण्डं वा ... मानां संग्रहणमाप्नुयादिति ॥ १ ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शो भूषणवाससाम्। सहखट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

उपचारेत्यादि ॥ ३५७ ॥ पुरुषस्य परस्त्रिया उपचारक्रिया गन्धमाल्यादानादिका करणा केलिः क्रीडा करणं भूषणादेः स्पर्शः ॥ १ ॥ सहखट्वादासनोपवेशनञ्च सर्व्वमेव तत्स्त्रीसंग्रहणं स्मृतम् ॥ २ ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया। परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

स्त्रियमित्यादि। ३५८। यः पुरुषः परस्त्रियं * अदेशे कालादौ परस्परं * स्पर्शं सहेत । १ । तथा परस्त्रियाचादेशे परः * दुर्दशं ग्रामादौस्पृष्टो मर्षयेत् * सर्व्वमेतत् स्त्रीसंग्रहणं स्मृतम् । २ । ३५८ । स्त्रीसंग्रहणे दण्डमाह ।

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति। चतुर्णामपि वर्णानां दारारक्ष्यतमाः सदा ॥३५९॥

अब्राह्मणइत्यादि । १ । ३५९ । अब्राह्मणः क्षत्रियादिः परस्त्रीसंग्रहणेषु * प्राणान्तं दण्डमर्हति । १ । कस्मादेवं ॥ चतुर्णामपि वर्णानां * सदा रक्ष्यतमा दाराः । २ । ३५९ ।

भिक्षुकाबन्दिनश्चैवदीक्षिताःकारवस्तथा। संभाषणंसहस्त्रीभिकुर्युरप्रतिवारिताः॥३६०॥

भिक्षुकेत्यादि । ३६० । भिक्षुकादयश्चैते अप्रतिवारिताः * परस्त्रीभिः सह * संभाषणं कुर्य्युरिति १ । ३६० ।

नसंभाषांपरस्त्रीभिःप्रतिषिद्धःसमाचरेत । निषिद्धोभाषमाणस्तुसुवर्णं दण्डमर्हति ॥ ३६१॥

नसम्भाषामित्यादि । ३६१ । परस्त्रीभिस्सार्द्धं आलापे प्रतिषिद्धः संभाषां कोऽपि न * पुरुषो न समाचरेत् । १ । निषिद्धस्तु भाषमाणः सोऽन्यः पुमान् * सुवर्णं स्वर्णमाषकाः * षोडशदण्डमर्हतीति ॥ २ ॥ ३६१ ॥

नैषचारणदारेषुविधिर्नात्मोपजीविषु। सज्जयन्तिहितेनारीर्निगूढाश्चारयन्तिच ॥ ३६२ ॥

नैषइत्यादि । ३६२ । एष परस्त्रियं योऽभिवदेदित्यादि * दण्डमर्हतीतन्ते * सुता परस्त्रीसम्भाषा * प्रतिषेधसम्बन्धीविधिः । १ । सचारणदारेषु नटगायकप्रभृतीनां दारेषु * तथात्मोपजीविषु दारेषु * प्रतिषेधादिषु नास्ति । २ । कस्मात् स्त्रियस्तेषां चारणाः स्वा नारीः * सज्जयन्ति संसज्जयन्ति * कुर्व्वन्ति निगूढाः खलु * गोपनं चारयन्ति च । ३६२ ।

किञ्चिदेवतुदाप्यःस्यात्संभाषांताभिराचरन् । प्रैष्यासुचैकभक्तासुरहःप्रव्रजितासुच३६३

किञ्चिदित्यादि ।३६३। पुरुषस्ताभिश्चारणादि * स्त्रीभिः सहसंभाषामाचरन् कश्च * न प्रियोक्तस्य तदा स * किञ्चिदल्पमेव दण्डं राज्ञा दाप्यः । १ । एकभक्तासु प्रैष्यासु दासीषु च * संभाषां कुर्व्वन् रहसि * प्रव्रजितासु संन्यस्ता * स्वस्त्रासमाननारीषु * संभाषां कुर्व्वन् किञ्चिद्दाप्यः । २ । ३६३ ।

योऽकामांदूषयेत्कन्यांससद्योवधमर्हति । सकामांदूषयंस्तुल्योनवधंप्राप्नुयान्नरः ॥ ३६४॥

योऽकामामित्यादि । ३६४ । यः पुरुषः कन्यामनूढामकामां * दूषयेन्मैथुनं गच्छेत * स सद्यो वधमर्हति । १ । सकामां कन्यां वर्णोत्तम * स्तुल्यः पुरुषो दूषयन् * न वधमाप्नुयात् यदि * तत्र गर्भमापन्नायं * प्रसूते स चाण्डालः स्यात् ।२। ग्रासं नाभिक्रान्तं तद्यथा * कुमारीसम्भवस्त्वेकः सगोत्रायां द्वितीयकः । ब्राह्मण्यां शूद्रतो जात * श्चाण्डालस्त्रिविधः स्मृतः । इति । २ । ३६४ ।

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् । जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥३६५॥

कन्यामित्यादि । ३६५ । सकामां कन्यामनूढां वर्णोत्तम * उत्कृष्टं पुरुषं भजन्तीं * किञ्चिदपि न दापयेत् । १ । तत्र सा यद्यापन्नगर्भा भवति * यद्प्रसूते स पितृ * वर्ण एव जातो भवेत् । २ । वचनात्स्वयं दण्डमेऽधार्य * अनुलोमतयो निषादानुलोमान * सम्भूता सा तयोग्ययास्त * एवं तेन दोषः । ३ । कन्यां सकामां वर्णोत्तमां * जघन्यं पुरुषं प्रातिलोम्येन सेवमानां गृहे संयतां वासयेत् । ४ । सा यदि तत्रापन्नगर्भा भवति * यं च प्रसूते तत्र प्रतिलोमजो * जातः स तादि भवति * शूद्रसमानधर्मा च । ५ । ३६५ । तत्र कन्यां गृहे वासयन् * पुरुषः किमदण्ड्यः स्यादिति * ।

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति । शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥३६६॥

तत्र उत्तमामित्यादि । १ । ३६६ । वर्णोत्तमां जघन्यः पुरुष उत्तमां * सकामामकामां वा * कन्यां मैथुनेन सेव * मानो वधमर्हतीति ।१। कन्यादानात्तमर्हेत् * वर्णानुरूपमेव च्छेदन * भेदनदहनादिकमर्हति ।२। समां कन्यां सकामां सेवमानस्तु * सवर्णः पुरुषस्तस्याः * पिता यदि शुल्कमिच्छेत् तदा दद्यात् * स चाम त्यै स्ते न विवाहया । ३६६ ।

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥३६७॥

अभिषह्येत्यादि । ३६७ । यो मानवः कन्यामकामां दर्पेणाभिषह्य * मैथुनं न कृत्वा प्रविष्टाङ्गुलियोनिं कुर्यात् तस्याशु । १ । द्वे अङ्गुली कर्त्ये छेदयितव्ये * षट्शतं स दण्डमर्हति ।२। कस्मात्कन्यादूषणं दारुणं यतः पाणिग्रहणिका मन्त्राः * कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः । नाकन्यासु क्वचिन्नृणां * लुप्तधर्मक्रिया हि ताः । इति । ३ । ३६७ ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥३६८॥

सकामामित्यादि ॥ ३६८ ॥ सकामां कन्यां तुल्यो वर्णो यो दर्पेणाभिषह्य मैथुनं न * कृत्वा द्वे वाङ्गुली योनौ * प्रवेश्य दूषयति स नत * दङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ॥१॥ पुनः पुनस्तत्प्रसङ्गनिवृत्तये * ताम्रपणानां द्विशतं * दमन्तु राज्ञा दाप्यः स्यात् ॥ २ ॥ ३६८ ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः । शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥ ३६९ ॥

कन्यैवेत्यादि ॥ ३६९ ॥ या कन्या परां कन्यां *प्रविष्टाङ्गुलियोनिकां *कुर्य्यात्तस्याः कन्यायास्तामपत्रां *द्विशतो दमः स्यात्तथा ॥ १ ॥ तस्यै कन्यायै द्विगुणं शुल्कं शाच *कन्यादद्याद्दशशिफाः* शिफाप्रहारांश्चाप्नुयात् ॥ ॥ २ ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव वच्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ ३७० ॥

यात्वित्यादि ॥ ३७० ॥ या प्रवीणा स्त्री कन्यां *प्रविष्टाङ्गुलियोनिं *प्रकुर्य्यात् सा स्त्री सद्यः * शिरोमौण्ड्यमर्हति १ । तथाङ्गुल्योश्छेदञ्च *तथा खरेण गर्द्दभेन *नोद्वहनं खरपृष्ठेन *राजपथे नयनमर्हतीति । १ । ३७० ।

भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

भर्त्तारमित्यादि । ३७१ । या तु स्त्री पितृज्ञातिस्वगुणाभ्यां * दर्पिता भर्त्तारं पुरुषान्तरं * भजनेनावज्ञायाव लङ्घयेत् । १ । तां राजा बहुजनसंस्थितस्थाने *श्वभिः कुक्कुरैः खादयेत् । २ । ३७१ । ननु यं पुरुषान्तरं *ज्ञातिगुणादर्पितासा *भजेत् स किं निष्पापः स्यात् *इत्यत आह ॥

पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे । अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

पुमांसमित्यादि । १ । ३७२ । तं परपत्नीं गृहीतवन्तं पापं *पुमांसमायसे तप्ते * शयने राजा दाहयेत् ॥ १ ॥ यथा तत्पापकृतस *दह्येत तथा बधकारिणः काष्ठानि तत्राभ्यादध्युः ॥ २ । ३७२ ।

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः । व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

संवत्सरेत्यादि ॥ ३७३ ॥ परस्त्रियं गतस्य दण्डितस्य * दूरीकृतस्य दुष्टस्य *तस्यां स्त्रियां संवत्सरान्ते च न *रभिशस्तस्य द्विगुणः *पूर्व्वदण्डाद्दमः कार्य्यः ॥ १ ॥ व्रात्यया सह संवासे *चाण्डाल्या सह संवासे * पितावद्द्विगुणो दमः ॥ २ ॥ यस्याधावान *दमः सर्वे *इतः परं *वक्ष्यते ॥ ३७३ ॥

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

शूद्र इत्यादि ॥ द्वैजातं वर्णं द्विजातिवर्णं स्त्रीजनं स्वजनैर्गुप्तमगुप्तं वा * शूद्र आवसन् तत्सम्भोगं कुर्व्वन् ॥ १ । गुप्तमावसन्नङ्गं ...स्वै *र्धीयते हापयेन्नगुप्तं *सर्व्वस्वेन वहीयते । २ । अत्र गौतमेनोक्तं* आर्य्यस्त्र्यभिगमने

*शूद्रस्य लिङ्गोद्धारः*सर्व्वस्वहरणञ्च*गुप्तायां द्वयोऽधिकः । २ । इति । ३७४ ।

वैश्यः सर्व्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः । सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥ ३७५ ॥

वैश्य इत्यादि । ३७५ । वैश्यो हि जातवर्ण्णस्त्रीजनं रक्षा*गच्छेत् संवत्सरनिरोधतः संवत्सरं निरुध्य सह*सा वध्यतु सर्व्वस्वदण्ड्यः स्यात् । १ । क्षत्रियः संवत्सरनिरोधतः स * ह्यावसन्नु सहस्रं दण्ड्यः स्यात्*मूत्रेन मौण्ड्यञ्चार्हति नतु जलेन । २ । ३७५ ।

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

ब्राह्मणीमित्यादिनाविशेषमाह । ३७६ । वैश्यपार्थिवौ ब्राह्मणी*मगुप्तां यदि गच्छेतां* वैश्यं तामुपगतानां*पञ्चशतदण्डं कुर्यात् । १ । क्षत्रियं तामुपगतानां सहस्रिणं * सहस्रं दण्डं कुर्यादिति । २ । ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ३७७ ॥

उभावपीत्यादि । ३७७ । तावेव वैश्यपार्थिवावुभावपि*गुप्तया ब्राह्मण्या सह*विप्लुतौ तस्याः कामाभावे स*तामुपगतौ स्यातां तदा*शूद्रवत्सर्व्वस्वं दण्ड्यौ ॥ १ ॥ अथवा कटाग्निना कटेनावेष्ट्य*तावुभावपि दग्धव्यौ । २ । ३७७ ।

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥ ३७८ ॥

सहस्रमित्यादि । ३७८ । ब्राह्मणो गुप्तां विप्रां ब्राह्मणीं बला*द्व्रजन् पणानां सहस्रं * दण्ड्यो भवतीति ज्ञेयः* परस्परं वर्त्तयेच्छन्त्या*सङ्गतः पञ्चशतानि । १ । ३७८ । दण्डप्रकारमाह ।

मौण्ड्यं प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥

मौण्ड्यमित्यादि । ३७९ । यत्र प्राणान्तिको दण्ड * उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य*मौण्ड्यं शिरोमुण्डनमेव वधः स्यात् । १ । इतरेषां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां *तत्र प्राणान्तिक एव*दण्डो विधातव्यो मे यः । २ । ३७९ । ननु कस्मादेवं दण्डविभाग*मित्यत आह ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्व्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

न जात्वित्यादि । १ । ३८० । जातु कदाचिदपि*प्राणान्तिकादिसर्व्व* पापेष्वपि च स्थितं *ब्राह्मणं नैव हन्यात् । १ । तर्हि किं कुर्यादित्यत आह एनं पापिनं ब्राह्मणं समग्रधनान्वितं * अक्षतं देहे क्षतेन * कृत्वा राष्ट्राद्बहिः कुर्यात् । २ । ३८० । कस्मादहननादित्यत आह ।

नब्राह्मणवधाद्भूयानधर्म्मोविद्यते भुवि। तस्मादस्य वधं राजामनसापिनचिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

नब्राह्मणवधादित्यादि। १। ३८१। ब्राह्मणवधाद्भूयान्बहुतरो*भुविनाधर्म्मोविद्यते *तस्मादस्यब्राह्मणस्य वधं राजा*मनसापिनचिन्तयेत्। २। ३८१।

वैश्यञ्चेत्क्षत्रियांगुप्तां वैश्यांवाक्षत्रियोब्रजेत्। योब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौदण्डमर्हतः ॥ ३८२ ॥

वैश्यश्चेदित्यादि। ३८२। वैश्यश्चेद् गुप्तां क्षत्रियां*मकामां बलाद् ब्रजेत्*क्षत्रियोवावैश्यां गुप्तां*मकामां बलाद् ब्रजेत्। १। योवा क्षत्रियोवैश्योवा*ब्राह्मण्यामगुप्तायामकामायां बला* द्व्रजन्यद्दण्डमर्हत्तावुभौक्षत्रिय*वैश्यौतद् दण्डमर्हतः। २। ३८२।

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डं दाप्योगुप्ते तुते ब्रजन्। शूद्रायांक्षत्रियविशोःसाहस्रोवैभवेद्दमः ॥३८३

सहस्रमित्यादि। ३८३। ते क्षत्रियावैश्यौ द्वे*गुप्ते बलाद् ब्राह्मणोब्रजन्*ताम्रपणानां सहस्रं दण्ड दाप्यः। १। शूद्रायां गुप्तायामकामायां च*ब्रजतोःक्षत्रियविशो*स्ताम्रपणानां सहस्रं * दमोदण्डोभवतीति। २। ३८३।

क्षत्रियायामगुप्तायांवैश्ये पञ्चशतं दमः। मूत्रेणमौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियेदण्डमेववा ॥३८४॥

क्षत्रियायामित्यादि। ३८४। अगुप्तायां क्षत्रियायां*मकामायां बलादेव*ब्रजतिवैश्ये ताम्रपणानां*पञ्चशतं दमःस्यात्। १। अगुप्तायां क्षत्रियायां*मकामायां बलाद् ब्रजतिक्षत्रिये *मूत्रेणमौण्ड्यं मुण्डन *मथवादण्डमेवदण्ड मिच्छेत्। २। ३८४।

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रांवा ब्राह्मणोब्रजन्। शतानिपञ्चदण्ड्यःस्यात् सहस्रन्त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥ ३८५ ॥

अगुप्ते इत्यादि। ३८५। अगुप्ते क्षत्रियां वैश्यां*शूद्रां वापरकामां बला*द्ब्राह्मणोब्रजन्ताम्रपणानां* पञ्चशतानिदण्ड्यःस्यात्। १। अन्त्यजस्त्रियं चण्डालादीनां स्त्रियं*ब्रजन्सहस्रं दण्ड्यःस्यात्। २। ३८५।

यस्यस्तेनःपुरे नास्तिनान्यस्त्रीगोनदुष्टवाक्। नसाहसिकदण्डघ्नौसराजाशक्रलोकभाक्॥३८६

यस्येत्यादि। ३८६। यस्यराज्ञःपुरे देशे *ग्रामनगरग्रामनादौ*स्तेनोनास्तिनास्तिचान्य*स्त्रीगामीनास्ति दुष्टवाक्। १। नचसाहसिकोनापि*दण्डघ्नोयोदण्डादिनापरान्हन्ति*सराजाशक्रलोकभाक्। २। ३८६।

न्येषां निग्रहेणाराज्ञः पञ्चानां विषये स्वके। सामन्तजाज्ञातजनकज्ञातानां लोके चैव यशस्करः ॥३८७

एतेषामित्यादि ॥ ३८७ ॥ एतेषां पञ्चानां नानाशास्त्र* दुष्टवाक्साहसिकदण्डपारुष्याणां * राज्ञः स्वके
प्रदेशे राज्ये स्थितानाम्। १। योराज्ञोनिग्रहः सतस्य* राज्ञः सामन्तराजलोके* यशस्करःस्वभवति। २। ३८७।

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद्यदि। शक्तं कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्॥ ३८८ ॥

ऋत्विजमित्यादि। ३८८। कर्मणियाजनकर्मण्यदुष्ट ऋत्विजं योयजमान* स्त्यजेत्तथा यऋत्विक्। १। कर्मणिशक्तमदुष्टञ्च याज्यं *यदि त्यजेत्तदा तयोरुभयोः* पणानां शतं शतं दण्डः कार्यः। २। ३८८।

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति। त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्॥३८९

न मातेत्यादि ॥ ३८९। अपतितामाताचस्त्रीचभार्या*पिताचापतितःपुत्रश्च त्यागं* नार्हतिपतिताश्चेत्
त्यागार्हाः। १। अपतितानेतान्मात्रादीन्स्त्यजन्षट्*शतानिराज्ञादण्ड्यःस्यात्। २। ३८९।

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः। न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः॥३९०

आश्रमेष्वित्यादि। ३९०। द्विजातीनां ब्रह्मचर्यादिष्वाश्रमेषु कार्ये विवदतां* नेदं कार्यमस्मिन्नाश्रमे
परस्याश्रमस्याभिन्नाश्रमे कार्यम्। १। इतोविमिथोविवदमानानां*नृपआत्मनोहितं चिकीर्षन्न* धर्मं वि
यादित्यर्थः नब्रूयात्। २। ३९०। कथं ब्रूयादित्यत्राह।

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः। सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत्॥३९१॥

यथार्हमित्यादि। १। ३९१। पार्थिवोब्राह्मणैर्वेदादिशास्त्रार्थ*तत्त्वविद्भिःसहैतान् तान्विवदमानान्
ज्ञानीन्यथार्ह*समभ्यर्च्य आदौसान्त्वेन। १। मधुरवाक्येनप्रशमय्यततः* स्वधर्मं प्रतिपादयेत्। २। ३९१।
वादौभोजनविवादे धर्ममाह।

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे। अर्हावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकम्॥३९२

प्रातिवेश्येत्यादि ॥ १ ॥ ३९२ ॥ स्वगृहात्चतुर्दिक्षु वेश्मनियो * गृहसतिसप्रातिवेश्यउक्तः* तदनन्तरं
स्थानि*योयःसस्यानुवेश्यः। १। द्विजातिविंशतिर्यत्रभोक्तारस्तस्मिन्* कल्याणेशुभकर्मणि * प्रातिवेश्याद

बे गोव*प्राह्मणोभोजयितमर्हो भवत: ॥ २ ॥ तौदिविधौम।ह्मणौन*भोजयित्वा।नान्भोजयन्* विप्रोह्मपामाषक दण्डमर्हति ॥ ३ ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रिय:श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन्। तदन्नं द्विगुणं दाप्योहिरण्यं चैवमाषकम् ॥३९३॥

श्रोत्रियइत्यादि ॥ ३९३ ॥ भूतिकृत्येषुसमृद्धिपूर्व्वकेषु * कृत्येषु विंशत्याधिक * भोजाविप्रेषुकर्मस * श्रोत्रियावेदादिसर्व्वशास्त्रवित् ॥१ ॥ प्रातिवेश्यानवं श्रा साधुं श्रोत्रियं *नभोजयन्ननं भोजयं स्तदन्नं *यसाधुश्रो कृतामन्नं *तद्विगुणमन्नं दाप्य: ॥ २ ॥ हिरण्यश्च*माषमितं *दण्डसम्यो*नियोदाप्य: ॥ ३ ॥ ३९३ ॥

अन्धोजड़:पीठसर्पीसप्तत्यास्थविरश्चय:। श्रोत्रियेषूपकुर्व्वंश्चनदाप्या:केनचित्करम् ॥३९४॥

अन्धोजडइत्यादि । ३९४ ॥ य:कश्चिदन्धोयश्चजडबास्तुनिर्भूमि* भागे वसतियश्चजड़ोगमन * शक्तिहीनोयश्च पीठ*सर्पी पीठे नसर्पति ॥ १ ॥ यश्चवत्सराणां सप्तत्यास्थविर:*यश्चश्रोत्रिये षूपकर्व्वन्वसति* ते राज्ञाकेनापि हेतुना*नैवकरं दाप्याइति ॥ २ ॥ ३९४ ॥ कस्मादेतेकरं नदाप्या:चरित्य*तत्राह ॥

श्रोत्रियंव्याधितार्त्तौ चबालवृद्धावकिञ्चनम्। महाकुलीनमार्य्यञ्चराजासंपूजयेत्सदा॥ ३९५

श्रोत्रियमित्यादि ॥ १ ॥ ३९५ ॥ श्रोत्रियश्चव्याधितश्चदु:खार्त्तश्च*बालश्चवृद्धश्चदरिद्रश्चमहा * कुलीनमार्य्यञ्च ब्राह्मणादिकम् ॥ १ ॥ राजासदासंपूजयं तस्मादेते*राज्ञाकरं नैवदाप्या: ॥ २ ॥ ३९५ ॥

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजक:शनै:। नचवासांसिवासोभिर्निर्हरेन्नचवासयेत्॥३९६

शाल्मलीत्यादि ॥ ३९६ ॥ शाल्मलीवृक्षस्यकाष्ठस्यफलके * पटेश्लक्ष्णे मसृणे नखरे*नेजकोरजक:शनै र्वासांसि नेनिज्यादिति ॥ १ ॥ नचवासोभिर्वासांसि * निर्हरेदनास्यवासांसिनान्यवासांस्यन्यानिनवास येत् ॥ २ ॥ ३९६ ॥

तन्तुवायोदशपलं दद्यादेकपलाधिकम्। अतोऽन्यथावर्त्तमानोदाप्योद्वादशकंदमम् ॥३९७

तन्तुवायइत्यादि । ॥ ३९७ ॥ तन्तुवायोवस्त्रनिर्म्माणाय सूत्रं * दशपलमादाय * वस्त्रं निर्म्मायतद्वस्त्र*मेक दशपलं दद्यात्*मण्डेन कपलाधिक्यात् । १ । अतएकादशपला*दन्यथान्यूनाधिकतयातद्दाने *वर्त्तमानोद्वादश कं । २ । द्वादशपलप्रमितंनिर्मितं वस्त्रं *राज्ञादमं दण्डदाप्य: । २ । ३९७ ।

शुल्कस्थाने षुकुशला:सर्व्वपण्यविचक्षणा:। कुर्युरर्घंयथापण्यंततोविंशंनृपोहरेत्॥३९८॥

शुल्कस्थानेष्वित्यादि। ३९८। मूल्यं शुल्कं यन्मूल्यावधारणात् * क्रयविक्रयौ भवत * स्तच्छुल्कस्थानमुच्यते ।१। तत्र शुल्कस्थाने कुशलास्तज्ज्ञाः * सर्व्वपण्यविचक्षणाः * यथा द्रव्याणां पण्यानां * यथार्घं मूल्यं कुर्युः । २ ततो विंशमं भागं करं नृपो हरेत् * न तु तस्मादधिकमिति। २। ३९८।

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च। तानि निर्हरतो लोभात् सर्व्वहारं हरेन्नृपः॥३९९

राज्ञ इत्यादि। ३९९। यानि राज्ञः प्रख्यातानि * भाण्डानि आधारभूतद्रव्याणि तानि * यानि च विक्रेतुं देशाद्देशान्तरं वा नेतुं च * प्रतिषिद्धानि तानि च। १। लोभाद्देशान्निर्हरतो जनस्य * सर्व्वहारं नयेदिति * हारमिति साक्षात्प्रयोगो हरन्निति ज्ञायते। २। कषादिषु नास्ति णमुल्विधि * स्तर्हि किमयं प्रयोग * श्छान्दसिक इति * छान्दसो वा निष्पन्नः। १। नायं छान्दसः प्रयोगः * उपमाने कर्म्मणि चेति णमुल् नहि * सिद्धत्वे न सर्व्वमिव * हरन्निति सप्रयोगो वेदितव्यः। ३९९।

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी। मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्॥४००॥

शुल्कस्थानमित्यादि। ४००। शुल्कस्थानं परिहरन् राजनृप * स्तेनाऽकालक्रयविक्रयी * क्रेता वा विक्रेता वा स्यात् सर्व्वत्र क्रयसंख्याने * मिथ्यावादी स्यान्नरो यः। १। संख्याने च मिथ्यावादी * भवेत्तदा यत्संख्या च * क्रियात्ततोऽष्टगुणं तु * सोऽत्ययं दण्डं दाप्यः स्यात्। २। ४००।

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ। विचार्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ॥ ४०१॥

आगममित्यादि। ४०१। यस्माद्द्रव्यस्य यावद्दूरदेशात् * स्वदेशे आगमः स्वदेशाच्च यस्य * द्रव्यस्य यावद्दूरदेशे निर्गमः॥ १॥ स्थानमागमनिर्गमयोर्मध्ये * स्थितिस्तत्र मूलधना * द्वृद्धिक्षयौ चेत्युभौ। २। सर्व्वमेतद्विचार्य सर्व्वपण्यानां * द्रव्याणां क्रयविक्रयौ * राजा वणिजः कारयेत्। २। ४०१।

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते। कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः॥ ४०२॥

पञ्चरात्र इत्यादि॥ ४०२॥ नृप एषां क्रयविक्रयद्रव्याणां * मर्घसंस्थापनं पञ्च * रात्रे पञ्चरात्रे गते * पक्षे पक्षे वा गते * प्रत्यक्षं खलु कुर्व्वीत। १। ४०२।

तुलामानं प्रतीमानं सर्व्वञ्च स्यात्सुलक्षितम्। षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्॥४०३॥

तुलामानमित्यादि ४०३। तुलाकरणमाण्डकञ्च * प्रतीमानं प्रस्थाढकादिमाण्ड * प्रस्तरादिकं यत्तत् * तुलामान

मर्ल्याचात । १। तेषां बलाकारेण यद्रक्तिकमाघक* प्राणादिभाण्डादिकं*तत्प्रतीमानमिति। २। तत्सर्व्वं वलाच्चितमन्त्रं ना*नधिकतयैवलाच्चितं स्यात्*पुनरेवसर्व्वं घट ब*घट् कमाणे बुपरीक्षयेत्। १। ४०३।

पणं यानेतरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे। पादं पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान्॥ ४०४॥

पणमित्यादि। ३। ४०४। स द्रव्यद्यादितरे*याने दोलाहयादौ*वातरे पारकरणे नाविकाय*तामू गापणं दाप्यः। १।नृपोनिर्द्दिष्टे तपौरुषं पुरुषस्य तरे त्वर्द्धपणं दाप्यं। २। पादं पणमयानः पशुर्योषिच्च * तरे दाप्या रिक्तकोभारविहीनः*केवलः पुमान्पणस्यपादार्द्धं तरे दाप्यः। २। ४०४।

भाण्डपूर्णानियानानितार्य्यं दाप्यानिसारतः। रिक्तभाण्डानियत्किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदः॥ ४०५॥

भाण्डेत्यादि। ४०५। पण्यभाण्डपूर्णानियानानि*शकटादीनिसारतःपण्य*द्रव्यसारोत्कर्षापकर्ष* वर्षज्ञात्वा तार्य्यं मातरं। १। दाप्यानिनृपोनिर्द्दिष्टेत् * रिक्तभाण्डानियानानि * किञ्चिद्दाप्यानिर्निर्द्दिष्टेत्। १। अपरिच्छदादरिद्रान*पुमांसश्चरिक्तपुरुषस्यापादार्द्धं पणं यथापिस्वल्पं किं*चित्तार्य्यं दाप्याभवन्ति। ३। ४०५।

दीर्घाध्वनियथादेशं यथाकालं तरोभवेत्। नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्तिलक्षणम्॥ ४०६॥

दीर्घाध्वनीत्यादि। ४०६। दीर्घाध्वनिदेशे तरे*यथादेशं यथाकालं तरीतरेत्*तथातत्कार्य्यं विद्यात्। १। नदीतारे पुनर्दीर्घाध्वनि*यथादेशं यथाकालं च*तथातार्यं विद्यात्समुद्रे* तार्य्यस्याल्पलक्षणं नैवास्ति। १ ४०६

गर्भिणीतुद्विमासादिस्तथाप्रव्रजितोमुनिः। ब्राह्मणालिङ्गिनश्चैवनदाप्यास्तारिकंतरे ४०७

गर्भिणीत्यादि। ४०७। सर्व्वत्रतारतारिकमातरं* द्विमासादिगर्भिणीप्रव्रजितो * भिक्षुकाश्रमीवनिर्वान प्रस्थः। १। लिङ्गिनोमेखलाजिनादिचिह्न*धारिणोब्राह्मणाश्चेते*नदाप्याभवन्तीति। २। ४०७।

यन्नावि किञ्चिद्दासानां विशीर्य्येतापराधतः। तद्दासैरेवदातव्यं समागम्यस्वतोंऽशतः॥ ४०८॥

यन्नावीत्यादि। ४०८। यस्यां नावि दाशानां कैवर्त्तानां तारकाणां*यस्यापराधतोयत्किञ्चिद्द्रव्यं* शीर्य्येत भज्यते तद्दासैःसर्व्वैः*समागम्यस्वतोंऽशतोदातव्यं। १। ४०८।

एषनौयायिनामुक्तोव्यवहारस्यनिर्णयः। दासापराधतस्तोये दैविकेनास्तिनिग्रहः॥ ४०९॥

एषइत्यादि। ४०९। नौयायिनामेषव्यवहारस्य*निर्णयःप्रोक्तस्तोये नद्यादौ*व* दैविकेनिपातनादौदाशापराधतोनिग्रहोनैविद्यते। १। ४०९।

[वा]णिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च । पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥४१०॥

वाणिज्यमित्यादि । ४१० । नृपोवैश्यं वाणिज्यं कुसीदं कृषिं *पशुरक्षणं कारयेत् * शूद्रं द्विजन्मनां ब्राह्मण [क्ष]त्रिय*वैश्यानां दास्यं कारयेत् । १ । ४१० ।

[क्ष]त्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ । बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन् ॥४११॥

क्षत्रियमित्यादि । ४११ । ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ * क्षत्रियवैश्यावानृशंस्यं * स्वानि निन्दानि कर्माणि * स्वानि कर्मा[णि] कारयन्बिभृयात् । १ । ४११ ।

[दा]स्यन्तु कारयँल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् । अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ४१२ ॥

दास्यमित्यादि ॥ ४१२ । दास्यमनिच्छतः संस्कृतान्द्विजान् * ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् * ब्राह्मणो लोभाल्लोभं [कृ]त्वा दास्यं * प्राभवत्यात्प्रभुत्वात् । १ । कारयन्राज्ञा तासां पणानां षट् * शतानि दण्ड्यः कर्तव्यः । २ । ४१२ ।

[शू]द्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रमित्यादि । ४१३ । क्रीतमक्रीतं वा शूद्रं * ब्राह्मणो दास्यं कारयेत् * कस्माद्धि यस्मात् स्वयम्भुवाऽसौ शूद्रो * [ब्र]ाह्मणस्य दास्यायैव * पुरा स्वयमेव सृष्टः । १ । ४१३ ।

[न] स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते । निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥४१४॥

नस्वामिनेत्यादि । ४१४ । स्वामिना निसृष्टः खलु * त्यक्तोऽपि शूद्रो न दास्याद्विमुच्यते * कस्मात् हि यस्मात्तस्य [शू]द्रस्य दास्यं * निसर्गजं स्वभावजम् । १ । को जनस्तस्माच्छूद्रात् * स्वभावजं तद्दास्यं * मपोहति नाशयति ।४१४

[ध्व]जाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ । पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

ध्वजेत्यादि ॥ ४१५ ॥ न केवलं शूद्र एव दासो भवेत् * ध्वजाहृतादयः सप्त * दासयोनयो भवन्ति * ध्वजाहृतो युद्धे [स्व]ामि * समक्षे जित्वैवानीतः * भक्तदासो यस्तु यो * भक्तं भुक्त्वा जीवति * मम भक्तदासः स्यात् ॥ २ ॥ गृहजः स्व[गृ]हे दासी * गर्भजातः क्रीतो धनेन क्रयः * केनचिद्दत्तो दत्रिमः * पितृरागतस्तु दासः पैत्रिकः स्यात् । ३ । दण्डदास [द]ण्डादि दण्डपरि * शुद्ध्यर्थं स्वीकृतदासः । ४ । ४१५ ।

भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६

भार्य्येत्यादि ॥ ४१६॥ भार्य्यादयस्त्रयो निर्धनाः*कस्माद् यस्मात्ते त्रयो यद्धनं *समधिगच्छन्त्यार्जयन्ति* ते वा यस्य तस्य तद्धनं स्यात् ॥ १ ॥ ४१६ ॥

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद् द्रव्योपादानमाचरेत्। न हि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्य्यधनो हि सः ॥ ४१७

विस्रब्धमित्यादि । ४१७ । ब्राह्मणः शूद्राद्विस्रब्धं निःसन्देहं द्रव्योपादानमाचरेत्*कस्माद्धि यस्मात्स शूद्रो*भर्त्तृहार्य्यधनस्तस्मात्**तस्य स्वं किञ्चिन्नैवास्ति । १ । यदा सौ शूद्रः स्वयं दानं करोति*तदा शूद्राद्दर्य्यागमः * पातित्यं भवति । २ । उक्तं हि यदान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सह ासनम्। शूद्राद्दर्य्यागमः कश्चिज्ज्वलन्तमधिपातयेदिति । ३ । तस्मात्स्वबलाद्देव शूद्राद्द्रव्योपादाने दण्ड्यो न भवति*न च दोषभाक्स्वद्रव्यत्वात् । ४ । ४१७ ।

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्म्माणि कारयेत्। तौ हि च्युतौ स्वकर्म्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥ ४१८

वैश्यशूद्रावित्यादि ॥ ४१८ ॥ राजा वैश्यशूद्रौ स्वानि कृष्यादीनि*द्विजदास्यानि कर्म्माणि*प्रयत्नेन कारयेत् *यस्मात्तौ स्वकर्म्मभ्यश्च्युतौ*जगदिदं क्षोभयेताम् ॥ १ ॥ ४१८ ॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च। आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च ॥ ४१९

अहन्यहनीत्यादि ॥ ४१९ ॥ राजा प्रत्यहं कर्म्मान्तादीनि*सर्व्वाण्यवेक्षेत ॥ १ ॥ १ ॥ ४१९ ॥

एवं सर्व्वानिमान् राजा व्यवहारान् समापयन्। व्यपोह्य किल्विषं सर्व्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

एवमित्यादि ॥ स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १२० ॥

॥ * ॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥ ८ ॥ *

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां वैद्यगङ्गाधरकृतायां समाप्तमिदं ध्यायमष्टमाध्यायस्यामात्ममञ्जरीमष्टमाध्यायः ॥ ८ ॥ * ॥*॥

अथोद्देशक्रमेणस्त्रीपुंधर्मं वक्तुं नवममध्यायमारभते * पुरुषस्य स्त्रियाश्चेत्यादि । १ । १ ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मे वर्त्मनि तिष्ठतोः । संयोगे च वियोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥१॥

धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः * स्त्रीपुंसयोः संयोगे च वियोगे च * पुरुषस्य स्त्रियाश्च शाश्वतान् धर्मान् * अहमधुना वक्ष्यामि ॥ १ । १ ।

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् । विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥२॥

अस्वतन्त्रा इत्यादि ॥ २ ॥ स्वैः पुरुषैः स्त्रियोऽस्वतन्त्राः कार्याः * कथमित्यत उच्यते * विषयेषु च कर्म्मादिषु दिवानिशं सज्जन्त्यः * आत्मनो वशे संस्थाप्याः ॥ १ ॥ २ ॥ स्वैः पुरुषैरिति केन केनेत्यत आह ।

पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३॥

पिता रक्षतीत्यादि ॥ १ ॥ ३ ॥ पितेत्युपलक्षणात् * पिता तत्स्वजनश्च * कौमारे यावद्विवाहं * कन्यां स्त्रियं रक्षति । १ । ततो वराय दत्तां तां * यौवने भर्त्ता रक्षति * स्थविरे वार्द्धक्ये तां * पुत्रादयो रक्षन्ति ॥ २ ॥ इत्थं रक्ष्यमाणा स्त्री न कदापि * स्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥ ३ ॥ ३ ॥

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः । मृते भर्त्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥४॥

कालेत्यादि । ४ । काले विवाहयोग्ये कन्याया अदाता पिता * लोके भर्त्सनवाच्यः स्यात् ॥ १ ॥ उपगमनयोग्ये काले भार्यां * अनुपयन् अनुपगच्छन् पतिर्वाच्यः स्यात् भर्त्तरि मृते * मातुररक्षिता पुत्रो वाच्यः स्यात् । २ ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः । द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥५॥

सूक्ष्मेभ्य इत्यादि । ५ । सूक्ष्मेभ्योऽपि कुकर्म्मणः प्रसङ्गेभ्यः * स्त्रियो विशेषतो रक्ष्याः स्वैः * हि यतस्ता अरक्षिताः सत्यो द्वयोः * कुलयोः शोकमावहेयुः । १ । ५ ।

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् । यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्त्तारो दुर्बला अपि ॥ ६॥

इमं हीत्यादि । ६ । सर्ववर्णानां स्त्रीणामिममुत्तमं * धर्मं पश्यन्तो भर्त्तारो * दुर्बला अपि कृत्स्नामपि * भार्यां रक्षितुं यतन्ते । १ । ६ ।

स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च । स्वञ्च धर्म्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्हि रक्षति ॥ ७॥

स्वामितादि। ७। पुरुषः प्रयत्नेन जायां रक्षन्सन्*स्वप्रसूतादीन् रक्षति। १। ७। कथं जायां रक्षन् स्वप्रसूतादीन्*रक्षतीत्यत उच्यते।

पतिर्भार्य्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ८॥

पतिर्भार्य्यामित्यादि। १। ८। पतिः खल्वात्मनः शरीरमिति * आत्मकः स्थूलपुरुषः *स्वरागक्रमरूपेणैव*भार्य्यां संप्रविश्य तस्याः*गर्भाशयं संप्रविश्य * गर्भो भूत्वेह जायते। १। भार्य्या च तं गर्भं प्रसूयते ततो* जायां रक्षन् स्वप्रसूतिं*रक्षति तस्या अविशुद्धं रक्षति*यतोऽस्या पुनर्जायते। २। तद्धि जायाया जायात्वं* तस्याः *व्यभिचारेण*दोषे तस्या जन्मस्थस्य*न विशुद्धं भवतीति*तस्मादात्मानं रक्षतीति। ३। ८। कथं कुलं रक्षतीत्यत आह।

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम्। तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥९॥

यादृशं भजतइत्यादि। १। ९॥ यादृशं पुरुषं स्त्री भजते * तथाविधं सुतं सूते * व्यभिचारेणान्यस्मात् *गर्भं स्त्री लभते तादृश * सुतप्रसवं कुलं नश्येत्। १। तस्मात्प्रजादिशुद्ध्यर्थं पुरुषः*प्रयत्नतः स्त्रियं रक्षेत्*जायां रक्षन् स्वप्रसूति*प्रभृतीन् रक्षतीति। २। ९।

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम्। एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १०॥

न कश्चिदित्यादि। १०। कश्चिदपि पुरुषो योषितः*प्रसह्य बलेन वरक्षितुं *शक्तो न भवति तासु*योषितः खलु तं नैव। १। एतैरागामि उपाययोगैः*परिरक्षितुं पुंभिः शक्याः*अयतं चोच्यन्ते। २। १०।

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्। शौचे धर्म्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥११॥ दे

अर्थस्येत्यादि। ११। एनां भार्य्यामर्थस्य संग्रहे धन*रक्षणे व्यये च पुमान्* नियोजयेत् शौचे तस्याः शरीरस्य*स्वशरीरशौचे नियोजयेत्। १। धर्म्मेऽग्निहोत्राग्निरक्षणादौ चैनां * नियोजयेदन्नपक्त्यां*नियोजयेत् परिणाहः स गृहोप*करणस्यावेक्षणे च। २। ११।

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः। आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२॥

अरक्षिता इत्यादि । १२ । या आत्मानमात्मना न*रक्षेयुः पुरुषैराप्त*कारिभिस्ता गृहे रुद्धा * अपि न रक्षि ताः । १ । यास्तु खल्वात्मानमात्मना रक्षेयु*स्ताः सुरक्षिता भवन्ति । २ । १२ ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

पानमित्यादि । १३ । मद्यादिपानं दुर्जनसंसर्गश्च*पतिविरहोऽन्यगृहे इतस्ततोऽटनं * स्वप्नः स्वप्नेऽपुरुषसङ्गमा दिः*परस्य गृहेऽपि चिराच्चिरवासः । १ । एतानि षट्*नारीणां सं*दूषणानि*भवन्तीति । २ । १३ ।

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

नैता इत्यादि । १४ । एता मद्यपायिन्यो दुर्जनसंसर्ग*कारिण्यः पतिविरहिण्यः सर्व्वत्र * भ्रमणशीलाः स्व प्नदर्शिन्यः पर*गृहवासिन्यो नार्यो विनीता भवन्ति । १ । ताः पुंसां रूपं न परीक्षन्ते *वयसि यौवने संस्थितिर्न* चैता सां तथापि पुमा*नितिमत्वा सुरूपं वा*विरूपं वा ता भुञ्जते । २ । १४ ।

पौंश्चल्याच्चलचित्तत्वान्नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः । रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्त्तृषु ता विकुर्व्वते ॥ १५ ॥

पौंश्चल्यादित्यादि । १५ । एता मद्यपानादियुक्ता भार्याः पतिः* यत्नतोऽपि रक्षिताः पौंश्चल्यात्चल * चित्तत्वान्नै स्नेह्यात् स्वभावतश्च भ*र्त्तृषु विकुर्व्वते विरुद्धं कुर्व्वते । २ । १५ ।

एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् । परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

एवमित्यादि । १६ । प्रजापतेर्निसर्गाज्जातमेवं*स्वभावमासां नारीणां * ज्ञात्वासां रक्षणं प्रति*पुरुषः परमं प्रयत्नमातिष्ठेत् । २ । १६ ।

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् । द्रोहभावं कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

शय्येत्यादि । १७ । मनुः प्रजापतिः स्त्रीभ्यः स्त्रीलोकार्थं *शय्यादिकमकल्पयत् । १ । १७ ।

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्म्मो व्यवस्थितः । निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीत्यादि । १८ । स्त्रीणां धर्म्मार्थं क्रिया मन्त्रैर्नास्तीति*धर्म्मो वेदे व्यवस्थितः*तस्मान्निरिन्द्रिया इन्द्रः ईश्वरः परमात्मा*तदिन्द्रकार्य्यमिन्द्रियम् । १ । हि यस्मादमन्त्रास्तस्मा*दीश्वरकार्य्यविहीना * अतः स्त्रियोऽनृतं मिथ्येति स्थितिः । २ । १८ । तर्हि कथमासां निष्कृतिः स्यादित्यत आह ।

तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि। स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥१९॥

तथा चेत्यादि । १ । १९ । तथा चैतादृशत्वे पि स्त्रीणां * तासां * स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं * व्यभिचार* दोषगुण परीक्षार्थम् ॥ १ ॥ निगमेषु पि बह्व्यः श्रुतयो* निगीताः वर्त्तन्ते तासाञ्च * निष्कृतीर्दोषनाशिनी * रिमावाचः शृणु । २ । १९ । तद्यथा

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता। तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २०॥

यन्म इत्यादि । २० । यन्म इत्यादि पिता वृङ्क्तामित्यन्तो* मन्त्रः ऽसाव्यभिचारदोषशान्त्यर्थौ * निदर्शनमेतद्दृक् * मनाश्च तयोर्दृष्टान्ताः । २ । निदर्शनमात्रमेव* श्रुतिकाथने श्रुतयो* निष्कृतीरितिवचनं * नदोषमावहति २ । प्रमादोक्तिकवचनस्य* ख्याते बहुवचनं यथा भवेदिति * व्याचष्टे तन्न निदर्शनमित्युक्तं * कस्याश्चित्कश्चित्पुत्र आह मम माता खलु पतिव्रता सती* विचरन्ती यत्प्रलुलुभे तद्रेतो* रजो मम पिता वृङ्क्तां शोधयतु । ४ । २० ।

ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा। तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥२१॥

ध्यायत्यनिष्टमित्यादि ॥ २१ । पाणिग्राहस्य पत्युर्यत्*किञ्चिदनिष्टं भार्या मनसा ध्यायेत् * तस्य व्यभिचारस्य निह्नवो* स्वयासम्यगुच्यते । १ । २१ ।

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि। तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

यादृगित्यादि । २२ । भर्त्रा यादृग् गुणेन स्त्री* यथाविधि संयुज्यते * सा स्त्री तादृग् गुणा भवति स्त्रीय* गुणान् जहाति तद्यथा* समुद्रेण निम्नगा नदी । १ । २२ । तत्रोदाहरणं दर्शयति ।

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा। शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३॥

अक्षमालेत्यादि । १ । २३ । अधमयोनिजाऽक्षमाला नाम काचिद्वसिष्ठेन सह* संयुक्ता शारङ्गी नाम * काचिदधमयोनिजा* मन्दपालेन संयुक्ता । १ । अभ्यर्हणीयतां सर्व्वतोऽर्हतां *लोके जगाम वसिष्ठ* मन्दपालयोर्गुणयोगात् । २ । २३ ।

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः। उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥२४॥
एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा। प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥२५॥

एता इत्यादि ॥ २४ ॥ स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । २४ । एषोदितेत्यादिश्च श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागा:पूजार्हागृहदीप्तय:। स्त्रिय:श्रियश्चगेहे षु नविशेषोऽस्तिकश्चन ॥ २६ ॥

प्रजनार्थमित्यादि ॥ २६। महाभागाब्राह्मण्यादय:पूजार्हा विधिना*यथोक्तलक्षणा द्विजकन्याअप्रतिलोमजा: ॥ १ ॥ मन्त्रैरूढा:खेनैकीकता*स्वगोत्रवर्णादिभाजश्च* स्त्रिय:पत्युर्गृहदीप्तयो*गृहे श्रियश्चभवन्ति ॥ २ ॥ तेषां ब्राह्मणादीनां पत्नीनां ब्राह्मणादीनां सवर्णाजातलोमजानां तासांप्रजानार्थं * अपत्योत्पादनार्थं न*कश्च नविशेषोऽस्तीतिसर्व एवशूद्रावर्णा अपत्यं प्रजायन्ते॥ ३ ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्यजातस्यपरिपालनम्। प्रत्यहंलोकयात्राया:प्रत्यक्षंस्त्रीनिबन्धनम्॥२७॥

उत्पादनमित्यादि। २७। अपत्यस्योत्पादनं पुंसां*स्त्रीनिबन्धनं प्रत्यक्षं*जातस्यापत्यस्यपरि* पालनं स्त्रीनिबन्धनं प्रत्यक्षं। १। प्रत्यहं लोक*यात्राया*गृहकर्म्मण:*साधनं*स्त्रीनिबन्धनं प्रत्यक्षम। २। २७।

अपत्यं धर्म्मकार्य्याणिशुश्रूषारतिरुत्तमा। दाराधीनस्तथास्वर्ग:पितृणामात्मनश्च ह॥२८॥

अपत्यमित्यादि। २८। अपत्यं दाराधीनं दाराधीनानि*चधर्म्मकार्याणिशुश्रूषा * चोत्तमारति*श्च दाराधीनासर्ग:*पितृणामात्मनश्च दाराधीन:स्यात्। १। २८। कं षां दाराणामधीनानीमानि*भवन्तीत्यत आह।

पतिं यानाभिचरतिमनोवाग्देहसंयता। साभर्तृलोकमाप्नोतिसद्भि:साध्वीतिचोच्यते॥२९॥

पतिमित्यादि। १। २९। यानारीमनोवाग्देहसंयता*परपुरुषाभिमुखता*पतिं नाभिचरति* सानारी भर्तृलोकानाप्नोति*साध्वीचेतिसद्भिरुच्यते। १। २९।

व्यभिचारात्तुभर्त्तु:स्त्रीलोके प्राप्नोतिनिन्द्यताम्। शृगालयोनिञ्चाप्नोतिपापरोगैश्चपीड्यते ॥ ३० ॥

व्यभिचारात्वित्यादि। ३०॥ स्त्रीभार्य्याभर्त्तुर्व्यभिचारा*र्ल्लोके बनिन्द्यतां प्राप्नोति*प्रेतायृगालयोनिं प्राप्नोतिपापरोगैश्चपीड्यते। १। ३०।

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भि:पूर्व्वजैश्चमहर्षिभि:। विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ ३१ ॥ वी

सद्भि:पूर्व्वजैर्महर्षिभि:पुत्रं * प्रत्युदितं विश्वजन्यं * सर्व्वजनसम्बन्धिनं* पुण्यमिमं वक्ष्यमाण*मुपन्यासं निबोधत। १। ३१। उपन्यासमाह।

भर्त्तु:पुत्रंविजानन्तिश्रुतिद्वैधन्तुभर्त्तरि। आहुरुत्पादकंकेचिदपरेक्षेत्रिणंविदु: ॥ ३२ ॥

भर्त्तरित्यादि। १। ३२। सर्व्वेजनाजानन्तिस्त्रियाभर्त्तु:पुत्रइतितत्रस्त्रियाभर्त्तरि * श्रुतिद्वैधन्तुवर्त्तते

तद्यथा। १। कश्चित्पूर्व्वं जामदग्न्यः क्षिया* अपतापगौत्पादकोयो* वोढावापोवोढातस्या* स्वं भर्त्तारं प्राप्तस्तथा तद्यपता। २। अपरं पूर्व्वं जामदग्न्यः यः खलु* क्षेत्रिणां क्षियावोढारं* भर्त्तारं विद्स्तथा व* क्षियामवोढारावाया* यस्त्वपतां जनयति। ३। वोढ्वपतामितिसर्व्वं जातस्त्व* नत्वगोढः पुत्रइति। ४। ततश्च व्रजः कानीनः मह्वोढः *वोढः पुत्रायदितल* कानीनप्रश्नभवतो* गर्भिणोष्वनकश्चिद्वहति। ५। तदाकानीनौद्वोजनयिष्टः पुत्रो* भवता मातामहस्य* वियास्त्रवलुकाडक्षवान्। ६। ३२।

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान्। क्षेत्रबीजसमायोगात्सम्भवः सर्व्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

क्षेत्रभूतेत्यादि। ६१। स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः। ३३।

विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित्। उभयन्तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

विशिष्टमित्यादि। ३४। उभयं बीजं योनिश्चेति द्वयं* नृबीजं नृयोनिश्च गोबीजं गोयोनि* रिति वं नवपश्चबीजं पशुयोनिः। १। तत्रापि सामान्यविशेषाऽवधारणौ* यथाब्राह्मणसामन्वे* विवाहे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य* कन्याभिः साम्यं भवति। २। ३४। अस्तु बीजयोन्युभयसाम्ये* प्रस्तवणप्रस्ता बीजयोनि * वैषम्ये प्रस्तवःकीदृक्* स्यादित्यतः पुनराह।

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते। सर्व्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

बीजस्य चैवेत्यादि। ३५। बीजयोन्योर्मध्ये बीज* मुत्कृष्टं स्यादित्युच्यते* कुतइत्यतउच्यते* सर्व्वभूतप्रसूतिर्हीत्यादि। १। हियस्माद्बीजलक्षणं यं सर्व्व* भूतप्रसूतिरुत्पत्ति* र्नयोनिलक्षणात्तथापि। २। ३५। तदेवाह इति।

यादृशन्तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते। तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः॥ ३६॥

यादृशमित्यादि। ३६। कालोपपादिते क्षेत्रे* यादृशं बीजमुप्यते* तद्बीजं तस्मिन्क्षेत्रे स्वैः* गुणैर्व्यञ्जितं लक्षितं* तादृगेव रोहतीति। १। ३६।

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते। न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥ ३७॥

इयमित्यादि। ३७। हियस्मादियं भूमिर्भूतानां योनिः* शाश्वतीतत्रोप्तं बीजं * पुष्टिषु ङ्कुरादिक्रमात्*

इविषुक्तां यदि दृष्टोऽनयाख्या*भूमिगुणानुपश्यति । १ । ३७ । ननु दृश्यते क्वचि*दूषमायामुप्तं बीजं दोषं *पुष्टं च प्ररोहति क्वचिद्गुणौल्वनाय तानथाह* ।

भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः । नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

भूमावप्येकेत्यादि । १ । ३८ । भूमावपि कृषीवलैः *एककेदारे बीजानि * नानारूपाणि व्रीहिशालितिल*मुद्गादीनि कालोप्तानि*व्रीह्यादीनां वजायन्ते । १ । ३८ ।

व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः । यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

तद्यथाचाद व्रीहय इत्यादि । ३९ । व्रीह्यादयो*यथाबीजं*प्ररोहन्ति*नलज्ञानि । १ । ३९ ।

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते । उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

अन्यदुप्तमित्यादि । ४० । अन्यदुप्तमन्यज्जातमित्येतन्नोप*पद्यते न हि व्रीहय * उप्ताः शालयो जायन्ते । १ । हि यस्माद्यद्बीजमुप्यते तदेव*च तत्प्ररोहतीति दृष्टं । २ । ४० । अस्त्वेवं बीजस्य प्राधान्यादपत्य*स्योत्पादक एवास्तु या*भर्तास्तयो वपुत्रश्च स्यात्कथमन्योत्पादितः पुत्र*क्षेत्रिणो भर्तुः पुत्रः स्यादि*त्यत आह ॥

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना । आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

तदित्यादि । १ । ४१ । तत्तत्परयोषिता विनीतेन नापि * प्राज्ञेन ज्ञानविज्ञान*वेदिनायुष्कामेण*पुंसा परयोषिति न*जातु बीजं वाप्तव्यं स्यात् । २ । ४१ ।

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

वक्ष्यादित्यादि वायुगीताः गाथा*प्रदर्शयत इत्यादि । १ । ४२ । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः । ४२ । कावायुगीता गाथाः पर*क्षेत्रे बीजवपनप्रति*षेधार्था इत्यत उच्यते ।

नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः । तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

नश्यतीषुर्यथेत्यादि ।१।४३। यथा परेण विद्धं मृगमनु*पश्चाद्विध्यतो जनस्येषुर्बाणः*परशरेण विद्धे तस्य*मृगस्य खे छिद्रे सन्यथा नश्यति विफलीभवति । १ । तथा परपरिग्रहे *योषिति बीजमुप्तं क्षिप्रमेव नश्यतीति । २ । ४३ ।

ननु कस्माद्विद्धमनुविध्यतः इषुर्नश्यतीत्यत आह ॥ पृथोरित्यादि ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः । स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥ ४४

पूर्व्वविदोमहं यथाः पृथिवी * मिमां पृथोराज्ञोभार्य्यां * विदुस्तस्यां पृथिव्यां व * जातश्च भूमेः स्थाणुं * च्छित्वा बके दारं कृतं । १ । तत् केदारं स्थाणुच्छेदस्य पुंस * एवाहुर्न पृथोस्तथामृगं * शल्यव्रतो जनस्याह * कृतवतां मृगं पश्चाद्विध्यतो जनस्यातः । २ । ४४ । कस्मात् परपरिग्रहे * बीजवतां मगवतीत्यतत्राह ।

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह । विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

एतावानित्यादि । १ । ४५ । पुरुषः खलु यज्जायात्मा कृतदारो भवति * तदात्मा प्रजा भवतीति ह पारम्पर्य्योपदेशं विप्रा आहुः । तथा च तस्मिन् प्रकारे खल्वेतत् । यस्या यो भर्त्ता वोढा तदङ्गात्मिका सा चाङ्गना । २ । उक्तञ्च वाजसनेयसंहितायां * पाटितोऽहं द्विजः पूर्व्वमेकदेहः स्वयम्भुवा ॥ पतयोऽर्द्धेन चार्द्धेन पत्न्योऽभूवन्निति श्रुतिः । ३ । यावन्न विन्दते जायां तावदर्द्धो भवेत् पुमान् । नार्द्धः प्रजायते सर्व्वः प्रजायेतेत्यपि श्रुतिः । इति । ४ । श्रुतिश्च वाजसनेय ब्राह्मणे * अर्द्धो ह वा एष आत्मनो * यज्जाया तस्माद्यावज्जायां * न विन्दते नतावत्प्रजायते ऽसर्व्वो हि तावद्भवति ॥ ५ ॥ अथ यदैव जायां * विन्दते ऽथ प्रजायते * तर्हि सर्व्वो भवति ॥ ६ ॥ इति । प्रजाजायामिति पत्नीं व्यासवचनात् पत्न्यो * यज्ञसंयोग इति न विधानात् ॥ ७ ॥ ब्राह्मणस्य तिस्रः पत्न्यो * ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य * कन्याः क्षत्रियस्य द्वे * क्षत्रियवैश्यकन्ये स्त्री * वैश्यस्यैकावैश्यकन्या * मन्त्रे विवाहादेकात्मा स्यात् ॥ ८ ॥ विवाहमन्त्राहिस्म * पदीगमनान्ता दार * लक्षणमेव धर्म्मं स्यात् ॥ ९ ॥ ते च हि मन्त्रादिविधापाटितानां द्विज * वर्णानां भवन्ति ह्येकरूप * स्त्रीपुंसानां तु सन्धान * कृतो भवन्ति नामन्त्रे * विवाहे न चाविवाहे ॥ १० ॥ ते न द्विजानां शूद्राभार्य्या न धर्म्म्या न च परपत्न्या ऐकात्म्याभावात् ॥ तासु जाताः पुत्रा न धर्म्म्या भवन्ति ॥ ११ ॥ ४५ ॥ यदैव पत्नी पत्युश्छिन्ना भवति ततोऽस्यामात्मैव परपुंसः स्फुरेत इति ह यमपत्योत्पत्तौ बीजं तदुभयबीजलक्षणमपत्यं व्यक्तिं लक्ष्यते । ततश्च क्षेत्रिणः स्वबीजश्च स्वक्षेत्रे च तिनतजातमपत्यं क्षेत्रिण एव धर्म्म्यमिति । ननु कथमैकात्म्यं तयोः प्रतीयते इत्यत आह ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते । एवं धर्म्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्म्मितम् ॥ ४६ ॥

न विक्रय इत्यादि ॥ १ ॥ ४६ ॥ निष्क्रयेण विसर्गेण त्यागेन न * भार्य्या भर्त्तुर्विमुच्यते * लोके ह्याचाते ऽस्य कस्य भार्य्येति * क्रीतेयं त्यक्तेयमिति ॥ १ ॥ प्राक् प्रजापतिनिर्म्मितमेवं मन्त्रे विवाहात् स्त्री * पुंसयोरैकात्म्यं धर्म्मं विजानीमः ॥ २ ॥ तस्मान्निष्क्रीतायां त्यक्तायां वा स्त्रियां जनितमपत्यं बीजलक्षण * लक्षितमपि नोत्पादकस्य स्यात् ॥ ४६ ॥

सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

नवदाशादिभिर्न्नाः कन्यानमक्षैः संस्कृताः नयेत्काश्चीभूतासापि ह्यन्याऽपुनर्दीयते । १ । क्वचिदपि समित्रियते तस्मान्जातःपुत्रःकस्यादित्याह सकृदंशे इत्यादि ॥ २ ॥ ४७ ॥ ...

यथागोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च । नोत्पादकःप्रजाभागीतथैवान्याङ्गनास्वपि ४८

यथेत्यादि ॥ १ । ४८ । यथागोष्वश्वीषूष्ट्रीषु दासीषु महिषीषु अजाविकासु चोत्पादकोवृषभादिः प्रजाभागीनभवति । १ । तथैवान्यांगनासु ... प्रजोत्पादकोनप्रजाभागीभवतीतिस्मृतिः ।२। ४८।

येऽक्षेत्रिणोबीजवन्तःपरक्षेत्रप्रवापिणः । तेवैशस्यस्यजातस्यनलभन्तेफलंक्वचित् ॥ ४९ ॥

अपरञ्चाक्षेत्रिण इत्यादि । ४९ । ... १ । ... प्रजोत्पादकःप्रजांनलभते ।२।४९। ...

यदन्यगोषु वृषभोवत्सानांजनयेच्छतम् । गोमिनामेवतेवत्सामोघंस्कन्दितमार्षभम् ५०

यदन्य इत्यादि । १ । ५० । ... १ । ५० ।

तथैवाक्षेत्रिणोबीजंपरक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्वन्तिक्षेत्रिणामर्थंनबीजीलभतेफलम् ॥ ५१ ॥

तथैवेत्यादि । ५१ । ... नबीजीफलंलभते । १ । ५१ ।

फलन्त्वनभिसन्धायक्षेत्रिणांबीजिनांतथा । प्रत्यक्षंक्षेत्रिणामर्थोबीजाद्योनिर्गरीयसी॥५२॥

फलन्त्वित्यादि । ५२ । ... तस्माद्बीजाद्योनिर्गरीयसी । १ । ५२ । ...

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते। तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३॥

क्रियाभ्युपगमेत्यादि। १। ५३। यत्फलाभिसन्धिना क्षेत्रिकस्येह बीजं [illegible] तत्क्षेत्रं योनि गर्भोत्पत्त्यै यत्क्रियाभ्युपगमतः ॥ १॥ अस्मिन् धानबीजं तत्रापि [illegible] फलं स्यात् इति क्रियाभ्युपगमात् तद्बीजार्थं प्रदीयते। २। इह तस्य फलस्य भागिनौ बीजी च क्षेत्री च दृष्टौ तस्मात्फलाभिसन्धिना बीजाद् गरीयसी योनिः। १। ५३। फलानभिसन्धौ क्षेत्रिण फलं यथा तदाह।

ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति। क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वीजी लभते फलम् ॥ ५४॥

ओघेत्यादि। १। ५४। ओघेन वेगेन वातेनाहृतं बीजं कस्य तदभिसन्धिर्न भवति तत्तद्बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति। १। तद्बीजं फलञ्च क्षेत्रिणस्यैव भवति तद्बीजी फलं न लभते परपुरुषस्य क्रियाभ्युपगमाभावे क्षेत्रिणः पुत्रः स्यात्। २। ५४।

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च। विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ५५॥

प्रसङ्गाद् गवादिप्रसवभाग माह एष धर्म इत्यादि। १। ५५। यथा गोऽश्वादीनामित्यादि [illegible] प्रागुक्ताः। १। तासां विहङ्गीनाञ्च प्रसवं प्रति च यत्तत्फलानामनभिसन्धौ [illegible] क्षेत्रिण फलं भवति। २। फलाभ्युपगमे यथाभ्युपगमं फलभागित्वं स्यात् स्वामित्वे क्षेत्रिकः। १। ५५। उपसंहृत्याभिधेयमाह तद्वः सारफल्गुत्वमिति त्वमित्यादि। १। ५६।

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्त्तितम्। अतःपरं प्रवक्ष्यामि योषितं धर्ममापदि ॥ ५६॥

बीजयोन्योः सारत्वं प्रधानत्वं फल्गुत्वञ्च तुच्छत्वमप्राधान्यमेतद्वः परस्परं उत्पादितं सन्तानभागित्वं उक्तम्। १। योषितामपुत्रकत्वात् [illegible] आपद्धर्मं वक्ष्यामि। २। ५६। [illegible] अपुत्रकत्वापदि यथा यतः पुत्रोत्पादस्य [illegible] माह।

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्य्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा। यवीयसस्तु या भार्य्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७

भ्रातुरित्यादि। १। ५७। ज्येष्ठस्य भ्रातुर्भार्य्या सानुजस्य भ्रातुर्गुरुपत्नीमातेव भवति। १। यवीयसः कनिष्ठस्य भ्रातुर्भार्य्या सा खलु ज्येष्ठस्य भ्रातुः स्नुषेव भवतीति। २। ५७।

ज्येष्ठो यवीयसो भार्य्यां यवीयान्वाग्रजस्त्रियम्। पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८

ज्येष्ठ इत्यादि । ५८ । ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः* कनिष्ठस्य भ्रातुर्भार्याम्* गत्वा पतितो भवति । १ । यवीयान् कनिष्ठो भ्राता* अपत्यस्त्रियं ज्येष्ठभ्रातुर्भार्याम्* गत्वा पतितो भवति । २ । अनापदि पुत्रसद्भावे* ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां कनिष्ठो भ्राता * कनिष्ठभ्रातृभार्यायां* ज्येष्ठो भ्राता पित्रादिभिर्नियुक्तोऽपि । ३ । तौ तां गत्वा पतितौ स्याताम्* आपदि तु* न भवति । ४ । ५८ । तर्हि चापुत्रकस्यापदि किं कार्यम्* इत्यत आह ।

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया । प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ ५९ ॥

देवरादित्यादि । १ । ५९ । सन्तानस्य परिक्षये* पत्यौ देवरस्मिन् * वृद्धादिरोगापाद्याध्यादिकर्षणाद्वा* प्रजोत्पादनायाम* अक्षमत्वे नष्टे सति । १ । चतुर्विधक्लीबादौ मानान्तर* दोषे गाढे क्लीबे वा सति * पतिते वा दूरदेशं प्रव्रजिते पुनरागम*नासम्भवे मृते वापि । २ । पुत्रपौत्रादिसन्तानस्याऽनुत्पत्तौ* मरणाद्वा परिक्षये * सधवया स्त्रिया पत्या* विधवया गुर्व्वादिभिः सम्यङ्नियुक्तया सत्या । ३ । देवरात् पतिभ्रातुः* स्वस्य वा सपिण्डाद्वा वाहये नान्यतो भ्रातृ सगोत्राद् उत्तमवर्णात्* ईप्सिता प्रजाधिगन्तव्या । ४ । याज्ञवल्क्येनोक्तं हि । अपुत्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् । ५ । आगर्भसम्भवाद् गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् । अनेन विधिना जातः क्षेत्रजः सम्भवेत् सुतः । ६ । इति । विष्णुसंहितायाञ्चोक्तं* नियुक्तायां देवरेण * सपिण्डेनोत्तमवर्णेन* वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः । ७ । इति । नष्टादिषु पञ्चस्वापत्सु गर्ग प्रपतिषु नारीणां नियोगं नानाः* पतिः पुत्रोत्पादको देवरादिर्विधीयते * तदुक्तं हि पराशरसंहितायां । ८ । नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते । ९ । इति । नियोग अभावे च* नियोक्तृकर्त्तव्यास्त्रिया* नियोगं न चरेद् अभिमतपुंसा * नियोगस्य सिद्धान्तो तिविधं यथा क्लीमात्रो । १० । ननु सपिण्डतः पुत्रोऽपि * सम्प्रमेविनि यतो इति* पूर्व्वमुक्तं तर्हि च किं * युगपरार्थं तत्पिण्डस्तत्पितुः । ११ । औरसापुत्रात् पौत्रात् * प्रथमाद्वा* नियुक्ता* प्रजाऽधिगन्तव्या भवेत् ॥ १६ । नैवं निश्चयेत देवरादिति* उत्तमानातः सगोत्रभिन्नगोत्रान्* तरणाद्देवराद्वा सपिण्डाद्देवरादिति ॥ १७ ॥ अतायाभि पिण्डवचने नैव देवरग्रहणात् तत्सिद्धेश्च उत्तमवर्णाच्च सम्पर्कं विरुद्ध* व्यतिरिक्तादेवग्राह्यं ॥ १८ ॥ ५९ ॥ ननु नियुक्तः कथं तामुपगच्छेदित्यत आह ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥ ६० ॥

विधवायामित्यादि ॥ ६० ॥ विधवायां अन्यस्यामपि भार्यायां नियुक्तो* देवरः सपिण्डो वा देवर एव ॥ न तु समवयास्त स्त्री* वक्ष्यमाणदोषाभावात् ॥ १ ॥ ऋतुकाले निशि गव्यघृताभ्यक्तो* वाग्यतो मौनी भूत्वा* इन्द्रियसंयमस्य सन् । एकं पुत्रमुत्पादयेत्* सकृदेवोपगच्छेन्न* द्वितीयमुपगच्छेदिति । २ । यदि तेन गर्भाधानं * न स्यात्तदा पुनरप्यात्

कार्य्ये * विधिमान्नेनवन्द्दे योपगच्छे * देवमकृतत्प्रवत्कृतौ । १ । यावद्गर्भाधानं भवेत् * तावत्तदेवमेकं पुत्रमे * वोत्पादयेन्न द्वितीयं ॥ २ ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः । अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयोः ॥ ६१॥

तथाच द्वितीयमित्यादि ॥ ६१ ॥ एके मन्वादयस्तयोः स्त्रीपुरुषयोः * जीवन्तीकृतयोर्देवरयोः [illegible] नियोगस्य नियोगार्थं * मनिर्वृत्तं ननिष्पन्नं * स्त्रीषु तद्विदस्तज्ज्ञाः ॥ १॥ पश्यन्तो धर्म्मतो द्वितीयं प्रजनं * पुत्रजननं मन्यन्ते ॥ ६१ ।

विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि । गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

विधवायामित्यादि ॥ ६२ ॥ एताम्वं यथाविधिनियोगस्यार्थे * प्रयोजने पुत्रोत्पत्तौ * निर्वृत्ते निष्पन्ने सति ॥ १ उत्पादकोऽसौ * देवरो * ज्येष्ठभ्रातृजायां गुरुवच्च * वानिष्ठभ्रातृजायां स्नुषावच्च * परस्परं वर्त्तेयाताम् ॥ २ ॥ ६२ । नतु पूर्व्वमप्यनुतिष्ठेद् धन्त्वमर्त्तरि । [illegible] उत्पादकं [illegible] विद्युरिति ॥ १ ॥ तेनाद्यं पुत्रोत्पादको देवरः किं तस्याभर्त्ता * भवति परापर [illegible] पति * रन्या विधीयतइति ॥ २ ॥ अत्र मे तत्पतिरिव पतिरिति * पतिप्रतिनिधिर्यावद्गर्भाधानं * निवृत्ते तु नियोगार्थे * गुरुवत्स्नुषावच्च ॥ १ ॥ विधातिक्रमे दोषः स्यात् * सदाह

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः । तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ ६३

नियुक्तावित्यादि ॥ ४ ॥ ६३ ॥ सन्तानस्य परिचर्य्ये * पूर्व्वादिना सम्बन्धनार्थं * नियुक्तौ यौ ज्येष्ठकनिष्ठौ देवरौ घृताभ्यङ्गाद्यास्पर्शादिं विधिं ॥ १ ॥ कामतोऽङ्गेनाङ्गस्पर्श नादिना * वर्त्तेयातां तौक्रमेण * स्नुषागगुरुतल्पगौ * पतितौ भवेतां स्यातां ॥ २ ॥ ६३ ॥

नानग्रस्मिन् विधवानारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अनग्रस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सनातनम् ॥ ६४ ॥

नान्यस्मिन्नित्यादि ॥ ६४ ॥ नियुक्तया देवरेण * सपिण्डेनोत्तमवर्णे * नचोत्पादि * तः पुत्रजो द्वितीयः ॥ १ इति विध्यवचनाद्देवरात् * सपिण्डाद्देवराद्वा पुरुषम् * वर्णादन्यस्मिन् पुरुषे * विधवानारी । २ । द्विजातिभिः कदाचिन्नियोक्तव्या * कस्माद्यस्मादन्यस्मिन् * पुरुषे विधवा * नारीं नियुञ्जानाः * सनातनं धर्म्मं हन्युः ॥ ६४ नतु नियोगः किं विवाहमन्त्रेषु * कर्त्तव्यो विनामन्त्रैर्वा । * इत्यातत्रयाते नोद्वा * हिकेषु ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ६५

औद्वाहिकेषु मन्त्रेषु * क्षतयोनिविधवायामपि * नियोगः क्वचिदपि नास्त्येव * कीर्त्यते कन्यायाएव * हि विवाहमन्त्रोक्ता क्षतनियोगे । १ । विवाहविधौ क्षतायाविधवायाः * वेदनं न वचोक्तं । २ । ६५ ।

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः। मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥६६॥

ननु तर्हि प्रमादपरि * विधवायां नियोगः किं * प्रमत्तो धर्मस्तथात * उच्यते ऽयं द्विजैरित्यादि । १ । ६ । अयं विधवायाः क्षतयोनेरक्षतयोनेर्यथा * विधिर्देवरादिषु * परपुरुषे पुनर्नियोगो * विगर्हितः पशुधर्मः । १ । विद्वद्भिर्द्विजैर्मन्वादिभिरेव * वेने राज्ये प्रशासति * मनुष्याणामपि विधिः प्रोक्तः । ६६ । कस्मात्तदानीमेव पशुधर्मो मनुष्याणां विधिः प्रोक्तस्तत्राह ।

समहीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा। वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

समहीमखिलामित्यादि । १ । ६७ । स राजर्षिप्रवरो वेणो नाम * राजा पुराऽखिलां महीं * भुञ्जन् पालयन् कामोपहतचेतनः * वर्णानां सङ्करं चक्रे । १ । प्रतिलोमादि * परस्त्रीषु पुरुषान् नियुज्यैव * सङ्करजाति पुत्रानजीजनदिति । २ । ६७ । ततः प्रभृति देवरादिषु विधिनानियोगः सङ्करहेतुत्वात् महर्षिभिर्विगर्हितः ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम्। नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥६८॥

ततः प्रभृतीत्यादि । ६८ । ततो वेणराजात् प्रभृति यो * मोहात् प्रमीतपतिकां * विधवां क्षतयोनिं स्त्रियं पुत्रार्थं * देवरादिभ्योऽन्यस्मिन् । १ । नियोजयति तं जनं * साधवो विगर्हन्ति * नतु विधिना देवरप्रभृतिषु * पुत्रार्थं विधवानां * नियोक्तारं विगर्हन्ति । २ । प्रमादिनस्तु अयं द्विजैरित्युक्ते * त्वयमिति पदेन वेधोऽस्ति * सर्व एव नियोगः पशुधर्मो विगर्हितः * इति व्याचक्षिरे । ३ । तन्न साधु स्वयं मनूक्तस्य * योषितां धर्मस्यापत्ती तस्याः * नुपपत्ते र्गर्हितो हि * धर्मो न धर्म उच्यते । ४ । वर्णानां सङ्करं चक्रे * इत्यस्यानुपपत्तेः * न हि विधिना क्षतायां जातः पुत्रो * वर्णसङ्करो भवति । ५ । अनाथापि षण्ढादि * योनयो सङ्करा * नियोगः क्वचिद्विगर्हितः स्यात् । नतु प्रत्युक्तं सकृत् * कन्याप्रदीयत इति * सनामकं सकृत् रागादिभिः कन्या * दानं तया विधवायाः दत्तायाः यदि * पतिर्म्रियेत तस्याः किं न विवाहः स्यात् । १ । तत्राह ॥

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः। तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

यस्या इत्यादि । ६९ । यस्याः कन्यायाः पित्रादिना दाता वाचादिना * दाने सत्ये कृते सति * स भावि पतिः कथञ्चि *

दयद्भिर्म्रियेतत्तदातया*मनेननियोगविधिना। १। निजोदेवरोविन्देत*नतुसपिण्डोनोदेवरः* उत्तमवर्णः पुमान्वा। २। ६९। तर्हि किंनियोगविधानेनामन्त्रं * स्व.ग्रहीत्वाभार्यायाया*मिवोपभोगंकुर्यात्* दित्यत आह।

यथाविध्यनुगम्यैनांशुक्लवस्त्रांशुचिव्रताम्। मिथोभजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ॥७०॥

यथेत्यादि। १। ७०। यथोक्तेननियोगविधिनैवैनां*वाग्दत्तांमृतसाभ्रातृ* भार्य्यां विवाहमन्त्रैरसंस्कृतां*शुक्लवस्त्रांशुचिव्रताम्। १। अनुगम्यापाकृतावृतौमिथः*सकृत्सकृदाप्रसवाद्भजेत * नत्वनृतावृतौचनपुनर्भजेत*नवागर्भाधानेजातेभजेत्। २। इत्यप्रसतांसकृत्कन्याप्रदाने*अयंधर्मोभवत्युक्तः*एतेनवाग्दत्तादीनां*सप्तानांकन्यानामापद्धर्मोव्याख्यातः। ३। नन्वादित्यपुराणे* देवरेणसुतोत्पत्तिर्दत्तकन्याप्रदीयते। दत्तौरसेतरेषान्तुपुत्रत्वेनपरिग्रहः। ४। कलेरादौव्यवस्थापर्व्वकांप्रति * प्रतिषेधःकृतःकथंकलौ * क्षेत्रजःपुत्रविधानमापद्धर्मःस्यादितिचेत्तत्रोच्यते। ५। कलौमनुष्यासामनश्चाञ्चल्या * दयथाविधिनियुक्तत्वेनदेवर* *स्याप्यशक्त्याप्रवृत्त्याप्रतिषेधेपि। ६। उत्तमवर्णात्पुत्रोत्पादनमेव*निर्दोषंसम्भवतीति। ७। ७०। ननुयदि कश्चिदीदृशीं वाग्दत्तां*कन्यांविधवामविधवां वानाम्ने*दद्यात्तदासधर्मोऽधर्मोवेत्यत*आह।

नदत्वाकस्यचित्कन्यांपुनर्दद्याद्विचक्षणः। दत्वापुनःप्रयच्छन्हिप्राप्नोतिपुरुषानृतम्॥७१॥

नदत्वाकस्यचिदित्यादि। १। ७१। विचक्षणःसज्जनःकन्यांकस्यचिज्जनस्य*वागादिभिर्दत्वातेन*सहसंस्कृतामकृत्वा*पुनरन्यस्यकस्यचिन्नदद्यात्। १। वागादिभिःकन्यामेकस्मैदत्वा*तेनसहसंस्कृतांच*नकृत्वापुनरन्यस्मै*प्रयच्छन्पुरुषानृतं*चौरदण्डञ्चप्राप्नोति। २। याज्ञवल्क्येनोक्तंहि*सकृत्प्रदीयतेकन्या* हरंस्तांचौरदण्डभाक्। दत्तामपिहरेत्पूर्व्वाच्छ्रेयांश्चेद्वरआव्रजेत्। ३। इतिपूर्व्ववराच्छ्रेष्ठवरस्य*त्वागमनेवागादिभि*र्दत्तकन्यायाअदानेदण्डाभाव*इतिचेत्तर्हिसाकन्या॥ ४॥ पुनरन्यस्मैदानेकिमदोषास्या*दितितत्रोच्यते पर*पूर्व्वत्वद्दोषवतीस्यात्। उक्तंह्याङ्गिरससंहितायांयथा। ५। अन्यदत्ताचयाकन्यापुनरन्यस्य दीयते। तस्याश्चान्नंनभोक्तव्यंपरपूर्व्वेतिगीयते। इति। ६। वशिष्ठेनचोक्तंस्वसंहितायां* अद्भिर्वाचाचदत्तायाम्रियेताथवरोयदि। नचमन्त्रोपनीतास्यात्कुमारीपितुरेवसा। ७। यावच्चेदाहृताकन्यामन्त्रैर्यदिनसंस्कृता। १ अन्यस्मैविधिवद्देयायथाकन्यातथैवसा। ८। इति। नन्वादित्यपुराणेदत्तकन्यायाः*पुनर्दानंकलौप्रति * निषिद्धंकथमेतत्सर्व्वयुगविधि*रूपपद्यतइतिचेत्। ९। तत्रोच्यतेसतांसर्व्व*युगेष्वेवपुनःकन्यादानस्य * प्रतिषेधःपुनर्दत्तायाःपरपूर्व्वकत्वदोषात्। १०। तद्दार्ढ्यार्थंपुनःकलौदत्तकन्या*दानप्रतिषेधःकृतः। ११। ७१।

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् । व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिवदित्यादि ॥ १ ७२ । दावा विगर्हितां व्याधितां वा* विप्रदुष्टां वाया कन्यां* छद्मनं चोपपादितां* विधिवत्प्रतिगृह्यापि सम्पदीगमनान्त* क्रियामन्त्रैः संस्कृतां *वरोयदीच्छतितदा*त्याजे चत्रदोषोनास्ति । २ । ७२। ननेवं दत्वात्तस्याजःसयादित्य*तमाह ।

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् । तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३

यस्त्वित्यादि । १ । ७३ । यस्तु दुरात्माकन्यां *दोषवतीमनाख्याय*वरायदानमुपपादयेत्तस्य*दुरात्मनःकन्यादातु*स्तद्दानं वितथं कर्यात् ॥ १ । ७३ ।

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः। अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ७४

विधायेत्यादि । ७४ । कार्यवान्नरोयःकश्चित् * किमपिकार्यं साधयितुं प्रवासं* गन्तुमिच्छेत्तदासव * भार्यायाःवृत्तिं विधायप्रवसेत् । १ । अनाथात्ववृत्तिकर्षिताजीविका *विनाकर्षितासतीस्त्री * स्थितिमतीस्थैर्यवती भ्रत्याप.सम्मैमात्प्रदुष्येत् । २ । ७४ । तदामोषितभर्तृका*कथं वर्त्तेतेत्यतआह ।

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता । प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ७५

विधायेत्यादिश्लोकं । १ । ७५ । वृत्तिं विधाय प्रोषिते भर्त्तरिस्त्री * मनोवाक्कायैः * नियममास्थिता जीवेत् । १ । वृत्त्यभावे यदिवृत्ति*मविधाय * वभर्त्ताप्रवसेत्तदा प्रोषिते भर्त्तरिसाध्वी * स्वयमगर्हितैःशिल्पैः* कर्मभिरथ मर्जयित्वाजीवेत् । ३ । ७५ । अविहितवृत्तिप्रोषितभर्तृका*कतिकालान् एवं जीवेदित्यतआह ।

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः । विद्यार्थं षड् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

प्रोषितइत्यादि । १ । ७६ । अविहितवृत्तिक्रया*भार्यया धर्मकार्यार्थं * प्रोषितोनरोभर्त्ताष्टौ* समाःप्रतीक्ष्योऽस्यादय । १ । विद्यार्थं समार्थं वाप्रोषितोभर्त्ता*षट्समाःप्रतीक्ष्यःस्यात्कामार्थं धना* र्थाय प्रोषितोभर्त्ता त्रीन्*वत्सरान्प्रतीक्ष्यःस्यात् ॥ २ ॥ ७६ ॥

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः। ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत्॥७७॥

संवत्सरमित्यादि॥७७॥ पतिः स्वं द्विषन्तीं योषितं *संवत्सरं प्रतीक्षेत* ततो यदि द्वेषं न जहाति तदा *संवत्सरादूर्द्ध्वमेनां *स्वं द्विषन्तीं योषितम्। १। दायं स्वदत्तं धनं हृत्वा तया च* सहनैव संवसेत्। २। ७७

अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा। सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा॥७८

अतिक्रामेदित्यादि॥७८॥ या भार्य्या प्रमत्तं मत्तं रोगार्त्तं वा *पतिमतिक्रामेत् सा भार्य्या *भूषणपरिच्छदविहीना कृत्वा शासनार्थं त्रीन्मासान्परित्याज्या भवतीति। १। ७८।

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम्। न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम्॥७९॥

उन्मत्तमित्यादि। ७९। उन्मत्तादीनेतान् पतीन् द्विषन्त्या * भार्य्याया स्त्यागो नास्ति दायस्य * पवर्त्तनञ्च नास्तीति। १। ७९।

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्। व्याधिता साऽधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्व्वदा॥८०

मद्यपेत्यादि। ८०। या भार्य्या मद्यपादीनां तमा पता *साख्यनुपरां परिणी* याधिवेत्तव्या भवति॥८०॥

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा। एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी॥८१॥

वन्ध्येत्यादि॥८१॥ वन्ध्या भार्य्या प्रथमर्त्तु *कालमवधीकृत्य ब *सप्तवत्सरान् प्रतीक्ष्य *तावत्कालमप्रसूतां तदा परां च भार्य्यां *परिणीयाधिवेदा स्यात्॥१॥ मृतप्रजा प्रजा भूत्वा भूत्वा यस्याः *म्रियते सा भार्य्या चापरां दशमे *वर्षे परिणीयाधिवेदा भवति॥२॥ या भार्य्या क्रमेणैव स्त्रीजननी स्यात् *स एकादशेऽब्दे त्वपरां *भार्य्यां परिणीयाधिवेद्या॥३॥ या भार्य्या त्वप्रियवादिनी भवति *सा सद्य एवापरां भार्य्यां *परिणीयाधिवेत्तव्या। ४। ८१

या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः। सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ८२

रोगिणीत्यादि॥८२॥ या भार्य्या हिता रोगिणी *न प्रजां प्रसूते या च * शीलतः सम्पन्ना न प्रजां प्रसूते। १। सा त्वनुज्ञाप्यात स्यानुज्ञयाऽन्यां *परिणीयाधिवेत्तव्या *कर्हिचिन्नावमान्या॥२। ८२।

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्। सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ८३

अधिविन्नेत्यादि॥८३॥ अधिविन्ना या नारी रुपिता सती *गृहान्निर्गच्छेत् सा सद्यः * सन्निरोद्धव्या निर्ग

न्तुं * यथानयक्र गातप्रान्तु * स्थाको नयदिनतिष्ठेत् । १ । तदाकलसन्निधीताग्रास स्थापा * यथान्यथा गच्छेत् । २ । ८३ ।

प्रतिषिद्धापि चेद्यातु मद्यमभ्युदयेष्वपि । प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ८४

प्रतिषिद्धापीत्यादि । ८४ । यास्त्री प्रतिषिद्धापि मद्यं गच्छेत् * याप्रतिषिद्धापि विवाहादावभ्युदयेष्वपि ॥ १ ॥ प्रेक्षासमाजं नृत्यगीतादिदृश्या * सभां * गच्छेत्सा षट् कृष्णलानि * सुवर्णं सा दण्ड्या भवेत् । २ । ८४ ॥

यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योषितो द्विजाः । तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ ८५

यदीत्यादि । ८५ । यदि द्विजा ब्राह्मणादयः स्वा वर्णा * अपराश्चानुलोमजाश्च वर्णा योषितो वर्णक्रमेण विन्देरं स्तासां मध्ये वर्णक्रमेण * ज्यैष्ठ्यं पूजा वेश्म च भवतीति । १ । ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्याः कनिष्ठाया * अपि ज्येष्ठत्वादिकं मा * तदभावे क्षत्रियजातायास्तदभावे वैश्यजातायाः ॥ २ ॥ क्षत्रियस्य क्षत्रियायाः कनिष्ठाया * अपि ज्येष्ठत्वादिकं मा * तदभावे वैश्यजायाः । ३ । ८५ ।

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् । स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥ ८६

भर्तुरित्यादि ॥ ८६ ॥ सर्वेषामेव द्विजानां प्राग्विवाहात्स्वा स्वजाति * र्या भार्या सा भर्तुः शरीरशुश्रूषां * नैत्यिकं धर्मकार्यं च * सायंप्रातर्होमादिकं कुर्यात् । १ । स्वजातिभार्यायां सत्यां * या प्राग्विवाहादन्यजातिर्भार्या सा * कथंचन भर्तुः शरीरसा * शुश्रूषां धर्मकार्यं च न कारयेत् । २ । ८६ ।

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्स्वजातां स्थितयां पराम् । यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ८७

तत्तदेवेत्यादि । ८७ । यस्तु द्विजः स्वजातां प्राग्विवाहात् * स्वजातिजायां भार्यायां * स्थितायां परामनुलोमजां भार्यां * तत्तद्देहशुश्रूषादिकम् । १ । मोहात्कारयेत्स तु * पूर्वदृष्टो ब्राह्मणचाण्डालो * यथा तथैव भवति । २ । ८७ ।

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ ८८

उत्कृष्टायेत्यादि ॥ ८८ ॥ अप्राप्तां विवाहकाल * मप्राप्तामपि तां बालां * कन्यां उत्कृष्टायोत्तमगुणरूपाय १

उत्कृष्टाय*सदृशाय*वराय तस्मै प्राप्तायां*यथाविधि सम्प्रदद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि। न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्॥८९

काममित्यादि ॥ ८९ ॥ इदं प्रवरस्यागुणा*ऋतुमत्यपि कन्या कामं यथेच्छ* आमरणात् गृहे तिष्ठेत् ।१। न त्वेनां कन्यां *गुणहीनाय*वराय कर्हिचित् *प्रयच्छेत् ।२।८९। यदि कन्यायाः *ऋतुविवाहः * तदा किं कर्तव्यं*तदाह ।

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती। ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम्॥९०॥

त्रीणीत्यादि ।१।९०। ऋतुमती सती कुमारी पितरं*त्रीणि वर्षाणि उदीक्षेत * एतस्मात् वर्षात् कालात्*ऊर्ध्वं सवर्णं *स्वाभिमतरूपं वा ॥१॥ पतिं विन्देत स्वयं ग्रहणाय...त्रिवर्षादिति विशेषः ॥२।९०॥ ननु स्वयंवरे किं *कन्यायाः दोषो न भवेत् *इत्यत आह ।

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम्। नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति॥९१॥

अदीयमानेत्यादि ।१।९१। ऋतुमती कन्या दाता*अदीयमाना यदि त्रि*वर्ष प्रतीक्ष्य स्वयं *भर्तारमधिगच्छेत् तदा*किंचिदपि एनो नावाप्नोति ।१। यं च भर्तारमधिगच्छति न*सोऽपि किंचिदेनोऽवाप्नोति ॥ २ ॥ ९१ ॥

अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा। मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत्॥९२

अलङ्कारमित्यादि ।९२। स्वयंवरा पितुरनुज्ञया* स्वयं पतिं वरा कन्या*पित्र्यं मातृकं भ्रातृदत्तं वा कञ्चिद् अलङ्कारं नाददीत ।१। कस्मात् यतस्तमलङ्कारं यदि*आहरेत् तदा स्तेना स्यात् * पित्रादिसम्मत्या स्वयंवरा तत्* अलङ्कारं हरेत् ।२।९२।

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्। स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात्॥९३

पित्रे नेत्यादि ।९३। ऋतुमतीं कन्यां हरन् उद्वहन् पुमान्* कन्यायाः पित्रे शुल्कं न * दद्यात् कस्मादिति यस्मात् *कन्यायाः पिता ऋतूनां प्रतिरोधात् ।१। कन्यायाः स्वाम्यादतिक्रामेदिति *क्रमात् स्वत्वहीनो वर्तते ।२।९३।

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः॥९४

विग्रदितादि। ९४। स्त्रिग्रहणं पुमान् ... कन्या वक्ष्यति ... धातो ... रैवार्थंचप ... दीतयतीति ॥ १ ॥ धातवोहाने कार्यान्तरेषा पुपसर्ग प्रकरणादितश्च विवक्षितमर्थमभिदधति। २ ... प्रतिवर्षा वा पुमानष्टवर्षा कन्या वक्ष्यति तः सत्वरोऽनवद्यासु पुमान्वदन्धर्मं सौदति । ९४।

यद्त्तांपतिभार्यांविन्दते नेच्छयात्मनः। तांसाध्वींविभृयान्नित्यं देवानांप्रियमाचरन् ॥९५

देवदत्तामित्यादि। ९५। उद्वाहमन्त्रे हि भगोऽर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यो वोढुर्गार्हपत्याय देवा ... देवदेवानाम्। १। भार्यां पतिर्विन्दते नात्मनइच्छया देवदत्तां तां साध्वीं भार्यां तेषां तु ... देवानां प्रियमाचरन्पुमान्नित्यं विभृयात्पुष्णीत। २। ९५।

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः। तस्मात्साधारणोधर्मः श्रुतौपत्न्यासहोदितः॥९६

प्रजनार्थमित्यादि ॥ ९६ ॥ प्रजनः प्रसवः सन्तानो ऽपत्यजननं वीजमिति प्रजनार्थं स्त्रीयोमानवाः सन्ता... विधात्रा सृष्टाः। १। तस्माच्छ्रुतौपत्न्यासह पुंसः साधारणोधर्मः उदितोभाषितइति। २। ९६।

कन्यायांदत्तशुल्कायांम्रियेतयदिशुल्कदः। देवरायप्रदातव्यायदिकन्यानुमन्यते ॥९७॥

कन्यायामित्यादि। ९७। दत्तशुल्कायां कन्यायां सत्यां शुल्कदः पतिस्तु यदिप्राक्संस्कारान्म्रियेत तदा ... कन्यानुमन्यते। १। तदा तस्यादेवराय साकन्या दात्रा प्रदातव्या भवति। २। ९७।

आददीतनशूद्रोपिशुल्कंदुहितरंमति। शुल्कंहिगृह्णन्कुरुते छन्नंदुहितृविक्रयम् ॥ ९८॥

आददीतेत्यादि ॥ ९८ ॥ शूद्रोपि नितरां द्विजः शूद्रश्च दुहितरं ददच्छुल्कं नाददीत कस्माद्धियस्माच्छु... कन्यायाः ददच्छन्नं दुहितृविक्रयं कुरुते ॥ १ ॥ ९८ ॥

एतत्तुनपरेचक्रुर्नापरेजातुसाधवः। यदन्यस्यप्रतिज्ञाय पुनरन्यस्यदीयते ॥ ९९ ॥

एतत्त्वित्यादि ॥ ९९ ॥ अन्यस्य कन्यां दास्य प्रतिज्ञाय अन्यस्य कन्यायद्दीयते ॥ १ ॥ एतत्तुपरे जाता परेजाताश्च साधवो जनाः जातु कदाचिन्नचक्रुः ॥ २ ॥ ९९ ॥

नानुशुश्रुमजात्वेतत्पूर्वेष्वपिचजन्मसु। शुल्कसंज्ञेनमूल्येनच्छन्नंदुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

नाद्यापि मे त्यादि ॥ १०० ॥ शुल्कसंज्ञेन मूल्येन * कन्याविक्रयं * यत्कृते एतदिह * पूर्व्व मुनिभिः श्रुतमिति ॥ १ ॥ १०० ॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः। एष धर्म्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥१०१॥

अन्योन्यस्येत्यादि ॥ १०१ ॥ स्त्रीपुंसयोरामरणान्तिकोऽयं * स्त्रियोऽन्योन्यस्याव्यभिचारः * पतिर्भार्य्यां भार्य्या पतिं * यन्नैवाभिचरति ॥ १ ॥ स एष स्त्रीपुंसयोः समासेन * परो मुख्यो धर्म्मो ज्ञेयः ॥ २ ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ। यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्ताावितरेतरम् ॥१०२॥

तथा नित्यमित्यादि। १०२। स्त्रीपुंसौ तया कृतक्रियौ सन्तौ * नित्यं यतेयातां यथा * तौ स्त्रीपुंसौ वितरेतरं वियुक्तौ * सन्तौ नव्याभिचरेताम् ॥ १ । १०२ ।

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्म्मो वो रतिसंहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥ १०३॥

एष इत्यादि। १०३ । एष वो युष्माभिः स्त्रीपुंसयोः रति * संहितो धर्म्मो मयोक्तः * पुत्राभावरूपापदि च * स्त्रीपुंसयोः पत्यप्राप्तिर्मयोक्ता। १ । अथ क्रमेणोद्दिष्टं दायभागं * यूयं मत्तो निबोधत * तत्र कश्चित् प्रमादीनां चष्टे यथा। २। दीयत इति दायः पित्रादिधनं * तस्य विभागव्यवस्था श्रूयते इति * तदसाधु दायभागशब्देन * तद्व्यवस्थार्थ प्रतिपादना भावात्। ३। साधारणकर्म्मण्यर्थे * दायोऽपि विधानस्याभावाच्च * तत्रापरस्तु व्याचष्टे । ४ ॥ दायभागं निबोधत इत्युपक्रम्य * यावत्सर्व्वस्य धनस्य * विभागमुक्तवानतः । ५ । दीयत इति युत्पत्त्या दायशब्दो * ददातिधातुर्यो गस्य गौणस्य * मृतप्रव्रजितादि स्वत्वनिवृत्ति * पूर्व्वक परस्वत्वोत्पत्ति फलसामान्यात् । ६ । तत्र मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति * ततः पूर्व्व स्वामि सम्बन्धाधीनं * तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं * तत्र निरूढो दायशब्द इति । ७ । एतद्व्याख्यानमसाधु भवति * मृतादीनां गृहाश्रमीयधनादौ * त्यागोऽस्ति न च स्वत्वं निवर्त्तते । ८ । ब्राह्मणस्यापुत्रकस्य * धन यद्वा सर्व्वथा * सम्भावे ब्रह्मस्वत्वेन * राज्ञः प्रतिषेधेन चापितत्वात् । ९ । त्यागो हि विभागजनकव्यापारः * सत्त सा शरीरादपि विभागः * शरीरस्यापि त्यागोद्भाते किं न * तस्य पुत्रकलत्रधनादित्यागः । ९ । एवं वानप्रस्थप्रव्र जितयो * गृहाश्रमत्यागात् किं गृहाश्रमीय * धनपुत्रादित्यागो न भवति * न च त्यागः पुत्रोऽस्य स्वत्वं करोतु । १० । अतएव मृतप्रव्रजितादीनां * मरणप्रव्रजनादिभ्यः पुत्र * कलत्रधनादीनि स्वयमेव हि * त्यजन्त्यतः स्तिष्ठतादीनां त्यागः । ११ । तत्त्यागजनानेव धनेषु तेषां * स्वत्वनिवृत्तिः पुत्राणां स्वत्वोत्पत्ति * र्युगपदेव भवती * ति तौ दायप्रयोगो स्वत्वः । १२। तर्हि दक्षिणादाकोऽपि विभावा * दभावे च दायो दानं * तस्याभागानुपपत्तौ * दानजन्यस्वत्वाश्र, ये

तत्र धनं निरूढलक्षणा। ११। यत्र धने पूर्व्व स्वामि*सम्बन्धाधीनं तत्स्वामीपरमं *स्वत्वमुपजायते इतियद्गत।१४। तत्र पूर्व्व स्वामिसम्बन्धः प्रास्त*प्राप्तपुत्रत्वादाननातमइतिचेत् * तथापत्रपुत्रकस्यधनं। १५। सर्व्वाभावे तु वै दायाद्याणां*मनिर्द्दिष्टानामधिकारस्तत्र * प्राप्तपुत्रत्वेपिसम्बन्धाभावाद्दायत्वावाप्तिःस्यात। १६। वक्ष्यते हि सर्व्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः। त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्म्मो न हीयते। इति। १७। तत् स्वामि परमे इतिवचनोप*पन्नं भवति ब्राह्मणाब्राह्मणधन* स्याद्दायो त्वाद्ब्राह्मणोब्राह्मणधन * हरणे हि दोषउक्तोवृद्धेन। १८। नत्वब्राह्मणस्य राजाहरेद्‌ब्रह्म*स्वन्तुविषं घोरं। १९।१९। नविषं विषमित्याहु* र्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते॥ विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम। इति। २०। तेः गइस्याना मताद्दीनामपि * स्वत्वं धनादिषुवर्त्तते नवे ब्राह्मणस्य*धनं कथं ब्रह्मस्वं स्यात्। २१। तस्मात् पूर्व्व स्वामिपित्रादेर्न्त्वस्यस्वन्त *स्यार्थं स्वामीपर मोनास्ति ऐच्छाप्रमतत्यागाभावेनमृतत्वात्त्याग * विप्रे प्रश्नास्तिदेहधनयोर्विभागो * नचस्वत्वत्यागोऽस्ति*। २२। नप्रस्थानप्रव्रजनयोस्तु*ऐच्छाप्रमतत्यागेनतद्दाश्रमीयधनपुत्रादित्यागस्तत्सत्वत्यागश्च नत्वतद्दनादाश्रमीयधनत्यागोऽस्ति।२३। दानोऽर्थो हितद्देशाविधिविषयः*परस्वत्वोत्पत्तिजनकव्यापार*विशेषःसचव्यापारोवक्ष्यमाणापि*संक्षेपे णाभि धीयते॥ २४॥ निष्प्रतिदानस्त्यागःस्व* प्रतिदानकस्त्यागश्च * निष्प्रतिदानत्यागस्तु* * स्वर्गार्थं *ब्राह्मणायगां ददाति* विप्राय भूमिं ददाति। २५। गौरियं* मम विप्रस्यनमम*तावभूमिरियं नममेति। २६। सप्रतिदानकस्त्यागस्तुद्विविधः* सद्व्यप्रतिदानकः*स्वस्वाम्यानिवृत्तिपूर्व्वकत्यागएकः। २७। वाञ्छितेष्टद्रव्यान्तर*प्रतिदानजन्यस्वामित्वनिवृत्ति*पूर्व्वकत्यागोद्वितीयः। २८। यथोक्तद्रव्यान्तरप्रतिदाना*प्रतिदानजन्यस्वामित्वनिवृत्त्यानिवृत्तिपूर्व्वकत्यागश्चेति। २९। तद्यथारजकायवस्त्रं ददातीत्यत्र नैर्मल्यकरणोद्देश्यक* तद्योग्यकालपर्यन्त*रजकनिष्ठतद्वस्त्र*नैर्मल्याय स्वत्वोत्पत्ति*जनकस्वस्वामित्वनिवृत्ति* सद्व्यप्रतिदानकस्त्यागः।३०। यत्र निष्कं दत्वा हारं क्रीणातीत्यत्र*वाञ्छितेष्टद्रव्यान्तर* प्रतिदानजन्यस्वामित्व* निवृत्तिपूर्व्वकत्यागः॥ ३१॥ एवं तिलानादत्त*माषान्दत्वेत्यत्रापि*विनिमये तथात्यागः। ३२। अस्माय गोहिरण्यादि र्यस्तस्मै देयोऽस्या*येन नन्दनविधिनापिण्डोदकं प्रतिगृह्णीयात्* योनपिण्डोदकं प्रति*गृह्णीयात्सप्रत्यवायीस्यात्। ३३। पिण्डोदकप्रतिदानानृतता*दस्मादस्मिन्नर्थे स्वत्वं *निवर्त्ततामप्रतिदानाद्वर्त्तेत।३४। इत्यस्मिन्नर्थे संप्रयायमर्थो *दायइत्युच्यते सर्व्वं मर्हर्षिभिः*दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमितितथा*गौतमविकथा।तगः पिण्डइतिमनुः।३५। यार्थहरः सपिण्डदायीति* विष्णुस्तथा पिण्डदोऽंशहरश्चैषा * मितियाज्ञवल्क्य एव*मविपरायराभ्यामुक्तं। ३६। सपिण्डताच पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। पिण्डश्चोदकदानश्चायवाशौच धनानुगम्। ३७। दायादिस्मिन्‌मार्ग्गोपि*पञ्चमोत्पत्यादि ग्रजः। इत्यर्क्कविभक्तावर्के संग्राया*मितिसंग्राया कर्म्मणि*दाधोपक्रियते दायः ३८।

असोचार्य गोहिरण्यादिर्या * गृहस्थाश्रमादनप्रस्थानाद्वा * प्रव्रजनाद्वा तातः स्वात्मरणात् * स्वयमेवाप्तानोजाते ३९ । स्वेच्छयावयदाये भोऽयमर्थो * दीयते तदापाने ममताज्ञात * इतास्तिचोद्देश्याविशेषणोव । ४० । परस्व त्वोत्पत्तिर्द्द ब * तातः सर्व्वत्रैवदाये * पुत्रादिसब्रह्मचार्यन्तम * दायाधिकारिणामभावे खलु * तेवे त्रैविद्यधार्म्मिक ब्राह्मणाएव । ४१ । सम्बन्धभावे पिब्राह्मणसादायं * हरनृपिण्डोदकं प्रति * यच्छेत्तस्मात्तथाधर्म्मो नहीयते * इवाप्तं स्वयं मनुना । ४२ । राजाहिब्राह्मणमान * पिण्डोदकदानं भावाभावश्च * नार्हति ब्राह्मणार्ह तौतातौन * राजाब्राह्मणमाददात । ४३ । राजाहिद्यविद्योऽनोषां * द्धविद्यादीनामर्थं पहण प्रभुः * नपतावायी स्वामित्वात् । ४४ इतोवं दायसंज्ञसा * धनस्याभागोदायभगइति * पूर्व्वाधायेस्त्रीपुंसधर्म्मानुपरं * विभागधर्म्मउद्दिष्टः । ४५ । धर्म्मं स्त्रीपुंसयोरपि * विभागधर्म्मं इतश्चैतितदिह * स्त्रीपुंसधर्म्मउक्तदायभाग * उक्तस्तर्हि किं तत्रोक्तं * विभागो दायभागः ॥ ४६ ॥ अत्रोक्तभागशब्दस्य * किं विभागार्थएवश्चे * इतःपरं वक्ष्यामाणो * नोड्ं पितृस्वमातृश्चेतिवचनेन ॥ ४७ ॥ भ्रातृणां समेतादाय * पहणं नोपपद्यते * इतिचेन्नपूर्व्वं विभागशब्द * स्थभागशब्दस्य * हायिकएवैकार्थ ॥ ४८ ॥ पदार्थाख्यातन्वयुक्ता * दायस्याविशेषेनभजनं पहणं * विभागस्यभागशोपहृत्यार्थ * इति विभागश [illegible] । ४९ । इहभागशब्दस्यापि * भजनं भागशोग्रह * सेतार्थ इयं विवक्षितमुत्तर * कालं तदुभयमाप * कथनस् [illegible] । ५० । पदार्थाख्यातन्वयुक्तिस्तत्राहतं नयथा * योऽर्थोऽभिहितः स्वेन पदे वास * पदार्थोऽपरिमिता श्चपदार्थाः । ५१ । यत्तद्द्वयोर्व्व्हनां वार्थानां * संपपत्तिस्वदृश्यते * तत्रयोऽर्थः पूर्व्वपर * योगसिद्धो भवतिसपद्योन ॥ ५४ । इति । ५२ । तेनेह भजनं विभागश्चेतिद्वा * यथौ पूर्व्वापरयोगसिद्धौ गद्यौ * शास्त्रे युगपद्दार्थे * प्रयुक्तः शब्दोऽवगाते । ५३ । अग्निपुराणेऽग्निनावशिष्टाय * प्रोक्तोऽलङ्कारे भावविभावशब्दौ * द्व्यर्थौयुगपत्प्रयुक्तौ यद्यथा । ५४ । भावयन्तिरसानेभिर्भाव्यन्ते चरसा इति । स्थायिनोऽष्टौरतिमुखाः स्तम्भाद्याव्यभिचारिणस्तथादि । ५५ । रतिप्रभृतयोऽष्टौस्थायिनोरसान् * भावयन्तीतिभावाःस्तम्भादयास्व * भावायै रेभीरसाभावान्तेति * कर्मकरणार्थ कत्प्रयोगइति । ५६ । एवं विभाव्यन्ते रसाअस्मिन्नितरा * लम्बनविभावाःस्त्रीपुरुषादय * विभाव्यन्ते रसाएभिरितु * उद्दीपनविभावाःकोकिलादयः । ५७ । तथाविभागशब्दोयद्द्व्यर्थोभाग * शब्दोपितद्द्वा इष्ट * मनुनाविवक्षितः । ५८ । तथाचायं द्व्यर्थोभागो * भजनं भागशोग्रह * स्येतिद्विधापुनर्द्विधा । ५९ । धर्म्मोऽश्चीद्द भजनं भागशो * ग्रहश्चपितृमातृश्च * स्वेच्छयादीयमानस्य * दायस्यभजनं भागशोपहश्चेति । ६० । नसम्भ्रमस्सहस्थाने भ्रातृणां * मातापितृधनग्रहणं दाय * भागउपपद्यते । ६१ । बृहस्पतिनाप्युक्तं च * एकाङ्गीकारयेत्कर्म्मयथायं शनैर्ग्रहेगृहे । इति । उद्धृतावायो [illegible] शास्त्रानुसारेणगृह्यते । इति । ६२ । तस्माद्वैकापातादिनावाप्तम * विभागोविशेषेणभजनं सत्त्व * पापनं वाविभागइत्यसाधु । ६३ । इतोवं चतुर्विधे

दायभागे * पितुर्मातुश्च ऊर्द्ध भ्रातृणां दाय*स्य प्रकरणं दाय* भागं नारदेनोक्तं च । ६४ । विभागोऽर्थस्य पित्र्य स्यापुत्रै र्यत्प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति । ६५ । मृतपित्राद्या इति माता च पिता चेति * ताभ्यां पित्रौ पितरौ ताभ्यामागत* स्वार्थं स्वदायस्य विभागो विधेया * इत्यागमोपदःपुत्रै र्यत्प्रकल्प्यते । ६६ । तं दायभाग इति यत्प्रोक्तं बुधैः * स्तद्विवादपदं प्रोक्त * मिति दायभागो व्याख्यातो * इथम्वा धर्मकामाद्ये ति । ६७ । ० । १०७ । सम्प्रतिपितुर्मातुश्चोर्द्ध दाय * भजनमेकभ्रातुर्विधेयाभावा * दनेकभ्रातॄणामाह * ऊर्द्ध पितुश्च मातुश्चेत्यादि ॥ १ ॥ १०४ ॥

ऊर्द्ध' पितुश्चमातुश्चसमेतत्रभ्रातरःसमम्। भजेरन्पैतृकंरिक्थमनीशास्तेहिजीवतोः॥१०४

चकारद्वयमन्वयेन तु*समुच्चये पैतृकमिति माता च * पिता चेत्येकशेषे पितराविति । २ । पितृभ्यामागतमिति पैतृकं * पितृरिक्थं मातृरिक्थं * मातृरिक्थं मातृर्यं तु स्त्रीधनं तस्य वक्ष्यति पितृरिक्थं पित्राद्येन*केनापि प्रकारेण*धर्मेणाधर्मेण वार्जितं तद्धनं * । ४ । स्वधर्मेणोपार्ज्जितं धर्म्मा *तद्विपर्ययेणाधर्म्मा * यावन्तं कालं यद्वस्तु स्वाधीनं *तस्मात्तत्कालं स्वस्यैवेति*स्वत्वे बहुविधो हेतुः ।५। पितुश्च मातुश्चोभयस्मादूर्द्धं *मरणवनप्रस्थान* प्रव्रजनानन्तरमेव *ग्रहणमादूर्द्धमेव । ६ । पितृरिक्थं मातृरिक्थं *भ्रातरःसर्वे समेत्य समागताः* समं युगपद्भजेरन् ।७। मातरि जीवन्त्यां पितुश्चोर्द्ध पितृ*रिक्थं च भ्रातरःसर्वे *समेता मिलित्वा भजेरन् गृह्णीयुः । ८ । तु पितरि जीवति मातुरूर्द्धं *मातृरिक्थं भजेरन् पिता हि तद्रिक्थस्य* प्रभु भार्यापुत्रश्च दासश्चेति*वचने नत्रयाणामधनत्वोक्तेः । ९ । ननु मातापित्रोर्जीवतो भजेरन् न* तयोरिच्छातदिति*कस्मादित्यत आह अनीशास्ते हीत्यादि । १० । हि यस्मान्मातापित्रोर्जीवतो रिक्थस्य ते भ्रातरस्त्वनीशाः* भार्यापुत्रश्च दासश्चेति वचने *नाधनत्वोक्तेः पुत्राणां ॥ ११ ॥ तस्मादूर्द्ध पितुश्च मातुश्च यो*मरणादिषु भ्रातरः समेत्य तयो* रिक्थं समं युगपद्भजेरन् पिण्डो*दकदानं या वाप्योचद्दत्तदत्त भजेरन् ।१२। अन्वाचयार्थकचशब्देनैव* मर्थःस्वयमेतभग* वतामतनाप्यापितः । १३ । एतेनैका पुत्रोपि पित्रोरूर्द्धमतस्य*विभागसम्भवाभावा दूर्द्ध पितुश्च मातुश्च* पैतृकरिक्थभजनं * न जीवतोरनीशत्वात् । १४ । पुत्राणां जीवन्मातापितृकाणां * मातापितृधनेऽनीशत्ववचना * न्मातापितृभ्यां सहपार्थक्यं नास्ति । १५ । देवलेनचोक्तं यथा । पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः । अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ।१६। पैतामहे पि धने पितापुत्राणां *स्वत्वे स्वामित्वे पि पुत्राणामिच्छया* तद्धने विभक्तीकृते लब्धे पि । १६ । पुत्राणां न स्वामित्वं *भार्यापुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनमिति । १७ । माता पित्रोरिच्छया तु*दायं कामयन्ति पुत्राः ... मिच्छये ति ग्रापितम् * गौतमे नाप्युक्तं । १८ । ऊर्द्ध पितुः पुत्रा रिक्थं भजेरन्* निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति च*सर्वं वापि पूर्व्वजस्य*तरान् बिभृयात् पूर्व्व वदिति ।१९

पत्रनिकटे रजसि * मातरि बन्ध्याद्यच्छया रिक्थं जीवति च पितरि पिच्छति * यतिपुत्रा भजेरन् * पिता हि मातुर्धने यः ॥ २० ॥ द्वायोपुत्रश्च दासश्च त्रय एव ह्यधनाः स्मृताः * दत्तुमादि यथा पूर्वजः सर्व्वा रिक्थं भजेत् पूर्व्वं वा हि इतरान्भ्रातृ न बिभ्यात् ॥ २१ ॥ पूर्व्वजन्मतयोः पतो जीवति स एव पूर्व्वजः * इतजन्म स्वयमपि वक्ष्यते ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयादित्यादि नारदेनाप्युक्तम् * पितर्य्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः । मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः । इति ॥ २२ ॥ पतितायामायां जीवन् पति * धनं न भवति तद्धनानुगन्तु * आशौचं पिण्डोदकदानञ्च * धनाभावे कथं पुत्रानगच्छेत् ॥ २४ ॥ आशौचं सर्व्वस्मिन् वधमाधि * कारिणो धनप्राप्यप्रमाणमिति चेत् * सतां तत्राय सिद्धान्तः ॥ २५ ॥ पुत्रादिषु धनाधिकारिषु पूर्व्व पूर्व्वाभावे धनमवश्यं गामीत * तस्य शौचकाले चाशौचं * यस्य यस्य दायागच्छति ॥ २६ ॥ पिण्डोदकदानन्तु यस्य यस्याधि * कारस्तं समागच्छति * तत्तद्दानकाल इति ॥ २७ ॥ निर्धनस्यापि मरणे * आशौचं सपिण्डत्वं पाप्तेषु * तस्य तद्वै तद्भवति ॥ २८ ॥ पिण्डोदकदानन्तु धनानुगं * धनलाभाभावे पुत्र * पौत्रप्रपौत्रादेर्नात्र नागच्छति धनालाभे * पि पुत्रादीनागच्छति ॥ २९ ॥ उक्तं हि विष्णुना यथा * यश्चार्थहरः स पिण्ड * दायी एकोढानां कस्याः पुत्रः * सर्व्वासां पुत्र एव च * भ्रातॄणामेकजातानाञ्च ॥ ३० ॥ पुत्रः पितृ * वित्तालाभेऽपि * पिण्डं दद्यात् * द्वितीयम् ॥ ३१ ॥ नव पितुश्च मातुश्चोर्द्ध्वं सर्व्वे * भ्रातरः समेत्य समं * यत्पैतृकं रिक्थं भजेरं स्तत्किं * विभजायेयुरित्यत आह ।

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठ एवेत्यादि ॥ १०५ ॥ जर्द्धं पितुश्च मातुश्च * सर्व्वेषां भ्रातृणां समं * समागतापैतृकं रिक्थं भजतां ॥ १ ॥ ज्येष्ठ एव भ्राता पित्र्यं * तद्धनमशेषत एव गृह्णीयात् * शेषा भ्रातरस्तं ज्येष्ठं * भ्रातरमुपजीवेयुः ॥ २ ॥ कथमित्यत उच्यते यथैव पितरं तथेति * शेषा भ्रातरः पितरं * मिव ज्येष्ठं भ्रातरमुपजीवेयुः ॥ ३ ॥ गौतमेन चोक्तं यथा * सर्व्वं वा पूर्व्वजस्य * इतरान्बिभृयादिति ॥ ४ ॥ १०५ ॥ कस्मादित्यत उच्यते ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्व्वमर्हति ॥ १०६ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेणेत्यादि ॥ १ ॥ १०६ ॥ ज्येष्ठेन पुत्रेण जातमात्रेण मानवः पुत्री भवति पितॄणामनृणश्च * तस्माज्ज्येष्ठः पुत्रः सर्व्वमर्हति ॥ १ ॥ १०६ ॥ भवतु पुत्रवान् कथं पितॄणामनृणः स्याज्जातमात्रेण किं स्यादित्यत उच्यते ।

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्त्यमश्नुते । स एव धर्म्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन्नित्यादि ॥ १०७ ॥ यस्मिन् ज्येष्ठे पुत्रे जातमात्रे मानवः पितॄणां ऋणं संनयति संप्रापयति येन च * पुत्रेण

जातमात्रेण *शान्तं मोक्षमश्नुते ।१। स एव ज्येष्ठः पुत्रो धर्म्मजो यः* इतरान् द्वितीयादिपुत्रान् कामजान् * सर्व्वं महर्षयो विदुः *धर्म्मार्थमनावश्यकत्वात् ।२। विष्णुना चोक्तं स्व * संहितायां यथा* पुत्रः पितृवित्त*लाभेपि पिण्डं दद्यात् ।३। पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।४। ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ।५। पुत्रेण लोकाञ्जयतीत्येव *वसिष्ठेनाप्युक्तं यथा ।६। ऋणमस्मिन् संनयति *अमृतत्वञ्च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ।८। अनन्ताः पुत्रिणां लोका * नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति *श्रूयते *प्रजाः सन्त्वपुत्रिण इत्यपि शापश्च ।९। प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यां *मित्यपि नियमो भवति पुत्रेण लोकाञ्जयतीति ।१०। १०७।

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः। पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः॥१०८

पितेवेत्यादि।१०८। न केवलं यथैव पितरं पुत्रा*उपजीवन्ति तथैव * ज्येष्ठं सर्व्वे भ्रातर उपजीवेयुः।१। किन्तु ज्येष्ठोपि भ्राता गृहीत्वा पितेव * स्वधर्म्मानाचरन् यवीयसो भ्रातॄन्* पुत्रानिव पालयेत् ज्येष्ठे भ्रातरि *यवीयांसः पुत्रवच्च वर्त्तेरन्निति ।२। १०८। कस्मादित्यत आह ।

ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः। ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः॥१०९

ज्येष्ठ इत्यादि ।१०९। ज्येष्ठो भ्राता कुलं वर्द्धयति वा*विनाशयति वा लोके ज्येष्ठो भ्राता पूज्यतमः*पितेव सद्भिरविगर्हितः स्यात् ।१०९।

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः। अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत्॥११०॥

य इत्यादि ।११०। यो ज्येष्ठो भ्राता पितृवत् स्नेहमति * पालनादिज्येष्ठवृत्तिः * स्यात् स मातेव पितेव ।१। यस्तु ज्येष्ठो भ्राता ज्येष्ठवृत्तिर्न स्यात्*सोपि बन्धुवत् सम्पूज्यः ।२।११०। तर्हि किमेवमेव सर्व्वे भ्रातरः * सहैव वसेयुः पृथ * ग्वसेयुरित्यत * उच्यते ।

एवं सह वसेयुर्व्वा पृथग्वा धर्म्मकाम्यया। पृथग्विवर्द्धते धर्म्मस्तस्माद्धर्म्म्या पृथक्क्रिया॥१११॥

एवं सहेत्यादि ।१।१११। एवमुक्तरूपेण सर्व्वे भ्रातरः*पितृहीना मातापितृहीना वा * समेताः पैतृकं रिक्थं गृहीत्वा ।१। ज्येष्ठो वा पितृवत् रिक्थं गृहीत्वा* सह वसेयुर्व्वा धर्म्म * कामाया पृथग्भूत्वा * भ्रातरस्ते

वसेयुः। २। कस्मादित्यत आह पृथगित्यादि * अपृथग्भावे ज्येष्ठो भ्राता धर्म्माधिकारी यद्धर्म्मं करोति तद्धर्म्मांशभाजोऽन्ये भ्रातरः * पृथग्भूतानान्तु धर्म्मो विवर्द्धते * प्रत्येकं पञ्चमहायज्ञादिधर्म्मकरणात्। ३। तस्मात् पृथक् क्रियाधर्म्म्या * कार्य्या निजधर्म्माय पृथक् क्रिया कार्य्या। * गौतमेनाप्युक्तं * विभागे धर्म्मवृद्धिरिति। ४। इति त्रिमिश्रो वादायस्याभजन * तस्मात् भागभोगपद्धति * भागश्चैव वस्तुत इति। १११। अथ पार्थक्ये कर्त्तव्ये * दायान् कथं विभजेत * तत उच्यते।

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्व्वद्रव्याच्च यद्वरम्। ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः॥११२॥

ज्येष्ठस्य विंश इति। १। ११२। गाम्भिर्य्यादात् सवर्णजपत्न्यां जातानां * पुत्राणां ज्येष्ठस्य पित्र्यात् * सर्व्वद्रव्याद्विंशो विंशत्यंशका यः स तस्मात् पञ्चसङ्ख्यानि * सर्व्वद्रव्याच्च यद्वरं तत् श्रेष्ठं तस्योद्धारः कर्त्तव्यः। १। ततो ज्येष्ठस्योद्धारादर्द्धं सार्द्धद्वयं * मध्यमस्य भ्रातुरुद्धार * स्ततो ज्येष्ठस्योद्धारात्तुरीयो * यो भागः सपाद एव सङ्ख्यं यवीयस उद्धारः स्यात्। २। तथा च सर्व्वद्रव्याद्विंशो भागो * यावान् वरश्च यावत् स्यात् * तावतोऽर्द्धं सर्व्वद्रव्यात् * चत्वारिंशद्भागैकभागो भवति। ३। तावच्च वरं ततोऽर्द्धं च * मध्यमस्योद्धारः कर्त्तव्यः * एवं तस्य ज्येष्ठस्योद्धारात् * तुरीयांशः कनिष्ठस्योद्धारः तेन सर्व्वद्रव्यादशीतिभागैक * भागो ज्येष्ठस्योद्धारात्तुरीयो भागः स्याद्यावच्च वरं द्रव्यं * तच्चतुर्थभागश्चेति। ५। गौतमेनाप्युक्तं यथा * विभागे धर्म्मवृद्धि * विंशो भागो ज्येष्ठस्य * मिथुनमुभयतोदद्युक्तो वा यो गो वृषः॥ इति॥६॥ प्रमादौ तु व्याचष्टे विंशतितमो * भागः सर्व्वद्रव्याद्यश्च * श्रेष्ठं ज्येष्ठस्यादातव्यं * मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो * द्वेयः कनिष्ठस्याशीतितमो भागः। ६। तदयुक्तं मध्यमकनिष्ठयो * र्वरद्रव्यालाभाभावात्। ५। ११२। अथानेकमध्यमास्तत्र * संशयो बहवश्च मध्यमास्तत्र * कथमुद्धारः स्यादिति। १। १११। तत्राह।

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम्। येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्॥११३॥

ज्येष्ठश्चैवेत्यादि। ११३। अनेकमध्यमे सति * ज्येष्ठश्च कनिष्ठश्च तौ * यथोदितं सर्व्वद्रव्यात् * विंशतितमाशीतितमं * च यथोक्तं संहरेताम्। १। ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यामन्ये ये मध्यमा * स्तेषां प्रत्येकं मध्यमं * धनं ज्येष्ठोद्धारादर्द्धं। २। १११। न च विंशो भागोऽयमुद्धारः उक्तः * स एव यदि द्रव्याणि च * न पर्य्याप्तं तदा किं स्यादित्याह।

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः । यच्च सातिशयं किञ्चिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषां धनजातानामित्यादि।१।११४। अग्रजो भ्राता सर्वेषां *धनजातानामग्र्यं श्रेष्ठं द्रव्यमाददीत।१। यच्च सातिशयमधिकगुणं द्रव्यं स्यात् *तस्माद्दशतश्चेष्ठत * उत्कृष्टं वरं द्रव्यं विंशं* भागं ज्येष्ठ आप्नुयादिति । २ । ११४ । न तद्दशभ्यः सातिशयं षु किं *कुर्य्यादित्यत उच्यते * ।

उद्धारो न दशस्वस्ति सम्पन्नानां स्वकर्म्मसु । यत्किञ्चिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्द्धनम् ॥११५ ॥

उद्धारो दशस्वित्यादि ।११५। दशसु सातिशयेषु *द्रव्येषु नास्त्युद्धार *स्तथापि स्वकर्म्मसु सत्सु* धाराद्यादिषु चोपार्ज्जनादिषु च यदि सम्पन्ना भ्रातरः स्युः । २ । तदा तेषां ज्येष्ठाय स्वाध्यायादिषु सम्पन्नायापि मानवर्द्धनं *किञ्चित् द्रव्यं* दशस्वपि देयमेव । ३ । गौतमेन चोक्तं यथा *दशतः पशूनां नैकशफमिति । ४ । ११५ ।

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत् । उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना॥११६॥

एवमित्यादि । ११६ । ऋणहीनस्यापि पुत्रधने स्वल्पेऽपि * ज्येष्ठादिभिः समुद्धृतोद्धारे पित्र्ये * धने सर्व्वेषां भ्रातॄणां * समानांशान् प्रकल्पयेत् १ । नन्वृणवतः पितृक्रमेण * ज्येष्ठादुद्धारो विधेय* स्तत्र सर्व्वेषां समानांशा व्यवच्छ्यन्ते । २ । ऋणे धने च सर्व्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधिः ॥ पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्व्वं समतां नयेदिति । ३ । इतीवं ऋणवतो मातापित्रोर्धनविभागे समानांशं याज्ञवल्क्याद्युवाच । ४ । विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्द्ध्वं ऋक्थमृणं समं । मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ इति ॥ एवमृणवत एव पित्रोर्धनविभागे समानांशं व्यवच्छ्यनात्तु वाच । वर्णानामानुलोम्येन विभागोऽयं प्रकीर्त्तितः समत्वेनैकजातानां विभागस्तु विधीयते । इति । ५ । हारितोऽप्यृणवति च पितरि समानतोऽन्यतेरिक्थविभागः । इति। पैठीनसादिस्त्वपृणवतः पैतृकं विभज्यमाने दायादाः समो विभागः । इति । विष्णुनाचोक्तं यथा* समवर्णाः पुत्राः समा*नंशानादद्युर्ज्येष्ठाय* ज्येष्ठश्चोद्धारं दद्युः । यदि बहुद्धारासम्भवो भवति* तदा कथं विभागः स्या* दित्यत आह्वोद्धारइत्यादि । २ एवमृणरूपेतु धारे ऽनुद्धृते *भ्रातॄणां भ्रातॄणामंश*कल्पना त्वियं स्याद्यथा । ३ । ११६ ।

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुजः । अंशमंशं यवीयानित्येष धर्म्मो व्यवस्थितः ११७

एकाधिकमित्यादि । ११७ । ज्येष्ठः पुत्र एकाधिक* मंशं द्व्यंशं हरेत्ततोऽनुजो ज्येष्ठा*दनुजो मध्यमो भ्राता।१। यावान्स्यात्तावान्प्रत्येक*मध्यर्द्धमंशं सार्द्धांशं *हरेदंशमेकं यवीयान्कनिष्ठो*भ्राता हरेदित्येष धर्म्मः । २ यावान्स्यात्तावान्प्रत्येक*मध्यर्द्धमंशं... वसिष्ठेनाप्युद्धारमवत्त्वैवोक्त*मथ भ्रातॄणां दायविभागो*द्व्यंशं ज्येष्ठो हरे *द्गवाश्वस्य चानुसद्, *ममजावयो

श्चैव । ३ । कनिष्ठश्चकाष्ठानिगां यवसं*श्चीपकरणानिवमधामसो * मातुःपारियं स्त्रीयोविभजेरन । इति । ४ । गौतमेन वत्सक*स्य मौवापर्व्वजःसा*श्रेकं कमितरे सा*मेकं कं वाधनरूपं *कामां पूर्व्वीलमेतदिति । ५ सर्वेकं कमितरे यामितिमधामकनिष्ठाना*मल्पगुणा*मधामाधिक*गुणाकनिष्ठाभिप्रायात् ।६। धनरूपमिताल्पात् रूपण् तायस्मेनाल्प*धनं यदिसाश्चेकं कं वापर्व्वा *ज्येष्ठोकामामिच्छ यालभेत।७। इतिद्वृहस्पतिनातूत्सत्र*ज्यायगुणाजोष्ठो*द्वांशं दायादवाप्नुयात् । समांशभागिनस्त्वन्ये तेषां पितृसमस्तुसः । इति । ८ । अत्रजन्मविद्यगुणाज्येष्ठ इति*सनाषये इन्द्रस्मेन*जन्मतोज्येष्ठोयोभ्राता*जन्मविद्याभागं वाज्येष्ठो*जन्मगुणाभ्यां वाज्येष्ठः ॥ ९ विभिर्ज्येष्ठइयो वं *ये नकेनापिविशेषा*ज्येष्ठोद्वांशदायादाप्नुयादितीतः* असमानो नममक्षेन*नविरोधोभवतीति ।१० ॥ ननुपुत्राणामेव दायविभागो*भवतदूहितृणां किं पितृदाय*भागित्वं नास्तीत्यतआह ।

स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तुकन्याभ्यःप्रदद्युर्भ्रातरःपृथक् । स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताःस्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

स्वेभ्यइत्यादि । १ । ११८ । भ्रातरःसर्वे कन्याभ्योऽनूढाभ्यो*स्वस्वभ्यः*स्वे स्वेऽंशेभ्यश्चतुर्भागं * पृथक्पृथक् दद्युः । ३ । स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागमदित्सवो* भ्रातरस्तुपतिताःस्युः । ४ । कात्यायनेनचोक्तं * कन्यानामदत्तानां चतुर्थो भागइष्यते । पुत्राणांचत्रयोभागास्त्वामं त्वल्पधने स्मृतं । इति । ९ । बृहस्पतिनाचो* समांशामातरस्तेषां तुरीयांशास्तुकन्यकाः । इति ।६। कतदाराभ्रातरस्तुपित्र्यं धन*मेवं विभजात्वन्त*स्वदारं*भ्रातरं विवाहयित्वा*तेन वसह वं भजेयुः ॥ ५ ॥ भगिनीश्चातद्वदाविवाहयित्वा * स्वांशाच्चतुर्थांशं दद्युः । तयोक्तं याज्ञवल्क्येन*असंस्कृतास्तुसंस्कार्य्याभ्रातृभिःपूर्व्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्चनिजादंशाद्दत्वांशं तुतुरीयकम् ॥ ७॥ पतव्रभगिन्यश्चपूर्व्वसंस्कृतै*र्भ्रातृभिर्निजादंशात्तुरीयांशं *दत्वासंस्कार्य्याःनत्वताभ्योदत्तं धनैः । प्रकारीत्वतवाचष्टे*यद्धनं ताभ्योदत्तं स्यात्*तेर्धनैर्विवाहयेदिति ॥८॥ तदयुक्तं सर्व्वोभ्रातानिजोनिजोद्दिष्टे धनं रूढवान्भगिन्याःकथं स्तलभ्यं धनेन*भ्रातृभिःसंस्कार्य्याः ।९।१०।एवं स्वात्स्वादंशादितीनेनच*ममादौपुनर्व्वा सवर्णा जभार्य्यास्व*जाताश्चत्वारोभ्रातरः ॥ ११ ॥ स्वांस्वां सोदर्य्यां स्वात्स्वादंशात्तुरीयां *शधनेनसंस्कार्य्यां*रितितद्पायुक्तं स्यात् ॥ १२ ॥ सवर्णा जभार्य्यास्व*जातानां पुत्राणां दाय*भागप्रकरणं नेदं *वक्ष्यतेद्विस्वय ११ । एतद्विधानं विद्यं यं विभागस्यैकयोनिषु । बह्वीषुचैकजातानां नानास्त्रीषुनिबोधतेति । १४ । ११८ ।

अजाविकं सैकशफं नजातुविषमं भजेत् । अजाविकन्तुविषमं ज्येष्ठस्यैवविधीयते ॥ ११९ ॥

नन्वेकाधिक्यं ज्येष्ठस्येत्युद्धारे दिनाद्यविषमांशकरणात्* तत्किं जङ्गमाजङ्गम * साधारणमित्यत आह।

अजाविकमित्यादि ॥ १ ॥ ११९ ॥ ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठाः* भ्रातरो द्व्यंशाः* एकांशस्वरूपं* विषमं संक्ष्यमजाविकं जातु* कदाचिन्न भजेरन् ॥ १ ॥ समानांशं मध्यमकनिष्ठौ* भजेयातां ज्येष्ठः पुनरजाविकं* विषमं सार्द्धत्रभागानां द्वौ* भागौ भजेदेकमयमेषसमांशम् । २ । ११९ । विषमांशापवादे समानांश * प्रसङ्गाद्विषमांशे *समांशमुच्यते ।

यवीयान् ज्येष्ठभार्य्यायां पुत्रमुत्पादयेद् यदि। समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥ १२० ॥

यवीयानित्यादि । १२० । ज्येष्ठो यदि यवीयसो* भ्रातुरपुत्रकस्य भार्य्यायां नियुक्तया * पुत्रमुत्पादयति तत्र *विवादो नास्तीति तत्रोक्तं यवीयान् कनिष्ठो भ्राता *यदापुत्रकस्य ज्येष्ठस्य भार्य्यायां * धर्म्मतो नियुक्तायां * पुत्रमुत्पादयेत्तदा । १ । तत्र पुत्रे समांशविभागः स्यादिति * धर्म्मः शास्त्रे व्यवस्थितः । २ । १२० । कस्मात् क्षेत्रजः पुत्रः* पितृव्यानां समानांशं *भजेदित्यत आह* । उपसर्जनमित्यादि । २१ ।

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते। पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्म्मेण तं भजेत ॥ १२१॥

प्रधानस्योपसर्जनं* मप्रधानत्वं नोपपद्यते * कः प्रधानं कस्याप्रधानमित्यत आह पितेति । १ । प्रजने प्रजोत्पादने* पिता प्रधानं स च* ज्येष्ठो भ्राता तत्पतिनिमित्तनियोगात्* कनिष्ठो भ्राता तस्मात्* ज्येष्ठस्योपसर्जनं । २ । तस्मात्तस्यो वांशं तस्मात् क्षेत्रजः * पुत्रो धर्म्मेण भजेदि * तातेन नियोगात् क्षेत्रजः पूर्व्वः समांशभागिति ज्ञापितम् ३ । १२१ । अथैवं सवर्णजातानुलोमजाताः* स्वभार्य्यासु* जातानां पुत्राणां पित्रा * धनविभागे संशये *दृष्टान्तसिद्धान्तमाह ।

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्व्वजः कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत् संशयो भवेत् ॥१२२

पुत्रः कनिष्ठ इत्यादि । १ । १२२ । यस्य सवर्णजानुलोमजाश्च स्त्रियः* पत्न्यस्तासु मध्ये या सवर्णजा सा * चेत् पश्चादूढा स्यात्तदा सा* कनिष्ठा स्यात्तस्यां यः* पूर्व्वजः पूर्व्वं जातो ज्येष्ठः स पुत्रः । १ । एवमनुलोमजा पूर्व्वमूढा चेत्तदा ज्येष्ठा* तस्यां जातः कनिष्ठः* एवमथैव* पश्चादूढानुलोमजा कनिष्ठा* तस्यां पूर्व्वजः पूर्व्वं जायते पुत्रः । २ । पूर्व्वमूढा सवर्णजा ज्येष्ठा तस्यां जातः कनिष्ठः पुत्र * स्त्रक्रमात् ज्येष्ठो * किं पूर्व्वोत्पन्नः पुत्रः कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठः स्यात् ॥ २ । अथवा पश्चादूढायाः कनिष्ठायाः* पूर्व्वजः पुत्रो ज्येष्ठः स्यात् * इति तत्र कथं विभागः स्यात्* इति चेत् संशयो भवेत् । १२२ ।

तत्त्वोधानेएकमित्यादि। ४।१२२।

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः। ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः॥ १२३॥

स कनिष्ठायां जायायां * सवर्णजायामनुलोमजायां वा * पूर्वजः पुत्रएकं स्वत्वं वृषभ * मुद्धारं संहरेत १। ननु सर्वं कुत्राद्धारं * विंशतिभागं संहरेत * कनिष्ठायां पत्न्यां जात * स्तेनापकृष्टज्येष्ठत्वात्। २। ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषादृतिज्येष्ठा * इतोऽपरं प्रथमद्वितीयादिषु * जायासु जाताये ऽपरे * मध्यमाः। ३। तेषां स्वमातृत एकैक * स्वत्वं वृषभमुद्धार * स्तादृषभमुख्योवृषभ * वर्ज्जं मध्यममेकैकं * वृषभं प्रत्येकं संहरेयुरिति। ४। नचात्रसाध्यत्वत् कर्ष। पकर्षौ * अपरेऽज्येष्ठवृषादृतिबहुवचननिर्द्देशान्नमिलिताः सर्व्वे मध्यमाभ्रातर * एकं मध्यमं वृषभं संहरेयुः ५। नवा स्वमातृतस्तदूनानां स्व * मातृतः तदूनानामिति * ज्येष्ठामध्यमाकनिष्ठासु जातानां * कनिष्ठानां भ्रातॄणां स्वमातृतः। ६। तेन कश्चिद्गितिम्लय गातसि * स्व नमात्रैकद्वित्रिमातृतो * यमाकनिष्ठमाता यथाज्येष्ठामध्यमाकनिष्ठा। ७। तयाद्विषु पां क्रमेणापकृष्टस्तेकैक * वृषभउद्धार स्तत्र * यदि ज्येष्ठोद्धारवृषभसमान * वृषभावर्त्तन्ते। ८। तानन्याधनवत्समानांशमेव * विभजासर्व्वज्येष्ठादायोमध्यगृह्णीयु * रेवं सकृत्तोद्धारे समानांशान् * प्रकल्पयेदितिसर्व्वत्रसमांशोक्तिः। ९। इहपत्नीनां ज्येष्ठकनिष्ठात्व * प्रकरणात्प्रथमद्वितीयादि * विवाहे न ज्येष्ठकनिष्ठता श्रेया *। ८। नतुप्रागिवाहात्पत्नीनां वर्णतो * वयस्तो ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वं हि * विवाहादुत्तरं नस्यात्। ९। यापूर्व्वमूढ़ा सैवपत्नीषुज्येष्ठा * सवर्णजावानुलोमजामवति * नहिवर्णज्येष्ठापश्चादूढ़ाज्येष्ठा॥ १। १२१।

ननुयदिज्येष्ठायामनु * लोमजायां पत्न्यां ज्येष्ठःपुत्रश्च * जायते तदा कथं विभागःस्या * दित्यतउच्यते।

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः। ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा॥ १२४

ज्येष्ठस्त्वित्यादि। १। १२४। यत्रामिश्रापत्नीषु * ज्येष्ठायां पूर्व्वोढ़ायामनुलोमजायां पत्न्यां जातस्तु ज्येष्ठ पुत्रः॥ १॥ वृषभषोड़शागाज्येष्ठोद्धारं * हरेत्तत्रसर्व्वद्रव्या * द्धारं विंशभागं हरे * दवरवर्णजातमातृकत्वात्। २। ततः शेषाःस्त्रीगाभ्रातरः सर्व्वे स्वमातृतोमातृकादिक * भजेरन्निति * धर्मशास्त्रे ऽवधारणाविज्ञेया। २। तद् यथाज्येष्ठसोदर्य्याभ्रातरौ * ज्येष्ठगृहीतगवापेक्षयाया * पकृष्टागावस्ताः॥ ४॥ तदपेक्षापकृष्टायागावस्ता * द्वितीयपत्नीजाःपुत्रा * स्तदपेक्षयापकृष्टा * यागावस्तास्तृतीयपत्नीजाःपुत्राः। ५। इत्येवं यथायथाकनिष्ठपत्नी * जाताःपुत्रास्तथातथापकृष्टागाः * समानांशेनविभज्य * प्रत्येकं भ्रातरोगृह्णीयुः। ६। नत्वेकैकमातृजाःसर्व्वे भ्रातर * एकीभूताएकांशं गृहीत्वापुनःसोदर्य्याःसमं विभज्यगृह्णीयुरिति॥ ७॥ इतिस्त्रीणां गवां सर्व्वासामुद्धारः * शेषाश्च वृषभाःसन्ति * ताननाधनवत्समान् * विभज्यतथैवप्रत्येकं * भजेरन्॥ ६॥ एवं सकृतोद्धारे समानांशान्प्रकल्पये *

दितानुक्तविभागेसमानविधानात् ॥ ५ ॥ येषामेवं विधविभवोनास्ति * तेषामनुक्तौप्रकारे * द्वावपि ज्येष्ठाजातज्येष्ठस्यानुजो * द्रागनुजस्याद्यांशः ॥ ६ ॥ तज्ज्येष्ठसोदरयैमात्रेयः * सर्व्वे यवीयांसस्तेषां * यतोऽकर्मकोंऽशः ७ ॥ इतरेषमनुक्तप्रकारेविभागउक्तः * पूर्व्वमनुक्तत्वेषां * मिथः शास्त्रं प्रकल्पना । ८ ॥ एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठःपुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुजः । अंशमंशं यवीयांसि * तां पथम्मोयावस्थितः ॥ इति ॥ ९ ॥ २४ ॥ सवर्णाभिवाहात्सदृशवर्णा स्त्री * पत्नीपुत्रदिकनिष्ठायां * पूर्व्वजः पुत्रोभवति * ज्येष्ठायां कनिष्ठः पुत्र * कस्याज्य विभागःस्यात् ॥ १ ॥ तत्रोच्यते सदृशस्त्रीषुजातानां पुत्राणामित्यादिश्लोकं ॥ २५ ॥

सदृशस्त्रीषुजातानां पुत्राणामविशेषतः । नमातृतोज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतोज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥१२५॥

सदृशस्त्रीषु तिसृषु विवाहाद्द्वापरमपरं सदृशाःसत्योविवाहात् * पत्न्यश्चसदृशाः स्युः * तासुत्रिषु पतितासु । १ जातानां पुत्राणां मातृ * वर्णतो विशिष्टिना * स्त्रीतान्यविशेषादेव । २ ॥ तेषां मातृतोमात्रैक * हिगज्येष्ठाज्येष्ठ्यं नास्ति यस्यामाताज्येष्ठासउत्तमज्येष्ठो * यस्यमातामध्यमास * मध्यमउपसज्येष्ठः ॥३ ॥ यस्यमाताकनिष्ठास * स्तस्वरूपोज्येष्ठ * इत्येव विशेषेणज्येष्ठत्वं नास्ति ।४। ज्येष्ठायां वामध्यमायां वा * कनिष्ठायां वापूर्व्वमेव * यःजातोभवति सज्येष्ठः । ५ पूर्व्वजातस्यैव * ज्येष्ठत्वमुच्यते * मध्यम * ज्येष्ठत्वं मनुक्तस्याज्येष्ठ्यं ॥ ६॥ ततोज्येष्ठायां वामध्यमायां वा * कनिष्ठायां वासदृश * स्त्रियां जातानां पुत्राणां * यस्यपूर्व्वं जन्मतस्य * ज्येष्ठत्वं बुधैरुच्यते । ७ । तद्यथाब्राह्मणस्यब्राह्मणकन्यारेवावतीवापत्न्यस्तासुजातानां * पुत्राणां यःपूर्व्वजःसज्येष्ठःपुत्रः । ८ । एवं यस्याब्राह्मणस्य * ब्राह्मणकन्यापत्नीनास्ति तस्य च * क्षत्रियकन्याबह्व्यःपत्न्यःसन्ति । ९ । तासुचजातानां पुत्राणां यःपूर्व्वं * जातःसज्येष्ठःपुत्रः * तां वं शेषं सर्व्वं ज्ञेयं । १० । यस्याब्राह्मणस्यब्राह्मणदुहिता * क्षत्रियदुहिताच्चैश्यदुहिताच * पत्नीतःसर्व्वासमवेविवाहेन * पत्नीकात्मीभावाद्ब्राह्मण्यःसदृशाः । ११ । पत्न्याश्चसदृशोपिन * प्रागिवाहात्सदृश्यःस्युः * इत्येवं पौर्व्वात्रस्त्रिक * सादृश्याविवक्षयो * सदृशस्त्रीषुतिप्रयोगःकृतः । १२ । तासुजातानां पुत्राणां मध्ये यः * पूर्व्वं कनिष्ठायां ब्राह्मणदुहित * श्यथवाक्षत्रियदुहितश्यथवा * वैश्यादुहितरिजायते सज्येष्ठः ॥ १३॥ विद्ययागुणेनवासम्पन्नोवा * पासम्पन्नोवासोऽधमएवज्येष्ठो * मध्यमायां जातोमध्यमोवोच्यते * ज्येष्ठायां यातःउत्तमः कनिष्ठः ॥ १४ ॥ मध्यमायां पुर्व्वजातो * ज्येष्ठोविद्यायागुणेनवासम्पन्नो * वाप्यसम्पन्नोमध्यमोज्येष्ठः ॥ १५ ॥ कनिष्ठायां मध्यमोऽधममध्यमः * कनिष्ठस्येदधमःस कनिष्ठा * ज्येष्ठायां मध्यमोव कनिष्ठोवा * सर्व्व एवाधमोबुधैरुच्यते ॥ १६ ॥ ज्येष्ठायां पुर्व्वजातोयोज्येष्ठःस * विद्यायागुणेनवा सम्पन्नोवा * पासम्पन्नोवाश्रेष्ठ एवज्येष्ठः * मध्यमायां कनिष्ठायां वा जातःक * निष्ठोमध्यमोवा मध्यमोऽधमःस्यात् ॥ १७ ॥ इत्येवं मिश्रासुजातानां ज्यै

श्लोमा१ * ज्येष्ठत्वे मातृतो विशेषोऽस्तित्वम् * पूर्व्वस्त्री कनिष्ठायां पूर्व्वं जातस्याधमज्येष्ठस्यैकवृषभोद्धारः । १८
उत्तमज्येष्ठस्य ज्येष्ठायां जातस्य * वृषभषोडशगवानामुद्धारो * मध्यमज्येष्ठस्यानयारीत्या अस्य * गावएकवृषभं इत्युद्धारः । १९। प्रमादिनस्तु बृहस्पतिनोक्तं * जन्मविद्यागुणज्येष्ठो * द्व्यंशं दायादवाप्नुयात् । समांशभागिनस्त्वन्ये * ते षां पितृसमस्तु सः ॥२०॥ इतो तद्वचनं निर्गुणस्य * ज्येष्ठस्य ज्येष्ठांशं सद्यस्त्रीषु * जातस्य सर्व्व द्रव्यादि अंशोद्धारं । २१ । मिथ्यावकनिष्ठायां जातस्यैक * वृषभं ज्येष्ठजातस्य * वृषभषोडशगवाद्धारं न च * वाक्यस्यापद्यन्तिवर्द्ध्यन्ति चेतन्तु ।२२। भक्त्यातिशये न भ्रातृणामुद्धा * रात्रमतेरद्यातनाना भक्त्येति * यथाभ्रातृसमभागएवलोके चदृश्यते उद्धारार्हं ज्येष्ठाभावाचेति ॥ २३ ॥ तस्य ज्येष्ठांशविधानं * शास्त्रे द्विजे ज्येष्ठस्यापि वचनात्पुत्रान्तेनावश्य * देशतयासर्व्वं कृत्तं * नत्ववरजानां भक्त्याधीनतयेति ॥ २४ ॥ अनुद्धारे च ज्येष्ठ तदनुज * यवीयसां द्व्यंशसार्द्धांशैकांश * विधानात् समानांशविधानाभावात् * लोके यः समांशो दृश्यतेसोपि धर्मः प्रमादिकृतत्वात् । २५ । उद्धारार्हज्येष्ठाभावा वेति च * जन्मविद्यागुणाद्दृतिसम्बन्धिते * ज्येष्ठइति यद्व्याख्यातं तन्नयुक्तं ॥ २६ ॥ जन्मतो ज्येष्ठस्यच्यते * इति मनुक्त विरोधात् * तत्र चेदृच्यते ।२७। बृहस्पतेरेतद्वचनं दृश्यते * नेहापि जन्मतइति पदं जन्म * विद्यागुणतइत्येवं * व्याख्यातव्यमितिचेन्न ॥ २८ ॥ जन्मविद्यागुणादिति * चार्थं समुच्चये चेतरेतर * योगेचद्वन्द्वे प्रत्येक * पदेन ज्येष्ठपदस्यान्वयः स्यात्॥२९॥ जन्मनाज्येष्ठो विद्याया ज्येष्ठो गुणेन ज्येष्ठइति मनसमस्तेन समानान्वयस्तेन * जन्मविद्यागुणैस्त्रिभि * र्ज्येष्ठ इत्येवं नार्थः स्यात् समाहारे द्वन्द्वे तदा जन्मज्येष्ठस्य चाह्वानं * स्वमन्त्रलाख्यापितं * मितिपरवचनेनापिजन्म विद्यागुण * ज्येष्ठ * नाह्वानापत्ते निर्गुण * जन्मज्येष्ठमाह्वानानुपपत्तेश्च ।२९। स्वब्राह्मणाह्वानं जन्मतोज्येष्ठ * स्वविधानं दायविभागे ज्येष्ठ * विद्यागुणातोज्येष्ठएवेतिचेत् ।३०। तर्हि स्वब्राह्मणाह्वानजन्मज्येष्ठेन * चाह्वानमितिकथ * मिश्रमनोरकारणं स्या * त्तस्माद्दायादिषु सर्व्व * त्रैव जन्मतोज्येष्ठं इमिष्टं ॥ ३१॥ तर्हि किं बृहस्पतिना * मनुक्त विरुद्धं * मितिनैवाशङ्कनीयं ।३२। मनुना जन्मतोज्येष्ठवचनेन * सविविधज्येष्ठस्यावरोधोपि * अतः पूर्व्वं योज्यते सज्येष्ठः ३३। स पूर्व्वं चतुर्विधः * एको विद्यागुणहीनो * जन्मनाज्येष्ठो द्वितीयो जन्मविद्याभ्यां तृतीयो जन्मगुणाभ्यां चतुर्थो जन्मविद्यागुणैरिति॥३४॥ बृहस्पतिनापि तच्चतुर्विधज्येष्ठं * स्फुटमेवोक्तं जन्मतोज्येष्ठो जन्म * विद्याभ्यां ज्येष्ठो जन्मगुणाभ्यां ज्येष्ठो * जन्मविद्यागुणैर्ज्येष्ठइतिबुध्य ॥३५॥ नन्वेवमर्थो नेतरेतरयोगे * समाहारेवा द्वन्द्वे स्यात् * कथं तथा व्याख्यात * इति चेत् सत्यं यथात * थ्यायते तदुच्यते ।३६॥चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं * भाष्ये व्याख्यातं चेद्द्वन्द्व * इति कृते पार्थस्यापरार्थं प्र * व्योपादानं चार्थे पुनः पुनर्मध्ये ॥ ३७ । चकारार्थानां समुच्चयान्वा * चयेतरेतरयोग * समाहाराणां नियमार्थं कृतः ॥ ३८ ॥ तत्रान्वाचयेचार्थे ऽन्यद्वन्द्वस्तेन * यथैवमयोऽन्वाचयेभवति * यथायात्वविधावटकृपुत्रम् अधीयीतेति स्त्रं ॥ ३९ ॥ नान्तरेणान्वाचयेद्वन्द्वः भवे * दुदधे ष्टादाविव्याय * प्राप्तिः समुच्चयेतरेतरयोग * समाहारेषु

न्द्रभाः । ४० । यदि विद्यागुणहीनो ज्येष्ठो ज्येष्ठांशं न लभेत कथं ज्येष्ठपुत्रतया पितुः पिण्डं दद्यात। दद्यादपि त्वं हरेदनमिवाक्तेः। विद्यागुणहीनस्य जन्मज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्वाभावे खल्वनुपनीतस्य पूर्व्वं कनिष्ठानामुपनयनवेदा रम्भविवाहाग्निग्रहणानि भवन्तु। ते षु कृतेषु कनिष्ठाः पतिता न भवन्तु तस्मात्तत्प्रमादिव्याख्यानमसाधु। ननु तर्हि ज्यायान् ज्येष्ठादिलक्षणं किं जन्म एव यातु * पूर्व्वं जातासां द्वितीयादि * भार्यापि सती ज्येष्ठा स्या * दिति चेत्तत्रापुच्य ते ॥ ४१ ॥ द्वे हि जन्मनी द्विजानां * तत्रैकं मातृगर्भतो * द्वितीयं वेदमन्त्रतः ॥ ४२ ॥ तत्र यस्मिन् जन्मनियः * पू र्व्वं जायते स तस्य * ज्येष्ठ उच्यते सर्व्वत्र ॥ ४३ ॥ पूर्व्वं मातृतो या जाता कुमारी * सानूढावस्थायामवरजातानां * ज्येष्ठा यदा तु वेदे विवाहमन्त्रैः * पुनर्जायते पत्या सहैकात्मीभूय । ४४ । तदा पूर्व्वमूढा वयःकनिष्ठापि * पूर्व्वजत्वात् प्रथमा जाया ज्येष्ठा स्यात् * पश्चादूढानां द्वितीयादीनां वयो * ज्येष्ठानामपि जायानामवरजत्वात् । ४५ । तास्तु कनिष्ठा, स्युरपि वर्णतो * ज्येष्ठा स्वजायाख्ये न हि * द्वितीयं जन्म पश्चात् ॥ ४६ ॥ एवं यदि क्षत्रियकन्या वैश्या * कन्या वा ब्राह्मणेन सह ज्येष्ठा स्यात् * वर्णतो वयसा च ज्येष्ठा ब्राह्मण * कन्या पश्चादूढा कनिष्ठा पत्नी स्यात् । ४७ तर्हि सवर्णा ज्येष्ठपत्नी भावे * मिश्रा उपपत्नीषु कनिष्ठयैव * सवर्णया पत्न्या सह ॥ ४८ ॥ धर्म्माचरणमुक्तं न * ज्येष्ठयानुलोमजया * तस्मा * ज्जाया नां वर्णतो * ज्येष्ठां न प्राग् जन्म तद् इति ॥ ४९ ॥ भवति धर्म्माचरणे हि * न पत्नीनां ज्येष्ठा कनिष्ठत्वादिना * विवाहमुक्तमुभयतः सावर्ण्यं * मुख्यत्वेन विधानमुक्तं तत्रापि । ५० । कनिष्ठयापि सवर्णयैति * कनिष्ठत्वमुक्तं सव र्णाया * मिश्रा सजाया उत तस्मात् * जन्मतो ज्येष्ठामिवाक्तं ॥ ५१ ॥ शूद्रस्य समन्त्रविवाहविधाना * भावाज्जायानां द्वितीय * जन्माभावे पि यस्याः * पूर्व्वमूढा सा तस्य ज्येष्ठैवेति ज्येष्ठा । ५२ । ननु ब्राह्मणो ज्ञानतो ज्येष्ठः * क्षत्रि य * वीर्य्यतः । १ । वैश्यो ज्येष्ठस्तु धनतः शूद्रस्तु वयसाधिकः ॥ १ । इति वचनं जन्मतो ज्येष्ठावचने न विरु ध्यते इति * चेन्न तद्द्विजातिसामान्ये न पुरुषसामान्यादुक्तं २ । तस्यापवादेभ्यः स्मृत्यां * सपत्नीनां तु नाम्न जन्मतो ज्येष्ठ * वचनमन्यथा दोष * उच्यते ।

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्। यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता॥१२६

जन्मज्येष्ठेत्यादि ॥ १ ॥ पुत्रस्य ज्येष्ठ्यं * पूर्व्वं जन्म एवोच्यते * यतः सुब्रह्मण्यायाः * ज्योतिष्टोमीयमन्त्रेषु १०। यजमानस्य जन्मज्येष्ठेनैव * पुत्रेणामुकस्याह्वानं * तद् यत्र विधौ विहितम् । २ । जन्मज्येष्ठपुत्रमानामो च्चार्य्यैव * मामुष्यैहमुकस्य पिता * यजत इत्युक्तत्वमस्तीति ॥ ३ ॥ नात्र विद्यागुणावपेक्ष्येते तर्हि * स्त्रीणां जन्मविद्यागुणैस्त्रिभिर्ज्येष्ठ * मिति चेत्तत्रापुच्यते ॥ ४ ॥ गर्भेष्वयमयोर्जातयोः * पुत्रयोः कन्ययोरपि * जन्म त एव ज्येष्ठता * नात्र विद्यागुणापेक्षा । ५ । अनयोरुपनयनविवाहेषु * विद्यादिमतः कनिष्ठस्यापूर्व्वं * उपनयनो

ज्येष्ठः॥ ६॥ गर्भेषु युगपज्जायमानयोर्यमयोः यः पूर्वं जायते स ज्येष्ठ इति पूर्वं जन्मत एव ज्येष्ठता स्मृता ॥ ७ ॥ यमयोः पूर्वं जातेन जन्मतो ज्येष्ठेन पुत्रेण ज्योतिष्टोमे यज्ञस्याह्वानं ॥ ८ ॥ यमयोर्द्वयोर्गर्भस्थयोर्यमयोर्वाप्यवस्थार्थ गर्भेषु स्थितिस्वभावार्थं ॥ ६ ॥ तथा दाय विभागादौ ज्येष्ठांशादिकं सर्वं जन्मतो ज्येष्ठेन वा प्रतिग्राह्यं मातृणां वर्णज्येष्ठेन पुत्राणां ज्येष्ठा मिति ॥ १ ॥ इत्येवं पितुर्मातुर्वियोगेन हीनस्य पितुरेव धने विभागः पुत्राणामुक्तः ॥ ८ ॥ ऋणहीनमातुर्धने विभागोऽवद्धाते पितुरूर्द्ध्वं जीवन्त्यां मातरि च एवमेव खलु ऋणहीनस्य पितृधने विभागः कर्त्तव्यः ॥ ६॥ तत्र मातरं सर्वे भ्रातरोऽपि पितृवद्बिभृयुर्मातृपितृदारापत्यादीनि सर्वाण्यप्यतातमानि ॥ १० ॥ वदन्ति च केऽपि पितुरूर्द्ध्वं पितृधनं पुत्रैर्गृहीतमपि मातुः स्वं भवतिपुत्राद्धाधनातुक्ताः ॥ ११ ॥ भार्यापुत्रश्च दासस्त्रय एवाधना स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनमिति । १२ । अत्रापि च कारोऽनुचयेन भार्या पत्युः सम्पत्तिः पुत्रो मातापित्रोरेव दासः स्वामिनः इतः पितृधनं यदा पुत्रैर्गृहीतं । १३ । तदा मातुर्भवतीति मातापुत्रैः सह तत्स्वधनं मयोपजीवतीति । १४ धनलाभार्थं दापयाव तथापि विभक्तानां भ्रातॄणां कदाऽप्यमतिर्भवति । स्वाधीनता तु मातुः स्वयंसौभवति ॥१५॥ तस्मात्पितरि चोपरते सोदरभ्रातृभिर्विभागे क्रियमाणे समांशो मात्रे दातव्य इति ॥१६॥ तत्र प्रमाणं वदन्ति याज्ञवल्क्यवचनं पितुरूर्द्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ इति ॥१७॥ जीवन्नपि पिता स्वयं यत्र स्वेच्छया विभजेत्तत्रापि मातॄणां पुत्रवत्ता योग्याऽवक्रोनोक्तः विभागश्चेत्पिता कुर्यात् स्वेच्छया विभजेत् तान् । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥१८॥ यदि कुर्यात् समानांशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः। न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा । इत्यादि ॥ १७ ॥ विष्णुना च ब्राह्मणस्य चतुर्वर्णासु भार्यासु चेत्पुत्राः भवेयुरित्यारभ्य चतुर्वर्णभार्यापुत्राणां विभागमुक्त्वोक्तं ॥ १८॥ मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्यो नूढाश्च दुहितरः । १८ । इति चतुर्वर्णा माह्रनिषयं न तु परते पितरि त्वेकमात्र विषयमिति ॥ २०॥ तस्मादुपरते पितरि पितृधनभागे मातान समाना यद्धारिणीति ॥ २१ ॥ [१२६] नन्वेवं दायविभागः ऋणहीनस्य पुत्रवतो ऽस्तीति पुत्रहीनस्य तु दायं कोऽर्हतीत्यत उच्यते । १ ।

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्व्वीत पुत्रिकाम्। यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम्॥१२७॥

अपुत्रोऽनेनेत्यादि * अपुत्र औरसपुत्ररहितः पुमाननेन * वक्ष्यमाणेन विधिना ॥ १ ॥ सुतामौरसीं दुहितरं * पुत्रिकां पुत्रवत्प्रतिकृतिं कुर्व्वीतेति ॥ ३ ॥ तद्विधिमाह यदपत्यमित्यादि अपत्यमिति पुत्रमपत्यं पुत्र इति ॥ ४ ॥ यस्तु पुत्रः स खलु पुन्नामनरकात्त्राणसमर्थनादार्थं * औरसदुहितृविवाहकाले ॥ ५

वाचाप्रक्षयन्नरायै दद्यात् * अभ्रातृकामभ्रातृका * दुहितरमहं ददे * यदस्यां पुत्रोभवेत् स * ममापि पौत्रोभवेदिति ॥ ६ ॥ ममयं दुहितापुत्रइवप्रति *, कविरितिपुत्रिकेति ॥ ७ ॥ यदिवरस्तत्सौज्यो दितोव * मनुमौयेतमहं तवातदा * मनसैवैवं पुत्रिका * कृत्वावरायप्रदद्यात् ॥ ८ ॥ ततोवाचाप्रकाश्य यादिमा * मह मनसापुत्रिकाकृत्वावभामइासमिति । ९ । गौतमेनोक्तमपिच * पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्यो ऽग्निं * प्रजापतिंचेष्ट्वाऽस्मदर्थमपत्यमितिसंवादा ।१०। अभिसन्धिमात्रा * दित्युक्तेतस्य यथा * नोपयच्छेत अभ्रातृकाम् । इति । ११ । वसिष्ठेनाप्युक्तं यथा * विज्ञायते ऽभ्रातृका * पुंसःपितॄनभ्येति * प्रतीचीनं गच्छति * पुत्रत्वं तदश्लोकः । १२ । अभ्रातृकां प्रदास्यामितुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां योजायते पुत्रःसमे पौत्रोभवेदिति । १३ । इति । विष्णुनाप्युक्तं तद्यथा * यस्तस्याः पुत्रःसमे पौत्रोभवे * दितियापित्रादत्तासापुत्रिका । १४ । पुत्रिकाविधिनाप्रति * पादितापितृभ्रातृ * विहीनापुत्रिकेव । इति । १५ । एतेनपितृमरणेपि * माता * पुत्रिकां कर्त्तुमर्हतीति * विज्ञापितम् । १६ । वसिष्ठविष्णुवचनयो * र्विशेषेणपुत्रपदोपादानात् * नापत्यपदेनपौत्रो * विव क्षितोनदुहिता । १७ । १२७ । अत्रपुराकल्पं * दर्शयतानेनतु * विधानेनेत्यादि । १ । १२८ ।

अनेनतुविधानेनपुराचक्रेऽथपुत्रिकाः। विवृद्ध्यर्थंस्ववंशस्यस्वयंदक्षःप्रजापतिः॥ १२८ ॥

पुरादक्षःप्रजापति * रपुत्रकःस्वयं स्ववंशस्य विवृ * द्ध्यर्थं मनेनतुविधानेनैव * बह्वीःपुत्रिकाश्चक्रे यथा ॥१२८।

ददौसदशधर्म्मायकश्यपायत्रयोदश। सोमायराज्ञेसत्कृत्यप्रीतात्मासप्तविंशतिम्॥ १२९ ॥

ददावित्यादि । १२९ । सदक्षःप्रजापतिर्दशदुहितॄ * र्धर्म्मायपुत्रिकाःकृत्वा * ददौत्रयोदशकन्याःपुत्रिकाःकृत्वा कश्यपायददौ । १ । सप्तविंशतिंदुहितॄः * पुत्रिकाःकृत्वासोमाय * राज्ञेसत्कृत्यददौ । २ । १२९ । इतोव पुत्रिकाकृता * सतापितुरपुत्रस्य * धनंहरेत्पिण्डंदद्यात् * यथापुत्रस्तथायंहरःपिण्डदायी ॥ २ ॥ इतरथापुत्र पुत्रसाधनंसर्व्वं * भ्राताहरेत्तदभवेसपिण्डाद्रव्य * पुरुषात्परः * पञ्चमादिःपुरुषो * योवर्त्ततसहरेत्पिण्ड * मेकस्मैवैकोद्दिष्टश्राद्धं * चतस्मैदद्यात्तत्रविप्रतिपत्तिंदर्शयति ।

यथैवात्मातथापुत्रःपुत्रेणदुहितासमा। तस्यामात्मनितिष्ठन्त्यांकथमन्योधनंहरेत् ॥ १३० ॥

यथैवात्मातथेत्यादि ॥१॥१३०। आत्मावैजायतेपुत्र * इतियथात्मातथैव * पुत्रःपुत्रेणसमादुहिताभवेत् ।१। तस्यांदुहितरिखल्वात्मरूपायां * तिष्ठन्त्याममृतायांपुत्रिकायांसत्यां * कथमन्योविद्यमानो * यःसपिण्डा *

दनन्तरः पञ्चमादिः पूरुषः सधनं हरेत् ॥ पुत्रिकायामकृतायां कथं नानौ हरेत् ॥ २ ॥ १३० ॥ अस्यां विप्रतिपत्तौ सिद्धान्तमाह ।

दुहितुर्यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः। दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥१३१॥

दुहितुर्यौतकमित्यादि । १ । १३१ । अथया दुहिता न पुत्रिकाकृता * तस्या विवाहकाले * यत् पित्रा यौतकं धनं दीयते * स कुमार्या दायभागः स्यात् । १ । तस्या दत्तयौतकादवशिष्टं धनं * यत्तत् सर्व्वमौरसादिद्वादशपुत्र पौत्रप्रपौत्रैकजातभ्रातृपुत्रपौत्रप्रपौत्राणामेव भवति । २। तदभावे त्वपुत्रस्य * चस्यापुत्रकस्याकृतपुत्रिकस्य * धनं सपिण्डादनन्तरः पूरुषो हरेत् पिण्डमपि दद्यात् ॥ ३ ॥ कृतपुत्रिकस्य तु पुत्रिकैव * दुहिता धनं हरेन्नान्यः * पुत्रिकामरणे मातामहस्य । ४ । धनमखिलं दौहित्र एव पुत्रिकापुत्र * पौत्रवद्दौहित्रो हरेन्न त्वन्यो दौहित्रो नाप्यन्यः सपिण्डादनन्तरः । ३ । १३० । कस्मादित्यत उच्यते ।

दौहित्रो ह्यखिलं मातुरपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥१३२॥

दौहित्र इत्यादि । ४ । १३२ । यस्मात् पुत्रिकापुत्रो दौहित्रो * मातुरपुत्रस्य पितुः * रखिलं रिक्थं हरेत् । १ । स एव पुत्रिकापुत्रः पौत्र एव दौहित्र * स्वस्य पित्रे यथैकं पिण्डं तथा * मातामहाय चैकं पिण्डमेकोद्दिष्टं चाब्दिके च दद्यादिति द्वौ पिण्डौ दद्यात् । २। ननु पुत्रवद्दुहितृप्रतिकृतिः पुत्रि * कोत्तासा कस्मान्न पित्रे * पिण्डोदकमेकोद्दिष्टं दद्यात् । ३ । उच्यते पूर्व्वमुक्तं नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्म्मे व्यवस्थितः। निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिरिति । ४ । तस्मात् पौत्र एव पुत्रिकापुत्रो * मन्त्रैः पिण्डं दद्यान्न तु * पुत्रिका मन्त्रैः क्रियाविरहादिति ॥१३२॥ यावच्च पुत्रिकायाः पुत्रो न भवति तावत् पुत्रिकैव पिण्डं दद्यादिति । २ । ननु कस्मादेवं स्यादित्यत आह । पौत्रेत्यादि श्लोकम् । १ । १३३ ।

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥१३३॥

लोके धर्म्मतः पौत्रदौहित्रयोः * पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रस्यैव दौहित्रस्य * विशेषो नास्ति कस्मात् * हि यस्मात्तयोः पौत्रदौहित्रयोः * पितरौ * पिता च माता च तिष्ठौ तद्देहसम्भूतौ । १ । १३३ । अथ तर्हि पौत्रस्य पितुस्तथा * दौहित्रस्य पुत्रिकापुत्रस्य मातुस्तदेकपितृ * सम्भूतत्वादेव पौत्रपुत्रिकापुत्रदौहित्रयोरविशेषः । ७ । तर्हि सर्व्वस्य एवं दुहितुः पुत्रो दौहित्रः पौत्रसमः स्यात् * किमर्थं तर्हि पुत्रिका * कर्त्तव्या स्यादित्यतोऽत्र वच्यते । ४ । पुत्रिकापुत्रादपरदौहित्राणां भेद एव मातुः प्रथमतः पिण्डमित्यादिना । ५ । । १२ । पुत्रिकापौत्रिकयोरभेदमाह ।

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥१३४

पुत्रिकायामित्यादि। १। ०। १२४। ०। पुत्रिकायां कृतायां सत्यां यदि * पुत्रस्तामनुजायते। १। तदा तत्र तयोः समो * धनस्य विभागः स्यात् हि * यस्मात् स्त्रियादायं ज्येष्ठतानास्ति नैवापुत्रिकायाः दौहित्रस्य ज्येष्ठभागोऽस्ति। २। १२५। अथ पुत्रिकायां कृतायां यदि * तस्याः पुत्रो न जायते * पुत्रिका च म्रियते चेत्। १। तदा तद्धनं कस्य * धनं को * हरेदित्यत आह।

अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन। धनं तत्पुत्रिकाभर्त्ता हरेतैवाविचारयन्॥ १३५॥

अपुत्रायामित्यादि। २। ०। १२५। पुत्रिकायामपुत्रायां * कथञ्चन मृतायां तु * तत्पुत्रिकाभर्त्ता तत्पुत्रिकायाः * धनमविचारयन्नेव * हरेत तनानुरीयामाता। नन्वकोऽसौ जामाता यत्तद्धनं * मविचारयन् हरेत * न हि सतस्य पिण्डदः २। उच्यते भार्यापतिश्चदासश्च * त्रय एवाधनाः स्मृता * स्वयं यद्धनमधिगच्छन्ति तद्धनं यस्य ते तस्यैवेति। ३। १२५। इत्येवं पुत्रिकायाः दौहित्रपुत्रिकानां दौहित्राणां च विभागप्राप्तयोर्हि विषययोर्दौहित्रोः पुत्राणामपास्ति विशेषस्तं विशेषमाह॥ * ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम्। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम्॥ १३६॥

अकृता वा कृता वेत्यादि। २। १३६। पितार्दुहिता पुत्रिका * वाचाप्रकाशानकृता * यदिवरानस्यौकार्या * दिता या कृता अस्यापि कृतवाचा न कृतेति मनसा कृता सा कृता पुत्रिका। नञ्ञ्जोऽप्यर्थ येत्वेवं व्याख्यानं न हि तस्यास्त्वाकृतेन कृता अकृता अकृता पुत्रिकाप्युच्यते ति। तदसाधु पौत्री मातामहस्तेन त्युक्ति र सङ्गतत्वापत्तेः। १। या तु कृतापुत्रिका कायाः * वाचाप्रकाशं कृतेति * द्विधा पुत्रिका सदृशात् * मन्त्रैर्विवाहे सवर्णात् * पत्युर्यं सुतं विन्देत। २७। तेन दौहित्रेण मातामहः पौत्रो * भवति पुत्रिकायाः * पुत्रो दौहित्रस्य वपौत्रस्य तस्य * धनं हरेत् पिण्डं दद्यात्। ३। पौत्रो मातामहस्य पितरि जीवति * पुत्रवान् पुत्रो यदि * म्रियते तदा स पौत्रः * पितामहस्य मरणे * धनाधिकारी पिण्डदश्च यथा स्यात। ४। तथा पुत्रिकायाः पुत्रः पौत्रो धनाधिकारी पिण्डदश्च स्यात् * तस्य पुत्रस्य प्रपौत्रो * धनाधिकारी पिण्डदश्च। ५१। अकृतपुत्रिकाया दुहितुः पुत्रो * दौहित्र एव न पिण्ड * दायी तस्य पुत्रोऽपि न पिण्डदायी स्यात्। ६। वक्ष्यति नापि च वक्ष्यति तद्यथा * सदृशी सवर्णा मोढा * भर्त्तृगृहवर्णा रता। कृताकृता वा पुत्रस्यापि शुश्रूषा न हरी वस्या। इति। ७। अथापि वा चाकृता पुत्रिका कृता * मनसा कृता पुत्रिका * वाचा न कृता तास्कृता पुत्रिका। ८। न तया पुत्रिका न कृताऽदुहिता मालकृता। पौत्री माता * महस्तेनेति मन्त्रैः। ९। एतद्वचनं न यद्व्याचष्टे प्रमादी। पत्राभावे नायां कन्यास्वत्वं कन्याया स्वभावे * सम्भावितपुत्रायाः * पुत्रवत्या अधिकारः। इति। १०। तदसाधु इहस्यति रिदं हि * वचनं पुत्रिकाविषयं न च * दौहित्रमात्र विषयं मन * स्त्री नैकवाक्यत्वात्॥ ११॥ ॥ १२६॥ ननु कस्मात् पुत्रपौत्रादिर्धनाधिकारी च * पिण्डदायी चेत्यत आह *

पुत्रेण लोकान्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ १३७॥

पुत्रेण लोकानित्यादि ।१॥१२७॥ पुत्रे पितृणामुन्नयनादिकं *पूर्व्वं उक्तमधुनाह ॥ पुत्रेण लोकानित्यादि लोकान् पुमान् *जयति तस्मात् पुत्रोऽपि * पितरर्थं हरस्तु पिण्डदायी च । १ । पौत्रेणानन्त्यमश्नुते *पौत्रे जाते पुमान् स्वर्गलोकानामानन्त्यमश्नुते । २ । तस्मात् पुत्राभावे पौत्रः पितामहस्य मृतस्य* धनं हरेत् पिण्डं दद्यात् *तादृशे च पुत्रिकायाः *पुत्रो दौहित्रश्चैव पौत्रसमत्वात् ।३। मातामहस्यैव पितामहस्य पुत्रकस्य मृतस्य धनं हरेत्* पिण्डञ्च दद्यादित्यत्र सिद्धान्तः । ४ । अथ वृद्धे जीवति पुत्रः पौत्रश्च * यदि म्रियते ततो वृद्धे मृते तदा तस्य * धनं को हरेत् पिण्डञ्च* को दद्यादिति तत्राह *अथ पुत्रस्येत्यादि । ५ । पुत्रस्य पौत्रेणेति प्रपौत्रेण *जाते न प्रपितामहो *ब्रध्नस्य सूर्यस्य लोकं * विष्टपमपुनरावृत्तिस्थानं प्राप्नोतीति । ६ । तस्य धनं प्रपौत्रो हरेत् पिण्डञ्च *स एव दद्यादिति ।७। पुत्रिकायाः पौत्रोऽपि प्रपौत्रो धनं * हारी पिण्डदायी नैवं स्यात् दौहित्रो न वा * दौहित्रस्य पुत्रस्तस्मात् * पुत्रिकाकरणमेवार्थं भवतीति ॥ १२७ ॥ ननु कस्मात् पुत्रेण लोकान् जयतीत्यत आह ॥

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ १३८ ॥

पुन्नाम्न इत्यादि । १ । १२७। सुतः पितरं पुदिति नामकात् * नरकात्त्रायते यस्मात् * तस्मात् सुतः पुत्र इति *स्वयमेव स्वयम्भुवा प्रोक्तः । १ । तर्हि किं दुहितुर्न पुत्रत्वमिति * सुतस्यैव पुत्रसंज्ञा* सुतायामेतत् सुत इति पदे नैव *सुतायाव्याप्तेरिति । २ । तस्मात् सुतायाः पुत्रिकाकरणं* सुता पुत्रिकापि पुत्र *वत् पितरं पुन्नामकात् *नरकात् त्रायत एव ।३ । १२८ । ननु तर्हि पुत्रिकाकरणे च * दुहितुः पुत्रो दौहित्र * एव न पौत्र इति व्यर्थं च *पुत्रिकाकरणमेव *पौत्रो मातामहस्येति वचनं व्यर्थं सङ्गच्छते इत्यत *आह ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥१३९॥

पौत्रदौहित्रयोरित्यादि ॥ १ । १२८ ॥ पुत्रस्य पुत्रः पौत्रो दौहित्रः * प्रथमतो दौहित्रः स द्विविध * एकस्त्वकृतपुत्रिकाया दुहितुः * पुत्रो दौहित्र इति सर्व्वैरुच्यते । २ । द्वितीयस्तु पुत्रिकाया * दुहितुः पुत्रः पौत्र * श्च दौहित्रश्चोक्तः ॥ १ ॥ स पौत्र एव दौहित्रः प्रकरणात् * पौत्रेणाविशेषदर्शनाच * दौहित्रपदेनाभिहितः ॥ १ ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोके * विशेषो नोपपद्यते पौत्रपुत्रिकापुत्रयो * र्विशेषो नास्त्येकत्वात् ॥ ४ ॥ हि यतः पुत्रिकापुत्रः * पौत्र एव दौहित्रोऽपि परलोके * मातामहं पौत्र इव * सन्तारयति नात्र * पुत्रिकायाः पुत्रो दौहित्रः । ५ । इति । प्रमादीत्वन्यथा व्याख्यात् *एतच्च पौत्रिके यस्य *पौत्रेणास्यामनन्यप्रति *पादनं वचनं । ॥ पुत्रिकाकरणानन्तरं *जातस्य पुत्रस्य पुत्रेण सह *धनं तत्र भागयोग्यमात्रमेवेति । ५ । [illegible]

कायां कृतायान्तु यदि पुत्त्रोऽनुजायते । समस्तस्य विभागः स्यात् * ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ ६ ॥ इति पुत्त्रिकायाएव * कनि ष्ठेन भ्रात्रा सह * समाना शभागित्वमुक्तं * नतुपौत्रिके यत्र समभागित्वमुक्तं तत्र पौत्त्रस्य तद्दौहित्त्रस्य पुत्त्रत्वमुक्तं ॥ पौत्त्रवदित्युक्तेः ॥ ७ ॥ कृतायां पुत्त्रिकायान्तु * पौत्त्रिके योमातुरेव * धनं यन्मातुला न्वयस्य मन्तदेव * धनं स्वत्वातीतीतात्तत्तद्व्याख्यानमसाधु ॥ १२८ ॥ यच्चैवं विप्रतिपद्यन्ते वादिनो * नन्वस्ति खलु पौत्त्रस्य * पुत्त्रिकापुत्त्रस्य दौहित्त्रस्य च * महान् विशेषस्तद्यथा ॥ १ ॥ यस्तु पुत्त्रिकायाः पुत्त्रो * दौहित्त्रो यदि साग्निकः स्यात्तस्य * पितृकुलेपार्वणविधिना श्राद्धे * मातामहपक्षे प्रवेशो नास्ति । ४ । यदि निरग्निः स्यात्तदा पितृकुले पार्वणश्राद्धे माता * महपक्षे प्रवेशमस्तित नविना * पितृकुलेपार्वणश्राद्धसिद्धिर्न स्यात् । २ ॥ तेनश्राद्धे नमातामहकुल * श्राद्धसिद्धिर्न भवति * लिखितं नापि शास्त्रतो ॥ ३ ॥ अनग्निकोयदा विप्रः श्राद्धं कुर्याच्च पार्वणं । तत्र मातामहानाञ्च कर्त्तव्यन्तूभयं सदा ॥ इति ॥ ४ ॥ तन्नोपपत्तेर्न खलु पुत्त्रिकापुत्त्रदौहित्त्र * कर्त्तव्य श्राद्धेऽप्येवं विधिरस्ति * सहि यथापार्वणं कुर्यात् * तद् यत्तेपरश्लोकेन ॥ १२८ ॥ तत्राश्रमावरितादि ॥ १४० ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत् पुत्त्रिकासुतः । द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

नास्ति खलु पौत्त्रेणास्य * पुत्त्रिकायाद्दौहित्त्रस्य * पुत्त्रस्य दौहित्त्रस्य तथाविधविशेषः पुत्त्रिकासुतस्तु पौत्त्र * एव दौहित्त्रः स तु साग्निको वा निरग्निको वा भवतु । २ । स यथा पितृकुले पार्वणश्राद्धं कुर्यात्तथा मातामहकुले पि कुर्यात्तत्र तु यथा पितृकुल श्राद्धे * प्रथमं पिण्डं पित्रे दद्यात्तथा * मातामहकुलेपि पार्वणश्राद्धे ॥ ३ ॥ पितुरिव प्रथमतो * मातुः पिण्डं निर्व्वपेत् * यथापौत्त्रः * पितामहस्य * द्वितीयं पिण्डं निर्व्वपेत् ॥ ४ ॥ तथा पुत्त्रिकायाः सुतः * तस्याः पुत्त्रिकायाः पितृ * मातामहस्य द्वितीयं पिण्डं निर्व्वपेत् ॥ ५ ॥ यथा तत्पितुः पितुः प्रपिता * महस्य तृतीयं पिण्डं * निर्व्वपेत्तथा पुत्त्रिकायाः सुतस्य * तत्पितुः पितुरिति ॥ ४ ॥ पुत्त्रिकायाः पितुः पितुः * प्रमातामहस्य तृतीयं * पिण्डं निर्व्वपेदिति * पौत्त्रदौहित्त्रयोः पौत्त्रपुत्त्रिकासुतदौहित्त्रयोर्विशेषो * नैवोपगमाते । ९ । एतेन पुत्त्रिकायाः पुत्त्रस्य पुत्त्रोपि * प्रपौत्त्रः सोपार्वणं पिण्डत्रयं दद्यात् * इत्युक्तं भवति पुत्त्रिकापुत्त्रो हि द्विगोत्रस्तथाचोक्तं । ११ । पुत्त्रिकापुत्त्र एव पौत्त्रो दौहित्त्रः स्वस्य पुत्त्रकस्य मातामहस्य * धनमखिलं हरेदुभयकुले * उभयपार्व्वणकरणविधानात् ॥ १२ ॥ यथा पितृकुले तथा * पुत्त्रिकायाश्च पितृकुलेपि * नैवमन्यस्याद्दौहित्त्रः * पुत्त्रोदौहित्त्रः कुर्यात् * धनञ्च न हरेत् पिण्डदानाभावात् ॥ १३ ॥ साग्निक स्याकृतपुत्त्रिकापुत्त्रो दौहित्त्रस्तु दापितृकुले * पार्वणं त्रिपुरुषश्राद्धं कुर्यात् * न मातामहकुलेश्राद्धं कुर्यात् ॥ १४ ॥ निरग्निस्तु तदापितृकुले श्राद्धे * पित्रादित्रिपुरुषमातामहादि * त्रिपुरुषश्राद्धं कुर्यात् मातादीनां त्रयाणां । १५ । तस्मादपुत्त्रिकायाद्दौहित्त्रः पुत्त्रो * दौहित्त्रोनापुत्त्रकस्य * मातामहस्य धनं हरेत् । १६ । इतिमातापितृमरणान्ते धन * विभागे विधिर्न तु पितृकस्य * धनविभागेऽयं विधिः * सर्वपरत्वश्चात्र । १७ । प्रमादिनस्तु दौहित्त्रशब्देन * पुत्त्रिकापुत्त्रिकासुतः सर्व दौहित्त्र

तिपद्ध्यते * तदकारणादसाधु ॥ १८ । १४० । ननु यद्यपुत्रकोजनः * कन्यामेव विधिना पुत्रिकां न* त्वावरायदद्यात् । १ । अथवा यस्यकन्यापि * न भवेत् स किं कुर्या * दित्यतः क्षेत्रजपुत्र*विधिमाहानियु क्तादि ॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात् । उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ ॥ १४

यः खल्वनियुक्तायाः *पुत्राभावापदि गुर्वादिभिः *पुत्रार्थं न नियुक्ता पुत्रकामा* व्यभिचारादन्यपुंसा*यं पुत्रं यति । १ । पुत्रवत्या पुत्रवत्यायो * देवरादाप्तोऽपरः पुत्रः सचैतावुभौ*जारजातककामजौ*क्षेत्रिणः पितृधनं भागं नार्हतः । २ । १४१ । अपरञ्चाह*नियुक्ताया*मपीत्यादि श्लोकद्वयं । १ । १४२ ।

नियुक्तायामपि पुमान्नार्यां जातोऽविधानतः । नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ॥ १४२ ॥

पुत्राभावापदि पूर्व्वादिभिरेव* नियुक्तायां नार्यां मर्विधिनाघृता*भाङ्गादिविधिं विनादे *वरात्सपिण्डा जातः । १ । यः पुमान्स पतितोत्पादितः क्षेत्रि*पैतृकं रिक्थं नैवार्हति । २ । १४२ ।

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः । क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४३

हरेदित्यादि । १४३ । पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां पुत्रिकायाः* भावापदि यया*विधिनियुक्तायां नार्यां *ज पुत्रःक्षेत्रिकस्य*पितृधनं हरेदिति । १ । कस्मात् ॥ क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं न तु*बीजिनः स च प्रसवो*धर्मतएवेति । २ । १४३ । ननु भ्रातुरपुत्रकस्य धनाभं*कोरक्षेत् किं वा कुर्या*दित्यत आह ।

धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च । सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १

धनमित्यादि । १४४ । मृतस्य भ्रातुर्धनं स्त्रियञ्च यो*भ्राता बिभृयात् गुर्व्वादिना तु * भ्रातो नियुक्ताया भ जायायां । १ । यथाविधि भ्रातुः पुत्रमुत्पाद्य*तस्य भ्रातुस्तद्धनं त*दपत्याय पुत्राय दद्यात् ॥ २ । १४४ ।

याऽनियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात् । तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १

याऽनियुक्तेत्यादि । १४५ । अपुत्रिणी या नारी अनियुक्ता कामाद्यद्यन्यतः पुरुषा*द्देवराद्वाय पुत्रमः यात् तं कामजं पुत्रं क्षेत्रिणोऽर्थात् * धनमरिक्थीयं शास्त्र * विदः प्रचक्षत इति । २ । इतो वक्ष्यमाणौरसपुत्रा पुमान्*दुहितावेद्भवति * पुत्रिकाश्चकर्त्तुमिच्छे * तदा किं कुर्यादित्यदिने च्छे * तदाच्चेत्रजं पुत्रं कुर्या

। ३ । इतौरसपुत्रपुत्रिकयोरभावे * क्षेत्रजः पुत्रस्तु धनं * हरेत् पिण्डं दद्यादिति । ४ । इत्येवमौरसाभिप्रायेण मनु * गौतमाभ्यां द्वादश * पुत्रे षु पुत्रिका नोक्ता * याज्ञवल्क्येन द्वितीय * पुत्रः पुत्रिका पठिता * औरसाभिप्रायेणैव । ५ । औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । इति । पुत्रिका चासौ सुतश्चेति । ६ । विष्णु वसिष्ठाभ्यां तु क्षेत्रजः पुत्रो * द्वितीयः पुत्रिकापुत्र * स्तृतीयः पुत्र इत्युक्त * स्तयोरभिप्राय एष । ७ । पुत्राभावे क्षेत्रजपुत्रं कुर्यात् * दौरसतुल्यत्वात्तु * दष्कर मत्वा निष्कृत्या * न कार्यात्तदा सुतां * पुत्रिकां कुर्यादिति । ८ । ९ । १४५ । मनुवचन पुत्रकः सुता पुत्रिका * कन्ये नेष्कृतिनास्तिना * यस्मात्ताश्च तज्ज * कर्तुं नेच्छतितस्मात् * कोऽहरेत् पिण्डं दद्यात् । १ । इत्यत आह ।

उपपन्नो गुणैः सर्व्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः । स हरेतैव तद्रिक्थं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥१४६॥

उपपन्नो गुणैः सर्व्वैः * पुत्र इत्यादि । १ । १४६ । यस्मात् पुत्रः समानगोत्रतः पुत्रो * यथाविधिन्यस्तो दत्त्रिमः पुत्रः सर्व्वैः सद्गुणैरुपपन्नो भवति । १ । सऔरसपुत्रपुत्रिकाक्षेत्रज * पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामभावे स * तज्जनकात्तत अन्यापि * तद्रिक्थं हरेतैव । २ । इतोऽयं तृतीयः पुत्रो * मनुगौतमाभ्यामुक्तो * विष्णुयाज्ञवल्क्यवसिष्ठैरपि * पुत्रिका पुत्रादयश्च * एव उक्तो नातो विरोधः । ३ । १४६ । नन्वयं दत्त्रिमः पुत्रो * भिन्नगोत्रतो न्यस्तो * भिन्नगोत्र एव कथं * रिक्थं हरेत् विना पिण्ड * मित्यत आह ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः क्वचित् । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥१४७॥

गोत्रेत्यादि । १४७ । दत्त्रिमः पुत्रो जनयितुः पितुः * गोत्ररिक्थे क्वचिन्नैव * हरेत् कस्मादित्यत आह * व्यपैतीत्यादि । १ । यतोऽन्यस्मै पुत्रं ददतः पितुः * स्वधा पिण्डोदकक्रिया * तस्मात् पुत्रादपैति । २ । कस्मादित्यत उच्यते * गोत्ररिक्थानुगः पिण्ड * इति पिण्डो हि गोत्ररिक्थानुगो * योऽयं गोत्ररिक्थहरः स तस्यापिण्डदायी स्यात् । ३ । यस्य पुत्रो दत्तः स तत्समानगोत्रभाक् * सपुत्रः सद्रिक्थभाक् च स्यात् । ४ । १४७ । उपसंहरति ।

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्त्वेकयोनिषु । बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥१४८॥

एतद्विधानमित्यादि । १४८ । एकयोनिषु स्त्रीष्विति * प्राग्विवाहादयाः स्त्रियः * एकस्यां योनौ जाता * । १ । ब्राह्मणयोनौ ब्राह्मणकन्या बह्वीषु पत्नीषु * एकजातानामेकस्माद् ब्राह्मणाज्जातानां पुत्राणां दायविभागः । २ । तथा क्षत्रिययोनौ जातायाः स्त्रियः * स्तासामेकस्यामनेकासु वा * एकजातानामेकस्मात् क्षत्रियात् * पत्नीजातपुत्राणां दायभागः । ३ । तथा वैश्यायोनौ जातायाः स्त्रियः * स्तासामेकस्यामनेकासु वा * एकजातानामेकस्माद्वैश्यात् पत्नीजातानां पुत्राणां दायविभागः । ४ । तथा शूद्रयोनौ जातायाः स्त्रियः * स्तासा

कस्यामने कानवस्थो*षं कजातानाम कन्याच्छूद्रात्पन्ना*न्नातानां पुत्राणां दायविभागयो ।५। एतद्विधानमिति पितृसमातु*स्त्रीड चेतांरक्षद्दतः स्वधे तान्ते :*प्रोक्तं विधानमुक्तं ।६। वर्ण्णेषुचानुलोमानव्यतिक्रमे*णांदानपुत्रः कनिष्ठो*ज्येष्ठानामित्यादिनाना*योनिषु कजातानां च*विभागस्तेनस्तद्विधानमुक्तं मया ७। वर्णानुपूर्व्येणान न्यो ष्वेकजातानां विभागसाविधानं निबोध त ।८। विष्णुसंहितायामपिच तथमुक्तं यज्ञ *अथद्वादशपुत्राभवन्तौरसा अथ*औरसस्त्वजपुत्रिका*पौनर्भवगूढोत्पन्नाः ।७। सहोढदत्तकक्रीत*स्वयमुपगतापविद्ध*यत्रक्व चनोत्पादितः ।८। एषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् सएवदायहरः*सचानान्विभृयात् ।९। अनूढानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात्*पतितक्लीबाऽचिकित्स्य*रोगविकलास्त्वभाग*हारिणस्ते च यथाशक्तिभिस्ते भर्त्तव्याः। १०। तेषामौरसः पुत्राभागहारिणो*मपतिततस्यपत्नीये कर्म्माणि * कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः*।११। प्रतिलोमासुच*स्त्रीषूत्पन्ना सा*भागिनस्तत्पुत्राः* पैतामहेऽप्यर्थे ।१२। अर्थं ग्राहिभि*स्तेभर्त्तीया*यश्चार्थहरः*सपिण्डदायी।१३। एकोढानामप्येकस्याःपुत्रः सर्व्वा सां पुत्रएवच॥ भ्रातॄनामेकजातानामेकस्यपुत्रः सर्व्वेषां पितृवित्तालाभे पिपुत्रः पिण्डं दद्यात्।४। पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः। तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।१५। ऋणमस्मिन्सन्नयति अमृतत्वञ्चगच्छति। पितापुत्रस्यजातस्यपश्ये च्चेज्जीवतोमुखम् ।१६। पुत्रेणलोकान्जयतिपौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथपुत्रस्यपौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोतिविष्टपम् ।५। पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषोनोपपद्यते । दौहित्रोपिह्यपुत्रं तं सन्तारयति पौत्रवत् ।६। इत्येतन्मात्रमुक्तं तेनद्वादश*पुत्राणामेकैकस्यौरसादेःपूर्व्व* पूर्व्वस्याभावे यत्पर*परस्यदायहरत्वं ।७। तत्तस्यतस्याभावे तत्पुत्रस्य*तदभावे तत्पुत्रस्य*तेषांप्रपौत्रान्ताभावे* परपरपुत्रस्यदायहरत्वं ।८। तेषामभावे भ्रातॄणां*मेकजातानांचपुत्रः*पौत्रःप्रपौत्रस्यक्रमाद्दायहरः ।९। साग्निकोनिरग्निकस्तत्पितृ*रिव पितृव्यस्यचस्पिण्डीकर*णान्तेषुप्रातराब्दिके षुचपिण्डदःपितृपितृव्यानां पितृ*पितामहयोःपार्व्वणे *पिण्डदत्वविधानात् ।११॥ तेषामभावे पुत्रिकापुत्रोदौहित्र * इत्यस्यापुत्रकस्य * मातामहस्यदायहरएकपिण्डदत्वात् ॥१२॥ मातृतपुत्रिकाया दुहितुःपुत्रोदौहित्रस्तस्यहिनिरग्निकस्यापितृकुले पार्व्वणे ० मातामहपक्षे श्राद्धं विना * स्वकुले पार्व्वणविधानाभावात् ० साग्निकस्यपितृकुले पार्व्वणेपिमातामह कुले श्राद्धविधानाभावात् ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्येनापियथा* पितुरूर्द्ध्वं विभजतां मातापांशं समं हरेत् । असंस्कृतास्तुसंस्कार्य्याभ्रातरःपूर्व्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्चनिजादंशाद्दत्त्वांशन्तुतुरीयकं ।१। इति। अत्रपितुरूर्द्ध्वं विभजतामिति *तस्मादुक्तं विशेषेणविभागो*नोक्तस्तेनपरमत*मप्रतिषिद्धमनुमतम् ।१। इत्यनुमतात्ख्यातन्त्र *युक्त्यामनूक्तज्येष्ठोद्धारादिकं सर्व्वमनुमतम् ।१। मातापांशं समं हरेदितियत्त*न्मनुनानोक्तमुक्तं च*मातापित्रोर्द्वयोरूर्द्ध्वं *तस्मात्तन्नविरुध्यते *मातुर्भरणार्थं युक्तं तत् ।१।१४८। ननुनानास्त्रीषुनिवेशनमिति*यदुक्तं तत्कथम्भृतासूनानास्त्रीषु तत्राह ।

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः। तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥१४९॥

ब्राह्मणस्येत्यादि । १ । १४९ । ब्राह्मणस्य यद्यानुपूर्व्येण स्त्रियो ब्राह्मणकन्या क्षत्रियकन्या वैश्या *कन्या शूद्र कन्या चेति चतस्रः स्युः । १ । तस्मात्तासु चतसृषु जातेषु पुत्रेषु क्रमात् *विप्रस्तद्वाभिषिक्ता * दम्बष्ठपारशवेषु । २ । पिदृद्रव्यं वापि दृरिक्थग्राह्य * स्वधनस्य विभागेऽयं विधिर्वक्ष्ये विहितः स्मृतः । ३ । १४९ । कोऽयं विधिरित्यत आह ।

कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च। विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाश इत्यादिकम । १ । १५० । कीनाशः कर्षकः कोद्दालो *गोवृषो गोषु श्रेष्ठः पृषो* यानं रथाश्वदोलादि* अलङ्कारश्च वेश्म च । १ ॥ विप्रस्य ब्राह्मणकन्यायां जायायां * ब्राह्मणाज्जातस्य पुत्रस्यौद्धारिकं * देयं सर्व्वस्मादपरश्च चैकांशो* देयः कस्मात् प्रधानत्वेन ज्यैष्ठ्यातः । २ ॥ ज्येष्ठो वारः पूर्व्वं तस्मादेकं वृषभमुद्धारमिति* वृषभः प्रश्र्यादिति । ३ । विप्रशब्दो द्विजनामाऽयो *यथा गालशब्दो पृष्ठ* सामान्यजातौ च वृष्ट* विशेषगालश्च च ॥ ३॥ यच्चोक्तं पृथ्वीमह्यां शब्दमाला *इत्येवमादितथैव*ब्राह्मणसामान्यजातौ*ब्राह्मणविशेषे च विप्रशब्दः ॥४॥ ब्राह्मणाद् ब्राह्मणकन्यायां क्षत्रिय * कन्यादिकन्यासु ब्राह्मणीढासु * जाताः पुत्रा ब्राह्मणजातय एव विप्राः ॥५॥ तत्र सामान्ये विप्रशब्दो वर्त्तते * विशेषे च ब्राह्मणकन्यायां * पत्न्यां जाते च पुत्रे विप्रशब्दः ॥ ६ ॥ इति ब्राह्मणजातिसामान्ये* विशेषे च निमित्तं सङ्केता * द्विप्रशब्दो नैमित्तिको* विद्वत्सु पारिभाषिकः ॥७॥ इति द्विविधो हि सङ्केतो शब्दाः* परिभाषा चेति द्विविधा * शब्दानां शक्तिर्यावि द्यायायाति विप्रत्व * मिति परिभाषा लिङ्गोक्ता ॥ ८ ॥ ते विद्वद्वि प्रशब्दो ब्राह्मणात् * स्वोढायां ब्राह्मणकन्यायां यः * पुत्रो जायते स एव * मनुना विवक्षितः ॥ ९ ॥ स्वोढायां क्षत्रियकन्यायां वैश्या* कन्यायाश्च जातानां मूर्द्धाभिषिक्ता *दाम्बष्ठानामतज्ज्येष्ठत्वं वचनात् ॥ १० ॥ न तु प्रधानत इति यदुक्तं *तत् किं ज्यैष्ठ्यात् स्वजनोपपदात् *पूर्व्वमुक्तं द्विजन्मतोमन्त्रे विवाहतश्चापि ॥ ११ ॥ सदृशीषु स्त्रीषु जातानां पुत्राणां *मातृतो ज्यैष्ठ्यं नास्ति*जन्मतो ज्यैष्ठ्यं चाह *तेनानुलोमजायान्तु *पूर्व्वजो ज्येष्ठो भवति ॥ १२॥ मतान्तरे तत्प्रधानानां नासां ज्यैष्ठ्यात् *किन्तु हि जातितो न च*जातितः पत्नीषु यस्मात् *सम्भूतायां जाता यस्तु एव तत् ॥१३॥ इति वचनात् तत्राह*प्राधान्यं कौलीन्यात् एव प्रति *ब्राह्मणात् स्वोढायां ब्राह्मणकन्यायां*मयं द्विजातो ब्राह्मणः ॥१४॥ उभय*कुलतः श्रेष्ठत्वादेव* क्षत्रियकन्यायां वैश्या * कन्यायां पत्न्यां ब्राह्मणाज्जातास्तु * ब्राह्मणा एव मूर्द्धाभिषिक्ताद्याम्बष्ठाः १५ ॥ नोभयकुलतः श्रेष्ठाः* मातृः पितृतोऽपकर्ष * वर्णजातत्वाज्जाताद्धूतत्वाएवेति ॥ १६ ॥ १५० ॥ इतो वक्ष्यमाणे सत्सु तेषु*धनविभागं वचनात् * ।

त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः । वैश्याजः सार्द्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥१५१॥

त्र्यंशं दायादित्यादिकं ॥१॥१५१॥ विप्रो ब्राह्मणात् स्वोढायां ब्राह्मणकन्यायां जातो ब्राह्मणः शेषाद्दायात्त्र्यंशं हरेदथ द्वावंशौ क्षत्रियासुतो मूर्द्धाभिषिक्तादिर्ब्राह्मणो हरेत्॥१॥ ब्राह्मणात् स्वोढायां पश्चात् क्षत्रियकन्यायां जातः सोऽपि हि मूर्द्धाभिषिक्तः सवर्णाभिषेकजातत्वात् ब्राह्मणवर्ण एवेति ।२। वैश्याजोऽम्बष्ठो ब्राह्मणः सार्द्धमेवांशं विप्रादर्द्धमेवं हरेत् ब्राह्मणात् स्वोढायां वैश्याकन्यायां पश्चाद्द्विजातः स्वम्बष्ठो जातत्वाद्ब्राह्मण एव ॥३॥ एते त्रिविधाः पुत्रा ब्राह्मणस्यौरसाः सवर्णाजातत्वाद्ब्राह्मणा वर्णाः । एतेन तेष्वादिमवर्णत्वं स्फुटमेव कथितं भवति ॥४॥ अंशमेकं विप्रांशात्तृतीयांशं शूद्रासुतः पारशवो हरेत् पारशवोऽपि हि ॥५॥ ब्राह्मणादनन्तरोढायां शूद्रकन्यायां जातोऽपि मातुः शूद्रत्वात् सहैकात्मीभावाभावाच्छूद्रत्वात् पापाच्छूद्रधर्मा शूद्र एव ।५। ननु तर्हि ब्राह्मणोढा क्षत्रियकन्या च वैश्यकन्या च मनुष्ये पतिरेकात्मीभूता ब्राह्मण्येव न तु क्षत्रिया वैश्या तत्रैव निर्दिष्टम् ।६।६। उच्यते रीतिरियमाचार्याणां यत्र समानधर्मिणां विषये पत्न्या पत्नीत्वं तत्र पौर्व्वापर्येण धर्मेणोपदेशः क्रियते ॥७॥ यथा पाणिगृहीतासपिण्डा यथा मातुरसगोत्रा यथा पितुरतितयापि प्राग्ग्राहाद् यद्धर्मा सा क्षत्रियेति वैश्येति निर्द्दिश्यते ॥८॥१५१॥ प्रकारान्तरेणापि विभागमाह ।

सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च । धर्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥१५२

सर्व्वं वा रिक्थजातन्तदित्यादि ॥१॥१५२॥ पैतृकं सर्वं रिक्थजातं तद्वा दशधा परिकल्प्य धर्मवित् अनेन विधानेन धर्म्यं विभागं कुर्व्वीत ॥१॥१५२॥ केन विधानेनेत्यत आह ।

चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः । वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् १५३

चतुर इत्यादि ॥१॥१५३॥ विप्रो ब्राह्मणात् स्वोढायां ब्राह्मणकन्यायां जातः पुत्रो दशानां भागानां चतुरोंऽशान् हरेत् ॥१॥ क्षत्रियासुतो ब्राह्मणात् स्वोढायां क्षत्रियकन्यायां ब्राह्मणाज्जातः स तु मूर्द्धाभिषिक्तः सवर्णो भिषक्तादयश्चोऽभिभः ।२। त्रीनंशान् हरेत् पूर्व्वतः कौलीन्यानप्रधानत्वात् इदमस्यादप्रधानत्वं वैश्याकन्यायां पुत्रो ब्राह्मणात् स्वोढायां वैश्याकन्यायां जातः पुत्रोऽम्बष्ठः ।३। दशभागीभागे भागद्व्यंशं हरेदथ शूद्रासुत एकांशं हरेत् । ४ । यथा च तत्केनापूरितं च तत्र स्त्रिदशांशभागाः श्रोत्रियो ब्राह्मणात्मजाः क्षत्रजास्त्रिदशांशभागा वैश्याजा द्विदशांशभागिनः । इति विष्णुनाप्युक्तं ब्राह्मणस्य चतुर्वर्णासु भार्यासु चत्वारः पुत्राश्चेत् पुत्रा भवेयुस्ते पैतृकं रिक्थं दशधा विभजेयुः ॥५॥ तत्र ब्राह्मणी चतुरोंऽशानादद्यात् क्षत्रियापुत्रस्त्रीनंशान् वैश्यापुत्रो द्वावंशौ शूद्रा

[व*स्त कांश्च चेत्पितादद्यात् ६। इति। इहपरमतमप्रतिषिद्ध*मनुमतमितितन्मनुना*पर्वतमिह्वाउक्तांश्च वाम् ।७। तयाचविष्णुनोक्तं*अथचेच्छूद्रापूर्ववर्ज्जं*ब्राह्मणस्यपूर्ववयं*भवेत्तदातत्सन*नवधैवविभजेयुः ८। वर्णानुक्रमेणचतस्त्रिविभाग*कतान्ग्रामादद्युः। ८। वैश्यापुत्रवर्ज्जमष्टधा*कतांचतुरस्त्रीन्केवाद :*क्षत्रियापुत्रवर्ज्जंसप्तधाकृत्वा*चतुरोद्वावेकश्चाद्द्युः।१०। ब्राह्मणीपुत्रवर्ज्जंषड्धाकृत्वा*त्रीन्द्वावेकञ्चा द्युः।११। क्षत्रियस्यक्षत्रिया*वैश्याशूद्रापुत्रेषु*एवमेवविभागः।१२ अथब्राह्मणस्यब्राह्मणीक्षत्रिया* ौयदिस्यातां तदा*सप्तधाकृतान्धना*द्ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरंशांस्त्रीन्*राजन्यापुत्रश्चाददात्।१३। अथब्राह्म णस्यब्राह्मणीवैश्याजौयदिस्यातां तदाषड्धाविभक्तस्य*चतुरोंऽशान्ब्राह्मणीज*श्चाददात्द्वावंशौवैश्याजः।१४। अथब्राह्मणस्यब्राह्मणीशूद्राजौ*पुत्रौयदिस्यातां तदातौतद्धनं*पञ्चधाविभजेयातां चतुरोंऽशान्ब्राह्मणीजश्चाददा ेकंशूद्राजः।१५। अथब्राह्मणस्यक्षत्रियस्याश्चात्*क्षत्रियावैश्याजौस्यातां तदातौतद्धनंपञ्चधाविभजेयाताम् १६।त्रीनंशान्क्षत्रियाजस्त्वाददाद्द्वा*वंशौवैश्याजश्चाददात्।१७। अथब्राह्मणस्यक्षत्रियस्यावाचेत्*क्षत्रि याशूद्राजौपुत्रौस्यातां तदा*तौतद्धनञ्चतुर्धाविभजेयाताम्।१८। त्रीनंशान्क्षत्रियाजस्त्वाददादेकं*मंशं* द्राजश्चाददात्।१९। अथब्राह्मणस्यवैश्यया*वैश्यासवावैश्याशूद्रापुत्रौ*स्यातां तदातौतद्धनं*त्रिधाविभजे यातां।२० द्वावंशौवैश्याजस्त्वाददादेक*मंशं शूद्राजश्चाददात्।२१। इतिचतस्तृषुमध्येयदि*ब्राह्मणस्यै कएवपुत्रो*ब्राह्मणाद्दुहितरिपत्न्यां जातः*क्षत्रियदुहितरिवा*वैश्यदुहितरिवापि।२२। तदासर्व्वहरएवमेव*क्ष त्रियस्यक्षत्रियजायापत्न्या*मेकएवपुत्रोवैश्याज*पत्न्यांवासर्व्वहरः।२३। वैश्यस्यवैश्यायांपत्न्या*मेकःपुत्रः सर्व्वहरः*शूद्रस्यापेकःपुत्रःसर्व्वहरः।२४। द्विजानांशौद्रःपुत्रस्त्वर्द्धहरः*अपाकमपुत्रकस्य*धनंयोहरे त् हरेत्*एतच्चोक्तं विष्णुनास्वसंहितायां।५। अथैकपुत्राब्राह्मणस्यब्राह्मणी*क्षत्रियावैश्याजाताःसर्व्वहर :ःक्षत्रियस्यराजन्यावैश्याजौवैश्यस्यवैश्यः।२२। शूद्रःशूद्रस्यद्विजातीनांशूद्राज*एकःपुत्रस्त्वर्द्धहरः*अपुत्र कस्ययायागतिः*सार्द्धस्याद्दितीतस्येति।२४। मातरःपुत्रभागानुसारेण*भागहारिण्योऽनूढाश्चदुहितरः*समवन पुत्राःसमानंग्रामादद्युः।२५। यदिद्वौब्राह्मणीपुत्रौ*स्यातामेकःशूद्रापुत्रः*स्तदाब्राह्मणीपुत्रावष्टौभागा*ना ददातामेकमंशंशूद्रापुत्रः।२६। अथशूद्रापुत्रावुभौचेत्*स्यातामेकोब्राह्मणीपुत्र*स्तदाषड्धाविभक्तस्यार्थस्य* चतुरोंऽशान्ब्राह्मणीजस्त्वा*ददद्याद्वावंशौशूद्रापुत्रौ।२७। अनेनक्रमेणानावापां*प्रकल्पना * भवतीति।२८ नन्वनुलोमजपत्न्यां *यदिज्येष्ठःपुत्रोजायते तदा*कथंविभागःस्यादिति।२९। तन्नोक्तं बृहस्पतिना*ब्राह्मणात्क्ष याजातोजन्मज्येष्ठोगुणान्वितः। भवेत्समांशोवैश्याजःक्षत्रियाजेनवैतथाइति।३०। गौतमेनापुत्रं यथा* ब्राह्मणस्यराजन्यापुत्रोज्येष्ठो*गुणसम्पन्नस्तुल्यांश*भाक्ज्येष्ठांशभागितानेः।३१। राजन्यावैश्यापुत्रसमवाये

यथा ब्राह्मणीपुत्रेण । ३२ इति बौधायनेनापुत्रकस्य सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रो गुणवांश्चेत् ज्येष्ठभागं लभेतायात्, गुणवानन्त्रिप्रभागं प्रताभर्त्ताभवति ॥ इति ॥ ३२ ॥ १५३ ॥ ननु शूद्रापुत्रस्य गुणवान्‌मर्त्ये तदा किं नाधिकं दद्यादित्याह।

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत्। नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः॥१५४

यद्यपि स्यादित्यादि ॥ १ ॥ १५४ ॥ यद्यपि शूद्रापुत्रः सत्पुत्रोऽपि स्यात् इत्यथवा असत्पुत्रोऽपि भवेत् तदाकदापि दशमादंशादधिकं शूद्रापुत्राय न दद्यात् ॥ अत्र कश्चित्समादीयाचष्ट यथा अनेन शूद्रस्यापि वैश्याः, तत्र गुणवतीवैश्यापुत्रेण सह समानांशितादर्शितं तितन्न । ‹ । परश्लोके शूद्रापुत्रो नरिक्थभागित्यादिश्लोके ॥ पूर्वश्लोके दशमादधिकवर्ज्जनेन चत्रियवैश्ययोरपि ज्ञापनात् । १ । १५४ । तर्हि किं दशममंशं तदा इत्याह ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो नरिक्थभाक्। यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्॥१५५

ब्राह्मणक्षत्रियेत्यादि १ । १५५ । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रायां भार्यायां जातः पुत्रो न पितृरिक्थभागी भवति । १ । तर्हि कथं दशमांशं तस्याकल्पयेदित्यत आह यदेवास्येत्यादि २ । अस्य पिता यदेव धनं दद्यात् तदेवास्य धनं भवेत् दशमादधिकं धर्मतो रिक्थं दद्यात् ॥ २ ॥ १५५ ॥ सवर्णजजायायां जातानां विभागस्तु पूर्वमुक्तः इदानीं मिश्रजातपुत्राणां विभाग उक्तः । १ ॥ तेषां स्वस्वसोदराणां द्वयोर्वर्णेतरेषां विभागमाह

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम्। उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम्॥१५६॥

समेत्यादि ॥ २ ॥ १५६ ॥ द्विजन्मनां मिश्रजजायासु जातपुत्राणामुक्तविधिना कृतविभागानां पुत्राणां समवर्णासु जाताः पुत्रास्ते सर्वेऽपि ॥ ३ ॥ ज्यायसे तूद्धारं दत्त्वा यस्मात् यद्वर्णमातृतो लभेत तद्वर्णमातृजा इतरे पुत्राश्च सर्वे समं भागं भजेरन् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणकन्यापुत्रस्य भागेन समं ब्राह्मणकन्यापुत्राः क्षत्रियकन्यापुत्रस्य भागेन समं क्षत्रियकन्यापुत्राः । ५ । वैश्यकन्याजपुत्रस्य भागेन समं वैश्यकन्यायाः पुत्रा भजेरन् । इत्येवं ज्यायसे तूद्धारं दत्त्वा लब्ध्वांशसवर्णाजजाताः पुत्राः तेषां भागेन समं समम् । ७ । प्राप्य यदात्मसमवर्णमातृजाः पुत्राः प्रत्येकं समं पितृधनाद्भजेरन्निति । ८ । यस्त्वाद्यपूर्वविधिना विहितधनान्नातः स्वस्य स्वपुनः सवर्णजाः सोदरा भ्रातरश्च स्वस्वज्यायसे तूद्धारं दत्त्वा । ९ । ज्येष्ठवर्जितादितरे भ्रातरः

ममम यं * भजेरन्निति तन्न । १० ॥ पुनरपि सोदराणां * मध्ये यो यो ज्येष्ठ स सनज्येष्ठः सर्वे भ्रातरः पितुः प्रथमपु

त्रः । १५६ । ननु द्विजन्मनां पञ्च द्वि शूद्रस्य पुत्रेषु कि ज्येष्ठो द्वारो * नास्तीत्यत आह ॥

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७

शूद्रस्येत्यादि । १ । १५७ । शूद्रस्य सवर्णैव भार्या शास्त्रेषु * विधीयते नानावर्णा । * तस्यां सवर्णायां जाताः *

यदि पुत्रशतं भवेत् * तथापि समांशाः स्युः । १ । १५७ । ननु पूर्वं औरसः पुत्र उक्तः * स्वतः क्षेत्रजस्तथा । इतिमः इत

पुत्राः इति न तथा एतावत्यपि पुत्रा न तत्र * विधाः पुत्राः सन्तीति । १ । तत्रोच्यते पुत्रानित्यादि ।

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः । तेषां षड् बन्धुदायादाः षड् दायादबान्धवाः ॥ १५८

स्वायम्भुवो मनुर्नृणां * यान् द्वादश पुत्रानाह * तेषां प्रथमाः षट् पुत्राः * बन्धुदायादाः । १ । बन्धूनां ज्ञातीनां दा

यम् अर्ह्न्ति * हर्तारः पिण्डदायाश्च तेषां षड्दायादबान्धवा इति * बान्धवानामदायादाः । २ । राजदन्तादित्वात्पर

निपातनं * सत्यार्थे न अपितुः सत्त्वं दायादानां * बन्धूनां चतुर्थांशदायहराः । ३ । वक्ष्यते [illegible]

सगोत्राः * रिक्थांशभागिन इति वचनान्तरेण पुनरुक्तं । ४ । एवं द्वादश पुत्राः [illegible] । आ

त्मजाः परतार्थे [illegible] क्रिया तथा ॥ २ ॥ तेषां षड् बन्धुदायादाः पूर्वे [illegible] पितुरेव [illegible] । बन्धूनाम्

[illegible] ॥ इति के ते षट् षट् द्वादश पुत्रा मनूक्ता * इत्यत आह ।

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादबान्धवास्तु षट् ॥ १५९ ॥

औरस इत्यादि ॥ १ ॥ १५९ ॥ औरसादयः षट् पुत्राः * दायादबान्धवा इति * बान्धवानां दायादाः * राजदन्तादित्वात्

परनिपातनम् ॥ १ ॥ शेषषट् पुत्रानाह ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड् दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीनश्चेत्यादि ॥ १ ॥ १६० ॥ कानीनादयः षट् पुत्राः * अदायादबान्धवाः * [illegible] राजद

न्तादित्वात्परनिपातनं ॥ १ ॥ अत्यार्थे न एतेन * बान्धवानां गोत्राणां चतुर्थांश * धनभागिन इति [illegible] । ३ ।

बौधायनेनाप्युक्तं * कानीनश्च सहोढश्च क्रीतं पौनर्भवं तथा । स्वयन्दत्तं निषादश्च गोत्रभाजः [illegible] ॥ ३ ॥

पूर्वमेव द्विगोत्रभाजो [illegible] पूर्वं

सगोत्रभाजमिति * गोत्ररिक्थांशभाज * नतु गोत्रमात्रमिमन्त । ४ । पूर्वमेव द्विगोत्रभा[illegible]

भार्ये * गोत्रभागिनो भवन्तीति ॥ ५ ॥ नन्वेतैः पुत्रैः पुन्नाम्नो नरकात्त्राणं लोक * जयादिफलं किं स्यादित्यत * आह ।

यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम् । तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१ ॥

याद्‌ शमित्यादि ॥ १ । १६१ ॥ कुप्लवैर्जलं सन्तरन्*यादृशं फलमाप्नोति*कुपुत्रैस्तमःसंसारं*सन्तरंस्तादृशं फलमाप्नोतीति । १ । प्रमादीकश्चिद्गायत्र्ये *दत्तान्नच क्षेत्रजादीनां*सर्वौरसप्रवत्*सम्पूर्णकार्यकारित्वं दर्शितं ॥ २ ॥ तत्र महाभारते उक्तं *पाण्डुर्वनकः स्त्रीभ्यां *सह स्वर्गं गन्तुकाम*ऋषिभिरुक्तो नापुत्रस्य स्वर्गोऽस्ति ॥ ३ ॥ पञ्चपुत्रास्ते भविष्यन्तीति ततः स क्षेत्रजान् पञ्च पुत्रान्*चक्रे स्वर्गं च जगाम*तस्मात् क्षेत्रजादयोऽनुकल्पाः ॥ ४ ॥ क्षेत्रजादिपुत्रकरणं हि न*केवलं स्वधनदानार्थं तद्धनं*तं हि पितृस्वर्गाय**पिण्डोदकदानस्तत्रम् ॥ ५ ॥ सपिण्डेभ्यः तेषु च पूर्णं यावाशौचप्रदानमिति । ६ । ये ग्मादिनस्त्वेवं न विदुस्ते*दत्तकादीनां त्रिरात्रमाशौचं*व्यवस्थापयन्तः श्राद्धं लोपयन्ति ॥ ७ ॥ अनौरसे पुत्रे मृते हि त्रिरात्र*माशौचं मातापित्रोः स्या*दित्युक्तं विष्णु नातदर्शितम् । ८ । १६१ ।

न तु द्वौ भ्रातरावेकत्रावस्थितौ*तयोरेकस्य पुत्रकश्चेत्र नियोगादिविधिना* यदि पुत्रं जनयति । १ । अपरस्यौरसः पुत्र*एतयोः पितृमरणे तावेकरिक्थिनावौरसक्षेत्रजौ*तत्र च क्षेत्रजः षष्ठांशं पञ्चमांशं वा प्राप्नुयात् ॥ २ ॥ किं पुनः सर्वं वा रिक्थं तयोर्विभागः कथं स्या*दित्यत उच्यते ।

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ। यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः॥१६२

यद्येकेत्यादि । १ । १६२ । द्वौ भ्रातरौ सोदरौ संसृष्टौ तयोरेकस्य पुत्रकस्तस्य मरणे तस्य पत्न्यां देवरेणोत्पादितः क्षेत्रजः स्वस्यापत्यमौरसद्वितीय*तयोरौरसक्षेत्रजौ*तयोर्यस्य यत्पैतृकं*रिक्थं स तद्गृह्णीत ॥ १ ॥ देवरजातः पुत्रः क्षेत्रज* स्तद्देवरस्यौरसपुत्रश्चेति द्वा* वेकरिक्थिनावविभक्तरिक्थिनौ । २ । तयोः क्षेत्रजस्तु*स्वपितुः क्षेत्रिणो रिक्थं*गृह्णीत न जनयितुः * जनयितुः पुत्रस्तु तदितरः स औरसः स्वपितुरंशं गृह्णीत ॥ १ ॥ औरसादिपुत्रा*बहवः सन्ति तेषां कथं विभागः स्या*दित्यत उच्यते ॥

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः। शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्॥१६३॥

एकएवेत्यादि ॥१६३॥ पित्र्यस्य वसुनः प्रभु*रेकएवौरसः पुत्रो*नान्यस्तस्माद्यस्य यत्पैतृकं रिक्थं*स तद्गृह्णीत नेतरः । १ । तर्हि तत्र यस्यौरसः पुत्रः क्षेत्रजादयश्च सन्ति तस्यौरसो धनं गृह्णीत शेषाः किं दासीनाः स्युरित्यत आह शेषाणामित्यादि । २ । औरस एव शेषाणां *पितृसवर्णानां क्षेत्रजादीनां *आनृशंस्यार्थं *यथार्हं प्रजीवनं प्रदद्यात् । १ । यस्य सवर्णजात्यनुलोमजाबहवो* भार्यास्तासां कस्याश्चित् क्षेत्रजः स्यात् * कस्याश्चिदौरसादयः । २ । ततः पश्चादनुलोमजायामौरसः * पुत्रो यदि जातस्तत्र*द्वे बलोक्तो*विभागस्तत्र प्रतिपादयितव्य इत्यत आह ॥ तद्यथा दशमांशस्याष्टमांशं* सर्वं ह्यनौरसस्येति *पूर्वादायहराः क्रमात् । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठ्यं विद्यते । ४ । तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । हीनास्तत्र पजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः ॥ इति ।

५॥ यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणकन्यायां *भार्यायां क्षेत्रजः पुत्रः* सवर्णजातो यथा भार्याणां दत्त * कादयः पुत्रा वर्त्तन्ते । ६ ततोऽनुलोमजायामौरसे जाते *क्षेत्रजादीनां ज्येष्ठ्यं ज्येष्ठांशो नास्ति* तेषां मध्ये पित्रसवर्ण भार्यायां*जाताः क्षेत्रजादयः पुत्रा वर्त्तन्ते । ७ । ते तदौरसपुत्रस्य सर्व्वरिक्थ * हरस्य तृतीयांशभागिनः स्युः*पित वर्णा तो हीनवर्णा जातानां *भार्याणां क्षेत्रजादयो हीनाः पुत्राः । ८। तमौरसं पुत्रं भ्रातरमनु*जीवेयुर्नांशभागिनः १० । इति वसिष्ठेन दत्तकमुक्तां तस्मिंस्त्वे तृप्तिगृहीते *त्वौरसः पुत्रस्तत्पदातुं *चतुर्थभागभागी स्यात् । इति । ११ । तथा क्षेत्रजस्य नातिजीवनमंश*माह।

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात्। औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा॥१६४॥

षष्ठं त्विति। मनुः। ९। १६४। औरसः पुत्रः पैतृकाद्धनात् षष्ठं * * मंशं पञ्चमं वा पांशं * विभजन् क्षेत्रजस्य * पूर्वम तामजनितस्य*पित्र्यं दायं प्रदद्यात् । १ । स च क्षेत्रजो यदा पूर्वकेण*जनितस्तदा न दद्यात्* स हि स्वस्य जनक*पितृधनं गृह्णातीति*पूर्व्व मुक्तं यद्योकरिक्थिनावितरेण न । २। यथा च क्षेत्रजः पुत्रः केनचित्कारणेन जातस्ततश्च औरसः पुत्रो जायते तया मध्ये क्षेत्रजस्य द पूर्वतजनितः स्यात्तदाजनक पितृधनं गृह्णातीत्यस्य विपितृवनमित्युक्तं । १६४। ननु तर्हि क्षेत्रजायभावे कस्मादंशं न दद्यात्*दत्तकादीनामिव*यथाह प्रजीवनमिति तस्माह।

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ। दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः॥१६५॥

औरसक्षेत्रजाविति। मनुः। ९। १६५। औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ*द्वावेव युगपत्पितृ*रिक्थस्य भागिनौ जातौ * तदर्थ औरसक्षेत्रजांशं कुर्यान्न दद्यात् । १ । अपरे तु दश दत्तकादय* औरसे सति यथाह प्रजीवनभागिनः स्युः। २॥ औरस क्षेत्रजपुत्र*पौत्र*प्रपौत्राभावे तु*क्रमशः श्रेयसः श्रेयसोऽभावे * गोत्ररिक्थांशभागिनः । ३ । गोत्राणां पिण्डदानां *सर्व्वेषां सतीनां रिक्थस्य*भागिनस्तदर्थांशभागिनस्तथा* युक्तविधिना भवन्ति । ४ । पूर्व्वमुक्तं तेषां षड् दायादाः षड्दायादबान्धवा इति तेन*दत्तकादयश्चत्वारः*सर्व्वरिक्थभागिनः स्युः*कानीनादयः षट् चतुर्थांशभागिनः॥ ५ । गौतमेनोक्तं हि यथा*कानीनसहोढपौन*र्भवस्वयंदत्तक्रीतशौद्रा*गोत्रभाजश्चतुर्थांश*भागिन औरसाद्यभावे इति। ६। गोत्रभाज इति*षष्ठी गोत्रभाक्पितृ*गोत्रजो भ्रातिरित्यर्थः ।८। भ्रातरपुत्रकस्य धने *य दाधिकारी भवति*तदा तदनन्तचतुर्थांशभागिनः स्युरित्यर्थो ज्ञेयः ॥ ८॥ ततः ष्वविभागधनाधिकारी*किमनन्तरः सपिण्डाद्यद्दत्ता*सपिण्डादिर्भवति । ९ । नैवं पुत्राभावे ह्यनन्तर इति* वचनं तर्हि किं ब्राह्मणस्य धनं *ब्राह्मणा हरेयुरिति*ब्राह्मणाभिन्नानामिति ॥ १०॥ नैवं सर्व्वेषामप्यभावे हि*ब्राह्मणा रिक्थभागिन इति*इतरेषां तु पुत्राणां *सर्व्वाभावे हरेन्नृपः। ११ । इत्युक्तेरयं हि पुत्रवांस्तस्मा* न ब्राह्मणानपराजा* यो विभागधनाधि*कारिणो भवन्तीति । १२ । तर्हि किं निधिर्भवति* सर्व्वस्य रक्षणस्य सदाधिकारो*भवतिनैवं यस्य विभा

मनं तस्याश्राद्धादिषु * कर्म्मश्राद्धादिकारीवाच्यं कुर्य्यात् । १३ । तदभावे सर्व्वं स्वरिक्थस्य * तद्धनाधिकारः स्यादिति । १४ । अथदुग्धापरे त्विति * दुग्धशब्दोपादानेन * पुंसएकजातभ्रातृपुत्रः * स्त्रीणां सपत्नीपुत्रश्चपुत्रः । १५ । सखाद्यपुत्राभावे * सर्व्वरिक्थहरइति * ख्यापितं दृष्टाधिकत्वात् । इति । १६ । १६५ । नन्वौरस इतिकिं * उरसानिर्म्मितइति * योगरूढ्यालक्ष्यार्थो * यादृशःस्यात्तथाविधः । १ । उतानन्यादृशइत्यतः * प्रतीकं श्लोकःपरिभाष्यते * ।

स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम्। तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम्॥१६६

स्वे क्षेत्रे इत्यादिना । २ । उरसोऽण्चेतिनिर्म्मितेऽर्थेविहित * उरसानिर्म्मित इत्यण्प्रत्यये * औरसश्चात्मनउरःस्थत्वादुर * आत्मातेननिर्म्मितइत्यात्मजइति । ३ । सचनानाविधःसम्भवतितत * परश्चेत आदिवाक्यत्र्यमाह * स्वे क्षेत्रे इत्यादिश्लोकम् । ३ । संस्कृतायामिति स्त्रीपुंसयोःस्वस्व * वर्णोक्तवि धिना * विवाहक्रियया * संस्कृतायां नार्य्यामिति । ४ । नन्वनन्यवर्णस्यान्यवर्णोक्तेन * विधिनासंस्कारःशास्त्रे * कृ पाभिहितोनापामन्त्रैर्द्विजानां * विवाहसंस्कारउक्तः । ५ । तथाचस्त्रीपुंसयोस्स्वस्ववर्णोक्त * विधिनाविवाहे संस्कृ तायां नार्य्यां स्वे क्षेत्रेइदवैतिचेतेयं । ६ । स्वयमुत्पादयेत्पुत्रं * तं प्रथमकल्पितमौरसं पुत्रं विजानीयात् । ७ । त तद्यथायःकश्चिद्ब्राह्मणोब्राह्मण * दुहितरमुद्वहेत्तस्य * तयोःस्वस्ववर्णोक्तविधिनामन्त्रैर्विवाहः । ८ । तेनसंस्कृता यां तस्यां पत्न्यां स्व * क्षेत्रे स्वयमुत्पादितः * पुत्रऔरसउच्यते । ९ योवाब्राह्मणःक्षत्रियदुहितर * मुद्वहेत्सतयोः स्वस्य * वर्णोक्तविधिनामन्त्रैर्विवाहः । १० । तेनसंस्कृतायां क्षत्रियकन्यायां * ब्राह्मणास्वे क्षेत्रे स्वय * मुत् पादितःपुत्रऔरसो * मूर्द्धाभिषिक्तादिनामब्राह्मणः । ११ । यश्चब्राह्मणोवैश्यादुहितर * मुद्वहेत्सतयोःस्वस्व * वर्णोक्त विधिनामन्त्रैर्विवाहः । १२ । तेनसंस्कृतायां वैश्याकन्यायां * ब्राह्मणास्वे क्षेत्रे स्वय * मुत्पादितःपुत्रऔर * सोऽम्बष्ठोनामब्राह्मणः । १३ । एवंप्रकारेणयःकश्चिद्ब्राह्मणोब्राह्मणकन्यां * क्षत्रियकन्याञ्चोद्वहेत्तयोःस्वमुत्पादि तौ * पुत्रौतथैवौरसौस्तः । १४ । एवञ्चयःकश्चिद्ब्राह्मणोब्राह्मण * कन्यां वैश्याकन्याञ्चोद्वहेत्तयोश्च * स्वयमुत्पादितौपुत्रौ तथैरसौवभवतः १५ । एवमपियःकश्चिद्ब्राह्मणोब्राह्मण * क्षत्रियवैश्याकन्याउद्वहेत्तासु * स्वयमुत्पादिताःपुत्रा * स्त थैवौरसाभवन्ति । १६ । एवंक्षत्रियःक्षत्रिय * कन्यां वैश्याकन्यां वाद्वे वायद्युद्वहेत् * सतयोःस्वस्ववर्णोक्त * विधिना विवाहएव । १७ । तेनसंस्कृतायां तस्यां तस्यां पत्न्यां * स्वे क्षेत्रे स्वयमुत्पादितःसस पुत्रःक्षत्रियएवौरसउच्यते । १८ । एवंवैश्योवैश्याकन्या * मुद्वहेत्सतयोःस्वस्व * वर्णोक्तविधिनामन्त्रैर्विवाहः । १९ । तेनसंस्कृतायां स्वे क्षेत्रे * स्वयमुत्पादितःपुत्र * औरसपुत्रउच्यते । २० । स्वस्ववर्णोक्तविधिना * मन्त्रैरेवद्विजानां विवाहउक्तः * शूद्रा

याः शूद्रायामन्त्रेण । २१ । ततः शूद्रायाम त्वकविवाहेन * संस्कृतायां शूद्रायां स्वेन * स्वेन स्वयमुत्पादितः पुत्र औरसउक्तः । २२ । द्विजैरमन्त्रविवाहेनात शूद्रानसंस्कृतासाहितास्तोद्विजानां शूद्रा * पुत्रा औरसा नोक्ताः । २३ । स्वयमितानेन स्वक्षेत्रे * परेणाजनितः क्षेत्रजोवाच्यः * क्षेत्रेऽस्वक्षेत्रेहृतानेन कुण्डगोलभेदस्याव्यावर्त्तितः । २४ । पुनर्भूर्हि पूर्व्वं परस्त्रीत्वेन स्वाया स्वक्षेत्रे परसंस्कृतायां पत्न्यां * यः पुनः स्वयमुत्पादितः । २५ । सउरसानिर्मितोपि * नौरसः पुत्रस्तदायाधिकारे परिभाषाते संस्कृतायामितानेन * क्षाणीमोवावच्छिद्यते * सद्विजनयितुरौरसः पुत्रोपि * प्रथमकल्पितऔरसः पुत्रोनोच्यते । २७ । ब्राह्मणेनब्राह्मणकन्यायां तथा * क्षत्रियकन्यायां तथा * वैश्यकन्यायां मन्त्रेणसंस्कृतायामूढायां * स्वयमुत्पादितः पुत्रः * प्रथमकल्पितऔरसः पुत्र * इत्यातेउरसानिर्मितत्वादिति । २८ । तेनब्राह्मणस्य विप्रो मूर्द्धाभिषिक्तः सवर्णो * भिषगम्बष्ठश्चौरसः पुत्रो ब्राह्मणः प्रथमकल्पितः । ३० । क्षत्रियेन क्षत्रियकन्यायां वैश्या * कन्यायां च वोढाहमन्त्रेण * संस्कृतायामूढायां स्वयमुत्पादितः पुत्रः * क्षत्रियो माहिष्यश्च क्षत्रियः ॥ ३१ ॥ प्रथमकल्पित औरसः पुत्रो * वैश्येन वैश्यकन्यायां * विवाहमन्त्रैः संस्कृतायां * स्वयमुत्पादितः पुत्रः * प्रथमकल्पितऔरसः ॥ ३२ ॥ इतिपूर्व्वपूर्व्वयुगोत्पन्नानां * मूर्द्धाभिषिक्तसवर्णं * भिषगम्बष्ठमाहिष्यसंज्ञकाः ॥ ३३ ॥ ये त्विदानीं ब्राह्मणात्स्वोढायामेव * ब्राह्मणकन्यायां क्षत्रियकन्यायां * वैश्यकन्यायां वाजायन्ते ते सर्व्वे * ब्राह्मणसंज्ञका एव भवन्ति । ३४ ॥ क्षत्रियात्स्वोढायां च क्षत्रियायां * वैश्यकन्यायां वाजाताः * क्षत्रियसंज्ञका एव * वैश्याद्वैश्यायां वैश्य एव । ३५ । एषामेकैकस्यैकैकस्या सवर्णा * जानुलोमजद्विजायां * भार्यायां जातानां मौरसपुत्राणां * दायभागः पूर्व्वमुक्त एवमप्युक्तं विष्णुना * स्वे क्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः * स्वयमौरसः प्रथमः । इति । ३७ । वसिष्ठेनाप्युक्तं * स्वयमुत्पादितः स्वे क्षेत्रे संस्कृतायां * मौरसः प्रथमः ॥ इति । ३८ । न तु बौधायनेनोक्तं * सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यादिति * मन्वादिभिर्विरुध्यते । ३९ । न च विरुध्यते सवर्णायामिति * मन्त्रैर्विवाहे सवर्णा भवतीत्युक्तं * संस्कृतायामिति तेन * न शूद्रा मन्त्रैः संस्कृता । ४ । यद्विजन्मतः सवर्णा वाचाते * तदानुलोमजा उपत्नीषु जाता * येते द्वादशपुत्रेषु * निविष्टा नैव भवन्ति । ४८ । तेषां दायभागस्याश्रवत्वाद्य * स्यातात् * मन्वादिविरोधश्च स्यात् * । याज्ञवल्क्योक्तविरोधश्च । ४२ । यतउक्तं याज्ञवल्क्येन * औरसो धर्म्मपत्नीज * स्तत्समः पुत्रिकासुतः । इति । ४३ अपुत्रिकानामसुत इति * न तु पुत्रिकायाः सुत * इतिसद्विदोहितएवपौत्र उक्तः * मनुनास्वयं तद्यथा । ४४ । पौत्रीमातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति * धर्म्मपत्नी स्तन्निब्राह्मणस्य * ब्राह्मणकन्या क्षत्रियकन्या * वैश्यकन्या चेति तथा । ४५ ॥ क्षत्रियस्याद्य क्षत्रिय * कन्या वैश्यकन्या चेति * वैश्यस्यैका वैश्यकन्या * एतासां यथासंयोगीइतिपत्नी । ४६ । तर्हि पत्नीजइत्युक्ति * मात्रेण वसिद्धौ धर्मेतिपदं * किमर्थमितितत्राह । ४७ । दक्षेणाप्राधान्यमभिप्रेतायदुक्तं *

प्रथमा धर्मपत्नी च * द्वितीया रतिवर्द्धिनी । धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि दारा भवेत् ॥४८॥ इति तत्प्रथमोढाया धर्मपत्न्या शङ्का * निरस्ता यत् * पुनर्धर्मेति पदं ॥४९॥ नन्वस्तु सवर्णैव धर्मपत्नी तस्या * एव पुत्र औरस इति चेन्न * यस्य द्विजब्राह्मणस्य प्रथमा * क्षत्रियकन्या सा साधर्मपत्नी स्यात् ॥५०॥ यथागस्त्यस्य राजनकदुहिता * लोपामुद्रा सधर्मिणी * यमदग्नेः सधर्मिणी * गाधिनृपतेर्दुहिता ॥ ५१ ॥ तस्यां जातः पुत्र एवौरसः स्यात् * द्वितीयायां ब्राह्मणकन्यायां जातः * पुत्रो नौरसः पुत्री भवत्विति । ५२ । स्वयं याज्ञवल्क्यो ऽक्षेषां दाय * विभागो नोपपद्यते * चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः * वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ॥ इति ॥ ५३ ॥ तस्माद्बौधायनवचने सवर्णा * शब्दो मन्त्रैर्विवाहेन * संस्कृतायां सवर्णायामित्यर्थो न जन्मतः । ५५ । याभिर्भार्याभिः सहपत्न्यश्च * संयोगस्ताभिर्ना नोक्ताः । ५५ ॥ सवर्णासु बहुभार्यासु * विद्यमानासु ज्येष्ठया * सह धर्मकार्यं कुर्यात् । ५६ । मिश्रासु च कनिष्ठयापि समान * वर्णया समानवर्णाभावे त्व * नन्तरयैवापदि च * न त्वेव द्विजः शूद्रया ॥ इति ॥ ५७ ॥ तस्माद्द्विजानां सवर्णा * नुलोमज द्विजकन्यासु पत्नीषु * जाताः पुत्रा औरसाः स्युः ॥ ५८ ॥ १६६ ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा । स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥१६७

अथ क्रमोद्दिष्टः क्षेत्रजपुत्रो लक्ष्यते * यस्तल्पेत्यादि ॥ १ ॥ १६७ । तल्पः शय्या पत्नी तल्पे * शयनाधिकारो भार्याणामेव * तेनोपचारात्तल्पशब्देन पत्नी * लक्ष्यते तल्पपत्नी ॥ १ ॥ संस्कृत प्रकरणात्तथा च स्मृति * प्रमीतस्य द्विजस्य क्लीबस्य च * चतुर्विधस्य व्याधितस्य शारीर * मानसदोषागन्त्वाभिशापादिभिः * ॥ २ ॥ च शब्दो जातव्याधिमतश्चकारात् प्रव्रजितस्य पतितस्य च खलु * पुत्राभावापदि यथा * विधिधर्मेण नियुक्तायाम् ॥ ३ ॥ देवरात् सगोत्राद्उत्तमाद्वा स्वस्य * तल्पे शयितायां पत्न्यां * जायते यः पुत्रः स तु * द्वितीयकल्पितः क्षेत्रजः स्मृतः । ४ । पराशरेणाप्यौरसः * क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः * सुतः इत्युक्त्वा क्षेत्रज * पुत्रकरणार्थं उक्तं ।५। नष्टे मृते प्रव्रजिते * क्लीवे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां * पतिरन्यो विधीयते इति । ६ । तेन नियोगविधिना * वान्यः पतिर्विधीयते * न विवाहविधानेन * पुनर्भूत्व दोषापत्तेः पराशरेणापि नभवस्यात्तन्मतेः । ७ । क्लीव्यं चतुर्विधमुक्तं चरकेण * वीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् । क्लीव्यं सम्पद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् । ८ । इत्यादितस्तद्द्रष्टव्यं * कात्यायनेनचोक्तं * क्लीवत्वस्य लक्षणं ॥ ९ ॥ न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ॥ मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येनाभिहितं * क्षेत्रजः क्षेत्रजनितः * सगोत्रेणेतरेण वा । ९ । इति विष्णुनाप्युक्तं यथा * नियुक्तायां सपिण्डे * नोत्तमवर्णेन वोत् * पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः ॥ १० ॥ इति ॥ स्वधर्मेण नियुक्तायामित्यनेन * द्विविधः क्षेत्रजउक्त * एको नार्य्यां नियोगेन * द्वितीयो व्यभिचाराभावाद्धर्माविरोधेन * स्वयमं प्रतिपन्नायां प्रतारितायां * बलादुपभुक्तायाञ्च

यनधर्माज्जातः पुत्रः । ११ । इ वराद्यथा विचित्रवीर्यांज्ज*क्षेत्रे धृतराष्ट्रपाण्डू* इतरेणोत्तमवर्णेन जनितौ * ब्राह्मणाभिशापान्नष्टे । १२ । पाण्डौ तदागन्तुकाधिविशेषात् *धर्मादिभ्यो नियोगाद्देवजाता * युधिष्ठिरादयः क्षेत्रजाः पुत्राः । १४ । स्वधर्मेण यथा कंसः* ग्रामाधिपतिनाद्रुमिलेन राज्ञा* स्वधर्मप्रतिपन्नायाः* तपसेन भार्यायां प्रतारणेन । १५। उग्रसेनस्य मूर्तिं धृत्वा द्रुमिलेन* जनितः क्षेत्रजः पुत्रः । १६ । उग्रसेनभार्या राजस्य भार्यायां *गौदावर्यां बलात्कारं गृह्णी* कुमारीज्ञानतः कृताण्यामित्र भानि । १७ ॥ प्रतारणाबलात्कारभाग्छि नार्या *न धर्मलोपो भवति* तदुक्तं मनिसंहितायां । १८ । स्वधर्मप्रतिपन्नाया यदि वा विप्रतारिता । बलान्नारी प्रभुक्ता वा चौरभुक्ता तथापि वा । १९ । न त्याज्या दूषिता नारी नास्याः त्यागो विधीयते * ऋतुकाले उपासीत* पुष्पकालेन शुद्ध्यति । २० । इति ॥ १६७ ॥ क्रमिकं दत्तकं लक्षयति ।

मातापिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं सज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥१६८॥

मातेत्यादि । १ । १६८ । माता भर्त्तुरनुज्ञया * पिता स्वतन्त्र तावुभौ वा * यं सदृशं सवर्णं पुत्रं प्रीतिसंयुक्तं * यस्मिन् मातापित्रोः प्रीति * यं मातृमातापित्रोः प्रीतिः स पुत्रः । १ । यस्मै दद्यातामिति पुत्राभावादिप्रतिज्ञायस्मै *दद्यातां सतस्मादाद्विम सुतः मातात् । २ । तत्र श्रवमिष्टेन यथा । शोणितशुक्रसम्भवः पुरुषो *मातापितृनिमित्तकः* तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु * मातापितरौ प्रभवतः । ३ ॥ न त्वेकं पुत्रं दद्यात्*प्रतिगृह्णीयाद्वा नहि*सन्तानाय पूर्वेषाम् । ४ । नस्त्रीदद्यात्*प्रतिगृह्णीयात् * ज्ञान्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः ५ ॥ पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय* राजनिचावेद्य निवेशनस्य*मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा * दूरेबान्धवसन्निकृष्टम् । ६ । सन्देहे चोत्पन्ने दूरेबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्*विज्ञायते ह्येकेन * बहूंस्त्रायत इति । ७ । इति वशिष्ठेनाप्युक्तं *दत्तकश्चाष्टमः समातापितृभ्यां यस्माद्दत्तः । इति । याज्ञवल्क्येन सप्तमो*दत्तक उक्तो यथा * दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् । इति । ८ । १६८ । क्रमिकत्वात् कृत्रिमः पुत्रो लक्ष्यते ।

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्। पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

सदृशन्त्वित्यादि । १ । १६९ । योऽपुत्रकः सदृशं समानवर्णं *गुणदोषविचक्षणं मातापित्रोः सेवाकरणाकरणादिषु गुण*दोषौ विशेषान् जानन्तं । १ । पुत्रगुणैर्युक्तं चयं जनं पुत्रं *प्रकुर्यात्तस्यासपुत्रः *कृत्रिमो विज्ञेय इति । २ । विष्णुनाप्यनायमुक्तो यत्स्वकचनोत्पादितो*द्वादशप्रकाराणां । ३ । याज्ञवल्क्येनोक्तन्तु * कृत्रिमस्स्वयंकृतः । इति । गौतमेन चायमुक्तो*न तु वशिष्ठेनायमुक्तः । ४ । १६९ । क्रमिकत्वाद्गूढोत्पन्नो लक्ष्यते* ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः॥ १७०

उत्पद्यत इत्यादि। १। १७०। यः पूर्वोयस्य गृहे भार्यायां *उत्पद्यते सकस्य सम्भोगात्* ज्ञातो न च विज्ञायते *गृहे गूढ एवोत्पन्नः। १। स पुत्रो यस्य तल्पजो* भार्यायां जातस्तस्यैव * स पुत्रः स्याद् गूढोत्पन्नो नामेति २। विष्णुनाप्युक्तं गृहे च *गूढोत्पन्नः षष्ठो यस्य तल्पजस्तस्यासौ। इति* वशिष्ठेनाप्युक्तं गृहे च गूढोत्पन्नः षष्ठ इति। याज्ञवल्क्येन चोक्तं यथा * गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः इति। ४। १७०। क्रमिकत्वादपविद्धः पुत्रो लक्ष्यते*।

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते॥ १७१॥

मातेत्यादि। १। १७१। मातापितृभ्यामुभाभ्यां *तयोरन्यतरेण वा* मात्रा वा पित्रा वोत्सृष्टं *त्यक्तं यं पुत्रं यः पुत्रं *परिगृह्णीयात् स तस्यापविद्धः पुत्र उच्यते। १। विष्णुनोक्तमपविद्धस्तु कीदृशः *पित्रा मात्रा च परित्यक्तः* स च येन गृहीतस्तस्य। इति। २। वशिष्ठेनोक्तञ्च* अपविद्धः पञ्चमोयं *मातापितृभ्यामपास्तं प्रतिगृह्णीयात्। इति ३। याज्ञवल्क्येनोक्तञ्च* उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः। इति। ४। १७१। क्रमिकत्वात् कानीनः पुत्रो लक्ष्यते॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्॥१७२॥

पितृवेश्मनीत्यादि॥ १। १७२। कन्या पितृवेश्मनि यं *पुत्रं रहो जनयेत्तं *कन्यासमुद्भवं पुत्रं * तस्याः कन्याया वोढुः *कानीनं पुत्रं नाम्ना वदेत्। इति। विष्णुना चोक्तं कानीनः पञ्चमः *पितृगृहे हासंस्कृतयैवोत्पादितः *स च पाणिग्राहस्येति। २। याज्ञवल्क्येन चोक्तं यथा * कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः इति। ३। वशिष्ठेनाप्युक्तं॥ कानीनः पञ्चमोयं पितृगृहे * असंस्कृतायामुत्पादयेत्तु *मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याहुरिति। ४। १७२। उद्दे मक्रमात् सहोढः *पुत्रो लक्ष्यते।

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती। वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते॥ १७३

या गर्भिणीत्यादि॥ १॥ १७३॥ याज्ञाता गर्भिणी सती* मन्त्रं विना अदृष्टेव संस्क्रियते *या वाप्यज्ञाता गर्भिणी* *सती मन्त्रैः संस्क्रियते॥ १॥ स गर्भो वोढुर्भवति* स च पुत्रः सहोढ इत्युच्यते* यदा प्रज्ञाता गर्भिणी तदा तोमन्त्रैः* संस्क्रियते सतयोनिः॥ २॥ गानमत्र संस्कृतायां * शूद्राभार्येव भार्यायां* सवर्णापत्नीत्वस्यात्॥ ३॥

संस्कारोऽपि मन्त्रेणास्य यथा माजनादिनापात्रादि संस्कारो* मन्त्रेण प्रजाद्रव्यसंस्कारः स्यात् ॥ ४ ॥ विष्णुनाप्युक्तं सहोढः सप्तमो*गर्भिणी यास्सं क्रियते *तस्या यः पुत्रः सं पाणिग्राहस्य। इति। ५ ॥ याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं *गर्भे विन्नः सहोढजः ॥ इति ॥ वसिष्ठेनचोक्तं यथा ॥ ६ ॥ सहोढएवप्रथमो * यागर्भिणी संस्क्रियते तस्यां जातः*सहोढः पुत्रोभवतिइति ॥ ७ ॥ १७२। अथोद्देशक्रमात्क्रीतः पुत्रोऽभिधीयते।

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। सक्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपिवा ॥१७४॥

क्रीणीयादित्यादि। १७४ ॥ यस्तु पत्यार्थं मातापित्रोरन्तिकात्*मूल्येनयं पुत्रं क्रीणीयात्* स पुत्रस्तस्यासदृशः सवर्णोऽथवापासदृशोऽसवर्णः। १। सतु तस्य क्रीतकः उच्यते * विष्णुनाप्युक्तं क्रीतश्चनवमः * स्वयं मूल्येन क्रीतः। २। इति याज्ञवल्क्येनोक्तं * क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः * इति ताभ्यां मातापितृभ्यां विक्रीतः पूर्वार्थं। इति वसिष्ठेनचोक्तं यथा * क्रीतस्तृतीयस्तच्छुनःशेफेन * व्याख्यातं हरिश्चन्द्रोवै राजा * सोऽजीगर्त्तसौयवसेः स्वधनैः * पुत्रं विक्रायायास्वयं क्रीतवानिति। ४ १७४। क्रमिकत्वात*पौनर्भवः* पुत्रोऽभिधीयते ॥

यापत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया। उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥१७५॥

येत्यादि। १। १७५। या नारी या पत्या परित्यक्ता*स्वयेच्छया नारी न पुनर्भूत्वोढा * सतीतेन पुत्रं यमुत्पादयेत्* स पौनर्भव उच्यते। १। या वा नारी विधवा स्वयेच्छया *नारी न सा पुनर्भूत्वा*पुनरूढा सती तेन*यं पुत्रमुत्पादयेत् स पौनर्भव उच्यते। २। इति। विष्णुनाप्युक्तं यथा*पौनर्भवश्चद्वयोऽक्षता*भूयः संस्कृता पुनर्भू *भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा। इति। ३। तेन नारीणां पुनर्भवनं द्विधा*वागादिभिर्दानात्पत्या*सह श्वशुरकुलेभविष्याञ्च सप्तपिधं ४। मन्त्रैर्विधिनाविवाहे *सप्तपदीगमनान्तक्रियाभिस्तु* श्वशुरकुलेवर्त्तमानजन्म। ५। सप्तपदीगमनान्ते सति* भूतोत्पत्तिर्भवतितेनपर*पूर्वानारी नारापुनर्भूर्भवति। इति। ६। याज्ञवल्क्येनोक्तं*अक्षता वाक्षता वापिपुनर्भूः संस्कृतापुनः। अक्षतायां क्षतायां वाजातः पौनर्भवस्तया ७। इति। वसिष्ठेन भाषितं *पौनर्भवश्चतुर्थो या*पुनःकौमारं भर्त्तारं*उत्सृज्यान्यैःसहचरित्वा। ८। पुनस्तमेवात्मकुटुम्बमाश्रयति*सापुनर्भूर्भवति। ९। याचक्लीबं पतितमुन्मत्तं वा*भर्त्तारमुत्सृज्यान्यं *पतिं विन्दते मृते वा*सापिपुनर्भूर्भवति इति ॥ १ ॥ १७५ ॥ ननु तं पूर्वं पाणिग्रहणिकामन्त्राः*कन्यास्वेवप्रतिष्ठिताः। नाकन्यासु क्वचिन्नृणा* मितितस्मादेवक्षतायाः संस्कारो नोपपद्यते। १। यत्पत्यापरित्यक्ताविधवावाक्षतयोनिःसा न*पुनर्भवेदित्यतआह* ॥

साचेदक्षतयोनिःस्याद्गतप्रत्यागतापिवा। पौनर्भवेणभर्त्रासापुनःसंस्कारमर्हति॥१७६

साचेदित्यादिश्लोकम् ॥ १७६ ॥ सापत्या परित्यक्ता विधवा वा च * दक्षतयोनिः स्यात्तदा * पौनर्भवेन वपुषा * सह पुनः संस्कारमर्हति ॥ १ ॥ सैव पत्या परित्यक्ता * स्वयं वा पतिं त्यक्त्वा गत्वान्येन * पुंसा सह चरित्वा पुनरागता * तमेव पतिमाश्रयति । २ । तदा सा नारी क्षतयोनिरपि * तेन भर्त्रा सह पुन * विवाहमन्त्रैः संस्कारमर्हति । ३ । तस्याहिते न सह पूर्व्वमेव * विवाहसंस्कारोऽभव * देषपुनर्विवाहमन्त्रैः संस्कारः * प्रायश्चित्तात्मक एव ॥ ४ ॥ यथा * कश्चिद्ब्राह्मणः पुनः * संस्कारार्हः पतितः कृत्वा पूर्व्वम * वप्रातायेपुनःसंस्कारे तस्य तु कर्त्तव्ये । ५ । उपनयन मन्त्रस्तत्र * प्रवर्त्तते न तत्र व्रात्य * स्तोमादिकमपेक्षते * तथात्रापि विवाहे मन्त्र । ६ ॥ वसिष्ठेन तदुक्तं च * या पुनः कौमारं भर्त्तारं * उत्सृज्यान्यैः सह चरित्वा * पुनस्तमेव कुटुम्बमाश्रयति * सा पुनर्भूर्भवतीति ॥ ७ ॥ कौमारपूर्व्ववचन इति * प्रथमविवाहे पत्यर्थे * कौमारशब्दो निपातेन * निष्पन्नो वेदितव्यः ॥ ८ ॥ १७६ ॥ अ क्रमिकश्च स्वयंदत्तः पुत्रो * लक्ष्यते ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः॥ १७७ ॥

मातेत्यादि ॥ १ ॥ १७७ ॥ मातापितृविहीनो यो बालो मातापितृभ्यां वा * यो बालोऽकारणात्त्यक्तः * स्वयं यस्मै स्वमात्मानं * स्पर्शयेद्दद्यात् स पुत्र * स्तस्य स्वयंदत्तः स्यात् ॥ १ ॥ विष्णुना चोक्तं स्वयमुपगतो * द्वादशः स चयस्योपगत इति । २ । याज्ञवल्क्येनोक्तञ्च * दद्यात्मानं स्वयन्दत्तः इति वसिष्ठेनाप्युक्तं ॥ ३ ॥ स्वयमुपागतश्चैवर्ष * स्तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं * शुनःशेफो ह वै यूपे * नियुक्तो देवतास्तुष्टाव । ४ । तस्येह देवताः पाशं विमुमुचु * स्तमृत्विज ऊचुर्मम् एवायं पुत्रो * ऽस्त्विति मम एवायं पुत्रोऽस्त्विति तानाह ॥ ५ ॥ न सम्प्रतिपेदे समन्त्रयामास * र्षिरेव य कामयते तस्य * पुत्रोऽस्त्विति तस्य ह विश्वामित्रो * होतासीत्तस्य पुत्रत्वमियाय । ६ । इति ॥ १७७ ॥ पारशवपुत्रस्त्वौद्रः पुत्रो * लक्ष्यते ।

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् । स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

यमित्यादिकम् ॥ १ ॥ १७८ ॥ ब्राह्मणस्तु कामात् स्वोढायां शूद्रायां यं पुत्रमुत्पादयेत् स * उरसा निर्म्मितः पितुः * कार्य्यं पारयन्नुपकर्त्तापि * शववद्भवतस्मात्पारशवः । १ । वसिष्ठेनोक्तः शूद्रापुत्रस्तु षष्ठो भवतीत्याहुरिति ॥ विष्णुयाज्ञवल्क्याभ्यां शौद्रः पुत्रो नोक्त इति ॥ २ ॥ क्षत्रियवैश्याभ्यां शौद्रः पुत्रो * वक्ष्यतेऽध्याये । ३ । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् । क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते । ४ । वैश्यात्तु करणः शूद्रां विन्नायां नाम जायते । इति ॥ १७८ ॥ ननु तर्हि शूद्रस्य भार्य्यायां जातः पुत्रः किं नौरस * इत्यत आह ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १७९

दास्यामित्यादिश्लोकः ॥ १ ॥ १७९ ॥ शूद्रस्य यः सुतः शूद्रायां भार्यायां * जातोयः सतःसशूद्रस्यौरस * निर्मितः तदौरसः पुत्र एवार्थं हरेत् । १ । शूद्रस्य दास्या दासदास्या वायः * सुतोभवेत् सोपि यद्यौरस्ते न पित्रा तथा ततः * पैत्र्यार्थादंशं हरेदिति धर्मः ॥ २ ॥ १७९ ॥ नन्वेते क्षेत्रजादयः * किं जनकानां पुत्राः * भवन्तीत्यत उच्यते ।

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः । १८०

क्षेत्रजादीनित्यादि । १ । १८० । अपुत्रकस्य क्रियालोपात् पुत्र * कर्त्तव्यक्रियालोपं निवर्त्य तान् * क्षेत्रजादीन् यथोदितानेकादश * सुतान् पुत्रप्रतिनिधीन् बुधा आहुः ॥ १ ॥ १८० ॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः । यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु । १८१ ।

य एत इत्यादि । १८१ । अपुत्रकस्य प्रसङ्गात् * प्रसक्तित एते ये क्षेत्रजादयोऽ * न्यबीजजाः पुत्राः पुत्र * प्रतिनिधयोऽभिहिताः । १ । ते यस्य बीजतो जाता * स्तस्यैते पुत्रा नेतरस्य क्षेत्रि * क्षेत्रिणो नपुत्राः स्युः । २ । १८१ । नन्वेते क्षेत्रजादय एव किं * अपुत्रकस्य पुत्रप्रतिनिधयो * नान्योऽस्तीत्यत उच्यते * ।

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् १८२

भ्रातॄणामित्यादिश्लोकः । १ । १८२ । एकाभ्यां मातापितृभ्यां * जातानां भ्रातॄणामेको * भ्राता चेत् पुत्रवान् भवेत् । १ । तेन पुत्रेण तानपुत्रकानपि भ्रातॄन् सर्वान् पुत्रिण * एवमनुरब्रवीत् । एतेन यद्यौरसपूर्वजं * मौरसादेकादशपुत्राभावे * त्वेकजातभ्रातृपुत्रः पुत्र एव । ३ । सच्चपिण्डोदकदायी * दायहरश्च तत्र दायाधिकार * प्रकरणेऽभिहितत्वात् । ४ । प्रमादो व्याचष्टे * तस्मिन् सतित्वन्यः पुत्र * प्रतिनिधयो न कर्त्तव्याः स एव * पिण्डदोऽर्थहरश्चेतान्नोक्तं । ५ । एतच्च पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतस्तदितियाज्ञवल्क्य * वचनाद्भ्रातृपर्यन्ताभावे बोध्यम् । ६ । एतत्तु व्याख्यानं न सङ्गच्छते * सति त्वेकजातभ्रातृपुत्रे किं * ततोऽन्यं क्षेत्रजादिकं न कुर्यात्

७ । तत्प्रतिषेधाभावात्* इत्याख्यानं नसङ्गतं स्यात्* इति* चसएवपिण्डदोऽर्य्यं हरः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्योक्तवचनात्*भ्रातृपर्य्यन्ताभावे इतिचयन्नसङ्गच्छते *तद्वचनं हिनपितृमातृकर्क्क*भ्रातृणां भागविषयं । ९ । मातापित्रोर्सद्भावात्*पत्नीदुहितृभावे पित्रो*रथ भागित्वे मोक्षत्वात् । १० । इदन्तुमातापित्रोरूर्द्ध्वं भ्रातॄणां *न्यायाधिकारिनिर्देशवचनं *द्वादशपुत्रकथनानन्तरं * । ११ । तथै तद्वचनानन्तरं वक्ष्यते *श्रेयसः श्रेयसोऽभावे * कनीयान्स्तमर्हतीति । १२ । तत्कथं पत्न्यादिभ्रातृपर्य्यन्ताभावे इति*प्राप्नोतियाज्ञवल्क्योपि * विभागं चेत्पिता कुर्य्यात्स्वेच्छया विभजेत् सुतान्*नितिपितृकृतविभागमभिधत्ता । १३ । पत्नीदुहितरश्चैव त्याद्युक्तं । *एषामभावे पूर्व्वस्याधनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः । १४ । इत्याद्युक्तमधनविषय* स्वाचनमपविग्रासमाद्येनभ्रातृश्वश्च पत्नीस*भ्रातृपुत्रश्चखलुपुत्रः । १५ । माक पत्न्यादिभ्योधनं स्वर्य्यातेन* भ्रातृणां पानपत्नोभवेत्माते यच्चे मजादिभ्रातृभ्यः । १६ । पत्न्यादिभ्रातृपर्य्यन्ता*भावे धनाधिकारीत्सा * इत्यास्तत्त्वाख्यानमसाधु । १७ । बृहस्पतिनाप्युक्तं *यद्येकजाताबहवोभ्रातरस्सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणोमताः इति । १८ । वशिष्ठेनाप्युक्तं *बहूनामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्नरः । सर्व्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रवन्त इतिश्रुतिः १८२ । नन्वतर्हि यथा तेन * पुत्रेण सर्व्वे भ्रातर * पुत्रिणः स्मृतास्तत्तेषां * भार्य्याभ्यपि तेन पुत्रेण * पुत्रवत्यः किं भवन्ति । १ । तत्रोच्यते ।

सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः । १८३ ।

सर्व्वासामित्यादि* ॥ १८३ ॥ एकस्यपत्नीनां बहूनामेका चेत्*पुत्रिणीभवेत्तेनैव* सपत्नीपुत्रेण सर्व्वास्ताः सपत्न्यः पुत्रवतीर्मनुःप्राह । १ । वशिष्ठेनचोक्तं बहूनामेकपत्नीनामेकापुत्रवतीयदि । तेन पुत्रेण सर्व्वास्ताः पुत्रिण्यः सन्तीति स्मृतिः । २ । इतिविष्णुनाप्युक्तं *मेकोढानामप्येकस्याः पुत्रः* सर्व्वासां पुत्रएवच*भ्रातॄणामेकजातानाम्

॥ इति सर्व्वत्रैकजातशब्देन भिन्न*पितृजानामेकमातृकानामेक*पितृजभिन्नमातृकाणां तथा ॥ ॥ भिन्नभिन्नमातापितृकाणाञ्च*भ्रातृणां व्यावृत्तिःकृता * भिन्नपितृकाएकमातृकाश्चयो * युधिष्ठिरभीमार्ज्जुनाः । ६ । एकपितृजभिन्नमातृकाःसर्व्वे * वैमात्रेयाःभ्रातरःवा * भिन्नभिन्नमातापितृका * युधिष्ठिरादयोमाद्रीसुतौचेति ॥ ७ ॥ १८३ ॥ नन्वौरसादय एकजातभ्रातृ* पुत्रान्ताय एतेपुंसः * पुत्राउक्तास्ते सर्व्वे किं * पितृधनं युगपत् । १ । स्त्रियाश्चसपत्नीपुत्रान्ताये पुत्रा*उक्तास्ते चसर्व्वे किं मातृधनं* युगपद्गृह्णीयुरथ किं क्रमेण * तत्र स्वर्ह्यात्र यसहत्यादि । २ ।

श्रेयसः श्रेयसोऽभावे कनीयान्रिक्थमर्हति । बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्व्वे रिक्थस्य भागिनः । १८॥

औरसादीनामेकजातभ्रातृ *पुत्रान्तानां पुंसः पुत्राणां स्त्रियाश्च* सपत्नीपुत्रान्तानां पुत्राणां श्रेयसः श्रेयसः *औ *पुत्रवर्ज्ज्यमेषपूर्व्वस्यापूर्व्वस्यापुत्रस्य ।१। पौत्रपर्य्यन्तस्याभावे कनीयान्परः *परस्यरिक्थमर्हतीति* श्रेयः पदोपादानात् ।२। औरसवजमेकजातभ्रातृपुत्रो * द्विजातिसपत्नीपुत्रः * श्रेयानृणापकर्षोद्धारदर्थहरद्वयात् । ३। तस्याभावबहवऔरसा * अथवा बहवः क्षेत्रजाः पुत्राः । ६ । इत्येवं बहव एकजातभ्रातृ* पुत्रान्ताः पुंसः पुत्राः स्त्रियाश्च * पत्नीपुत्रान्ता बहवः सन्ति तदा *सर्व्वे सदृशाः । रिक्थभागिनः । ७ । ते सर्व्वे भ्रातरऊर्द्ध्वं पितुश्च * मातुश्च सर्व्वे समं तत्र* पैतृकं रिक्थं मम भजेरन्निति * पूर्व्वमुक्तं विज्ञातव्यं । ६ । तथाचप्रथममेकाने कौरसाः *पितुरूर्द्ध्वं पैतृकं रिक्थं भजेरं *स्तदभावे पौत्रास्तद*भावे प्रपौत्राइति । ७ । यतउक्तं त्रयाणामुदकं कार्य्यं * त्रिषुपिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमोनोपपद्यते इति । ८ । इत्येवं तदौरसपुत्रपौत्र* प्रपौत्राभावे पुत्रिकाधनं हरे * तद भावे तत्पुत्रस्त*दभावे तत्पुत्रइति । ९ । तदभावे क्षेत्रजः पुत्रस्तद*भावे तस्यपुत्रस्तद*भावे तस्यपुत्रइति।१०। तदभावे दत्तः पुत्र*स्तदभावे तस्यपुत्र*स्तदभावे तस्यपुत्रः* । ११ । तदभावे कृत्रिमः पुत्र* स्तदभावे तस्यपुत्र * स्तदभावे तस्यपुत्रः । १२ ।· तदभावे गूढोत्पन्न*स्तदभावे तस्यपुत्र * स्तदभावे तस्यपुत्रः । १३ । तदभावे त्य पतित*स्तदभावे तस्यपुत्र*स्तदभावे तस्यपुत्रः । १४ । तदभावे तु कानीन*स्तदभावे तस्यपुत्र* स्तदभावे तस्य पुत्र । १५ तदभावे सहोढः पुत्र*स्तदभावे तस्यपुत्र*स्तदभावे तस्यपुत्रः । १६ । तदभावे क्रीतः पुत्र * स्तद भावे तस्यपुत्र*स्तदभावे तस्यपुत्रः । १७ । तदभावे पौनर्भव*स्तदभावे तस्यपुत्र * स्तदभावे तस्यपुत्रः । १८ । तदभावे स्वयंदत्त*स्तदभावे तस्यपुत्र*स्तदभावे तस्यपुत्रः ।१९। तदभावे शौद्रः पुत्रः*पितृवद्दायभागे *भागं किञ्चि न्नप्राप्नोति ।२०। ब्राह्मणक्षत्रियविशां *शूद्रापुत्रोनरिक्थभा*गित्युक्तं स्तस्मादेकादशपुत्र *पौत्रप्रपौत्राभावे स*त्वे कजातभ्रातृपुत्रादिः ।२१। तदभावे सपिण्डाश्चतुर्थादिव*पुरुषादनन्तरः पञ्चमः षष्ठः* सप्तमः पुरुषः क्रमेणातःपरं * सकुल्योऽष्टमनवमपञ्चतिः । २२। तदभावेत्वाचार्य्यास्तदभावे *शिष्यास्तदभावेत्वै विद्याब्राह्मणा* इतिवचनात् हा रीत । २४ । अनन्तरः सपिण्डाद् यस्तस्यतस्यधनं भवे*दित्यादिनाक्रमेव । २५ । अनेनक्रमेणधनाधिकारा*न्तर्द्द नाद्गतत्वात्पिण्ड*दानादेः सपिण्डीकरणाधिकारि * योऽभिहितालघुहारीते । २६ । पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपि ण्डीकरणं स्त्रियाः । पुत्राभावे तु एकजातभ्रातृपुत्रादयोपियं । २७ । भ्रातरोभ्रातृपुत्रोवा सपिण्डः शिष्यएवच । सहपिण्डीक्रियां कृत्वाकुर्य्यादभ्युदयं ततः । इति । २८ । अत्रभ्रातृपुत्रोवेति*नैकपितृकभ्रातृपुत्रः*एकजातभ्रातृपुत्रः* पर्व्वणुक्तः । २९ । इत्येवं मातृधर्नाञ्चमात्रोक्तं * औरसपुत्रपुत्रिकाक्षेत्रजादिः * क्रमात्क्षेत्रजादिकादशपुत्रपौत्र *

अपीनामाश्चैवपत्नी स्नातिश्च। २१। एवंमेवंभगवताविष्णुना*स्वसंहितायां पृथिवी*प्रतिचोक्तं तद्यथा। २१ अथद्वादशपुत्राभवन्ति*स्वेक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः*स्वयमौरसःप्रथमः। २२। नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेनवोत्पादितः*क्षेत्रजोद्वितीयः। २४। पुत्रिकातृतीयःपुत्रो*यस्त्वस्याःपुत्रःस्यात्सम*पौत्रोभवेदिति*विवादत्तासापुत्रिका। २५। पुत्रिकाविधिनाप्रति*पादितायापितृभ्रातृ *विहीनात्सापुत्रिकैव। २६ पौनर्भवश्चतुर्थोयाक्षताक्षता*भूयःसंस्कृतासापुनर्भू* भूयस्त्वसंस्कृतापिवापरपूर्व्वा। २७। कानीनःपञ्चमः पितृगृहेऽसंस्कृत*यैवोत्पादितः*सचपाणिग्राहस्य। २८। गृहे गूढोत्पन्नः*षष्ठःसचयस्य*तल्पजस्तस्यास्ते। २९ सहोढःसप्तमोगर्भिणी*यासंक्रियते तस्याःपुत्रः*सपाणिग्राहस्य। ४०। दत्तकश्चाष्टमःसच* मातापितृभ्यां यस्य दत्तः*क्रीतश्चनवमःसचयेनक्रीतः। ४१। स्वयमुपागतोदशमः सचयस्योपगतोऽपविद्धश्चैकादशोयःपितामाताच परित्यक्तःसचयेनगृहीतोयत्रक्वचनोत्पादितस्तद्वादशः। ४२। एषांपूर्व्वःपूर्व्वःश्रेयान्*सएवदायहरः*सचान्याननुबिभृयात्॥ ४३॥ अनूढानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्य्यात्*पतितक्लीवाचिकित्स्य*रोगविकलास्त्वभाग*हारिणःरिक्थग्राहिभिस्ते भर्त्तव्याः॥ ४४॥ तेषाञ्चौरसाःपुत्राभागहारिणो * नपतितस्यपतनीयेकर्म्मणि कृतेत्वनन्तरोत्पन्नाः॥ ४५॥ प्रतिलोमासुस्त्रीषुचोत्पन्नाः*भागिनस्तत्पुत्राःपैतामहं*पर्य्यायेण ग्रहारिक्थिस्ते भरणीयाः*यश्चार्थहरःसपिण्डदायी॥ ४६॥ एकोढानामप्येकस्याःपुत्रः*सर्व्वासांपुत्रएवचैकजातस्य*भ्रातृणामेकजातानाञ्चपुत्रः*पितृवित्ताभावेपिण्डंदद्यात्॥ ४७॥ पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः। तस्मात् पुत्रइतिप्रोक्तःस्वयमेवस्वयम्भुवा॥ ४८॥ ऋणमस्मिन्संनयति अमृतत्वञ्चगच्छति। पिता पुत्रस्यजातस्यपश्येच्चेज्जीवतोमुखम्॥ ४९॥ पुत्रेणलोकान्जयतिपौत्रेणानन्त्यमश्नुते। अथपुत्रस्यपौत्रेणब्रध्नस्याप्नोतिविष्टपम् पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषोनोपपद्यते। दौहित्रोपिह्यमुत्रैनंसन्तारयतिपौत्रवत्॥ ५१॥ अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्राधनमाप्नुयात्। पूर्व्वेषान्तुस्वधाकारेपौत्रदौहित्रकाःसमाः॥ ५२॥ इति॥ अत्रापुत्रपौत्रसन्ताने औरसः*पुत्रःपौत्रःप्रपौत्राभावेपिण्डोदकदानश्राद्धाशौचभाक् * पुत्रिकायाअपुत्रःपौत्रएवदौहित्रोधनमाप्नुयात्। हितःपौत्रदौहित्रकाःपौत्रादौहित्रकाश्चदौहित्रइवप्रतिपन्नतिपौत्राइतिदौहित्रकाःपुत्रिकायाःपुत्राःपूर्व्वेषांस्वधाकारेसमाः। यथापौत्राःस्वपितृपितामहप्रपितामहानांस्वधाकारंकुर्व्वन्तितथापुत्रिकापुत्रादौहित्राःपौत्रास्तस्यमातृमातामहप्रमातामहानांस्वधाकारंकुर्व्वन्तिसाग्निकानिरग्निकावा। मत्वकृतपुत्रिकायाःपुत्रादौहित्रास्तेऽसाग्निकाश्चेन्मातामहपक्षेश्राद्धाधिकारिणोनभवन्तिनिरग्निकास्तुस्वपितृश्राद्धंकृत्वैवतं॥ मातामहादित्रयाणांश्राद्धंकुर्व्वन्तिनसमातृमातामहप्रमातामहानां। नचपितृश्राद्धंविनाऽष्टकतेषांस्वधाकारंकुर्व्वन्तीतिमातृकृतपुत्रिकायामस्थितःपुत्रापुत्रदौहित्रा इति॥ एतं स्त्रियाश्चौरसाद्यभावेपुत्रिकापुत्रःपौत्रएकदौहित्रस्तदभावे

त्रनेयाश्चैवजातादिर्षुभावेच * सपत्नीपुत्रोरिक्थभाक् ॥५४॥ वशिष्टेनाप्येवमुक्तं तद्यथा* अनन्ताःपुत्रिणां लोका* नापुत्रस्यलोकोऽस्तीतिश्रूयते ॥५५॥ प्रजाःसन्तु पुत्रिण*इत्यपिआपःप्रजाभिरग्ने अमृतत्वमस्या* मित्यपि नियमोभवति ॥५६॥ ऋणमस्मिन्सन्नयतिअमृतत्वञ्चगच्छति पितापुत्रस्यजातस्यपश्येच्चेज्जीवतोमुखम् ॥५७॥ पुत्रेणलोकान्जयतिपौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथपुत्रस्यपौत्रेणब्रध्नस्याप्नोतिविष्टपम् ॥इति॥५८॥ द्वादशहि वपुत्राःपुराणदृष्टाः * स्वयमुत्पादितःस्वक्षेत्रे* संस्कृतायामौरसःपुत्रःप्रथमः ॥५९॥ तदलाभे नियुक्तायां*क्षेत्रजोद्वितीयःपुत्रः *क्षेत्रिणःपुत्रोजनयितुः * पुत्रइतिविवदन्ते ॥६०॥ तत्रोभययापुदाहरन्तियथा* यदन्यगोषुवृषभो*वत्सानांशतंजनयेत् *गोमिनामेवतेवत्सा*मोघंस्कन्दनमार्षभम् ।६१। अप्रमत्तारक्षन्तुवेमं माच*क्षेत्रेपरबीजानिवाप्सुः*जनयितुःपुत्रोभवति*सम्परायोमोघंवेत्ता*कुरुततन्तुमेतमिति ।६२। तृतीयःपुत्रिकाततृविज्ञायते*अभ्रातृकापुंसःपितॄनभ्येति*प्रतीचीनंगच्छति*पुत्रत्वं तत्रश्लोकः ।६३।अभ्रातृकांप्रदास्यामि तुभ्यंकन्यामलङ्कृताम् । अस्यांयोजायतेपुत्रःसमेपुत्रोभवेदिति ।६४। पौनर्भवश्चतुर्थोयः*पुनःकौमारंभर्त्तार*मुत्सृज्यान्यैःसहचरित्वा*पुनस्तमेवकुटुम्ब*माश्रयतिसापुनर्भूर्भवति ।६५। याचक्लीवंपतितमुन्मत्तंवा*भर्त्तारमुत्सृज्यान्यंपतिंविन्दते*मृतेवासापिपुनर्भूरितितस्याःपुत्रःपौनर्भवः ।६६। कानीनःपञ्चमःपितृ*गृहेऽसंस्कृतायंकामादुत्पादयेत्*मातामहस्यपुत्रोभवतीत्याहुः । ६७ । अथाप्युदाहरन्ति*अप्रत्तादुहितायस्य*पुत्रंविन्दति तुल्यतः । पुत्रोमातामहस्तेन*दद्यात्पिण्डंहरेद्धनमिति ।६८। गृहेचगूढोत्पन्नःषष्ठइत्याहुः**दायादाबान्धवाश्चत्वारो* मत्तोभयादित्याहुः ।६९। अथादायादाःसहोढएव*प्रथमोयागर्भिणीसंस्क्रियते*तस्यांजातः पुत्रःसहोढोभवति ।७०। दत्तकोद्वितीयोयंमातापितरौ*दद्यातां क्रीतस्तृतीय*शुनःशेपेनव्याख्यातः । ७२ । हरिश्चन्द्रोहवैराजा* सोऽजीगर्त्तस्यसौयवसेःपुत्रं * विक्रायात्स्वयंक्रीतवान् ॥ ७२। स्वयमुपगतश्चतुर्थःशुनः *शेपेनव्याख्यातंशुनःशेपोहवै*यूपेनियुक्तोदेवतास्तुष्टाव । ७२ । तस्येहदेवताःपाशं* विमुमुचुस्तमृत्विजो *ममैवायंपुत्रोऽस्त्विति । ७४ । तान्नासम्पेदे* तेसम्पादयामासुरेषएवकामं* यंकामयेत तस्यपुत्रोऽस्त्विति ॥ ७५ ॥ तस्यहविश्वामित्रोहोताऽऽसीत्तस्य*पुत्रत्वमियायापविद्धःपञ्चमः* यंमातापितृभ्यामपास्तंप्रतिगृह्णीयात् । ७६ । शूद्रापुत्रएवषष्ठो**भवतीत्याहुरित्येते * षड्दायादबान्धवाः * अथाप्युदाहरन्ति । ७७ । यस्यपूर्वेषांवर्णानां*नकश्चिद्दायादःस्यात्*एतेतस्यरिक्थमपहरन्तीति ।७८। भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्नरः । सर्वे ते तेनपुत्रेणपुत्रवन्तइतिश्रुतिः । ७९ । बह्वीनामेकपत्नीनामेकापुत्रवतीयदि । तेनपुत्रेण सर्वास्ताःपुत्रिण्यःइतिश्रुतिः । इति । ८० । इतौरसादिद्वादश*पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावेत्वेक * जातभ्रातृपुत्रपौत्रप्रपौत्रा*रिक्थभाजःक्रमेणोक्ताः । ८१ । पिण्डोदकदानयावायोग्यभाज*एतेएवंस्त्रियाःसपत्नी* पुत्रपौत्र

प्रपौत्रान्ताः*क्रमेणारिक्थभाजः स्युः। ८२। ततंतुःपिण्डोदकदान*भाजामपौत्रभाजश्च स्युः*स्तदभावे अनन्तराःसपिण्डोदयःसपिण्डोदकदायोधनभाजोस्युः स्यात् ८३।इति। तेनमतविभागाभा समानं*याज्ञवल्क्येनपठूक्तं*तदपात्रप्रदर्श्यते ।८४।विभजेरन्सुताःपित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समं।मातुर्दुहितरःशेषमृणात्ताभ्यऋतेऽन्वयः। ८५। पितूर्ध्वं विभजतां मातापांशं समं हरेत्। असंस्कृतास्तु संस्कार्याभ्रातरःपूर्व्वसंस्कृतैः।८६। भगिनाश्चनिजादंशाद्दत्वांशं तुतरीयकम्। औरसोधर्म्मपत्नीजःस्तत्समःपुत्रिकासुतः॥८७॥ क्षेत्रजःक्षेत्रजनितःसगोत्रेणेतरेण वा।गृहे प्रच्छन्नउत्पन्नोगूढजस्तुसुतोमतः॥८८॥ कानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतोमतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातःपौनर्भवस्तथा। ८९। दद्यान्मातापितावायं सपुत्रोदत्तकोभवेत्। क्रीतस्तुताभ्यां विक्रीतःकृत्रिमस्तुस्वयंकृतः॥ ९०। दत्तात्मातुस्वयं दत्तोगर्भे विन्नःसहोढजः। उत्सृष्टोगृह्यतेयस्तुसोऽपविद्धोभवेत्सुतः। ९१। पिण्डदोंशहरश्चैषां पूर्व्वाभावेपरःपरः। सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषुमयाविधिः। ९२। इति। नात्रभ्रातृणामेकजातानामिति*सर्व्वासामेकपत्नीनामितिच*वचनद्वयं तयातदभावे। ९३। दौहित्रोह्यखिलं माऽऽपुरपुत्रस्यपितुर्हरे*दितिवचनञ्चयाज्ञवल्क्येनोक्तं*नवाप्रतिषिद्धंतेनानुमतञ्च। ९४। परमतमप्रतिषिद्धमनु* मतमितितन्त्रयुक्तिरितिवं व्याख्यानमविदान्यमनु*वल्क्यवचनव्याख्याता॥ ९५॥ भ्रातृणामेकजातानां*मितिवचनंप्रमादा*दनायाव्याख्यातवान्स्वरूपथा। ९६। यत्तुभ्रातृणामेकजातानामिति*वचनेनमनुनाभ्रातृ* पुत्रस्यपुत्रत्वमुक्तं ९७। तदपिभ्रातृपुत्रस्य*पुत्रीकरणसम्भवेऽनेषां पुत्रो*करणनिषेधार्थं नत्र*पुत्रत्वप्रतिपादनाय। ९८। पितरौभ्रातरस्तथा*तत्सुतंगोत्रजोबन्धु*रितानेनविरोधात्। ९९। इतियत्प्रमादिनाभ्रातरस्तथा * तत्सुतइतानेनमनुभ्रातृणा*मेकजातानामिती त*इचनविरोधउक्तः॥१००॥ कार्णोऽसावेकजातानां * मितिभ्रातृविशेषणं*नाम्ना[illegible]दीहृतरस्तथतावच*निर्विशेषणंभ्रातृशब्दं। १०१। एकजातोहिभ्रातर *एकस्यां मातर्येकस्मात्*पितुर्जाताभ्रातरःस्युः। १०२। तद्भिन्नाःभ्रातरस्तुवैमात्रेय * क्षेत्रजभ्रात्रादयोये*तेषां पुत्राइतिनविरोधोस्ति १०३।अपरञ्चप्रमादीनैवं बुबुधे*पितरौभ्रातरस्तथा*तत्सुतइत्युक्तमेव।१०४।यस्यापुत्रकस्याविभक्तस्यपिता*सम्भवतिमाताचसम्भवति*तस्यतयोरभावे पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्त*दभावेतत्सुतइति।१०५।तत्रपितृकृतविभक्तानामेव*सम्भवतिमनुपितृ*मातुरूर्ध्वं विभक्तानां।१०६।तस्मात्पितुर्मातुरूर्ध्वं *विभक्तस्यापुत्रकस्य*धनविषयं नपत्नीदुहितर*श्चैवेत्यादिवचनं। १०७। याज्ञवल्क्येनापिस्वयमुक्तं *विभागञ्चेत्पिताकुर्य्यात्*स्वेच्छयाविभजेत्सुतानितिपितृ*कृतविभागमधिकृत्यपत्नीदुहितरश्चेत्युक्तं। १०८। एवमपुत्रःपुत्रःक्रियतइति*पुत्रीकरणं नत्रपुत्रःपुत्रः*क्रियतइतिपुत्रीकरणंस्यात्। १०९। यदुच्यते एकजातानां भ्रातृणा*मेकस्यपुत्रोनसर्व्वेषां पुत्र*इतितस्यापुत्रस्यपुत्रीकरण*मितितदयःप्रमादोवाचष्टे * । ११०। एकजातानां भ्रातृणां *मेकस्यभ्रातुःपुत्रेण * सर्व्वेषामेव

भ्रातॄणां * पुत्रित्वमिति यदुक्तं । १११ । तत्पुन्नामनरकात्त्राणार्थं * दत्तकपरिग्रहणार्थं च * नधनग्रहणार्थमिति ।११२। तत्पुन्नामनरकात्त्राणार्थमिति कुत्रोप * पद्यते पुत्राभावात् * पुन्नामनरकात्त्रिपुरुषसंज्ञा । नत्वपुत्रः * पुत्राम्नस्त्रायते तस्मात्तद्साधु । ११३ । दत्तकपरिग्रहणार्थं चेति यदुक्तं * तदप्युपपद्यते एवं पुत्रस्यापत्यीकरणं नोप * पद्यते अपत्यं हि पत्नीक्रियते तस्माद्याज्ञवल्क्यवचनव्याख्याता * प्रमादात्तद्व्याख्यानं वानितिबोध्यं । ११४ । यो हि * यस्यापत्यस्तस्यातत्पित्रंभ्यां दत्तस्य ग्रहणं नपुत्रस्य ।११४। अपरञ्च सपत्नीपत्नीषियदि * सर्व्वासां सपत्नीनां पत्नीनभवेत् * पुंसामेकजातानामेकस्यपुत्रः * सर्व्वेषां द्वादशपुत्राभावे पत्नीनस्यात् ।११५। तथा चोक्तं सपत्नीनां * मेकस्याः पुत्रोद्वादश * पुत्राभावे पुत्रइति * कात्यायनं * विप्रमार्थ स्यायुक्तत्वात् ।११६। यदि तस्य पुत्रत्ववचनन्तु दत्तक * ग्रहणार्थं चेभवति * नधनग्रहणार्थं तदा * सपत्नीपत्नीपि विमातृपिण्डदानार्थं * भवतु नतस्याधनग्रहणार्थं * स्यात् ।११७। कथं वा तस्यापाते विमातृभवनं * सपत्नी पुत्रोवग्रहीयात् * पिण्डोदकश्राद्धादीति । ११८ । तत्रापि प्रमादी पुनरेकजातभ्रातृपुत्रस्य दत्तक * तयापरिग्रहणे नापरिग्रहणे चविषु * पिण्डदत्वात्तुल्यत्वेपि । ११९ । दत्तकग्रहीत्वाऽपित्राद्यैपिण्डदः * स्यादिति प्रयोजनायत दे का * जातभ्रातृपुत्रस्यापुनर्दत्तक * परिग्रहणार्थं पुत्रत्ववचनमिति । १२० । एतद्व्याख्यानमसाधु * यचेत्साग्निकोभवति * तदा पार्व्वणश्राद्धमहपते * तस्याश्रकरणविधानाभावात् । १२१ । निरग्निकस्तु पल्नष्ट * स्तस्यापार्व्वणनिषेधमातामहादि * श्राद्धविधानमस्तीति चेन्नयस्तद्वचनं ननिरग्निविषयं सर्व्वविषयत्वेनप्रकरणात् ।१२२। तथा सपत्नीपुत्रापि दत्तकोभवतु * ग्रहीत्रादिविमातृपितामहादीनां पिण्ड * दानार्थमित्यतस्तत्प्रमादिना * तद्व्याख्यानमसाधु मन्तव्यं धीरैः । १२३ । आग्रहाऽयं प्रमादिना प्रमादो * यतो मनुप्रभृति याज्ञवल्क्यो * द्वादशपुत्रानुक्त्वैकजातभ्रातृपुत्रमापन्नीपुत्रस्यपुत्रत्वं । १२४ । नोक्त्वापत्नी दुहितरश्चैवेत्यादि * वचनेन पत्न्यादिभ्रातृपर्य्यन्ता * भाविभ्रातृसुता धनाधिकारीति * यद्वा वाच तद्देवप्रमानीकुर्व्वन्तः । १२५ । मनुविष्णुवसिष्ठबृहस्पतीनां * देवानामेकजातभ्रातृपुत्रस्य * पुत्रत्ववचनमन्यथा व्याचक्षते । १२६ । विष्णुरपि भ्रातॄणामेकजातानां * इतिवचनेनैकजातभ्रातॄणां * मेकस्यापुत्रः सर्व्वेषां * पुत्रइति पूर्व्वमुक्तं । १२७ । अपुत्रस्यधनं पत्न्यभिगामितं * दभावे दुहितृगामि * तदभावे पितृगामि * तदभावे मातृगामी * तदभावे भ्रातृगामि । १२८ । तदभावे भ्रातृपुत्र * गामीति पुनरुवाच * तत्किं स्ववचनं निरुद्धमेवोक्तमिति ।१२९। यदेकजातभ्रातृपुत्रस्य * पुत्रत्ववचनं दत्तकार्थं * मभविष्यत्तदानैव * मेकविधं वचनं सर्व्वोऽवक्ष्यत् । १३० । कोपीवमवक्ष्यदेक * जातानां भ्रातॄणां पुत्रोऽपुत्रकस्य * दत्तकपरिग्रहणार्थमिति । १३१ । भगवान् विष्णुस्तु भ्रातॄणामेक * जातानामित्युक्त्वा एक * जातानां भ्रातॄणामेकस्यपुत्रः * सर्व्वेषां पुत्रइति ज्ञापयित्वा ।१३२। अपुत्रस्यधनं पत्न्यभिगामी * त्यादि यदपुत्रस्येत्याधिकृत्य * पुनरुवाचतेनैवमुक्तं भवति । १३३ । येन भ्रातृपुत्रेणापुत्रकः स्यात् * सभ्रातृपुत्रः पश्चादभावे धन * भागी स्यादेकजातभ्रातृपुत्रवा * न्नतु पुत्रकएवोक्तइति ।१३४। परत्रयद

ना तदभावेभ्रातृगामितदभावेभ्रातृ * पुत्रगामीतितत्सामान्यवचनं । १३५ । तदपवादेऽत्रमे कजातानां भ्रातृणामे कस्यपुत्रः * सर्व्वेषां भ्रातृणामेव पुत्र इति । १३६ । इतिव्याख्यानमविद्वांसस्ते * प्रमादिनोज्ञात स्तथापत्रत * इतिवचनविरुद्धं * प्रमादादन्यथाव्याख्याय । १३७ । एकजातभ्रातृपुत्रस्यपुत्रत्वे * सच्छिद्राद्यच्छिद्रा * तदपुत्रकसमानेन * पिण्डदापयन्तः पिण्ड * लोपमेवसर्व्वे चक्रुः । १३८ । याज्ञवल्क्यस्तुयथैकजात भ्रातृ ... सर्व्वभ्रातृणां पुत्रं नोवाच * तथासपत्नीपुत्रमपिसर्व्वासां * मे वसपत्नीनां पुत्रं नैवोवाच । १३९ । सपत्नीपुत्रः कथं विमातृधनाधिकारीस्यात् * दौहित्रश्चयाज्ञवल्क्येनोवाचसोपि यमपुत्रकस्य * धनाधिकारीभवति । १४० । याज्ञवल्क्यमते यथाणामेषां * द्वादशपुत्राभावेधनाधिकारी * नभवतुनत्वाहयाज्ञवल्क्य * संहित व्याख्याता कश्चित्प्रमादी । १४१ । पत्नीदुहितरश्चैवेत्यत्र * चशब्देनदौहित्रः समुच्चीयते * तेनपत्नीदुहित्रभावे दौहित्रः * स्वयंतस्याप्युत्रस्य धनभाक्स्यात् । १४२ । इतितुमतविद्यादि * सर्व्वं विरुद्धं भवति * तेरक्तप्त्रिका पुत्रस्यदौहित्रादुक्तत्वात् । १४३ । माकपत्न्यादिभिर्दौहित्रस्य धनं * कथं दौहित्रोहरेत्पत्नी * दुहित्रभावे चकारेण दौहित्रोक्तेरितिव्याख्याता । १४४ । विष्णुनाऽपुत्रस्य धनं पत्नीभिगामित * दभावेदुहितृ गामि * तदभावेपितृगामि * तदभावेमातृगामि * तदभावेभ्रातृगामि ॥ १४५ ॥ तदभावेभ्रातृपुत्रगामि * तद भावेबन्धुगामितद * भावेसकुल्यगामित * दभावेसहाध्यायिगामि ॥ १४६ ॥ तदभावेब्राह्मणधनवर्ज्जं * राज गामित्राह्मणार्थंब्राह्मणानां * वानप्रस्थसाधनमा * चार्य्याच्छिष्यो वा ॥ १४७ ॥ अत्रदुहित्रनन्तरं * पितृ गामीत्युक्तं नतु * दौहित्रगामीतिततो * विष्णुवचनविरुद्धं चकारेणदौहित्रव्याख्यानं ॥ १४८ ॥ पत्नीदुहितरश्चैवे त्यत्र * चशब्देनपत्नीमपि चाशिष्ट * समुच्चीय पुनरेव * शब्देनाउक्तानां व्यावृत्तिः ॥ १५० ॥ यदियाज्ञवल्क्य स्य * चशब्देनपत्नीदुहित्रनन्तरं * दौहित्रमिव चाभिप्रायस्तदा * याज्ञवल्क्योमहर्षिस्य ॥ १५१ ॥ पत्नीदुहि दौहित्राः पितरौभ्रातरस्तथा * तत्सुतोगोत्रजइत्येव मवक्ष्यत् * तस्मात्तद्व्याख्यानमसत् * यथातिहियाज्ञवल्क्यः ॥ १५२ ॥ सन्तानिकविधानिमत्त * विष्णुवसिष्ठसंहस्रतीनां मेक * जातभ्रातृपुत्रस्य सर्व्वभ्रातृ * पुत्रत्ववचनानीति । १५३ । सपत्नीपुत्रस्य सर्व्व * सपत्नीपुत्रत्ववचनानिच * तेनहादशपुत्राभावे एकजातभ्रातृपुत्रस्सपत्नीपुत्रश्च * धना धिकारीस्यादितिच ॥ १५४ ॥ तद्यन्नोवाचन * प्रतिषिषेधतेनैव * तदनुमतं चकार ॥ १५५ ॥ परमतमप्र तिषिद्ध * मनुमतमितिचतन्त्र * युक्तिः प्रसिद्धास्ति ॥ ५६ ॥ अन्यथायाज्ञवल्क्यमते तदेक * जातभ्रातृपुत्रस्य सप त्नीपुत्रस्य धनाधिकारीनभवेत् ॥ १५७ ॥ तस्मात्प्रमादिना तद्व्याख्यान मसत् ० पुंसां द्वादशपुत्र ० पौत्रप्रपौत्रा भावे ० तदेकजातभ्रातृपुत्रोधनभाक् ॥ १५८ ॥ नारीणां सपत्नीपुत्रो ० धनभाक्पुंसां तद्भ्रातृ ० पुत्रपौत्रप्रपौत्र ... न्ताभावे ० नारीणां सपत्नीपुत्र ० पौत्रप्रपौत्राभावे च ॥ १५९ ॥ सपिण्डादनन्तरोयः सधनाधिकारीभवति*

०तद्भावे विधिरेषां तज्ज्ञैर्वक्ष्यते धनविभागे यथा ॥ ६०॥ अथायं विज्ञासा सर्वैर्वेदादशपुत्राः पठिताः पूर्व्वा*भावे परः परश्च धनाधिकारी*तावपि सर्व्वेऽपठितं । ६१ । तत्र विरोधश्च महान्दृश्यते * मनुना पुत्रिकाम द्वादश*पुत्रेषु पठिता पार*शवश्च द्वादशः पुत्रः पठितः । ६२। विष्णुवसिष्ठाभ्यामुक्ता*औरसः क्षेत्रजः पुत्रि*केति तृतीया पुत्रिका याज्ञवल्क्येनोक्ता तु*औरसः पुत्रिका * क्षेत्रज इति द्वितीया पुत्रिका * गौतमेनोक्ता पुत्रिका दशमी ति* ।६४। एवं मनुगौतमाभ्यां*औरसः क्षेत्रजो दत्तकः कृत्रिमो*दत्तकस्तृतीयः पुत्रः ।६५। विष्णुवसिष्ठाभ्यामष्टमउक्त औरसः*क्षेत्रजः पुत्रिका पौन*र्भवः कानीनो गूढोत्पन्नः सहोढो* दत्तकः क्रीत इति । ६६ । याज्ञवल्क्येन सप्तम *औरसः पुत्रिका क्षेत्रजो गूढजः*कानीनः पौनर्भवो दत्तक इति । ६७ । एवं मनुगौतमाभ्यां *कृत्रिमश्चतुर्थ उक्तो *याज्ञवल्क्येन नवमो*विष्णुवसिष्ठाभ्यां नोक्तः ॥ ६८ ॥ गूढोत्पन्नस्तु मनुगौतमाभ्यां * पञ्चम उक्तो विष्णुवसिष्ठाभ्यां *षष्ठो याज्ञवल्क्येन चतुर्थः । ६९ । अपविद्धः षष्ठो मनुगौतमाभ्यां *उक्तो विष्णुवसिष्ठाभ्यामेकादशो* याज्ञवल्क्येन द्वादशः ॥ ७० ॥ कानीनो मनुना षष्ठो गौतमेन सप्तमः*पञ्चमो विष्णुवसिष्ठाभ्याम् ॥ ७१ ॥ सहोढो मनुगौतमाभ्यामष्टमो* विष्णुवसिष्ठाभ्यां सप्तम उक्तो*याज्ञवल्क्येनैकादशः । ७२ । क्रीतः पुत्रो मनुविष्णुवसिष्ठै*र्नवम उक्तो याज्ञवल्क्येनाष्टमो*गौतमेन चतुर्द्दशः । ७३ । पौनर्भवः पुत्रो मनुना दशमो* गौतमेन नवमो याज्ञवल्क्येन*षष्ठो विष्णुवसिष्ठाभ्यां *चतुर्थः पुत्र उक्तः । ७४ । स्वयन्दत्तः पुत्रो मनु * वसिष्ठगौतमैरेकादश उक्तो* विष्णुयाज्ञवल्क्याभ्यां दशमः पुत्रः । ७५ । शौद्रः पुत्रो मनुवसिष्ठाभ्यामुक्तो*द्वादशो विष्णुगौतमयाज्ञवल्क्यै* र्नो क्तो विष्णुनायं क्वच*नान्यादितोऽधिक उक्तः । ७६ । इत्येवं मन्वादीनां परस्परं * महान्विरोधो दृश्यते *पूर्व्वा भावे परः*परो*धनभागिति सर्व्वैरे*वोक्तं कथं सङ्गच्छते । ७७ । तत्र मनुयाज्ञवल्क्यसंहितादि * व्याख्याता रो मोहार्णवे *निमग्ना उत्थातुमशक्ताः पीतत*द्विरोधवराम्भाः सन्तः । ७८ । व्याधूर्णितादरान्मताद*पापरक्तता इव सर्व्वे नैव*निःश्वसन्तुच्छ्वसन्ति वा*स्पन्दनहीना मौणीभूता एवासन् ।७९। तेषां व्याख्यानरसरसिका अपीदानीं तन्म ग्रन्थमधुपानमदान्धानचक्षुरुन्मीलयन्ति तत्रायमुक्तः सिद्धान्तो * मन्वादिभिर्यदभिप्रायेण परस्परं* विरुद्धमुक्तं तदभिप्रायं वाल्मीकिस्तु *तत्तत्पुत्राणां लक्षणमप्युक्तं । ८० । तत्तल्लक्षणलक्षितो*यो यो भवेत्तथाविधः स स तथा* विधपूर्व्वपूर्व्वाभावे *परः परो रिक्थभागी* पिण्डदः पूर्णशास्त्रार्थो वीचमात् । ८१ । तद्यथा क्रियानुदर्श्यते *मन्व द्वाचौरसपुत्राभावे *दुहितायदि वर्त्तते । ८२॥ साखल्वौरसी भवन्ती पित्रेव*पुन्नाम्नो यतो नापात्यं स*ऋणां सव यति तद्व तस्याः*पुत्रिकाकरणमिति ॥८३॥ यदि स्थितदुहिते ऋणामन्वयनं *स्यात्तत्र पुन्नाम्नाम*मभविष्यत्पुत्रि का*करणञ्चनैवावश्यात् । ८४ । पुत्रिकाकृता हि सा*पुत्रवत्प्रतिकृति*र्भवति पुन्नाम्न मुष्यायते ऋणा * स्यासौ मौनं भवतो*तातमौरस्येऽस्त्यभूता । ८५ । ततः प्रथमकल्पत्व*द्वादशपर्वे पुन * पुत्रिका पृथक् पठिता । ८६

ततःपरं यदि स्वं वजं करोति*स द्वितीयः स्यादौरसश्च वजयो * यथाभागउक्तस्तथाभागस्तयोः* स्यादौरसःषष्ठांशं चेत्क्षेत्रजायदद्यात् ॥ षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद्धनात् । औरसोविभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा । इति ८८ । याज्ञवल्क्येनाप्येतदभिप्रेत्योक्तं *औरसोधर्म्मपत्नीज* स्तत्समः पुत्त्रिकासुत । इति । ८९ । यस्त्वौरस पुत्रकरणा*हीनःक्षेत्रजं करोति*ततःपरं यदिदुहिता जायते *पुत्रिकाञ्चतां करोति*सा त्वौरसापिद्वितीया* । ९० । सा च तृतीयकल्पे द्वा*दशपुत्रे पुत्रिका* वशिष्ठाभ्यां पठिता*क्षेत्रजेन सदृशसमाना ज्ञाय । ९१ । यथाकामित्येन सह*ज्येष्ठापुत्रिकासमां गा*मनुनापूर्व्वमेवोक्ता । ९२ । पुत्रिकायां कृतायान्तु*यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागःस्याज्ज्येष्ठतानास्ति हि स्त्रियाः । इति । ९३ । यदिक्षेत्रजोनवर्त्तते * तदापुत्रिकैवसर्व्वं रिकथं हरे*दिति विष्णुवशिष्ठाभिप्रायःस्पष्टः । ९४ । मनुगौतमाभ्यामुक्तो*दत्तकस्तृतीयःपुत्रो * यःपुत्रामाबापऋ स्तायमम्भं । ९५ मातापितृभ्यामद्भिर्दद्यान्यौतिमान् ग्रहीतारं *समवर्णमभिगच्छेत । ९६ । सर्व्वैर्गुणैरुपपन्नो*भवतिनानागुणः स्यात्*तदा तु क्षेत्रजाभावेपरतोपितुः*सर्व्वं रिक्थं हरेन्नान्या*दृष्टमतिमनूक्तं यथा । ९७ । उपपन्नोगुणैः सर्वैः पुत्रोयस्यात्दत्त्रिमः । सहरेतैवतद्रिक्थं सम्प्राप्तोप्यन्यगोत्रतः । इति । विष्णुवशिष्ठाभ्यान्तुष्टमो *दत्तकोयउक्तस्ताभ्यां *तयोर्लक्षणमप्युक्तं । ९८ । दत्तकस्याष्टमोमातापितृभ्यां भयसादत्त* इतोव साधारण * गुणहीनोयंदत्तकः । १०० । सऔरसक्षेत्रजपुत्रिकापौन*र्भवकानीनगूढोत्पन्न*सहोढाभावेऽर्थहरः । १०१ याज्ञवल्क्येनाप्येवं लक्षणउक्तो*दत्तकःसप्तमःऔरसपुत्रिका*क्षेत्रजगूढजकानीन* पौनर्भवाभावेऽर्थहरः । १०२ । अथ मनुगौतमाभ्यां कृत्रिमः*पुत्रश्चतुर्थ उक्तस्तस्यलक्षणं *मनुनाभिहितं यथा । १०३ । सदृशन्तुप्रकुर्य्याद यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं सविज्ञेयस्तु कृत्रिमः । इति । १०४ । इदृशःकृत्रिमःपुत्र*औरसपुत्रिकाक्षेत्रजदत्तका*भावे पितुःसर्व्वं रिक्थं *गृह्णीयात्पिण्डञ्चदद्यात् । १०५ । याज्ञवल्क्येननवमः* कृत्रिमःपुत्रउक्तस्तस्यलक्षणं कृत्रिमस्तुस्वयं कृतइतितेनास्माकपुत्रगुणहीनः । १०६ । कृत्रिमःपुत्रऔरस*पुत्रिकाक्षेत्रजगूढजकानीन*पौनर्भवदत्तकक्रीताभावे *रिक्थं हरेत्पिण्डं दद्यात् । १०७ । विष्णुनाकृत्रिमोनोक्तो* यत्वक्रचनोत्पादितस्त्वपरस्तुक्तो*वशिष्ठेनापिनोक्तामौदृशोक्तः । १०८ । यत्वक्रचनोत्पादितः*परश्चैव विष्णुःपुत्रः * सचोत्पादयितुरपुत्रस्याचपुत्र*स्तदभावे एकजातभ्रातृपुत्रः । इति । १०९ । गर्भेविन्नःसहोढज*इतियाज्ञवल्क्येनोक्तःसहोढोयोज्ञातगर्भां विवहेत्सएकादशः । मनुनात्वष्टमउक्तःससाधारणानिगुणदत्तकाद* पविद्धवदतिसहोढात्*पूर्व्वमर्थहरोदत्तकः । यस्त्वज्ञातगर्भां विवहेत्सहोढः*सविष्णुवशिष्ठाभ्यामुक्तःसप्तमो*निर्गुणसाधारणोदत्तकस्त्वष्टमः ।कानीनस्तताभ्यां याज्ञवल्क्येनच*पञ्चमउक्तोमनुगौतमाभ्यां *सप्तमउक्तास्तत्राय मभिप्रायविशेषः । द्विविधोहिकानीनस्तत्रैकः*कन्यायांकस्यालरक्षणपूर्व्वकं *पुंसासंयोगाज्जातःस * पाणिग्राहस्यपुत्रःस्यात् । समनुगौतमाभ्यां

प्रथमउक्तः* यथाह्याम३ग्यान्तनोधर्मतःपुत्र:*कर्णःपाण्डोः पूर्वोद्वितीयस्तुसयःकन्यायां संयोगाज्जायते*नचकन्या वरस्यात् * स्कानीणीमातामह* याज्ञवल्क्येनोक्तं कन्यायाःकन्यात्वहाना * पाणिग्रहणसंस्कारा भावादतः* प्रथमपक्षाभावेऽर्थं हरःस्या*द्वितीयस्तृतीयाभावे। पौनर्भवस्तुविष्णुवशिष्ठाभ्यां *चतुर्थ उक्तोयाज्ञव ल्क्येनोक्तः*कानीनात्परः३षष्ठएवपुत्रः। मनुनाक्रीतात्परोद्वाम उक्तो*गौतमेननवमउक्तःपुत्रिका*स्वयन्दत्तक्री तेभ्यःपूर्व्व इति। ४२। तत्रायं तेषामभिप्रायविशेषः*पौनर्भवश्चतुर्विधःपरपूर्व्वायां योजातः*सप्रथमःपौनर्भवः मनिष्या अपिपक्षाभ्यासक्तस्वर्थ*औरसत्त्वेत्रजपुत्रिकाभावे* पितुरर्थहरःपिण्डदःपूर्व्वग्रावाग्भौची। यानारीपूर्वं धे नोढा*न तत्स्वाम्यःसहचरित्वात्तमेव*भर्त्तारमाश्रयतिस्वागतप्रत्यागतास्तत* योनिरपिभर्त्राग्रह*पुनःप्रायश्चित्तरूप विवाहसंस्कारेणैव*संस्कृतापुनर्भूर्भवति। तस्यां भर्त्तुर्जातःपुत्रो*द्वितीयःपौनर्भवःस्यात्*सयाज्ञवल्क्येनोक्तः प्रत्यन्तःस्मऔरसपुत्रिकाक्षेत्रज*गूढजकानीनानामभावे*पितुरर्थहरःपिण्ड*दायीपूर्व्वग्रावाग्भौची॥याचाक्षतयोनिः पत्या * परित्यक्तास्वयेच्छया पौनर्भवेणान्येनवा* पुनर्भूत्वात्तस्मात्पुत्रं*यं जनयेत्सतृतीयःपौनर्भवः। सनव मःपूत्रगौतमेनोक्तःस*औरसक्षेत्रजदत्तककृत्रिम*गूढोत्पन्नापविद्धकानीनसहोढाभावे। पितुरर्थहरःपिण्डदायी पूर्व्वग्रावाग्भौचीचभवति। याचाक्षतयोनिर्विधवाऽथवा*क्लीवपतितोन्मत्तादि*भर्त्तारंहत्तम् जाया नान्य*पतिं विन्दते सापुनर्भूः। तस्मात्पत्युर्यं पुत्रं जनयतिस*चतुर्थःपौनर्भवःस्यात्*समनुनोक्तोद्वाम:*पुत्रऔरसादिनवपुत्राभावे। प्राकस्वयन्दत्तपौत्राभावं*पितुरर्थहरःपिण्ड * दायीपूर्व्वग्रावाग्भौची। याचपुत्रिकावाचाप्रकाश्यपित्रा*क्रियते सामनुनोक्ता*पुत्रवत्पुत्रेषुनेव*गणयित्वौरसेऽन्तर्हाविष्णुयाज्ञवल्क्याभ्यां तुद्वितीयउक्तःयामनमाकृतापुत्रिका *सागौतमेनदशम*उक्तइतोनं गुणभेदेनाभि*प्रायविशेषेणगेयाः*पुत्रावस्थागतस्यादिति। इत्थं सर्व्वं मम मधिकृत्यं प्रमादिभिरिष्टव्यामिति। अथयेप्रमादिनोभापन्तेत्विद*मादितापुराणेतक्तं। देवरे णसुतोत्पत्ति र्दत्तकन्याप्रदीयते*इतारभाद्वौरसेतरेषान्तु*पुत्रत्वेनपरिग्रहः। कलौवाव्यस्यापूर्व्वकं * बुधैर्व्वर्ज नीयाश्चात्र *स्तेनक्षेत्रजःपुत्रःकलौनास्तीति॥ तद्दसदत्यनादत्तौ*रसेतरेषामित्युक्त्या*क्षेत्रजप्रतिषेधेमिद्धे मति * पुन र्यद्देवरेण*तोत्पत्तिवर्जनमुक्तं। ६। तं नद्देवरेतरस्मा*दुत्तमात्सुतोपत्तिर्न*प्रतिषिद्धाततःकलि*धर्म्मवक्तापरा शरः*औरसःक्षेत्रजश्चैवदत्तःकृत्रिमकःसुतः। इतिचतुरःपुत्रान्कलावुक्तः*क्षेत्रजप्रवाथ्र सुवाच। नष्टे मृते प्रव्र जिते क्लीवेचपतितेपतौ। पञ्चस्वापत्सुनारीणां पतिरन्योविधीयते। इतिश्चनियोगेनान्यपतिविधिः सं त्वजाव करणार्थं*नतुपुनर्भवार्थमिति। १८४। अन्ये भ्रमद्र पितृसमातृस्य*विभक्तानां भ्रातॄणां यः सौरसादिद्व्यगपुत्रा णामेक*जातभ्रातृपुत्रसाच। १। . . . . पसःपूर्व्व पूर्व्वस्य*पुत्रस्याभावे परःपरऋक्थभाक् *सम्यक्तद्भावे सपिण्डादानन्तरः। २। एवं . . . . . . *स्वेच्छया विभक्तायेषां * स्तेषां यदिकश्चिदेकजातभ्रा . . . सपत्नी

पुत्र* रहितःस्यात्कस्तस्यधन*भाक्स्यादित्यत आह ।२।१८५।

नभ्रातरोनपितरःपुत्राऋक्थहराःपितुः। पिताहरेदपुत्रस्यऋक्थंभ्रातरएवच ॥१८५॥

भा०मतःपितृमतःपुत्रवतःपुरुषस्य*पित्राकृतविभक्तस्य * रिक्थं भ्रातरोनार्हन्ति*पितरश्चपितृपिताम पितामहाश्च*नरिक्थमर्हन्तीति।२। पुत्राःपितृरिक्थहरा * पिण्डदायिनश्चपूर्णा* श्चावाशौचभागिनश्च। पित्राविभक्तःसचेदपुत्रकःस्यात्*द्वादशपुत्रैकजातभ्रातृपुत्र*पौत्रप्रपौत्रहीनस्तस्य*निवृत्तरजस्कजायस्यचतस्य॥ रिक्थंपिताहरेदनिवृत्तरजो * जायस्यापुत्रकस्यपुत्रस्यरिक्थं*तस्यपत्नीहरेत्साहिनियुक्तातुसगोत्रात्सवर्णादुत्तम * पुत्रंतत्पाद्यतस्मैतद्रिक्थंदद्यात् ॥१५॥ स्वयमेवात्रवच्यते * संस्थितस्यानपत्यस्यसगोत्रात्पुत्रमा रेत्॥ पत्नीतद्रिक्थजातंयत्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेदिति ॥६॥ निवृत्तरजस्कजायस्यायदि * पितानवर्त्तते मा वर्त्तते *तदामातद्रिक्थंहरेत्।७। नतुपितृकृतविभागपुत्रस्य*तस्यधनाभावात्पुत्रोपार्जितंहि* धनंपितृः स्वधनवद्भुक्तं प्राक् ८॥ पितुश्चमातुश्चाभावेएकजाता*अनेकजातावाभ्रातरो*ऽपुत्रस्यरिक्थंहरेयुः॥ एतदभिप्रायेण*विष्णुयाज्ञवल्क्याभ्यां* धनमपुत्रस्यधनं * पत्न्यभिगामीत्यादि १८५॥ नन्वपुत्रस्यपितृ भक्तस्यधनं पिताहरेद्यःपुनःपुत्रवान्*जीवति*पौत्रश्चजातःपुत्रोमृतः।१। मापौत्रश्चजातःपौत्रो*मृतस्य सचमृतः तस्यधनंकोहरे*दित्यतआह॥

त्रयाणामुदकंकार्यंत्रिषुपिण्डःप्रवर्त्तते। चतुर्थःसम्प्रदातैषांपञ्चमोनोपपद्यते ॥१८६॥

त्रयाणामित्यादि ॥२॥१८६॥ वेदेत्रयाणांपुरुषाणां मृतानां * पितृपितामहप्रपितामहानां* उदकाव सक्तं त्रिषुचतेषु पिण्डःप्रवर्त्तते पिण्डदानमुक्तं ॥१॥ चतुरादिपिण्डदाननोक्तं *तेनचतुर्थःपुरुषस्तेषां * त्रय पिण्डोदकाना*सम्प्रदातानपञ्चमः ॥२॥ चतुरादिपिण्डोदकदानविधानाभावात्*पञ्चमःपुरुषोदाया* द्वि मप्राप्तिपुत्रपौत्रप्रपौत्राएवदायमर्हन्ति ॥३॥ पूर्णाश्चावाशौचभजन्ते*दायादुतदिपिण्डोदक ० दान शौच ॥४॥ तस्मात्पितृःपुत्राःपुत्र ० पौत्रप्रपौत्रारिक्थमर्हन्तिन ० पितरोमवाभ्रातरः।५। एवञ्च पूर्वैकक्रमप्रथम ० पुरुषतागनोत्तरोत्तरैकैक ० पुरुषश्चतुर्थःपिण्डदोभवति ॥६॥ तेनचत्वारःपुरुषाःसख सपिण्डाःसम्पूर्णाशौचभागिन ० स्ततपिण्डलेपभुजस्त्रिभ्यस्तेभ्य ० जर्द्ध्वस्त्रयःपुरुषाभवन्तीति ॥७॥ पुरुषाःगौणाःसपिण्डा ० इतिसाप्तपौरुषंसापिण्ड्यं ० तेषांधनभागिनोम ० पञ्चमपुरुषादयः॥८॥ चत स्रदातेषामित्यनेन ० स्वगोत्रजेपार्वणविधानेन ० श्राद्धइतिस्थापितंनान्यश्राद्धे ॥९॥ तेनहद्धमातामा मातुलादिभागिनेयादिश्चनःश्राद्धो*नार्थऽस्यात्तद्यथा। १०। मातुलोभागिनेयस्यास्वस्रीयोमातुल श्वशुरस्यगुरोश्च ... स्वस्रामातामहस्यच।१। एतेषाञ्चैवभार्याभ्यःस्वसुर्मातुःपितुस्तथा। श्राद्धदानन्तु क

इति द्विविधा स्थितिः ॥ १२ ॥ इत्थञ्च सताम् तात्पितुः पितुरागतं धनं तत्तदौरसः पुत्रो हरेत् पौत्रादिः पुत्राद्यभावे इत्युक्तं पितुरित्युक्तेः । १३ । यस्य पिता वर्त्तमानः पुत्रश्च जातः सन् पितृधनं प्राप्तवान् स च म्रियते तत स्तस्य पिता म्रियते तदा पौत्रो धनं हरेत् । १४ । न च तद्धनं पितुरागतं यस्य पिता वर्त्तमानः पुत्रः पौत्रश्च जातस्त स्याचेत् पुत्रः पूर्व्वं म्रियतेऽथ सम्म्रियते तस्याऽस्य पिता । १५ । चतुर्थस्तु वर्त्तते धनञ्च न पितुः पितुः क्रमादाग तं प्रपितामहादागतं चतुर्थः स पौत्रो धनं हरेदित्युक्तं । १६ । ननु तर्हि चौरसादिद्वादश पुत्रपौत्र प्रपौत्राभावे सति के जातभ्रातृपुत्रपौत्रप्रपौत्राः कथं धनं हरेयुः पिण्डदाः स्युः । १७ । पार्व्वणश्राद्धे हि तेषु मध्ये भ्रातृपुत्रस्तत् पितृपिता महप्रपितामहानां पिण्डं दद्यात् । १८ । निजपितृपितामहयोः पिण्डदानं भव ति भ्रातृपौत्रेण त्रिषु पिण्डदानं कृतं निजपितुः पिण्डदानं कृतं । १९ । अत्र तृप्रपौत्रेणापि त्रिषु पिण्डदानं कृतं पिता महपितृभ्रातृपर्य्यन्तं पिण्डदानं स्यादित्यात्मनोऽभवत् । २० । तस्मादौरसैकजातस्य पुत्रः पौत्रश्च दायहरः पिण्ड दायी न प्रपौत्र इति काचिद्व्याचक्षते । २१ । अपरोक्तमेव सत्त्वं । यतस्तेन पुत्रेणापुत्रिणोऽमृत रत्नवान् तस्य पौत्रेण पौत्रिणापि तस्य च पुत्रेणैव धनं हरेत् । २२ । तद्व्याख्यानद्वयमसत् एकजातभ्रातृपुत्रादिषु सर्व्व षां भ्रातॄणां पुत्रः स एवेति श्रुतवचनेन प्रपौत्रपर्य्यन्तकथनसिद्धेः । पूर्व्वकथनं विना हि पार्व्वणे त्रिषु पितृादि षु पिण्डदः सिद्धः ॥ २३ ॥ स च चतुर्थस्तस्य पितुर्व्वा पितृव्याद्विति तस्य पुत्रपौत्रौ च पौत्रप्रपौत्रौ त्रिषु पिण्डदत्वाद्धनहरा विति । २४ ॥ ८६ । ननु चैवं चेत्तर्हि द्वौरसादिद्वादशपुत्रपौत्रप्रपौत्रैकजातभ्रातृपुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे धनं को हरेदिति चेत्तत्र वक्ष्यतेऽतऊर्द्ध्वं स्वयं । २ । संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् । पत्नीत्रिक्थ जातं यत्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेदिति । ३ । अनपत्यस्य खल्वौरसपूर्व्वहीनस्य मृतस्य पत्नी खलु निवृत्तरजस्का चेत् तदा पत्युरिक्थजातं गृहीत्वा धर्म्मेण नियुक्ता सगोत्रात् । ४ । पुत्रमुत्पाद्य तद्रिक्थं जातं तस्मिन्पुत्रे प्रति पादयेत् । ५ । तदभावे दत्तकादिरेकजातभ्रातृपुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्य्यन्तः । तदभावे यदि निवृत्तरजस्का भवति तदा को हरेदिति तत्रोच्यते । ६ । १८७ ।

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् । अत ऊर्द्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्य्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

अनन्तर इत्यादि । १८७ । सपिण्डश्चतुर्थः पुरुषोऽवधिः तस्मादनन्तरो यः पञ्चमः स तस्य धनं हरेत् सपिण्डः स्यात् प्रकृष्टमेवाघौचीयत्वात् । १ । तदभावे तस्मादनन्तरो यः षष्ठः स तस्य धनं हरेत् स एव पिण्डदः स्वल्पार्थे ज्ञानित्वादाघौ चीभवति । २ । तदभावे तदनन्तरो यः सप्तमः स तस्य धनं हरेत् स एव पिण्डदायी भवेत् त्रिरात्रञ्च गावाघौचीयत्वात् । ४ । इत्यर्थस्तस्यातस्येति आभीक्ष्णादिभिर्बाधकत्वं अत ऊर्द्ध्वं सकुल्यः खलु दशमादिः प्रकृष्टः स्यात् इत्यादि मातापिता पितः । ५ । अविपरीतमरामात्योक्तं दायादिच्छेदमाप्नोति पञ्चमोऽपि तस्य यजः । ६ । चतुर्थे दशरात्रं स्यात्

षड्भावे पुंसिपष्ठमे । षष्ठे चतुरहाणां वसुगते तृतीयदिनत्रयम् । ७ । इति । चतुर्थस्यापिण्डदस्य* पिण्डलेपभोजित्वेन*पञ्चमादीनां गौणमापिण्डोात् । ८ । अतऊर्द्ध्वं गौणसपिण्डाः*इह सप्तमाइड्योयोऽनन्तरः* सकुल्यास्तस्यातमश्च*धनं भवेत्तद् यथा । ९ । सप्तमाभावेऽष्टमस्य*धनं भवेत्सएवापुत्रकस्य* पिण्डदःस्यादिह्नमेकं*शावाशौचीभवतीति ॥ १० ॥ तस्याभावे नवमस्यधनं भवेत्*सतस्यापिण्डदायीस्याद्*याम द्वयं शावाशौचीस्यात् ११ । तदभावे दशमस्यधनं भवेत्*सतस्याऽपुत्रस्यापिण्ड*दायीस्नानपर्यन्तं शावाशौचीस्यात्*स्नानाद्वशुचिर्भवति १२ ॥ उक्तश्चाविष्णुनातद् यथा*अष्टमे दिनमेकन्तु*नवमे प्रहरद्वयम । दशमे स्नानमात्रेण सूतके शुचिर्भवेत् । इति । १३ । इतरेषां पिण्डदस्यार्ह*मष्टमनवमदशमानां पिण्डा*लेपभोजित्वसम्बन्धा* त्सकुल्यात्वं नातऊर्द्ध्वम् १४ । सकुल्याभावे त्वाचार्य्यस्यधनं स्यात्*सचाचार्य्यः पक्षिणीं रात्रिमेव*तस्यशिष्यस्यशावाशौचीभवति* । १५ माचल पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च । इत्युक्तं । अथवासकुल्याभावे । १६ । यःशिष्यउपनीयाध्यापितस्तस्य*धनं भवेत्सचाचार्य्य* स्यापुत्रस्यापिण्डदःस्या०त्रिरात्रञ्चतस्यशावाशौचीस्यात् । १७ । प्रागुक्तं स्वयमेव हि * त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । इति । १८ । तदभावात्सब्रह्मचारीयएक* शाखाध्यायीतस्यधनं भवेत्स*तस्यापुत्रस्यपिण्डदः*स्यादेकाहमाशौचीस्यात् । १९ । उक्तञ्चपूर्व्वं स्वयमेव*सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् । इति । २० । १८७ । ननुयस्यब्राह्मणस्यशिष्य* पर्यन्तं सम्बन्धिनास्तितस्य*धनं कोहरेदित्यत*उच्यते ।

सर्व्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थभागिनः । त्रैविद्याःशुचयोदान्तास्तथाधर्म्मोनहीयते १८८

सर्व्वेषामित्यादि । १ । १ । १८८ । सर्व्वेषामौरसादीनां*शिष्यान्तानामप्यभावे*ब्राह्मणारिक्थभागिनस्ते विद्याः*त्रयःशास्त्राब्राह्मणा*स्तथाविधब्राह्मणेषु । १ । तदपुत्रादेर्ब्राह्मणस्य* धनग्रहणे धर्म्मोन*हीयते धर्म्मवृद्धिः*तस्यापिण्डदत्वादिरिति ॥ २ ॥ विष्णुनाप्युक्तं तदभावे ब्राह्मण*धनवर्जं राजगामि* ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणानां*वानप्रस्थस्यधनमा*चार्य्यो गृह्णीयाच्छिष्योवा । ३ । इति । याज्ञवल्क्येनैवं सर्व्वाभावे तु*ब्राह्मणस्यधनं ब्राह्मणा*गृह्णीयुर्न राजाधर्मपरायणः राजेति*नोक्तमतविष्णाद्युक्तं । ४ । अतमतान्तरोक्तं यथा*वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः । क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्म्मभ्रात्रेकतीर्थिनः । ५ । इति । गौतमेनाप्युक्तं यथा*श्रोत्रियाब्राह्मण*स्यानपत्यस्यरिक्थं भजेरन्*राजेतरेषाम् । इति । ६ । वशिष्ठेनतूक्तं यथा* यस्यपूर्व्वेषां प्रत्यानं*कश्चिद्दायादःस्यात्सपिण्डाःपुत्रस्थानीयावा*तस्यधनं सपिण्डाःभजेरन् । ७ । तेषामभावे आचार्य्यान्तेवासिनौ*हरेयातां तयोरभावे तु राजा*हरेत्नतुब्राह्मणस्यराजाहरेत् । ८ । ब्राह्मणस्वन्तुविषंघोरं * नविषंविष

मनोक्त* अंशस्य विधानमाते । विषमं काकिनं हन्तिप्रांशस्य पूर्वपौत्रकम् * इतिमैविहासाधुभाःसम्यक्स्ते इति ।१८८। एतद्दोषमभिमेत्य बोध्यते * ।

अह्राय्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञामित्यमितिस्थितिः। इतरेषान्तुवर्णानां सर्व्वाभावे हरेन्नृपः१८९

अह्राय्यमित्यादि । १ । १८६ । ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञानित्यमहार्य्यं * मितरेषां क्षत्रियादीनां वर्णानां मौर्द्धादिस्पिषान्तसर्व्वाभावे * धनं राजाहरेदितिशास्त्रेव्यवस्थितिः । १ । १८९ । नत्वपिताहरेदपुत्रस्यरिक्थं भ्रातरएवचे*तियउक्तं *तद्द्विजाद्याश्च* वलकाभ्यां नविरुध्यते । १ । यत्तुक्तं मपुत्रधनं पत्न्यभिगामितदभा र्यदुहित्रगामि*तदभावे पितृगामीतिविष्णुना ॥ २ ॥ पत्नीदुहितरश्चैवपितरा * वितियाज्ञवल्क्येनेति*त बोध्यते ।

संस्थितस्यानपत्यस्यसगोत्रात्पुत्रमाहरेत् । पत्नीतद्रिक्थजातंयत्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत्१९०

संस्थितस्येत्यादि । १ । १९० । पूर्वश्लोकस्यापेक्षत्वा * दनपत्यस्यसंस्थितस्य मृतस्य*पितृभ्रात्रादिमतोऽपि पित्राकृत* विभक्तस्यापत्नी ॥ १ ॥ पत्न्याःयद्रिक्थं यजातंतत्सर्व्वं * गृहीत्वाविधिना नियोगेनसगोत्रात्*पुत्रमाहरेज्जनयेत् । १ । जनितेनपूर्वेरिक्थ * जातं यत्ततत्सर्व्वं तस्मिन् * स्वनजपुत्रे प्रतिपादयेदित्येषा*हि नाभिप्रायेण वविष्णु * याज्ञवल्क्याभ्यांप्रोक्तं । २ । अपुत्रसाधनं पत्न्याभिगामीति * पत्नीदुहितर श्चेति* नत्वपतिधनाधिकारित्वे नाभिप्रेतम् । ३ । तवचेत्पुत्रोनभवेत् * दुहिताचादत्तावर्त्तते यदिवाजायते * तदामातृपितृस्त्वधनं * स्वल्पीमती । ४ ॥ जननीतदंशं जङ्गमस्थावरं * हेमरूप्यादिकं हरेत् ॥ ५ ॥ तदुक्तं वृहस्पतिना* आम्नाये स्मृतितन्त्रे चलोकाचारे चसूरिभिः । शरीरार्द्धं स्मृताजायापुण्यापुण्य फलं समा । ६ । यस्योनोपरताभार्य्याद्देहार्द्धं तस्यजीवति । जीवतार्द्धशरीरेऽर्थं कथमन्यःसमाप्नुयात् । ७ । सकुल्यैर्विद्यमानैस्तुपितृमातृसनाभिभिः । असुतस्यप्रमीतस्यपत्नीतद्भागहारिणी । ८ । पूर्व्वं प्रणीताग्निहोत्रं मृते भर्त्तर्यितद्धनम् । विन्देत्पतिव्रतासाध्वीधर्म्मएषसनातनः । ९ । जङ्गमं स्थावरं हेमरूप्यं धान्यं रसाम्बरमाआदायदापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् । १० ॥ पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्त्तुःस्वस्त्रीयमातुलान् । पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन्स्त्रियः । ११ । तत्सपिण्डावान्धवावायेतस्याःपरिपन्थिनः । हिंस्युर्धनानितान् राजाचौरदण्डेनशासयेत् । इति । १२ । प्रमीतस्यपत्नी* तद्भागहारिणीतिन * वृद्धासर्व्वधनं पत्न्याभिगामीति वाचकं तत्साधुतद्भागोदुहिजङ्गमादिस्तत्त्वं । १३ । एवंदुहित्रादिःपूर्व्वपूर्व्वाभावे *परपरपित्रादिषुसत्सु*तत्पुत्रकृसाधनं गृहीत्वा*पत्नीतद्धनांशं जङ्ग*मादिहरेदितिमे यम् । १५ । अथपूर्व्वजाताचादत्ताऽथवानि*योगाज्जाताजौदुहिता

पितुस्तत्र नस्त्रीया दित्यभिप्रायेणैवाच । १५ । तदभावे दुहितृगामीतिविष्णु * दुहितरश्चैवेतियाज्ञवल्क्यो*नतुदत्तदुहितॄणामपुत्रकपितृधनाधिकारि*त्वाभिप्रायेणैतावविरोधयमिति । १६ । तत्रयदिदुहिता*पुत्रोवानजायेत तदा * पिताहरेदपुत्रस्य *रिक्थंभ्रातरएवचेति * मनूक्तापिताहरेत्ततोऽपत्नीवद्द्रं १७ । एतदभिप्रायेणोक्तं विष्णुनातदभावे पितृगामीति । १८ । यदितदपुत्रकस्यात्मजस्य*पितापश्चान्म्रियते माताच*वर्त्तेत तदासातस्य*धनंहरेत्पत्नीचांशं । १ । अनपत्यस्यपुत्रस्य*मातादायमवाप्नुया*दितिवक्ष्यमाणवचनात् । २० । एतदभिप्रायेणोक्तं विष्णुनात*दभावे मातृगामीति*पितराविति याज्ञ*वल्क्येनसर्व्वधनाभिप्रायेणेति ॥ २१ ॥ तयोरभावे भ्रातरो*भ्रातरएवचेत्युक्तः*तत्रपत्नीचांशं हरेत्* तदुक्तं विष्णुनातदभावे भ्रातृगामीति । २२ । भ्रातरस्तथेतियाज्ञवल्क्येनोक्तं *भ्रातृभावे तु रिक्थं भ्रातरएव*चेतिचकारादनेकजातभ्रातृ*पुत्राश्चपुत्रस्यधनंहरेयुः ॥ २३ ॥ एकजातभ्रातृपुत्रस्यापुत्रत्वं *पूर्व्वमुक्तात्द्वादशपुत्राभावे *पितृव्यधनेऽधिकारोक्तत्वात् ॥ २४ । इत्येवमभिप्रायेणैव विष्णुना*प्येकजातभ्रातृणामित्युक्तात्वेकजातभ्रातृपुत्राणाम्भ्रातॄणां *पुत्रत्वमुक्तंक्रमिदंवचनं ॥ २५ ॥ तदभावेभ्रातृपुत्रगामीत्यनेक*जातभ्रातृपुत्रगामीति * एतदभिप्रायेणैव*याज्ञवल्क्येनापुत्रा तत्सुतइति ॥ २६ ॥ अनेकजभ्रातृसुत*इतिनक्षिमनुविष्णु* विरुद्धं याज्ञवल्क्येनोक्तं ॥ २७ । अथैतद्वचनं यदिक्षेत्रजपुत्रं नाभिप्रेतामनुनोक्तं पत्नी * दत्तकग्रहणार्थमनुज्ञाता * पत्याभर्त्तदादत्तकंच * गृहीत्वातस्मिन् सर्व्वं प्रतिपादयेदित्येवमवचनात् ॥ २८ ॥ दत्तकग्रहणे ह्यनुज्ञाविधि * वशिष्ठेनोक्तानान्यापि तद्यथा* नस्त्रीदद्यात्प्रतिगृह्णी यादान्य*त्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरितितदनुमतं ॥ २९ ॥ ततोऽरःसपिण्डादयइत्यादि*तेनसर्व्वमतंतुल्यं * भवति नतुविरुद्धम् ॥ ३० ॥ ० ॥ १९० ॥ ० ॥ इत्येवं दत्तपित्र्यभागे * प्रोक्तं द्वाभ्यामेकस्यां जातानां दाय *भाग माह ।

द्वौतुयौविवदेयातां द्वाभ्यांजातौस्त्रियांधने । तयोर्यद्यस्यपित्र्यंस्यात्तत्सगृह्णीतनेतरः ॥ १९१ ॥

द्वौतुयावित्यादिना ॥ १ ॥ १९१ ॥ द्वाभ्यांजातौयौद्वौपुत्रा*वेकस्यांनार्य्यांजातौ*क्षेत्रजकानीनौतथाक्षेत्रजसहोढौचद्वौ । १ । द्वौचक्षेत्रजगूढजौ*द्वौचकानीनसहोढौ * कानीनसहोढौचद्वौ । २ । यावाक्षतयोनिः पत्या*त्यक्ताक्लीबादिपतिं वा*त्यक्त्वा स्वयंवेच्छयापुनर्भवति । ३ । सापूर्व्वपतेरपुत्रकात्पुत्रं च *जनयति भव*पतेरपुत्रं जनयतो वं यौद्वौ * पितुर्धने विवदेयाताम् । ४ । तदातयोर्द्वयोर्द्वयो * मध्येयस्यपित्र्यं तद्धनं * सगृह्णीतनेतरइति । ५ । पूर्व्वमौरसक्षेत्रजयोर्दाय*भागउक्तोऽपि पश्चात्दयानां हि* ज्ञातौरसेद

भावात्*यजीवनमात्रमुक्तं ॥ ६ ॥ इदन्त्वौरसयोर्द्वयोर्यो *दायभागविधानंपुनर्भूषु *पूर्व्वपतिजोयिपौन भवएवनौरसपुत्रः *पुनर्भूषुजातत्वादिति ॥ ७ ॥ १८ ॥ इत्येवं पितृदायभागमुक्ता *मातृदायभागमाह । जनन्यामित्यादिश्लोकैः ॥ १ ॥ १८२ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः॥१८२

पितरि [illegible] मातृधनाभावात्पितृरहणं *जनन्यां संस्थितायान्तु ॥ १ ॥ सर्व्वे सहोदराभ्रातरः सर्व्वाश्च *सनाभयो [illegible] भगिन्यो* मातृकं जनन्या रिक्थं समभागं *विभजेरन्नदत्ताभगिनीनां ज्ञातित्वाभावा [illegible] विमातृ [illegible] नामिदं जनन्याः रिक्थम्॥ २॥ बृहस्पतिनाचैवमुक्तं *स्त्रीधनं तदपत्यानां *दुहिता चतद्भागिनी [illegible] समं तु भजेन्मातृकं धनं *मितिव्याख्यातञ्चैतद्यथा ।१०। स्त्रीधनं तदपत्यानां* मितिस्त्रि [illegible] स्त्रियः स्त्रीपुंसानामपत्यानां भवेत् ।११। इतिसामान्यतउक्तात्सर्व्वेषां दुहितॄणां प्राप्तौ*त [illegible] स्वयं *दुहिता चतद्भागिनी*अप्रत्ताविदितादिना । १२ । अप्रत्तेतिनादिकमारी कृतः *प्रक [illegible] प्रकर्षवत्त्वात् । १३ । प्रकर्षेणदत्ताभिन्नाह्यप्रदत्ता*वागादिभिर्दत्ताचाप्रदत्ता दत्ता*चप्राक् सप्तपदीगमनात्* दुहिताच सनाभित्वात्तद्भागिनी । १४ । समूढासप्तपदीगमनान्त *कर्म्मभिःसम्याढादुहिता *सनाभित्वाभावान्नमातृकं धनलभेतेति । १५। प्राक्सप्तपदीगमना*दत्तापिपितृगोत्रोक्ता*कात्यायनेनतद्य थाः १६। संस्थितायास्तुभार्य्या। याऽश्चाक् सप्तमपदात्क्रिया । पैतृकं भजते गोत्रमूर्द्ध्वन्तुपतिपैतृकमिति । १७। दौहित्रीणां मातामह्याः *धनात्किञ्चित्प्रदेय*मितिपरश्लोकेमनुनैवबक्ष्यतेतत्सवचनान्तरेण* बृहस्पतिनाप्युक्तं [illegible] ।१८। इत्येवं व्याख्यानमविद्वानाह *अत्रापत्यपदं पुत्रपरं तेषां *मप्रत्ताभिर्दुहितृभिः सहमातृधनविभागद [illegible] ।१९। शङ्खलिखिताबूचतुः*समंसर्व्वे सोदर्य्यामातृकंरिक्थमर्हन्ति*कुमार्य्यश्चेति ।२०। इत्यत्रकुमारीशब्दा [illegible] इति*अमादान्नवृद्धाकुमारीणां सर्व्वासांदुहितॄणां *मातृधनांशभागित्वं व्याख्याय।२१। देवलवचनं गलहस्त यन्निति*सामान्यपुत्रकन्यानां मृतायाः स्त्रीधनं स्त्रियाः । २२ । इहपुत्रकन्ययोःसामान्यं मातृ *धनमितिवचनमितिच*प्राचा*केवलकुमार्य्याः सकलमातृ*धनाधिकारित्वे शङ्खलिखितोक्ते ।२३। मन्वादीनां यौत कधनेविशेष *वचनमनयकं स्यात्सर्व्वाधिकारान्निष्प्रादितियद्देवल*वचनं प्रमाणचाचतन्न ।२४। मातामिजी [illegible] यन्नौविवाहकाले *दुहित्रे यौतक*यद्ददातितदुहितु*तस्या दुहितुर्यायाशोभवति ।२५। मृतायां मातरिपुनःपितृधनं * भ्रातॄणां कुमारीनाञ्चाधिकारः [illegible] *कुमारीतु [illegible] सप्तपदीगमनाद्भवति नतदाकुमारीभवति । २६ । [illegible] कन्यापितृशाक् सप्तपदीगमना*द्भवति सप्तपदीगमनान्त * कर्म्मभि [illegible] नवाकुमारीत्युच्यते ।२७। तस्मात् [illegible]

लिखितामात् * मद्वचनं बलवचनविरोध * एवं सर्व्वेषां महर्षीणामपि * वचन * मविरुद्धमेकार्थत्वात् * यदि तु बलवचन * गलहस्तं स्यात्तदा तत्तुल्यार्थस्य * मन्वादिवचनं गलहस्तं भवेत् ।२१। तस्मादृ हस्पतिवचनं त्वपत्याभावे पुत्रपरं तेषां * मपत्ताभिर्दुहितृभिः * सहमातृवनविभागइत्यर्थोनसाधुः । २२ । अपत्यशब्देनवाग्दत्तानां प्राक् * सप्तपदीगमनाद्दत्तानां * वर्ज्जनेनमनुक्तविरोधात् * तासां मनाभित्वानपायात् । २३ । अप्रत्तानां प्राक् सप्तपदी * गमनाद्दत्तानाञ्चदुहितृणां * मभावे चेत * जायेयः * सपत्नीपुत्रास्ताःपुत्राःक्रमेण । २४ । मातृधनं हरेयु * रित्याहकात्यायनोयथा * पुत्राद्दुहितरोमातृभ्रंजयुस्तुधनंसमं । दुहितृणामभावे तुरिक्थं पुत्रे षु तद्भवेत् । इति । २१ । इत्येवं सपत्नीपुत्रपर्यन्त * पुत्राभावे केवलाप्रत्तदुहितृ * स्वेतुसन्तितदाताएव * मातुर्धनं हरेयु * स्तासामभावे दौहित्राः । २२ । इत्युक्तं नारदेन * सम दुहितरःपुत्राभजेयुर्निखिलं धनम । मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः । इति । २३ । गौतमेनाप्युक्तं * स्त्रीधनमपत्यानां साबीजं सगोत्रास्त्रिप मेत * नानातस्तज्जमभाग * स्त्रीधनं दुहितृणा * मप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च।२४। भगिणीशुल्कं सोदर्य्याणामूर्द्धं * मातुःपूर्व्वं चेति के ।२५। स्त्रीधनमपत्यानां तानपत्याः क * जातस्याप्पूर्वपर्यान्तपूत्र * हीनसापुंसःस्त्रीनियुक्ताधर्म्मा * द्देवरादि सगोत्रतोबीजं पुंलिप्सेत ।२६। देवरादिसगोत्रादन्यतः । पुत्रार्थं बीजं * नलिप्सेत तत्पुत्रातमपत्यमभागं स्यात् । २७ । तस्यानपत्यायाःस्त्रियाःस्त्रीधनं * दुहितृणामप्रत्तानां * भवतितद्दत्तायाद्दुहितुरभावे * प्रतिष्ठितानाञ्चेति । २८ । ऊढाह्यजातपुत्राअप्रतिष्ठिता * तदभावे चकारात् * प्रतिष्ठितानां सपुत्राणांदुहितृणांतामाभावे तासांपुत्राहि * दौहित्रास्तेषां तद्धनम् । २९ । इत्येवं सपत्नीपुत्रान्त * पुत्राभावे स्त्रियाःस्त्रीधनं * मद्त्तकन्यानां । ३० । तदभावे तुजात पुत्रायाउढाया * स्तदभावे सपुत्राणांदुहितृणांतदभावे दौहित्राणां । ३१ । तदभावे तस्याःशुल्कं * यद्धनं तस्यामातुस्त * स्मातुरभावे तस्याः * सोदरभ्रातृणां मातुः * पूर्व्वञ्चसोदराणामिताकरेके । ३२ । कश्चित्प्रमादीचेहस्त्री * चानपत्यसोतादिक * मनपत्यस्य स्त्रियाइत्यधिकारं * प्रमादात्प्रबुद्धावाचष्टे । ३३ । स्त्रीधनं दुहितृणामेवनतु * पुत्राणामितिसत्यापि * पुत्रे स्त्रीधनं सर्व्वं दुहितृणां भवतीत्याह । ३४ । तत्प्रमादव्याख्यानं * नसाधुस्त्रीचानपत्यस्येत्यधिकारा * न्मन्वादिविरोधाच्च । ३५ । विष्णुनापिस्वसंहिताया मुक्तं * स्त्रीधनं ब्राह्मादिषुचतुर्षु विवाहे * ष्वप्रजायामतीतायाम् । ३६ । यत्तद्भर्त्तुःस्यात् पिता हरेत् * सर्व्वेषु वप्रसूतायां * यद्धनं तद्दुहितृगामीति । ३७ । अत्राप्रजायामिति * पुत्रदुहितृहीनायां * ततोदुहितरं प्रसूतायां स्त्रियां * मतीतायां सर्व्वेषु वविवाहेषु । ३८ । तस्यायद्धनं तद्दुहितृगामिस्यात् * इत्यनेन दमर्थोपलभ्यात् कं * याप्युत्रदुहितृप्रसूता । ३९ । यावादुहितृमात्रप्रसूतासती * दत्तकादिपुत्रवती तस्यामतायाःस्त्रीधनं । ४० । पुत्रादुहितरश्चानूढा * स्तद्दुहितृभावे ऊढाश्च * समांशंलभेयुः । ४१ । तयोरभावे

सपत्नीपुत्र एव* एकोढानां मध्ये कस्याः* पुत्रः सर्व्वासां पुत्र एवेति* स्वयमेवोक्तं विष्णुना । ४२ । अतोऽपि च पूर्व्वमुक्तं* सर्व्वासामेकपत्नीनां * मेकाचेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्म्मनुः । इति । ४३ । कथं तर्हि सम सर्व्वे सहोदरा* भगिन्यश्च सनाभय* इति वचनं सङ्गच्छते । ४४ । उच्यते सहोदरा इत्यनेन * सनाभय इत्यनेन च* वैमात्रेय भ्रातृभगिनीव्यावृत्तिः । ४५ । समानमातृकाणां भ्रातृ * भगिनीनां ग्रहणान्नायुक्तं * यस्या उदरजा दुहिता * तस्या एव दत्तकादयः । ४६ । तत्सर्व्वपुत्रदुहित्रभावे *सपत्नीपुत्र एव पुत्रवत्त्वात्* स स्व धनं हरेत्तदभावे जातपुत्रा दुहिता । ४७ । * तदभावे तस्याः पुत्रस्य तद्धनाधिकारो भवति । ४८ । ततः पुत्रवती दुहिता * सपत्नीपुत्रान्तपुत्रैः * सहमाता धनांशभाग्भवति ॥ ४९ ॥ अत्रैव तद्विकः प्रमादी भाषते * नास्ति वस्तुहित्राणामूढानां मातृ * धने पुनरशोभावाद्धि विवाह * कालेयद्यौतकं दत्तं तस्याः सोऽयं ॥५०। प्रागुक्तं हि मनुना* मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्* कुमारीभाग एव सः । इति । वशिष्ठेनाप्युक्तमेवं *मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो* विभजेरन्निति पारिणाय्यं यौतकमेवेति । ५२ । अनौचात तस्त्रीणां धनं * षड्विधं तत्रापि तत्र पारिणाय्यं मातुर्यद्यौतिकं धनं * तत्स्त्रियो दुहितर एव विभजेरन्न तु पुत्राः ॥ ५३ ॥ पारिणाय्यादन्यद् यन्मातृधनं *तत्सर्व्वं पुत्रा दुहितरश्च समं* विभजाभजेरन्निति ॥ ५४ ॥ नहि वशिष्ठेन पारिणाय्यादन्य * धनं दुहितॄणां प्रतिसिद्धमिति पुत्राणां पारिणाय्यां शः* प्रतिषेध एव कृतः ॥ ५५ ॥ यच्च मनुना कुमारी * भागो यौतकस्याः स* भगिन्यश्च सनाभय* इत्यत्र न प्रसक्तो न विरुद्धितः ॥ ५६ ॥ अन्व चयेर्य्य हि च शब्दः प्रयुक्तः* तापितः सनाभयस्तु* भगिन्यो यापत्यास्ताः * सहोदरा भ्रातरश्च* मातृकं रिक्थं भजेरन् ॥ ५७ ॥ अपत्यानामभावे तु * पत्यास्तु प्राक् सप्तपदीगमनाद् भगिन्यो भ्रातरश्च सर्व्वे * मातृकं रिक्थं भजेरन् । ५८ ॥ १९२ ॥ इतरार्थं ज्ञापयितुः* दौहित्रीणां किञ्चि* दनप्रदानं स्वयं * विधीयते ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः।मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकम् १९३

यादृतादि ॥ १९७ ॥ तासां भगिनीनां खलु* सम्भवात्प्रतानां याः* दुहितरः स्युस्तासां दौहित्रीणामपि मातामह्या धनाद्यथार्हतः । १ । किञ्चिन्मात्रमल्पस्वल्पभिः * प्रीतिपूर्व्वकं प्रदेयम ॥ २ ॥ प्रत्तायाश्चापि दुहितुः सम्भवोऽस्ति* । यदुक्तं प्राक् यस्याम्रियेत कन्याया * वाचसत्ये कृते पतिः। तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ३ । इति वाग्दत्तादीनां प्रत्तानां * कन्यानामकृतसंस्काराणां * वरे मृते देवरात् * नियोगधर्म्मेण एव ॥ ४ ॥ यथा पुत्रस्य या दुहिता च तस्याः * सम्भवतीति प्रत्तादत्ताभगिन्य * इति ज्ञापितं यास्तासां * स्युर्दुहितर इत्यनेन ॥ ५ ॥ १९३ ॥ ननु यास्तासां स्युर्दुहितर* इतियदुक्तं तत्प्रत्तदत्तानां भगिनीनां सम्भवात्तन्नाख्यि विशेषणं * किन्तु भगिनीपदत्याग तीतानामितिशुक्तमितिचे * द्विवचितमभविष्य * सहाभगिनी

नां खतायाःखारितावचनादिति । ४ । तर्हि सनाभयइतिभगिन्यश्चसहोदरा *इतिव्याख्यायतेषैमात्र्यौणां* वाइत्यर्थमितिचेन्न*जननद्यामिवाक्यात् तत्सिद्धेः । ५ । ततवृ मःपयोक्तृणां *स्वतन्त्रेच्छत्वाद्भगिनीनां *खतायाः खारितिप्रयोगं नकर्त्तव*यास्तासामितिप्रायुङ्क्त * तेनायमर्थोभिहितः । ६ । भ्रातृभगिनीप्रकरणात्स्त्री*लिङ्गे * तासामितिप्रयोगाच्चतदशब्देनयदशब्दोपस्थितेश्चयासांभगिनीनांदुहितरःसन्ति* तासांभगिनीनांया दुहितरः * यास्तामांभगिनीदुहितृणामपि । ७ । मातामह्याधनात्किञ्चि*द यद्वनंयथाहतःसहोदर भ्रातृ* सनाभिभगिनीभिःप्रीत्याप्रदेयं* । ८ । ननुमाताकथंधनमाप्नुयादि*त्यतआह ॥

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् १९४

अध्याग्नीत्यादि ॥ १ ॥ १९४ ॥ स्त्रीधनंषड्विधंभवतितद्यथा*अध्यग्निचाध्यावाहनिकञ्चप्रीति * कर्म्मणि दत्तञ्चभ्रातृतःप्राप्तञ्च*मातृतःप्राप्तञ्चपितृतःप्राप्तञ्च । १ । तत्रकात्यायनेनोक्तं * विवाहकालेयत्स्त्रीभ्यो* दीयतेह्यग्निसन्निधौ । तदध्यग्निकृतंसद्भिःस्त्रीधनंपरिकीर्त्तितम । २ । यत्पुनर्लभतेनारीनीयमानापितुर्गृहात् । अध्यावाहनिकंनाम*तत्स्त्रीधनमुदाहृतम ॥ ३ ॥ इति । प्रमादिनोऽत्रपितुर्गृहादित्यत्र *नीयमानात् भर्तृकादिना* पठित्वापर्पितृकान्मातापितृकुलात् । ४ । यद्धनंभर्त्तृगृहंनीयमाना*लभतेतदध्यावाहनिकं धन*मितोविज्ञायते तदसाधु ॥ ५ ॥ तेहिकात्यायनादिमातृपितृप्राप्त*मितित्रिविधस्त्रीधन * वचनंनाहुः पठन्ति ॥ ६ ॥ भ्रातृतश्चमातृतश्च*पितृतश्चप्राप्तंधन * मितिषड्विधंस्त्रीधनं ॥ ७ ॥ एतच्चकात्यायनेनसौदायिकं * स्त्रीधनमुक्तंतद्यथा ॥ ८ ॥ ऊढयाकन्ययावापि * पत्युःपितृगृहेऽथवा । भर्त्तुःसकाशात्पित्रोर्वालब्धंसौदायिकंस्मृतम । ९ । सौदायिकंधनंप्राप्यस्त्रीणांस्वातन्त्र्यमिष्यते । यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तंतत्प्रजीवनम् । १० । सौदायिकेसदास्त्रीणांस्वातन्त्र्यंपरिकीर्त्तितम् । विक्रयेचैवदानेच यथेष्टंस्थावरेष्वपि । ११ । इहस्वातन्त्र्यमजीवतिभर्त्तरि * जीवतितुतदाज्ञया । १२ । विष्णुनोक्तं पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकंवन्धुदत्तंशुल्कमन्वाधेयमितिस्त्रीधनम् । १२ । ब्राह्मादिषुचतुर्षुविवाहेषुपरिणीताया * मतीतायांतद्भर्त्तारिच्छेषुपि । १० । सर्वेषुवप्रसूतायांयद्धनं*तदद्दुहितृ णाम् । १३ । इति । एतदनुसारेणाद्यस्त्रवलकेनोक्तं*पितृमातृपतिभ्रातृ* दत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनंपरिकीर्त्तितम । इति । १४ । अत्राध्यग्न्युपागतमध्यावाहनिकं * पितृदत्तंमातृदत्तंपतिदत्तञ्चप्रीति दत्तंतयाधिवेदनिकञ्चप्रीति*दत्तमधिकस्त्रीविवाहकाले* । १५ । पूर्व्वस्यैभार्य्यायैपरितोषार्थं * यद्धनंपति र्ददाति*तदाधिवेदनिकंस्या*दितिप्रीतिकर्म्मणिदत्तमेवैतत् ॥ १६ ॥ वन्धुदत्तञ्चशुल्कञ्चान्वाधेयञ्च*प्रीतिकर्म्म

णादत्तमेवेति पड्विधत्वमेव ॥१७॥ देवलेनचोक्तं यथा *वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत्॥ भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥ १८ ॥ अत्र पतिर्नार्हत्यनापदीति * भार्याधनस्वामी सन्नपि पति*रनापदि भोक्तुं नार्ह * त्यापदि भोक्तुमर्हतीति । १९ । याज्ञवल्केनचोक्तं * दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नास्त्रियै दातुमर्हति । २० । व्यासेनाप्युक्तं यथा*विवाहकाले यत्किञ्चिद्वरायोद्दिश्य दीयते । कन्यायास्तद्धनं सर्व्वमविभाज्यञ्च बन्धुभिः । इति । २१ । अस्यार्थः । कन्यामुद्दिश्य*विवाहकाले वराय*यद्धनं दीयते तद्धन कन्यायाः*एव बन्धुभिर्विभज्यं*न भवतीति विशेषम् । २२ । १९४ । ननु पूर्व्वमुक्तं भार्याधनं पत्युः*तर्हि पितरि जीवति*जनन्यां संस्थितायां त*द्धनं सर्व्वं पितुरेव * किं पुत्रदुहितॄणां स्यात् । १ । इत्यतस्तदप वादएवोच्यते * ।

अन्वाधेयञ्च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत्। पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत्॥१९५॥

अन्वाधेयमित्यादिश्लोकः । २ । १९५ । स्त्रियाअन्वाधेयं विवाहादूर्द्ध्वं* भर्तृकुलजैर्वन्धुकुलजैश्च*यत्किञ्चिद्दत्तं यद्धनं*माधीयते तदन्वाधेयम् ।१। पत्याच प्रीतेन यद्धनं दत्तं *तत्सर्व्वं धनं जीवन्त्यां भार्यायां *पत्युर्भवति नमृतायां भार्यायां । २ । तस्मात्पत्यौ जीवति वृत्तायाः स्त्रियाः*मृतायामाअस्तद्धनं *प्रजायाः पुत्रादेर्भवेत् । ३ । नान्यस्य तु ज*नः पुत्रदुहितृणां * पितरि जीवति भवेत् । ४ । प्रजाद्धौरसपुत्रपौत्रप्रपौत्र * क्षेत्रजपुत्रपौत्रप्रपौत्रादि*त्येवमादयः सपङ्क्तिपुत्रपौत्र*प्रपौत्रान्ताः । ५ । अन्वाधेयश्चोक्तं कात्यायनेन* विवाहात्परतो यत्तु*लब्धं भर्तृकुलेस्त्रिया । अन्वाधेयं तदुक्तं च लब्धं बन्धुकुले तथा । इति । ३ । १९५ । यत्स्त्रीधनं भर्त्तुः स्यात्तदाह ।

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्वसु। अप्रजायामतीतायां भर्त्तुरेव तदिष्यते ॥१९६॥

ब्राह्मेत्यादि । १९६ । ब्राह्मविवाहे दैवविवाहे चार्षे *विवाहे च गान्धर्व्वविवाहे च*प्राजापत्यविवाहे च* स्त्रिया लब्धं *यत्षड्विधं वसुधनं वर्त्तते । १ । तत्सर्व्वमप्रजायां मृतायां तस्यां *भर्त्तुरेवेष्यते बुधैः* प्रजावत्यां स्त्रियां लब्धं *यत्षड्विधं वसुधनं वर्त्तते । १ । तत्सर्व्वमप्रजायां मृतायां तस्यां *भर्त्तुरेवेष्यते बुधैः* प्रजावत्यां स्त्रियां मृतायां *प्रजाया एव तद्धनं स्यात् । २ । याज्ञवल्केनचोक्तं *अप्रजा स्त्रीधनं भर्त्तुः*ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषं तु पितृगामि तत् । इति । ३ । अत्रापि शब्देन गान्धर्व्वविवाहे * प्रीतिवाक्येन मनूक्त*वचनेतदर्शनात् ॥ १९६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु। अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते १९७

अन्यथाह यत्त्वस्या इत्यादि ॥ १९७ ॥ आसुरादिष्वासुर*राक्षसपैशाचेषु* त्रिषु विवाहेषु पुत्रस्याः स्त्रियाः यत्षड्विधं *धनं भवेत् । १ । तस्यामप्रजायां मृतायां तद्धनं *पत्यौ जीवत्यजीवति च*तस्या मातापित्रोरेव* इति

भर्त्तृधाने नष्टु*तस्याःपत्युरिति । २ । प्रजावतीन्तु वृत्तायां प्रजाया*एवदुहितृगमिष्यति*अप्रजायाः बल कौ नोक्त । ३ । ब्राह्मादिषु चतुर्ष्व*विवाहेषु यत्स्त्रीधनं । तदप्रजायां वृत्तायां*भर्त्ता भवेत् ।४। प्रसूतायां तु दुहितृ नपुत्रा दुहितृ*दुहितृगां सा न पत्युः*गा षे षु * विवाहेष्वासुर * पैशाचेषु विवाहेषु स्त्रियां यदन्तं । ५ । तदप्रजायां वृत्तायां*स्तमाः पितृगामि भवं * अभर्त्तृगामीति मन्त्र*विरोध इति चेन्न ॥ ६ ॥ गान्धर्व विवाहे पति*भार्य्याया वृत्तायाधनं * हरेदिति मनुराह* पत्यावसति*पितृगा*मीति य।म बल कामाह । ७ । वौधायनेनापुत्रस्य*रिक्थ वृत्तायां मातृकुलगृह्णीयुः सोदराः स्वयम् । तदभावे भवे माता तदभावे भवे तु पितुरिति* एतदासुरादिषु विवाहेषु ॥ पुत्र कन*तत्र *वृतायाम्तु तस्यापुत्रदुहितरः सर्व्वे*सोदराः संस्कृता एव*स्वयं गृह्णीयुः ॥ ८ ॥ तदभावे मा तदभावे पितुरिति सर्व्वमतं तुल्यं ॥ १ । १९७ ॥ अपरस्यापवादमाह ॥

स्त्रियान्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रादत्तं कथञ्चन। ब्राह्मणीतद्धरेत्कन्यातदपत्यस्यवाभवेत् ॥ १९८

स्त्रियान्तिवत्यादि ॥ १॥ १९८ । ब्राह्मणविषयं याः दुहितृषु*ब्राह्मणसपत्नीषु * मध्ये कस्याश्चित्स्त्रियां न यच्च न पित्रादत्तं *यद्वित्तं भवेत्तद्वित्तं । १ । तस्यां स्त्रियामप्रजायां *वृत्तायां ब्राह्मणी कन्या* या सपत्नी ब्राह्मण दुहिता तस्या*अदत्ता दुहिता हरे*सत्र्याः सप्तपदीगमनान्ता । २ । अथ ब्राह्मण दुहिता*क्षत्रिय दुहिता*वैश्य दुहिता ब्राह्मणेनोढा*पतिगोत्रत्वादिति न पत्याः सहैकी*भावात् ब्राह्मणी वजाता भवतीति । ३ । पुनश्च ब्राह्मणीति वचनं विशेषस्थापनार्थ ॥४ ॥ यत्र सामान्यधर्म्मेण*स्थापनं न भवेत्तत्र*विशेषधर्म्मेणार्थ संस्थापनं ॥५॥ मध्ये लाभाभ तपौर्व्वाव*स्थिकधर्म्मेण स्थापय*तीति प्रतीतिराचार्य्याणां सर्व्वेषां । ६ । ब्राह्मणाद्दुहितुः पत्न्याः*अदत्ता वर्त्तते न पुत्र*शूद्रा सा ब्राह्मणी कन्या*तस्या धनं हरेदिति ।७। यदि ब्राह्मणाद्दुहितुः * दत्तायां दुहितरि वृत्तायां तस्याः पुत्र दुहितरौ दत्ता*तदा तस्या* ब्राह्मणी दुहितृ पत्न्याः*दौहित्र दौहित्र्यौ उभयसात् । ८ । कन्या ब्राह्मणात्वे प्रसा प्राक् सप्त*पदीगमनाद्दत्ता च*हरेत्त्वसम्प्रदाया*सप्तपदीगमनान्तकर्म्मणोढा । ९ । ब्राह्मणीपुत्र कन्याभ्यां षेष*सपत्नीपुत्रक न्याहरेत् । ८ ॥ सपत्नीपुत्र समस्तासामेव * सपत्नीनां पुत्रित्वोक्तेः । १० । नष्टु तस्याः जायाअपत्यस्येति* तस्याभावे दौहित्रस्य । ९ । अन्वाचार्य यदन्यो नोक्तं तदप्रतिषिद्धत्वादनुमतमेव यथोक्तं य बल कौन । १२ । बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव वा। अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः १ । अप्रजस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् । १४ । अप्रत्यक्ष स्या भ्रातरो हरेयुः* भगिनी शुल्कं सोदर्य्याणामिति * गौतम वचनात् पितृगामीति * मातापितृगामीत्युक्त त् ।१२ । इति कन्याधीनमातृधनविभाग उक्तः ॥ १९८ ॥

ननिर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्। स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया॥१९९

ननिर्हारमित्यादि ॥ १९८ ॥ स्त्रियो भर्तुरनाज्ञया * कुटुम्बबहुमध्यगात् * साधारणभूताद्धनात् * किञ्चिदपि निर्हरणं * न कुर्युः स्वकादपि च * वित्तान्न निर्हरणं कुर्युः। १। ० । १९९ ।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्। न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥२००॥

पत्यावित्यादि । २०० । स्त्रीभिः पत्यौ जीवति यो * ऽलङ्कारो धृतो भवेत् * तमलङ्कारं दायादाः पुत्रादयो न * भजेरन् भजमानास्ते * दायादाः पतन्तीति । १ । विष्णुनापि तद्वचनमुक्तमेव * ये पुत्रा न पितृधनात्मसात् प्रकुर्युः * स्त्रानाद्वा न' मित्यादि श्लोकेन । २०० ।

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥२०१॥

अनंशावित्यादि । २०१ । क्लीबस्य पतितस्य जात्यन्धस्य * जन्मबधिरस्योन्मत्तस्य जडस्य * मूकस्य ये च निरिन्द्रियाः पुत्राः । १ । खञ्जपङ्ग्वादयस्ते च * सर्व्वे नांशभागिनः स्युः । २ । अनंशवचनेनेदं * ख्यापितं क्लीबपतितादयो यदा नांऽशौ क्लीबत्वादि * दोषहीनो वर्त्तते । ३ । तदा नांशभाज एव * यदि न वर्त्तते ऽनंशो * केवल एक एवाधिकारी क्लीब * पतितादीनामनन्तमो वर्त्तते कोपि । ४ । तदा सर्व्विकं ग्रहरक्षुस्यात् * पिण्डदायित्वादितान * स्तद्भावे योऽधिकारी * स नन्दनं हरेदिति । ५ । विष्णुनाचोक्तमेवं * पतितक्लीबाऽचिकित्स्य * रोगविकलास्त्वभागहारिणः स्युः * रिक्थग्राहिभिस्ते भर्त्तव्याः । ६ । तेषां चौरसाः पुत्रा भाग * हारिणो * न तु पतितस्य * पतनीयं कर्म्म कृते * अनन्तरोत्पन्नाः पुत्राः । ७ । प्रतिलोमासूत्पन्ना * अभागिनस्तत्पुत्राश्च * पैतामहे पार्थेऽंश * ग्राहिभिस्ते भरणीयाः । ८ । इति । याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं * क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः । अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्तव्याः स्युर्निरंशकाः । ९ । औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः । सुतास्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥ १० ॥ अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्व्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ ११ ॥ इति ॥ २०१ ॥ एतदेवाह स्वयम् ।

सर्व्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा। ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् २०२

सर्व्वेषाममपीत्यादि ॥ १ ॥ २०२ ॥ सर्व्वेषां क्लीबादीनां * ग्रासाच्छादनं तद्धन * हारिणा मनीषिणा * शक्त्या दातुं न्याय्यं सत्त * तददत्त्वन्नताच्च पतितो भवेत् ॥ १ ॥ २०२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीबादीनां कथञ्चन । तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥२०३॥

यद्यर्थितात्विति ॥२०३॥ अंशिनिसतिक्लीबादीनां कथञ्चि * दन्यहीतेर्दारैर्यदार्थितास्यित्वं * पुत्रार्थनाकारित्वं स्यात्तदा ॥ १ ॥ पुत्रोत्पादनेनोत्पन्नं तन्तुरूपं * भर्त्तुःपुत्रार्थित्वयेषां * तेषां दाराणां भर्त्तृनियोगेन * नियुक्तानामपत्यं ॥ २ ॥ क्षेत्रजातःपुत्रःपितामहस्य * दायमर्हतिनत्वपतनीये * कर्मणिकृतेतदनन्तरं तदुत्पन्नः ॥ ३ ॥ कृतदारस्यपश्चाद्ध्वजभङ्गादिनाक्लीबत्वे जाते नियोगात् * पुत्रःसम्भवतितथा ॥ ४ ॥ वशिष्ठेनोक्तं यथा * क्लीबोन्मत्तपतितादेःस्वभरणं * क्लीबोन्मत्तानांप्रेतपत्नीषण्मासं * व्रतचारिणी * क्षारलवणामिषं * भुञ्जानाधःशयने शयीत ॥ ५ ॥ ऊर्द्ध्वं षड्भ्योमासेभ्यःस्नाताश्राद्धन्तुपतेर्दद्यात् ॥ ६ ॥ विद्याकर्म्मगुरुयोनिसम्बन्धान् * सन्निपात्यतस्याःपिताभ्राता वा * नियोगं कारयेत्तपसे वानोन्मत्तामवशां व्याधितां वा ॥ ७ ॥ नियुक्तायाज्यायसीमपि * षोडशवर्षां नचेदामयाविनोस्यात्प्राजापत्येमुहूर्त्ते * पाणिग्रहणवदुप * चारःगाग्यामिनीस्यात् ॥ ८ ॥ उन्मत्तामवशां व्याधितां वा * ननियुञ्ज्यादेनाम्स्यापि * वाक्पारुष्यादण्डपारुष्याच्च * ग्रासाच्छादनस्नानादिषु च ॥इति ॥ ९ ॥ जातोऽस्यजन्मवधिरादेर्विवाहः * कथञ्चनसम्भवति * तेनौरसपुत्रश्चस्याद्यथाधृतराष्ट्रादेर्यौधिष्ठिरादिः ॥ १० ॥ २०३ ॥ धृतराष्ट्रपाण्डुप्रभृतिः ॥ १० ॥ अत्र कात्यायनःप्राह * अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यस्तुजायते । प्रव्रज्यावसितश्चैव नरिक्थं तेषुचार्हति ॥ ११॥ अक्रमोढासुतस्तु रिक्थीसवर्णाजोयदापितः । असवर्णाप्रसूतश्चाक्रमोढायाङ्गयोभवेत् । इति ॥ १२॥ योब्राह्मणादिरनुलोमजां पूर्व्वं * समुद्वहतिपश्चात्सवर्णजां कन्यां * साद्यस्त्वक्रमोढापत्नीभवति ॥ १२ ॥ तयोर्द्विसगोत्राच्चक्षेत्रजःपुत्रःस्यात् * दस्श्चप्रव्राजावसितात्प्रव्रज्यां कृत्वा * पुनःस्वजायायांपुत्रं जनयति * सपुत्रःप्रव्रज्यावसिताज्जातस्तेषु रिक्थं नार्हतितत्राक्रमोढायाःसवर्णापत्नीतस्यां सगोत्राज्जातःक्षेत्रजश्चरिक्थीस्यादनुलोमजापुत्रः । यदानुलोमजाजायाक्रमोढास्यात्तस्यां सगोत्राज्जातः पुत्रश्चसवर्ण एवरिक्थीस्यादिति । अथस्त्रीपाज्जितधनभागमाह ।*

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥२०४॥

यत्किञ्चिदितात्यादिस्त्रीक्रम ॥ १॥२०४॥ पितरिप्रेते ज्येष्ठोभ्रातायत्किञ्चि * द्धनमधिगच्छतितत्रधने च * विद्यानुपालिनां विद्याभ्यासिनां * यवीयसां भागोवर्त्ततएव ॥१॥ यदिविद्यानुपालिनो * नावरजाभवन्ति न * चोपार्ज्जने गार्जयन्तितदान * यवीयांसस्तद्धन * भागमर्हन्तीतिज्ञेयं ॥ २ ॥ यान्येवकेनापितद्धनमुक्तं * तर्हि यदि विद्याहीना अपिकेना * प्रयापार्येनधनमर्जयन्ति * तदाकिंस्या * दित्यतआह ।

अविद्यानान्तु सर्व्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् । समस्तत्र विभागः स्या...॥२०५॥

अविद्यानामित्यादि। २०५। अविद्यानां शास्त्रविद्यारहितानां * भ्रातॄणां सर्वेषां धनार्थमीहया * योयत् धनमर्जयेत् * तान् वापाधिकं वा। १। तत्रापि त्रिस्वस्वोपार्जिते पितृधने * समोविभागः स्यादिति * धर्मशास्त्रेषु धारणा। २। याज्ञवल्क्येनोक्तञ्च * सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः। इति ॥ ३ ॥ २०५।

विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्र्यमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्याधनन्त्वित्यादि। २०६। भ्रातॄणां यस्य यद्विद्याधनं तस्यैव * तद्धनं नवै विभक्तव्यं भवेत् * विद्याधनं कात्यायनेनोक्तं यथा। १। परभक्तप्रदानेन प्राप्ताविद्यायदान्यतः। तयाप्रणवविधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते। २। उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यायापणपूर्वकम्। विद्याधनं तच्च विद्याद्विभागे न विभज्यते। ३। शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्। स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्। ४। विद्याधनं तच्च प्राहुर्न विभागे विभज्यते ॥ नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित्। ५। समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनमिति * अत्र वैद्येनेति विद्याब्रह्मचर्याश्रमविधिनाधीतानिःशेषेण समाप्याप्रशस्तास्ता सवेदाः गौतमेनाप्येवमुक्तम्। ६। स्वयमर्जितं वैद्यो * ऽवैद्येभ्यः कामोनदद्यात् * वैद्याः समं भजेरन्निति। ७। मैत्र्यालब्धं धनं विवाहे लब्धञ्च * मधुपर्के च लब्धं धनं * यस्य यत्तस्यैव तत् भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमिति। ८। ततनै वाहिकं धन * मुक्तं तु बृहस्पतिना * वैवाहिकन्तु तद्विद्याद्भार्यया यत्सहागतमिति। ९। याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं * पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम्। मैत्र्यमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्। १०। दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च॥ इति॥ १० ॥ नारदेनचोक्तं यथा * शौर्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत्। त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥ ११ ॥

॥ २०६ ॥

भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा। स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनम् ॥ २०७

भ्रातॄणामित्यादि। २०७। भ्रातॄणां मध्ये यस्तु भ्राता शक्तः * स्वकर्मणा धनमीहते * तस्मात्स्वकादंशात् किञ्चिदुपजीवनं * किञ्चिद्दत्त्वा भ्रातृभिः स निर्भाज्यः। १। याज्ञवल्क्येनचोक्तं * शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया। इति। २ ॥ २०७।

अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्। स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ २०८

अनुपघ्नन्नित्यादि। २०८। भ्रातॄणां मध्ये यो भ्राता * पितृद्रव्यं नोपघ्नन् स्वयं श्रमेण * यदुपार्जयेत् तद्धनं * स्वे ...

लब्धं नाकामो दातुमर्हति । २ । विष्णुनाप्येतद्वचनमुक्तं । २०८ ॥ पैतृकमित्यादि । २०९ ।

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥२०९

यद्भूम्यादिकं पैतृकं द्रव्यं । १ । परैरपहृतं पितामहादिभिरसामर्थ्यात्पूर्व्वं नावाप्तं यः स्वशक्त्या तद्द्रव्यं चेदाप्नुयात्तदा तं स्वयमर्जितमकामः स्वपुत्रैः सार्द्धं न भजेत् । स्वेच्छया पैतृकं तु पुत्रैः सार्द्धं भजेत् । २ । एतेन पैतृकधने पितापुत्रयोः स्वामित्वं समानमिति ज्ञापितम् । ३ । अन्यथा ह्यकाम इति वचनानुपपत्तिः स्यात् पिता हि स्वेच्छया पुत्रान् विभजेदिति वचनात् । ४ । याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च । इति । ५ । विष्णुनाप्युक्तं तद्यथा पिता चेत्पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जितेऽर्थे पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं । इति । ६ । अत्रेदमवधातव्यं वर्त्तमाने पितामहे पौत्रो यदि तु जायते ततः पितामहधने म्रियते । ७ । तदा पैतामहेऽर्थे पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं भवेत् अवस्थिते पितामहे जातस्य पौत्रस्य पितृद्वारकत्वात् । ८ । प्राक्पौत्रोत्पत्तेस्तस्य मृतस्य पौत्रो लब्धधनो भवति बृहस्पतिनाप्येवमुक्तं तद्यथा । ९ । पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितं । विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् । १० । प्रदानं स्वेच्छया कुर्य्याद्भोगञ्चैव ततो धनात् । तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिताः इति । ११ । २०९ ।

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि । समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥२१०॥

विभक्ता इत्यादि । २१० ॥ ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च विभक्ता भ्रातरः पितामाता च स्वेच्छया कृता विभक्ता भ्रातरः । १ । पुनः सहजीवन्त एकत्र भूत्वा जीवन्तः सन्तः पुनर्यदि विभजेरंस्तदा तत्र समो विभागः स्यात् न तु तत्र ज्यैष्ठ्यं विद्यते । २ । याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्तं यत्तु दृश्यते । तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ इति ॥ ३ । विष्णुयाज्ञवल्क्याभ्यामुक्तं संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च । इति । ४ । याज्ञवल्क्येन पुनश्चोक्तं अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ ५ ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११

येषां ज्येष्ठ इत्यादि ॥ २११ ॥ येषां भ्रातॄणां ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठो भ्राता वा यदि दद्यादंशस्य स्वस्यांशं भ्रातृभिरंश

दानतो हीयते ॥ १ ॥ विभागकाले तयोरेकस्यांशप्रदानं न क्रियते * तयोरन्यतरो ज्येष्ठः * कनिष्ठो वा भ्रातामि्रयेत * तस्य भागो न लुप्यते ॥ २ । यो धनाधिकारी वर्त्तते तस्मै * तद्धनांशो दातव्यः स्यात् । प्रदानतो हीयत इति सप्तम्याः * तसिल् अपादाने पञ्चम्यास्तसिः * अपादाने चाहीय * रुहोरिति तसिवर्जनात् ॥ ४ ॥ गौतमेनाप्युक्तं यथा * ज्येष्ठोऽन्यतरो वा भागभागी * म्रियते हीयते वा * तस्यापि ह्यरिति ॥ ५ ॥ यदा पुत्रकः सज्येष्ठः कनिष्ठो वा * म्रियते तदा तस्यांशं * तस्य धनाधिकारी हरेत् ॥ इति ॥ ६ ॥ २२१ ।

सोदर्य्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् । भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२

सोदर्य्या इत्यादि ॥ २२२ । तस्याद्रव्यं स्वस्य * ज्येष्ठस्य वा कनिष्ठस्य वा * पुत्रहीनस्य पुनरागमना * सम्भवेऽन्यत्रापि ॥ २ । संसृष्टा ये सोदर्य्या भ्रातरो यास्त्र * संसृष्टाः सनाभयोऽनूढत्वे नष्टा तयः सोदर्य्याः भगिन्य एव ३ । ते सर्वे सहिता एकत्रीभूताः * सन्तः समेत्यातमं शं * समं समानांशं विभजेरन्निति ॥ ४ ॥ २१२ ॥

योज्येष्ठो विनिकुर्व्वीत लोभाद्भ्रातॄन्यवीयसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभि. २१३

योज्येष्ठ इत्यादि ॥ २१३ ॥ योज्येष्ठो भ्राता लोभाद्यवीयसो * भ्रातॄन्प्रैश्वरिकस्यांशस्य * विनिकुर्व्वीत निराकुर्य्यात् । १ । सज्येष्ठोऽपाज्येष्ठ एव * तस्माद्राजभिर्नियन्तव्यः सज्ज भागश्च भागहीनः स्यात् । २ । २१३ ।

सर्व्व एव विकर्म्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनं । नचादत्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्व्वीत यौतकम् २१४

सर्व्व एवेत्यादि । २१४ । ये भ्रातरो यथा स्वकर्म्मभ्यो भिन्न * कर्म्मस्थास्ते विकर्म्मस्थाः * ज्येष्ठो वा मध्यमो वा कनिष्ठो वापि * सर्व्व एव हि भ्रातरः । १ । धनं मातापितृरिक्थं नैवार्हन्ति * किमन्येषामिति बोध्यः । २ । ज्येष्ठश्च भ्राता कनिष्ठेभ्यो भ्रातृभ्यो * पितृमातृधनं * मदत्वात्मनो * यौतकमात्मसात्नकुर्व्वीत ततः * सज्येष्ठो विकर्म्मस्थः सन्नार्थमर्हेत् ॥ ३ ॥ २१४ ॥ ननु पितरि वर्त्तमाने पुत्रास्ते * पार्थक्यमिच्छन्ति तत्र पिता * न * तं पार्थक्यं कर्त्तुमिच्छतिन तदा * पुत्राः पृथग्भवितुं प्रभवन्ति । १ । पितरि जीवति हि पुत्रा * दारापत्य धनादिषु नैव प्रभवन्ति ॥ २ ॥ यत्र क्वचित्ते यत्किञ्चित्प्राप्नुयुः * सर्व्वं तत्पितृद्रव्यं पितुरधीनास्तु * तद्धनं वा योपभोगादिकं कर्त्तुं * प्रभवन्ति न चाननुज्ञानात्पितुः । ३ । स च पिता यदि पुत्रान् * विभक्तुमिच्छति तदा * कथं विभजेदित्याह ।

भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह । न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ २१५ ॥

भ्रातॄणामित्यादिश्लोकः । ४ । २१५ । अविभक्तानां भ्रातॄणां* पितुरिच्छया यदि सहवसतिः* वासाद्व्यस्थानं भवेत् । १ । तदा पिता स्वेच्छया धनं विभजेत्* विषममपि पुत्रभागं नैव* कथञ्चन* तेभ्यो दद्यात्* सममेव सर्व्वं भ्यो दद्यात् । २ । स्वयन्तु यावदिच्छेत् तावदेव* गृह्णीयादित्युक्तं पुत्र* भागं विषमं न कुर्य्यात्* इति वचनेन पितेति* स्वस्थचित्तो न कुपितादिः । ३ । कुपितादिः पिता हि न* स्वेच्छया पुत्राणां विभागे प्रभवति* तदुक्तं हि नारदेन ॥ ४ । व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तचेतनः । अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥ ५ ॥ इति । याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं । २ । विभागञ्चेत् पिता कुर्य्यात्* स्वेच्छया विभजेत् सुतान् । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन* सर्व्वे वा स्युः समांशिनः । ४ । यदि कुर्य्यात् समानांशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ॥ न दत्तं स्त्रीधनं यासां * भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ५ ॥ शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया । न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ इति । ६ । अत्र ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेत्* तानेन प्रागुक्तज्येष्ठोद्धारः पितृ*कृतविभागे नास्तीति ख्यापितम् । ७ । समानांशपक्षे भर्त्रा* श्वशुरेण वा तदत्तस्त्रीधनानां* पत्नीनां समानांश विधानमिदं* मनुनायन्नोक्तं तत् । ८ । भर्त्रा श्वशुरदत्तस्त्रीधनाश्च* पत्न्योऽपि तदभिप्रायेण* न वतासामंशप्रतिपत्तिः धर्म्मकृतः ॥ ९ ॥ यद्यपि पितापुत्राणां * भागो विषमो न कर्त्तव्य-स्तथापि* यदि कथञ्चित् क्रियते ॥ १० ॥ तदा स पितृकृतो न्यूनाधिक* भागो धर्म्म्य एव नाधर्म्म्यो भवति *स्वयं वा यथेष्टं गृह्णीयादितोक्त्वा* पदोपादानेनोक्त*मिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ अत्र बृहस्पतिनाप्युक्तं जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयमिति ॥ १२ ॥ नारदेनाप्युक्तमेवं* द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता । समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ ॥ १३ ॥ इत्यत्र च पितुरंशद्वय*मुक्तं तत् पितुरिच्छया न तु* नियमतो ह्यंशविधिः ॥ १४ । पितुरिच्छामन्तरेण हि भागो* पितुर्न विहितस्तस्य* कथं ह्यंशविधिर्नियतः स्यात्तस्मात्* ह्यंशविधिः पितुरिच्छातः । १५ विष्णुनाप्युक्तं स्वसंहितायां यथा* पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा *स्वयमुपात्तेऽर्थे पितामहे * त्वर्थे पिता पुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् इति ॥ १६ ॥ अथ पिता स्वेच्छया चेत् * पुत्रान् विभजेत् तदा तेषां विभागे * न्यूनाधिका-शकरणे * निजस्य तदर्थ ग्रहणे * तस्य स्वोपात्तेऽर्थे स्वेच्छा । १७ । तादृशेच्छायास्तादृश*मेवांशं विभज्य स्वयं * गृहीत्वा पुत्रेभ्यो दद्यात् तत्र * न्यूनाधिकभागो धर्म्म्यः ॥ १८ ॥ पैतामहे त्वर्थे पिता * पुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं * न विषमांशं कृत्वा स्वयं गृह्णीयात् पुत्रेभ्यो वा दद्यात्तस्माद्ध्यंशग्रहणं स्वेच्छया ॥ १९ ॥ हारीतेनाप्युक्तमेवं जीवन्नेव वा पुत्रान् प्रविभज्य* वनमाश्रयेद् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् ।२। स्वल्पं वा विभज्य भूयिष्ठमादाय* वसेद् यद्यशक्त*पुनस्तेभ्यो गृह्णीयादिति* तस्मात्तस्य ह्यंशग्रहणं स्वेच्छया ॥ २१ ॥ ह्यंशविधानमेकस्मिन् पुत्रे वा स्वोपात्तधने विभागे तत्रापि ह्यंशग्रहणं *स्वेच्छयैव युक्तोपपन्नं न नियमात् । २२ । शङ्खलिखिताभ्यामुक्तः *स यद्येकपुत्रः स्याद्द्वौ भागावात्मनः कुर्य्यादिति ॥ २३ ॥ इदं प्रमादीवाचष्टे * स यद्येकपुत्र इति * एकस्य पितुः पुत्र इति तत् पुरुषः

त्रेतजादिद्विपितृकत्वाद्दत्तस्य ॥ २४ ॥ न पुनरेकएवपुत्रोयस्येति*बहुव्रीहिस्तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वेन षष्ठी तत्*पुरुषापेक्षया दुर्बलत्वात्। २५। इतियत्त्वयुक्तिविरोधान्नहि*शास्त्रे समासानां बलाबलत्व* कल्पनास्तिस्वरतोहि*समासविशेषावाधःस्यात्। २६। यथेन्द्रशत्रोविवर्द्धस्वेत्यत्र*कर्म्मधारयस्वरेण*स्त्वाष्ट्रविनाशोऽभूत्। २७ इन्द्रस्त्वासौशत्रुरिति*नपुनरिन्द्रस्यशत्रु*र्नवाइन्द्रःशत्रुर्यस्येति*स्वरमविहाय समास * बलाबलमशास्त्रिकं वदतीति। २८। अपरस्तु क्षेत्रजादि*पुत्रो पौरसाभावे* सर्व्वस्यैवधनस्याधिकारीकस्मात् * सपिण्डधनविभागे * पुत्रेणसहद्व्यंशीनस्यात्। २९। तस्मादेकःपुत्रोयस्य * तो कपुत्रइतिसाधु*तत्पुरुषोऽत्रनयुक्तः। ३०। २१५।

नन्वेवं पितृकृतविभागेषु*पुत्रेषुयदिपुनः*पुत्रोजायते तदातस्यपुत्रस्य। १। पूर्व्वविभक्तभ्रातृधनांशःस्यान्नवेत्यतउच्यते।

ऊर्द्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्। संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह॥ २१६॥

ऊर्द्ध्वं विभागादित्यादि ॥ २१६ ॥ पित्राकृतात्पुत्राणां विभागादूर्द्ध्वं*जातःपुत्रःपितरिमृते पित्र्य*मेवधनंहरेन्नविभक्तानां*भ्रातॄणां धनं विभज्यांशं हरेत्। १। न वा ते च भ्रातरःपुनरिदं * पित्र्यं धनं च विभज्य* भागं हरेयुरिति ॥ २ ॥ तत्रये तु भ्रातरःपित्रा*विभक्ताःपुनःपित्रासहसंसृष्टा*भवन्तितैर्भ्रातृभिःसह * सपश्चाज्जातः पुत्रः। ३। संसृष्टभ्रातृधनं पित्र्यं *धनञ्चसर्व्वं समं विभजेत न*ज्येष्ठोद्धारं पुनर्दद्यात्। ४। यास्त्रवल्क्यो [illegible] वमतं * विभक्ते पुत्रतीजातःसंसृष्टानां विभागभाक्। दृश्याद्वातोद्धभागःस्या*दायव्यायविशोधितात्। इति। ५। अत्रप्रमादिभिःसंसृष्टानामिति*नपठित्वासवर्णायां*मितिपठ्यते तदसत् * इष्टमनुवचनेसं*सृष्टाइत्युक्तविरोधात्। ६। विष्णुनाप्युक्तं तद्यथा*पितृविभक्ताविभागानन्तरोत्पन्नस्यभागं नदद्युः। ७। संसृष्टिनःसंसृष्टीसोदरस्यातुसोदरः। दद्यादपहरेच्चांशं जातस्यचमृतस्यच। इति। ८। एतदभिप्रायेणागौतमेनोक्तं*मातृनिवृत्तेरजसि*जीवतिचेच्छतिच*पितृधनविभागइति। ९। २१६। अथपितृकृतविभक्तानामेव*पुत्राणांमध्ये [illegible] *म्रियते तस्यचमाताजीवति*जीवतिचानिवृत्तरजस्कापत्नी। १। कस्तस्यधनं हरेदितिचेत्तत्र*पूर्व्वमत्रैवम्। २। संस्थितस्यानपत्यस्य* सगोत्रात्पुत्रमाहरेत्। पत्नीतद्रिक्थजातंयत्तस्मिन्प्रतिपादयेत्। इति। ३। अनपत्यस्यौरसादिपुत्रपौत्र * प्रपौत्राद्येकजातभ्रातृपुत्र * पौत्रप्रपौत्रादीहित्र*पर्यन्तरहितस्य। ४। अनिवृत्तरजस्कापत्नीधनं* हरेन्नियुक्ताधर्म्मेण*सगोत्रात् पुत्रं जनयेत्*तस्यातद्रिक्थजातंत*त्तस्मिन्पुत्रे प्रतिपादयेत्। ५। तत्रयदिदुहितास्यात्* तदादुहितैवसर्व्वं*[illegible]मातामहादन्यावजनयित्वा*पुत्रं तस्मैपुत्रायतत्*पितृधनं दद्यादिति। ६। यस्यापुत्रस्यैकजातभ्रातृ* पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्यन्ताभाव*

समातृमाताजीवति । ७ । मृतस्यास्य धनं को * हरेदित्यत्रचाह * ।

अनपत्यस्यपुत्रस्यमातादायमवाप्नुयात् । मातर्य्यपिचवृत्तायांपितुर्माताहरेद्धनम् २१७

अनपत्यस्यपुत्रस्ये ति ।८। २१७। अनपत्यस्यौरसादिपुत्रपौत्र* प्रपौत्रैकजातभ्रातृ*पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्य्यन्तहीनपुत्रस्य । १। मृतस्यधनं माताहरेन्मातरि*मृतायां पितामहीहरेत्*यस्माच्चैवमनपत्यस्यपिता*जीवतितस्यमृतस्यपिताहरेत् । २। तदुक्तंपूर्व्वं स्वयमेव*नभ्रातरोनपितरः*पुत्राऋक्थहराःपितुः । पिताहरेदपुत्रस्य*ऋक्थंभ्रातरएवचेति । ३ । इति । पितुरभावे एकजात*भ्रातातदभावे माता*तदभावे पितामही । ४ । तदभावेऽनेकजात * भ्रातातदभावेऽनेक जातभ्रातृ * पुत्रस्तदभावे चोक्तं । ५ । अनन्तरःसपिण्डाद्य * स्तस्यतस्यधनंभवेत् * अतऊर्द्ध्वं सकुल्यःस्या * दाचार्य्यःशिष्यएववा ॥ इति ॥ ६ । विष्णुनाप्येतदभिप्रायेणैव पुत्रप्रकरणे पूर्व्वं । ७ । एकोढानामप्येकस्याः * पुत्रःसर्व्वासांपुत्रएवचैकस्य * भ्रातृणामेकजातानाञ्चेत्युक्तं ॥ ८ ॥ पिताचेत्पुत्रान्विभजेत्तस्य * स्वेच्छास्वयमुपात्तेऽर्थे * पैतामहेत्वर्थे पि*ता*पुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं ॥ ९ ॥ पितृविभक्ताविभागानन्तरोत् * पन्नस्यभागं तद्दद्यात् * ज्येष्ठोऽल्पिष्ठात्वासांसभागात्सित्यत हौये तद्धातस्यापिच ॥ १० ॥ अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्राधनमावाप्नुयुः । पूर्व्वेषान्तुस्वधाकारे पौत्रादौहित्रकाः समाः । ११ । अपुत्रकस्यधनं पत्न्यभिगामित * दभावे दुहितृगामि * तदभावे पितृगामि * तदभावे मातृगामि*तदभावे भ्रातृगामि । १२ । तदभावे भ्रातृपुत्र*गामितदभावे बन्धु*गामितदभावे सकुल्यगामितदभावे सहाध्यायिगामि । १३। तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं *राजगामिब्राह्मणार्थोब्राह्मणानां *वानप्रस्थस्यधनमा* चार्य्यगामीयाच्छिष्यो वाइति ।१४। अत्रापुत्रस्यौरस*पुत्रपौत्रप्रपौत्रान्त*सन्तानहीनस्यपुत्रिकापुत्रो*योदौहित्रःसधनमाप्नुयात् ।पूर्व्वेषां पितृपितामहप्रपितामहानां स्वधाकारे यथापौत्रास्तथापुत्रिकापुत्राएवदौहित्रकादौहित्राइवप्रतिकृतयासमाःनत्वन्येदौहित्राइतिइतोवमेकजातभ्रातृपुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यापुत्रस्यधनं पत्न्यभिगामि ॥१५॥ पत्नीतनिवृत्तरजस्का*यानियोगात्पुत्रोत्पादने * समर्थाभवति ॥ १६॥ दुहिताचयासम्भा।वि*पुत्रानवन्ध्याविधवावा* पितराविति पितृरभावे माता ॥१७॥ इतोत्रपरमतमप्रतिषेधा*सपत्नीपुत्रेणस्त्रीणामेकजातभ्रातृपुत्रेणभ्रातृणां* पुत्रित्वमनुमतैव ।१८ ॥ एतदनुसृत्ययाज्ञवल्क्येनाप्युक्तं तद्यथा * विभागञ्चेत्पिताकुर्य्यात् * स्वेच्छयाविभजेत्सुतान् * ज्येष्ठंवाश्रेष्ठभागेनसर्व्वेवास्युःसमांशिनः । १७। यदिकुर्य्यात्समानांशान्पत्न्यःकार्य्याःसमांशिकाः । नदत्तंस्त्रीधनंयासांभर्त्राश्वशुरेणवा ।१८। विभक्तेषुसुतोजातःसवर्णायांविभागभाक् । दृश्याद्वाततद्विभागःस्यादायव्ययविशोधितात् । १९। पितृभ्यांयस्ययद्दत्तंतत्तस्यैवधनंभवेत् ॥ इत्यादनन्तरमपुत्रकस्य

दौहित्रपर्य्यन्ताभावमभिप्रेत्योक्तं यथा । १२ । पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः । १३ । एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः । १४ । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः । क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्म्मभ्रात्रेकतीर्थिनः । इति । ॥ १५ ॥ नत्वपत्नीकस्याग्राह्यत्वस्याद्द्विज*वर्णजास्विस्वपत्नीसवर्णसाद्दे*पत्नीवेश्यस्य कार्व्येशा* शोक्तं नशूद्रा भार्य्या । १६ । शाद्रियस्य योगाभावाद्व पत्नी*पत्नीर्यीयस्य योग*इतिपत्नीन विधानात् ॥१७॥ कथं शूद्रस्यापत्र कस्य धनभाक्*स्यादित्यत उक्तं सर्व्व*वर्णेष्वयं विधिरिति ॥ १८ ॥ इत्येवं पित्राविभक्तस्याप्युत्रस्य* पितृमतोमातृमतश्चधन * विषयमिदं वचनं । १९। ननूद्र्पितस्यमातस्य विभक्त*स्याप्युत्रकस्य धनविषयं तस्याप्यूर्व्वं सत्यमनन्तरः*सपिण्डाद्यद्यत्यादि ॥२०॥ २१७ ॥ऋणाद्धीनयोर्म्मातापित्रोरूर्द्धं * धनविभागमुक्त्वाऋणवतो*र्धनविभागमुच्यते * ।

ऋणे धने च सर्व्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि। पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्व्वं समतां नयेत् २१८

ऋणे धने चेत्यादि ॥ २१८ ॥ पित्रादिधनस्वामिना*धारिते ऋणे च धने च*यथाविधिधनभाग* विधाने नम र्व्वस्मिंस्तु प्रविभक्ते । १ । ऋणतो धनात्पश्चादवशिष्टं यत्किञ्चिद्दृश्येत*तत्सर्व्वं समतां नयेत् * समानांशं विभज्य * सर्व्वे भ्रातरो नयेयुः । २ । याज्ञवल्क्येनोक्तं विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्द्ध्वं ऋक्थमृणं समम् । मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋते न्वयात् ॥ इत्या दातद्विभागःस्यादायव्ययविशोधितात् ॥ ३ ॥ इति ॥ २१८ ॥

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारञ्च नविभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रमित्यादि ॥ २१९ ॥ वस्त्रं योयद्यावहरतितदृङ्क * योजितमुक्तं पत्रं * *वाहनमश्वगजादि* अलङ्कारमाभरणं *कृतान्नमोदनादिकम् ।१। उदकं वापिकूपादि*स्त्रियोदास्यः योगक्षेमं *भोजनासनशयनादिकं क्षेम*योगाह्य स्थाल्यादिशय्यासनादिकम् । २ । प्रचारं नगरादिप्रचरणं * पथ्यादिस्थानं नविभज्यं * पृथक्कृत्वनविभज्यम् । ३ द्विश्वुवचने चपुस्तकमिति*पाठोदृश्यते तेन*प्रचक्षते इतिनपाठः । ४ । प्रमादिभिस्तयद्यकुलवस्त्रा * लङ्कारादि विभागःकर्त्तव्य इति*व्याख्यातं तदयास्त्रीयं *तस्मात्त्यद्याह्यमिति ॥ ५ ॥ सामान्यतउक्तमिदं * मन्वन्तरवचनं न *निर्णीतयावीक्षत्य म । ४ । तत्रव्यासउवाचयथा * विद्याप्राप्तं शौर्य्यधनं यच्चसौदायिकं भवेत् । विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिकथिभिः । ५ । पितामहेनयद्दत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्व्वम् ॥ तस्यतन्नापहर्त्तव्यं मात्रा दत्तञ्च यद्भवेत् । ६ । अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि । याज्यं क्षेत्रञ्च पत्रञ्च कृतान्नमुदकं स्त्रियः । ५ । इति कात्यायनश्चोवाचेदं * गोप्रचारश्चरथ्या च वस्त्रं यच्चाङ्गयोजितम् । प्रयोज्यं नविभज्यं च्छिल्पार्थं न्तुः वृहस्पतिः । ६।

इति। अत्रप्रयोजनं प्रयगाह स्थाल्यादियोगक्षेमं *वस्त्रपात्रयोजितं यद्योग्यवहवतिनानात्॥ ७॥ अथकात्या यमउवाच * आवहूय यं यत्नप्रसभं कर्म्मकुर्व्वत। तस्मिन्कर्म्मणिदृष्टे नप्रसादः स्वामिनाकृतः॥ तत्रलब्धन्तुयत्किञ्चिद्धनं शौर्य्येणतद्भवेत्। ध्वजाहृतं भवेद्यच्च विभाज्यं नैवतत्स्मृतम्॥ ८॥ संग्रामादाहृतं यच्चविजितादिप्रतां बलम्। स्वामार्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते। १०। वैवाहिकन्तुतद्विद्याद्भार्य्यायायत्सहागतम्। ११। इति याज्ञवल्क्येनोक्तञ्च * इमिं च धर्म्मकार्य्ये च व्याधौसम्प्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्तानस्त्रियै दातुमर्हति॥ ११॥ अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्। नदत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्त्तितम्। १२। शङ्खलिखिताभ्यामप्युक्तं *नवास्तुविभागोनोदकपात्रान्न*पमालङ्कारोपयुक्तस्त्रीवाससां * गवां प्रचाररथ्यानां *विभागश्चेतिप्रजापतिः॥ १३॥ अत्रवास्तुवसतिस्थानं यत्र*यस्यावदृवर्त्तते तत्स्थानं त*त्तस्यैवनात्र्यविभागः कर्त्तव्यः। १४। प्रमादोतूद्यानादिस्थानमपि*वाचष्टे तन्नवास्तुशब्दानभि*धेयत्वाल्लोकेपितन्नवस्तुच्यते॥१५॥ ॥ २१८॥ उपसंहरति

अयमुक्तोविभागोवःपुत्राणाञ्चक्रियाविधिः। क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्म्मान्निबोधत॥२२०॥

अयमित्यादि॥ २२०॥ अयं दायभागं निवोधतं तारम्भ*प्रचपतद्दूतान्ते न*दायस्यविभागउक्तः। १। क्षेत्रजादीनां पुत्राणाञ्च*क्रमशः क्रियाविधिः*करणप्रकारउक्तः* इतऊर्द्ध्वं द्यूतधर्म्मान् निबोधत। २॥२२०॥ इतिदायभागः समाप्तः॥ *॥ *॥ *॥ *॥

अथोद्दिष्टं द्यूतमुच्यते॥

द्यूतंसमाह्वयञ्चैवराजाराष्ट्रान्निवारयेत्। राजान्तकरणावेतौद्वौदोषौपृथिवीक्षिताम्॥२२१॥

द्यूतमित्यादि॥ २२१॥ पदार्थाख्यातन्त्वयुक्तावद्यूत *शब्देनद्यूतसमाह्वयावुच्येते *क्रीडासामान्यात्तद्द्वौ राजाराष्ट्रान्निवारयेत्कस्मात्॥ १॥ यतः पृथिवीक्षितां राज्ञां राज्या * न्तकरणावेतौद्यूत * समाह्वयौद्वौ दोषौस्तः॥ २॥२२१॥ कथं दोषावित्यतआह।

प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ। तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत्॥ २२२॥

प्रकाशमेतदित्यादि। १। २२२॥ देवनसमाह्वयौद्वौ* पणपूर्व्वकक्रीडाभेदौ * यद्यस्मात्प्रकाशं तास्कर्य्यमेतत् * तयोः प्रतीघाते नित्यं * नृपतिर्यत्नवान्भवेत्। १॥ २२२॥ ननु किं द्यूतं कः समाह्वय इत्यत आह॥

अप्राणिभिर्यत्क्रीड़ति तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिःक्रीड़ते यस्तु सविज्ञेयःसमाह्वयः ॥२२३॥

अप्राणिभिरित्यादि । १ । २२३ । यदप्राणिभिःशलाकादिभिर्लोके * क्रीड़ति तद्द्यूतमुच्यते * प्राणिभिर ष्वादिभिर्यत्क्रीड़ति * ससमाह्वयोविज्ञेयः । १ ॥ २२३ ॥ असाद्दण्डकरणमाह ।

द्यूतं समाह्वयं चैव यःकुर्य्यात्कारयेत्तथा । तान्सर्व्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः २२४

द्यूतं समाह्वयं * यं चेत्यादि । १ । २२४ । योद्यूतं वा समाह्वयं वा कुर्य्यात् * राजा तान्सर्व्वान्घातयेत् * द्विजलिङ्गिन शूद्रांश्च*राजाघातयेदिति ॥ १ ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान्। विकर्म्मस्थान्शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्व्वासयेत्पुरात ॥ २२५ ॥

कितवानित्यादि २२५ । नकेवलं द्यूतादिकारिणो*धूर्त्तान्*राजाघातयेत्सर्व्वानेव कितवान्*पुरान्निर्वासयेत्कुशीलवांश्च । १ । नृत्यगीतश्चत्यूपजीविनश्च* कुशीलवाविवक्षिताः *क्रूरान्कुटिलचित्तान्पाषण्डांश्च*वेदद्विषः शास्त्रव्रतिनः ॥ २ ॥ विकर्म्मस्थान्सम्प्रदायच्युतकर्म्म*विपरीतकर्म्मकृतः* शौण्डिकांश्चपुरात्क्षिप्रं* राजा निर्व्वासयेद्वास*स्थानान्निर्गमयेदिति । २ । २२५ । कस्मादेतान्निर्व्वासयेदित्यत आह* ।

एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञःप्रच्छन्नतस्कराः । विकर्म्म क्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाःप्रजाः ॥ २२६

एत इत्यादि ।१ ॥ ॥ २२६। एते हि कितवादयःप्रच्छन्न*तस्कराराज्ञोराष्ट्रे वर्त्तमाना*विकर्म्मक्रियया विपरीतकार्य्य*करणेन भद्रिकाःप्रजाबाधन्ते । १ । २२६ । एते षु प्रधानं दोषमाह ।

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्माद्द्यूतं नसेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

द्यूतमित्यादि । १ । २२७ । पुराकल्पे द्यूतं यदप्राणिभिः*क्रीड़नमेतन्महद्वैरकरं * दृष्टं तस्माद्बुद्धिमान् हास्यार्थमपि*द्यूतं कथञ्चनन सेवेत ॥ १ ॥ २२७ ॥ यदि सेवेत तदा किं स्यादित्यत आह ।

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत योनरः । तस्य दण्डविकल्पःस्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८॥

प्रच्छन्नमित्यादि ॥ १ ॥ २२८ ॥ यस्तद्द्यूतं प्रच्छन्नं वा* प्रकाशं वा निषेवेत * तस्य दण्डविकल्पो यथा नृपते * रिष्टमभीष्टं तथा स्यात् । १ । २२८ । अथा तद्दण्डप्रसङ्गात्* सर्व्ववर्णानां यत्यद्दण्डो * विधातव्यस्तदानं यथा कर्य्यात्तदाह ।

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन्। आनृण्यं कर्म्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः॥२२९

क्षत्रेत्यादि। ०। २२९। क्षत्रियवैश्यशूद्रयोनिस्तु* दण्डं दातुमशक्नुवन् * कर्म्मणा शरीरपरि *श्रमेण*यथा योग्येनानृण्यं गच्छेत्। १। विप्रस्तु शनैः शनैर्दण्डमर्थं *दद्याच्छक्तः सद्योदद्यात्। २। २२९।

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणाञ्च रोगिणाम्। शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम्॥२३०

स्त्रीत्यादि। २३०। स्त्रीबालादीनां दमः * हस्तशिफया विदलेन वा * रज्ज्वादिना वा नृपतिर्विदध्यात्। १। २३०।

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम्। धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः॥ २३१॥

येनियुक्तास्त्वित्यादि॥ २३१॥ येषां कार्यिणां कार्येषु नियुक्ताये *धनोष्मणा निजनिज*धनवत्ता बुद्ध्यागर्व्वोष्मणा पच्य*मानाविकृतिमापन्नाः॥ १॥ तेषां कार्याणि तानिकार्याणि हन्युः *नृपस्तान्निःस्वान्धना*न्निर्गतान्कारयेत्तेषां *धनानिहृत्वा निर्धनान्कारयेदिति॥ २॥ २३१॥

कूटशासनकर्त्तॄंश्च प्रकृतीनाञ्च दूषकान्। स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा॥ २३२॥

कूटेत्यादि। २३२। राजाप्रजानां विचारार्थं स्वेन* नियुक्तानां प्रकृतीनां * प्राड्विवाकादीनां धनं *दूषकान् कूटशासनकर्त्तॄन्जनान्। १। स्त्रीबालब्राह्मणघ्नान्स्वद्वेष*कारिसेविनश्च हन्यात्॥ २॥ २३२॥

तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन यद्भवेत्। कृतं तद्धर्म्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्त्तयेत्॥ २३३॥

तीरीतञ्चेत्यादि॥ २३३॥ यत्र क्वचनपुरुषे * यत्कर्म्मानुशिष्टमिदं*मेवं कर्त्तव्यमिदञ्च * नैवं कर्त्तव्यमिति रूप*द्वेषेनकारितं यत्कर्म्मतीरीतं। १। समाप्तिंगतं भवेत्तत्*कर्म्मधर्म्मतस्तेनकृतं विद्यात्*भूयः पुनःकरणेन निवर्त्तयेन्नशारयेत्॥ २॥ २३३॥

अमात्याः प्राड्विवाकोवा यत्कुर्युः कार्य्यमन्यथा। तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रञ्च दण्डयेत्॥ २३४॥

अमात्याइत्यादि। २३४। राजकार्य्ये नियुक्ताः* अमात्याः प्राड्विवाकोवा * यत्कार्य्यमन्यथा कुर्युः *तत्कार्य्यं स्वयं नृपतिः*कुर्य्यात् सहस्रं पणानां तान्दण्डयेत्। १। २३४।

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः । एते सर्व्वे पृथग् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

ब्रह्महेत्यादि । २३५ । ब्रह्महा च वै धसुरापश्च विप्रः * स्वर्णस्याकर्षमितस्यापि वस्तेयी च * गुरुतल्पगश्च गुरुपत्नीगामी ॥ १ ॥ एते चत्वारो नराः पृथक् प्रत्येकं * महापातकिनो ज्ञेयाः ॥ २ ॥ २३५ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्व्वताम् । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्म्यं प्रकल्पयेत् ॥२३६॥

चतुर्णामित्यादि ॥ २३६ ॥ एतेषां चतुर्णामपि * ब्रह्महादीनां प्रायश्चित्तमकुर्व्वतां धनसंयुक्तं शारीरं * धर्म्म्यं दण्डं प्रकल्पयेत् । १ । स्वधनाधिकारात् * बहिष्कृतान् एव * शरीरे चिह्नं कारयेत् । २ । २३६ । कथमित्यत आह

गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥२३७॥

गुरुतल्पइत्यादि । १ । २३७ । शारीरदण्डमेवं कल्पयेद्यथा * गुरुतल्पगतस्य ललाटे * भगः स्त्रीयोन्याकारचिह्नं कार्य्यं । १ । सुरापाने सुराध्वजः * कार्य्यः स्वर्णस्य स्तेये नरे * श्वपदं कुक्कुराकृतिचिह्नं * कार्य्यं भवति । २ । ब्रह्मघातिनरे शिरो * हीनपुरुषाकृतिचिह्नं कार्य्यं * न केवलमिदमनाश्रोच्यते । ३ । २३७ ।

असम्भोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याविवाहिनः । चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः २३८

असम्भोज्या इत्यादि । २३८ । ज्ञातिबान्धवादिभिस्ते * ह्यसंभोज्या असंयाज्या * असंपाठ्या अविवाहिनश्च सन्तः * सर्व्वधर्म्मबहिष्कृता * दीनाः पृथिवीं चरेयुः । १ । २३८ ।

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः । निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम ॥२३९॥

ज्ञातीत्यादि । २३९ । एते चत्वारो यथोक्त * चिह्नै राज्ञा कृतचिह्ना * निर्दया दयातो निर्गता एवं * निर्नमस्कारा अन्येषां * नमस्कारान्निर्गताश्च । १ । ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्यक्तव्या भवन्ति * मनोरित्यनुशासनम् । २ । २३९ ॥

प्रायश्चित्तन्तु कुर्व्वाणाः सर्व्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् २४०

प्रायश्चित्तमित्यादि ॥ २४० ॥ ब्रह्महादय एते चत्वारो महा * पातकिनः सर्व्वे वर्णाः * यथोदितं प्रायश्चित्तं * कुर्व्वाणा ललाटे राज्ञा * यथोक्ताङ्कैरङ्कनीयाः । १　उत्तमसाहसन्तु दण्डं ते राज्ञा * दाप्या दापनीयाश्च ताः । २ । २४० ।
तत्रविशेषउच्यते ।

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्य्यो मध्यमसाहसः । विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात् सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१॥

आगःस्वित्यादि । १ । २४१ । आगःसु कामतोऽकामतःकृतेषु * ब्राह्मणस्य ब्रह्महत्यादि पापेषु * चतुर्षु प्रायश्चित्तं चकुर्व्वतो मध्यमःसाहसो दण्डो राज्ञा कार्य्यः । १ । अथवा मध्यमसाहसं दण्डं * न कृत्वा सद्रव्यः सपरिच्छद * एव सराज्ञा राष्ट्रात् द्विवास्यो भवेत् ॥ २ ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः । सर्व्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

इतर इत्यादि ॥ २४२ ॥ इतरे क्षत्रियवैश्यशूद्रा ब्रह्म * हत्यादीन्येतानि चत्वारि पापानि * त्वकामतः कृतवन्तः * सर्व्वस्वहारमर्हन्ति । १ । कामतस्त्वेतानि चत्वारि पापानि * कृतवन्तः प्रवासनम् । २ । उत्तमसाहसं दण्डं कृत्वा * सद्रव्याः सपरिच्छदा * राज्ञा कारितं स्वराष्ट्रात् * निर्गमनमर्हन्तीति ॥ २ ॥ २४२ ॥ नन्वेवं ब्रह्महत्यादिपातकिनः * कृतप्रायश्चित्ता अपि * कृतदण्डा राज्ञा स्वराष्ट्राद् बहिः * च्युता राजान्तरे वसन्तु । १ । यत्तद्धनं राजा दण्डयेन्न तत् किं * स्वयमुपभुञ्जीतेत्यत * आह ।

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् । आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

नाददीतेत्यादि । १ । २४३ । महापातकिनो धनं * साधुर्नृपो नाददीत * लोभात्तदादानस्तेन * महापातकदोषेण लिप्यते । १ । २४३ । तर्हि किं कुर्य्यादित्यत * आह ।

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् । श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

अप्सु प्रवेश्येत्यादि । १ । २४४ । राजा महापातकिनां दण्डं तं * मर्य्यमप्सु प्रवेश्य प्रक्षिप्य व * वरुणाय देवायोपपादयेत् । १ । अथवा श्रुतवृत्तोप * पन्ने ब्राह्मणे तं दण्ड * मर्थं प्रतिपादयेद् दद्यात् । २ । २४४ । कस्माद्वरुणायोपपादयेद् * ब्राह्मणे वा प्रतिपादये * दित्यत आह ।

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः । ईशः सर्व्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

ईश इत्यादि । १ । २४५ । वरुणो देवो दण्डस्येशः स हि * यस्माद्राज्ञां दण्डधर * स्तस्मात्तस्यैवोपपादयेत् । १ । वेदपारगो ब्राह्मणः * सर्व्वस्य जगत ईश * स्तस्मात्तस्मिन् दण्डमर्थं प्रतिपादयेदिति । २ । २४५ । किमर्थं राजा महापातकिनां * दण्डमर्थं न गृह्णीया * दित्यत आह ।

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् । तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

यत्रेत्यादि । १ । २४६ । यत्र देशे राजा पापकृद्भ्यो * धनागमं वर्जयते * तत्र देशे मानवाः कालेनैव * दीर्घजीविनो जायन्ते । १ । २४६ । अपरञ्चाह ।

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक्। बालाश्च न प्रम्रियन्ते विकृतं न च जायते ॥२४७॥

निष्पद्यन्त इत्यादि । १ । २४७ । यत्र देशे राजा पापकृज्जनान् भो*धनागमं वर्जयते * तत्र देशे विशां यथोप्तानि पृथक् *तथा सस्यानि निष्पद्यन्ते । १ । न च तत्र देशे बाला म्रियन्ते*न च विकृतं जायते । २ । २४७ ।

ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्। हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८॥

ब्राह्मणानित्यादि ॥ २४८ ॥ ब्राह्मणान् कामाद्बाधमानमवर*वर्णजं शूद्रं नृपउद्वेजन* करैश्चित्रै राश्चर्य्यैर्वधोपायै * र्यदङ्गेन बाधयेत्तदङ्गच्छेदनात् । १ । २४८ । इतोऽन्यस्य हनने राज्ञः किं * पापं न स्यादित्यत* आह ।

यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे । अधर्म्मो नृपतेर्दृष्टो धर्म्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

यावानित्यादि । १ । २४९ । अवध्यस्य वधे यावानधर्म्म * स्तावानधर्म्मो नृपते* र्वध्यस्य मोक्षणे दृष्टः * वध्यं विनियच्छतस्तु धर्म्मो दृष्टः । १ । २४९ । उपसंहरति ।

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः । अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

उदितइत्यादि । २५० । मिथो विवदमानयो*रष्टादशसु मार्गेषु * व्यवहारस्य निर्णयो * विस्तरशोऽय मुदितः । १ । २५० ।

एवं धर्म्म्याणि कार्य्याणि सम्यक् कुर्व्वन् महीपतिः । देशानलब्धान् लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥२५१॥

एवमित्यादि । । २५१ । महीपतिरेवमनेन*प्रकारेण धर्म्म्याणि कार्य्याणि सम्यक् । *कुर्व्वन्नलब्धान् देशान् लिप्सेत लब्धान्*देशांश्च पालयेदिति । १ । २५१ ।

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः । कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

सम्यगित्यादि । २५२। महीपतिः सम्यङ्निविष्टदेशः*शास्त्रतः कृतदुर्गश्च*सन् कण्टकोद्धरणे * नित्यमुत्तमं यत्नमातिष्ठेदिति । १ । २५२ । तेन किं स्यादित्यत आह ॥

रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् । नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥२५३॥

रक्षणादित्यादि ॥ १ ॥ २५१ ॥ नरेन्द्रराजानश्चाधर्मात्तानां *न त्यां रक्षणात्कण्टकानाञ्च तथा *शोधनात् प्रजापालने *तत्पराः सन्तोदिवं यान्ति ॥ १ ॥ २५२ ॥ कण्टकानाञ्च *शोरे किं स्यात् *इतितत्राह ।

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः। तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४॥

अशासन्नित्यादि । १ । २५४ । यस्तु पार्थिवस्तस्करा *नशासन्प्रजाभ्योबलिं गृह्णाति *तस्य राष्ट्रं प्रक्षुभ्यते तैस्तस्करैः *सच स्वर्गात्प्रहीयते ॥ १ ।२५४ ।

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम्। तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥ २५५॥

निर्भयन्त्वित्यादि । २५५ । यस्य राज्ञोराष्ट्रं बाहु *बलाश्रितं निर्भयञ्च *भवेत् तस्य राष्ट्रं मद्भिः * सिच्यमानो द्रुम इव *नित्यं क्रमेण वर्द्धते । १ । २५५ । तत्कं पुनस्तस्करा इत्यत *आह ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान्। प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः॥ २५६॥

द्विविधामित्यादि । १ । २५६ । परद्रव्यापहारकान् *तस्करान्प्रकाशान प्रकाशांश्च द्वि* विधान्महीपतिः *चार *चक्षुश्चारैश्चक्षुर्भिर्वद्भिर्विद्यात् । १ । २५६ ।

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः। प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः॥ २५७॥

प्रकाशेत्यादि ॥ २५७ । तेषां द्विविधानां तस्कराणां मध्ये *नानापण्योपजीविनोये मानवाः *ते प्रकाशवञ्चकास्तस्कराश्च याः । १ । ये मानवास्ते नाश्चाटविकाः पथि *दस्यवः श्चादिना *मागत्य वधबन्धनात् *धनहारकाद स्तेन *स्तु प्रकाशवञ्चकाः । २ । २५७ । कं पुनराटविकादय इत्यतत्राह ।

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा। मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥२५८

उत्कोचकादित्यादि । १ । २५८ । २५९ । २६० । उत्कोचकादीनाद्यलिङ्गानाद्यन्तान् *प्रकाशान्लोककण्टकान् *तस्करान्राजा विजानीयात् ॥ १॥ उत्कोचकाः कार्यार्थिभ्योऽर्थं ये गृह्णीत *यथार्थमयथार्थमयथार्थं *यथार्थं कुर्वन्तिते चारुत्कोचकाः । २ । औपधिकाश्च ये लोकान् *भयं प्रदर्श्यार्थं तेभ्यो *गृह्णन्ति विना कारणं । ३ वञ्चकाः स्वर्णादिषुनात् *द्रव्यं मिश्रयित्वा दद्युः *कितवा धूर्त्ता मङ्गलादेशवृत्ता *पुत्रजन्मादिवार्त्तामा* दिश्य धनं गृह्णन्ति । ४ । भद्राः प्रकाशकल्याणाचाराश्चान्तः *परद्रव्यापहारकाः *ईक्षणिकाः सामुद्रिकादिशास्त्रैः करस्वादिदर्शकाः ५ ॥ २५८ ॥

असमग्रक्कारिणश्चैवमहामात्राश्चिकित्सकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्चनिपुणापण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

असम्यगित्यादि । २५९ । महामात्राहस्तिशिक्षोपजीविनो*येऽसम्यग्हस्तिनं शिक्षयन्ति* येचिकित्सका असम्यक्चिकित्सन्ति*येवासम्यक् शिल्पोपचारयुक्ताःछ्वाः । १ । याःपण्ययोषितोवेश्यानिपुणा * रतिकेलिकोविदानखाः ॥ २ । २५९ ।

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् । निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्य्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥

एवमादीनित्यादि । २६० ॥ एतत्प्रकारादीनन्यांश्चनिगूढ* चारिणआर्यलिङ्गान्द्विजातिलिङ्गा*ननार्यान्शूद्रान्दस्यून्प्रचारिणः । १ । प्रकाशलोककण्टकान्*राजाविजानीयाच्चारैः*यं ज्ञात्वायत्कार्यं तदाह । २ । २६० ।

तान्विदित्वासुचरितैर्गूढैस्तत्कर्म्मकारिभिः । चारैश्चानेकसंस्थानैःप्रोत्साद्यवशमानयेत ॥ २६१ ॥

तानित्यादि ॥ २६१ ॥ राजासुचरितैरनतत्कर्मकद्भि*गूढैस्तत्कर्मकारिभिर्नानापण्योपजीविभिस्तेनादिभिः [illegible] । १ । अनेकसंस्थानैर्[illegible]भि*चारैस्तान्नानापण्योपजीविनः*स्तेनादीन्विदित्वप्रोत्सा[illegible] । मकर्पणोत्साहितानिर्दोषान्कृत्वा* स्ववशमानयेदिति । २ । २६१ । ताननन्तरं ज्ञात्वाराजा [illegible]किंकुर्यादित्यत आह ।

तेषांदोषानभिख्याप्यस्वेस्वेकर्म्मणितत्त्वतः।कुर्व्वीतशासनंराजासमग्रकसारापराधतः॥ २६२

तेषांदोषामित्यादि । १ । २६२ । राजातेषांदोषानभिख्याप्यतान् * प्रकाशकर्यगत्वास्वेस्वे कर्मणि सारतस्त्वापराधतश्चसम्यक्*तेभ्यःशासनमेवकुर्व्वीत । १ । २६२ । कस्मादित्यतआह ।

नहिदण्डादृतेशक्यःकर्तुंपापविनिग्रहः।स्तेनानांपापबुद्धीनांनिभृतंचरतांक्षितौ ॥ २६३ ॥

नहीत्यादि । १ । २६३ । क्षितौप्रच्छन्नपापबुद्धीनां*निभृतंक्षितौचरतां*स्तेनानांपापनिग्रहं* स्तेनकर्म्मभोगनिवृत्तिं*दण्डादृते कर्त्तुंकैरपिनशक्यः । २ । २६३ । अथयथायथचारान्*प्रेरयेत्*तदाह ।

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः । चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाःसमाजाःप्रेक्षणानिच ॥२६४॥
जीर्णोद्यानान्यरण्यानिकारुकावेशनानिच । शून्यानिचाप्यगाराणिवनान्युपवनानिच २६५
एवंविधान्नृपोदेशान्गुल्मैःस्थावरजङ्गमैः। तस्करप्रतिषेधार्थंचारैश्चाप्यनुचारयेत्॥२६६

सभेत्यादि । १ । २६४ । २६५ । २६६ । सभादीनुपवनान्तान्देशान्नृपः स्थावरैरेकस्थानस्थैर्जङ्गमैश्च पुनःपुनःकुटिलं गच्छद्भिर्गुल्मैः। १ । सैन्यैःसहैव चारैस्तस्कराणां प्रति * षेधार्थमनुचारयेत् । २ । २६४ । २६५ । २६६ ।

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्म्मप्रवेदिभिः । विद्यादुत्सादयेच्चैवनिपुणैःपूर्व्वतस्करैः॥२६७॥

तत्सहायैरित्यादि । २६७ । राजाश्रयानुगतैस्तत्तदुपजीवितस्करादीनां सहायैस्तेषां * तेषां कर्म्मप्रवेदिभिः* निपुणैःपूर्व्वतस्करैः। १ । पूर्व्वं ये तस्करा आस*न्नधुनातास्कर्य्यं त्यक्ता * राजानुगतास्तैः श्चतान् *स्तस्करान्विद्यादुत्सादयेच्चैवेति । २ । २६७ । ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्चब्राह्मणानांचदर्शनैः । शौर्य्यकर्म्मापदेशैश्चकुर्युस्तेषांसमागमम ॥ २६८ ॥

भक्षेत्यादि । २६८ ॥ तेषां चौराणां सहाया*ये राजानुगताःपूर्व्व* तस्करास्ते भक्ष्यभोज्योपदेशा*त्रिमन्त्रणादिकरणात्*ब्राह्मणानां दर्शनैश्च । १। शौर्य्यकर्म्ममल्लक्रीडा*द्यपदेशै*स्तेषां समागमं कुर्य्युः । २६८ ।

ये तत्रनोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्चये । तान्प्रसह्यनृपोहन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९

येतत्रेत्यादि ॥ २६९ ॥ तत्रभक्ष्यभोज्यादिषु*ये जनानोपसर्पेयुः*येचमूलं पूर्व्वतस्कर राज्ञा * नियुक्ताः प्रणिहितवन्तो*न वत्रोपसर्पन्ति १ नृपस्ताश्चौरान्विदित्वा*समित्रज्ञातिबान्धवान्*प्रसह्य सहसैव हन्यात् ॥२६९

नहोढ़ेनविनाचौरंघातयेद्धार्म्मिकोन्नृपः । सहोढ़ंसोपकरणंघातयेदविचारयन् ॥२७०

नहोढ़ेनेत्यादि ॥ २७० ॥ होढ़ं हृतद्रव्यं हरणोप*करणप्रस्त्रादिकञ्चपद्य*त्तेनविनाचौरमिति * मात्रवनेनमचौरम् ॥ १ ॥ धार्म्मिकोनृपोनघातयेत्*सहोढ़ंसोपकरणञ्च*चौरमविचारयन्धर्म्म * श्चानृपोघातयेदि २ ॥ २७० ॥

ग्रामेष्वपिचयेकेचिच्चौराणांभक्तदायकाः । भाण्डावकाशदाश्चैवसर्व्वांस्तानपिघातयेत् २

ग्रामेष्वपीत्यादि ॥ २७१ ॥ ग्रेष्वपि ग्रामेषु येऽपि * चौराणां भक्तदायका * चौराणां भाण्डादिद्रव्य * स्थापन स्थानदायकास्तानपि सर्व्वान्राजा घातयेत् ॥ १ ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान्। अभ्याघातेषु मध्यस्थान्शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥ २७२ ॥

राष्ट्रेष्वित्यादि ॥ २७२ ॥ राजा राष्ट्रेषु स्वराज्येषु रक्षार्थ * मधिकृतान्नियुक्तान् ये * ये च सामन्ताः समन्ताद्वसन्त * श्चौर्य्यार्थं चोदयन्ति तान् ॥१॥ ये च परद्रव्याणामभ्याघातेषु * मध्यस्थास्तांश्च चौरा * निव द्रुतं शिष्यादिति । २७२ ।

यश्चापि धर्म्मसमयात्प्रच्युतो धर्म्मजीवनः। दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्म्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३

यश्चापीत्यादि ॥ २७३ ॥ यश्चापि धर्म्मजीवनो * धर्म्मसमयाद्धर्म्मेणकृतो यो नियमस्तस्मात् * च्युतः तमपि हि * यस्मात्स्वकाद्धर्म्मादि * च्युतं तस्माद्दण्डेनौषेत् ॥ १ ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पान्थमोषाभिदर्शने। शक्तितो नाभिधावन्तो निर्व्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४

ग्रामघातइत्यादि ॥२७४॥ दस्युप्रभृतिभिरात्मभिर्ग्रामस्य घाते * द्रव्यापहरणपीड़नादौ कृते * हितानां सेतुप्रभृतीनामाभङ्गे । १ । पथिदस्युभिः कृतस्य * पान्थानां द्रव्यामोषस्याभिदर्शने * रक्षार्थं ये शक्तितो नाभिधावन्ति * ते सपरिच्छदा निर्व्वास्याः । २ । २७४ ।

राज्ञः कोषापहर्त्तृंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्। घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ २७५

राज्ञइत्यादि ॥२७५॥ राज्ञः कोषापहर्त्तॄन् राज्ञः प्रति * कूलेषु च स्थितान् राज्ञ * श्चारीणामुपजापकान् * यत् समीपे नारिराष्ट्र वर्ण्य * वाक्यं वदतो जनांश्च । १ । राजा विविधैर्दण्डैर्घातयेदिति * राजधर्म्मे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ २७५ ॥

सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः। तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

सन्धिमित्यादि । २७६ । ये तस्करा गृहस्थानां * गृहे सन्धिं छित्वा रात्रौ * चौर्य्यं कुर्व्वन्ति तेषां तु * हस्तौ छित्वा नृपस्तीक्ष्ण * शूले तान् निवेशयेदिति । १ । २७६ ॥

अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे। द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति॥२७७॥

अङ्गुलीरित्यादि। २७७। वस्त्रसुवर्णादिबन्धनग्रन्थे* र्भेदस्य चौरस्य प्रथमे तु* तद्ग्रन्थिच्छेदनार्थस्य* ग्रहणे ऽङ्गुलीश्छेदयेत्। १। यदि प्रथमापहरणे स ग्रन्थि* भिच्चौरो धृतो न भवे* त्ततो द्वितीये ग्रन्थिभेदे तस्य* हस्तचरणौ छेदयेत्। २। यदि द्वितीयेऽपि धृतो* न स्यात्तदा तृतीये ग्रन्थिभेदे* स चौरो वधमर्हति। ३। २७७।

अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान्। संनिधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः॥२७८॥

अग्निदानित्यादि। २७८। मोषस्य चौरस्याग्निदान्* भक्तदान् शस्त्रस्थापना* र्थं मन्त्रकाशस्थानदान्* चौरस्य संनिधिदान्* चौरमिव राजा हन्यात्। १। २७८।

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा। यद्वापि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम्॥२७९॥

तडागमित्यादि। २७९। जनानां स्नानपानाद्युपपत्तौ* तडागस्य भेदकं राजा देहे* ताडनेन हन्यादप्सु वा तत्तडागान्निर्गमितास्वप्सु सन्नेन वधेन हन्यात्। १। अथवा तां वापीं स प्रतिसंस्कुर्यात्* उत्तमसाहसञ्च स* राज्ञा दाप्यो भवतीति। २। २७९।

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्। हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन्॥ २८०॥

कोष्ठेत्यादि। २८०। कोष्ठागारादिभेदकान्* हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च* राजा हन्यात्तत्र विचारो न कार्यः। १। २८०।

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत्। आगमं वाप्यपां भिन्द्यात् स दाप्यः पूर्वसाहसम्॥२८१॥

यस्त्वित्यादि। २८१। प्रजानां स्नानपानाद्युपपत्तौ* पूर्वनिविष्टस्य कृतस्य* तडागस्योदकं यस्तु* नालादिना हरे दथवा ततोऽपामागमं भिन्द्यात्। १। जलसरणिं निरुन्ध्यात्* पूर्वसाहसं प्रथम* साहसं स राज्ञा दाप्यः। २। २८१।

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत्॥२८२॥

समुत्सृजेदित्यादि। २८२। यस्त्वनापदि पुरीषाद्यमेध्यं* राजपथे समुत्सृजेत्* स द्वौ ताम्रस्य कार्षापणौ दद्यात्* तदमेध्यञ्च शोधयेत्। १। २८२।

आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा। परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः॥ २८३॥

आपद्गतइत्यादि । २८३ । आपद्गतःपुरीष*वेगादिधारणाशक्तोयुवा*वृद्धोवागर्भिणीवाबालएववा*राजमार्गेयदामेध्यं*पुरीषादिसमुत्सृजेत् । १ । तदापरिभाषणंतत्*कर्म्मपुनःकरणपरित्यागाय*भाषणमर्हन्तीति*तच्चामेध्यंशोध्यमितिभाषेत । २ । २८३ ।

चिकित्सकानांसर्व्वेषांमिथ्याप्रचरतांदमः । अमानुषेषुप्रथमोमानुषेषुतुमध्यमः ॥ २८४

चिकित्सकानामित्यादि । २८४ ॥ मिथ्याप्रचरतामयथाविधिना* चिकित्सांकुर्व्वतांचिकित्सकानां * अमानुषेषुहस्त्यश्वादिषुदमः*प्रथमःसाहसोराज्ञाकर्त्तव्यः । १ । मानुषेषुवमिथ्याप्रचरतां* चिकित्सकानांमध्यमः*साहसोदमःकर्त्तव्यः । २ । २८४ ।

संक्रमध्वजयष्टीनांप्रतिमानाञ्चभेदकः । प्रतिकुर्य्याच्चतत्सर्व्वंपञ्चदद्याच्छतानिच ॥ २८५ ॥

संक्रमेत्यादि । २८५ । संक्रमादोलारथशकटादय * स्तेषांध्वजयष्टीनाञ्चभेदकः*प्रतिमानां देवादिकप्रतिमूर्त्तीनांभेदकः ।१। तत्सर्व्वंप्रतिपुनस्त*द्रूपंकर्य्यात् पञ्चशत*शतानितामुकार्षापणानांदद्यात् । २ । २८५ ।

अदूषितानांद्रव्याणांदूषणेभेदनेतथा । मणीनामपवेधेचदण्डःप्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

अदूषितानामित्यादि । २८६ । यानिद्रव्याणिनदूषितानितेषां*केनचिद्दूषणेनदूषणेकृते*भेदनेवाकृते मणीनामपाप*वेधेकृतेप्रथमसाहसोदण्डः । १ । २८६ ।

समैर्हिविषमंयस्तुचरेद्वैमूल्यतोपिवा । समाप्नुयाद्दमंपूर्व्वंनरोमध्यममेववा ॥ २८७ ॥

समैर्हीत्यादि । २८७ । योरिक्रेतातत्तद्द्रव्यातःसमैः*विषमंचरेत्तद्द्रव्यंनद्दत्वातत्तुल्यद्रव्यं दत्त्वाविषमंनरं मूल्यातोवायश्चविषमंचरेत् । १ । येनसमूल्येनयद्द्रव्यं*विक्रेतुमवधारितं कृत्वाल्प*मूल्यंतथाविधंद्रव्यं*वञ्चयित्वादद्यादिति । २ । सनरःपूर्व्वंसाहसंमध्यमंवा*साहसंदमंप्राप्नुयात् । २ । २८७ ।

बन्धनानिचसर्व्वाणिराजमार्गेनिवेशयेत् । दुःखितायत्रदृश्येरन्विकृताःपापकारिणः ॥ २८८

बन्धनानिचेत्यादि । २८८ । विकृताश्चौर्य्यादिपापकारिणो*दुःखिताःसर्व्वजनैर्दृश्येरन्* यत्र तस्मिन्राजमार्गेसर्व्वाणि*बन्धनानिकारागाराणिनिवेशयेत् । १ । २८८ ।

प्राकारस्यचभेत्तारंपरिखानाञ्चपूरकम् । द्वाराणाञ्चैवभङ्क्तारंक्षिप्रमेवप्रवासयेत् ॥ २८९

प्राकारस्येत्यादि । २८९ । प्राकारस्य भेत्तारं * परिखाणां पूरकं * द्वाराणां भङ्क्तारं * क्षिप्रं वै प्रवासयेत् १ । २८९ ।

अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतो दमः । मूलकर्म्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥२९०॥

अभिचारेष्वित्यादि । २९० । आभिचारिकेषु कर्म्मसु सर्व्वेषु * तत्कर्म्मकर्त्तुर्द्विशतः * कार्षापणानां नृपेण * दमो दण्डः कर्त्तव्यः । १ । उच्चाटनादिषु धनिना मूल्यस्य * स्वहादावनाप्तैः परैः * कीलकादेः खनने कर्म्मणि कृत्यासु * विविधास्वनिष्ट क्रियासु कृतासु । २ । कार्षापणानां द्विशतस्तत्कर्म्म * कारिणां दमः कर्त्तव्यः । ३ । २९० ।

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च । मर्य्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् ॥२९१॥

अबीजेत्यादि । २९१ । बीजोत्कृष्टमिति वद * न्नबीजविक्रयी यस्तस्य * तथैव मर्य्यादायाः सीमायाश्चयो * भेदकः स वधं देहे * विकृतं रूपं प्राप्नुयात् । १ । २९१ ॥

सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमानमन्याये च्छेदयेल्लवशः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

सर्व्वेत्यादि । २९२ । सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं स्वर्णकार * मन्याये प्रवर्त्तमानं * पार्थिवः क्षुरैर्लवशो * ऽल्पमल्पं च्छेदयेद्धस्तम् । १ । २९२ ।

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥२९३

सीतेत्यादि । २९३ । सीता लाङ्गलपद्धति * स्तस्या अङ्गस्य द्रव्यस्यापहरणे * शस्त्राणामपहरणे * औषधानाञ्चापहरणे । १ । कालं कार्य्यञ्चासाद्य * राजा तस्य * पहर्त्तुर्दण्डं प्रकल्पयेत् । २९३ ।

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्तप्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते २९४

स्वाम्यमात्यावित्यादि । २९४ । स्वामी राजा मन्त्रिप्रभृतिरमात्यः * पुरं राजाधिष्ठितं नगरं राष्ट्रं * देशः कोषो धनागारं * दण्डो हस्त्यश्वरथादिः । १ । सुहृत् सप्तमाध्यायोक्तं * त्रिविधं मित्रमेतास्तु * सप्तप्रकृतयो राज्यस्य भवन्ति * तस्मात् सप्ताङ्गं राज्यं * महर्षिभिरुच्यते । २ । २९४ ।

सप्तानां प्रकृतीनान्तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् । पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥२९५

राज्यस्यासां सप्तानां प्रकृतीनां * व्यसनं वापत्तिर्यथा * क्रमं पूर्व्वं पूर्व्वं गुरु * तरं बुद्धिमान् जानीयात् । १ ।

।ङ्गासनमपेक्ष्य*इष्टव्यसनं गुरुतरं भवति*इष्टव्यसनात्कोषव्यसनं कोष*व्यसनाद्राष्ट्रव्यसनम् । २ । राष्ट्रव्य
सनात्पुरव्यसनं पुर*व्यसनादमात्यव्यसनममात्य*व्यसनात्स्वामिव्यसनं गुरुतरं । १ । २६५ ।

समाङ्गस्य सेनाराजासाविष्टाङ्ग सविदग्धवत्। अनयोन्यगुणवैशेष्यान्नकिञ्चिदतिरिच्यते २९६

समाङ्गवेत्यादि । २९६　इत्यराजासमप्राङ्गमाङ्ग... सर्वाङ्गानामगुणवैशेष्या*दिदृष्टवद्विदृष्टाङ्गस्य* कि
ञ्चिदङ्गं कतरिञ्चद्*प्याङ्गान्नैवातिरिच्यते । १ । २९६ ।

तेषु तेषु कृतेषु तत्तदङ्गं विधीयते । येन यत्साध्यते कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २९७

तेषु तेष्वित्यादि । २९७ । सप्तानामङ्गानां ... तेषु तेषु कृतेषु ... * विधीयते तस्मान्
नातिरिच्यते ॥ १ ॥ कमीतिविधीयते इत्यत आह ... साध्यते * ... नसाधा भवति* तस्मिन्कार्यं
तत्सञ्चिन्त्य ... । २ । २९७ ।

चारं गोत्रसाहाय्ये नक्रियये वचकर्मणाम्। स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥२९८

चारं गोत्रेत्यादि । २९८ । महीपतिश्चारेण गोत्रात्*साहाय्येन कर्मणां क्रियया च* स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं
विद्यात् । १ ॥ २९८ ।

पीडनानि च सर्व्वाणि व्यसनानि तथैव च । आरभेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २९९॥

पीडनानीत्यादि । २९९ । परपक्षे स्वपक्षे च*पीडनानि रोगादीनि*सर्व्वाणि व्यसनानि वीक्ष्य समाग् *गुरु
लाघवं ... सञ्चिन्त्य ... कार्यमारभेत । १ । २९९ ।

आरभेतैव कर्म्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः । कर्म्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ३०० ॥

आरभेतेत्यादि । ३०० । पुरुषः श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनश्च*कर्म्माण्यारभेतैव न निवर्त्तेत * कस्मात् हि यस्मात्
पुरुषं*कर्म्माणि*रभमाणं श्रीर्लक्ष्मीर्निषेवते * । १ । ३०० ।

कृतं त्रेतायुगञ्चैव द्वापरं कलिरेव च । राज्ञो वृत्तानि सर्व्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥

कृतमित्यादि । ३०१ । कृतादीनि चत्वारि युगानि* सर्व्वाणि राज्ञो वृत्तानि*तो राजा युगमुच्यते । १ । ३०१ ।
कथमेतदित्यत आह ।

कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगम्। कर्म्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम्॥ ३०२

कलिरित्यादि। १। ३०२। स राजा प्रसुप्तः कलिर्भवति * मोहात्तत्त्वं तत्सपुनर्जाग्रतसन् * द्वापरं युगं भवति नत्वात्। १। ततः कर्म्मस्वभ्युद्यतः स राजा * त्रेतायुगं भवति ततः स राजा * विचरन् सन् कृतं युगं भवति। ३०२।

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च। चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत्॥ ३०३

इन्द्रस्येत्यादि। ३०३। इन्द्रादीनां देवतानां * तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् * स्वराज्यपरिपालनार्थं। १। ३०३ कथं तत्तेजो * वृत्तं राजाचरे * दित्यत आह॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति। तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन्॥ ३०४

वार्षिकानित्यादि। १। ३०४। इन्द्रो यथा वार्षिकांश्चतुरो मासा * नभिसर्व्वतः प्रवर्षति तथेन्द्र * व्रतं चरन् राजा कामैः * स्वं राष्ट्रमभिवर्षेत्। १। ३०४।

अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः। तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत्॥ ३०५

अष्टावित्यादि। ३०५। आदित्यो यथाष्टौ मासा * न्रश्मिभिस्तोयं हरति * तथा राजा राष्ट्रात् करं * नित्यं हरेदित्येतद्धि * राज्ञो भवत्यार्कं व्रतं॥ १॥ ३०५॥

प्रविश्य सर्व्वभूतानि यथा चरति मारुतः। तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम्॥ ३०६॥

प्रविश्येत्यादि॥ ३०६। मारुतो यथा सर्व्वभूतानीमानि * प्रविश्य चरति तथा * राज्ञा चारैः सर्व्वराष्ट्रं * प्रवेष्टव्यमेतद्राज्ञो * हि मारुतं व्रतं ज्ञेयम्। १। ३०६।

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति। तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्॥ ३०७।

यथा यम इत्यादि॥ ३०७॥ यमो यथा काले प्राप्ते प्रिय * द्वेष्यौ नियच्छति न * समतं तथैव राज्ञा * प्रजा नियन्तव्याः काले * न ज्ञामा इति यमव्रतं। १। ३०७॥

वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते। तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम्॥ ३०८।

वरुणेनेत्यादि। ३०८। यथा वरुणेन पाशैः * र्बद्ध एव सर्व्वोऽभिदृश्यते तथा * राजा प्रजाः पापान्निगृह्णीयादेत * द्राज्ञो वारुणं व्रतं स्यात्। १। ३०८।

परिपूर्णं यथाचन्द्रं दृष्ट्वाहृष्यन्तिमानवाः। तथाप्रकृतयोयस्मिन्सचान्द्रव्रतिकोनृपः ॥ ३०९ ॥

परिपूर्णमित्यादि ॥ ३०९ ॥ यथापरिपूर्णं चन्द्रं दृष्ट्वामानवाहृष्यन्ति*तथासर्व्वाःप्रकृतयोयस्मिन्राजनिसन्ततं दृष्ट्वामानवाहृष्यन्ति*सनृपश्चान्द्रव्रतिकोज्ञेयः । १ ॥ ३०९ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वीनित्यंस्यात्पापकर्म्मसु। दुष्टसामन्तहिंस्रश्चतदाग्नेयंव्रतंस्मृतम् ॥३१०॥

प्रतापेत्यादि । ३१० । अग्निर्यथानित्यमेव*प्रतापयुक्तस्तेजस्वी*तथाराजापापकर्म्मसु । १ । प्रतापयुक्तस्तेजस्वीचदुष्ट*सामन्तहिंस्रश्चस्यात*तदाग्नेयंव्रतंस्यात । १ । ३१० ।

यथासर्व्वाणिभूतानिधराधारयतेसमम् । तथासर्व्वाणिभूतानिविभ्रतःपार्थिवंव्रतम् ॥ ३११॥

यथासर्व्वाणीत्यादि । ३११ । धरापृथिवीयथासर्व्वाणीमानि* भूतानिसमंधारयतेनैवव*विषमंतथा सर्व्वाणिभूतानि*समंविभ्रतोराज्ञःपार्थिवंव्रतं । १ । ३११ ।

एतैरुपायैरन्यैश्चयुक्तोनित्यमतन्द्रितः स्तेनानराजानिगृह्णीयात्स्वराष्ट्रेपरएवच ॥ ३१२॥

एतैरित्यादि ॥ ३१२ । एतैरन्यादिभिरष्टाभिस्तेजोभि*रन्यैश्चोपायैर्युक्तोराजानित्य*मतन्द्रितःसन्स्वः स्व*राष्ट्रेस्तेनान्निगृह्णीयात् । १ । परं परमेवचनिगृह्णीयात्*प्रमादीत्वपरएवचेति*परित्वापरेराष्ट्रेच*स्तेनानितिवाचष्टे । २ । तत्रपरःकापुरुषः*सन्किंस्वराज्यस्थितान्स्तेनान्परेणराज्ञाभियात् । २ । ३१२ ।

परामप्यापदंप्राप्तोब्राह्मणान्नप्रकोपयेत् । तेह्येनंकुपिताहन्युःसद्यःसबलवाहनम् ॥३१३॥

परामपीत्यादि । ३१३ । राजापरामुत्कृष्टामत्यन्तमप्या*पदंप्राप्तोब्राह्मणान्नप्रकोपयेत्* हियस्मात्ते ब्राह्मणाःकुपिताएनं*नृपंसबलवाहनंसद्योहन्युः । १ । ३१३ ।

यैःकृतःसर्व्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्चमहोदधिः । क्षयीचाप्यायितःसोमःकोननश्येत्प्रकोप्यतान्३१४

तद्दृष्टान्तानाहयैरित्यादि । ३१४ । यैर्ब्राह्मणैरग्निःसर्व्वभक्षःकृतो*लवणादीमहोदधिरपेयः*कृतःसोम श्चक्षयीकृतश्चाप्या*यितःकृतस्तान्प्रकोप्यकोननश्येत् । १ । ३१४ ।

लोकाननन्यान्सृजेयुर्येलोकपालांश्चकोपिताः । देवान्कुर्युरदेवांश्चकःक्षिण्वंस्तान्समृध्नुयात् ॥ ३१५ ॥

अपरञ्चाह लोकानित्यादि । ३१५ । ये ब्राह्मणा इन्द्रादिभिर्लोकपालैः* रपि कोपिता भूलोकादिभ्योऽन्यान्* लोकान् लोकपालांश्च सृजेयुः । १ । देवानदेवांश्च कुर्युः* कस्तान् ब्राह्मणान् क्षिण्वन् समृध्यात्* समृद्धिमाप्नुयादिति । २ ३१५ ।

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा। ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तान् जिजीविषुः॥३१६

अपरञ्चाह यानित्यादि । ३१६ । यान् ब्राह्मणानुपाश्रित्य* भूर्लोकादयो लोकाश्च* देवाश्च सर्वदा तिष्ठन्ति वर्तन्ते* येषां ब्राह्मणानां धनं* ब्रह्म जिजीविषुः कस्तान् हिंस्यात् । १ । ३१६ । तर्हि किमीदृग्भक्ति* मतो ब्राह्मणाः नर्कोपयोगितात* आह ।

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् । प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ ३१७॥

अविद्वांश्चैवेत्यादि । १ । ३१७ । अविद्वांश्च विद्वांश्च ब्राह्मणो महद्* दैवतं यथाग्निर्मन्त्रैः* प्रणीतश्चाप्रणीतश्च* महद्दैवतमेवेति । १ । ३१७ अपरञ्चाह ।

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति । हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ३१८॥

श्मशानेष्वित्यादि । ३१८ । तेजस्वी पावकः श्मशानेष्वपि* दुष्यति पुनर्यज्ञेषु च हूयमानो* भूय एवाभिवर्द्धते । १ । ३१८ ।

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते सर्व्वकर्म्मसु । सर्व्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ३१९ ॥

एवमित्यादि ।३१९। एवं सति यद्यपि ब्राह्मणा* अनिष्टेषु सर्व्वकर्म्मस्वपि* वर्त्तन्ते तथापि ब्राह्मणाः पूज्याः* सर्व्वथा ते हि [illegible] । १ । कस्मात् [illegible] यस्मात् ब्राह्मण एव* परमं श्रेष्ठं दैवतम् ॥ २ । ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्व्वशः । ब्रह्मैव सन्नियन्तृ स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवम् ॥३२०॥

क्षत्रस्येत्यादि । ३२० । अतिप्रवृद्धस्य क्षत्रियस्य* सर्व्वशः समाज्ञनियन्तृत्वं* ब्रह्मैव स्याद् यद्वा* स ब्राह्मणान् अतिवर्त्तते । १ । कस्मात् हि यस्मात् क्षत्रं क्षत्रियत्वं* ब्रह्मसम्भवं भवति । २ । ३२० ।

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् । तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ३२१

अद्भ्य इत्यादि । ३२१ । यद्यपाग्नेः पापदृतिमाकुंगम* स्तथापाम्नस्य लघर्गं* ऽग्नेरपस्त्वप्रवेशात्तथा क्षत्रियात्मिका

थपीऽभिप्रेतार्थमिदम । १ । यद्योऽग्निरुत्थितोप्राणाः क्षत्र*समुत्थितमश्मनोलोहं समुत्थितं* तेषां निःक्षत्र तीक्ष्णानां तेजस्तु । १ । सर्व्वत्रगं सर्व्व वस्तु*अप्रतिहतवीर्य्यं * स्वासुयोनिषुशाम्यति । २ । अग्निरपश्चयांसाति ब्राह्मणेषु यदा क्षत्रमिन्द्रच्छत्र यामात्मानि * लौहं शाम्यतीतिक्षत्र*ब्रा ह्मणान्नकोपयेदिति । २ । ३२१ ।

नाब्रह्मक्षत्रमृध्नोतिनाक्षत्रं ब्रह्मवर्द्धते । ब्रह्मक्षत्रञ्च सं पृक्तमिहचा मुत्रवर्द्धते । ३२२ ।

नाब्रह्मेतादि । ३२२ । क्षत्रमब्रह्मब्राह्मणस्यब्रह्म * हीनं नऋध्नोत्यृद्धिं नाप्नोत्येव*नक्षत्रं क्षत्रं विनाब्रा ह्मणस्थं*ब्राह्मवर्द्धते तथात्वे सति । १ । ब्रह्मक्षत्रञ्चपरस्परं संपृक्त*मिहचामुत्रचवर्द्धते । २ । ३२२ ।

दत्वाधनन्तुविप्रे भ्यःसर्व्व दण्डसमुत्थितम । पुत्रे राज्यं समासृज्यकुर्व्वीतप्रायणं रणे । ३२३ ।

दत्वेत्यादि । ३२३ एवं राज्यं कृत्वाराजा*दण्डःसन्सर्व्वं दण्डसमुत्थितं *धनं विप्रे भ्योदत्वान्ते *राजा पुत्रे सम सृज्य *रणे प्रायणं कुर्व्वीत । १ । ३२३ ।

एवञ्चरन्सदायुक्तोराजधर्म्मेषुपार्थिवः। हिते षुसर्व्वलोकस्यसर्व्वान्भृत्यान्नियोजयेत । ३२४

एवं चरन्नित्यादि । ३२४ । एवमुक्तप्रकारेणाचरन्राज*धर्म्मेषुसदायुक्तःपार्थिवोराजा*लोकस्यहिते षुसर्व्वा न्*भृत्यान्नियोजयेदिति । १ । ३२४ । राजधर्म्म*मुपसं*हरति ।

एषोऽखिलःकर्म्मविधिरुक्तोराज्ञःसनातनः । इमं कर्म्मविधिं विद्यात्क्रमशोवैश्यशूद्रयोः । ३२५

एष*इत्यादि । १ । ३२५ । एषराज्ञोऽखिलःकर्म्म*विधिःसनातनउक्तः*अथवैश्यशूद्रोपचारंचेति* यदुद्दि ष्टं तदुच्यते* ।१। इमं वक्ष्यमाणं कर्म्मविधिं वैश्य*शूद्रयोःक्रमशोविद्यात् । १ । ३२५ । तत्रादौवैश्यस्यकर्म्म विधिमाह ।

वैश्यस्तुकृतसंस्कारःकृत्वादारपरिग्रहम् ।वार्त्तायांनित्ययुक्तःस्यात्पशूनाञ्चैवरक्षणे ।३२६।

वैश्यस्तुकृतेत्यादि । १ । ३२६ । वैश्यस्तुजातकर्म्मादि*पनयनान्ताःसंस्काराः*कृतायस्यसदारपरिग्रहं * कृत्वावार्त्तायां प्रवृत्तौ*जीविकायां नित्ययुक्तःस्यात् । १ । पशूनाञ्चगोमहिषादीनामेव * रक्षणे नित्ययुक्तः स्यात् । २ । ३२६ । कस्मात्पशूनां रक्षणे युक्तःस्यादि*त्यतआह ।

प्रजापतिर्हिवैश्यायसृष्ट्वापरिददेपशून । ब्राह्मणायचराज्ञेचसर्व्वाःपरिददे प्रजाः। ३२७

प्रजेत्यादि। १ ॥ ३२७। हियस्मात्पशून् सृष्ट्वा प्रजापतिर्वैश्याय ददौ सर्व्वास्तु प्रजाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च परिददौ प्रदत्तवान्। १। तस्माद्वैश्यः पशून् रक्षेद् ब्राह्मणो राजा च प्रजा रक्षेदिति। २। ३२७। किमर्थं पशून् रक्षेदित्यत आह।

नच वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति। वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन। ३२८।

नच वैश्यस्येत्यादि। १। ३२८। पशून्नहं रक्षेयमिति कामो वैश्यस्य च न स्यात्तत्स्वभावादेव। १। वैश्ये रक्षितुमिच्छति सति नान्येन वर्णेन पशवः कथञ्चिद्रक्षितव्याः वैश्ये त्वनिच्छति रक्षितव्या इत्यन्ये मन्यन्ते इति। २। ३२८।

मणिमुक्ताप्रवालानां लौहानां तान्तवस्य च। गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम्। ३२९।

मणीत्यादि। ३२९। मण्यादीनामर्घबलाबलं मूल्यन्यूनाधिक्यं वैश्यो विद्यात् ॥१॥ ३२९।

बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च। मानयोगञ्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्व्वशः। ३३०।

बीजानामित्यादि। ३३०। बीजानां वपनं यथा कर्त्तव्यं वैश्यस्तद्वित् स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च वेत्ता च स्यात् मानयोगं रक्तिकादिपरिमाणम्। १। तुलायोगांश्च तौलयोजनाक्रियाः सर्व्वशो वैश्यो जानीयात् ॥ ३३०।

सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणान्। लाभालाभञ्च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम्। ३३१।

सारासारञ्चेत्यादि ॥ ३३१ ॥ भाण्डादीनां द्रव्याणां सारासारं भद्राभद्रं देशानाञ्च गुणागुणान् पण्यानां लाभालाभं पशूनाञ्च परिवर्द्धनं वैश्यो जानीयादिति। १। ३३१।

भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम्। द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च। ३३२।

भृत्यानामित्यादि। ३३२। यस्य भृत्यस्य यावती भृतिर्वेतनं तावतीं वैश्यो विद्यान्नृणां नानादेशीयानां विविधाश्च भाषा विद्यात्। १। द्रव्याणां यस्य द्रव्यस्य यत्र स्थापनं भद्रं स्यात् तत्स्थानयोगांश्च विद्यात् क्रयविक्रयञ्च विद्यात्। २। ३३२।

धर्म्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्। दद्याच्च सर्व्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३।

धर्म्मेणचेत्यादि। ३३३। वैश्यो धर्म्मेण द्रव्याणां मण्यादीनां वृद्धावुत्तमं यत्नं मातिष्ठेत् प्रयत्नतः सर्व्व

भूतानामन्नं * दद्यादेव च।१। अन्नमितिवैश्यस्याग्निकस्य * वैवाहिकाग्नौपक्वमोदनादि * स्वमांक् सर्व्वैर्वर्णैर्भोक्तव्यं।२। यथाग्निकस्य ब्राह्मणस्य * क्षत्रियस्यान्नं सर्व्वैर्भोज्यं * वैवाहिकाग्नौपक्वेन * सायंप्रातर्होमोहिंस्यात्।३। यच्चदेवयज्ञःश्राद्धं पितृयज्ञो*वैश्वदेवोभूतयज्ञ*आतिथ्योमनुष्ययज्ञ * तांस्तैः पक्वैरन्नैःस्य * स्वकात्सर्व्वैस्तद्भोक्तव्यं।४। उक्तंह्याङ्गिरसआपस्तम्बाभ्यां यथा* अन्नं तं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयःस्मृतम्। वैश्यस्याप्यन्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम्।५। वैश्वदेवेन होमेन देवताभ्यर्च्चनैर्जपैः। अन्नं तेन विप्रान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतम्।६। व्यवहारानुरूपेण धर्म्मेणच्छलवर्जितम्। क्षत्रियान्नं पयस्तेन भूतानां पालनेन च।७। स्वकर्म्मणा च वैश्यान्नं शुद्धं तान्मत्र्यन्नितः। खलयज्ञातिथित्वेन वैश्यान्नं तेन संस्कृतम्।८। अज्ञानतिमिरान्धस्य मद्यपानरतस्य च। रुधिरं तेन शूद्रान्नं विधिमन्त्रविवर्जितम्।९। ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य तु पर्व्वणि। वैश्यस्य यज्ञदीक्षायां शूद्रस्य न कदाचन।१०। इति। तेन वैवाहिकाग्नौपक्वैरन्नैः*यस्यादेवस्य यथोपकरणैः * सामिषैर्निरामिषैर्वा पूजनं * शास्त्रे विहितं तथैव कर्त्तव्यम्।११। व्यासेनोक्तं यथा*कृतदारोऽग्निपत्नीभ्यां कृतवेश्मा गृहे वसेत्। स्वकृतं वित्तमासाद्य वैतानाग्निं न हापयेत्।१२ स्मार्त्तं वैवाहिके वह्नौ श्रौतं वैतानिकाग्निषु। कर्म्म कुर्य्यात् प्रतिदिनं विधिवत्प्रीतिपूर्व्वकम्। इति।१३। मांस यथोक्तं सामिषं तस्मिन्*वैवाहिकाग्नौपक्वैर्विहितं* सपिण्डीकरणान्तं प्रेतश्राद्धं* मासादिमासिकमांसाष्ट कादि च तदुक्तं लघुहारीते *सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश। पक्वान्नेनैव कार्य्याणि सामिषं च द्विजातिभिः।१३। इति। मासादिमासिकादिकं *स्वयमेव पूर्व्वमुक्तं *सामिषेणपक्वान्नेन।१४। साग्निकानां द्व्यां त्रयाणां वर्णानां*माषौचेण्ठान्नेन च फलेन चाग्निपक्वो होमः।१५। महायज्ञविधानन्तु न कुर्य्यान्मृतजन्मनोः। होमं तत्र प्रकुर्व्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा।१६। तथापदि तीर्थेषु चन्द्रार्कग्रहणे *च निरग्नीनां चामान्नेन* श्राद्धमुक्तं प्रचेतसा।१७। आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव च। इति।१८। द्विजैःसाग्निकैर्निरग्निभिश्चापदि*राजकर्दैविकाद्यापत्काले तीर्थे * प्राप्तिनिमित्तं चन्द्रार्कग्रहण*निमित्तं वैवाहिकाग्न्यभावे च।१९। आमश्राद्धं कार्य्यं साग्निकानामग्ने*रभावःपूर्व्वमाविर्ण्णां पञ्चाहि*भवतितस्माद्धिदाह*स्तदग्निहोत्रेण रुक्तः।२०। निरग्नीनान्तु सदैव * विवाहाग्नेरभावोस्ति*लौकिकाग्नावसंस्कृतत्वात्पक्व*मन्नं पापं वृथापाक*तदुक्तमत्रिसंहितायां।२१॥ योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते। अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः॥ २२ ॥ वृथापाकं हि भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः॥ प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति ॥ २३ ॥ लौकिकेत्वसंस्कृतेऽग्नौपक्वमन्नं निरग्निर्गृहस्थस्य*नद्विजैर्भोक्तव्यं हि वृथापाकात्*पापान्नमुक्तमङ्गिरसा ॥ २४ ॥ इष्टं दत्तं हि मन्त्रप्राणायाममाश्रितातिष्ठति ॥ योयस्मान्

शमशनातिसततशास्त्रातिकिल्बिषम । २५ ॥ ब्राह्मणाशे दरिद्रत्वं क्षत्रियाणां पराजयम् ॥ वैश्यानां मनुष्यत्वं शूद्राणां नरकं ध्रुवम ॥ इति ॥ २४ । तस्मात्त्रिभिर्द्विजैः *लौकिकाम्नौपकैर्नाम्नेन*देवार्थं न शूद्रं बनकर्त्तव्याम् २७ । ७७७ ॥ शूद्रधर्मावृत्तिशूद्रधर्ममाह* ॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम्। शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः । ३३४ ।

विप्राणामित्यादि श्लोकौ ॥ १७४ ॥ वेदविद्यादिलक्षणानां विप्राणां *शुश्रूषैव शूद्रस्य* परो नैःश्रेयसो धर्मः १ । ७७४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः। ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते । ३३५ ।

शुचिरित्यादि । ११५ । शूद्रशो तिविभक्तिविपरिणामात्*यःशूद्रः शुचिः सन् सर्व्वदा वर्त्तते * ब्राह्मणादीनामुत्कृष्टानां शुश्रुषुः स्यात् । १ । मृदुवाक् सन्नहङ्कारशून्यः सन् * नित्यं ब्राह्मणाद्याश्रयश्च भवति * स उत्कृष्टां जातिं शूद्र*जातिप्रकृष्टतामश्नुते । २ । ७१५ । उपसंहरति ।

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्म्मविधिः शुभः। आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत । ३३६ ।

एष इत्यादि । १ । १७६ । एष चतुर्णां वर्णानामनापदि* शुभः कर्म्मविधिरुक्तः* तेषामापद्यपि हि* यः कर्म्मविधिः सङ्कीर्णात्परं*तं क्रमशो निरोधत । १ । ७१६ ।

॥*॥*॥*॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे *भृगुप्रोक्तायां संहितायां *नवमोऽध्यायः ॥*॥*॥*॥*॥

॥*॥*॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे *भृगुप्रोक्तायां संहितायां* वैद्य गङ्गाधर कृतायां *प्रमादभञ्जन्यां टीकायां १ । नवमाध्यायस्य प्रमादभञ्जनी*इति नवमाध्यायः ॥ २ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ यएव चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रजातीनां धर्मास्तत्र यमाप्रश्न। इत्यन्ते द्विवद्गोजातयस्ता एव किं चतुर्षु वर्णेष्वन्तर्भूतास्तत उक्ताधर्माएव यथायथं सर्व्वासां जातीनामथवा चतुर्भ्योवर्णेभ्योऽतिरिक्ता अपराजातयो यद्यतिरिक्ताःस्युस्तदा तासां किं धर्म्मं क्रियाकर्म्मेति। एवमाशङ्कायां चतुर्भ्योवर्णेभ्योनातिरिक्तोवर्णोऽस्ति चतुर्ष्वेव वर्णेषु सर्व्वा जातयोऽन्तर्भूतास्तत्रयाचजातियत्रान्तर्भूता यदधिकं धर्म्मकर्म्मच तत्सर्व्वं वक्तुं दशमाध्याय मारभते॥

अधीयीरंस्त्रयोवर्णाः स्वकर्मस्थाद्विजातयः। प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषांनेतराविति निश्चयः॥१॥

अधीयीरन्नित्यादि॥१॥ यथाविधि वेदध्यायिनः स्वकर्म्मस्थाः पञ्चमहा*यज्ञादिकर्म्मकारिण*स्वध्ययनाध्यापन भेदाद्द्विविधा * नातरब्रह्मयज्ञं कर्त्तव्योऽस्ति। १। त्रयएवद्विजातयोवर्णाःस्वय * मधीयीरन्स्वाध्यायं कुर्व्वीरं स्तेषां *त्रयाणां द्विजातीनां मध्ये ब्राह्मण*एवप्रब्रूयादध्यापयेन्नेतरौ। २। ब्राह्मणएवाध्यापनं ब्रह्मयज्ञं* कुर्यादितरौक्षत्रिय*वैश्यावध्यापनं ब्रह्म*यज्ञं नकुर्व्वीयातामित्येषनिश्चयएवोक्तः।३। तेनोपजीवनार्थमध्यापनं ब्रह्मयज्ञार्थमध्यापनञ्चविना*क्षत्रियवैश्यावध्याप*येतामितिपूर्व्वं उक्तं वीणा तानिनिवर्त्तन्ते* ब्राह्मणात्क्षत्रिय मतीति॥ ४॥०॥१॥०॥

सर्व्वेषांब्राह्मणोविद्याद्वृत्त्युपायान्यथाविधि। प्रब्रूयादितरेभ्यश्चस्वयञ्चैवतथाभवेत्॥२॥

सर्व्वेषामित्यादि।२।०। सर्व्वेषां वर्णानां यथाविधि *वृत्त्युपायान् ब्राह्मणोविद्यादि * त्यादितरेभ्यःस्वस्मा*दन्येभ्यः शास्त्रं प्रब्रूयात्।१। स्वयञ्चब्राह्मणस्तथानोनापित*शास्त्रमध्यापितोभवेत्।२।०। ।२।०। कस्माद्ब्राह्मणःसर्व्वेषां * वृत्त्युपायान् विद्यादित्यतउच्यते*।

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्यचधारणात्। संस्कारस्यविशेषाच्चवर्णानांब्राह्मणःप्रभुः॥३॥

वैशेष्यादित्यादि॥ ३॥ वर्णानां हि प्रभुर्ब्राह्मणस्तस्मात्*सर्व्वेषां वृत्त्युपायान्विद्यात्कस्मात्*वर्णानां प्रभुरित्यत*आह वैशेष्यादित्यादि।१। सर्व्वेभ्योवर्णेभ्योब्राह्मणस्य * वैशेष्याद्गायत्रीछन्दसाम्* उत्कृष्टब्राह्मणा सृष्टत्वात्*प्रकृत्याःस्वभावाच्छ्रैष्ठ्यात्।२। दशविधस्यनियमस्यधारणात् * संस्कारस्योपनयनस्यविशेषात् * वर्णानां प्रभुर्ब्राह्मणः।२। दशनियमाउक्ताश्रमिणायथा*शौचमिज्यातपोदानं*स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ * व्रत

मौनोपवासाय * स्नानञ्च नियमाद्द्य। इति। ४।०।१। त्रयो वर्णा द्विजातय इति * यदुक्तं केषां वर्णाः ये तु * द्विजातयः कास्त्वावर्ण एक * जातिरित्यताह।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः। चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४

ब्राह्मण इत्यादि। ४। उक्तं प्रथमाध्याये * लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं * मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्। इति। १। यएष आदित्यो नारायणः स्वयं * मण्डलमध्यवर्त्ती पञ्चवदनो * महाब्रह्मा लोकविवृद्ध्यर्थं। २। स्वमुखबाहूरुपादतः क्रमात् * शुक्ललोहित पीतकृष्णानमूर्त्तान् * ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य शूद्रसंज्ञां * श्चतुरो वर्णान्निरवर्त्तयदिति। ३। वसिष्ठेनात्र श्रुतिं * दृश्य एताभिहितं * तदत्र प्रदर्श्यते। ४ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् * बाहू राजन्यः कृतः * ऊरू तदस्य यद्वैश्यः * पद्भ्यां शूद्रोऽजायत। इति। ५। गायत्र्या छन्दसा ब्राह्मणमसृज * त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न * केनचिच्छन्दसा शूद्र * मितासंस्कार्यो विज्ञायते। ६ इति। तत्र ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा * ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या * द्विजातयो द्विजाती * जन्मनी एषां भवतः। ७ अयं ते वर्णा ब्रह्मणा सृष्टा * ल्लेकैको वर्णो द्विधा पाटितस्य * स्यार्द्धं पतिरर्द्धं पत्नी * तद्वैव ब्रह्मणाऽकल्पि। ८ तदुक्तं व्याससंहितायां * पाटितोऽयं द्विजः पूर्व्वमेकदेहः स्वयम्भुवा। पतयोऽर्द्धेन चार्द्धेन पत्न्योऽभूवन्निति श्रुतिः। ९। यावन्नविन्दते जायां तावदर्द्धं भवेत् पुमान्। नार्द्धं प्रजायते पूर्णः प्रजायेतेति च श्रुतिः। १० कल्पशरीरिणं पुरुषं * देवनरतिर्य्यग्योनिषु * कर्म्मफलेन तत्तद्बीजं प्रविश्य * स्त्रीपुरुषदेहमापद्यमानं। ११ चत्वारस्ते त्वमूर्त्ता वर्णाः प्रथमं * मातृगर्भाद् ब्राह्मणादि * जात्याभिव्यज्यन्ते स्त्री * मूर्त्त्या पुरुषमूर्त्त्या च। १२ ततस्ते ब्राह्मण क्षत्रियवैश्य * शूद्रा इत्यभिधीयन्ते। १३। तत्र त्रयो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रिय * वैश्याश्चार्द्धार्द्धभूताः स्त्री * पुरुषरूपा वर्त्तन्ते। १४। तत्र पुमांस उपनयनेन * वेदे पुनर्जाता द्विजा भवन्ति * स्त्रियश्च मन्त्रे विवाहात् । १५। पत्न्यास्सहैकीभावमापन्नाः पत्या * एवं शरीररूपेण * पुनः श्वशुरकुले जायन्ते पति * गोत्राः पतिवर्णाः स्वधा। १६। एतत्स्त्रीणां द्वितीयं जन्म तेन * द्विजा भवन्ति दम्पती * रूपोऽयं पूर्णः सन् प्रजायते। १७। शूद्रस्तु वर्णेन द्विधा * कृतः स्वयम्भुवा पूर्व्वं * न मन्त्रैः संस्कारविधि * स्तेनैकजन्मतदेकजातिः शूद्रवर्णश्चतुर्थः भवति। १८ पूर्व्वसृष्ट्यभावात् पञ्चमो वर्णस्तु * नास्तीति मनुः प्रतिपद्य। १९। महाभारते चानुशासनपर्व्वणि चोक्तं भीष्मेण यथा सृष्टा यत्र वर्णाश्चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते। इति। २०। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः * शूद्रास्वमन्त्राणां स्त्रीणां कृत्पदिताः * पुत्राः शूद्रसमानधर्म्मकत्वाच्छूद्राः * प्रतिलोमजाश्च शूद्राः। २१। स्वयमेव मनुनोक्तं * स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्म्मिणः। शूद्राणाञ्च सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः। इति। २२। एतद्विस्मृत्या कश्चि

प्रमादीत्वाच्च*पञ्चमःपुनर्वर्णोनास्ति । २३ । सङ्कीर्ण*जातीनां त्वप्रतरवत्*जातापित्रजातिवाति* रिक्तजात्यन्तरत्वान्नवर्णत्वमिति।२४। तद्यथाद्विजवर्णानांस्त्रीपुंसानां अन्येन*विवाहादेकालत्वेन*समानयोनित्वात्त्वषा*अपत्यानां पितृवर्णा*जातित्वात्सङ्कीर्णत्वं । २५ । द्विजानां शूद्राविवाहोनमन्त्रेण*तस्माद्धि जाच्छूद्रायां जाताः*पुत्राःप्रतिलोमजाश्च*पुत्राःसङ्कीर्णाःशूद्रसधर्मत्वाच्छूद्राः । २६ । कःपुनःपञ्चमोयस्य*वर्णत्वं नास्तितस्मात्*इत्याख्यानमसाधुत्वं यं । २७ । स्वयमेवमनुराह * अध्याये वक्ष्यते हि * सूतादीनां चवर्णत्वं तद्यथा । २८ । एते षट्सदृशान्वर्णान्जनयन्तिस्वजातिषु । इति*विष्णुनापदाभ्यां दाभ्यां*वर्णाभ्यां जातोऽपत्यं*वर्णशब्दः प्रयोजितस्तद्यथा । २९ । अनुलोमाश्चमाववर्णा इति*शुक्लोहितवर्णयो*र्मिश्रीभावे पाटलवर्णः* किं नवर्णः स्यादतश्चतदसाधु । २ । ४ । ० । नतुयदिपञ्चमोवर्णोनास्ति*धावापृथ्वमस्तुत्वा * तर्हि एकवर्णाभ्यां दाभ्यां दाभ्यां वर्णाभ्यां चजाताः*किं वर्णाःस्युस्तस्मात् । ० ।

सर्व्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ ५ ॥

सर्व्ववर्णेष्वितादि*सर्व्ववर्णेषु ब्राह्मण*क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु*तुल्यासु तुल्यवर्णासु*नारीषुपरोढास्वक्षोढासु च ।१। दक्षणजातिपुरुषेभ्यःसम्भूता*ये ते जातास्तएव पितृवर्णाः*एवञ्चयाबीजप्राधान्या* मनुतत्तोऽतिरिक्ताः स्युः । २ । तुल्यत्वंद्विनारीणां पुरुषैःसह * मातृतोजन्मनामन्त्रैः*विवाहेनोभयतश्चभवतीति* त्रिधातुल्यतानारीणां । ३ । तद्यथा । ब्राह्मणेनमन्त्रेणोढा * ब्राह्मणकन्या चक्षत्रिय * कन्यावैश्यकन्याचपतितुल्यास्ताः *चापुनर्भूश्च । ४ । तास्वपरेणब्राह्मणेनजनिताः * पुत्राःसधवासुकुण्डाः * विधवासुगोलकाः * पुनर्भूषुपौनर्भवा * ब्राह्मणा एवभवन्ति ।५। स्वयमेवमनुनोक्तं * आह पङ्क्तिदूषणब्राह्मणेषु * वाग्दुष्टःकुण्डगोलकाविति । ६ । परपुरुषात्परभार्यायां जातौ * द्विकुण्डगोलकौस्याताम्* । ७ । एवं क्षत्रियेणमन्त्रेणोढातु * क्षत्रियकन्यावैश्यकन्याचक्षत्रिया*भवतितस्यामपरेण ।८। क्षत्रियेणजनिताःपुत्राः*क्षत्रियाएवसधवायां कुण्डो*विधवायां गोलकः पुनर्भूपौनर्भवः । ९ । तथावैश्येनमन्त्रेणोढावैश्या*तत्रापरेणवैश्येन*जनितःपुत्रोवैश्यएव । १० । तत्र सधवायां कुण्डो*विधवायां गोलकः*पुनर्भूपौनर्भवः । ११ । एवं शूद्रात्परभार्यायां शूद्रायां * जातःशूद्रःसधवायां *कुण्डोविधवायां गोलकः* पुनर्भूपौनर्भवःस्यात् । १२ । शूद्रात्स्वोढायाञ्चशूद्रायां जातः * पुत्रःशूद्रो भवतीति*सर्व्ववर्णेषु तुल्यासु*नारीष्वदृष्टवर्णानि । १३। तथाद्विजेभ्यःस्वोढासु*शूद्रासुमन्त्रेणविवाहाभावात्*तद्वुल्यत्वात्तासुजाताः*पुत्रानपितृजातिवर्णाः । १४। अपधं सजातत्वात्*शूद्रसधर्माणःशूद्राःस्युः*अयतर्हि चात दद्वुल्यत्वात्तासुजाताः*पुत्रानपितृजातिवर्णाः। अनुलोमजाःकथञ्जात्या*उदिता तथाहपत्नीष्विति । १५ । पत्नुर्नोयज्ञसंयोग*इतिपाणिनीयस्मृतेश्च * स्त्रियां पत्नी

रन्तसानकारविधि*र्घ्यस्य संयोगे गम्यमाने । १६ । अन्ये विवाहे न ब्राह्मणस्य यत्र* विधानं ब्राह्मणकन्यायाः क्षत्रिय* कन्यायां वैश्यकन्यायाश्च स्त्रीत्वं ते न ब्राह्मणस्यातिचः पञ्चादयः । १७ । एवं क्षत्रियस्य क्षत्रियकन्या * वैश्यकन्या याश्च*मन्ये विवाहाद्यत्र विधानं वैश्य* कन्यायास्तु वैश्यस्य । १८ । ते न क्षत्रियस्यादि पत्नीत्व त्रिए * कन्या वैश्यकन्याच*वैश्यस्य कापशैवस्या* ब्राह्मणादिभ्यस्तासु पत्नीषु जाताः*पुत्राजातास्त एव पितृवर्णा एव स्युः ।२०। एवमेवोक्तमत्र*शासनपर्व्वणि*महाभारते भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे दत्ताविंशदध्याये ।२१॥ तत्र विवाहकथनं तूक्तं *तिस्रो भार्य्या ब्राह्मणस्याद्वे भार्य्ये क्षत्रियस्य च । वैश्यः स्वजात्यां विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ २२ ॥ ब्राह्मणी तु भवेच्छ्रेष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ॥ रत्यर्थमपि शूद्रां स्यान्नेत्याहुरपरे बुधाः ॥२३॥ अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः शूद्रायां जनयन् विप्रः प्रायश्चित्तीयते यतः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । एतेषु धर्म्मो विहितो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ वैषम्यादथवा लोभात् कामाद्वापि परन्तप । ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु धर्म्मार्थतः स्मृता ॥ त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर । वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत । एको विड्वर्ण एवाथ तथात्रैवोपलक्षितः ॥ त्रिषु वर्णेषु पत्नीषु ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । क्षत्रियायाश्च यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः । तथैव ब्राह्मणः स्याच्च वैश्यायामपि ब्राह्मणात् । इति ॥ दायभागप्रकरणे च तत्रैव भीष्मेनोक्तं ॥ ० ॥ तिस्रः कृत्वा पुरः भार्य्याः पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीम् । सापि श्रेष्ठा सापि पूज्या सा भार्य्या स्याद्गरीयसी । लक्षणं दृषभं यानं यत् प्रधानतमं भवेत् । ब्राह्मण्यास्तद्धरेत् पुत्र एकांशं वापि पितृधनात् ॥ शेषन्तु दशधा कार्य्यं ब्राह्मणस्व युधिष्ठिर । तत्र तेनैव हर्त्तव्याश्चत्वारोंऽशाः पितुर्धनात् ॥ क्षत्रियायाश्च यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः । स च मातुर्विशेषात्तु त्रीनंशान् हर्त्तुमर्हति ॥ ब्राह्मणश्चैव जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणाच्च यः । द्विरंशस्तेन हर्त्तव्यो ब्राह्मणस्व युधिष्ठिर ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि तथैव च । कस्मात्तु विषमं भागं भजेरन् नृपसत्तम । यतस्तु सर्व्वे पुत्रास्तु योक्ता ब्राह्मणा इति ॥ भीष्म उवाच ॥ दारा इत्युच्यते लोके नाम्नैकेन परन्तप ॥ प्रोक्तेन चैतेन नाम्नायं विशेषः सुमहान् भवेत् ॥ २८ ॥ तिस्रः कृत्वा पुरो भार्य्याः पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीम । सा श्रेष्ठा सा च पूज्या स्यात् सा च भार्य्या गरीयसी । इत्यादि उक्त्वा पुनरुवाच ॥ ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत् । राजन्विशेषो यस्त्वत्र वर्णयोरुभयोरपि ॥ ३० ॥ न तु जात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रियात्मजा । ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान् स्याद्राजसत्तम ॥ ३१ ॥ भूयो भूयोऽपि संहार्य्यं पितृवित्तं युधिष्ठिर ॥ यतो न सदृशो जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रियात्मजा ॥ ३२ ॥ क्षत्रियायास्तथा वैश्यो न तावत् सदृशो भवेत् । इत्यादि । तथा पुनरपि भीष्म उवाच । आनुशासनिकपर्व्वणि चाष्टचत्वारिंशदध्याये ॥ ० ॥ भार्य्याश्चतस्रो विप्रस्य तासु स्यात्मा स जायते । आनुपूर्व्यात् तयोर्हीनामा

जातोऽभ्युदयते ॥ २१ ॥ पारशवो ब्राह्मणस्य ऽपि पुत्रः शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः । शुश्रूषकः स्वजातीयस्य समात् स्वचारित्रानितो मय नं जह्यात् ॥ २४ ॥ तिस्रः क्षत्रियसम्बन्धाद् द्वयोरात्मास्य जायते । हीनवर्णस्तृतीयायां शूद्र उग्र इति स्मृतः ॥ २५ ॥ द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते । हीनवर्णो द्वितीयायां करणो नाम जायते ॥ २६ ॥ शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते । अतो विशिष्टस्त्वधमं गुरुदारप्रधर्षकः । पूर्व्वं पूर्व्वं भवास्त्वेवकाममोहात् परः परः । बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्व्वर्ण्यविगर्हितमिति ॥ ७८ ॥ अत्र भार्याश्चतस्र इत्यादि ॥ विप्रस्य चतस्रो भार्य्या ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याशूद्रकन्याः। आनुपूर्व्व्यादानुलोम्यात्तत्र द्वासु तिसृषु भार्य्यासु स्वस्याविमातास्वेव आत्मैवापत्यरूपेण ब्राह्मणो जायते ॥ आत्मशब्देन ब्राह्मणरूपत्वमपत्यानामुक्तं । ततो हीना शूद्राभार्य्या मातृजातौ प्रसूयते ॥ कं प्रसूयते तदुक्तं पारशव इत्यादिना पारशवमिति । अस्मिन् वचने क्वचित्पुस्तके प्रमादिलिखितं पाठान्तरं दृश्यते । तद्यथा ॥ भार्य्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मा प्रजायते । आनुपूर्व्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजातौ प्रसूयतः ॥ इति तद्दृष्ट्वा प्रमादी व्याचष्टे । विप्रस्य चतस्रो भार्य्यास्तयोर्द्वयोर्वानुपूर्व्व्यात् ब्राह्मणीक्षत्रिययोरात्मा ब्राह्मणः प्रजायते ॥ तयोः परिशेषाद्द्वे वैश्याशूद्रे भार्य्ये पूर्व्वाभ्यां हीनौ मातृजातौ प्रसूयत इति तदसाधु मन्दिपाठस्त्वप्रमादिना कृतः ॥ यतस्तिसृषु क्षत्रियसम्बन्धाद् द्वयोरात्मास्य जायते । इति परवचने पि द्वयोरित्युक्तं । द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते ॥ एतद्वचने पि तथाभिति स्थाने द्वयोरिति पठितं ॥ तेन क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्ययोरात्मा क्षत्रियरूपेण जायते इति भवतस्समाकं । वैश्यस्य द्वयोर्वैश्याशूद्रयोरात्मा वैश्यरूपो जायते इति विरुध्यते ॥ वैश्यस्य द्विशूद्रायां भार्य्यायां करणो नाम शूद्र एव जायते ॥ तदुक्तं श्लोकस्य न पठितः। यदि क्षत्रियमतादृयोः क्षत्रियावैश्ययोरात्मा क्षत्रिय एव यथा जायते वैश्यायामन्त्यविवाहात् क्षत्रियत्वप्राप्तिस्तथा ब्राह्मणेन वैश्यायामन्त्यविवाहाद् ब्राह्मणत्वप्राप्तौ तस्यां वैश्याकन्यायां भार्य्यायां ब्राह्मणाज्जातः पुत्रः कथं ब्राह्मणो न भूत्वा वैश्यः स्यात् । तथा त्वेवभीष्मस्य पूर्व्वमुक्तं वचनं विरुध्यते किं हि भीष्मो भ्रान्तो वा न्यतो वासीत् । युधिष्ठिरस्य च किमेवमनवधानमासीत् किमपि न विप्रतिपेदे । अपरञ्च तस्मिन्नपि पाठे त्वेष एवार्थो भवति । यथा क्षत्रियामन्त्रेण ब्राह्मणोदा ब्राह्मणी भवति तस्यां ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणो भवति । तथा ब्राह्मसेन मन्त्रेणोढा वैश्यापि ब्राह्मणी भवति सा वैश्याकन्या ब्राह्मणी मातृजाता ब्राह्मणजाता ब्राह्मणात् प्रसूयते ॥ शूद्रा त्वमन्त्रं ब्राह्मणेनोढा शूद्रैव मातृजात्या शूद्रं ब्राह्मणात् प्रसूयते इत्येवं पारिशेष्यात् द्वे भार्य्ये वैश्याशूद्रे हीनौ मातृजातौ प्रसूयत इत्यर्थो वैतस्मिन् कल्पे दूषणं कल्पेय इति ॥ तथाविधार्थे पिसच्चपाठो न युक्तः । मातृजात्याधिति जातो भवति इत्यर्थे यत्प्रत्ययविधानाभावादयं प्रयत इत्यपि परस्य पक्षमसाधु । अयश्च मनुनाप्युक्तं * यथात्रयाणां वर्णानां * द्वयोरात्मा प्रजायते । आनन्तर्य्यात् स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमादिति । अस्यायमर्थः । यथात्रयाणां वर्णानां पूर्व्वत्वाद् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां मध्ये द्वयो

ब्राह्मणक्षत्रिययोरात्मास्वएवानन्तर्यात्सवर्णा प्रजायते। ब्राह्मणस्यानन्तर्यात्मन्त्रविवाहेन सवर्णा क्षत्रियकन्यायां ब्राह्मण्यां वैश्याकन्यायाञ्च ब्राह्मण्यां पत्न्यां प्रजायते ऽपत्यरूपेणात्मएव ब्राह्मणोजायते क्षत्रियस्यानन्तर्यात् मन्त्रविवाहेन सवर्णा वैश्याकन्यायां क्षत्रियायां पत्न्यामात्मास्वएव क्षत्रियएव जायते तथा वाह्योऽपि प्रतिलोमजो ऽपिक्रमात् जायत इति॥ दायभागे च पूर्व्वमुक्तं॥ पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्व्वजः। कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत् संशयोभवेत्॥०॥ एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्व्वजः इति। ब्राह्मणस्य ज्येष्ठायां ब्राह्मणकन्यायाः पत्न्यां चेत् कनिष्ठः पुत्रोजायते। कनिष्ठायां क्षत्रियकन्यायां पत्न्यां वैश्याकन्यायां वा पत्न्यां पूर्व्वजः पुत्रोजायते। तदा ज्येष्ठांशो दायभागः कथं स्यात्॥ तत्रोक्तं॥ एकमित्यादि॥ स कनिष्ठायां जातः पूर्व्वजः एकं वृषभमुद्धारं ज्येष्ठांशं संहरेतेति। ज्येष्ठपुत्रत्वेन दायभाजने ज्येष्ठांशग्रहणं पितृश्राद्धकरणाधिकार उपनयन विवाहादौ च पूर्व्वकर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्युक्तं। नहि पितृजातितो भिन्नजाता तत्सम्पद्यते। मन्त्रविवाहादि ब्राह्मणस्य क्षत्रियकन्या वैश्याकन्या च पत्नीभूता ब्राह्मणी जाता भवति॥ तस्यां ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः पुत्रः ब्राह्मणः स्यादिति। व्यासमंहितायाञ्चोक्तं॥ उद्वायान्तु सवर्णायामन्यां वा काममुद्वहेत्। तस्यामुत्पादितः पुत्रोनसवर्णात् प्रहीयते। उद्वहेत् क्षत्रियां विप्रो वैश्याञ्च क्षत्रियोविशं॥ न तु शूद्रां द्विजः कश्चिन्नाधमः पूर्व्ववर्णजाम्। विप्रवद्विप्रविन्नासु क्षत्रविन्नासु क्षत्रवत्। जातः कर्म्माणि कुर्व्वीत वैश्याविन्नासु वैश्यवत्। वैश्याक्षत्रिय विप्रेभ्योजाताः शूद्रासु शूद्रवदिति॥०॥ तथा च। ब्राह्मणात्स्वोढायां ब्राह्मणकन्यायां पत्न्यां जातः पुत्रोब्राह्मणएव ब्राह्मणात्स्वोढायां क्षत्रियकन्यायां ब्राह्मण्यां पत्न्यां जातः पुत्रोमूर्द्धाभिषिक्तादिसंज्ञो ब्राह्मणएव। ब्राह्मणात्स्वोढायां वैश्याकन्यायां पत्न्यां ब्राह्मण्यां जातः पुत्रोऽम्बष्ठसंज्ञो ब्राह्मणएव॥ तथा क्षत्रियात् स्वोढायां क्षत्रियायां पत्न्यां जातः पुत्रः क्षत्रियएव क्षत्रियात्स्वोढायां वैश्याकन्यायां पत्न्यां क्षत्रियायां जातपुत्रोमाहिष्यसंज्ञः क्षत्रियएव। वैश्यात्स्वोढायां वैश्यायां जातः पुत्रो वैश्यएवेति षट्पुत्राः पत्नीषु यतः सम्भूता जातयातएवेति निश्चयं॥०॥ अथाक्षतयोनिषु। आनुलोम्येन सम्भूताजात्याज्ञेयास्तएवते। इति। यस्मात्तिभ्यो येभ्योऽनुलोमास्वक्षतयोनिष्वनूढासु क्षत्रियकन्यासु वैश्याकन्यासु च सम्भूता ये पुत्रास्ते कानीनाजातयातएव पितृजातयएव ज्ञेयाः॥ जातिरत्र न केवलं वर्णमात्रं किन्तु वर्णाभिव्यञ्जकं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिद्योनिवर्णा यायादेवनरतिर्य्यग्योनयस्तासु सामान्यभूतं यज्जन्मसाजातिः। तत्रक्रमेणानुलोम्यं योनितोवर्णतश्च। तद्यथा देवजातितोऽनुलोमजाति नरजातिस्ततश्च तिर्य्यग्जातिरिति॥ तथा च। ब्राह्मणात्पराशरात् दक्षतयोनौ क्षत्रियायां जातः कृष्णद्वैपायनो व्यासः कानीनोब्राह्मणएव। देवात्सूर्य्यात् क्षत्रियात् क्षत्रियायां कुन्त्यां नरजाता वक्षतयोनौ जातः कानीनः कर्णो मातापित्रोर्वर्णतः सामान्ययोर्मिजजातितोऽनुलोमत्वात्मातः पितृजातिः

क्षत्रिया एव ॥ इति । ब्राह्मणादिभिः शूद्रास्वक्षतयोनिषु जातास्तक्षणोनाएव शूद्रा नतु पितृजात्यावरपधुंस जत्वात् । असत्यपवादेवचनात् । शूद्राणाञ्च सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृता इति । आनुलोम्यादिष्वङ्कता सवर्णास्वक्षतयोनिषु सम्भूतान पितृजात्यावरितिख्यापितं । ते चण्डालजात्यादरितोक्तं व्यासस्मृतितायां । कुमारीसम्भवस्त्वेकः सगोत्रायां द्वितीयकः । ब्राह्मण्यां शूद्रतोजातश्चण्डालस्त्रिविधः स्मृत इति ॥ ० । अतः पितृकुमारी सवर्णेवेतिनिश्चयं विशेषणोक्त्यभावात् । एतत्सर्व्वं शास्त्रं नदृष्ट्वा प्रमादिनोवचन मिदमन्यथायह्याच चत तदर्थप्रदर्श्यते । ० । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्ष्वपि * समानजातीयाश्च यथाशास्त्रं * परिणीतास्व क्षतयोनिषु स्त्रीषु । २ । आनुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां * क्षत्रियेण क्षत्रियाया * मित्यनेनानुक्रमेण * येजातास्ते माता पित्रो * र्जात्यानुक्ताः सजातीया एव । आनुलोम्यपदस्य ह्यत्र * मन्दोपयुक्तत्वरसो * केनपयोज्यते । ४ । अतश्चपत्नी पदस्य * दन्यपत्नीजनितानां * नब्राह्मणादिजातित्वं * तथाचदेवलेनोक्तं । ५ । द्वितीयेनवयः पितुः सवर्णायां प्रजायते । अववटादिखात्यतः शूद्रधर्म्मासजातितः । ६ । अतद्दीनानस स्कायाः स्वतन्त्रास्वपि येनाः । उत्पादिताः सवर्णेन ब्रात्यादव्रश्चिक्कता इति । ७ । वात्येनतूक्तं यथा * येजाताः समानासु संस्कृतासु रतोऽन्यथा इति । ८ । याज्ञवल्क्योपिह्मियथा * सवर्णेभ्यः सवर्णासु * जायन्ते हि सजातयः । इताभिधायविन्नास्ते प्रविधिः स्मृतः । ९ । इतिव्र्वाणः स्वपत्न्युत्पादितस्यैव * ब्राह्मणादित्वं निश्चिकायेति । १० । प्रमादिनाकतेनेत * द्व्याख्याने नापि विप्रमूर्द्धाभिषिक्त * सवर्णाभिषगम्बष्ठाः * ब्राह्मणाएवसिद्ध्यन्ति । ११ । ब्राह्मणेनहिमस्त्रेणो * दाब्राह्मण * दुहिताक्षत्रिय दुहितावैश्या * दुहिताचपत्यासहैकात्म्योभावात् । १२ । पतिगोत्रापतिसपिण्डाभवन्ती * पतिसवर्णा ब्राह्मणी * सतीतुल्यायज्ञसंयोगात्पत्नीभवति । १३ । तावतस्माज्जातास्तेजाता ब्राह्मणा * एवं क्षत्रियस्य क्षत्रिय * दुहितावैश्यादुहितामन्त्रवत्स्ना * क्षत्रियास्यात्स्वसात्तुल्यापत्नीचस्यात् । १४ । तस्यां तस्माज्जातौक्षत्रियमाहिषौ * जात्याक्षत्रियावेवसिद्धौ * किन्त्वतवयद्रुक्तः ब्राह्मणादिषु * वर्णेषु चतुर्ष्वपीति । १५ । तत्रयथाशास्त्रं परि * णीतापि समानजातीया शूद्रा * शूद्रस्यापत्नीतिनभवति * यज्ञसंयोगाभावात् । १६ । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति पाणिनीय शासनेनपत्न्याः * स्त्रियायज्ञसंयोगेनकारविधानात् । १७ । नहिशूद्रस्या ग्निहोत्रादियज्ञ * संयोगोऽस्ति शूद्राया * शूद्राज्जातस्य शूद्रत्वा * नुपपत्तिरयंद्वितीयः प्रमादः । १८ । समानजातीयास्वानुलोम्याभावः * स्तत्रचयदेतदुक्तं । १९ । आनुलोम्येनब्राह्मणेनब्राह्मण्यां * क्षत्रियेणक्षत्रियाया * मित्यनेनानुक्रमेण * येजाताइतितदसत् । २० । ब्राह्मणात् पूर्व्वं क्षत्रियात् * क्षत्रियायां जातस्यक्षत्रियत्वा * नुपपत्तेर्वैवं वैश्यादेस्तथा । २१ । क्षत्रियादेःपरं ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां * जातस्यब्राह्मणत्वानुपपत्तिःस्यात् * तादृशोऽनुक्रमस्तुकिं * ग्रामेग्रामेदेशेदेशेवा । २२ । तदनुगमाभावाद्व्यतीतव * इतद्व्याख्यानं भवति । २३ । तृतीयस्तुप्रमादः * संस्कृतस्याद्विरेपा * ब्राह्मणेनब्राह्मण्यां * जातइतिन

प्रयोगोभवति*जनिकर्त्तुः प्रकृतिरित्यपादानं चभवति।२४। तत्रचयदुक्तमानुलोम्यग्रहणाच्च*मन्वाद्युक्तं पुनरप्रा कृतपर्योच्यत इति ।२५। तत्राय चवर्यः प्रमादोमनुना* यत्प्रयुक्तं तन्मन्वादियुक्तमिति*नैवहन्मन्तोपिकदाचिद्भ्रान्त ।२६। तत्रचयदुक्तमुत्तरश्लोक * उपयोच्यतइतित * तत्रायं मध्यमःप्रमादः ।२७। उत्तरश्लोकोहिस्त्रीषु*नन्तर जातासुद्विजै*रुत्पादिताःसुताइति ।२८। तत्रानुलोम्यानान्तरजातास्विति *पौनरुक्त्यं भवतीति* तस्मात्तद्व्याख्यानमसत् ।२९। अथपत्नीग्रहणादन्यपत्नी*जनितानां नब्राह्मणादिजातित्व*मितियदुक्तं तदपिभ्रान्तवाक्यं।३० स्वयंमनुनाश्राद्धे पङ्क्तिदूषक*ब्राह्मणेषु*कुण्डगोलकौब्राह्मणौ*वर्ज्जनीयावुक्तौपरदारेषु*इतिकुण्डगोलकाविति ।३१। प्रमादिनाचवचनमिदं यद्व्याख्यातं*तदत्रविस्मृतं भ्रान्त्ये * नेतिषष्ठःप्रमादः।३२। तत्रयद्दृष्टान्तोदर्शितोदेवल* वचनं तत्रप्रमादःसप्तमः ।३३। द्वितीयेनतुयःपित्रासवर्णायां प्रजायते । अवाचटइतिख्यातःशूद्रधर्म्मासजातित इति । ३४ । इदं वचनं प्रमादोदेवल*वचनं मत्वालिलेख*नपरीक्षां चकार । ३५ । किमिदं देवलेनोक्त* मथवा नचित्प्रमादिनालिखितमिति*तस्मादिदंच परीक्ष्यते । ३६। वचनन्त्विदं केनचित्प्रमादिना*कृतं नदेवलेन प्रणीतं * इदसंस्कृतत्वादिति । ३७ । द्वितीयेनपित्रायःप्रजायते इ* त्यशुद्धं वाक्यं कोपिहि*नद्वितीयेनपिताज नितेयेन*जन्यते सएवप्रथमःपितास्यात् ।३८। नाजातस्यपिताकश्चित्सम्भवति*परस्यान्वेत्वपरेणाधीनपुत्रोजन्यते* चदेवजातस्यतस्य*पुत्रस्यासद्वितीयःपिता । ३९ । किन्तुप्रथमएवपितापाक्*पुत्रोत्पत्तेः पितृत्वासम्भवात्तस्य*उत् पादकःप्रथमःपिताभवति*नद्वितीयःपितेति ।४०। तस्माद्द्वितीयेनपित्राप्रजायते*इत्ययं प्रयोगोनार्ष *स्तर्हिचैवं चेत्पठ्यते *द्वितीयेनतुयःपत्या*सवर्णायांप्रजायतइति ।४१। तदप्यसाधुपुनर्भू*पतिर्हि द्वितीयपतिः * तस्याः पुत्रःपौनर्भवः*सवर्णएव ब्राह्मणादिरेवङ्गः ।४२। एवं द्रौपद्याःपञ्चभिःपाण्डवैः *सहयुगपद्विवाहात्पुनर्भूत्वा* भावेपिद्वितीयादिपतिजनितपुत्राणां *नसावर्ण्यं स्यात्शूद्रधर्म्मकत्वापत्तिश्चस्यात्।४३।तस्मात्पत्नीग्रहणानान्यपत्नी *जनितानां नब्राह्मणादिजातित्व*मित्यभ्युदयदाहरणं नैवस्यात्।४४।सवर्णायांश्चवोढायस्तस्यपत्न्यामुपपति*र्येत् स्यात्सद्वितीयःपतिर्भवति*स्वस्माज्जातस्यपुत्रस्यभागीचेद्वौ*स्यात्सएकःपिताद्वितीयोजनकइतिचेत्।४५।तन्नयुक्तं चेद्वौहिपुत्रेजाते *पितृत्वंलभते नाजातपुत्रस्य * जनकस्तूत्पत्तौहेतुत्वात्प्रथमः । ४६ । सोपितस्मात्तुद्वितीयः* पतिरित्यतोद्वितीयः*पितातत्पुत्रस्येतिचेदुच्यते तर्हि च।४७।ब्राह्मणादिविषयेज्ञानातमेन*सवर्णायां परोढायां* जनितःसवर्णएव ब्राह्मणादिर्नातः*कुण्डोवागोलकोवास्यात्सशूद्रधर्म्मा । ४८ । मन्वादिभिर्हि सर्व्वैःश्राद्धे*कुण्ड गोलकब्राह्मणयो *वर्जनमुक्तंतत्तुब्राह्मणत्व*वचनंतयोर्नोपपन्नं स्यात् ।४९ । तर्हि द्वितीयेनतुयःपित्रेति*नद्विजव र्णानततयःशूद्रेण*द्वितीयेनपत्यायासवर्णायां* प्रजायतइतिचेदुच्यते तदा । ५०। अत्रचपत्नीग्रहणा* दन्यपत्नीज नितानां *ब्राह्मणादिजातित्वं ना*स्तीत्यस्य प्रमाणं तथा* प्रदर्शनमिदं नोपपद्यते ॥ ५१ ॥ नहिकुत्राकस्या

पिच्छि* पञ्चीसा।ग्न त्रेता विवाहाभावेन*पत्नसंयोगाभावात् ॥ ५२ ॥ अथ प्रतच्छीनानसंस्कार्या* इति वचन मप्रामाण्यं *नरेश्वरोक्तं सह।विरुद्धं किं वेदविरुद्धं वक्ति * । ५३ । स्वतन्त्र वस्त्रे रिणीषु सवर्णा नोत्पादिता हि*पुत्रा असंस्कार्या इति*मात्रोक्तं विप्रतच्छीना*इति सिद्धो पुनस्तद्वचन वाचं । ५४ । एवएकोदोषस्तथा*परत्वास स्कार्या इति*वेदविरुद्धं दृश्यते *छान्दोग्योपनिषदिष्टं यथा । ५५ । सत्यकामोजाबालो* जबालां मातर मामन्त्रयाञ्चक्रे *ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि*किं गोत्रोऽहमस्मीति । ५६ । सा हैनमुवाचनाहमेतद्वेद*तात यद्गोत्रस्त्वमसि*बह्वहं चरन्ती परिचारिणी*यौवने त्वामलभे । ५७ । साहमेतन्नवेद * यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि । ५८ । सत्यकामोनामत्वमसि*स सत्यकाम एव जाबाला*लोब्रवीथा इति । ५९ । स हहारिद्रुमतं गौतममेत्य* उवाच ब्रह्मचर्यं भगवति*वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति । ६० । तं होवाच किं गोत्रोनुसौम्यासीति *स होवाचनाहमेतद्वेदभो*यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरम् । ६१ । सा माप्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती* परिचारिणी यौवने त्वामलभे *साहमेतन्नवेद यद्गोत्रस्त्वमसि । ६२ । जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नामत्वमसीति सोऽहं * सत्यकामोजाबालोऽस्मिभोइति । ६३ । तं होवाचनैत*दब्राह्मणोविवक्तुमर्हति समिधं सौम्याहरोपत्वानेष्ये नसत्यादगा इति * तमुपनीय कृशानामबलानां * चतुःशतागानिराकृत्योवाचेमाः *सौम्यानुसंव्रजेति । ६५ । इति वेदविरुद्धंत*द्वचनमप्रामाण्यमेवा*थाष्टमःप्रमादोऽयं वाक्यवचनेनयद्दर्शितं तद्यथा * ये स्वजाताःसमानात् संस्कार्या ह्यान्यथा न्याय्येति ६७। एतेनस्वीयपत्नीषु परपत्नीषु* समानात् द्विजेभ्यो जाताःपुत्राः * संस्कार्याःश्रा रिशुक्लाद् * वामेन कुण्डगोलकयोः संस्कारउक्तः ।६८। कथं ब्राह्मणादिजातित्वं नास्तीति* व्याख्यानमुपपद्यते * तद्वचनमप्राप्तं * कस्मादत्र न लिखितं ।६९। अतोऽन्याय्यानचसंस्कार्या इत्यन्वयस्य सदापरपत्नीषु जातानां ब्राह्मणा दित्वं नास्तीति व्याख्याने प्रयोगानस्यात्तृधर्मध्या * स्वव्याख्याने किं कर्तव्यं । ७० । अथनवमःप्रमादः * याज्ञ वल्क्यवचनेपि*सवर्णेभ्यःसवर्णासु*जायन्ते वै स्वजातयः । ७५ । इत्यनेनस्वोढासु परोढासु च*सवर्णासु स्वजातयो जायन्ते *इतिसामान्येनोक्ता।विशेषे पाणिग्राहस्येविधिःस्मृतयहतान्तेनोक्तः ।७२। नखलु सवर्णेभ्यःसवर्णासु* विवाहस्वजातयो*जायन्तइत्युक्तं ।७३। तस्मात्स्वपत्न्युत्पादित*सर्वब्राह्मणादित्वंनिश्चिकायेति * व्याख्या नं नयुक्तमिति ।७८। अथदशमःप्रमादो*मातापित्रोर्जातो युक्ता*इतियदुक्तं तेनकानीनस्यापित्*जातो उपपत्ति र्माता * स्वपलोमवर्णजातिः ।७९। एवं जातोऽयं यावदेव इति*पुंलिङ्गनिर्देशात्तन्न*ताञ्छतेषेतोकर्मणि* तत्पितृजातोपपत्तेः ।८०। अथैकादशप्रमादःअक्षतयोनिषुपत्नीषु सम्भूता*इतिप्रथमसंभोगएवयदि*गर्भाधानं स्यान्नान्यथा ।८१। यदिप्रथमसम्भोगे*गर्भाधानं नस्यात्तदा*द्वितीयसंभोगे चेत*योनौजाताब्राह्मणादयोनस्युः * ।८२। प्रमादोद्वितीयसंभोगेजातएवा*नसंभवोनापि वा ।८३। अथद्वादशःप्रमादः *प्रमादोपश्चीमछ्दायं नवेद

*यतश्च ब्राह्मणादिषु*वर्णेषु चतुर्षु पीठान्तं। ८४। अथोद्भवमात्रस्य*सम्बन्धे विवाहात् सवर्णा*भवतीति निर्वचनं*जन्मनैव सवर्णा भवतीत्यर्थमाह जातमात्रोऽमीतवान् ।८५। यस्मिन् वाऽनालीनतल*वहनोदोषास्तदाख्यान लोके यो*युक्तप्रमाणं मन्यते ।८६। तस्मादिमं श्लोकं तस्य * विदोवाच्यन्ते यथा*तदन्तरूढ दृश्यते ।८७। सर्ववर्णेषु तिब्राह्मणक्षत्रिय*वैश्यशूद्रेषु वर्णेषु*तुल्यास्वितिस्त्रीलिङ्गेन*निर्दिष्टया क्षत्रप्रतिलोमि*वलापुरुषोपादानात्। ।८८। सम्भूता इत्यसाम्यवशात् कान्यया*पञ्चमान्तयातसाोपाख्यातिः*तुल्यत्वं नारीणां पुंसां च द्विविधं ।७। मातृगर्भाद्यितः प्रथमजन्मना*सम्बन्धाद्विवाहादेः*द्वितीयजन्मनाताभ्यां* समाभ्यां निर्दिष्टं यं ।९०। तथाहि सर्ववर्णेषु*तथाविधास्वनन्यासु*परोढासुनियुक्तास्व*नियुक्तासु सधवासु*विधवासु पुनर्भूषु च ।९१। यद्वर्णाभ्यः पुरुषेभ्यः सम्भूताये*ते जातयास्तएवतत्सु*सवर्णा एववर्णाः ।९२। यथाब्राह्मणेनोढा*ब्राह्मणकन्यायां क्षत्रिय*कन्यायां वैश्यकन्यायां वा च*सम्बन्धे विवाहाद् ब्राह्मणात्परब्राह्मणस्तुल्यायां च ।९३। नियुक्तास्वनियुक्तासु*सधवास्वन्यासु ब्राह्मणात्सम्भूताः*कुण्डजाता ब्राह्मणवर्णा एवस्युः*विधवासु गोलकास्तु ।९४। तथापुनर्भूषु जाताः*पौनर्भवाः कुण्डगोलकाः भवन्ति*ततोमन्वादयः क्ताः कुण्डा*गोलकाश्च ब्राह्मणा उपपन्नाः ।९५। यथातारायां चन्द्रात् सम्भूतो बुधः*कुण्डो ब्राह्मणः सम्वर्त्त*भार्यायां बृहस्पते स्तु*जातो भरद्वाजः कुण्डो ब्राह्मणः ।९६। जवालायां विधवायां *जातः सत्यकामो नाम जावालो*गोलको ब्राह्मण इति ।९७। क्षत्रियेणोढायां क्षत्रियायां वैश्य*कन्यायां शूद्रायामनियुक्तायां नियुक्तायां वा सधवायां विधवायां ।९७। पुनर्भूषु चान्यासु क्षत्रियाज्जाताः*कुण्डगोलकाः क्षत्रियाएवस्युः*यथा कर्णः कुण्डः क्षत्रियएवेति ।९५। क्षत्रियोभाषिपतिद्रुमिलाद्भूप * सेनभार्यायां वल्यायां *सम्भूतः स्रूतोभारते ९६। एवं वैश्यात् परोढायां *वैश्यायां कुण्डगोलकपौनर्भवाः * वैश्याएवभवन्ति च ।९७। शूद्रात् परोढायां शूद्रायां जाताः*कुण्डगोलकपौनर्भवाः शूद्राः स्युः*रिति वं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रे भ्यस्तुल्यासु ।९८। स्त्रीदासु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राज्जाताः क्रमेण*ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य*शूद्राएवभवन्तीति। ९९। वल्यास्विति वचनेनैव ।ब्राह्मणात्*स्त्रीढायां ब्राह्मणकन्यास्विव क्षत्रियकन्यासु*वैश्याकन्यासु च सम्बन्धे*विवाहात्तुल्यास्विवहि ।१००। सम्भूतास्तत्र्याभिषिक्ता* अम्बष्ठाश्च ब्राह्मणाः स्युः * स्तथा क्षत्रियात् स्त्रोढायां *क्षत्रियकन्यास्विव च ।१०१। वैश्याकन्यासम्बन्धे विवाहात् स्या*स्वेवसम्भूतामाहिष्याः*क्षत्रियाएवेति सिद्धौ * तुल्यास्विति पुत्रोत्पादकस्यातुल्यायाश्च ।१०२। इतिव्यापनाय सापत्नी षितितेन* सम्बोढावस्त्रीमापति तुल्याजन्मनास्वतुल्यापितरः स्त्रीषु पितिस्व सुवर्णासु पत्न्यः सत्यवतीनां सुवर्ण्यवर्णासु पत्नी षितार्थः ।१०४। अथवासर्ववर्णेषु ताः सापत्नी*षिताने मनान्वयः पत्न्यो यस्य योगे इतिकथ्य यस्य यथा सम्यगाख्य यज्ञविधानं तस्य*सापत्नी ।१०५। तस्य ब्राह्मणस्य विवाहस्या*स्त्रोढायां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यायां योगः सम्बन्धोढायां वैश्य*दुहितायां वैश्याद् दुहितायाश्च यज्ञविधानं ।१०६। क्षत्रियस्याविवाहस्याप्युत्रोढा*क्षत्रियदुहितासम्बन्धे * पोढया

वैश्याक्षत्रियाचण्डालयम विधानं १०७। वैश्यास्त्रियां शूद्राजातो यानस्तु कन्याचौलक्ष्मणम्म दायमाहि * धर्मकर्माचर णन्तु * न वा शूद्रायामार्यात्वा ।१०८। तद्यथा विष्णुसंहितायां * सवर्णास्वकर्मासु * विद्यमानासु ज्येष्ठया * सह धर्मकार्यं कुर्यात् ।१०९। मिश्रासु च कनिष्ठयापि समान * वर्णायाममावर्णाभावे त्व * नन्तरयैवापद्यपि * न त्वेव द्विजः शूद्रया । ११० । इति तेन ब्राह्मणस्यापि सुःपत्न्योब्राह्मणाक्षत्रिया * क्षत्रियक्षत्रिया वैश्या शूद्रा च । १११ । द्वे पत्न्यौ क्षत्रियस्य क्षत्रियकन्या * वैश्याकन्या चैव भार्ये आ * पत्न्यौ वैश्यस्य द्वे इति च ।११२। अनन्तरविवाहात् पत्न्या * सह कालो भवन्तीति * सवर्णजा आत्मजाः । ११३ । पितृगोत्रं दत्तकं तां तु * पतिगोत्रा पतिवर्णा * पतिसपिण्डाश्च भवति ११४ । ताश्च भार्यासम्भूता * क्षत्रिया आत्मजा एवं वेद्याः । ११५ । शान्तिपर्व्वणि दानधर्मे प्रोक्तं । तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य भार्या क्षत्रियस्य वा । वैश्याः स्वजातौ विन्देत ताः स्वपत्नीः समं भवेदिति । ११६ । व्यासंसंहितायामप्युक्तं * ऊढायान्तु सवर्णाया * मन्यां वा कामसुद्वहेत् * तस्यामुत्पादितः पुत्रो * न सवर्णात् प्रहीयते । ११७ । उद्वहेत् क्षत्रियां विप्रो वैश्यां च क्षत्रियो विशां । न तु शूद्रां द्विजः कश्चिन्नाधमः पूर्ववर्णजामिति ।११८। अन्ये त्वसवर्णा विवाहे तस्यां जातः * पुत्रः सवर्णान्न हीयते मन्त्रे * विवाहेनानुलोमापि * भार्या सवर्णा भवतीति ।११९। विवाहमन्त्रैः कालो भवति स्त्री * मन्त्रलिङ्गाद्विज्ञायते * तेषामेते मन्त्रा दर्शयन्ति । ११७ । मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यम । ११८ । प्राणैस्ते प्राणान् सन्दधामि अस्थिभिरस्थीनि मांसैः * मांसं त्वचा त्वचम् । इति । ११९ । इत्येवमादयो मन्त्राः * पत्न्याः सहनार्या एकीकरणाः * तेषां समाप्तिस्तु सप्त * पदीगमने भवति * तदुक्तं पूर्व्वं मनुना । १२० । पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे । इति । १२१ । लिखितेनापि स्मृत्युक्तं यथा * विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु । एकत्वं सा गता भर्त्तुर्गोत्रे पिण्डे च सूतके । १२२ । स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे । भर्त्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रियाः । इति । १२३ । बृहस्पतिनाप्युक्तं हि * पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः । पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया । १२४ । आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सर्व्वथा । शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा । १२५ । इति । प्राक्सप्तपदीगमनात् * इ समाप्तविवाहासत्यात् * वरायदानादत्तापि * न पत्नी भवति न च * पितृगोत्राद्भ्रश्यते । १२६ । तदाप्यविवाहमृतयतस्तस्यास्तदा * पितृगोत्रेण पिण्डोदकक्रियाः कार्याः तदुक्तं कात्यायनेनयथा । १२७ । संस्थितायान्तु भार्यायां प्राक्सप्तमपदात् क्रिया । पैतृकं भजते गोत्रमूर्द्ध्वन्तु पतिपैतृकम् ॥ १२८ । तथा च ब्राह्मणो ब्राह्मण्यामुत्पादितो * ब्राह्मणः क्षत्रियकन्यायां वैश्याकन्यायां च * ब्राह्मणो भवति * न क्षत्रियो न च वैश्यः ॥ १२९ । तस्यां तस्यां जाताः पुत्राः * ब्राह्मणा जाता एव * भवन्ति तद्यथोच्यते । १३० । मरीचेः पुत्राः कश्यपाद्यो * ब्राह्मणकन्यायां क्षत्रियायां जाताः * ब्राह्मणा एवाङ्गिरसो * बृहस्पत्यादयश्च । १३१ । एवं ब्राह्मणस्य

पत्न्यां क्षत्रियकन्यायां जातः*पुत्रः क्षत्रियोजात्या ब्राह्मणवर्ण एव सः ।१२१॥ यथा गाधितनयायां यमदग्नेः*पत्न्यां जातोऽस्य पुत्रः*परशुरामः ब्राह्मण एव ।१२२। तथा ब्राह्मणात् स्वोढायां क्षत्रियकन्यायां मूर्द्धाभिषिक्तः सवर्णो भिषक*वेदं चाभिषिक्ताये*ते जाता ब्राह्मणा एव॥१२३॥ एवं ब्राह्मणस्य पत्न्यां*वैश्यकन्यायां ब्राह्मण्यां*जातः पुत्रोऽम्बष्ठो नामाते ब्राह्मण एव॥१२५। तथा क्षत्रियस्य पत्न्यां*क्षत्रियकन्यायां जातः*पुत्रो वैश्यकन्यायाम्पत्न्यां जातः*पुत्रो माहिष्य नामश्च*जातः क्षत्रियवर्ण एव॥१२६॥ वैश्यस्य वैश्यकन्यायां*पत्न्यां जातो वैश्य एव*नच या शूद्रा भार्या स्वजाता विवर्णाः स्युर्न हि शूद्रा*द्विजानां पत्न्यो भवन्ति ॥१२७॥ यज्ञसंयोगाभावादमन्त्रका*विवाहे शूद्राया द्विजैः*मन्त्रैर्विहिते हि*सह कात्नीभावाभावात् ॥ १२८ ॥ अमन्त्रकक्रियैः शूद्रैः*सह शूद्रायाममन्त्रकविवाहे* पत्नी कात्नीभावो भवति ॥१२९। स्वयमेव संहृष्टान्तं*दर्शयित्वा स्वतादयश्च* नयाश्चामनुलोमजाश्च*डायस्वजाताः पुत्रादय पितृणां तज्जातीया ॥ १३० । यथात्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मा प्रजायते ॥ आनन्तर्यात्स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ इति ॥१३८॥ अस्यार्थश्चायमेव द्रष्टव्यः*वर्णानामित्यादावत्र वर्णाः प्राप्नोतीति*द्विजानां शूद्रया सहामन्त्रकविवाहे पत्न्यास्तु कात्नीभावात् ॥१३९॥ स्वयोनित्वं नास्तीति ज्ञापनार्थं त्रयाणामित्यादि तेनाद्विजानां समानानुलोमजाभि*द्विजाभिर्मन्त्रवाविवाहिताभ्यः सुताः* पामन्त्रेण शूद्रया विवाहे वा ॥ १४२ ॥ नार्याः पत्नीकात्नीभावात् स्वयोनित्व*प्राप्तिज्ञापनार्थं शूद्रा*प्रतिषेधायैवोक्तं न, त्रयाणामिति विशेषणम ॥ १४३॥ प्रथमाद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां*त्रयाणां*वर्णानां द्वयोः*ब्राह्मणक्षत्रिययोरानन्तर्या*द्वात्नोमाद्ब्राह्मणेन मन्त्रेणोढा क्षत्रियकन्या वैश्या * कन्या च क्षत्रियेणोढा वैश्यकन्या * भर्त्तरेकत्वं गता सगोत्रा सती * सपिण्डा सवर्णा स्वयोनिर्भवति ॥ १४४ ॥ स्वयोन्यामित्यस्याद्वीदं ज्ञापितं तस्यां स्वयोन्यामस्यात्मा*जायत इत्याद्युक्त्या सवर्णः * पुत्रो जायत इति ज्ञापितं यथा ॥१४५। तथा बाह्येष्वपि तु*क्षत्रादिषु क्रमात् स्यात्॥१४६॥ आयोगवादयस्त्रयस्त्वमन्त्रे ब्राह्मणकन्याक्षत्रियकन्या वैश्यकन्याः शूद्रेणाविवाहात् पत्न्या * सह कात्नीभावाभावान्न पत्न्याः*स्वयोनयो भवन्त्येव ॥१४८ ॥ तास्वात्मा चैषां तथा पुत्रान् *जायन्ते यथा ब्राह्मणस्य * क्षत्रियकन्यायां वैश्यायां * कन्यायां पत्न्यां स्वयोनौ *जातपुत्रो ब्राह्मणः स्यात् ॥ इति । १५० । व्यासेनचोक्तं यथा*विप्रवद्विप्रविन्नासु क्षत्रविन्नासु क्षत्रवत् ॥ जातः कर्म्माणि कुर्वीत वैश्याविन्नासु वैश्यवत् १५१ । वैश्यक्षत्रियविप्रेभ्यो जातः शूद्रासु शूद्रवत् । अधमादुत्तमायान्तु जातः शूद्रसमः स्मृत इति ॥ १५२ । संस्कारस्तु द्विजानां व्यासेन*नवैताः कर्णवेधान्तामन्त्रवर्ज्जं क्रियाः स्त्रियाः॥ विवाहोमन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश॥ इति॥ द्वितीयाध्याये चोक्तं * अमन्त्रिकात्तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् १५४ ॥ वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ १५५ ॥ एष प्रोक्तो द्विजातीनां औपनायनिको विधिः उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः इत्यत्र न तु जन्मना * स्त्रीणां मन्त्रेणाविवाहो*द्वितीय

जन्मत्राण्डकः । १५६ । इतीवं द्विजवर्णनारीणां वेदे * विवाहमन्त्रोहितीयं *अक्षतयरकले * पतोसम्भवतीति*चैत्रमाद्विजोनविदुः । १५७ । तं शूद्रसमायां मातरिजाताः*पारशवादिवत्तीव * मोपदोरन्नमाक्षणादयश्चा*ब्राह्मणादिलोपश्चमात् । १५८। उक्तं हिपूर्व्वं मनुना*शूद्रेणाहिममसाव *इयावहेदेनजायत*इति । १५९ तेषां मातरश्चपतिगोत्राः पति*सपिण्डानन्तःपतादि*मरणे चाशौचभागिनीनतः*पितृगोत्राश्चतिष्ठन्तु । १५८। तेषामभाः भिन्नगोत्राभ्यां माता*पितृभ्यां जाताः किं गोत्रा * भवेयुः किं पितृगोत्राः*किं मातृगोत्राद्विगोत्रावा १६० । तदेवं बहुविधदोषा*तद्वाराख्यानमसाधुमन्त्रैस्तु * विनाहे पतिवर्णैवनारी * भवतीतिशास्त्रार्थोऽवियः १६१। तेनत्रोऽम्नात्पञ्चेषुजाताविप्र*मद्दाभिषिक्तभिषक् उवर्णा ।म्बष्ठा*ओन्द्रादितृवर्णात्ब्राह्मणाएवताः ॥१६२ । शान्तिपर्व्व णिदानधर्मे चोक्तं*तिस्रोभार्याब्राह्मणस्य*द्वे भार्ये क्षत्रियस्य । वैश्यःस्वजातां विन्देत तास्वपत्यं समं पितुरिति।१६३। पञ्चेषिवाह्लायदिसगोत्रां नारी*मद्यविवाहयां प्रमादाश्शूद्रे तुसाव*नपत्नीस्यात्तस्यां जातः* पुत्रश्चण्डालोभवति।१६४।उक्तं हि वासे नस्वसं हितायां *कुमारीसम्भवस्त्वेकः सगोत्रायां द्वितीयकः । ब्राह्मण्यां शूद्रतोजातश्चण्डालस्त्रिविधःस्मृतइति । १६४ । तत्रास्त्रितिवचनेन * जातापितृवर्णत्वं प्राप्नोमगोत्र * जातानां शूद्राजातानाञ्च*जाता*पितृवर्णपति* प्रधार्य्यपञ्चेषिति । १६५ । अयमत्रास्त्रितोनेनानूढाद * सवर्णाद जातानां जातापितृ*वर्णत्वमयौतत्प्रतिप्रधार्य * क्वाले ऽक्षतयोनिपितृयादिकं । १६७ । अक्षतयोनिषूनूढास्वानुलोमेन*सम्भवःसम्भूताये ते जातानएव*पितृवर्णा एवके यानसवर्णाद । १६८ । आनुलोम्ये द्विविधं स्यात्* द्वर्णतश्चयोनितश्च*वर्णतोयथावाभ्यः क्षत्रियबीज * जातायां सतांवतामनूढायां । १६९ । परापराद् ब्राह्मणाज्जातोब्राह्मण*एवजातोभवतीति । १७० । योनितोयथाकर्णो जाताक्षत्रिय*एवकर्णो हिक्षत्रियवर्णोपि*देव योनिःकुन्तीवक्षत्रियैव* । १७४ । सवर्णापिनरयोनित्वाद्योनितो * ऽनुलोमाजातःकुमारी*सम्भवश्चाण्डालइति १७५ । अत्रानुलोमेनेतिदर्शनादेव* कुमारीसम्भवस्त्वेक * इत्यत्रकुमारीशब्देन * व्यासेनयोनितो* वर्णतश्चसवर्णा*विवक्षितावेदितव्या । १७४ ॥ इतीवं त्रिविधे नारीणांपुंसां* सहसावर्णो प्रसिद्धे *विष्णुनाचस्वसंहितायां*सक्तं धत्तत्प्रदर्शितं । १७५ । समानवर्णासुपुत्राः*सवर्णा भवन्तीति । तेनविप्रमूर्द्धाभिषिक्तमवर्णा * भिषगम्बष्ठाजाता ब्राह्मणाएव । १६६ । ब्राह्मणात्स्वोढायां ब्राह्मणकन्यायां * क्षत्रियकन्यायां वैश्या * कन्यायां मन्त्रेविवाहात्*समानवर्णायां जातत्वात् । १६७ । एवं कुण्डगोलकपौनर्भवाश्च* समानवर्णासुजाता* ब्राह्मणाभवन्तीतिकुलं १७८ । क्षत्रियात्स्वोढायां क्षत्रियायां *वैश्याकन्यायाञ्चमन्त्रे* विवाहात्सवर्णायां जातौ*क्षत्रियमाहिष्यौजातौ*क्षत्रियावेवपितृसवर्णौ ॥ १७९ । कानीनोब्राह्मणस्यानेनानुलोपि*आदेवजन्मी यब्राह्मणेषुपाठी*स्थापितएवविष्णुना * द्वाषीतितमेऽध्याये हि । १८० । अनूढापुत्रांस्ततपुत्रान * वह्नयाजिनो

पामबाजिन शूद्र*याजिनद्दतादिकाः । १८१ । एवमपिनारीणां पुंसामह*प्रसिद्धं त्रिविधसावर्ण्यमभि*प्रायेण हारीतेनाप्युक्तं यथा ॥ १८२ । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाद्विवन्नुपन्नो ब्राह्मणः स्यात्तदृतितयाब्राह्मणेनमन्त्रेणोढा १८३ । ब्राह्मणकन्यायांक्षत्रिय*कन्यायां वैश्यकन्यायांच*जाताब्राह्मणो भवति । १८४ । एवं परोढायां स्वोढायां ब्राह्मण्यां *ब्राह्मणाद्युत्पन्नः पुत्रो*ब्राह्मणएवक्ष्यतइति । १८५ । तेनपरोढायां सधवायां कुण्डो * विधवायां गोलकः पुनर्भूषु*जातःपौनर्भवोब्राह्मणःसिद्धाति । १८६ । स्वोढायां ब्राह्मणकन्यायां ब्राह्मणा*द्विपःक्षत्रियकन्यायां* स्वोढायांब्राह्मणान्मूर्द्धाभिषिक्त*स्वर्णभिषजो ब्राह्मणाः । १८७ । ब्राह्मणात् स्वोढायां वैश्या * कन्यायामम्बष्ठोनाम*ब्राह्मणएवेतितुल्याम । १८८ । एवमेवतुनारीणां *पुंसाम्चविविधसावर्ण्यं सिद्धं * मिताभिप्रेतायाम् वलक्येनाप्युक्तं *स्वसंहितायां तद्यथा । १८९ । सवर्णेभ्यः सवर्णासुजायन्ते वै स्वजातयः । अनिन्द्येषुविवाहेषुपुत्राःसन्तानवर्द्धनाः ॥ १९० । विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तोहि क्षत्रियायां विशःस्त्रियाम् । जातोम्बष्ठोनिषादश्च शूद्रायां पारशवोपिवा ।११२। वैश्याशूद्र्योस्तुराजन्यान्माहिष्योग्रौसुतौ स्मृतौ । वैश्यात्तु करणःशूद्रायांविन्नास्वेषविधिःस्मृतः ॥ इति । १४२ । अत्रसवर्णेभ्यःसवर्णास्विति*तुल्ययोनिजन्मनासावर्ण्यं तथा* मन्त्रेणविवाहानन्तरेण तथा*तदुभयतःसावर्ण्यमितित्रिधा । १९३ । तत्परस्यान्वसामन्त्रे*विवाहेषुसवर्णासु*नारीषुसवर्णेभ्यःस्वजातयः पुत्राजायन्ते । १९४ । विवाहेषितान्नेनानूढासु*सवर्णास्वसवर्णेभ्यो जायन्ते*तेस्वजातयोनैवस्यु* श्चाण्डालाः प्रायश्चित्तत्वात्यथाब्राह्मणो नब्राह्मणःद्विजः*क्षत्रियद्विजःवैश्यद्विजेषु*मन्त्रेणोढास्वनियुक्तास्व*नियुक्तास्वसधवास्वविधवासु । १९५ । पुनर्भूषुचापरस्माद्ब्राह्मणा*ज्जायन्ते येपुत्रास्ते तु*कुण्डगोलकपौनर्भवाब्राह्मणा * आदेताजाःस्वयत्ताः । १४७ । रोगोहीनातिरिक्ताङ्गः *काणःपौनर्भवस्तथा । अवकीर्णी कुण्डगोलौकुनखीश्यावदन्तकः । इत्यादि । १४८ । तथाक्षत्रियादपरे पात्रिये*पोढासुक्षत्रियकन्या*वैश्याकन्यासुसवर्णासु* नियुक्तासु नियुक्तासु*सधवासुविधवासु । १४९ । पुनर्भूषुचस्वजातयःक्षत्रिया*एवपुत्राजायन्ते ते * कुण्डगोलकपौनर्भवाः १५० । एवं वैश्यादपरवैश्यो नोढायां *वैश्यापत्न्यां नियुक्तायामनियुक्तायां *सधवायां विधवायां पुनर्भूषु * चोत्पन्नास्तुस्वजातयोवैश्याएव । १५१ । ते वैश्याःकुण्डगोलकपौनर्भवा*स्तथाशूद्राच्छूद्रायां कुण्डगोलक*पौनर्भवाःपुत्राश्चेयाः । २०२ । अथब्राह्मणात्मन्त्रे विवाहेषु * सवर्णासुब्राह्मणकन्यासुक्षत्रिय * कन्यावैश्यासुद्विजेषु* स्वजातयो*ब्राह्मणजातयएवजायन्ते । २५४ । तथाक्षत्रियात्मन्त्रे *स्वोढासुसवर्णासुक्षत्रियकन्या* वैश्याकन्यासुस्वजातयः*क्षत्रियाएवजायन्ते । २५५ । वैश्याच्चवैश्याकन्यायां *स्वोढायां स्वजातयएवजायन्ते * शूद्राच्छूद्रायां स्वोढायां स्वजाती*स्वजातयःशूद्राएवजायन्ते । २५६ । तत्रानिन्द्येषुब्राह्माद्यादिषु* यथाक्रमोक्ताविवाहेषुयेपुत्रा*स्ते सन्तानवर्द्धनाः*कुलरोत्तरवंशस्य*द्धिकराःधर्मत्वात् । २५७ । अत्रविवाहेषुसवर्णास्विति

क्ता*द्विजानां शूद्राभार्य्यासु ये पुत्रा*जायन्ते ते स्वजातयो न भवन्ति । २५८ । मन्वनुलोमासवर्णासु जाताः * किं पितृजातिनाम्नैव*ख्याप्यन्ते किं नाम विशेषेणाप*तत्राह तत्र विप्रादित्यादि । २५९ । विन्नास्वेष विधिः स्मृ॒तं*इति वचनेनैव उक्तं*तद् यथाक्रमं दर्शयति *विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तो हीत्यादि । २६० । विप्रान्मत्तैः स्वविन्नाया॰ क्षत्रियायां सवर्णायां*पत्न्यां जातः पुत्रो मूर्द्धाभिषिक्तो हि * नामस्वजातिर्ब्राह्मणजातिरेव । २६१ । गौतमेन चोक्तं यथा*तेभ्य एव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य*शूद्रेभ्यः क्षत्रियामूर्द्धाभिषिक्त *क्षत्रियधर्मवरपुत्रकामजीजनत् ॥ इति ॥ क्षत्रियाब्राह्मणान्मूर्द्धाभिषिक्तं *ब्राह्मणं पुत्रमजीजनत्*क्षत्रियात् क्षत्रियं वैश्या*औरसं *प्रातृपुत्रकम् । इत्यर्थः तेनैव पुनरुक्तञ्च*अनुलोमास्वनन्तरैकान्तर*द्व्यन्तरासु जातासु सवर्णाम्बष्ठ * पारशवमाहिष्योग्रदौष्मन्तः । २६४ । इति । ब्राह्मणादनुलोमासु*क्षत्रियायां सवर्णो नाम ब्राह्मणः*वैश्यायां पत्न्यामम्बष्ठो*नाम ब्राह्मणः शूद्रायां*पारशवो नाम जातः । २६५ । क्षत्रियादनन्तरायां वैश्यायां*जातो माहिष्यो नाम क्षत्रिय एव*एकान्तरायां शूद्रायां*जात उग्र इति नाम । २६६ । वैश्यादनन्तरायां शूद्रायां जातः*पुत्रो दौष्मन्तो नामाभूत् । २६७ । इत्यर्थः । औशनसं संहितायां *ब्राह्मणात् स्वोढायां क्षत्रियकन्यायां *जातौ सुवर्णाभिषज्ञौ*द्वौ पुत्रौ ब्राह्मणावुक्तौ । २६८ । तद् यथा विधिना ब्राह्मणात् प्राप्य नृपायान्तु समन्त्रकः । जातः सवर्ण इत्युक्तः सोऽनुलोमद्विजः स्मृतः । २६९ । पितृवर्णक्रियां कुर्व्वन् नित्यां नैमित्तिकीं क्रियाम । अश्वं रथं हस्तिनं वा वाहयेच्च नृपाज्ञया । २७० । सैनापत्यञ्च भैषज्यं कुर्व्वन् जीवेत् वृत्तिषु । इति । वृत्तिष्विति याजनाध्यापनप्रतिग्रहाद्यासु । २७१ । नृपायां विप्रतश्चौर्य्यात् संजातो योऽभिषक् स्मृतः । अभिषिक्तनृपस्याज्ञां परिपाल्यवैद्यकः । २७२ । आयुर्वेदमथाष्टाङ्गं वेदोक्तं धर्म्ममाचरन् । ज्यौतिषं गणितं वापि कायिकीं वृत्तिमाचरेत् इत्यादि । २७३ । विप्रः स्त्रियां जातोऽम्बष्ठ इति* विप्रादित्यनुवर्त्तते । २७४ । एवं विप्रात् स्वविन्नायां विशः*स्त्रियां कन्यायां जातोऽम्बष्ठो नाम*पुत्रो ब्राह्मण एवेति । २७५ । औशनससंहितायाञ्चोक्तं *वैश्यायां विधिना विप्रा*ज्जातो ह्यम्बष्ठ उच्यते । २७६ । कृष्याजीवी भवेत्तस्य तथैवाग्नेयवृत्तिकः । ध्वजिनीजीविका वापि चिकित्साशास्त्रजीविकः । इति । २७७ । विधिनेत्युक्तौ तु विप्रात् स्वोढायां *वैश्यायामिति ख्यापितं *तेनाम्बष्ठो ब्राह्मण*वर्णजाति*रित्युक्तं ॥ २७८ । एषां मूर्द्धाभिषिक्तादाम्बष्ठान्तानां * ब्राह्मणोक्तविधानेन सर्व्वक्रिया ॥ कश्चिदित्थं व्याख्यानमविद्वान्*याज्ञवल्क्यवचनमन्यथा व्याचष्टे । २७९ । ब्राह्मणस्य सतः सोभार्य्यास्त्रियः क्षत्रियवैश्याः के ता वक्तुं*इदानीं कस्यां कः पुत्रो*भवतीति वक्तुमाह । २८० । सवर्णेभ्य इत्यादि*सवर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः*सवर्णासु ब्राह्मण्यादिषु * सजातयो मातृपितृ*समानजातीयाः पुत्राः स्युः । २८१ ॥ सर्व्वशेषेषूपसंहारे विन्नास्विति*तूक्तः । विन्नासु सवर्णैः*सवर्णास्विति सम्बध्यते ॥ २८२ ॥ विन्नाशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्*वेत्तृभ्यो ब्राह्मणादिभ्य इति लभ्यते तर्हि कः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थः ॥ २८३ ॥ अतश्चायमर्थः

संस्कृतो* विधिनोढायां हि जनितायां वोढुः* सावर्ण्यं उपपन्नं ॥ २८४ ॥ तस्मात् समान* जातीयः* पुत्रो भवतीति यदाख्यातं तदिदमसाधु ॥२८५॥ यतएतदेवोक्तं तेनस्वयं ॥ विप्र. स्वकाणीनसम्भवाभावात्ते चसवर्णे भ्योऽनुलोमप्रतिलोमभ्यो भिद्यमानाः साधारणधर्म्मै रहिंसादिभिः सर्व्वैरधिक्रियन्ते ॥ शूद्राणां स्वधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजास्स्मृता इतिमनूक्तस्मरणादिति ॥ इतियदुक्तं तदसाधुस्वयंहि उक्तं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पादितो नब्राह्मण इतिभ्रमनिरासार्थः अोत्र कुण्डगोलकप्रतिषेधः । इतियदुक्तं तत्र तस्यसङ्कल्पकृते काणीनस्यापिस्वाङ्गे विधानात् प्रतिषेधः कृतः । कुण्डगोलकादयश्चब्राह्मणाः कथं शूद्राणां स्वधर्म्माणः स्युः काणीनश्च नामोब्राह्मणास्तस्मात्तद्व्याख्यानमसाधु ॥ अथविप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तो होतासायद्व्याख्यानमिदं कृतं विप्रात्क्षत्रियायां जातोमूर्द्धाभिषिक्तः क्षत्रियएव । ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः* क्षत्रियएवभवति* क्षत्रियेणवैश्यायां वैश्यएव* वैश्येन शूद्रायां शूद्रः* इतिशङ्खस्मरणात् ॥०॥ तच्चशङ्खवचनं मूर्द्धाभिषिक्तादीनां क्षत्रियादिधर्म्मप्राप्त्यर्थं नपुनर्मूर्द्धाभिषिक्तादिद्विजातिनिराकरणार्थं क्षत्रियादिद्विजातिप्राप्त्यर्थं वा ॥* ॥ अतश्चमूर्द्धाभिषिक्तादीनां* क्षत्रियादेरुक्तैरेवदण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनादिकं कार्यमिति ॥ प्रमादिनेर्वाख्यातृव्याख्यानेकृतं स्फुटोऽयं प्रमादः । यत् शङ्खवचनं दर्शितं* तत्रक्षत्रियायां सविन्नायामिति वचनात् विन्नास्वेषविधिः स्मृतः* अनुलोमासु मातृवर्णाइति ॥* तेनपरोढानुलोमाव्यवहितवर्णान्तरासु जातानां मातृवर्णाः स्युरितिशङ्खवचनेनतदुक्तं ॥ ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रियएवेति ॥ स्वोढानुलोमास्वगोत्रास्वपि असवर्णासमन्त्रविवाहाद्भवति ततोमूर्द्धाभिषिक्तादयः स्वविन्नासु क्षत्रियकन्यादिषुजाताः कथं शङ्खवचनविषयाः स्युः तस्मात्तदसाधुएवंमूर्द्धाभिषिक्तादीनांक्षत्रियादिधर्म्मप्राप्त्यर्थं शङ्खवचनं तेनक्षत्रियादेरुक्तैर्दण्डाजिनोपवीताभिरुपनयनं कार्यं चेत्तदाक्षत्रियत्वादिधर्म्मप्राप्तएवस्युः कथं मूर्द्धाभिषिक्तादिद्विजातिनिराकरणं नस्यात् क्षत्रियादिद्विजातिप्राप्तिर्वा कथं नस्यात् ॥ संस्कारविशेषणाद्विजातिप्राप्तिः स्यात् ! यथाक्षत्रियोक्तानमन्त्रादिभिर्दण्डाजिनादिभेदेन संस्काराद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याभेदभावः स्यात् तस्मात्तद्व्याख्यानं सर्व्वमप्रामाणिकत्वात् । विन्नास्वनुलोमासु जाता द्विपितृजात्याजायन्ते जातायास्तएवते इत्याहुः ॥ इतोवंबहुप्रमाणैश्चनाद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणकन्याक्षत्रियकन्यावैश्यकन्यासु मन्त्रविवाहाद्ब्राह्मणीषु पत्नीषु जातास्त्रयः पुत्राब्राह्मणाएवजायन्ते तुल्या अपिमातृजन्मकुलतः कौलीनाः प्रवरमध्यमावराः सन्तोपितेपुनर्वा कन्याकन्यासुहवन्तीयान् पुत्रान् जनयन्तितेपुत्रास्तूभयकुलश्रेष्ठत्वात् कौलीन्ये पित्रश्रेष्ठाः स्युरितियथा कचीकपुत्रः परशुरामः श्रेष्ठ इति । तथापिकश्चिद्दैतण्डिकआह । विप्रोमूर्द्धाभिषिक्तश्चवैदाः क्षत्रियएवच । माहिष्योवैश्य इतीषां यथापूर्व्वन्तु गौरवमितिवृद्धहारीत वचनात् पूर्व्वपूर्व्वस्यजातागौरवमिति ॥ तन्नमातृजन्मकुलानां श्रेष्ठत्वमध्यमत्वावरत्वेन कौलीन्ये श्रेष्ठमध्यमावरत्वं विप्रादीनांत्रयाणां क्षत्रियादीनाञ्चतेभ्योवर्णजातापकृष्टत्वेपिकौलीन्ये पापकर्षउत्तरोत्तरमित्यभिप्रायेणोक्तं यथापूर्व्वन्तुगौरवमिति नद्यजातया ॥ वार्गसंहितायामुक्तं ॥ जरान्तु

सवर्णाविमता वाकामतश्चेत् । तथोत्पादितः पुत्रो न सवर्णात् प्रच्यवते । ऊढ्रे तु क्षत्रियां विप्रो वैश्यां वा क्षत्रियो विशम् । नवं शूद्रां द्विजः कश्चिन्नाधमः पूर्ववर्णजाम् ॥ विप्रवद्धिवित्रवक्षत्रविन्नावसवत् । जातः कन्याजिनो तत्र वैश्याविन्नावद् भवेत् । वैश्यात्क्षत्रियविप्रे भोजाताः शूद्रात् शूद्रवत् । इति । ५ । ० । नन्वेवमसवर्णसवर्णा पुत्रस्यैव भार्यो जातास्ते जातितएवेतरे विभज्यत इति तेभ्य एवं पत्नीषु भोजाता ये ते पितृजातितएवेत्यारिति । कथमेव तयोनिपुत्राद्यस्मात् नस्त्रीषु भाः सम्भूता ये ते कानीना जातितएव पितृजातयः स्युः । अक्षतयोनयो हि स्त्रियो न सम्भोगं विनागर्भं बहुन्ति क्रियमाणे हि सम्भोगे क्षतयोनयः स्युः कथमक्षतयोनिपुत्राः सम्भवन्तीति । नैवं यद्यपि पुमानक्षतयोनिं कन्यां सम्भुङ्क्ते तदासा क्षण्यमानयोनिर्नवक्षतयोनिर्भूतकालेऽक्षतप्रतीयः । ऋषीणां वरादिदानात् सम्भोगं विनापि गर्भः सम्भवति । यथा कुवेरस्य मातुर्म्य पकन्यायाविश्रवसंगमावाचा गर्भोऽभूत्तत्र गर्भे कुवेरः कानीनो जातः तथाविधस्तु गर्भः क्वचिन्न सर्व्वासामिति सम्भोगाच्च कन्याया यद्गर्भो जायते न तद्गतस्याविवाहोऽभूत्तस्तु ये भोजातास्ते कानीनाः पुत्रा जातितएव पितृवर्णजातय एवेत्यारितातत्वात्ते । स्त्रीष्वनन्तरजातास्वि त्यादि । ६ ।

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादिताः सुताः । सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥६॥

अनन्तरजातास्वित्यव्यवधानव्यवधानादनुलोमवर्णासु जातासु स्त्रीषु नतूढासु द्विजैरुत्पादिता ये सुतास्तानकानीनान् मातुः कन्यात्वदोषेण विशेषेण गर्हितानपकुक्षिदूषणादिदोषेण गर्हितानपुत्रोत्पादकैः स्त्रैर्द्विजैर्वर्णजातीनामदृशानेवाहुर्मन्वादयः यथा क्षत्रियायां कुवेरकन्याद्वैपायनादयो ब्राह्मणाः पितृवद्वर्णजातित्वेऽपि कारणं मातृकृतं कष्टम् अवर्णसवर्णयोर्भार्ययोः सम्प्रात्वे नसाधारणादनिश्चितविवाहत्वः । ततः पुरुषप्रधानात्तस्य पितृवर्णत्वं । अनन्तरजातास्वित्युक्तात् तद्धाना प्रतिषेधः ॥ ये त्वनन्तजाताः* स्वनन्तरवर्णपरोढासु नियुक्तास्वनियुक्तासु वा पुनर्भूषु वा द्विजैरुत्पादितास्तत्रानियुक्तासु धर्मात्वे पिमातुः परत्वे मत्वनूनवर्णत्वद्दोषाद्नियुक्तासु व्यभिचारदोषान्मातृवर्णा ना पूर्नपितृवर्णा न वध्यात इत्यवश्यमेव । पुत्रार्थे ऽनन्तरस्त्रीषु क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । तामनन्तरनामस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते । इति । क्षत्रियस्य जायायां नियुक्तायामनियुक्तायाः सधवायाः ब्राह्मणोत्पादितः पुत्रः कुण्डो विधवायां गोलकः पुनर्भूषु पौनर्भवस्ते क्षत्रिया एव स्युः । वैश्यस्य जायायां नियुक्तायामनियुक्तायां वा ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वा पुत्रोत्पादितः पुत्रः सधवायां कुण्डो विधवायां गोलकः पुनर्भूषु पौनर्भवस्ते वैश्याः । एवं शूद्रस्य जायायां नियुक्तायामनियुक्तायां वा सधवायां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरुत्पादिताः पुत्राः कुण्डा विधवायां गोलकाः पुनर्भूषु पौनर्भवास्ते शूद्रा एवेत्यारिति । एवमेव ब्राह्मणोक्तः । ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पादितः* क्षत्रिय एव वैश्यायां *वैश्या

एवंभूतावा भूद्रइति । ६ । नन्वेवमसवर्णयोनिषु नन्तर जाताद्विजैरुत्पादिताःसतायत्पितृसदृशास्तद्विधानं किं कर्मभिःकतमयानन्तर मतिक्रमदावधाने न तितमानन्तरमव्द्योदावधानेनावधाने नचेतिमपयतानुषाते ।०।

अनन्तरासु जातानां बिधिरेष सनातनः । द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं बिधिं ॥७॥

अनन्तरास्वित्यादि।०। अवावधानेनानन्तरास्वनूढासु द्विजेभ्योजातानां कानीनानामेषमाब्दोषविगर्हितपितृसदृशत्व विधिश्सनातनःशास्त्रतएव ॥ ब्राह्मणादनूढायां क्षत्रियायां जातःकानीनोब्राह्मणःक्षत्रियादनूढायां वैश्यायां जातः कानीनःक्षत्रियएव । वैश्यादनूढायां शूद्रायां जातःकानीनोवैश्यएवेति सनातनोधर्मोमनुमहर्षिभिःकृतः॥०॥ तर्हि घ्येकान्तरद्व्यन्तरासुअसवर्णयोनिषुजातानां कानीनानां कोविधिरित्यत आह द्व्येकान्तरास्वित्यादि।द्व्यन्तरायां ब्राह्मणात्शूद्रायां जातस्यएकान्तरायां वैश्याकन्यायां जातस्यएकान्तरायां क्षत्रियात्शूद्रायां जातस्यकानीनस्यम मनन्तरजातानुजातकानीनविधिं पितृसदृशत्वविधिं धर्म्यं विद्यात् ।तत्रब्राह्मणक्षत्रियवैश्येभ्योऽनूढासु शूद्रासुजाता नां कानीनानां नद्विजधर्मत्वं वक्ष्यते द्विस्वजातिजानन्तराजाःषट् सुताद्विजधर्मिणइतिते नन्वेषां वेदादिष्वधिका रोनचोपनयनादिसंस्कारइति ।०। इतोवंव्याख्यानमविद्वान् कश्चिदेतच्छ्लोकद्वयं व्याचष्टे।तद्यथा॥स्त्रीष्वनन्तरजा तास्वितिअव्यवधाने नानुलोमवर्णजातीयास्वभार्यास्वद्विजातिभिरुत्पादितायेपुत्राब्राह्मणेनक्षत्रियायां क्षत्रियेणवै श्यायां वैश्येनशूद्रायामुत्पादितास्तान् मातृहीनजातित्वदोषेणगर्हितान् पितृसदृशानाहुर्मनुःपितृसजातीयाना हुरितिपितृसदृशत्वग्रहणान्मातृजातेरुत्कृष्टाःपितृजातितोनिकृष्टाः एतेषां च नामानिमूर्द्धाभिषिक्तमाहिष्यक रणानिय।अनलङ्कारादिभिरुक्तानीतितदसाधुप्रमादादेवोक्तत्वात् ।प्रमादश्चायं।याज्ञवल्क्येनोक्तं विन्नास्वेषविधिः स्मृतइति । तेनब्राह्मणेनमन्त्रैर्विन्नाक्षत्रियकन्यापत्नीकात्मीभूताब्राह्मणीस्यात् । तस्यां ब्राह्मण्यां पत्न्यां क्षत्रिय कन्यायां ब्राह्मणाज्जातोमूर्द्धाभिषिक्तोब्राह्मणएवस्यात्नारदेनोक्तं ।आनुलोम्येनवर्णानां यज्जन्मसविधिःस्मृतः। प्रातिलोम्येनयज्जन्मसज्ञेयोवर्णसङ्करइति । तथाक्षत्रियेणमन्त्रैर्विन्नावैश्याकन्यापिक्षत्रियास्यात्क्षत्रियायान्तस्यां जातोमाहिष्योपिक्षत्रियःस्यात् । यथायुक्तन्नूः॥ क्षत्रियकन्याःत वैश्याकन्ययोर्ब्राह्मणेनमन्त्रैर्विवाहविधानान्नहीन वर्णत्वदोषः ॥ यथाधमदग्नेःपुत्रक्षत्रियकस्यापुत्रःपरशुरामः ॥ यच्चोक्तंपितृसदृशत्वग्रहणात्मातृजातेरुत्कृष्टाःपितृ जातितोनिकृष्टाइतितदाक्षेपवर्णः। नास्तिद्विपञ्चमोवर्ण इति तदसाधु । अनन्तरजातास्त्रीष्वितिनभार्यास्वि तिमासगमयते । जातमत्रेनाविवाहानूढाकन्यावावगस्यतेनानूढावगमयते । तस्मात्तदसाधु। परश्लोकव्याख्यायं व्याचष्टे अनन्तरास्वितिब्राह्मणादनन्तरायां क्षत्रियायां क्षत्रियादनन्तरायां वैश्यायां वैश्यादनन्तरायां शूद्रायां जातानामेष उक्तोविधिःसनातनः । द्व्येकान्तरासुजातानां धर्म्यंविद्यादिमं विधिमितिवक्ष्यमाणं ब्राह्मणाद्द्व्येकान्तरायांवैश्यायां

जातश्चाम्बष्ठवाद्यनन्तरायां शूद्रायां जातस्यापारशवस्य न विधिधर्मो विद्यादिति । १० । तदपास्तम् । ब्राह्मणादनन्तरायां शूद्रायामनन्तरं च * स्त्रीढायां जातस्यापारशवस्य क्षत्रियादेकान्तरायां शूद्रायामनन्तरायामूढायां जातस्योपनयनाद्यधर्माणामप्युपनयनात्वात् द्विजोद्विशूद्रां विन्दन्नसमप कथां बुध्यतीत्यधः संस्मात् ॥ शूद्रावेदी पतत्यत्रेर्वितथ्योद्धृतं । अनूढाशूद्रागमने तु द्विजानां न शूद्रावेदनं स्यात् न वद्विजात्ते नापध्वंसाः तास्तेभ्यो जाताश्च क्षत्रियाणामधर्माविधिना जाताः स्युरिति एतद्विद्यात् * कश्चित्प्रमादीपूर्व्वश्लोकार्द्धात् * लोमान्तेत्यवर्त्ता * व्याचष्टे स्त्रीष्वितादि । ११ । आनुलोम्येनावस्थितवर्णे * जाताश्चभार्यासु द्विजातिभि * रुत्पादिता ये पुत्रास्तान् वनांसु । २ । मातृदोषेनजातीयत्व * दोषेण विगर्हितान् पितृसदृशान् * नपितृजातीयानम्बष्ठादयस्तोकः । १२ । पितृसदृशपक्षणा * मातृजाते उत्कृष्टाः पितृजातितो * निकृष्टाएवविद्येयाः । १४ । एते अम्बष्ठनामानि मूर्द्धाभिषिक्त * माहिष्यकरणाख्यानि । १५ । चतुर्ष्वेषु स्त्रीष्वनन्तरोक्ताश्च हस्त्यश्वरथशिक्षाधारणमूर्द्धाभिषिक्तानाम् । १६ । नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं अम्बष्ठानां माहिष्याणां * द्विजातिशुश्रूषादयः करणानां ॥ इति । १७ । एतद्व्याख्यानमसाधु * बहुदोषदर्शनात् यथा * आनुलोम्येनावस्थितवर्णे * जातीयासु भार्यास्विति * व्याख्यानं द्विरुक्तं स्यात् । १८ । पूर्व्वश्लोके पत्नीष्विति वचनेन * सवर्णानुलोमजासु भार्यासु * जाताजाताएव विषया इत्यर्थे * स्तेन स्ववचनविरोधोभवति । १९ । ब्राह्मणादिभ्यः परदारेषु जात * पुत्र कुण्डगोलक पौनर्भवानां । २० । ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यशूद्रत्व * वर्णजातिकथनाभावप्रसङ्गात्वं च स्यात् । मातृदोषेनजातीयत्व * दोषेण विगर्हितान् पितृसदृशा * नाक्रितत्पिनयुक्तं । २१ । अनुलोमजाभार्यासु हि * जन्मतोहीन वर्णापि * मन्त्रेण विवाहाद्वेपत्या सवर्णा भा भार्या जाताद्विजा * सतीपतिवर्णे वसत्यादितः प्रागनन्तरो * पाठात् नानन्तरजाता । २३ । तस्यां ततोजातानां मातृहीन * जातीयत्व दोषोवर्त्तते * पितृवर्णजातावते भवन्तीति । २४ । वासेनश्चानं स्वसंहितायां यथा * ऊढायामनुसवर्णायामनन्तरां वा कामतश्चरेत् । तस्यामुत्पादितःपुत्रो नसवर्णात्प्रहीयते । २५ । उदहेत् क्षत्रियां विप्रोवैश्याः वा क्षत्रियोविशम् । नतुशूद्रां द्विजः कश्चिन्नाधमः पूर्व्ववर्णजामिति । २६ । एतेनैवतच्चानुक्तं भवतियद्वक्तः पुनः * पितृसदृशपक्षणामातृजाते * रुत्कृष्टाः पितृजातितोनिकृष्टाश्च याइति । २७ मनुव्यासादिभिः पितृजात्याहिते * प्रोक्तानापि काचिद्वर्ण * जातिरेवं विधास्तिया * मातृतोहीनवर्णा पितृतउत्कृष्टवर्णा । २८ । वर्णानां चतुष्ट्वाति * रिक्तत्वाभावात्तेन च मूर्द्धाभिषिक्तोब्राह्मणा * दपकृष्टः क्षत्रियादुत्कृष्टश्च कोवर्णोभवेत् । २९ । गाधिराजदुहितरि च यमदग्नेः स्त्रीढायां पश्चात् जात * ऋचीकः किं नब्राह्मणः * क्षत्रिया दुत्कृष्टश्चेद्भवति । ३० । ब्राह्मणदुहितरि रेणुकायां * स्त्रीढायाम्बचीके नजनितःपुनः * परशुरामः किं प्रतिलोमजातः क्षत्रकब्राह्मणः इतिदोषः । ३१ । माहिष्यश्च क्षत्रियाद्विश्युत्पन्नो वैश्या * दुत्कृष्टः कोवर्णोभवे * देवं करणोपि

वैश्या*द्यपकृष्टःशूद्रजः कृष्ट * क्षत्रियवर्णोभवेदिति । २२ । चत्वारएवहिवर्णा।* मातापितृतोनराकि*द्रूपे जन्मनावक्कविधजाता*भिद्यजान्ते चतष्टवन्तु*कथमपिनातिवर्त्तन्ते । २३ । यथापञ्चैवभूतानि* परस्परा मां*दनन्तघट पटादिरूपेण*जायन्ते पञ्चत्वन्नातिवर्त्तन्ते । २४ । तेब्राह्मणस्याप्यनुलोमो * क्षत्रोपिनास् मनुसंहितायां*तन्नानन्तरास्वानसाधु । २५ । तत्रापाहपुनःकश्चिदेतच्छिक्ष:*पूर्व्वश्लोकोक्तपक्षोपितस्याप वादेऽयं स्त्रीष्वनन्तरजातास्विति*तस्मन्नयं विधिस्ततःस्ववचनविरोधःस्यात् ॥२६॥ नहिं यब्राह्मणादेकान्तरा *वैश्यसुतायां पत्न्यांजातास्वष्ठस्य*सिद्धंब्राह्मणत्वंमातु*र्हीनवर्णत्वदोषाभावात्। २७ । पितृतोऽपकर्षो मातु र्षकत्वद्ध* नास्तिमातापित्रोर्मन्ये*विवाहात्सावर्ण्यादेव ॥ २८ ॥ सतापितृमाद्याम * वल्कासंहिताय स्याद*ब्राह्मणेनक्षत्रियायामुत्पादितः*क्षत्रियएवभवति ॥ २९ ॥ क्षत्रियेणवैश्यायांवैश्यएव*वैश्येनशूद्रायां शूद्र*इतियज्ञवल्क्यस्मृतिर्दृश्यतेऽनुलोमतो*ऽम्बष्ठस्यब्राह्मणत्वंसिद्धं ॥४०॥ एकान्तरायांद्व्यन्तरायाञ्च जातस्य*तद्वचने ना क्तत्वात्*सिद्धातिसामान्यवचनेनानेन ॥४१॥ सवर्णाभ्यःसवर्णासुजायन्तेवैस्वजातयः ॥ अनिन्द्येषुविवाहेषु ४२॥ एवञ्चयज्ञवचने*मूर्द्धाभिषिक्तादिनामो*क्तेरभावात् ॥४३॥स्त्रीष्वनन्तरजातासु*त्वमूर्द्धाभिषिक्तादिना व्याख्यानमसाधु ॥४४॥ वक्ष्यतिह्येतेषांनामस्वयमेव*ताननन्तरनाम्नस्तु*मातृदोषात्प्रचक्षते ॥इति॥४५॥ तेनक्ष त्रियवैश्याशूद्रनामानि*भवन्त्येषांनमूर्द्धाभिषिक्तादीनि* नामानीति।न तविस्तृतमेव*तद्व्याख्यान मसाधुत्वात स्यात्॥४६॥ अनन्तरासुस्त्रीष्वाद्य*जाताहिपितृवर्णाःस्युः*मातृमन्त्रेणविवाहात्*पतिसावर्ण्यात्तेषान्तुना मिमूर्द्धाभिषिक्तादीनामानियाज्ञवल्क्येन॥४७॥ विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तोहि*क्षत्रियायामित्यादिना*विन्नास्वेषविधि स्मृतः ॥ इति ॥ ४८ ॥ तत्रापिकश्चिदेतच्छिक्षआह*अनन्तरासुजातानां*मातृहीनवर्णत्वदोषेणाविग*हितत्वात् पितृतोऽपकर्षः॥४९॥ इतरामेकान्तराद्यजातानां*मातृहीनवर्णत्वदोषेणैव*पितृतोऽपकृष्टोभव*न्त्यम्बष्ठोग्रा द्याः॥५०॥ तन्नयतस्त्वनन्तरासुजातानां*विधिरेषद्रष्टव्योन*एकान्तरासुजातानामिति ॥५१॥ एकान्तरासुजाता नां*ब्राह्मणादेवैश्यकन्यायां*मम्बष्ठोनामजायत* इत्यादिनांस्त्रीष्वोढास्वनन्तरोक्तं विष्णुसंहितायाञ्चोक्तं * समानव र्णासुपुत्राः*सवर्णाभवन्त्यनुलोमासुमातृ*वर्णाःप्रतिलोमास्वार्यविगर्हिताः ॥इति॥५४॥ इतरत्रचजन्मतोमन्त्र विवा हा*दपिद्विविधसावर्ण्यं समान*वर्णासुजाताःपुत्राःसवर्णाउक्ताः ।५५। भिन्नवर्णत्वंमातापित्रोर्येषां*मनुलोम जानांतेषामेवमातृ*वर्णत्ववचनमुपपद्यते । ५६। मातापित्रोरेकवर्णत्वं*येषामनुलोमजानां*तेषांसावर्ण्य वचनेनसाधारण्यं * सिद्धेमातृवर्णवचनंनसिद्धं त् । ५७ । अनुलोमजानांनारीणां * मन्त्रैर्विवाहे तु पति*वर्ण तयाजातत्वेन*तज्जातानांमातृवर्णत्वेपि*पितृवर्णत्वंसिद्धमिति । ५८ । एवमेवक्षत्रियादिभिरूढाभ्यस्त्री*रभि प्रेतायज्ञनोक्तं*तद्यथावदपपद्यते । ५९ । ब्राह्मणेनक्षत्रियायां*उत्पादितःक्षत्रियएवभवति*क्षत्रियेणवैश्यायां

वैश्याएव*वैश्येन शूद्रायाम्उग्रः। इति। ६०। एते क्षत्रियवैश्यशूद्राःपर*चत्रेजाताः क्षत्रियाःपुमांसःकुण्ड* गोल कादितिसर्व्वमतं वक्त्यं। ६१। एतद्वचनेनप्रमादिव्याख्याने *पारश्वोनोक्तोभवति*सवर्णे भ्यःसवर्णासु*जायन्ते वैसजातयः*इतिब्राह्मणःसिद्ध्यति। ६२। एकान्तराद्यजातानां *धर्म्म्यं विद्यादिमं विधिं * मिताक्षरे कथञ्चित् प्रमादोयदि। ६३। परस्त्रीकृत्यसंसंगमयितं * व्युत्क्रमात्पिवाचष्टे * एकान्तराद्यन्तराश्चेति। ६४। तथापिपरस्त्रीक*दुग्धंनैवसंगच्छते*यथासङ्ख्यं निर्द्दिष्टभङ्ग्या*निर्द्दिष्टसवर्णोक्तेति। ६५। उदाहरणन्तुपूर्व्वमेकान्तरायां*जातस्याम्बष्ठस्यततोद्व्यन्तरायां*पारशवस्याथ। पुन*रेकान्तरायाश्चयथा। ६६। तत्रवैश्याते ब्राह्मणा*द्वेकान्तराद्व्यन्तराचापि*तदुदाहृतं प्रोक्तं। ६७। क्षत्रियाद्व्यन्तरानास्ति*तस्मोदाहृतमिति*युक्तमेवैतत् ६८। कथंपुनर्धर्म्म्यं विद्यादिमं विधिं*मितिवचनंसङ्गच्छते*यतएकान्तराद्यजातानां *मात्र*दोषविगर्हितत्व मस्ति। ६९। एकान्तराद्यजातानां* प्रमातृदोषविगर्हितत्वमिति*तत्रकारणं वक्तव्यं। ७०। तत्रकारणमिदं तर्क्यं भवति*ब्राह्मणेनमन्त्रैरूढा*वैश्यकन्यापतिवर्णा*तस्यां जातोऽम्बष्ठोधर्म्म्यो*ब्राह्मणएवनाधर्म्म्यः। ७१। एवमेवामन्त्रेणब्राह्मणेन*क्षत्रियेणचोढाशूद्रा*पतिवर्णानभूत्वापि*ब्राह्मणजायाक्षत्रिय * जायैवनपरदाराः ७२। तस्यांशूद्रायां जातत्वात्*पारशवोपिशूद्रधर्म्माणोधर्म्म्यो*नमातृदोषोविद्यते। ७३। एवमेवानन्तरायां *क्षत्रियःस्थितरिच*मन्त्रेणब्राह्मणेनोढायां जाताः*मूर्द्धाभिषिक्तसवर्णा*भिषजोब्राह्मणाधर्म्म्याः। ७४। क्षत्रियेणचवैश्यस्थितरि*मन्त्रेणस्वोढायां जातश्माहिष्यः*क्षत्रियएवधर्म्म्यः ॥ ७५। नत्वनयोर्मातृदोषोमनागस्ति*दोषोऽस्तिमन्त्रविवाहेनानयो*र्मातृःपतिवर्णा ब्राह्मणत्वात्। ७६। करणस्यापिपारशवो*ग्रव*द्वावेव यस्मान्मातृदोषविगर्हितानिवाक्षापरे पांस्त्री*यमन्तरजातास्त्वितिस्थापितं नवस्वोढाय। ७७। अथसर्व्ववर्णेषुवक्ष्यामिस्थितानि *श्लोकाभ्यां येषां येवर्णा*उक्तास्तेषांउदाहरणानियानि*चनिभिरुक्तानामात्र। ७८। तानात्रमतान्यनोक्तानि तानिच*क्रमेणात्रप्रदर्श्यन्ते *सर्व्ववर्णेषुवक्ष्यामि*योभार्यासुजाता*तेतएवेतितद्यथा। ७९। पुराणेषुभि स्थितानि ब्राह्मणात्परोढायां ब्राह्मण्यां जातः*कुण्डोब्राह्मणःसर्व्वत्र*पत्न्यां बृहस्पतितोभरद्वाजः। ८०। जवालायांविधवायां * स्वैविण्यां ब्राह्मण्यां जातः*सत्यकामोजावालोगोलकः * एवं पौनर्भवोब्राह्मणोदृष्टताः ८१। क्षत्रियात्परोढायां क्षत्रियायां *जातःकुण्डःक्षत्रियउग्रसेनस्य*पत्न्यां शोभाधिपतिद्रुमिलान्नृपात्*मतारणात् संभूतायां जातःकंसः ॥ ८२॥ एवं गोलकपौनर्भवोक्षत्रियो*दृष्टवौवैश्याद्वैश्यायां*शूद्राच्छूद्रायाञ्चपरोढायां जाताः*कुण्डगोलकपौनर्भवाश्च। ॥ ८३ ॥ शूद्राच्चपरोढायां शूद्रायांजातःशूद्रस्तावद्दृष्टवाः * अथपत्नीषुये भ्यःसम्भूतायेते*जातास्तएवेतियथा। ८४। गौतमसंहितायान्तु*ब्राह्मणाज्जीजनत्पुमान्*वर्णेभ्याश्च पञ्चा*ह्यानुलोमतमागधचाण्डालान्। ८८। तेभ्यएवक्षत्रियार्द्धाभिषिक्त*क्षत्रियधीवरपुक्कसान्*सैभ्यएव

वैश्याभूर्जकण्टक*माहिष्यवैश्यवैदेहान्। तेभ्य एव पारशव*यवनकरणशूद्रान् शूद्रेत्येके* इति गौतमेनापर*
*मतमप्रतिषिद्धमनुमतं।८७। तेन ब्राह्मणाद् ब्राह्मणीपत्नीपुत्रं*ब्राह्मणमेवाजीजनत्* क्षत्रियात्क्षत्रियापत्नी*
*क्षत्रियं पुत्रमजीजनत्।८८। वैश्यापत्नीवैश्यात्पुत्रं*वैश्यमेवाजीजनत्* शूद्रस्य शूद्रां जायामपत्नीतिपूर्व्वंणा
सिद्धं॥८९। ब्राह्मणस्यापत्नीस्वोढा*ब्राह्मणदुहिता क्षत्रियदुहिता*वैश्यादुहिता च मन्त्रेण विवाह्या *ताभिःसह
यज्ञसंयोगात्।९०। तथा चानुलोमासु पत्नीषु जाता*गौतमसंहितायां*यथोक्तं तत्प्रदर्श्यते।९१। अनुलोमास्वन
न्तरैकान्तरद्व्यन्तरासु जाताः*सवर्णाम्बष्ठनिषाद*दौष्मन्तोपकरणाः। इति।९२। अनानुलोमास्विति वचनात्*
ब्राह्मणात्स्वोढासु जायासु*अनन्तरैकान्तरद्व्यन्तरासु*जाताः सवर्णाम्बष्ठनिषादाः।९३। ब्राह्मणात्क्षत्रियदुहितरि
पत्न्यां*जातः सवर्णो मूर्द्धाभिषिक्त*अन्यो वा इति*द्वौ जातौ ब्राह्मणावेव॥९४। एवं ब्राह्मणात्स्वोढायां*मैकान्तरा
यां वैश्यायां पत्न्यां जातः*पुत्रस्त्वम्बष्ठो ब्राह्मण एव*ब्रातान्नु ब्राह्मणाद्वैश्यायां*भूर्जकण्टको जात इति पूर्व्वं उक्तं।९५
क्षत्रियात्स्वोढायामनन्तरायां*वैश्यायां पत्न्यां शूद्रायां जायायां क्रमेण जातौ पुत्रौ*दौष्मन्तोग्रौ। वैश्यात्शूद्रा
यां भार्यायां जातः करण इति। अथ पत्नीषु स्वस्थता वैभोग्ये जातास्ते जाताः तएवेति ज्ञेया* इति तत्पूर्व्वमुक्तं
।१। तेषूदाहरिष्यमाणेषु ब्राह्मण्यां* ब्राह्मणदुहितरि पत्न्यां * जातः पुत्रो ब्राह्मणः॥२॥ क्षत्रियकन्यायां
पत्न्यां*जातश्च पुत्रो ब्राह्मण* एतयोः समानधर्म्मत्वाद्विशेष*विधिर्नात्र संहितायां वक्ष्यते।३। तेनाम्बष्ठ
विप्रत्वमापन्नोक्तं* अम्बष्ठस्य ब्राह्मणत्वे न समानधर्म्मकत्वे सत्यपि चिकित्सितादि विशेषधर्म्म वक्तुं नामविशे
षणमुच्यते।४।

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते। निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते॥८॥

ब्राह्मणादित्यादि।८। ब्राह्मणात् स्वोढायां वैश्यकन्यायां * अम्बष्ठो नाम ब्राह्मणो जायते*प्रयोजनञ्च
तन्नामकथनस्य।१। अम्बष्ठानां चिकित्सित*मित्युपजीवनोपदेशकरणं॥०॥ वैश्यकन्यायामित्यनूढाया
मितिनिवारणं।२। याज्ञवल्क्येन हि विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रायां* विशः स्त्रियामम्बष्ठः।२।
गौतमसंहितायामप्युक्तं *वैश्यायां विधिना विप्राज्जातो ह्यम्बष्ठ उच्यते।इति।४। तथापि यदिवैतद्विरुक्तौ नोढा
यामित्युच्यते तथापि चोक्तयोनिषु॥ प्रातिलोम्ये न सम्भूता जाता अन्याः एव ते।इति। ब्राह्मण एवाम्बष्ठः सिद्ध्यति
यथा। ब्राह्मणात्परिणीतायां * क्षत्रियकन्यायां जातः * कानीनो गर्भसो ब्राह्मण * एवं वैश्या
यामपि वाच्यं।६। अथ स्त्रीषु अनन्तरजातास्विति*चोदाहरणं दृश्यते*तद्यथा गौतमसंहितायां।७। नृपायां
विधिना विप्रा * ज्जातो नृप इति स्मृतः। इति नियोगेन विधिना नृपायां* परोढायां विप्राज्जातो * नृप एवेति

विप्र यः। ८। नृपाज्जातोऽथ वैश्यायां * म्बष्ठायां विधिनोत्तमः। वैश्यायान्तु जीवेत्तत्पदधर्मं नचाचरे
त्॥ ९। इहापि वैश्यायां म्बष्ठायां * नियोगविधिना जातो * वैश्यवृत्तिजीविकस्तत्रप्राय * माहिष्योद्वी
प्रज्ञावां * क्षत्रधर्माणोहितोद्वौ। १०। यथाक्षेत्रायां वैश्याद्धितरि * धृतराष्ट्राज्जातः पुत्रो * युयुत्सुर्नाम
हिप्रं क्षत्रिय * धर्माक्षत्रियएवेति। ११। शूद्रायां वैश्यासंसर्गाद्विधिनाक्षत्रकः स्मृतः। इहापिनियोग
विधिनाश्रयो * विवाहविधिनाकरणतः। १२। अथ कान्तरायां पर * स्त्रीषुजातो गौतमोक्तौ * भौर्यवर्णकौ
वैश्यायां * विप्रादितिप्रात्यादितिवच्यते। १३। शूद्रायां क्षत्रियाच्चौर्यात्जातः पशुकत्वमात। जातइष्टाम्बमारीपा
णक्ष कर्मणि योजयेत्। १४। अथवान्तरायां परोढायां यथा * तत्रापौत्रमनसस्थितायां। १५। शूद्रायां विमतश्चोर्यजा
विप्राद्गोजातकचात। वर्नेदुष्टोवगानुहत्वाजीवेत्तमां सविक्रयात् इति। १६। इतानन्तरं कान्तरव्यवहाराव*
जातानामुदाहरणा * निमत्तानिदर्शितानि। १७। अथक्षेत्रभार्याजात * पुत्रोदाहरणं सन्नान्तरविप्रात्*
क्षेत्रायां शूद्रायां जात * पुत्रउदाहरतिनिषादइति। १८। ब्राह्मणात्क्षेत्रायां शूद्रकन्यायां * निषादोना
मजायते * नन्वत्रनिषादःकियो * मत्स्याद्यातीतातमाह * यःपारशव इति। १९। ८। अथक्षत्रियात्स्वोढायां *
वैश्यकन्यायां यःपुत्रो * जायते सच्च क्षत्रियएवाविस्तस्य * भामनोक्ता शूद्राजातस्य * नामोच्यते॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्। क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

क्षत्रियादित्यादि। १। ९। क्षत्रियात्स्वोढायां शूद्रकन्यायामुग्रो नाम प्रजायते * सक्रूराचारविहारवान्।
कस्माद्यस्मात्क्षत्रशूद्रवपु * रितिमन्वाविवाहाभावा * मात्र शूद्रत्वाद्विवर्णात्मकइति। २। ९। इतोवं प्रकृतिवर्णाद्वा
तेषामधोऽपकृष्टादिविधाजन्मतःकर्मतश्चतनजन्मत * आह।

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः। वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥१०॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्वित्यादि॥ १। विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु जातास्त्रयः पुत्रा विप्रमूर्द्धाभिषिक्ताम्बष्ठा ये वै
दस्याः स्वकर्मण्यवस्थितास्ते वनापसीदन्तिततो जन्मतः कर्मतश्च नापसदाः॥ १। ये तन्मात्रासवर्णा जाताश्च
पर * पत्नीषुसधवाविधवापूर्वभू * षूत्पन्नाः कुण्डगोलक * पौनर्भवाइति। २। एवं ब्राह्मणात्क्षत्रिया
यामनूढायां जातः कानीनोब्राह्मणएकः। ३। वैश्यायामनूढायां जातः * कानीनोब्राह्मणएकः * । ३।
एते ब्राह्मणा * जन्मतएवापसदाः। ४। ये च * ब्राह्मणस्यानिवर्णजपत्नी * षुजाता विप्रमूर्द्धाभिषिक्ताम्बष्ठा
ब्राह्मणाएव * जन्मतः सावर्णोपिचेत् * ब्रह्मचर्याश्रमगृहा * श्रमोक्तकर्मण्यनवस्थिताः। ५। ते चकर्मतोऽपस

दाः पूर्व्वमुक्ताः * श्चिकित्सकसान्नगयोरिता।दिभिर्हि * त्वभोज्यान्ना * येचचिकित्सकान्देवलकानित्यादिभिश्चोक्ताः क्तयाः ॥ ते सर्व्वे ब्राह्मणाः कर्म्मतोऽपसदाः * इतिलिषुवर्णेषु विप्रस्यानयोऽपसदाब्राह्मणाः स्मृताः । क्षत्रियस्यवैश्य * योः क्षत्रिय * वैश्यायोर्जातौद्वौपुत्रौ * क्षत्रियापसदौस्मृतौतद्यथा ॥ १ ॥ क्षत्रियात्क्षत्रियायामपरोढाया * सविधवापुनर्भूषुजाताः * कुण्डगोलकपौनर्भवाइति * त्रिविधएवैकःपुत्रः क्षत्रियः।४। वैश्यायामनूढायां जातःकाले * क्षत्रियइत्यापरइति * द्वौजन्मतःक्षत्रियापसदौ॥५॥वैश्याद्वैश्यायामपरोढायां शूद्रभवा * विधवापुनर्भूषुजाताःकुण्ड * गोपौनर्भवाइतित्रिविध * एकोजन्मतोवैश्यापसदः । येचक्षत्रियावैश्याश्च * स्वकर्मस्वनवस्थिताः ॥ स्वधर्म्मापकर्षवसन्ते इतिकर्म्मतोऽपसदाइति॥ द्विजमातापितृजातत्वेपिमातृ * दोषेणजन्मना * कर्म्मणाचापसदाः * स्वजातिषूपत्वात् ।७॥ अत्रप्रमादोस्वजातिपच * पातोऽन्नपिस्वजाति * विप्रपमूर्द्धाभिषिक्तादिष्वेषो * षेषात्प्रमादव्यावृत्ते ॥ ८॥ ब्राह्मणस्यक्षत्रियादिषुत्रिषु * क्षत्रियस्यवैश्याशूद्रयोःस्त्रियोः * वैश्यस्यशूद्रायां जात इति ।८। वर्णत्रयाणामेतेषट् * पुत्राःसवर्णापुत्रकार्यापेक्षया * निकृष्टाइत्यपसदाः । ८ । इतितस्यैतद्व्याख्यानमसद्व्यक्तिब्राह्मणस्यक्षत्रियवैश्या * कन्ययोःपञ्चोर्जातौसवर्णापुत्र * कार्यापेक्षयाऽपसदौ । १०। सवर्णापुत्रापेक्षयाज्येष्ठपुत्र * कार्यापेक्षयापसदाभवेयु * क्रिमयमस्यपितुर्ज्येष्ठपुत्रः ।११। एवं ब्राह्मणस्यादचाद्वलामपद्मां जो द्वपुत्रोजायतेसकिं पितृश्राद्धमपकृष्टत्वान्नकुर्यात् । अपरःक्रिमयंकार्यः * कार्यापेकेनसता छो * पतिनायंविषयात्क * मिदंब्राह्मणापसद * वचमजातंपश्यति ॥ १२ ॥ तद्वचनजातमिदं * दैवेकर्म्मणिब्राह्मणा * नपरीक्षेतप्रयत्नात् * पित्र्ये परीक्षेत ।१३। हीनाधिकाङ्गान्तच्छेत् * विकर्म्मस्थांश्चवैडालव्रतिकान्वृथालिङ्गिनोनक्षत्र * जीविनोदेवलकांश्च । १५। चिकित्सकाननृढापुत्रांस्तत्पुत्रान् * बहुयाजिनोग्रामयाजिन शूद्र * याजिनोऽयाज्य याजिनो * व्रात्यांस्तद्याजिनश्च ।१६। पर्व्वकारान्सूचकान्भृत * काध्यापकान्भृतकाध्यापितान् * शूद्रान्नपुष्टान् पतित * संसर्गाननधीयानान् ॥ १७॥ सन्ध्योपासनानुष्ठानविहीनान् * राजसेवकान्नग्नान्पितृमातृ * गुर्व्वग्निस्वाध्यायत्यागिनश्चेति ॥ १४ ॥ ब्राह्मणापसदाह्येते * कथिताःपङ्क्तिदूषकाः ॥ एतान्विवर्जयेद्दिप्रान्श्राद्धकर्म्मणिपण्डितः । इति । १५ । इतिब्राह्मणेष्वपसदाउक्ता * स्तत्कथंब्राह्मणस्य क्षत्रियादि * कन्यकास्वितिसन्नच्छते तस्य * चाद्व्याख्यानमभाधुवेदितव्यं ॥ १८ ॥ विकर्म्मस्थादयोब्राह्मणाः कर्म्मभि * रपसदाहीनाधिकाङ्गाःकुण्ड * गोलकपौनर्भ * वाश्च * जन्मनापसदाइति ॥ १७ ॥ इत्येवंप्रकृतिवर्णास्तेषामपसदाश्चोक्ताः ॥ क्वचित्पुस्तके पाठान्तरंदृश्यते । तद्यथाविप्रायां त्रिषुवर्णेषु नृपायांवर्णयोर्द्वयोः । वैश्यायांवर्णे चैकस्मिन्षडेतेऽपसदाःस्मृताः इति ।विप्रायां क्षत्रियवैश्याशूद्रेषुक्रतवैदेहचण्डालाः नृपायांवैश्याशूद्रयोर्मागधःक्षत्ताच । १९ ।

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः। वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥११॥

क्षत्रियादित्यादि। क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां *स्वोढायां जातो जातितः सूतो भवति।१। वैश्यात्स्वोढायां राजाङ्गनायां जातः पुत्रो मागधः ॥ विप्राङ्गनायां जातस्तु वैदेहो नाम भवति ॥ ११ ॥ भीष्मे शान्तिपर्वणि व्यासनिके पर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमेऽध्याये प्रोक्तं ॥ मागधश्च वैदेहौ वैश्यात् वलक्षितौ। ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां क्षत्रियस्य काएवहि ॥ ब्राह्मण्यां लक्षतेस्तद्वत् ततोऽपसदास्त्रयः ॥ इति ॥ ११ ।

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्याराजन्याविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥१२॥

*शूद्रादित्यादि। शूद्रात्स्वोढायां वैश्यायां जातः पुत्र *आयोगवो नामाऽभवत् ॥ राजन्यायां स्वोढायां तु शूद्राज्जातः *पुत्रः क्षत्ता नाम शूद्रात् *विप्रायां जातस्तु पुत्रश्चाण्डालो नृणामधम इत्यर्थः। एतादृशः प्रतिलोमजा *वर्णानां व्यभिचाराः *वर्णसङ्कराः स्मृताः। इति। एतदेव भीष्मे शान्तिव्यासनिकपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमेऽध्याये प्रोक्तं। क्षत्ता स्वयायोगवो ब्राह्मण्यां क्षत्रियस्त्रियां। वैश्यायां च वै शूद्रात्तु लक्ष्यन्ते पसदास्त्रयः। २। केनचित्तु वक्ष्यमाणेन तत्र प्रमादान्न्यायलिखितं। चाण्डालो ब्रातावैदेहौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च। वैश्यायां च वै शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्त्रयः ॥ इति ॥ तदसाधु ॥ मनूक्तविरोधात्। व्रतात्तु ते द्विजाता यज्ञो विद्यमानो व्रात्यपतो वैदयज्ञो यौगिको न जातो जनक्ष्ठः। वैदेहस्थाने च प्रमादाद्वैश्यशब्दं पठति तदप्यसाधु। जातौ हि वैश्यशब्दो न वर्त्तते। विद्या प्रशस्ताभ्यासौति वैद्यः इति चरके शारीरस्थानचतुर्थ पादेऽप्युक्तं यथा। विद्यासमाप्तौ भिषजस्तृतीया जातिरुच्यते। अश्नुते वैद्यशब्दो न न वैद्यः पूर्वजन्मतः इति। १५। इत्यनुसंहिताया च *प्रातिलोमा नयत्वन्म। सर्वे यो वर्णसङ्करः। इति। २। स्वयस्य वर्णासाङ्कर्य *कारणं वदाते यथा। व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च। स्वकर्म्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ इति ॥ ४ ॥ १२ ॥ नन्वेते किं स्वोढायां किं *परोढायां स्त्रियामित्याह* ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा सुतौ। क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥१३

एकान्तर इत्यादि ॥ १ । ११ । आनुलोम्यादेकान्तरे *यथा ब्राह्मणात्स्वोढायां *वैश्यकन्यायामम्बष्ठः* क्षत्रियाद्यथा स्वोढायां *शूद्रकन्याया उग्रो नाम जायते ॥ १ ॥ तद्वत्प्रातिलोम्येऽप्येकान्तरे शूद्रात् *स्वोढायां क्षत्रियकन्यायां *जातः पुत्रः क्षत्ता वैश्यात् *स्वोढायां विप्राङ्गनायां *जातो वैदेहकः स्मृतः। २। ये प्रोक्तमागधौ स्वोढायां *ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः क्षत्रियायां वैश्यान्मागध इति। १। १३। नन्वस्त्रीष्वनन्तरजाता *अपरोढासु पूर्व्ववर्णाज्जाता *ये पुत्रास्ते किन्नामान इत्यत *उच्यते।

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥१४॥

पुत्राइत्यादि ॥१॥१४॥ द्विजन्मनां क्रमेणाव्यवहित*व्यवहितानन्तरजात* परोढोत्स्त्रीषुजातायेपुत्राः॥१॥ तान् सर्वानपुत्रान्मातः परकीयत्व*व्यभिचारदोषा*दनन्तरनाम्नो*मातृवर्णा नाम्नोबुधाः प्रचक्षते ॥२॥ नवस्त्रोढात्मन्नै हि*विवाहे सवर्णाचानुलोमजाच*पतिवर्णैवभवति ॥३॥ ततस्तस्याअनन्तरनामवर्णाभावात्तदनन्तरस्त्रीजानां पुत्राणामानन्तरनामानुपपत्तेः ब्राह्मणात्क्षत्रियस्यभार्यायां जातः* क्षत्रियः कुण्डोगोलकश्चव वैश्या*भार्यायां जातोवैश्यः कुण्डोगोलकः ॥५॥ शूद्रस्याभार्यायां जातः शूद्रः कुण्डो*गोलकश्चेतिनवब्राह्मणोमाता*पितोर्भिन्नवर्णत्वात् मात्रवर्णाः । ६। विष्णुनाप्युक्तं समान*वर्णासुस्त्रीषुजाताः समानवर्णा*अनुलोमासुमातृवर्णा इति ॥७॥ क्षत्रियाद्वैश्याभार्यायां* जातोवैश्यःकुण्डोगोलकश्चतथा*शूद्रभार्यायां जातश्च*शूद्रःकुण्डोगोलकश्च ॥ ८ ॥ वैश्याच्छूद्रभार्यायां जातश्चशूद्रः*कुण्डोगोलकश्चेति यः ॥ यत्तुप्रमादीवाचष्टे पौनर्भवाः पुनर्भूसुतविशेषाः । ६ । क्षत्रियाः पुत्रप्रतिनिधयएव * क्षेत्रजादयःपुत्रायस्मात् * वीजतोजातास्तस्मात्तेनेतरस्यइतत्तम् ॥ ८ । मातृदोषादितिहेतूपन्यासा*दनन्तरपदग्रहणमेकान्तरा*द्व्यन्तरास्त्रीजानां प्रतिषेधार्थं ॥ ११ ॥ येद्विजानामनन्तरस्त्रीस्वानुलोमाभ्योत्पन्नाः*पुत्राःपूर्वमुक्तास्तान् * पुत्रान्हीनजातिमातृ*दोषान्मातृजातिव्यपदेश्यानाचक्षते । १२ । मातापितृजातिरिक्त*सङ्कीर्णजातित्वेऽपि येषां *मातृजातिव्यपदेश्यकथनं*मातृजातिसंस्कारादिप्राप्त्यर्थं । इति । १३ । तदसाधुविप्रादिभ्यस्त्रिभ्योद्वाद*लोमानुभार्यासुजाताः*पूर्वं व्याख्यातामूर्द्धाभि*षिक्तामाहिष्याकरणाः । १४ । कथं तेमातृजातिसंस्कारादिकं *प्राप्नुयुर्यास्मेनभ्यासां ।१५ । विप्रवद्विप्रविन्नासु*क्षत्रविन्नासुक्षत्रवत् । जातःकर्माणि कुर्वीतवैश्याविन्नासुवैश्यवत् । १६ । वैश्याक्षत्रियविप्रेभ्योजाताःशूद्रासुशूद्रवदितितस्मा * नद्याख्यानमसदेव॥ अस्मिन्प्रमादिव्याख्याने चापरे * प्रमादिनश्चपठन्ति । १८ । मातृदोषादितिहेतूपन्यासा*दनन्तरपदग्रहणमनन्तरत्व*मेकान्तरद्व्यन्तरप्रदर्शनार्थं * । १९ । येद्विजातीनामनन्तरैकान्तर*द्व्यन्तरजातिस्त्रीषु त्विनु*लोमाभ्योत्पन्नाःपुत्राः*पूर्वमुक्तास्तान् पुत्रान्।२०। हीनजातिमातृदोषान्मातृजाति*व्यपदेश्यान् प्रचक्षते *मातापितृजातिव्यतिरिक्त*सङ्कीर्णजातित्वेऽपि । २१ । एषां मातृजातित्वकथनं मातृ*जातिसंस्कारादिप्राप्त्यर्थं । २२ । तदसाधु यतस्तेमेव*प्रमादिनाविमृष्टमिदं *यतस्त्रीष्वनन्तरजातास्ति * तिस्त्रोऽस्तिमात्रदोषोक्तिः । २३ । मनतदुत्तरश्लोके *द्व्येकान्तरासुजातानां *पारशवोग्राम्बष्ठानां *मातृदोषोक्तिरस्ति*तस्यपुत्रा विद्यादिमं विधिमिति तत्कथमिदमात् *दोषादितिहेतूपन्यासा*दनन्तरपदग्रहणेन*द्व्येकान्तरग्रहणं वक्तुं शक्यते । २५ । तस्मादेकान्तरद्व्यन्तर*प्रदर्शनार्थमितिपाठो*भ्रान्त्याप्रमादिभिःकतोमनुष्याः । २६ । पूर्वश्लोकेपत्नीपुत्रमुक्तार्थं* जाताःये यास्तएवतं *द्रुतमस्याम्बष्ठस्य*माहात्म्यत्वं सिद्धमेव । २७ । यच्चोक्तं मातापितृव्यतिरिक्त*सङ्कीर्णजातित्वे

पीति*तद्रूपासाधुव्याख्यानं । ८। अतोद्विजानामनन्तरद्विज* कन्याभार्यो यानि मतान्य विवाहात्*पत्नी कामीभावात्पतिवर्णा * पतिगोत्रापतिसपिण्डावसानात् ।८। तदानन्तरत्वं तद्यानवर्त्तते*ततोऽनन्तरा तद्*तानुपपन्नं भवति परेषां भार्या।स्त्विति*तदोपपन्नं भवति । १०। १४। अपरमाह।

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतोनामजायते। आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तुधिग्वणः॥१५॥

ब्राह्मणादित्यादि १।१५। उग्रकन्यायां ब्राह्मणात्*स्वोढायामावृतोनाम*पुत्रोजायते सवर्णासवर्णायां* जातोपावेदावेदना*वर्णं सङ्करएवसात्।१। नहिद्विजानां शूद्रोप*शूद्राविवाहादाकुपुत्रा* परशूद्रावकामतो विवाहोक्ता॥ ब्राह्मणादम्बष्ठकन्यायां सवर्णत्वे पिथावेद्यायां* स्वोढायामाभीरोनाम*जायते वर्णसङ्करः।२। कथमम्बष्ठकन्याया*मिथ्यावेवं विद्यायते*उच्यते सवर्णात्समवर्णायां पत्न्यां* सवर्ण एवजायत*इत्युक्तं प्राक्॥१ तत्रयदिहतद्ब्राह्मणादम्बष्ठकन्यायां*सवर्णाया*माभीरःसङ्करउक्तः।४। तेनात्रसाङ्कर्यकारणं किमपि* वक्तव्य मायकस्तत्र*सङ्करप्रकरणात्।५। अथ तत्प्रकरणाल्लिङ्गादौचित्याद्वै प्रकाशतः। शब्दार्थस्तुविभिद्यन्ते सरूपा देवक्रिबलात्। इत्युक्तेः।६। साङ्कर्यकारणमवश्यान्तव*व्यभिचारेणावर्णानामवेद्यावेदनेनच। स्वकर्म्मणाच्च त्यागेनजायन्तेवर्णसङ्करः।इति। तदत्रसवर्णे तथ व्यभिचारो*नभवतिस्वकर्म्मत्यागिन*पूर्व्व*पूर्व्वयुगीप्रायेण*नब्राह्मणा यासन्नितातः।८। प्रमादेनावेद्यावेदनं सर्व्वयुगे सम्भवति*ब्राह्मणस्यावेद्याद्युग्रकन्यायोगश्चेच।८। तत् साहचर्यादवेदोढायामम्बष्ठकन्यायामिति*विशेषपरतया* सामान्यशब्दोव्याख्येय*स्तेननास्त्यनुपपत्तिः।१० ब्राह्मणादायोगव्यां* स्वोढायां धिग्वणोनाम*जायतेऽवेद्यावेदनादर्णसङ्करः॥ १५॥

आयोगवश्चक्षत्ताचचाण्डालश्चाधमोनृणाम्। प्रातिलोम्येनजायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः॥१६॥

आयोगवश्चेत्यादि।१६। शूद्रात्प्रातिलोम्येन वैश्याक्षत्रिया*विप्रासुक्रमेणायोगवक्षत्तृ*चाण्डालास्त्रयोऽ पसदाजायन्ते।१०।१६।

वैश्यान्मागधवैदेहौक्षत्रियात्सूतएवच। प्रतीपमेतेजायन्तेऽपरेऽप्यपसदास्त्रयः॥ १७॥

वैश्यादित्यादि।१७। अपरेपित्रयोऽपसदाजायन्ते*यथाक्रमं वैश्यात्क्षत्रियायां मागधो* विप्रायां वैदेह कश्च*क्षत्रियाद्विजायां सूतः।१।१७।

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः। शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः॥ १८॥

जातइत्यादि। १८। निषादात् पारशवाच्छूद्रायां जातो जात्या पुक्कसो भवति शूद्राच्च निषाद्यां जातः कुक्कुटको नाम स्मृतः। १। १८।

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते। वैदेहकात्तु अम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते॥१९

क्षत्तुरित्यादि। १९। क्षत्तुरुग्रायां जातः श्वपाक इति महर्षिभिः कीर्त्यते वैदेहकादम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते संस्कारिभिः॥ १। १९।

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान्। तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्या इति विनिर्दिशेत्॥२०

द्विजातयइत्यादि। २०। द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सवर्णासु यानुत्पन्नान् जनयन्ति तानव्रतान् काले यथावदुपनीतानपि ये ब्रह्मचर्याश्रमे वेदव्रतं न कुर्वन्ति तान् व्रतहीनान् व्रात्या इति विनिर्दिशेत् सावित्रीपरिभ्रष्टाः अनुपनीता निव्रताश्च व्रात्या इति निर्दिशेत्॥ १॥ २०॥ जाता उपपतेः। एवं परतापि योध्यम्। २।

व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः। आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च॥२१॥

झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च॥ २२॥

व्रात्यादित्यादि। २२। आदिसृष्टौ व्रात्याद्विप्रात् स्वोढायां क्षत्रियायां भूर्जकण्टको जायते। वैश्यायामावन्त्यश्च वाटधानश्च तौ जायेते। शूद्रायां पुष्पधः शैखश्चेति द्वौ व्रात्याद्राजन्यात् स्वोढायां वैश्यायां झल्लो मल्लश्च निच्छिविश्चेति त्रयो जायन्ते। शूद्रायां नटः करणः खसश्च द्रविडश्च जायते॥ १॥ २२॥

वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च। कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च॥ २३॥

वैश्यात्त्वित्यादि॥ २३॥ व्रात्याद्वैश्यात् स्वोढायां शूद्रायां सुधन्वाचार्यः कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वतश्चेति वर्णसङ्कराः प्रतिलोमजा अनुलोमजाः अधमे योनिः सवर्णजाश्चाभीरः। १॥ २३॥ नहक्तौ वर्णसङ्करा उच्यन्ते इत्यत आह व्यभिचारेणेत्यादि।

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च। स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः॥ २४॥

व्यभिचारेणेत्यादि ॥०॥ वर्णानां चतुर्णां व्यभिचारेण * सगोत्रस्य अन्यतिक्रमात् * प्रातिलोम्येन जायन्ते * येते वर्णसङ्कराः ॥१॥ नत्वनन्तरासाभार्य्यां प्रजासमं * ये पुत्रा जायन्ते ते वर्णसङ्कराः ॥२॥ सवर्णा वा परमा भिभार्य्यायां * पुत्राः सङ्गोलकपौनर्भवाः * ब्राह्मणाय क्षत्रियाय वैश्याय शूद्राय च वर्णसङ्करास्ते ॥ ३ ॥ निकृष्टाया भी अमाज्ञातश्च न * वर्णसङ्करा वाभिचरभवा * देवं कामीनाश्च वर्णसङ्करा * व्यभिचाराभावादेव विषयाः ॥ ४ ॥ यत्रोऽनुलोमा तजाताश्च न * मर्त्यामिषिक्तादयो न * वर्णसङ्करा व्यभिचाराभावात् ॥ ५ ॥ यवेदावेदने न चेति * मातृपितृगोत्रपितृसगोत्रा एव * य च अविवाह्याः स्युः ॥ ६ ॥ निष्कृतयादिकृताः * कापिलादयस्तथा * निवाहे वर्जनीयास्तु दर्शनात् * इज्यां न धर्मविरुद्धत्वात् ॥ ७ ॥ तस्मादेवं व्यामुह्य न भवता * विवर्णिताः कथमेवं * [illegible] इति चेत्तदोचाने स्व * कर्म्मणा ज्ञातारो नेति ॥ ८ ॥ स्वजातयस्ताना मध्ये यदि हीनां * कर्म्मतागेन ब्राह्मणादयो * यानुत्पन्नान् स्वस्वभार्यायां जनयन्ति * ते वर्णसङ्करा जायन्त इति ॥ ९ ॥ इय कुलज कन्या वर्जने * स्त्रीनिक्रियानिम्नच्छन्दः कुलजा * वर्जने सिद्धे पुनरिह स्वकर्म * न गतवर्ण मध्ये पतन्ति ॥ १० ॥ निषिद्धानिषिद्धरूपादि इत्युक्त * कापिलादिषु मधोयानिष्क्रियायां * निम्नच्छन्दसां स्वस्वकर्म्मतागिनां * कुलजास्ताश्च वेदाख्यामोऽन्नावेदाः ॥ ११ ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः । अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥२५

सङ्कीर्णेत्यादि ॥ २५ ॥ सङ्कीर्णा सङ्करवर्णाः * सूतादयः षड् योनयो * येषां ते ये प्रतिलोमानुलोमजाः * अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च * तानशेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ नवसङ्करयोनीनां * सङ्करयानयोर्हि सूतादयः * पुत्रा अभिनिर्वर्तिताः * नातःपरं वक्ष्यन्ते । २५ ।

सूतो वैदेहकश्चैव चाण्डालश्च नराधमः । मागधः क्षत्तृजातिश्च तथायोगव एव च ॥ २६ ॥
एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु । मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७॥

सूतइत्यादि । २६ । उक्ताः सूतादयः षट् । २६ । एते षडित्यादि । २७ । एते सूतादयः षट् स्वयोनिषु * सूतादिषु योनिषु सदृशान् वर्णान् * जनयन्ति सूतः सूतायां सूतं । १ । मागधो मागध्यां मागधं * वैदेहको वैदेहिकायां * वैदेहक मायोगव * आयोगव्यामायोगवम् । २ । चण्डालश्चाण्डाल्यां * चाण्डालश्चाण्डालां * चाण्डालं जनयति । ३ । इति स्वयोनिषु सङ्कीर्णयोनीनुक्त्वा * प्रतिलोमजातयान्ते *

ऽवजातामित्यादि । ४ । प्रवराश्चेति चकारः पूर्व्वं । *पञ्चयामवर्णार्थे * एते षट् क्षत्रादयस्तज्जातसाप्रवराः । अभावात् मागधादयएते पञ्चप्रवराः * पूर्व्वं पूर्व्वं योनिषु ।५। मातृजातम्प्रचक्षन्ते * यस्मात् मातृजाति * स्तस्यां जाता तं तं पुत्रं प्रचक्षते * ते मागधादयोऽजनयन्त ।६। सूतमागधवैदेहकायोगव * क्षत्तृ चाण्डालाः पूर्व्वपूर्व्वं प्रवराः * उत्तरोत्तरमवरा वेदितव्याः । ७ । तथा चाण्डालः पञ्च * क्षत्त्रादिषु प्रवराः * पञ्चपुत्रान् सूतादीन् प्रसूयते ।८। क्षत्ताऽतस्त्वायोगवादिषु * प्रवरावरः पुत्रानायो * गवादीन प्रसूयते ।९। आयोगवो वैदेहकमागध * क्षत्तृ प्रवराश्च वैदेहक * मागधक्षत्तृन् पुत्रान् प्रसूयते ।१०। वैदेहको मागधीक्षत्त्र्योः * प्रवरयोर्द्वौ पुत्रौ मागधक्षत्तौ * प्रसूते मागधश्च * क्षत्तायां सूतं प्रसूते । ११ । इतीमे प्रतिलोमजाः * सङ्कीर्णयोनयस्तथा * यत्कश्चित्तन्मातीव वाचष्टे । १२ । एते षट् पूर्वोक्ताः प्रतिलोमजाः * स्वयोनिषु सजातीयाः कुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां * जातश्चायोगव उच्यते । १३ । आयोगवामेव * मातृजातौ वैश्यायां * प्रवराश्च वैश्या * क्षत्रिया ब्राह्मणीषु ।१४। चकारादपकृष्टायां * अपि शूद्रजाताविति * सर्व्वनसङ्ख्यान् वर्णान् * जनयन्ति सदृशत्वञ्च न पित्रापेक्षया । १५ । किन्तु मातृजाता चातुर्वर्ण्ये स्त्री * वपितृतोगर्हितः पुत्रोत्पत्ते * व स्वामात्यात् तत्सङ्ख्यान् * पितृतोऽधिकगर्हि ताम् । १६ । स्वजातावपि जन * यन्तीति तावद्दे * ष्वाणप्रकारेणैव विधीयते । १७ । इतिप्रख्यातं तत्र मध्यात्मध्यान् * प्रमादो दृश्यते तत्र * तद्दसाधुव्याख्यानं । १८ । शूद्रेण वैश्यायां जात * इत्यायुक्तः प्रयोग * पिता मात्रे न पुत्रस्याजन्महि * मोक्षजनिकर्त्तः प्रकृतिरित्यपादान विधानात् । १९ । इतोऽकःप्रमादो दृष्टः * एवमपरश्च प्रमादः * शूद्रेण वैश्यायां नार्यां * जनितोऽयमायोगव ।२०। स्वमातृमागधाया नार्या * प्रवरायां योनौ च * चाण्डालाभ्यां जनितो मातृ * मातृजातो वैश्यायां मातृ * सपत्नौ वैश्याभवतीत्यन्येत् । २१ । नहि चाण्डालादयो ब्राह्मण्यां जातायां क्षत्रायां यान्पुत्रा * नुत्पादयन्ति ते चाण्डालादिजाताः * सर्व्व सूतजातिमातः । २२ । मातृ जाता ब्राह्मणजाता भवन्तः * किं ब्राह्मणाः भवन्तीति * धिक्स्वाख्यानव्याख्याकुलम * तोऽनुमीयतेऽयमीदृशो व्याख्याः । २३ । धिग्धिगन्धतमसामिति मपथागृथाभ्य व्याचष्टे * एवमपरःप्रमादः । २४ । प्रवराश्च वैश्याक्षत्रिया * ब्राह्मणीषु पयोनिषु चकारा * दपकृष्टायामपिशूद्र * जाताविकृतितदपासाधु ।२५। एते षड्भिलितक्षत्तादयो ये षट् * तेषु प्रवरास्त्वितिगमात् नव * तेभ्यःप्रवराश्चितार्थो गमाते । २६ । अपरश्चाय प्रमादःसर्व्वनसङ्ख्यान्वर्णान् * जनय न्तीसदृश्यत्व * नपित्रपेक्षया किन्तुमातृजाता । २७ । चातुर्वर्ण्येऽपि च * पितृतोऽधिकगर्हित * पुत्रोत्पत्ते र्वा मात्रत्वादिति । २८ । तदप्यसत् प्रमादोऽयं * यथा एकजातिस्तु शूद्रो नास्तितु पञ्चम * इत्यत्रव्याख्यातवान् ।२९। पञ्चमःपुनर्वर्णो नास्ति * सङ्कीर्णजातीनां त्वश्वतरवत् * मातापित्रजाति व्यतिरिक्तजाति * त्वरत्वान्नवर्णत्वमिति यत् । ३० । तदलकथं क्षत्रादिषु सङ्कीर्ण * जातिषुवर्ण्य शब्द प्रयोगं * निक्षपःकरोति मनुतामपि * किंपश्यति

धिगीवचत्यावखावित्वं । ११ । षट्सुतस्वन्तु नपिनपं यथा * किन्तु माद्ननोति य षट्पासाधु व्याख्यानं । २१ । षट् यथद्घोऽपि सापं चात्र * कर्त्त पदमेतेष्विति * स्वयोनिष्वितादिकत्वं । ११ । तेनकाव पं यद्येवसा दृष्यं * गमोत यथासक्तानेवतानाह * दितान पद्यमद् या नितिगमानं * नवमावजाना सादृश्यं मवग मात । २१ । २० । ऋतादीना षष्ठा मध्ये यथाना सूतमागधवैदेहानामपध्वंसजत्वेन शूद्रधर्मत्वं पि पितृवत्वं दृष्टान्तेनदर्शयति । १० । २८ ।

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते । आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥२८

यथेत्यादि । १ । वर्णानामित्यत्र सवर्णानामिति * त्रयाणामित्युक्तं । तत्रापि संशयः किं पूर्वेषां त्रयाणामथकिं परेषां । ततसंशयच्छेदनार्थमुक्तं स्वयोन्यामिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां स्त्रीपुंसानां मध्ये विवाहाद्ब्राह्मणस्य स्वयोनिस्त्रिस्त्रभार्या ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकन्या मध्ये विवाहाज्जाता नारीणां * पतिमत्त्वैकात्मीभावात् । २ । स्वयोनित्वं प्राप्नोति क्षत्रियावैश्याचभार्यास्वयोनिर्वैश्यस्य वैश्याभार्या स्वयोनि शूद्रा भार्यादिद्विजानां न स्वयोनिमध्ये विवाहाभावात् । ३ । तथाहि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां * त्रयाणां वर्णानां द्वयोः * ब्राह्मणक्षत्रिययोरानन्तर्यात् * दानुलोम्यात् स्वयोन्यां ब्राह्मण्यां । ४ । मध्ये वोढायां क्षत्रियकन्यायां पत्न्यां स्वयोन्यां ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामस्वयोन्यां ब्राह्मणात्मा ब्राह्मण एव जायते प्रजा भवति । क्षत्रिय स्य मध्ये वोढायां मानन्तर्यादैश्यकन्यायां पत्न्यां स्वयोन्यां क्षत्रियायामात्मा क्षत्रियसमादिप्सा: प्रजायते प्रजाभवति । इत्येव मानुलोम्येन यथासवर्णा प्रजास्तथा बाह्येष्वपि षट्सु सूतादिषु त्रयाणां वैश्य क्षत्रियब्राह्मणानां प्रातिलोम्यायक्रमात्सत्यात् । प्रातिलोम्येनवर्णानां त्रयाणां वैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां मध्ये द्वयोर्वैश्यक्षत्रियोरात्मा प्रातिलोम्येन स्वयोन्यां ब्राह्मणकन्यायां क्षत्रियकन्यायां प्रजायते । तथाहि द्विजानां स्त्रीपुंसानां मध्ये विवाहादूढानोढा क्षत्रियकन्या ब्राह्मणकन्या च वैश्या भवति तत्स्वयोन्यां वैश्यात्प्रजायां क्षत्रियकन्यायां वैदेहो ब्राह्मणकन्यायां मागधो वैश्या एवापध्वंसजः शूद्रधर्मा जायते क्षत्रियेण मध्ये वोढा ब्राह्मणकन्या क्षत्रिया भवतीति तस्यां स्वयोन्यामस्यात्मा क्षत्रिय एवापध्वंसजः सूतः प्रजायते इति । शूद्रायां भार्यायां द्विजा ज्जातानसवर्णामध्ये विवाहाभावे नस्वयोनित्वाभावान्न यथात्मा प्रजायते तथा शूद्रस्य द्विजकन्यायां जायायां मध्ये विवाहाभावात् स्वयोनित्वाभावेनतात्मा प्रजायते तत्रजाताः पुत्राः प्रायोगवक्षत्तृचण्डाला असवर्णा: किन्तु शूद्रधर्माण एवतु । ब्राह्मणादिकन्यानां मध्ये विवाहे हि द्विजातित्वं भवति मध्ये विवाहाभावे न शूद्रत्वं एववर्तत इतिस्यात् । १० । प्रमादोत्थं वे व्याख्यान * मविद्वमनो यथा घट यथा * यथात्रयाणां

वर्णानां *क्षत्रियवैश्यशूद्राणां *मध्याद्द्वयोर्वर्णयोः । १५ । क्षत्रियायां मागधोऽयं मतः *ब्राह्मण्यां विलोमाद्धि
जातः*पदान्ते सजातीयायां *वह्निजो जायत इति । १६ । एवं वाह्ये ष्वपि वैश्याक्षत्रियाभ्यां *क्षत्रियब्राह्मण्योर्जाते*
तत्कर्षापकर्षक्रमो * भवतीति तत्राशयः । १७ । यतस्त्रयाणां वर्णानां * क्षत्रियवैश्यशूद्राणां*मिति वाक्या
यत्तेषां मध्ये द्वयो*र्वर्णयोः क्षत्रियावैश्यायोर्गमने । १८ । ब्राह्मण्यां विलोमाद्धि जातः * पदान्ते सजातीयायां
द्विजो*जायते इत्यभिप्रायः । १९ । ब्राह्मणस्य पत्नीषु क्षत्रियवैश्याकन्या चस्व जातीयेति*स्त्रीजन्यापि स्वयोनौ*
सर्वास्वास्यात् ... । २० । मूर्द्धाभिषिक्तादिवर्ण*मिश्रगमनेनापि द्विज* तत्पदान्ते सजातीयायां*
द्विजो जायत इति च*मीमांसावाचिना द्विज* ... । २१ । सजातीयायां द्विसजातीयोभव*तीति
तेषां ब्राह्मणा इति*अक्षं प्रमादी लक्ष्यते ॥ २२ ॥ निकृष्टानां क्षत्रियादायाद * जिनाद्यैः संस्कारवान्
। २२ । २८ । ० । इत्यनुलोमजातानां कथितानां* तत्राऽनतोऽनावातिप्रसक्ता*उच्यन्ते ॥

ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् । परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥२९

ते चापीत्यादि । १ । २९ । ते क्षत्तादयः षट् सङ्करवर्णाः *परस्परस्य दारेषु * ततः क्षत्रादिभ्योऽप्यधिक*दूषि
तान्विगर्हितांश्च * बहून् बाह्यान् जनयन्ति । १ । २९ । अपराश्चाह ।

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं प्रसूयते । तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथैवेत्यादि । ३० । शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं*गवं चण्डालं * यथा प्रसूयते तथा * बाह्यः क्षत्तादिष
ट्कश्च । १ । चातुर्वर्ण्ये ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रासु बाह्यतरं प्रसूयते *इति बाह्यतर तत्रापरानाह ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः । हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥३१॥

प्रतीत्यादि । १ । ३१ । बाह्याः क्षत्तादयः षट् ते *प्रतिकूलं व्यभिचारं वर्त्तमानाः पुनर्हीना हीनान् पञ्च *
दशवर्णान् बाह्यतरान् *प्रसूयन्ते ऽन्योन्यव्यतिषक्तान् । १ । ३१ ।

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् । सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

प्रसाधनेत्यादि । ३२ । वक्ष्यति ह्याभासं त्वर्थं "उत्तवाहुदक्षानां *यत्र वेलातत्र्योक्त ॥ ... वाहकायां
वाचः कर्मेति दस्यवःस्मृताः । इति । १ । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या शूद्रेभ्यो*बहिर्याः क्षत्तादयो जातास्ते ... वाचा
योजयति *सर्वे दस्यवः प्रकाशिताः । २ । तत्र कश्चिद्दस्युरायोगवे स्त्री*जनं सैरिन्ध्रं सूते *केशानां प्रसाधन
अमलिन्यादा*उपकर्मज्ञमदासञ्च । ३ । उच्छिष्टभोजनपाद * संवाहनादि कर्मणामकारिणं * दासजीवनं

[illegible]दासोभृत्यावजीवति । ३२ । वागुरावृत्तिं पापं वैदेहकः [illegible] वातिव्याधमयोगवे स्त्रियां प्रसूते । २। ३२

मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते । नॄन्प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥ ३३॥

मैत्रेयक मित्यादि । ३३ । आयोगवेरुतावर्त्तते * वैश्यादुत्पन्ना जातो वैदेहो * मैत्रेयकं माधूकं * आयोगवे स्त्रियां सम्प्रसूयते । १ । यस्तु अजस्रं नॄन् प्रशंसति * सर्व्वे मैत्रेयको यस्तु अरुणोदये घण्टां * ताडयतीति घण्टाताडः समाधूकः । २ । ३३ ।

निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः ॥ ३४

निषाद इत्यादि । ३४ । निषादः पारसवो नौ * कर्म्मजीविनं दासं कैवर्त्तञ्च * आर्य्यावर्त्तनिवासिनः * प्राहुस्तं मार्गवं वदन्ति । १। ३४ ।

मृतवस्त्रभृत्स्वनारीषु गर्हितान्नाशनासु च । भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥ ३५॥

मृते त्यादि । ३५। एते वक्ष्यमाणास्त्रयः * कारावारादयो जाति * हीनाः पृथक् पृथक् * मृतवस्त्रभृत्स्वपाकादि * नारीषु भवन्तीति । १ । ३५ । के इत्यपेक्षायां कारावारानाह ।

कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते । वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

कारावार इत्यादि । ३६ । मृतवस्त्रभृन्नार्य्यां गर्हितान्ना * शनया श्वपाक स्त्रियां कारावरो * नाम चर्म्मकारो निषादात्पार * शवात्प्रसूयते चर्म्मकार्य्यं तत् । १ । आयोगवायां वैदेहिका * हर्म्म्य [illegible] ग्रामप्रतिश्रया * अन्ध्र मेदव तौ तौ भवतः । २ । ३६ ।

चाण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् । आहिण्डिको निषादात्तु वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७

चाण्डालादित्यादि । ३७ । वैदेह्यां चाण्डालात् पाण्डुसोपाको * नाम जायते सत्वक् * सारव्यवहार वान् * [illegible] मनिर्म्मित आत्मादिकृतवान् । १ । निषादात्पारशवा * द्वैदेह्यामहिण्डिको * नाम जायत इति । २ । ३७ ॥

चाण्डालाद्वैसोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान्। पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥३८॥

चाण्डालादित्यादि। ३८। चाण्डालादेव पुक्कस्यां * सोपाको जायते स च * मूलव्यसन वृत्तिमान्। १। राजाज्ञया प्राणिनां वध्यानां वध * कारित्वेनाजीवति * तस्मात् सदा पाप एव * सर्वैः सज्जनैर्गर्हितः। २। ३८।

निषादस्त्री तु चाण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम्। श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥३९॥

निषादस्त्रीत्यादि। ३९। निषादस्य भार्य्या या स्त्री * चाण्डालादन्त्यावसायिनं च * पुत्रं सूते श्मशानगोचरं बाह्यानां गर्हितं। २। ३९।

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः। प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥४०॥

सङ्करेत्यादि। ४०। सङ्करे वर्णसङ्करे * कथिताः पित्रादि भिरुक्ता या एता * जातयः पितृ मातृप्रदर्शिताः। १। ताः प्रच्छन्ना उत्पन्नाः प्रकाशा उत्पन्नाः वा * स्वकर्मभिर्वेदितव्याः। २। ४०। इति वर्णसङ्करानुक्त्वा * इदानीं तेषां हि द्विजत * ब्राह्मणादीनां सवर्णां * पुत्राणां धर्ममिदमाह। १। वर्णानां षट् अपसंहरति * षष्ठ्यादि वावच्छिन्नम् * ।

स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्म्मिणः। शूद्राणान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥४१॥

स्वजातिजानन्तरेत्यादि। २। ४१। चतुर्षु वर्णेषु स्वजातिजाः स्वजातिषु स्त्रीषु जाताः पुत्राः * चत्वारो ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य * शूद्रा अनन्तरजास्त्रयः। १। ब्राह्मणस्य क्षत्रियायां * क्षत्रियस्य वैश्यायां वैश्यस्य शूद्रायामिति। २। तत्र शूद्रजत्वं चापवादः * कतः शूद्राणाञ्च सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता इति * द्विजं च एवाङ्गुलाः। ३। ब्राह्मणस्य ब्राह्मण कन्यायां * क्षत्रियकन्यायां मिलित्वा वैश्यै * क्षत्रियस्य क्षत्रिय * कन्यायां वैश्यकन्यायां। ४। वैश्यस्य वैश्यकन्यायाम् एवेति षट् पुत्राः * द्विजातीनामन्तरशब्देनावाव ... आपत्तौ च मा ... षट् सुता इति। ५। शूद्रवर्ज्जं वर्जयित्वा षट् च * यथा ... स्वजाति ... विज्ञेयाः। ६। एते आनन्तर शब्देनाभाव * ... इति ... इति ज्ञापितं तथाच। ७। ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यानां * मातृभरोजन्मनायाः स्त्रियो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तासां पां स्वजातयस्तज्जाताः पुत्राः ...

स्वजातिजाः । ८ । अनन्तरा ब्राह्मणस्य क्षत्रियकन्या परिणीता ऊढा च । क्षत्रियस्य वैश्यकन्या परिणीता ऊढा च । ब्राह्मणस्य एकान्तरा वैश्यकन्या परिणीता ऊढा चेति तिस्रोऽनन्तरा भार्याः स्वजाताः इत्यनन्तराजाः षट् सुताः इति षट्सुताः हि सवर्णमातापितृजाः हि धर्मिणः पितृधर्मिणः सुताः । अपि हि पञ्च सुताः । ब्राह्मणक्षत्रियौ वैश्यः स्त्रीवर्णा द्विजातयः ।१२। तत्र ब्राह्मणस्य स्वजातिजाः स्वजातिपत्नी जाताः कुण्डगोलकपौनर्भवाः * क्षेत्रजः पञ्चम इति चतुर्विधा विप्राः । १३ । अनन्तरजो ब्राह्मणात् क्षत्रियकन्यायां पत्न्यां जातो मूर्धाभिषिक्तादिः ब्राह्मणो द्वितीयः कानीनो ब्राह्मणस्य । १४ । एकान्तरजोऽपि द्विविधो ब्राह्मणात् ऊढायां वैश्यकन्यायां पत्न्यां जातः * अम्बष्ठो ब्राह्मणः द्वितीयः कानीनः इत्यष्टविधा ब्राह्मणस्य तनयाः पुत्राः । १५ । क्षत्रियस्य स्वजातिपत्न्यां जाताः कुण्डगोलकपौनर्भवाः * क्षेत्रजः पञ्चम इति चतुर्विधः क्षत्रियः स्वजातिजः । १६ । अनन्तरजश्च द्विविधः * क्षत्रियस्य ऊढायां वैश्यकन्यायां * पत्न्यां जातो माहिष्यः द्वितीयः कानीन इति * षड्विधाः क्षत्रियस्य पुत्राः । १७ । वैश्यस्य पत्न्यां वैश्यायां त्रिविधाः * कुण्डगोलकपौनर्भवाः पञ्चमः क्षेत्रज * इति वैश्यस्य एको वैश्यः * चतुर्विधः इति षट् सुताः द्विजधर्मिणः । १८ । अष्टविधास्त्रयो ब्राह्मणधर्मिणः * ब्राह्मणपुत्राः षड्विधा * द्वौ क्षत्रियपुत्रौ क्षत्रियधर्माणौ * वैश्यपुत्रा वैश्यधर्माः । १९ । सर्वेऽपध्वंसजाः पारशवाः * कर्णकादयः एतदन्ताः * शूद्राणां सधर्माणः * स्मृताः । २० । तस्मात् पञ्चमो वर्णो नास्तीति * संस्थायोनिगमनं स्यात् * यस्याः स्त्रियाः सम्भोगात् पुरुषाः स्वस्य अपकर्षं ध्वंसयन्ति । २१ । ते पुरुषाः अपध्वंसात् ते च ब्राह्मणादयः पितृवर्णात् मातृ * सपिण्डाः विशन्तः शूद्राः द्विजाः * सम्भोगात् स्वस्य अपकर्षं ध्वंसयन्ति । २१ । ते भोजाताः पारशवादयः सर्वे * त्वपध्वंसजा विज्ञेयाः । २२ । शूद्रासम्भोगादपध्वंसोऽभूत्वा न सवर्णस्त्रीषु पुत्रं य जनयति स पुत्रो नापध्वंसजो । न हि तस्याः सवर्णायाः स्त्रियाः सम्भोगात् सोऽपध्वंसः भवति । तस्याः सम्भोगादपध्वंसजस्य पुत्रोऽपध्वंसज इति । २२ । ४१ । ननु ते ब्राह्मणादयोऽपध्वंसजाः किमपकृष्टा उत्कृष्टा वा * कालान्तरेऽपि न भवन्तीत्यत आह ।

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

तपोबीजेत्यादि । ४२ । ते ब्राह्मणादयः सर्वे * तपोबीजप्रभावैस्तु युगे युगे प्रतियुगं । १ । कृतयुगे त्रेतायुगे च द्वापरे * युगे च कलियुगे च * अत्र पुनरिहलोके * मनुष्येषु जन्मतः । २ । पुनः पुनस्तपसोत्कर्षं तथा * अपकर्षं गच्छन्ति यथा । ३ । ब्राह्मणात् क्षत्रियेणोढायाः * क्षत्रियायां वैश्यायां वापि * गुप्तायामपि * कन्याया वा * पुनर्भूर्वा अनूढायां वा । ४ । जातः कुण्डगोलकः पौनर्भवः * कानीनः क्षत्रियः कतिकालान्तरं भूत्वा *

...ना वीज प्रभावाद् ब्राह्मणः स्यात्। ५। ब्राह्मणात् पर्व्वतः शूद्रायां जातः कतिकालान् क्षत्रियो* भूत्वा मातुः ब्राह्मणः स्यात्* क्षत्रियाद्वैश्यायां तथा * जातः शूद्रादि कृत्वा क्षत्रियः स्या*देवं हीनतपःप्रभावात्। ६। ब्राह्मणः क्रमेण क्षत्रियादिः स्यात्। क्षत्रियो वैश्यादिर्भवे*द्वैश्यः शूद्रो भवतीति ॥ २ ॥ ४२ ॥ तदुदाहरन्तु यादीहीनतपः प्रभाववपकर्षवदाहरति ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

शनकैरित्यादि। ४३। इमा वक्ष्यमाणाः पौण्ड्रकादयः * क्षत्रियजातयः शनकैः क्रमशः * क्रियालोपात् पञ्चमहायज्ञादि * कर्म्मलोपाद् ब्राह्मणादर्शनेन च। १। ब्राह्मणां खान्वेदाध्ययनाभावेन * वृषलत्वं लोके गताः * इतो हीनतपः प्रभावात् शापाय * कर्षोदाहरणं ज्ञेयं। २। ४३ ॥ काः क्षत्रियजातयस्तत्राह ॥

पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्नवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

पौण्ड्रकादय इत्यादि स्पष्टकम् ॥ १ ॥ ४४ ॥ पुण्ड्रादिदेशसम्भूताः *क्षत्रियाः शनकैः क्रियालोपा*द्ब्राह्मणादर्शनेन च* वृषलत्वं गता इति पूर्व्वेणान्वयः। १। तदानीं ब्राह्मणानां क्रियालोपो *ब्राह्मणादर्शनञ्चासो* सतोऽपि ब्राह्मणा दिक्षा नीदाहृतमनेन खलु * निदर्शनेन ज्ञापितं। २। यद्येव ब्राह्मणादीनां * महायज्ञादि क्रियालोपो ब्राह्मणा*दर्शनञ्च स्यात्तदेव*वृषलत्वं भवेदिति हीनतपःप्रभावोदाहरणं। ३। ४४।

मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः। म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्व्वे ते दस्यवः स्मृताः ४५

मुखेत्यादि। ४५। महाब्रह्मणो नारायणस्य मुख * बाहूरुपज्जानां ब्राह्मण क्षत्रिय * वैश्यशूद्राणां वर्णानां सजातिजा*नन्तरैकान्तरद्व्यन्तरजानां। १। बहिर्व्वाह्या लोके या जातयस्तत्*मागधादयो म्लेच्छवाचश्चार्य *वाचश्च ते सर्व्वे दस्यवः स्मृता इति हीनवीजप्रभावोदाहरणं। १। ४५। अपराणि हीनतपः प्रभाववीजप्रभावैरपकर्षोदाहरणान्याह।

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः। ते निन्दितैर्व्वर्त्तयेयुर्द्विजानामेव कर्म्मभिः ॥ ४६ ॥

ये द्विजानामित्यादि। ४६। द्विजानां वर्णानां सजातिजा *नन्तरजाता* ये अपसदा * अभिमाना मध्ये ये *पङ्क्तिदूषका अभोज्याऽन्नाः *प्रोक्ताः। १। ते ब्राह्मणापसदा * ब्राह्मणात् ब्राह्मण्याञ्जाता *

त्रिविधाः क्रियादोषा जन्मदोषात्*स्वभावदोषाच्चेति । २ । तत्र चिकित्सक देवलकादयः*क्रियादोषादपसदा* ब्राह्मणाः कुण्डगोलक * कानीनपौनर्भवास्तु * जन्मदोषादपसदाः । ३ । वागदुष्टादयः स्वभावदोषादपसदा ब्राह्मणा*स्ते द्विजानामेव ब्राह्मण क्षत्रिय*वैश्यानां परिचर्यादि*र्निन्दितैः कर्म्मभिरेव । ४ । वर्त्तेयुर्न च शूद्राणां कर्म्मभि*र्न चायाजनाध्यापन प्रतिग्रहैः*स्तेष्वधिकारा भावादिति । ५ । याजनादिष्वधिकारो हि वत्सते*ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था*ये स्वकर्म्मण्यवस्थिता*स्ते सम्यगुपजीवेयुः*षट्कर्म्माणि यथाक्रमम् । इति ।६। ब्राह्मणापसदास्तु विख्यातोक्ताः*पूर्व्वमेव प्रदर्शिता * स्ते पुनर्विशेषपर्य्यन्ते तद्यथा । ७ । हीनाधिकाराणामेव वर्ज्जयेत्*विकर्म्मस्थान् सर्व्वेतान प्रतिकाम्*स्थालिङ्गिनो नक्षत्र* जीविनो देवलकां श्च । ८ । चिकित्सकान्गणा पुत्रां स्तत् पुत्रान्*बहुयाजिनो ग्रामयाजिनः शूद्र*याजिनोऽयाज्ययाजिनो * मात्यां स्तद्याजिनश्च । ९ । पर्व्व कारान् सूचकान्*भृतकाध्यापकान् भृतकाध्यापितान्*शूद्रान्नपुष्टान् पतित* संसर्गिनमधीयान् । १० । सन्ध्योपासनानुष्ठानविहीनान्*राजसेवकानग्नान्*पितृमातृगुर्व्वग्निस्वाध्यायत्यागिनश्चेति ।११। ब्राह्मणापसदाह्येते* कथिताः पङ्क्तिदूषकाः । एतान्विर्ज्जयेद्यो द्विजान् श्राद्धकर्म्मनिपण्डितः । १२ । एवं ये क्षत्रिया वैश्याश्च ब्रह्म*योनिर्वेदं नाधीता वर्त्तन्ते न च*स्वकर्म्माणि पञ्चमहा* यज्ञादिकं पि वर्त्तन्ते । १३ । ते क्षत्रियापसदा वैश्याप सदा*द्विजानामेव परिचर्य्यादिभिस्तु*निन्दितैः कर्म्मभिर्वर्त्तयेयुरिति । १४ । न तु शूद्राणां परिचर्य्यादिभि* र्न चाक्षत्रिय वैश्ययो*र्याजनाध्यापन प्रतिग्रहै र्वर्त्तयेयुः । १४ । ये चापध्वंसजाः पारशवादय*स्तेपि द्विजाना मेव परिचर्य्यादि*निन्दितकर्म्मभिरेव*वर्त्तयेयुर्न तु शूद्राणां । १५ । इति यनकं स्वित्थारभ्य*द्विजानामपसदा* इत्यन्ते स्तुतपःप्रभावापकर्षा*दपकर्षोदाहरणानि ।१६। ये चापध्वंसजाःस्मृताः । ते निन्दितै र्वर्त्तयेयु*रिति कीर्त्त प्रभावाप कर्षात्दपकर्षोदाहरणं । १७ । ये कर्म्मणा नापसदा ब्राह्मणाः * कुण्ड*गोलककानीनास्तेषापाङ्क्ते याजनमवे गुणादपसदाःअपि कर्म्मणापसदत्वा भावात् याजनाध्यापन प्रतिग्रहै*र्वर्त्तयेयुस्ते ग्रामन्वयाच्च व ।१८। वाग्दुष्टादयोऽपसदा*स्ते ग्रामन्वयाते याजनादिभि र्जीवेयुः ।१२। ये चापध्वंसजाः पारशवादयः * स्ताद्दय तो शूद्रधर्म्माणो*द्विजानां कर्म्मभिर्वर्त्तयेयुर्वेदकर्म्मस्वधिकाराभावात्।१४। विप्रे विषयत्कर्म्मार्थं वचनात्*ते स्वकर्म्मणा पिजीवेयु*र्द्विजकर्म्मतस्यतस्य *धर्म्म्यं तज्ञ्ज्ञावापन्नत्वात् ।१५। प्रत्यक्षितप्रमादोऽस्वजातिपक्षपातोषु*नाक्षत्र शूद्र दानवन्तीति *ख्यापनार्थं मनार्थ वयाचष्टे ।१६। तद्यथा । ये द्विजानामपसदा*इति विप्रक्षत्रियवर्णौ सुवर्ते व र्णयोर्द्वयोः वैश्यास्ववर्णौ विकाशिन् षडेतेऽपसदाःस्मृताः इति ।१७। ते ग्रामपि पितोनवन्यत्व*नापसदमध्ये नाभि धानं पूर्व्वं कृतमिति । १८ । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्त्रिषु* क्षत्रियस्य वैश्य शूद्रयो र्द्वयोर्वैश्य* स्य शूद्रायामेव जाता * इति षट् पुत्राः । १९ । सवर्णापुत्रव्यावृत्यै * वयानिकृष्टादिस्त्रष * सद्योक्ता*इतिवरणाद ब्राह्मण

क्षत्रिय वैश्यानां स्त्रियां*शूद्राज्जाताः पुमांस स्त्रयोऽपध्वंसजाः शूद्रा अपध्वंसजा एव* कथमपसदाः [illegible] ब्राह्मणाः [illegible] *अनिन्दितं* तं निन्दितं वर्तयेयुः द्विजानामेव कर्मभिरिति । २० । नहि शूद्राणां द्विजाति* कर्मस्वधिकारोस्तीति तथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियकन्यायां वैश्यकन्यायां वापरं जातौ ज्येष्ठःपुत्रः किं सवर्णाजात पुत्राभावे [illegible] निरूढःपितृश्राद्धादिकर्मसु विवाहादिषु च न पूर्व कर्त्तुमर्हति । सवर्णा पत्नीजातं पुत्रं किं पूर्वमुपनयेत् विवाहयेत् उचकिं पितृश्राद्धं कुर्यात् । ज्येष्ठोयं मद्द्याद्दितीयं दोषात् । [illegible] ब्राह्मणापसद वचनादयं भावतदसाधु । २१ । अपध्वंसजाश्च ताः इति*प्रतिलोमजास्ते द्विजाश्चाप कारकेरनिन्दिते* वं [illegible] मार्षैः कर्मभिर्जीवेयुः । २२ । इतिचचद्दाचष्टे तदपाठासु * पारशवादीनामनु लोमजानामपि चापध्वंसजत्वा * [illegible] कान्तं । इति । २१ । ० । ४६ ॥ * ॥ इति मनक्षत्रिया लोपादि*त्याद्यतदन्तैः*षड्भिः* श्लोकैस्तपःप्रभावाप* कर्षाद्दपसदानुक्त्वा दोहत्य । १ । बीजप्रभावा द्दपध्वंसजानामप * कर्षमपुराद्दोहत्यपुन * बीजत * प्रातिलोम्येनापध्वंसज निन्दितानिन्दित कर्मोपजीवन [illegible] इदाहरति सतानामिति । २ ।

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम् । वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥ ४७ ॥

सूतानां क्षत्रियात् स्त्रीदायां ब्राह्मण्यां * जातानां प्रातिलोम्याद्बीजस्यहीन * प्रभावादपकर्षादश्वसारथ्यं । ३ । क्षत्रियभाव ब्राह्मणभावयोः * उभयापकर्षाद्रथसारथ्यं * संग्रामाश्च साधारणला [illegible] * धर्मशास्त्रे विहितमिति अपध्वंसजस्योदाहरण * मेकं दर्शयित्वाद्दपध्वंसजानाम् * बाहुल्याद्दन्यान् नोदाहृत्य * स्थालीपुलाकन्यायेन । ४ । तपोबीजो भवस्योत्कृष्ट * प्रभावेणोत्कृष्ट कर्मण्योपजीवनं दर्शयितुमम्ब *ष्ठानां चिकित्सितमिति । ५ । प्रोक्तं ब्राह्मणाद्वैश्या कन्यायामम्बष्ठो नामजायते * इति [illegible] ब्राह्मणएवोत्कृष्ट । ६ । सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनुलोम्येन सम्भूता जात्या [illegible] । इतिबीजोत्कर्षः । इति । ७ । तेनाम्बष्ठानां ब्राह्मणस्य [illegible] * कर्माणि[illegible]जनादीनि* [illegible] विहितानि * पुनविशेषाधिक्यं चिकित्सितं च । ८ । वैद्यत्वेन ब्राह्मणोपुरुषं * [illegible] चिकित्सितं *कर्मजीविकार्थत्वं*धर्मशास्त्रेण विहिता । ९ । वैदेहका [illegible] *ब्राह्मणानां चिकित्सितं *कर्मोपजीवनं विहितमिति, अधिकतपःप्रभावदर्शनं । १० । [illegible] सञ्जातः [illegible] सर्वं [illegible] । ११ । वैदेहकं [illegible] एव [illegible] नचिकित्सितं

कर्म्म*धर्म्मोपकीर्त्तनमित्यभिप्रायेण*मतनाऽम्बष्ठानां चिकित्सितमिष्यते ॥ १२ ॥ नैवमस्य ब्राह्मणा ब्रह्मचारी श्रमे । आयुर्वेदं निखिलमायस्य *मधिगमिर्येष्टान्न चावतश्चार्य ततोऽस्येषां * ब्राह्मणानां चिकित्सितं* नधर्म्मं ब्रह्मचर्य्यं तपोऽस्यत्वात् । १४ । यथावत्नजिज्ञासुः* गौतमन्याये नास्तिके * वेदानाम प्रामाण्यवादे* गौतमेन सिद्धान्तउक्तः ॥ १५ ॥ मन्त्रायुर्वेदवच्चतत्*प्रमाण्यमाप्त प्रामाण्यादिति चरके पा मन्त्राणां * आयुर्वेद व्यवस्था ॥ १६ ॥ यथाप्तस्तथा तेनप्रामाण्यात्तथो * आप्तवाक्यत्व वर्म्भे दादिक*मित्यतस्तेषां कर्म्मेदा*प्रामाण्यं संसिद्धं । १७ । तेनसर्व्ववेदेष्वायु*र्वेदस्य*प्राधान्यं ख्यापितं*चरकेणोक्तः यथा । १८ । तस्यायुषः पुण्यतमोवेदो वेदविदां मतः । वक्ष्यतेयन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः । इति ॥ १५ ॥ श्रुतेश्च धर्म्मात्मत्वाद्वेदानामत्परत्वात्तथैव च । तथादृष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि देहिनाम । १६ । वाक्समूहार्थ विस्तारात् पूजितत्वाच्च देहिभिः । चिकित्सितात् पुण्यतमं नकिञ्चिदपि शुश्रुम । इति ॥ १७ ॥ तदेवभूतं पुण्यतमं कर्म्म*चिकित्सितं कृतोऽन्ते*रम्बष्ठभिन्नानां ब्राह्मणानामधर्म्म्यं । १८ । यतश्चिकित्सकान् देवलकानित्या* दिनाचिकित्सितोपजीविनो * ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाश्चिकित्सकस्यच्यरगयो * रित्यादिनाचाभोज्यान्नाश्चोक्ता इति । १९ । ब्राह्मणानां गर्हितं च*तदेवं चिकित्सितं कृतोऽन्ते * रम्बष्ठानामेवब्राह्मणानां हस्ति*धर्म्म्य तायाविहितेति । २० । कृतोवाऽन्ते रम्बष्ठा*वेदायुर्वेदभिन्नेन * सर्व्वब्राह्मणादयः । २१ । कृतश्चकार यादृशाणां पुर्वेद्युः*श्रेष्ठउक्तातेव प्रष्टव्यस्तस्य.यं विरुध्यते तथाच ।२२। साधुतमोऽयं प्रश्नोगूढार्थश्च*यश्चात्रप्रार्थ स्तंस*योचायमानं निरोध । २३ । षट्कर्म्माणि ब्राह्मणानां * धर्म्माणिवैविहितानि*मसलुतेषु सर्व्वेषां ब्राह्मणानामस्याधिकारः प्रागभि * हितंद्विपतुर्थाध्याये । २४ । यतपाश्चनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः । अम्भस्यश्मप्लवेनेव सहतेनैव मज्जति । २५ । तस्मादविद्वान् बिभियाद्यस्मात्तस्मात् प्रतिग्रहात् । स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिवसीदति । इति । २६ । यद्यतेषानिनधाये*नाब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाये स्वकर्म्मण्य वस्थिताः । तेसम्यगुपजीवेयुःषट्कर्म्माणि यथाक्रममिति । २७ । तेनयेहि ब्राह्मणकुलजाता*यथाविधि यथाकाल*उपनीताः गुरुकुलेवसन्तो * ब्रह्मचर्य्यं चरन्तश्च । २७ । साङ्गान्वेदान् वेदौवेद * मेकमेवाध्यायं यथावदधी* तावित्रुत ब्रह्मचर्य्याः । २८ । गुरवाचमताययाविधिस्नात्वा*समावर्त्ता गुरुकुलात्* पितृगृहं पुनरेता * विधिनादारान् ऋद्वोढ़ा * ऋद्वोढ़ाचाग्निं मधीयुन्तः । २९ । तेयंवेदंया वाधायां* ब्रह्मचर्य्याश्रमेऽधीतवन्तस्तंवे*वेदं तामेव शाखां ध्यायन्ति ॥३०॥ स्वधर्म्भूमधयापयितुं चाधिकारिणोभव* न्तुस्वाध्यायी धर्म्मःस्यात् । ३१ ॥ तेचाधीतवेदमन्त्रं*वं दृष्टाजयन्तितद्यजनं चधर्म्मा*तेचयज्ञीयमतिप न्नाः ॥ ३२ ॥ यंवेदं ब्रह्मचर्य्याश्रमेऽधीता * स्तामेवपुनरधीयतेतद * ध्ययनंनियमेनाधीतम

पितृवंश ब्रह्मचर्याश्रमो* ह्यध्ययनकालोवै वएवोक्तः ॥ २२ ॥ क्रियाकालोगृहाश्रम* स्ते गृहाश्रमे ऽधीते वेद* मर्म्माणवर्द्धयाजयन्ति*तद्याजनमधर्म्मा स्यात् यःपाधाय्यः वयाधर्म्माः ॥ २३ ॥ एवमेव ब्राह्मणानां गृहाश्रमे विधिनाध्यायुर्वेद * मधीत्यचिकित्सितं जनवतां * मुपजीवन मधर्म्मां ॥ २४ ॥ आदिकाले हि भगवान् * अष्टांसाङ्गान् सेतिहास पुराणान् * समान्वर्क्षं अथर्व्वेदान् * वेदानायुर्वेदावशेषान् प्रकाश्य * मरीच्यादि भ्योदत्तवान् । २५ । ततःसर्व्वे ब्राह्मणादय श्चायुर्वे*दा वशेषान् वेदान् ब्रह्मचर्य्याश्रमे * ऽधिजगिरे विद्या समाप्तिंनैवापु * वैद्याख्यानत लेभिरे कोपि । २६ । ततःपरमायुर्वेद विद्यासमाप्त्यभावात् * प्रजाया प्रजाविद प्रजापतिं * गृहाश्रमस्य मध्यापयामासच * नातोवैद्य मव्द लेभे ॥ २७ ॥ अश्विनौच ब्रह्मचर्यां चरन्तौ * दक्षादायुर्वेद सहितं सर्व्वं शास्त्रवेद मधिजगाते * विद्यासमाप्तौ वैद्याख्यं लेभाते । २८ । ताभ्यामिन्द्रोपि गृहाश्रमे * त्वायुर्वेदमधिजगे * ततोनवैद्याख्यं लेभे ॥ २९ ॥ यदाभूलो कव्याधयः * पीड़यन्तुभूतानि * भरद्वाज इन्द्राद्वायु * र्वेदमधीत्य भूलोके * मरीच्यादीन् गृहाश्रमे ऽध्या पयत् ॥ ४० ॥ ततोनते वैद्याख्यं लेभिरे * ततःसर्व्वेषां ब्राह्मणानां ब्रह्म * चर्य्याश्रमे त्वायुर्वेदाध्याय ना * मावाद् गृहाश्रमे ह्यध्ययनमवैधं । ४१ । तदवैधाधीतायुर्वेदकर्म्मणा * चिकित्सितेनलब्धार्थै * रुप जीवन मधर्म्मां । ४२ । तदर्थोपजीविनस्तु * चिकित्सका ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषका * अभोज्यान्नाश्चभवन्ति । ४३ । येतुर्त ब्राह्मणा श्चिकित्सितार्थेन * नोपजीव्य धर्म्मार्थं चिकित्सन्ति * नते पङ्क्तिदूषकानचाभो ज्यान्नाः । ४४ । ये चब्रह्मचर्य्याश्रमे * त्वायुर्वेदं पुनरुपनीताखिलाश्च * सन्तश्चायुर्वेदमधीत्य विद्यां * समा प्तावैद्याभवन्ति । ४५ । ते वैब्राह्मणाश्चिकित्सितेनार्थेन * धर्म्मो वाधर्म्मोयाजन * लब्धार्थेनैवोपजीव्य नपङ्क्तिदूषका नचाभोज्यान्नाःस्युः । ४६ । एवञ्चसाहि ब्राह्मणा अज्ञाः * स्तेनावसथानां चिकित्सित मिति * धर्म्मादुपजीवनतत् मनुना । ४६ । सर्व्वेह्यज्ञाः ब्राह्मणा * यथाविधि यथाकाल * मुपनीता गुरुकुले वसन्तो * ब्रह्मचर्य्यं चरन्तःसा * ङ्गान् सेतिहास पुराणान् । ४७ । समान्वर्क्षं अथर्व्वेदान् * वेदानधीत्यायु र्वेदं * पुनरुपनीताखिला * श्चायुर्वेदमधीत्य * विद्यासमाप्ता वैद्याख्यं लेभिरे । ४८ । नैवमन्ये ब्राह्मणास्तत्राद्विजेषु * वैद्याः सृष्टाः सिजन्वादि * एवायोगात्तद्वत् वरके यथा । ४९ । अथ ते वैद्यशब्दोन नवैद्यः पूर्व्वजन्मतः । विद्यासमाप्तौ भिषजस्तृतीयाजातिरुच्यते । ५० । विद्यासमाप्तौ ब्राह्मंहित्वमार्ष मथापिवा । ध्रुवमाविशतिज्ञानात्तस्माद्वैद्यस्त्रिजःस्मृतः । ५१ । शीलवान् मतिमान् युक्तस्त्रिजातिःशास्त्र पारगः । प्राणिभिः गुरुवत्पूज्यः प्राणाचार्य्यः सहिस्मृतः । ५२ । प्राणाचार्य्यं बुधस्तस्मात्धीमन्तं वेदपारगं । अश्विनाविदवेदेन्द्रःपूजयेदेवनिस्तः । ५३ । इति ॥ चरकोक्तं ब्राह्मणाः वैद्यास्तु * सर्व्वेषु द्विजेषु

वैद्या * ब्राह्मणाः श्रेष्ठा कलाया * पुष्कलेन पर्यं चिकित्सया ॥ ५३ ॥ ततःप्रभावयोगेन पाञ्चाल्यः सपुरोहितं । कृतभाः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते स्थितः ॥ ५४ ॥ द्रुपदउवाच ॥ ० ॥ भूतानां प्राणिनःश्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराःश्रेष्ठा नरेष्वपि द्विजातयः । द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः । ५६ । सभवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिरित्यादय एवमायु* र्वेद मकारमकारस्य * चरकेप्युक्तः । ५७ । विषभूताग्रहारोगाः माईभृताः शरीरिणां । तत्राभूते भूतमेध पुरस्कृतामहर्षयः । समेताःपुण्याकर्म्माणः पार्श्वे हिमवतःशुभे । अङ्गिरास सद्भिः वसिष्ठः कश्यपोऽत्र रित्यादयः । ५८ । चिकित्सितमिति प्राधान्यादुक्तं * तेनौषधसौत्तानामपि ग्राह्यधर्म्मा * तापजीवनाना तमतान्यपि निषिद्धत्वात् । ६० । तद्यथा । वैश्यायां विधिना विप्राज्जातोऽम्बष्ठ उच्यते । कृष्याजीवो भवेत्तस्य तथैवाग्नेय वृत्तिकः । ध्वजिनी जीविकावापि चिकित्सा शास्त्रजीविकः । इति । ७ । अम्बष्ठाना मितापि निर्देशे न * मागधानां तेनौषधसौतयोः * वर्णाभिषजोरपि ब्राह्मणयो * श्चिकित्सादीनि जीवना निर्मयानि । ८ । तद्यथा । विधिना ब्राह्मणात् प्राप्तं पाषाणु समन्त्रकाः । जातः वर्ण इत्युक्तः * सोऽवर्णोमोहितःकृतः । ९ । पितृवर्णक्रियां कुर्य्याग्निताने मित्तिकीं क्रियाम । अश्वरथं हस्तिनं वा वाहयेद्वा न पापया ॥ सेनापत्यञ्च भैषज्यं कुर्य्याज्जीवेत्त वृत्तिषु । ११ । नृपायां विप्रतश्चौर्य्यात् योजातः सभिषक् कृतः । अभिषिक्त नृपस्याशां परिपालय वैद्यकम् । १२ । आयुर्वेद मथाष्टाङ्गं वेदोक्तं धर्म्म माचरेत् । ज्योतिषं गणितं वापि कायिकीं वृत्तिमाचरेत् । १३ । इति । नैतावत सामञ्जस्यं दीनामधा * पनयाजनप्रतिग्रहा * जीवनानि प्रतिषिध्यन्ते । १४ । यथानेषामपि सर्वेषामेव * ब्राह्मणानां कृष्यादी नि * जीवनानि सात्त्विकानि * नचतेरथ्यापनादीनि *जीवनानिनिषिध्यन्ते । १५ । अपरापथ्वजानां निन्दि तकर्म्माण्युदाहरति । वैदेहकानां स्त्रीकार्यं * मन्तःपुरे स्त्रीणां रक्षणं धर्म्मा * उपजीवनं मागधानां * वणिक्पथो वाणिज्यं । १६ । ४७ ।

मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च । मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ ४८ ॥

मत्स्यघात इत्यादि । ०८ । निषादानामिति ब्राह्मणाद्वैश्य * शूद्रायां जातानां मत्स्यघातिता अपि * सं व मारण्यपशूनामेषामौषधीत्वाद्यावृत्तिर्वा । १ । शूद्रायां विप्रतश्चौर्य्यान्निषादोजात उच्यते । वने च वनपान् पशूनां जीवनं मांसविक्रयः । इति । २ । तेऽपि निषादः पारशव * आयोगवस्य तष्टिःकाष्ठतक्षणम् * मेदान्ध्रचु

मद्गुग्राम ।२१। आतिविकं कार्य्यं कूपादिखनन*पर्य्यन्तं कर्म वा ।२। ४८।

क्षत्तुग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोवधबन्धनम्। धिग्वणानाञ्चर्म्मकार्य्यं वेणानाम्भाण्डवादनम्॥४९॥

क्षत्त्वित्यादि । ४९ । क्षत्तुरुग्रस्य पुक्कसस्य वर्गस्य * वासिनां नकुलादीनां * बन्धनं धिग्वणानां * चर्म्मण्यं कर्म्म वेणानां * ढक्कादिभाण्डवादनम् । २ । ४९ ।

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च। वसेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयन्तः स्वकर्म्मभिः॥५०॥

चैत्यद्रुमेत्यादि । ५० । एते क्षत्रादयश्चैत्यद्रुममूले * श्मशाने पर्व्वतेषूप* वने पुरुषकर्म्मभिर्वर्त्तयन्तो* विज्ञाता लोकानां दृष्टिगोचराः सन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥

चाण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः। अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम्॥५१॥

चाण्डालेत्यादि । ५१ । चाण्डालश्वपचानाञ्च * ग्रामाद्बहिः प्रतिश्रयो वासस्थानं * भोजनदाने पिण्डादि पात्रेषु * न कर्त्तव्यं तद्दत्तं स्यात् । १ । एषां चाण्डालश्वपचानां धनं * श्वगर्द्दभं तत्पालयेत । २ । ५१ ॥ अपरश्चाह ।

वासांसि मृतचैलानि भिन्नपात्रेषु भोजनम्। कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः॥५२॥

वासांसीत्यादि ॥ ५२ ॥ तेषां चाण्डालश्वपचानां * मृतचैलानि वासांसि भिन्नं * भाण्डेषु भग्नपात्रेषु * भोजनं दातव्यं भवेत् । १ । कार्ष्णायसं लौहनिर्म्मितोऽलङ्कारः * नित्यशः परिव्रज्या च * सतत भ्रमणमिति । २ । ५२ ।

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्म्ममाचरन्। व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह॥५३॥

नतैरित्यादि । ५३ । तैश्चाण्डालश्वपचैः सह पुरुषो * धर्म्ममाचरन् समयं * नियमं नान्विच्छेदिति । १ । तेषां चाण्डालश्वपचानां मिथः ऋणविप्रयादिव्यवहारः * चाण्डालस्य चाण्डालेन श्वपचेन च * सह श्वपचस्य श्वपचेन चाण्डालेन च सह * व्यवहारो नान्यैः सह । २ । विवाहश्च तेषां सदृशैः सह * चाण्डालस्य चाण्डालेन सह श्वपचस्य श्वपचेन सह नान्यैः सहेति भावः । ३ । ५३ ॥

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने । रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेषामित्यादि । ५४ । एषां चाण्डाल श्वपचानामन्नं *भिन्नभाजने पराधीनं परेजनेन दातव्यं ते चाण्डालश्वपचाः ग्रामेषु * नगरेषु च रात्रौ विचरेयुः । १ । ५४ ।

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः । अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवेत्यादि । ५५ । ते राजशासनैश्चिह्निताः सन्त * चिह्न एव कार्यार्थं दिवा ग्रामेषु * नगरेषु च चरेयुरिति । १ । अबान्धवं शवं चैव * निर्हरेयुरिति स्थितिः * शास्त्रव्यवस्थाविधिर्वा । २ । ५५ ।

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया । वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

वध्यांश्चेत्यादि । ५६ । ते चाण्डाल श्वपचाः नृपाज्ञया * वध्यार्हं पापिनो वध्यान् सततं * यथाशास्त्रं हन्युः वध्यवासांसि * शय्याश्चाभरणानि च ते गृह्णीयुः । १ । ५६ ।

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् । आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्णापेतमित्यादि । ५७ । अविज्ञातं वर्णादपेतं नर * अनार्यं ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यौ * भिन्नमार्यं पियं ब्राह्मणादान्य * तमार्यरूपधारिणं बुद्धिमान् । १ । तस्य स्वैः कर्मभिर्विभावयेद् य * जातिरसौ रोभवेत् । २ । ५७ । कैः कर्मभिरित्यतआह * ।

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता । पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८

अनार्यतेत्यादि । १ । ५८ । कलुषयोनिजं पुरुषं * अनार्यतादीनि लक्षण * मीहलोके व्यञ्जयन्ति । १ । ५८ । अतएवं स्यादित्यतआह ।

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा । न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९ ॥

पित्र्यं वा भजत इत्यादिकं । १ । ५९ । दुर्योनिः पुरुषः पित्र्यं शीलं वा * मातुः शीलं वा तदुभयं शीलं वा * भजते कथञ्चनस्वां * प्रकृतिं न नियच्छति । १ । ५९ ।

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः । संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

अकोत्यादि । ६० । यथा विजस्य जातस्य * वर्णयोनिसङ्कराः स्यात् * समरः पिता * शीलाल्लक्ष्यते * वंशमलज्ञं लक्षणाख्या * भवतीति स्वभावात् । १ । ६० ।

यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः । राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

यत्र त्वेते तद्रत्यादि । ६१ । यत्र राष्ट्रे ते ऽपरिध्वंसजाः * पारशवादयः शूद्रधर्मिणो * जायन्ते तद्राष्ट्रं राष्ट्रिकैः सह * क्षिप्रं शीघ्रमेव विनश्यति । १ । ६१ । नन्वेषां कुतो निष्कृतिः स्यादित्यत * आह ।

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः । स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणार्थ इति । १ । ६२ । बाह्यानां क्षत्रादीनां बापत्प्राप्तौ * ब्राह्मणार्थे गवार्थे स्त्रीबालाभ्युप * पत्तौ चानुपस्कृतो * देहत्यागः सिद्धिकारणं । २ । ६२ ।

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

अहिंसेत्यादि । ६३ । मनुश्चतुर्वर्णे सामासिकं * संक्षेपिकमेतमहिंसादि * धर्ममब्रवीत्तत्र *शूद्र पारशवादीनामन्तर्भावो * ह्येतत् पञ्चविधधर्मे * ऽधिकारस्तेषां भवति * पञ्चमवर्णाभावात् बाह्येषु * वर्णेष्वप्राप्तिर्भवति । २ । इतितपःप्रभावे बाह्यानां * क्षत्रादीनामुत्कर्षप्राप्तिरुक्ता * सिद्धिकारणमुक्तं * यथा परस्तोच्यते । १ । ६३ । तद्भीतपोबीजप्रभावैस्तु * ते गच्छन्ति युगे युगे * उत्कर्षं चापकर्षं च *मनुष्येष्विह जन्मत* इति विद्भिः प्राक् । १ । यदेतत् सिद्धिकारणमुक्तं तेन * कतरं वा तुल्यमेनोत्कर्षं चाप * कथं गच्छतीत्यतउच्यते *

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते । अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

शूद्रायामित्यादिश्लोकद्वयेन । १ । ६४ । ब्राह्मणात्स्त्रीरायां परोढायामपि * वा शूद्रायां शूद्रायां यो* जातः पारशवः कन्ती * गौश्चकः पौनर्भवो वा काणीनो वा । १ । स चेच्छ्रेयसा तेन ब्राह्मणेन * प्रजायते जयते तदा शूद्र * धर्मापाशवश्रेयान् पारशवादिः । २ । तद्बीजप्रभावादासप्तमाद्युगात् * यस्मिन्युगे जायते *

द्युगावधि सप्तम युगपर्यन्तं * स एव मीं जातिं गच्छति । १ । कल्याकल्यामतयोपि इत्योक्तं * क्रमेणकति कालानधममध्य * मोत्तमर्वैश्यजातिं गच्छति । २ । ततः कतिकालान मध्यमधा * मोत्तमक्षत्रियजातिं गच्छतौ * तां च षड् युगपर्यन्तं जायते । ४ । प्रथ्व्वं जानिःसवर्म्मकः प्रपूर्य * स्थापातु च ततः कर्म्मपितङ् यको । नवततः सप्तमे युगे ऽसौ * पारशवादिकः किं जातिः स्यादितातयाह ॥ ६४ ॥

शूद्रोब्राह्मणतामेतिब्राह्मणश्चैतिशूद्रताम् । क्षत्रियाज्जातमेवन्तुविद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

शूद्रो * ब्राह्मणतामेतीति सखलु यस्माब्राह्मणादिना शूद्रायां प्रजातः पारशवादिः शूद्रः सप्तमे युगे ब्राह्मणतां यातीति वीजप्रभावा * इत्युक्तप्रायः । ५ । यस्मात् ब्राह्मणाच्छूद्रायां पारशवादि यजायते * सचब्राह्मण आसप्तमाद् युगा * द् ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य जातौ * क्रमात् जायते उत पद्यत इति । ६ । ततः सप्तमे युगे शूद्रतामेति * । ७ । तद्यथा शूद्रागमन * पापेनहीनतपःप्रभावेणासौ * ब्राह्मणः प्रयसा ब्राह्मणेनक्ति * च्छिहीनगुणोजायते । ८ । सचपापीतोत्पन्निर्द्विजः स्यादेवं * क्रमेण हीनगुणः क्षत्रियइव * वैश्यइव कतिकालान् * ब्राह्मणएवमभूवाच । ९ । कतिकालान् शूद्रइव * सोऽपि प्रवः समब्राह्मणः * जायते योयइदानीं । १० । निरक्तिनि ये दृश्यामं स्कन्दश्च * लोके ब्राह्मणो दृश्यते । ११ । ततः क्रमेण निषादइव * पशुरिवकश्चिच्छइव * चाण्डालइवचक्रमा * द् ब्राह्मणएवभवति । १२ । ततः कतिकालान धममधा * मोत्तमक्षत्रियोभव * ताथाधममधामोत्तम वैश्यःस्यात् * ततः शूद्रतामेतीति । १३ क्षत्रियं हितायउक्तं * देवोत्तनिर्द्विजोराजा वैश्यः शूद्रो निषादकः । पशुर्म्लेच्छोपि चाण्डालो विप्रोदशविधः स्मृतः । १४ । सन्ध्यां स्नानं जपं होमं देवतानित्य पूजनम् । अतिथिं वैश्वदेवञ्च देवब्राह्मण आचरन् । १५ । एवमर्व्वं कर्मा ब्राह्मणोदास्तेन * वेदपारगएवोक्तः । १६ । इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्मास्यैः सहैवच । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येनचेष्टं सदृष्टवान् । १७ । मीमांसतेच योवेदानृषड्भिरङ्गैःसविस्तरैः । इतिहास पुराणानि सभवेद्वेदपारगः । १८ । इति एषएवदर्शणा स्वतकोक्तः * मन्त्रार्थतोविश्वामोति वेद मन्त्रैः समन्वितम् । सकल्पं सरहस्यञ्च क्रियावांस्तेन स्मृतो । १९ । इतो वसनमो ब्राह्मणोपि शूद्रां * गच्छन्पुत्रं जनयित्वा * क्रमेण सन्ध्यादिहीन * गुणो ब्राह्मणो भवति * तल्लक्षणमविशोक्तं । २० । शाके पत्रे फले मूले वनवासे सदारतः । निरतोऽहरहः श्राद्धे सविप्रो ऋषिरुच्यते । २१ । वेदान्तं पठते नित्यं सर्व्वसङ्गं परित्यजेत् । सांख्ययोग विचारस्थः सविप्रो द्विज उच्यते । २२ । एतौवाचे नायाय नाम्नोसौ यथा * अग्निहोत्रीतपस्वीच वेदमध्यापयेच्चयः । सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते इति । २३ । राजा

द्विजान्नेण सम्पणाद्यानिष्णोक्तं * अष्टाहता धर्मिश्च संग्रामे सर्वदमयुद्धे । आरम्भं निर्जितार्येन * तेविप्राः क्षत्रियाः मताः । २४ । कृषिकर्मरतोयश्च गवाञ्च प्रतिपालकः । वाणिज्यव्यवसायश्च सविप्रोवैश्यउच्यते । २५ । लाक्षालवण संमिश्रं कुसुम्भं क्षीरसर्पिषी । विक्रेतामधुमांसानां सविप्रःशूद्रउच्यते । २६ । एवमेवहीनतपःप्रभावेण * ब्राह्मणः शूद्रत्वमागतः * तदुक्तञ्चस्वधर्मं * योऽनधीत्यद्विजोवेदमन्यत्रकुरुते श्रमम् । सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छति सान्वयः । २७ । एतस्मिन्धर्मे तेन वसिष्ठेनोक्तं * अश्रोत्रिया अननुवाक्या * अनग्नयः शूद्रधर्माणो * भवन्तिनानृगब्राह्मणः स्यात् इति । २८ । पराशरेणाचोक्तं * अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः । वेदञ्चैवानधीयानाः सर्वेते वृषलाःस्मृताः । २९ । तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः । अध्येतव्योप्येकदेशो यदिसर्व्वोनशक्यते इति । ३० । एकदेशमप्येकमात्रं * नलभ्यते चेद्ब्रह्मेति * एतद्वाक्यं तद्वृत्तात्तिवाससेन * ब्राह्मणब्रुवश्च ब्राह्मणश्चोक्तः । ३१ । गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वेदोपनयनेन च । नाध्यापयति नाधीते सभवेद्ब्राह्मणब्रुवः । ३२ । ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च सभवेद्ब्राह्मणःस्मृतः इति । ३३ । निषादादिवद्ब्राह्मणलक्षणं * चाक्षिणास्वमस्त्रिनायां * कक्तद्यथादर्शितं । ३४ । चौरश्चतस्करश्चैव सूचकोदंशकस्तथा । मत्स्यमांसे सदालुब्धो विप्रोनिषादउच्यते । ३५ । ब्रह्मतत्त्वं नजानाति ब्रह्मसूत्रेण गर्व्वितः । तेनैवसचपापेन विप्रःपशुरुदाहृतः । ३६ । वापीकूपतडागानामारामस्यसरःसु च । निःशङ्कं रोधकश्चैव सविप्रोम्लेच्छ उच्यते । ३७ । क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्व्वधर्मविवर्जितः निर्दयःसर्व्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते । ३८ । इत्येतं क्रमेणाहीनगुणो * ब्राह्मणोभूत्वा ततःक्षत्रिय * स्ततोवैश्योभूत्वानन्तरं * शूद्रोभवतीतिनिश्चयम् । ३९ । एवं द्विजाख्यानमिति * ह्यामपुराणेषु मया * दृष्टं युतं पठतव्यञ्च । ४० । यैरवमन्दिहानेते * सत्रतवद्दृष्टवा वा * श्रोतवा ततोनिश्चयो भवतीति * विस्तरत्वाद्वतन्नलिखितम । ४१ । एवन्तु क्षत्रियाज्जातं विप्रादिति * शूद्रायां स्वोढायां परोढायां * मनूढायां वा क्षत्रिया * ज्जातउग्रः कुण्डोगोलकः * पौनर्भवःकानीनोवा । ४२ । सचेच्छूद्रयशातेन क्षत्रियेण प्रजायते जन्यतेशूद्रः * धर्म्मापूजावत्र्ययातुग्रादिकः । ४३ । क्रमेणाश्रेयमो जाति * मध्यममधमोत्तम * वैश्याजाति कतिकालान् * गत्वापञ्चमे युगे क्षत्रियत्वमेति । ४३ । क्षत्रियवीजप्रभावा * नब्राह्मणत्वं गच्छतीति * क्षत्रियश्चासौ शूद्रां गत्वापुत्रं * जनयित्वा तेनपापे * नाल्पतपःप्रभावाच्च । ४४ । क्रमेणाहीनगुणः सन् * श्रेयसात्क्षत्रियेण प्रजायतेऽथ * कतिकतिकालादधमक्षत्रियो * भूत्वाधमःक्षत्रियःस्यात् । ४५ । ततः कतिकालात्तत्तमोवैश्यःस्यात् * द्वयमधामस्ततोऽधमो वैश्यःस्यात् * ततःपञ्चमे युगे शूद्रतामेतीति । ४६ । तथैववैश्याज्जातं विप्रादिति * वैश्यात्स्वोढायां परोढायां मनूढायां वा शूद्रायां । ४७ । जातःकारणः

होमा * गोलकः पौनर्भवः काणो वा * श्वेषसा तेन वैश्याम * च तत्प्रजायते जन्मतः । ४८ । तदा सङ्करणादिषु शूद्रधर्मा वा स्थानमपि च तथा * क्रमेणानेयसौ स याजाति त्रियुगे तु याति । ४८ । वैश्यबीज प्रभावोऽन्तरवियत्नं मन्त्राश्चापत्यं गच्छति । ४९ । वैश्याशासौ शूद्रां गत्वा * पुनर्जनयित्वा तेन * पार्श्वे मात्यपदः प्रभावेण च * हीनगुणः सन् श्वेषसा * वैश्यामेव पुत्रः प्रजायते । ५० । ततः कतिकालान क्रमेणामध्यमो * वैश्यो भवत्यथ कृति * कालानधमो वैश्यः स्यात् * ततः तृतीये युगे शूद्रतामेति । ५१ । इति व्याख्यान * मविद्वान् प्रमादी * व्याख्यानवाननयथा * तद्वदर्शति । ५२ । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः * पारशवाख्यो वर्णः प्रजायते * तिसामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् । ५३ । सा स्त्री यदि ब्राह्मणेनोढा सती * प्रसूते दुहितरमेव * सापि तथा ब्राह्मणेनोढा सती * दुहितरमेव जनयतीति । ५४ । एवमेव सप्तमे युगे जन्मनि * सप्त रणवाख्यो वर्णः * बीजप्राधान्याद् ब्राह्मण्यं * प्राप्नोतीति सप्तमाद् युगादित्युक्तत्वात् । ५५ । सप्तमे जन्मनि सा पारशवी * ब्राह्मणी सम्पद्यते इति । ५६ । शूद्र इति एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या * शूद्रो ब्राह्मणतां याति * ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति । ५७ । ब्राह्मणोऽत्र ब्राह्मणाच्छूद्रायां * उत्पन्नः पारशवो विवक्षितः * इत्येवमादि व्याख्यानं * सर्वमसङ्गतमेव यम् । ५८ । यतस्तेनैव प्रमादिना * पूर्वं नास्ति तु पञ्चम * इत्यत्र व्याख्यानमध्ये * तदुत्पन्नमस्य वर्णत्वं नास्तीति । ५९ । कथं पुनरपरत्र * इह पारशवाख्यो वर्ण इत्याह * प्रजायत इति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यादित्यपि समाधेयम् । ६० । पुंस्यपि हि प्रजनिमयोगो दृश्यते * स सोऽकामयत बहुः * स्यां प्रजायेयेति तथा * नष्टान्धोऽन्धं प्रजायत * इति चरकायुर्वेदे । ६१ । तिष्ठतु चैतत् स्त्रीरूपश्चेत् तर्हि * या पारशवी ब्राह्मणेनोढा सती * दुहितरं या प्रसूयते सापि * तथेत्येवं सप्तमी दुहितैव । ६२ । ब्राह्मणी भवति न सा पारशवी * या शूद्रायां ब्राह्मणाज्जाता तस्मात् * अव्याख्यानमसदेवमन्तव्यं । ६३ । यच्च सप्तमे युगे जन्मनीति च * व्याख्यातं तज्जन्मतत्त्वाकारमेव * तथापि गार्हस्थ्यलोके वा * युगशब्दो जन्मार्थोऽस्ति । ६४ । अस्मिन्नविषये याज्ञवल्क्यो नापि * युगशब्दः प्रयोजितः जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः * सप्तमे पञ्चमेऽपि वा इति । ६५ । गौतमेनच विषये युगशब्दः प्रयोजितो न तु जन्मार्थकशब्दः । ६६ । वर्णान्तरगमन * उत्कर्षापकर्षाभ्यां * सप्तमेन युगेन * पञ्चमेनेत्याचार्याः इति । ६७ । अथ ब्राह्मणश्चैति शूद्रतामिति * ब्राह्मणोऽत्र ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः * पारशवोऽभिप्रेय इति * यदाचष्टे प्रमादी । ६८ । तदतीवहास्यास्पद * सर्वेऽपि सन्तु विद्वांसः * प्रमादी निस्त्वप एव । ६९ । शूद्रसधर्मा पारशवोऽपध्वंस * जातत्वात्तस्य जनको * ब्राह्मणः शूद्रावेदीति । ७० । योऽसौ प्रमादी पूर्वं तु * तानन्तर मा जनस्तु * मातदोषात् प्रपद्यते । ७१ । इत्यनेन ब्राह्मणानां * मूर्द्धाभिषिक्ताम्बष्ठादीनां * मातृदोषाद्यत्वनियमः * शूद्राणां पारशवोपकरणानां मातृणां * हीनवर्णत्वदोषेण । ७२ ।

विमर्हितत्व मनन्तरनामत्वं * व्याख्यातवानसद्दृष्टापित * शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः *पारशवाख्योवर्णःस *सखो सपद्दतिपोषा * सापारशवीशूद्रा । ७२ । सप्तमजन्मनितस्याःषष्ठीव * सन्ततिः ब्राह्मण्यं याति * तस्यांयाता पारशवो ब्राह्मणात्तुल्यांस * जातमात्रं किंसदाएव ब्राह्मणःस्यात् । ७४ । इत्याश्चर्यएव वीजप्रभावः *इदंच वीजप्रभावादेवहि*प्रमादो निरग्नि निंवंदश्चसम् । ७५ । ब्राह्मणमानीससांव * शूद्रभावं गोपयित *भिक्षु भिक्षामी पारशवोब्राह्मणा*इत्यब्रवीदकिमयं * प्रमकन्यव्यस्तोमनोवा ।७६। अतःपरमेवमेवचकदासौ*प्रथु.द्वी जमेकोप्रप्रस्वन्तिषेव * मध्ये इति विशिष्टं इत्रचिद्वीजं । ७७। स्त्रीयोनिस्त्वे वक्तव्य * हितिषनि इयं यत्ब्राह्मण्यां जात * चाण्डालो ब्राह्मण इति । ७८ । ६५ ॥ अथात्रविप्रतिपद्यमानायाह ।

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया। ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

अनार्यायामित्यादि ॥ ६६ ॥ अनार्यायां शूद्रायां यदृच्छया * ब्राह्मणाद्दिति ब्राह्मणादितरुत्पन्नः पारशवादिः * शूद्रोब्राह्मण्यामनार्या * च्छूद्रादुत्पन्नचाण्डालः ॥ १ ॥ तयोर्द्वयोः श्रेयस्त्वं क्व* कुत्रभवं * हितिचेत्तदात आह ॥ ६६ ॥

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः। जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

जातोनार्यामित्यादि ॥ ६७ ॥ अनार्यायां शूद्रायां नार्यामार्या * द्राह्मणात् क्षत्रियाद्वैश्याद्वाजातः* पारशवादि तथादिः * करणादिश्चयः कश्चन ॥ २ ॥ ससम्यंएवसद्भिर्गुणैर्युक्तरूपेण * ससत्व*युगेषु क्रमेणार्यो भवेत् ॥ ३ ॥ आर्यायां ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां * वैश्यायांवाप्यनार्याच्छूद्रात्तु* जातश्चाण्डालः चतावोगवस्त्वनार्य एव न कदापार्यःस्यात् वीजापकर्षात् ॥६७ ॥ नन्वेतौकिंसंस्कार्यावसंस्कार्यौवेति* तत्राह ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः। वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः॥६८

तावुभावित्यादि ॥ ६८ ॥ तावुभावित्यनार्या * इत्यनार्यायां जातःपारशवादि * तथाक्षिकरणादिः ॥ १ ॥ अपरआर्यायामनार्याज्जातः * चाण्डालः चतावोगवश्चेतिता * वसंस्कार्याविनपनयोभवतः ॥ ४॥

ऽन्य आर्यायां जातउत्तर आर्यायां * जातस्तत् पतोनसंस्कार्यो भिनात * आर्यव गुणादितादाह सौऽयं । २ । अन्यं आर्यायामनार्यायां * जातः पारशवादि * शूद्रादिःकरणादिस * जनमनीव गुणाद्सतुषि वे बीज * वप नाद संस्कार्यः स्यात् । ४ । उत्तरमार्यायां मनार्याज्जात * शाण्डलःप्रभायां गज * नसंस्कार्यः प्राति लोमात् । ५ । एवेन प्रतिलोमजत्वात् * मागधवैदेहकाय * नसंस्कार्या इति आपित । ६ । ६८ ।
ननु कौ तर्हि संस्कार्यावित्यत * आह ।

सुबीजञ्चैवसुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा। तथार्य्याज्जातमार्य्यायां सर्व्वं संस्कारमर्हति॥६९

सुबीजञ्चेत्यादि । ६९ । यथा सुक्षेत्रे सुबीज * वपं जातं सम्पद्यते *सम्पद्युक्तं भवति च । २ । तथैवार्यादार्यायां सवर्णजाया *मनुलोमजातायाश्च * नार्यां जातमपत्यं सर्व्वमेव *संस्कारमर्हति समस्तमार्ययाया * प्रतिलोमजाया वा जातः । २ । नन्वार्यापि प्रतिलोमानुलोमम * स्वं दृष्टं कापिशास्त्रे । ४ । ६९ ।
ननु बीजं चेव * क्षेत्रे विशेषः किं * प्रशस्तमित्यत आह ।

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः। बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु व्यवस्थितिः॥ ७०॥

बीजमित्यादि । ७० । एके महर्षयो बीजं प्रशंसन्ति * परे मनीषिणः क्षेत्रं प्रशंसन्ति * अन्ये च महर्षयो बीजक्षेत्रे * द्वे प्रशंसन्ति तत्रेयं व्यवस्थितिः । ७० । व्यवस्थामाह ।

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति। अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत्॥ ७१॥

अक्षेत्र इत्यादि । ७१ । अक्षेत्रे खलूषरादिभूमौ बीजं *सुबीजमप्युत्सृष्टं च *अन्तरैवाङ्कुरोत्पत्तेर्विनैव* विनश्यति अबीजं * क्षेत्रं स्थण्डिलं भवेत् । ७१ । तर्हि किं व्यवस्थितमित्यत आह*

यस्माद्बीजप्रभावेन तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन्। पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते॥७२॥

यस्मादित्यादि । ७२ । यस्मात्तोरपत् क्षेत्रेऽपि सुबीजा * ऋष्यशृङ्गादयो यत * तथा बीज प्रभावेण * तिर्यग्योनावप्यभवन् * वशिष्ठागस्त्यादयः । १ । प्रशस्ताः पूजिताश्च महर्षयो * लोकेऽभवन् तस्माद्बीजं * प्रमाणं प्रशस्यते इति । ७२ । ननु तर्हि बीज प्रभावात् पतोनार्यायां पारशवादयः संस्कार्या * ।

अनार्यमार्यकर्माणमार्यञ्चानार्यकर्मिणम्। सम्प्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति॥ ७३॥

अनार्यमार्यमित्यादि। ७३। आर्यां मार्यकर्माणं * शूद्रमनार्यमार्यं कर्माणं * आर्यः ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यञ्च शूद्रकर्मिणं विधाता सम्प्रधार्य अब्रवीत् * न समौ नासमाविति। १। अनार्यस्यार्य कर्मानधिकारात् * दोषः स्यादनार्यकर्मणि * चानधिकारादन्तःपार * यवादीनां बीजप्रभावश्रुतेः। २। इति सङ्कीर्णमध्ये सर्वं हुता * वर्णानामापद्धर्मं वक्तुं पूर्वं * स्वधर्ममाह।

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः। ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम्॥ ७४॥

ब्राह्मणा इत्यादि। ७४। ये ब्राह्मणाः * पौनर्भवाये च ब्राह्मणास्य * त्रिवर्णा जपहोमार्थाः तिमम् * अभिषिक्तास्वष्ठाः। १। ब्रह्मयोनिस्था उपनीता विधिना * ब्रह्मचर्यं चरन्तो वेदानधीता * वेदं वेदौ वा वेदं * शाखां वापि कामधीता। २। ततस्थाश्रमिन्त ब्रह्मचर्यादि * गुरुणानुमताः समावृत्ता स्नात्वा * गृहिणो भूत्वा स्वकर्माणि च पश्च * यत्राश्रमवतिष्ठ ते तत् कुर्वन्ति। ३। तेषां यथाकालं वेद मन्त्र उपदेशो गुरुणा भवति * ते तदधीनवेदोक्त विधिना षट् * कर्मस्वधिकारिणः। ४। तस्मात्ते ब्राह्मणा षट्कर्माणि यथा क्रमं तदधीन वेदोक्तक्रमेण * सम्यगुपजीवेयुः। ५। ये च ब्रह्मयोनौ वेदे * ब्रह्मचर्यां चरन्तोन * चाधीयन्ते न तिष्ठन्ति। ६। तेषां षट् कर्मस्वधिकारो नस्या * द ब्रह्मचर्याश्रमे गुरूपदेशाभावा * द गृहाश्रमेपि यथाविधाध्ययनं चि * तदधिकारो नस्यात् ते न षट् कर्माणि ते षां न धर्माणि। ७। ते द्विजब्राह्मणा पदाः * द्विजानां परिचर्यादिभिः कर्मभिरुपजीवेयु * रितिपूर्वमेवोक्तं। ८। ७४। कानि तानि षट् कर्माणीत्यत आह *

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा। दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्यग्रजन्मनः॥ ७५॥

अध्यापनमित्यादि। ७५। अग्रजन्मनो ब्राह्मण * स्याध्यापनादीनि षट् * कर्माणि भवन्तीति। ७५। यथाक्रममित्युक्तं * कस्तत्क्रमइत्यत * आह।

षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः॥ ७६॥

षण्णामित्यादि। ७६। षण्णामध्यापनादीनां * मध्ये याजनाध्यापने * विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः। १। इत्येतानि त्रीणि कर्माणि सामान्यतो ब्रह्मयोनिस्थ स्वकर्मावस्थित ब्राह्मणजातेः सवर्णा * दनुलोमजात पर्वेषु। १।

...नमौरसनायच * विप्रविप्रभृतिभि * क्रियमाणाभिप्रायश्च ॥ २ ॥ कुण्डगोलकस्य * पौनर्भवस्य * कानीनस्यापि * ब्राह्मणजीविका ॥ ७६ ॥ क्षत्रियस्याह

त्रयो धर्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति । अध्यापनं याजनञ्च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

त्रय इत्यादि ॥ ७७ ॥ अध्यापनं याजनं प्रतिग्रह * एतानि जीविकार्थाः एव त्रयो * धर्माः क्षत्रियं प्रति ब्राह्मणादेव निवर्त्तन्ते ॥ १ ॥ न धर्मार्थं ब्राह्मणान्निवर्त्तन्ते नापि च त्रयादिभ्यो निवर्त्तन्ते * तथाच जीवार्थं क्षत्रियोन * ब्राह्मणमध्यापयेन्न याजयेत् * न ब्राह्मणात् प्रतिगृह्णीयाच्च ॥ २ ॥ धर्मार्थं मध्यापयेच्च * याजयेच्च प्रतिगृह्णीयाच्चेन * अब्राह्मणादध्ययन * मापत्काले विधीयते ॥ ३ ॥ इत्युक्तं तथाह यमोऽपि पश्चात् * ब्राह्मणाभावे त्वाचार्यो * लक्षणयुक्तेन क्षत्रियेणापि * भवितव्यमिति ॥ ४ ॥ देवतास्थितिष्टार्द्धविधान श्राप * प्रदातव्यश्च वाचरेत् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणादिति ब्राह्मणापेक्षया * क्षत्रियं प्रतिनिवृत्त्यर्थानि तानि * कर्माणि वर्त्तन्त इति ॥ ६ ॥ तेनापि धर्मार्थानि तानि * कर्माणि ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियं * प्रतिवर्त्तन्ते इत्यर्थःसिद्धः ॥ ७ ॥ सर्वथा निवृत्तिश्चेत्पाणिनि * भद्रा ब्राह्मणादेवाक्तिं * विनिवर्त्तनसिद्धौपुन * ब्राह्मणादित्युक्तेर्वैयर्थ्यं भवतीति ॥ ८ ॥ ७७ ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः । न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

वैश्यमित्यादि ॥ ७८ ॥ तथैवैते त्रयो धर्मा * जीविकार्था वैश्यं प्रति * ब्राह्मणात् क्षत्रियाच्च निवर्त्तन्ते ॥ १ ॥ जीविकार्थं वैश्यो ब्राह्मणं क्षत्रियञ्च * नाध्यापयेन्न याजयेत् * न ताभ्यां प्रतिगृह्णीयात् ॥ २ ॥ धर्मार्थन्तु ताव ध्यापयेद्याजयेत् * प्रतिगृह्णीयाच्च ताभ्यां * तेनाब्राह्मणादध्ययन मित्यादि * पूर्ववदुपपद्यते ॥ ३ ॥ कुतो नैते त्रयो धर्मा * क्षत्रिय वैश्ययोर्जीविकेति तान् * आह नतावित्यादि ॥ ४ ॥ तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति * मनुःप्रजापतिस्तान् स्तोम् * धर्मान् जीविका हि नाह ॥ ७८ ॥ कानि तयोर्जीविकार्थानि कर्माणि * इत्यत आह *

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वमित्यादि ॥ ७९ ॥ क्षत्रियस्य शस्त्रास्त्रभृत्त्वं * जीवनार्थं धर्मार्थन्तु * दानमध्ययनं यजिः ॥ १ ॥ विशो वैश्यस्य वणिक्पशुकृषि * रिति जीवनार्थं कर्म * धर्मार्थन्तु दानमध्ययनं यजि * रिति सर्वेषां वीति ॥ २ ॥ तेनाममापि प्रजारक्षणादीनि * कर्माणि शास्त्रान्तराणि * तान्यपि तयोर्विद्यात् ॥ ७९ ॥ तत्र जीविकार्थेषु कर्मसु मध्ये * त्रयाणां विशिष्टानि कर्माण्याह । *

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् । वार्त्ता कर्म्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्म्मसु ॥ ८० ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्येत्यादि । १ । ८० । ब्राह्मणस्य जीविकाय * स्वकर्म्मसु मध्ये वेदाभ्यासो वेदा * ध्यापनं विशिष्टं कर्म्म । १ । क्षत्रियस्य जीविकायां * स्वकर्म्मसु मध्ये प्रजानां रक्षणं * पालनं विशिष्टं कर्म्म । २ । वैश्यस्य जीविकार्थं तु * स्वकर्म्मसु मध्ये वार्त्ता * वाणिज्यादिकर्म्म विशिष्टं श्रेयं । ३ । चतुर्थाध्याये च पूर्व्वमुक्तं यथा * ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्यानृताभ्यामपि वा * न श्ववृत्त्या कदाचन । ४ । ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयं * अमृतं स्यादयाचितम् । मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् । ५ । सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् । ६ । षट्कर्म्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते । द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति । ७ । इति तत्रायं वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य * कृत्स्नयातितेनाश्रमेन वा * जीवनं विशिष्टं श्रेयं । ८ । ८० । इतानापदि जीविकामुक्तापदि * जीविकामाह ।

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्म्मणा । जीवेत्क्षत्रियधर्म्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

अजीवंस्त्वित्यादि । ८१ । ब्राह्मणः स्वेन कर्म्मणा * यथोक्तेनोञ्छशिलायाचितयाच्ञा * तानातमैकादिना अजीवन्सन् * क्षत्रियधर्म्मेण जीवेत् । १ । स हि क्षत्रियधर्म्मोऽस्य * ब्राह्मणस्य प्रत्यनन्तरः प्रतिना * यो गे द्वितीयाद्विषष्ठापवादे स्यात् * ततोऽप्रोत्सर्गे षष्ठी । २ । तेनौशनससंहितायां दर्शितं * ब्राह्मणमाहवे स्ता । ३ । अश्वं रथं हस्तिनं वा वाहयेद्वा नृपस्येया * सेनापत्यञ्चेति क्षत्रियवृत्तिरेव । ४ । भविष्यपुराणीयेन तु स्मृतिविद्वाराब्राह्मणक्षत्रिय * वैश्यानां * वृत्तिश्चरक्ता नक्ता यथा * सोऽयमासुरिदक्षैः किमयमथोयः * इति प्रश्ने तत्रत्रैवनं । ५ । सदाचारतो ब्राह्मण * राजन्यो वैश्यस्तत्रात्त * पहार्य प्रजानां ब्राह्मणाः । ६ । आत्मरक्षार्थं राजन्यो * उत्साथं वैश्याः सामान्यतोवाधर्म्म * कामपरिग्रहार्थं दर्श्वैः । ६ । ८१ । सर्व्वैरिति वैदिकैरेव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैर्नावेदौरितिमत्रविगतिपदर्श्यमानायेयश्वद्वितदाह

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

उभाभ्यामपीत्यादि । ८२ । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां स्वकर्म्मभ्याम् * क्षत्रियाभ्यामप्यजीवन् * कथं स्यादिति चेत् । १ । तदा वैश्यस्य जीविका * कृषिगोरक्षमास्थाय * ब्राह्मणः क्षत्रियश्च जीवेदिति । २ । ब्रा

[illegible] । ८० । [illegible] ॥ ८१ ॥ [illegible] । ८२ । [illegible]

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा । हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥८३॥

वैश्यवृत्त्येत्यादि । ८३ । ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यवृत्त्या जीवन् खलु [illegible] पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेदिति । १ । ८३ । [illegible]

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता । भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ८४ ॥

कृषिं साध्वीत्यादि । १ । [illegible] । २ । [illegible] ति परम [illegible] । १ । ८४ । ततश्च

इदं तु वृत्तिवैकल्यात् त्यजतो धर्मनैपुणम् । विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥८५॥

इदमित्यादि । ८५ । [illegible] निपुणत्वं [illegible]

भवति । २ । तद्वताः पूर्व्वमेवहि * समानां स्तुतानितां तेनमंयाति श्रोत्रिये इति । १ । ८५ । [illegible] स्वाच जीविकेतिय * इतंतत्कं गोविक्रयणं गतः * [illegible] विक्रयं व । १ । मरिक्केवलं [illegible] पाने गविर *अर्थिवं सम्भव *नीनात उच्यते । सर्व्वानृसानि [illegible] । १ । ८६ । ० ।

सर्व्वान् रसानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह । अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

सर्व्वान् रसानिति * मधुरादिरस प्रधानान् रसान् * [illegible] विक्रयमपोहेत ॥ १ ॥ कृतान्नञ्च पक्वमन्न मोदक [illegible] * [illegible] ॥ १ ॥ तिलानश्मनः [illegible] * लवणं पशवं मानवाश्च [illegible] तान् विक्रयेत् ॥ ४ ॥ ८६ ॥ [illegible] * लवणानां [illegible] * [illegible] ॥ १ ॥

सर्व्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च । अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

सर्व्वमित्यादि ॥ ८७ ॥ सर्व्वं रक्तं तान्तवं कार्पासादिवस्त्रं शाणक्षौमाविकानि [illegible] * रक्तानि [illegible] फलमूले तथौषधीर्विक्रयेत ॥ १ ॥ ८७ ॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः । क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

अपः शस्त्रमित्यादि ॥ ८८ ॥ गन्धांश्च चन्दनादीन् * [illegible] सर्व्वं [illegible] * विक्रयमपोहेत् । १ । ८८ ।

आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च । मद्यं नीलीञ्च लाक्षाञ्च सर्व्वांश्चैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

आरण्यांश्चेत्यादि । ८९ । दंष्ट्रिणो [illegible] वयांसि *सर्व्वान् पक्षिणः सर्व्वांश्चैकशफान् * [illegible] विक्रयमपोहेत् ॥ १ ॥ ८९ ॥ [illegible] विक्रये [illegible] उच्यते ।

काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलाञ्छुद्धान् धर्म्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ९० ॥

काममित्यादि ॥ १ ॥ ९० ॥ [illegible] * [illegible] * [illegible]

त्वन्तरेणापि तिलानां विक्रयो नास्तीति ॥ १ ॥ ... तिलविक्रयी ... यत्कुर्वीत ॥ २ ॥ ९० ॥ तिलैः धर्मार्थमाह ।

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः । कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

भोजनेत्यादि ॥ ९१ ॥ तिलं भोजनाभ्यञ्जने ... तिलानां दानञ्च ... भोजनाभ्यञ्जनदाना ... न्यत् ... तिलैर्यः कुरुते ॥ १ ॥ स कृमिभूतः ... पितृभिः सह ... मज्जति ॥ २ ॥ ९१ ॥ ... विक्रये दोषमाह ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

सद्य इत्यादि ॥ १ ॥ ९२ ॥ ब्राह्मणो विक्रीय मांसेन लाक्षया लवणेन च सद्यः पतति क्षीरविक्रयात् ... शूद्रो भवतीति ॥ १ ॥ ९२ ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

इतरेषामित्यादि ॥ ९३ ॥ इतरेषां पण्यानामविक्रेयत्वेनोक्तानां सर्वरसादीनां कामतो विक्रयात् ब्राह्मणः ॥ १ ॥ सप्तरात्रेण ... वैश्यभावं ... गच्छतीत्याह ॥ २ ॥ ९३ ॥

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः । कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

रसा इत्यादि ॥ ९४ ॥ रसास्तु विक्रीणानो रसैर्निमातव्याः ... परिमितैः रसान्तरैः ... विनिमयः ... कर्तव्यः ॥ १ ॥ न त्वेव लवणमन्यैः रसैः ... निमातव्यं ... कृतान्नञ्च ... अकृतान्नेन ... निमातव्यं ॥ २ ॥ तिलाश्च ... धान्येन ... तत्समा ... ॥ २ ॥ ९४ ॥ ... विषयमापद्धर्ममाह ।

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः । न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥

जीवेदेतेनेत्यादि ॥ ९५ ॥ ... एतेन ... सर्वेणाप्यनयं ... जीवेत् ... न त्वेव कर्हिचित् ज्यायसीं ब्राह्मणवृत्तिमभिमन्येतेति ॥ १ ॥ ९५ ॥ तत्र दोषमाह ।

योलोभादधमोजात्याजीवेदुत्कृष्टकर्मभिः । तंराजानिर्धनंकृत्वाक्षिप्रमेवप्रवासयेत् ॥९६॥

यइति ॥ ९६ । योजात्याऽधमः शूद्रादिर्लोभात् ब्राह्मणादीनां कर्मभिर्जीवेत् * तंराजा निर्धनं कृत्वा * क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २ ॥ एवं बाह्मणादयोऽपि ॥ विकलसिद्धान्तविकल्पेन कर्माणि तत्कर्मसु अवकाशः * जीवनपर्याप्तमिति ब्राह्मणादयो व्यवस्थिताः * विप्रादयः स्वधर्मेण जीविकामधीताः विकलकर्माणो पीडयन्ति । तान् विप्राः निर्धनं कृत्वा प्रवासयेदिति * परधर्मे जीवकाया दोषमाह ।

वरंस्वधर्मोविगुणोनपारक्यःस्वनुष्ठितः । परधर्मेणजीवन्हिसद्यःपततिजातितः ॥ ९७ ॥

वरमिति ॥ ९७ ॥ विगुणोऽपि स्वधर्मो वरं भवति * सुष्ठु अनुष्ठितोऽपि पारक्यो धर्मो * वरं न भवति * यतः परधर्मेण जीवन् * सद्य एव पतति ॥ ९७ ॥ अथ वैश्यस्यापद्धर्ममाह ।

वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेणशूद्रवृत्त्यापिवर्तयेत् । अनाचरन्नकार्याणिनिवर्तेतचशक्तिमान् ॥ ९८ ॥

वैश्य इति ॥ ९८ ॥ स्वधर्मेणाजीवन् वैश्यः शूद्रवृत्त्यापि * अकार्याणि शूद्रकर्माणि वर्तयेत ॥ १ ॥ अशक्तस्तु वैश्यः स्वकार्याणि शूद्रवृत्तिकर्माणि निवर्तेत * स्वकार्येणैव निवर्तेत ॥ ९८ ॥ अथ शूद्रस्य कर्माह ।

अशक्नुवंस्तुशुश्रूषांशूद्रःकर्तुंद्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्ययंप्राप्तोजीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ९९ ॥

अशक्नुवन्निति ॥ ९९ ॥ शूद्रो द्विजानां शुश्रूषां कर्तुं * अशक्नुवन् पुत्रदारात्ययं प्राप्तः पुत्रादि परिवारादि पोषणे * असमर्थः प्राप्तः * कारुककर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥ कीदृशैः कारुककर्मभि * रित्यत आह ।

यैःकर्मभिःप्रचरितैःशुश्रूष्यन्तेद्विजातयः । तानिकारुककर्माणिशिल्पानिविविधानिच ॥ १०० ॥

यैरिति ॥ १०० ॥ प्रचरितैः यैः कारुक कर्मभि * र्द्विजातयः शुश्रूष्यन्ते * तानि विविधानि शिल्प * कर्माणि कारुककर्माणि शूद्रः कुर्वन् जीवेदिति ॥ १०० ॥ अपरमापद्धर्ममाह *॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः। अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्म्मं समाचरेत् १०१

वैश्यवृत्तिमित्यादि । १ ॥ ॥ १०१ ॥ स्वे पथि धर्म्मे स्थितो ब्राह्मणः * स्ववृत्तिकर्षितो वैश्यवृत्ति * मनातिष्ठन् यः सीदन् सीदतितरामिमं * वक्ष्यमाणं धर्म्मं समाचरेत् ॥ १ ॥ ॥ १०१ ॥ कं धर्म्ममित्यत आह * ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः । पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्म्मतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

सर्व्वत इत्यादि । १ ॥ ॥ १०२ ॥ अनयमापद्‌गतो ब्राह्मणस्तु * इत्तिषु सर्व्वतः सदसज्जनेभ्यः * प्रतिगृह्णीयात् । नन्वेतत् किं न दोषमावहति ॥ १ ॥ तत्राह पवित्रं सम्पन्नं ब्राह्मणं * एतत् सर्व्वतः प्रतिग्रह कर्म्म * दूषयति मत्वपवित्रे विप्रे । कस्मात् विप्रे जने दूषणमेतन्नोपपद्यते इति ॥ १ ॥ ॥ १०२ ॥ यतो दूषणं नोपपद्यते तदाह ॥

नाध्यापनाद् याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमाहिते १०३

नाध्यापनादित्यादि । १०३ । विपन्नानान्तु विप्राणां * गर्हिताद्ध्यापनाद्गर्हिताद् याजनाच्च * गर्हितात् प्रतिग्रहाच्च * न दोषो भवति कस्मादित्यत आह । १। ज्वलनार्कसमाहिते इति * हि यस्मात्ते विप्रा ज्वलनाग्नि* समाः अग्निसमाः इति * तस्माद्धि कैरपि न दोषः । १०३ । अपरञ्चाह

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

जीवितेत्यादि । १०४ । योजनोऽन्नाभावे जीवितात्यय * उपस्थितप्राणनाश * मापन्नो यतस्ततोऽन्नमत्ति भुङ्क्ते * स पापेन न लिप्यते । १ । तत्र दृष्टान्त एव पङ्केन यथा * नाकाशं लिप्यते इति । १०४ । तत्र पुराकल्पं दर्शयति *

अजीगर्त्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद् बुभुक्षितः । न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

अजीगर्त्त इत्यादि । १०५ । अजीगर्त्तो महर्षिर्बुभुक्षितः सन् * सुतं हन्तुमुपासर्पत् * क्षुत्प्रतिकारमाचरन् * स न पापेन आलिप्यत । १०५ । अपरञ्चाह

श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽत्तुं धर्म्माधर्म्मविचक्षणः । प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् १०६

श्वमांसमित्यादि । १०६ । वामदेवः स्वयं वामदेव एव * धर्म्माधर्म्मविचक्षणः * क्षुधयार्त्तः सन् प्राणानां * रक्षणार्थं श्वमांसमत्तुं * मिच्छन् पापेन न लिप्तवान् । १०६ । अपरञ्च ।

भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥ १०७॥

भरद्वाज इत्यादि । १०७ । महातपा भरद्वाजः * सपुत्रः क्षुधार्त्तः सन् * विजने वने वृधुनाम्नस्तक्ष्णो * बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह । १०७ । अपराञ्चाह

क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् । चाण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः १०८

शूद्रात् * इत्यादि । १०८ । धर्मे धर्मविचक्षणो विश्वामित्रः * श्वजाघनीं च * चण्डालहस्तादादाय * खादितुमभ्यागादिति । १०८ ।

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि । प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

प्रतिग्रहादित्यादि । १०९ । प्रतिग्रहात्प्रजीवनं * याजनाद्वा जीवनं * अध्यापनाद्वा जीवनं * तज्जीवनं प्रति * प्रतिग्रहः प्रत्यवरः कुत्सा * विप्रस्यात्र प्रेत्य परलोके गर्हितः । १०९ ।

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् । प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥ ११० ॥

याजनेत्यादि । ११० । आपद्यपि ब्राह्मणेन संस्कृतात्मनां * ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामेव हि * नित्यं याजनाध्यापने च क्रियेते । ११ । प्रतिग्रहस्तु च धार्तेन * ब्राह्मणेनान्त्यजन्मनः * शूद्रादपि क्रियते * तस्मात् प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः । ११० ।

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

जपहोमैरित्यादि । १११ । असतां याजनाध्यापनैः कृतं * मेनो जपहोमैरपैति * प्रतिग्रहनिमित्तमेनस्तु * त्यागेन दानेन तपसा चापैति । १११ ।

शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः । प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

शिलेत्यादि । ११२ । विप्रोऽन्यजीविकाभिरजीवंस्तु * यतस्ततः शिलोञ्छमप्याददीत * प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयान् * शिलादुञ्छः प्रशस्यते । ११२ ।

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धने वा पृथिवीपतिः । याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरित्यादि । ११३ । धनेन सीदद्भिः स्नातकैर्विप्रैः * कुप्यं स्वर्णरूप्याभ्यामन्यत् * इच्छद्भिः पृथिवीपतिर्याच्यः स्यात् ॥ १ ॥ याचितस्तु पृथिवीपतिरदित्सन् * दातुमनिच्छन् स तैर्विप्रैरुदासनीयः * मन्त्रिमतात् गमनेन त्याज्य इति ॥ ११३ ॥

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च । हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

अकृतं चेत्यादि ॥ ११४ ॥ कृतात्क्षेत्रादकृतं क्षेत्रमदोषवत् * गोअजाविकहिरण्यानि * धान्यान्नं च पूर्वं पूर्वं * प्रतिग्रहे त्वदोषवत् ॥ ११४ ॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

सप्तेत्यादि ॥ ११५ ॥ दायादयः सप्त वित्तागमा धर्म्याः * दायः पित्रादिदिनादानं * लाभः मित्रादेर्निध्यादेर्वा * क्रयो मूल्येन ग्रहणं * जयो विजिगीषया दिना ॥ १ ॥ प्रयोगो वृद्ध्यर्थं दानं * कर्मयोगो वाणिज्यादिना * सत्प्रतिग्रहश्च ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः । धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

विद्येत्यादि ॥ ११६ ॥ विद्यादयो दश जीवनहेतवो * यथायथं ब्राह्मणादेः * नत्वापद्यप्रकरणे *

आपदि सर्व्वं प्राप्नुयादिति ॥ १ ॥ तत्र चतुर्दश विद्यास्थानानि याज्ञवल्क्येनोक्तानि यथा ॥ पुराणन्यायमीमांसा धर्म्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ॥ ३ ॥ ... दोषनाशकं विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता वेदाङ्गतर्कविद्या ... ॥ ४ ॥ ... विपणिः पण्यवीथिका ... भिक्षा ... कुसीदं ... इति ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्। कामन्तु खलु धर्म्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पिकाम् ॥११७

ब्राह्मण इत्यादि ॥ ११७ ॥ ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वा * नैव वृद्धिं प्रयोजयेत् * कामन्तु खलु इच्छया पापीयसे * शूद्राय अल्पिकां वृद्धिं निर्द्दिश्य दद्यात् ॥ ११७ ॥

चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि। प्रजा रक्षन् परं शक्त्या किल्विषात् प्रतिमुच्यते ॥११८

चतुर्थमित्यादि। ११८। आपदि क्षत्रियश्चतुर्थं भागं * माददानोऽपि परं शक्त्या प्रजा * रक्षन् किल्विषात् प्रतिमुच्यत इति। ११८।

स्वधर्म्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः। शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्म्यमाहारयेद्बलिम् ॥११९

स्वधर्म्म इत्यादि। ११९। तस्य क्षत्रियस्य युद्धे विजयः * स्वधर्म्मः आहवे पराङ्मुखो न स्यात् * वैश्यान् शस्त्रेण रक्षित्वा * धर्म्म्यं बलिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥ आपदि बलिमाह।

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम्। कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥१२०

धान्येऽष्टममित्यादि ॥ १२० ॥ क्षत्रियो राजा ... धान्ये * त्वष्टममपि भागमाहारयेत् * सुवर्णादीनां शुल्कं विशां * विंशं विंशतितमं भागं * कार्षापणान्तम् आहरेत् ॥ १ ॥ शूद्राः कर्म्मोपकरणाः * ये यत् कर्म्म समर्थाः * तत्तत् कर्म्म राजा कारयेत्। २। तथा कारवो ये यत् कर्म्म जानन्ति * तान् तत् कर्म्म कारयेद् एवं शिल्पिनो * ये यच्छिल्पं जानन्ति तत्तान् कारयेत्। १२०।

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि। धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥१२१

शूद्रस्त्वित्यादि। १२१। शूद्रो यदि क्षत्रं क्षत्रियं * माराधयेत् सेवेत तदा * तस्मात् वृत्तिमेव * जीविकामाकाङ्क्षेदिच्छेत्। १। धनिनं वैश्यं वाप्युपाराध्य शूद्रो * जिजीविषेदिति शेषः। २ १२१।

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः। जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥१२२॥

स्वर्गार्थमित्यादि। १२२। स शूद्रः स्वर्गार्थं * मुभयार्थं वेति * ऐहिकधनार्थं पारत्रिकार्थं * विप्रानाराधयेत् कस्मात्। १। जातब्राह्मणशब्दस्य आराधनात् अस्य शूद्रस्य * हि यस्मात् * कृतकृत्यता स्वधर्म्मता स्यात्। २। उपनयनेन ब्राह्मणशब्दो * जातोऽस्येति स जात * ब्राह्मणशब्दस्तस्येति। ३। १२२।

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म्म कीर्त्त्यते। यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

विप्रसेवैवेत्यादि। १२३। शूद्रस्य विप्रसेवैव * विशिष्टं कर्म्म कीर्त्त्यते * कस्मात् हि यस्माद् अतो विप्रसेवना * दन्यद् यत् कुरुते * तदस्य शूद्रस्य निष्फलम्। १। १२३।

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः। शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम्॥१२४॥

प्रकल्प्येत्यादि। १२४। तैर्विप्रैस्तस्य स्वसेविनः शूद्रस्य * शक्तिं सामर्थ्यं कर्म्मसु * दाक्ष्यं भृत्यानां पोषणीयानां * परिग्रहं पोष्यजनपोषणमवेक्ष्य। १। यथार्हतः स्वकुटुम्बात्स्वकीय * धनाद्वृत्तिः प्रकल्पनीया। २। १२४।

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च। पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः॥१२५॥

उच्छिष्टमित्यादि। १२५। विप्रैः स्वपात्रोच्छिष्टमन्नं * तस्मै स्वदासाय शूद्राय * दातव्यं जीर्णानि वासांसि * स्वपरिहितवस्त्राणि तथा। १। धान्यानां पुलाका असारतण्डुलाः * जीर्णाश्च परिच्छदाः शय्यासनोपधी * प्रभृतीनि तस्मै * सायाणि दातव्यानि। २। १२५।

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति। नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम्॥१२६॥

न शूद्र इत्यादि। १२६। धर्म्मार्थं उक्तानामेव कर्म्मणा * मकरणे शूद्रे किञ्चि * दपि पातकं नास्ति यतः संस्कारं शूद्रो नार्हतीतस्मात्। १। अस्य शूद्रस्य धर्म्मेऽधिकारो नास्ति * तस्य धर्म्मार्थं उक्तकर्म्माकरणे * पातकं नास्ति धर्म्मात् * पाकयज्ञादिनिषेधो नास्ति। २। १२६।

धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः। मन्त्रवर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च॥१२७॥

धर्मेप्सवस्त्वित्यादि। १२७। धर्म्मज्ञाः शूद्रा धर्म्मेप्सवः सन्तः * धर्म्ममद्वृत्ति मन्त्रवर्जमनुष्ठिताः सन्तो न दुष्यन्ति * प्रशंसाञ्च तत्कर्म्मणः प्राप्नुवन्ति। १। १२७।

यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः। तथा तथेमञ्चामुञ्च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः॥१२८॥

यथायथेत्यादि। १२८। अनसूयकः सन् ब्राह्मणादि यथा * सद्वृत्तमनुतिष्ठति तथा * तथैवानसूयकः सन् यः शूद्रः सद्वृत्तमनुतिष्ठति तथा तथा निन्दितः सन्निमञ्चामुञ्च * लोकं प्राप्नोतीति धर्म्मशास्त्रे स्थितिः। १। १२८।

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः। शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते॥१२९॥

शक्तेनापीत्यादि। १२९। शूद्रेण शक्तेनापि धनसञ्चयो * न कार्यः कस्माद्धि यस्माच्छूद्रो धन * मासाद्य ब्राह्मणादीनान् * धनदानेन बाधते। १। १२९।

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः। यान् सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम्॥१३०॥

एत इत्यादि। १३०। चतुर्णां वर्णानामेते * आपद्धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः * यान् धर्म्मानन्वतिष्ठन्तो * ब्राह्मणादयश्चत्वारो * वर्णाः परमां गतिमन्ते व्रजन्ति। १। १३०।

एष धर्म्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्त्तितः। अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम्॥१३१॥

एष इत्यादि। १३१। एष चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नो धर्म्म * विधिः कीर्त्तितो भाषितः * अतः परं प्रायश्चित्त * विधिं शुभं प्रवक्ष्यामि। १। १३१। * * * *

॥ * ॥ * ॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे * भृगुप्रोक्तायां संहितायां * दशमोऽध्यायः ॥ * ॥ १० ॥ * ॥ * ॥

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे * भृगुप्रोक्तायां संहितायां * दशमाध्यायस्य प्रसाद * भाषा टीकायां दशमाध्यायः। *

अथोद्देशक्रमात् ... अथवा * तमन्तरम् ... * नवविधाः ... * यद्दानं विधीयते तत् * इदमेव ... ॥ १ ॥

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्व्ववेदसम् । गुर्व्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥१॥

सान्तानिकमित्यादि । १ । सान्तानिकं पुत्रपौत्रादि ... * यक्ष्यमाणं ... * अध्वगं ... । १ । सर्व्ववेदसं ... * ... * स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम् । १ । ।

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्म्मभिक्षुकान् । निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

नवैतानित्यादि । २ । एतान् ... * स्नातकान् ... धर्मार्थं * भिक्षुकान् विद्यात् । १ । एतेभ्यो ... दानं देयं * विद्याविशेषतः ... निःस्वेभ्यो * दानं ... । २ । ...

एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् । इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥३॥

एतेभ्य इत्यादि । १ । द्विजाग्र्येभ्यः ... * एतेभ्यो ... * सदक्षिणम् अन्नं देयं * ... । १ । इतरेभ्यो ... * कृतान्नं ... बहिर्वेदि * ... देयमुच्यते । २ । ... दानं देयं । १ । ।

राजा ...

सर्व्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥४॥

सर्व्वरत्नानि राजा इत्यादि । ४ । राजा ... * ब्राह्मणान् यथार्हं ... * ... यज्ञार्थं चैव * दक्षिणां प्रतिपादयेत् । ४ । ... * ... * ...

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति । रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥५॥

कृतदारोऽपरानिति । ५ । यः कृतदारोऽपि पुनः ... * दारान्भिक्षित्वाधिगच्छति * तस्य रति मात्रं फलं * द्रव्यदातुस्तु * ... सन्ततिः स्यात् । १ । ... * ... * ... द्रव्यदातुः ... । ५ ।

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् । वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ६ ॥

धनानीत्यादि । ६ । यतो वेदवित्सु विविक्तेषु * विप्रेषु यथाशक्ति धनानि * यः प्रतिपादयेत् समर्पयेत् * प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते । १ । ६ ।

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

यस्येत्यादि । ७ । यस्य भृत्यानां त्रैवार्षिकं * पोषणार्हं भक्तं धान्यं * पर्याप्तं वर्त्तते * ततोऽधिकं वा वर्त्तते * स सोमं पातुमर्हति । १ । ७ ।

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

अत इत्यादि । ८ । अतस्त्रैवार्षिकान्न्यूनात् * स्वल्पीयसि द्रव्ये धान्ये * यो द्विजः सोमं पिबति * स पीतसोमपूर्वोऽपि * तस्य सोमपानस्य यत् * फलं तत्फलं नाप्नोति । १ । ८ ।

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि । मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

निष्फलत्व * सहारः * शक्तः पर * जन इत्यादि । १ । ९ । परजने दाता शक्तोऽपि दुःखजीविनि स्वजने * यः दाता धनं ददाति स दाता मध्वापातो विषास्वादः * मधुवद्यथा स्यात् । १ । धर्मप्रतिरूपकश्च * न खलु धार्मिक इति । २ । ९ ।

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् । तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥

भृत्यानामित्यादि । १० । भृत्यानामिति पोष्याणां * पोषण उपरोधेन कलत्रादीनां * और्ध्वदेहिकं पारत्रिकं कर्म * करोति तज्जीवतो * मृतस्य चान्ते असुखं । १ । १० ।

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः । ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

यज्ञश्चेदित्यादि द्वयं । ११ । यज्वनो ब्राह्मणस्य यज्ञश्चेदेकेन * अङ्गेन यज्ञाङ्गेन प्रतिरुद्धः स्यात् * विशेषेण धार्मिके राजनि सति । १ । तदा तस्य ... द्रव्यं तद्द्रव्यं * सिद्धये तदाहरेत् । २ । ११ ।

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः । कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

यो वैश्य इत्यादि । १२ । यो वैश्यो बहुपशुः सन् * हीनक्रतुरसोमपः * स्यात् तस्य कुटुम्बात् पोष्यपोषणमात्रकादि तद्द्रव्यं * यज्ञसिद्धये आहरेत् । १ । १२ ।

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः। न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः॥ १३॥

आहरेदित्यादि। १३। यज्वनो ब्राह्मणस्य यस्मात्तस्मिन् [illegible] येनैकेन [illegible] न निरोधः [illegible] यावन्ति द्रव्याणि [illegible]त्। १। तावन्ति [illegible] शूद्रस्य [illegible] त्रीणि वा द्वे वा [illegible] आहरेत् [illegible] यावन्ति [illegible] आहरेत्। २। कस्मात् [illegible] शूद्रस्य कश्चित् परिग्रहो नास्ति। ३। १३।

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः। तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन्॥ १४॥

य इत्यादि। १४। यस्माद्यज्वनो ब्राह्मणस्य [illegible] नाङ्गमस्ति [illegible] ब्राह्मणः [illegible] नाहिताग्निः। १। यश्च ब्राह्मणः सहस्रगुरयज्वा [illegible] तयोरपि ब्राह्मणयोः [illegible] कुटुम्बाभ्यां [illegible] आहरेदिति। २। १४।

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः। तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्द्धते॥ १५॥

आदानेत्यादि। १५। यं ब्राह्मणं आदाननित्यं [illegible] आहरेदेव। १। तथा कृत्वा [illegible] यज्वनो ब्राह्मणस्य [illegible] प्रवर्द्धते। २। १५।

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता। अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः॥ १६॥

तथैवेत्यादि। १६। आदाननित्या[illegible] हीनकर्मणः [illegible] अश्वस्तनविधानेन [illegible] भोक्तव्यं। १। षड्भक्तानि [illegible]। ३। सप्तमे भक्ते [illegible] कर्त्तव्यं [illegible]। ४। १६।

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते। आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति॥ १७॥

खलेत्यादि। १७। खल [illegible] क्षेत्रादगाराद्वा [illegible] यदि [illegible] पृच्छति। १। तदा [illegible] पृच्छते [illegible] हरेदिति। २। १७।

ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन। दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्त्तुमर्हति॥ १८॥

ब्राह्मणस्वमित्यादि। १८। [illegible] क्षत्रियेण [illegible] कदाचन ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं [illegible] अजीवन् [illegible]। १। दस्यानिष्क्रिययोः स्वमिति [illegible] ब्राह्मण [illegible] शूद्रेभ्यो [illegible] हर्त्तुमर्हति। २। निष्क्रियस्य ब्राह्मणस्य [illegible] शूद्रस्य च स्वं हर्त्तुमर्हति। ३। १८।

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति। स कृत्वा प्लवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ॥१९

यद्धनमित्यादि ॥१९॥ यो जनः असाधुभ्योऽर्थं * मादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति * स आत्मानं प्लवं कृत्वा * साधुमसाधुं च सन्तारयति । १ । १९ ।

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः। अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ २०

यद्धनमित्यादि ॥ २० ॥ यज्ञशीलानां यद्धनं *बुधाः तत् देवस्वं विदुः यच्च * वित्तमयज्वनां तत् *आसुरं उच्यते ॥ १ ॥ २० ॥ एवं परधनहरणे राज्ञो दण्ड न स्यादिति तत आह ।

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः। क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा॥

न तस्मिन्नित्यादि ॥ १ ॥ २१ ॥ एवं क्षुधार्त्तः परधनं *हरेत्तस्मिन् ब्राह्मणे धार्मिकः *पृथिवीपतिः दण्डं न धारयेत् । १ । कस्मात् क्षत्रियस्य राज्ञः *बालिश्यात् मौर्ख्यात् ब्राह्मणः *क्षुधया सीदति इत्यभावात् । १ । २१ । ततस्तस्य राज्ञः कर्त्तव्यमाह ।

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्॥

तस्येत्यादि । १ । २२ । महीपतिः तस्य ब्राह्मणस्य भृत्यजनं *पोष्यजनं स्वकुटुम्बात् ज्ञात्वा श्रुतं *शीलं च विज्ञाय धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् । १ । २२ । ततः किमर्थमसौ परस्य राज्ञः स्ववृत्तिं प्रकल्पयेदित्याह ।

कल्पयित्वास्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः। राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात्॥ २३

कल्पयित्वेति । १ । २३ । अस्य ब्राह्मणस्य वृत्तिं कल्पयित्वा *राजा समन्ततः एनं *ब्राह्मणं रक्षेत् पालयेत् ।१। हि यस्मात् समन्ततो *रक्षितात्तस्मात् ब्राह्मणात् *तपसो धर्मस्य षड्भागं *राजा प्राप्नोतीति स्थितिः ॥ २ ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित्। यजमानो हि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते ॥२४॥

न यज्ञार्थमित्यादि ॥ २४ ॥ विप्रो यज्ञार्थं कर्हिचित् *शूद्राद्धनं न भिक्षेत * हि यस्मात् शूद्राद्धनं भिक्षित्वा *यजमानो यज्ञं कृत्वा *प्रेत्य चाण्डालो जायते ॥ १ ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति। स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

यज्ञार्थमित्यादि ॥ २५ ॥ यो ब्राह्मणो यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा *भिक्षितं सर्वं धनं तत्र यज्ञे * न प्रयच्छति न व्ययं करोति ॥ १ ॥ स ब्राह्मणः प्रेत्य भासतां काकतां *वा शतं समाः याति इति ॥ २ ॥ २५ ॥

[विस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभे नोपहिनस्तियः। सपापात्मापरे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

देवस्वमित्यादि। २६। देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेन यद्‌पहिनस्ति सपापात्मापरे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवतीति। १। २६। अथप्रायश्चित माह।

[इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपे दब्दपर्यये। कॢप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थं मसम्भवे २७

इष्टिमित्यादि। २७। कॢप्तानां पशुयाग सोमयागानां असम्भवे तदकरण जनित पापस्य निष्कृत्यर्थं ब्दपर्याये। १। तत् कृत्यतत्सरान्ते वैश्वानरीं इष्टिं यागं नित्यं निर्वपेत्। २। २७।

[आपत्कल्पेनयोधर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः। सनाप्नोतिफलंतस्यपरत्रेतिविचारितम् ॥ २८

आपत् कल्पेनेत्यादि। २८। योद्विजः खलु अनापदि सतः आपत् कल्पेन धर्मं कुरुते सतस्य धर्मस्य फलं परत्र नाप्नोतीति विचारितं। १। २८।

[विश्वै श्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। आपत्सुमरणाद्भीतै र्विधेः प्रतिनिधिः कृतः २९

विश्वैश्चेत्यादि। २९। विश्वैर्देवैः साध्यैर्... महर्षिभि र्ब्राह्मणैश्च मरणाद्भीतै र्विधेः प्रतिनिधिः आपत्सु कृतोनत्वनापदि। १। २९।

प्रभुः प्रथमकल्पस्ययोऽनुकल्पनवर्त्तते। नसाम्परायिकंतस्यदुर्मतेर्विद्यतेफलम् ॥ ३० ॥

प्रभुरित्यादि। ३०। यः प्रथमकल्पस्य कर्म्मणः करणे प्रभुः सन् अनुकल्पेन वर्त्तते तस्य दुर्मतेः साम्परायिकं। १। परलोकार्थविनाशकं तत्कर्म्मणः फलं नविद्यतेइति। २। ३०।

नब्राह्मणोवेदयेतकिञ्चिद्राजनिधर्म्मवित्। स्ववीर्य्येणैवतान्‌शिष्यान्मानवानपकारिणः॥३१॥

नब्राह्मण इत्यादि। ३१। धर्मवित् ब्राह्मणः स्वस्यापकारिणो यैतान्‌मानवान्‌स्ववीर्य्येण नैवशिष्यात् राजनि न किञ्चिद्वेदयेतेति। १। ३१। कस्मात् स्ववीर्य्यं सर्व्वापकारिणो ब्राह्मणः शिष्यादित्यत आह।

स्ववीर्य्यं राजवीर्य्याच्चस्ववीर्य्यं बलवत्तरम्। तस्मात्स्वेनैववीर्य्येणनिगृह्णीयादरीन्द्विजः॥३२

स्ववीर्य्यादित्यादि। १। ३२। स्ववीर्य्यं राजवीर्य्यं च तयोर्मध्ये राजवीर्य्यादि बलवत्तरं स्ववीर्य्यं तस्मात् स्वेनैव वीर्य्येण द्विजः शत्रून्निगृह्णीयात्। १। ३२। स्ववीर्य्यं ब्राह्मणस्य तावत्किं बलमित्यपेक्षायामाह।

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्य्यादित्यविचारयन्। वाक्शस्त्रं वैब्राह्मणस्यतेनहन्यादरीन्द्विजः॥३३

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीरित्यादि ॥ ३३ ॥ अथर्वाङ्गिरसोक्ताभिरभिचारिकीभिः [illegible] निग्रहार्थमभिचारं कुर्यात् ॥ १ ॥ [illegible] ब्राह्मणस्य शस्त्रं [illegible] ॥ २ ॥ ३३ ॥

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

क्षत्रिय इत्यादि ॥ ३४ ॥ क्षत्रियजातिरात्मन आपदं बाहुवीर्येण तरेत् [illegible] धनेन वैश्यशूद्रौ तरेताम् । जपहोमैर्द्विजोत्तमो ब्राह्मणस्तरेदिति ॥ १ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

विधातेत्यादि ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणः सर्वकर्मणां विधाता विधानकर्ता । सर्वेषां धर्मस्य शासिता वक्ता च । ततः सर्वेषां मैत्रो [illegible] इति ॥ १ ॥ तस्मै ब्राह्मणाय कोऽपि जनोऽकुशलं न ब्रूयात् । [illegible] निष्ठुरां गिरमीरयेत् ॥ २ ॥ ३५ ॥

न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः । होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥

न वै कन्येत्यादि ॥ ३६ ॥ [illegible] होता [illegible] कन्या [illegible] न युवती [illegible] ॥ १ ॥ न बालिशो मूर्खः [illegible] पुमान् [illegible] ॥ २ ॥ ३६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत् । तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७ ॥

नरके हीत्यादि ॥ ३७ ॥ [illegible] जुह्वतो नरके पतन्ति । यस्य तत् [illegible] नरके पतति ॥ १ ॥ तस्माद्वैतानकुशलः श्रौतकर्मणि [illegible] वेदपारगश्च [illegible] होता स्यादिति ॥ २ ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् । अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥

प्राजापत्यमित्यादि ॥ ३८ ॥ यथाविधि दारान् [illegible] ब्राह्मणाः [illegible] विभवे सति । प्राजापत्य[illegible] दक्षिणां दद्यात् [illegible] विभवेऽनात् ॥ १ ॥ यस्तु ब्राह्मणो विभवे सत्यग्न्याधेयस्य दक्षिणामश्वं न दद्यात् । स तदग्न्याधेयस्य दक्षिणामश्वं [illegible] ॥ २ ॥ प्राजापत्यमिति [illegible] अनाहिताग्निर्भवति [illegible] दक्षिणां दद्यादिति ॥ ३ ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः । न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

* पुण्यान्यन्यानीत्यादि। ३९। विधवहीनो ब्राह्मणः यद्यन्यानि अग्निहोत्रादीनि पुण्यानि कर्माणि कुर्वीत* तथाप्यल्पदक्षिणैर्यज्ञैः*कदाचन न यजेत। १। ३९। कस्मादित्यत आह।

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पशून्। हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत्॥४०॥

इन्द्रियाणीत्यादि। ४०। यस्मादल्पदक्षिणो यज्ञो*यजमानस्य इन्द्रियादीनि*हन्ति तस्मादल्पधनो* यज्ञेन न यजेत् यथोक्तदक्षिणादि दातायत्तः। १। ४०।

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः। चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्॥४१॥

अग्निहोत्रीत्यादि। ४१। अग्निहोत्री ब्राह्मणोऽग्नीनपविध्य*कामकारतस्त्यक्त्वा*प्रातःसायं होममकृत्वा*चान्द्रायणव्रतं मासं चरेत्। १। कस्मादित्यत आह वीरेत्यादि *वीरघ्नोऽग्निर्यथा प्रातः सायं होमापर्वे यावीर*हत्यासमं वीरः पुत्रः॥ २॥ ४१॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते। ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः॥४२॥

ये शूद्रादित्यादि। ४२। ये ब्राह्मणाः शूद्रादर्थं *मधिगम्याग्निहोत्रमुपासते ते*खलु तद्धोमिनः शूद्रधन प्रयोगेन * शूद्राणामेव ऋत्विजः। १। ब्राह्मणादिषु मध्ये * तेऽग्निहोत्रिणो गर्हिताः। २। ४२। कस्मादित्यत आह।

तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम्। पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत्॥४३॥

तेषामित्यादि। ४३। तेषामज्ञानां सततं * वृषलाग्न्युपसेविनां * मस्तकमाक्रम्य दाता शूद्रः पदा क्रम्य*दुर्गाणि दुःखानि सन्तरेदिति। १। ४३।

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः॥४४॥

अकुर्वन्नित्यादि। ४४। नरः स्वजातिविहितं*कर्माकुर्वन्निन्दितञ्च*कर्म समाचरन्निन्द्रियार्थेषु * प्रसक्तः प्रसक्तश्च सन्*प्रायश्चित्तीयते इति। १। प्रायश्चित्तीयाचरति*नरः इन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तं* कर्त्तुमर्हतीति काङ्क्षापितम्। २। ४४।

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः। कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्॥४५॥

अकामतेत्यादि॥ ४५। अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति*केचिद्बुधा विदुः श्रुतिनिदर्शनात् * एके कामकारकृतेऽपि*पापे प्रायश्चित्तमाहुः। १। ४५।

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति। कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥४६॥

अकामत इत्यादि। ४६। अकामतः कृते पापे * वेदाभ्यासेन शुध्यति * मोहात् कामतः कृते तु * पापे पृथग्विधैः प्रायश्चित्तैः शुध्यतीति। १। ४६।

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा। न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥४७॥

प्रायश्चित्तीयतामित्यादि। ४७। इहजन्मनि दैवात् कृतेन वा * पूर्वजन्मनि कृतेन * पापेन तज्जनित * चिह्नेन इह दिनावाधिना। १। प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तमर्हतां प्राप्य द्विजः खलु कृते * प्रायश्चित्ते * सद्भिः संसर्गं न व्रजेत्। २। ४७। न च पूर्वकृतं पापं * कथं विज्ञायत इति * तत्रचाह।

इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा। प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥४८॥

इहेत्यादि। १। ४८। केचिद् दुरात्मानो नरा * इहजन्मनि दुश्चरितैः कर्मभिः * रूपविपर्ययं खलु प्राप्नुवन्ति * केचित् पूर्वजन्मकृतैः। १। ४८। किं रूपविपर्ययं प्राप्नोतीत्यत * आह।

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम्। ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ॥४९॥

सुवर्णेत्यादि। १। ४९। सुवर्णचौरो यः पूर्वजन्मनि स * इहजन्मनि कौनख्यं प्राप्नोति यस्तु * पूर्वजन्मनि सुरापः स * जन्मनि श्यावदन्ततां प्राप्नोति। १। यः पूर्वजन्मनि ब्रह्महा स इह * जन्मनि क्षयरोगित्वं प्राप्नोति * यः पूर्वजन्मनि गुरुतल्पगः स इह * जन्मनि दौश्चर्म्यं प्राप्नोति। २। ४९।

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम्। धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः ॥५०॥

पिशुन इत्यादि। ५०। पूर्वजन्मनि यः पिशुनः स इह * पौतिनासिक्यं प्राप्नोति * यः पूर्वजन्मनि सूचको * मिथ्यावादेन खलता स च यातस्य पूतिवक्त्रतां। १। यः पूर्वजन्मनि धान्यचौर इह स * सहीनत्वं प्राप्नोति। २। यः पूर्वजन्मनि मिश्रकः शूद्रधान्यामिश्रधान्योमयकारः स * इहाङ्गानामातिरैक्यं प्राप्नोति। ३। ५०।

अन्नहर्त्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः। वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

अन्नहर्त्तेत्यादि। ५१। यः पूर्वजन्मनि अन्नस्य हर्त्ता स * इहामयावित्वं चिर * रोगित्वमेव प्राप्नोति। १। परं अनाज्ञममध्यापयतात् * मम दीयमानां वाचं * पूर्वजन्मनि यस्तु पहरति। २। स इहजन्मनि मौक्यं प्राप्नोति * यो वस्त्रापहारकः पूर्वजन्मनि च स इह श्वैत्र्यं वा रोगं प्राप्नोति। ३। यः पूर्वजन्मनि अश्वहारकः स * इहजन्मनि पङ्गुतां * प्राप्नोतीति सर्वोक्तिः॥ ४ ॥ ५१॥

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः। जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

एवमित्यादि। ५२। एवमनेनप्रकारेण पापकर्म * विशेषेण पुरुषाः सद्विगर्हितास्तथा जडादयश्च जायन्त इति॥ १॥ ५२॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥५३॥

चरितव्यमित्यादि । ५३ । अनिष्कृतैनसः अकृतप्रायश्चित्ताः निन्द्यैर्लक्षणैर्युक्ता जायन्ते अतः पापक्षयाय नित्यं । २ । तं प्रायश्चित्तं चरितव्यं कर्त्तव्यं । २ । ५३ ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥५४॥

ब्रह्महत्येत्यादि । ५४ । ब्रह्महत्येत्यादि ब्राह्मणवधः पातकाभावात् ब्रह्महत्या । १ । सुरापानमिति सौत्रामण्यादिषु सुरापानविधानात् ततोऽन्यत्र सुरापानं स्तेयमिति ब्राह्मणसुवर्णचौर्यं । २ । गुर्व्वङ्गनागमः इति पितृभार्य्यागमनं ततः संसर्गश्चेति । ३ । ५४ ।

अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥५५॥

अनृतञ्चेत्यादि । ५५ । जातिगुणक्रियाभिर्यथाविधः उत्कर्षो यस्मिंस्तस्मिन् उत्कर्षेऽनृतवचनं ब्रह्महत्यासमानम् । १ । यं ब्राह्मणः साधुः विद्वान् धार्म्मिक इति तम् अब्राह्मणं साधुं विद्वांसं धार्म्मिकं इति । २ । तदुत्कर्षे अनृतं ब्रह्महत्यासमानं यथोक्तं उत्कर्षेऽनृतं समादिभिस्तद्यथा । ३ । ब्राह्मणादिभिः सवर्णानुलोमजातावुत्कृष्टतया ब्राह्मणोऽहमिति । ४ । हीनवर्णो मानदोषात् ... । ५ । उत्कर्षे ब्राह्मणजातीयविषये ब्रह्महत्यासमम् । ६ । प्रमादेऽपि ... निमित्तं कथं भाषणं यथा ब्राह्मणोऽहमिति ... । ७ । ... । ८ । ... । ९ । ... । १० । राजगामि पैशुनं राजसमीपे ... । ११ । ... । १२ । ... । १३ । ... ब्रह्महत्यासमानीति । १४ । १२ । ५५ ।

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥५६॥

रुक्मोऽस्मत इत्यादि। ५६। ब्राह्मणस्य स्वर्णापहरणे तथा [illegible] कोटरी [illegible] चिन्तनस्य निर्भृतिः। १। [illegible] मित्रताग्निपट [illegible] [illegible] ॥ २ ॥ ५६ ॥

निःक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च। भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्॥ ५७॥

निःक्षिपेत्यादि ॥ ५७ ॥ निक्षेपापहरणं [illegible] नराश्वरजतभू [illegible] चौरक [illegible] हरणं [illegible] स्वर्णस्तेयसमानं ॥ १ ॥ ५७ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च। सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः॥ ५८॥

रेतःसेक इत्यादि ॥ ५८ ॥ स्वयोनीषु [illegible] भगिनीषु [illegible] कुमारीषु [illegible] [illegible] विधानात् ॥ १ ॥ [illegible] स्त्रीषु [illegible] ॥ २ ॥ रेतःसेकं गुरुतल्प [illegible] समं पापं [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] तपातकानि [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ ५८ ॥

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयाः। गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च॥ ५९॥
परिवित्तितानुजेऽनूढे परिवेदनमेव च। तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम्॥ ६०॥
कन्याया दूषणञ्चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम्। तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः॥ ६१॥
व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च। भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः॥ ६२॥
सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्। हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च॥ ६३॥
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम्। आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा॥ ६४॥
अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया। असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया॥ ६५॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम्। स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम्॥ ६६॥

गोवधेत्यादि। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। गोवधादीनि नास्तिक्यान्तानि [illegible] उपपातकानि विद्धि। १। गोवधश्च अयाज्ययाजनञ्च [illegible] पारदार्यं [illegible] आत्मविक्रयश्च गुरुमातृपितृत्यागश्च [illegible] स्वाध्यायाग्निपुत्रत्यागश्च। २। ५९। परिवित्तितानुजेऽनूढे परि [illegible] वेदनं तयोः परिवित्ति परिवेत्रोः [illegible]

तयोश्च कन्यादानं याजनम्। १। ६०। कन्याया अयोनौ * अङ्गुल्यादि प्रवेशनं * वार्धुष्यं व्रतलोपनं * ब्रह्मचर्यावस्थायां स्त्रीसङ्गाद्व्रतलोपकरणं। १। तडागोऽत्र सरः * आरामउपवनं * तडागारामदाराणां अपत्यविक्रयः। २। ६१। व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनं * भृत्याच्चाध्ययनादानं * अपण्यानां विक्रयः। १। ६२। सर्वाकरेषु * स्वर्णाद्याकरेषु बलात् * अधिकारकरणं च। १। महायन्त्र प्रवर्तनं * जलप्रवाहानां नद्यादीनां रोध * करणं महतां यन्त्राणां सेतूनां * प्रवर्तनकरणम्। २। औषधीनां फलपाकान्तानां विना * खलयज्ञं हिंसा छेदनं स्त्र्याजीवः स्त्रीभिरर्जितरूपभुक्तानि * स्त्रीधनेनाजीवनं। ३। अभिचारः * श्येनादियागैरनिष्टकरणं * मन्त्रकारिण्या * कारिणां सन्निधानात् * मूलकर्म वशीकार * स्तम्भ उच्चाटनादि। ४। ६३। इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनं * छेदनम् आत्मार्थं च क्रियारम्भः * पितृदेवतार्थं विना कर्मकरणं। १। यस्मिन्कर्मणि पितृदेवतानां * मन्त्रो नास्ति आत्मार्थमिति * तन्मात्मार्थं कर्मारम्भः। २। निन्दितान्नाद्यादनं * निन्दितान्नं यथानिरर्थं च था * पाकान्नभोजनमिति। १। ६४। अनाहिता ग्निता अग्नि * होत्रहीनता स्तेयस्व * सर्व ऋणानामनपा * करणं परिशोधाभावः *। १। असच्छास्त्राधि गमनं * शास्त्रं वर्ज्जयविद्या * असच्छास्त्र मदधिगममय * अर्थ तय ध्यापनं न * म्लेच्छादिविद्याभ्यासं। २। कौशीलव्यस्य च क्रिया * नृत्यगीतादिनाजीवनक्रिया * नृत्यगीतादिना पमं वा। ३। ६५। धान्यकुप्य सुवर्णरूप्यभिन्न * धातुः पशुगतादि स्तेयं * मद्यपस्त्रीनिषेवणं संभोगः। १। स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रियाणां वधो * नास्तिक्यं चेति तत् सर्वं * उपपातकं भवति। २। ६६।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥ ६७

ब्राह्मणस्येत्यादि। ६७। ब्राह्मणस्य रुजः पीडायाः कृत्वा * करणमघ्रेयस्य * पुरीषादिमद्यस्येति * तयो घ्रातिर्घ्राणं गन्धग्रहणं। १। जैह्म्यं कौटिल्याचरणं * पुंसि मैथुनमिति तत् * सर्वं जातिभ्रंशकरं स्यात्। २। ६७।

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा। सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च॥ ६८॥

खराश्वेत्यादि। ६८। खराश्वोष्ट्रमृगगजानां वधस्तथाऽजाविकवधः। मीनाहिमहिषस्य वधः * सङ्करीकरणं * संज्ञो भवतीति ज्ञेयं। १। ६८।

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥६९॥

निन्दितेभ्य इत्यादि। ६९। असत्प्रतिग्राहकेभ्यः शूद्रादिभ्यो धनादानं वाणिज्यं च शूद्रसेवनं शूद्रस्याधीनतया कर्म्मकरणं। १। असत्यभाषणञ्चेति एतत्कर्मापात्रीकरणञ्च स्यात्। २। ६९।

क्रिमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम् ॥७०॥

क्रिमीत्यादि। ७०। क्रिमिकीटपक्षिणां वधो मद्यानुगतद्रव्याणां च भोजनं फलकाष्ठपुष्पचौर्य्यं अधैर्य्यं अधीरता। १। एतत्सर्व्वं मलावह मलकरं ज्ञेयं। २। ७०।

एतान्येनांसि सर्व्वाणि यथोक्तानि पृथक् पृथक्। यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥७१॥

एतानीनांसीत्यादि। १। ७१। एतानि पृथक् पृथग्यथोक्तानि सर्व्वाण्येनांसि पापानि यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते नाश्यन्ते तानि व्रतानि प्रायश्चित्तानि निबोधत। १। ७१।

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्। भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरो ध्वजम् ॥७२॥

ब्रह्महेत्यादि। ७२। अकामतो ब्रह्महा वने कुटीं कृत्वा तेन निहतब्राह्मणस्य शवस्य शिरस्तस्याः कुट्या ध्वजं कृत्वा द्वादश समास्तु ॥ १ ॥ भैक्षाशी भिक्षित्वान्नमश्नन् आत्मनः शुद्ध्यर्थं वसेदिति ॥ २ ॥ संवर्त्ते तु ब्रह्मघ्नस्य प्रायश्चित्तविधानं विशेषोक्तं तद्यथा दर्शितं। ३। ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेत् वल्कलाजिनजटाधृक्। वन्यान्फलान्यश्नन् सर्व्वकामविवर्जितः। ४। भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति। चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुमान्। ५। भैक्षञ्चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः। वनवासी सपापः सदा कालमतन्द्रितः। ६। ख्यापयन्नेव तत्पापं ब्रह्मघ्नः पापकृन्नरः। अनेन विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्। ७। सन्नियमान्नियम्य सर्व्वभूतहिते रतः। ब्रह्महत्यापनोदाय ततो मुच्येत किल्बिषात् ॥ ८ ॥ इति ॥ शङ्खेनाप्युक्तं यथा नित्यं शिरः कृत्वा पर्णकुटीं वने। अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ॥ ९ ॥ ग्रामं विशेद्भिक्षार्थं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन्। एककालं समश्नन्तो वर्षे च द्वादशे गते ॥ १० ॥ रुक्मस्तेयी सुरापायी ब्रह्महा गुरुतल्पगः व्रतेनानेन शुध्यन्ति

ब्रह्महत्याकिमर्थं । ११ । इति । गौतमेनाप्युक्तं ब्रह्महा च * खट्वाङ्गकपालपाणिर्वा * द्वादश संवत्सरान् ब्रह्मचारी भैक्ष्याय ग्रामं प्रविशेत् । १२ । स्वकर्माचक्षाणः पथोऽपक्रामेत् * सन्दर्शनादार्योऽसाय * स्थानासनाभ्यां विहरन् * सवनेषूदकस्पर्शी शुध्येदिति । १३ । याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं * शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् । १४ इति । कश्चिद्यमवचनानीति कृत्वा * लिखितवान् यथा । १५ । सप्तागाराणि पूर्वाणि * यान्यसङ्कल्पितानि च । संविशेत्तानि यानश्च विधूमे भुक्तवज्जने । १६ । एकपूर्वं हि मे भिक्षामेनां विखण्डानयापसरेत् । एककालं चरेद्भैक्षं तत्तलब्धोदकं पिबेत् । १७ । इति । इह प्रमादेन यदिदं व्याचष्टे * द्विगुणा सविषयाणान्तु वैश्यानां त्रिगुणा मता । चतुर्गुणा शूद्राणां चेयं कामचारेणेति । १८ । भविष्यपुराणवचनात् तत्र क्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रमेण * तद्ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं च ज्ञेयमिति । १९ । तदसाधु तद्वचनस्य * पर द्विजहन्तृविषयत्वे * नावगतेः तद्वचन * विषयत्वाभावादिति । २० । यस्त्वकामतः कृतब्रह्महत्यायां * द्विगुणमेतद्व्रतं वार्षिकं मतं तदेव * प्रमादीनां वक्ष्यमाणं * तद्भिन्नसौवचनात् २१ । तद्यथा । अकामतः कृतं पापं प्रायश्चित्तं नकामतः । स त्वकामकृतं यस्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं । २२ । इति । तदपि शुक्रमसाधु तद्वचनस्य * कामतो ब्रह्महत्याभिन्नपाप * विषयत्वादिह कामतो ब्रह्महत्यायां * तस्येह बुद्धिपूर्वकं करोति । २३ । तद्द्विगुणं प्रायश्चित्तमिति * तद्वचनार्थ * कामतो ब्रह्महत्यायां * निष्कृतिर्न विधीयते * इत्यादिवचना माणेशाच । २४ । ७२ ।

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

अपरमप्याह लक्ष्यमित्यादि । ७३ । अथवा ब्रह्महा स्वकं * भूतात्मना नसहस प्रामयता * विदुषां नाममुद्दिश्य मतता * मनान्तहन्तुं वा पराभावे । १ । अर्हः सम्यग्वैरात्मनदिच्छयाब्रह्महा * स वादयथावाक्शिरा भूत्वा शिरस्कः सन् * समिद्धे ज्वलितेऽग्नौ वि * वात्मानं प्रास्येत्क्षिपेत् । २ । याज्ञवल्क्येनोक्तं यथा * संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् । मृतकल्पः प्रहारार्त्तो जीवन्नपि विशुद्ध्यति । ३ । इति । एवमग्नौ वि प्रक्षिप्तशरीर * श्चेन्म्रियते ऽथवा जीवे * त्तदा शुद्धो भवतीति । ४ । ७३ ।

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥७४

अपरमप्याह यजेतेत्यादि । ७४ । अथवा ब्रह्महा पुमान् * नश्वमेधेन यजेत * स्वर्जिता यागेन वा * गोसवेन

यागेन वाभिः*जिता यागेन वा विश्व*जिता यागेन वा यजेत ।१। स्वर्जिता वाग्निष्टुता यजेतेति * क्षत्रियविषय तया*भविष्य पुराणे नोक्तं ।२। तद्यथा । स्वर्जिता ग्निष्टुता वापि विद्वानिच्छन्नात्मनः । प्रायो ह्यात्मन अग्नीनामभिन्न विरजाग छिरः ।३। यजेत नाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः । प्रायश्चित्तमथ ह्येतत् क्षत्रियस्य प्रकीर्त्तितम् ।४। अत्र विशेषेणाथोक्तं यथा*क्षत्रियो निर्गुणान् वीरब्राह्मणान् वेदपारगान् । निहतान् कामतो वीरहत्यां गच्छत्यो भवेत् ।५। चार्थे हीदं वीरं ब्राह्मणस्य जिह्नो विशाम । निहत्य कामाद्दात्मानं क्षिपेद्रणा दाजिहुताः ।६। निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतस्तु गुणान्वितं । यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो वा नश्यतीति रति ।७। वराणरेण तत्र ग्रामान्ताती ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं *मश्वमेधक्रतुरुक्तं *यजेत नाश्वमेधेन*राजा वा पृथिवीपतिरिति ८। मनुना त्विह वर्णभेदेनानुक्तत्वात् *सर्वेषां ये वैते ब्रते *ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं*तीतिस्त्रय प्रायश्चित्तमाह*जपन् वान्यतममित्यादि ।९। ७४ ।

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् । ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ॥ ७५ ॥

जपन्नित्यादि । ७५ । अथवा ब्रह्महा ब्रह्महत्याप*नोदाय मितभुक् नियतेन्द्रियः सन् * वेदानामन्यतमं वेदं । जपन् योजनानां शतं व्रजेत् ।१। ७५ ।

सर्व्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

अपरन्त्वाह सर्व्वस्वमित्यादि ।७६। ब्रह्महा जीवनायालं* निवेदितवान् वेदविदुषे *ब्राह्मणाय सर्व्वस्वमुपपादयेत् ।१। अथवा ब्रह्महा जीवनायालं* जीवनं दीर्घं मितधनं वेदविदे ब्राह्मणाय धन*मुपपादयेन्न सर्व्वस्वं ।२। अथवा ब्रह्महा जीवनाय ... परिच्छदं गृहं वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।३। ७६ ॥

हविष्यभुग्वानुसरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् । जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् ॥ ७७ ॥

अपरञ्चाह हविष्यभुगित्यादि ॥ १ ॥ ७७ । ब्रह्महा हविष्यभुक् सन् * सरस्वतीं नदीं प्रति* स्रोतोऽनुसरेत् स्मरेत् ।१। एतद्भविष्यपुराणे निर्वेद*निर्धनद्विजकर्तृक*जातिमात्रब्राह्मणवध * विषयत्वमुक्तं तद्यथा ।२। जातिमात्रं हतं विप्रं *देवेन्द्रमतिपूर्व्वकम् । हत्वा यदा प्रदृष्टो निर्धनो न च भवेद्गृही ॥ ३ । तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं विबोधमं हविष्यभुक् वसेद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीमिति ।४। अथवा नियताहारः सन् वेदस्य । संहितां त्रिरावर्त्तयेत् ।१। ७७ । अपरश्चाह ।

कृतवापनो निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा। आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः॥ ७८॥

कृतवापन इत्यादि। ७८। कृतवापन इति सर्वं मस्तकं मुण्डनं कृत्वा गोब्राह्मणानां हिते रतः सन् ग्रामान्तेऽथवा गोव्रजे वाश्रमे वा॥ १॥ वनीनां वासस्थानसमीपे वृक्षमूले वा द्वादशवर्षं निवसेत् समाप्ते द्वादशे वर्षे इति सम्बन्धः पूर्वस्मात्॥ २॥ ७८॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत्। मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ७९

तत्राह ब्राह्मणार्थ इत्यादि॥ ७९॥ तथा गोब्राह्मणहिते रतो यदि ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा ब्राह्मणगोर्बाधितयोः उद्धारे सद्यः प्राणनाशो भवति। १। तदा तदर्थं सद्यः प्राणान् परित्यजन् ब्रह्महत्यायाः मुच्यते॥ गोब्राह्मणस्य च गोप्ता पालयिता। २। ७९। अथवा परं गोब्राह्मणहितमाह॥

त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा। विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते। ८०।

त्रिवारमित्यादि। १। ८०। अथवा विप्रस्य सर्वस्वं हरन्तं दस्युजनं त्रिवारं यथाशक्ति त्रीन् वारान् प्रतिरोद्धा भवन् सर्वस्वमवजित्य तस्मै विप्राय दत्त्वा। १। ब्रह्महत्याया विमुच्यतेऽथवा तत्सर्वस्वापहारनिमित्ते प्राणालाभे प्राणपरित्यागे ब्रह्महत्याया विमुच्यते। २। ८०। एवं यदा त्वागं द्वादशवर्षं तावत् सदाचारो दाह॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः। समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥ ८१॥

एवं दृढव्रत इत्यादि। १। ८१। एवं कृतवापनो गोब्राह्मणहितरतः ग्रामान्तादौ वसन् ब्रह्महा दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी च। १। समाहितश्चेद् गोब्राह्मणार्थे त्यक्तप्राणो न स्यात् जीवति चेत् तदा द्वादशे वर्षे समाप्ते सति ब्रह्महत्यां व्यपोहति। २। इदमपरं द्वादशवार्षिकं व्रतं चान्द्रायणवत् प्रकारभेदात् तत्तत्कार्यविशेष इति। १। ८१। अपरञ्चाह।

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे। स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते॥ ८२॥

शिष्ट्वेत्यादि। १। ८२। अथवा ब्रह्महा क्रियमाणेऽश्वमेधे भूमिदेवानां विविधानां ब्राह्म

णानां गृहे वासां नृपाणाम्। १। समागमे तेषामेनो ब्रह्महत्याकृतं पापं विख्याप्य कथयित्वा *ब्रह्महत्याव्रतो ब्रह्महत्यायाः विशुध्यति। २। यदि तेन क्रियमाणेऽश्वमेधे इह* शुध्यति तदा पुनरुक्तिर्भवति *यजेत वाश्वमेधेनेत्यु-क्तत्वात्। ३। ८२। कस्मादेव *विशुध्यति *इत्यत आह* ।

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते। तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुध्यति ॥८३॥

धर्मस्येत्यादि। १। ८३। धर्मस्य ब्राह्मणो धर्मस्य* इत्यस्य मूलं याजन*कर्तृत्वात् राजन्यः अस्य अग्रं उच्यते* प्रकाशमानत्वात्। १। तस्मात् धर्मस्य मूलाग्राणां तेषां ब्राह्मणराजन्यानां समागमे* अश्वमेधे एनः पापं *विख्याप्य शुद्धो भवति। ८३। अतो धर्मस्य* मूल ब्राह्मणस्य* स्तुतिमाह।

ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम्। प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥८४॥

ब्राह्मण इत्यादि। १। ८४। सम्भवेन प्रादुर्भावेनैव खलु* ब्राह्मणो देवानां दैवतं ब्राह्मणः कृतं* लोकस्य प्रमाणं कुतो भवत्यस्मात्। १। तस्मादेव* धर्मे ब्रह्म* ब्राह्मणः* कारणम्। ८४। एवं ब्राह्मणो धर्मस्य मूलं भवति* यथा पापनिष्कृतिः स्यात्* तदाह।

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनःसु निष्कृतिम्। सा तेषां पावनाय स्यात् पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥८५॥

तेषामित्यादि। १। ८५। तेषां ब्राह्मणानां मध्ये *त्रयो वेदविदो ब्राह्मणाः एनःसु* निष्कृतिं यद्ब्रूयुः सा वाक्। १। तेषामेनसां पावनाय स्यादिति कस्मात्* विदुषां हि वाक् पवित्रम्। २। अथ ब्रह्महत्याया देशान्तरेण* गमने सेतुस्पर्शनं च प्रायश्चित्तं यथा। ३। यावद्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके। समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्। ४॥ सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत्। वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानद्विवर्जितः। ५। अहं दुष्कृतिकर्मा वै महापातककारकः॥ गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः॥ ६॥ गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च। तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च। ७। एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम्। दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्। रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम्। सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ८॥ इति ॥ ८५ ॥

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः। ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥८६॥

अतइत्यादि ॥ ८६ ॥ अतः प्रायश्चित्तवर्गात् * इत्यतमं प्रायश्चित्त * विधिं ब्राह्मणविप्रःसमाहितःसन् ॥ १ ॥ आत्मवत्तयाविशिष्टो ब्रह्महत्या * कृतं पापं व्यपोहति ॥ २ ॥ ८६ ॥ अथ ब्रह्महत्याप्रसङ्गात्सूत्र * प्रायश्चि त्वाऽचष्टे

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्। राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७॥
उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा। अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥८८॥

हत्वागर्भमित्यादि श्लोकद्वयम् । ८७ । * । ८८ । अविज्ञातं गर्भं हत्वा * ब्राह्मणादिरिदं ब्रह्म * हत्याप्रकरणोदितं व्रतं चरेत् । १ । एवं राजन्य वैश्यौ चेजानौ यागदीक्षितौ * आत्तवैधानोपवास * निवासमन्तरे एतानौ । २ । चन्तौ वैतद्ब्रह्महत्योक्तं व्रतं * चरेयातामेवं साक्ष्ये चानृतमुक्त्वा * तथा गुरुं प्रति रुद्ध्य * मिथ्यापवादादिना संयोज्य । ३ । ब्राह्मणसुवर्णं विना * निक्षेपमपहृत्य स्त्री * वधं च सुहृद्वधं च * कृत्वैतद्ब्रह्महत्योक्तं व्रतं चरेत् । ४ । वसिष्ठेनोक्तत्वयथा * अ गृह्यवत्त्वाग्रामो * ब्राह्मणं हत्वा भ्रूणहा * भवतामाज्ञातश्च गर्भं । ५ । अज्ञाताद्धि गर्भाः * पुमांसो भवन्ति * तस्मात् पुरस्कृत्य जुहोति । ५ । लोमानि मृत्योर्जुहोमि * लोमभिर्मृत्युं वासय इति प्रथमा । १ । त्वचं मृत्योर्जुहोमि * त्वचा मृत्युं वासय * इति द्वितीया । २ । लोहितं मृत्योर्जुहोमि * लोहितेन मृत्युं वासय इति तृतीया । ३ । स्नावानि मृत्योर्जुहोमि * स्नावभिर्मृत्युं वासय इति चतुर्थी । ४ । मांसानि मृत्योर्जुहोमि * मांसैर्मृत्युं वासय इति पञ्चमी । ५ । मेदो मृत्योर्जुहोमि * मेदसा मृत्युं वासय इति षष्ठी । ६ । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि * अस्थिभिर्मृत्युं वासय इति सप्तमी । ७ । मज्जानं मृत्योर्जुहोमि * मज्जभिर्मृत्युं वासय इत्यष्टमीम् । ८ । राजार्थे ब्राह्मणार्थे वा ग्रामेऽभिमुखमात्मानं घातयेत् त्रिरवजितो वा * पूतः पूतो भवतीति * विज्ञायते । ९ । त्रिः कृतं कृतं क्रनीयो भवतीति तदप्युदाहरन्ति । पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः । वचसा तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेदिति । १० । एवं राजन्यं हत्वाष्टौ * वर्षाणि चरेत् षड्वैश्यं * त्रीणि शूद्रं ब्राह्मणीञ्च । ११ । आत्रेयीं हत्वा च एवं * गतोऽथ राजन्यवैश्यौ * चात्रेयी वक्ष्यमाणरजस्वला * स्नातामात्रेयीमाहुः । १२ । अत एताः प्रमत्ता भवन्ति तामात्रेयीं * राजन्यहिंसायां वैश्यहिंसायां * शूद्रं हत्वा संवत्सरम् । इति । ११ । ८७ । ८८ । उपसं हरति ।

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्। कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥८९॥

इयमित्यादि। ८९। द्विजं ब्राह्मणं क्षत्रियं * वैश्यं वाकामतः प्रमाप्य हत्वा * पापकारिणामियं द्वा- * दशवार्षिकव्रतादिः शुद्धिरुदिता। १। कामतो ब्राह्मणवधे * निष्कृतिः पापक्षालनं * वेदादिशास्त्रे विधी- यते। २। ८९। क्रमिकत्वादुक्तया * प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानपातकप्राय * श्चित्तमाह

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्। तया स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः॥९०॥

सुरामित्यादि। ९०। सुरामज्ञानं मोहात् पीत्वा द्विजो * ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः * सुरामेवाग्निनात्यन्त * म- ग्निवर्णां कृत्वा पिबेत। १। तयाग्निसन्तप्तया सुरया * पीतया स्वकाये निर्दग्धे * ततः सुरापानजातात् * किल्बि- षात् पापान्मुच्यते। २। ९०।

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा। पयो घृतं वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ९१ ॥

अपरञ्चाह गोमूत्रेत्यादि। ९१। अथवा मोहात् सुरापो * गोमूत्रमग्निनासन्तप्याग्निवर्णं * कृत्वा मरणात् पिबेत्। १। अथवोदकमग्निवर्णं पयो वा * घृतं वा गोशकृद्रसं * वा मरणात् पिबेदिति। २। ९१।

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि। सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥९२॥

अपरञ्चाह कणानित्यादि। ९२। मोहादेव सुरापः * सुरापानचिह्नपात्रादिभूतध्वजं * मेषादिलोमकृत- वासा जटावान् * सुरापानापनुत्त्यर्थम्। १। अब्दमेकं निशि सकृत् * तण्डुलानां कणान् भक्षयेदथवा * निशि पि- ण्याकं तिलसार * पिष्टं सकृदेव भक्षयेत्। २। ९२। ननु तर्हि किं सर्व्वेषां द्विजानामेव * सुरापानं प्रतिषिद्ध * मित्यत उच्यते।

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते। तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥९३॥

सुरावाद्दित्यादि। १। ९३। अन्नानां मलमेव सुरा भवति * मलञ्च पाप्मोच्यते तस्माद्ब्राह्मणो * राजन्यो वैश्यश्च सुरां न पिबेत्। १। ९३। तर्हि किं तण्डुलकृतास्वेव मलं * सुरा न पिबेदित्यत * आह।

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥९४॥

गौडीं पैष्टीमित्यादि । १ । ९४ । सुराविविधाविधा*गौडीपैष्टीचमाध्वी च * द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैर्यथैका पैष्टी*सुरा न पातव्या तथा*सर्वा विधैव न पातव्या । १ । चत्रियवैश्याभ्यान्तु गौडीमाध्वी च * पातव्ये ताभ्यां इदानीं । २ । ९४ । कस्माद्ब्राह्मणैर्न सर्वा*सुरापातव्येति तत्राह ।

यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥९५॥

यक्षरक्षइत्यादि । १ । ९५ । मद्यादिकं यक्षाद्यन्नं*देवानां हविरश्नता * ब्राह्मणेन नात्तव्यं । १ । ९५ । कस्माद् यक्षाद्यन्नं मद्यादिकमिति* ।

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् । अकार्यमन्यत् कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥९६॥

तत्राहामेध्ये वेत्यादि । १ । ९६ । ब्राह्मणोऽन्नमत्तत्वाभावेपि गौडीं*माध्वीं सुरां पीत्वा मद* मोहितो मत्तः सन्नमेध्ये*पतेद्वैदिकं वाक्यं वा*दत्त्वादकार्यं वा कुर्यात् । १ । ९६ । तर्हि गौडीं माध्वीं सुरां* ब्राह्मणा मत्ताद्दोषान्न पिबेत्*नकिं पापं भवतीति तत्राह ।

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् । तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥९७॥

यस्य कायगतमित्यादि । १ । ९७ । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म*यदि सकृदेव मद्येनाप्लाव्यते * तदा तस्मात् ब्राह्मण्यं व्यपैति । १ । स च ब्राह्मणः शूद्रत्वं गच्छति*तस्मात् सर्वां सुरां द्विजो*धर्मेण पातव्येति । १ । नन्विदं प्रागुक्तं मनु*वचनेन विरुध्यते *नमांसभक्षणे दोषो*नमद्ये नच मैथुने *प्रवृत्तिरेषा भूतानां *निवृत्तिस्तु महाफलेति विरुध्यते च गौतमोक्त चतुश्चत्वारिंशत्संस्कारेषु सौत्रा*मण्याख्यसंस्कारे सुरा*पानविधानमिति । ४ । तद्यथा ● ॥ गर्भाधान पुंसवन* सीमन्तोन्नयनजात*कर्म्मनामकरणनिष्क्रमणान्न * प्राशनचौडोपनयनानिनव । ५ । चत्वारि वेदव्रतं *स्नानं सहधर्मचा*रिण्या स्निग्धयोगश्च । ६ । पञ्चानां महायज्ञानामनुष्ठानं * देवपितृमनुष्य भू*तब्रह्मणामिति पञ्च । ७ । आष्टिक*पार्वण*श्राद्धश्रावण्याग्रहायणी* चैत्र्याश्वयुजीतिसप्त । ८ । पाक यज्ञसंस्थाअन्वा*धेयमग्निहोत्रं दर्श *पौर्णमासावाग्रयणं *चातुर्मास्यं निरूढपशु * बन्धः सौत्रामणीतिसप्त । ९ । हविर्यज्ञसंस्था अग्नि*ष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थः*षोडशी वाजपेयोऽति*रात्रोऽप्तोर्याम इति स *प्तसोमसंस्था इत्येते * चत्वारिंशत्संस्काराः । १० । इति । तत्रोच्यते यदुक्तं प्राक् *नमांसभक्षणे दोषो*नमद्ये नचमैथुने *इति । ११ । तन्मांसभक्षणं पितृदेवा*नर्चयित्वा यथा भक्षणविधि* श्वयामश्रीरपि यत्रयत्रैव । १२ । देवाद्यर्च्चनविधि

वर्त्तत *तत्रतत्र वेदे वादीनश्च त्रितय*मद्यानिप्रोक्तमपि पातकानिति। ११। तत्र नियतविधानवद्यामेव*पात कानामनियतेषु विधानं प्रायश्चित्तमादिष्टमातशपातकानामपातकानामिवेति। १४। तत्र निवृत्तिस्तमस्ताफलेति* विवक्षितं विद्यादिति। १५। ९७। अथोपसंहरति।

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः। अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम्॥९८

एषेत्यादि। १। ९८। सुरापानस्य याविचित्रानिष्कृति*र्मयाभिहिता क्रमिका* सुनर्णस्तेयनिष्कृति*मतऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि। १। ९८।

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु। स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति॥९९॥

सुवर्णस्तेयेत्यादि। १। ९९। विप्रो ब्राह्मणस्तु सुवर्णस्तेयकृत*प्रायश्चित्तं चिकीर्षुस्तु॥ १॥ राजानमभि गम्य स*कर्म ब्राह्मणसुवर्ण*स्तेयं ख्यापयन्भवान्मां * मामनुशास्त्विति ब्रूयादिति॥ २॥ ९९। तदा राजा यथात्मिप्राप्तदाह*।

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्। वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा॥ १००॥

गृहीत्वा मुसलमित्यादि॥ १॥ १००॥ राजा स्वयं मुसलं गृहीत्वा तं*ब्राह्मणसुवर्णस्तेयकारिणं *सकृदेव हन्यात्तेन वधेन॥ १॥ मुसलाभिघातेन स*ब्राह्मणो ब्राह्मणस्वर्णहर्त्ता स्तेनो मृतो वा जीवन्मुक्तो वा तस्मात्*पापाच्छुद्धो भवतीति विकल्पः। २। कथं ब्राह्मणसुवर्णमिति * विप्रायत्तं शातातप * वचनाद्विज्ञायते॥ ३॥ शातातपेनोक्तं यथा*कुलघ्नो नरकं गत्वा तेजायते विप्रहेमहृत्॥ इति॥ ४॥ परायत्तेनापुनश्च*अपहृतसुवर्णस्य ब्राह्मणस्य तत्स्वयमिति। याज्ञवल्केनोक्तं*ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत्। स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः॥ १। १००॥ ब्राह्मणः कथं तपसा*स्वर्णस्तेयपापाच्छुद्धो*दित्याह॥

तपसापनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम्। चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्॥१०१॥

तपसेत्यादि। १। १०१॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणसुवर्णस्तेय* जातं मलं पापं तप* सापनुनुत्सुः स चीर*वासा अरण्ये ब्रह्मणो... द्वादशवार्षिकं व्रतादानात्तद्व्रतमरण्ये वसंश्चरेत्। २। १०१।

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः। गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

एतैरित्यादि। १०२। उक्तैरेतैर्व्रतैर्द्विजो*ब्राह्मणःस्वर्णस्तेयजं* कृतं पापमपोहति। १। गुरुतल्पगमनीयं तु*पापं द्विजः एतैर्वक्ष्य*माणैर्व्रतैरपानुदेत्। २। १०२। कैर्व्रतैरित्यत आह।

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये। सूर्मीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुध्यति १०३

गुरुतल्प इत्यादि। १। १०३। गुरुतल्पी द्विजः एनो*गुरुतल्पगमनजं* पापमभिभाष्य सूर्मीं लोहमयीं स्त्री प्रतिमा *मग्निना सन्तप्तां ज्वलन्तीमाश्लिष्य। १। लोहमये ऽग्निना तप्ते *शयने स्वप्यात् मृत्युना*स गुरुतल्पी विशुध्यति। २। १०३।

स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ। नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपाताद् जिह्मगः॥१०४॥

अपरमाह स्वयं वेत्यादि। १०४। अथवा गुरुतल्पी स्वयं निजस्य*शिश्नवृषणौ स्वयमुत्कृत्य अञ्जलौ*चाधाय धृत्वा नैर्ऋतीं*दिशं जिह्मगः आतिष्ठेत्। १। आनिपातात् मरणकालपर्यन्तं*ततः स विशुध्यति। २। १०४ अपरमाह।

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने। प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः १०५

खट्वाङ्गीत्यादि। १०५। अथवा गुरुतल्पी द्विजःखट्वाङ्गी*खट्वाङ्गात् सन् श्मश्रुलः* चीरवासाः समाहितः १। विजने वने वसन् प्राजापत्यं*कृच्छ्रमब्दमेकं चरेत्। २। १०५ अपरमाह।

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः। हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये १०६

चान्द्रायणमित्यादि। १०६। अथवा गुरुतल्पी द्विजस्त्रीन्मासान्*नियतेन्द्रियश्चान्द्रायणमभ्यसेत् *इयवा गुरुतल्पापनुत्तये। १। नियतेन्द्रियःसन् हविष्येण त्रीन् * मासान् यवाग्वा त्रीन् * मासान् व्रतमभ्यसेदिति २। १०६। उपसंहरति।

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम्। उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः॥ १०७ ॥

एतैरित्यादि। १०७। महापातकिनएते*रुक्तैर्व्रतैः* मलं पापमपोहेयुः। १। उपपातकिनस्तु.* त्विभिर्वक्ष्यमाणैर्नाना*विधैर्व्रतैर्मलं पापमपोहेयुः। १०७। कैर्व्रतैरित्यतआह।

उपपातकसंयुक्तोगोघ्नोमासंयवान्पिबेत्। कृतवापोवसेद्गोष्ठे चर्म्मणातेनसंवृतः॥१०८॥
चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणंमितम्। गोमूत्रेणाचरेत्स्नानंद्वौमासौनियतेन्द्रियः॥१०९॥
दिवानुगच्छेद्गास्तास्तुतिष्ठन्नूर्द्ध्वंरजःपिबेत्। शुश्रूषित्वानमस्कृत्यरात्रौवीरासनंवसेत्॥११०॥
तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तुव्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत्। आसीनासुतथासीतनियतोवीतमत्सरः॥ १११॥
आतुरामभिशस्तांवाचौरव्याघ्रादिभिर्भयैः। पतितांपङ्कमग्नांवासर्व्वोपायैर्विमोचयेत्॥११२॥
उष्णेवर्षतिशीतेवामारुतेवातिवाभृशम्। नकुर्व्वीतात्मनस्त्राणंगोरकृत्वातुशक्तितः॥११३॥
आत्मनोयदिवान्येषांगृहेक्षेत्रेऽथवाखले। भक्षयन्तींनकथयेत्पिबन्तंचैववत्सकम्॥११४॥
अनेनविधिनायस्तुगोघ्नोगामनुगच्छति। सगोहत्याकृतंपापंत्रिभिर्मासैर्व्यपोहति॥ ११५॥

उपपातकेत्यादि। १। १०८। गोघ्नो द्विज उपपातकसंयुक्तः*कृतवापोमासं यवान्* पेयाद्गोनिकृत्वापि बेत्। १। हतयागोर्गो...चर्म्मणा*संवृतगावःसन्*मासं चगोष्ठे वसेत्। २। १०८। १०९। ततःपरं द्वौमासौ*नियतेन्द्रियःसन्गोमूत्रेणस्नानं*चरेत्तत्र चतुर्थकालं। १। मध्याह्नकालमेवाक्षारलवणं * हविष्यान्नं मितमश्नीयात्। २। १०९। ११०। दिवेत्यादि। तस्मिनमासद्वयंदिवादिने*तास्तुगोष्ठे चरन्तीगाः*अनुव्रजन् तत्खुरोद्भूतं तिष्ठन्*ऊर्द्ध्वं रजोधूलिं पिबेत् रात्रौ*तागाःहस्तेन...युच। १। शुश्रूषित्वानमस्कृत्य*वीरासनं च*जाड्यं वसेदिति। २। ११०। तिष्ठन्तीत्यादि। १११। चरन्तीषुतासुगोषु*तिष्ठन्तीषुगोषु तिष्ठेत्* व्रजन्तीषुतासुगोषुव्रजेत्तथा* तासु गोषुआसीनास्वासीत*नियतोवीतमत्सरः १। १११। आतुरामित्यादि ११२। तासुगोषुयागौरातुरातां गां*चौरादिभयैरभिशस्तामीतां*तां यावत्सामर्थ्यं च पतितां तां गां। १। यावद्गौःपङ्कमग्ना तां* गोघ्नव्रतचारीसर्व्वोपायैरेव*विमोचयेत्। २। ११२। उष्णेत्यादि। ११३। उष्णं वहति यदिमेघोवर्षति *मेघेशीते वाहिमादौ*मारुते वाभृशं वाति॥ १॥ गोघ्नव्रतचारी*शक्तितोगोस्त्राणं* मकृत्वानात्मन*स्त्राणं कुर्व्वीतेति। २। ११३। आत्मनइत्यादि। ११४। गोघ्नव्रतचारीयदि*काचिद्गौरात्मनोऽन्ये*क्षेत्रे खले वाभक्षयेत् *तानापिवान्ये क्षेत्रे * खलेकिमपिभक्षयेत्॥ १। तां गां वत्समपि न कथयेदित्याह * पिबन्तं वत्सकं नापि * कस्मिञ्चन कथयेत्। २। ११४। अनेनेत्यादि॥ ११५॥ अनेनेति

उपपातकसंयुक्त* इत्यादिनैतदन्तेन* विधिनायस्तु गोघ्नो गां* अनुगच्छति स त्रिभि* मासैर्गोहत्याकृतं पापं व्यपोहति ॥ १ ॥ ११५ ॥ एवं चरितव्रतो यत् कुर्यात्तदाह।

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः। अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥११६॥

वृषभैकेत्यादि ॥ १ ॥ ११६ । गोघ्नो द्विज एवं सुचरितव्रतः* सन् वृषभैकादशा गाः* दश गा एकं वृषभं* ब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति ॥ १ । दशगवैकवृषभे*त्व विद्यमाने सर्व्वस्वं* वेदविद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् २। अत्र पराशरे गोवधप्रायश्चित्तं विशेषं गोरक्षणप्रसङ्गोक्तं* तद् यथा प्रदर्शनीयं तत् स्मृत्यन्तरे वेति । ३ । गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः । तद्वधन्तु न तं विद्यात् कामात्कामकृतं तथा । ४ । अङ्गुष्ठमात्रस्थूलो बाहुमात्रप्रमाणतः । आर्द्रश्च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते । ५ । दण्डादूर्द्ध्वं यदन्येन प्रहरेद्वा निपातयेत् । प्रायश्चित्तं चरेत्प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतं चरेत् । ६ । रोधबन्धयोक्त्राणि घातश्चेति चतुर्विधम् । एकपादं चरेद्रोधे द्विपादं बन्धने चरेत् । ७ । योक्त्रेषु पादहीनं स्याच्चरेत्सर्व्वं निपातने । गोवाटे गृहदाहे वा गिरिदुर्गेषु विषमेष्वपि ॥ ८ ॥ नद्यां प्रपि ... पुलिने पापदरीषु दग्धदेशे वा ... गावः स्युः मृता रोधस्तु नासो । ९ । योक्त्रदामकडोरैश्च ... अपराहुणाः । ... वापि नापि वन्धाद्बोधनं तथापि । १० । तद्वध न तं विद्यात् कामा कामकृत इत्यत् १० । ... कूपखनने गोपतितग्रहणं ... निरूढनतेन । ११ । मतः प्रमत्तश्च ... कामाकामकृत क्रोधादण्डैर्हतोऽथवा । प्रहतायाम्नाता पितलिङ्गं तनिपातने ... १३ । ... पतितानां पिदण्डेनाभिहन्यन्तु । उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा । १४ । ... प्रायश्चित्तं न विद्यते । १५ । पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ ... हस्तगर्भे ससारे । पादोनं व्रतमाद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् । १६ । पादे ... द्विपादं ... मेकतु नियातनं ॥ १७ । पादे वस्त्र ... द्विपादं कामाजनम् । पादोनं गोव्रतं ... हृतं । १८ । निष्प्रतमर्थ्यं गावस्तु यस्य ... सम्पन्नं द्विगुणं गोव्रतं चरेत् । १९ । पाषाणेनैव दण्डेन गावो येनाभिघातिता । शृङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादौ ... पातनं । २० । चरेत् । १९ । ... शृङ्गभङ्गेऽस्थिलाङ्गुले छेदने पादन्तु द्वौ पादाववस्थि भञ्जने । द्विपादन्तु चरेत् सर्व्वं निपातने । २१ । शृङ्गभङ्गेऽस्थि भङ्गे चर्म्मविभङ्गे तथैव च । यदि जीवति षण्मासान्न प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ २ ॥ व्रणभङ्गे कुर्व्वीत स्नेहाभ्यङ्गमपापिना। यवसञ्चोपहर्त्तव्यो यावद्दृढबलो भवेत् ॥ २१ ॥ यावत् सम्पूर्णसर्व्वाङ्गस्तावत्तं पोषयेन्नरः।

गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्वा विसर्जयेत् ॥ २४ ॥ यदासम्पूर्णसर्व्वाङ्गो हीनदेहोभवेत्तदा। गोघातकस्य तस्याङ्गं प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् ॥ २५ ॥ काष्ठलोष्ट्रकपाषाणैःशस्त्रेणैवोद्धतोबलात्। व्यापादयति गां यस्तु तस्य शुद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥ २६ ॥ चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु लोष्ट्रके। तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणे शस्त्रे चैवातिकृच्छ्रकम ॥ २७ ॥ पञ्चसान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश ॥ २८ ॥ प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तं प्रतिरूपकम्। तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः। २९। अन्नाद्यैकनलाभार्थं वाहने मोहने तथा। सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः ॥ ३० ॥ अतिदाहेऽतिवाहे च नासिका भेदने तथा। नदीपर्व्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् ॥ ३१ ॥ अतिदाहे चरेत्पादं द्वौपादावतिवाहने ॥ नासिके पादहीनन्तु चरेत् सर्व्वं निपातने ॥ ३२ ॥ दहनाच्च विपद्येत तत्र बन्धो विपद्यन्ति ते। उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादं यथाविधि ॥ ३३ ॥ रोधबन्धनयोक्त्रञ्च भारः प्रहरणं तथा ॥ दुर्गप्रेरणयोक्त्रञ्च निमित्तानि वधस्याष्ट ३४ ॥ बन्धपाश सुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः। भवनतस्य नाथस्य पापे कृच्छ्रार्द्धमर्हति ॥ ३५ ॥ न नारिकेलैर्नचशाणवालैर्नचापि मौञ्जैर्नचबन्धशृङ्खलैः ॥ एतैस्तु गावो नच बन्धनीयाबद्धा तु तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ ३६ ॥ कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्गोपशुं दक्षिणामुखम ॥ पाशलग्नाग्निदग्धेषु प्रायश्चित्तं नविद्यते ॥ ३७ ॥ यदि तत्र भवेत् काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्विषात् ॥ ३८ ॥ प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् ॥ गवाशनेषु विक्रीणं स्ततःप्राप्नोति गोवधम। ३९ ॥ आराधितस्तु यः कश्चिद्भिन्नकक्षो यदा भवेत् ॥ श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नोवा कूपसङ्कटे। ४०। कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नोवा ग्रीवापादयोः। सएव म्रियते तत्र त्रीन्पादांस्तु समाचरेत्। ४१। कूपे खाते तटोबन्धे नदीबन्धे प्रपासु च। पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं नविद्यते। ४२। कूपखाते तटीखाते दीर्घखाते तथैव च। अन्येषु धर्म्मखातेषु प्रायश्चित्तं नविद्यते। ४३। वेश्मद्वारे निवासेषु योनरः खातमिच्छति। स्वकार्य्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत्। ४४। निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च। अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं नविद्यते। ४५। ग्रामघाते शरौघेण वेश्मबन्धनिपातने। अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं नविद्यते। ४६। संग्रामे प्रहतानाञ्च ये दग्धा वेश्मकेषु च। दावाग्निग्रामघातेवा प्रायश्चित्तं नविद्यते। ४७। यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं नविद्यते। ४८। व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधने पि वा। भिषङ्मिथ्योपचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत्। ४९। गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षकाजनाः। नवारयन्ति तां तेषां सर्व्वेषां पातकं भवेत्। ५०। एकोहतोयैर्बहुभिः समेतैर्नज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात्। दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता निवर्त्तनीयोनृपसन्नियुक्तैः। ५१। एकाचेद्बहुभिःकापि दैवाद्व्यापादिता भवेत्। पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक

पृथक् । ५२ । हतेषु रुधिरं दृष्ट्वा व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् । नानाभवति दृष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् । ५३ । मनुना चैव मे कीर्तनमर्थं शास्त्राणि जानता । प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोघ्नचान्द्रायणं चरेत् । ५४ । केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं गोव्रतं चरेत् । द्विगुणे व्रत आदिष्टे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् । ५५ । राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । ५६ । यस्मान्न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः । तत्पापं तस्य तिष्ठेत्तु वक्ता च नरकं व्रजेत् । ५७ । यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्व्वं केशेषु तिष्ठति । सर्व्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । ५८ । एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतं । न स्त्रियः केशवपनं न दूरे शयनासनम् । ५९ । न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् । नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः । ६० । न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेवं समाचरेत् । त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा । ६१ । बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । गृहेषु नियतं तिष्ठेच्छुचिर्नियममाचरेत् । ६२ । यः पुनर्गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति । स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् । ६३ । विमुक्तो नरकात्तस्मान्मर्त्यलोके प्रजायते । क्लीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः । ६४ । तस्मात्प्रकाशयेत् पापं स्वधर्म्मं सततं चरेत् । स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेष्वतिकोपं विसर्जयेत् । ६५ । इति । ११६ ।

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्ज्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥११७॥

अतिदिशति एतदेवेत्यादि । ११७ । उपपातकिनो द्विजा अवकीर्णि * वर्ज्जितमुपपातकस्य शुद्ध्यर्थं * मेतदेव गोघ्नव्रतं * यद्वा चान्द्रायणं कुर्युः । २ । ११७ ।

अवकीर्णी तु काणेन गर्द्दभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ११८ ॥

अवकीर्णीत्यादि । ११८ । अवकीर्णी काणेन गर्द्दभेन * निशि रात्रौ चतुष्पथे * पाकयज्ञविधानेन * नैर्ऋतिं देवतां यजेत् । १ । ११८ ।

हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्च समेत्यृचा । वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥११९

हुत्वाग्नावित्यादि । ११९ । हुत्वाग्नावितिनिशि चतुष्पथे * काणेन गर्द्दभेन विधिवत्पाक * यज्ञविधाने न निर्ऋतिं देवता * मग्नौ होमान् हुत्वान्ततश्चेतान्ते । १ । समासिञ्चन्तु मारुता * इत्यनयर्चा वाय्वादीनां * माहुतीः सर्पिषा जुहुयात् । २ । ११९ । न तु कामतः पुनरवकीर्णी तानत * आह ।

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः। अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः॥ १२०॥

कामत इत्यादि। १। १२०। व्रतस्थस्य द्विजन्मनो* ब्रह्मचर्य्याश्रमे वेदव्रतस्थस्य* ब्राह्मणस्य * क्षत्रियस्य वैश्यस्य च * कामतो रेतःसेकम। १। धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनो * व्रतस्य वेदव्रतस्यातिक्रममवकीर्णमाहुः २। १२०। तत्र किं स्यादित्यत आह।

मारुतं पुरुहूतञ्च गुरुं पावकमेव च। चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः॥ १२१॥

मारुतमित्यादि। १। १२१। इत्येवं व्रतिनस्तु द्विजन्मनः* कामतः स्त्रियां रेतसः* खलु अवकीर्णिनो ब्राह्म *तेजश्चतुरो मारुतादीनभ्येति। १। १२१। तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं *काणगर्दभेनहोम* स्तथापरश्चोच्यते।

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनं। सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन्॥ १२२

एतस्मिन्नित्यादि। १। १२२। एतस्मिन्नुक्ते कामतो* रेतःसेकादेनसि प्राप्ते द्विजन्मा* ब्रह्मचारी गर्दभाजिनं* वसित्वा परिधाय। १। सप्तागारं स्वकर्म्म कामतो रेतः* सेकं कीर्त्तयन् भैक्षं चरेत्। २। १२२।

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम्। उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वब्देन स विशुध्यति॥ १२३॥

तेभ्य इत्यादि। १२३। सोऽवकीर्णी तेभ्यः सप्तभ्योऽगारेभ्यो* लब्धेन भैक्षेण एककालं भुक्त्वा* वर्त्तयन् त्रिषवणमुपस्पृशन्। १। अब्देन संवत्सरेण तद्व्रतेन* तस्मात् पापाद्विशुध्यति। २। १२३।

जातिभ्रंशकरं कर्म्म कृत्वान्यतममिच्छया। चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया॥ १२४

जातिभ्रंशेत्यादि। १२४। ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादि उक्तं *जातिभ्रंशकरं च * अन्यतमं कर्म्म द्विज * इच्छया कृत्वा सान्तपनं चरेत्। १। अनिच्छया कृत्वा* प्राजापत्यं *कृच्छ्रं चरेत्। २। १२४।

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्। मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम्॥ १२५॥

सङ्करेत्यादि। १२५। खराश्वादिवधे सङ्करीकरणे *निन्दितेभ्यो धनादानादिषु अपात्रीकरणे सत्सु पापेषु उक्तेषु। १। द्विजानामैन्दवं चान्द्रायणं व्रतं * मासं कुर्व्वतां शोधनं॥ २॥ क्रिमिकीटवयोहत्यादिषु

मलि*नीकरणीयेषुमलो*वहस्य पुपापेषु*वाइ यावकेर्यवक्रतैर्भक्ष्यै स्तत्समात्। १। १२५। अथक्षत्रिया दिवधे*चोपपातके विशेष*माह।

तुरीयोब्रह्महत्यायाःक्षत्रियस्यवधे स्मृतः। वैश्येऽष्टमांशोवृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तुषोड़शः ॥१२६॥

वरोयहत्यादि। १। १२६। क्षत्रियस्यायजमानस्य*वधे तूपपातके ब्रह्महत्यायाः* प्रायश्चित्तस्यतुरीय*स्तु र्यांशस्त्रिवर्षं व्रतं क्षत्रियादेः। १। वैश्ये चाथस्थे कृतवधे ब्रह्म* हत्यायाःप्रायश्चित्तस्याष्टमांशः सार्द्धवर्षव्रता दिकर्त्तव्यः स्यात्। २। दुजानयोर्हि यत्रस्थयोःक्षत्रिय*वैश्ययोर्वधे ब्रह्महत्याव्रतमुक्तं *तस्य दिहायसस्थयोरिदं ज्ञेयं। ३। वृत्तस्थे शूद्रे कृतवधे ब्रह्म*हत्यायाःप्रायश्चित्तं* षोड़शोऽशोनवमास * व्रतादिरिवर्षं यं। ४। १२६। ब्राह्मणस्य क्षत्रियादि वधे *प्रायश्चित्त उच्यते*।

अकामतस्तुराजन्यं बिनिपात्यद्विजोत्तमः। वृषभैकसहस्रागादद्यात्सचरितव्रतः॥ १२७॥

अकामतस्त्वित्यादि। १२७। द्विजोत्तमोब्राह्मणस्तुराजन्य*मयज्ञस्थमकामतो * विनिपात्यचरितव्रतःम न् १। ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं त्रैवार्षिक*व्रतमाचरन् [illegible] *व्रतं [illegible] चरित्वा पश्चात् वृषभैकसहस्रागादद्यात्। २। एकं वृषभमेकेन सहस्रं *स्त्रीणां गवां दद्यादिति। ३। १२७। अथ चरितव्रतःस्यादित्यत आह।

त्र्यब्दंचरेद्वानियतोजटीब्रह्महणोव्रतम्। वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः॥ १२८॥

त्र्यब्दं चरेदित्यादि। १। १२८। ब्राह्मणो द्वादशसमाष्टाटीं कृत्वा व्रतं वर्षं *त्रितयात्मकं विधानावाक्तं * ब्रह्महणो व्रतं चरेत्। १। अथवा वनेतु नापि वा ग्रामात्*दूरतरे वृक्षमूल*निकेतनःसन्भ्रमन्॥ २। नियतोजटी*भूत्वा त्र्यब्दं ब्रह्महणोव्रतं चरे*न्नास्य व्रतं लक्ष्यादि*ततोवृषभैकसहस्रं गादद्यात्। ३। १२८। अथब्राह्मणस्यावैश्यवधप्राय*श्चित्तमाह।

एतदेवचरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः। प्रमाप्यवैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम्॥१२९

एतदित्यादि। १। १२९। द्विजोत्तमोब्राह्मणोवृत्तस्थं वैश्यं * मकामतस्तु प्रमाप्य*हत्वाखलु तदेव व्रतं* ग्रामाद्दूरतरे वृक्ष*मूलनिकेतनःसन्नेव। १। नियतोजटोभूत्वाब्दं *मेकवर्षमेवप्रायश्चित्तं* चरेत्ततोगवामेकशतं दद्यात्॥ २। १२९। अथब्राह्मणस्यवृत्तस्थशूद्रवधे*प्रायश्चित्तमाह।

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् । वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥१३०

एतदित्यादि ।१।१३०। अकामतस्तु शूद्रहा ब्राह्मण* एतदेव ब्रह्महणो* व्रतं षण्मासानुपामाद्भूतरं* वृक्षमूलनिकेतनः ।१। वसन्नियतोभैक्षाशी जटी स* न्नित्यं वं कृत्सं चरेत् * अथवा वृषभैकादशा* गा एक* शुभ्र सिता दद्याद्गा विप्रायदद्यात् ।१३०। अथ स[illegible]करणा* पालीकरणमलावहातिरिक्त* प्राणिहत्या प्रायश्चित्त* माह ।

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च । श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३१ ॥

मार्जारेत्यादि ।१।१३१। मार्जारादीन्हत्वा शूद्रहत्याव्रतं * ब्राह्मणादिश्चरेदिति ।१।१३१। अपरमाह ।

पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् । उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत् ॥१३२

पयइत्यादि ।१।१३२। अथवा मार्जारादीन्हत्वा त्रिरात्रं * गव्यं पयः पिबेन्नाना* अध्वा धनीयोजनं व्रजेद् अथवा* स्रवन्त्यां नद्यामुपस्पृशेत् ॥१॥ अथवाब्दै* वतं सूक्तं * जपेदिति* चत्वारः कल्पाः ।२।१३२।

अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । पलालभारकं षण्डे सीसकञ्चैकमाषकम् ॥१३३

अभ्रिमित्यादि ।१३३। सर्पमहिंवास्तिरिक्तं * भुजङ्गजातिविशेषं * हत्वा कार्ष्णायसीमभ्रिं * तीक्ष्णाग्रलोहदण्डं द्विजोत्तमो दद्यात् ॥१॥ षण्डे सर्पकृतवधे * पलालस तुच्छधान्यस्य भारं * माषपरिमितं सीसकं चदद्यादिति ॥२॥१३३॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरौ । शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायणम् ॥१३४॥

घृतेत्यादि ॥१३४॥ वराहे स्वहते घृतकुम्भं दद्यात्* द्रिति पर्व्वणयोजनात्* तित्तिरौ हते तिलस्य* द्रोणं दद्यात् शुके हते * द्विहायनं व्रतं चरेत् वत्स गोवत्सं ॥१॥ क्रौञ्चं इह* द्वक हत्वा* त्रिहायणं * व्रतं चरेत् ॥१३४॥

हत्वा हंसं बलाकाञ्च वकं बर्हिणमेव च । वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३५ ॥

हत्वेत्यादि ॥१३५॥ हंसं बलाकां काणवकी वकं *श्वेतवकं बर्हिणञ्च*वानरं श्येनं भासञ्च* हत्वा गां ब्राह्मणाय स्पर्शयेद्दद्यात् ॥१॥१३५॥

वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्गजम् । अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् । १३६

वास इत्यादि ॥ १३६ ॥ हयमश्वं हत्वा वासो * वस्त्रं दद्यादिति सङ्करीकरणे * यदश्ववधप्रायश्चित्त * मुक्तं तस्य विकल्पोऽयम् ॥ १ ॥ गजं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्दद्यात् * वृषोत्सर्गे यन्नीलवृषः * परिभाषितो नात्र स विवक्षितः किन्तु कृष्णवृष इति कश्चित् ॥ २ ॥ अजादीन् हत्वैकहायनं वृषं दद्यात् * सङ्करीकरणे विकल्पोऽयं ॥ ३ ॥ १३६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३७ ॥

क्रव्यादांस्त्वित्यादि । १३७ । क्रव्यादान्मांसाशिनो मृगान् * व्याघ्रादीन्हत्वा पयस्विनीं धेनुं * दद्यादक्रव्यादान् मृगान् * हत्वा वत्सतरीं दद्यात् । १ । उष्ट्रं हत्वा स्वर्ण * साकृष्णलं दद्यात् * सङ्करीकरण * स्यायं विकल्पः । २ । १३७ ।

जीनकार्मुकबस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये । चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः १३८

जीनेत्यादि । १३८ । चतुर्णामपि वर्णानां * मनवस्थिता नारीर्व्यभिचारिणी * र्हत्वा विशुद्धये पृथ * ग्जीनादीन् यथाक्रमं दद्यात् । १ । अनवस्थितां ब्राह्मणीं * हत्वा जीनं चर्मपुटं * दद्यात्क्षत्रियनारीं हत्वा कार्मुकं धनु * र्वैश्यानारीं हत्वा बस्तं * छागं शूद्रनारीं हत्वा विं मेषं । २ । १३८ । एषु गतानां प्रायश्चित्तमाह ।

दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् । एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

दानेनेत्यादि । १ । १३९ । अभ्रिं काष्णायसीं दद्या * दित्यादिभिः सर्पादीनां * वधे प्रायश्चित्तं यदा * द्दानमुक्तं तेन तेन * दानेन तत्तद्वधनिर्णेकमशक्नुवन् । १ । द्विजस्तत्पापापनुत्तये कृच्छ्र * मेकैकशः प्राजापत्य * मनाद्याकृच्छ्रं चरेत् । २ । १३९ ।

अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे । पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

अस्थिमतामित्यादि । १४० । अस्थिमतां सत्त्वानां तु मूषिकादीनां प्राणिनां * सहस्रस्य प्रमापणे घातने शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । १ । अनस्थ्नां सत्त्वानां प्रमापणे * त्वनसि शकटे पूर्णे * शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । १ । १४० ।

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे। अनस्थ्नाञ्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति॥१४१॥

किञ्चिदित्यादि। १४१। अस्थिमतां प्राणिनामर्व्वाक् सहस्रात् * वधे विप्राय किञ्चिद्देयमानं * दद्यात् अनस्थ्नां प्राणिनां वधे च। १। प्रकटपरत्वान्नाने * प्राणायामेन शुद्ध्यति * प्राणायामः मन्त्रोपासनं यदुक्तः। २। १४१।

फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्। गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम्॥१४२॥

फलदानामित्यादि। १४२। फलदानां वृक्षाणां छेदने च * सावित्र्याः ऋक्शतं जपेत् * तथा गुल्मवल्लीलता पुष्पितवी * रुधां छेदने सावित्र्याः ऋक्शतं॥ १॥ १४२॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्व्वशः। फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशोधनम्॥१४३॥

अन्नाद्यजानामित्यादि। १४३। अन्नेषु आद्येषु जातानां * प्राणानामिक्षादिरसे * जातानां सर्व्वशः फल * पुष्पोद्भवानां प्राणिनां * हिंसायां घृतप्राशो विशोधनं स्यात्। १। १४३।

कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने। वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः॥१४४॥

कृष्टजानामित्यादि। १४४। कृष्टक्षेत्रे जातानामोषधीनां * शूकधान्यशमीधान्य * श्यामाकादीनाञ्च फल * पाकान्तानां वने स्वयं * जातानामप्योषधीनाम्। १। वृथाप्रयोजनाभावाच्छेदे * दिनमेकं पयोव्रतः * पयोमात्रपायी सन् गाः * चरन्तीरनुव्रजेदिति। २। १४४॥ उपसंहरति।

एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम्। ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे॥१४५॥

एतैरित्यादि। १४५। हिंसासमुद्भवमेनः पापमेतैः * उक्तैर्व्रतैरपोह्यं स्यात् * अनाद्यभक्षणे कृतम् * ज्ञानाज्ञानकृताश्च * मेनो यैरपोह्यं तच्छृणुतः। १। १४५।

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति। मतिपूर्व्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः॥१४६॥

अज्ञानादित्यादि। १४६। द्विजो विधिं विना वारुणीं सुरा * मज्ञानात् पीत्वा संस्कारात् * पुनरुप * नयनात्

गुडातीतोऽथ*कण नृते ना द्रुर्त्तविकल्पः । १ । मतिपूर्वं वारुणीं पीत्वा प्राणान्तिकं यत्प्रायश्चित्तं *माइकमस्मि वर्णा । मूत्रं *पिबेद् दिनादिक मामरणादेव । १ ॥ तत्तद्‌निर्दिष्टं तेषामनातमं *प्रायश्चित्तमितिस्थितिः । १४६ ॥

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा । पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥१४७॥

अप इत्यादि । १४७ । सुराभाजनस्थाः पिष्टकृतमद्य*पात्रस्थास्तदन्यमद्य * भाण्डस्थिता वा अपः पीत्वा* शङ्खपुष्पीशृतं पयोदुग्धं *पञ्चरात्रं पञ्चाहं पिबेत् । १ । १४७ ।

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च । शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिबेत्त्र्यहम् ॥१४८

स्पृष्ट्वेत्यादि ॥ १४८ ॥ मदिरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा वा विधिवत् *हस्तोपादानपूर्वकं च* प्रतिगृह्य अपः पीत्वा *त्र्यहं कुशवारि पिबेत् । १ । शूद्रोच्छिष्टाश्चापः पीत्वा द्विज* त्र्यहं कुशवारि पिबेत् । २ । १४८ । अत्रापामप्यन्तरे गोकाशेय*गुणादशोऽनुमतास्तप्रतिषेधा*तदयथाऽविमलिताघातं । ३ । गोदोहने चर्मपुटे च तोयं * यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते । स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यानि प्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि । ४ । प्रकारवोधे विषमन्दर्भे से वानिर्दिष्ट भवनसादृश्ये । आरब्धयज्ञे पुमहोत्सवेषु * तथैव दोषा न विकल्पनीयाः । ५ । मपाश्वरणो रजकस्य कूपे *द्रोणा जलं कोश विनिर्गतञ्च । श्वपाकचाण्डालपरिग्रहे च * पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः । ६ ॥ रंतोविण्मूत्र संस्पृष्ट कौप यदि जलं पिबेत् । त्रिरात्रेण तु शुद्धिः स्यात्कुम्भे सान्तपनं तथा ॥ ७ ॥ क्रिमिभिश्वपरं यस्माद्वा नालं दकं पिबेत् ॥ प्रायश्चित्तं चरेद्‌ व्रतमकृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥ ८ ॥ चाण्डालभाण्डस्थतोयं पीत्वा चैव द्विजोत्तमः गोमूत्रयावकाहार सप्तरात्रेण शुध्यति ॥९॥ चाण्डालेन समं स्पृष्टं यत्तोयं पिबते द्विजः । कृच्छ्रपादेन शुद्धिः स्यात् पुनःसंस्कारमर्हति ॥ १० ॥ स्वेदोपानद्धविष्मूत्रक्षौरजोमलादिभिः च । एभिः सन्दूषितं कूपे तोयं पीत्वा कथं शुचिः ॥ ११ ॥ एकाहं द्व्यहं त्र्यहं चैव द्विजातीनां विशोधनम् । प्रायश्चित्तं पुनश्चैव नक्तं शूद्रस्य दापयेत् ॥ १२ ॥ मद्योद्वान्ते सचेलस्तु विप्रस्तु स्नानमाचरेत् । पर्युषितं त्वहोरात्रमतिरिक्तं दिनत्रयम् । १३ । वापीकूपतडागानां दूषितानाञ्च शोधनम् । उद्धरेद् घटशतं पूर्णं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । १४ । अस्थिचर्मावसिक्ते पुष्करण्यादिदूषिते उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् । १५ । मद्यसंस्पृष्टकुम्भे तु यत्तोयं पिबति द्विजः । कृच्छ्रपादेन शुद्धिः स्यात् पुनःसंस्कारमर्हति । १६ । अष्टमलागतो नीरं पाणिना पिबति द्विजः । सुरापानेन तत्तुल्यं शुकरं गोमांसभक्षणं ॥ १७ । गृहाद्दशगुणं कूपं कूपाद्दशगुणं तटम् । तटाद्दशगुणं नद्यां गङ्गासङ्ख्या न विद्यते । १८ । स्रवद्यत्नाह्मणं तोयं रहस्यं स्वल्पियं तथा वापीकूपे सर्वमासाद्य सौद्रं भाण्डोदकं स्मृतम् । १९ । मद्यासंसर्गप्रसङ्गादुच्यते *ब्राह्मणस्वितयादिश्लोकः । १४९ ।

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः। प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति॥ १४९॥

सोमपो ब्राह्मणः सुरापस्य मानवस्य * मुखादागतं गन्धमाघ्रायापसु * स्थितः सन् प्राणान् त्रीनायम्येति। १। त्रीन् वारान् प्राणायामं * कृत्वा गव्यं घृतं प्राश्य * तस्मात् पापाद्विशुध्यति। १४९।

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च। पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः॥ १५०॥

अज्ञानादित्यादि। १५०। द्विजातयो विण्मूत्रमज्ञानात् प्राश्य * सुरासंसृष्टं चद्रव्यं * मज्ञानात् प्राश्य पुनरे * वोपनयनसंस्कारमर्हन्तीति। १५०। ननु पुनःसंस्कारं कथं कुर्यात् * इत्यत आह। वपनं * मेखल तयादि श्लोकम्। १५१।

वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च। निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्म्मणि॥ १५१॥

द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्म्मणि * वपनादीनि पञ्च निवर्त्तन्ते * शेषं सर्व्वमुपनयनोक्तं कर्म्म। १५१। अथानाद्यान्नभोजने * प्रायश्चित्तमुच्यते *

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च। जग्ध्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान् पिबेत्॥ १५२॥

अभोज्यानामित्यादि। १५२। अभोज्यानां चतुर्थाध्याये पूर्व्वमुक्ता * नाश्नीयात् यज्ञे * इत्यादिभिः शस्त्रविक्रयिणो मल * मित्यन्तैः श्लोकैरुक्तानां। १। द्विजानामन्नं भुक्त्वा स्त्री * शूद्रोच्छिष्टञ्चान्नं भुक्त्वा * मांसञ्चाभक्ष्यं जग्ध्वा * सप्तरात्रं यवान् यवमण्डादीन् पिबेत्। २। भोज्याश्च साग्निकानां द्विजानामन्नं * उक्तं तद्यथा विष्णुसंहितादौ * उक्तं तदत्र दर्श्यते। ३। व्याससंहितायां यथा * कृतदारोऽग्निपत्नीभ्यां कृतं वा गृहं वसेत्। स्वकृतं वित्तमासाद्य वैतानग्निं न हापयेत्। ४। स्मार्त्तं वैवाहिके वह्नौ श्रौतं वैतानिकाग्निषु। कर्म्म कुर्य्यात् प्रतिदिनं विधिवत् प्रीतिपूर्व्वकः। इति। ५। विष्णुसंहितायाञ्चोक्तं * गृहाश्रमी वैवाहिकाग्नौ पाक * यज्ञान् कुर्य्यात् सायं प्रातश्चाग्निहोत्रं देवताभ्यो जुहुयात्। इत्यादि। ६। याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं च * कर्म्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्व्वीत प्रत्यहं गृही। दारकाले कृते नापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु। इति। ७। इत्येतं वैवाहिकेऽग्नावेव पाकं * ब्राह्मणस्यान्नममृतं * क्षत्रियस्यान्नं पयोऽव * वैश्यस्यान्नमन्नमेव * तस्मात् त्रयाणामन्नं भोज्यं। ८। एतच्चापस्तम्बाङ्गिरोभ्यामुक्तं * अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं

पयःस्मृतं । वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् । ९ । वैश्वदेवेन होमेन देवताभ्यर्चनेन च ।
अमृतं तेन विप्रान्नम् ऋग्यजुःसामसंस्कृतम् । १० । व्यवहारानुरूपेण धर्म्मेण च्छलवर्जितम् । क्षत्रियान्नं
पयस्तेन भूतानां पालनेन च । ११ । स्वकर्म्मणा च वृषभैरुत्सृतात्मप्रमितः । खलयज्ञातिथित्वेन वैश्यान्नं
तेन संस्कृतम् । १२ । अज्ञानतिमिरान्धस्य मद्यपानरतस्य च । रुधिरं तेन शूद्रान्नं विधिमन्त्रविवर्जि-
तम् । १३ । ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य तु पर्व्वणि । वैश्यस्य यज्ञदीक्षायां शूद्रस्य न कदाचन । १४ ।
दूनीवंसाग्निकानां ब्राह्मण * क्षत्रियवैश्यानां वैवाहिके * वह्निपक्कमन्नं सर्व्व * वर्णानां भोज्यमुत्तमम् । १५ ।
असंस्कृते वलौकिकेऽग्नौ पक्वः * निरग्नीनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या * वर्णानामन्नमभोज्यं * तद्वृथापाक
इत्युक्तम् । १६ । अत्रिसंहितायां यथा * योऽन्नहीत्वाविवाश्नाति स्वद्मस्य इतिमन्यते । अन्नं तस्यानभोक्तव्यं
वृथापाको हि स स्मृतः । १७ । वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः ॥ प्राणानप्सु त्रिराचम्य घृतं प्राश्य
विशुध्यतीति । १८ । आङ्गिरससंहितायामेतदन्न * विषयत्वमुक्तं यथा । १९ । दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्न-
माश्रित्य तिष्ठति । योयस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् । २० । ब्राह्मणान्ने दरिद्रत्वं क्षत्रियान्ने
पशुत्वकम् । वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्ने नरकं ध्रुवम् । इति । २१ । अज्ञानविशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं स्व
संहितायां यथा । २२ । शूद्रस्य सततं भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् । वैश्यस्य च तथा स्त्रीणां मासत्रयं
व्रतं चरेत् । २३ । क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ च व्रतं चरेत् । ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा मासमेकं व्रतं चरेत्
। २४ । शूद्राणां ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः । वधकस्य च चौरस्य वैरायाश्च तथा स्त्रियाः । २५ ।
कर्म्मकारस्य वेणस्य क्षौरस्य पतितस्य च । रजकारस्य तक्ष्णश्च तथा वार्द्धुषिकस्य च । २६ । कदर्यस्य
श्यमस्य वेश्यायाः कितवस्य च । गणान्नं पृथिपालान्नमन्नं चैवास्त्रजीविनः । २७ । सौमपान्नं क्षति
कान्नं * भुक्त्वा मासं व्रतं चरेदिति * मनुष्याणामभक्ष्यं य * त्त्वमितरा पितृणां देवानाञ्चाभक्ष्याम् । ८ । १५२ ।

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वाऽमेध्यान्यपि द्विजः । तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥१५३॥

शुक्तानि चेत्यादि । १५२ । शुक्तानि सन्धानविशेषा अम्ल * संशुक्तानि कषायांश्च * विनाभेषजं क्वाथ
कषायानमे * ध्यान्यपि द्रवद्रव्याणि । १ । द्विजः पीत्वा तावदप्रयतोऽशुचि * र्भवति यावत्तज्जीर्णं * भूत्वा
नाधो व्रजतीति । २ । १५२ ।

विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् १५

विड्वराहेत्यादि। १५४। विड्भुग्वराहादीनां * मूत्रपुरीषाणि * द्विजःप्राश्य चान्द्रा * यणं चरेदिति। १। १५४।

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च। अज्ञातञ्चैव सूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत्॥१५५॥

शुष्काणीत्यादि। १५५। शुष्काणि भक्ष्यमांसानि * भौमानि कवकानि चेति * शुष्ककाकारेण जातानि प्रसर* विशेषान् सूनास्थं वध * स्थाने स्थितमज्ञातं मांसं। १। किं मृगालस्य किं छागस्येति वा * अज्ञातं मांसं भुक्त्वा द्विज * एतदेव चान्द्रायणं * व्रतं चरेत्। २। १५५।

क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानाञ्च भक्षणे। नरकाकखराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्॥ १५६

क्रव्यादेत्यादि। १५६। क्रव्यादादीनां मांसस्य भक्षणे द्विजानां तप्त * कृच्छ्रं तत्पापस्य विशोधनं भवेत्॥ १॥ १५६॥

मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्त्तको द्विजः। स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहञ्चोदके वसेत्॥१५७॥

मासिकान्नमित्यादि। १५७। असमावर्त्तको यो द्विजो ब्रह्म*चारी मासिक श्राद्धान्नमश्नीयात्*स त्रीण्यहान्युपवसे*देकाहञ्चोदके वसेत्। जलमात्रपायी स्यात्। १५७।

ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथञ्चन। स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥१५८॥

ब्रह्मचारीत्यादि। १५८। यो ब्रह्मचारी कथञ्चन मधु*मांसं वाश्नीयात् स प्राकृतं कृच्छ्रं *प्राजापत्यं कृत्वा वेद *व्रतशेषं क्रमात् समापयेत्। १। १५८।

बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च। केशकीटावपन्नञ्च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम्॥१५९

बिडालेत्यादि। १५९। ब्रह्मचारी बिडालाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा*केशकीटावपन्नञ्च*जग्ध्वा ब्रह्मसुवर्चलां* पर्णभक्षां सरसीकृतां पिबेत्। १। १। १५९।

अभोज्यान्नमन्नात्तव्यमात्मनः शुचिमिच्छता। अज्ञानभुक्तन्तूत्तार्य्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः॥१६०

यमोजामित्यादि। १६०। आत्मनःशुचिमिच्छता * द्विजेनाभोज्यमन्नं भुञ्जानेनात्र वान्तव्यमज्ञानभुक्तं * वमनेनोत्सार्यमाणं* वापिशोधनैःशोध्यं स्यात् ॥ १। ५६०। उपसंहरति।

एषोऽनाद्यादनस्योक्तोव्रतानां विविधोविधिः। स्तेयदोषापहर्त्तॄणांव्रतानांश्रूयतांविधिः१३१

एषइत्यादि। १६१। अनाद्यादनस्य पापप्रशमार्थं *व्रतानामेषविविधो * विधिःप्रोक्तःस्तेयदोषापहर्त्तॄणां व्रतानां विधिःश्रूयताम्। १। १६१।

धान्यान्नधनचौर्याणिकृत्वाकामाद्द्विजोत्तमः। सजातीयगृहादेवकृच्छ्राब्देनविशुध्यति॥१६२

धान्येत्यादि। १६२। द्विजोत्तमोब्राह्मणःसजातीयस्य*ब्राह्मणस्यगृहात्कामात्*धान्यादिचौर्याणिकृत्वा* कृच्छ्राब्देनवर्षमेकं*कृच्छ्रव्रतेनविशुध्यति। १। १६२।

मनुष्याणान्तुहरणे स्त्रीणांक्षेत्रगृहस्यच। कूपवापीजलानाञ्चशुद्धिश्चान्द्रायणंस्मृतम्॥१६३॥

मनुष्याणामित्यादि। १६३। द्विजोत्तमस्यमनुष्याणां पुंसां * स्त्रीणांच क्षेत्रगृहस्यचकूपादेश्च*हरणे शुद्धिश्चान्द्रायणंस्मृतं। १। १६३।

द्रव्याणामल्पसाराणांस्तेयंकृत्वान्यवेश्मतः। चरेत्सान्तपनंकृच्छ्रंतन्निर्यात्यात्मशुद्धये१६४

द्रव्याणामित्यादि। १६४। अल्पसाराणामल्पमूल्यद्रव्याणां *स्तेयं कृत्वासान्तपनं चरेद्द्विजः * वेश्मान्तरस्थमल्पसारं द्रव्यं निर्याप्य*तात्मशुद्धये कृच्छ्रं व्रतं चरेत्। १। १६४।

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्यच। पुष्पमूलफलानाञ्चपञ्चगव्यंविशोधनम्॥ १६५॥

भक्ष्येत्यादि। १६५। भक्ष्याणां घृतपूरादीनां भोज्यानां* मोदनादीनामपहरणे चौर्ये *यानादीनां पुष्पादीनाञ्चापहरणे *पञ्चगव्यं पीतं विशोधनं स्यात्। १। १६५

तृणकाष्ठद्रुमाणाञ्चशुष्कान्नस्यगुडस्यच। चैलचर्मामिषाणाञ्चत्रिरात्रंस्यादभोजनम्१६६

तृणेत्यादि। १६६। तृणादीनामपहरणेत्रिरात्र*मभोजनं विशोधनं। १। १६६।

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च। अयःकांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नता ॥ १६७॥

मणीत्यादि। १६७। मणिमुक्तादीनामपहरणे द्वादशाहं कणान्नता भग्नक्षुद्रतण्डुलकणानां यवागूरादि कान्नभोजनं स्यात्। १। १६७।

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च। पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥ १६८ ॥

कार्पासेत्यादि ॥ १६८ ॥ कार्पासादीनामपहरणे त्र्यहं पयःपीतं विशोधनं स्यात्। १ ॥ १६८ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः। अगम्यागमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

उपसंहरतिएतैरित्यादि ॥ १६९ ॥ द्विजो ब्राह्मणादिःस्तेयजं पापं एतैर्व्रतैरपोहेत् अगम्यागमनीयं तपापमेभिर्वक्ष्यमाणैरपानुदेत्। १। १६९।

गुरुतल्पव्रतं कुर्य्याद्रेतःसिक्त्वा स्वयोनिषु। सख्युःपुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च॥१७०॥

गुरुतल्पेत्यादि। १७०। स्वयोनिषु पूर्व्वं स्वगोत्रजासु नकेवलं सोदर्य्याभगिनीषु सख्युःपत्नीषु पुत्रपत्नीषु च पूर्व्वं भिन्नगोत्रजातत्वात् ॥ १ ॥ कुमारीषु स्वदर्शासु नात्र लोमाः स्वजातयोनिषु इत्यलोमा नहि सत्या जाता ये यास्तएव तेः यामिस्तथा च जातरजसां श्रवणात्। २। अन्त्यजासु चाण्डालीषु रेतःसिक्त्वा गुरुतल्पगमनपापव्रतं कुर्य्यात्। ३। १७०

पैतृष्वस्रेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च। मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् १७१

पैतृष्वस्रेयीमित्यादि ॥ १७१ ॥ पैतृष्वस्रेयीं भगिनीं मातःस्वस्रीया भगिनी सपिण्ड्यात्वा चान्द्रायणं चरेत्।१। एतेन विवाहे मातृस्वपिण्डत्वं नेनये प्राप्तौ विवाहे वर्जनमत्रोच्यते। २। मातुश्च भ्रातुस्तनयां मातुलतनयां मोहतो गत्वा चान्द्रायणं चरेत्। ३। मातृविवाहात्पूर्व्वावस्थायां खलु सपिण्डतया मातुलतनयाया विवाहे वर्जनसिद्धौ मोहाद्गमने प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं ॥ ४ ॥ १७१ ॥ आसां विवाहे वर्जनमाह ॥

एतास्तिस्रस्तु भार्य्यार्थे नोपगच्छेत्तु बुद्धिमान्। ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः॥१७२

एतादृत्यादि ॥ १७२ ॥ एतास्तिस्रो भगिनीर्बुद्धिमान् भार्य्यार्थं नोपगच्छेत् कस्मात् इति तत्राह ज्ञातित्वेन तादृक्किमदः स्नेहकम् ॥ १ ॥ ताः पैतृष्वस्रेयी मातृस्वस्रीया मातुलकन्याः इति स्रोज्ञातित्वेनैव विवाहे नोपेयाः

या*यस्मात्तदुपयमनात्पतति ॥ २ । मातुलतनयायामातृ*सपिण्डत्वेनविवाहे* वर्ज्जनसिद्धौसत्यांपुन*रिहतद्व ज्जनवचनंनियमार्थं । ३ । ब्राह्मणएवैतास्तिस्रो*नविवहेत क्षत्रियादीनां * नांप्रतिषेधोनप्रतिषेध इति* मद्यमान्देस्तयाश्रुतेः । ४ । ५ । १७२ ।

अमानुषीषुपुरुषउदक्यायामयोनिषु । रेतःसिक्त्वाजलेचैवकृच्छ्रंसान्तपनंचरेत् ॥ १७३॥

अमानुषीष्वित्यादि ॥ १७३। इहलोकेत्वमानुषीषुच्छागी*प्रभृतिषुरेतःसिक्त्वा*उदक्यांरजस्वलायां मानुष्या न्तु*रेतःसिक्त्वातयास्त्रीणां*मयोनिषुरेतःसिक्त्वा ।१। जलेचरेतःसिक्त्वासान्तपनं*कृच्छ्रंपुरुषआचरेत् ।२।१७३ ।

मैथुनन्तुसमासेव्यपुंसियोषितिवाद्विजः । गोयानेऽप्सुदिवाचैवसवासाःस्नानमाचरेत्॥१७४

मैथुनन्त्वित्यादि । १७४ । द्विजःपुंसियोषितिवा*मैथुनसमासेव्य गो*यानेवार्मथेनचसमासेव्यापु वा* मैथुनंसमासेव्यदिवा*दिनेवासभासेव्य । १ । सवासास्तत्क्षणात् स्नानमाचरेदिति * तासांविमोचनं ज्ञेयं । २ । १७४ ।

चाण्डालान्त्यस्त्रियोगत्वाभुक्त्वाच प्रतिगृह्यच । पतत्यज्ञानतो विप्रोज्ञानात्साम्यन्तुग च्छति ॥ १७५ ॥

चाण्डालान्त्येत्यादि । १७५ । चाण्डालान्तानां*मन्त्यजानांस्त्रियोगत्वा*तेषामन्नंवाभुक्त्वातेषाम्प्रति* गृह्य किञ्चिद्विप्रःपतति । १ । ज्ञानाद्गत्वाभुक्त्वावाप्रतिगृह्यवा*तेषांसाम्यंगच्छतीति । २ । १७५ ।

विप्रदुष्टांस्त्रियंभर्त्तानिरुन्ध्यादेकवेश्मनि । यत्पुंसःपरदारेषुतच्चैनांचारयेद्व्रतम्॥१७६

विप्रदुष्टामित्यादि । १७६ । भर्त्ताविप्रदुष्टामिच्छयापर * पुरुषउपगतां स्त्रियमेक * वेश्मनिस्वस्याबास गृहे निरुन्ध्यात् । १ । पुंसःपरदारेषु गमनेय * व्रतंविहितंतद्व्रत * मेनां स्त्रियमाचारयेत् । १७६ ।

साचेत्पुनःप्रदुष्येत्तुसदृशेनोपयन्त्रिता । कृच्छ्रंचान्द्रायणञ्चैवतदस्याःपावनंस्मृतम्१७७

साचेदित्यादि । १७७ । एवमेकवेश्मनिनिरुद्धातत्त * द्व्रतंचरित्वापि * सास्त्रीचेत्पुनःसदृशेनपुं सोप * यन्त्रितायाचितासदृष्येत् । १ । तदातस्याःस्त्रियाः पावनं चान्द्रायणं * कृच्छ्रव्रतंधीरैःस्मृ तम् । २ । १७७ ।

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः । तद्भैक्ष्यभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥१७८

यदित्यादि । १७८ । द्विजो ब्राह्मणादिरेक * रात्रेण वृषलीसेवनाद्यत्पापं * करोति तत्पापं भैक्ष भुक् भिक्षान्नभुक् ॥१। गायत्रीमष्टोत्तर * शतसहस्रं कृत्वो * नित्यं जपन् त्रिभि * र्वर्षैर्व्यपोहति । १७८ ।

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः । पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥१७९

उपसंहरति एषेत्यादि । १७९ । चतुर्णामपि वर्णानां * महापापादिपापकृतां नृणां निष्कृति * रेषा मयोक्ता शुश्रूषध्वम् । १ । पतितैः सह * सम्प्रयुक्तानां * पापान्निष्कृती * रिमाः शृणुत । १७९ ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो यानासनाशनात् ॥१८०

संवत्सरेणेत्यादि । १८० । पतितेन ब्रह्महत्यादिमहा * पातकचतुष्टयान्य * तमपातककारिणा * सह संवाससमाचरन् * संवत्सरेण पतति । १ । उक्तञ्च याज्ञवल्क्येन * एभिस्तु संवसेद्यो वै * वत्सरं सोपि तत्समः । इति । २ । याजनाध्यापनात्तथा यौनात्तथा * पुत्रकन्याविवाह * सम्बन्धात्तथा चैकत्र * यानासनाशनाच्च * सद्य एव पततीति । ३ । उक्तञ्च विष्णुसंहितायां * संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । एकयानभोजनासनशयनै * र्यौनस्रौवमौखै * सम्बन्धात् सद्य एव । ५ । इति । देवलेनचोक्तं यथा * याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः । इति । ६ । बौधायनेनचतथोक्तं * संवत्सरेण पतति * पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् * सद्योऽन्नशयनाशनात् । ७ । इति । ४ । १८० ।

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेत्यादि । १८१ । एषां ब्रह्महत्यादि पातकचतु * ष्टयकारिणां चतुर्णां मध्ये येन * पतितेन सह यस्तु * मानवः संसर्गं याति । १ । स तत्पातकी तस्यैव पातकिन * उक्तं तत्तद्व्रतं तत्संसर्गपाप * विशुद्धये यथोक्तविधिना कुर्यात् । २ । ० । १८१ । ० । अथ यः पतितः स्यात्तस्याकृत * प्रायश्चित्तस्य किं कुर्यात् * दित्यत आह ।

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः । निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥१८२॥

पतितेति। १८२। पतितस्य ब्राह्मणादिपातकिनः * सपिण्डबान्धवैरेव * ज्ञातयादिसन्निधौनि न्दिते दिवसे * अनिमङ्गलवारादौ। १। मातादिसपिण्डैरुदकक्रियाः * तद्विधिरिहवक्ष्यते। १८२।

दासीघटमपांपूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा। अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ १८३ ॥

तद्विधिमाह दासीत्यादि। १८३। प्रेतवदिति प्रेतं यथैव दग्ध्वा * यथा जलपूर्णं कुम्भं * पश्चात् कृत्वा पादेनैव* प्रक्षिपेत्तथा सपिण्डबान्धवैः सह तस्या दासी। १। ज्ञातयादिसन्निधौ मामाद्वित्वर्गत्वा * जलपूर्णं * घटं पदा पर्यस्येत् * । २। ततो बान्धवैः सर्व्वैः सहाहोरात्र * मशौचं सर्व्वे ज्ञात्यादयो जनाउपवसीरन् * ततो यत्कार्य्यं तदाह द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां। १८३।

निवर्त्तेरंश्चतस्मात्तु सम्भाषणसहासने। दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्राचैव हि लौकिकी॥ १८४॥

निवर्त्तेरंश्चेत्यादि। १८४। तस्मात् पतितात् कृतदासीघटा * ज्जनात् सम्भाषणं च सहासनं च * दायादाप्रदानञ्च लौ * किकी यात्राचनिवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठताचनिवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च यद्धनम्। ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयानगुणतोधिकः॥ १८५ ॥

ज्येष्ठताचेत्यादि। १८५। तस्मात्पतिताद्दासीघटकृता * ज्ज्येष्ठताचनिवर्त्तेत * ज्येष्ठप्राप्यं धनञ्चनिवर्त्तेत * तस्य प्राप्यं ज्येष्ठांशन्तु। १। अस्य पतितस्य * यवीयान्यो भ्राता * गुणतोऽधिक * स्तात्सप्राप्नुयात्। २। १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम्। तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥१८६

प्रायश्चित्ते त्वित्यादि ॥ १८६ ॥ तेन पतितेन प्रायश्चित्ते चरिते तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सार्द्धं * ते सर्व्वे जनाः पुण्ये जलाशये ॥ १ ॥ स्नात्वा नवं नूतनं कुम्भमपां * पूर्णं प्रास्येयुः प्रक्षिपेयुरिति * ततो यत्कार्य्यं तदाह सत्व प्स्वित्यादि। १८६।

सत्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम्। सर्व्वाणि ज्ञातिकार्य्याणि यथापूर्व्वं समाचरेत्१८७

सइत्यादि ॥ १८७ ॥ सकृतप्रायश्चित्त * उक्तविधिना तं घट * मप्सु प्रास्य स्वकं भवनं प्रविश्य * यथापूर्व्वं पूर्व्ववत् सर्व्वाणि ज्ञातिकार्य्याणि समाचरेत् ॥ १ ॥ १८७ ॥

एतमेव विधिं कुर्य्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयन्तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥१८८॥

एतमेवेत्यादि ॥ १८८ ॥ पतितासु योषित्स्वपि एतमेवोक्तं दासीघटविधिं कुर्य्यात् विशेषस्त्वेषः ॥१॥ तथा योषितो वस्त्रान्नपानं देयं तथा गृहान्तिके सर्व्वं रक्षणार्थं वसेयुश्च ॥ २ ॥ १८८ ॥

एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित्समाचरेत् । कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्॥१८९

एनस्विभिरित्यादि ॥ १८९ ॥ एनस्विभिर्ब्रह्महत्यादि पापिभिः अनिर्णिक्तैरकृतप्रायश्चित्तैः सह किञ्चिदर्थं न समाचरेत् ॥ १ ॥ कृतनिर्णेजनान् पुनः कर्हिचिन्न जुगुप्सेत् त्वमेवं पापकृदित्याख्याय । २ । १८९ ।

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

बालघ्नांश्चेत्यादि । १९० । बालघ्नान् कृतघ्नान् शरणागतहन्तॄन् स्त्रीहन्तॄंश्च यथाविधि प्रायश्चित्तं चरित्वा त्वापि धर्मतो विशुद्धानपि न संवसेत् ॥ १ । १९० ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि । तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्॥१९१

येषामित्यादि । १९१ । द्विजानामिति द्विजवर्णानामेव न तु संस्काराद्द्विजत्वादिति ततोपनयनानां तेषां सावित्र्यानुवचनात् । १ । येषां द्विजवर्णानां यथाविधि सावित्री नानूच्येत नोपनयनं भवति । २ । तान् व्रात्यान् व्रातपुत्रादीन् सर्व्वांस्त्रीन् कृच्छ्रान् प्राजापत्यसंज्ञकान् चारयित्वा यथाविधि आचार्य उपनाययेत् ३ । येषामित्यनिर्द्देशोक्त्या न केवलं व्रात्यानां व्रातपुत्र पौत्रादीनामपीत्युक्तम् ।४। अन्यथा ये व्रात्यास्तांस्त्रीन् कृच्छ्रांश्चारयित्वोपनाययेत् इत्युक्तं वसिष्ठेन भवेत् । ५ । तस्मात् प्रमादिना यदिदं व्याख्यातं येषां ब्राह्मण क्षत्रिय विशामातुक्काल्पिकः काले पुरा उपनयनं यथाशास्त्रं न स्यात् । ६ । तान् प्राजापत्यत्रयं चारयित्वा यथाशास्त्र उपनयेदिति ॥ ७ । तदसाधु ब्राह्मणादीनां ह्यष्टम वर्षैकादशद्वादश वर्षकालो मुख्यः स्तत्तद्द्विगुणकालो गौण आतुक्काल्पिकः । ८ । तत ऊर्द्ध्वमकालोऽमत्यनुकल्पकाल इति याज्ञवल्क्येनव्रात्यानामुक्तं सव्रात्यास्तोममर्हन्तीत्युक्तं नान्यः साधकं न हि सर्व्वः सर्व्वं प्रवक्ति । ९ । एतेन व्रात्यात् सवर्णायां भार्य्यायां प्रजाताः पुत्राः संस्कार्य्या न तु संस्कार्य्या इति स्थापितम् । १० । यदि व्रात्यस्य पुत्रपौत्रादीनां उपनयनं नास्तीत्याच्यते तत् हेयं प्रस्तुतप्रायश्चित्तं नैव सङ्गच्छते तदयथाप्रदर्शिते ।११। यस्य पितापितामहौ अनुपनीतौ स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं व्रतं चर्य्याम् ।१२। यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यत उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यमिति ।

एतद्वचनं प्रमादिभिर्ज्ञातः* विषयतयाऽथमे इवा प्रपितामहादीनामनुपनयने पौत्रादिर्ब्रात्यः स्यात् अतद्यालात्
ये द्विब्रात्याः स्यात्। एवमनुपनीतानां उपनयनं वक्ष्यमाणेनैव स्यात्। १४। प्रकृतानि च कृतीनाञ्च* पा
पानामपनूतये। प्रक्रियाभावे पापापत्तप्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् * इतिवचनं नप्राय * श्चित्तं प्रकल्प्यं भवति। १५।
परवचनं नापित्वौनञ्च कृच्छ्रानुचारायदिति। १९१।

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्म्मस्थास्तु ये द्विजाः। ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् १९२

प्रायश्चित्तमित्यादि। १९२। ये द्विजा विकर्म्मस्थाः स्वस्वाकर्म्म* विपर्ययकर्म्मस्थाः सन्तः* प्रायश्चित्तं चिकीर्ष
न्ति॥ १॥ ये च द्विजा ब्रह्मणा वेदेन परित्यक्ता* उपनयनाभावेन* गायत्र्या वेदेन चहीनाः। २। अनधीतवेदाः*
प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति। २। तेषां विकर्म्मस्थानामनधीत* वेदानामप्येतत्कृच्छ्र* त्रयं तत्* प्रायश्चित्तमादिश
दितिशेषम। ३। १९२।

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्म्मणा ब्राह्मणा धनम्। तस्योत्सर्गेण शुद्धन्ति जप्येन तपसैव च॥१९३॥

यद्गर्हितेनेत्यादि॥ १९३॥ ब्राह्मणा गर्हितेन कर्म्मणा धनं *यदर्जयन्ति तत्साधनस्यैव* त्यागेन शुद्धन्ति
गायत्रीजप्येन* च शुद्धन्ति तपसा चैव शुद्धन्ति॥ १॥ १९३॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः। मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्र
हात्॥ १९४॥

जपित्वेत्यादि। १९४। ब्राह्मणः खल्वसत्प्रतिग्रहात् गोष्ठे * मासं पयः पीत्वा तिष्ठन् * समाहितो गायत्र्या
स्त्रीणि * सहस्राणि जपित्वा मुच्यते। १९४। ततः किं कुर्य्यादित्यत आह

उपवासकृशं तन्तु गोव्रजात् पुनरागतम्। प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् १९५

उपवासकृशमित्यादि। १९५। मासं तथाकल्पपयः पानमात्रे * णोपवासेन कृशं तं * गोव्रजात् पुनः
स्वगृह * मागतं गुरून् विप्रांश्च * प्रणतं तं कृतव्रतम्। १। हरवो विप्राः सौम्यादि * मत्तोभिः साम्यमिच्छसी *
तिप्र विपृच्छेयुरिति। १९५। तैः पृष्टः किं कुर्य्यादित्यत आह *

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम्। गोभिः प्रवर्त्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् १९६

सत्यमुक्त्वाऽप्रतिज्ञाय इत्यादि । १९६ । सत्यकृतप्रायश्चित्तः * स पुनरेवम्बिधेषु पुनरसत्प्रतिपन्नं * न करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा । १ । गवां यवसं गोग्रासं * विकिरेत्तस्मिंश्च * गोभिः प्रवर्त्तिते यवसभक्षणे * स्थाने तीर्थीकृते तस्य * परिगृह्णन्ति विप्राः कुर्युः । । १९६ ॥

व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९७ ॥

व्रात्यानामित्यादि । १९७ । व्रात्यानां व्रात्यस्तोमादि * प्रायश्चित्तमकृत्वा ये * व्रात्याश्रमिणो भवन्ति । १ । तेषां याजनं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैः * स तत्पापं व्यपोहतीति । २ । व्रात्यानां व्रात्यस्तो * मादिप्रायश्चित्तं * कारयित्वोपनायने न पापं भवेत् । ३ । अन्यथा ब्रह्महत्यादि *पापप्रायश्चित्तं दत्वा* याजने पि पापं भवेत् । ४ । येषां द्विजानां सावित्रीत्यादिपूर्व्वं * वचनविरोधश्च स्यात् । ४ । परेषामन्यातीनामन्त्यकर्म च* प्रेतकर्म दाहकाले * पिण्डदानकर्म कृत्वा * तत्पापं त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति । ५ । अहीनं नामाभिचारं * कृत्वा च त्रिभिः कृच्छ्रैः स तत् * पापं द्विजो व्यपोहति । ६ । एतत्प्रायश्चित्तविधानं साग्निका * धीतवेदानां निरग्नि * निर्वेदानां न्तु त्रैदान * धायनप्रात्ययाजनात् * दाखिलप्रायश्चित्तं कार्य्यं । ७ । १९७ ।

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः । संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९८ ॥

शरणागतमित्यादि । १९८ । यो द्विजः शरणागतं * परित्यज्य स रक्षेत्तस्य * यश्च द्विजो वेदं विप्लावयेद्यश्च * यथाश्रमे यावद्वेदाध्ययनकाले । १ । तावदध्यापनं न कृत्वा * शिष्यं समावर्त्तयेत्तस्य * संवत्सरं यवाहारः * संस्तत्पापमपसेधति ॥ १९८ ॥

श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

श्वशृगालेत्यादि । १९९ । श्वशृगालादिभिर्दष्टो यो द्विजः स * प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १९९ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा । होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्क्त्यानां विशोधनम् ॥ २०० ॥

षष्ठान्नेत्यादि ॥ २०० ॥ अपाङ्क्त्यानामिति ये स्तेनपतिताः क्लीव* इत्याद्युक्तानां पङ्क्तितो भोजने *मासं षष्ठान्नकालता विशोधनं । १ । द्वाहमुपोष्य तृतीये दिने मध्याह्ने * पिन भुक्त्वा सायं कुर्वीत तावत् * मासमेकं कार्या । २ । अथवा मासं वेदस्य संहितायाः * शाखायाजपोऽस्य वा पाठः । ३ । मासं नित्यं शाकला होमाश्च कार्याः * देवकृतस्यैनसोऽवयजनम * सीत्यादिभिरष्टाभिः * मन्त्रैरष्टौ होमाः कार्याः । ४ । इतित्रिविधं प्रायश्चित्तं भवति * तदपाङ्क्त्यसहभोजने । २०० ।

उष्ट्रयानंसमारुह्यखरयानञ्चकामतः। स्नात्वातुविप्रोदिग्वासाःप्राणायामेनशुध्यति॥२०१॥

उष्ट्रेत्यादि।२०१। कामतउष्ट्रपृष्ठयानं * खरपृष्ठयानं चसमा * रुह्यविप्रोदिग्वासास्तु *स्नात्वाप्राणाया मेनशुद्ध्यति।२०१

विनाद्भिरप्सुवाप्यार्त्तःशारीरंसन्निवेश्यच। सचेलोवहिराप्लुत्यगामालभ्यविशुध्यति॥२०२

विनाद्भिरित्यादि।२०२। आर्त्तोमूत्रपुरीषवेगार्त्तोद्विजोयद्यद्भिर्विनाशारीरं * मूत्रंपुरीषंवासंविमृज्य जेत् * अथवाप्सुजलेशारीरंच्छलं * पुरीषंवासंविमृत परित्यजेत्।१। तदासचेलोवहिः शरीर माप्लुत्य * स्नात्वागामालभ्य * स्पृष्ट्वाविशुद्ध्यति।२०२।

वेदोदितानांनित्यानांकर्म्मणांसमतिक्रमे। स्नातकव्रतलोपेचप्रायश्चित्तमभोजनम्॥२०३॥

वेदोदितानामित्यादि।२०३। यदिकदाचिन्नित्यानां * वेदोक्तकर्म्मणां समतिक्रमःस्यात् * इत्यथवास्नात कव्रत * लोपःस्यात्तदात्वभोजनं शुद्धिः।२०३।

हुङ्कारंब्राह्मणस्योक्त्वात्वंकारञ्चगरीयसः। स्नात्वानश्नन्नहःशेषमभिवाद्यप्रसादयेत्॥२०४॥

हुंकारमित्यादि।२०४। लोकव्यवहारे ब्राह्मणसम्बन्धे * क्रोधेनहुमितिकृत्वा * गरीयसोजनस्य च * सम्बन्धेत्वंकारंकृत्वा।१। स्नात्वातदहःशेषमनश्नंस्तत्र * ब्राह्मणंगरीयांसञ्च *. प्रणम्यप्रसादये दिति।२०४। अथात्रिसंहितायां॥ एकवृक्षसमारूढश्चाण्डालोब्राह्मणस्तथा फलान्यत्तिस्थितस्तत्र प्रायश्चित्ती कथंभवेत्। ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत्। अहोरात्रोषितोभूत्वापञ्च गव्येन शुद्ध्यति।४१॥ चाण्डालेनतु संस्पृष्टे स्नानमेव विधीयते। उच्छिष्टस्तेनसंस्पृष्ट स्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति।४४। बहूनामेकलग्नानामेकश्चेदशुचिर्भवेत्। अशौचमेकमात्रस्यानेतरे षां कथञ्चन।४५। एकपङ्क्त्युपविष्टानां भोजनेषु पृथक् पृथक्। यद्येकोलभते नीलीं सर्व्वतेऽशुचयःस्मृताः॥ ४६॥ यस्यपटे पटक्षत्रे नीलीरागोहिदृश्यते। त्रिरात्रं तस्यदातव्यं शेषास्त्वेोपवासिनः।४७। आदितोऽस्तमि तेऽस्पृश्यां स्पृशन्नीरोदिवाजलम्। तेनैवसर्व्वशुद्धिःस्याच्छुनस्पृष्टन्तु वर्जयेत्।४८। देशंकालं वयःशक्तिं पापञ्चा वेक्ष्ययत्नतः। प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्रचोक्तानिष्कृतिः।४९। अनादिष्टेषुपापेषुचान्द्रायणमथोदितम्

योऽश्नीयाद्विवाहाग्नि ब्रह्मघ्न इति स्मर्यते। अन्नं तस्यानभोक्तव्यं श्वपाकोच्छिष्टसम्भृतः। ५०। श्वपाकश्च भुञ्जानःप्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः। प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति। ५१। महापातकिसंस्पृष्टे स्नानमेव विधीयते। संस्पृष्टश्च यदा भुङ्क्ते स्नानमेव विधीयते। ५२। पतितैः सह संसर्गं मासार्द्धं मासमेव वा। गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति॥ ५३॥ कृच्छ्रार्द्धं पतितस्यैव सकृद्भुक्त्वा द्विजोत्तमः। अबुद्धिपूर्वं तद्भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्। ५४। पतितान्नं यदा भुङ्क्ते भुङ्क्ते चाण्डालवेश्मनि। मासार्द्धं तु पिबेद्वारि इति शातातपोऽब्रवीत्। ५५। यश्चाण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित्काममोहितः। त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्येत प्राजापत्यानुपूर्व्वशः॥ ५६॥ पतितात्तान्नमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणो यदि। कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विनिर्द्दिशेत्॥ ५७॥ अनाहृतास्तु शूद्रेभ्यश्छित्वा काष्ठलोष्ट्रतृणानि च। न स्पृशेत्तु तथोच्छिष्टमहोरात्रं समाचरेत्। ५८। चाण्डालं पतितं म्लेच्छं मद्यभाण्डं रजस्वलाम्। द्विजः स्पृष्ट्वा न भुञ्जीत भुञ्जानो यदि संस्पृशेत्ततःपरं न भुञ्जीत त्यक्त्वान्नं स्नानमाचरेत्॥६०॥ भुञ्जानः संस्पृशेद्यस्तु वायसं कुक्कुटं तथा। त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादुच्छिष्टस्तु दिनेन तु। ६१। आरूढो नैष्ठिकं धर्म्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः॥ चान्द्रायणं चरेन्मासमिति शातातपोऽब्रवीत्॥ ६२॥ पश्वेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते। गोगमने मनुप्रोक्तं व्रतं चान्द्रायणं चरेत्॥६३॥ उदक्या सूतिका वापि अन्त्यजा स्पृशते यदि। त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादिति धर्मः पुरातनः॥ ६४॥ संसर्गं यदि गच्छेत्तु उदक्या वा तथान्त्यजैः। प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः पूर्व्वं स्नानं समाचरेत्॥ ६५। एकरात्रं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम्। दिनत्रयं तथा पाने मैथुने पञ्च सप्त वा॥ ६६॥ भोजने त्वप्रक्षालितानां प्राजापत्यं विधीयते। दन्तकाष्ठे त्वहोरात्रमेष शौचविधिः स्मृतः ६७॥ रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वानचाण्डालवायसैः। निराहारा भवेत्तावत्स्नात्वा कालेन शुध्यति॥ ६८॥ रजस्वला यदा स्पृष्टा उष्ट्रजम्बुकगर्द्दभैः। पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति॥ ६९। स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या ब्राह्मणी च या। एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति॥ ७०॥ स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या क्षत्रिया च या। त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्व्यासस्य वचनं यथा। ७१। स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यसम्भवा। चतूरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति। ७२। स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रसम्भवा। षड्रात्रेण विशुद्धिः स्याद्ब्राह्मणी कामकारतः। ७३। अकामतश्चरेदेवं ब्राह्मणी सर्व्वतः स्पृशेत्। चतुर्णामपि वर्णानां शुद्धिरेष प्रकीर्त्तिता ७४। उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन यः। भोजने मूत्रउच्चारे शङ्खस्य वचनं यथा। ७५। स्नानं ब्राह्मण संस्पर्शे जपहोमौ तु क्षत्रिये। वैश्ये नक्तञ्च कुर्व्वीत शूद्रे चैव उपोषितम्। ७६। चर्म्मकारो रजको वेणो धीवरो नटकस्तथा। एतान्स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचामेत्प्रयतोऽपि सन्। ७७। एतैः स्पृष्टो द्विजो नित्यमेकरात्रं पयः पिबेत्। उच्छिष्टैस्तैस्त्रिरात्रं स्याद्घृतं प्राश्य विशुध्यति। ७८। यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणस्त्वधिगच्छति।

तत्स्नानं प्रकुर्व्वीत घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । ७९ । अभिशस्तो द्विजोऽरण्ये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । मासोपवासं कुर्व्वीत चान्द्रायणमथापि वा । ८० । वृथा मिथ्योपयोगेन भ्रूणहत्याव्रतं चरेत् । अब्भक्षो द्वादशाहेन पराकेण विशुध्यति । ८१ । शठञ्च ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । निर्गुणं सगुणो हत्वा पराकव्रतमाचरेत् । ८२ । उपपातकसंयुक्तो मासमेकं पिबेद् यदि । तस्यास्य संस्कारकर्त्ता च प्राजापत्यद्वयं चरेत् । ८३ । अभुञ्जानोऽतिकृच्छ्रं कदाचित् स्पृशति द्विजः । त्रिरात्रमाचरेन्नक्तं निशि द्वन्द्वमथाचरेत् । ८४ । पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणो यः सुरां पिबेत् । उभौ तौ तुल्यदोषौ च वसतो नरके चिरम् । ८५ । ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । ८६ । राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् । स्वसुतान्नञ्च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् । ८७ । स्वसुतालप्रजातायामश्नीयाच्चेद्‌ यदि पिता । अन्नं भुक्त्वा त्वमायायां पूयं स नरकं व्रजेत् । ८८ । अधीत्य चतुरो वेदान् सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् । नरेन्द्रभवने भुक्त्वा विष्ठायां जायते कृमिः । ८९ । नवश्राद्धे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकाब्दिके । पतन्ति पितरस्तस्य यो भुङ्क्ते नापदि द्विजः । ९० । चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराकोमासिके तथा । त्रिपक्षे चैव कृच्छ्रः स्यात् षण्मासे कृच्छ्रमेव च । आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहं पुनराब्दिके । ९१ । ब्रह्मचर्य्यमनाधाय मासश्राद्धेषु पर्व्वसु । द्वादशाहे त्रिपक्षाब्दे यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । पतन्ति पितरस्तस्य ब्रह्मलोकं गता अपि । ९२ । एकादशाहे ऽहोरात्रं भुक्त्वा सञ्चयने त्र्यहम् । उपोष्य विधिवद्विप्रः कुष्माण्डैर्जुहुयाद्‌ घृतम् । ९४ । पक्षे वा यदि वा मासे यस्यान्नाश्नन्ति वै द्विजाः । भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । ९५ । हीनवर्णे च यः कुर्य्यादज्ञानादभिवादनम् । तत्स्नानं प्रकुर्व्वीत घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । ९६ इति । विष्णुसंहितायाञ्च ब्रह्महत्यादिपातकेषु प्रायश्चित्तमुक्त्वा चोक्तं तद्‌ यथा । ९७ । यदुक्तं तत्प्रकीर्णं प्रकीर्णपातकं ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् । प्रायश्चित्तं बुधः कुर्य्याद् ब्राह्मणानुमतः सदा । ९८ । इति । याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च । धर्म्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् । ९९ । देशं कालं वयः शक्तिं पापञ्चावेक्ष्य यत्नतः । प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्‌ यत्र चोक्ता न निष्कृतिरिति । १०० । अविद्याञ्च लक्ष्यीकृत्योक्तमेतदेक वचनं प्रसिद्धं नताभ्यां रचितं । १०१ इत्येवं मनुादिभिर्यस्य पापस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तत् पापी यदि तत्प्रायश्चित्तं न कृत्वा म्रियते । १०१ । समृत्वा तत्तन्नरकं गत्वा तन्नरकभोगावसाने च दुष्टमनुष्येषु पुनर्जायते स तत्तत्पापचिह्नवान् स्यात् । १०२ । तच्चिह्नं पूर्व्वमुक्तं तच्चिह्नं दृष्ट्वा स्व तत्पापप्रायश्चित्तं कुर्य्यादिति शातातपवचनेन निर्णयं । १०४ । शातातपेन चतत्तच्चिह्नोक्ता प्रायश्चित्तं यद्‌ यदुक्तं तद्विकल्प इति निर्णयं तत्प्रदर्शयते यथा । १०५ । प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् । नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् ॥ १०६ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा । विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५

ताडयित्वेत्यादि ॥ २०५ ॥ ब्राह्मणं गरीयांसं वा * क्रोधेन तृणेनापि ताडयित्वा * कण्ठे वा वाससा वा बध्वा । १ । विवादे विनिर्जित्य वा प्रणिपत्य * स्तुतिवाक्यात् प्रसादयेत् । २०५ ।

अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च । जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूर्येत्यादि । २०६ । ब्राह्मणस्य जिघांसया त्ववगूर्य * दण्डाद्युद्यम्य वर्षाणां शतं * शतमभिहत्य वर्षाणां सहस्रं * अकृतप्रायश्चित्तस्तु * नरकं प्रतिपद्यते । २०६ ।

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतले । तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शोणितमित्यादि । २०७ । अभिहतस्य ब्राह्मणस्य शोणितं * महीतले पतितं यावतः पांशून * संगृह्णाति तावन्त्यब्दसहस्राणि * तदुक्तपातककर्त्ता नरके वसेत् । २०७ ।

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ २०८ ॥

अवगूर्येत्यादि । २०८ । ब्राह्मणमवगूर्यैव * कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् * निपातने दण्डाद्यभिघाते कृते * ब्राह्मणमतिकृच्छ्रं व्रतं चरेत् । १ । विप्रस्य शोणितमुत्पाद्य पुरुषः * कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत । २०८ ।

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये । शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

अनुक्तेत्यादि । २०९ । इहमनूपदिष्टेष्वप्रोक्ते * धर्म्मशास्त्रेषु येषां पापानां न * निष्कृतिरुक्तास्तेषाम * अनुक्तनिष्कृतीनां पापानां । १ । अपनुत्तये पापिनां * शक्तिञ्चावेक्ष्य पापञ्चावेक्ष्य विद्वान् * प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । २ । इदमुक्तं मनुसंहितायां * धर्म्मवक्तारो ऽत्रिविष्णु * प्रभृतयो ऽत्रानुक्तपापनिष्कृति * स्वः स्वसंहितायां । ३ । तत्रापानादिष्टपाप प्रायश्चित्तं * मतिपूर्व्वकाभ्यां चान्द्रायणं * उक्तं तथानान्तम सर्व्वं * क्रमेणात्रपद्यते । ४ । तद्यथात्रिसंहितायां * ब्रह्महा प्रथमश्चैव * द्वितीयो गुरुतल्पगः । तृतीयस्तु सुरापो ऽथ * चतुर्थः स्तेन उच्यते । ५ । पापिनाञ्चैव संसर्गः * पञ्चमं पातकं महत् । एषामेव विशुद्ध्यर्थं चरेद् द्वुपाण्यनुक्रमात् । ६ । त्रीणि कृच्छ्राणि कामश्चेद् ब्रह्महत्यां व्यपोहति । अर्द्धन्तु ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियेषु विधीयते । ७ । षड्भागो द्वादशश्चैव विट्शूद्रयोर्वधे भवेत् । त्रीन्मासान् नक्तं भुञ्जीयाद्भूमौ शयनमेव च । ८ । स्त्रीघाती पञ्चाशत्पापं चरेत्कृच्छ्राब्दमेव च । रजकः शैलूषश्चैव वेणुकर्म्मोपजीविनः । एतेषां यस्तु भुङ्क्ते वै द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । ९ । सर्व्वान्त्यजानां गमने भोजने संप्रवेशने । पराकेण

विशुद्धिः स्यादिङ्गिरानविरब्रवीत्। १०। चाण्डालभाण्डे यत्तोयं पीत्वा चैव द्विजोत्तमः। गोमूत्रयावकाहारः सप्तविंशद्दिनाच्छुचिः। ११। संसृष्टं यस्तु पक्वान्नं सन्तार्जं वा पुरोदकाद्यं। अज्ञानाद्ब्राह्मणो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत्। १२। चाण्डालान्नं यदा भुङ्क्ते चातुर्वर्ण्यस्य निष्कृतिः। चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत्। १३। षड्रात्रमाचरेद्वैश्यः पञ्चगव्यं तथैव च। त्रिरात्रमाचरेच्छूद्रो दानं दत्त्वा विशुद्ध्यति। १४। ब्राह्मणोऽत्र समाख्यश्चाण्डालोम्लेच्छसंसृष्टः। फलान्यत्तिस्थित स्तत्प्रायश्चित्तं कथं भवेत्। १५। ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत्। अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति। १६। एकशाखासमारूढ़ श्चाण्डालो ब्राह्मणो यदि। फलान्यत्तिस्थित स्तत्प्रायश्चित्तं कथं भवेत्। १७। त्रिरात्रोपोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति। १८। स्त्रियाम्लेच्छस्य सम्पर्कात्छुद्धिः सान्तपने तथा। तप्तकृच्छ्रं पुनः कृत्वा यदि रेपा विधीयते। १९। संवर्त्ते तयदा भार्य्या गत्वाम्लेच्छस्य सङ्गताः। सचेलं स्नानमादाय घृतस्य प्राशनेन च। २०। स्नात्वा नद्युदके वापि घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति। संग्रहीताम यत्नार्थं मनोरपि तथा पुनः। २१। चाण्डालम्लेच्छस्य च कपालव्रतधारिणः। अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकेन विशुद्ध्यति। २२। कामतस्तु प्रसूतो वा तत् समो नात्र संशयः। स एव पुरुषस्तत्र गर्भो भूत्वा प्रजायते। २३। तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तो विण्मूत्रं कुरुते द्विजः। तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तश्चाण्डालं स्पृशति द्विजः। २४। अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति। २४। शंखमत्स्याटनखस्यास्थि अस्थिकण्टक एव च। स्पृष्ट्वा नद्युदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति। २५। मत्स्यास्थि जम्बुकास्थीनि नखशुक्ति कपर्द्दिकाः। स्पृष्ट्वा स्नात्वा हेमतप्तं घृतं पीत्वा विशुद्ध्यति। २६। गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीणां व्याधितस्य च। २७। न स्त्री दुष्यति जारेण ब्राह्मणो वेदकर्म्मणा। नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्म्मणा॥ २८॥ पूर्व्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववह्निभिः। भवन्ति मानवाः पश्चान्नैता दुष्यन्ति कर्हिचित्॥ २९॥ सोमः कान्तिं ददौ तासां गन्धर्व्वश्च शुभां गिरम्। पावकः सर्व्वमेधात्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः। ३०। स्वयं विप्रतिपन्ना या यदि वा विप्रतारिता। बलान्नारी प्रभुक्ता वा चौरभुक्ता तथैव च॥ ३१॥ न त्याज्या दूषिता नारी न कामोऽस्या विधीयते। ऋतुकाले उपासीत पुष्पकालेन शुद्ध्यति॥ ३२॥ रजकश्चर्म्मकारश्च नटो रुड एव च। कैवर्त्तमेद भिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः॥ ३३॥ एषां गत्वा स्त्रियो मोहाद्भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञाना दज्ञानादैन्दवद्वयम्॥ ३४॥ सकृद्भुक्ता तु या नारी म्लेच्छैर्वा पापकर्म्मभिः। प्राजापत्येन शुद्ध्येत ऋतुप्रस्रवणेन च॥ ३५॥ बलाद्धृता स्वयं वापि परप्रेरितायदि॥ सकृद्भुक्ता तु या नारी प्राजापत्येन शुद्ध्यति॥ ३६॥ अन्त्यजस्य तु ये वृक्षा बहुपुष्पफलोपगाः। उपभोग्यास्तु ते सर्व्वैः पुष्पेषु च फलेषु च॥ ३७॥ चाण्डालेन तु संस्पृष्टं यत्तोयं पिबति

द्विजः। कृच्छ्रपादेन शुद्ध्येत आपस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ २८ ॥ श्लेष्मोपानह्विण्मूत्र स्त्रीरजोमद्यमेव च। एभिः सन्दूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं शुचिः ॥ २९ ॥ एकं द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनम्। प्रायश्चित्तं पुनस्त्वेवनक्तं शूद्रस्य दापयेत् ॥ ३० ॥ सद्योवान्ते सचेलस्तु विप्रस्तु स्नानमाचरेत्। पर्युषिते त्वहोरात्रमति रिक्ते दिनत्रयम् ॥ ३१ ॥ शिरःकण्ठोरुपादेषु सुरया यस्तु लिप्यते। दशषट् चतुरेकाहं चरेदेवमनुक्रमात् अत्राप्युदाहरन्ति ॥ ३३ ॥ प्रमादान्मद्यपिष्टं वा सकृत्पीत्वा द्विजोत्तमः। गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ३४ ॥ मद्यपस्य निषादस्य यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः। न देवा भुञ्जते तस्य न पिबन्ति च पितृजलम् ॥ ३५ ॥ चितिभ्रष्टा तु या नारी ऋतुभ्रष्टा च व्याधिता। प्राजापत्येन शुद्ध्येत ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥ ३६ ॥ ये च प्रव्रजिता विप्राः प्रव्रज्याग्निजलावहाः। अनाशकान्निवर्त्तन्ते चिकीर्षन्ति गृहस्थितिम् ॥ ३७ ॥ धारयेत्त्रीणि कृच्छ्राणि चान्द्रायणमथापि वा। जातकर्मादिकं प्रोक्तं पुनः संस्कारमर्हति ॥ ३८ ॥ नाशौचं नोदकं नाम नोपवासस्तु कल्पते। ब्रह्मदण्डहतानान्तु न कार्यं कटधारणम् ॥ ३९ ॥ स्नेहं कृत्वा भयादिभ्यो यस्त्वेतानि समाचरेत्। गोमूत्रयावकाहारः कृच्छ्रमेकं विशोधनम् ॥ ४० ॥ चाण्डालस्य च संस्पृष्टं विण्मूत्रस्पृष्टमेव वा। त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्भुक्त्वोच्छिष्टं तथाचरेत् ॥ ४१ ॥ उष्ट्रीक्षीरं खरीक्षीरं मानुषीक्षीरमेव च। प्रायश्चित्तं चरेत्पीत्वा तप्तकृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥ ४२ ॥ वर्णबाह्येन संस्पृष्ट उच्छिष्टस्तु द्विजोत्तमः। प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचकम् ॥ प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः ॥ १०७ ॥ महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मानि जायते। उपपापोद्भवं पञ्चत्रीणि पापसमुद्भवम् ॥ १०८ ॥ रोगा दुष्कृतिजा नृणां शान्तिचोपक्रमैः शमम् ॥ जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥ १०९ ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये। बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः ॥ ११० ॥ कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा। मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतीसारभगन्दरौ ॥ १११ ॥ दुष्टव्रणो गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ॥ इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥ ११२ ॥ जलोदरं यकृत्प्लीहा शूलरोगो व्रणास्तथा ॥ श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ॥ ११३ ॥ रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥ दण्डापतानकश्चित्रवपुःकम्पविचर्चिकाः ॥ ११४ ॥ वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ॥ अर्श आद्या नृणां रोगा अतिपापोद्भवन्ति हि ॥ ११५ ॥ अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः। उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् ॥ ११६ ॥ महापापेषु सर्वं स्यात्तदर्द्धमुपपातके ॥ दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् ॥ ११७ ॥ अथ साधारणं तेषु गोदानादिषु कथ्यते ॥ गोदाने वत्ससंयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी ॥ ११८ ॥ वृषदाने शुभोऽनड्वान् शुक्लाम्बरः सकाञ्चनः ॥ निवर्त्तनानि भूदाने दश दद्याद्द्विजातये ॥ ११९ ॥ दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् ॥ दश तान्येव गोचर्म्म दत्वा स्वर्गे महीयते ॥ १२० ॥

सुवर्णं शतनिष्कञ्च तदर्द्धं वा यथाबलम्। अन्नदाने च भूयश्च शय्यां सोपस्करां ददेत् ॥ १२१ ॥ महिषीं च महिषीदाने दद्यात् स्वर्णायुधान्विताम्। दद्यादेतं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् ॥ १२२ ॥ लक्षचम्पकपुष्पैश्च दद्याद्वै व्रतार्चने। दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥ १२३ ॥ रुद्रं जपेल्लक्षपुष्पैः पूजयित्वा त्र्यम्बकम्। एकादशजपे रुद्रान् दशांशं गुग्गुलुघृतैः ॥ १२४ ॥ हुत्वाभिषेचनं कुर्य्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः। शान्तिकं गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिक्रमपूर्व्वकम् ॥ १२५ ॥ धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषष्टिमितं स्मृतम्। वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् ॥ १२६ ॥ दशपञ्चाष्टचतुरस्त्रयश्चाथ द्विजान् शुभान्। विधायार्घ्यं च तेषां पूजां सङ्कल्प्य निजकामया ॥ १२७ ॥ धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्यो दक्षिणाञ्चापि शक्तितः। अलङ्कृताय यथाशक्ति वस्त्रालङ्कारगं द्विजाय ॥ १२८ ॥ यावेद्दन्नप्रमाणेन प्रायश्चित्तं यथोदितम्। तेषामनुज्ञया कुर्यात् प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ १२९ ॥ पुनस्तान् परिपूर्णार्थान् सर्वे वै द्विजवरान् द्विजान्। सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्युरनुज्ञां व्रतकारिणे ॥ १३० ॥ जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्म्मणि। सर्व्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥ १३१ ॥ ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः। सर्व्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा ॥ १३२ ॥ उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः। विप्रैः सम्पादितं सर्व्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् ॥ १३३ ॥ सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः। प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३४ ॥ ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सर्व्वकामिकम्। तेषां वाक्योदकेनैव शुध्यन्ति मलिना जनाः ॥ १३५ ॥ तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रणम्य च तथा शिरः। भोजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥ १३६ ॥ इति शातातपीये कर्म्मविपाके साधारणविधिः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते। प्रायश्चित्तं प्रकुर्व्वीत स तत्पातकशान्तये ॥ १ ॥ चत्वारः कलशाः कार्य्याः पञ्चरत्नसमन्विताः। पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुताः। अश्वस्थानादिमृद्युक्तास्तीर्थोदकप्रपूरिताः। कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः। सर्व्वौषधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः। रौप्यमष्टपलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत्। तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणञ्च चतुर्मुखम्। पलार्द्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्म्मितम्। अर्च्चयेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम्। यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि। पूर्व्वादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः। पठेयुः स्वस्ववेदांस्ते ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः ॥ दशांशेन ततो होमो ग्रहशान्तिपुरःसरम्। मध्यकुम्भे विधातव्यो घृताक्तैस्तिलहेमभिः। द्वादशाहमिदं कर्म्म समाप्य द्विजपुङ्गवः। तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद् यथाविधि। ततो दद्याद् यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम्। ब्राह्मणेभ्यस्तथा देयमाचार्य्याय निवेदयेत्। आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः। प्रीताः सर्व्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम्। इत्युदीर्य्य तत्कर्म्मक्रान्तममाचार्य्यं समापयेत्। एवं विधाने विहिते श्वेतकुष्ठी विशुद्ध्यति ॥ २ ॥ १ ॥ कुष्ठी गोवधकारी स्यान्नरकान्ते ऽन्त्यजनि

ष्कृतिः। स्नापयेद् घटमेकन्तु पञ्चोदकसंयुतम्। रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरान्वितम्। रक्तकुम्भन्ततः कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम्। ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम्। तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्कमयं यमम्। यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति। यमपारायणं कुर्य्यात्तत्काले सामवित्। इमां मंस ग्रंथेर्नमापावमानीभिषेचने। विहिते धर्म्मराजं तमाचार्य्याय निवेदयेत्। यमोपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयावहः। दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु। इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मासं रुद्रं जपन्नाचरेत्। ब्रह्मगोवधरोगेभ्यः प्रायश्चित्तं न निष्कृतिः। २। पितृहा चेतनाहीनो मातृहान्धः प्रजायते। नरकान्ते प्रकुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि। ३। प्राजापत्यानि कुर्व्वीत त्रिंशच्चैव विधानतः। व्रतान्ते कारयेन्नावं ४० वर्णपलसम्मिताम्। कुम्भं रूप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्व्ववत्। निष्कद्वयन्तु कर्त्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः। पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेच्च विधानतः। नावं द्विजाय तां दद्यात्सर्व्वोपस्करसंयुताम्। वासुदेव जगन्नाथ सर्व्वभूताशयस्थित। पातकार्णवमग्नं मां तारय प्रणतार्त्तिहृत्। इत्युदीर्य्य प्रणामाथ ब्राह्मणाञ्च विसर्जयेत्। अन्येभ्योपि यथाशक्ति विप्रेभ्यो दक्षिणां ददेत् ॥ ३ ॥ स्वसृघाती तु बधिरो नरकान्ते प्रजायते। मूको भ्रातृवधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता॥ सोपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्। व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम्। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य ब्राह्मणीं तां विसर्जयेत्। सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्माधिदेवते। दुष्कर्म्मकरणात् पापात्पाहि मां परमेश्वरि। ४। बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते। ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्त्तव्यं तेन शुद्धये। श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि। महारुद्रजपश्चैव कारयेच्च यथाविधि॥ षडङ्गैकादशैरुद्रै रुद्रः समभिधीयते। रुद्रैस्तथैकादशभिर्महारुद्रः प्रकीर्त्तितः॥ एकादशभिरेतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते। जुहुयाच्च दशांशेन दूर्व्वयायुतसंख्यया। एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः। पलान्येकादश तथा दद्याद्द्विजाय भारत। अन्येभ्योपि यथाशक्ति द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत्॥ स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः। आचार्य्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च॥ ५ ॥ गोत्रहा पुरुषः कुष्ठी निर्व्वंशश्चोपजायते॥ स च पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यशतं चरेत्। व्रतान्ते मेदिनीं दत्वा शृणुयादथ भारतम्॥ ६ ॥ स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोपयेद्दश। दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान्॥ ७ ॥ राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः। गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः। घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः। इत्यादिनाक्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येनतूक्तं * ब्रह्महा क्षयरोगी स्या* दिति पुनरत्र च ब्रह्मघ्नः क्षयरोगित्व* मिति पूर्व्वमुक्तं ततो* राजहेति विरुध्यते ॥९॥ नैवं यागस्थक्षत्रियवधेपि * ब्रह्महत्यासमपापात्। रत्नाम्बुहीनेभाहन्ता जायते सच मानवः। प्राजापत्यानि

चत्वारि समयानानिवोत्सृजेत् ॥ ९ ॥ दुष्टापतानकयुतः शूद्रहन्ताभवेन्नरः। प्राजापत्यं सकृच्चैवं दद्याद्धेनुं सदक्षिणां ॥ १० ॥ कासृणाश्च वधे चैव रूक्षभावः प्रजायते। स मत्तत्पापशुद्धार्थं दातव्योऽष्टभःस्थितः ॥ ११ ॥ सर्व्वकार्य्येषु सिद्धार्थो गजघातीभवेन्नरः। प्रासादं कारयित्वा तु गणेश प्रतिमां न्यसेत्। गणनाथस्य मन्त्रन्तु मन्त्रोक्तलक्षमितं जपेत्। कुलावसमार्कैः पुष्पैश्च गणशान्तिपुरःसरम ॥ १२ ॥ उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विकृतास्वरः। सतत्पाप विशुद्ध्यर्थं दद्यात्कर्पूरकं फलम् ॥ १३ ॥ अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते। शतं पलानि दद्याच्च चन्दनानामघत्तये ॥ १४ ॥ महिषीघातने चैव कृष्णगुल्फः प्रजायते। खरे तिनिहते चैव खररोमाप्रजायते। निष्कत्रयस्यप्रकृतिं सम्दद्याद्विशार्यीम् ॥ १५ ॥ तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः। दद्याद्रत्नमयीं धेनुं सतत्पातकशान्तये ॥ १६ ॥ शूकरे निहते चैव दन्तुरोजायतेनरः। सदद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम ॥ १७ ॥ हरिणे निहते खञ्जः शृगाले विपादिकः। अश्वस्तेन प्रदातव्यः स्वर्णपलनिर्म्मितः ॥ १८ ॥ अजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते। अजातेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता ॥ १९ ॥ उरभ्रे निहते चैव पाण्डुरोगी प्रजायते। कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय विशुद्धये ॥ २० ॥ मार्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते। पारावतंससौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम ॥ २१ ॥ शुकसारिकयोर्घातेनरः स्खलितवाग्भवेत्। सच्छास्त्र पुस्तकं दद्यात् सविप्राय सदक्षिणम ॥ २२ ॥ बकघाती दीर्घनासोदद्याद्गां धवलप्रभाम् ॥ २३ ॥ काकघातीकर्णहीनोदद्याद्गामसितप्रभाम् ॥ २४ ॥ हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे सम्प्रदाहृता। तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिषु तुक्रमात् ॥ २५ ॥ इतिशातातपीये कर्म्मविपाकेहिंसाप्रायश्चित्तविधि र्द्वितीयोऽध्यायः ॥ * ॥ २ ॥ * ॥ सुरापःश्यावदन्तःस्यात् प्राजापत्यं चरेत्तथा। शर्करायास्तुलाः सप्तदद्यात् पापविशुद्धये। जपित्वा च महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः। ततोभिषेकः कर्त्तव्योमन्त्रैर्वरुणदैवतैः ॥ १ ॥ मद्यपोरक्तपित्तीस्यात् सदद्यात् सर्पिषोघटं। मधुनोऽर्द्धघटं चैव सहिरण्यं विशुद्धये ॥ २ ॥ अभक्ष्यभक्षणेचैव जायते क्रिमिलोदरः। यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भीष्मपञ्चकम् ॥ ३ ॥ उदक्यावीक्षितं भुक्त्वा जायते क्रिमिलोदरः। गोमूत्रयावकाहार स्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ४ ॥ भुक्त्वा चास्पृश्य संस्पृष्टं जायते क्रिमिलोदरः। त्रिरात्रं समुपोष्याथसतत् पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ परान्नविघ्नकरणादजीर्णमस्यजायते। लक्षहोमं सकुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ ६ ॥ मन्दोदराग्निर्भवति सतिद्रव्यात्कदन्नदः। प्राजापत्यत्रयं कुर्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥ ७ ॥ विषदःस्याच्छर्द्दिरोगीदद्याद्दश पयस्विनीः ॥ ८ ॥ मार्गहापादरोगीस्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत्। ९। पिशुनोनरकस्यान्ते जायते श्वास कासवान्। घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम। १०। धूर्त्तोऽपस्माररोगीस्यात् सतत्पापविशुद्धये। ब्रह्मकाष्ठम

धेनुं दद्याद्‌गाश्च सदक्षिणाम् ॥ ११ ॥ शूलीपरोपतापेन जायते तत् प्रमोचने । सोऽन्नदानं प्रकुर्वीत तथारुद्रं जपेन्नरः ॥ १२ ॥ दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ॥ १३ ॥ सुरालये जले वापि शकृन्मूत्रं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुरार्चने नैव गोदानद्वितयेन च । प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजः ॥ १४ ॥ गर्भपातनजा रोगा यकृत् प्लीहजलोदराः । तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं शृणु । एतेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् ॥ १५ ॥ प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते । संवत्सरत्रयं सिञ्चेद् अश्वत्थं प्रतिवासरम् । उद्वाहयेत्तमश्वत्थं स्वगृह्योक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्नराजं प्रपूजितम् ॥ १६ ॥ दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्‌द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥ १७ ॥ खल्वाटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम् ॥ १८ ॥ परोपहासकृत्काणः स गां दद्यात् समौक्तिकाम् ॥ १९ ॥ सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् । निष्कत्रयमितं हेम सदद्यात् सत्यवादिनाम् ॥ २० ॥ * ॥ इति शातातपीये कर्म्मविपाके प्रकीर्ण प्रायश्चित्तं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ * ॥ ३ ॥ * ॥ कलधौ(?)नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्णशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ॥ १ ॥ औडुम्बरीताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्यं स कृत्वा ताम्रं पलशतं दिशेत् ॥ २ ॥ कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः । कांस्यं पलशतं दद्याद् अलं कृत्वा द्विजातये ॥ ३ ॥ रीतिहृत पिङ्गलाक्षः स्याद् उपोष्य हरिवासरम् । रीतिं पलशतं दद्याद् अलङ्कृत्य द्विजातये ॥ ४ ॥ त्रपुहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः । त्रपुफलशतं दद्याद् उपोष्य सविधानतः ॥ ५ ॥ सीसहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं त्रपु ॥ ६ ॥ सीसहारी च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्यात् सीसपलशतं तथा ॥ ७ ॥ दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः ॥ स दद्याद्‌दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि ॥ दधिचौर्य्येण पुरुषो जायते मदरोगवान् ॥ दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये ॥ ९ ॥ मधुचौरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ॥ स दद्यान्मधुधेनुञ्च समुपोष्य द्विजातये ॥ १० इक्षोर्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् ॥ गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये ॥ ११ ॥ लोहहारी च पुरुषः कर्बुराङ्गः प्रजायते ॥ लोहं पलशतं दद्याद् उपोष्य वासरं सः ॥ १२ ॥ तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ड्वादिपीडितः ॥ उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् ॥ १३ ॥ आमान्नहरणाच्चैव दन्तहीनः प्रजायते ॥ स दद्यादश्विनौ हेमनिष्कद्वयविनिर्म्मितौ ॥ १४ ॥ पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगी प्रजायते ॥ गायत्र्याः शतजापञ्च दद्याद् गां शुद्धिमानथ ॥ १५ ॥ फलहारी च पुरुषो जायते व्रणिताङ्गुलिः ॥ नानाफलानामयुतं स दद्याच्च द्विजन्मने ॥ १६ ॥ ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतौष्ठः संप्रजायते ॥ स दद्याद्विद्रुमं ब्राह्मणाय(?) वरम् ॥ १७ ॥ शाकहारी च

पुरुषो जायते नीललोचनः । ब्राह्मणाय प्रदद्याद्वै महानीलमणिद्वयम । १८ । कन्दमूलस्य हरणाद्ध्रस्वपाणिः प्रजायते । देवतायतनं कार्यमुद्यानं तेन शाम्यति । १९ । सौगन्धिकस्याहरणाद्दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते । सलक्षमेवपद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि । २० । दारुहारीच पुरुषः खिन्नपाणिः प्रजायते । प्रदद्याद्विशेषतो काश्मीरजपलद्वयम । २१ । विद्यापुस्तकहारीच किल मूकः प्रजायते । न्यायेतिहासं दद्यात्स ब्राह्मणाय सदक्षिणम । २२ । वस्त्रहारी भवेत् कुष्ठी सम्प्रदद्यात् प्रजापतिम । हेमनिर्म्मितम्बैववस्त्रयुग्मं द्विजातये । २३ । ऊर्णाहारी लोमशः स्यात्सद्दद्यात् कम्बलान्वितम । स्वर्णनिर्म्मितं हेमवह्निं दद्याद्द्विजातये । २४ । पट्टसूत्रस्य हरणान्निर्लोमा जायते नरः । तेनधेनुः प्रदातव्या विशुद्ध्यर्थं द्विजन्मने । २५ । औषधस्यापहरणे सूर्य्यावर्त्तः प्रजायते । सूर्य्यायार्घः प्रदातव्यो माषं देयञ्च काञ्चनम । २६ । रक्तवस्त्रप्रवालादि हारी स्याद्वातरक्तवान् । सवस्त्रां महिषीं दद्यान्मणिरागसमन्विताम । २७ । विप्ररत्नापहारीचाप्यनपत्यः प्रजायते । तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम् । कृतवत्सोदितः सर्व्वो विधिरत्र विधीयते । दशांशहोमः कर्त्तव्यः पलाशेन यथाविधि । २८ । देवस्वहरणाच्चैव जायते विविधज्वरः । ज्वरो महाज्वरश्चैव रौद्रो वैष्णव एव च । ज्वरे रौद्रं जपेत् कर्णं महारुद्रं महाज्वरे । अतिरौद्रं जपेद्रौद्रे [illegible] जपेत् । २९ । नानाविधद्रव्यचोरो जायते ग्रहणीगदी । तेनान्नोदकवस्त्राणि हेमदेयं प्रशाम्यतः । ३० । इति शातातपीये कर्म्मविपाके प्रायश्चित्तं नाम चतुर्थोऽध्यायः । ४ । मातृगामी भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति । चाण्डालीगमने चैव हीनकोषः प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भं तत्र तु नासयेत् । कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमालाविभूषितम् । तस्योपरिन्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम । सुवर्णनिष्कपट्टेन निर्म्मितं नरवाहनम । यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम । अथर्व्ववेदविद्विप्रो ह्याथर्व्वणं समाचरेत् । सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । । निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्याशाधिपतिः श्रीमान्मम पापं व्यपोहतु । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवं हीनकोषलिङ्गनाशविशुद्धये । १ ॥ गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या शास्त्रदृष्टेन कर्म्मणा । स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चिमायां शुभे दिने । नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमालाविभूषितम । तस्योपरिन्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् । सुवर्णनिष्कपट्टेन निर्म्मितं यादसां पतिम । यजेत् पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम । सामविद्ब्राह्मणस्तत्र सामवेदं समाचरेत् । सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । यादसामधिपो देवो विश्वेषामपि पावनः । संसाराब्धौ कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्याचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवमतः कृच्छ्रं तामूत्रकृच्छ्रं प्रशान्तये । २ ।

स्नुषागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते। भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते। तस्यापि क्रियां कर्त्तुं पूर्व्वतः कलशं न्यसेत्। पीतवस्त्रसमाच्छन्नं पीतमाल्यविभूषितम्। तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम्। सुवर्णनिष्काष्टकेन निर्म्मितं वज्रधारिणम्। यजेत् पुरुषसूक्तेन नवाम्बुं विश्वरूपिणम्। यजुर्वेदं ततस्तामृक्सामवेदं समाचरेत्। सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा सुवर्णदक्षिणं च। दद्याद् द्विजाय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन्। देवानामधिपो देवो वज्री विष्णुनिकेतनः। शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं सम निकृन्तव। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि। दद्याद् द्विवत्सां सहस्राक्षं सपापस्यापनुत्तये। ३। भ्रातृभार्य्याभिगमनाद्गलत्कुष्ठं प्रजायते। स्वबन्धुगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते। तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं प्रागुक्तस्यार्द्धमेव हि। इमांश्च होमः सर्व्वं सर्व्वतान्त्रैः क्रियते तिलैः ४॥ यद्गमाभिगमनाज्जायते ध्रुवमण्डलम्। कृत्वा लोहमयीं धेनुं तिलषष्टिप्रमाणतः। कार्पासभारसंयुक्तां कांस्यदोहां सवत्सिकाम्। दद्याद् द्विजाय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयन्। सुरभिर्वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु ।५। तपस्विनीसङ्गमने जायते चाश्मरीगदः। तत्पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ दद्याद् द्विजाय विप्राय मधुधेनुं यथोचिताम्। तिलद्रोणशतं चैव हिरण्येन समन्वितम्।६। पितृस्वस्रभिगमनाद्दक्षिणांशव्रणी भवेत्। तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन शक्तितः।७। मातुलान्यां तु गमने पृष्ठकुब्जः प्रजायते। कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ८॥ मातृस्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् ॥ तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सम्यग्दासप्रदानतः। ९। मृतभार्य्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते। तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् ॥१०॥ सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी ॥ तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानतस्तथा।११। तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः। मासं रुद्रजपं कुर्य्यात् दद्याच्छक्त्या च काञ्चनम् ॥१२॥ दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तरुक्। सपातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत्।१३। स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी ॥ तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥१४। पशुयोनौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते ॥ तिलपात्रद्वयं चैव दद्यादात्मविशुद्धये ॥१५॥ अश्वयोनौ च गमनाद् गुदस्तम्भः प्रजायते ॥ सहस्रकलशस्नानं मासं कुर्य्याच्छिवस्य च ॥१६॥ एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः। स्त्रीणामपि भवन्तीति तत्तत्पुरुषसङ्गमात् ॥ १७ ॥ इति ॥ *॥ इति शातातपीये कर्म्मविपाके अगम्यागमनप्रायश्चित्तं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥ ५ ॥ * ॥ ये एते रोगाः पूर्व्वजन्मकृत * कर्म्मजा उक्तास्ते च वातादिदोष * कृता अपि भवन्तीति ।१। तत्र दोषकृता यथोक्तं न सम्यक् * चिकित्सया प्रशाम्यन्ति * कर्म्मप्राधान्यात्तस्मात्तत्र प्राय * श्चित्तं तत्तच्चिकित्सितम्। २। ये च सम्यक् चिकित्सया * न प्रशाम्यन्ति कर्म्मप्राधान्यात्तेषां * उक्तमिदं प्रायश्चित्तं * कर्त्तव्यमिति विशेषः। ३। चकारेणोक्तं यथा * क्रियाघ्नाः कर्म्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात्। इति ॥ ४ ॥ * ॥ यमेन यदुक्तं तदत्र प्रदर्शितं * प्रायश्चित्तेऽप्यक्रान्ते कर्त्ता यदि विपद्यते। पूतस्स इह वापि इहलोके परत्र च ।१।

अनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च। प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वान्योऽपि बान्धवः। २। अतो बालस्य सापि नापराधो न पातकम्। राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते। ३। अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च। ४। इत्येवमाद्यन्यमहर्षिप्रोक्तञ्च * प्रायश्चित्तं तत्रतत्र विज्ञातव्यं * मत्वा विस्तरत्वान्न प्रदर्शितमिति। ५। * । २०९। * । तत्रतत्र प्राजापत्यादिविधि प्राजापत्यादि कृच्छ्रस्तु * तद्विधिः कीदृशो भवतीत्यत * उच्यते।

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति। तान्वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान्॥ २१०॥

यैरभ्युपायैरित्यादि। २१०। मानवो यैरुपायैरेनांसि पापं * कर्षति देवर्षिपितृसेवितांस्तान् * स्तानुपायान्वो युष्मभ्यं वक्ष्यामि यथा॥ २१०॥ तानुपायानाह।

त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः॥ २११॥

त्र्यहमित्यादि॥ २११॥ द्विजः प्राजापत्यं व्रतमाचरन् * त्र्यहं प्रातः प्रथमाशनकाले * एकवारान्नं द्विस्तत स्त्र्यहं सायं। १। रात्रौ पूर्व्वयाममध्ये * एकवारान्नं दिने ततः * त्र्यहमयाचितं यदा * योऽन्नं स्वयं ददाति तदा दिने वारान्तौ वान्नकाले सकृद्द्यात्। २। ततः परं त्र्यहं नाश्नीयात् * इत्युपरमे दिति प्राजा * पत्यव्रतविधिः। ३। प्रथमम्येतद्वृत्तोपरि प्रादुर्भव * यत्र कृच्छ्रविधिस्तत्रतत्र प्राथ * मिकत्वादेतत्प्राजा * पत्यं कार्य्यमिति ज्ञापितम्। ४। वशिष्ठसंहितायामुक्तं * त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहं भुङ्क्ते त्वयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यविधिः स्मृतः। सायन्तु द्वादशग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः। अयाचिते चतुर्विंशतिः परेऽनशनं स्मृतम्। कुक्कुटाण्डप्रमाणं स्याद्यावद्वास्यं विशेत्। एतद्ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनमिति। ७। याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं * एकभक्तेन नक्तेनतथैवायाचितेन च। उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः। ८। यथाकथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते। इति मनुयाज्ञवल्क्याभ्यां ग्रास * सङ्ख्यानुक्ताऽवशिष्ठोक्ता * तस्मात् यावद्ग्राससंख्यं विधेदिति ग्रासशब्दार्थत्वात् मनुयाज्ञवल्क्याभ्यामभिप्रायात् प्राजापत्यस्य द्वैधं ज्ञापितम्। ९। । २११। सान्तपनमाह।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्॥ २१२॥

गोमूत्रमित्यादि । २१२ । गवां मूत्रपुरीषक्षीरदधिसर्पींषि पीत्वा* इत्युक्तं कुशोदकं च * पञ्चगव्यानि * एकस्मिन्नहनि पीत्वा पूर्व्वदिनं उपवसेत् * इति सान्तपनं कृच्छ्रं ।१। इति गोमूत्रादि क्रमेणैकैकं प्रत्यहं पिबेत् सप्तमे ऽहन्युपवसेदिति * महासान्तपनविधिः । २ । उक्तञ्च याज्ञवल्क्येन * पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहःसोपवासकः । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः । २१२ । अतिकृच्छ्रमाह ।

एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत्। त्र्यहञ्चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः॥२१३

एकैकमित्यादि ॥ २१३ ॥ द्विज एवातिकृच्छ्रं चरन् पूर्व्ववत् * त्रिदिनप्रातस्त्र्यहाणि * एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि * सायमेकैकं ग्रासमश्नीयात् ।१। त्र्यहाणि अयाचितमेकैकं ग्रासं * भक्षयेदिति त्रीणि त्र्यहाणि * कृत्वान्त्यं त्र्यहमुपवसेदिति ॥ २१३ ॥

तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्। प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः॥२१४

तप्तकृच्छ्रमित्यादि ॥ २१४ ॥ विप्रो विप्रादिर्द्विजस्तप्तकृच्छ्रं * चरन् सकृत्स्नायी समाहितः सन् * प्रतित्र्यहं त्र्यहं त्र्यहं उष्णान् जल * क्षीरघृतानिलान् पिबेन्नान्यत् । १ । अत्रिसंहितायामुक्तं * त्र्यहमुष्णं पिबेदाप स्त्र्यहमुष्णं पिबेत् पयः * त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा * वायुभक्षो दिनत्रयम् । २ । षट्पलानि पिबेदाप स्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकन्तु वै सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते । ३ । अत्र परास्वरीयदपि प्राणिनां * वधमधिकृत्य सान्तपनादिषु * गोदानं गोमूल्यदानञ्चोक्तं तथा * पानान्ताभिरपितद्विधेयं वेदितव्यं । ३ । तद्यथा ॥ पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः । तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश ॥ ४ ॥ प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् प्रतिरूपिकाः । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ इति ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं। पराकोनामकृच्छ्रोऽयं सर्व्वपापापनोदनः॥२१५॥

यतात्मानइत्यादि ॥ २१५ ॥ यतात्मनो द्विजस्याप्रमत्तस्य * द्वादशाहमभोजनं * सर्व्वपापापनोदनः * पराकोनामायं कृच्छ्रः ॥ २१५ ॥ अत्रातिपापिनामपराणि कृच्छ्राणि * प्रतिवाक्यानि भवन्तीति * न्यायात्र प्रदर्शन्ते । १ । दध्ना च त्रिदिनं भुक्त्वा त्र्यहं भुक्त्वा च सर्पिषा । क्षीरेण तु त्र्यहं भुक्त्वा वायुभक्षो दिनत्रयम् ।२। त्रिपलन्तु दधिक्षीरं पलमेकन्तु सर्पिषः । एतदेव व्रतं पुण्यं वैदिकं कृच्छ्रमुच्यते ॥ ३ ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः

यसा दिवसानेकविंशतिम् । द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्त्तितः ॥ ४ ॥ पिण्याकदधितक्राणां सक्तूनां प्रतिवासरम् । एकैकमुपवासश्च स्यात् सौम्यकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः ॥ ५ ॥ एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमं । तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ६ ॥ कपिलायागोर्ग्व्याग्राधारोष्णं यः पिबेत् पयः । एषा व्यासकृतः कृच्छ्रः श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ ७ ॥ निशायां भोजनं चैव तज्ज्ञेयं नक्तमेव हि । अनादिष्टेषु पापेषु चान्द्रायणमथोदितम् ॥ ८ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टैर्द्विगुणदक्षिणैः । तत्फलं समवाप्नोति यस्तु कृच्छ्रं तपोधन ॥ ९ ॥ इति ॥ २१५ ॥

एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥२१६॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे । शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम् ॥ २१७ ॥

एकैकमित्यादि ॥ २१६ ॥ पिण्डः ग्रासः कुक्कुटाण्डप्रमाणः * मयूराण्डप्रमाणं वा यावद्वास्य मुखं विशेत् * इत्यन्ये ग्रासमाहुः । १ । इदमेकैकं ग्रासं * कृष्णपक्षे तथा ह्रासयेद् यथामा * वास्यायामुपवासः स्यात् । २ । ततः शुक्लपक्षे त्वेकैकं ग्रासं * क्रमेण वर्द्धयेदेवं * पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणं स्मृतं * त्रिषवणञ्चोपस्पृशेत् । ३ । अत्रि विष्णुसंहितयोः * अमावास्यायामुपवासवचनात् * कृष्णपक्षे प्रतिदिं * चतुर्द्दशग्रासानन्तरं । ४ । एकैकग्रासह्रासे नामावास्यायां * उपवासो भवतीति कश्चिदाचष्टे । नैतत् वचनार्थः । यतः कृष्णपक्षे एकैकं ह्रासयेदित्युक्तं तत्र आरम्भे ग्रासनियमो नोक्तो न चामावास्यायामुपवास उक्तः कथं तथाविधार्थः प्राप्तः । तस्मान्नासोऽर्थः । तत एतत् संहितायां न द्विविधचान्द्रायणमुक्तं । उक्तमेतद्विष्णुसंहितायां यथा * एकैकं वर्द्धयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः । इति । ४ । तेन द्वाभ्यां वचनाभ्यामेकं यवमध्यचान्द्रायणमिदमुक्तं न पिपीलिकामध्यमुक्तं । तथा च । एकैकं पिण्डं कृष्णे ह्रासयेत् शुक्ले वर्द्धयेदिति कदाचारम्भः कदा निवर्त्तत इत्यत आह ॥ ५ ॥ २१६ ॥ एतमेवेत्यादि । २१७ । यवमध्यं चान्द्रायणं * व्रतं चरन् सन्नेतमुक्तं विधिमेव कृत्स्नं शुक्ल * पक्षादिनियतः * आचरेत् । १ । तेनैकैकग्रासं शुक्लपक्षे प्रति * पदादिषु वर्द्धयेत् पौर्णमास्यान्तु * तेन पञ्चदशग्रासा भवन्ति । २ । ततः कृष्णपक्षे प्रतिपदादिषु * एकैकग्रासह्रासं कुर्यात् * इति चतुर्द्दश्यामेकग्रासः स्यात् अन्तरामावास्यायामुपवासः * त्रिषवणस्नायी च भवेत् * इति तद् यवमध्यं स्यात् । ३ । विष्णुसंहितायामप्युक्तं यथा * अथ चान्द्रायणं ग्रासान् * भवि कृतानन्तोऽश्नीयात् * चन्द्रकलाभिवृद्धौ क्रमाद्वर्द्धयेत् ।५। हानौ ह्रासयेदमावास्यां नाश्नीयात् * एष चान्द्रायणो यव * मध्यः पिपीलिकामध्यो वा । ६ । यस्याममावास्या मध्ये भवति स * पिपीलिकामध्यो यस्य * पौर्णमासी मध्ये यवमध्य । ७ । इति । शङ्खेनाप्युक्तं तद् यथा * ग्रासं चन्द्रकलावृद्ध्या प्राश्नीयाद्वर्द्धयन् सदा । ह्रासयंश्च कलाहानौ व्रतं

चान्द्रायणं स्मृतम्। इति। याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं यथा*तिथिवृद्ध्याचरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्मितान्। एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन्। ९। अथ गौतमसंहितायां तत्राथ*अथातश्चान्द्रायणं* तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे *वपनं व्रतं चेत् श्वोभूतां*पौर्णमासीमुपवसेत्। १। आप्यायस्व सन्ते पयांसि*नवो नव इति चैताभिः* तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं। २। चन्द्रमसो यद्देवा देवहेलन*मिति चैताभिराज्यं जुहुया*द्देवकृतस्येति चान्ते समिद्भिः। ३। ओंभूर्भुवः स्वस्तपः सत्यं*यशः श्रीरूर्गिरौज*स्तेजः पुरुषो धर्मः शिवः इत्ये ४। इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणं*प्रतिमन्त्रं मनसा नमः*स्वाहेति सर्व्वं ग्रास* प्रमाणमास्याविकारेण। ५। चरुभैक्षसक्तुकण*यावकशाकपयोदधिघृत*मूलफलोदकानि*हवींषि उत्तरोत्तराणि प्रशस्तानि। ६। पौर्णमास्यां पञ्चदश*ग्रासान् भुक्त्वैकापचयेना*परपक्षमश्नीयादमा*वास्यायामुपोष्यैकोप*चयेन पूर्व्वपक्षं * विपरीतमेकेषाम् ७। एवं चान्द्रायणो मासो*मासमाप्त्वा विपापो*विपाप्मा सर्व्वमेनो हन्ति। ८। द्विमासमाप्त्वोदश पूर्व्वान्*दशावरानात्मानञ्चैकविंशं* पङ्क्तिं च पुनाति। ९। संवत्सरञ्चाप्त्वा चन्द्रमसः सलो*कतामाप्नोतीति। १०। २१७। नामान्तरेणप्रकारान्तरमाह।

अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते। नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन्॥ २१८॥

अष्टावष्टावित्यादि। १। २१८। मध्यन्दिने स्थिते नियतात्मा द्विजो * यतिचान्द्रायणं चरन् मासमेकं* शुक्लप्रतिपद्दिनमारभ्य हविष्याशी सन् प्रतिदिनमष्टा*वष्टौ पिण्डानश्नीयात्। १। २१८।

चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः। चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्॥ २१९॥

चतुर इत्यादि। २१९। विप्रो विप्रादिर्द्विजः समाहितः सन्* शुक्लप्रतिपद्दिनमारभ्य प्रातर्मध्यन्दिने चतुरः पिण्डा*नश्नीयादस्तमिते सूर्य्ये *चतुरः पिण्डानेवं मासमेकमिति*शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्। १। २१९।

यथाकथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः। मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्॥ २२०॥

यथाकथञ्चिदित्यादि। २२०। समाहितो द्विजो यथा*कथञ्चित्प्रकारेणैव * हविष्यस्य तिस्रोऽशीतीः*पिण्डानां मासेनाश्नन्स*श्चरितचान्द्रायणः स *चन्द्रस्य सलोकतामेति। १। याज्ञवल्क्येनचोक्तं यथा*यथाकथञ्चित् पिण्डानां *चत्वारिंशच्छतद्वयं। मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम्। २। कुर्य्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा। पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत्। ३। अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु। धर्म्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतामिति। ४। २२०। अत्र पुराकल्पमाह।

एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन् व्रतम्। सर्व्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः॥ २२१॥

एतदित्यादि १।२२१ एतच्चान्द्रायणं व्रतं *सर्व्वाऽकुशलमोक्षाय* रुद्राआदित्या वसवो *मरुतश्च महर्षिभिः सहाचरन्। १। २२१। अथ सर्व्वकृच्छ्रेषु यत्कर्त्तव्यं तदाह।

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्। अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत्॥२२२

महेत्यादि श्लोकैः ।२२२। प्राजापत्यादिव्रतमाचरता स्वयं *मन्वहं* महाव्याहृतिभिर्होमः *कर्त्तव्यः सदा हिंसा सत्यमक्रोध*मार्जवञ्चनिता मे तत्समाचरेत्। १। २२२।

त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत्। स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित्॥२२३॥

त्रिरह्नः। २२३। अहरह्नि त्रिर्निशायां त्रिरिति पट*वस्त्रः सवासा जलमाविशेत्तथा* कर्हिचित् स्त्रीशूद्रादीन्नाभिभाषेत। १। २२३।

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा। ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्च्चकः॥२२४

स्थानासनाभ्यामित्यादि। २२४। व्रतीद्विजो ब्रह्मचारी* गुरुदेवद्विजार्च्चकः *सन् कचित् स्थानं कचिदासनमिति *ताभ्यां विहरेत् तत्राशक्तः *क्षचिदधः शयीतेति॥ १॥ २२४॥

सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः। सर्व्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः॥२२५॥

सावित्रीञ्चेत्यादि। २२५। सव्रतो नित्यं शक्तितः* सावित्रीं पवित्राणि च नित्यं जपेत् *एवं विधः प्रायश्चित्तार्थं सर्व्वे*ष्वेव व्रतेष्वादृतः स्यात्। १। २२५।

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः। अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्॥२२६॥

एतैरित्यादि। २२६। आविष्कृतैनसां लोकैर्विख्यात*पापाद्विजातय एतैः *प्राजापत्यादिभिर्व्रतैः* शोध्या भवन्ति। १। अनाविष्कृतपापांस्तु द्विजान् राजा *मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्। २। २२६।

ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि॥ २२७॥

ख्यापनेनेत्यादि। २२७। यो यत्पापं करोति स* तत्पापमहमकार्षमिति लोकान् ज्ञापयित्वा यदि *ख्यापयति स पापकृत्* तेन ख्यापनेन तस्मात् पापान्मुच्यते। १। पापकृत् पापं कृत्वा सन्तापेन* तस्मात् पापान्मुच्यते तथा तपसा* वेदस्याध्ययनेन तथा गवादेर्दानेन तस्मात् पापान्मुच्यते इति। २। २२६।

यथा यथा नरोऽधर्म्मं स्वयं कृत्वानुभाषते। तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्म्मेण मुच्यते॥ २२८॥

यथायथेत्यादि। २२८। नरो यथा यथाधर्म्मं कृत्वा तु *पश्चाद्भाषते तथा तथैव तेन *धर्म्मेणाहिरिव त्वचा मुच्यते। १। २२८।

যথাযথা মনস্তস্য দুষ্কৃতং কর্ম্ম গর্হতি। তথাতথা শরীরং তত্তেনাধর্ম্মেণ মুচ্যতে ॥ ২২৯ ॥

যথাযথেত্যাদি। ২২৯। তস্য পাপকারিণো নরস্য মনঃ * স্বকৃতং দুষ্কৃতং কর্ম্ম যথা যথা * গর্হতি তথা তথা তচ্ছরীরং তেন * স্বকৃতেনাধর্ম্মেণ খলু মুচ্যতে। ১। ২২৯।

কৃত্বা পাপং হি সন্তপ্য তস্মাৎ পাপাৎ প্রমুচ্যতে। নৈবং কুর্য্যাং পুনরিতি নিবৃত্ত্যা পূয়তে তু সঃ ॥ ২৩০ ॥

কৃত্বেত্যাদি। ২৩০। যঃ পাপং কৃত্বা সন্তপ্য * তস্মাৎ পাপাৎ মুচ্যতে * যঃ পাপং কৃত্বা পুনর্নৈবং কুর্য্যা-মিতি নিবর্ত্ততে তয়া * নিবৃত্ত্যা স পূয়তে ইতি ॥ ২৩০ ॥

এবং সঞ্চিন্ত্য মনসা প্রেত্য কর্ম্মফলোদয়ং। মনোবাঙ্মূর্ত্তিভির্নিত্যং শুভং কর্ম্ম সমাচরেৎ ॥ ২৩১

এবমিত্যাদি। ২৩১। প্রেত্য পরলোকে ফলোদয়ং কর্ম্ম মনসা পুমানেবং সঞ্চিন্ত্য * মনোবাঙ্মূর্ত্তিভিঃ শুভং * কর্ম্ম নিত্যং সমাচরেৎ। ২৩১।

অজ্ঞানাদ্যদি বা জ্ঞানাৎ কৃত্বা কর্ম্ম বিগর্হিতম্। তস্মাদ্বিমুক্তিমন্বিচ্ছন্ দ্বিতীয়ং ন সমাচরেৎ ॥ ২৩২ ॥

অজ্ঞানাদিত্যাদি ॥ ২৩২ ॥ পুমান্ গর্হিতং কর্ম্ম যদ্যজ্ঞানা * দথবা জ্ঞানাৎ কৃত্বা তস্মাৎ পাপা * দ্বিমুক্তি-মন্বিচ্ছতি তদা দ্বিতীয়ং * পুনস্তদ্গর্হিতং কর্ম্ম ন সমাচরেৎ ॥ ২৩২ ॥

যস্মিন্ কর্ম্মণ্যস্য কৃতে মনসঃ স্যাদলাঘবম্। তস্মিংস্তাবত্তপঃ কুর্য্যাদ্যাবত্তুষ্টিকরং ভবেৎ ॥ ২৩৩

যস্মিন্নিত্যাদি ॥ ২৩৩ ॥ যস্মিন্ কর্ম্মণি কৃতে সতি * জনস্যাস্য মনসোঽলাঘবং * গুরুতা স্যাত্তস্মিন্ মনো গৌরবে * তাবত্তপঃ কুর্য্যা দ্যাবৎ * তত্তপস্তুষ্টিকরং স্যাৎ ॥ ২৩৩ ॥

তপোমূলমিদং সর্ব্বং দৈবমানুষকং সুখম্। তপোমধ্যং বুধৈঃ প্রোক্তং তপোঽন্তং বেদদর্শিভিঃ ॥ ২৩৪ ॥

তপ ইত্যাদি। ২৩৪। ইদং দৈবং সুখং মানুষকং ঐহিকং যৎ * সুখং সর্ব্বং তপোমূলং * তপোমধ্যং তপোঽন্তঞ্চ * বেদদর্শিভির্বুধৈঃ প্রোক্তং ॥ ২৩৪ ॥

ব্রাহ্মণস্য তপো জ্ঞানং তপঃ ক্ষত্রস্য রক্ষণম্। বৈশ্যস্য তু তপো বার্ত্তা তপঃ শূদ্রস্য সেবনম্ ॥ ২৩৫ ॥

ব্রাহ্মণস্যেত্যাদি ॥ ২৩৫ ॥ ব্রাহ্মণস্য তপঃ সর্ব্বং * ভাবানাং তত্ত্বজ্ঞানং * কার্য্যাকার্য্যবিজ্ঞানঞ্চ। ১। ক্ষত্রস্য ধর্ম্মঃ প্রজানাং রক্ষণং * তপো বৈশ্যস্য কৃষ্যাদিবাণিজ্যং * তপঃ শূদ্রস্য বিপ্রসেবনং তপঃ ॥ ২৩৫ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः । तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥२३६॥

ऋषय इत्यादि ॥ २३६ ॥ संयतात्मानः फलमूलानिला * शना ऋषयस्तपसैव सच * राचरं त्रैलोक्यं हि प्रपश्यन्ति ॥ २३६ ॥

औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः । तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥२३७

औषधानीत्यादि ॥ २३७ ॥ तपसैवौषधान्यगदश्च *विद्या च दैवी च विविधा स्थितिः * प्रसिध्यन्ति हि यस्मा त्तेषां सर्व्वेषा मौषधादीनां * साधनं तपो भवति ॥ २३७ ॥

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् । सर्व्वन्तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥२३८॥

यद्दुस्तरमित्यादि ॥ २३८ ॥ दुस्तरादिकं सर्व्वं तपसा साध्यं भवति* यतो दुरतिक्रमं तपः ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्य्यकारिणः । तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३९॥

महेत्यादि ॥ २३९ ॥ एते ब्रह्महत्यादिमहापातकि * जना अन्ये चाकार्य्यकारिणश्च * पातकादयस्तत सुतप्तेन तपसा * तत्किल्बिषान्मुच्यन्ते ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च । स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥

कीटाश्चेत्यादि ॥ २४० ॥ कीटादयोपि * तपोबला * द्दिवं स्वर्ग * लोकं यान्ति । २४० ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्ज्जनाः । तत्सर्व्वं निर्द्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्किञ्चिदित्यादि ॥२४१॥ तपोधना ये जना मनोवाङ्मूर्त्तिभि* र्यत्किञ्चित्पापं कुर्व्वन्ति*तपोधनास्ते तत् सर्व्वं * पापं तपसैवाशु दहन्ति ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः । इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान् संवर्द्धयन्ति च ॥२४२ ॥

तपसैवेत्यादि ॥ २४२ ॥ ब्राह्मणस्य तपसैव विशुद्धस्य * इज्या यज्ञान् दिवौकसः * प्रतिगृह्णन्ति पात्र * कामान् संवर्द्धयन्तीति ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः । तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३॥

प्रजापतिरित्यादि ॥ २४३ ॥ प्रभुः प्रजापतिर्ब्रह्मा * तपसैवेदं शास्त्रमसृजत् तथा *वेदानृषयस्तपसा* सर्व्वं प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते । सर्व्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥२४४॥

इत्येतदित्यादि ॥ २४४ ॥ अस्य सर्वस्य पुण्यस्य तत उत्तमं * पुण्यं तपसो जातं प्रपश्यन्तो देवा इत्येतद्वचः * मयाऽकं महाभाग्यस्य * तत्तपसोऽभूदिति प्रचक्षते ।१। ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा । नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥२४५॥

वेदाभ्यास इत्यादि ॥ २४५ ॥ यथाशक्त्याऽन्वहं वेदाभ्यासो महा * यज्ञानां पञ्चानां क्रिया * क्षमा चेत्येतानि महा * पातककर्मब्रह्महत्यादिजानि । १ । महापापान्यन्यानि पापानि * सर्वाण्याशु नाशयन्ति ॥ २४५ ॥

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् । तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित्॥२४६॥

यथैध इत्यादि । २४६ । यथा वह्निस्तेजसैधः * प्राप्तं क्षणान्निर्दहति * तथा वेदवित्सर्वं पापं * ज्ञानाग्निना दहति । २४६ ।

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि । अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥२४७॥

उपसंहरतीत्येतदित्यादि । २४७ । मया यथाविध्येनसां * प्रायश्चित्तमित्येतदुक्तं * अत ऊर्ध्वं रहस्यानां * अप्रकाशितानामेनसां * प्रायश्चित्तं निबोधत । २४७ ।

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥२४८॥

सव्याहृतीत्यादि ।२४८। सव्याहृतिप्रणवका इति सप्तव्याहृतिसहितं * ब्रह्मशिरःसमेतं सप्रणवं * मित्येतन्मन्त्रं पठन्नसौ * वायोः पूरणं । १ । कुम्भकं रेचनं च कुर्यात् * इति प्राणायाम उक्तः * तथाविधास्तु षोडश * प्राणायामा नित्यं कृताः । २ । मासाद्भ्रूणहनमपि ब्रह्महणं * नरं च पापिनं पुनन्ति । २४८ ।

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचं । माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ॥२४९॥

अपरञ्चाह कौत्समित्यादि । २४९ । कौत्सेन कृतं दृष्टं * अप नः शोशुचदघम् * मित्येतत्सूक्तं वासिष्ठं * वसिष्ठेन दृष्टं * प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठाः । १ । इत्येतदृचं माहित्रं * महि त्रीणामवोऽस्त्वित्येतत्सूक्तं * शुद्धवत्यश्चेति शुद्धवत्य एता * इन्द्रं स्तवाम इति । २ । एतस्य कृचो मासमहरहः * षोडशकृत्वो जपित्वा * सुरापोऽन्यपापश्च विशुद्ध्यति । २४९ ।

सकृज्जप्त्वास्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च । अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २५० ॥

सकृदित्यादि । २५० । ब्राह्मणस्य सुवर्णमपहृत्यास्य * वामीयमस्य वामस्य पलितस्य * त्येतत्सूक्तं शिव सङ्कल्पश्च यत् । १ । वाजसनेयशाखायां पठि * तं यज्जाग्रतो दूरमित्येतत् * मासमहरहः सकृज्जप्त्वा क्षणान्निर्मलः स्यात् । २ । २५० ।

हविष्पान्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च । जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५१ ॥

हविष्पान्तीत्यादि ।२५१। हविष्पान्तीयमिति हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि*इत्येकोनविंशतिमृचोऽभ्यस्य*नतमंहो दुरितमि*त्यष्टावृचः ।१। इति चेति इतिमे मनः शिवसङ्कल्पमस्त्विति*सूक्तं चाभ्यस्य पौरुषं सूक्तं च*सहस्रशीर्षा पुरुष*इत्यादिपुरुषसूक्तं ।२। जपित्वा गुरुतल्पगस्तत्समपातकाच्च मुच्यते ।१।२५१।

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् । अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चिदमितीति वा ॥२५२

एनसामित्यादि ।२५२। स्थूलसूक्ष्माणामेनसा*मपनोदनं चिकीर्षन्नब्दमेकं* अवतिहेडो वरुणयोः ।१। इत्येतदृचं यत्किञ्चिदमिति*वरुणदैवीजनदू*त्येतदृचं वा जपेत् ।२।२५२।

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् । जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात् ॥२५३

प्रतिगृह्येत्यादि ।२५३। अप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य*विगर्हितमन्नञ्च भुक्त्वा*तरत्समन्दीयम ।१। तरत्स मन्दीधावतीत्येतदृचां*चतुष्टयं ब्राह्मणैः*त्र्यहमहस्स्तु कृत्वा जपन्मानवः*त्र्यहात्पूयते तदपराधादिति ।२।२५३

सोमारौद्रन्तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति । स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च त्र्यृचम् २५४

सोमारौद्रमित्यादि ।२५४। बह्वेना बहुपापः पुमान्*सोमारुद्रा धारयेथामसुर्य*मित्येतदृचचतुष्टयं*मासमभ्यस्य स्रवन्त्यां नद्यां*स्नानमाचरन्शुद्ध्यति ।१। अर्यम्णामिति चेति*अर्यमणं वरुणं*मित्रमिति च त्र्यृचं ।२। मासमेकमभ्यस्य*स्रवन्त्यां स्नानमाचरन्बह्वेना शुद्ध्यति ।२।२५४।

अब्दार्द्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् । अप्रशस्तन्तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् २५५

अब्दार्द्धमित्यादि ।२५५। एनस्वीयं कर्मपि*पापानं कृतवान्सन्*इन्द्रमित्रं वरुण*मग्निमित्येतदृचां ।१। सप्तकं सप्तर्च्चोऽब्दार्द्धं जपेत्*अप्सु मूत्रादप्रशस्तं*कृत्वा भैक्ष्यभुक्सन्मासमासीत ।२।२५५।

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः । सुगुर्व्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥२५६

मन्त्रैरित्यादि ।२५६। द्विजो ब्राह्मणादिः सर्व्वैः*शाकलहोमीयैर्मन्त्रैः*देवकृतस्येत्यादिभि*रेतमब्दं हुत्वा सुगु*र्व्वपि पापमपहन्ति ।१। नम इन्द्रश्चे*त्येतामृचं वाब्दं*जप्त्वा सुगुर्व्वपि*पापमपहन्ति ।२।२५६।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः । अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्ष्याहारो विशुद्ध्यति २५७

महापातकेत्यादि ।२५७। महापातकसंयुक्तः पुरुषः*समाहितः सन्नब्दमेकं भैक्ष्या*हारः पावमानीरिषो ऽभ्यस्य ।१। प्रतिदिनं चरन्तीर्गा अनुगच्छे*त्ततः समहापापा*त्तस्माद्विशुद्ध्यति ।२।२५७।

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्व्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः २५८

अरण्ये वेत्यादि । २५८ । द्विजः प्रयतः सन्नरण्ये वात्र्येद* संहिताः शाखामेकां त्रिरभ्यस्य * सर्व्वैः पातकैर्विमुच्यते ॥ १ ॥ त्रिभिः पराकैः शोधितः सन् द्विजः * सर्व्वैः पातकैर्मुच्यते ॥ २ ॥ २५८ ॥

त्र्यहन्तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्व्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणम् ॥२५९

त्र्यहन्त्वित्यादि ।२५९। युक्तः सन् द्विज एकस्मिन्नह्नि त्रिस्त्रीन् * वारानपोऽभ्युपयन् उपगच्छन् स्नानं कुर्व्वन् * अघमर्षणं त्रिर्जपित्वा त्र्यह* उपवसेत् सर्व्वैः पापैर्मुच्यते ॥ १ ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः । तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

यथाश्वमेधेत्यादि ॥२६०॥ यथा क्रतुराड् अश्वमेधः * सर्व्वपापापनोदनः स्यात् तथा अघमर्षणं सूक्तन्तु * सर्व्वपापापनोदनं स्यात् ॥ १ ॥ २६० ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः । ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥२६१॥

हत्वेत्यादि ॥ २६१ ॥ विप्र इमांस्त्रीनपि लोकान् हत्वा * यतस्ततोऽपि अश्नन् ऋग्वेदं धारयन् * किञ्चनापि एनः पापं न प्राप्नोति । १ । २६१ ।

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः । साम्नां वा सरहस्यानां सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥२६२॥

ऋक्संहितामित्यादि ॥ २६२ ॥ विप्रः समाहितः सन् ऋक्संहितां * त्रिरभ्यस्य यजुषां संहितां वा * त्रिरभ्यस्य सरहस्यानां साम्नां वा * संहितां त्रिरभ्यस्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । १ । २६२ ।

यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्रं लोष्टं विनश्यति । तथा दुश्चरितं सर्व्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥२६३॥

यथेत्यादि । २६३ । यथा लोष्टं महाह्रदं * प्राप्य विनश्यति तथा * दुश्चरितं सर्व्वं पापं * त्रिवृति वेदे मज्जति १ । २६३ । कीदृशः पुनः स त्रिवृद्वेदः स्यादित्यत आह।

ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च । एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥२६४॥

ऋच इत्यादि । १ । २६४ । ऋचश्च यजूंषि च सामानि च * विविधानि यानि स एष ज्ञेयः * त्रिवृद्वेदो यः एनं त्रिवृद्वेदं * वेद स वेदविद्भवतीति शेषः । १ । २६४ ।

आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥२६५॥

आद्यमित्यादि । २६५ । सर्व्ववेदानामाद्यं * त्र्यक्षरमकारोकारमकारात्मकं * ब्रह्मवाचकत्वात् सा त्रयी वेद* त्रयी यस्मिन् द्विजे * प्रतिष्ठिता भवति । १ । स ओङ्कारोऽस्य * गुह्यस्त्रिवृद्वेदः * यस्तं योऽर्थतो वेद * स द्विजो वेदवित् । २ । २६५ ।

॥*॥*॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे * भृगुप्रोक्तायां संहितायां * मेकादशोऽध्यायः ॥१॥*॥११॥*॥

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे * भृगुप्रोक्तायां संहितायां * मेकादशेऽध्याये । १ । तेदरा गङ्गाधर राय कविरत्न * कृतायां प्रमादभञ्जन्यां * मेकादशाध्यायप्रमादभञ्जनी । * । * । * ।

अथोद्देशक्रमात् प्रायश्चित्तात्परं * कर्म्मसम्भवं त्रिविधं * संसारागमनमाह ॥ १ ॥ तत्रऋषीणां प्रश्नः ॥

ऋषय ऊचुः ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्म्मस्त्वयाऽनघ । कर्म्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

ऋषय ऊचु * चातुर्वर्ण्यस्येत्यादि ॥ २ ॥ १ ॥ भो अनघ महर्षे भगोस्त्वया * चातुर्वर्ण्यस्याय कृत्स्नो * धर्म्मउक्तःकर्म्मणां परां फलं * निर्वृत्तिं तत्त्वतो नः शंस ॥ १ ॥ १ ॥ एवं पृष्टः ॥

स तानुवाच धर्म्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः । अस्य सर्व्वस्य शृणुत कर्म्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

स तानित्यादि ॥ २ ॥ महर्षिभिरेवं पृष्टः स धर्म्मात्मा * मानवो भृगुस्तान् * महर्षीन् उवाच ॥ १ ॥ भो महर्षयः सर्व्वस्यास्य कर्म्म * योगस्य निर्णयं शृणुत ॥ २ ॥ २ ॥

शुभाशुभफलं कर्म्म मनोवाग्देहसम्भवम् । कर्म्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

शुभाशुभेत्यादि ॥ ३ ॥ मनोवाग्देहसम्भवं * कर्म्म शुभाशुभफलं * नृणामुत्तमाधममध्यमास्त्रिधा * गतयः कर्म्मजाश्च याः ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः । दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्त्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येहेत्यादि ॥ ४ ॥ देहिनस्त्र्यधिष्ठानस्य * मनोऽधिष्ठानस्य वागधिष्ठानस्य * देहाधिष्ठानस्य चेति ॥ १ ॥ त्रिविधस्येतस्य दश * लक्षणयुक्तस्य शुभाशुभ * फलस्य कर्म्मणः खलु * प्रवर्त्तकं मनो विद्यात् ॥ २ ॥ मनःशब्देनेह बुद्धिरुच्यते * तात्पर्य्यान्नहि मनो मनः * कर्म्मणः प्रवर्त्तकं स्यात् ॥ ३ ॥ यदा हि बुद्धिर्भावा स्वेनपथा * यदा मनो न परद्रव्यं * नाभिध्यायति परस्य * निष्टं न चिन्तयति न * वितथमभिनिविशति ॥ ४ ॥ तत्तस्य दर्शितमा बुद्ध्याधिष्ठितेनैव * मनसा संयुक्ता च वाक् * पारुष्यमनृतं पैशुन्यं वचनं * असम्बद्धालापं न कुर्य्यात् ॥ ५ ॥ तथैवमनसा युक्ता * मिन्द्रियं देहस्तोनादत्तां * नयान्नादत्तं नयाविधानतोऽन्यान् * हिंसति न परदारानवासेवते ॥ ६ ॥ इति शुभफलं दशलक्षणकर्म्म ॥ यदा सैव बुद्धिर्भावा * न तत्त्वेन पथा याति पश्यति तु * मिथ्यावानस्य वा तिवा ॥ ७ ॥ तदा तया वृद्धया मनोऽशुभफलं * कर्म्माचरति तया युक्तेन च * मनसा युक्ता वाग * शुभफलं वाक्यमाह ॥ ८ ॥ तथैवमनसा युक्तमिन्द्रिय * मशुभफलं * कर्म्माचरति ॥ ९ ॥ * ॥ ४ ॥ तच्चिह्नयथावत्पश्यन्त्या वृद्धया * युक्तं मनो वाग्देहं कि * माचरतीत्यत आह *

परद्रव्येष्वभिध्यानंमनसानिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधंकर्म्म मानसम्॥ ५॥

परद्रव्येष्वित्यादिद्वयं। ५। अयथावत्प्रयत्नादन्याययुक्तेन * मनसापरद्रव्येष्वभिध्यानं * अहमिच्छा परस्यानिष्टचिन्तनम्। १। वितथेऽनृतेऽभिनिवेशश्चेति त्रिविधंमानसमशुभफलं कर्म्म। २। ५।

पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम्॥ ६॥

पारुष्यमित्यादि। ६। पारुष्यं कर्कशवाक्यं * अनृतं मिथ्यावचनं * सर्व्वशः पैशुन्यं खलो * क्तिलो कप्रतासम्बन्ध * प्रलापश्चेति वाङ्मयं * चतुर्धा कर्म्माशुभफलं॥ १॥ ६॥

अदत्तानामुपादानं हिंसाचैवाविधानतः। परदारोपसेवाचशारीरं त्रिविधं स्मृतम्॥७॥

अदत्तानामित्यादि। ७। अदत्तानां द्रव्याणां हस्तेनादानं * अविधानतो हिंसाच * पाणिपादादिभिः पर * दारोपसेवाचाशुभ * तान्कर्म्मैरितित्रिविधं तु। १। अशुभफलं शारीरं * कर्म्म स्मृतमितिसंक्षेपो विस्तरेण मनोवाग्देहसम्भव * मशुभफलं कर्म्मज्ञेयं। २। ७।

मानसंमनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्। वाचावाचाकृतंकर्म्म कायेनैवचकायिकम्॥८॥

मानसमित्यादि। ८। मानसं शुभाशुभं कर्म्मफलं * मनसैवायं कर्त्ता कालान्तरउप * भुङ्क्ते वाचाकृतं शुभाशुभं कर्म्म * वाचैवोपभुङ्क्ते नतन्नान्येनेति। १। कायिकं शुभाशुभं कर्म्मफलं * कायेनैवोपभुङ्क्ते। २। ८।

शरीरजैःकर्म्मदोषैर्यातिस्थावरतांनरः। वाचिकैःपक्षिमृगतांमानसैरन्त्यजातिताम्॥९॥

शरीरजैरित्यादि। ९। कर्म्माण्यैहिकालान्तरफलानिच * यथातण्डुलादिपाकः * कालान्तरे यथरोग * धातून् पुष्यतिनसद्यो * गोदोहनाग्निदाहवत्। १। तथाशरीरजाःकर्म्मदोषायदा * परिणमन्तःफलोन्मुखोभवन्ति * तदानरकावसाने नरःपुमान्। २। तैःशरीरजैःकर्म्मदोषैरिह * स्थावरतां वृक्षादित्वं * यातिवाचिकैःकर्म्मदोषैः * पक्षित्वं मृगत्वं याति। ३। मानसैःकर्म्मदोषैरन्त्यजातितां * चाण्डालादिशूद्रत्वं प्राप्नोति। ४। ९।

वाग्दण्डोऽथमनोदण्डःकायदण्डस्तथैवच। यस्यैते निहिताबुद्धौत्रिदण्डीतिसउच्यते॥१०॥

वाग्दण्डइत्यादि। १०। वाग्दण्डोमनोदण्डःकायदण्ड * इतित्रयोदण्डायस्य * बुद्धौनिहिताःसपुमान् * त्रिदण्डीत्याचार्यैर्भाष्यते। १। १०।

विदग्धमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानवः। कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं विगच्छति॥ ११॥

विदग्धमित्यादि। ११। यो मानवः कामक्रोधौ*संयम्य सर्व्वभूतेषु तद्विदग्धं * निक्षिप्य विहाय यदा*वर्त्तते तदा सिद्धिं विगच्छति। १। ११। ननु य एष पुरुषः कर्म्माणि यैः* वाङ्मनःशरीरैः करोति तानि तु * म्रियमाणो विहाय लोकान्तरं*गच्छति कथमिह तत्फलं भुङ्क्ते। १। इत्यत उच्यते योऽसावा*त्मनः कार* ।

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते। यः करोति तु कर्म्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः॥१२॥

यइत्यादि। २। १२। अथ जागरितस्थानस्य स्वप्न * स्थानस्य चात्मनो जागरिते स्वप्ने * यः कर्म्माणि कारयिता*तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते। १। कः कर्म्माणि तेन प्रयुक्तः करोती*त्यत आह य इत्यादि। २। यो जाग्रदित्र कर्म्माणि करोति यश्च*स्वप्ने कर्म्माणि करोति*स द्विविधो भूतात्मोच्यते। ३। जागरितस्थानो वैश्वानरो नाम* भूतात्मा बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एको*नविंशति मुखः स्थूल*भुक् प्रथमः पादश्चात्मा। ४। स्वप्नस्थानस्तैजसो नाम भूतात्मा*सोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंश* मुखः प्रविविक्त*भुक् द्वितीयः पादश्चात्मा। ५। भूतानां यात्मा भूतात्मा*न तु भूतानामात्मेति*स्वरूपात्मत्वप्रसङ्गात्। ६। यानि खल्विमानि पञ्च*स्थूलानि भूतानि पूर्व्व*पूर्व्वभूतानुप्रविष्टानि कानि चित् चतुःपञ्च*महाभूतात्मकानि खं*वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी। ७। तानि सप्ताङ्गो वैश्वानरो नाम * जागरितस्थानो भूतात्मा। ८। तेषां भूतानां पञ्चानां *यत्त्वात्मकं तेजोभूतं *तद्द्विवाभूतमेकं यैश्वानरस्य*मूर्द्धा सुतेजा नाम स्यात्। ९। द्वितीयं वैश्वानरस्य*चक्षुर्विश्वरूपो नाम * योऽसौ द्वाभ्यां वायुः स*पृथग्वर्त्मा नाम प्राणो*वैश्वानरस्यात्मन इति। १०। योऽसावाकाशः कालविशिष्ट एव*शब्दतन्मात्र स्थूलता* मापन्नः स बहुलो नाम सन्देहो * वैश्वानरस्यात्मन इति। ११। यास्ताश्चत्वरात्मिका आपः सरयि*र्णाम वैश्वानरस्य वस्तिर्या पृथिवी* पञ्चात्मिका सा प्रतिष्ठा*नाम वैश्वानरस्य पादौ। १२। इति सप्ताङ्गो वैश्वानरो नाम* भूतात्मास्य मुखानि कोनविंशतिः * पञ्च प्राणादयः बाह्यानीन्द्रियाणि*चत्वार्य्याभ्यन्तराणि मनो*बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्येकोनविंशतिस्तै र्मुखैः ॥१३॥ पञ्चशब्दादयोऽर्थाभोगाय एव बहिः*प्रज्ञः स्थूलविषयभुक्॥ १४। यानि शब्दमात्रादीनि * पञ्चमहाभूतानि ता* नाविस्वप्नस्थानस्तैजसो नाम * भूतात्मा पूर्व्ववत् सप्ताङ्ग * एकोनविंशतिमुखः। १५। अन्तःप्रज्ञः प्रविविक्त * खल्वाभ्यन्तरे स्वप्ने तु * विषयान् शब्दादीन् भुङ्क्ते इति द्विधा भूतात्मा। १६। नन्वेतौ यत् स्थूलविविक्तभुजौ तत् कथं भुङ्क्ते इत्यत आह ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्व्वदेहिनाम्। येन वेदयते सर्व्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु॥१३॥

जीवेत्यादि। १। १३। सर्व्वदेहिनामन्तरात्मा जीवसंज्ञः क्षेत्रज्ञभूतात्मभ्यामन्यः * सहजः सूक्ष्मशरीर

सर्गेजातः । १ । येनान्तरात्मनाजीवसंज्ञेन*जन्मसुखंदुःखंच*सर्व्वभूतात्मानौद्वौ*विदुः सक्षेत्रज्ञोलोकेतौव वेदयते । ११ । ननुकोऽसौजीवसंज्ञ*इत्यतआह ।

तावुभौभूतसंपृक्तौमहान्‌क्षेत्रज्ञएवच । उच्चावचेषुभूतेषुस्थितंतंव्याप्यतिष्ठतः॥ १४ ॥

तावित्यादि । १ । १४ । जीवसंज्ञोऽसौमहान्‌क्षेत्रज्ञश्च*तौ तौयौतावुभौभूत*संपृक्तौभूतात्मनियुक्तौ । १ । कस्मिन्‌भूतेसंपृक्तावित्यतआह । २ । उच्चावचेष्वित्यादि । २ । उच्चावचेषुखलुइहत्*क्षुद्रेषु भूतेषुप्राणिषु * स्थितंतंभूतात्मानंव्याप्यातिष्ठतइतिवेदितव्याम् । २ । १४ । ननुसुषुप्तौकःकिंकुर्य्यादिति चेद्रुच्यते विज्ञेयं * यत्रसुप्तोनकञ्चन*कामंकामयतेनच * कञ्चनस्वप्नंपश्यति*तत्सुषुप्तिस्थानमिति । १७ । सुषुप्तिस्थानएकीभूतः प्रज्ञानघनएवानन्द* मयआनन्दभुक्‌चेतो*मुखःप्राज्ञस्तृतीयःपादःइतिसुषुप्तौभूतात्मनोरहङ्कारेलयान्नकर्म्मणांकर्त्ता वर्त्ततेनचक्षेत्रज्ञःकारयतिचेतःप्रज्ञासुखेनानन्दंभुङ्क्ते । १८ । ननुयोऽयंप्रज्ञयाविशिष्टःप्राज्ञःसएनावेवद्वौ * भूतात्मानावक्षयो* द्वयोःकर्म्माणिकारय * तीत्यपेक्षेत्रज्ञआत्मोच्यते ॥ १८ । १२ । सचकेनकर्म्माणिकार यती*त्यतआह ।

असङ्ख्यामूर्त्तयस्तस्यनिष्पतन्तिशरीरतः । उच्चावचानिभूतानिसततंचेष्टयन्तियाः ॥ १५ ॥

असंख्येत्यादि । १५ । तस्यचक्षेत्रज्ञस्य * खल्वात्मनःशरीरत*स्त्वसङ्ख्यामूर्त्तयएव*निष्पतन्तियामूर्त्तय *उच्चावचानिभूतानि*सततमेवचेष्टयन्ति । १ । मुण्डकोपनिषदिचोक्तमेवेदं * यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः*सहस्रशःप्रभवन्तिसरूपाः । तथाक्षराद्विविधाःसौम्यभावाः*प्रजायन्तेतत्रचैवापियन्ति । इति । २ । १५ ।

पञ्चभ्यएवमात्राभ्यःप्रेत्यदुष्कृतिनांनृणाम् । शरीरंयातनार्थीयमन्यदुत्पद्यतेध्रुवम् १६॥

पञ्चभ्यएवेत्यादि । १६ । दुष्कृतिनांनृणांप्रेत्य * स्थूलशरीरिष्वेनवर्त्तमानानां * पञ्चभ्यएवमात्राभ्य । १ । आकाशादिभ्योभूतेभ्यो * यातनार्थीयमन्यच्च * शरीरमेकंध्रुव * मनश्वरंस्थिरमुत्पद्यते ॥ १६ ॥

तेनानुभुयतायामीःशरीरेणेवयातनाः । तास्वेवभुतमात्रासुप्रलीयन्तेविभागशः ॥ १७ ॥

तेनेत्यादि । १७ । तेनयातनार्थीयेन शरीरेण * तायामीयातनाश्चव * भूयावसानेतेषांनृणां * तानियातनार्थीयानि * शरीराणि । १ । विभागशस्तास्व * भूतमात्रास्वेव * यतोयत्तत्ततदिदेवंप्रलीयन्ते ॥ २ ॥ १७ ॥

ऽनुभूयासुखोदर्कान् दोषान् विषयसङ्गजान् । तत्रापि गतकल्मषोऽभ्येति तान् वै भौमसद्जसौ॥१८

सदृत्यादि । १८ । सङ्कृतिः निरयोयातनार्थे यमपुरीमाश्रितः खलु भूतात्मा महत् च वर्षाभ्यां वियुक्तः सन् लोके * विषयसङ्गजान् असुखोदर्कान् * दुःखोत्तरान् दोषान् अनुभूय एव । १ । यदा तु अपगतकल्मषो * गतपापफलभोगः सदा * तदा तौ वै भौमसद्जसौ महत् * च वर्षौ सम्यक् तौ भूतात्मतः पृथग्भूय स्थिताव ति ॥ १८ ॥ ननु तौ महौजसौ महत् च वर्षौ पृथग्भूय किं कुरुतः कुत्र च स्थितौ इत्यत आह ॥

अधर्मं पश्यतः तस्य पापात् तौ निवर्तेते सह । याभ्यां प्राप्नोति संप्रेतः प्रेते इह सुखासुखम् १९

तौ धर्ममित्यादि ॥ १९ ॥ तौ महत् च वर्षौ सम्यक् क्षीतः * भूतात्मनः पुरुषस्य * धर्माधर्माभ्याम् अतर्क्षिताव नैतत् वस्थितौ तस्य धर्मं पापञ्च पश्यतः । १ । याभ्यां धर्मपापाभ्यां सह संप्रेतः * पुरुषः प्रेते ताव इह * सुखा सुखं प्राप्नोति ॥ १९ ॥ ननु तर्हि किं धर्माधर्माभ्यां यामीं यातनाम् अनुभवतीत्यत आह ॥

यदा आचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्मं मल्पशः । तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखम् उपाश्नुते ॥ २० ॥

यदाचरतीत्यादि । २० । यैः पितृजमातृजमात्राहारजाः * त्वग् जैश्चर्विधैः पञ्चभिर्भूतैः * दारब्धशरीर आत्मपुरुषः । १ । यदाल्पशोऽधर्मं प्रायशो धर्ममेव * वाचरति तदा सोऽन्ते * तत् पितृजमातृजात्मज* आत्माहारजभूतमयं शरीरं । २ । विहाय परलोकं गतस्तैरेव चतुर्विधैः * पञ्चभिर्भूतैरावृतः पुनस्तद्भोगशरीर युक्तः॥ स्वर्गी सुखमश्नुते ॥ २०॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः । तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः॥२१॥

यदीत्यादि । २१ । स पुरुषो यदि त्वधर्मं प्रायशो * धर्ममल्पशः सेवते तदा तैरात्मजादिभिश्चतुर्विधभूतैः परित्यक्तः पञ्चतत्त्वमात्रैरारब्धं * यातनार्थे यमनाम * शरीरं प्राप्तः सन् * यामीर्यातनाः प्राप्नोति । २१ ॥ ननु याम यातनाभोगावसाने कथं वर्त्तते इत्यत आह ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः । तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

यामीस्ता इत्यादि । २२ । ता यामीर्यातना यावत् पापं तावत् * प्राप्य स जीवः पुरुषः । १ । वीतकल्मषो विगत * पापफलभोगः सन् पुनस्तान्येव पञ्च * भूतानि पापयातनाभोगावशानीय योनिमासाद्य पितृजादीनि च चतुर्विधानि भागशोऽप्येति । २२ ।

एतादृष्ट्वा स जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात् सदा सनः ॥२३॥

एतादृतादि । २३ । अस्य जीवस्य एता गतीः * धर्मतः धर्माधर्माभ्याम् * गतीः स्वेनैव चेतसा दृष्ट्वा पुमान् * सदा धर्मे मनो दध्यात् । २३ ॥

सत्वं रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् । यैर्व्याप्येमान् स्थितोभावान्महान् सर्व्वानशेषतः ॥ २४ ॥

सत्वमित्यादि । २४ । सत्त्वादीन् त्रीनात्मनो महतो गुणान् विद्यात् * महानात्मा यैः गुणैः इमान् सर्व्वान् * भावान् अशेषतो व्याप्य स्थितः स्यात् । २४ ।

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते । स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

यो यदेषामित्यादि । २५ । यो गुण एषां मध्ये * देहे यदा साकल्येन अतिरिच्यते * तदा स गुणस्तद्गुण * प्रायं तं शरीरिणं नरं करोति । २५ ।

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् । एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्व्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

सत्वमित्यादि । २६ । सत्त्वं गुणो ज्ञानं ज्ञानजनकत्वात् * तमोगुणस्त्वज्ञानं मोहात्मकत्वात् * रजोगुणो रागद्वेषौ तज्जनकत्वात् । १ । एषां सत्त्वादीनां त्रयाणां गुणानां * व्याप्तिमदव्यभिचारविशिष्टं * सर्व्वभूताश्रितमेतद्वपुर्भवतीति । २६ ।

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् । प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तत्रेत्यादि । २७ । तत्र त्रिगुणव्याप्ते शरीरे प्रीति * संयुक्तं यत्किञ्चित्प्रशान्तमिव * शुद्धाभमात्मनि लक्षयेत् सत्त्वगुणात्मकमित्युपधारयेत् । २७ ।

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

यत्त्वित्यादि । २८ । तत्र त्रिगुणव्याप्ते वपुष्यात्मनि * आत्मनोऽप्रीतिकरं * दुःखसमायुक्तं यत्तु * अप्रतिघमक्रोधं । १ । सततं देहिनां हारि तद्रजो * रजोगुणकृतं विद्यात् । २८ ।

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यत्तु स्यादित्यादि । २९ । तत्र त्रिगुणव्याप्ते वपुष्यात्मनि * यत्तु किञ्चिदव्यक्तं मोहसंयुक्तं * विषयात्मकमप्रतर्क्यमविज्ञेयं * तत्तमस्तमोगुणकृतं विद्यात् । २९ ।

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः । अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

त्रयाणामित्यादि।३०। एषां त्रयाणां गुणानां * यः फलोदयः कर्म्मणां * समग्रेण यतस्तं * संक्षेपतः प्रवक्ष्यामि।३०।

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम्॥३१॥

वेदाभ्यास इत्यादि।३१। वेदाभ्यासादिकं सात्त्विकं * गुणलक्षणं * वेदितव्यम्।३१।

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः। विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम्॥३२॥

आरम्भेत्यादि।३२। आरम्भरुचि * प्रभृतिकं * राजसं गुण * लक्षणं स्यात्।३२।

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता। याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम्॥३३॥

लोभ इत्यादि।३३। लोभादिकं * तामसमेव * गुणलक्षणं * वेदितव्यम्।३३।

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम्। इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम्॥३४॥

त्रयाणामित्यादि।३४। एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामेव * गुणानां क्रमश उक्तं * यद्यद् गुणलक्षणं तत् * इदं सामासिकं समस्तं त्रिषु गुणेषु तिष्ठतां ज्ञेयं।३४।

यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति। तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम्॥३५॥

यत्कर्मेत्यादि।३५। यो यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् * करिष्यंश्च लज्जते तत् * सर्वं तामसं गुण * लक्षणं विदुषा ज्ञेयं।३५।

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्। न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम्॥३६॥

येनेत्यादि।३६। येन कर्म्मणा क्रियमाणेन * कृतेन करिष्यमाणेन च * लोकेऽस्मिन् पुष्कलां शुभां * ख्यातिं पुरुष इच्छति।१। असम्पत्तौ यथाविधि * सम्पन्नत्वाभावे सति * न शोचति तद्राजसं * गुणलक्षणं विज्ञेयं।३६।

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन्। येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम्॥३७॥

यत्सर्वेणेत्यादि।३७। यत्कर्म्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यंश्च * पुरुषः सर्वेण प्रकारेण ज्ञातु * मिच्छति यच्चाचरन्न लज्जति।१। येन कर्म्मणास्य * कर्त्तुरात्मा च * तुष्यति तत्सत्त्वगुणलक्षणं स्यात्।३७।

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते। सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथोत्तरम्॥३८॥

तमस इत्यादि।३८। यद्यपि कामो रजोगुणकार्य्यः * स तमस्तमनी रजस्कं वर्त्तते * नित्यसम्बन्धं रज

श्मवक्रः। १ \। तमसः रजोऽववन्धतमःकाय। ३*कामीरजसीलक्षण * मव्यःकमसलक्षणं। २। धर्मीएषां तथाकां* कामार्थधर्म्माणा उत्तरोत्तरं श्रेष्ठं भवति ॥ १८ ॥

येनयांस्तुगुणैर्जीवःसंसारान्प्रतिपद्यते। तान्समासेनवच्याम्यसर्व्वस्यास्ययथाक्रमम् ३९

येनेत्यादि। ३९। योऽयमएषां गुणानां *येनगुणेनयान्संसारान्*पुनःपुनर्जन्ममरणाभ्यामिह * चागम नाविपरव*मध्ये प्रतिपद्यते १।१ सर्व्वस्यास्यतान् संसारान्समासेन*यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि।२।३९।

देवत्वंसात्त्विकायान्तिमनुष्यत्वञ्चराजसाः। तिर्य्यक्त्वंतामसानित्यमित्येषात्रिविधागतिः ४०

देवत्वमित्यादि। ४०। सात्त्विकाजनादेवत्वं * यान्तिराजसाजना*मनुष्यत्वमिहयान्ति। १। तामसाज नास्तिर्य्यक्त्वं यान्तीति एषा*नित्यं त्रिविधागतिःस्यात्। २। ४०।

त्रिविधात्रिविधैषातुविज्ञेयागौणिकीगतिः। अधमामध्यमाग्र्याचकर्म्मविद्याविशेषतः॥४१॥

त्रिविधेत्यादि। ४१। एषागुणात्रिविधा तु*गतिर्गौणिकीत्रिविधा*कर्म्मविद्याविशेषतो* भवत्यधमाच मध्यमाचाग्र्याच। १। ४१।

स्थावराःक्रिमिकीटाश्चमत्स्याःसर्पाःसकच्छपाः। पशवश्चमृगाश्चैवजघन्यातामसीगतिः॥४२॥

स्थावरादीत्यादि। ४२। तामसास्तिर्य्यक्त्वं यान्तीतियदुक्तं*तत्रकर्म्मविद्याहीनाः*स्थावरादयोभवन्ति * साजघन्यातामसीगतिः। १। ४२।

हस्तिनश्चतुरङ्गाश्चशूद्राम्लेच्छाश्चगर्हिताः। सिंहाव्याघ्रावराहाश्चमध्यमातामसीगतिः॥४३॥

हस्तिनश्चेत्यादि। ४३। कर्म्मविद्यामध्यमत्वात्तिर्य्यक्त्वं *हस्त्यादयोये भवन्ति*सातेषां मध्यमातामसी गतिः। १। ४३।

चारणाश्चसुपर्णाश्चपुरुषाश्चैवदाम्भिकाः। रक्षांसिचपिशाचाश्चतामसीषूत्तमागतिः॥ ४४॥

चारणाश्चेत्यादि। ४४। चारणादयोऽपितिर्य्यक्त्वे*तत्तिर्य्यक्त्वेऽपि एषामुत्तमैव* तामसीगतिर्विद्याकर्म्मा धिक्यात्। १। ४४।

झल्लामल्लानटाश्चैवपुरुषाःशस्त्रवृत्तयः। द्यूतपानप्रसक्ताश्चजघन्याराजसीगतिः॥ ४५॥

झल्लादीत्यादि। ४५। मनुष्यत्वञ्चराजसा*इतियदुक्तं तत्र*ये हीनकर्म्मविद्याराजसास्ते * झल्लादयोभवन्ती ति एषां*जघन्याराजसीगतिः। १। ४५।

राजानःक्षत्रियाश्चैवराज्ञश्चैवपुरोहिताः। वादयुद्धप्रधानाश्चमध्यमाराजसीगतिः॥ ४६॥

राजानइत्यादि । ४६ । मध्यमकर्म्मविद्याविशेषादेव * राजादयोभवन्तीत्येषा * मध्यमाराजसी गतिः । १ । ४६ ।

गन्धर्व्वागुह्यकायक्षाविबुधानुचराश्चये । तथैवाप्सरसःसर्व्वाराजसीषूत्तमागतिः॥ ४७॥

गन्धर्व्वाइत्यादि । ४७ । येराजसाःपूर्व्वजन्मन्युत्तमकर्म्मविद्यावन्तः * ते गन्धर्व्वादयोभवन्तीत्येषा * राजसीषुगतिषुमध्ये उत्तमाराजसीगतिःस्यात् । ४७ ।

तापसायतयोविप्रायेचवैमानिकागणाः । नक्षत्राणिचदैत्याश्चप्रथमासात्त्विकीगतिः॥४८॥

तापसाइत्यादि । ४८ । येसात्त्विकाहीनकर्म्म * विद्याविशेषाःपूर्व्वजन्मनि * ते तापसादयोभवन्तीत्येषा * प्रथमाखल्वधमैव * सात्त्विकीगतिरुच्यते । १ । ४८ ।

यज्वानऋषयोदेवावेदाज्योतींषिवत्सराः। पितरश्चैवसाध्याश्चद्वितीयासात्त्विकीगतिः॥४९॥

यज्वानइत्यादि । ४९ । येसात्त्विकाःपूर्व्वजन्मनिमध्यमकर्म्मविद्या * विशेषास्तेयज्वादयो * भवन्तीत्येषा द्वितीया * मध्यमासात्त्विकीगतिः । १ । ४९ ।

ब्रह्माविश्वसृजोधर्म्मोमहानव्यक्तमेवच । उत्तमांसात्त्विकीमेतांगतिमाहुर्मनीषिणः॥ ५०॥

ब्रह्मेत्यादि । ५० । येसात्त्विकाःपूर्व्वजन्मन्युत्तमकर्म्मविद्या * विशेषास्तेब्रह्मादयो * भवन्तीत्येषा उत्तमा * मेतां सात्त्विकीं गतिं * मनीषिणोबुधाआहुः । १ । ५० । उपसंहरति ।

एषसर्व्वःसमुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्यकर्म्मणः। त्रिविधस्त्रिविधःकृत्स्नःसंसारःसार्व्वभौतिकः॥५१॥

एषइत्यादि । ५१ । एषकर्म्मणस्त्रिप्रकारस्यफलात् * सार्व्वभौतिकस्त्रिविध * स्त्रिविधःकृत्स्नःसंसारः * सर्व्वएव समुद्दिष्टः ॥ १ ॥ नन्वत्रजिज्ञासायोऽसौब्रह्माविश्वसृजोमन्वादयःप्रजा * पतयोधर्म्मश्चमहा * नात्माद्योऽव्यक्त योक्तौ * यथावाङ्गउक्तं प्राक् । यस्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकमितितत्कथमुत्तमसात्त्विकं वक्तुं चेत् नाम्नामधिष्ठानमित्यतआह * ... ॥२॥ एते किंयेपूर्व्वजन्मन्युत्तमकर्म्माचारेण * उत्तमविद्यावन्तश्च * तेपुनरिह जज्ञिरे * एतीगतिषुभिहिताः ॥ २ ॥ सत्यमेतत्सर्व्वं यथा * तमूषामानं शृणुत * महासर्गोऽयमनन्तकालएव *

तस्यावान्तरभेदं चतुर्विधः ॥ ४ ॥ महानिर्व्वाणपर्य्यावस्थायीच * नित्यं [illegible] * [illegible] पर्य्यन्तस्थायीच * कल्पान्तप्रलयपर्य्यन्तस्थायीच ॥ ५ ॥ तद्यथापत्तिरेवपरं ब्रह्म * सर्व्वमिदं चिच्छक्तिमूलमेव जायते यस्यां च प्रलीयते ॥ ६ ॥ साखलु शक्तिर्ब्रह्मणः * स्वर्गात् क्रियागुणवाप * ईश्वराभावाद्भवदेव * स्वगुणक्रियानिगूढा * सतीस्थितदाऽवर्त्तत ॥७॥ तस्याः शक्तेः स्वगुणक्रिये वशक्तिः * सर्गकाले तस्याः प्रभावविशेषः सा * प्रवर्त्तमाना स्वयं प्रवर्त्तते । ८। तदा स्थिता शक्तिर्ब्रह्मणः * [illegible] प्रभावा[illegible]या * स्वगुणविशिष्टं तौ प्रथमं * [illegible] सृज्य ज्योतिश्चित्रमिव प्रतप । ९ । तत्र कोऽपि चमत्कारोऽभवत् * तावन्नमस्य [illegible] * कस्मादिव तदिदं [illegible] * सातान्येव मेवसृष्टा । १० । तान्येतत्प्रविष्ट * लोहित[illegible] * [illegible] * [illegible] ॥११॥ इतीत्थं प्राक्क्रियागुणवत्प्रदेशा * भावाद्भवतीव * शक्तिः सर्गकाले सतीतत्का ।१२। सर्गकाले सा तेजोवन्नलक्षणा * क्रियागुणवत्प्रदिष्टा * गायत्रीसतीवभूव ।१३। तदुक्तं तैत्तिरीयोपनिषदि * असद्वा इदमग्र आसीत् * ततो वै सदजायत । इति । १४ । सा गायत्री तेजोवन्नानि * विनाश्य तत्त्वान्यपरं * व्योमरूपं किंचिदप्रथक्कला ।१५। स्वयमकृत * स्वयं [illegible] प्रभावहविधि * यस्मात्तमात्मानमकुरुतेति । १६ । तत्स्वयत्नात्सुकृतं यस्मात् * सव्योमेवप्रति [illegible] * [illegible] ।१७। [illegible] * [illegible] ईश्वरः परमात्मा । तदुक्तं तैत्तिरीयोपनिषदि * पूर्व्वार्द्धं श्लोकस्यापरार्द्धं यथा।१८। तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते * इति । एषोह्यजो महानिर्व्वाणपर्य्यन्त * स्थायी न पुनर्जायते । २० । एतदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां * बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते * जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः । इति । २१ । [illegible] तौ गायत्री जीवकौ भूतमयावस्थायां [illegible] * ततः गायत्री [illegible] तेजोवन्नानि * [illegible] * तान्यनुप्रविश्य । २२ । परा विद्याऽवभूवतत् * परव्योमानुप्रविश्य * तानि तत्परमविद्याश्रयः सदा * शिवो वेदान्तपुरुषोऽभूत् । २३ । एवं गायत्री चापरा विद्यामाया * बभूव चात्र विद्या * सा ऋग्विद्या यजुर्विद्या * सामविद्याऽथर्व्वविद्या * तास्वन्तर्भूतास्सर्व्वा विद्या । २४ । तत्तद्विद्याश्रयाश्चत्वारो वेदाः * परव्योमशिवोऽभवत् । २५ । तदुक्तं मुण्डकोपनिषदि च * यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते । इति ।२६। एतदुक्तं त्रिपञ्चब्रह्मपुरुषाः * सदाशिवादयः पञ्च * ताननुप्रविश्यालीन्द्री [illegible] * सम[illegible] सदभूताम ।२७। ततः सत्त्रिधाभूतस्त्रैकोऽपि कालोऽभूत् * समष्टाविद्या, [illegible] तीयोऽपि [illegible] * [illegible] विद्याः । २८ । तच्चिद्गुणाश्च प्रधानं * प्रकृतिर्नाम [illegible] * तत्प्रधानं [illegible] * [illegible] वाधिष्ठितं सत् * काले नक्षोभमाणान्तु।२९। प्रथम भूताः सत्त्वरजस्तमोगुणा * स्वयमेव भूवतत्सम * [illegible] * [illegible] धिष्ठानमव्यक्तं नामात्मा ।३०। तस्मा

[illegible]*[illegible]विविधाहङ्कारात्[illegible]*पञ्चतन्मात्राणि कामादीनि मत्वा*भूतानि जायन्ते तेजसादहङ्कारात्*सात्त्विकसहायादुभयेन्द्रियाणि। ३२। तामसादहङ्कारात्तन्मात्रा * प्रभृति भूतानि च जायन्ते*पञ्चभूतानि भूतमात्राः पञ्चाष्टौ। ३३। एते ऽष्टावात्मादयः सर्वे* प्राकृतप्रलयपर्यन्त * स्थायित्वान्नित्या उच्यन्ते। ३३। एतानि सर्वाणि विक्रियन्त एकीभूय*पुरुषस्यादेः प्रभावादिता*आदिपूरुषः शरीरी*नारायणो नाम महान्*प्रजापा इव भवेति। ३४। स नारायणः आत्मशरीरादरूपा*महदादीनां मात्रा उक्तानां यो*जायमानः शरीरिणः सम [illegible] ३५। [illegible]*[illegible]*[illegible] गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिरेव भ्रमं प्राप्य*एकीभूय सर्वाः समस्तयोगुणा एकीभूय प्रधानरूपं भवतीति च*सत्त्वादयः सर्वे च तमसः [illegible] नश*विष्णोरंशभूता मात्रा आवर्त्तन्ते नश्यन्तीति वा व्याख्यातमिति। ३७। इतो वं प्राकृते महाप्रलये*प्रधानाद्योवर्त्तन्ते। ३८ तन्मये तेषु कर्मसु*च तमसः प्रमयो पूर्व्व*सत्त्वम् सात्त्विकं कर्म्मविषयं*विद्याविद्याविशेषान् सेवन्त। ३९। तेषु कश्चित् पुनः [illegible] * [illegible] *महान् नाम पुरुषो*जायते कश्चिन्महान्*कश्चिन्मूर्त्तिमान् ब्रह्मा। ४०। केचिद्ब्रह्मादयः प्रजापतयो*विश्वसृजः कश्चिद्धर्म्मो *नाममूर्त्तिमान् पुरुषः। ४१। ये पूर्व्व मध्यमं सात्त्विकं कर्म्म* विषयं चक्रुः मध्यम *विद्याविद्यं समासेवन्त*तेषु केचिद् यजमानाः केचिद् ऋषयः। ४२ केचिदिन्द्रादयो देवाः*केचि द्विश्वरूपाद्यात्मानस्तत*इन्द्रादयविशिष्टा वेदा*जायन्ते उक्तं च मण्डूकोपनिषदादि*। ४३। तस्माद् ऋचः साम यजूंषि दीक्षेति*तथा। अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ *दिशः श्रोत्रे वाग् विवृताश्च वेदाः॥ इति॥ ४४॥ एतं केचिज्जातौ पितृपितामहाः केचित् संवत्सराऋतुमासादयः। ४५। ५१।

इन्द्रियाणांप्रसङ्गेनधर्म्मस्यासेवनेनच। पापान्संयान्तिसंसारानविद्वांसोनराधमाः॥ ५२॥

इन्द्रियाणामित्यादि। ५२। सततमिन्द्रियाणां कर्म्मसुप्रसक्त्या*धर्म्मस्यासेवनेन च*नराधमा अविद्वांसः पापा* संसारान् संयान्ति। १। ५२।

यांयांयोनिन्तुजीवोऽयंयेनयेनेहकर्म्मणा। क्रमशोयातिलोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्व्वंनिबोधत॥५३॥

यां यामित्यादि॥ ५३॥ अयं जीवः इह पूर्व्वं कृतेन*येन येन कर्म्मणा यां यां योनिं*अस्मिल्लोके क्रमशो याति सर्व्वं तत्तत् युयं मत्तो निबोधतेति। १। ५३।

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्यतत्क्षयात्। संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान्॥ ५४॥

बहूनित्यादि । ५४ । महापातकिनः दुष्कृतमाय* विस्तारबहून्वर्षगणान्घोरान्*नरकान्प्राप्य नरक भोगक्षयात्*पुनरिमान् संसारान्प्रतिपद्यन्ते । १ ॥ ५४ ।

श्वसूकरखरोष्ट्राणांगोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चाण्डालपुक्कसानाञ्चब्रह्महायोनिमृच्छति ५५

श्वशूकरेत्यादि ॥ ५५ ॥ ब्रह्महानरकभोगावसाने * श्वशूकरादीनां यो*निं क्रमशऋच्छति । १ । ५५ ।

कृमिकिटपतङ्गानांविड्भुजाञ्चैवपक्षिणाम् । हिंस्राणाञ्चैवसत्त्वानांसुरापोब्राह्मणोव्रजेत् ५६

क्रिमीत्यादि । ५६ । अविधिनासुरापोब्राह्मणोनर*कावसाने क्रिमिकीटा* दीनां योनिंक्रमाद्व्रजेत् । ५६ ।

लूताहिशरटानाञ्चतिरश्चाञ्चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणाञ्चपिशाचानांस्तेनोविप्रःसहस्रशः ५७

लूतेत्यादि ॥ ५७ ॥ ब्राह्मणस्वर्णस्तेनो*विप्रोनरकभोगाव * साने सहस्रशोलूता*दीनांयोनिं क्रमाद्व्रजेदितिपूर्व्वेणान्वयः । १ । ५७ ।

तृणगुल्मलतानाञ्चक्रव्यादंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृताञ्चैवशतशोगुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

तृणेत्यादि । ५८ । गुरुतल्पगोनरक* भोगावसाने शतश*स्तृणादीनां योनिं क्रमशो व्रजेत् ॥ ५८ ।

हिंस्राभवन्तिक्रव्यादाःक्रिमयोऽभक्ष्यभक्षिणः । परस्परादिनःस्तेनाःप्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः ५९

हिंसाइत्यादि । ५९ । स्तेनाब्राह्मणस्वर्णस्तेनादन्ये*चौरानरकावसाने*हिंस्रादयोभवन्तीति ॥१॥५९

संयोगंपतितैर्गत्वापरस्यैवचयोषितम् । अपहृत्यचविप्रस्वंभवतिब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

संयोगमित्यादि ॥ ६० ॥ पतितैर्महापातकिभिःसह*संयोगं गत्वापञ्चम०महापातकीनरःपरस्य*योषितां गत्वाविप्रस्वमपहृत्य ॥ १ ॥ नरकभोगावसाने पुनविह*ब्रह्मराक्षसोभवति ॥ २ ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानिहृत्वालोभेनमानवः । विविधानिचरत्नानिजायतेहेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

मणीत्यादि । ६१ ॥ मानवोलोभेनमणि * मुक्तादीनिहृत्वानरकावसाने* हेमकर्तृषुस्वर्ण* कारवंशेषु जायते ॥ १ ॥ ६१ ॥

धान्यंहृत्वाभवत्याखुःकांस्यंहंसोजलंप्लवः । मधुदंशःपयःकाकोरसंश्वानकुलोघृतम् ॥ ६२

वाताः हृत्वामद्यनाग्यवताम्रं तां सु * कंबलिकां वा हृत्वा च सोभवति * अन्नं हृत्वा मवोभक्कोभवति । १ । मधु हृत्वा दंशोमावशिका * भवतिपयोहृत्वाकाकोभवति * रसमिक्षुवत्वादिकं हृत्वाश्वा * भवतिघृतं हृत्वानकुलः स्यात् । ६१ ।

मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः । चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि ॥ ६२ ॥

मांसमित्यादि । ६२ । मांसं हृत्वा गृध्रो भवेत् * वपां हृत्वा मद्गुर्भवेत् * तैलं हृत्वा तैलपः पक्षी भवति । १ । लवणं हृत्वा चीरीवाको भिल्ली * रवः कीटोभवति दधि हृत्वा * बलाका नाम पक्षी भवति । ६२ ।

कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः । कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥ ६४

कौशेयमित्यादि । ६४ । कौशेयं कोशकारवस्त्रादि * हृत्वा तित्तिरिर्भवति * क्षौमं उमावस्त्रादिकं हृत्वा * दर्दुरो भेकविशेषः स्यात् । १ । कार्पासतान्तवं वस्त्रादिकं हृत्वा * क्रौञ्चो बकविशेषः स्यात् * गां हृत्वा गोधा भवति * गुडं हृत्वा वाग्गुदो वाग्गुदो नाम स्यात् । ६४ ।

छुच्छुन्दरिः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बर्हिणः । श्वावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५

छुच्छुन्दरिरित्यादि । ६५ । शुभान्गन्धान्हृत्वा छुच्छुन्दरिर्भवेत् * पत्रशाकं हृत्वा बर्हिणः स्यात् * कृतान्नं पक्वमन्नं हृत्वा * श्वाविद्गात्रविशेषः स्यात् । १ । अकृतमन्नं विविधं * तण्डुलविदलसमितादिकं * हृत्वा शल्लको भवति । ६५ ।

बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् । रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

बक इत्यादि । ६६ । अग्निं हृत्वा नरकावसाने बकः * पक्षी भवति गृहस्य * यद्यदुपस्करः उप * करणं सूर्प घटादि । १ । तत्तद्धृत्वा गृहकारी * कीटविशेषो भवति * रक्तवर्णानि वासांसि * हृत्वा जीवजीवकः पक्षी जायते । ६६ ।

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः । स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥ ६७ ॥

वृक इत्यादि । ६७ । मृगमिभञ्च हृत्वा वृकः कुक्कुरो * व्याघ्रो जायते ऽश्वं हृत्वा * व्याघ्रो जायते फलञ्च * मूलञ्च हृत्वा मर्कटो भवतीति । १ । स्त्रीं हृत्वा ऋक्षो भल्लुको * भवति वारि हृत्वा चातको भवति * यानानि हृत्वा उष्ट्रो भवति * पशून् हृत्वा ऽजश्छागः स्यात् । ६७ ।

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः । अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

यद्वा तद्वेत्यादि । ६८ । नरो यद्वा तद्वा परस्य द्रव्यं * बलादपहृत्य तथा * यज्ञविनं कृतं तदविश्वज्जग्ध्वा * तिर्यक्त्वमवश्यं याति । ६८ ।

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः। एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः॥ ६९॥

स्त्रिय इत्यादि। ६९। स्त्रियोऽप्युक्तां स्वां स्वामनुहृत्वा एतेनोक्तेन* कल्पेन दोषं पापं* प्राप्य नरकमाप्नुयुः। १। नरकभोगावसाने इति* तेषां मध्ये तत्तत्पाप* नरकभोगावसाने। २। पुनर्द्विजजातानामेतेषामेव* हिंस्र-प्रभवादादीनां जन्तूनां ताः स्त्रियः* स्त्रियो भूत्वा भार्यात्वमुपयान्ति। ६९॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि। पापान् संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु॥ ७०॥

स्वेभ्य इत्यादि। ७०। अनापदि वर्णा ब्राह्मणक्षत्रिय* वैश्य-शूद्राः स्वेभ्यः स्वेभ्यः* कर्मभ्यश्च्युता नरका* वसाने पापान्* संसारान् संसृत्य शत्रुषु* प्रेष्यत्वं दासत्वं यान्ति। ७०॥

वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकाच्च्युतः। अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः॥ ७१

वान्ताशीत्यादि। ७१। स्वकाद्धर्माच्च्युतो विप्रः* प्रेतो भूतस्तत उल्कामुखो* नामवान्ताशी पिशाचः स्यात्। १। क्षत्रियः स्वकाद्धर्माच्च्युतः प्रेतो* भूतः सन् कटपूतनो* नामामेध्यकुणपाशी* पिशाचो भवतीति। ७१।

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक्। चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात् स्वकाच्च्युतः॥ ७२

मैत्राक्षेत्यादि। ७२। वैश्यः स्वकाद्धर्माच्च्युतः* प्रेतो भूतः सन् पूयभुक्* कृमिर्मैत्राक्षज्योतिको* नाम पिशाचः स्यात्। १। शूद्रश्च स्वकाद्धर्माच्च्युतः प्रेतो* भूतमात्रं चैलाशको* नाम पिशाचो भवति* तेन तत् पिशाचत्वमोचने* सपिण्डीक्रियान्ता क्रिया द्विवः। ७२।

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः। तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते॥ ७३॥

यथा यथेत्यादि। ७३। विषयात्मकाः पुरुषाः* यथा यथा विषयान् निषेवन्ते* तेषां तेषु विषयेषु तथा तथैव* कुशलतोपजायते। ७३॥

तेऽभ्यासात् कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः। सम्प्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु॥ ७४

तेऽभ्यासादित्यादि॥ ७४॥ तेऽल्पबुद्धयो विषयात्मकास्तेषां* पापानां कर्मणामभ्यासादिहैव* तासु तासु योनिषु* दुःखानि सम्प्राप्नुवन्ति॥ ७४॥ अथ नरकादुच्यन्ते।

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्। असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च॥ ७५॥

तामिस्रादीत्यादि॥ ७५॥ उग्रेषु तामिस्रादिषु नरकेषु* विवर्त्तनं प्राप्नुवन्ति तथैव* बन्धनच्छेदनानि यत्र तान्यसि* पत्रवनादीनि प्राप्नुवन्ति॥ ७५॥

विविधाश्चैव सम्पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् । करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥७६॥

विविधाश्चेत्यादि ॥ ७६ ॥ तत्तत्तन्नरके विविधाश्च पीडाः* काकोलूकैश्च भक्षणं करम्भ * वालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्* नरकांस्तु नराः सम्प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥

सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः । शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

सम्भवांश्चेत्यादि ॥ ७७ ॥ तन्नरकावसाने दुःखप्रायेषु* वियोनीषु नित्यशः सम्भवाः शीतातपा* भिघातांश्च विविधानि* भयानि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असकृद् गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् । बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असकृदित्यादि ॥ ७८ ॥ गर्भवासेषु गर्भाशयेषु सत * दारुणमसकृद्दारुणं * जन्म च बन्धनानि च* कष्टानि च परप्रेष्यत्व* ञ्चासकृत्प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । द्रव्यार्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

बन्धुप्रियेत्यादि ॥ ७९ ॥ बन्धुप्रियवियोगांश्च* दुर्जनैः सहवासञ्च* द्रव्याणां धनानामर्जनं नाशनञ्च *मित्रामित्रस्यार्जनञ्च *पुनःपुनः प्राप्नुवन्ति ॥ ७९ ॥

जराञ्चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामित्यादि ॥ ८० ॥ अप्रतीकारां जराञ्च * व्याधिभिश्चोपपीडनञ्च * विविधांस्तांस्तान् क्लेशांश्च * दुर्जयं मोचयितुमशक्यं *मृत्युञ्च सम्प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद् यत्कर्म्म निषेवते । तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेत्यादि ॥ ८१ ॥ यद् यत्कर्म्म यादृशेन * भावेन सात्विकादिना* पुरुषो निषेवते । १ । तादृशेन सात्विकादिना* शरीरेण तत्तत्कर्म्म*फलं समुपाश्नुते ॥ ८१ ॥ उपसंहरति ।

एष सर्व्वः समुद्दिष्टः कर्म्मणां वः फलोदयः । निःश्रेयसकरं कर्म्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२ ॥

एष इत्यादि । ८२ । कर्म्मणां यः फलोदयः * स एष समुद्दिष्टः * विप्रस्य निःश्रेयसकरं कर्म्म इदं निबोधत ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः । अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इत्यादि । ८३ ॥ वेदाभ्यासादिकं कर्म्म विप्रस्य* निःश्रेयसकरं विद्यात् ॥ ८३ ॥

सर्व्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्म्मणाम्। किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं कर्म्मोक्तं पुरुषं प्रति॥ ८४॥

सर्व्वेषामपीत्यादि। ८४। एतेषां प्रागुक्तानां वेदाभ्यासतपोज्ञानेन्द्रियसंयमादीनां सर्व्वेषां श्रेयस्कराणां कर्म्मणां मध्ये। १। किञ्चित् कर्म्म पुरुषं प्रति श्रेयस्करतरमुक्तम्। २। ८४।

सर्व्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम्। तद्ध्यग्र्यं सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः॥ ८५॥

सर्व्वेषामपीत्यादि। ८५। एतेषां वेदाभ्यासादीनां सर्व्वेषां मध्ये वेदाभ्यासज्ञानतपसां आत्मज्ञानं परं श्रेष्ठम्। १। कस्मात् हि यस्मात् सर्व्वासां विद्यानामपि श्रेष्ठं तदात्मज्ञानं कस्मात् हि यस्मात् तस्मात् ततोऽमृतं मोक्षः प्राप्यते। २। ८५।

षण्णामेषां तु सर्व्वेषां कर्म्मणां प्रेत्य चेह च। श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्व्वदा कर्म्म वैदिकम्॥ ८६॥

षण्णामेषामित्यादि। ८६। एषां वेदाभ्यासादीनां षण्णां सर्व्वेषां कर्म्मणां मध्ये वैदिकमिति कर्म्म प्रेत्य चेह च श्रेयस्करतरं ज्ञेयम्। १। ८६।

वैदिके कर्म्मयोगे तु सर्व्वाण्येतान्यशेषतः। अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ॥ ८७॥

वैदिक इत्यादि। ८७। यतो वैदिके कर्म्मयोगे क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ सर्व्वाण्येतानि वेदाभ्यासादीनि अशेषतोऽन्तर्भवन्ति। १। ८७।

सुखाभ्युदयिकञ्चैव नैःश्रेयसिकमेव च। प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म्म वैदिकम्॥ ८८॥

सुखेत्यादि। ८८। यतो वैदिकं कर्म्म द्विविधं स्यात् प्रवृत्तं निवृत्तञ्च तत्र सुखाभ्युदयिकं वैदिकं कर्म्म प्रवृत्तं नैःश्रेयसिकं निवृत्तम्। १। ८८।

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्व्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते॥ ८९॥

इहेत्यादि। ८९। कस्माद् यस्मादिह चलोके अमुत्र परलोके प्रवृत्तं पुनःपुनः कर्त्तारं आवर्त्तयति तस्मात् काम्यं कर्म्म प्रवृत्तं कीर्त्यते। १। तच्चिविधं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चतुर्व्विधं वा नित्यं नैमित्तिकं नित्यनैमित्तिकं काम्यञ्चेति। २। ज्ञानपूर्व्वन्तु निष्कामं वैदिकं कर्म्म निवृत्तं कर्त्तारं निवर्त्तयतीत्युपदिश्यते। ३। ८९।

प्रवृत्तं कर्म्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम्। निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै॥ ९०॥

प्रवृत्तमित्यादि। ९०। प्रवृत्तं वैदिकं काम्यं कर्म्म सद्भावेन संसेव्य मानुषो देवानां समभावमेति देवतो भवति। १। निवृत्तं वैदिकं कर्म्म नित्यं नैमित्तिकं निष्काममेव सेवमानः पञ्चभूतान्यत्येति। २। ९०। कथमित्यत आह।

सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्व्वेत्यादि । ९१ । निष्कामत्वे द्विजः कर्म्म* कृत्वा द्विजोत्तमः सर्व्व* भूतेषु आत्मानं स्वमात्मनि च सर्व्व* भूतानि पश्यन्नात्मयाजी* स्वाराज्यमधिगच्छति । १ । ९१ ।

यथोक्तान्यपि कर्म्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ९२

यथोक्तानीत्यादि । ९२ । द्विजोत्तमो ब्राह्मणो* यथोक्तान्यपि कर्म्माणि* परिहाय आत्मज्ञाने शमे च वेदे* अभ्यासे च यत्नवान् स्यादिति । १ । ९२ ।

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

एतदित्यादि । ९३ । द्विज एतदात्मज्ञानं* शमं वेदाभ्यासं प्राप्य * विशेषात् कृतकृत्यो भवति नान्यथा* न कृतकृत्यो भवति । १ । विशेषतो हि ब्राह्मणस्य एतत्* आत्मज्ञानं शमं वेदा*भ्यासं जन्मनः साफल्यं * तस्मात्तत्र यत्नवान् स्यात् । २ । ९३ । तत्र वेदाभ्यासं प्रशंसति*

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

पितृदेवेत्यादि । १ । ९४ । पितृणां देवानां मनुष्याणाञ्च* सनातनं नित्यं चक्षुः* वेदो भवति नित्यत्वात् । १ वेदशास्त्रं यतो मनुष्यैः कैरपि* कर्त्तुं यतश्चाप्रामाण्यं* लौकिकैः प्रमाणैर्न वि* अशक्यमिति व्यवस्थितिः । २ । ९४ ।

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्व्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५

या इत्यादि । ९५ । वेदबाह्या याः स्मृतयो* याश्च काश्च लोकानां कुदृष्टयः ता* ताः सर्व्वाः प्रेत्य निष्फलाः । १ कस्माद्विशेषात् वेदबाह्या एव* स्मृतयः कुदृष्टयश्च* तमोनिष्ठा बुधैः स्मृताः । २ । ९५ ।

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् । तान्यर्व्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६ ॥

उत्पद्यन्त इत्यादि । ९६ । अतो वेदोक्तकर्म्मभ्योऽन्यानि यानि* कानिचित् तान्युत्पद्यन्ते * च्यवन्ते चार्व्वाक्कालिकतया खलु* निष्फलानि चानृतानि भवन्ति । १ । ९६ ।

चातुर्व्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् । भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्व्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७

चातुर्व्वर्ण्यमित्यादि । ९७ । चातुर्व्वर्ण्यं त्रयो लोका* चत्वारः पृथगाश्रमा* भूतं भव्यं भविष्यदिति त्रिकालं * सर्व्वं वेदात्प्रसिध्यति । १ । ९७ ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिर्गुणकर्म्मतः ॥ ९८ ॥

शब्द इत्यादि । ९८ । शब्दादयः पञ्चार्था वेदादेव * प्रकृतिगुणकर्म्मतः * प्रसूयन्ते जायन्ते । १ । ९८ ।

बिभर्त्ति सर्व्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् । तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

बिभर्त्तीत्यादि । ९९ । सनातनं वेदशास्त्रं * सर्व्वभूतानि बिभर्त्ति * तस्मादेतद्वेदशास्त्रं * परं श्रेष्ठं मन्ये यत् * वेदशास्त्रमस्य जन्तोः सर्व्वकर्म्मणां साधनं स्यात् । १ । ९९ ।

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्व्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १०० ॥

सैनापत्यञ्चेत्यादि । १०० । सैनापत्यादिकं सर्व्वं * वेदशास्त्र * विज्ञोऽर्हति । १ । १०० ।

यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् । तथा दहति वेदज्ञः कर्म्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१ ॥

यथेत्यादि । १०१ । जातबलो वह्निर्यथा * द्रुमानार्द्रानपि दहति तथैव * वेदज्ञ आत्मनः कर्म्मजं * दोषं पापं दहतीति । १ । १७१ ।

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् । इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

वेदेत्यादि । १०२ । वेदशास्त्रस्यार्थतत्त्वज्ञो जनो * यत्र तत्राश्रमे ब्रह्माश्रमे वना * श्रमे वा चतुर्थाश्रमे * वसन्निहैव लोके तिष्ठन् * ब्रह्मभूयाय कल्पते । १ । १०२ ।

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः । धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अज्ञेभ्य इत्यादि । १०३ । अज्ञेभ्यः शास्त्रानभिज्ञेभ्यः * श्रेष्ठा ग्रन्थिनो भवन्ति * ग्रन्थिभ्यो जनेभ्यो वराः * स्वद्ग्रन्थमभ्यासात् कण्ठे धारिणो जनाः । १ । ग्रन्थस्य धारिभ्यो जनेभ्यः श्रेष्ठाः * स्वद्ग्रन्थार्थज्ञानिनो जना भवन्ति ज्ञानिभ्यः * श्रेष्ठास्तद्[illegible]व्यवसायिनः । २ । १०३ ।

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् । तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तप इत्यादि । १०४ । तपो विद्या च विप्रस्य * परं श्रेष्ठं निःश्रेयसकरं भवेत् * तत्र तपसा किल्बिषं पापं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षञ्चानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्य्यं धर्म्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥

प्रत्यक्षमित्यादि । १०५ ॥ धर्मशुद्धिमभीप्सता पुरुषेण * प्रत्यक्षं चानुमानञ्च * विविधागमं शास्त्रञ्च तित्रय सुविदित * मवगम्य मित्यन्तं कार्यं ॥ १०५ ॥

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १०६ ॥

आर्षमित्यादि ॥ १०६ ॥ यो वेदशास्त्राविरोधिना तर्केण * खल्वार्षं धर्मोपदेशं *मनुसन्धत्ते स एव * धर्मं वेद नान्यितरः ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः । मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

नैःश्रेयसमित्यादि । १०७ । नैःश्रेयसं कर्म यथा भवतीति * यदेतदशेषतः उदितं । १ । मानवस्यास्य शास्त्रस्य * रहस्यं गोप्यं यन्निःश्रेयसं कर्म * तदत्र उपदिश्यते ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८

अनाम्नातेष्वित्यादि । १०८ । इह संहितायाममनाम्नाता अनोक्ता * ये धर्मास्तेषु धर्मेषु * कथं वर्त्तमानः स्यादि* ति चेद्भवेत् जिज्ञास्यते । १ । यं धर्मं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः * स खलु अशङ्कितो धर्मः स्यात् ॥ २ ॥ १०८ ॥ शिष्टा कीदृशा इत्याह ।

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

धर्मेणेत्यादि । १०९ । यैस्तु खलु धर्मेण * ब्रह्मचर्येण वेदः खलु * सपरिबृंहणोऽधिगत * स्ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः । १ । कस्मात् यतस्ते श्रुतिप्रत्यक्षस्य * हेतवो लोके भवन्ति ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् । त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

दशावरेत्यादि । ११० । दशपण्डिता अवरा * न्यूनकल्पे यस्याः सा परिषद्दशादिपण्डितानाञ्च * दश भ्यो न्यूनाः सा यं धर्मं परि * कल्पयेत् स्थवाथा च । १ । वृत्तस्था त्र्यवरा परिषद् यं धर्मं * कल्पयेत् तं धर्मं न विचाल येत् ॥ ११० ॥ कीदृशी परिषत् * दशावरा भवतीत्याह ।

त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

त्रैविद्य इत्यादि । १११ । यस्यां परिषदि त्रैविद्यास्त्रिवेदः * त्रिवेद हैतुकस्तर्की आन्वीक्षिकी * विद्यावान् तर्की युक्तिवित् * निरुक्तिविद्यावान् धर्म* शास्त्राणाञ्च पाठकः स्यात् । २ । पूर्वाश्रमत्रयवन्तस्त्रयो वा विधदशपण्डितवती सभा * दशावरा परिषद्भवति ॥ १११ ॥ त्र्यवरा परिषत्पुनः * कीदृशीत्याह ।

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च। त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥११२॥

ऋग्वेदविदित्यादि। ११२। यत्र परिषदि ऋग्वेद* विदेको यजुर्वेदवि * देकः सामवेदविदेकः सा त्र्यवरा परिषद्धर्मसंशय* निर्णये ज्ञातव्या विद्वद्भिः॥ ११२ ॥

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः। स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः॥११३

एकोपीत्यादि ॥११३॥ एकोऽपि सर्व्ववेदवि * द्द्विजोत्तमो* विप्रो यं धर्मं व्यवस्येत्। १। स धर्मः परो धर्मो विज्ञेयो न ज्ञानानां* मयुतैरज्ञानादयस्तु* धर्ममुदितः समयधर्मः॥ ११३ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥११४

अव्रतानामित्यादि। ११४। अव्रतानामव्रतधर्मचर्याणां * ममन्त्राणामनधीत * मन्त्राणामवेदानां* जातिमात्रोपजीविनां * सहस्रशः समेतानाम्। १। ब्राह्मणानां सङ्घाते पि परिषत्त्वं * सभात्वं नैव विद्यते ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः। तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति ॥ ११५॥

यमित्यादि॥ ११५ ॥ अतद्विदो ये धर्मं य द्विधस्तं * धर्मं तथाविधत्वेन* न ये विदन्तोऽन्यथा विदन्ति ते * त्वतद्विदो मूर्खा एव। १। तमोभूता अन्धा एव* यं धर्मं वदन्ति तथा * कर्म्मकर्त्तु र्यत्पापं स्यात् * तत्पापं शतधा भूत्वा* तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं निःश्रेयसकरं परम्। अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥११६

उपसंहरति एतद्व इत्यादि। ११६। यदत्यतपरं निःश्रेयस* करं तत्सर्व्वमेतद्वो * युष्माकं मयाभिहितम्। १। अस्माद्धर्मादप्रच्युतो* विप्रः परमां स्वर्गो* मेवहि गतिं प्राप्नोति। ११६।

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यया। धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्व्वमुक्तवान् ॥ ११७॥

एवमित्यादि भृगुरुवाच ॥ ११७ ॥ स भगवान् देवो मनु* र्लोकानां हितकाम्यया धर्मस्य * परमं गुह्यं सर्व्व * मिदं मम मे ह्युक्तवान्। ११७। किन्तु गुह्यमुक्तवानित्याह।

सर्व्वमात्मनि सम्पश्येत्सच्चासच्च समाहितः। सर्व्वं ह्यात्मनि सम्पश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥११८

सर्व्वमित्यादि ॥ ११८ ॥ समाहितः सन्पुरुषः सच्चासच्च सर्व्वमात्मनि सम्पश्येत्* कस्मात् हि यस्मादात्मनि सर्व्वं सम्पश्यन्* धर्म्मे मनः कुरुते। ११८। कुतो नाधर्मे मनः कुरुते * इत्याह।

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् । आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥११९

आत्मेत्यादि । ११९ । अयमात्मैव देवतादिःपुरुषएव सर्वा देवताः सर्वदेवतामयः * आत्मन्येव सर्वमवस्थितमस्ति * हि यस्मादेषां शरीरिणां कर्म * योगमात्माजनयतिनत्वन्यः । ११९ । कथमात्मनिरूप्य इत्युच्यमितात आह ।

खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् । पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गाञ्च मूर्त्तिषु १२०

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् । वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् १२१

खमित्यादि ॥ १२० ॥ यएषदेवतादिःपुरुषस्तस्यशरीरे खेषु सर्व्वं सुच्छिद्रं सुखलु आकाशमाकाशमधि * देवं सन्निवेशयेत् । १ । यच्च किञ्चिच्चेष्टते स्पृशति च * तत्र चेष्टने स्पर्शनेन्द्रिये च * निलमधिदेवं सन्निवेशयेत् २ । यच्चाभ्यवहरतितस्योपक्तयां लोचनपश्यतितद्दृष्टौचादित्यं * परं तेजोऽधिदेवं सन्निवेशयेत् ।३। यस्तन्मात्स्नाद्यास्निग्ध तितत्र * स्नेहे रसनादावपो * ऽधिदेवं सन्निवेशयेत् । ४ । याश्चैताःपुरुषेमूर्त्तयोऽस्थ्यादयो * दृयस्तास्वधिदेवता * पृथिवीं सन्निवेशयेत् ॥१२०॥ मनसीत्यादि ॥१२१॥ यच्चास्मिन्मननमस्तितत्र * मनस्यधिदेवमिन्दुं * चन्द्रमसं सन्निवेशयेत् । १ । यदनेनश्रोत्रेणशृणोतितत्र * श्रोत्रे ऽधिदेवं दिशःसन्निवेशयेत् * क्रान्ते पादे विष्णुमधि * देवमात्मासन्निवेशयेत् । २ । बले ऽधिदेवं हरं सन्निवेशयेत् * वाच्यग्निमधिदेवमुत्सर्गे पायौ * मित्रमधिदेवं प्रजननउपस्थे * ऽधिदेवं प्रजापतिं सन्निवेशयेत् । ३ । इत्येवं सर्व्वदेवतात्मकमात्मानिचसर्व्वमवस्थितमिति । यावन्तोलोके भावविशेषास्तावन्तःपुरुषे यावन्तःपुरुषे तावन्तोलोकइति । १२१ ॥ नन्वेतेषे देवा यान्यतानि कर्म्माणि * कुर्व्वन्तितानि किं स्वय * मेवकुर्व्वन्त्याहोस्वित्किं * प्रयोजिताइत्यतआह ।

प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांसमणोरपि । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥१२२

प्रशासितारमित्यादि । १ । १२२ । सर्व्वेषां प्रशासितारं * मन्तर्यामिनमणोरणीयांसं रुक्माभं * सुवर्णवदुज्ज्वलप्रभाभावर्णं । १ । स्वप्नधीगम्यं तत्प्रसिद्धं * परं पुरुषं परमात्मानं * परमेशं विद्यात् । २ । अत्रदार ण्यके चोक्तं * सहोवाच याज्ञवल्क्या * एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति । ३ । एतस्य वा अक्षरस्य * प्रशासने गार्गि सूर्य्या * चन्द्रमसौ तिष्ठतः । ४ । एतस्य वा अक्षरस्य * प्रशासने गार्गि द्यावा * पृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । ५ । एतस्य वा अक्षरस्य * प्रशासने गार्गि निमेषा * मुहूर्त्ता अहोरात्राण्य * र्द्धमासा मासा ऋतवः * संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति । ६ । एतस्य वा अक्षरस्य * प्रशासने गार्गि प्राच्यो * ऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः * पर्व्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या * यां यां च दिशम न्वेति । ७ । एतस्य वा अक्षरस्य * प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः * प्रशंसन्ति यजमानं * देवा दर्व्वीं पितरोऽन्वा यत्ताः । ८ । इति । १२२ ।

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्॥ १२३॥

एतमित्यादि। १२३। योऽणोरणीयान् परः पुरुषः* सर्व्वेषां प्रशासिता* तमेके ऽग्निं वदन्ति* अन्ये त्वेके मनुं वदन्ति* अन्ये प्रजापतिमाहुः। १। एके इन्द्रं वदन्ति परे प्राणं* वदन्त्यपरे शाश्वतं ब्रह्म* वदन्तीत्येते तस्य पर्य्यायाः॥ २॥ १२३॥

एष सर्व्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः। जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत्॥१२४॥

एषेत्यादि ॥१२४॥ एष परः पुरुषः खलु घोरः* पापीयान् यतस्ततस्तत्* पञ्चभिः मूर्त्तिभिः पञ्चभिः* स तु पुरुषो ज्ञानवान्* देवदानवादीन् स्वर्गाद्याभिः। १। सर्व्वाणि भूतानि नित्यं व्याप्य* महदहङ्कारमनांसि कर्म्मणा* व्याप्य श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि च। २। पाय्वादीनि कर्म्मेन्द्रियाणि च* पञ्चशब्दादयश्चार्थाः* पञ्च महाभूतानि च व्याप्य। ३। तैः पञ्चविंशत्याभावैः* जन्मवृद्धिक्षयैश्चक्रवत्* प्राणिनो नित्यं संसारयतीति* तत्पुरुषादयः पञ्च* मूर्त्तयो लोके व्याख्याताः॥ ४॥ १२४॥

एवं यः सर्व्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना। स सर्व्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम्॥ १२५॥

एवमित्यादि ॥ १२५॥ एवं तत्स्वरूपं यः सर्व्वभूतेषु* य आत्मना परमात्मानं पश्यति* स सर्व्वसमतामेत्य* परमं पदं ब्रह्माभ्येति॥ १॥ माण्डूक्योपनिषद्विचोक्तं* नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं॥ २॥ न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघन* मव्यपदेश्यमग्राह्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रशान्तं *शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते॥ ३॥ एष आत्मा स विज्ञेय इत्यादि॥ ४॥ १२५॥ ग्रन्थं समापयति॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन् द्विजः। भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम्॥१२६॥

इत्येतदित्यादि। १२६॥ इति ग्रन्थसमाप्तौ* एतन्मानवं धर्म्मशास्त्रं* भृगुप्रोक्तं द्विजः पठन्* नित्यमाचारवान् भवति* यथेष्टां गतिमवाप्नोति॥ १॥ १२६॥

॥*॥*॥*॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे *भृगुप्रोक्तायां संहितायां* द्वादशोऽध्यायः॥*॥*॥*॥

॥*॥*॥ इति मनुसंहिता समाप्ता॥*॥*॥

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगु* प्रोक्तायां द्वादशाध्यायी* संहितायामम्बष्ठविप्रकुलजातवेदाग(ङ्गा)*धरराये कृतायां। १। प्रमादभञ्जनाख्या* द्वादशाध्यायप्रमाद*भञ्जनी द्वादशोऽध्यायः॥ २॥ चरमवयसि वेदोक्तविज्ञानवद्भ्यो विपुलविमलबुद्ध्या लोचा गङ्गाधरस्ताम्। बहुमुनिवचनार्थै र्व्याख्या देकां विधाय मनुनिगदित धर्म्मसंहितायामगुना। इति।

॥*॥*॥*॥ प्रमादभञ्जनी समाप्ता॥ ०॥ १२॥*॥*॥*॥